

‘વિવિધ પ્રમાણ’ સંગ્રહનું ૩૧૭મી ૩૨૦, નં. ૨૮ મું, સં. ૧૯૬૫

શ્રી તુકારામ-ગાથા

અષ્ટમ્ય પહેલો ભાગ

તુકારામ

55080

અનુવાદક:-શ્રી સેવાનંદ, મુ. શિક્ષિયારી

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય માટે

સંપાદક ને પ્રકાશક : મિશ્ર-અરંઢાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, મુદ્ર ૮૯૬, પ્રત ૫૫૦૦, મંચ ૧૯૬૫

મુદ્ર ૩૧, ૨૧, ચાસ્ત્રેજ લુડ.

મદાવાદ-“ સસ્તુ સાદિત્ય મુદ્રણાલય ” માં
કિલુ વાળાંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

મકાશકનું નિવેદન

આ “ સંત વ્રકારામની ગાથાઓ-અંથ પહેલા ” નું પુસ્તક વિવિધ અંથમાળાના ૨૮મા વર્ષના સળંગ અંથાંક ૩૧૭ થી ૩૨૦ તરીકે ચાલુ (સં. ૧૯૯૫ના) બીજા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સંત વ્રકારામનું વિસ્તૃત ચરિત્ર અગાઉ વિવિધ અંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, એટલે તેમનો વિશેષ પરિચય આપવાનો હોય નહિ.

શાસ્ત્રઅંથોનું અનેકવાર અવલુ-મનન કર્યા પછીજ તેમણે આવા સેંકડો અભંગોની રચના કરેલી છે. તેમના સ્વાભાવિક ઉદ્દગારરૂપે આ અભંગો નીકળેલા હોવાથી તે વાંચતા ભક્તિરસમાતરણોળ ચઇ જવાય છે. તેમણે દયા, ક્ષમા, શાંતિ, વૈરાગ્ય, નિરપૃહતા, તૃષ્ણારહિતપણું સમચિત્તા, એકનિષ્ઠતા અને નિઃસિમ ભગવદ્પ્રેમ એવા એવા અલૌકિક ગુણોને પોતાના જીવનમાં એકસાથે ઉતારી આ અભંગોદ્વારા તેના નીચોડરૂપ હિતમ બોધ આપ્યો છે. આમ તેમણે ભક્તિરસથી ભરપૂર એવી સેંકડો ગાથાઓ લખી છે. તેનો સંગ્રહ શ્રી કૃષ્ણ લિકાંજી દવળે મુંબઇવાળા તરફથી અર્થ સાથે મરાઠીમાં “ સાર્થ વ્રકારામચી ગાથા ” એ નામથી બે અંથોમાં પ્રગટ થયો છે. આપણાં બીજાં શાસ્ત્રપુરાણમાં બન્યું છે તેમ આમાં પણ પાછળથી કેટલીક ગાથાઓ તેમના નામે ઉમેરાઇ છે. મૂળ સંગ્રાહક મહાસય કૈં ૬૦ મેં વિષ્ણુ નરસિંહ જોગે કાળજીપૂર્વક સંશોધન કરી ક્ષેપક ભાગ જુદો પાઠી મૂળ ગાથાઓ આપવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે અંથના આધારે આ અંથ તૈયાર કરેલો હોઇ તેમાંના

પહેલાં અથમાની એ હગ્નર ગાયાઓનું ભાષાંતર આમાં અપાયલું છે.

શ્રી૦ સેવાનંદજીની કસાયલી કલમથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર લખાયલું હોઈ મૂળ ગ્રંથનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ન કરતાં તેનો ભાવવાહી અને સરળ અનુવાદ કરવા યથાશક્ય યત્ન કર્યો છે.

કહેવાતા સુધારક વર્ગને આમાનો કેટલોક ભાગ કદાચ ન રચે, પરંતુ એ વાત જૂલવી જોઈએ નહિ કે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં હતાશ જની ગયેલા હિંદુ સમાજને વિનાશની અણી ઉપરથી સંત તુકારામ જેવા વૈષ્ણવ સંત મહાત્માઓએ ઉગાર્યો હતો. પરિવર્તન એ તો માનવ સમાજની એક નિત્યની ક્રિયા છે. રથૂળ દેહની માફક રાષ્ટ્ર-દેહોમા પણ અશુદ્ધિ નિત્ય પેદા થયા કરે છે અને વખતોવખત તેને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરનારા સુધારકો દરેક દેશ અને કાળમાં પેદા થાય છે. સંત તુકારામ, મહર્ષિ દયાનંદ, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સમર્થ રામદાસ વગેરે વગેરે સંતો પોતપોતાના જમાનામાં ક્રાંતિકારી ઝંડાધારીઓ હતા. ખરી રીતે તો આવા ધર્મગ્રંથો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ અગત્યના દસ્તાવેજરૂપે હોઈ તેનું સમાલોચનાત્મક દૃષ્ટિએ વાંચન-મનન કરવાથી સુધારક વર્ગને પણ આભાથી એક યા બીજા પ્રકારે માર્ગદર્શન થયા વિના રહેશે નહિ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં મૂળ સંપાદકનું નિવેદન અને તે પછી મૂળ સંપાદક મહાશયે તૈયાર કરેલું સંત તુકારામનું ટૂંકું ચરિત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચક બંધુએ

અપાદ વદિ ૩]
સં ૧૯૯૫ .]

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે

૧-વિવિધ અંચમાળાનું સં. ૧૯૯૫ નું છેલ્લું પુસ્તક બાકી રહ્યું તે સંવત ૧૯૯૬ ના કારતક વદમાં વી. પી. થી મોકલાઈને તે વર્ષનું મુખ્ય મળાવી લેવાશે. જેમને નીચવામાનું કે એનું કાંઈ લખવું હોય તેઓને આવતા આસો વદી ૦)) સુધીમા લખી મોકલવા વિનંતિ છે.-

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા આહુક થવું હોય,

ચ-જેમને આહુકમાંથી નીકળી જવું હોય,

ગ-જેમને પોતાના સરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય,

ઘ-રજિસ્ટરથી મેળવવા માટે રૂ. ૦૫૫ વધુ ભરવો હોય,

૨-આમ પ્રથમથી સૂચના અપાયા છતાં એ વિષે જે સવેળા નહિ લખે અને વી. પી. પાછું વાળશે, તે એ છેલ્લું પુસ્તક ગુમાવશે.

૩-જે આહુકો ઉપરનું વાર્ષિક મુખ્ય સંવત ૧૯૯૫ ના આસો વદી ૦)) સુધીમા પોતાના રજિસ્ટર નગર સાથે મનીઓર્ડરથી અથવા ખીછ રીતે અમદાવાદ કે મુંબઈના કાર્યાલયમા ભરીને પાવતી મેળવશે, તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે.

વળી જેમણે નવા વર્ષથી આહુકમા રહેવાની ના લખી હશે, તેમજ જે લાયઝેરીઓ વગેરે વડોદરાના “ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ ” દ્વારા પૈસા ભરે છે તેમને તથા બધા બધા વી. પી. જઈ શકતા નથી તથા ત્યાં પણ ઉપરનું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે; અને લવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલવાં જારી થશે.

૪-આફ્રિકા તેમજ ખીજ દેશાવરના આહુકોને દરેક પુસ્તક ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે રજિસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતા હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી અને અહીં શિક્ષિંગ દીક્રીદશથી સાગદશ આના મળતા હોવાથી, તે સંજ્ઞાને પાકાં પૂરાં સાથેના વાર્ષિક રૂ. ૮) અથવા શિક્ષિંગ ૧૨ મોકલવા

શુદ્ધિ પત્ર

ભાગવા-તૂટવાથી રહી ગયેલી કેટલીક અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૨	૪	ભક્તાને	ભક્તોને
૪૩	૧૧	સંહર	સંહાર
૪૩	૨૧	પુસણી	પુરાણી
૫૪	૨૨	વાકાંચુકાં	વાંકાંચૂકાં
૧૧૯	૨૩	પછા	પછી
૧૩૬	૭	તદ્રૂપ	તદ્રૂપ
૧૪૬	૫	સાગોપાંગ	સાગોપાંગ
૧૬૭	૧૮	હ દેવ !	હે દેવ !
૨૮૮	૧૬	રાખે રાખે છે	રાખે છે
૩૦૫	૬	તેને	તને
૩૧૦	૨૦	કહી	કહીં
૩૩૮	૧૩	પામા	પામી
૩૭૨	૫	વતન	વર્તન
૪૦૭	૧૯	ત પ	તદ્રૂપ
૪૩૭	૨૬	ઝેમણી	ઝૂમણી
૪૯૩	૪-૫	કર્મ કર્મ કરશે	કર્મ કરશે
૪૯૯	૨૩	શ્રુતિઓનો	શ્રુતિઓનો
૫૦૦	૧૬	રણા	રણો
૬૧૦	૧૩	રતનોમાથી	રતનોમાંથી
૭૦૦	૫	મારા	મારી
૭૧૯	૨૨	આખો	આખો
૭૩૧	૩	હું	હું
૮૦૨	૧૨	સાના	મીના
૮૧૭	૧૪	બોમા	બેમા

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મળતાં પુસ્તકો

સં. ૧૯૯૫ના અપ્રાદ સુદિ ૧૫ થી આસો સુદિ ૧૫ સુધી નીચેના પુસ્તકો અર્ધા મૂલ્યે મળશે. અમદાવાદ કાર્યોલય સિવાય મુખ્ય કાર્યોલયમાં તેમજ બહારના નીચેના સ્થળોમાં ખર્ચ બેગી વધુ કિંમત લેવાશે.

મુખ્ય-સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલય, ડૉ. કાલ્યાદેવી રોડ, ઢાથી બિલ્ડિંગમાં ત્રીજે માળે.

વડોદરા-પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ, ડૉ. રાવપુરા સુરત-શુકલ દયાશંકર ભાઈશંકર, ડૉકાણ-આલાજી રોડ, ડોક્ટર રામલાલનો ખાતો.

ભરૂચ-પંચા ચંદુલાલ અમૃતલાલ, ડૉકાણ રોડ ફળિયાની બહાર, લખપતિની ચાલમા.

ભાવનગર-છોટાલાલ ત્રિભોવનદાસ શાહ, ડૉકાણ મહેતા શેરીના નાકે, સેવા મંડળમાં.

રાજકોટ-ઓધવજી શવજી મુષા, ડૉકાણ ધર્મેશ્વરસિંહજી રોડ.

સૂચના-(૧) દપાલ રસ્તે મગાવનારને પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજિસ્ટર તથા પી. પી. ખર્ચ રૂ. ૧૦૭ સુધીનું પાચ આના બુદ્ધ લાગે છે. (૨) વધુ પુસ્તક વી. પી. થી મગાવનારે ઓર્ડર સાથે 'એડવાન્સ' રકમ મોકલવી. (૩) કોઈને દરેક પુસ્તકની એકથી વધુ પ્રત મોકલાતી નહિ હોવાથી જ્યાંના એકથી વધુ સજ્જનોને રેલવે રસ્તે વધુ પ્રતો બેગી મંગાવવી હોય તેમણે તે મતલબનો પત્ર, દરેકના નામ દાખ અને સહી સાથે, તથા ત્યાંના સ્કૂલ માસ્તર, તલાટી અથવા તો "વિવિધ ગ્રંથ-માળા"ના ગ્રાહકની લલામણ સાથે લખી મોકલવો. (૪) પુસ્તકોની કિંમત ઉપરાંત પેકીંગ વગેરેના પાચ આના અને બગાળા ૧૦ શેરથી મોટા પારસલ માટે આઠ આના વધુ મોકલવા તથા રેલવે સ્ટેશનનું નામ તેમજ પૂરું સરનામું પણ લખવું. (૫) મંગાવેલામાંનાં જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ થયેલા સમજવા.

હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી પુનરાવૃત્તિઓ

આર્યભિપદ્-નવમી આવૃત્તિ	૩)	} ત્રણે અથ સાથે ખરીદનારને	
વૈદિક સંબંધી વિચારો ભાગ ૧ થો	૧૧		
" " " ભાગ ૨ જો	૧૨		
ભક્ત-ચરિત્ર (આવૃત્તિ ૨ જી) ...	૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
વીર દુર્ગાદાસ (આવૃત્તિ ૩ જી) ...	૦૧	૦	૦૧
સોનેરી સૂચનો (આવૃત્તિ ૭ મી) ...	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ગુરુઅર્થસાથે મોટાઅક્ષર	૦૨	૦૨	૦૧૬

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

શ્રીમાનસ રામાયણ-૩૦ ગિતો સાથે	૪૧૧	૨૧	૨૧૨
" " જો ગ્રંથમાં	૫૧	૨૧૨	૨૧૧૨
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-ખે ગ્રંથમાં	૫૧	૨૧૨	૨૧૧૨
વાલ્મીકિ રામાયણ-ગુજરાતી ભાષાતર,	૫૧	૨૧૧	૩)
" " જો ગ્રંથમાં	૬)	૩	૩૧
શ્રીમદ્ભાગવત-નવમી આવૃત્તિ જો ગ્રંથમાં	૫૧૧	૨૧૧૨	૩)૨
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૨૧	૧	૧૧
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ ...	૨)	૧)	૧)૨
વૈદિક વિનય-ખંડ ૧-૨-૩ ...	૨૧૧	૧૧૨	૧૧
મહાભારત મંજરી ...	૨)	૧)	૧)૨
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-ખંડે ભાગ સાથે	૨૧	૧૧	૧૧૨
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-(૨જી આવૃત્તિ)	૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૩ જો ...	૨)	૧)	૧)૨
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૧ સો ભા. ૧-૨-૩	૨૧	૧)૨	૧૧
" " અથ ૨ જો ભા. ૪-૫	૩૧	૧)૨	૧૧
" " ભાગ ૧૨-૧૩	૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
પ્રભુમય જીવન ...	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિગાર	૦૧	૦)૨૧	૦)૨

વિભુની વાટે અને રામયણની રતનપ્રભા	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ-દર્શન	૦૧૨	૦)૨	૦)૨૧
મૂળ પંચરત્ન ભગવદ્ગીતા-સ્થૂલાક્ષર	૧)૨	૦૧૧	૦૧૨
" " " મધ્યમાક્ષર	૦૧૨	૦૧૧	૦૧૨
" " " નાના અક્ષર	૦૧૩	૦)૨૧	૦૧
મૂળ ગોપી ભગવદ્ગીતા-સ્થૂલાક્ષર	૦૧૧૨	૦૧૩	૦૧૧
" " " મધ્યમાક્ષર	૦૧૩	૦)૨૧	૦૧

હિસાહ અને ચેતનાત્રેરક પુસ્તકો

કતલખાતું	૨૧	૧)૨	૧૧
ભારતધર્મ-અંધારા રંગમહેલનો રાજા	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
ગામડિયા નરદેવો (૨૫૦ પદ્યારકૃત)	૧૧૨	૦૧૩	૦૧૧
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ	૧)	૦૧૧	૦૧૨
મુખી જીવનનાં સાધન (માડન કૃત)	૦૧૧૨	૦૧૩	૦૧૧
મુખ સામર્થ્ય અને વિચારોના ચમત્કાર ૧)	૦૧	૦૧૧	૦૧૨
ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
બંકિમ નિબંધમાળા-બંકિમ બાણકૃત	૧૧૧૧	૦૧૧૨	૧)
સોનેરી સૂચનો (આવૃત્તિ ૭ મી)	૦૧	૦)૨	૦)૨૧

ધર્મિહાસ અને વૈદક સંબંધી પુસ્તકો

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ભાગ ૨ નો	૫)	૨૧૧	૨૧૧૧

સંત-મહાત્માઓની વાણી

છોટમની વાણી-અંથ ૧ હો	૧)	૦૧૧	૦૧૨
" " અંથ ૩ નો	૧)	૦૧૧	૦૧૨

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

સંત તુકારામ	૨)	૧)	૧)૨
જ્ઞાનેશ્વરમહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ખંડ ૧-૫ ત્રણ અંથમાં ૫)	૨૧૧	૨૧૧	૨૧૧૨
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ઉત્તમ ૫૨ ચરિત્રો	૧૧૧૧	૦૧૧૨	૧)
સ્વામીભાસ્કરનંદ વિજયકૃષ્ણ	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨

સમ્રાટ અકબર ૧	૦૥૮	૦૥૧
ભક્તચરિત્ર (ખીજી આવૃત્તિ) ૧૧	૦૥૧	૦૥૧૮
સુસ્લિષ્ઠ મહાત્માઓ ૧૧૧	૦૥૧૮	૧)
વીર દુર્ગાદાસ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૦૧	૦૧	૦૧૮

ખાસ બોધપ્રદ દ્વંદ્વી વાર્તાઓ

દ્વંદ્વી વાર્તાઓ અંથ ભીન્ને-ભાગ ૫ થી ૭ ૧૧	૦૥૧	૦૥૧૮
„ „ અંથ ત્રીજી-ભાગ ૮ મો ૧૧	૦૥૧	૦૥૧૮
„ „ અંથ ચોથો-ભાગ ૬ મો ૧૧	૦૥૧	૦૥૧૮
„ „ અંથ પાંચમો-ભાગ ૧૦ મો ૧૧	૦૥૧૮	૦૥૧
સુબોધ પુષ્પવાટિકા-મહાત્મા શેખ સાદીકૃત ૦૧૮	૦)૮૧	૦)૮
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી ૦૧	૦)૮	૦)૮૧

ખાળોપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી ખાળકો (આવૃત્તિ ૭ મી) ૦૧	૦)૮	૦)૮૧
ખાળસદ્બોધ (આવૃત્તિ ૬ થી) ૦૧	૦)૮	૦)૮૧
ખાળકોની વાતો (આવૃત્તિ ૭ મી) ૦)૮	૦)૮૧	૦)૮
સુબોધ નીતિકથા (આવૃત્તિ ૫ મી) ૦૧૮	૦)૮૧	૦)૮

ચિત્રો ધત્યાદિ

જ્ઞાનખાજી અથવા સોપાનપટ ૦)૮	૦)૦૧૧	૦)૦૧૧
શ્રી રામકૃષ્ણ કેશવચંદ્રસેનના ઘર ૦)૮	૦)૦૧૧	૦)૦૧૧
શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંકીર્તન (ત્રિરંગી) ૦)૮	૦)૦૧૧	૦)૦૧૧

નીચેનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય ઓછું રચાયલું છે.

નીચેનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય શરૂથીજ ઓછું રખાયલું છે, એટલે અહીં મૂલ્યની યોજનામાં લેવાતાં નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-માત્ર સરલાચંદ્રવાળી આવૃત્તિ ૦)૮	૦)૮૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-લોક તથા ગુજરાતી સરલાચં ૦)૮	૦)૮૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-લોક તથા ગુજરાતી, મોટા અક્ષર ૦૧૮	૦૧૮
„ ૫” અક્ષર, ગીતા-ગુજરાતી સરલાચં મોટા અક્ષર ૦૧૧૮	૧)
„ „ „ „ મધ્યમ અક્ષર ૦૧	૦૧૮

અન્ય પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો તેની જાપેલી કિંમતે મળશે.

સંત છુકારામ-ગાથા-અંથ ૧ લો	૨૥	૨૥
આખ્યાનમાળા-અંથ ૧ લો	૨૧	૨૧
” ” અંથ ૨ લો	૨)	૨)
શુભસંપ્રદ-ભાગ ૩ લો (જૂજ પ્રતો છે)	૧૥	૧૥
” ભાગ ૮ મો ” ” ...	૧૥	૧૥

પુનરાવૃત્તિઓ વિષે

હવે સંસ્થાને ધીરે ધીરે આટોપી લેવાની હોય તેનો લાભ પુસ્તકો ખરીદનાર જનતાને મળે એ હેતુથી ખલાસ થયેલા લગભગ અર્ધાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની છે. એટલા માટે સંસ્થાના પ્રેસમાં એક પ્રિન્ટિંગ મશિન હાલુ તે ઉપરાંત બીજી નવું મોટી સાધનું પ્રિન્ટિંગ મશિન હમણા ઉમેરું છે.

હાલ છપાતી પુનરાવૃત્તિઓ

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ત્રણ અંથમાં છપાય છે
ઉપદેશસાર સંપ્રદ (બીજી આવૃત્તિ) ... છપાય છે

નીચેનાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ સત્વર બહાર પડશે

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મધ્યમ અક્ષરમાં સત્વર છપાશે	સ્વામી રામતીર્થના ભાગો
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા બંને ભાગો	સ્વર્ગનો પ્રકાશ
આગળ ધસો	સુખોદ રતનાકર
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય	નેપોલિયન
સ્વર્ગનું વિમાન	શિવાજી છત્રપતિ
સ્વર્ગની કૂંચી	ટૂંકી વાર્તાઓ-અંથ ૧ લો
સ્વર્ગનો ખજાનો	દેવી ભાગવત
	સ્વામી વિવેકાનંદના ભાગો

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

લદ્ર, અમદાવાદ અને કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ-૨

~ગ્રંથસેવનનો મહિમા~

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलादिनोदैः॥

અર્થાત્ જેને માગ સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેનું હોય, તેને ચપલાના (લક્ષ્મીના-ચીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“પુસ્તકો પ્રત્યેનો રનેદ એ ઈશ્વરી રાત્યમાં પહોચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેવોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“હીજા વનમાં ભૂળે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું તફાવત ?”

“જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્માત્મ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાંચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માત્મ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાઓને રહેવાની ધોરજ છે.”

“ગ્રંથોની ઝોરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લેગાડો તોપણ એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?”

“સદ્વાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિશે અનુમાન થાય છે.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો છઠ્ઠે ત્યારે જેમ પોતાના વાળિંગમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે, તેમ એક વાંચનાર પણ જ્યારે છઠ્ઠે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો યાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ બુઝાવી દેવાની પ્રયત્નોમાં બેટલી શકિત છે, તેટલી શકિત ધણું કરીને બીજી કોઈ બીજામાં નથી.”
—માર્ટિન

“બંધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ? મારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? બાઈ ! હજી આપણે એ નથી મમજતા. જે સમજતા હોયએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા અજ્ઞતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાજ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી જનાવેલા આપણને બંધનેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી દંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”
—સ્વૈચ્છિક પદ્યાર

“પુસ્તકોમાં હું ગૂંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને એ માસ વધારે જેલ મળતો તો પણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકનારથી હું ભલે વધારે સુખચેતનામાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતા છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”
—મહાત્મા ગાંધીજી

श्रीतुकाराम महाराज

भगवद्भक्ति कराया बहु जड जीवासि जो तुका शिकवी ॥
त्याच्या दुसरा धरणीवरि येइल कोण हो तुकासि कृवी ? ॥

૭ પ્રસ્તાવના ૭

(તુકારામ-ગાથાના મૂળ સંપાદકે લખેલી)

ધર્મરક્ષાઘયાસાર્થી, કરણે આટી આમ્હાંસી ।

વાચા ચોલોં વેદનીતિ, કરું સંતીં કેલેં તેં ॥ —તુકારામ

આત્મોત્તતિ અને દેશોત્તતિ એક સ્વધર્મદ્વારાજ સધાય છે. આ ઉપરથી કોઇ એવું કહેશે કે આત્મોત્તતિ તો સ્વધર્મ વડે સિદ્ધ થાય છે, એ વાત તો એક રીતે સત્ય છે; કારણકે વેદ, શાસ્ત્રો, ઋષિ-મુનિઓ અને સાધુસંતા, સૌનો ‘સ્વધર્મદ્વારા આત્મોત્તતિ સધાય છે,’ એ બાબતમાં એકમત છે, એવું તેમનાં વચનો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે; પરંતુ દેશોત્તતિ પણ સ્વધર્મ વડે સધાય છે, એમ કહેવું યુક્તિસંગત નથી. વર્તમાન સમયના સુધરેલા દેશોના નવીન સાયન્સના જ્ઞાન વડે જેમની વિવેકબુદ્ધિ જંખવાઈ જવાથી મંદ થઇ ગઇ છે, એવા લોકોનું કહેવું એવું છે કે, “આપણા દેશની અવનતિ થવાનું કારણ અહીંના લોકોનું ધર્મધેક્ષાપણું છે. આજના સુધરેલા દેશો, જેઓ દુનિયામાં સૌથી આગળ પડતા થઇ ગયા છે, તેમનામાં પણ એક જમાનામાં ધર્મધેક્ષાપણું હતું. તે વખતે તેઓની પણ અવનત અવસ્થાજ હતી અને તે વખતે તેમને ત્યાં કોઇ પણ વિષયને લગતો વિકાસ થતો ન હતો; પણ તે બધા દેશોમાં વખત જતાં વિચારવંત માણસો પેદા થયા અને તેમણે લોકોના મનમાંથી ધર્મધેક્ષાપણું કાઢી નાખ્યું. ત્યાર પછી તે બધા દેશોના લોકોએ ધીરે ધીરે તમામ બાબતો-માં ઉત્તતિ કરવા માંડી અને આજે તેઓ ઉત્તતિને શિખરે જઇને બેઠા છે, તે પ્રમાણે જો આપણા દેશને ઉત્તત અવસ્થાએ લઇ જવો હોય, તો લોકોમાં જે ધર્મધેક્ષાપણું છે, તેને દૂર કરી દેવું પડશે. એવું કયો સિવાય આપણો દેશ બીજા દેશોના સમાન ઉત્તત થનાર નથી.” પણ તેમનું આવું કથન તેમની સાંકડી દષ્ટિનું પરિણામ છે;

કારણ આપણા દેશની સ્થિતિ ખીજ દેશોના સમાન નથી. આપણો દેશ એક વાર ઉત્તર અવસ્થાએ હતો, એ વાત તો સનાતન ધર્મોચ્ચારની લોકોએ અને હાલના સાયન્સના અભ્યાસ વડે જોમની દૃષ્ટિ આંખી થઈ ગઈ છે તેમજો-એકેએ કબૂલ કરવીજ પડશે. જો ધર્મધેણાપણા વડે દેશની અવનતિ થતી હોય તો જો જમાનામાં આપણો દેશ ઉત્તર અવસ્થાએ હતો, તે વખતે પણ આખા દેશમાં ધર્મધેણાપણાનું તો ધર્મજો જોર હતું એવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં જણાય છે; માટે ધર્મધેણાપણું એ દેશની અવનતિનું કારણ નથી, પણ જીવદુઃ તેની ઉત્તરિનું કારણ છે. તે કેવી રીતે ઉત્તરિનું કારણ નીવડે છે, તે આગળ ઉપર અમે યથામતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. હાલ તો જીવાત્મા અવનત અવસ્થામાં શાથી આવી પડ્યો તેનોજ સૌથી પ્રથમ વિચાર કરીએ.*

* ધર્મ વડે દેશોત્તરિ થાય છે, એ વિષે તો આજે તકરાર રહીજ નથી, પણ ધર્મ કેને કહેવો તેજ વિવાદનો વિષય છે. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મનાં દશ લક્ષણો બતાવ્યાં છે; ઉપનિષદો સત્ય, તપ અને વ્રત્તચર્ય એ ત્રણ વડે આત્મોત્તરિ કરવાની શિક્ષા આપે છે. તપ અને અહિંસા વડે દેશની ઉત્તરિ થાય છે, એ વાત તો આખી દુનિયાને પાંચ કબૂલ કરવી પડે એટલી હદ સુધી સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, પણ ‘ધર્મ’ ની અંદર ત્રણ હજાર પેટા ન્યાતો, તેમની વચ્ચે ખાવા પીવાના અને અડકવાના પ્રતિબંધ, પાંચ કરોડ જેટલા અરપૃથ્થો, સેંકડો સંપ્રદાયો, અર્થહીન પ્રાણુરહિત કર્મકાંડો, ગાદીપતિઓ, ગુરુઓ અને મંડલેશ્વરો, એવી બાબતોનો સમાવેશ કરીને સામ્રાજયિક ગુરુઓ પ્રચલિત રીતે ‘ધર્મ’ને આવા અર્થ તરફ ખેંચી જઈને લોકોમાં બુદ્ધિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથીજ અમારે કહેવું પડે છે કે એ ધર્મ નથી, પણ તેથી વિપરીત છે અથવા ધર્મની વિષ્ટા છે. વળી હિંદ જો જમાનામાં, એટલે સમ્રાટ અશોક અને શ્રીહર્ષના જમાનામાં, ઉત્તરિને શિખરે હતો તે વખતે તો દેશમાં ઉદાર ધર્મ પ્રવર્તતો હતો અને ધર્મધેણાપણું તો હતુંજ નહિ. તે વખતે હિંદુ જાતિ હજારો ન્યાતોમાં અને સેંકડો સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત થઈને બળહીન બની ન હતી. બુદ્ધ-

જીવાત્માની પાછળ ભય, દુઃખ, શોક અને દીનતા તથા કામ-ક્રોધાદિક વિકાર શા કારણ લાગુ પડ્યા હશે? શા કારણથી જીવ એ બધા અનર્થોનો ભોગ થઈ પડ્યો હશે? તેનો જવાબ એ છે કે જીવ પોતાના સ્વરાજ્યથી બ્રહ્મ થયો છે અથવા સ્વતંત્ર મટીને પરતંત્ર થયો છે, તેથી જીવને પોતાના સ્વરાજ્યની અંદર તો કશો ભય હોયજ નહિ; કારણકે તેનું સ્વરાજ્ય એટલું તો વિશાળ છે કે તેના એકલાના અસ્તિ-ત્વથીજ પિંડ અને બ્રહ્માંડ બેઠેલી રહી જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જીવનું નિલ સ્કુરણાવાળા તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી લિજ્જ હોય એવો એક પણ પદાર્થ છેજ નહિ, સારે પછી તેને વળા ભય કેવો? ભયની ઉત્પત્તિ દ્વૈતધણામાંથી—અર્થાત્ પોતાનાથી કોઈ પૃથક્ પ્રાણી—પદાર્થના અસ્તિ-ત્વમાં અથવા એવા અસ્તિત્વની કલ્પનામાંથી થાય છે. જેમકે:—યદા હ્યેવૈષ્ણુ ણતસ્મિન્નુદરમંતરં કુરુતે । અથ તસ્ય મયં ભવતિ ॥ (તૈત્તિરીયોપનિષદ્, અનુવાક ૭) મયં દ્વિતીયામિનિવેશતઃ સ્યાત્ ॥ (શ્રીમદ્ ભાગવત્, સ્કંધ ૧૧, અં ૨, શ્લોક ૩૭) દુર્જ જંવ જંવ ઘટે । તંત્ર તંત્ર સંસારમય જોડે । હૈં દેવો આપુલેનિ તોંડે વોલતી વેદે ॥ (જ્ઞાનેશ્વરી અં ૧૭, શ્લોક ૩૭૬) એજ પ્રમાણે ઉપર જે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જતાવ્યું તેમા દુઃખનો પણ મુદ્દલે સંભવ નથી; કારણકે દુઃખ તો એકદેશીય અનાત્મશરીરને વશ થવાથી-જ જીવને ભોગવવું પડે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ દુઃખનું કારણ જતાવતાં કહે છે:—

પરર્થી તરી સહજે । સુખદુઃસ્વ તંઈંચિ સેવિજે ।

વેહજલીં હોઈંજે । માસોલીં જૈ ॥

(જ્ઞાનેશ્વરી, અં ૧૪, શ્લોક ૩૫૨)

દેવે સ્થાપેલા ઉદાર ધર્મનો ત્યાગ કર્યો પછી હિન્દુ ક્રમશઃ અવનત થતો ગયો; માત્ર થોડાં વર્ષથી ઉદાર અને સજીવ ધર્મને ગ્રહણ કરીને તે ભ્રમો થવા લાગ્યો છે.

—સેવાનંદ

બૌદ્ધધર્મમાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તવાથીજ શ્રીશંકરાચાર્યે તેનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો.

—પ્રકાશક

આવી દેહાધીનતા જીવના પોતાના સ્વરાન્યની અંદર હોતી નથી. ત્યાં તો ઉપર કહી તેવી પોતાના પૂર્ણ તાત્ત્વિક સ્વરૂપનીજ એક માત્ર સ્ફૂર્તિ અથવા અદ્વંતા હોય છે. તેથી કરીને આવી પૂર્ણ અવસ્થામાં શોકને માટે અવકાશજ રહેતો નથી. ઉપનિષદ્ કહે છે કે:—

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । (ઈશાવાસ્ય, ૭)

આવી સ્થિતિમાં દીનતા પણ હોય નહિ. કામાદિ પદ્ધિકારોની સાથે પણ ત્યાં કશો સંબંધ રહેતો નથી; કારણકે કામના તો ત્યારેજ ઉત્પન્ન થાય છે કે ત્યારે કોઇ વસ્તુ અપ્રાપ્ત રહી જતી હોય; પણ ઉપર વર્ણવેલા જીવના પોતાના સ્વરાન્યમાં કોઇ અપ્રાપ્ત પદાર્થ છેજ નહિ તો પછી તે કામના કરે પણ કોની? આખા પિંડજ્ઞાંડમાં મારો આત્મા-માર્ગ પોતાનું સ્વરૂપ-‘હું’ એકલોજ છું અને તે સિવાય બીજું કંઇજ નથી, આવી નિત્ય સ્ફૂર્તિ જેને અખંડપણે ચતી રહે છે, તેને પછી કામના કરવાનો સંભવજ ક્યાં રહ્યો?

अवधेचि आपुल्लेपणें, नुरेचि जया अभिलापणें ।

जैसैं येथून परा जाणें । आकाशा नाहीं ॥

(ઝાને૦ અ૦ ૧૫, ઓ૦ ૩૦૦)

ત્યાં કામનો પૂર્ણ અભાવ હોય ત્યાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકતી નથી; કારણકે કામનાની અપરિતૃપ્તિમાંથી ક્રોધનો ઉદ્ભવ થાય છે.

जेथ कामाचें अपूर्ण काज । तेथ क्रोधाचें स्रवले तेज ॥

जेव्हां कामाचें पूर्ण निज । तेव्हां नाचे भोज लोभाचें ॥

जेवीं दीपाची दीपकळा । सर्वें वागवी तेज काजळा ॥

तेवीं क्रोध लोभांचा सोहळा । कामाजवळां संतत ॥

जेथ कामाचा नाहीं पांगू । तोचि क्रोध लोभा त्यागू ॥

हा समूळ उपाय चांगू । स्वयें श्रीरंगू बोलिला ॥

(એકનાથી ભાગવત , અ૦ ૧૭, ઓ૦ ૨૫૦-૫૩)

દાખલા તરીકે અમુક માણસને પચાસ રૂપિયાની જરૂર હતી.

તેટલી રકમ પોતાના અમુક મિત્રની પાસેથી મળશે એવી આશા રાખીને તે તેની પાસે પચાસ રૂપિયા ઉઠીના માગવા ગયો, પણ પેલા મિત્રે કહ્યું કે, 'મારી પાસે પચાસ રૂપિયા છે તો ખરા, પણ હું તમને આપી શકતો નથી; કારણકે મને એવો સંદેહ જાય છે કે તમે એ રૂપિયા મને પાછા આપી શકવાના નથી.' આવો જવાબ સાંભળીને રૂપિયા માગવાને ગયેલા માણસને ઘણું માડું લાગ્યું અને તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ માણસ મારો મિત્ર હોવા છતાં તેણે મારું કામ કહ્યું નહિ! હીક છે, હું પણ જોઈ લઉં છું. હું પણ તેને બરાબર સ્વાદ અપાડું તોજ ખરો.' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પેલા માણસે પોતાના મિત્રની પાસેથી પચાસ રૂપિયા લેવાની આશા રાખી હતી, તે સફળ ન થઈ તેથી તેને તે મિત્રના ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો.

આણિ इच्छिलिया सांगडें । इन्द्रियां आमिष न जोडे ॥
પેસા જો ડાવ પડે । તોચિ દ્વેષ ॥

(જ્ઞાનેશ્વરી, અં ૧૩, ઓ ૧૨૬)

જેમ કામના અવસર રહેવાથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તે જો પૂર્ણ થાય છે, તો તેમાંથી લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉપર ટાંકેલા ઉદાહરણમાં જો પેલા માણસને તેના મિત્રે પચાસ રૂપિયા આપ્યા હોત તો તેના પ્રતિ તેના મનમાં લોભ ઉત્પન્ન થાત અને તે એમજ કહેવા મંડી જત કે, 'આખી દુનિયામાં જો કોઈ મારો સાચો મિત્ર હોય તો આ એકજ છે.' આ રીતે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ક્રોધ અને લોભ બેઉની ઉત્પત્તિ એક કામનામાંથી થાય છે. ત્યાં કામનાજ ન હોય ત્યાં ન હોય ક્રોધ અને ન હોય લોભ.

मूढाच्चं तोडणें जैसैं । होय कां शाखोदेशैं ।

કામ નાશિલેનિ નાશે । તૈસા ક્રોધ ॥

(જ્ઞાનેશ્વરી, અં ૧૮, ઓ ૧૦૧૦)

વળી જ્યાં કામ, ક્રોધ અને લોભ મૂળે હોયજ નહિ, ત્યાં મોહ, મદ અને મત્સરને પણ હોવાનો સંભવ નથી. મોહનો સ્વભાવ એવો

છે કે તે અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિનું આરોપણ કરાવે છે, જે વસ્તુ મિથ્યા છે તેનામાં સત્ય વસ્તુનું લાન કરાવે છે અને જે વાસ્તવિક રીતે દુઃખ છે, તેમાંજ તે સુખનો ખોટો અનુભવ કરાવે છે; પણ જ્યારે જીવના પોતાના સ્વરાજ્યની સીમામાં અનાત્મ વસ્તુ હોવાની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી, ત્યાં તો અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ચાયજ કેવી રીતે? તેવીજ રીતે જ્યાં દુઃખનો સંપૂર્ણ અભાવ છે, ત્યાં દુઃખની અંદર સુખના મિથ્યા બોધને માટે પણ અવકાશ હોતો નથી. વળી જ્યાં પોતાના તાત્ત્વિક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વજ નથી હોતું ત્યાં અસત્ જેવી કોઈ વસ્તુજ નહિ હોવાથી અસત્માં સદ્બુદ્ધિ થવાનો પણ સંભવ રહેતો નથી. સારાંશ કે એ અવસ્થાને તદ્દન મોહરહિત અવસ્થા કહેવી જોઈએ. એ સ્થિતિમાં જેવી રીતે મોહનો અભાવ છે, તેવી રીતે તે મદ અને મત્સરથી પણ રહિત છે. મદમત્સરની ઉત્પત્તિ દ્વૈતની કલ્પનામાંથી ચાય છે અને દ્વૈતનો તો અહીં અત્યંતાભાવ છે, તેથી મદ અને મત્સરની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. આવી રીતે જીવનું સ્વરાજ્ય સર્વ પ્રકારના અનર્થથી રહિત છે.

પણ ત્યારે આવા નિત્ય અને કલ્યાણસ્વરૂપ સ્વરાજ્યમાંથી જીવ શા કારણથી બ્રહ્મ થયો? આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જાઓ થાય છેજ. તેનો ઉત્તર એ છે કે જીવ પોતાના અજ્ઞાનને લીધેજ પોતાના સ્વરાજ્યથી બ્રહ્મ થઈ ગયો છે. એ અજ્ઞાન એટલે પોતાની મૂળ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવું તે અથવા પોતે જેવો છે તેવો પોતાને ન જાણવો તે. પણ જે જીવો બહિર્મુખ અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે, તેમને આ ઉત્તર સાંભળીને ઘડીભર આશ્ચર્ય થયા વિના રહેનાર નથી. તેમને આશ્ચર્ય થવાનું કારણ એ છે કે, બહિર્મુખ જીવો સ્વસ્વરૂપનો અર્થ સમજતા નથી. તેઓ તો એમજ કહેશે કે, 'વાહ! એવું તે કાંઈ હોય? અમે કેવા છીએ, કોણ છીએ તેજ અમે જાણતા નથી એવું તમે કહો છો તે સત્ય નથી. મનુષ્ય પોતાને મનુષ્યજ સમજે છે. જે બ્રાહ્મણ છે, તેને પૂછીશું તો તે કહેશે કે હું બ્રાહ્મણ છું. એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય પોતાને

ક્ષત્રિય કહે છે, વૈશ્ય પોતાને વૈશ્ય કહે છે અને શૂદ્ર પોતાને શૂદ્ર કહે છે. આવી રીતે દરેક જણ પોતે કોણ છે, તે બરાબર જાણે છે તો ખરો, છતાં તમે કહો છો કે જીવ પોતાની જાતને ન જાણખવાથી સ્વરાન્ય-થી બ્રહ્મ થઈ ગયો છે, તે તમારો ખુલાસો અમને યુક્તિસંગત લાગતો નથી.' પણ પોતાનું સ્વરૂપ એટલે શું તે બાળ્યતમાં તેમની પોતાનીજ જૂલ થાય છે. દાખલા તરીકે કોઈ જીવ કહેશે કે, 'આ શરીર તેજ હું' એવું હું જાણું છું, પણ જાણનાર પુરુષ અને જાણવાનો વિષય એ બે એક બીજાથી પૃથક્ છે, તેથી કરીને પ્રરતુત ઉદાહરણમાં જાણવાનો વિષય જે દેહ છે, તે જાણનાર વ્યક્તિ, જીવનાથી તદ્દન પૃથક્ છે એ વાત તો સાચ ઉઘાડીજ છે; એટલે 'હું આ દેહ છું' એ માન્યતા અસત્ય છે એ સાબિત થઈ જાય છે. વળી દેહ તો જ્ઞાનરહિત-અર્થાત્ જડ છે અને આત્મા તો સર્વજ્ઞ અને ચિત્સ્વરૂપ છે. 'અમુક એક વિષય હું સમજી ગયો છું,' એવું જે ઘડીએ કોઈ પણ માણસ કહે છે, તે ઘડીએ તેની અહંતા, જાણવાનો ધર્મ વગેરે બ્યાંના ત્યાજ રહે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જાણવાનો ધર્મ એ શરીરનો, ઇન્દ્રિયોનો કે પ્રાણનો નથી. જે જાણવાનો ધર્મ એ શરીરનો, ઇન્દ્રિયોનો અથવા પ્રાણનો છે એવું માની લઈએ, તો લાંબ આવી જાય છે ત્યારે ગંધી ગયેલા શરીરની પાસે કોણ આવી ગયું તેનું જ્ઞાન પણ શરીર દત્યાદિને થતું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. કેટલાક માણસોને તો આંખો ઉઘાડી રાખીને ગંધી જવાની ટેવ હોય છે, તેમને પણ પોતાની આગળ કોણ ઊભું છે અથવા પોતાને કોણ સ્પર્શ કરે છે, તેનું જ્ઞાન થતું નથી. આ દષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનનો ધર્મ દેહનો અથવા ઇન્દ્રિયોનો હોઈ શકે નહિ. તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રાણ તો તેનું કાર્ય કરતો હોય છે, છતાં તેને પણ આસપાસ શું થયું તેનું જ્ઞાન હોતું નથી; તેથી કરીને પ્રાણ પણ જ્ઞાનઘન્ય છે, એમ સાબિત થાય છે. ત્યારે જાણવાનો ધર્મ તો એકલી બુદ્ધિનોજ છે અને તે તમામ વિષયોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી શકે છે, એવું શ્રુતિસ્મૃતિ અને સાધુસંતોનાં વચનોને આધારે માન્ય પડે છે. હવે ત્યારે જાણવાનું કામ બુદ્ધિનું છે, ત્યારે જાણવાનો વિષય

તેના સ્વરૂપથી નિરાળો હોવો જોઈએ; કારણકે બુદ્ધિ પણ જડ છે અને બુદ્ધિના આશ્રય વડે જાણવાનું કામ તો આત્માજ કરે છે. જેમ બાળવું એ પાણીનો ધર્મ નથી. પાણી તો સ્વરૂપે અને સ્વભાવે શીતળ છે; તોપણ બિંકળતા પાણી વડે પગે દઝાય છે. આ ઉદાહરણમાં બાળવાનું કામ થાય છે તે તો પાણીનો આશ્રય લઈને રહેલી ઉપજતા દ્વારા થાય છે, તેવીજ રીતે બુદ્ધિની સહાયતાથી આત્માજ બધા વિષયોને લગતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે હવે જાણવાનો ધર્મ એકલા આત્માનોજ છે એ પણ નહીં થઈ ગયું. ‘હું અમુક વિષય જાણું છું,’ એવું ત્યારે કોઈ પણ માણસ બોલે છે, તે ધડીએ તેની અહંતા આત્મત્વનો આશ્રય કરતી હોય છે, પણ તે આત્મભાવને જાણતી નથી; આથી કરીને બુદ્ધિ વારાફરતી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની સાથે તાદાત્મ્યનો અનુભવ કરે છે. આટલા વિવેચનનું તાત્પર્ય એ થયું કે જીવાત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ તો ચિત્સ્વરૂપ છે. પોતાના ચિત્સ્વરૂપ આત્માને જાણખતાં જીવ એવું માની લે છે કે ‘આ જડ દેહજ હું છું.’ આવી સ્થિતિમાં દેહ અને દેહનો આશ્રય લઈને રહેનારી બ્રહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે જાતિઓ એ બધી મારી છે, અને મને લાગુ પડે છે આવું સમજી લેવું એ શું જીવાત્માને માટે ઉચિત છે? કોઈ પણ વિચારવંત પુરુષ કહેશેજ કે નહિ, એવું સમજવું એ જીવાત્માને માટે યોગ્ય નથી.

અરવું. આવી રીતે હું પોતે કોણ છું, તે ન જાણવાથી પરાયા અને જડ જેવા આ દેહના તાબામાં જીવ આવી પડ્યો છે અને એ દેહ તેજ હું પોતે, એવો તેણે નિશ્ચય કરી દીધો છે. આટલાજ કારણથી ઉપર બતાવેલા તમામ અનર્થો જીવાત્માની પાછળ લાગુ થઈ ગયા છે. આટલું તો જીવાત્માના સંબંધમાં વિવેચન થયું.* હવે

* આ પ્રતાવના લખાણે ત્રીસ કરતાં વધારે વર્ષ વીતી ગયાં છે અને તેટલા વખતમાં આ દેશની અંદર એટલા બધા ફેરફારો થઈ ગયા છે અને હજી ઝડપથી ચતા જાય છે કે જેથી ‘પાશ્ચાત્ય સાયન્સના અભ્યાસથી સુધારકોની બુદ્ધિ ઝંખવાઈ ગઈ છે,’ એવી

દેશને વિશે વિચાર કરીએ.

આપણા ભારતવાસીઓની પાછળ વર્તમાન સમયમાં ભય, શોક, દુઃખ અને દીનતા શા કારણથી લાગુ પડ્યાં છે ? આ સવાલનો જવાબ પણ જીવાત્માની બાબતમાં જે અપાઈ ગયો છે, તેનો

ફરિયાદ કરનારાઓ અને જેમની બુદ્ધિ અંખવાઈ ગઈ હતી તેઓ બેઠે આજે આપણી વચ્ચે રહ્યા નથી. આજે તો સ્વામી દયાનંદ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ અને ગાંધીજીના પ્રયાસથી આ દેશના લોકો પોતાને ઓળખવા લાગ્યા છે, પોતાના પૂર્વજોના આધ્યાત્મિક વારસાની ફરીથી ખોળ કરતા થયા છે; એટલુંજ નહિ પણ સત્ય, અહિંસા અને તપની સાધનાના પ્રથમના યુગની જેમ આજે દેશવ્યાપી પ્રયોગ થવા લાગ્યા છે, અને તેજ સાધનો વડે દેશનાં રાજનૈતિક અને સામાજિક બંધનોને તોડવાનાં પ્રયત્નો થાય છે અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થયા છે. વ્યવસ્થાશક્તિ, સંગઠનશક્તિ, નિયમિતતા, પ્રયત્ન કાર્યતત્પરતા, બુદ્ધિવાદ અને પોતાના હક્કને માટે લડવાની અને મરી છૂટવાની તમન્ના એ બધા ગુણો મધ્યયુગમાં વિલીન થયા હતા; તે ગુણો પણ નવીન ભારત ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયો છે. પ્રાચીન ભારતની આધ્યાત્મિકતાની સાથે ઉપર કહેલા વ્યવહારોપયોગી ગુણોના મિશ્રણથી ભારતમાં એક નવીન બળશાળી પ્રજા તૈયાર થતી જાય છે. નવીન ભારત તેના ઋષિ-મુનિઓની સાધનાના સારરૂપ આત્મબળને અપનાવવા તૈયાર છે, એજ તેનું એકમાત્ર શસ્ત્ર છે, પણ ધર્મની અંદર મધ્યયુગમાં આવી ગયેલી ગંદકીઓ, જેને આજે પણ ધર્મના બહાના હેઠળ જગદ્ગુરુઓ અને ૧૦૮ ગોસ્વામીઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડતા નથી, તેને તો હવે નવીન પ્રજાના જીવનમાં સ્થાન મળવાનો સંભવ રહ્યોજ નથી. વળી આત્મજ્ઞાનને પણ માત્ર ધ્યાન-ધારણામાં અને મૌખિક ચર્ચામાં સીમિત ન કરતાં આત્મજ્ઞાનને સાધન બનાવીને તેના વડે દેશની રાજનૈતિક, અર્થનૈતિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ કરીને માનવતાનો પૂર્ણતમ વિકાસ સાધવા તરફ ભારત તૈયાર થયેલ છે.

તેજ છે ખીન શબ્દોમા કહીએ તો જીરાતમા જેમ પોતાના રૂ રાજ્યથી બ્રહ્મ થઇને દુખી થાય છે, તેમ આપણા દેશના લોકો પણ ન્યારથી સ્વરાજ્યથી બ્રહ્મ થઇને પરત્ર બન્યા છે, ત્યારથી તેઓ શોક, દુખ, લય અને દીનતાના ભોગ થઇ પડ્યા છે હાનમા જે લય આપણા દેશના લોકોના મનમા ધર કરી રહ્યો છે, તે જો તેઓ પરાવનખી ન થતા સ્વાવનખી થયા હોત તો તેમને લાગુ પડત નહિ વર્તમાન સમયમા દેશની અદર જે દુખ, શોક જોવામા આવે છે, તેઓ પણ આપણે જો સ્વાવલખી રહ્યા હોત તો આપણને લાગુ પડ્યા ન હોત હાલમા જે દીનતા આપણા લોકોનુ એક લક્ષણ થઇ પડ્યું છે, તે દીનતા પણ સ્વાવલખી અવસ્થામા હોતજ નહિ કારણ કે લય, દુખ, શોક અને દીનતા એ સ્વાધીન પ્રગ્નને નહિ પણ પરાવલખી પ્રગ્નનેજ લાગુ પડે છે x આપણા સ્વરાજ્યમા તો આપણી પોતાનીજ કુલ સત્તા હોવી જોઇએ આપણા આખા દેશ ઉપર આપણી એકલાનીજ સત્તા હોય એનુજ નામ સ્વરાજ્ય આવું સ્વરા

આવા આવા કારણોને લીધે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના ઉપર કાદવ ફેકનારાઓ જો સાચા અર્થમા ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હોય તો તેમને હવે ફરિયાદ કરવાનુ કશું કારણ રહેતું નથી એકખીજી વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી એ છે કે, આજની દુનિયાની સામે જે જટિલ સમસ્યાઓ આવીને ઊભી છે તેના ઉકેલને માટે માત્ર આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન અને ધ્યાનના કરતા, તેના માનવજીવનના એકે એક રતરમા પ્રથમના યુગની જેમ ફેલાવો કરી દેવાની અને આત્મજ્ઞાનના બળથી બળવાન બર્તનને પોતાના કુદરતી હક્કને માટે ઝૂઝવાની વધારે જરૂર છે — સેવાનંદ

x આ કથન દેશની વર્તમાન સ્થિતિને નહિ પણ તેની ત્રીસ વર્ષ પહેલાની સ્થિતિને લાગુ પડે છે, તે વાયક જૂને નહિ અને નાહિમ્મન બને નહિ આજે તો ભારતે દીનતાને ફગાવી દીધી છે અને તેની વીરતાની શાખ આખી દુનિયામા જમી ગઇ છે આજે તો ભારત વિપત્તિમસ્ત ચીન અને રોનને ગદ્દ કરી રહે ન છે — સેવાનંદ

ન્ય ને આપણે ભોગવતા હોત તો આપણે સ્વતંત્ર હોત. આપણા સ્વરાજ્યમાં આપણા મેજના વપરાશની વસ્તુઓ આપણે જાતેજ બનાવી લેતા હોત. દાખલા તરીકે વસ્ત્ર, ધાતુઓનાં પતરાં અને તેનાં વાસણ-ફૂંસણ, લોહું અને પોલાદ, લોહાનો સરસામાન, એ બધી ચીજો આપણે એક વાર બનાવી લેતા અને આપણે બનાવી લેવીજ જોઈએ. આ બધી ચીજોને સાફ આપણે બીજા દેશના મોટા બહુ જોઈને બેઠી રહેવું જોઈએ નહિ. વસ્ત્ર તો આપણે એટલા પ્રમાણમાં પેદા કરવા જોઈએ કે તેમના વડે આ દેશના લોકોના શરીર સારી રીતે ઢંકાય અને તેનો વિદેશ-માં નિકાસ કરી શકાય. આપણું સ્વરાજ્ય ને આપણા હાથમાં હોત તો આપણી ઉપર કહી તેવી રિયતિ હોત.* તેવું થવાથી દેશની દોલત દેશમાં ને દેશમાં રહેત અને બિલ્લો તેમાં વધારો થાત. દેશનું ધાન્ય પણ વિદેશ આપણું જાય છે, તેને બદલે દેશમાંજ રહેત અને તેથી દેશ અન્ન, વસ્ત્ર અને પૈસે-ટકે સમૃદ્ધ રહેત અને તેથી સૌ સુખ-પૂર્વક જીવન વ્યતીત કરી શકત. અલખત, આજે આપણા દેશમાં આગગાડીઓ, મોટર ગાડીઓ, સાયકલો વગેરે આરામના સાધનો આપણે જોઈએ છીએ તેવાં અગાઉના જમાનામાં ન હતા અને એ વસ્તુઓના અભાવથી તે વખતના લોકો સુખી નહિ હોય, એવું ઉપર-ચોટિયા નંજરે જોનારને કદાચ લાગે પણ ખરું; પરંતુ એ બધાં આરામનાં સાધનો દેશ બ્યારે સ્વતંત્ર હોય ત્યારેજ જેટલા સુખદાતા નીવડે છે, તેટલાંજ તેઓ દેશની પરતંત્ર અવસ્થામાં હાનિકારક સાબિત થાય છે; કારણકે તેઓ આપણને આરામ તો આપે છે પણ દેશમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય કાયમ કરવામાં કારણ થઈ પડે છે. હમણા થોડી-વાર પહેલાં જેનું વર્ણન કરી ગયા તેવું સર્વથેજ સુખકર સ્વરાજ્ય ખોઈ જોઈ પછી આપણે એટલા બધા પરાવલંબી થઈ ગયા છીએ કે

* આ બધુંજ હવે થતું જાય છે. વસ્ત્રની બાબતમાં વિદેશી સર-કારની પ્રતિકૂળ નીતિ હોવા છતાં હિંદ ધીરેધીરે સ્વાવલંબી થતો જાય છે. ટાટાના લોખંડના કારખાના રથપાછ ગયાં છે અને લોખંડ તથા પ્રોલાદનો સામાન અહીંથી વિદેશ પણ જવા લાગ્યો છે.—સેવાનંદ

એક ક્ષુદ્ર સોય કે ટાંકણી પણ આપણે બનાવી શકતા નથી અને તેવી વસ્તુઓને માટે આપણે ખીજા દેશના તરફ જોતા યર્ષગયા છીએ. x ત્યારે હવે કોઈ પૂછશે કે આનું ઉત્તમ સ્વરાન્ય આપણા હાથમાંથી શા કારણથી ચાલ્યું ગયું અને શાથી આપણે પરાવલંબી યર્ષગયા ? આ સવાલનો જવાબ પણ આપણે અગાઉ આપી ગયા તેનો તેજ છે. તે એ કે આ બધું આપણા પોતાના અજ્ઞાનને લીધેજ બન્યું છે. એ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર નથી; કારણકે તે પાત ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે.*

સારાંશ એટલેજ છે કે હવાત્મા પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરાન્યથી અને લૌકિક સ્વરાન્યથી એકજ કારણને લીધે, અર્થાત્ પોતાના અજ્ઞાનને

x આ ક્રિયાદ પણ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની છે. કોન્ગ્રેસ સરકારે દેશના પુનઃ ઔદ્યોગિકરણનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે અને તેમાં બિનકોન્ગ્રેસી પ્રાન્તોની તથા દેશી રાજ્યોની સરકારે સહકાર આપવા ખુશી બતાવી છે. મદ્રાસના ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન શ્રીમુત ગિરિ તો મોટર ગાડીઓ, સાઇકલો અને સીવવાના સંચા પણ તૈયાર કરાવવા પાછળ મંદી ગયા છે.

—શેવાનંદ

* ઇતિહાસમાં તો દેશની પડતીનાં કારણો સાદ બતાવ્યાં છે, પણ ધર્મની પાછળ ઘેલા ચનારા ભોડો ઇતિહાસ વાંચતા નથી. જેનો ધર્મની સાથે સીધો સંબંધ ન હોય એવા કોઈ પણ વિષયના પુસ્તકને તેઓ હાથમાં લેતા નથી. પ્રસ્તાવના લખનારે આટલું બધું લખ્યું ત્યારે કયા અજ્ઞાનને લીધે આપણે સ્વરાન્ય ખોઈ ખેદા, તે પણ બતાવ્યું હોત તો પોતાને ધર્મપરાયણ (૧) કહેનારા ભોડો જેઓ આજે પણ સ્વધર્મને બદલે સ્વરાન્યની પ્રાપ્તિમાં વિધો નાખે છે, તેમને ચાનક તો મળત ! આજે વર્ણાશ્રમ સ્વરાન્યસંઘના પંડિતો, જ્ઞપ્તપુરમાં અને દાહિયાવાડના લીંબડીમાં કોન્ગ્રેસ અને પ્રજામંડળના ઉપર દાદવ ફેંકે છે અને ધર્મને સાધન બનાવીને ભોડોને સ્વરાન્યને ફો ખાન્તિમાં નાખે છે, તેમને ચોગ્ય જવાબ તો મળી રહેન ! —શેવાનંદ

લીધે બ્રહ્મ યજ્ઞને પરતંત્ર થઇ ગયો છે. એટલા માટે બેઉ જાતનાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન સ્વધર્મજ છે; કારણકે સ્વરાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તેમજ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને જાળવી રાખવાને માટે શરીરબળ, સ્વાર્થત્યાગ, કર્તવ્યપરાયણતા, માત્સર્યશૂન્યતા, શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન, નીતિ, ધૈર્ય, પરસ્પર વિશ્વાસ, ઉદારતા, બંધુભાવ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનો દેશના લોકોની અંદર વિકાસ કરવો પડશે. એ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એક ઈશ્વરનિષ્ઠાજ છે. જેમને ઈશ્વરના ઉપર પૂર્ણ નિષ્ઠા છે, તેમનામાં ઉપર કહેલા ગુણોનો ઉદય થવોજ જોઈએ; અથવા તો જેમનામાં આ ગુણોનો યથાર્થ રીતે ઉદય થયોજ હોય તેઓ ઈશ્વરના પ્રતિ પશુ નિષ્ઠાવાન હોયજ. કોઇ વ્યક્તિ ઈશ્વરના ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના ઉપર કહેલા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે તો તેની આશા વ્યર્થ જવાની છે.* એવા લોકોમાં કોઇ કોઇ પ્રસંગે ઉપર કહેલા ગુણ જોવામાં આવે તો તેમને સાચા અને સિયર ન સમજતાં હલકી ધાતુનાં ધરેણાં ઉપર ચઢાવેલા સોનાના ઢોળ જેવા જાણવા. ઈશ્વરના ઉપર નિષ્ઠા રાખવી એજ સ્વધર્મનું લક્ષણ છે. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને તેથી કરીને ઈશ્વરે શ્રુતિસ્મૃતિદ્વારા જેજે આજ્ઞાઓ કરી છે અને જેમને સાધુસંતોએ વારંવાર સ્પષ્ટ કરી કરીને સમજાવી છે, તે પ્રમાણે નિત્ય વર્તન કરવું અને એવી રીતે વર્તન કરતા રહેવાથી આપણું નિઃસંશય કલ્યાણજ થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ જામી

* પશુ આ ઉપરથી લખનારનો જો એવોજ આગ્રહ હોય—અને તે એક સાંપ્રદાયિક શુરુ હોવાથી છે પણ ખરો—કે સૌએ ઈશ્વરના સગુણ અથવા અમુક આકૃતિવાળા સ્વરૂપના પ્રતિ અથવા તેના તથાકથિત અમુક અવતારના પ્રતિ નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ, તો અમારે કહેવું પડશે કે ઈશ્વરનાં અનંત રૂપ છે. ‘ઈશ્વર’ એવા નામની મોટેથી ઉપેક્ષા કરનાર વ્યક્તિ જો સ્વદેશને ઈશ્વરનું વિશદમંદિર માને, તેમાં વસતા ૩૫ કરોડ ભાઈઓનાં હૃદયમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરે અને દેશના સમષ્ટિ અહંકારમાં પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યષ્ટિ અહંકારને ડુબાવી દે તો તેની નિષ્ઠા વધારે જાંચા પ્રકારની છે. —સેવાનંદ

જવો, એજ ઇશ્વરગિજાનું સત્ય સ્વરૂપ છે અને એજ સ્વધર્મ છે, સ્વધર્મનું પાલન કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી ઉપર ગણાવેલા બધા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ સદ્ગુણો અને સ્વધર્મની વચ્ચે કાર્ય-કારણનો સંબંધ રહેલો છે, એટલું તો અત્યાર સુધીમાં કહેલા વિવેચન ઉપરથી સૌને સમજાવું જ હશે.*

* સાંપ્રદાયિક ગુરુઓ વારંવાર એ શ્રુતિરમ્ય અને સંતસાધુઓનાં વચનની આજુ બનલાવે છે, ત્યારે તેનો ઘટતો ઉત્તર દેવાની અમારી પણ ફરજ છે. શ્રુતિરમ્યઓ-તેમાં ખાસ કરીને શ્રુતિઓ-એવી બાબતોમાં લખાયેલી છે કે થોડાક પુરંધર પંડિતો સિવાય ખીજા કોઈને તેમના અર્થનો જોધ થતો નથી અને એ પંડિતોમાં પણ તેમના અર્થના સંબંધમાં એક મન હોતો નથી. શ્રુતિઓમાં પણ અનેક મન ભર્યા છે અને જેટલા ઋષિ તેટલા મન છે. “તર્કોડ્વપતિષ્ઠઃ શ્રુતયો વિમિશ્તાઃ । નાસૌઋષિર્યસ્ય મતં ન મિદમ્” પંડિતોની ત્યારે આવી દશા છે, ત્યારે સામાન્ય માણસોએ શ્રુતિઓને શી રીતે વાંચવી; સમજવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું? અખાને એટલા મારેજ કહેવું પડ્યું હતું કે:—

“ખટકોનના જુલવા મના, મોંઢોમાંદે ખાંડી ખના.

એકનું ઘાણું બીજને દોળે ને અન્યથી આપને અદોઢ મળે.

અખા એ અધારો કુવો ને જપડો ભાંગી કોઈ ના મૂલો.”

મંત માણસોમાં પણ એક મન નથી. દાખલા તરીકે કર્મી, શાકુ, નાનક અને એવા ખીજા અનેક મતો મનિપૂત્રનો, અવતારવાનો, તીર્થંજીવનાં પાપનાશક માદાગ્નિનો નિર્ગમ કરે છે, ત્યારે એ જાડી જાળને ને મામી મનાવનારા પણ અનેક મતો છે. આવી રીતિમાં નિમિશ્તો સોંઘે હોતું માનવું? સ્વતંત્ર રીતે દાખલો અજ્ઞાત કરવા જેટલો તેનામાં જુદો દોષી નથી અને અજ્ઞાતી ટવનની દાખારીમાં તેટલો અજ્ઞાત પણ રહેતો નથી. અમારી દોઢ નય મનાડ એવો છે કે ‘વિદો યો માઃ પ્રચોદયાન્’—‘દેવેશ્વર’

સ્વધર્મના પાલનથી શરીર સુદૃઢ રહે છે. ઇન્દ્રિયોને લાડ લગાવ્યા-
 । અને નાના પ્રકારનાં દુર્વ્યસન કરવાથી 'શરીરમાં અનેક જાતના
 ગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે ક્ષીણ થઈ જાય છે. સ્વધર્મને
 । અનુસરીને જીવનારાઓ ઇન્દ્રિયોને લાડ લગાવતા નથી, તેમ દુર્વ્યસ-
 । ને છાંયડે પણ ફરકતા નથી, તેથી કરીને તેમના શરીરનાં બળ અને
 । સ્વસ્થ સમવાય રહે છે. તેવીજ રીતે સ્વાર્થત્યાગ વગેરે ઉપર ગણા-
 । ત્વા સદૃશ્યો પણ જેમનાં અંતઃકરણમાં કોઈ પણ જાતની મંત્રિનતા
 । હોય અને જેઓ પૂરેપૂરા સત્ત્વગુણસંપન્ન થઈ ચૂક્યા હોય, તેમના-
 । નું ઉદય પામે છે. સત્ત્વગુણસંપન્ન થવાનું મુખ્ય સાધન એકાગ્ર-
 । તિદ્વારા ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું એજ છે અને સ્વધર્મનું ખીજ પણ
 । મેજ છે. આજ વિષયના ઉપર એક પ્રસંગે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે બીષ્મ-
 । વને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તે પ્રશ્ન એવો હતો કે, "સર્વ ધર્મમાં પરમ
 । ધર્મ કયો ?" ત્યારે બીષ્મે કહ્યું હતું કે, "ત્રેમપૂર્વક ભગવાનનું સ્મરણ
 । કરવું અને તેમની સ્તુતિ કરવી, એજ સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે."

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ:-

કો ધર્મઃ સર્વધર્માણાં ભવતઃ પરમો મતઃ ।

ભીષ્મ ઉવાચ:-

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥

(મહાભારત, વિષ્ણુસહસ્રનામ)

ઉપર કહ્યો તેવો જે પરમ ધર્મ છે, તેનું અનુસરણ કરવાથી

તું અમારી બુદ્ધિને સુક્ષ્મ, નિર્મળ અને સત્યપ્રાપ્તિ બનાવ.' એવી
 । આથી પ્રાર્થના કરતા રહીને બુદ્ધિને જે વખતે જે સત્ય લાગે તેના
 । જીવના જોખમે પણ અમલ કરવો. એવું કરતા શૂલો થશે તો તે પણ
 । આગળ જતાં સુધરી જશે. બિચારા ગાંધીજી તો શ્રુતિય નથી ભણ્યા
 । અને સ્મૃતિય નથી ભણ્યા; પણ તેમણે સત્યને-જેટલું તેમને સમજાયું
 । તેટલું-પકડ્યું અને તેથી તેમણે આટલી ઉન્નતિ કરી છે. —સેવાનાંદ

અંતઃકરણ સત્ત્વગુણસંપન્ન થાય છે. આવા સ્વધર્મના પાલનથી અંતઃકરણ સત્ત્વગુણસંપન્ન કેવી રીતે થઈ શકે છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળનાં પૃષ્ઠોમાં કર્યું છે.

ઈશ્વર શુદ્ધ સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ છે; તેથી કરીને ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી મનની અંદરના રત્નોગુણ અને તમોગુણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને મન શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થઈ જાય છે; કારણકે એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ વિષયનું ધ્યાન કરવાથી ધ્યાન કરનાર તે વિષયની સાથે તદ્દકાર થઈ જાય છે—અર્થાત્ જેનું આપણે ધ્યાન કરીએ તેના આપણે થઈ જઈએ.

તે (મન) સ્વલાભ લાભલેખે । મન મનપણાદી ઘરું નેળે ॥
શિવતલે જૈસે લવળે । આપલે નિજ ॥
તેથ કેં ડઠતી માવ । જિહીં इन्द्रियमार्गी ધાંવ ॥
ઘેઝુનિ ઠાકાવે માંવ । વિપયાચે તે ॥
હાળોનિ તિયે માનસીં । ભાવશુદ્ધિચિ અસે અપૈસી ।
રોમશુચિ જૈસી । તલ્હ હાતાચી ॥

(ગાનેશ્વરી, અા ૧૭, એા ૨૩૩-૩૫)

તુકા મ્હણે જયા જૈસે ધ્યાન । તૈસેં હોય ત્યાચે મન ॥

આ નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વસંપન્ન ઈશ્વરનું ધ્યાન કરનારનું મન પણ શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થવુંજ જોઈએ; અને એ રીતે જેનું મન શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થયું હોય, તે નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક કરે એવો, સ્વાર્થત્યાગી, મત્સરરહિત, કર્તવ્યપરાયણ, પરસ્પર વિશ્વાસ રાખે એવો, સાચો દેશાભિમાની, નીતિ અને ધૈર્યયુક્ત અને જાંધુ-પ્રેમમાં પણ પૂરો હોવાજો જોઈએ. આપણા દેશની અસહની ભોક્ષિણિતિ જોતાં આપણને આવું સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.*

* આપણા દેશના દબ્બરો વર્ધના ઇતિહાસના કયા યુગને લક્ષમાં રાખીને આ મહાથય 'અસહ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે તેમણે

અસહના વખતમાં ન્યારે ધર્મરાજ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે એક જણે પોતાની જમીન બીજાને વેચાતી આપી દીધી. તે લેનાર ધણીને ભોંયમાંથી પુષ્કળ ધન જડ્યું, પણ તેણે વિચાર્યું કે એ ધન ઉપર મારો હક્ક નથી. મેં તો ફક્ત જમીનની જ કિંમત આપીને જમીન ખરીદી છે, તેમાં દોરેલું ધન મેં ખરીદ્યું નથી. આથી એ ધનના ઉપર પોતાનો હક્ક નથી એવું જાણીને તેણે તે ધન જમીનના મૂળ માલિકને આપવા માંડ્યું, પણ તેણે તે લીધું નહિ. તે તો બલદો એવું કહેવા લાગ્યો કે, “મેં તો જમીન વેચી દીધી તેથી તેમાં જે કંઈ હતું તે બધું તારું જ કહેવાય. મારો તેના ઉપર કશો હક્ક નથી.” આ પ્રમાણે બેઠે જથ્થે જેવા સત્યનિષ્ઠ અને સ્વાર્થત્યાગી સાબિત થયા તેવા તે જમાનામાં બધા લોકો હતા.

તેવાજ એક બીજો દાખલો પણ મહાભારતમાં છે. એક રાજાની સાથે કૌરવોને દુશ્મનાવટ હતી. કૌરવોની સાથે લડવામાં પાંડવો

કહેવું જોઈતું હતું. એ ગણાવે છે તેવા ગુણ ઓછામાં ઓછા એક હજાર વર્ષથી તો આ દેશમાંથી ઓછા થઈ ગયા છે; કારણકે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયાને તેટલાં વર્ષ થવા આવ્યાં છે. એ ગુણોનો સમૂહો નાશ થયો ન હતો; કારણકે વખતોવખત રજપૂતો, મરાઠા અને શીખ આદિ જાતિઓ સ્વાધીનતાને માટે લડતી હતી, તોપણ એકંદર રીતે દેશમાં એ ગુણો ઓછા થયા હતા અને તેથી મૂઠીશર મુસલમાનોને હાથે આપણે હાર્યા, એ પહેલાના એટલે ભારતની સ્વતંત્રતાના જમાનાની એ વાત કરતા હોય ત્યારે તો કહેવું પડશે કે તે જમાનામાં પ્રથમ વૈદિક ધર્મ હતો અને પછી ઉદાર બૌદ્ધધર્મ પ્રવર્તતો હતો, અને તેથી કરીને આ દેશના લોકો પરદેશીઓના હુમલાની સામે ટકી રહેતા અથવા કદાચ હારતા તો વળી પાછા લડીને સ્વતંત્ર થઈ જતા; પણ એ જે પ્રાણુવાન ધર્મની પાછળ ન્યારથી ભારતમાં નાના પ્રકારના સંપ્રદાયો ગણા થયા, જાતીય એકતાની જગ્યાએ ન્યારથી સંકડો નાની નાની જાતિઓ બનતી ગઈ ત્યારથી આપણા રાષ્ટ્રમાં સડો પેડો.

—સેવાનંદ

શતં ચ હિ વયં પંચ સ્વકીયે વિગ્રહે સતિ ।

અન્યૈશ્ચ કલહે પ્રાપ્તે વયં પંચોત્તરં શતમ્ ॥

ભાવાર્થ:-અમારી અંદર અંદરની લડાઈ વખતે ધૌરવો સો અને તેમની સામે પાંચ ભાઈ અમે; પણ બીજાની સાથેની લડાઈમાં અમે એક સો ને પાંચ છીએ એમ જાણવું. આ ઉપરથી બીજી જાતિઓની સાથે મુકાબલો કરવાનો વખત આવે ત્યારે સંપ કેવી રીતે કરવો, તેનો બોધ મળી શકે છે અને એજ એક માત્ર સ્વરાજ્યને મેળવવાનું અને મેળવ્યા પછી તેને સાચવી રાખવાનું સાચું સાધન છે. આજના સુધરેલા કહેવાતા દેશના લોકોમાં પરસ્પર વૈર, મત્સર વગેરે હોય તો છે, પણ તેમને જ્યારે બીજા દેશની સાથે મુકાબલો કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તેઓ અંદર અંદરના વેરઝેરને વિસારી દધને આખો દેશ જાણે એકજ જીવ હોય તેમ તેઓ દેશના સંરક્ષણને માટે લડવા તૈયાર થઈ જાય છે. ઉપર બતાવેલા સદ્ગુણ આપણા પૂર્વજોમાં હતા અને એ સદ્ગુણ પારમાર્થિક સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિને પણ અતિ આવશ્યક છે. મતલબ કે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાને સાર સ્વાર્થત્યાગ શીખવો પડે છે, શરીરનું બળ પણ કેળવવું પડે છે અને પરસ્પર વિશ્વાસ રાખતાં પણ શીખવું પડે છે. એજ રીતે કર્તવ્યપરાયણતા, નીતિ, ધૈર્ય, ઉદારતા, મત્સરરહિતપણું ઇત્યાદિ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો પણ કેળવવા જોઈએ છે.

ઐહિક અને પારમાર્થિક બેઉ પ્રકારનાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા સાર જે જે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે બધાજ સદ્ગુણો મનુષ્યના એક સ્વધર્મ વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વિશે પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે.* આવો સ્વધર્મ આ લોક તેમજ પરલોક—બેઉમાં કલ્યાણ-

* સાંપ્રદાયિક ધર્મગુરુઓ કથા કરતી વખતે અથવા લખતી

કારક સિદ્ધ થાય છે. આનુ વિચારીનેજ શ્રુતિઓએ “સત્યં વદ, ધર્મં ચર” એવી આજ્ઞા કરી છે જે ધર્મની અદર આટલી બધી યોગ્યતા છે તે ધર્મના પ્રતિ સર્વજ ઉદામીનતા ફેલાઈ ગયેલી દેખાય છે, છતાં આપણા દેશની ઉત્તતિ કરવાને સારૂ દેશના નેતાઓ ધર્મની જાગૃતિ કરવા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી અને તેમના પ્રયત્નો સફળ થતા નથી તેનું કારણ પણ તેમની ધર્મના પ્રતિ ઉદામીનતાજ છે. જો તેમને પોતાના પ્રયત્નોમા સફળતા મેળવવી હોય, જો તેઓ પક્ષ પાતરહિત થઈને વિચાર કરી શકતા હોય, તો તેમણે ધર્મની સહાયતા લઈને દેશોત્તતિ કરવાને સારૂ પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી જોઈએ * નિષ્કામ ભાવે ધર્માચરણ કરનારા અને પક્ષપાતરહિત થઈ

વખતે ‘ધર્મ’ને ઉપર બતાવ્યા તેવા અતિ ઉદાર અર્થમા વાપરે છે, પણ જ્યારે વ્યવહારની વાત કરે છે ત્યારે જ્ઞાતિભેદ, આભડછેટના નિયમ, અધવિશ્વાસ, પ્રાણહીન અને અર્થ વિનાના કર્મકાંડ, જૂની જીવન રહિત સામાજિક પ્રણાલીઓ અને સમાજના જીવનને રૂધાવી રાખનારા સામાજિક બંધનો, એ બધાનો ‘ધર્મ’ ની અદર સમાવેશ કરે છે, તેટલા માટે તેમની સામે નવીન પ્રજા બળવો ઉઠાવે છે — સેવાનંદ

* ધર્મના સાચા આત્માના તરફ તો આજની પચાસ વર્ષ અગાઉના નેતાઓ પણ ઉદાસીન ન હતા તેઓ ઉદાસીન હતા મંદિરોના ઓરડાઓના પ્રતિ, છાપનભોગના દાઢમાઢ પ્રતિ, તીર્થ યાત્રાઓ વગેરે ધર્મના બાહ્ય છોડા-ગોટલાના પ્રતિ, અને આજકાલ કમ્મતા વીસ વર્ષ થયા તો દેશનું રાજનૈતિક આદોલન સત્ય, અહિંસા, તપ અને આત્મશુદ્ધિના પાયા ઉપર ચલાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તે તો આજના પક્ષ દેખાય એવી ખીના છે એક પક્ષની વચ્ચે જે સમજ થવાનું કારણ એ છે કે, એક પક્ષ વાતોમા ‘ધર્મ’ ની ઉદાર અને સૌ કબૂલ કરે એવી વ્યાખ્યા કરે છે, પણ વ્યવહારમા ધર્મની નિરુપયોગી અને હાનિકારક બાતો ઉપરજ લાર ચૂકે છે, ખીજો પક્ષ જ્યારે ‘ધર્મ’ ના ઉપર આક્ષેપ કરે છે ત્યારે તેઓ ધર્મના આત્મા ઉપર આક્ષેપ કરતાજ નથી તેઓ તો માત્ર ધર્મની સાથે વળગી

ને પોતાનું કર્તવ્ય કરનારા પુરોનો જનસમાજના ઉપર વહેલો-મોડો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. સ્વધર્મને અનુસરીને ચાલનારનો અંતે જય થવો જ જોઈએ. “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।” ખીજા દેશના લોકોને ઐહિક સુખભોગની પ્રાપ્તિ જ પ્રિય છે, પણ આ ભરતખંડના લોકોનું લક્ષ્ય તો સદાકાળથી ધર્માચરણ ઉપર જ ઠરી રહ્યું છે અને એજ અનાદિ કાળથી આ દેશના લોકોના બળ અને તેજનું મૂળ કારણ હતું. ધર્મની અંતરંગ અને બહિરંગ બે બાજુઓ હોય છે. ધર્મના બહિરંગ સ્વરૂપમાં દેશકાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર થયા કરે છે, પણ ધર્મનું જે અંતરંગ સ્વરૂપ છે, તેનો આધાર તો સત્ય, નિત્ય અને ત્રણે કાળમાં એકસમાન સત્ય હોય એવી નીતિ ઉપર રહેલો છે અને તેથી કરીને તેનું મહત્ત્વ સદાકાળ એક સરખું ને સરખું જ રહે છે. એ અંતરંગ સ્વરૂપનો જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ કે સમાજે ત્યાગ કર્યો, એટલે તેની અવનતિ થઈ જાય અને તેનું રીતસર પાલન કરવા માંડ્યું એટલે ઉન્નતિ પણ તેની પાછળ ચાલી આવવાને બંધાયેલી જ છે; એટલા માટે જો ભારતવાસીઓને પોતાની ઉન્નતિ કરવી જ હોય તો તેમણે ધર્મના અંતરંગ સ્વરૂપનાં લક્ષણો, જેમનો હાલમાં ઘણે ભાગે લોપ થઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે, તેમને ફરીથી પોતાનામાં ધારણ કરવાને સારૂ મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈશે. એ અંતરંગ લક્ષણો કયા કયા, તે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં અનેક જગ્યાએ બતાવ્યા છે. દાખલા તરીકે ભગવદ્ગીતાના અઠારમા અધ્યાયના ૪૨ થી ૪૫ માં શ્લોકોમાં ચાર વર્ણના લોકોનાં કર્મ ગણાવ્યાં છે; તે બધાં લક્ષણો આ દેશના લોકો ધારણ કરવા માગશે એટલે તેની સાથે તેમની ઉન્નતિ પણ થવા લાગશે. એકદમ, આજે ને આજેજ બધાં

ગયેલી હાનિકારક બાબતોની સામે વાઘો ઉઠાવે છે. આજથી પચાસ વર્ષ અગાઉ પણ કોઈ પણ નેતાએ અસત્ય, અવિશ્વાસ, સ્વાર્થપરા-યજ્ઞતા, અનુદારતા વગેરે નીતિ વિરદ્ધ તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવાનું કદી કહ્યું ન હતું; પણ તેઓ ધર્મનાં બાહ્ય આડંબરનું સમર્થન કરતા ન હતા, તે કારણથી આ પોપજીઓ ઊકળી ઉઠે છે. —સેવાનંદ

લક્ષણો પૂર્ણપણે આવી જવાંજ નોંધએ, એવું કહેવાની અમારી મત-
લબ નથી; પણ જોટલા પ્રમાણમાં એ લક્ષણોને ધારણ કરવાની
બાબતમાં પ્રયત્ન થતો રહેશે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ કલ્યાણકારક
સાબિત થશે, એમા તો કશોજ સંદેહ નથી. કોઈ કોઈ ઉત્તમ પુરુષો
જો તીવ્ર પ્રયત્ન કરે તો એ લક્ષણોને તેઓ એક ક્ષણમાં ધારણ કરી
શકે; પણ સાધારણ કોટિના માણસોથી તેટલી હદ સુધી ન બની
શકે તોપણ મન, વાણી અને કર્મમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોને ધારણ
કરવાનો જોટલો અંશે તેઓ પ્રયત્ન કરશે તેટલો અંશે આપણી
ઉન્નતિ થતી જશે; એટલા માટે પ્રત્યેક ભારતવાસીએ સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક
ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને પોતાનાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે કે—

ધર્મ एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत् ॥

(મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮)

ધર્માચરણના હરેક કામમા ઈશ્વર તરફથી સહાયતા મળતી રહે
છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને સારૂ ઈશ્વર પોતે
અવતાર લે છે અને એથી જિલકું ધર્મવિન્દ આચરણ કરવાથી
ઈશ્વરને ક્ષોભ થાય છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

(ભગવદ્ગીતા, અ. ૪, શ્લો. ૭)

સતો પણ એજ નિયમને અનુસરીને ધર્મની જાગૃતિ કરવાને
સારૂ પ્રયત્નો કરી ગયા છે, તે આ પ્રસ્તાવનાને મથાળે ટાકેલા અભગ
જોતાં સૌને સમજાશે.

તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાર્થી અવકૃત થયેલા અને પોતાને મોટા
દેશ-સુધારક માની બેઠેલા, આખી ધરતીને પોતાની હથેળીમા લઇને
ફરનારા લોકો, બ્યારે સતોએ કરેલા સમ્રોદ્ધારના પ્રયત્નો હલકા
પાડવાની એટ્ટા કરે છે અને સાધુસતોને નિર્બળ અને નામદ કહેતા

પણ અચકાતા નથી ત્યારે હિમાલય પર્વતને ઢાકી દેવા રાધનો દાણો ચોટા કરે તેવી તેમની વિદ્વજ ચોટાને જોઈને અમને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે વળી તેઓ ખીજા બધા સતસાધુઓના કટાક્ષ કરતા નથી, પણ ફક્ત 'વારકરી' પયના જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય સાધુઓના ઉપર ખાસ કરીને ત્યારે તીવ્ર કટાક્ષ કરે છે, ત્યારે તો અમને ઘણુંજ સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે,

તેઓનું કહેવું એવું છે કે ઉપર જેમના નામ ગણામ્યા તેમના નામદી ભરેલા ઉપદેશને લીધે આપણો દેશ ૩૦૦ વર્ષથી શક્તિહીન થઈ ગયો. મતલબ કે જ્ઞાનેશ્વરથી માડીને તુકારામ સુધીના વારકરી પયમા જે જે સતસાધુઓ થઈ ગયા, તેમના વખતમાજ દેશ બળહીન બની ગયો. કારણકે જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામની વચ્ચે લગભગ ત્રણસો વર્ષનું અંતર છે અને *આપણા દેશની નબળી હાલત તેટલાજ ગાળામા થઈ આ કથનમા કેટલું સત્ય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ

વારકરી પયના અધ્વસું જેવા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ખીજા ત્રયોના ઉપર ટીકા ન કરતા લગવહગીતા ઉપરજ ટીકા રચવાનું શા મારણુથી પસંદ કર્યું, તેનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો આપણને સમજાઈ જશે કે ગીતા એ એવું શાસ્ત્ર છે કે જે સ્વધર્મથી અને સ્વકર્તવ્યથી મોહુ ફેરવી બેઠેલા લોકોના મનમા સ્વધર્મની અને સ્વકર્તવ્યની જગૃતિ કરાવી દઈને તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળે છે. લગવાને અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ દીધો ત્યારે તે સાબળી લીધા પછી અર્જુનને શુ શુ કર્યું, તે

* નરકેસરી શિવાજી કે તેવા ખીજા લોકમાન્ય તિનક વગેરે આગળના ટેરવે ગણી શકાય તેવા મહાપુરોને બાદ કરતા લગભગ બધા મહારાષ્ટ્રીઓ મહારાષ્ટ્રનેજ પોતાનો દેશ કહે છે અને મહારાષ્ટ્રની ચડતી-પડતીનેજ તેઓ દેશની ચડતી પડતી માને છે. સમગ્ર હિન્દુસ્તાનને તેમણે કદી પોતાનો દેશ કહ્યોજ નથી. મરાઠાઓનું સામ્રાજ્ય આવી સામ્રાટીનીતિને લીધે તુટ્યું. મરાઠાઓ મહારાષ્ટ્ર સિવાયના ખીજા પ્રાંતોને લૂટતા કદી પણ અચમ્યા ન હતા. હિન્દી પરાધીનતાના જે મુખ્ય કારણો-સામ્રાજિકતા અને પ્રાંતીયતાજ છે — સેવાનંદ

જોતા અમાર ઉપરનું કથન સ્પષ્ટ સમજાડ જશે

કૌરવોની સાથે લડાઈમાં બિતરતા પહેલા અર્જુનના મનમાં સ્વધર્મ પેટલા પ્રમાણમાં જાગ્રત હતો તે તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહેલા — ‘મારો રથ રણમેદાનની વચ્ચેવચ્ચે બિભો રાખો’ આ વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજવા- મા આવે છે, પણ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે તેના કહેવા મુજબ તેના રથને રણમેદાન માં લઈ જઈને બિભો રાખ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના ધૃષ્ટ મિત્રોને, સગાવહાલાઓને અને પૂજ્ય ગુરુઓને દીધા, તેથી તેના મનમાં પ્રબળ મોહની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ, તે સૌને સુવિદિતજ છે, એ મોહને લીધે અર્જુન સ્વધર્મથી મોડું મરડી બેઠો અને તેનું કર્તવ્ય જે યુદ્ધ કરવા નું હતું, તે તેણે છોડી દીધું, ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે તેને દીધેના ઉપદેશ થી તેનો સર્વ પ્રકારનો મોહ ટળી ગયો એ વાત —

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ન્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચન તવ ॥

આ શ્લોક ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જે અર્જુનને એક વાર એવો મોહ થઈ ગયેલો કે ‘મારે રાજ્ય નહિ જોઈએ, મારે ઐશ્વર્ય નહિ જોઈએ, હું ભલે બીજા માગી પાછશ, પણ કૌરવોની સાથે નહિ લડું, નહિ લડું’ એવું કહેવાને જે તૈયાર થઈ ગયો હતો, તેજ અર્જુન પાછો ગીતાના અતમા કહે છે કે, “તમારી કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે, હું આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થયો છું, મારા મનમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહ્યો નથી, માટે હવે હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું ’ મારી કહેવાની મતનજ એવી છે કે અગાઉ દુર્યોધનાદિ મારા ભાઈઓને હણવાને તૈયાર ન હતો, પણ હવે તેજ હું કહું છું કે જો તમે મારા સગાભાઈઓ ધર્મરાજ અને બીજાને પણ હણવાની મને આજ્ઞા કરશો તો તેમને મારતા પણ હું અચકાઈશ નહિ એવું ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ આ વચન ઉપરથી સૂચિત થાય છે આવા નામદં થઈ ગયેલા અર્જુનને જે શાસ્ત્રે મદદ પાતી દીધો, તેજ શાસ્ત્રના ઉપર પ્રાકૃત-અર્થાત્ લોકભાષામાં ટીકા રચીને તેમાંનું રહસ્ય જ્ઞાનેશ્વરે લોકસમૂહની આગળ સૌને સમજ પડે એવા રૂપમાં

રખી કરી દીધું કે જેથી કરીને લોકોનો મોહ પણ ટળી જાય અને જેઓ કર્તવ્યવિમુખ થઈ ગેલા છે, તેઓ પાછા કર્તવ્યપરાયણ બની જાય. જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં જ્ઞાનેશ્વર પોતાના ગુરની પ્રાર્થના કરીને તેમની પાસે જે વરદાન માગે છે, તે ઉપરથી તેમના હૃદયમાં પોતાના દેશબાળુઓને માટે કેટલી તીવ્ર લાગણી હતી તેનું સ્પષ્ટ ભાન થયા વિના રહેતું નથી.

આતાં વિશ્વાત્મક દેવે । એળે વાગ્યદ્ય તોપાવે । તોપોનિ મજ દાવે । પસાયદાન હે ॥ ૧૪ ॥ જે જાણાં વ્યંકટી સાંડો । તયા સત્કર્મી રતી વાઢો । ભૂતાં પરસ્પર પડો । મૈત્ર જીવાચે ॥ ૧૫ ॥ દુરિતાચે તિમિર જાવો । વિશ્વ સ્વધર્મ-સૂર્યે પાહો । જો જે વાંછિલ તો તે લાહો । પ્રાણીજાત ॥ ૧૬ ॥ વર્પત સકલમંગલી । ઈશ્વરનિષ્ઠાંચી માંદિયાલિ । અનવરત ભૂતર્થી । મેટો તયા ભૂતા ॥ ૧૭ ॥ ચલાં કલ્પતરુચે અરવ । ચેતના ચિતામણીચે ગાંવ । ચોલતે જે અર્ણવ । પીયુષાચે ॥ ૧૮ ॥ ચંદ્રમે જે અલાંછન । માર્તંડ જે તાપહીન । તે સર્વાંહી સદા સજ્જન । સોયરે હોતુ ॥ ૧૯ ॥ કિંવહુના સર્વસુર્યા । પૂર્ણ હોઝનિ તિહીં લોકીં । મજિજો આદિપુરુષીં । અશંકિત ॥ ૨૦ ॥ આણિ ગ્રંથોપજીવિયે । વિશેષીં લોકીં રચે । દષ્ટાદષ્ટ વિજયેં । હોઆવે જી ॥ ૨૧ ॥ એથ હાણે શ્રીવિશ્વેશરાવો । હા હોઈલ દાનપસાવો । એણે વરે જ્ઞાનદેવો । સુખિયા જ્ઞાલા ॥ ૨ ॥

હવે ઉપરની ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વરે જે જે વસ્તુઓને માટે પ્રાર્થના કરી છે, તે તે તેમણે પોતાના ગુરુદેવની આગળ નિવેદિત કરી છે. તે કહે છે કે, ‘હે ગુરુદેવ ! મેં જે જ્ઞાનેશ્વરી નામના ગ્રંથની રચના કરી છે, તે મારો ગ્રંથ નથી, પણ મારો વાગ્મય છે. એ મારો વાગ્મયથી આપ પ્રસન્ન થાઓ અને મને આપના પ્રસાદનું દાન દો.’ તે દાનમાં શાનો શાનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉપર ટાકેલી ઓવીઓમાં બતાવેલું છે. પહેલી ઓવીમાં તેમણે એવું માગ્યું છે કે, ‘કુટ્ટો અને કુળન લોકોના મનમાં એકબીજાને માટે દ્વેષ અને અમર છે, તે દૂર થઈ

જાઓ, સત્કર્મના ઉપર તેમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાઓ અને સૌ મનુષ્યો મા એકબીજાને માટે મૈત્રી ભાવ પેદા થાઓ' આ પ્રાર્થનાની અદ્વ પોતાના દેશમધુઓમા મધ વધે એવું માગ્યું છે અને સધ વડે દેશનું કલ્યાણ થાય છે, એ ભાવના તેમનામા સારા પ્રમાણમા હતી, એ ઉપરની પ્રાર્થના ઉપરથી સારું દેખાઈ આવે છે તેમણે ધરખાર, સ્ત્રી છોકરા તથા ખીજી ઔદિક અને પારલૌકિક સપત્તિઓ ન માગતા ઉપર કહેલી આગણી કરી, તેનું કારણ અમે હમણા કહ્યું તેજ છે ખીજી ઓવીમા 'પોતાના દેશમા સ્વધર્મરૂપી સૂર્યનો હૃદય થાઓ—અર્થાત્ સૌના હૃદયમા કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગી જશે અને લોકોએ કર્તવ્ય થી વિમુખ થઈને જે પાપ કર્યા છે, તે પાપનો નાશ થઈ જાઓ અને જેઓ સ્વકર્મમા તત્પર થયા છે, તેમની તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાઓ' એવી તેમણે માગણી કરી છે એમા રહસ્ય એ છે કે સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષોને તેમના પોતપોતાના અધિભારના પ્રમાણમા મુખ્યત્વે મરીને બેજ ઇચ્છાઓ હોય છે, માટે દેશાન્નતિની ઇચ્છા હોય છે માટે આત્મેન્નતિની ઇચ્છા હોય છે અને કોઈને બેઠી ઇચ્છા હોય છે એ પૈકી જેને જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ થઈ જાઓ— 'જો જે ઘાંછિલ તો તે લાહો । પ્રાણિજાત ॥' એવું તેમની આ માગણી ઉપરથી સમગ્રય છે ત્યારપછી ૩-૪-૫ ઓવીઓમા જે જે લક્ષણો ગણાવ્યા છે, એવા લક્ષણયુક્ત સાધુસતોની દેશના લોકોને-સૌ જીવોને-નિત્ય પ્રાપ્તિ થવા કરે. એવી માગણી કરી છે તે પછી છઠીમા તેમણે એવું માગ્યું છે કે, 'સૌને સર્વ પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ અને આદિ પુરુષ પરમાત્માના ભજનમા સૌ રત થઈ જાઓ' સાતમી ઓવીમા તેમણે એવું માગ્યું છે કે, 'મારો જ્ઞાનેશ્વરી નામનો ભગવદ્ગીતા ઉપરની ટીકાનો ગ્રંથ સૌનું જીવનજ બની જાઓ' આવી માગણી કરવાનું કારણ એ છે કે, જેવી રીતે ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ સાંભળીને અર્જુનના હૃદયમા સ્વકર્તવ્યબુદ્ધિ જાગી જશે, તેવી રીતે આ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ પણ એજ ભગવદ્ગીતાની ટીકા છે, તેનું લોકો નિત્ય મનન કરે અને જેમનો સરકૃત ભાષામા પ્રવેશ ન હોય એવા પ્રાકૃત લોકોના અત્ કર્ણમા પણ મારી પ્રાકૃત ટીકાના વચન-મનન

થી કર્તવ્યપુદ્ધિ જાગી ઊઠે. અને ગીતાનો ઉપદેશ સાબળ્યા પછી અર્જુન જેમ આ લોકમાં અને પરલોકમાં વિજયી થયો હતો તેમ આ દેશના લોકો પણ ઐહિક અને પારલૌકિક બેઉ વિષયોમાં વિજયી થાઓ એવું ‘દ્રષ્ટાદૃષ્ટ વિજયી હોવાવે જી’ એ કડી સૂચવે છે *

* અમારે જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, તુકારામ આદિ સતોના ઉપર નામદર્શણનો આરોપ મૂકવો નથી, તેમ જ્ઞાનેશ્વરની કરેલી એક સામાન્ય પ્રાર્થના જેમાં સ્વદેશભક્તિની ગંધ પણ નથી, તેમાંથી આ પ્રસ્તાવના લેખક કરે છે તેમ મનમાનતા અર્થ કાઢીને અમારે તેમની વકીલાત પણ કરવી નથી “સૌની મનકામના પૂર્ણ થાઓ” એવી જ્ઞાનેશ્વરની પ્રાર્થનામાંથી તેમને સ્વરાજ્યની પ્રબળ ઇચ્છા હતી એવું સિદ્ધ કરવા જેટલી અમારામાં શક્તિ નથી. અમે તો ઇતિહાસના પાના ઉપરથી એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે અઘ્લાઉદીન ખિલજી અને ત્યાર પછી મલેક કાઝુરે મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દુ રાજ્યની રેવડી દાણાદાણ કરી નાખી અને રામેશ્વર સુધીના મંદિરો જમીનદોરત કરી નાખ્યા, તે વખતે જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવ બેઉ વિદ્યમાન હતા અને તેમણે એક રૂપ પણ હાલુ ન હતું આ બધા સતોમાં બીજા અનેક ગુણો હોવા છતાં તેમનામાં સ્વદેશભક્તિનો અભાવ હતો અને મુસલમાની રાજ્યની સામે માથું ઉઠાવવાને તેમને કદી વિચાર આવતો ન હતો, એ વાત તો દીવાની જ્યોતના જેવી ઉઘાડી છે એક અપવાદ હતા સમર્થ રામદાસ સ્વામી તેમને પરાધીનતા ખૂચતી હતી અને તેથી તેમણે શિવાજીના કાનમાં સ્વાધીનતાનો મત્ર ફૂંક્યો હતો બિઝાપુરના મુસલમાની રાજ્યની જે મરાઠા સરદારો સેવા કરતા હતા અને જેઓ શિવાજીનો પણ વિરોધ કરતા હતા તે બધાજ આ મહાત્માઓના ખીર્તનોમાં નાચવા આવતા હતા, પણ આ સતોમાંથી કાઢીએ તેમને ફિટકાર ક્યો ન હતો વળી એ સતો હજારો પદો રચી ગયા છે, તેમાં એક પણ પદ એવું નથી કે જેમાં તેમણે દેશની પરાધીનતાનું કુખ વાણીકારા પણ દાલબુ હોય તેમને રાજનૈતિક લાગણી હતી નહિ અને આજે પણ પોતાને ધર્મપરાયણ માનનારા લોકોમાં એ

જ્ઞાનેશ્વરે જ્યારે ઉપર કહ્યું તેવું વરદાન તેમના ગુરુની પાસે માગ્યું ત્યારે તેમના ગુરુએ કહ્યું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ થશે. પોતાના ગુરુનો આવો આશીર્વાદ મળ્યાથી જ્ઞાનેશ્વરને ધણો આનંદ થયો. તેમની આવી ઇચ્છાને પરિણામેજ એકનાથ, તુકારામ અને રામદાસ સ્વામી વગેરે મહાસાધુઓ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે લોકોના મનને ધર્મ તરફ વાળીને ધર્મની જાગૃતિ કરવાની એટા કરી; પરંતુ તેમને રાજસત્તાનું પીઠમળ જ્યાંસુધી ન હોય ત્યાંસુધી તેમના કાગમાં સફળતા મળનાર નથી, એવું તેમને લાગ્યું હોતું જોઈએ અને તુકારામના નીચેના ઉત્તર ઉપર એ પણ ચોખ્ખું સમજાઈ આવે છે*

લાગણી નથી. હવે રહી ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગની વાત. લોકમાન્ય તિલક તેમના “ગીતારહસ્ય” ની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે શંકરાચાર્યથી માંડીને આજ સુધીના તમામ દીકાકારોએ ગીતાનો સાચો અર્થ પ્રકટ કર્યો નથી. જ્ઞાનમાર્ગીઓએ કર્મનું ખંડન કર્યું છે, ભક્તિમાર્ગના દીકાકારોએ ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે, શુદ્ધ કર્મકાંડીઓએ તેમાંથી યસ્યાગ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે, એ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ, દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ, જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મકાંડ, જેનો જે મત હોય તેણે ગીતાની મદદ લઈને પોતાના જ મનને પુષ્ટ કર્યો છે, પણ અસલ ગીતાનો શો સદેશ હતો તે જોવાની દ્રાઈએ તરદી લીધી નથી, આવી લોકમાન્ય તિલક સખ્ત ફરિયાદ કરે છે અને તેમણે જ્ઞાનેશ્વર વગેરેનો પણ નામનિર્દેશ કરીને લખ્યું છે કે ‘જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિસમેત નિષ્કામ કર્મયોગ’ એ ગીતાનો મૂળ મર્મ છે, એવું આમાના દ્રાઈએ બતાવ્યું નથી. —સેવાનંદ

* જૂની પ્રણાલી મુજબ વિચાર કરનારાઓ લોકજળની અથવા જાગૃત થયેલા જનસમૂહના બળની તો કલ્પનાજ કરી શકતા ન હતા. દેશનો ઉદ્ધવ કરવાને સાફ તેઓ કોઈ રાજાને આગળ કરીને તેની મારફતે કામ લેવા ઇચ્છા કરતા હતા. સ્વામી દયાનંદ પણ હિન્દુ રાજાઓને જાગૃત કરીને તેમની મારફતે દેશનો ઉદ્ધવ કરાવવાનાં સ્વપ્ન સેવતા હતા, પણ રાજસત્તાનું મૂળ બળ તો જનસમૂહમાંથી પેદા થાય છે, એ વાત તેમની સમજમાં આવતી ન હતી. —સેવાનંદ

કાય કરું દેવા પેણી નાહી શક્તિ ।

દંડુનિ પૂઢતી વાટે લાવું ॥

તેમના આવા સંકલ્પને પરિણામેજ શિવાજી સરખો મહાધર્મ નિષ્ઠ વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો અને તેને તુકારામે અને રામદાસ રનામીએ પૂર્ણ રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ દીધો *

વળી ઝાઝ ઝાઝ લોનેનુ કહેવુ એનું છે કે, 'આ સતો તો એનુ ઇચ્છતા હતા કે અમારે ખાવાનુ નથી જોઈતુ, પહેરવા-ઓડવાના વસ્ત્ર નથી જોઈતા, અમારે કાઢજ નથી જોઈતુ, અમને તો અમારા વિકન મન્યા એટલે બધુજ મળ્યુ' પણ ઐદિક ઉપભોગમા અને ઐદિક વ્યવહારમા મન ધાવવાનુ કામ સતોનુ હોયજ નહિ વ્યાવહારિક આત્મહિતના પ્રતિ ઉદાસીન થનુ અને પરમાર્થને સિદ્ધ કરવો એજ સતોનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે લોકો તેમના પર ઉપડે છલો તેવો આક્ષેપ મૂકે છે તે સત્ય છે તેઓ ઐદિક પદાર્થોના પ્રતિ આક્ષેપ મૂકનારાઓ કહે છે તેના ઉદાસીનજ હતા, અને જો તેમને ઐદિક પદાર્થોના પ્રતિ રાગ ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ સતોના પદને યોગ્ય નથી તેઓ જો એનુ કરે તો તેમનામા અને સામાન્ય મનુષ્યોમા ફેરજ શાનો રહે? તેઓ પણ સાધારણ લોકોના જેવાજ ફેર, પણ સતો ખોતાને સાર ઐદિક પદાર્થો ઇચ્છતા હતા તે ઉપરથી તેઓ આખા દેશને સાડ ઇચ્છતા ન હતા એનુ માની લેવાનુ કશુજ કારણ નથી અને એવુ હતુ પણ નહિ, એ વાત શિવાજીને કરેલા ઉપદેશ ઉપરથી જોઈ ચકાસ છે ઝાણ ગાદીપતિ યાય અને મના હાથમા સત્તા આવે, તેની સતોએ પરવા કરવી નહિ, એવુ જે શાસ્ત્રવિધાન છે, તે હાનના જમાનામા બધ બેમનું નથી, * કારણકે સતો ધર્મનું

* તુકારામે દીધેના ઉપદેશનો ઝાઝ દસ્તાવેજ પુરાવો અમારા જોનામા આવ્યો નથી, તેમ તેમના વ્યવચરિતમા પણ તેવો દર્શો ઉત્તેજ નથી

—સેવાનંદ

* પરિસ્થિતિના દબાવુને લીધે આટલુ કબૂલ કરવાની આખરે બદલાવોને જરૂર લાગી છે ખરી, નહિ તો તેઓ શાસ્ત્રોના નિધાનને ત્રિમાસમત્ય પ્રદેવા ચૂકતા નથી

—સેવાનંદ

રક્ષણ કરવા હચ્છતા હતા અને દેશની દુર્દશા જોઈને તેમના હૃદયને ક્ષોભ થતો હતો. એક જગ્યાએ તુકારામ કહે છે કે—

ન ઘટે ચાચરી ન ધરવે ધીર । પીડિતાં રાષ્ટ્ર દેસોનિ જગ ॥

તેઓ એ દિશામાં પ્રયત્ન પણ કરતા, તોપણ રાજસત્તાનું પીડાળા હોય તોજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તોજ ધર્મનું રક્ષણ થાય એ વાત તેઓ બરાબર સમજી ગયા હતા, તે પણ અમે સ્પષ્ટ બતાવી ગયા છીએ. આમ હોવા છતાં સંત, સાધુ અને મહાત્માઓનાં મંડળ પ્રતિ તથા તેમને પગલે ચાલનારા વારકરી પંથના સંતોનાં કામોને વિષે ગંભીરપણે પૂર્ણ સમાલોચના ન કરતાં તેમના પ્રતિ નાદાની ભર્યા આક્ષેપ કરવા, એ વિચારવાન અને સુ સિદ્ધિત લોકોને શોભાસ્પદ નથી; પણ આ ઉપરથી તો તેઓ પોતેજ કેવા વિચારશક્તિહીન છે એ સાબિત થઈ જાય છે.

કેટલાક આધુનિક વિચારવાળા ટીકાકારો વારકરી પંથના સાધુ-સંતો પર ધર્મધિક્ષાપણાનો આરોપ મૂકે છે. તેનો યોગ્ય ઉત્તર દેવાનો આટલો પ્રયત્ન કર્યા પછી અમે જે (તુકારામકૃત અભંગોના અર્થ લખવાનું) કાર્ય હાથ ધર્યું છે તે બાબત બે શબ્દો કહીશું. હાલમાં તો ૨૧૦૦ અભંગોના અર્થ લખવાનું કામ પૂર્ણ થયું છે અને તેટલા અભંગોનો સમાવેશ કરીને પ્રથમ ભાગ તૈયાર કર્યો છે; બીજો ભાગ પણ સત્વર તૈયાર થઈ જશે. અત્યાર સુધી તુકારામની ગાથાઓની જે જે આવૃત્તિઓ છપાઈ છે, તેમાં પાદાન્તરની પુણ્ડળ ભૂલો થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. વારકરી સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે તે પાદ શુદ્ધ દહેવાય નહિ. પ્રથમ અંગોએ અભંગોનું વર્ગીકરણ કરીને વિષયવાર ગાથાઓનો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો, તે રા. રા. અંબક હરિ આપ્ટેએ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તેમાં પણ સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિથી પાદની અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી અમને જણાઈ. તે બંધી અશુદ્ધિઓને સુધારીને અમે આ પ્રથમ ભાગ અર્થસંહિત છપાવ્યો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા ચાલે છે કે, તુકારામના અભંગ તો ધણા સરળ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવા છે, પણ અમને

લાગે છે કે લોટા ધારે છે તેટલા તે સહેલા નથી. આ વાત તો એ ગાથાઓનું નિત્ય વાચન કરનારાઓ અને તેના અર્થને વિષે વિચાર કરનારાઓજ કબૂલ કરે એવી છે.

જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ એ બે ગ્રંથોની ભાષા જરાક ભુદી પડી જાય એવી દેખાય છે તો ખરી, તોપણ તુકારામની ગાથાઓના કરતાં તેમના અર્થ સમજવા વધારે સહેલા છે. તેમાં સમાવેલા વિષયોની યોજના અથવા તેમનો મૂળ મુદ્દોજ ને એક વાર કોઈ સમજી જાય તો પછી હરકોઈ માણસને તેમના અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી નહતી નથી અને વળી એ બે ગ્રંથોના અર્થ પરંપરાથી નહીં પણ થઈ ચૂક્યા છે; પણ તુકારામની ગાથાઓના સંબંધમાં તેવું નથી. તેમના રચેલા અભંગોમાં એકબીજાની વચ્ચે કોઈ વિચારશૃંખલા હોય એવું દેખાતું નથી. તેમને વિષયવાર ગોઠવવાનું પણ હીક હીક બની શકતું નથી. એક અભંગના અર્થની સાથે તેની આગળ-પાછળના અભંગના અર્થનો સંબંધ જોડી શકાતો નથી. આથી કરીને અર્થભોધ થવો અતિ કઠિન છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રૂપક ધણું કઠિન છે. જે વખતે તુકારામના મનની જેવી વૃત્તિ હશે તેવા અભંગો તેમના મુખમાંથી નીકળી ગયા હશે. હવે અમુક અભંગ ગાતી વખતે તેમની વૃત્તિ કેવી હતી, એ જે કોઈ રીતે સમજાઈ જાય તોજ તે અભંગનો ખરેખરો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય. અમે કરેલા અર્થ સાચાજ છે, એવો અમારો આગ્રહ નથી, પણ કોઈ વાચકને અમારા અર્થમાં ભૂલચૂક જણાય, કોઈ ત્રુટિ જણાય અથવા બીજો કોઈ દોષ જણાય તો તેમણે અમને લખી જણાવવાની કૃપા કરવી કે જેથી હવે પછીની આવૃત્તિ વખતે તેને વિષે ઘટતો વિચાર કરી શકાય. આ ગાથાઓમાંના અમુક અભંગોને વારકરી સંપ્રદાય દ્વેષક માને છે; તેવા અભંગોને ભુદા વીણી કાઢીને તેમને ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં રચાન આપવામાં આવશે અને તેમના અર્થ આપવામાં આવશે નહિ.

પૂના, આપાદ શુકલા ૧૧
શકે ૧૮૩૧

વિષ્ણુ નરસિંહ જોગ
પંદરપુરના વારકરી

સંત તુકારામ

(તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર)

મક્તિશાનેં આણિ ઘૈરાગ્યે આગઢા ।
 પેસા નાહીં ડોઢાં દેસિયેલા ॥
 જપ તપ યજ્ઞ લાજવિર્લીં દાનેં ।
 હરિનામકીર્તનેં કરોનિયાં ॥
 મ્હણે રામેશ્વર સકઢાં પુસોની ।
 ગેલા તો વિમાનીં ઘૈસોનિયાં ॥ —રામેશ્વર ભટ્ટ

૧. સંત તુકારામના જીવનને લગતી ઘણી પ્રચલિત વાતો મહા-
 જૂઠાં આખ્યાલવૃદ્ધ સૌને સારી રીતે જાણીતી છે, તે અધીની અહીં
 નરાવૃત્તિ કરાવીને વાચકનો સમય લેવાનું અમને યોગ્ય લાગતું નથી.
 ઠાકી ભાષામાં તુકારામના જીવનને લગતાં પાંચ-દસ ગદ્યપદ્યાત્મક
 સ્તોકો પ્રકટ થઇ ચૂક્યાં છે, પણ તેમના અંતરંગ સ્વરૂપનો યથા-
 ર્થ પરિચય કરાવે, એવું એક પણ જીવનચરિત્ર આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ
 થું નથી. મહાત્માઓના જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ એકલા મહાત્મા-
 ને જ કરી શકે.

તુકા મ્હણે અંગેં વ્હાણેં જૈં આપણ ।

તરીચ મહિમાન કઢોંં યેઈ ॥

આવું એક જગ્યાએ તુકારામ પોતેજ કહે છે, તે પ્રમાણે
 તેની જીવનકથા લખવાની યોગ્યતા સંતોમાંજ હોય છે અને એવા
 સંત જ્યાંસુધી એ કામ હાથમા ન લે ત્યાંસુધી બીજા કોઇથી
 ન શકવાનું નથી. જે સંત હોય તેજ સંતને ઓળખી શકે છે. આવી
 યોગ્યતાવાળો ચરિત્રકાર પેદા થાય ત્યાંસુધી તો જે ચરિત્રો આપણી
 માટે પડ્યાં છે, તેમના વડેજ આપણે આપણી જૂળ ભાંગવી જોઇશે

અને તુકારામના જીવનચરિત્રને લગતા જે જે ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથો છે તે બધામાં મહિપતિરચિત તુકારામચરિત્રનેજ અગ્રસ્થાન આપીને શ્રદ્ધાળુ વાચકોએ તેના વડેજ પોતાની તૃપ્તિ છીપાવવી પડશે. સત્ય કહીએ તો તુકારામનું સાચું જીવનચરિત્ર તેમના પોતાના અભિગામાંજ આપણને જોવા મળે છે. તુકારામ અખંડ અવિરત ભગવતસ્મૃતિ-યુક્ત અવસ્થામાં ચાર કરોડ અભંગ બોલી ગયા હતા. તે બધા જો આજે આપણી પાસે હોત તો તે અભંગોનેજ આપણે તેમનું સર્વોચ્ચ જીવનચરિત્ર માની લેત; પણ આજે તો આપણી પાસે ફક્ત સાડાચાર દળર અભંગોજ છે અને આપણે તેટલી સામગ્રીના ઉપરજ બધો આધાર રાખવો પડે છે. કયા પ્રસંગે અને કેવી અવસ્થામાં તેમના મુખમાંથી કયા કયા અભંગ નીકળી ગયા, તેની સુવ્યવસ્થિત અને આધારયુક્ત માહિતીની સાથે તેમની રચેલી ગાથાઓનો સંગ્રહ છપાઇને તૈયાર થઇ જાય તો કેવી મજેની વાત થઈ જાય ? પણ આપણું-મત્તું લોકના માનવીઓનું એવું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ? તેટલા માટે તો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ફક્ત સાડાચાર દળર અભંગોના ઉપરજ બધો આધાર રાખીને આપણે બેસી રહેવું પડે છે. તુકારામે ‘ધર્મરક્ષાવયા સાર્થો’ (ધર્મની રક્ષા કરવા) અને ‘ચોલિલે જે ક્રપિ તે સ્વાચ્છમાર્ગે વર્તાયા સાર્થો’ (ક્રપિઓ જે કહી ગયા છે તેને યથાર્થ રીતે અમલમાં મૂકવા માટે) અવતાર લીધો હતો અને જે સંદેશો આપીને તેમને પાંદુરંગે આ સંસારમાં મોકલ્યા હતા તે ભક્તિનો સંદેશો તેમણે ઘડી પીટીને લોકોને સંભળાવ્યો હતો અને ‘મારગ દ્વા સોપા સુષ્ણુપ’ (આ સરસ્વ અને મુખરૂપ માર્ગ) તેમણે દુનિયાને બતલાવી દીધો, એ તેમણે ભારે મહત્ત્વનું કામ કયું હતું અને જગતના ઉપર ઉપકાર કરવામાંજ તેમણે પોતાના નરતનનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો. આજ તેમનું ચરિત્ર. તેમનું ચરિત્ર એટલે તેમણે પોતાના આચરણ વડે-વર્તન વડે જે બતાવ્યું હોય તે. ‘ચર્’ ધાતુનો અર્થ ‘વર્તવું’ અથવા આચરણ કરવું એવો થાય છે. જેણે કાંઈક કરી બતાવ્યું હોય તેનું ચરિત્ર તેજ ખરેખરું ‘ચરિત્ર’ કહેવાને યોગ્ય છે. તુકારામે અખંગ રચી બતાવ્યા છે, એટલે તે અખંગોનેજ તેમના

યગિત્રનું મ્થાન આપનું જોઈએ. વેદ જેવા અનાદિ છે, તેવા આ અભંગો પણ અનાદિ છે. તેમની અવરપરિચિતિમાથી નીકળેલા સ્વાભાવિક ઉદ્દગાર હોઈ તેમનો ક'પાતે પણ નાશ થવાનો ભય નથી. તેમના એક-એક અભંગ તેમની પૂર્ણ અવગ્યામાંજ રચાયા છે; તેમના અમુક અભંગો તેમની પરિપક્વ અવસ્થામાં લખાયા છે, એવું પ્રાર્થનાસમાજવાળા કહે છે, પણ તે તેમની જૂન છે. તુકારામે પોતાને વિશે જે કહ્યું છે તે સ્પષ્ટજ કહ્યું છે કે, “મને અવખમા સદ્ગુરએ ઉપદેશ દધને કૃતાર્થ કર્યો ત્યાર પછી તરતજ મને કવિત્વની સ્ફૂર્તિ થઈ આવી.” મદ્ગુરની કૃપા પ્રાપ્ત થયા પછી કાચાપણાને રહેવાનો અવકાશજ હોતો નથી; આટલું હતા પણ બે કોઈના મનમાં એવી શકા આવે કે, “ત્યારે એવા તો ઘણાંય અભંગો છે કે જેમનામાં તુકારામની કાચી અવસ્થા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેનું શું કાળું ?” આ શકાનો ઉત્તર એ છે કે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી તેમણે અભંગોની રચના કરી હતી. અર્થાત્ લોકોને સન્માર્ગ જતાવવાને સાર નાના પ્રકારની વૃત્તિઓને પોતે ધારણ કરીને તે તે વૃત્તિને યોગ્ય ઉદ્દગાર તેમણે કાઢ્યા હતા. જડજીવોને ઈશ્વરનું ભાન શી રીતે કરાવવું, તેમના અત કરણમાથી દુર્વિકારોને શી રીતે દૂર કરવા, દેવને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાનો પાઠ તેમને કેવી રીતે શીખવવો, આવા આવા અનેક શુભ હેતુપૂર્વક તેમણે પોતાના ઉદ્દગાર પ્રકટ કર્યા છે છોકરાની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને મહેતાજી તેમને સાર કોઈ વાર નાના અને કોઈ વાર મોટા અક્ષર લખી બનાવે છે, તે પ્રમાણે તુકારામ પોતે તો પૂર્ણ થઈ ગયા હતા, તોપણ તેમણે સતજનોના ક'યાણુને માટે તેમના જુદા જુદા અધિકારને લક્ષમાં રાખીને નાના પ્રકારનો બોધ કર્યો છે, તેથી કરીને તેમાં કાચા-પાકાનો સવાનજ રહેતો નથી. તુકારામ પોતેજ કહે છે કે —

અર્મકાચે સાર્ઠી । પંતે દ્વાર્તી ધરિલી પાટી ॥

તૈસે સંત જર્ગી । પ્રિયા કરૂનિ દાવિતી અગી ॥

કહેનાનું તાત્પર્ય એ છે કે તુકારામનું સાચું જીવનચરિત્ર તો તેમના એના અભંગોમાંજ છે, અને ‘વિશ્વાસાનેં આણિ આદરાનેં’

(શ્રદ્ધા અને આદરસહિત) જેઓ તેમનું નિત્ય શ્રવણમનન કરશે તેમને સંત તુકારામના અંતરંગ જીવનની સાથે થોડો થોડો પરિચય થવા લાગશે અને આવો અભ્યાસ દઢ થઇ ગયા પછી તેઓ આવા શુદ્ધચિત્તવાળા પુરપના ઉપર પૂર્ણ કૃપા કરશે, એમાં અમને લેશ માત્ર પણ સંદેહ રહેતો નથી. વળી એજ પ્રમાણે બીજો લક્ષ્યમા લેવા જેવો મુદ્દો એ છે કે આ બધાજ અભંગ તેમની પૂર્ણ અવરથામાથી ઉદ્ભવેલા છે—અર્થાત્ એ બધા અભંગ પણ અખંડ વિઠ્ઠલરૂપજ છે, તેથી તેમની સર્વની યોગ્યતા એક સરખી અને વેદના મંત્રાના સમાનજ માનવી જોઈએ. ‘તયાંચે વિસાટ શબ્દ, સુસે મ્હજો ચેતિ વેદ’ એવો સંતવચનોને વિષે જ્ઞાનેશ્વરનો અભિપ્રાય છે.

૨. તુકારામનું સાચું જીવનચરિત્ર તેમના અભંગોમાંથીજ આપણને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, એવું અમોએ હમણાં કહ્યું તો ખરું, તોપણ લોકાચારને અનુસરીને તથા અર્વાચીન શોધકોએ કરેલી શોધખોળનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરીને અત્રે તેમના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં ચાર શબ્દો કહેવામા આવે છે. તેમનો જન્મ ક્યારે થયેલો, તેમને તેમના ગુરુએ ક્યારે ઉપદેશ દીધેલો તથા તેમણે આ જગતમાંથી પ્રયાણ ક્યારે કર્યું, તેના સંબંધમાં કોઈ પણ ગ્રંથની અંદર કશુંજ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું નથી, તો પણ તેમનો પ્રયાણકાળ શકે ૧૫૭૧ માં થયેલો, એ વિષે કશો સંશય નથી. મહિપતિ પોતાના લક્ષ્મણ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે:—

एकविसाव्यांत विपरीत फाल् । तुकयासी पातला तत्काल् ॥

આટલું લખ્યા પછી તે આગળ જતા લખે છે કે:—

पूर्वार्ध संपूर्ण पेशा रीती । दुःखें देखिलीं नानारीती ॥

આ ઉપરથી એવું સમજી શકાય છે કે તુકારામના જીવનનો પૂર્વાર્ધ જ્યારે પૂરો થયો હશે, ત્યારે તેમનું વય એકવીસ વર્ષનું હોવું જોઈએ. એ દિસાએ તેમનો જન્મ શકે ૧૫૩૦ માનવો પડે છે. વાર-કરી પથની માન્યતા તુકારામની જે વંશાવળી હાથ લાગી છે, તેને આધારે અહમદનગરના ૨૦ ભારદે તુકારામનો જન્મકાળ શકે ૧૫૨૦.

ના માધ વદી પ ને ગુરુવારે લગભગ નિશ્ચયપૂર્વક ખતાવે છે. તેમને પોતાને ગુરુપદેશ થયેલો, તેના સંબંધમાં તેઓ પોતેજ એક જગ્યાએ પોતાની ગુરુપરંપરા ખતાવી દેતાં લખે છે કે:—

કેશવ ચૈતન્ય રાઘવ ચૈતન્ય । સાંગિતલી રૂપ માલિકેચી ॥
ચાચાજી આપુલે સાંગિતલે નામ । મંત્ર દિલા રામરૂપણ હરિ ॥
માધ શુદ્ધ દશમી પાહોનિ ગુરુવાર । કેલા અંગીકાર તુકા મ્હણે ॥

હવે માધ શુદ્ધતા દશમીને દહાડે ગુરુવાર આવતો હોય એવી એકલી શકે ૧૫૪૧ નીજ સાલ છે, એવું પંચાંગો જોતાં જણાય છે. મહિપતિએ ખતાવેલા તુકારામના જન્મકાળમાં અને તુકારામના ઉપર ટાંકેલા ઉદ્દગારને આધારે સાબિત થતા તેમના જન્મકાળમા દશ વર્ષનો ફેર પડી જાય છે; તેનું કારણ એવું હોવું જોઈએ કે મહિપતિએ તુકારામના જન્મની ચોક્કસ સાલ ખતાવી નથી, પણ તેમના એકવીસ-મા વર્ષમાં તેમના ઉપર સાંસારિક વિપત્તિઓ તૂટી પડી, તે વખતે તેમના જીવનનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો હતો એવું મહિપતિએ સાધારણ રીતે કહ્યું હોય એવું દેખાય છે. આ બધાનો સામટો વિચાર કરી જોતા આપણે તુકારામનો જન્મ શકે ૧૫૩૦ ને બદલે ૧૫૨૦ માં થયેલો માનીએ તો કરી હરકત નથી—અર્થાત્ તુકારામનો જન્મ શકે ૧૫૨૦ ના માધ વદી પંચમી ને ગુરુવારે થયેલો અને શકે ૧૫૪૧ના માધ શુદ્ધતા ૧૦ ને ગુરુવારે તેમને ગુરુએ ઉપદેશ દીધો, એવો ભારદેએ કરેલા વિવેચનનો સારાંશ છે. વળી રા. રાજવાડે વાઘ ગામના એક વારકરીને ઘેરથી મળી આવેલી તુકારામની વશાવળીને આધારે એવા નિશ્ચય પર આવે છે કે, તેમનો જન્મ શકે ૧૪૯૦ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ અને તેમને ગુરુએ ઉપદેશ દીધો તે પ્રસંગ શકે ૧૫૨૦માં વિશ્વંબ નામના સંવત્સરમા માધ શુદ્ધ ૧૦ને ગુરુવારે બન્યો હોવો જોઈએ. ભારદેના મત પ્રમાણે તુકારામનું કુલ આયુષ્ય ૫૦ વર્ષનું હતું અને રાજવાડેએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે તેમનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું હરે છે. તુકારામ શકે ૧૫૭૧માં વિરોધી નામના સંવત્સરના ફાગણ વદમાં શનિવારને દહાડે સદેહે વૈકુંઠ ચાલ્યા ગયા. તેમની

એક ગોદડી અને કરન'લની જોડી કાગણ વદ પાંચમ ને સોમવારે મળી આવ્યાં હતાં અને તેજ દહાડે તે પોતાની ભાગીરથી નામની એક દીકરી-ને મળવાને સારૂ પાછા આવ્યા હતા; એ તિથિ વારકરી પંચના લેણા પવિત્ર માને છે. પંચાગ ઉપરથી પણ કાગણ વદ પાંચમને દહાડે સોમવાર આવે છે. તુકારામનો જન્મકાળ આજ સુધી અનિશ્ચિત છે, પણ તેમનો નિર્વાણકાળ તો ચોક્કસજ છે, એમાં કાંઈને કશી શંકા નથી.

૩. પૂનાથી ઉત્તર દિશામાં દશ ગાડિને અંતરે ઇન્દ્રાયણી નદીને કિનારે દેહુ નામના ગામડામાં તુકારામના વડવાઓ રહેતા હતા. તેમની અટક મોરે હતી. તેઓ જાતના 'કણ્ણી-શ્દ્ર' હતા અને કરિયાણું, અનાજ વગેરે ખરીદીને વેચવાનો ધંધો કરતા હતા અને એ વેપાર વડે તેઓ આખરે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેમના કુળદેવ પંડરપુરના રાજા પાહુરગ હતા અને તેમના ઘરમાં પંડરપુરની વારી પણ ચતી હતી. તુકારામથી આઠમી પેઢીએ વિશ્વંભર બ્રુવા નામના એક તેમના પૂર્વજ મોટા ભક્ત થઇ ગયા હતા અને દેહુ ગામમાં આજે આપણે જે વિડોબાનું મંદિર જોઈએ છીએ, તે પ્રથમ તેમનું બંધાવેલું હતું. તેમને માટેજ દેવ પંડરપુરથી ચાલીને ત્યાં આવ્યા હતા. તેમણે દર પંખવાડિયે એક વાર પંડરપુરની યાત્રા કરવાની વારી લીધી હતી. તેમની પત્ની આમાબાઇ પણ ધણી ભાવિક હતી. તેમના એ દીકરા એક હરિ અને બીજો મુકુંદ લગાઇમાં માર્યા ગયા અને મુકુંદની સ્ત્રી સતી થઇ ગઇ. હરિની સ્ત્રી તેના પતિના મરણ વખતે સગર્ભા હતી, તેને એક છોકરો સાંપજ્યો, તેનું નામ વિડોબા પાડ્યું. એ વિડોબાનો છોકરો પદાશ્ર, પદાશ્રનો શંકર, શંકરનો કાન્હોબા, કાન્હોબાનો જોશ્હોબા અને જોશ્હોબાના પુત્ર તે આપણા તુકારામ. તેમના સાત આઠ પૂર્વજો આપાદી અને કાર્તિકી પૂર્ણિમાની વારીઓ બરાબર નિયમ-સર કરતા હતા; અને તેઓ બધાજ પંડરીનાથના એકનિષ્ઠ ભક્તો હતા. તુકારામ પોતે કહે છે કે: “સદ્ગજ વહિલાં હોતી સેવા। મ્હણૂંનિ પૂજિતો યા દેવા॥” આ બધાનાં પુણ્ય ભોગ થઇ ગયાં અને “નુદ્ધ ધીજાપોટીં। ફલેં રસાઝ ગોમટીં॥” (જાતવાન કરીના ગોદ-

લાભાંપી સરસ આંખો પેદા થાય છે) એ ન્યાયે આખા મોરેવંશનો ઉદ્ધાર કરનાર અને ત્રણે લોકોમાં પોતાના સુપ્રસન્ની પ્વજ દરકાવનાર સુપુત્ર બોદ્ધોખ્યાની સ્ત્રી કનકાઇને પેટે જન્મ્યો. ધન્ય છે તે કનકાઇ માતાની કૃપાને કે જેના દ્વારા આવા દિવ્ય રત્નનો સંસારને લાભ થયો. ધન્ય છે તે દેહુ ગામને કે જેણે આવા પરમ ભગવદ્ભક્તને પેદા કર્યો અને આપણા મહારાષ્ટ્ર દેશની ભૂમિને પણ ધન્ય છે કે ત્યાં શાનેશ્વર મહારાજે જેનો પાયો નાખ્યો હતો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો હતો અને એકનાથે જેના ઉપર પ્વજ ચઢાવીને આખા જગતભરમા પ્રમિદ્ધ કરેલી ભગવદ્ધર્મરૂપી લોકોત્તર અને દિવ્ય ઇમારતના ઉપર કળશ ચઢાવીને તે સંપૂર્ણ બનાવવાને સારૂ ઉપર ગણાવેલા ત્રણે સતોની બગે-બરી કરે એવા તુકારામરૂપી હીરો જેને સાપડ્યો. બોદ્ધોખ્યા અને કનકાઇએ કરેલી વિદ્વત્તની ભક્તિના પૂર્ણ ફળરૂપે તેમને પેટે સાવજી, તુકોખ્યા અને કાન્હોખ્યા, એવા ત્રણ દીકરાઓનો જન્મ થયો. જેમના વશમાં પરંપરાથી પવિત્ર સરસ્થાર ચાત્યા આવ્યા હોય તેમના ધરમાજ આવો શુદ્ધ આત્મા જન્મ ગ્રહણ કરે છે. આઠ પેઢીથી ચાલી આવેલી વિદ્વત્તની ભક્તિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ તુકોખ્યાની અંદર થઇ ગયો.

૪. તુકોખ્યાએ પોતાના જીવનનો પૂર્વાર્ધ પોતાનાજ શબ્દોમા વર્ણવ્યો છે; બીજાએ આપેલી હકીકતોના કરતા પોતાની હકીકત સંતે પોતાને મોદેથીજ દેહી હોય, તેને આપણે તેમને મોદેથીજ સાબળી-એ એ વધારે ઉચિત છે. તુકારામ કહે છે કે —

યાતિ શૂદ્રવંશ કેલા વેવસાવ । આદિ તો હા દેવ કુલપૂજ્ય ॥
 નયે વોલો પરિ પાઝિલે વચન । કેલિયાચા પ્રશ્ન તુહી સંતી ॥
 સંવસારેં જાલોં અતિ દુઃખે દુઃખી । માયવાપ સેર્ષીં કમિલિયાં ॥
 દુપ્પાલે આટિલે દ્રવ્યેં નેલા માન । સ્ત્રી ઇકી અન્ન અન્ન કરિતાં મેલીં
 લજ્જા વાટે જીવા ત્રાસલોં યા દુઃખે । વેવસાય વેચે તુટી ચેતાં ॥
 દેવાચેં દેઝલ્લ હોતેં તેં મંગલે । ચિત્તાસી જેં આલેં કરાવેસેં ॥
 આરંભી કીર્તન કરી ઇકાદશી । નવ્હતેં અભ્યાસી ચિત્ત આર્ધી ॥
 ફાહીં પાઠ ફેલી સંતાંર્ચીં ઉત્તરેં । વિશ્વાસે આદરે કરોનિયાં ॥

ગાતી પુઢેં ત્યાંચેં ધરાવેં ધ્રુપદ । ભાવેં ચિત્તશુદ્ધ કરોનિયાં ॥
 સંતાંચેં સેવીલેં તીર્થ પાયવળી । લાજ નાહીં મનીં ચેઝં દિલી ॥
 ઠાકલા તો કાંહીં કેલા ઉપકાર । કેલેં હેં શરીર કષ્ટઝની ॥
 વચન માનીલેં નાહીં સુહૃદાંચેં । સમૂલ પ્રપંચે વીટ આલા ॥
 સત્ય અસત્યાસી મન કેલેં ગ્વાહી । માનીયેલેં નાહીં વહુમતા ॥
 માનિયેલા સ્વપ્નીં ગુરુચા ઉપદેશ । ધરિલા વિશ્વાસ દૃઢનાર્મી ॥
 ચાવરીયાં જાલી કવિત્વાચી સ્ફૂર્તી । પાય ધરિલે ચિત્તી વિઠોયાચે
 નિપેઘાચા કાંહી પડિલા આઘાત । તેળેં મધ્યેં ચિત્ત દુઃખવિલેં ॥
 વુઢવિલ્યા વહ્યા ચૈસલોં ઘરણેં । કેલેં નારાયણેં સમાધાન ॥
 વિસ્તારીં સાંગતાં વહુત પ્રકાર । હોઈલ ડશીર પુરે આતાં ॥
 આતાં આહે તૈસા દિસતો વિચાર । પુઢીલ પ્રકાર દેવ જાણે ॥
 ભક્તા નારાયણાનુપેક્ષી સર્વથા । કૃપાવંતે એસેં કઠોં આલેં ॥
 તુકા મ્હણે માણેં સર્વ માંડવલ । ચોલવિલે ચોલ પાંડુરંગે ॥

૫. આ સુંદર અભંગના ઉપર આપણે સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈશે. (અ) સંસારના તાપમા પોતે સારી રીતે તપ્યા, તેથી તુકો-
 યાને ખુબ દૃઢ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. નાનપણમાં તેમના માઆપ મરી
 પરવાર્યાં, મોટા ભાઈ સાવજી સંન્યાસી થઈ ગયા અને તેથી ધર-
 સંસારનો બધો બોલો તુકારામના માથા ઉપર આવી પડ્યો. દુષ્કાળ
 પડ્યો તેથી ધરની પૂંજી પરવારી ગઈ અને ઇન્નગત-આખર પછી ગઈ.
 પહેલી સ્ત્રી રખુઆઈનો અન્ન અન્ન કરતા કરતાં પ્રાણ ગયો. શિવાજી
 નામનો તેમનો સૌથી પહેલો દીકરો મરણ પામ્યો. તેમની બીજી વારની
 સ્ત્રી જે પુનાના આપ્પાજી ગુજવેની પુત્રી અવજ્ઞાઈ ઉર્ફે જિન્નઆઈ
 ખારસી, તેમના માથામાં મારે એવી નીવડી. ધંધારોજગારનું તળિયું
 આવી ગયું અને લેણદેણનું દેવાળું કાઢવું પડ્યું; આટલી બધી વિપત્તિ-
 નો માર તુકોયાને તેમની એકવીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં પડ્યો અને
 તેથી કરીને દુઃખના મંતાપને લીધે તેમનું મન સંસારના પ્રતિ ઉદા-
 મીન બનતું ગયું, અને એમ કરતાં કરતા તેમને પૂર્ણ નિર્વેદની અવ-
 સ્થા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સાધારણ માણસ આટલી બધી વિપત્તિના માર

તીએ દયાઈ જાય, પણ તુકારાએ વિપત્તિનો ઉપયોગ પોતાની આત્મિક
મતિ કરવામાં કરી લીધો. જે જે ખીનાઓ બની તેમને માટે તેમના
મનને દુઃખ તો થયુંજ હતું, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરપની પેડે તેમણે એવું
માની લીધું કે એ વિપત્તિઓ દેવે મારા કલ્યાણને સારજ મોકલી છે.
'ચરે જાલેં દેવા નિઘાલેં દિવાલેં' એ પંક્તિથી શરૂ થતા એક
અભંગમાં તેમણે ફરીથી પોતાની આત્મકથા કહી છે.—

ચરે જાલેં દેવા ચાઈલ કર્કશા । ચરી હે દુર્દશા જનાંમધ્યે ॥

અનુતાપે તુજેં રાહિલેં ચિંતન । જાલા હા ચમન સંચસાર ॥

વળી-જેં કાંहीं કરિતો તેં માઝેં સ્વહિત ।

આલીસે પ્રચીત કલોં ચિત્તા ॥

અનુતાપ એ પરમાર્થનું પહેલું પગથિયું છે. (આ) સંસાર તુકારા-
રામને ઓકેલા ધાનના જેવો લાગવા માંજ્યો અને ત્યારપછી તેમનું
ચિત્ત પરમાર્થ તરફ વળી ગયું. પોતાની પરમાર્થબુદ્ધિને દૃઢ કરવાના
હેતુથી તુકારાએ જીજ્ઞાસુ થવા આવેલા વિઠ્ઠલમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા
માંજ્યો, એકાદશીના ઉપવાસ કરવાનો નિયમ લીધો અને કીર્તન કર-
વાનું શરૂ કર્યું; પણ શરૂઆતમાં તેમના કીર્તનોમાં રસની જમાવટ
થઈ નહિ, શુષ્ક લાગ્યાં; કારણકે 'નવહર્તે અભ્યાસી' તેમને અભ્યાસ
ન હતો. પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક તેમણે શાનેશ્વર, કબીર, નામ-
દેવ, એકનાથ વગેરે સંતોનાં વચનોનો સ્વાધ્યાય કરવા માંજ્યો અને
તેમના મનનપૂર્વક તેમાં તદ્રૂપ થઈ જવાનો અને હરિદાસો (કથા-
વાચકો) ની પાછળ બેસી 'માવેં ચિત્તશુદ્ધ કરૂન' (ભાવ
વડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને) ધ્રુપદ ગાવાનો તેમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો;
તેમણે સંતોના ચરણનું સેવન કર્યું અને તેમ કરવામાં 'ન લાજ
નાहीं मनीं येउं दिली !' (મનને શરમ કે સંકોચ થવા લીધો નહિ.)
પ્રપંચ માત્ર ઉપર તેમને ભારે સૂઝ આવી ગઈ, તેથી સગાં-સખંધી-
ઓની વાતો કાને ન સાંભળતા તેમણે 'ચિત્તીં एक, रखुमाईचा पति'
પોતાના મનથી એકલા રખુમાઈના સ્વામી વિઠ્ઠલનેજ પકડી લીધા. આ
રીતે તુકારાએ ચિત્તશુદ્ધિનો રસ્તો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઝાલી લીધેલો હોવાથી

તેમનામા ઉપદેશ કરવાની શક્તિ ઝળકી નીકળી પડુ પડુ થઇ ગયેન
 દેવમંદિરને સમરાવલુ, કીર્તનો કરવા, એકાદશીના નત આચરવા
 લોકવાજને પગતળે દયાવીને ખરા મનથી સતોની સેવા કરવી, શરીર
 કષ્ટ વેહીને પણ પારકાનું લલુ ચાય એવા કાર્યો કરવા, આવો તેમની
 સાધનાનો કાર્યક્રમ હતો તે બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમની
 દેહબુદ્ધિ બળાને ખાક થઇ ગઇ અને તેમને અતર્બાલ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ
 ગઇ (૬) તેમનામા ત્યા આટલી યોગ્યતા આવી ગઇ એટલે તે ભોતાજ
 બામાજી ચૈતન્યે તેમને 'રામકૃષ્ણ હરિ' એવો મીઠો અને અતિ સત્ત્વ
 મયનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારપછી તુમરામ નામજન્ય કરવાને સાર લકાનના
 પહાડ ઉપર ચાયા જતા અને ત્યા એકાતમા અમુક વખત મુઠી તેઓ
 રહ્યા એ વિશે તુકારામ પોતેજ કહે છે કે, તુકા મ્હણે રામનામી ।
 કૃતકૃત્ય જ્ઞાલોં આમ્હીં ॥ (૬) પોતે કૃતાર્થ થઇ ગયા એટલે ચાવરીયા
 જ્ઞાલી કવિત્વાચી સ્ફૂર્તિ ।' તેમને કવિતા કરવાની અત પ્રેરણા
 થઇ આવી આવુ થયુ એટલે લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી
 તુકોખા અભગ રચતા થઇ ગયા, પણ તેમ કરવા જતા તેમના ઉપર એક
 મોટું વિઘ્ન આવીને ઊભુ રહ્યું વાઘોલી ગામના એક રામેશ્વરભટ્ટ વિદ્વાન,
 રાજદરબારમા સન્માનયોગ્ય અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા તુકારામ
 વેદના અર્થો યુક્ત મરાઠી ભાષામા અભગ રચે, તે રામેશ્વર ભટ્ટથી
 સહન થયુ નહિ તેથી તેમણે દેના પટેલિયાઓને ભેગા કરીને તુમ
 રામને ગામ બહાર કરાયા અને તેમના રચેલા અભગોની પોથી દંડા
 ચણી નદીના એક જડા દરામા ફેંકાવી દીધી પહેલા એક વાર લેણ
 દેણના ખત-દસ્તાવેજ પાણીમા ફેંચી દધને તેમણે પોતાના સસારના
 ઉપર પાણી ફેરવ્યું હતું અને પોતાની કવિતાઓને પાણીમા ડુબાડી
 દધને તેમણે પોતાના પરમાર્થ ઉપર પાણી ફેરવ્યું, એવું સમજીને ગામના
 લોકોએ તુકારામ જીવાનો ખૂબ ફજોતો કરવા માંડ્યો આ વખતે તુમખા
 તો નદીખિનારે એક પથ્થરની મોટી શિનાના ઉપર શોખરત થઇને
 પડી હા આ બાજુએ પૂનાના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમા અને
 ઘડ મિદ્ધ નામનો એક ઓનિયો રહેતો હશે, તેની પાસે રામેશ્વર ભ
 ગયા ત્યા રાત્રી કરતા તે ખૂબ દાઝયા અને તેમ ॥ દાહનું શમ । થયું

ન હતું, તેથી તે આગંદી ગયા. ખીજા બાબુએ દેદુ ગામમાં એવો ચમ-
કાર થયો કે જે દેદાડે તુકારામે પોનાની દવિતાઓ ફેંકી દીધી હતી,
તેનાથી જરાજર ઓદમી સાંજ વેળા ઇન્દ્રાવણીના દરા ઉપર તરવા લાગી.
તુકારાના શરને શાંતિ થઇ, આનંદ થયો અને “ થોર અન્યાય ફેલા
તુઘા અંન મ્યાં પાહિલા ” ઇત્યાદિ સાન અલંગ તેમણે ત્યાં ને ત્યાં
રમી કાઢ્યા. પછી ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામને ખીજા વાર મળ્યા ત્યારે
“ ચિત્ત શુદ્ધ તરી શુદ્ધ મિત્ર દોતી ” એવો અલંગ તુકારામે
તેમને મંજાળાવ્યો, ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટને શરીરે જે બળતરા થતી હતી
તે ટાટી પડી. ત્યારપછી રામેશ્વર તુકારામને ઘરણે ગયા અને તેમના
શિષ્ય થયા. આ બધી હકીકત તુકારામે સ્વમુખે વર્ણવી છે. એ
અભંગોની અંદર તુકારામે પોતાનો અનુભવેલો એક સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો
છે કે, “ ભક્ત નારાયણ નુપેક્ષી સર્વથા । કૃપાવંત પેસેં કલ્હોં
આલે ” (નારાયણ પોતાના ભક્તની ઉપેક્ષા કરતા નથી એવા તે
કૃપાવંત છે, તે મારા સમન્તામાં આવી ગયું.) એ વચન મનન-
શીલ વાચકના ચિત્તની આરપાર નીકળી જાય છે અને કૃપાવંત નારા-
યણ ભક્તોની ઉપેક્ષા કરતાજ નથી, એવો વિચાર મનમાં આવતા
દેખું ભરાઇ આવે છે અને આંખોમાં આસુ ભરાઇ જાય છે. તુકારા-
મનો આત્મચરિત્ર ઉપર રચેલો આ એકજ અલંગ મુમુક્ષુઓને
આગળનો માર્ગ બતાવવામા ઘણોજ ઉપયોગી નીવડે એવો છે.

૬. પછી તુકારામ રિયતપ્રણ થઇ ગયા અને તેમનું મન તથા
ઇન્દ્રિયો તેમના કાબૂમાં આવી ગયાં. આખા સંસારને મોહવશ કરી
દેનાર બે વરતુઓ કનક અને કામિની, તેમના મોહ ઉપર તુકારામે
જય મેળવ્યો, પણ તે બેને છુટ્યા પછી તેમને માટે સંસારમાં રહું
પણ શું ? કામિની એટલે સ્ત્રી. પરસ્ત્રીનો લોભ કરવો એ તો જાણે
પાપજ કહેવાય, પણ પોતાની સ્ત્રીનો લોભ એ કાંઇ એછો અનર્થ-
કારક નથી. તુકારામની સ્ત્રી જિજ્ઞાસા કેવી હતી તે વિષે તુકારામ
કહે છે કે, “ વાઈલ કર્કશા અસલ્યામૂલેં માફી જનાંત દુર્દશા ”
(આછડી કર્કશા નીકળી તેથી મારી દુનિયામાં દુર્દશા થઇ) તોપણ

જિજ્ઞાસા યોગે તેરી તોય પનિ ના તો દનીગ. મળીને અવગા-
પદેયાં તે પોતાના મોઢામાં અંગનો દાણો પણ મૂકતી ન હતી રોટલા
ની પોટલી માથે મૂકીને તે બાઈ બિચારી તુમરામની મોઢામાં જ મગ
જગલ ભટકી વગતી જિજ્ઞાસા અને તુમરામની વડાઈ એ તો
પ્રતિ, નિશ્ચિતની લક્ષ્મીના જેવી હતી જે ઉભાથી કામનો વાક કાઢ
શકાય એવું નથી.

ગોળી ચાલી ઘરા । રાણે રાઝું નેદી પોરાં ॥

મરી લોફાંચી પાંટોરી । મેલા ચોરટા યાળોરી ॥

આવી રીતે જિજ્ઞાસા મંતાપ કરતી અને કહેતી કે, “કાલ
તરી દેઝું તોડિતીલ પોરું । મરતીં તરી ચરેં હોતેં આતાં”
તે બ્યારે આવું કહેતી ત્યારે તુમરામ તેને જવાબ આપતા કે, “તુકા
મ્હણે ચોટા । રાંડે સંચિતા યા સાંઢા !” જિજ્ઞાસા બ્યારે પોતાના
છોકરાની દાનત તરફ જુએ ત્યારે તેના મનને બગાડો થાય, એ તદ્દન
આભાવિક છે, પણ તુમરામ કાઈ જુદી વસ્તુ તરફ જોતા હતા તેમની
અવસ્થા એવી હતી કે, ‘પ્રસંગી યા નાહીં દેહાચી માયના’ (કાઈ કાઈ
વાર તેમને દેહનું જાન પણ રહેતું નહતું) આવી રીતે નિઝીમ ભગવત-
પ્રેમમાં ફૂંકી મારીને તુમરામ દેહબુદ્ધિ ગુમાવી બેસ હતા અને પોતાના
સ્વરૂપના રંગમાં રંગાય ગયા હતા અને તેમણે પોતાના દેહની રક્ષા
કમવાનું કામ પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દીધું હતું. બધો વખત તેઓ
પોતાનો ભગવાનની સાથે યોગ કરી રાખવાને સારૂ તમામ ઉપાધિ
ઓથી મુક્ત થવા ઇચ્છતા હતા, તેથી તેમને જિજ્ઞાસાની ફરિયાદ
જૂઠી કચકચ જેવી લાગે, એ પણ તેમના જેવાને માટે આભાવિક
છે. જિજ્ઞાસા તુમરામને વિશે ફરિયાદ કરતી કે —

ઝઠિતેં તેં કુટિતેં ટાલ । અવધા માંડિલા કોલ્હાલ ॥

જીવતચિ મેલે । લાજા યાટૂનિયા વ્યાલે ॥

(ભિંતા વારનેજ મહારા કૂટરા મઢી જાય છે અને આખો
દિવસ ગોધિયા મચાવી મૂકે છે એણે તો મને જીવતીજ મારી
નાખી છે)

આતુ' કદીને તુકારામની અસપાસ એકદા થયેલા વૈષ્ણવ
તોની તરફ જોઈને જિજ્ઞાસા તરફથી અને તુકારામને પણ કટ-
લી ત્યારે તે તેને કહેતા કે:—

ફોળ ઘરા ચેતે આમુચ્યા કાશાલા ।
ફાય જ્યાચા ત્યાલા નાહીં ધંદા ॥
દેવાસાર્ઠીં શાલેં દ્રણાંડ સોઈરેં ।
કોમલ્યા ઉત્તરેં કાય વેચે? ॥
માનેં પાચારિતાં નવ્હે આરાણૂક ।
પેસે ચેતી લોંક પ્રીતીસાર્ઠીં ॥

(આપણે ઘેર જોએ આવતા હશે તેમને શું કાંઈ ધંધો-રોજગાર
દિ હોય તેથી આવતા હશે? આખું વિશ્વ દેવનું છે અને દેવને સાફ
તપન થયું છે. મોટેથી મીઠા બોલ બોલતાં તારે કશો ખર્ચ કરવો
કે છે? જોએ આપણે ઘેર ગ્રેમને ખાતર આવે છે, તેમની સાથે
અમાનપૂર્વક બોલવામા તને ભાર શો પડી જાય છે?)

આ રીતે તુકારામ કોઈ વાર જિજ્ઞાસાને મીઠા અને ગ્રેમાળ શબ્દો
કે શિખામણ દેતા, ત્યારે કોઈ વાર ખૂબ ખિજવાઈ જઈને તેને સારી
રીતે તનડવી કાઢતા અને કહેતા કે:—

તુકા મ્હણે રાંડ ન કરિતાં ચિચાર । વાહુનિયાં માર કુંથે માથાં ॥

(રાંડ જરા પણ વિચાર તો કરતી નથી અને જૂરી પોતાના માથા
કેપર બધો ભાર તાણી લઈને દુઃખી થાય છે.)

એક જણ જે કાંઈ કરતાં અથવા એક બીજાને જે કાંઈ કહેતાં
તે તેમની પ્રકૃતિને જોતાં સ્વભાવિકજ હતું. તેમાં કોઈનો દોષ કાઢવા
જેવું હતું નહિ, પણ આ માઆપની લડાઈમાં તેમને પેટે જન્મેલાં
છોકરાંને વચ્ચે પડીને બોલવાનો કશો અધિકાર ખરો કે નહિ? તુકા-
રામ તો કહેતા કે છોકરાં પણ કાલાં-ડમરા થઈને બેસી રહે, એજ
તેમને માટે ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે પોતાના ઘરસંસાર તરફ લક્ષ્ય
આપવાની કે પોતાની સ્ત્રી તરફ લક્ષ્ય આપવાની જે તુકારામને એક

पण वारनी पण दुरग्रह न दती, ते पन्थीना जणी तो नेहने
 देवी रीते । अज वार होऊपाशी श्री पुकारागने मोडला नेहने पु
 पियारथी तेमनी पागे गह, त्यारे पुकारागे तेने 'भावुभी' हवीने
 मंजोन्ही अने तेने पाछी दारी, ते प्रमंगने अनुपक्षीने पुकाराग हरे छे.
 स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काछा या पापाणा मृत्तिफेच्य

x x x

पगचीया नारी रखुमार्गमान । हें गेलें नेमून टार्योचिची ।

तेमना पैराभ्या विषय उपर लपेला उपरोक्त जे आज गो ने
 "दाभिनी" ना आक्षेप्यथी पुकाराग देवा मुक्त धध गया दना
 समन्य छे. हवे "दनक"ने तेमणे देवी रीते होकरे भायुं दणुं, ते
 तेमणे शिवाछ मदारगना उपर लपेला पण उपरथी साभित या
 छे. गमर्थ रामदास रवाभीना कृपापात्र गया पछी शिवाछने पुकारा
 गने पूना तेडी लाववाने साइ करकन, घोडा अने सिपाह-सदर
 लावकरकर हेतु मोडलायुं दणुं. तेमने पुकारागे पाछा वाज्या अ
 नवाज्यां हवेवशायुं हे:-

निराशेचा गांव दिघला आम्हांसी । प्रवृत्तिभागासी सांडियेलें ।

आटयुं हवा पछी तेमणे शिवाछने सदशे हदाये हे:-

सांगणें नलगे सर्वज्ञ तूं राजा ।

अनाथांच्या काजा साह्य व्हावें ॥

पुकारागनुं पैराभ्य अने तेमनी निरपृढता नेहने शिवाछने धणुं
 आश्चर्य यथुं. पोतानी साधे जवेरात लपने ते पोते तेमणुं हस
 करवा साइ गया अने तेमनी आगण बेट अदावी त्यारे पुकारा
 तेमने पोतानी प्रतिष्ठा कडी संलगावी हे:-

तुका म्हणे धन । आह्मां गोमांसा समान ॥

ते उपरात तेमणे शिवाछने स्पष्ट कही दीधुं हे:-

मुंगी आणि राव । आह्मां सारिखाचि जीव ॥

गेला मोह आणि आशा । कळिकालाचा हा फांसा ॥

સોનેં આણિ માતી । આહ્યાં સમાન હેં ચિત્તી ॥
તુમા મ્હણેં આલેં । ઘરા ચૈકુંઠ સગલેં ॥

શિવાજી પાઝા પૂના તો ગયા પણ તુકારામની અમૃતનાણી માલગીને અને તેમની નિદુષરૂપ થઇ ગયેલી મૂર્તિના દર્શન કરીને તેમને એટલો બધો આનંદ થયો કે રાજદારભાગના જરૂરી કામકાજ દહાડે પૂનામાં રહ્યા રહ્યા આટોપી લઇને રાત્રે વાગુ કર્યો પગી ઘોડા ઉપર સવાર થઇને દેહુ, લોહગાવ એ બેભાથી ન્યા રાત્રે તુકારામ કીર્તન કરવા જવાના હોય ત્યાં શિવાજી હર્ષભેર ચાલ્યા આવતા તુકારામ અને શિવાજીનું મિલન એ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના મિલનનું સૂચક છે તુકારામના મનમાંથી કનકકામિની ઉપરનો મોહ કેવો નિર્મૂળ થઇ ગયો હતો, તે ઉપરની બે નજી વાતો ઉપરથી મિલ્લ થાય છે એ ઉપરાંત તે પોતે પણ કહે છે —

દક ધરિલા ચિત્તી । આહીં રખુમાઈંચા પતી ॥
તેણેં જાલેં બ્રવધે કામ । નિવારિલા ભવભ્રમ ॥
પરદ્રવ્ય પરનારી । જાલીં વિપાચિયે પરી ॥
તુકા મ્હણેં ફાર । નાહીં ટાગલા વ્યવહાર ॥

તુકારામે એક જગ્યાએ એવું પણ કહ્યું છે કે, “માન દંભ ચેષ્ટા । હે તોં શૂકરાચી વિષ્ટા ।” આ રીતે સ્ત્રી, પૈમા અને પ્રતિષ્ઠા અથવા દાનપણ, નિતૈપણ અને લોકપણ, એ ત્રણે એપણાઓથી તે ધણાજ કિંચે જઈને બેઠા હતા.

૭ તુકારામના સરસાનમાં જેમ જેમ ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ સતના લક્ષણો પ્રકટ થવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમની આસપાસ ભક્તમંડળ જામતું ગયું તેમનો પોતાનો નાનો ભાઇ દાન્હોબા, ગગાધર મવાળ કુમ્ભકર, સતોઆ ધાચી, જગનાડે ચાકણકર, નાનજી માગી, કોડલદ પૌરાણિક વગેરે તમામ ન્યાતજાતના ભાવિક સંજ્ઞનો તુકારામના અનન્ય ભક્ત બની ગયા રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, જેઓ પ્રથમ તેમની નિંદા કરતા હતા, તેઓ પણ હવે તુકારામની ભક્તિ અને

તેમનામાં પ્રકટ થયેલા જ્ઞાનીના લક્ષણ જોઇને તેમને શરણે આવ્ય અને તેમના શિષ્ય થયા. સતોળા ધાત્રીના હાથની લગેલી અલંગની પોથી મેં એક વાર દોડી હતી તુકારામની કીર્તન કરનાની પદ્ધતિ તેમની પરાકાષ્ટાએ જઇ પહોંચેલી અને સાલજનારાઓને પણ રૂઝિ કરાની દે એવી હતી. દેવ અને ધર્મની વિરદ્ધ જેના મનમાં પછી ગાઠ પડ ગઇ હતી એવો કોઇ સસારામકત મનુષ્ય આઠજ દિવસ તેમનાં કીર્તન સાલજ્યા પછી પોતાના ઘર ઉપર તુલસીપત્ર મૂકીને—અર્થાત્, પોતાની બધી માનમિલકત કૃષ્ણાર્પણ કરી દઇને તુકારામનો શિષ્ય થઇ ગયો હતો એવી એક પ્રસિદ્ધ દતકથા છે લોકોના મનનું રજન થાય એવું જોલવાની તેમને પરવા ન હતી. તે તો દેવના મનનું રજન કરવાને સારૂ ભક્તિભાવયુક્ત કથાકીર્તનો કરતા હતા. તેઓ કવિતાઓ રચતા હતા, તે પણ લોકોને જોધ દેવાને સારૂ અને તેમને પરમાત્માના રૂપનું પિછાન કરાવવાને સારૂ રચતા હતા. તેમની કવિતાઓમાં તેમના હૃદયની ત્રીન લાગણીની પરાકાષ્ટાનું દર્શન થાય છે. શ્રવેના કચ્ચાણને માટે તેમને એટલી સખત ઉતકંઠા હતી કે તેમણે ધૂર્ત, પાપ ડી, નાસ્તિક, તર્કટી, દાલિક, ધર્મદ્વેષી, આચારબ્રહ્મ અને વામાચારી શાકતો વગેરે ના ઉપર અત્યંત કઠોર ભાષામાં પ્રહાર કર્યા છે.

આમ્હાં હૈં ડચિત જગા દાવી નીત । કરાવે ફજીત ચુકતી તે ।

આવું એક જગ્યાએ તેમણે પોતેજ લખ્યું છે સ્વાર્થી પેટભર લોકોના ઉપર પ્રહાર કરવામાં તેમણે જરા પણ કચાસ રાખી નથી

હોઈલ તૈસે ચલ । ફજીત કરાવે તે ચલ ॥

તુકા મ્હણે ત્યાંચે । પાપ નાહીં તાડનાચે ॥

તેમના મુખમાંથી કઠોર શબ્દ નીકળતા, પણ તે શ્રવેના ઉદ્ધારને માટે પોતાના અત કરણની ત્રીન લાગણીને લીધે નીકળે છે, એનું તેમણે એક પ્રસંગે કહ્યું છે —

જગ તરી આહ્વાં દેવ । પરિ હે નિંદિતોં સ્વભાવ ।

ચેતો હિનાચા કલ્લવલા । પડતી હાર્તીં મ્હણોનિ વાલા ॥

શ્રવે કાળના પંજનમાં સપડાઇ ગયા છે, તે મારાથી જોયું જતું નથી, એટલા માટે તેમના હિતનો વિચાર કરીને હું તેમના સ્વભાવની નિંદા કરું છું. સર્વ જગતને વિષ્ણુમય જોયું એવો જો કે મહાવૈષ્ણવનો પરમ ધર્મ છે, છતાં તુકારામના મોઢામાંથી કઠોર વાણી નીકળી પડતી તે ઘણું ખરાબ લાગે છે, પણ તેમના જિગરમાં શ્રવેને માટે એટલી બધી લાગણી હતી તે રોકી શકતા નહિ. તુકારામના જોડે શ્રવેને માટે ઉત્કટ ભાવ રાખનારા પરમપ્રેમાળ અને પરમદયાળુ સંત ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. હિનૈષીના પ્રહાર તો ફૂલના દડા છે. તુકારામના પ્રત્યેક અલંગમાં તેમની એકનિષ્ઠતા, નિસ્તીમ ભગવતપ્રેમ, સમખુદ્ધિ, અને અંતઃકરણની તીવ્ર લાગણી-એટલા ગુણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

૮. તુકારામે જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, નામદેવ, કળીર ઇત્યાદિ સંતોના ગ્રંથોને ‘વિશ્વાસે આદરે’ વાંચ્યા હતા, તે તો પૂર્વે કહ્યું છે. તેમની શ્રવણભક્તિ ઘણી ભારે હતી. ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, ભાગવત, નાથ ભાગવન, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો તેમણે ફરી ફરીને સેંકડો વાર વાંચી કાઢ્યા હતા, તે ઉપરાંત તેઓ પુરાણની કથાઓનું શ્રવણ કરતા હતા અને પછી લાંઝારાના હુંગર ઉપર કોઇ એકાન્ત જગ્યાએ બેસીને તેનું મનન કરતા હતા. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં જ્યારે ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ જાય, ત્યારે સદ્ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે અને સદ્ગુરુની કૃપા થઇ ગઇ એટલેજ તેજ ક્ષણે સાધકમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની યોગ્યતા પ્રકટી નીકળે છે. ભક્તિ-રસથી નીતરતા મરાઠી ભાષાના અપૂર્વ ગ્રંથ-એકનાથકૃત ભાગવતનું તુકારામે એક હજાર વાર પારાયણ કર્યું હતું, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. તુકારામને જ્ઞાનેશ્વરીનો અને એકનાથકૃત ભાગવતનો અતિ ઉત્તમ પરિચય હતો. તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણ તેમના અલંગોમાંથી મળી આવે છે. તુકારામના અલંગોમાં પુરાણોની પણ અનેક કથાઓના ઉલ્લેખ જોડે છે. તે ઉપરાંત તે પોતે પણ કહે છે:—

પુરાણીંચા ઇતિહાસ । ગોડ રસ સેવિલા ।

નવ્હતી હે આદ્યાચ વોલ । મોકલેં ફોલ કવિત્વ ॥

પોતાના વૈરાગ્યને દૃઢ કરવાને સાર તેમણે ભર્તૃહરિના નીતિ અને વૈરાગ્યશતક પછુ વાચ્યાં લાગે છે “પેસા હા લૌકિક કદા રાસવે ના” એ અભગ ભર્તૃહરિના એક જાણીતા શ્લોકનું ઉત્તમ ભાષાતર છે. વળી એક ખીણું ઉદાહરણ—

ક્ષમાશસ્ત્ર જયા નરાચિયે હાર્તીં । દુષ્ટ તયાપ્રતિ કાય કરી ॥
તૃણ નહીં તેથે પડિલા દાવાગ્નિ । જાય તો વિજ્ઞોની આપસયા ।
તુકા મ્હણે ક્ષમા સર્વાંચે સ્વહિત । ધરા અલંકિત સુખરૂપ ॥

આ અભગની આથે મરખાવો ભર્તૃહરિનો મૂળ શ્લોક અને તેના શબ્દે શબ્દ મેળવી જુઓ —

ક્ષમા શસ્ત્રં કરે યસ્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।
અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥

ખીજ સતોની માફક તુકારામે સૌથી વિશેષ આધાર ગીતા, ભાગવત ઉપર રાખ્યો હતો. લક્ષ્મીની દિનચર્યા કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે તુકારામ કહે છે ૩—

ગીતા ભાગવત કરિતી શ્રવણ । આજિક ચિંતન વિઠોવાલે ॥

તુકારામ સારી રીતે લખી-ચાચી જાણતા હતા, એ વિશે તો શકા કરવાનું કશું કારણજ નથી. ગ્રંથકેશ્વરમા તેમના ગોરના ધરના એપકા એમા એક પાન ઉપર તેમના હાથની સહી છે શરૂઆતના દિવ સોમા તુકારામે વાચન, અધ્યયન, શ્રવણ, મનન ઇત્યાદિ લગાતા કર્યાજ હતા સતોના વચનનો યથાર્થ ઉપયોગ તો તેમણેજ કરી જાણ્યો હતો. અમરતા ઉપર ઉપરથી વાચી જનારા તો ધણાય ભણેલા-ગણેલા લોકો હોય છે, પણ હીવાની અદરથી જેમ મેશ પેદા થાય છે તેમ વિદ્યાની સાથે સાથે અહંકાર ચાલે આવે છે, એટલા માટે વિદ્વાન લોકોના કરતા લોકોનું સ્થાન ધણુ ઊંચુ છે, કારણકે લોકો પોતાનું સર્વસ્વ દેવને સમર્પિત કરીને પોતાની જાતનોજ-પોતાના મુદ્ર ‘અહમ’ નોજ નાશ કરી નાખે છે. તેમનું તો એક વિદ્યુજ સર્વસ્વ છે. તેઓ પરમાત્મરૂપ બની જાય છે. તેઓ એકદેસીયપણાના અહંકારમાથી

નીકળીને મવાંભક્ષપણાનું મુખ બોગવે છે.

૯. મગુણ અને નિર્ગુણ બેઉ મળીને એક સમ્બિદાનંદપન પાંદુ-
રંગ મર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે એવો તુકારામે માણાતકાર ક્યોં હતો.
“સગુણ નિર્ગુણ જયાર્થીં હીં અંગે । તોચિ આમ્હાં સંગે ક્રીડા
કરી ॥” કેડે હાથ દહને છટના ઉપર પગ માંડીને ઊભા રહેલા પાંદુ-
રંગ તેમના ઉપાસ્ય દેવતા હતા અને એ દેવતા ચિંતનમાં મગ થતાં
થતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જઈ મળ્યા. જે મગુણ છે, તેજ નિર્ગુણ
છે એવી તેમની દૃઢ નિશ્ચા હતી. પ્રેમના આનંદનો અનુભવ લેવાને
સાર તે કાંઈ કાંઈ વાર કહેતા કે “નકો દ્રાણજ્ઞાન આત્મસ્થિતિ-
ભાવ । મી મક્ત તું દેવ પેસેં કરી ।” પણ “મીચિ મજ વ્યાલોં ।
પોટા આપુલિયાં આલો ॥” (હું મારામાંથી પેદા થયો છું, મારા
પોતાના પેટમાંથી જન્મ્યો છું) એવા અદ્વૈતવાદી ઉદ્ધાર તેમના કેટ-
લાક અભગોમા જોવામાં આવે છે. મોક્ષની પોટલીને તેમણે પોતાની
પાસે રાખી મૂકી હતી અને પ્રેમામૃત વડે દેવનું પૂજન કરતા હતા.
સાચા સતોની ન્યાતગતનો વિચાર ન કરવો એવું તેઓ કહેતા હતા,
પણ વર્ણસંકરતા કરવી નહિ અને પોતાના વર્ણોચિત કર્મ છોડવા
નહિ, એવો ચોખ્ખો ઉપદેશ પણ કરતાજ હતા. પોતાનો વેદધર્મ,
પોતાની કુળપરંપરા અને સમાજના બંધનો, એ ત્રણેનું તેમણે પોતાના
જીવનમાં અને કાવ્યોમા દૃઢી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, એટલુંજ નહિ પણ
“ઘાચા ચોલું વેદનીતિ । કરું સંતીં કેલેં તેં” (હું મોટાથી વેદને
અનુસરીને બોલીશ અને સતોએ જે આચર્યું છે તે હું પણ આચ-
રીશ) એવી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એકનાથની માફક તેમણે પણ મહા
રાષ્ટ્રની જનતામા ભગવદ્ભક્તિનો પ્રચાર કરીને લોકોની નીતિરીતિમાં
સુધારો કર્યો અને લોકોને ચારિત્ર્યવાન બનાવ્યા, તેમાંથી આગળ જતા
શિવાજીના જેવો થોડો પુરુષ મહારાષ્ટ્ર દેશમા જન્મ્યો, જેણે દેશને
સ્વરાજ્યનું અને સ્વતંત્રતનું દાન કર્યું. ધર્મનો ઉદ્ધાર થાય એટલે
તેના વડે સ્વાભાવિક રીતેજ દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

૧૦. તુકારામની વાણી પ્રેમામૃત વડે રસાદિ ગયા પછી તેમણે

પોતાના અલંગોની રચના કરેલી અથવા તેમના સ્વાભાવિક ઉદ્દગારો અલંગરૂપે બહાર પડેલા હોવાથી તે અમૃત કરતાં પણ વધારે મધુર છે. તેમના ઉદ્દગારના શબ્દે શબ્દે તેમની પ્રેમાળ મૂર્તિ જડાઈ ગયેલી દેખાય છે. તેમના અલંગનું ગમે તે એકાદ ચરણ લઈને એકાંતમાં તેના ઉપર મનન કરવાથી પારવિનાનું દિવ્ય મુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કલિયુગના જીવને માટે ભક્તિમાર્ગજ સહેલો છે, એવો સંતોનો નિર્ણય છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને સાર જોમનાં હૃદયમાં તાલાવેલી લાગી દશે તેઓ તુકારામના અલંગોમાં પોતાના ચિત્તને તન્મય બનાવી દેશે. “एक एक अक्षरांत। आहे माझा रमाकांत ॥” અલંગોની ગાથા જીવમાત્રને ભવસાગરને તરાવનારી નૌકા છે અને પૂર્વજન્મના લાગ્ય વડે જોમના ઉપર ભગવદ્ગુપ્ત થવાનો વખત આવી લાગ્યો હશે, તેઓ આ નૌકાનો આશ્રય લેશે એમાં કશો સંદેહ નથી. દયા, ક્ષમા, શાંતિ, વૈરાગ્ય, નિઃસ્પૃહતા, વૃથાચારહિતતા, સમચિત્તતા, એકનિષ્ઠતા અને નિઃસીમ ભગવત્પ્રેમ, એ ગુણોનો જગતને પાક બણાવ્યા પછી તુકારામે કાગળ વદર શકે ૧૫૭૨ ની સાક્ષમાં મહા-પ્રયાણ કર્યું. શ્રીષ્ટિલક્ષ્મ તુકારામને મારા સહસ્ર પ્રણામ હો.

સાધુસંતોનો દાસાનુદાસ
લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર

॥ श्रीविष्णु ॥

श्रीतुकाराम-गाथा गुजराती भाषांतर

सुंदर तें ध्यान उभा विटेवरी । कर कटावरी टेवूनियां ॥१॥
तुळसीहार गळां कासे पीतांबर । आवडे निरंतर हेंचि ध्यान ॥२॥
मकरकुंडलें तळपती श्रवणीं । कंठीं कौस्तुभमाणे विराजित ॥३॥
तुका ह्मणे मार्गे हेंचि सर्वसुख । पाहीन श्रीमुख आवडीनें ॥ ४ ॥

१-ईट ઉપર ઊભા રહેલ લગવાન પાંડુરંગનું ધ્યાન કરવા યોગ્યસ્વરૂપ અતિ સુંદર છે. તેમણે પોતાના બેઉ કર કમર ઉપર ટેકવ્યા છે, તુળસીની માળા ગળામાં લટકી રહી છે અને કેડે પીથું પીતાંબર ધારણ કર્યું છે, એવા સ્વરૂપનું નિત્ય ધ્યાન કરવાથી મને સુખ થાય છે. કાને મકરાકૃતિ કુંડળ ઝળકી રહ્યાં છે અને ટોકમાં કૌસ્તુભમણિ ધારણ કરેલ છે. તુકારામ કહે છે કે આવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાંજ માફ સર્વ સુખ રહેલું છે અને તેમનું સુશોભિત બદન મને એવું વહાલું લાગે છે કે હું તેને મીટ માંડીને નીરખ્યાજ કરું છું.

૨-ઈટના ઉપર જેમણે પોતાના ચરણ સીધા ગોઠવ્યા છે અને જેમની દૃષ્ટિ સામે મોઢે એક સરખી રીતે શોભી રહી છે તેમનામાં, હે હરિ ! મારી વૃત્તિ સ્થિર થાઓ. હે દેવ ! નાના પ્રકારના માધિક પદાર્થો પ્રતિ મારું મન કદી ખેંચાય નહિ અને તેમને માટે મારા મનમાં કદી ઇચ્છા પ્રકટે નહિ. બ્રહ્માદિક દેવોની જે જે પદવીઓ છે તે બધીજ દુઃખના ભંડારરૂપ છે. કદાચ મારું મન ભૂલથી પણ તેમાંની કોઈ પદવીને માટે લોભાય તો પણ હે દેવ ! તમે મારા મનને ત્યાં જવા દેશો માં. કારણ એજાધામાં શો સાર છે તે હું સમજી ગયો છું. એ સાર એવો છે કે કર્મ અને ધર્મ તમામ નાશવંત છે એવું તુકારામ કહે છે.

૩-હે પ્રિય રઘુમાઈ (રૂકિમણી) ના પતિ ! મારી આંખ તમારી મૂર્તિના ઉપરજ સ્થિર થાઓ. હે દેવ ! તમારું સ્વરૂપ ઘણું સુંદર છે અને તમારું નામ પણ અતિ મીઠું છે. એ બેઉના પ્રતિ મારા મનમાં સર્વદા પ્રેમ પ્રકટ થાઓ. હે વિઠાળાઈ મારી માવડી ! (પ્રેમાધિક્યને લાપે અત્રે તુકારામ ભગવાનને મા કહીને સંબોધે છે) તું તો મને માત્ર એવુંજ વરદાન દે કે તું મારા હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરીને ત્યાંજ તારું નિવાસ સ્થાન બનાવી દે. તુકારામ કહે છે કે મારું સર્વ સુખ તો તારા ચરણમાંજ રહેતું છે એટલે પછી મારે બીજું માગવા જેવું હોયજ શું ?

૪-નાજીક, મુશોબિત અને સર્વોંશે કામદેવના સરખી મન ગોઠક જેમની આદૃતિ છે, જેમના તેજ આગળ સૂર્યચંદ્રનું તેજ જાંખું પડી જાય છે, જેમના કપાળ ઉપર ઠરતૂરીનું તિલક ચોળ રહ્યું છે અને ચંદનના અંગરાગ વડે જેમનું સરીર મધમધે છે જેમના ઠંઠમાં વૈજયંતી માળા ખૂલી રહી છે, માથે મુકુટ અને કાને કુંડળવડે જેમનું શ્રીમુખ લીપી રહ્યું છે, એ મુખડું એ

તો મનોહર દીસે છે કે બલે આખા વિશ્વના આનંદરસને એકત્ર કરીને ઘડ્યું હોય એવું લાગે છે. કેટલે જરીની કિનારીનો પીતાંબર ધારણ કર્યો છે અને અંગે કિનખાળનું શેણું આઢ્યું છે. મેઘના સરખો જેમનો નીલ વર્ણ છે, એવા લગવાનનું શ્રીમુખ મેં નીરખ્યું ત્યારથી મારો જીવ આડ્યો રહેતો નથી, મારા અંતરમાં તાલાવેલી થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો ! તમે હવે બીજું બધું ભૂલી જઈને એક દિશાએ જ ઘડી જુઓ.

૫-હે હરિ ! કેડ ઉપર હાથ રાખીને બલે તમે ઊભા હો અને તમારે ગળે તુળસીની માળા લટકી રહી હોય એવું તમારું રૂપ મારાં નેત્રોને નિહાળવા દો. વળી તમે ઇંટના ઉપર તમારા બેઠે ચરણ ગોઠવીને ઊભા હો એવું રૂપ હું મારી નજરે બેઠું. કેટલે પીતાંબરનો કછોટો શોભી રહ્યો હોય એવું તમારું રૂપ મને ઝટ ઝટ નીરખવા દો. ગરુડના ઉપર આરૂઢ થયેલું તમારું સ્વરૂપ મારા મનને ઘણું જ ગમી ગયું છે. તમારા દર્શનને સારૂ જૂરી જૂરીને મારું શરીર હાડપિંજર જેવું બની જવા આવ્યું છે; માટે હે પંઢરીનાથ ! હવે મને દર્શન દો. તુકારામ વીનવે છે કે મારી આટલી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો અને મારી આ વીનવણી તુચ્છકારશે મા.

૬-તમે ગરુડરૂપી ઘોડા ઉપર આરૂઢ થયા હો, પીતાંબરનો કછોટો વાળ્યો હોય એવા હે સ્વામસુંદર ! તમારું આપું મનોહર રૂપ હું ક્યારે નીરખીશ ? સર્વોત્તમ મેઘ સમાન સ્વામળ જેમની અંગકાન્તિ છે, વૈજયન્તિ માળા જેમના કંઠમાં શોભી રહી છે, કોટિ કોટિ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી મુકુટ જેમણે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યો છે, જેમની ડોકમાં નિર્મળ કૌતુભ-મણિ દીપી રહ્યો છે, જેમનું શ્રીમુખ સમસ્ત રાંસારનારસ અને આનંદથી ભરપૂર છે, જેમની ડાળી બાજુએ ઉઢવ અને અકૂર

ઊભા છે અને સનકાદિક જેમની કીર્તિની ગાથા ગાઈ રહ્યા છે; તુકારામ કહે છે કે જેમની સાથે સરખામણી કરવા જેવું भारी નજરમાં કંઈ આવતું નથી એવા ભગવાન પાંડુરંગ એકલાજ મારા પ્રિય સખા છે.

૭-તને મધુર સ્વરથી ગાતાં નથી આવડતું; ભગવાને તને મીઠા સુરીલા કંઠની બક્ષિસ ન કરી પણ તેથી શું ? વિઠ્ઠલદેવ કંઈ મીઠા કંઠસ્વરના ભૂખ્યા નથી. તારે કંઠ જેવો હોય તેવા કંઠે, તારાથી ગાઈ શકાય તેવી રીતે, તને આવડે તેવી રીતે તું રામ-કૃષ્ણને ભજ. તું વિશ્વાસ, પ્રીતિ અને ભાવપૂર્વક ભગવાનની આગળ ભક્તિની માગણી કર. તુકારામ કહે છે કે હે મારા મન ! તને જે કંઈ હું કહું છું તે તું નિત્યપ્રતિ નિશ્ચયપૂર્વક ધારણ કરી રાખ.

૮-‘સાવધાન !’ ‘સાવધાન !’ એવા દિવ્યશબ્દો મારે કાને પડતાંજ મારા મનમાં ભગવાનની સ્ફુર્તિ થઈ આવી તેથી કરીને મારી આંખોમાં પાપરૂપી ઘેન ઘેરાયું હતું તે બધું જીડી ગયું અને હું જાગૃત થઈ ગયો. પછે વૈષ્ણવ સંતોનો સમુદાય હરિનામનો જયજયકાર ગળવે છે. તુકારામ કહે છે કે ત્યાં આગળ (હરિ) કૃપાની છાયા પથરાઈ રહી છે.

૯-જે પોતાના કલ્યાણને વિષે સાવધાન થઈને જાગી જાગ્યો છે તેનાં માતાપિતાને ધન્ય છે. જેમના કૃણમાં પુત્રપુત્રીઓ સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળાં હોય છે તેમને જોઈને ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. જે નિરંતર ગીતા તથા ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે તે સદા-સર્વદા વિઠોળાતું જ ચિંતન કરે છે એમ બધુવું. તુકારામ કહે છે કે મને એવાંની સેવા કરવાનો મુયોગ મળી આવે તો મારા સદ્બાળ્યનો પારજ નહિ.

૧૦-ભક્તના અંતઃકરણમાં પોતાને માટે કેટલો પ્રેમનો

ઉઠાજો છે અને તેના ભાવનું પ્રાણન્ય દેટલું છે તેટલુંજ ભગવાન
જુએ છે. તે તો દીનદયાળ છે. તે પોતાના ભક્તને પોતાના અન્યથા
વડે શણગારે છે. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન તો પોતાના
ભક્તને ખવડાવીનેજ ખાય છે અને તેને પોતાના પ્રેમનું દાનદધને
ન્યાય કરી દે છે.

૧૧-પોતાના પતિની લાડકી એવી એક સુખી શ્રીધણીની
આગળ નખરાં કરીને કહેવા લાગી: 'મારા દુઃખનો તો તમે કદી
વિચારજ કરતા નથી અને મને શું શું થાય છે તે તો તમે કદી પૂછતા
પણ નથી.' આ સ્ત્રીનો પતિ બહુ ધેલો હતો તેથી તે પોતાની
સ્ત્રીની ફરિયાદના જવાબમાં 'હા, હા, ખરી વાત છે' એવુંજ કહ્યા
કરતો. સ્ત્રી કહેતી: 'સાંભજો, મારાં દુઃખની કથા. રોજ ઊઠીને મારા
કરમમાં ભૂખની પીડા તો ખરી ને ખરીજ. મારે તો કૃષ્ણ દૂધ,
ભાત, ખાંડ અને ઘી એ ચાર વસ્તુઓ ખાઈને દહાડા કાઢવા
પડે છે; ખીજું બધુંજ મારે માટે કુપચ્ય છે. જોપોર થયા એટલે
જાંઘ તો મારી આંખમાં આવીજ લણુવી અને તે આવતાંની
સાથેજ હું બેશુદ્ધ થઈને ઢળી પડું છું. આ કાંઈ થોડું દુઃખ
કહેવાય ? રાત્રે જાંઘ આવતી નથી તેથી કરીને જિછાના ઉપર
કૂલ પથરાવું છું. મારી નજીક છોકરાં કિલગિલ કિલગિલ કરે
છે ને તે મારાથી લગારે સહન થતું નથી. મારા માથામાં રોજ-
રોજ લણે શૂળ વાગતાં હોય એવી પીડા થાય છે તેથી કપાળે
અને આંખે અંગે મારે અંદનનો લેપ કરાવવો પડે છે. મારા
શરીરમાં હવે રહ્યું છે શું ? હાડકાં ગળી ગળીને કૃષ્ણ માંસજ
વધી ગયું છે. આટઆટલું થાય છે તોય તમે મારી ખજાર લેતાજ
નથી અને માફ દુઃખ તમારા સમજવામાં આવતુંજ નથી. જુઓને,
ગયે અઠવાડિયે તમે સાડાદસ શેર ખાંડ ઘરમાં આણેલી તેના વડે
મેં પૂરા સાત દહાડા ગાડું ગળાડાવ્યું. અરે ! તમને શી વાત કહું ?

અગ્નનો કોળિયો તો મારે ગળે ઊતરતોજ નથી. ત્રણ ટંક થઈને ફક્ત એક પાલી થઈના લોટથી મારું પેટ ભરાઈ જાય છે.' તુકારામ કહે છે કે આવી સ્ત્રીના ઘણીને જીવતાં તો આવું સુખ સાંપડ્યું અને મૂઆ પછી નરકે ગયો.

૧૨-હો દેવ ! તમારું ગધુંજ ઐશ્વર્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે એટલે હવે તો મારે તમારી પાસે બીજું કંઈજ માગવું નથી; માત્ર એટલુંજ માગું છું કે મારા અંતઃકરણમાં બીજા પ્રકારના ભાવનો તમે ઉદયજ થવા દેશો ના. અરે ઓ વિકૃલા ! જ્યાં જોઈ ત્યાં હું તને અને તનેજ જોઈ છું. ત્રણે લોક અને સમગ્ર વિશ્વ તમારાજ સ્વરૂપથી સચરાચર ભરાઈ ગયું છે. (જીવ બ્રહ્મનો) ભેદ છે કે અભેદ એવા વાદવિવાદના મૂળમાં નયું અજ્ઞાનજ રહેલું મને તો એવા મતવાદીઓની સાથે ઝઘડામાં પડવાનો પ્રસંગ ન આવે તો ઘણું સારું. ભગવાન મને તેનાથી દૂરનો દૂર રાખે તુકારામ કહે છે કે, એક અણુ પણ તમારા સ્વરૂપ વિનાનું જાત નથી. તમારું સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું વિશાળ છે.

૧૩-જેઓ આપણી પહેલાં થઈ ગયા છે તેમને પગલે પગાં ચાલતા રહીને આપણે આપણી વાટે આગળ ધપવું જોઈશે આપણા પૂર્વગામીઓના ચરણની રજ અને તેમના ઉચ્છિષ્ટ સેવન કરીને ચાલવા માંડીશું તો તેના યોગે કરીને આપણાં પૂર્વ કર્મને આપણે જાણીને ખાક કરી દઈશું. આપણા જેવા અનાદિ ને સારૂ તો વિકૃલ'એજ પારવિનાની પૂંજ-છે; કારણકે એકલ જોવિંદના ચિંતન અને તેમના નામ-કીર્તનવડે સંપૂર્ણ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મમરણની વેઠનો આથી અંત આવી જાય છે. તેથી આજ વાટ સારામાં સારી અને સહેલામાં સહેલી છે. તુકારામ કહે છે કે જીવભાવ ઉપર પથરાયું પડ મૂકો અને નિઃશ્ચય રૂપી સ્વગૃહે વાસ કરો.

૧૪-જે જે સંતો જમી ખાઈને ધરાયા હોય તેમની એઠી પત્રાળીઓમાંથી તેમનો એઠવાડ સાંભરી લઈને હું તેમના ઉચ્છિદની ભિક્ષા માગું છું. તમામ પ્રકારની સવળી અવળી ગૂંચવણોમાંથી હું છૂટો થઈ ગયો છું. પરાવાણીની પેલી પાર જે તત્ત્વ છે તે વિષે મને હવે કોઈ કહેશો મા; કારણકે દેવે પોતેજ મને તેને વિષે ઉત્તમ જ્ઞાન ક્યારનુંય શીખવી દીધેલું છે. હું હવે દ્વિતપણાને સ્પર્શજ કરવાનો નથી એવા મારા સંકેતને જાણનાર તો મારી સન્મુખજ છે. એમનો આગળ કોઈએ કશી શંકા રાખવાની જરૂર નથી. હવે તો મને પેટ ભરીને ખાવાનીજ ઇચ્છા છે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે ખાવાની એવી લાલચ થઈ આવી છે કે ભોજનના ઉપર હું તૃપ્તિજ પડવાનો છું. અરે ! જુઓ, જુઓ, નારાયણે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી !

૧૫-દેવનો પ્રસાદ પામવાના જેઓ અધિકારી હોય તેમણે તો દેવનો પ્રસાદજ ભક્ષણ કરવો; કારણકે ભગવાનનું ઉચ્છિદ તો પ્રજ્ઞાદિત દેવતાઓને માટે પણ અતિ દુર્લભ વસ્તુ છે. તે સાક્ષાત્ પ્રહરસ છે એમ સમજીને એ ઉચ્છિદથી તમે કદી ધરાતાજ નહિ. હવે આથી વધારે નહિ ખવાય એવા વિચાર મનમાં લાવતાજ નહિ. સૌ તૃપ્ત થઈ જાય એવું મોહું પાત્ર ભયું પડયું છે, તેની અંદરથી રસ છલકાઈ જાય છે અને તેમાંથી ખવાય તેટલું ખાવાનો સૌ કોઈને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. દેવ તો એવા ઉદાર અને સમર્થ છે કે જેના મનમાં જે કોઈ વસ્તુની કામના હશે તે પૂરી કરી દેશે. તમે તેના સાનિધ્યમાં ગયા એટલે તમારી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈજ જાય. ભગવાનના પ્રસાદનો રસ એવો અખૂટ છે કે એછી વખતે ગમે એટલા તેને પીવા માંડે તોપણ તે કદી ખૂટે એમ નથી. એને પીતાં કોઈ કદી ધરાયું નથી. ઉપરા-ઉપરી ઘૂંટડા ભરવાનું મન થયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે

આ જે સ્વયંપાદ છે, તે તો જગન્માતા લક્ષ્મી જેના સરખી ચતુર
સંધનારી અખિલ વિશ્વમાં કોઈ છે જ નહિ એવી નિરુપમ સંધ-
નારીએ પોતાને હાથે તૈયાર કરેલ છે અને સોના મોઢામાં
કોળિયા દેવાને પણ તે ઉત્સુક છે; માટે હે લોકો ! આવો રૂઢો
ભગવત્ પ્રસાદ લક્ષ્મી દેવીને હાથેજ ખાતા થઈ જાઓ.

૧૬-અવશુભોને તામે થવાથી ભારે અપકીર્તિ થાય છે.
વાસણ ઉત્તમ ધાતુનાં છે કે હલકી ધાતુનાં તેનો વિચાર કરવો
નહિ. સરસ વસ્તુ ભરવાને ચારૂ ઉત્તમ ધાતુનું સુંદર પાત્ર હોય
તોજ ભરાય એવું કાંઈ છે જ નહિ; અને અંદરની વસ્તુ ઉત્તમ
હોય તો પાત્ર ઉત્તમ છે કે અધમ તેની ભાંજગડમાં પડવાની
કશી જરૂર નથી. જે છે તે અંદરની વસ્તુમાં છે. પાત્ર તો જેવું
હોય તેવું ચાલે. ધારે કે એક સ્વચ્છ ત્રાંખાની વાડકીમાં ઝેર
ભર્યું હોય તો પેલી વાડકી પવિત્ર છે એમ સમજીને તેની અંદરનું
ઝેર કાંઈ થોડું પિવાય છે ? તુકારામ કહે છે કે શુદ્ધ ભાવ એ
એકજ ઉત્તમ પદાર્થ છે, બહારની પવિત્રતા અને આભડછેટિયા-
પણું એ તો પાખાંડ માત્ર છે.

૧૭-અરે ! આજે એકાદશી છે, માટે હરિકીર્તનના જાગરણ-
માં ભાગ લેવાનું તને કેમ સાંભરતું નથી ? મિથ્યા પ્રપંચમાં તે
તારૂં આધુષ્ય વ્યર્થ શુભાવી દીધું એ જોટનું વળતર તું શી રીતે
વાળવાનો છે ? જે સ્ત્રી પુત્રાદિકના મોહમાં તું આટલો બધો
મૂંઝવાઈ ગયો છે તે બધાં તારા અંતકાળની પળે તને સમૂળમાં
તણ દેશે. તુકારામ કહે છે કે જે ખરી કમાણી કરી લેવાની છે, જે
ઉત્તમ લાભ લઈ લેવા જેવો છે તેનોજ તું વિચાર કરતો થઈ જા.

૧૮-હે દેવ ! તું કેવળ ધર્મની મૂર્તિરૂપ છે. સંસારમાં જે પાપ-
પુણ્ય તે સર્વ તારા હાથમાં છે; માટે હે કાતાર ! મને તું પાપ-

પુણ્યરૂપી દુસ્તર કર્મજાળમાંથી છૂટો કર. હે દેવ! તને મારો અંગીકાર કરવામાં શું ભાર પડી જાય છે? હે જીવોના જીવનસ્વરૂપ નારાયણ! હું તો એક તારી આગળજ મારી અરજી ગુજારું છું.

૧૯-જેના લાભની સરખામણીમાં પ્રજ્ઞાદિક દેવતાઓની પદવી પણ તુચ્છ જણાય છે તેનું શરણ લેનાર અમે (ઇશ્વરના ભક્તોનો) પૂરા જળવાન જનીને ઊભા છીએ. અમને અમારા ભજનથી જે લાભ થયો છે તે દેવળ કામનાના ત્યાગનું ફળ છે. એ કામનાના ત્યાગને લીધે અમારા ઇષ્ટદેવ પદ્મનાભ (વિષ્ણુ) ઉપર અમારી સેવાનું ઋણ ચઢતું જાય છે તેથી દેવ અમારા ઋણી જન્યા છે. કામધેનુના દ્વધની તે કાંઈ અવધિ હોય? તે તો પોતાની મરજીમાં આવે તેટલા દ્વધની ધારા વહેવડાવ્યાજ કરે છે. અમારો-વિષ્ણુના ભક્તોનો, સંસારમાં પરાજય હોઈ શકેજ નહિ; કારણ-કે અમારા શરીરમાં નારાયણ પોતેજ આસન માંડીને બિરાજેલા છે. તુકારામ કહે છે કે આ ભોજન અત્યંત જળદાયક છે. એ જેને મળી ગયું તે કદી ભૂખ્યો રહેતોજ નથી.

૨૦-જ્યાં દ્વિતભાવ ટળી ગયો એટલે એકલા શ્રીહરિજ બાકી રહી જવાના. તેમને શોધવાને વાસ્તે આપણને બહારના કોઈ પણ પ્રદેશમાં જવાની જરૂરજ નથી. હરિને ઓળખવાની ઇચ્છા હોય તો તમારા મન વડે તમારા પોતાના મનમાંજ જોતા થઈ જાઓ. શિકારી ક્યાં આગળ છુપાઈ બેસે છે તે તો જે શિકારી હોય તેજ જાણે. આ દેહ તો ખરી રીતે જોતાં સત્ય વસ્તુ છેજ નહિ. દેહ પોતેજ જ્યારે અસત્ય પદાર્થ ઠરે છે ત્યારે દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા સ્ત્રીપુત્રાદિક સંબંધીઓ અને ગૃહવિતાદિક પદાર્થો વગેરેનું તો અસ્તિત્વજ ક્યાંથી હોય? એ તો ખેતરની અંદર ચોરી કરવાને પેઠેલા ચોરની આંખે આડતું ટૂંકું પણ રખવાળ જેવું ભાસે તેવાંજ આ જઘાં પ્રાણીપદાર્થો સત્ય જેવા

લાસે છે. પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિરૂપી નિદ્રામાં પડેલા જીવને તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ જીવ ! તું જાગી જીક; અર્થાત્ તે જીવને એવું કહે છે કે તું ખાલી શાને બી મરે છે ? તું તારે મૂળરૂપે તો પરમાત્મા જ છે. એક વાર તને તારી અંદરની અર્થાત્ તારી આત્મિક દૃષ્ટિ જે સદાકાળ તારી પોતાની જ નિત્ય સંપત્તિ છે તે જ્યાં જીવડી ગઈ એટલે પછી તું પોતે ડોણ છે તે તારી મેળેજ જોઈ શકીશ અને બાહ્યી શકીશ.

૨૧-સમસ્ત જગતને વિષ્ણુમય બાણવું એજ સાચો વૈષ્ણવ ધર્મ છે. જોહાજોહ, નાના પ્રકારના મત, તર્કવાદ એ બધાજ અ-મંગળ શ્રમ છે, હે ભક્તી ! હે ભાગવતો ! હે વૈષ્ણવો ! હું કહું છું તે તમે કાને ધરો અને જે કંઈ હિત સાધવાનું છે તે સિદ્ધ કરવા મંડી બજો. કંઈ પણ જીવના પ્રતિ મત્સર ન કરશો. સર્વેશ્વર ભગવાનનું પૂજન કરવાનું આવ રહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બધાં એકજ દેહના અવયવો છે અને તેઓએ કરેલા વિષયોના સેવનના કૃણરૂપ મુખદુઃખને લોગવનાર એક અંતર્યામી જીવજ છે.

૨૨-અમે તો આશા માત્રને કૃગાવી દઇને ઉદાસીન બની બેઠા છીએ. હે હરિ ! હવે અમને મરણનો ભય હોયજ શાનો ? આ શરીર જ્યાં પડવાનું હોય ત્યાં પડે અથવા તેને ઘોડા ઉપર સવારી કરવાની મળે તેમાં અમારે શું ? હે હરિ ! જે કંઈ મુખ-દુઃખલોગ ઇત્યાદિ અમોને આવી મળે છે તે સર્વ તમારાંજ છે અને તમારાંજ મોકલ્યાં આવે છે. અમારે તેમની સાથે કશો સંબંધ નથી. અમે તો એ બધાથી અજાણ જેવા છીએ તેવા ને તેવાજ છીએ. માન અને અપમાન ટળ્યાં એટલે તેમની સાથે મુખદુઃખનો પણ નાશ થયોજ બાણવો. તુકારામ કહે છે કે જો સૌને વિષેના વિચારને લીધે મનમાં જરા પણ દોષ થવા ન દેવો.

૨૩-કોઈ અમારી નિંદા કરે અથવા કોઈ અમને મારે; કોઈ અમને વંદન કરે કે કોઈ અમારું પૂજન કરે. પહેલી વાતનું અમને દુઃખ નથી અને બીજીનું અમને સુખ પણ નથી. એ સુખ અને દુઃખ બેઉનાથી હું તો વેગળો ને વેગળોજ રહું છું. જે જે સુખદુઃખાદિ ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દેહના પ્રારબ્ધના ભોગ છે અને દેહજ તેમને ભોગવે છે. અર્થાત્ જે વળતે જે ભોગ આવી મળે તે બધાજ સારાને માટે છે; કારણકે તુકારામ કહે છે કે એ બધાજ ભોગ અમને પ્રાપ્ત ન થતાં અમારા સ્વામી જનાઈનની પાસે આદ્યા જાય છે.

૨૪-મનુષ્યની વરતીથી ભરપૂર અથવા તદ્દન નિર્જન એવાં બધાં સ્થળને હું તો એક વિઠ્ઠલથીજ ભરપૂર જોઉં છું. હું તો જ્યાં નજર ફેરવું છું ત્યાં મારી નજરે પિતા વિઠ્ઠલ અને માતા રખુ-માઈજ દેખાય છે. જળ, સ્થળ મધ્યું મને તો એ બેનાથીજ ભરેલું દેખાય છે. જંગલ હોય કે નગર હોય, મારા મનમાં તો બેઉને વિષે એક સરખોજ ભાવ રહે છે. મને તો જ્યાં જોઉં ત્યાં નિહાળવાને યોગ્ય એવા એકલા પાંડુરંગનુંજ દર્શન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે અમે તો આવા ઐક્યભાવથી પેદા થયેલા આનંદોદ્દાસથી નૃત્ય કરીએ છીએ; તેથી કરીને સુખદુઃખના સખંધી વિચાર કરવાનું અથવા તો તેમનો અનુભવ લેવાનું અમારું ચિત્ત તદ્દન ભૂલી ગયું છે.

૨૫-મૂલ્યવાન હીરો તો તેજ કહેવાય કે જેને એરણ ઉપર મૂકીએ અને ઉપરથી હથોડાના ધડાધડ ઝપાટા પડતા જાય છતાં જરા પણ ભાગે નહિ અને તેવો ને તેવોજ રહે. હથોડાનો ઘા વાગતાની સાથે ભાગીને ભૂકો થઈ જાય તેને ખરો નહિ પણ બનાવટી હીરો જાણવો. જે હીરો ભાગે નહિ અને જેવો ને તેવો રહે તેનીજ બજારમાં કિંમત ઊપજે છે. સાચો મોરો તેનેજ કહે છે કે

જેની આસપાસ સૂતર વીંટાળીએ અને સળગતી લાઠીમાં રાખીએ છતાં સૂતરને જરાય આંચ આવે નહિ. તુકારામ કહે છે કે એવી જ રીતે જગતના અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને જે શાંતપણે સહન કરી શકે તેજ સાચો સંત.

૨૬-સંત પુરુષ તો એવા હોય છે કે જેમનો સમાગમ થતાંની વારજ સાયુજ્ય મોક્ષ તો થઈ ગયોજ જાણવો. સતોનો એવો અદ્ભુત મહિમા હોય છે. જેમના સામર્થ્યનું વર્ણન કરવા જઈએ તો વર્ણનશક્તિની અવધિજ આવી જાય. અંસારનાં તમામ પર્વ અને તીર્થ સદાકાળ જેમના ચરણોના આશ્રય લઈને જેમના સાનિધ્યમાંજ રહે છે એવા સંતપુરુષોની સેવા કરવાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે એમ તુકારામ કહે છે.

૨૭-અમારા શરીરની અંદર તો તેણેજ (ઈશ્વરે) ઘર કર્યું છે તેથી કરીને અમારી દેહસંગ્રામી અહંભાવના તો દેવની પદ્મરામણી થતાં પહેલાંજ ક્યારની આગળથી ટળી ગઈ છે. હવે અમે જરાજર સમજી ગયા છીએ કે સુખદુઃખાદિ ભોગના જે કાંઈ મનુષ્યો અમને આવી મળે છે તે બધાનું મૂળ પાંડુરંગ છે અને તેની ઇચ્છાથીજ અમને તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. નાનાં તેમજ મોટાં લાભ અને હાનિનાં કારણોને અમે ફગાવી દીધાં એટલે યજ્ઞી કામાદિક ભાવોને માટે અમારી ઉપર ચઢી બેસવાનો અવકાશજ નથી રહેતો, એવું તુકારામ કહે છે.

૨૮-જેમનો અહંકાર ટળી ગયો છે અને નિંદા, હિંસા, કષ્ટ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ જેમના અંતઃકરણમાં કદી ઉત્પન્ન થવા પામતી નથી, વળી જેમની દેહબુદ્ધિ પણ ટળી ગઈ છે અને જેમનાં અંતઃકરણ સ્ફટિકસમાન નિર્મળ બની ગયાં છે, એવા સંતોનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. તેમનું તો આખું

શરીરજ એક રીતે ચિન્તામણિસમાન જની ગયું હોય છે. કાશી ઇત્યાદિ મોક્ષદાયક તીર્થોની તેમને ગરજ હોતી નથી. ઉપર વર્ણવ્યા તેવા પુરુષોના ચરણમાં આખો સંસારજ આશ્રય લે છે અને સંસારમાં જે જે પાવન કરનારાં તીર્થો છે તે તીર્થોને પણ પાવન કરનાર તીર્થોના તીર્થરૂપ તે સંત પુરુષો છે; જેમનાં દર્શનમાત્રથી દર્શન કરનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયાં છે, તેમને માળા-તિલક આદિ બાહ્ય ચિહ્નોની લેશ માત્ર આવશ્યકતા હોતી નથી. જેનું મન શુદ્ધ થઈ ગયું છે તે તો તમામ પ્રકારનાં ભૂખણો વડે અલંકૃત થઈ ચૂક્યો છે અને જેને મોઢેથી નિરંતર હરિગુણકીર્તનનાજ શબ્દો નીકળે છે તે તો સદાકાળ આનંદસાગરમાંજ સ્નાન કરે છે એમ જાણવું. વળી જેમણે પોતાનાં તન, મન અને ધન પુરુષોત્તમને અર્પણ કરી દીધાં છે અને જે દોષની પાસેથી કશી આશાજ નથી રાખતો એવો પુરુષ, તુકારામ કહે છે કે પારસમણિથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. તેના મહિમાનું વર્ણન થાયજ કેવી રીતે ?

૨૬-જે જે કર્મો કરાય તે બધાંજ કૃષ્ણની પ્રેરણા અને સત્તા વડેજ થાય છે એવું સમજીને જ્ઞાની પુરુષ પોતાનાં તમામ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરતો રહે છે પણ જે અવિવેકી જીવ છે તે આ કર્મરહસ્યને સમજી શકતો નથી. તે તો આ બધું હુંજ કરું છું એવી દ્વેતભાવનાને વળગી રહે છે. તેથી કરીને એવા માણસને 'ભૂતો' નો વળગાડ લાગુ પડી જાય છે અને પંચભૂતાત્મક દેહ તેને શોષતો ફરે છે. કર્મ માત્ર કરનાર કરાવનાર ઈશ્વરજ છે એવું સમજીને જે ઈશ્વરનું છે તે તેને અર્પણ કરી દેવા પૂરતી વિવેક બુદ્ધિ સાંપડે નહિ ત્યાંસુધી પંચભૂતાત્મક દેહને ફરી ફરીને ધારણ કરવાની અને જન્મમરણની ચંટમાળમાં ફર્યા કરવાની સજા લોગવ્યેજ છટકે. તુકારામ કહે છે કે જે મૂર્ખનું ગળું

કાળે દળાવી દીધું છે તે તો વારંવાર હું હું એવું જ બકયા કરવાનો.

૩૦-કોધરૂપી ચાંડાળ વટે જેનું હૃદય અપવિત્ર થઈ ગયું છે તેને બ્રાહ્મણ કહેવાય જ નહિ. એવો બ્રાહ્મણ કદાચ દેહાંત પ્રાપ્તિ શ્વિત્ત કરે તોપણ તેની શુદ્ધિ થાય એવી આશા રખાય નહિ. કોધરૂપી ચાંડાળનો જેને કદાપિ સ્પર્શ પણ થયો નથી, તેના વટાળથી અર્થાત્ તેની પાપી છાયાથી જેનું અંતઃકરણ નિરંતર મુક્ત હોય છે, જેનું શ્વિત્ત નિરંતર વિકારરહિત રહે છે એવા પુરુષોની એક વિશિષ્ટ જાતિ હોય છે એવું તુકારામ કહે છે.

૩૧-કોઈ એક મૂર્ખો હશે. તેને રસ્તે જતાં સામેથી ધાંચણ મળી, તેથી પોતાને ભારે અપશુકન થયાં એમ સમજીને તે પેલી ધાંચણના ઉપર ખૂબ દાઝે બળ્યો. અને રીસે ભરાઈને તેની દુકાનેથી તેલ વેચાતું ન હોતાં લૂખો રાટલો ખાવા બેઠો. અરે એ મૂર્ખ ! તું આવું કરીશ મા, તારું હિત શેમાં છે તે તું વિચારી બે. હિતના સંબંધમાં તું તારા મનની અંદર કશો સંકેત રાખીશ મા. એક હેયાકૂટી સી હશે. તે પોતાના પારોશીને અપશુકન કરવાને વાસ્તે પોતાના ધણીના ઘરમાંથી જતી રહી અને ચોટલો સુંડાવીને રાંડીરાંડ જેવી બનીને ફરવા લાગી. વળી એક બીજી મૂર્ખી એવી નીકળી કે પાટોશણની સાથે લઢી, તેને ગાળો ભાંડી અને પછી પોતાતું ઘર ઉઘાડું મેલીને બડબડતી ફડફડતી ચાલતી થઈ ગઈ. ઘરતું બારણું ઉઘાડું દેખીને અંદર ફૂતરાં પેઠાં અને તેનાજ ઘરમાં ઘણો બગાડ કરી ગયાં. એક માણસના ઘરમાં આંચક થયા. આંચકના ત્રાસમાંથી બિગરી જવાના હેતુથી તેણે પોતાના ઘરનેજ સજગાવી મૂક્યું. આંચક તો બળી મૂઆ પણ પોતાને કેટલું બધું તુકસાન થયું તેનો તે મૂર્ખને વિચાર જ ન આવ્યો. તુકારામ કહે છે કે એક કૂવડ

ખાઈડીના લૂગડામાં જૂ પડી તેથી તેણે જૂ ઉપરની દાઝ કાઢવા સાડ પોતાનાં લૂગડાં જ કાઢીને કુમાવી દીધાં પણ ગધા લોકોએ તેની લાજ દીડી તેનો તેણે વિચાર ન કર્યો.

૩૨-જે દોષ સંત પુરુષોની સેવા કરતા હોય તેમના દાસના પણ દાસમાં મને ગણી લેજો. આટલું જો થાય તો હે હરિ ! હું કદપપર્યંત ઘણીજ ખુશીની સાથે વારંવાર ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને જન્મ ધારણ કરતોજ જાઉં. કદાચ મને નીચ કામ કરવાનો પ્રસંગ આવશે તો તે પણ હું કરતો જઈશ. માત્ર મારે મોઢેથી તારૂં નામ જપતો જઈશ. પછી મને શું દુઃખ ? તુકારામ કહે છે કે તારી સેવામાં જ મારા તમામ સંકલ્પોનો વ્યય થઈ જાયો.

૩૩-જેમના મનની અંદર નિરંતર આગનાજ ભરકા ગળતા હોય અને જેમનું ચિત્ત હમેશાં ડોલમડોલ થયા જ કરતું હોય તેમનું મને દર્શનજ ન થયો. એવા લોકો જીવતા હોય એવા દેખાય છે પણ ખરી રીતે મૂઆ ખરોખર છે. અપવિત્ર શબ્દો-ચાર કરીને જેમની વાણી ગંદી અને અશુભ બની ગઈ છે, પરતત્ત્વ એ શું છે તેનો તો જેમને કદી વિચાર જ નથી આવતો અને પરોપકારને જેઓ કદી જાણતા પણ નથી તેવાને તુકારામ કહે છે કે મૂઆ સરખા નહિ તો કેવા કહેવા ?

૩૪-એકાદશી વ્રત કરવાનો નિયમ જેમને હોતો નથી એવા લોકોને જીવતા છતાં પ્રેત જેવા જાણવા, એવા લોકોના આયુ-ધ્યના દહાડા કાળ રોજ રોજ ગણ્યાજ કરે છે અને ખીજવાઈ ખીજવાઈને પોતાનાં દાંત કચકચાવ્યા કરે છે. જેના આંગણામાં તુળસીનો ક્યારો ન હોય તેના ઘરને સ્મશાનના જેવુંજ જાણવું. જેના કુળમાં એક પણ વિધ્વુનો ઉપાસક પેદા થયો ન હોય તે કુળ ભવનદી તરવાને જઈલે તેમાં ડૂબી જશે. જેણે પોતાને

મોઢથી વિઠ્ઠલના નામનો કદી ઉચ્ચાર કર્યો નથી તેનું મોઢું તે મોઢું નથી પણ અમાર જેમાં પોતાનાં આમડાં પલાળી રાખે છે તે કુંડ છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ કદી હરિકીર્તન સાંભળવાને જતો નથી તેના હાથ-પગ લાકડાનાં છે એમ બાણુવું.

૩૫-અમે ગરીબ હોત તો અમે અમારા મનથી ઘણાજ ભાગ્યશાળી છીએ એવું માની લેત; કારણકે એક તો ચોર લોકો અમારા ઘરમાં પેસવાનો વિચાર કદી કરતજ નહિ. અમે ભિક્ષા માગવાને સારૂં બહાર જાત તે વખતે અમારા ઘરનું બારણું ઉઘાડું છે કે ઢાંકેલું તેની ફિકર રાખવી પડતજ નહિ; કારણકે તેટલો વખત અમારું ઘર કૂતરાંજ સાચવી લેત. જે દોલત અને સાહેબી સંપાડવાં હોય તો અમે જેવી સંપાડી છે તેવી સંપાડવાનો યત્ન કરો. અમે એક મોઢું અને કદી પણ નાશ ન પામે એવું ઘર બંધાવ્યું છે. જે ઘરમાં ઇમારતી લાકડાંની જગ્યાએ અમે દિવેલાની ડાળીઓનો ઉપયોગ કર્યો છે કે જે કદી બીજાનો ભાર ઝીલી શકે નહિ. અમારી દોલત અને અમારા ધાન્યના ભંડાર અમે અમારા ઘરમાં નહિ પણ લોકોના ઘરમાં ભરી રાખ્યા છે, તેમાંથી માગી માગીને અમે અમારું પેટ ભરી લઈએ છીએ. અમારે તો કપડાંલત્તાં અને ધનદોલતની સાચવણી કરવી પડે એવું અમે અમારી પાસે કશું રાખ્યુંજ નથી. અમે તો બધી વાતે ખાસ્સા નિશ્ચિન્ત બનીને બેઠા છીએ. અમારી પાસે પૂંજમાં માટી અને ગાયનું છાણુ છે. તેના વડે લીંપીગૂંપીને અમારા ઘરની ભીંતોને તથા તુલસીના ક્યારાને સ્વચ્છ રાખીએ છીએ. વાસણુકુસણુ અને સરસામાત અમે રાખ્યાં નથી અને રાખવાં નથી અને તે છતાં અમારે કશી વાતનો અભાવ નથી. પછી અમે શા વાસ્તે વ્યર્થ માથાકૂટ કરીએ ? તુકારામ કહે છે કે ભગવાને અમને બધીજ વાતે બેફિકર બનાવી દીધા છે અને

અમારી વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરી દીધી છે. તે ઉપરાંત અમારા યોગશ્લેષની બાબત રહી; તે ભગવાન પોતેજ પૂરી પાડે છે અને અમારા કુટુંબની સેવા તેજ કરે છે.

૩૬-પરાઈ સ્ત્રીને મા જેવી બાણુવામાં તમને કાંઈ પૈસા બેસે છે? પારકાની નિંદા ન કરવી અને પરાયા ધનનો લોભ ન કરવો એમાં તમને પૈસા બેસતા હોય તો કહો. બેઠાં બેઠાં રામ રામ બોલવામાં તમને શો મોટો ભાર પડી જાય છે? સાધુ પુરુષોનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ કરવામાં તમારે શો મોટો ખર્ચ કરવો પડે છે, તે તો કહો. વારૂ, સત્ય વચન બોલવામાં તમને કાંઈ કષ્ટ થાય છે? અથવા સાચું બોલતી વખતે તમારે કાંઈ દામ ખર્ચવા પડે છે? ખર્ચવા પડતા હોય તો કહી નાખો. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા નિયમોનું પાલન કર્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સિવાય બીજી કશી ખટપટમાં પડશોજ નહિ.

૩૭-શુદ્ધ અને ઉત્તમ બીજમાંથી રસીલાં ઉત્તમ કૃષ્ણ પેદા થાય છે. જેના મોઢામાંથી અમૃત જેવા મધુર શણ્દો ટપકતા હોય અને જેણે પોતાનું શરીર ઇશ્વરની સેવામાંજ નિયુક્ત કરી દીધેલ છે, જે સર્વાંગે નિર્ગળ છે અને જેનું ચિત્ત ગંગાજળના સમાન પવિત્ર છે; તુકારામ કહે છે કે એવા પુરુષનું દર્શન કરવાથી ત્રિતાપનું શમન થાય છે અને પરમ વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૮-ચિત્તનું જ્યારે સમાધાન થઈ જાય છે ત્યારે વિષતુલ્ય લાગે એવાં દુઃખ પણ સોનામહોર જેવાં અર્થાત્ સુખરૂપ લાગવા માંડે છે. વિષયસુખની તૃણાનું ગળ જેટલું વધારે તેટલુંજ તેનું કૃષ્ણ પણ માહુંજ થવાનું, એ તો હે સજ્જનો! તમે સારી રીતે જાણો છો, તેથી તે વિષે મારે કશું કહેવાનું હોયજ નહિ. મન જ્યારે અંધજ થાય છે ત્યારે અંધનો લેપ પણ શરીરને ગરમ

અગ્નિ જેવો લાગે છે તુકારામ કહે છે કે મન અસ્વસ્થ હોય તે વખતે
ગમે તેટલા સુખો પચાર કરો તો પણ સુખને જાહેલું હું ખજ થવાનું

૩૬-કૃલ ખુશમોદાર હોય તો પણ તેને હાથ વડે ચોળી
નાખવું નહિ આપણા છોકરા આપણને ગમે તેટલા વહાલા હોય
પણ તેથી તેમને કરડી ખવાય નહિ મોતીની અદર જે પાણી
(તેજ) છે તે પાણી આખી જોડું નહિ, અને હાણા ઉપર હાલો
મૂંછીને તેમથી આવતો અવાજ સાંભળવા કાન માડવા નહિ
જે જે કમં તમે કરો તે ગમે તેટલા ફળદાયક હોય તો પણ
તેમની કામના કરવી નહિ તુકારામ કહે છે કે આ ખરેખર
જી.હુ રહ્યું હું લોઢાની આગળ ઉઘાડું ઝરી દઉં છું

૪૦-શરીર અને તેનો પડછાયો એ બે દેખાય છે તો જુદા
જુદા, પણ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતા તે બે નહિ પણ એકજ છે તેવીજ
જીતે માયા અને ગ્રહ એ જુદા નથી, એકજ છે જે માયા છે તે
ગ્રહ છે અને જે ગ્રહ છે તે માયા છે એવો ગ્રહ અને માયાનો
પૂર્ણ અભેદભાવ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોનારને સમજાઈ જાય છે કોઈ
પણ પદાર્થના પડછાયાને રાત્ર વડે કાપવા જઈશું તો તે કપાશેજ
નહિ, હાથ વડે હડસેલીને ખસેડવા જઈશું તો તે પોતાની જમ્યા
એથી ખસશે નહિ, પણ જો જમીન ઉપર લાખા થઈને સૂઈ જઈશું
તો પડછાયો ખીજે જશે ન જતા આપણી તળેજ લરાઈ જશે
પડછાયો એ વસ્તુજ એવી છે કે જેનું શરીરથી સ્વતઃ અસ્તિત્વ
નથી જો એમજ છે તો તેનો નાશ કરવાને માટે જોર અજમા
વવું અથવા તક-વિચારની માથાકૂટ કરવી એ તદ્દન વ્યર્થ
છે તુકારામ કહે છે કે જેટલી આપણે આપણી જાતને જી ચી
કરવા જઈશું તેટલી આપણી છાયા પણ જી ચી થવાની અને
જેટલા આપણે નીચા અર્થાત્ નમ્ર થતા જઈશું તેટલી આપણી
છાયા પણ નાની નાની થતી જશે

૪૧-દુર્જનોને મદદ કરનારાઓને પણ દુર્જનોના જેટલીજ સન્ન થાય છે. વ્યભિચારિણી ઓના આશકને સીધે રસ્તે વાળવાનું કામ બહુ કઠણ છે. દુષ્ટ લોકોને તેમના જેવા દુષ્ટ લોકોનોજ સંગ આવી મળે છે. કોઈ પણ વસ્તુને ણીજી વસ્તુ સાથે ઘસીશું તો તેમાંથી અગ્નિનીજ ઉત્પત્તિ થવાની. તુકારામ કહે છે કે જે દુર્જન હોય તેનું તો હું નાકજ કાપી નાખું કે જેથી કરીને તે ણીજીઓને અવળે રસ્તે તો ન દોરવી જાય !

૪૨-જમીન, દોલત, રાજ્ય એ પૈકી ગમે તે એક વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાની જેને લગન લાગી છે તેને કદી પણ હંથરની પ્રાપ્તિ થનાર નથી એવું નિશ્ચય કરીને માની લેજો. ભાડૂતી ગધેડા પીઠ ઉપર બોલે ઉપાડીને જાય છે ખરો. પણ તેની પીઠ ઉપર જે પદાર્થ લાદ્યો હોય છે તેનો જરા જેટલો હિસ્સો પણ તેને મળતો નથી. ગમે તે એક પદાર્થનો લોભ રાખવો અને તેની સાથે સાથે દેવપૂજનમાં મન પરોવવું એવાં મિથ્યા પાંપળાં કરનાર મનુષ્ય નથી પણ પથ્થર છે, અને જે દેવની તે પૂજા કરે છે તે પણ પથ્થર છે એટલે એક પથરો લોભનો માર્યો ણીજી પથરાની પૂજા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે નાના પ્રકારનાં પાઠપૂજન-યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ કર્મ જૂજ ઠાઠમાઠથી કરવાં અને તેની સાથે સાથે તે તે કર્મોનાં ફળની મનમાં ઇચ્છા રાખતા જવું એ તો વેશ્યાના ધંધાના જેવું હલકું અને નિંદ્ય કામ છે.

૪૩-આખું વિશ્વ તો સદાય પવિત્ર ને પવિત્રજ છે. ગમે તે એક દેવતા પ્રતિ જેના મનમાં અળાંડ પ્રેમભાવનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે અને પોતાનો ઇષ્ટદેવજ જેને અતિ પ્રિય છે અને તેના સિવાય ણીજી કશુંજ પ્રિય નથી તે મનુષ્ય આખા સંસારમાં સૌથી વધારે ભાગ્યવંત છે અને ખરેખરો ધનવાન સમૃદ્ધિમાન પણ તેજ છે. તુકારામ કહે છે કે એવા પુરુષની જે એવા કરશે તે

અધી લગવાનના ચરણમાંજ સમર્પિત થશે; અર્થાત્ લગવાનની સેવા કર્યો ધરોળર ગણાશે.

૪૪-આશાતૃષ્ણા વડે જા'ધાઈ ગયેલા લોકો નારાયણને જાળ-ખી શકેજ શી રીતે ? તેઓ તો રોજ રોજ પોતાની ઇન્દ્રિયોનીજ સેવા કર્યા કરે છે અને જે જે વિધયો તરફ તેમની મનોવૃત્તિઓ દોડતી હોય છે તેમને પ્રાપ્ત કરવા વલખાં મારતા ફરે છે. જેને ચિત્તભ્રમ થયો હોય એવો ગાંડો માણસ જેમ ફાવે તેમ લવાશે કર્યો કરે તેવી રીતે આશાતૃષ્ણાથી જા'ધાઈ ગયેલા જિજ્ઞાસુ માનવીઓ પણ યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તેનો વિવેક કરી શકતા નથી. તુકારામ કહે છે કે ઉત્તમ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થમાં ઝેર પડી ગયું હોય તેવી એ લોકોની દશા છે.

૪૫-જૂઠાં તૃપ્તિપૂર્વક લોજન કરનારને જ્યારે એક બે તૃપ્તિ-સૂચક ઓડકાર આવે ત્યારે બાણતું કે તે પેટ ભરીને જમ્યો છે અને ધરાધર ધરાઈ ગયો છે; પણ જે જૂઠાંમાં જમ્યો જ ન હોય અને અમથા અમથા ઓડકાર ખાવાના ઢાંજ કરતો હોય તેના ઓડકારનું પોકળપણુ સાફ દેખાઈ આવે છે, કારણકે તૃપ્તિના ઓડકારમાં એક પ્રકારની વિશેષતા રહેલી છે. પેટભરીને જમનાર માણસ જ્યારે કહે કે હું ધરાધરે જમ્યો છું; અને જેણે લગારે ખાધું નથી એવો માણસ એના એજ શબ્દો કહે તો પણ બેઉના બોલની વચ્ચે તફાવત ઝટ ઓળખાઈ આવે છે; કારણકે પહેલા માણસના બોલની પાછળ સ્વાનુભવનું બળ છે અને બીજાના પોકળ શબ્દો જ છે. સેવ, લાડુ, શીરો, રવો એ બધા પદાર્થો છે તો ઘઉંનાજ, પણ તે પદાર્થ ખાઈએ તો પેટ ભરાય; પરંતુ ઘઉંના ફાકા મારીએ તો પેટ ભરાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે હાથ-કંકણને આરમીની શી જરૂર ?

૪૬-ધંધરની ખાહ્યપૂજા કરવા કરતાં માનસિક પૂજા કરવી એ વધારે લાભદાયક છે. ખાહ્ય પૂજામાં લોકદેખાવ કરવા તરફ વધારે લક્ષ્ય રહે છે. મંદિર ગંધાવતું અથવા દેવપૂજા કરવાને સાડું સિંહાસન બનાવીને તેના ઉપર દેવમૂર્તિની પધરામણી કરવી; પછી દેવપૂજન કરવાનાં નાના પ્રકારનાં ઉપકરણો અને સામગ્રીઓ એકઠી કરવી; ધૂપ, દીપ, ગંધ, ગુપ્પ અને ઘંટા, આરતી-છત્યાદિ વડે ખૂબ ઠાઠમાઠથી પૂજા કરવી એ બધો જ ખાહ્ય આડંબાર છે; એના વડે પરમાર્થની જરાં જેટલી પણ સિદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. જો આપણે આપણું પૂજન લોકોને નહિ, પણ દેવનેજ બતાવવું હોય તો મનમાં ને મનમાં માનસિક પૂજન કરીશું તો પણ દેવને તો તે પહોંચીજ જવાનું. દેવપૂજનનું વાસ્તવિક રૂપ તો માત્ર સત્કૃત્ય વડે જ મોટું છે; ખાહ્યાચાર વડે નહિ. જેવું બીજાં તેવું રૂપ નીપજે છે. શુભ કર્મથી લાભ અને અશુભ કર્મથી હાનિ થાય છે એવી જ રીતે ઉપાસના કરનાર પોતાના મનમાં જેવી જેવી લાવનાને પોષણ આપે છે તેવું તેવું રૂપ તેને મળતું રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જે જનનક્રિયા વડે ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય તે જનનક્રિયા સંસારની પાર લઈ જાય છે.

૪૭-એકાદશી અને સોમવારનાં વ્રત નહિ કરનારાઓની કોણ જાણે શી ગતિ થશે, તે હું કહી શકતો નથી. આવા સંસાર-મગ્ન લોકોને માટે શો ઉપાય કરવો, તેની મારા મનમાં ઘણી બેચેની થયા કરે છે; કારણકે એ બધા જ આંધળા અને બહિ-સ્મૃત છે. હરિ અથવા હર એ બેમાંથી કોઈ પણ એક દેવને જેણે જરા પણ જાણ્યા નથી તેની શી ગતિ થશે, તેની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જેની નારાયણના ઉપર પ્રીતિ નથી તેની આખરે શી ગતિ થશે તે હું શું કહું ?

૪૮-સંસારના બંધનમાં બંધાયલા જીવોને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. તેમના મનમાં રાતદિવસ નાના પ્રકારની સાંસારિક બાબતોની ગડમથલ ચાલ્યાજ કરે છે. ઇશ્વર અને ધર્મ એ બે વસ્તુઓનું તેમને વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તેમની જગ્યાએ વિવચસેવન તથા દ્રવ્યોપાર્જન એ બે બાબતોની ધમાલ નિરંતર પુરજોસથી ચાલ્યા કરે છે. પોતાના ઘરનાં માણસોની તહેનાત ઉઠાવવામાંથી જેને રાતદિવસ જરાય પુરસદ મળતી નથી, તેને તો દેવદર્શન થાયજ શી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો જીવવા છતાં આત્મહત્યા કરે છે એમ જાણવું; કારણકે નારાયણની ભક્તિની વાત તો તેઓ સાવ વીસરીજ ગયા હોય છે.

૪૯-જે ગામના લોકો હરિભક્તિ અને સેવા એ બે બાબતોથી રહિત હોય તે ગામને રમશાન જાણવું અને ત્યાંના લોકોને ભૂતપ્રેત એવા જાણવા. જેઓ ધંધો કરીને પોતાનાંજ પેટ ભરે છે, તેઓ કૂતરાંની માફક પેટ ભરે છે એમ જાણવું. એવા લોકો પોતાનાં ઘરમાં યમના દૂતોને સારૂ વસવાની જગ્યા ખાલી કરી રાખે છે. જે ઠેકાણે શિવલિંગની પૂજા થતી ન હોય તેવા ગામમાં પ્રતિથિઓ અને વટેમાર્ગીઓએ રાતવાસો રહેવું નહિ; કારણકે ત્યાં ગામમાં ભક્તિહીન, કંટકસમાન દુઃખ દેનારા અને ચોર-ઠાકોનીજ વસ્તી છે, એમ માનીને ત્યાં રહેવું નહિ. તુકારામ કહે છે, જેમને પોતાની સ્થિતિ અને બુદ્ધિનું કશુંજ જ્ઞાન નથી તેઓ ભક્ત યમનાં કાર્યાલયોજ છે એમ જાણવું.

૫૦-જેના કુળમાં દુરાચારી દીકરા પેદા થાય તેના પૂર્વજે પેતુલોકમાં હાહાકાર કર્યા કરે છે કે, અરેરે ! પોતાના પિતૃઓને પરલોકમાં સંતાપ આપનારા પુત્રો તેમના માનાં પેટમાંજ કેમ ન મરી ગયા અથવા અધૂરે કેમ ન અવતર્યા અથવા તેમની જનેતા વાંઝણી કેમ ન રહી ? આવા દુરાચારી અને પાપી પુત્રો પોતાને

પેટે પાક્યા તેથી તેમની જનેતાએ લજવાઈ મરવું જોઈએ અને તમે આવા નામજોગુઓને જન્મ આપ્યોજ શા માટે એવું કહીને લોકોએ તે સ્ત્રીઓને મહેણાં મારવાં જોઈએ. પારકાને દુઃખ દેવું અને પરાઈ સ્ત્રી સાથે પાપચરણ કરવું એ જ કામને માટે જે પાપીઓ પ્રવીણ છે, પરનિન્દા કર્યા વિનાનો એક દિવસ પણ જેમનો ખાલી જતો નથી અને જે દહાડે કોઈની ચાડી-ચૂગલી કરવાની તક ન મળે તે દહાડે જેમને ઉપવાસ પડે છે, જે જે દોષ હોય તેમને શોધી શોધીને સંઘરવા એજ જેમનું નિત્યકર્મ થઈ પડ્યું છે, પરોપકારથી ગ્રાસ થતું પુણ્ય એ શી વસ્તુ છે એ તો જેમણે કદી જાણ્યુંજ નથી અથવા તો પરોપકાર જેમને માટે કુપથ્ય સમાન છે અને ઝેરમાં જન્મેલા કીડા જેમ દૂધમાં મરી જાય છે તેમ દુરાચાર અને પાપમાં પેદા થયેલાં જે પ્રાણીઓથી પવિત્ર વાતાવરણ સહન થતું નથી એવા લોકો તુકારામ કહે છે કે કેવળ પતિત અવસ્થાની સાકાર મૂર્તિઓ જેવા છે. દયા, ક્ષમા, શાન્તિ અને એવી બીજી સાત્ત્વિક વૃત્તિઓને તેઓ કદાપિ ધારણ કરવાના નથી.

૫૧-જેઓ વાતવાતમાં તપી જાય છે તેઓ શ્વાન સમાન છે અને એવા લોકો પોતે પોતાનોજ ઘાત કરનારા આત્મહત્યારા સમાન પાપિષ્ઠ છે. જેમને બીજાઓની માઠી હાલત જોઈને મનમાં દયા આવતી નથી અને જેઓનામાં ધૈર્યનો છાટો સરખો પણ હોતો નથી એવાઓને કાંઈ સદ્ગુરુ સદુપદેશરૂપી દૂધ પાય તોપણ તે તેમને પચી શકતુંજ નથી. બીજા લોકોને જે કરડવા દોડે છે અથવા જે પોતાને મોઢથી કટુ વચન બોલી નાખે છે તેમનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા સજ્જનો તેમના મોઢા ઉપર થૂંકે છે અર્થાત્ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા મેલા મનવાળાં પ્રાણીઓનો સંસારમાં ફેરવો કયો હોય તો ખોટું નથી.

પર-એક ગાઈડીએ ઘણા વખત યુધી છોકરાને માટે વલખાં માયાં, પછી આખરે તેને છોકરું સાંપડ્યું. પોતે છોકરા જણ્યો કે છોકરી તે જાણવા સાડ તેણે નવા અવતરેલા બાળકની જનનેન્દ્રિય તરફ નજર કરી. છોકરાનું ચિહ્ન જોઈને પોતાને રેટે છોકરા અવતર્યો છે એમ જાણીને તે ગાઈ ઘણી હરખાઈ ગઈ અને પોતાની પાસે જિલેલી દાચણને કહેવા લાગી કે, 'અલી ! જો તો ખરી ! મને તો છોકરા સાંપડ્યો છે.' પણ તે છોકરા જ્યારે મોટો થયો ત્યારે એવો કુલાંડી નીવડ્યો કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ; ચાહીચૂગલી, ચોરીછીનાળી અને શું કાળા છ કરતો થઈ ગયો. જેની જેની સાથે તેને સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ આવતો તે બધાને તે એવું દુઃખ દેતો કે તે સૌનો અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર થઈ પડ્યો. તેને જન્મ આપનારી જનેતાએ કેટલી મોટી ભૂલ કરી કે આવા નામખોળને જણતાંની સાથેજ તેને ગળે દૂધો દઈને મારી ન નાખ્યો ? જે દુષ્ટના ભારથી પૃથ્વી કંપાયમાન થાય છે તેનું શરીર તો કેવળ નરકરૂપજ છે. જે હમેશાં બીજાઓને કહુ વચન કહે છે અને જેની દૃષ્ટિમાં પાપ છે અને જેનું ચિત્ત મલિન છે તે હુશચારી પુરુષને ખરેખરે અરુપૃથ્વ ચાંડાળ જ જાણવો. પાપની મલિન છાયાવડે તે પૂરેપૂરે અપવિત્ર બની ગયો છે, તે પૂરેપૂરો ખળ છે, દુષ્ટ છે અને તેને વળ્યું અથવા નિપિદ્ધ પ્રાણી સમાન ગણવો જોઈએ એવું તુકારામ કહે છે.

પર-ગાયનવિદ્યા હું જાણતો નથી. મારો કંઠ પણ મધુર નથી અને તાલ-સ્વરનું મને જ્ઞાન નથી; પણ હું પાંડુરંગ ! હું મારો બધોજ ભાર તમારા ઉપર છોડી દઉં છું. કયો રાગ કયે વખતે ગવાય તે હું જાણતોજ નથી; તેમ અમુક રાગની રચના કેવી રીતે થાય તે પણ હું શીખ્યો નથી; પણ હું દેવ ! મેં તો તારે ચરણે માફ મન સ્થિર કરી લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે

હે નારાયણ ! તમારા સિવાય મને જીજ્ઞા કોઈની મૈત્રીની અથવા મદદની ઇચ્છા છેજ નહિ.

૫૪-‘ક’ને ક’ઇ નહિ ‘ક’ અને ‘ટ’ને કાંઇ નહિ ‘ટ’ એટલુંજ જેમનું જ્ઞાન છે, જેમની રચનામાં પ્રસાદનો છાંટો પણ જેવામાં આવતો નથી એવા જોડકણું જોડનારા ગરબીભટો શેરીએ શેરીએ ભટકીને પોતાનાં જોડકણું લો કોને સંભળાવતા ફરે છે. લો કો ન સાંભળે તો ‘સાંભળો’ ‘સાંભળો’ એમ કહી લો કોની ખુશામત કરતા ફરે છે. લો કો તેમને ધૂતકારી કાઢે તો પણ ‘જરાક તો સાંભળો’ ‘જરાક તો વાંચી જુઓ’ એમ કહીને વગર બોલાવ્યે સૌની આગળ પોતાની કવિતાઓ રાગોટતા ફરે છે; પણ સુર લો કો તેમની કવિતાઓની પરીક્ષા કરી લે છે અને તેમના પ્રતિઘટ્તો તિરસ્કાર દર્શાવે છે. આથી કરીને પેલા (પોતાને કવિ કહેવડાવનારા) લો કોને જતી વખતે નીચું મોઢું કરીને ત્યાંથી આદ્યા જવું પડે છે. એ બાપડા ગમે તેમ કરીને ચાર અક્ષરોને જ્યાંથી ત્યાંથી જેચી તાણીને એકઠા કરે છે અને કહે છે કે જુઓ, અમે કવિતા કરીએ છીએ; સાંભળો અમારાં કાવ્ય; પણ એવી કવિતામાં સ્વાભાવિક પ્રેમ અથવા પ્રસાદનું આમળા જેવું મીંડુંજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમના અંતરમાં ઇશ્વરપ્રેમ લેશ માત્ર હોતો નથી તેઓ ગોવિંદના સાનિધ્યમાં સ્થાન પામતા નથી.

૫૫-શરીર વગેરે પ્રાપચિક ઉપાધિની બાબતમાં એક રીતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઇને હું નિશ્ચિન્ત થઈ બેઠો છું. જેવી રીતે કોઈને કશી આભડછેટ અથવા એવો કોઈ દોષ લાગુ પડી ગયો હોય અને તે જેમ ગૌમૂત્ર ઇત્યાદિનું સેવન કરીને શુદ્ધ થઈ જાય તેમ હું પણ (પ્રાપચિક ઉપાધિઓની આભડછેટથી) શુદ્ધ થઈ ગયો છું. આથી કરીને પ્રપંચ વડે ઉત્પન્ન થતી શોષ પણ

પ્રકારની પીડા હવે મને કદાપિ લાગુ પડનાર નથી-અરે ! તેની છાયાનો પણ મને સ્પર્શ નહિ થાય. રસ્તે જતાં કોઈ ગંદી વસ્તુને કદાચ હાથ અડી જાય તો તેની શુદ્ધિ કરવાને સારૂ આટલી બધી લાંજગડ અને ખાલી આડંબર શાને હોવાં બેઠાએ ? એમ કરવાથી તો આપણું ચિત્ત બાહ્ય ચારમાં જ બંધાઈ રહેવાનું અને જે કરવાનું છે તે તો એક જાણુએ પડી રહેવાનું ; ઉત્તતિની વાટ જ બંધ થઈ જવાની. માટે (હમેશાં મનમાં એક વાતનું સ્મરણ રાખ્યા કરવું કે) જે ઠેકાણે જે પદાર્થ ભગવાને નિર્માણ કરી રાખ્યો છે તે તે ઠેકાણે તે પોતે જ જુદા જુદા પદાર્થનું રૂપ ધારણ કરીને બેઠેલા છે. તુકારામ કહે છે કે દેહને લગતા અહંભાવ નિર્મૂળ થઈ ગયો. એટલે પછી આ મારું અને આ પારકું એવી દ્વિતભાવના પણ તેજ વખતે ટળી જવાની.

૫૬-યોગના ભાગ્યમાં ક્ષમતા તો લખેલીજ છે પણ તે પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું બેઠાએ. એક વાર જ્યાં ભગવાનજ આપણા પોતાના બની ગયા એટલે પછી તેમની કૃપાના પ્રભાવ વડે સંપૂર્ણ ભાગ્ય અને તમામ વિભૂતિ-ઓ આપણા ઘરમાં જ આલ્યા આવવાનાં, આપણું જેતર કોઈ ખેડૂતને નામે કરી દઈએ અથવા તેને ખેડવા આપી દઈએ એટલે પછી તે જેતરમાં નથી આપણે પાણી સીંચવું પડતું કે નથી નીંદામણ આપવું પડતું. એ જેતરની જાળતમાં આપણને કશીજ મહેનત કરવી પડતી નથી. પેલો ખેડૂતજ બધું કરી છોટે છે. તુકારામ કહે છે કે હે ભગવન ! કયે વખતે શું શું કરવાનું તે બધું તમે સારી રીતે જાણોજ છો. પછી નાહકની ચિન્તા શા માટે કરી મરું ?

૫૭-ઈશ્વરભક્તિના ભાવાવેશને લીધે જેની આંખો કદી

લીની થતી નથી અને જેના અંતઃકરણમાં ઇશ્વરપ્રેમનો લેશ માત્ર ઉમળકો આવતો નથી એવા શુષ્ક હૃદયના લોકો ભક્તિના સંબંધમાં જે કંઈ જોલે તેના વડે માત્ર તેમનું આંપલાપણું જ ખાઈ આવે છે અથવા તો લોકોના મનનું એ રીતે રંજન કરવાની તેમની પોકળ ચાતુરીનું દર્શન થાય છે. જ્યાંસુધી આપણો સ્વામી આપણને પોતાની કૃપાનું દાન દેવા તૈયાર થાય ત્યાંસુધી આપણા વિનયનું, અનુનયનું કશું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી એક બીજાની (ભક્તની અને મગવાનની) આંખે આંખ પણ મળી નથી ત્યાંસુધી બેઉના મિલનનો સંભવ પણ નથી.

૫૮-કોઈ એક મૂખ, જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઊંઠા જેટલું જ હતું, અને વિધિમાં જતાવ્યું હોય તે કરતાં જે ઊલટા આચરણનો હતો તે એક વાર પોતાનાં માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ સરાવવા બેઠો. પિંડ-દાન કરતી વખતે તેણે પોતાની માની જગ્યાએ પોતાની સુવાસણ બાઈડીને બેસાડી અને પોતાના બાપની જગ્યાએ પોતે બેઠો. અરે ઓ નખોદિયા ! એમ કરવાથી તો તનેજ મોડું નુકસાન થયું છે; કારણકે તારી આ બધીજ કાર્યવાહી શાસ્ત્રવિધિની વિરુદ્ધ છે. અરે ઓ ભૂંડા ! તે તો તારું બધું જ આયુષ્ય વિષય-ભોગની ચચા કરવામાં એણે ગુમાવ્યું છે તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહ્યા તેવા શંખભારતીઓમાં લેશ માત્ર પણ દયા હોતી નથી અને તેઓ ફક્ત પથરાનીજ પૂજા કરી જાણે છે.

૫૯-દાન કરતી વખતે જેના હાથને કંપવાયુ ઘઘ આવે અને કોઈ તેને કહે કે દાન એ ધર્મ છે માટે તું દાન કર ત્યારે તે વાત જેને કડવી ઝેર જેવી લાગે છે, જે હમેશાં આંપલાપ કયાંજ કરે છે, દૂધમાં હિંગની વાસ બેસી જાય તે દૂધ જેવું નકામું બની જાય

છે એવાજ નકામા અને અર્થ વિનાના લવારા જે બધો વખત કરતા ફરે છે, જેના પગ કદી કોઈ તીર્થસ્થાનમાં ગયાજ નથી, કોઈ તેને પૂછે કે અહ્યા ! તું તીર્થયાત્રા કેમ કરતો નથી ત્યારે તે કહે છે કે મારી પાસે પૈસા નથી, તુકારામ કહે છે કે એવા માણસના મનમાં કોઈ સારી વાતના અંકુર ફૂટેલા હોતા નથી. એવા લોકોની પાસેથી સદાચરણની શી રીતે આશા રખાય ?

૬૦-ગાયો ચરાવનાર ભાવિક ગોવાળિયાને પોતાના ઉપાસ્ય દેવને પ્રસન્ન કરવા સારૂ ધૂપ, દીપ, નેવેદ્ય, પુષ્પ, અલંકાર એવા કોઈ પણ પદાર્થની જરૂર પડી ન હતી. તેના ભોળા અંતઃકરણમાંથી પ્રેમભાવચુક્ત ચાર ગાંડાઘેલા શખ્દો સાંભળીનેજ ભગવાન તેના ઉપર રાજી રાજી થઈ જાય છે. પેટ ભરીને ભોજન કરવાથી ખાનારને જેવી તૃપ્તિ થઈ જાય છે તેવી ભગવાનને પણ તેના ભાવભીના શખ્દો વડે અતિશય તૃપ્તિ થઈ જાય છે. દેવને રાજી કરવાને સારૂ નાના પ્રકારની આરાધના કરવાની કે સ્તુતિપાઠ કરવાની તેને કશીજ જરૂર પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન પોતાની બધી મોટાઈ અને ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરીને ઉપર કદા તેવા દીન ભક્તની આગળ તેના જેવા બનીને બેસી જાય છે.

૬૧-તે શલે મોટા મોટા ભગવાન અને પરાક્રમી પુરુષોની મૈત્રી સાધી હોય પણ યાદ રાખજે કે તારે મરણપ્રસંગે તેઓ માંને કોઈ તારી મદદે આવનાર નથી. એમ ન કરતાં તું તારા ભંડારમાં રામનામરૂપી માલ અગાઉથી ભરી રાખજે. તું જો એમ નહિ કરે તો યમદૂતો તારા ઉપર દાંત કચકચાપીને ચઢી આવશે. તે કદાચ કરોટો રૂપિયાની હોલત સંપાદી હોય તો પણ તારે કાળ તને કદાપિ છોડનાર નથી. તે તો તેનો વખત આવશે જોટલે તને ઝડપી લેવાનોજ. તારાં માતાપિતા, તારી સ્ત્રી

તારા પુત્રપૌત્રાદિક, તારાં સર્ગાંવહાલાં, તારા ઇષ્ટ મિત્રો અથવા તારી પાસે ભારે બળવાન ચૈન્ય હોય તો તે પણ તારી અંતની ઘડીએ તેમાંનું કોઈજ કામમાં આવવાનું નથી. તારું પરાક્રમ, તારું બુદ્ધિબળ, તારું તેજ એ બધાં ત્યાંમુધીજ તારાં છે કે જ્યાં-મુધી કાળ તારી સમીપ આવીને ઊભો ન હોય. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા ભાઈ! તારી પાછળ ચોચોશી લક્ષ યોનિનું જે ચક્ર ફરે છે તેનાથી તું તારો છુટકારો કરી લે અને જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી તું તારી જાતને ઉગારી લે.

૬૨-એક કહ્યુંટક દેશની સ્ત્રીએ કોઈ મહારાષ્ટ્રીય પુરુષ સાથે લગ્ન કર્યું. મેલી સ્ત્રી તેની કાનડી ભાપામાં કાંઈ કહે ત્યારે તેનો મહારાષ્ટ્રીય પતિ ઊંધું ઊંધું સમજે અને પેલો તેને મરાઠીમાં કાંઈ કહેવા જાય ત્યારે તે સ્ત્રી ઊંધું સમજે. આમ બેઉનું આંધળે બહેરું કુટાયા કરે. હે દેવ! કૃપા કરીને તમે મારી રખેને આવી ફજેતી કરાવતા. મને તો કોઈ સંત પુરુષનોજ સમાગમ કરાવજો. એક દિવસ એવું બન્યું કે પેલી કહ્યુંટકી સ્ત્રીએ કાનડી ભાપામાં કહ્યું કે, ' ઇલળા ' એટલે ' અહીં. ' પણ તેનો મહારાષ્ટ્રીય પતિ કાંઈ અવળુંજ સમજી બેઠો. તેણે એવો અર્થ કયો કે તું તો ' મારો બાપ ' થાય, એવું મને મારી સ્ત્રીએ કહ્યું. તેણે તે ઘડીએજ સમ ખાધા કે મારે આજથી એ સ્ત્રીની પાસે જવુંજ નહિ. તે દિવસથી તે પોતાની સ્ત્રીથી દૂરનો દૂર રહેવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે જેમનો એકબીજાંની સાથે કદી મેળજ ન થાય એવાં સ્ત્રીપુરુષ પરણીને સુખી થતાં નથી પણ ઊલટાં દુઃખી થાય છે.

૬૩-સંસારમાં સુખનું પ્રમાણ જવના દાણા જેટલું થોડું છે અને દુઃખનું પ્રમાણ પર્વતના જેટલું ખૂબજ થોડું છે; એટલા

માટે તું સંતોનાં વચનને માન્ય રાખ અને રાજ તેમની શિખા મળ્યું પ્રમાણે ચાલ, એવું હું પુનઃ પુનઃ કહું છું. આ મૃત્યુલોકમાં માણસનું આયુષ્ય સો વરસનું કહેવાય છે. તેમાં રાત્રિના બે કલાક તો ઉઘવામાં જાય એટલે સોમાંથી અરધો અરધ પચાસ વરસ તો નિદ્રા ખાતે જતાં રહ્યાં. બાકી પચાસ વહ્યાં તેમાં બે વરસ ખાળપણનાં, થોડાંક જીવાનીની મરતીનાં, થોડાંક મંદવાનાં—એ બધાં પચાસમાંથી બાક કરતાં તો જે થોડાં વરસ રહે ધડપણનાં સમજી લેવાં. આ રીતે સો વરસનો હિસાબ પૂરો થાયો. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ બેવકૂફ ! તારું આયુષ્ય જ આ પ્રમાણે એજે જશે તો તારો મનુષ્ય-જન્મ વૃથા જવાનો અને પાછું તારે જન્મમૃત્યુરૂપી ઘાણીમાં બેડાવું પડવાનું.

૬૪-જે માણસ દુર્જન હોય તેની સાથે વાત કરવાનું મને મનજ ન થાયો. અહો ગોવિન્દ ! જેઓ તમને ભૂલી જતા હોય અને જેઓ પોતાને મોઢેથી સાધુ પુરુષોની નિંદાજ કર્યા કરતા હોય તેમના મોઢા ઉપર આગ પડે. આવા કુંભાડી લોકોનાં મોઢાં ભેવાનો મને પ્રસંગજ ન આવે તો ધણું સાચું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! એવા દુર્જનોથી મને વેગળો ને વેગળોજ રાખજો.

૬૫-અગ્નિની અંદર તલ અને ચોખા હોમનારા કર્મકાંડીઓને ઉદ્દેશીને તુકારામ કહે છે કે આપણા સૌથી મોટામાં મોટા અને સૌથી વિશેષ પીડા આપનારા દુરમનો જે કામ કૌષાદિક વિકાર છે તેમને તો પેલા શઠ કર્મકાંડીઓ જેવા ને તેવા રહેવા દે છે ત્યારે તે મૂખાંઓનું ગરીબ ગિયારા તલ અને ચોખાએ કું જગાડયું તે તેમને બાળી ગારતા હશે ? એકલા પાંદુરંગનું રમરણ કરવાને બદલે કર્મકાંડ અને યજ્ઞયાગના આડંબરની મિથ્યા પીડા તેઓ શા ગાડૂ વહોરી લેતા હશે ? જેઓ

શ્રી તુકારામ-ગાથા

(ગીતા ઇત્યાદિ) અંથોના પાઠ અને પારિચય કરે છે તેઓ અર્થ ન વિચારતાં અંથોના શબ્દો અને અર્થોને જ વાંચી જાય છે ત્યારે તો તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ લોકોમાં માનપ્રતિષ્ઠા પામવાનો અને પોતાનો દંભ વધારવાનો જ હોય છે. જેઓ નાના પ્રકારનાં તપ આદરે છે અને તીર્થપયટન કરે છે તેઓ પણ તે તે જાળતનું પોતાનું મિથ્યાભિમાન વધારે છે. એવી જ રીતે જેઓ ખીજાઓને દાન દે છે તેઓ પણ મનમાં અહંકાર કરતા થઈ જાય છે કે અમે મોટા દાનેશ્વરીઓ છીએ. તુકારામ કહે છે કે આવે રસ્તે જનારા સાધકો પોતાનો આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ ચૂકી જાય છે અને તેઓ જે કાંઈ આચરણ કરે છે તેમાંથી ધર્મને જાહેલે કેવળ અધર્મની જ પ્રાપ્તિ કરે છે.

૬૬-હે દેવ ! સંસારના ત્રિવિધ તાપ વડે હું અતિશય શેકાઈ ગયો છું અને કુટુંબની સેવા કરીને પણ હું ખૂબજ સંતપ્ત થઈ ગયો છું; તેટલા માટે હવે હું તારા ચરણોનો આશ્રય લેવા આવ્યો છું. હે પાંડુરંગ ! હે મારી માવડી ! તું હવે જલદી જલદી મારી પાસે દોડી આવ. અનેકાનેક જન્મોથી સંસારનો બોલો ઉપાડી ઉપાડીને હું તો પૂરેપૂરો વૈતરા જેવો બની બેઠો છું. હવે એ પીડામાંથી મારે કેવી રીતે છૂટા થવું તેનો રસ્તો મને જડતો નથી. હું તો અંદરથી અને બહારની જાણુએથી બંધી રીતે ચોરો વડે ઘેરાઈ ગયો છું. અંદરથી કામક્રોધાદિક ચોર-ડાકુઓએ મને બાંધી લીધો છે અને બહારથી સ્ત્રી, પુત્ર, સગાવહાલાં, ઇષ્ટમિત્રો એ બધાં ચોર લોકો મને વીંટળાઈ વળ્યા છે. એમના સંકલ્પમાંથી છૂટવાનો મને તો એકેય ઉપાય સૂઝતો નથી. એમના સંસર્ગને લીધે મારા મનની હાલત ઘણી જ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે અને ઘણા દિવસથી હું અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું હવે મારી મદદે જલદી,

ખૂળજ જલદી વેગલેર દોડી આવ; કારણકે દીન જનોનો ઉદ્ધાર કરનાર તમે એકજ સ્વામી છો અને એજ તમારું બિરદ છે. -

૬૭-જેઓ ભગવાનના ભક્તોની સેવા કરે છે તેમની આગળ ભગવાન પોતે કરજદાર બની બચ છે; કારણકે ભક્તોની સેવાનું ઋણ ભગવાન પોતાના માથા ઉપર લઈ લે છે. પુરાણોનો આવે અભિપ્રાય છે અને તે તદ્દનજ સત્ય છે એવું હું પુનઃ પુનઃ કહું છું. ધણા પ્રાચીન સમયની કથાઓ એક બાલુએ રાખીએ પણ એવીજ એક વાત અમારા સાંભળવામાં આવી છે. તે એવી છે કે સંત કબીરજી પોતાનું હાથનું વણેલું કાપડનું ધાન લઈને બજાર માં જતા હતા; રસ્તામાં કોઈ ગરીબ કંગાલ માણસ જેની પાસે પોતાની કાયા ઢાંકવાને કંઈજ ન હતું તે લોકોની પાસે વસ્ત્રની ભીખ માગતો હતો. કબીરજીએ તેને દીઠા એટલે પોતાના આખા ધાનમાંથી અડધોઅડધ તેને ફાડી આપ્યું. અડધું ધાન જે બાકી રહ્યું તે ભગવાને પોતે ગ્રાહણનું રૂપ લઈને કબીરજીની પાસેથી માગી લીધું; પણ તે આખા ધાનની કિંમત ભગવાને કબીરજીને ઘેર મોકલાવી દીધી. કબીરજીએ તે ન રાખતાં પાછી મોકલી દીધી. એજ પ્રમાણે ભક્ત નામદેવને વિષે પણ એવું કહેવાય છે કે એક દિવસ તે પોતાને માથે કાપડની ગાંસડી લઈને પરગામ વેચવાને સારૂ જવા લાગ્યા. રસ્તે જતાં એક ઠેકાણે પુષ્કળ ગ્રાહણો નામદેવની નજરે પડ્યા. તેમણે પોતાની પાસેનું બધુંજ કાપડ ફાડી ફાડીને ગ્રાહણોને વહેંચી આપ્યું. તે કાપડની પૂરેપૂરી કિંમત ભગવાને નામદેવને ઘેર પહોંચતી કરી દીધી; પણ નામદેવે તે ન લેતાં ગ્રાહણોમાં લૂંટાવી દીધી. એકનાથનું દેવું ભગવાને પોતે ચૂકાવી દીધું હતું એ વાત તો એટલી બધી જાણીતી છે કે તેને માટે કશી સાબિતીની જરૂરજ રહેતી નથી. બીજું એક દષ્ટાંત બાનુદાસ મહારાજનું છે. બાનુદાસે પોતાનાં

તેરોમાં વાવવાને સારૂ સંઘરી રાખેલા ખીજને દળાવી નાખ્યું
 ને તે વડે સાધુસંતોને લોજન કરાવીને તૃપ્ત કર્યા; પણ ભગ-
 ને બાનુદાસના ખેતરનું વાવેતર પોતાને હાથે કરીને પોતાના
 માથાનું ઋણ ચૂકવી આપ્યું. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન તો પોતા-
 ના ભક્તોને માટે ઉપરનાં દુષ્ટાંતોમાં બેઠ ગયા તેવી રીતે કાળજી
 ખેંચે છે; પણ જેમનાં અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રતિ શ્રદ્ધાજ
 હોય નહિ તેમને તો કહેવું જ શું ? એવા હોઠેા મનુષ્યશરીરમાં
 એક રાતે બંધાઈ જ ગયા છે એવું કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય.

૬૮-વિવેકપૂર્વક લોગ લોગવાય તો તે ત્યાગ કર્યા બરોબર
 છે અને અવિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરીએ તો તે ત્યાગ નહિ પણ લોગ
 લોગવ્યા બરાબર છે. આ બંને દેખીતી રીતે અવળું હોય એવું
 લાગે છે; પરંતુ અમુક લોગનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે એમ
 સમજીને તેનો ત્યાગ કરવાથી અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને
 અમુક લોગનો ઉપલોગ કરવો એ અધર્મ છે એવી સમજપૂર્વક
 લોગ કર્યાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું કારણ આગળ કહેવામાં
 આવ્યું છે. જે જે કર્મ કરવાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવતું
 હોય તે બધાંજ કર્મ ગમે તેવાં સારાં હોય તોપણ પાપરૂપજ
 બંધુવાં. એટલા માટે મનમાં એવી તેવી ખાળતોના જે જે સંક-
 ત્ત્વ વિકલ્પ થયા કરતા હોય તે બધા વ્યર્થ સંકલ્પ છે એમ
 જાણીને તેમનો નાશ કરી દેવો. તુકારામ કહે છે કે નહિ કરવા
 જેવાં કામનો વિચાર કરવોજ નહિ. સદ્વિચાર કરતા રહીને
 મિથ્યા સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવામાજ લાભ છે.

૬૯-બહુરૂપી નાના પ્રકારના વેશ લઈને પોતાનું ખાણ
 સ્વરૂપ બદલી નાખે છે. બગલો નદી કિનારે બેઠો બેઠો માછલી
 પકડવાના હેતુથી બંધે ધ્યાનસ્થ હોય એમ એકચિત્તે બેસી રહે

છે, એજ પ્રમાણે ઠગ ભક્ત શરીરે દ્વાદશ તિલક કરે છે, ગળે નાના પ્રકારની કંઠીઓ અને માળાઓ ધારણ કરે છે, પૂજા કરતી વખતે જાતભાતની મુદ્રાઓ કરે છે; આટલો બધો બાદ્ય આડંબર તો તે કરે છે પણ સંસારને ઠગવાની અને લૂંટવાની તેના મનમાં જિંદે જિંદે છુપાઈ રહેલી પાપી મનોવૃત્તિને તે લોકોની નજરેથી આબાદ છુપાવી દે છે. માછલી પકડનાર માછી લોટની ગોળીની નીચે આંકડો એવો છુપાવી રાખે છે કે જિયારી માછલી તો એમજ જાણે છે કે આ તો લોટની ગોળી અથવા માંસનું બોટુંજ છે; પરંતુ તે ગોળીની અંદર અથવા માંસના બોટાની અંદર સંતાડી રાખેલો લોખંડનો આંકડો જે માછલીના તાળવામાં ઘોચાઈ જાય છે તે તો માછલીની નજરે કદી પડતોજ નથી. કસાઈ બકરાંઘેટાંને ખૂબ બવડાવી-પિચડાવીને પુષ્ટ કરે છે તો બરો, પણ તે શાને માટે કરે છે? બકરાંઘેટાં પુષ્ટ થાય અને તેમનાં શરીરમાં ચરબી અને માંસ સારા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમની સારી કિંમત જીપજે. ઠગભક્તોનો વ્યવહાર પણ બરાબર આવોજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર ઉપરનાં મારાં આચરણને લીધે હું લોકોમાં ઉત્તમ સાધુ ગણાતો હોઈ તોપણ હે પાંડુરંગ! તમારી આજળથી મારું કશુંજ છુપું રહી શકતું નથી; કારણકે તમે તો કૃપાવંત જગવાન છો.

૭૦-માણસનું તેજ અને વીર્ય એક વાર જ્યાં ચોપાઈ ગયાં એટલે પછી તો એકાદ રાંડીરાંડ પણ તેનાથી કરતી નથી. એક વાર ઉપર કહ્યું તેમ કોઈ તેજ હીન થઈ ગયો હોય અને લોકોમાં હલકો પડી ગયો હોય તે માણસ ઠઠાચ ફરીથી ચોતાનું બળ, પરાક્રમ જતાવવા લાગે તોપણ તેની એક વાર ગયેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી આવતી નથી. કોઈ પણ માણસનું મન તેના મિત્ર

ના એકવાર જિંદગીમાં થઈ ગયું એટલે પછી કોઈ

ઉપાયે તે પહેલાંના જેવું તો થવાનું જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એક વાર જ્યાં કોઈ માણસ હિંમત હારી ગયો એટલે પછી તેને ગમે તેટલી હિંમત આપીએ અથવા પાણી ચઢાવીએ તોપણ તે પાછો ને પાછોજ હઠવાનો.

૭૧-યુક્તાહારાદિ સાધનો કરવાની કાંઈજ એટલી જાધી જરૂર નથી; તોપણ થોડીક અત્યંત જરૂરી જાણતોનો લેદ ભગવાને સ્પષ્ટ રીતે જતાવી દીધો છે. તે લેદ એ છે કે કળિયુગમાં નિરંતર હરિકીર્તન કરવું અને તેમ કરવાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી, તેમ અરણ્યવાસ કરવાની અથવા શરીરે ભસ્મ લગાવીને દંડ ધારણ કરવાની પણ કાંઈજ જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે એક હરિનામને ણાઠ કરીને હરિદર્શન કરવાના બીજા જાધાજ ઉપાય મને વ્યથા લાગે છે.

૭૨-જેના મોઢામાંથી કૃષ્ણતા નામનો ઉચ્ચાર કદી સાંભળવામાં આવતો નથી તેની બોલી ગમે તેટલી મધુર હોય તોપણ તેને અશુભજ સમજવી. એવો માણસ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય ગમે તે હોય પણ તે રાંડીરાંડજ છે એમ જાણવું. સ્ત્રી એવી હોય તો તેને રાંડ જાણવી અને પુરુષ એવો હોય તો તેને રંડવો જણવો. જેણે પોતાના હાથમાં દાનેશ્વરીપણાનું કંકણ કદી ધારણ કર્યું નથી એવા દુર્જનનું માથું મુઠાવી નાખીને સંત-પુરુષો તેનો ફજેતો કરે છે અને તેને પોતાની સંતોની મંડળીમાંથી બહાર કાઢી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે જેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત છે એવા માણસની જ્યાં ત્યાં ફજેતીજ થતી રહે છે.

૭૩-ધર્મઠગ લોકો જાણે કહેતા ફરે છે કે કાર્યરૂપ દેહાદિ પ્રપચનાં નાના પ્રકારનાં પ્રાપચિક રૂપોને ધારણ કરનારી તેમજ

કારણરૂપે રહેનારી જે માયા છે તે પ્રદક્ષ છે. આવી ખોટી સમજ-
ને વળગી રહેનારાઓ પોતે જાતે બ્રાન્તિમાં પડે છે અને જેઓ
તેમની સંગતમાં રહે છે તેમને પણ બ્રાન્તિમાં નાખી દે છે.
વિષયાસક્ત લોકો ધીજીવના દોષ જોતા ક્રૂર છે પણ તેઓ
પોતે તો નાથેલા ઘણાની માફક તેમનું મન જ્યાં ઘસડી જાય
ત્યાં ઘસડાઈ જાય છે. તીખા સૂરણનો યથાવિધિ પાક બનાવીને
ખાધો હોય તો તે પચી જાય છે પણ તેમ ન કરતાં કેાઈ સૂરણ-
ને કાચું ને કાચું જ આવી જાય તો તે ઊલટો દુઃખી થાય. નાનું
છોકરું માંડું થયું હોય અને તેને કડવું ઓસડ ખવડાવવું હોય
તો તેની મા તેને કહ્યે કે આટલી દવા ખી જઈશ તો ગળ્યું
મોટું કરવા તને ગોળ ખાવા આપીશ. એવી જ રીતે જો તમારે
સંસાર તરી જવાની ઇચ્છા હોય તો વેદની આજ્ઞાઓને વિષે ખૂબ
વિચાર કરવો અને તેમાંથી જેટલો યથાર્થ અંશ હોય તેટલો
ગ્રહણ કરવો અને જે રોચક વાક્યો હોય તેમનો ત્યાગ કરવો.
તુકારામ કહે છે કે જે માણસ (સર્વે રસસ્વિદં બ્રહ્મ) બધું જ ગ્રહ
છે, એવી વાતો કરતો ક્રૂર છે અને છતાં પોતાના દેહનું પોષણ કરવા
પ્રતિ લક્ષ આપે છે તેને કદી પણ વાગવાનની પ્રાપ્તિ થનાર નથી.

૭૪-મૃગજળ છે તો મિથ્યા પણ તરસ્યા હરણને તે સાચું
હોય એવું દેખાય છે. તેથી કરીને તે બુલાવામાં પડે છે અને
પાણી પીવાના લોભનું માયું યાદી યાદીને બેહોશ થતા ચુપી
દોડી મરે છે. અરે મૂખાઓ ! આ દેહાદિ પ્રાપચ્ચિક પદાર્થો પણ
જો મૃગજળના જેવા જ મિથ્યા છે. એવા જગા પદાર્થોમાં
આશ્રિત રાખીને તમે શાને તમારી જાતને હોળી છો ? માટે રહેને
એવી જાત કરતા. આપણાં જે જે સચિત્ત કર્મો દશે તેમાંનાં
કેટલાંક કર્મ કરતાની સાથે જ ક્ષણ આપે એવાં હોય છે, કેટ-
લાંક આ જન્મની અંદર તેને યોગ્ય વખતે ક્ષણ આપે એવાં

હોય છે અને કેટલાંક જન્મજન્માંતરમાં ફળે એવાં પણ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયો એટલે ખછી તરત સ્મશાનની વાટ લેવી પડે છે અને છાણું તથા અગ્નિની જોડે તેનું લગ્ન થઈ જાય છે.

૭૫-ગોકુળના ગોવાળનાં છોકરાં જે છાશ પી પીને મોટાં થયાં હતાં તે એવડાં ક્યાં રૂપાળાં હતાં? પણ તે છતાં ભગવાનને તેઓ અતિશય વહાલાં હતાં. ભગવાને તેમના તરફ જેટલી મમતા રાખેલી તેટલી તેમણે બીજા કોઈના ઉપર રાખી નથી. વિદુરના કણુ ભગવાન આરોગી ગયા પણ તેથી તે ભૂખ્યા થોડાજ રહ્યા હતા? તુકારામ કહે છે કે પેલી કુખ્જ દાસી વળી કયી રૂપાળી હતી? તેના શરીરના તો ત્રણ જગ્યાએથી ત્રણ વાંક થતા હતા અને કદરૂપાપણાની પરાકાષ્ટા જેવી તેની આકૃતિ હતી.

૭૬-હવે સૌ માનવ પ્રાણીઓને મારો એકજ ઉપદેશ છે કે તમે તમારા આયુષ્યનો નાશ ન કરશો. હું તો સૌને પગે માથું મૂકીને કહું છું કે તમે સૌ તમારાં ચિત્તની શુદ્ધિ કરી લો. સૌના કલ્યાણમાં એકસરખી નિષ્ઠા રાખતા રહીને ભગવાનનું ચિંતન કરવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે તમોને આથી વધારે તે બીજું શું કહેવા જેવું છે? જે કર્યાથી તમારું હિત સધાતું હોય તે કામ કરવું.

૭૭-ભક્તોના સિવાય બીજું કોણ ભગવાનને સાકાર સ્વરૂપ આપી શકે? અને ભક્તોના સિવાય ભગવાનની સેવા કરનાર પણ બીજો કોણ હોય? જેમ સોનાની વીંટી અને તેમાં જડેલી હીરા-કણી એક એકબીજાના યોગે કરીને શોભાયમાન દેખાય છે તેમ ભગવાન અને ભક્ત પણ પરસ્પર એકબીજાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. વળી ભગવાનના સિવાય ભક્તોને નિષ્કામપદ આપનાર પણ બીજું કોણ છે? તુકારામ કહે છે કે જેવો બાળકનો તેની

માતાની સાથેનો સંબંધ છે તેવોજ ભક્તો અને ભગવાનનો પણ સનાતન સંબંધ છે.

૭૮-અખિલ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન યશોદાને મા કહીને બોલાવતા હતા. જે કોઈ ભક્તના અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રતિ જેવી ભાવના હોય છે, તેજ ભાવનાને અનુરૂપ ભગવાન પણ તે ભક્તની સાથે વર્તાવ કરે છે. જે પરમાત્મા સ્વભાવ વડે તદ્દન કામના રહિત છે અને તમામ પ્રકારની ઉપાધિઓથી નિર્લિપ્ત છે, તે છતાં તે ગોપીઓના પ્રતિ પોતાના પ્રેમને પ્રકટ કરે છે; તુકારામ કહે છે કે જે અવ્યક્ત પરમાત્મા છે તેજ સાકારરૂપ ધારણ કરે છે.

૭૯-સવારમાં જ્યારે મરઘડા કૂકડેકૂક કરે અને સૂરજનું અજ-વાણું આંખે દેખાય ત્યારેજ શું સૂર્યોદય થયો કહેવાય અને નહિ તો નહિ ? હે ભગવન ! મારામાં સંતપણાની કશી યોગ્યતા તો છે નહિ છતાં લોકો શા માટે મારા માથા ઉપર ખાલી સંત-પણાનો બોલો લાદતા હશે અને મને સંત કહીને બોલાવતા હશે ? કોઈ એક યજ્ઞમાનનો રસોઈઓ કહે કે મેં રસોઈ કરી નથી તો તેથી તે થોડોજ ભૂખ્યો રહેવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે તમામ કળાઓ તે અનંતનાજ હાથમાં છે.

૮૦-લોકો ઝાડે ફરતી વળતે ગંધ આવે તેટલા વાસ્તે નાકે રૂમાલ દાખે છે પણ જમતી વેળા કોઈ નાકે કપડું રાખે તો તે કેવો કહેવાય ? એવું જો કોઈ કરે તો તે પોતાની ફજેતી પોતાને હાથેજ કરે છે. કયે વળતે શું બોલવું, શું કરવું, શું ન કરવું એ વાતનું મૂર્ખ લોકોને જ્ઞાન હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવાને મન દૂધ અને છાશમાં કશે ફેરજ હોતો નથી.

૮૧-પુત્ર હોય, પત્ની હોય કે મિત્ર હોય, ગમે તે હોય

પણ તેની સાથેનો સંબંધ કાપીજ નાખવો. જ્યારે મનમાં ખરા-ખર સમજાઈ જાય કે એ ગધી નકામી જ'જળ છે ત્યારે તેની સાથે સંબંધ રાખીને આપણી જાતને દોષયુક્ત કરવી એ સાફ ન કહેવાય. કોઈ મરી ગયું હોય ત્યારે તેના નામનો ઘડો ફેાડી નાખીને આપણે તેને મનમાંથી કાઢી નાખીએ છીએ અને તેમ કરીને તેને લગતો શોક તથા દુઃખ એ છીએ. એવી રીતે એ બધાંજ જાણે આપણે મનથી મરીજ ગયાં છે એમ સમજીને તેમના સૌના નામનો ઘડો એકસામટો ફેાડી નાખવો. તુકારામ કહે છે કે ત્યાગ કર્યા વિના કલેશલોગ કદી છૂટતાજ નથી.

૮૨-અમુક સ્ત્રીને છોકરાં થતાં ન હતાં તોપણ જાણે પોતાને છોકરું થયું હોય એમ સુવાવડના તમામ આળા કરીને લોકોને બતાવવા લાગી કે જુઓ મેં છોકરું જન્મ્યું છે. બીજા બાઈડીઓ જેમને ખરેખરી સુવાવડ આવે છે તે વખતે તેઓ જે જે આચરણ કરે છે તે બધાંજ આચરણ પેલી ગધેડી કરવા લાગી. તેણે દાંયણને તોડાવી, શેક કરાવ્યો, શરીરે તેલ ચોળાવીને નાહી, શીરો ખાધો, સુવાપાક-મેથીપાક ખાધા, ખાટલા નીચે બજાતી સગડી રખાવી. આ પ્રમાણે તેણે સુવાવડના બધાજ આળા કર્યા; પણ પારકાનું જોઈ જોઈને પોતે તેવાં આચરણ કરવાથી શું વળે? પોતાને ખરેખર છોકરું ન થયું હોય ત્યાંસુધી સુવાવડની નકલ કરવાથી કાંઈ સુવાવડનો અનુભવ મળવાનો હોતો? સાકર કેવી ગળી હોય છે અને તે ખાધાથી કેવું સુખ થાય છે તે વાત જેણે સાકર ખાધી નથી એવા માણસને શી રીતે સમજવાય? પેટભરીને તૃપ્તિપૂર્વક લોજન કર્યાથી તુષ્ટિપુષ્ટિનો જેવો અનુભવ થાય છે અને ભર્યાપેટના જેવા ઓડકાર આવે છે તે અનુભવ તો લોજન કરનારજ અનુભવી શકે. બીજો માણસ જેણે કશું ખાધું તો છેજ નહિ અને છતાં હું ધરાઈને જમ્યો છું

એવું લોકોને કહેતો કરે અને મોઢથી 'ઓઘયાં! ઓઘયાં' એવા ખોટા ખોટા ઓકાર ખાય પણ તેનું ચીમળાધ ગયેલું મોઢુંજ કહી દેશે કે તે ભૂખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ જૂઠા બકવાદ કરનારાઓ! તમે મારી વાત સાંભળો. તમને સાચો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી મિથ્યા લવારો કરશો નહિ.

૮૩-માળાપની આજ્ઞા મુજબ વર્તવું એ તો ધર્મ છે પણ જ્યારે તેઓ એવી આજ્ઞા કરે કે જે મુજબ વર્તન કરવાથી આપણે ઈશ્વરથી વિમુખ થઈ જઈએ અને આપણો અને ભગવાનનો વિયોગ થઈ જાય ત્યારે તો આપણી ફરજ એ છે કે સંસારમાં અતિ પૂજનીય એવાં માતાપિતાનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. જ્યારે માળાપને વિષે આમ છે તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન-દોલત એ બધાંનું તો પૂછવુંજ શું? એ તો બધાંજ આપણને દુઃખમાં ડુબાવનારાં શત્રુઓજ છે. નારાયણને ખાતર માતાપિતાનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો એવું અમે હમણાં કહી ગયા તે ઉપરથી કોઈ એવી શંકા કરે કે પૂર્વે કોઈએ એવું કયું હતું ખરું કે? તો અમે કહીએ છીએ કે હા, જુઓ. પ્રહ્લાદે પોતાના પિતાનો, વિલીપણે પોતાના મોટા ભાઈનો અને શ્રીરામના ભાઈ ભરતે પોતાની માતાનો તેમજ રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો; એટલા વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારના ધર્મ શ્રીહરિના ચરણોનો આશ્રય લઈને રહે છે; માટે શ્રીહરિના ચરણાશ્રય વિના બીજા જે કોઈ ઉપાય કહેવાતા હોય તે બધાજ દુઃખના મૂળરૂપ છે.

૮૪-માન અને અપમાન એ બેઉનો ગોટાળો પીંડાળો કરીને એક બાજુએ મેલી દેવાં. જેના વડે કરીને આપણા અંતઃ-કરણમાં સર્વદા સમાધાનતાનો અનુભવ થયા કરે તેનુંજ નામ ભગવાનનું દર્શન. જે ઠેકાણે શાંતિનો નિવાસ હોય છે તે ઠેકાણે

કાળચક્રની ધાર ખાંડી થઈ જાય છે. અંતઃકરણની અંદર જે જે ભિન્નિગ્રો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જે જે વૃત્તિઓનો ઉદય થાય તે બધી શાંત ભાવે સહન કરી લેવી. તુકારામ કહે છે કે આવું કર્યાથી પરમાર્થ એકદમ સુલભ બની જાય છે.

૮૫-જો પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં આપણું મન આપણી સહાય કરવાને તત્પર હોય તો પરમાર્થની પ્રાપ્તિ અતિ સુલભ છે એવું હું પુનઃ પુનઃ કહું છું. જેના અંતઃકરણમાં હૃદય અને વિષય સંબંધી ખેદ એ ખેડમાંથી એક પણ ન હોય તેજ પાંડુરંગને પ્રિય લાગે છે. સંપૂર્ણ સાધનાનો ઉપર કહી ગયા તેજ સાર છે. એના ઉપરાંત બીજું કશું શોધવા જેવું કે જાણવા જેવું છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ બધોજ પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ તું ખરાબર સમજી લે અને તારૂં દેહ સંબંધી અભિમાન છોડી દે.

૮૬-અરે! હવે જરા તું તારી આંખો ઉઘાડ, અત્યાર સુધી તો તું કાંઈજ સમજ્યો નથી તેથી મને તો આણું લાગે છે કે તું તારી માને પેટે ખરેખર પથરોજ પાક્યો છે. અરે! મનુષ્યદેહ-રૂપી અમુલ્ય રત્નભંડાર તારે હાથે સાંપડ્યો છે. જો દેહ વડે તો તું જે જે પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે તે બધી પ્રાપ્ત કરવા જેવીજ છે. સંતો આ પ્રમાણે પોતાના મનથી વિચાર કરે છે અને બીજાઓને પણ તેવો ઉપદેશ દેતા રહે છે અને તેમ કરીને તેઓ સંસારને તરીને પેલે પાર ચાલ્યા જાય છે. તારે પણ જો એ સંસારસાગરને તરી જવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, તારી નોકા ચંદ્રલાગા નદીને કિનારે પુંડલિકના આંગણમાં કેડે હાથ દબને જાણેલી છે (પાંડુરંગ અથવા વિઠ્ઠલદેવની મૂર્તિ) તે સૌને જાણી જાણીજ પોતાની પાસે તેડાવી લે છે. તુકારામ કહે છે કે જો નોકામાં બેસવાને સારૂ તારી પાસે દોઝ ભાડું નહિ માગે, એક

કોડીનો ખર્ચ પણ નહિ થાય; માત્ર 'એકનિષ્ઠાયુક્ત લક્ષિતભાવ સમેત તારે ભગવાનના ચરણનાં દર્શનજ કરવાનાં છે. એટલું કરતાંની સાથેજ તું ભવસિંધુની પાર આલ્યો જઈશ.

૮૭—તું કોઈનો પણ સંગ કરીશ નહિ અને સ્થિરભાવે રહેજે. વળી તારી વૃત્તિને જરા પણ મમતાનો મેલ લાગવા દઈશ નહિ. ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ એજ યથાર્થ ભેદ રહિત બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય છે. એ સિવાય બીજું બધુંજ અનુભવ રહિત ખાલી લવારો છે એમ જાણજે. ઇન્દ્રિયો ઉપર વિનય મેળવવો, વાસનાઓનો સમૂળ નાશ કરવો અને દેહાદિક પ્રપંચને લગતા સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં આવવાજ ન દેવા. તુકારામ કહે છે કે જેના અંતઃકરણમાં અહંકારનો ઉદય થવા પામતો નથી અને કેવળ આનંદને આનંદનીજ લહેરો આવ્યા કરે છે તેજ જ્ઞાની છે.

૮૮—પંઢરપુર તીર્થ એવું તો ઉત્તમ છે કે તેને બીજા કોઈ સ્થળની ઉપમાજ ન આપી શકાય; કારણકે આવું ધામ ત્રિભુવનમાં બીજી કોઈ જગ્યાએ છેજ નહિ. અહીં તો ભગવાનનો સાક્ષાત્ મેળાપ થાય છે. બીજાં બધાં તીર્થ એવાં છે કે અમુક કાળ વીત્યા પછી કૃણ પ્રકટાવે પણ પંઢરપુર તો તત્ક્ષણજ કૃણ પ્રદાન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પંઢરપુર તો પૃથ્વી ઉપરનું સાક્ષાત્ વૈકુંઠજ છે.

૮૯—તું જે જે તીર્થસ્થાનોમાં જઈશ ત્યાં ત્યાં પાછોજ તું પાછો અને દેવમૂર્તિઓ—એ જે વાનાં સિવાય બીજું કંઈજ દેખનાર નથી; પણ તીર્થક્ષેત્રમાં જે સાચા દેવનાં તારે દર્શન કરવાં જોઈએ તે દેવ તો સાધુસંતોજ છે. એવી રીતે જો કદાપિ તને સંતોના સમાગમનો યોગ મળી આવે તો તેમને ચરણે તું તારો દેહ અર્પણ કરીજ દેજે. એજ ઉત્તમ સાધન છે. તીર્થજળમાં સ્નાન

ક્યાંથી પાપતાપ ટળી જાય છે; પણ તેમ થવા માટે ભાવ હોવો જોઈએ. ભાવ ન હોય તો કશુંજ ન થાય. પણ સંત પુરુષો તો એવા હોય છે કે તેમની પાસે ગમે તેવો ખૂડથલ અથવા કુતકી શક અને પાપી જાય તો તેઓ તેવાને પણ સુધારી દે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે મનુષ્યના ત્રિતાપ છેક નહિ જેવા જની જાય ત્યારે તે નિપ્પાપ થઈ ગયો છે એમ જાણવું.

૯૦-ભગવાન પોતાના હાથમાં ગદા, ચક્ર ઇત્યાદિ આયુધ ધારણ કરીને દરરોજ એક ને એકજ કામ કરતા રહે છે. તે કામ એજ કે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવું અને દુષ્ટ લોકોનો સંહાર કરવો. જે પરમાત્મા અવ્યક્ત અને નિરાકાર છે તેજ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સાકાર જની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે શ્રીવિકૃલ્લદેવ એવા છે કે પોતાના ભક્તોની તમામ મનઃકામનાઓને પૂર્ણ કરી દે છે.

૯૧-એક ગામમાં કોઈ એક વૃદ્ધ પુરાણી મંદિરમાં બેસીને રોજ રોજ પુરાણની કથા વાંચતા હતા. એ પુરાણીને લાંબી દાઢી હતી. તેમની કથા સાંભળવાને સારૂ દરરોજ ઘણા લોકો મંદિરમાં આવીને બેસતા હતા. હવે જ્યાં પુરાણી બાવા કથા કહેવાનો આરંભ કરતા એટલે તેમની લાંબી દાઢી પણ સાથે સાથે હાલ હાલ થવા લાગતી. હવે એ કથા સાંભળનારાઓમાં એક રણારી પણ હતો. એ રણારી પુરાણી મહારાજની દાઢીને જોઈ જોઈને ડસકાં ભરી ભરીને રડવા મંડી જતો. રડતો જાય, ડચકિયાં ખાતો જાય અને આંખો તથા નાક ચોળતો જાય. તે જોઈને પુરાણી મહારાજ તથા બીજા બધા શ્રોતાઓ મનમાં એવું સમજી બેઠા કે આ રણારી ખરેખરો પ્રેમી ભક્ત છે. પણ તે રણારી રડતો હતો તેનું ખરૂં કારણ તો કાંઈ જુદુંજ હતું. તેને તો

એટલા વારતે રડવું આવતું હતું કે તેની પાસે એક બકરો હતો, તે તેને ઘણાજ વહાલો હતો અને તે મરી ગયો હતો. હવે પુરાણી મહારાજની લાંબી દાઢીને જોઈને તે રણારીને પોતાનો મરી ગયેલો બકરો સાંભરી આવતો હતો અને તેની ખરીઓ, તેનાં શિંગડાં તેની આંખ આગળ વારંવાર તરવરતાં હતાં. “પુરાણી કહેતા કે ભગવાન એક અને અદિતીય છે, ત્યારે પેલો રણારી કહે તો કે ખરી વાત છે. હજારો બકરાંઓના ટોળામાં મારો બકરો નોખોજ પડી આવે એવો હતો. ખીજે કોઈ બકરો તેની તોલે આવેજ નહિ. પુરાણી બાવા શ્રોતાઓને બે આંગળીઓ અળગી અળગી રાખીને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજાવતા, ત્યારે તેમની બે છૂટી છૂટી આંગળીઓને જોઈને રણારી કહેતો કે, “તમે કહો છો તેવુંજ હતું. મારા બકરાને એવાં બેજ શિંગડાં હતાં. ઓ પુરાણી બાવા! તમે મારા બકરાની એંધાણી તો ખરે-ખરી બતાવો છો!” પછી આગળ ચાલતાં પુરાણી મહારાજ ભગવાનના ચાર વ્યૂહ અથવા દેહની અર્થા કરતા ત્યારે પણ પેલો રણારી બોલી જાતો: “હોવે બાપજી! હોવે. મારા બકરાને તમે કહો છો તેવાજ ચાર ટાંટિયા હતા. તમે તેની એંધાણી ખરાબર બતાવી દીધી.” એ રણારીની આંખોમાં આંસુ આવતા અને તેનું હૈયું વલોવાઈ જતું તેનું કારણ તો ઉપર કહી ગયા તેમ તેનો મરી ગયેલો બકરો સાંભરી આવતો તેજ હતું. છેવટે તે રણારીએ એક વાર પોતાના મનની વાત પુરાણીને કહી દીધી કે હું રડું છું તે તો મારા મરી ગયેલા બકરાને સંભારી સંભારીને રડું છું. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાં કોઈ મલિન બાવ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો તે ઝાઝો વખત ગુપ્ત રાખી શકાતો નથી. લોકો સ્પષ્ટ સમજી જાય છે.

૯૨-૬૪ નોના અવગુણની ગંધ નરકની માફક વેગજેથી

પણ આવે છે અને તેથી તરત ખબર પડી જાય છે કે આ માણસ સારો નથી; ઓટલા માટે સજ્જનોએ તો એવા લોકોથી દૂરના દૂરજ રહેવું. અરે એ સજ્જનો! તમે મારી આટલી વાત તો જરૂર સાંભળી લેજો. તમે દુર્જનોનો કદી પણ સંગ કર્યો નહિ-ભૂલેચૂકે પણ કરતા નહિ. અરે ! વધારે તો શું કહું પણ તેમની સાથે તમારે બોલવાનો વહેવાર પણ રાખવો નહિ. દુર્જનોના શરીરમાં હમેશાં નરી ગંદકી જ ભરેલી હોય છે અને જેમ આલડછેટવાળી બાઈડીના શરીરમાંથી વારંવાર રક્ત નીકળ્યા કરે છે તેમ દુર્જનોનાં મોઢામાંથી નીકળતા શબ્દો પણ તેવાજ ગંદા હોય છે. દુર્જન લોકોથી તો હડકાયા કૂતરાની પેઠે હમેશાં ડરીને આઘા ને આઘા જ રહેવું. જે દુર્જન હોય તેમની સાથે અટોઅડ બેસવું પણ સાફ નથી. શાસ્ત્રોમાં તો ઓટલે સુધી કહ્યું છે કે તેઓ જે દેશમાં વસતા હોય તે દેશનો પણ ત્યાગ કરીને બીજે દેશ ચાલ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે હું સૌને સ્પષ્ટ કરીને કહી સાંભળાવું છું કે દુર્જનોનું શરીર એ તો કુંભીપાક નરક સમાન છે.

૯૩-જેઓ વિતંડાવાદ (જાણી નેધને જૂઠા વાદવિવાદ કરનારા) કરે છે તેમનું મૂળ બીજજ ગુદ્દ નથી હોતું. એવા લોકો ભલે બ્રાહ્મણ હોય અથવા ભારે પડિત અને શાસ્ત્ર હોય તોપણ તેઓ જાતના ચંડાળ છે એમ જ જાણવું. જેઓ વેદ અને ઉપનિષદાદિક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ માનતા નથી અને વ્યાસાદિક શ્રેષ્ઠ ઋષિઓનાં વચનને પણ માન્ય ગણતા નથી તેમને નીચ જાતના જ જાણવા. તુકારામ કહે છે કે જેમ દારૂડિયાનું આપેલું ઉત્તમ અન્ન પણ ખાવાને યોગ્ય કહેવાય નહિ તેવી રીતે ઉપર કહેલા લોકોનાં વચન પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

૯૪-જેઓ ઘડીમાં એક વાત અને ઘડીમાં તેથી બિલટી વાત

કહે છે, જેમની ખુદ્ધિ એક ક્ષણવારને માટે સ્થિર રહેતી નથી તેમનું મોઢું જેવાનો મને વખત ન આવે તો ઘણું સાફ. એવા શઠ લોકોની પંગતમાં બેસીને મારે જમવાનો વખત પણ ન આવે એવું હું તો ઇચ્છું. જેઓ સંતપુરુષોની નિંદા કર્યા કરે છે અને ફલાણા શ્રીમંત ગૃહસ્થની પાસેથી મને અમુક વસ્તુ મળશે એવી આશાએ તે માણસ ગમે તેટલો અધમ અને નીચ હોવા છતાં જે એવા માણસને પગે પડીને તેની ખુશામત કરે છે તેવા લોકોના હૃદયની અંદરનો ભાવ એક પ્રકારનો હોય છે અને બહારથી બતાવવાનો ભાવ તેથી બુદ્ધાન્વ પ્રકારનો હોય છે, એવું તુકારામ કહે છે.

૯૫-જેઓ પોતે ચોર હોય તેઓ બીજા ચોરને શો ઉપદેશ આપે? તેઓ તો એમજ કહેશે કે આમ આમ કરીને ઘરની ભીંતમાં બાકોઈ પાડવું, આમ આમ કરીને લોકોનાં ગજવાં કાતરવાં. એ રીતે તેઓ પોતાના રોજના અભ્યાસનો ઉપદેશ આપવાના. બીજું શું કહેવાના હતા? જે સ્ત્રી પોતે છીનાળ હોય તેની શિખામણ પ્રમાણે કોઈ સારી સ્ત્રી વર્તવા માંડે એટલે તે પણ થોડા વખતમાં તેના જેવી છીનાળજ થઈ જવાની. તુકારામ કહે છે કે આવા દુર્જનોની સોળતમાંથી નીપજનારાં પરિણામોનો વિચાર કરવાથી મને અતિશય લય અને ચિંતા પેદા થાય છે.

૯૬-એક જણે પોતાને ઘેર લગ્નના મંડપમાં કામકાજ કરવા સાફ એક ટોસાને નોકરીએ રાખ્યો. તે ટોસો હતો ખરેખરો મૂખ તોથી તે લગ્નને દિવસે માંડવામાં બેસીને મોઢથી અશુભ વચન બોલવા લાગ્યો. જેમકે ફલાણે ઠેકાણે કોઈ ચોટલા બળી રાંડ રહે છે તેને અહીં તેડી લાવો, વરરાજાને મોઢ પૂજો મૂકો ત્યાદિ. કયે વખતે અને કયી જગ્યાએ શું બોલવું અને શું ન

બોલવું તે વાતનું પેલા માણસને કશું જ્ઞાનજ હતું નહિ; એટલે તે ઘરડો ઠાસો તો થયો પણ તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તેનામાં હાપણુ આવ્યું ન હતું, તેથી તેની ઉમ્મરનો કયોજ અર્થ ન હતો. તુકારામ કહે છે કે આવા ખુડથલને શુભ કાર્યો વખતે આધો ને આધોજ રાખવો જોઈએ.

૯૭-ભોજન કરતા પહેલાં જેઓ ભગવાનનું પૂજન કરવાની અથવા ગીતા વિષ્ણુસહસ્રનામ અથવા તો એવા બીજા કોઈ પણ ભગવત્ સંબંધી પુસ્તકનો પાઠ કરવાનો અથવા હરિનામનો જપ કરવાનો નિયમ રાખતા નથી અને પાઠપૂત જપ એમાંનું કોઈ પણ એકાદ કમં કયાં વિના એમ ને એમ ખાવાજ ખેસી જાય છે તેઓ કૂતરા છે. તેઓ મનુષ્યપણાનો ખાલી ભારજ ઉપાડીને ફરતાં હોય છે. તેમને માણસ નહિ પણ બળદીઆ જાણવા. તેઓ પૃથ્વીના ઉપર ફેવળ બોલે વધારે છે. પોતાનો જે જાતિમાં જન્મ થયો હોય તે જાતિના આચાર-વિચારનું જેમને કશું જ્ઞાન નથી, તેઓ તો પોતાના પિતૃલોકમાં વસનારા પૂર્વજોના માત્ર લેણીઆ જેવાજ છે; કારણકે એવા લોકો પોતાનાં કૃત્યોવડે પોતાનાં પૂર્વજોનો નરકવાસ કરાવે છે. તેઓ જ્યારે મોટેથી કાંઈ બોલે છે ત્યારે ફેવળ અશુભ વચન જ બોલે છે. તેઓ તો સ્વપ્નમાં પણ સાચું બોલતા નથી. સંસારમાં તેમના સમાન બીજે કોઈ પાપી છેજ નહિ. જેઓ માત્ર પોતાનું અને પોતાનાં બાઈડી-છોકરાનુંજ પેટ ભરી જાણે છે, જેમને બીજાની જરા પણ દયા આવતી નથી અને જેઓ પોતાને બારણે આવી ચઢેલા અતિથિને લાકડી લઈને મારવા દોડે છે, જેમણે સંતપુરુષોનું પૂજન અથવા સન્માન કદી કયુંજ નથી; તીર્થયાત્રા પણ જેમણે કદી કરીજ નથી તેઓ તો યમના બાંધ્યા ગુલામ જેવાજ છે. તેઓ યમને હાથે અતિથય

હુંઃખ પામવાના છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ! ઓ પ્રાણી ! તે તારું મનુષ્યપણું ફેાકટ ગુમાવી દીધું. આ દેહ હું છું, આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારા દીકરા છે, આ મારું ધન છે એવા એવા વિચાર કરીને તું ભગવાનને તો વીસરીજ ગયો છે.

૯૯-જે માણસ પોતાની દીકરી, ગાય અને હરિકથા એ ત્રણના બદલામાં પૈસા લે છે તે માણસ ભલે જાતનો પ્રાણી હોય તોપણ તેને ચંડાળજ નાણવો. જે માણસ ગુણવાન છે અર્થાત્ જે સ્વભાવે કરીને પરમાર્થપરાયણ છે તેજ ભગવાનને વહાલો લાગે છે અને જે અવગુણી છે તે ભગવાનને અળખાગણી લાગે છે; પણ તે કથી જાતિમાં જન્મે છે તે ભગવાન કદી જોતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, માણસ આશાતૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયો હોય છે, તે નહિ કરવાનાં કામ કરે છે અને છેવટે નરકે જાય છે.

૯૯-શિવ અને વિષ્ણુ એમની બેઠની વચ્ચે કયો ભેદ છેજ નહિ. અરે ! ઓ મૂર્ખ ઉપાસકો ! તમે અંદર અંદર વિનાકારણ લડી મરો મા; કારણકે શિવના હૃદયમાં વિષ્ણુનો વાસ હોય છે અને વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનો વાસ હોય છે-જેમ સાકરની અંદર મીઠાશ હોય છે અને મીઠાશની અંદર સાકર હોય છે તેમ. શિવ અને વિષ્ણુ એ બેની વચ્ચે જરા પણ ભેદ હોય અથવા હરિ અને હરનાં નામની વચ્ચે જરા જેટલો તફાવત દેખાતો હોય તો તે તફાવત કેટલો છે ? બેઠની વચ્ચે જાણે એક વેંત જેટલું છેડું હોય તેટલોજ. તુકારામ કહે છે કે બેઠ દેવ, સ્વરૂપે કરીને એકજ છે-જેમ ડાણું અંગ અને જમણું અંગ મળીને એક શરીર બને છે તેમ.

૧૦૦-જેઓ પરમાર્થવિદ્યાનું નિરૂપણ કરતા હોય તેમનું સોની પહેલાં સન્માન કરવું અને ગંધ, અક્ષત તથા પુષ્પ ઇત્યાદિ

નડે પૂજન કરવું એ યોગ્ય છે; પણ જો વક્તા સંસારી હોય અને
 જોતા સંન્યાસી હોય તો તે ઠેકાણે વક્તા સંસારી હોય તોપણ
 તેનુંજ પૂજન પ્રથમ થવું જોઈએ. વક્તાની પહેલાં સંન્યાસીને
 પૂજન ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર હોતો નથી. આખા શરીરનાં
 તમામ અંગોમાં મસ્તક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, તેથી કરીને મસ્તકનું
 સૌથી પ્રથમ પૂજન કરવું જોઈએ અને ત્યારપછી હાથ-પગ વગેરે-
 નું ક્રમશઃ પૂજન કરવું એજ સાચો ધર્મ છે. એ ધર્મનું સૌએ
 પાલન કરવું ઘટે છે. છોકરો તેના બાપના કરતાં છે તો નાનો,
 પણ તે જો રાજગાદીએ બેસે તો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે તેના બાપે
 વર્તન કરવુંજ જોઈએ. સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને જે વાત માન્ય હોય
 તે સૌએ માન્ય રાખવી અને તેની આજ્ઞાની મર્યાદા જાળવીને
 સૌએ ચાલવું એ ધર્મ છે. પથ્થરના દેવ બનાવ્યા એટલે તેને
 મદિરમાંજ પધરાવવા જોઈએ અને તેનું દેવતુલ્ય સન્માન કરવું
 જોઈએ. હવે એ પથ્થરના કરતાં મુવણું વગેરે પદાર્થ ધણાજ
 વધારે મૂલ્યવાન તો છે પણ પૂજ તો તે પથ્થરના દેવનીજ થાય
 અને સોનું-રૂપુ ભલે કિંમતી હોય તોપણ તે તો દેવનાં ઘરેણું
 ઘડવાનાજ કામમાં વપરાય; અને સોનારૂપાનાં વાસણ હોય તો
 તેમને દેવના આસનની નીચેજ મુકાય. એક રાજા હતો. તેણે
 સોનાનાં સાંકળાં ઘડાવ્યાં અને માથે પહેરવાના મુગટમાં હીરાને
 ઠેકાણે કાચ જડાવ્યા. હવે પેલા સોનાનાં સાંકળાં કરતાં કાચ
 કિંમતમાં હલકો તો ખરો, પણ તે છતાં સાંકળું તો પગેજ
 પહેરાય; અને મુગટમાં જડાવેલો કાચ તો કાચ, પણ તેનું સ્થાન
 તો માથા ઉપરજ હોય. સોનાનું સાંકળું માથે પહેરાય નહિ અને
 કાચ જડેલો મુગટ પગે પહેરાય નહિ. શરીરના જે અવયવનું જે
 ઘરેણું હોય તે તે અંગ ઉપરજ પહેરવું ઘટે. જે સેવક હોય તેણે
 તો પોતાનું માન સન્માન ગર્વજ પોતાના માલિકને ચરણે

અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. પોતાના સ્વામીનું નામ એજ સેવકનું સાચું ધન. તેણે તો મનમાં હું અમુકનો સેવક છું એવીજ હમેશાં ભાવના કરતા રહેવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હે સંતો ! તમે પણ એવા સેવક બનીનેજ રહેજો.

૧૦૧-ધરમાં તો પોતાનાં બાઈડી-છોકરાં ભૂણે મરે અને લોકોની આગળ અમે મોટા શેઠ-શાહુકાર છીએ એવું અભિમાન કરવું અને જૂઠાં મોટાઈનાં વેણુ બોલવાં ! જે માણસ લોકોની આગળ પોતાની મોટાઈની જોટી જોટી બડાઈઓ મારતો કરતો હોય તેને તેના પોતાનાજ ગાગમાં એકાએક ખોળી કાઢીને પૂછવું કે ચાલ ભાઈ, તારી હવેલી અને તારી બધી સાહેબી જેની તું અમારી આગળ વાતો કરતો હતો તે જરા અમને બતાવ તો ખરો. પણ તે શું ધૂળ બતાવવાનો હતો ? તેનાજ ધરમાં હાલ્યાં કુસ્તી કરતાં હોય તો પછી તે તમને શું બતાવવાનો હતો ? તે તો તમને જોતાવેંત તરતજ લાગ જોઈને આડો-અવળો થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે અમે એવા ખોટી બડાઈ મારનારાઓની પોલ સારી રીતે જાણીએ છીએ. અમે એવાઓની મોહબ્બતમાં ફસાઈએ એવા નથી.

૧૦૨-પરીક્ષિત અત્યંત થોડા સમયમાં અર્થાત્ ફક્ત સાતજ દિવસમાં કૃતકૃત્ય થઈ ગયા; કેમકે શુકદેવ અને સનકાદિક ઋષિઓએ તેમના હાથમાં કોલ દઈને ખાત્રી કરાવી દીધી હતી કે તમે ખૂણજ ઊલટપૂર્વક હૃદયના આવેગસહિત હરિસ્મરણ કરવા માંડો. તેમ કરતાની સાથેજ તમને મળવાને સારૂ ભગવાન એવા અધીરા થઈ જશે કે તેમની અધીરાઈનો અને તેમની તાલાવેલીનો કાંઈ સુમારજ નહિ રહે. પૂર્વે એક વેળા અત્યંત વિપત્તિને ટાંકજો દ્રૌપદીએ ભગવાનને યાદ કર્યાં. દ્રૌપદીનો

પોકાર સાંભળતાની સાથેજ ભગવાન ગરુડ ઉપર સવાર થઈ ગયા. એ ગરુડ મનના વેગ કરતાં પણ વધારે વેગથી દોડતો હતો, છતાં તે ગરુડ જાણે ધીમી ગતિએ ઊડતો હોય એવું ભગવાનને લાગવાથી પોતે તેના ઉપરથી ઊતરી પડ્યા અને એવા દોડ્યા કે ગરુડને પણ પાછળ મૂકી દીધો. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક વાર ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બાંધાઈ ગઈ એટલે પછી ભક્તના પ્રતિ ભગવાનના મનમાં ભારે મમતા અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય છે; અને એવા ભક્તોની લીડ ભાંગવા માટે તથા તેમનું કામ કરવાને માટે ભગવાન ઘણાજ અધીરા બની જાય છે.

૧૦૩-હું તમને જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે તમારાજ હિતનો વિચાર કરીને દઉં છું; પણ તમને ઉપદેશ દેવામાં મારાં શો ઉદ્દેશ છે તે તમે બરાબર સમજી શકતા ન હોવાથી જો તમને મારા ઉપર માફ લાગતું હોય તો મને માફ કરજો. ભૂલા પડેલા માણસને કોઈ ખરી વાટ બતાવી દે તો તેણે પોતાને રસ્તો બતાવનારના ઉપર કદાપિ ક્રોધ તો નજ કરવો જોઈએ. તેનું કહ્યું ન ગણકારીને પોતાનો કંઈક ખરો કરવાની જાદમાં આવી જઈએ અને સરળ વાટ છોડીને આડે-અવળે માર્ગે ચાલ્યા જઈએ તો તેથી બીજું તો શું પણ આપણાજ જીવનું જોખમ છે એમ નક્કી જણવું. વૈદ્ય કડવા લીંબાના રસ જેવું કડવું ઝેર-ઓસડ ખવરાવે છે તે, અંદરનો રોગ કાઢી નાખવાને સાફજ ખવરાવે છે. તે ઓસડ આપણે ન ખાઈએ અને શૂંકી નાખીએ તો તેમાં વૈદ્યનું શું બગડવાનું હતું? આપણો રોગ નહિ મટે અને ઊલટો અંદરખાનેથી વધતો જશે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ વિવેકદષ્ટિ વડે જુએ છે તેઓ તો પોતાનું હિત શેમાં છે તે સમજી જાય છે. એથી ઊલટું જેઓ જ્ઞાનાંધ છે તેઓ અંધતમ નરકમાં જઈને પડે છે.

૧૦૪-વાઘરી, વાંદરાને પકડવા માટે એક સાંકડા મોઢાવાળા

ઘડામાં ધાણી ભરીને મૂકી રાખે છે. ધાણી ખાવાની લાલચે વાંદરો
 ઝટ લઇને ઘડામાં હાથ ધાલીને ધાણીનો મુઠ્ઠો ભરી લે છે અને
 ધાણીવાળો હાથ બહાર કાઢવાને ભેર કરે છે; પણ હાથમાં
 ધાણી હોવાને લીધે હાથ ફૂલી જાય છે; અને તેથી ઘડાના સાંકડા
 મોઢામાંથી નીકળી શકતો નથી. આવી રીતે તે પોતાની જાતે
 જ કેદ પકડાઈ જાય છે; પણ હાથમાંની ધાણી મૂકી દઈ તો
 હમણાં જ છૂટો થઈ જઈ એ વાત તેની અક્કલમાં ઊતરતી જ
 નથી. હવે એમાં વાંદરાનોય શો દોષ કાઢીએ? પોતાનું હિત
 એમાં છે તે મૂખ લોકો જાણી શકતા જ નથી. પોપટ પણ એવી જ
 ભૂલ કરે છે. પોપટને પકડનારાઓ એક પોલી વાંસની નળીના
 ઉપર કથુંક ખાવાનું મૂકી રાખે છે. ખાવાની લાલચે પોપટ તે
 નળીના ઉપર આવીને બેસી જાય છે. હવે એ નળીનું મોઢું હોય
 છે મોઢું, અને તેની અંદર પરોવેલી દોરી હોય છે પાતળી, તેથી
 કરીને જ્યાં પોપટ તેના ઉપર બેઠો એટલે તેના ભારને લીધે
 નળી થઈ જાય છે અવળી. નળી અવળી થઈ એટલે પોપટ પણ
 તેની સાથે સાથે ઊઘે માથે લટકવા માંડે છે; પણ તે પોતાના
 પંજા વડે નળીને ભેરથી ઝાલી રાખે છે. દરરોજ જે આકાશની
 અંદર પોતે ઊડતો ફરે છે તેજ આકાશ તેને આ પ્રસંગે કોઈ
 અગાધ ઊંડી જોના જેવું દેખાય છે. તે એમજ સમજે છે કે જો
 હું નળી છોડી દઈશ તો નીચેની જોમાં છુદાઈ મરીશ. જો નળી
 છોડી દે તો તત્ક્ષણ છૂટો થઈને ઊડી જાય, પણ જોડી ધીકને
 લીધે તેનાથી નળી છોડાતી નથી. પોતાની પાસે ગમે ત્યાં ઊડી
 જવાને સમર્થ એવી જ પાંજો છે, તેનું પણ તે પોપટને અવળી
 સમજને લીધે વિશ્મરણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે ધણાય
 જીવો ઉપર કદા તેવા વાંદરા અને પોપટના જેવાજ મૂખ હોય
 છે. તેમના ઉપર કોઈની શિખામણની અમર થતી નથી.

૧૦૫-હે હરિ! તમે ઘણાજ નિર્દય છો; કારણકે તમે નિર્ગુણ હોવાથી તમારામાં મમતા તો છેજ નહિ અને તમારું હૈયું પણ ઘણું કઠોર છે. જે બીના કદી કોઈ પણ ઠેકાણે બની નથી અને આખા સંસારમાં કોઈએ કદી કરી નથી એવાં કામ તમે કરી નાખો છો. દાખલા તરીકે તમે હરિશ્ચંદ્ર રાજાના તમામ વૈભવ છીનવી લીધા. છેવટે તેના છોકરાને, તેની સ્ત્રીને અને તેની પોતાની જાતને પણ નદીકિનારે સ્મશાનઘાટ ઉપર રહેનારા ચંડાળને ઘેર તમે વેચાવી માર્યા. એવીજ રીતે નળ-દમયંતી નામનાં સ્ત્રીપુરુષને તમે વિખૂટાં પાડ્યાં એ હું કાંઈ મારા ધરની વાત કહેતો નથી. આખી દુનિયા એ વાત કહે છે અને પુરાણોમાં પણ એ કથા આવે છે. એજ પ્રમાણે તમે ચક્રવર્તી શિખિ રાજાને હાથેજ તેની પોતાનીજ જાંઘનું માંસ કપાવ્યું અને કબૂતરના જેટલું વજન પણ તેને હાથેજ કરાવ્યું. વળી એજ રીતે કણું અને અર્જુનના યુદ્ધ વખતે કણું, અર્જુનના બાણથી ધાયલ થઈને જ્યારે મરણતોલ અવસ્થામાં પડ્યો હતો તે વખતે તમેજ તેની પાસે દાન માગવા જઈ પહોંચ્યા; અને તેના સોને જડલા દાંત તમે તેને હાથેજ તોડી પડાવીને માગી લીધા. વળી એવીજ રીતે મહાન ઉદાર બલિ રાજાને પોતાના દાનેશ્વરીપણાનું અભિમાન હતું અને એવા અભિમાન વડે તે હંમેશાં પોતાના હાથે જાંચા ને જાંચા રાખતો હતો. તેની પાસે તમે જઈ પહોંચ્યા; અને કપટ કરીને તેની આગળ ત્રણ ડગલાં જેટલી ભોંયની માગણી કરી. તેમ કરીને તમે તેને માથે પગ મૂકીને તેને બિચારાને પાતાળમાં દાખી ઘાલ્યો. એક શ્રિયાળ નામનો રાજા હતો. તેને ઘેર તમે લાંઘો કરવા બેઠા; અને તેને હાથેજ તેના છોકરાને તમે મરાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે હે ભગવન! તમને ભાવપૂર્વક ભજનારાઓની અને તેમના સંસારની તમે આવી દુર્દશા કરી

દીધી ત્યારે તમે આગળ ઉપર કોણ બાણે બીબુ શું શું કરી વળશે ?

૧૦૬-અહ્યા ! તને તો ભગવાને બધીજ અડચણોમાંથી મુક્ત કરી દીધો છે. ત્યારે તો તું ક્ષણે ક્ષણે 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' એવો જપ કરતોજ રહેજે. નામ લેતાંને વારજ તારાં પાપમાત્ર પલાયન કરી જશે. તેં કોટિ કોટિ વાર પંચમહાપાતક કર્યાં હોય તોપણ હરિનામ લેતાંની વારજ તેઓ બળીને ભસ્મ થઈ જશે. તેમને બળી જતાં એક ઘડીનો પણ વિલંબ થનાર નથી. તારાં પાછલાં પાપનો તું વિચારજ કરીશ માં. એ બધાં પાપ તને હવે જરા પણ અડચણ કરનાર નથી, એ વાતની તારે ખાત્રી જોઈતી હોય તો હું તારો જામીન થાઉં છું. પછી છે કાંઈ ? અરે ! તારાથી થાય તેટલાં પાપ તારે કરવાં હોય તો કર. હું કયા કયા પાપનાં નામ ગણાવું ? તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામનો નિવાસ થાય છે ત્યાં કાળ આંખ માંડીને જોઈ શકતો પણ નથી; કારણકે સૌને બળીને ભસ્મ કરી દે એવી જ્વાળા ત્યાં ધગધગતીજ હોય છે.

૧૦૭-ખાપના ભાઈને કાકા કહેવાય; પણ કોઈ નાનું છોકરું પોતાના ખાપને કાકા કહીને બોલાવે તેથી શું ? છોકરાની ભૂલને લીધે ખાપ થોડી જ ભૂલ કરવાનો હતો ? છોકરો કાકા કહીને બોલાવે તેથી તે છોકરો મારો નથી એવી ભૂલ તેનો ખાપ તો કદાપિ કરનારજ નથી. એવીજ રીતે કોઈ કોઈ પરમ ભાવિક ભક્તોથી ભગવાનનું નામ વાંકુંચૂકું નીકળી જાય તો તેથી ભગવાનને થોડુંજ માહું લાગવાનું હતું ? એવાં વાંકાંચૂકાં નામ તો ભગવાનને બહુ મીઠાં લાગે છે અને એવાં વાંકાંચૂકાં નામે બોલાવનારા ભક્તોની ઇચ્છાઓ ભગવાન પૂર્ણ કરી દે છે. સાકરના ગાંગડાને કોઈ કાંકરો સમજીને મોઢામાં નાખે તોપણ તેની જીભને તે ગળ્યો તો લાગવાનોજ. તુકારામ કહે છે કે ભક્તોના વાંકાંચૂકાં બોલ માઠા નથી પણ તેઓ તો ભગવત પ્રેમરસથી ભરપૂર છે.

૧૦૮-જેને વિષે આપણા મનમાં કદી વિચારજ ન આવતો હોય તે આપણી પાસે હોય ન હોય એ બધું સરખુંજ છે. મોટો થયેલો વાછરડો તેની માની પાસે ભલે રાતદહાડો બાંધ્યો ને બાંધ્યો રહેતો હોય તોપણ ગાયને તે વાછરડો જરાય વહાલો લાગતો નથી. તે કદાચ ધાવવાને સાડ મોડું મારવા જશે તો ગાય તેને પાડુ મારીને કાઢી મૂકે છે; પણ જો બે જણનાં મન એક બીજાની સાથે મળી ગયાં હોય અને પછી તે બે જણ જરાક વિખૂટા પડ્યા પછી પાછા લોગા થાય તો બેઉના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો ઉમળકો આવે છે અને બેઉને એક બીજાના બોલ ઘણાજ મીઠા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે ભગવાનની બાળતમાં પણ પ્રેમ-ભાવજ જરૂરનો છે. પ્રેમભાવનીજ જ્યાં ઉણપ હોય ત્યાં બધેજ પરમાર્થ શ્રીકો દૂસ થઈ જાય છે. જેમ ઉત્તમ પ્રકારની રસોઈમાં બીજું બધું હોય પણ એકલું મીઠુંજ ન હોય તો તે રસોઈ જેવી કીકી લાગે છે તેવુંજ ભાવહીન માણસનું સમજી લેવું.

૧૦૯-જો તારું પોતાનું અંતઃકરણજ શુદ્ધ ન હોય તો કાશી જઈને અને ગંગાસ્નાન કરીને તારો શો દહાડો વળવાનો હતો ? જેમ મગના કોઈ કોઈ દાણા ગોંગણા રહી જાય છે તેને સવામણ લાકડાં બાળીને બાફીએ તોપણ તેવા ને તેવાજ રહે, જરીય નરમ થાય નહિ; તેમ જે શંક લોકોના હૃદયમાં ભગવદ્વિષયક ભાવજ ન હોય તેવા લોકો ભલેને તિલક કરે અને માળાઓ પહેરે પણ તેથી શું વળે ? બહારની ટાપટીપ વડે પરમાર્થમાં કાંઈજ સિદ્ધિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે પ્રેમહીન મનુષ્યનું બોલવું તે કૂતરાના ભસવા બરાબર છે. એમની આગળ બધુંજ વ્યર્થ છે.

૧૧૦-અચુક માણસ વ્યભિચારી હતો. તેની બાઈડીને તેના પિયેર તેડી જવાને સાડ તેના ભાઈને બદલે બીજો કોઈ તેના

તે રત્ન તે રત્નજ, એના વડે હમેશાં ઉપકારજ થવાનો સંભવ છે.

૧૧૪-અમુક સંતમાં આટલા આટલા ગુણ છે અને વળી તેનામાં આટલા આટલા દોષ છે, એવો વિચાર જે પોતાના મનમાં લાવે છે તેનાં ગમે તેટલાં શુભ કર્મ સંચિત થયેલાં હોય તોપણ તે સર્વનો નાશ થઈ જાય છે. ફૂલને પોતાના હાથમાં ચોળી નાખ્યા પછી તેની સુગંધ લેવાનો જે માણસ યત્ન કરે છે તે મૂર્ખજ છે. એવીજ રીતે કેળના થંભાને ચીરીને જે કેળાં ખાવાની આશા રાખે છે તે પણ તેટલોજ બેવકૂફ છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ ચંદ્રના ઘરમાં ગંગા વહેતી હોય અને કોઈ ચંદ્રના ઘરના ચૂલામાં અગ્નિ સળગતો હોય તો તે ગંગા અથવા અગ્નિ અપવિત્ર છે એવું કહીને તેમના ઉપર અપવિત્રતાનો આરોપ મૂકનાર અંડાળપણના દુઃખનો લોકતા થાય છે.

૧૧૫-છીનાળ સ્ત્રીનો છોકરો છીનાળ સ્ત્રીના છોકરાની સોળત પસંદ કરે છે; તેને ક્રિયાહીનતાનો અર્થાત્ નકારાં કર્મોનો રંગ ચઢી જાય છે. જેવું જીવ તેવુંજ ફળ પેદા થાય છે અને જેવી જેની અસલ જાત તેવીજ તેની સુગંધ; અર્થાત્ લોકોમાં યશ-અપયશ ફેલાઈ જાય છે. વાંદરાને ગળે રત્ન ખાંધીએ તો તે તેને તોડીને ફગાવી દે છે; એવીજ રીતે કૃતરાવેડા કરનારા હુદ્દ માણસના ઘરમાં હીરા જેવી સ્ત્રી હોય તોપણ તે તેનો ત્યાગ કરીને પરાઈ ખાઈડીએને સાડૂ શેરીએ શેરીએ અથડાતો ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અકર્મીએને તેની બેવકૂફ જનેતાએ જન્મ આપ્યોજ શા સાડૂ? મને તો એવું લાગે છે કે તેણે પોતાનું નામ બોળવાને સાડૂજ આવા છોકરા જગ્યા હોવા જોઈએ.

૧૧૬-ગોટા ગોટા બળવાન પુરુષો પણ સંકટામળમાં સપડાઈ જવાથી જાંદીવાન જેવા રાંક બની જાય છે. કોઈ કોઈ વાર

એવા પ્રસંગ ઊભા થઈ જાય છે કે તે પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવ પામતી પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણપણે તાબે થઈ જવું પડે છે. એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે રોજ રોજ દાન દેનાર પુરુષ પોતાનાજ હાથનાં દાન દેનાર યાચકને પગે પડીને તેમની પાસે ભિક્ષા માગતા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આ શું છે તે તમારા સમ-જવામાં નથી આવતું ? તમને વળી હું શું કહું ?

૧૧૭-કોઈ અભાગિયાને જમીનમાં દાટેલા ધનનો ચરુ જડે તોપણ તેની આંખે તે ધન સૂઝતું નથી; પરંતુ તે ધનની જગ્યાએ સાપ, વીંછી અને કાનખજૂરાજ નજરે પડે છે. જેની આંખે કમજો થયો હોય તેને તો ઘોળી દૂધ જેવી વસ્તુ પણ પીળી પીળી દેખાય છે. કૂદડી ફરનાર માણસને ચક્કર આવે છે ત્યારે તેને ધરનાર, પહાડ-પર્વત, ખેતર, મેદાન, બધાંજ ચક્કર ચક્કર ભમતાં હોય એવાં દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વનાં સંચિત પાપ એ મનુષ્યને માટે ભારે વિઘ્નરૂપ છે; તેની ઉત્ત-તિનો-અર્થાત્ કલ્યાણનો રસ્તો તેનાથી બંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮-હું તો આ મારા સ્થૂળ દેહનાં ચર્મચતુર વડે કાંઈજ ન જોતાં જે કાંઈ જોઈ' છું તે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડેજ જોઈ' છું. આખા વિશ્વમાં જે કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી-પદાર્થ છે તે સર્વને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં હું મારી આત્મદૃષ્ટિ વડે જોઈ' છું. એથી ઊલટું દેહદૃષ્ટિ વડે દેખાતા શરીર અને તેના સંબંધી અહંભાવ તથા આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં સંતાન, આ મારું ઘર, આ મારી સંપત્તિ એવી એવી મારી વૃત્તિઓ હવે નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. મારા આ સ્થૂળ દેહના હાથ-પગ વડે અર્થાત્ મારી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો વડે જે પદાર્થને હું ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેને હું મારા પારમાર્થિક આત્મદેહની આત્મિક ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકું છું.

પિયેરનો સગો તેડવા આવ્યો; પણ પેલા બાઈને તેની બાઈડીના સગા ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેના મનમાં એવો વહેમ આવ્યો કે એની સાથે હું મારી સ્ત્રીને મોકલું અને વખતે કાંઈ રસ્તામાં તેની સાથે વ્યભિચાર કરી બેસે તો ! પોતે વ્યભિચારી ખરોને ? તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને તેની સાથે મોકલી નહિ. એવીજ રીતે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા માણસો જેઓ રાજ રાજ ચોરી કરતા ફરે છે તેઓ બીજાઓને પણ પોતાના જેવાજ ચોર બુદ્ધિ છે. તુકારામ કહે છે કે જેના મનમાં જેવી વાસના તેવી તેની ભાવના પણ હોય છે.

૧૧૧-મા પોતાના નાના છોકરાને પોતાને હાથે કેળવ્યા દઈને ખવડાવે છે; અને બીજા સમજણી છોકરાની પાસે નાના પ્રકારનાં કામ કરાવે છે. પોતાનાંજ પેટનાં બે છોકરાં; એકને કેળવ્યા દઈ દઈને ખવડાવે અને બીજાની પાસે કામ કરાવે. આવો ફેરફાર જે માતાના વર્તનમાં જણાય છે તે, બેઉ છોકરાં-ઓના થોડા વધતા સમજણાંપણાંને લીધેજ છે. જેમ જેમ છોકરું સમજણું થતું જાય છે તેમ તેમ તેના ઉપરના તેની માના પ્રેમમાં ફેર પડતો જાય છે. સમજણું છોકરું અને નાદાન છોકરું એ બેઉ છે તો તેનાંજ પેટનાં છોકરાં; પણ હમણાં ઉપર કહી ગયા તેમ તેમના ઉપર તેમની માની પ્રીતિમાં જે આછા વધતાપણું હોય છે તે બેવાની મજા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે સમજણું છોકરો આવીને માને વળગી પડે તો મા તેને તરછોડી પણ કાઢે છે; અને નાનું છોકરું જરાક રહે તો મા તેની પાસે લાગલીજ હોડી જાય છે અને ધવડાવવા બેસે છે.

૧૧૨-અમે ભગવાનના ભક્ત છીએ એવું લોકો કહેતા ફરે છે છતાં તેઓ ભગવાનના ભજન-પૂજનની બાબતમાં અના-

ર રાજે છે, તે જોઈને મને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યારે પોતાને ઇશ્વરભક્ત કહેવડાવનારાઓની આવી દશા છે, ત્યારે બીજા લોકો, જેઓ પોતાના માથા ઉપર આખા ધર-સંસારનો બોલો ઊંચકીને જીવતા હોય છે અને આ સંસાર બધો અમારા વટેજ આવે છે અને કતાં-હતાં અમેજ છીએ એવી જેમના મનની અંદર દૃઢ નિશ્ચયરૂપી ગાંઠ પડી ગયેલી છે, અને તે ગાંઠ વડે જેઓ બંધાઈ ગયા છે તેમને તો કહેવા જેવું હોયજ શું ? પણ જેમણે તમામ સંસારને પોતાનાથી વેગળો ફગાવી દીધો છે અને છતાં જેઓ દેહાભિમાન રાખી બેઠા છે તેમનાં કૃત્યમાં મને ઘણો અન્યાય દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાનાજ આજસની મદદ વડે પોતાને ભક્તોમાં ખપાવનારાઓ પોતાના મૂખાંઈ ભરેલા દુરાચરના પૂરમાં તણાયે જાય છે.

૧૧૩-હિતનો ઉપદેશ ગમે તેવો સામાન્ય માણસ કહેતો હોય તોપણ તેને સાંભળીને મનમાં ઉતારી લેવો. આ તો જાણે સામાન્ય નિયમ સમજી લેવો. અમુક માણસના કહેવામાં શો માલ છે, એમાં તે વળી શું સાંભળવા જેવું છે, એ તો નકામો બકબક કરે છે, એવું કહીને કોઈના હિતવચનની અવગણના ન કરવી. નાજિયેર હાથમાં લઈને તેના ઉપરનાં છોડાં અને કંઠણ કાચલીને લક્ષમાં લઈને કોઈ એમ કહે કે એમાં કશો જ માલ નથી, એ તો સૂકા લાકડા જેવું તો છે, આવું કહીને જે માણસ પોતાના હાથમાંનું નાજિયેર ફેંકી દેશે તે તેની અંદરના સાર-રૂપ મીઠું કાપડું ખાવાનો સ્વાદ શુભાવશે, એટલા વાસ્તે એવું કરવું ન જોઈએ. પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરનારી સ્ત્રી, છોકરાં, નોકર-ચાકર, જે કોઈ આપણને નારાયણનું સ્મરણ કરાવે તેમને વધાવી લેવાં. તુકારામ કહે છે કે જે સ્તન પોતેજ મૂલ્યવાન છે તેને ગમે તેવે ફાટે-તૂટે ચીથરે ગાંધી રાખ્યું હોય તોપ

મારા આ સ્થૂળ શરીરના સ્થૂળ મુખ વડે જે પદાર્થને હું ખાઈ શકતો નથી અને મારી સ્થૂળ જીભ વડે જે રસનો સ્વાદ હું કઠી ચાખી શકતો નથી તે પારમાર્થિક આત્મસુખનો સ્વાદ અને આત્મરસની મજા હું મારી આત્મિક ઇન્દ્રિયો વડે લોગવી શકું છું. મારી આત્મિક નેત્રેન્દ્રિય વડે હું જે કંઈ જોઈ શકું છું તેનું વર્ણન કરવાને માટે મારા સ્થૂળ દેહની વૈષ્ણવી વાણી અસમર્થ હોવાથી તેને હું મારી પારમાર્થિક પરા વાણીદ્વારા પ્રકટ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે મારા સ્થૂળ દેહની કર્ણેન્દ્રિય જે તરવને ગ્રહણ કરી શકતી નથી તે મારા અંતર્મુખ-મનની અંદર સ્ફુરિત થઈ જાય છે.

૧૧૬-જીઓ, જીઓ, આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યદેહ પામવાની તો દેવતાઓ પણ અભિલાષા રાખે છે. આપણને એવો દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, તે આપણું અહોભાગ્ય છે; કારણકે આપણે આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યરૂપે જન્મ ગ્રહણ કરીને વિઠોળાના સેવકની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. આ મનુષ્ય-જન્મનો મહિમા એવો અદ્ભુત છે કે તેના વડે મનુષ્ય સચ્ચિદાનંદ પ્રાપ્ત પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે અમારો આ મનુષ્યદેહ સ્વર્ગ ઉપર ચઢી જવાને માટે પગ ટેકવવાના પગથિયા સમાન છે.

૧૨૦-તું જે પંડિત હોય અથવા ઉત્તમ કથાવાચક હોય તો તું શ્રીકૃષ્ણની કથા ભાવપૂર્વક સાંભળ. જેમ દ્રવ્ય, ધી અને સાકર એ ત્રણ મળીને ઘણાજ મધુર પદાર્થ જની જાય છે તેમ પાંડિત્યની સાથે કૃષ્ણકથાનો યોગ થવાથી સોનામાં સુગંધ મળવા જેવું થાય છે. તું આવું સમજતો ઘઈશ તો તું ઘણી જાંચી પદવી પ્રાપ્ત કરી શકીશ. તારામાં પંડિતાઈનું માધુર્ય તો પૂરેપૂરું છેજ, હવે તારે જે આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તો તારા

પાંડિત્યના માધુર્યની સાથે શ્રીકૃષ્ણની કથાના માધુર્યનો યોગ કરી દે અને તે બેઢને એકત્ર કરીને તું તેમનું સેવન કર. હું મોટો શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત છું, એવી જે તારા મનમાં જ્ઞાનરૂપી અહંકારની મોટી ખામી છે, તેને તું મૂળસહિત ઉખાડીને ફગાવી દે. સુગંધ-યુક્ત વસાણું નાના પ્રકારનાં હોય છે, પણ તે બધામાં શરીરને સુગંધયુક્ત અને શોભાયમાન બનાવે એવો અને સૌ પુશ્યોદ્ધાર દ્રવ્યોના સારરૂપ એકજ સર્વોત્તમ પદાર્થ છે અને તે અંદનનો લેપ છે; પણ એ બધી વૈભવ-વિલાસની સામગ્રીઓ પાસે હોય અને છતાં ખાવાના અન્નનાજ સાંસા પડતા હોય તો એ બધીજ વસ્તુઓ કશા કામની હોતી નથી. એવીજ રીતે જે તારી પંડિતાઈની સાથે હરિકથાનો મેળ નહિ હોય તો તે પંડિતાઈ પણ કશા ખપની નથી. વેદ, શ્રુતિ અને પુરાણાદિ જેને અર્થે રચાયાં છે તેજ સાક્ષાત્વિકૂલદેવ તારી કથા થતી હોય ત્યાં આવીને ઊભા રહેવા બેઠે. તુકારામ કહે કે છે, એક વિકૂલને બાદ કરતાં બાકી બીજું બધુંજ કાંકરા જેવું છે કે જેને કાઢતાં અને ઘાલતાં કેવળ નકામા ખડખડાટ સિવાય બીજું કશુંજ થતું નથી.

૧૨૧-પોતાનું પેટ ભરવાને સારૂ જે બીજાનાં ગળાં કાપે છે તેમના નિર્દયપણાનો કાંઈ પારજ નથી; પણ તેઓને એટલી ખબર નથી હોતી કે આપણે તેમ કરીને માત્ર ચમપુરીમાં જવાની તૈયારીજ કરીએ છીએ. કોઈ એક મૂર્ખ સ્ત્રી હતી. તે એકાદા પથરા ઉપર સિંદૂર લગાડીને તેની આગળ કાલાવાલા કરતી કે તું મને છોકરું આપીશ તો હું તારી આગળ ગાલણી ઘેટીનું અથવા મરઘડાનું બલિદાન ચઢાવીશ. તુકારામ કહે છે કે જે છોકરાં બીજાને દુઃખરૂપ નીવડે છે તેમને પોતાને અંતે દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી.

૧૨૨-આઠ વર્ષની છોકરી લગ્નને યોગ્ય થાય છે એવું

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; પણ તે આઠ વર્ષ થાય તે પહેલાં તેને એ વર્ષ ગંધર્વ, એ વર્ષ અશ્વિ, એ વર્ષ સૂર્ય અને એ વર્ષ ચંદ્ર લોગવે છે. એવી રીતે તેનાં આઠ વર્ષ પૂરાં થયા પછી તેના લક્ષ્મી તૈયારી કરવામાં આવે છે; પણ તે છોકરી તો વ્યલિચારિણી છે, તેણે આર આર જણુ જોડે વ્યલિચાર કર્યો છે, એવું કહીને કોઈ પરણુ-નારાએ કુંવારી છોકરીને પરણવાની ના પાડી હોય એવું દુનિયા-માં કોઈએ કદી સાંભળ્યું છે ખરું? ગાય પણ કોઈ વાર નરકમાં મોડું ઘાલે છે, પણ તેથી શું તે ગાય મટી ગઈ? તે આખરે ગંગાજળમાંજ જઈને મળે છે. વડ અને પીપળાનાં ઝાડ મેલી વસ્તુના ઉકરડા પાસે ઊગ્યાં હોય તો તેથી શું તેઓ અપવિત્ર થઈ ગયાં? પાંડવોનું કુળ જોવા જઈએ તો તેઓ બધાજ દોષિત ઠરે. એ પાંચ ભાઈ પાંચ જુદા જુદા બાપના છોકરા, અને પાંચ વચ્ચે એક સ્ત્રીને પરણેલા. શકુંતલા વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને મેનકા નામની અપ્સરાને પેટે જન્મી હતી. શૃંગી ઋષિ હરણીના પુત્ર હતા. વ્યાસ મુનિ માછણુને પેટે જન્મ્યા હતા. એ બધાંનાં કુળ જોવા જઈએ તો તે એવાં નીચ અને હલકાં માલૂમ પડશે છતાં તેમનાં નામ લેતાં પાતક માત્રનાં નાશ થઈ બાચ છે. એજ પ્રમાણે અબ્જમિલ, ગણિકા, કુળ્લ દાસી, વિહર, પિંગળા એ બધાંનાં કુળ-ગોત્ર પણ ઉપર કહી ગયા તેવાંજ નીચ હતાં. એવીજ રીતે વાલ્હા કૌળી, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, નારદ એ લોકોનાં કુળ પણ ક્યાં શુદ્ધ હતાં? એ બધાનો જન્મ નીચ જાતિમાં થયો હતો. ઉપર જેમનાં નામ ગણાવી ગયા તે બધાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં ઉપર અસાધારણ પાતકની કાળાશ લાગી તો હતી, પણ તેમણે અનુ-તાપસહિત ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું એટલે તેમની તત્કાળ મુક્તિ થઈ ગઈ. તુકારામ કહે છે કે એ લોકોની મૂળ ઉત્પત્તિનો વિચાર તો દેવતાઓ પણ મનમાં લાવતા નથી. તેથી કરીને જે કોઈ

તેમની ઉત્પત્તિની વાત મોઢથી બોલશે તેને નરકવાસ કરવો પડશે.

૧૨૩-સોનાની ધાળીમાં દૂધ ભરીને કૂતરાના મોઢા આગળ મૂકવી, મોતીની માળા ગૂંધાવીને પાડાની કોટે ઘાંધવી, કસ્તૂરીની સુવાસ દુધ્ધરને સૂંઘાડવી, અને કોઈ વેદશાસ્ત્રને જાણનાર પંડિતે બહેરાની આગળ વેદની કથા કરવી એ બધાં એક સમાન મિથ્યા છે. શાસ્ત્રનો મર્મ પેલો બહેરો શી રીતે શ્રદ્ધા કરવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે શાસ્ત્રનો ખરેખરો મર્મ તો જે જાણે છે તેજ જાણે છે અને ભક્તિનું માહાત્મ્ય તો આચાર સાધુ હોય તેઓજ જાણે છે.

૧૨૪-હો ભગવન ! આ સંસારી લોકોના ઝપાટામાંથી કેવી રીતે મારે મારી જાતનું રક્ષણ કરવું તેની મને જરાય સમજ પડતી નથી. જો કોઈ માણસ પોતાનો સંસાર-વ્યવહાર વ્યવસ્થિત રીતે નિભાવતો હોય અને પોતાનાં સ્ત્રી-છોકરાંનું સારી રીતે પાલનપોષણ ઇત્યાદિ કામ ધરાળાર રીતે કર્યું જતો હોય તો દુનિયાના લોકો તેને વિષે કહેશે કે એ તો ણાઇડી-છોકરાંનું જતન કરી જાણે છે; ભગવાનનું ભજન-પૂજન કરવામાં તો સમજતોજ નથી; એ તો એના ઘર-સંસારમાંજ રચ્યોપચ્યો રહે છે, એવા દોષ તેને માથે લગાડશે. હવે લોકાપવાદથી ડરી જઈને જો તે સંસાર-વ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય તો લોકો કહેશે કે ‘જોયોને ? કેવો આજસુ અને દરિદ્રી છે ? માત્ર પોતાનુંજ પેટ ભરી જાણે છે.’ કોઈ પોતાના વર્ણાશ્રમને લગતા આચાર-વિચાર અને વ્યવહારનું ધરાળાર પાલન કરે, દેવપૂજન કરે, ત્યારે લોકો તેના ઉપર પણ કાંઈ ને કાંઈ આજ ચઢાવીને નિંદા તો કરવાનાજ. તેઓ કહેશે કે એ તો ધર્મની દુકાન માંડી બેઠો છે. દેવપૂજનો ઠાઠ રચ્યો, ગૌમુખીમાં હાથ ઘાલીને માળાના મણકા મૂકવા અને જાણે પોતે મોટો મહાત્મા બની ગયો હોય એવો

દેખાવ કરવો, એટલાં વાનાં તે શીખ્યો છે. હવે એજ માણસ
 જે લોકોની નિંદાથી ડરી જઈને શાસ્ત્રોક્ત આચારવિચારનું
 પાલન કરવાનું છોડી દે તો લોકો શું કહેશે ? જોયોને ? કેવો
 કર્મબ્રહ્મ થઈ ગયો છે ? કોઈ સાધુસમાગમ કરવા માંડે તો તેને
 વિષે લોકો વાતો કરવા લાગશે કે, ‘હવે એણે તો ફલાણા
 ખાવાની કંઠી ખાંધી, ફલાણા ખાવા પાસે કાન કુંકાવ્યા.’ સાધુ-
 સંગ ન કરે ત્યારે લોકો કહેશે કે ‘મૂઝો એ. કોઈ દહાડો સાધુ-
 સંતની પાસે જઈને તો બેસે નહિ, એવાને તે જ્ઞાન શી રીતે
 થવાનું હતું ?’ એ તો મૂઝો અલાગીઓ છે. એવા કરમના
 ફૂટયાના હાથમાં તે શી રીતે લક્ષ્મી આવે ?’ કોઈ શ્રીમંત હોય
 તો લોકો કહેશે કે ‘જોયોને ? કેવો કુલાઈ જાય છે અને લોકોની
 આગળ પોતાની દોલતનો રૂઆળ બતાવતો ફરે છે ! પાસે પાંચ
 પૈસા છે તે જોઈને છલકાઈ ગયો છે અને ગરીબોની સાથે બાબડી
 ખાંધતો ફરે છે !’ એજ પ્રમાણે જે કોઈ જરાક વાચાળ હોય
 તો લોકો કહેશે કે એની જીભ કોણ જાણે શાની ઘડી છે ? કોઈ
 થોડું બોલે અથવા બિલકુલજ ન બોલે તો લોકો કહેશે કે
 અભિમાની છે. કોઈ પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને વખતોવખત મળવા
 ન જાય તો લોકો તેને કઠોર, પ્રેમહીન અને શુષ્ક હૈયાનો કહેશે.
 વારંવાર સૌની સાથે મેળ મુલાકાત કરતો રહે તો લોકો કહેશે
 કે, ‘એણે તો અમારા ઘરનો ઉંજરો ઘસી નાખ્યો.’ કોઈએ એક
 સાથે બે ચાર બાઈડીઓ કરી હોય તો લોકો તેને કામી, વિષય-
 લંપટ કહીને તેની નિંદા કરશે. જે કોઈ બિલકુલ પરજીવ નહિ
 તો કહેશે કે, ‘મૂઝો વાંઢો છે, નપુંસક છે.’ કોઈને છોકરાં ન
 હોય તો કહેશે કે, ‘એ તો મૂઝો વાંઝિયો છે, ચંડાળ છે, એનું
 તો સવારના પહોરમાં મોઢુંજ ન જોવું જોઈએ.’ કોઈને આજ્ઞાં
 છોકરાં હોય ત્યારે કહેશે કે, ‘એને ઘેર છોકરાંની શી પાડ ?

છોકરાંને રોટલા તો પૂરા ખાવાને મળતા નથી, છતાં વરમે વરસે છોકરાં શું જોઈને પેદા કરતો હશે ? આઝાં છોકરાં થાય એ તો એક પ્રકારનું પાપજ કહેવાય.' લોકો તો પેટમાંથી ચોટી કાઢેલા વમનના જેવા છે. ચોટી કાઢેલા અન્નને હાથ લગાડાય તો લોકોની નિંદામાંથી ઊગરી શકાય. ભક્તિહીન લોકોની સોળત સારા માણુમોથી હજમ થાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે મારી એક વાત લક્ષ આપીને સાંભળી લો. તમે લૌકિક નિંદા-સ્તુતિની ઉપેક્ષા કરીને દેવજ ભગવાનનું ભજનજ કરતા થઈ જાઓ.

૧૨૫-સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે અમારે (નાના પ્રકારના કર્મની) ખટપટ કરવી પડે છે. અમે જે કંઈ અમારે જોઈથી બોલીએ છીએ તે વેદના તાત્પર્યને અનુકૂળ રહીનેજ બોલીએ છીએ અને અમારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતપુરુષો જે કહી ગયા છે અને વર્તન કરતા આવ્યા છે તેજ મુજબ અમે કહીએ છીએ અને વર્તીએ છીએ. જ્યાંસુધી બ્રહ્માકારવૃત્તિનો અનુભવ ન થાય અને તેવી વૃત્તિ તેલની ધાર જેવી અખંડ ન રહે ત્યાંસુધી કર્મનો ત્યાગ કરવો એ દેવજ દંભ અને લગ્નાડ-પણુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે અધમપુરુષ હોય તેજ હરિભક્તિમાં દોષારોપણ કરે છે.

૧૨૬-ઉપરના સાત અને નીચેના સાત એમ એકંદર ચૌદ લોક જેના પેટના એક ખૂણામાં સમાઈ જાય છે એવા હરિને અમે અમારી ડોકે બાંધી રાખ્યા છે. અમારા ઘરમાં કશીજ વાતની ઉણપ નથી. રિદ્ધિસિદ્ધિ તો અમારે આંગણે અમારી સેવા કરવા સારું નિરંતર તત્પર થઈને ખડેપગે બેઠી રહે છે. તમામ રાક્ષસોને જેમણે બાંધી લીધા છે એવા પ્રભુ અમારી સમક્ષ હાથ જોડીને બેઠા રહે છે. જે ભગવાનને નથી રૂપ, નથી

આકૃતિ કે નથી કશાં ચિહ્ન તે ભગવાનને અમે અમારી ભક્તિના
ભર વડે કરીને સગુણ અને સાકાર બનાવી દઈએ છીએ. જે
પોતાના અંગ ઉપર અનંત પ્રહાંડોને ધારણ કરી રાખે છે તે
અમારે માટે અતિ અદ્ય અને સગુણ બનીને જિજ્ઞાસુ રહે છે.
તુકારામ કહે છે કે અમે તો આશાતૃષ્ણાને એક બાળુએ કુઠાવી
દઈને ખુદ ભગવાનના કરતાં પણ વધારે બળવાન બની બેઠા છીએ.

૧૨૭-માટીનાં શિવલિંગ બનાવીને તેનું પૂજન કરીએ તો
તે પૂજન માટીનું નહિ પણ શિવજીનું જ થાય છે અને તે શિવજી-
નેજ પહોંચી જાય છે; પણ જે માટીનું શિવલિંગ બન્યું હોય
છે તે તો જ્યાં પાર્થિવ શિવનું વિસર્જન કરી દીધું એટલે પછી
માટીની માટીજ બની રહે છે. એ માટીને પછી કોઈ શિવ માનવું
નથી; તેજ પ્રમાણે અમને સંત સમજીને જે કોઈ અમારું પૂજન
અથવા સન્માન કરે છે તે પૂજન અમારું નહિ, પણ ભગવાનનું જ
થાય છે અને ભગવાન પોતે તેને ગ્રહણ કરી લે છે. અમે તો
સંતોના અપરાધી અથવા તેમના દાસ સન્માન છીએ. અમને
કોઈ સંતની પદવી રખેને આપતા. પથ્થરની વિધ્યભૂતિ બના-
વીને તેની કોઈ પૂજા કરે તો તે પૂજા પથ્થરને નથી પહોંચતી,
પણ વિધ્ય ભગવાનનેજ પહોંચે છે અને પથ્થર, જેની તે ભૂતિ
બનેલી છે, તે તો પથ્થરનો પથ્થરજ રહે છે. તેને કોઈજ વિધ્ય
કહેવું નથી. એવીજ રીતે કાંસાની ધાતુમાંથી કોઈ દેવીની ભૂતિ
તૈયાર કરે અને તેનું પૂજન કરે તો તે પૂજન કાંસાની ધાતુનું
થયું એમ ન સમજવું, પણ દેવીનું જ પૂજન થયું એમ લાણવું
અને તે પૂજન પહોંચે છે પણ દેવીનેજ, કે જેને ઉદ્દેશીને પૂજન
કરવામાં આવ્યું હોય છે; પરંતુ જ્યાં પૂજનવિધિ સમાપ્ત થઈ
ગઈ અને દેવીનું વિસર્જન થઈ ગયું એટલે પછી તે ભૂતિને
કોઈ દેવી માનશે નહિ. તે તો કાંસું હતું અને કાંસુંજ રહેવાનું.

તુકારામ કહે છે કે પૂર્ણ પ્રજ્ઞાનંદના પ્રતિ મારી કરણી-અર્થાત્ મારો લક્ષ્મિભાવ તે, કપડાં ઉપરની કાંછના જેવો છે. અમારી જે કોઈ ભાવનાસહિત પૂજા કરશે તે પૂજા જેની છે અને જેને પહેંચવી જોઈએ તે ભગવાનજી ગ્રહણ કરી લેશે અને અમે તો મૃતિના પથરાની માફક પથરાના પથરાજ રહીશું.

૧૨૮-પાંદુરંગના ચરણનું જેઓ ધ્યાન કરતા હોય એવા સ્નનનોજ મારા પ્રિય સાથીઓ અને મિત્રો છે. ખોળા બધાઓને શાસ્ત્રવિધિની મર્યાદાની ખાતર તેમને યોગ્ય માન આપી જુદું છું; કારણકે તેઓ આખરે છે તો ભગવાનનાજ અંશ. હું મન, વાણી અને કાયા વડે વૈષ્ણવ માત્રનો દાસ છું. તેમનું ઉચ્છિદ્ર ખાવાની હું નિરંતર ઈચ્છા રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે હરિના દાસ મને જેટલા વહાલા લાગે છે તેટલું વહાલું મને બીજું કોઈજ લાગતું નથી.

૧૨૯-પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવું એનું નામ દયા. કઠોર અને દુષ્ટતાયુક્ત શાસન કરવાથી દયાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રયુક્ત ધર્મનીતિનું શ્રવણ કરી કરીને સાર શું અને અસાર શું, તેનો મેં નિર્ણય કરી લીધો છે. ઉન્મત્ત લોકો નીતિ અને ન્યાય તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં પોતાના મનનું સૂઝવું કરે છે, જેને શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટેજ ભગવાન અવતાર લે છે અને નાના પ્રકારની લીલા કરવાનો પરિશ્રમ લે છે.

૧૩૦-મારો હીકરો સારો નીવડે એવી અભિલાષા તો દરેક માતાને હોય છે. હરકોઈસ્ત્રીને પોતાનો એકનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત કરતાં પણ વધારે પ્રિય હોય છે. એવા પુત્રનો તેને વિયોગ થયો હોય તેવે વખતે તે સ્ત્રીને ગમે તેટલાં સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત થાય

તોપણ તે તેને કડવાં ઝેર સમાન લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે પગે કંડુ માખણ ધસ્યાથી આંખને ટાઢક લાગે છે તેવી એ વાત છે.

૧૩૧-કોઈ એક છોકરી પરણીને સાસરે જતી વેળા માહરા-માંથી જતાં જતાં વારે વારે પાછી નજરે જોતી જોતી જાય છે; તેજ પ્રમાણે હે દેશવ! મારા જીવનની પણ એવીજ દશા છે. તું કોઈ દિવસ પણ મને દર્શન દઈશજ એવી આશા મારા મનમાં ઉદિત થઈ છે. પોતાની માથી વિખૂટું પડેલું બાળક ચારે દિશાએ બાવડું બાવડું જુએ છે. તુકારામ કહે છે કે પાછીમાંથી બહાર આવી પડેલી માછલી જેમ ટળવળે છે તેમ હું પણ તમને મળવાને સાડું ટળવળું છું.

૧૩૨-વિવાહ કરવાને સાડું કન્યાને જોવા આવેલા લોકોને તે કન્યાને પિતા પોતાની દીકરી બતાવે છે અને ન્યારે વિવાહ-તું નક્કી થઈ જાય છે ત્યારે વરના પાપની પાસેથી કન્યાના અવેજમાં પૈસા માગી લે છે. કલિયુગમાં આવો અવળો ધર્મ ચાલવા લાગ્યો છે, જેથી કરીને લોકોનાં પુણ્યનો ફાયદો થતો જાય છે અને પાપની વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. બધાજ વર્ણના લોકો પોતપોતાના ધર્મોમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે, ગ્રાહણો પોતાનાં ગ્રાહકમં ભૂલી ગયા છે અને ચોરી-ચાડી કરતા થઈ ગયા છે. દ્વાદશ તિલક અને પંચાંગને તેમણે એક જાનુએ મૂકી દીધાં છે અને તેમની જગ્યાએ મીઠું-મરચું અને આમલીના કોથળા ખાંધે મૂકીને ગામે ગામ ફેરી કરવાનો ધંધો પણ ગ્રાહણો કરવા લાગ્યા છે. ન્યાયાસને બેસનારા ગ્રાહણો પણ અવળા ઇન્સાફ કરીને લોકોને ત્રાસ આપે છે. કોઈ કોઈ ગ્રાહણ તો વાણિયાની દુકાને શુભાસ્તાનું કામ કરતા થયા છે અને તેલ-ધીના જમા-ઉધારના દિસાળ લખતા થયા છે. તેઓ તીવ્ર જાતિના લોકોની

નોકરી પણ સ્વીકારે છે અને કામમાં ભૂલચૂક થઈ બેસે ત્યારે માર પણ ખાય છે. ક્ષત્રિય રાત્રીએ ગિચારી રાંકડી પ્રત્તને ચૂસી ખાય છે, તેમનું ધન લૂંટી લે છે અને અનેક રીતે લોકોની સંતા-મણી કરે છે. વૈશ્યો અને શૂદ્રો તો સ્વભાવે કરીનેજ હલકી બુદ્ધિ-વાળા હોયજ તેથી તેમને વિષે તો હું કશું કહેતોજ નથી. આવા પ્રકારનો બાહ્ય દેખાવ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તે ખરાબ છે, એવું મનમાં સમજ્યા છતાં મોઢથી ચીકું ચીકું બોલવું એ તો પાપનું જ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવન! તમે કેમ સોડ તાણીને સૂતા છો? હવે જરા જાંઘમાંથી જાગી ઊઠો અને જલદી જલદી જગતની વહારે ધાઓ.

૧૩૩-કન્યાને અંગે નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીને તેનું દાન દેવું એ સ્મરન પૃથ્વીનું દાન દીધા બરોબર છે; પણ એ વાત મૂર્ખ લોકોને હૈયે વસતીજ નથી. તેમ કરવાને બદલે તેઓ જીલટા કન્યાના અવેજમાં વરના બાપની પાસેથી પૈસા લે છે. એ પાપનું આગળ જતાં કેવું મોટું ફળ આવશે તેની તો તેમને લવિષ્યમાં બજાર પડશે. મનુષ્ય પોતાના કર્મનું પાલન કરતો રહીને ઉદર નિર્વાહ કરે તો તેમ કરીને તે કર્મનું ઉપાજન કરે છે. જેની દાનત શુદ્ધ હોય છે તેની મદદે ભગવાન પોતે આવ્યા આવે છે. માટે તમે સત્ય બોલો અને સત્ય આચરણ કરો અને પછી શું થાય છે તે જોયા કરો. અન્નની, માનની અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવી ન થવી એ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે. તુકારામ કહે છે કે એવું કોઈ પણ કામ ન કરવું કે જે કરતી વખતે આપણું મનને પરિતાપ થાય અને લવિષ્યમાં આપણું વિનાશ થાય.

૧૩૪-લક્ષ્મના માંડવામાં રોશની પ્રકટાવીને, વાજિત્રો વગ-ડાવીને, કન્યાને મુગોલિત વસ્ત્રાલંકારથી શણગારીને, તેનુંજમાઈ-

ના હાથમાં દાન દેવું જોઈએ ત્યારપછી કન્યાને પાલખીમાં બેસાડીને જમાઈ તેને પોતાને ઘેર તેડી જાય તે વખતે કન્યાના બાપે જમાઈના પગ ઘોઈને તેનું પૂજન કરવું જોઈએ. વિદાય-ગીરીમાં જમાઈને માથે પાઘડી અને પહેરવા લાયક ખીન્ત નવાં સુશોભિત વસ્ત્રોની પણ ભેટ કરવી જોઈએ. જમાઈનું સન્માન કરવાને માટે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે બધુંજ કરવું અને કશું બાકી રાખવું નહિ. એ કાર્ય કરતી વખતે જીવને સાંકડો કરવો નહિ. જમાઈને જે કાંઈ આપવું આવશ્યક હોય તે બધુંજ આપવું, એ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો રિવાજ છે. એ રિવાજનું જેઓ પાલન કરતા નથી અને કન્યાવિક્રય કરીને પૈસા ખાઈ જાય છે તેઓ હૃતરાસમાન છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ ખરેખર મૂર્ખ છે અને તેઓ પોતાના નરકની વાટ પોતાને હાથેજ તૈયાર કરે છે.

૧૩૫-ધારો કે કોઈએ બ્રહ્મહત્યા કરી, ગૌહત્યા કરી, છતાં તેને હાથે એક પાપ થવાનું હજી રહી ગયું છે. તે પાપ કયું તે તમે જાણો છો? તે પાપ બીજું કોઈજ નહિ પણ પોતાની દીકરીને જમાઈના હાથમાં આપવી અને તેના બદલામાં જમાઈની પાસેથી પૈસા લેવા. એ કામ મનુષ્યને નહિ પણ હૃતરાને યોગ્ય છે. જેણે પોતાની દીકરીના પૈસા ખાધા, તેણે પૈસા ખાધા નથી પણ ખરેખર નરમાંસ અને નરઅસ્થિ ખાધાં છે. તેને નરમાંસભક્ષક કહીનેજ બોલાવવો જોઈએ. મોનાની ચોરી કરવી એ મહાપાપ છે, પણ કન્યાવિક્રય એ તો તેના કરતાં વધારે ધોરતર પાતક છે. એ એટલું બચાનક પાતક છે કે તેનો મોઢથી ઉચ્ચાર કરતી વખતે પણ શરીરે કંપારી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે જેનાં મનમાં કન્યાના પૈસા લઈને તાલેવંત થવાનો વિચાર આવતો હોય તે અકર્મી બવાઈઓ થઈને નાચે અને તેની રાંડ લીખ માગતી ફરે તે શું ખોટું છે?

૧૩૬-આવા (૧૩૫ માં અભંગમાં જેનું વર્ણન કર્યું છે તેવા) દુષ્ટ માણસનો જે કોઈ પક્ષ લેશે તે પણ તેના જેટલોજ પાપી કહેવાશે. અન્યાયનો પક્ષ કરનાર માત્ર દુઃખનોજ ભોક્તા થાય છે અને પોતાના પૂર્વજ્ઞેને પણ નરકયાતના ભોગવાવે છે. અરે! સૌ સાંભળી લેજો. આવા દુષ્ટ પાપીને જે રાજ સજા કરતો નથી તે રાજનું અન્ન ખાવું એ પણ દારૂ પીધા બરાબર છે એમ તુકારામ કહે છે.

૧૩૭-લોકોને ફસાવવાનાં કપટપ્રપંચ મને આવડતાં નથી. હે દેવ ! હું તો એક તમારુંજ કીર્તન કરું છું અને તમારા એકલાનાજ ગુણ ગાઉં છું. લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષવાને માટે જડીબુટ્ટીના પ્રયોગ અથવા ચમત્કાર કરવાનું હું શીખ્યો નથી. હું કોઈની પાસે કદી ચાચના કરતો નથી. એ વાતનો દુનિયામાં પ્રચાર કરનારા શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પણ મારી પાસે છે નહિ. કોઈ મઠ કે મંદિરનો હું માલિક નથી; તેમ મારે નામે એક વેંત જેટલી પણ પસાયતાની ભાંય નથી. પૂજના ઠાઠમાઠની જમાવટ કરવાનાં મારી પાસે કશાં સાધન નથી. પૂજા કરવાનાં નાના પ્રકારનાં ઉપકરણ, વાસણ, ધૂપ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ, નૈવેદ્ય એમાંનું મારે કંઈજ નથી. કંસારાએ દુકાન માંડી હોય તેમ નાના પ્રકારનાં ત્રાંખા-પીતળનાં વાસણ સજ્જતો હું કદી દેવ-પૂજન કરવા બેસતો નથી. મારા ઉપર કોઈ ભૂત કે વૈતાળ પ્રસન્ન થયો નથી કે જેથી હું લોકોની છૂપીછૂપી વાતો કહી જતાં. લોકોની આગળ પુરાણોની કથા કરવી, અને કથામાં આવે એક વાત અને કહે તેથી તદ્દન બિલટી વાત, એવો હું પુરાણી નથી. હું મોઢા-માંથી ચૂંદડીઓ, નાળિયેર અને કંકુ ફાઢનાર અંળામાતાનો ભગત નથી અને એવા ઢાંગધતૂરા કરીને હું દુનિયાને ઠગતો નથી. વળી ઘટાકાશ, મઠાકાશ અને તાંતુપટની ચર્ચા કરનાર

વેદાતી પડિત પણ હું નથી કે જેથી મારી શબ્દભાષા બાધીને
જગતને સદાકાળ બુલાવામા નાખ્યાજ કડ મૂર્ખાઓ જેમ
ગૌમુખીમા હાથ ધાલીને બેઠા બેઠા આખી દુનિયાની કુચલી કરતા
જાય છે અને માળાના મણકા ટપોટપ ટપકાવતા જાય છે તેમના
જેવો હું જાગલા જગત પણ નથી હું અથર્વવેદ લખ્યો નથી
અને તેથી મારણ, મોહન, મ્તભન, ઉચ્ચાટનના જુઠા પ્રયોગો હું
કરી જણતો નથી તુકારામ કહે છે કે એક દરિભક્તિને જાદ
કરીને ઉપર ગણાવેલા કામોમા જે કોઈ શ્રવવાયા છે તે જાધાજ
નરકવાસી થયા છે હું કાઈ તેમના જેવો ગાટો નથી કે નરકે
જવાનો રસ્તો જોળતો ફરે

૧૩૮-‘ મને માન આપો, મને માન આપો ’ એવા લોકોની
આગળ જાલાવાલા કરીને અને રોદણા રડીને કદાચ માન મળ્યું
તોપણ તેવા માનમા શોભા શી? જાગવાને પોતેજ જે કૃપા કરીને
આપ્યું હોય તેજ ખરૂં તેમાજ મનનુ માચુ સમાધાન અને
વાસ્તવિક સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પોતાના જેતરમા પોતાને
હાથે વાવેતર કરીને, જાતે કોશ કે રેટ ચલાવીને જેતરમા
પાણી મીચીને જે પાક તૈયાર કર્યો હોય તેનું અથવા તેને જાજ
રમા વેચીને તેના વડે ખરીદેલા અન્નનું દાન કર્યાથી જે આત્મ
સતોષ પ્રાપ્ત થાય તે આત્મસતોષ શું લીખ માગીને પ્રાપ્ત કરેલા
ધાન્યનું દાન કર્યાથી થવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે ઉતા
વળિયાપણું કરવાથી મોટાઈ મળતી નથી ધીરજ રાખવી જોઈએ
જેઓ એવા ધૈર્યવાન હોય છે તેમનેજ ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે

૧૩૯-જે આસનના ઉપર પોતાને પૂજ્ય હોય એવી વસ્તુની
પધરામણી કર્યો પછી તેજ આસન ઉપર પોતે બેસવું એ
પોતાની માતાની સાથે ગમાગમ કર્યો સમાન છે તમારૂં ખરૂં

હિત થેમાં છે એ બાણવાની બે તમને ઉત્કંઠા હોય તો હું તમને
જે ધર્મ અને નીતિનો મર્મ સમજાવી દઉં તેને તમે સાવધાનતા-
સહિત સાંભળો. જે ઠેકાણે સંતપુરુષોનું પૂજન થતું હોય તે
ઠેકાણે અમારું પણ પૂજન થવું જોઈએ એવી પોતાનામાં સંતોનાં
લક્ષણ જરા પણ ન હોવા છતાં આશા રાખવી એ તો સાચેજ
ભવજળના વમળની અંદર ફસાઈ પડવા બરોબર છે, એટલી વાત
તમારે સૌએ ગોખી રાખવી. તુકારામ કહે છે કે જે શ્રેષ્ઠ આસન
ઉપર સંતો બેઠા હોય તે આસન ઉપર બે કોઈ એકદમ ચઢી
બેસે તો તે સંતોથી વિન્ન અર્થાત્ જુદો તો પડીજ જશે અને તે
આસન ઉપર તે શોભશે પણ નહિ.

૧૪૦-અધમ મનુષ્યોનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે જે
મોઢથી તેઓ સ્તુતિ કરે તેજ મોઢથી પાછાં નિંદાવચન પણ
બોલી નાખે. તેઓ પોતાની પાસેના સોનાને દાટી દે છે અને
માટીનાં ઢેકાં ખાવા મંડી બાય છે. જેમ ગમે તેટલું ઉંચા પ્રકારનું
લોજન જમ્યા હોઈએ તોપણ મળદ્રારની વાટે તો તે લોજન
નરકના રૂપમાંજ બહાર આવે છે, અને વીંછીને દગાવીએ તો કશો
લાભ ન થતાં ફક્ત તેના વિપનોજ શરીરમાં સંચાર થાય છે;
તુકારામ કહે છે કે તેવુંજ હર્જનનું પણ સમજી લેવું.

૧૪૧-અધમ લોકોની પ્રીતિ પતંગના રંગ જેવી ક્ષણિકજ
હોય છે. એવા રંગમાં રંગેલું વસ્ત્ર થોડી વારમાંજ ઝાંખું થઈ
જાય છે અને તેને અર્થે જરવેલા પૈસા પાણીમાં જાય છે. જેમ
સાપની દાઢમાં ઝેર હોય તેમ અધમ લોકોના હૃદયમાં પણ ઝેર
ભરેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે હે ભગવન્! એવા લોકોનું
તો મને કોઈ દહાડો ભૂલેચૂકે પણ દર્શન થયો મા.

૧૪૨-એક પાંદુરંગના ત્રિવાય બીજા કોઈની પણ સ્તુતિ

કરવી એ અમારે માટે પ્રસન્નતાના પાતક સંમાન છે. અમે વિધ્વંસી લોકોનો ભાવ સદા એકદેશીય હોય છે, અને તેથી કરીને અમે અમારા ઇંદ્ર દેવના સિવાય બીજા કોઈ દેવને માનતા નથી અને કદી માનવાના પણ નથી. જો મારી આ પ્રતિજ્ઞામાંથી હું ચલિત થાઉં તો મારી જીભના બલે એ કટો દુકડા થઈ જાઓ. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગના સિવાય બીજો કોઈ દેવ છે એવો વિચાર પણ જો મારા મનમાં ઉદય પામે તો આખા સંસારનાં તમામ પાપ મારે માથે આવી પડે.

૧૪૩-તરસ્યો માણસ ગંગાકિનારે પાણી પીવા જાય છે, પાણી પીએ છે, તેની તરશ છીપી જાય છે, તેને તૃપ્તિ થાય છે; પણ તેથી ગંગાનું પાણી જરા પણ ઓછું થતું નથી. તેવી રીતે કે કૃપાનિધિ દેવ ! તમે મારી મનઃકામના પૂર્ણ કરો. હે ભગવન ! તમે તો દાતાઓના રાજા છો અને મારી ઇચ્છાઓ તો બહુ થોડી છે. તુકારામ કહે છે કે મારા પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરીને જુઓ અને મારી વહારે ચાલ્યા આવો.

૧૪૪-આપણે આપણા ઘરમાં દેવપૂજન કરવા બેઠા હોઈએ અને તેવે વળતે કોઈ સંતપુરુષ આપણે આગણે આવી ચઢે તો તેમનો તરતજ આદરસત્કાર ન કરતાં દેવપૂજનજ કર્યા કરીએ તો તે ભારે અધર્મ કહેવાય. આવો અપરાધ કરનાર વ્યક્તિ દેવના ઉપર અંદન-પુષ્પ ઇત્યાદિ ચઢાવે અથવા તે ચઢાવતી વખતે જે જે મંત્રો લેતો તે બધાજ દેવના મસ્તક ઉપર પથ્થરના પ્રહાર કર્યા જરોજર થાય છે. પોતાને બારણે આવેલા અતિથિનો અનાદર કરવો અને ભગવાનને પૂરણપોષી (વેડમી)નો ધાળ ધરાવવો ! તુકારામ કહે છે કે મનમા આવી ભેદબુદ્ધિ રાખીને જે કોઈ દેવનું પૂજન કરશે તે પૂજન નથી કરતો, પણ બિલકો પોતાના દેવના ઉપર પ્રહાર કરે છે.

૧૪૫-મનુષ્યોની અને સંતપુરુષોની સેવા કરવી; કેમકે એ સેવા અંતે ભગવાનનેજ સમર્પિત થાય છે. તેના વડે તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે; કારણકે ભગવાનના ભક્તોએ ભગવાનના અંગ સમાન છે. ધર્મનો અસલ મૂળ મુદો, સારનો સાર આ એકજ જાળતમાં રહેલો છે, અને એ પરમ સત્ય છે, એવું તુકારામ ત્રણ ત્રણ વાર ફરી ફરીને કહી સંજ્ઞાવાચે છે.

૧૪૬-આજ દિન યુધીમાં તમે અજાણપણે પરસ્ત્રીગમનનું પાપ કર્યું હશે તોપણ તમે જે દિવસથી ઈશ્વરભક્તિ તરફ વળ્યા તે દિવસથી તમારાં પહેલાંનાં પાપની તો તમને માફી મળી જશે; પણ તમારે આજ પછી કેવી રીતે વર્તવું તેના સંબંધમાં હું તમારી મર્યાદા બાંધી દઉં છું. તે મર્યાદા એવી છે કે પરસ્ત્રી-ગમન કરવાનો જો તમારા મનમાં વિચાર પણ આવ્યો તો જાણે પોતાની સગી માની સાથે તેવું કામ કરવાનો વિચાર આવ્યો, એવું માની લેજો. અમે આટલાટલું કહીએ છીએ તે છતાં પણ જેમનું મન આદ્યું ન રહેતું હોય તેમનું અમે મોઢું પણ જોનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે તમને શુભ વર્તન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવીએ છીએ તે પ્રમાણે તમે જરાજરા વર્તો છો કે નહિ તેની સાક્ષી તમારું પોતાનું અંતઃકરણજ દરરોજ પૂરે એવી રીતે તમારું આચરણ રાખવું જોઈએ.

૧૪૭-ખીજને નુકસાન કરીને જેનું મન પ્રસન્ન થાય છે તે પાપી જરૂર નરકવાસી થનાર છે એમ નક્કી માની લેજો. તેને તમે શીઘ્રકોપી અર્થાત્ વાત વાતમાં ક્રોધને વશ થનાર જાણજો. જેને ગંદી વાતો કાન માંડીને સાંભળવાની ટેવ હોય, એવી ગંદી વાતો પોતાને મોઢથી કરતો હોય તે માણસને ઘણું અધમ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે તેની વાણીમાં કશી સ્થિરતા હોઈ શકેજ નહિ,

૧૪૮-ખે માટીનાં વાસણુ એકજ કુંભારને હાથે બન્યાં હોય છે અને એકજ પલ્લવામાં પાક્યાં હોય છે, છતાં તેમાંનું એક વાસણુ રસોઈ બનાવવાના કામમાં આવી જવાથી રસોડાની અંદર જઈ બેસે છે અને બીજું વાસણુ નરકનું પાત્ર બનીને પાયખાનામાં ગોઠવાઈ ન્તય છે. એવીજ રીતે પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ વઠે મનુષ્યો પણ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જીવે છે. હીરો પથરાની સાથે એકજ ખાણની અંદર પેદા થાય છે પણ હીરાની અંદર તેજ હોય છે ત્યારે પથરાની અંદર કાંઈ તેજ હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે પેલો હીરો રાતના માથા ઉપર જઈ બેસે છે, ત્યારે પથરો પગથિયાં ચણવાના કામમાં વપરાય છે; જેના ઉપર લોકો રોજ પોતાનાં પગ મૂકીને ન્તય છે અને આવે છે.

૧૪૯-પૂરી, વડાં એવા એવા ખાદ્ય પદાર્થોની વાતો સાંભળવાથી મોઢાની અંદર કાંઈ પૂરી અને વડાં આવીને પડી જતાં નથી; માત્ર મોઢામાં પાણી આવે એટલુંજ કૃપા નીપજે છે. પૂરીઓ આમ આમ કરાય, વડાં આમ આમ કરીને તળાય, એવી વાતો કરનારના આંતર હાથ હાલે છે એટલુંજ. તેમનાં મોઢામાં નથી પૂરી આવીને પડતી કે નથી વડાં આવતાં. એવીજ રીતે માત્ર શબ્દજ્ઞાનની ચર્ચા એ તો મીઠા વગરની ક્રીકા ફસ જેવી સ્વાદ-રહિત રમોઈના સમાન છે. ઠોઈ માણસ મોઢેથી શૂરાતનની વાતો કરે પણ જેનામાં સાચા શૂરાતનનો જરા જેટલો અંશ પણ ન હોય તેવા માણસના મોઢાની શોષની કયાઓ શું ચૂલામાં બાળવાના કામમાં આવવાની હતી? તુકારામ કહે છે કે જે માણસ મોઢેથી ઝાઝો લવારો કરે તે અંદરથી જૂઠોજ છે એમ જાણવું.

૧૫૦-જંગલની અંદર અંદગનું ઝાડ પરિપક્વ થયું હોય તો તું અમને તારી ખુશખો આપ એવું તેને કહેવું પડતુંજ

નથી; કારણકે તેની અંદર મુગંધને ફેલાવવાનો જે સ્વભાવ રહેલો છે તે પોતાની મેળેજ વગર કહ્યે બહાર પ્રકટ થાય છે. તે ઢાંક્યો ઢાંકાતોજ નથી. સૂર્યને કહેવું પડતું નથી કે સવાર થઈ માટે તું ઊગ. સૂરજ તો પોતાનો ઊગવાનો વખત થાય એટલે પોતાની મેળેજ ઊગે છે અને પ્રાણી માત્રને જગાડવાને સારૂ તેને આજ્ઞા પણ કરવી પડતી નથી; તેમ તેનાં કિરણ પણ કોઈને જાગી ઊઠવાની આજ્ઞા કરતાં નથી. તેઓ પોતે પોતાનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતેજ કર્યે જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મેઘગર્જના થાય એટલે તે સાંભળતાંની સાથેજ મોરથી નાચ્યા વિના રહેવાતુંજ નથી; કારણકે મોરનો નાચવાનો અને મેઘનો નચાવવાનો સ્વભાવજ છે; જેનો જે મૂળ સ્વભાવ હોય તે કોઈનાથી છુપાવી શકાતોજ નથી.

૧૫૧-અંદનવૃક્ષના તમામ ભાગ અર્થાત્ તેના મૂળથી માંડીને ટોચ સુધીનાં તમામ અંગપ્રત્યંગ અંદનજ હોય છે. તેનો એક ભાગ ખીન્ન ભાગથી લગારે ભિન્ન નથી; તેમ પારસમણિની કોઈ પણ એક જાણુ તેની ખીણ જાણુઓથી શુભમાં ભિન્ન નથી. દેવો પ્રકાશરૂપ છે. તેની આગળ તેમજ પાછળ કોઈ પણ જાણુએ અંધકાર હોઈ શકતોજ નથી. એવી રીતે સાકરનો ગાંગડો જ્યાંથી જાઈએ ત્યાંથી ગળ્યોજ લાગે. તુકારામ કહે છે કે તેવીજ રીતે જે સજ્જન છે તે સર્વાંશે સજ્જનજ છે. તેનામાં દુર્ગુણની છાયા પણ હોતી નથી.

૧૫૨-હો સાધન-ભજન-કરનારાઓ! તમે તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન કરો; અર્થાત્ તમારું મન હંમેશાં તમને અનુકૂળ રહે, તમારી આજ્ઞામાં રહે, એવું કરી દો. જે જે સિદ્ધિ-સિદ્ધિ કહેવાય છે તે જાધાની પ્રાપ્તિની મૂળ ચાવી આજ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી, સુખનો કે દુઃખનો અનુભવ થવો, જાંધનનો અથવા

ચિત્તના સમાધાનનો અનુભવ થયો, એ બધાનોજ આધાર ઇચ્છા-રૂપી મનના ઉપર રહેલો છે. પથ્થરના ઉપર ઘાટ ઘડીને બનાવેલી મૂર્તિમાં દેવત્વની ભાવના કરનાર પણ એ મનજ છે. હું એ દેવનો ભક્ત છું એવી કલ્પના પણ એ મનજ કરે છે. આથી કરીને વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ દેવનું પૂજન કરવું હોય તો મન વડે મનનીજ પૂજા કરવી જોઈએ. જેમણે દેવનું યથાર્થ પૂજન કર્યું છે તેમણે એ રીતેજ કર્યું છે. સર્વની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર કોઈ હોય તો તે મનજ છે. મનજ સર્વની જનેતા છે. અમુક માણસ એકાદ વ્યક્તિને પોતાના ગુરુને સ્થાને પધરાવીને તેનું ગુરુભાવે પૂજન કરે છે અને હું આ ગુરુનો શિષ્ય છું એવી ભાવના મનમાં કરે છે; આની અંદર વાસ્તવિક રીતે તેનું મનજ તેના પોતાના મનની સેવા કરે છે. આપણું મન જો પરમાર્થને અનુકૂળ થઈ જાય તો તે સફળતિ તરફ લઈ જાય છે અને પ્રતિકૂળ થાય તો તે અધોગતિ તરફ ઘસડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે સાધક! હે પંડિત! હે વાચક! હે શ્રોતા! અને હે વક્તા! તમે ભારી એકજ વાત બરાબર સાંભળી લેજો કે, મનના મિવાય ખીજ કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ.

૧૫૩-સાપણુ મા અને વડૂ બાપ એ બેની સાથે રહેનાર છોકરાંને કદી સુખ હોયજ નહિ; કારણકે વડૂ-બાપ બન્નેનાં ખાઈ જાય અને સાપણુ-મા ઇંડાં ખાઈ જાય. અંદનના લાકડાની સૂળી બનાવી હોય પણ તેના ઉપર ચઢનારને સુખ નહિ પણ દુઃખજ થશે અને તેના પ્રાણનો અંતે નાશજ થશે. સોનાની બેડી પગે જડી હોય પણ તેથી કાંઈ ક્ષણ વારને માટે થોડુંજ સુખ થવાનું હોતું? બેડી ગમે તે ધાતુની હોય પણ તેનાથી દુઃખજ થાય. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે જો કોઈને પોતાના જ્ઞાનનું પણ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તો તે અભિમાન તેને નરકમાંજ લઈ જવાનું.

૧૫૪-કોઈ શાસ્ત્ર ભણ્યો હોય તો તે શાસ્ત્રના શબ્દાર્થનો અનુવાદ કરી બાંધે છે, પણ તે શાસ્ત્રવચનમાં વળુંવેલા વિષયનો તેને અનુભવ નથી હોતો. શાસ્ત્રના પંડિતો કથાઓ કરી બાંધે છે, પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરી બાંધે છે પણ એ નિરૂપણ જેનું છે તે પરમ સુખ અને આનંદના સારરૂપ પ્રદા, તેનો અનુભવ અને તે અનુભવજનિત સુખ તેમણે આખ્યું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે લાંચરુશવત લઈને કેટલાક લોકો કચેરીઓમાં જૂઠી સાક્ષી પૂરી આવે છે પણ ખરી ખીના શી હતી તેનું તેમને જરાય જ્ઞાન હોતું નથી, એવી રીતે અનુભવચૂન્ય લોકો પણ પ્રદાનાંદની વાતો કરી બાય, પણ તે શી વસ્તુ છે તે જરાય બાણતા હોતા નથી.

૧૫૫-પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં કર્મ, જેનાં ફળ આપણે વર્તમાન સમયમાં ભોગવવા લાગ્યા છીએ, તે આપણું પ્રારબ્ધ કર્મ બાંધવાં; અને પૂર્વે કરેલાં તો ખરાં, પણ જેનાં ફળ હજી આપણે આખ્યાં નથી પણ જે આપણે નામે જમા થઈ રહ્યાં છે તે આપણું સંચિત કર્મ છે. આ જન્મમાં આપણું મૃત્યુ થાય ત્યાંસુધીમાં આપણે હાથે જે જે કર્મ થાય તે આપણું ક્રિયમાણ કહેવાશે; પણ એ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ કર્મ હરિના ભક્તોને બંધનકારક હોતાં નથી; કારણકે તેવા ભક્તોને અંદરના તેમજ બહારના જગતમાં એકલા ભગવાનનો એવો એકસરખો અખંડ અનુભવ થયા કરે છે કે તેમને લગતું બધુંજ ઈશ્વરમય બની બાય છે અને બીજા કશાને માટે અવકાશજ રહેતો નથી. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ એ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ ગુણ હરિના ભક્તોમાં હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો એ બેઉની વચ્ચે કશો ભેદજ હોતો નથી.

૧૫૬-વેદનું મૂર્તસ્વરૂપ જે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો એક માત્ર સાર છે, એવા ભગવાન મારા પ્રાણપ્રિય સખા છે અને સદાસર્વદા

મારા નિકટના સંગી છે, અર્થાત્ તેમના સિવાય ખીજા કોઈતું ચિહ્ન મારે અંગે હું ધારણ કરતો નથી. અમને તો અમારા હરિના નામમાંજ સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણતા મળી ગઈ છે. સગુણ અને નિર્ગુણ એ બેઉ જોનાં અંગ છે તે અમારી સાથે નિત્ય કીકા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે અમે તો બ્રહ્માના પણ પિતા છીએ. અમે સ્વયંભૂ અને સ્વતઃસિદ્ધ છીએ, તેથી અમારી ઉત્પત્તિ કરનાર કોઈ હોઈ શકેજ નહિ.

૧૫૭-ભક્તોના પ્રતિ ભગવાનનો કેવો પ્રેમ અને કેટલી બધી પ્રગાઠ મમતા છે તે જરા વિચારો તો ખરા! જુઓ, નીચ નતિમાં જન્મેલી લીલડી (શબરી) તેનાં ખાધેલાં એકાં બોર તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ રામચંદ્રે ખાધાં. રામ તો પ્રેમના અતિશય ભૂખ્યા છે; કારણકે તેમના ઘરમાં બીજું બધું તો છે, પણ એકલા પ્રેમનોજ દુષ્કાળ છે. વળી સુદામાના લુખાસૂકા પૌઆના પણ એજ ભગવાને ફાકા માર્યા. તુકારામ કહે છે કે ભગવાનનો સ્વભાવ એવો છે કે એહું, થોહું, એવું તેવું તો તે કદી લક્ષમાં લેતાજ નથી. તેમને જે વસ્તુની ભૂખ છે તે તો એકલી શુદ્ધ ભક્તિજ છે.

૧૫૮-આ સંસારની અંદર તું અત્યંત નિશ્ચિન્ત થઈને ફરે છે તે એવડી કઈ બળવાન વ્યક્તિની તને ઓથ છે, તે કહે તો ખરો? તારે ખતિતપાવન વિઠોબાને શરણે કદી જવુંજ નહિ એવો ભૂધો ઉપદેશ તને કેણે આપ્યો? જે ઘડીએ તારાં પાપ-કર્મના બદલામાં ચમ તારી ઓટલી પકડીને તને જમીન ઉપર બાંધે માથે ઘસડવા લાગશે તે વખતે તું કેને તારી મદદે બોલાવીશ? અરે મૂર્ખ! કાળ તારા આયુધ્યનો ફણે ફણે ફાય કરતોજ જાય છે, તારું બળ પણ દહાડે દહાડે ઓછું ને ઓછું થતું જાય છે, છતાં તું તારું આયુધ્ય શાને વ્યથા ગુમાવે છે?

તુકારામ કહે છે કે આવો અવળો ઉપદેશ તને કોણે આપ્યો કે જેથી તું તારાં એક માતાપિતા તુલ્ય શ્રીહરિનેજ વિસારી બેઠો છે?

૧૫૯-થોડો થોડો દરરોજ મહાવરો કરતાં કરતાં લોકો એક એક તોલો વછનાગ હજમ કરી જાય છે; એટલો બધો વછનાગ તો કોઈએ કદી બાપજન્મારામાં દીઠો પણ નહિ હોય. એજ પ્રમાણે બીજા કેટલાક લોકો જીવતા સાપ અને હાથીને પણ હાથ વડે પકડી શકે છે, ત્યારે બીજા લોકો તેવા ભયાનક પ્રાણીઓને જોઈને થરથર કાંપી બેઠે છે. તુકારામ કહે છે કે અસંભવિત કામ પણ સતત પ્રયત્ન કર્યાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, એ બધો અભ્યાસનોજ મહિમા છે.

૧૬૦-કેટલાક ગુરુઓ પોતાના શિષ્યોની મારફતે લોકોમાં એવી વાતનો પ્રચાર કરાવે છે કે અમારા ગુરુમહારાજ તો અયાચક વૃત્તિવાળા છે, કોઈની પાસે કશું માગતાજ નથી; પણ વગર માગ્યે સીધું અથવા એવું તેવું કોઈ આપી જાય તો તે લે છે! પણ જે પથ્થર પોતેજ જડ સ્વભાવનો છે તે વળી બીજા પથ્થરને શી રીતે તારવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે હમણું જેમને વિષે કહી ગયા તેવા વેપારી સાધુઓ કાંઈજ ધોળતા નથી, પણ ફક્ત સાધુપણની વિડંબના કરતા ફરે છે.

૧૬૧-મૃગજળની નદીને તરીને તેને સામે કિનારે જવાની કશી જરૂર હોયજ નહિ. માટીની, ધાતુની અથવા લાકડાની આકૃતિઓને રાજા, વજીર એવાં કલ્પિત નામ આપીને તેના વડે રમનાર કલ્પિત લગાઈમાં જીતે તો તેથી તેને કશો લાભ નથી અને હારે તો તેથી કશી હાનિ પણ થતી નથી. ગંજીફાની રમતમાં અમુક હાથ જીત્યા કે હાર્યા તેમાં કશું આવતું નથી અને જતું પણ નથી. નાની નાની છોકરીઓ પોતાનાં ઢીંગલા-ઢીંગલીઓને

પરણાવે છે પણ તેથી જરેખરા લગ્નસંબંધનું સુખ સાંપડવાનું હતું? સ્વપ્નમાં થયેલા સુખના કે દુઃખના અનુભવોનું જાગૃત અવસ્થામાં કશુંજ વાસ્તવિકપણું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે સોગડીઓની રમતમાં કેટલીય સોગડીઓ મરી જાય છે, મરીને ફરીથી જીવતી થાય છે અને પાછી જાજીના પટ ઉપર આવીને બેસે છે પણ તેમાંની કોઈ જરા અર્ધમાં મરી ગઈજ ન હતી, તેમ જીવતી પણ થઈ ન હતી. એમના સંબંધમાં અમુક સોગડી મૂઢ અને અમુક જીવી એમ કહેવું એ તો એવા શબ્દોનો મિથ્યા પ્રયોગ કર્યા સમાન છે. એવીજ રીતે આત્માના સંબંધમાં બંધન અને મુક્તિ, એ બે પૈકી જે કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તે ખોટોજ છે.

૧૬૨-જે જન્મથી આંધળો છે તેને મન તો બધો સંસાર-જ અંધકારમય હોય છે. એજ પ્રમાણે રોગી માણસને મિથ્યા પણ કડવાં ઝેર જેવાં લાગે છે; કારણકે તેનું મોઢુંજ કડવું કડવું થઈ ગયેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જે પોતે શુદ્ધ નથી તેને આણું ત્રિભુવનજ અશુદ્ધ દેખાય છે.

૧૬૩-હે દેવ! હું મારે મોઢથી જે કાંઈ બોલું છું, જરાજર તેવો મને અનુભવ પણ થવા દેજો; નહિ તો એ બધુંજ બોલવું એ મિથ્યા વિડંબના માત્ર છે. રસોઈ ગમે તેવી સરસ હોય પણ તેમાં બિલકુલ મીઠુંજ ન હોય તો તે કોઈને લાવતીજ નથી. મુઠ્ઠા ઉપર ગમે તેટલા વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીએ તો તે શા કામના? સ્વાનુભવ વિના બધુંજ શાસ્ત્રજ્ઞાન જેમ શુણ્ણ વિના રૂપ વ્યથા છે તેમ વ્યથા છે. હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને કોઈ ઢીંગલા-ઢીંગલીનાં લગ્ન કરાવે પણ તે કાંઈ જરેખરા લગ્નના જેવું મંગલ કાર્ય કહેવાવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે મારી ભક્તિ પણ તેવીજ છે, કારણકે મારા અંતરમાં પ્રેમભાવ છેજ નહિ.

૧૬૪-જે માણસ પોતાની ણાઈડીનેજ આધીન બનીને રહેતો હોય તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં કશી આગરૂ ઇજ્જત હોતી નથી. જેનું મન લોભને વશ હોય છે તેને આ સંસારમાં ધિક્કાર હોજો. જેના ઘરમાં કદી અતિથિનો કે અભ્યાગતનો સત્કાર થતો નથી તેને ધિક્કાર હોજો. વળી જેને અતિશય ઊંધ આવતી હોય, જે આગસથી ઘેરાઈ ગયો હોય, જે અત્યંત ખાઉઘરો અને અધોરી જેવો હોય, જેનામાં વિવેક વૈરાગ્ય એવી કોઈ શુભ સંપત્તિ લેશમાત્ર હોય નહિ અને છતાં પોતાને લોકો સાધુ મહાત્મા ગણીને સન્માન આપે એવો મનમાં અભખરો થયા કરતો હોય તેવાના જન્મને ધિક્કાર છે. તુકારામ કહે છે કે જે નિંદા કરે છે અથવા વાદ કરે છે તેનું જીવતર વ્યર્થ ગયું જાણીને અને આખરે તેના નસીબમાં નરકવાસજ છે.

૧૬૫-જો તને તારો નરજન્મ મિથ્યા જાય છે એવું લાગતું હોય તો તું મુખેથી સોગઠાં ગંજીરો રમ્યા કરજો. આવી રમતોમાં જ્યાં તારું મન પરોવાઈ ગયું એટલે પછી હરિતું નામ તો તારે મોઢે આવેજ શાનું? જે મૂખ મનુષ્ય હરિસ્વરૂપમાં નિદ્રિત છે તેને નિત્ય જાગૃત રામથી શો લાભ થવાનો હતો? તે તો અનેક જન્મ થયાં અધમતાનેજ પામતો આવ્યો છે અને તેણે પોતાને સાડ પુષ્કળ દુઃખનો સંચય કરી રાખ્યો છે. વિષય-શુષ્કમાં અત્યંત આસક્તિ રાખવી અને પરસ્ત્રીની સાથે લોગ કરવામાં ખૂબ પ્રવીણ અને હિમ્મતવાન બની જવું એ અધોગતિ તરફ આગળ વધવાનો રાજમાર્ગ છે. તારે જો નરકેજ જવાની ઇચ્છા હોય તો તું ખૂબ રસ લઈ લઈને સાધુસંતોની નિંદા કરવા માંડજો. તુકારામ કહે છે કે આવાં નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે એવાં કામો કરવાનું તું છોડી દે અને તારા મનને રામની ભક્તિમાં પરોવી દે; નહિ તો તને અતિ કષ્ટ અને મહાપુણ્યના ફળરૂપ

મળેલો નરજન્મ મિથ્યા જશે.

૧૬૬-જે કાંઈ છે તે બધુંજ બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મના સિવાય બીજું કાંઈ છેજ નહિ તો પથ્થરની બનાવેલી દેવપ્રતિમા પણ બ્રહ્મ અર્થાત્ દેવતુલ્ય શા માટે નહિ? જે પાળાંડી પોતાનું મનનું સૂઝયું કરે છે તેવા ભાવહીન મનુષ્યને શી રીતે સફળોધ અપાય? સંત મહાત્માઓ પોતાના અનુભવ વડે જે તત્ત્વનું પ્રતિષાદન કરી ગયા છે, તેને વિષે શબ્દજ્ઞાનવાળો કહે છે તે અમને કબૂલ નથી! તુકારામ કહે છે કે સંત પુરુષો સગુણ બ્રહ્મના સંબંધમાં ખૂબ તીવ્ર ભાવને હૃદયમાં ધારણ કરીને પોતે સંસારને તરી ગયા છે; પણ જે બલ છે તેના સમજવામાં એ અનુભવની વાતો આવતી નથી અને તેથી તે સગુણ બ્રહ્મનો નિષેધ કરે છે.

૧૬૭-એક જણ પોતાના આસન ઉપર બેસીને નિશ્ચયપણે ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં નિમગ્ન બની જાય છે અને તેથી તે શાંત અને સ્થિર દેખાય છે. બીજો માણસ જે આળસ અને એટી-પણામાં એકઠો છે તે પણ પહેલા માણસની પેઠેજ હાલ્યાચાલ્યા વિના સ્થિર બેસી રહે છે. બેઠનાં બાહ્ય આચરણનેજ લક્ષમાં રાખીને તોલ કરનારને બેઠ સરખેસરખાજ માલૂમ પડશે; પણ જે ખરેખરો મર્મજ્ઞ હશે અને જે ધ્યાનસ્થ વ્યક્તિનાં લક્ષણ જાણતો હશે તે તો બેઠની ખરીક્ષા કરીને તરતજ કહેશે કે એક માણસ આળસનો ગાર્યો નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહ્યો છે અને બીજો માણસ ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જવાથી નિશ્ચેષ્ટ બની ગયો છે. જે આળસુ છે તે તો આસન ઉપર બેઠો બેઠો ખાસ્સી રીતે બાંધતો હોય છે ત્યારે જે ધ્યાનસ્થ છે તે તો નિશ્ચેષ્ટ ભાવે આંખો મીચીને ભગવાનના નામનો જપ કરતો હોય છે પણ તે છતાં બેઠનાં બાહ્ય આચરણ એકસરખાં દેખાય છે. કેટ-

લાક માણુઓ ભગવાન સુખરૂપ છે અને તેમના ત્રિવાયનું ખોટું
ખધુંજ મિથ્યા અને દુ ખરૂં છે એવું જાણનાર સમજી લઈને
સંસારનો ત્યાગ કરે છે અને જોગીવેશ ધારણ કરે છે; ત્યારે
ખીલ કંટલાક એવા પણ હોય છે કે હરામના દૂધપાક માલપૂડા
ખાવા મળે, લોકો મહારાજ મહારાજ કહીને પૂજા કરે, બેટ
ચઢાવે એટલા માટે સંસારનો ત્યાગ કરીને જોખ ધારણ કરે છે.
કોઈ કોઈ લોકો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી ભક્તિ કરે
છે, ત્યારે ખીલ કંટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ પોતાનું તથા
પોતાના કુટુંબનું પેટ ભરવાના હેતુથી ભક્તિનો ઢાંગ લઈ બેસે
છે. તુકારામ કહે છે કે જાણ આચરણ તો બેઠિનાં એક સરખાંજ
દેખાય છે પણ બેઠિતદન જુદાંજ પરિણામ અને ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે.

૧૬૮-પોતાનો જાપ ગરીબ છે કે શ્રીમંત તેનું નાની
ઉમરનાં છોકરાંઓને જ્ઞાન નથી હોતું. તેતો પોતાને જે વસ્તુનું
મન થાય તેનો જાપની આગળ રાઢો કરે છે પણ તે અપાવવાની
જાપની શક્તિ છે કે નહિ તેનો તેઓ કદી પણ વિચાર કરી
શકતાં નથી. જસ, કોઈ કેકાણે એકાદ ચીજ તેમની નજરે પડી
એટલે જાપને વળગી પડે છે અને તે વસ્તુને સાફ હઠ લે છે.
તુકારામ કહે છે કે હું પણ નાનાં છોકરાના જેવોજ છું. મને પણ
જે વસ્તુને માટે ઇચ્છા થાય છે તેની હું દેવની પાસે માગણી કરું છું.

૧૬૯-મારા નસીબમાં ભગવાનનું ભજન કરવાનું નિર્માણ
થયુંજ નથી એમ સમજીને નહિ કરવાનાં કામના વિચારને અર્થાત્
સાંમારિક કામોના વિચારને જે માણસ મનમાં નિરંતર પોષણ
આપ્યાજ કરે છે, તેવો માણસ જો સાધુ હોય તો તેના સાધુ-
પણાને ધિક્કાર છે. જે પોતાની મનોવૃત્તિને વિષયવાસનાના દોષો
વટે દૂષિત કરી દે છે, જેની અંદર વૈરાગ્યનો એક છાટો સરખો

પણ નથી, મને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ એવીજ આશા જેના મનમાં નિરંતર ઘર કરી રહી છે; તુકારામ કહે છે કે તેને આખરે પર-
માર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકવાનીજ નથી, પણ હાય! મને સંસારના
સુખનો લહાવો કદી મળ્યોજ નહિ એવી ઝંખનામાંજ તે પ્રાણીની
જિંદગી ખરણાદ જાય છે.

૧૭૦-એકાદશીને દહાડે જે માણસ અન્ન ખાય છે તે વારત-
વિક રીતે જોતાં અન્ન નથી ખાતો પણ કૂતરાની વિદ્યાજ ખાય છે;
અર્થાત્ એકાદશીને દહાડે લોજન કરનાર માણસ અતિ અધમ
છે. અરે લોકો! હું તમને એકાદશીનું માહાત્મ્ય સંભળાવું છું
તે તમે સાંભળી લો. જે કોઈ આ વ્રતનું ધરાણર નિયમપૂર્વક
યથાવિધિ પાલન કરશે અને તે દિવસ હરિકથા કહેવામાં અથવા
શ્રવણ કરવામાં વ્યતીત કરશે તે ગ્રાક્ષાત્ વિધ્યુતુદય થઈ જશે.
એકાદશીને દહાડે જે કોઈ પાનસોપારી મોઢામાં નાખશે તેણે
પાનસોપારીની જગ્યાએ આભડછેટવાળી ગાઈડીનું અપવિત્ર
લોહીજ પોતાના મોઢામાં નાખ્યું છે એમ જાણજો. એવાં કૃત્ય
કરનારને મહાળગ્ગવાન કાળ પોતાના પાશ વડે ણાંધી લેશે અને
અને તેમાંથી તેને કોઈ કાળે મુક્તિ મળનાર નથી. એકાદશીને
દહાડે જે કોઈ નરમ સુખદાયક શય્યા અને પલંગ ઉપર સૂશે,
કાનમાં અત્તરનાં પૂમડાં ખોસશે, હાથે ઉત્તમ પ્રકારના પુષ્પોના
ગજરા પહેરશે અથવા એવા તેવા બીજા લોગવિલાસ લોગવશે
અથવા તે દહાડે જે કોઈ સ્ત્રીસંગ કરશે તેને રક્તપિત્તના જેવો
કોઈ એવો મહાવ્યાધિ થશે કે જેનાથી તેનો મરતા સુધી છુટ-
કારો થનાર નથી. જે માણસ એકાદશીને દહાડે પોતે હરિકીર્તન
સાંભળવા નહિ જાય અને બીજાને જતાં રોકશે તેને એટલું મોટું
પાપ લાગશે કે તેની આગળ તો મેરુ પર્વત પણ નહિ જેવો
દેખાશે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા વ્રતથી જે બાદ થશે તેને

યમદૂતો સન્ન કરશે; કારણકે એવા લોકો યમના સંપૂર્ણ અધિકાર નીચે આવી જાય છે.

૧૭૧-એકાદશીનું વ્રત પોતે કરશે અને જીવનની પાસે તે વ્રત કરાવશે તેને જીવનના વ્રતનું અડધું પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે અને જો જીવનનું એકાદશી વ્રત તોડાવશે તો તોડનાર અને તોડાવનાર બેઉ જણ નરકવાસી થશે. જો બેઉ જણ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા હશે તો બેઉનાં યોગ્યતા અને પદવી એક સમાનજ હશે; પણ જો તેમાંનો એક ભલો માણસ હોય અને બીજો શઠ હોય તો બેઉના સમાગમનું ક્ષણ એ આવશે કે ભલા માણસના જીવને હાનિ થશે અને તેમાંથી તેને કોઈજ ઉગારી શકનાર નથી. પોતાની કરણી વડે પોતાનોજ ઘાત થાય છે એવું જેને સમજાઈ જાય તેણે તેવાં કૃત્ય છોડી દેવાં જોઈએ અને તેમાંજ તેનું કલ્યાણ છે. પારકાના પૈસા લઈને કોઈ શઠ કાશીની યાત્રાએ જાય પણ ત્યાં જઈને ચોરીનો ધંધો કરવા માંડશે તો તેની ગ્રહદશા કોઈ પણ જ્યોતિષી જોઈ શકશે નહિ અને તેને અનુકૂળ ચંદ્રનો યોગ મળતાવી શકશે નહિ. તુકારામ કહે છે કે તપ, તીર્થ, વ્રત, યાગ ઇત્યાદિનો ભક્તિમાર્ગવાળાએ ત્યાગ કરવો એ ઇષ્ટ નથી.

૧૭૨-પંઢરીપુર એ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે તે જાણે ભગવાને ભક્તોને માટે જાગીર કાઢી આપી છે. તે સ્થાન ભક્તોના સમુદાયથી ભરપૂર છે અને ત્યાંનાં જાજરોમાં ભક્તમંડળીએ આજીવી દિવ્ય વસ્તુઓના ઢગલા ખડકાઈ ગયા છે. ત્યાં જે જોઈએ તે પદાર્થ મળી શકે છે. ત્યાં તમામ શુકન લાભસૂચકજ થાય છે. ત્યાંના જાજરમાં લેણદેણ કરવાની તમામ અડચણોને દૂર કરી દીધી છે. ત્યાં કશી વાતની ઉણપ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ ક્ષેત્રનો લહાવો જેમણે લીધો છે તેઓ પોતાના સ્વસ્વરૂપને પામી ચૂક્યા છે.

૧૭૩-ગ્રાહણે વેદ-પાઠ તો કરે છે પણ વેદના અર્થ અને રહસ્યને જાણતા નથી. ગ્રાહણ સિવાયની યાત્રીની નતિ-ઓને વેદાધ્યયન કરવાનો અધિકાર છેજ નહિ, એટલે ગ્રાહણ અને અગ્રાહણ બેઉને માટે વેદનો કશો ઉપયોગ હાલમાં રહ્યો નથી; પણ 'વિઠોળાનું' નામ તો સૌ જાતિના લોકોને માટે સમાન રીતે સુલભ છે અને તે સૌને ભવસિંધુને પેલે પાર લઈ જાય છે. મંત્રતાંત્રના પ્રયોગ જાણનારા કોઈ કોઈ હોય છે પણ તેની સાધના કરવાને માટે આજનો સમય અનુકૂળ નથી. બીજા બધા લોકો તો સાત્ર મૂખ જેવા છે. તુકારામ કહે છે કે વિધિનિષેધનો માર્ગ હુમ્મ થવા આવ્યો છે અને છેક નહિ જેવો રહી ગયો છે.

૧૭૪-શાસ્ત્રમાં યત્નાવ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક વિષયસેવન કર્યાથી ત્યાગનું ફળ મળે છે. સૌ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ એ છે કે આરંભથી અંત પર્વત અર્થાત્ દેહાવસાન થાય ત્યાંસુધી પોતાના મનને ભગવાનમાંજ સમર્પિત કરી રાખવું. કોઈ પણ એક બાબતને બુદ્ધિ અતિ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે એ સાફ નથી; કારણકે તેમ કરવાથી બુદ્ધિ તકવિતક કરતી થઈ જાય છે અને તેથી કરીને તે એક દિશાગામી ન થતાં અનેક આડેઅવળે માર્ગે ભટકતી થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેઓનો ભાવ ભગવાન પ્રતિ એક નિષ્ઠાયુક્ત હોય છે તેમના ઉપરજ તે કૃપા કરે છે.

૧૭૫-નાશવંત પદાર્થો વડે કરેલું પૂજન એ વાસ્તવિક પૂજન નથી. સૌએ વૈકુંઠની વાટે વળવું જોઈએ કારણ કે બધી વસ્તુઓનો મૂળ સંગ્રહ ત્યાંજ છે. અહીં જે કંઈ છે તે બધુંજ નાશવંત છે; એવી નાશવંત વસ્તુઓના મોહમાં શા માટે ફસાઈ રહેવું જોઈએ! તુકારામ કહે છે કે વૈષ્ણવગણ એજ મારી ત્રિય મંડળી છે.

૧૭૬-ખરો માર્ગ કયો અને ખોટો માર્ગ કયો તેની પરીક્ષા કરી જતાવવા માટે તો હું અહીં આવ્યો છું. મારા વિઠ્ઠલ સ્વામી જે બોલ મારે મોઢથી બોલાવશે તેજ બોલ હું તેમની સન્મુખ બોલ્યે જઈશ. મારામાં જે જળ છે તે મારું પોતાનું જળ નથી પણ મારા સ્વામીનું જળ છે, તેથી કરીને મારા મનમાં કશી વાતની શંકાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે જે જે આજપંપાળ જેવાં સાધનો છે તેમાંનું કોઈ આવજ પછી મને અપનારજ નથી.

૧૭૭-મોઢથી જે કાંઈ બોલાય તે જાણું ધર્માનુકૂળજ બોલાય એવી ઉજ્જવળ જ્ઞાનદષ્ટિનો ઉઘાડ થવો જોઈએ અને તેવી વાણીને અનુકૂળ વર્તન પણ હોવું જોઈએ. વર્તન અને વાણી એ બેઉ શુભ હોવાં જોઈએ અને બેઉની પૂરેપૂરી એકતા હોવી જોઈએ. આ રીતે જેઓ નથી બોલતા અને નથી વર્તતા તેઓ યૂંકીને ચાટી જવા જેવું આચરણ કરે છે. મોઢાને જે રસ્તે યૂંકાય તે રસ્તે પાછું યૂંકેલું ચઢણ કરાયજ કેવી રીતે? એવો તે કોણ જાણવાન છે કે અગ્નિ જે સૌને જાળી દે છે તેને પણ જાળી શકે? તુકારામ કહે છે કે જે શૂરવીર છે તે તો ઢાલ તલવાર જાંધીને શત્રુની છાતી ઉપર પગ દઈને ઊભા રહે છે અને જેઓ કાયર છે તેઓ તો ઘરમાં બેઠા બેઠા પણ કાંપ્યા કરે છે.

૧૭૮-હે દેવ ! તમે મને ગ્રાહ્યણની જાતિમાં જન્મ ન આપતાં કણ્ઠીને ઘેર જન્મ આપ્યો તે ઘણું સારુંજ કયું. તમે તેમ ન કયું હોત અને મને ગ્રાહ્યણના ઘરમાં જન્મ આપ્યો હોત તો હું ગ્રાહ્યણ છું, જધા વર્ણમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છું એવા મિથ્યાભિમાન વડે મારું મન મલિન થઈ જાત. હે દેવોના દેવ ! તમે જે કયું છે તે ઘણુંજ ઉત્તમ કયું છે કે જેથી કરીને હું નમ્ર ભાવે તમારે ચરણે પડીને તમારું નામકીર્તન કરું છું અને નૃત્ય કરું છું.

વળી જે અક્ષર લખ્યો નથી તે પણ સાફ જ થયું; નહિ તો થોડુંક લખીને હું નાના પ્રકારની વિપત્તિ જ નક જ નળમાં લેરવાઇ પડ્યો હોત. વિદ્યાતા ગર્વમાં મસ્ત બનીને હું સંતોની સેવા કરવાનું ચૂકત અને તેમ થવાથી મારો મનુષ્ય-જન્મ જ વૃથા જાત. મારામાં એટલું બધું અભિમાન આવી જાત કે તેના યોગે કરીને મારે ચમલોડની વાટે જ વળવું પડત તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ એક જાણતની મોટાઈનું મનમાં અભિમાન આવી જવાથી નરકવાસ કરવો પડે છે.

૧૭૯—પ્રાણીમાત્રને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરનાર નારાયણ છે અને એવી રીતે મળેલી તમામ વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનાર પણ તે જ છે. આથી કરીને અમુક વસ્તુ મેં ગ્રાસ કરી છે અને હું તેનો ઉપભોગ કરું છું એવું કહેવાનો જરાય અવકાશ રહેતો જ નથી. જ્યાં જ્યાં મારી દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં મને તો માફ પોતાનું જ રૂપ દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે મને એવું લાગે છે કે જેવડો શબ્દનાદ છે તેવડા જો વિંદ બની ગયા છે

૧૮૦—હે દેવ ! મારી ઉપર કૃપા કરો અને સત્ય શું છે તે મને જણાવો. તમે એટલું નહિ કરો તો તમને દયાવંત કોણ કહેશે ? પણ તમે દયાવંત છો જ એ વાત તો જગતમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તમે તમારી નજર આગળ જો મને કાળના હાથમાં સોપી દો તો એ સાફ નજ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે માફ રક્ષણ કરો.

૧૮૧—હે દેવ ! તમારો અને મારો જે સંબંધ અનાદિ-કાળથી આવ્યો આવે છે તેને જો તમે સૂકવી નાખશો તો તેમાં તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચશે, તમારા ઉપર પ્રતિજ્ઞાન ગદું કલક થોડાંજે અને મારા નસીબમાં કેવળ એક અધોગતિ સિવાય

ખીન્ન કાઈ રહેશે નહિ અમુક માણસના ઉપર કોઈ પૂરેપૂરો
વિશ્વાસ રાખે અને તેના એકલાના સિવાય પેલા માણસને ખીન્ન
કોઈની ઓથજ ન હોય અને છતાં તેજ માણસ પેલાને ડુળાવી
મારે ત્યારે કહેવાપણું શું રહે ? તુકારામ કહે છે કે હે મારા
દાતાર ! તમે આ વાતનો કદી મનમાં વિચારજ નથી કરતા એ
શું કહેવાય ?

૧૮૨-હે દેવ ! તારૂં જે શુદ્ધ રહસ્ય છે તે મારામાં રહેલા
તારા સળધી લાવની સહાયતા વડેજ હું સમજી શકું છું કાચબો
જેમ પોતાના તમામ અવયવોને પોતાના પેટની અદર મમાવી
દે છે તેમ હું પણ તારા રૂપને મારા અંત કરણમાં ધારણ કરી
નાખું છું તેને હું કદી મારાથી અજાણ થવા દેનારજ નથી સદા
સર્વકાળ હું મારી આખોને તારી આખોના ઉપર અવિચળપણે
ચિત્ત રાખી મૂકીશ તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારૂં ધ્યાન,
તાડ ચિત્તન એજ તારી સાચી સેના છે

૧૮૩-એક ઘઉંની પણ નાના પ્રકારની જાત હોય છે, પરંતુ
ઘઉં ગમે તેવા જિંદગામાં જિંદગી જાતના હોય તોપણ જે રાધનારી
અણધક હોય તો ખાવાનું ધૂળ જેવું કરી મૂકે છે-અર્થાત્ જેમાં
થોડું તો થોડું પણ જે કાઈ જાણી લેવા જેવું રહસ્ય હોય તે
જાણી લેવું એજ સાર વસ્તુ છે કોઈ પણ વસ્તુને સારી રીતે
કેળવવામાં જે ખૂબી રહેલી છે તેને લક્ષમાં રાખીને તે વસ્તુને
કેળવ્યાથી જે પરિણામ આવે છે તે પરિણામ વસ્તુની ખૂબ
જાતના પ્રમાણમાં ઉત્તમજ આવવું જોઈએ તુકારામ કહે છે કે
ખરેખરી કિમ્મત તો શુભનીજ છે શુભજ ન હોય તો મોઢથી
બોલ બોલ કરવું એ પોકળ દલ માન છે

૧૮૪-સાધુસતોના નામનું સ્મરણ ડર્યાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય

છે. મારી વાણી તેમનાં નામનું રટણ કરતી વળતે કદી વચમાં ગાળો પકવા દેતી નથી. આટલું કરવાથીજ મને તો ઘણાજ સસ્તામાં અતિ ભારે લાભ હાંસલ થાય છે. સંતોના ચરણમાં પોતાની ભાવના સમર્પિત કરવી એ એક મોટી વિશ્વાંતિ પામવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોનાં નામનો જપ કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં પાપનો નાશ થાય છે.

૧૮૫-દેવની સંગતિમાં રહેનાર દેવતુલ્ય થઈ જાય છે અને સંસારની સંગતિમાં રહેનાર અધોગતિને પામે છે, આ પ્રમાણે બે જુદી જુદી દિશાએ જનારા બે રસ્તા છે. જેનાં જેવાં સુકૃત અથવા દુષ્કૃત તે સુજળ મનુષ્યો પોતપોતાને મનગમતી વાટ પસંદ કરી લે છે અને તે પ્રમાણે ગતિ કરે છે. ઉપરનો પ્રકાર જે મેં જતાવ્યો તેમાં ઈશ્વર ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખતા નથી, પણ દેવયોગ વડે જે વાટ તમને હાથ લાગી ગઈ હોય તે વાટે જવામાં જેટલે અંશે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોય તેને તમે તમારા ચિત્તવડે ગ્રહણ કરો. તુકારામ કહે છે કે જે અસલ વસ્તુ છે તે તો હૃદયની અંદર ધારણ કરેલું ભગવદ્વિષયક પ્રેમબળજ છે. એ પ્રેમબળ વડે જીવન ભરપૂર થઈ જઈ જોઈએ. પાકી ઉપદેશ તો નિમિત્ત માત્ર છે.

૧૮૬-હે દેવ! તમે જેને મૂળ થકીજ શુદ્ધ બનાવી દો છો તેને તમે ગંધીજ રીતે ચોખોચટ કરી દો છો. સંસારમાં એવા સંતો અનેક થઈ ગયા છે કે જેમના સંબંધમાં તમારી ઉપરોક્ત નીતિ રુપદ્ર દેખાય છે. તમે એક વાર જેનો હાથ પકડીને પોતાનો બનાવો છો તેને તમે તમામ પ્રકારના લૌકિક વ્યવહારમાંથી ખાતલ કરી મૂકો છો. તુકારામ કહે છે કે જેને તમારા શુભની અસર થઈ તે તો તમામ ધર્મોથી રહિત બ્રહ્મજ બની જાય છે.

૧૮૭-જો કોઈ વૈદ ઔષધ ખવરાવીને દરદીને જીવાડી શકતો હોત તો ભગવાનનું ધ્યાન-ભજન કરતજ કોણ ? હવે આમાં શું રહસ્ય છે તે તો કોઈ જાણતું નથી પણ જેનું જેવું પ્રારબ્ધ તેના સંબંધમાં તેવું પરિણામ આવે છે. જ્યારે શરીરની અંદર વાસ્તવિક રીતે દૈવી શક્તિનો સંચાર થાય છે ત્યારે કશાનીજ ઉણપ રહેતી નથી. જો કુંવારી છોકરીઓને એમ ને એમ છોકરાં થતાં હોત તો ધણી કરવાની જરૂરજ શી રહેત ? તુકારામના સ્વામી શ્રી વિઠ્ઠલ પોતાના મનમાં શો વિચાર કરતા હોય છે તે તે બધું એકલાજ જાણે છે.

૧૮૮-હરિનું ભજન-કીર્તન કરવાનો જે માર્ગ છે તે માર્ગે પુષ્કળ સાધુસંતો ચાલ્યા ગયા છે, એટલા માટે તું બીજે આડે અવળે રસ્તે ભટકવાનું છોડી દે અને હરિનું ભજન કર એવું પુરાણો ગાઈ-વગાડીને કહે છે. સંતપુરુષોએ તમારે સાફ રસ્તો સાફ ચોખોચટ કરી રાખ્યો છે. આથી કરીને હવે કાંઈ વિચાર કરવા જેવું છેજ નહિ. આંધળાને પણ સૂઝે એવી ધોરી સડક તમારે સાફ જનાવી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે એ રસ્તે વૈષ્ણવ સંતોએ પોતાના હાથમાં પકડેલી ધ્વજાઓ અને ગરુડના ચિહ્ન-વાળી પતાકાઓ ઝળકી રહી છે.

૧૮૯-કોઈ કોઈ જીવ અજ્ઞાનમાં ફસાઈ ગયા હોય છે. બીજા કોઈ કોઈ પોતાના જ્ઞાનના અભિમાનમાં એવા ઉન્મત્ત બની ગયા હોય છે કે બોલાવીએ તો મોઢેથી ઉત્તર પણ આપતા નથી. એવા લોકોનું જીવતર વ્યર્થ છે; પણ એથી બિલકુલ બહુ-બોલા અને લપલપીઆ થવું એ પણ સાફ ન કહેવાય. જે ઉજાણુઓમાંથી ગમે તે એક તરફ ઝોક આવી જાય તો ફસાઈ પડવા જેવું થાય છે. એક જાણુએ જાય તો રાહુ ખાઈ જાય અને

ખીજી જાણુએ જાય તો કેતુ ગણી જાય, એમ ઉભય સંકટની વચ્ચે સપડાઈ ગયેલાના જેવી માણસની હાલત છે. તુકારામ કહે છે કે સૌને તેમનાં પોતાનાં કર્મજ્ઞ ખરૂં રહસ્ય જાણવા દેતાં નથી.

૧૯૦-હે દેવ ! હું તમારો દાસ છું એવું હું તને વારંવાર કહું છું અને તમારા સેવક બનીને મેં આશાઓ પણ મોટી મોટી રાખી છે; પણ સેવકપણાનું જે રહસ્ય છે તે તો હજી મેં જરાય પ્રાપ્ત કર્યું નથી. હે દેવ ! પતિતોને તારવાનો જે તમારો મૂળ સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તમે આચરણ કરો. હું મારે મોઢથી જે ખાલી જડખડાટ કરું છું તે તો મારા અંતઃકરણના ભાવને વશ થઈને કરું છું. તુકારામ કહે છે કે સાધુપણનો દેખાવ કરતાં તો મને ઘણું સારું આવડી ગયું છે.

૧૯૧-અંતઃકરણની સમાહિત અવસ્થા એજ દેવતું વાસ્તવિક પૂજન છે. અંતઃકરણ જ્યારે ડામાડોટ થાય છે ત્યારે તે દુઃખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. હે સંતપુરુષ ! તમે આટલું જરાખર સમજી લેજો. શાસ્ત્રમાં જતાવેલી નીતિ પણ ઉપર કહી તેજ છે. જે સહજ પ્રમંગલવશાત્ થઈ શકે તેજ તમારે કરી છૂટવું. તુકારામ કહે છે કે તમે સંતોના ચરણે હું મારું મસ્તક નમાવું છું.

૧૯૨-કોઈ એક રાત્રીને રાત્રે એવું સ્વપ્ન આવે કે હું મજૂર છું અને મને વેઠે પકડીને કામ કરવા લાઈ ગયા છે. મારી સ્થિતિ અથવા મારા જન્મ અને મૃત્યુને લગતી સ્થિતિ પણ તે રાત્રીની સ્વપ્ન-દશાના જેવીજ છે. રાત્રી જાગી જીઠે ત્યારે તેના સ્વપ્નમાં વેઠિયા થયાના અનુભવ જેમ મિથ્યા ઠરશે તેમ હું પણ જ્યારે મારા આત્મસ્વરૂપમાં જાગી જીઠીશ ત્યારે આ મારી નાના પ્રકારની અવસ્થાઓનું પણ તેવુંજ થવાનું. આ અંસાર-રૂપી સ્વપ્નને વિષે જન્મ-મૃત્યુની ચુંગાલમાંથી છૂટા થવા માટે

મેં ભગવાનની કૃપાને માટે જે યાચનાઓ કરી હતી તે પણ
 ણિનજરૂરીજ હતી; કારણકે હું જે નિત્ય બોધરૂપ બ્રહ્મજ છું
 તેને વળી કોઈ વાર રાત્ર અને કોઈ વાર રંક એવી ભિન્ન ભિન્ન
 અવસ્થાઓ સંભવેજ શી રીતે? જ્યાંસુધી મનુષ્ય આ જન્મ-
 મૃત્યુરૂપી સ્વપ્નમાંથી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જાગી ન બેઠે
 ત્યાંસુધી તે સ્વપ્નની સંગતિને લીધે જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે
 તે તેણે ભોગવી છૂટવુંજ જોઈશે; પણ જાગૃત કાળમાં જ્યારે તેને
 પોતાના નિત્ય સ્વરૂપનો બોધ થશે ત્યારે મેં સ્વપ્નમાં ઘણું દુઃખ
 વેઠ્યું હતું એવું તેને તેનો અનુભવજ કહી દેશે. તુકારામ કહે
 છે કે મને તો જન્મમૃત્યુરૂપી સ્વપ્નદશામાંથી સંતોષેજ
 હમેશને માટે જાગૃત કરી દીધો છે; નહિ તો હરિનામની મારા
 મોઢામાં દાંતખીલીજ બેસી ગઈ હોત.

૧૯૩-જેમનો સ્વભાવજ તમોગુણી હોય છે તેમનું અંતઃ-
 કરણ અતિ નિર્દય અને કઠોર હોય છે અને તેઓ અતિવાદ
 કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. આવા લોકોનો ઉત્તમ જાતિમાં
 અથવા ઉત્તમ કુળમાં કદાચ જન્મ થયો હોય તો તે પણ વ્યર્થ
 જાય છે. જેનામાં જેવા ગુણ તેટલીજ તેની યોગ્યતા. પિત્તળ
 હોય છે તો પીળું પણ તેના ઉપર કાટ ચઢી જવાથી ઝાંખું પડી
 જાય છે. સોનું પણ પિત્તળના જેવુંજ પીળું હોય છે પણ તેનો
 રંગ સદાય તેવો ને તેવોજ રહે છે. એવીજ રીતે ઉત્તમ અને
 અધમ મનુષ્યોના પોતપોતાના સ્વભાવગત ગુણજ તેમના ઉત્તમ-
 અધમપણાની સાણિતી છે. તુકારામ કહે છે કે હરિવિપયક નવ-
 નીત સમાન સારનો સાર જેણે પોતાના અંતઃકરણમાં ધારણ
 કર્યો છે એવા ઉત્તમ કુલીન નરની સાથે મારો સમાગમ થાઓ.

૧૯૪-જેનો આહાર કરવાથી શરીર નીરોગી રહે અને કશી

વિકૃતિ થાય નહિ એવો સ્વયંપાક કરીને લોજન કરજો. એવું કરવાથી જે શુદ્ધ અને મધુર સ્વયંભૂ સ્થિતિ છે તેની તમને પ્રાપ્તિ થશે. એ સિવાય બાકી જે બહારથી સારા સારા દેખાય પણ અંદરથી પોકળ અને નકારા હોય એવા પદાર્થને શ્રદ્ધા કયાંથી ખોટી ખોટી લાવનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે મૂળથીજ સોળેસોળ આની વિશુદ્ધ છે તેનામાં કદી ફરક પડતો નથી.

૧૯૫-હું આ સંસારમાં હરિચિંતનની બાળતમાં જેવો જોઇએ તેવો સાવધાન નથી રહેતો તેથી મારા વાસ્તવિક હિતમાં ભારે વિઘ્ન આવી પડે છે. આથી થાય છે એવું કે હરિનામનું વિસ્મરણ થવા માંડે છે અને તેમ તેમ સંસારની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ખોટા માયિક સંસારરૂપી રેલના પ્રવાહમાં હું ઘણો દૂર તણાઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હરિવિષયક ભાવ એજ એક નોકા મારે હાથ લાગી ગઈ છે.

૧૯૬-રંધાઈ ગએલા ભાતની સોડમથીજ જો બૂખની શાંતિ થઈ જતી હોત તો ઘેરેઘેર રંધવાની ખટપટ લોકો કરતજ શા માટે? એટલા વાસ્તે હે પોકળ પરમાર્થ કરનારાઓ! આ વાતુડિયા જ્ઞાનીઓ! તમે તમારી વાણી વડે શ્રીરામનું નિત્ય સ્મરણ કરતા રહીને તમારું સાચું કલ્યાણ સિદ્ધ કરી લેજો. પાણીના દર્શનથીજ જો તરસ શાંત થઈ જતી હોત તો લોકો પોતાનાં ઘરનાં પાણિયારાં પાણીથી ભરેલાં ને ભરેલાં રાખતજ શું કરવા? એકાદ વૃક્ષની છાયાનાં દર્શન કયાંથી ગરમીનું કષ્ટ નિવૃત્ત થતું નથી, પણ તેની નીચે જઈને બેસવાથીજ દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે હરિના ગુણાનુવાદ ગાવા, શ્રવણ કરવા અને ભગવાનને વિષે ચિત્તમાં દૃઢ ભાવ ધારણ

કરવો એમાંજ હિત સમાયેલું છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિ-
વિષયક દૃઢ ભાવને ધારણ કરવાથીજ તું મુક્ત થઈ જઈશ.
એટલું જો તારાથી ન થયું તો તારું શબ્દજ્ઞાન ગમે તેટલું હશે
તોપણ તે તને કશાજ અપનું નથી.

૧૯૭-અમારા વિઠોળાના ચરણ આગળ કશીજ વસ્તુનો
અભાવ હોતો નથી; કારણ ત્યાં આગળ કોઈ પણ વાતની ઊણપ
હોય એ બનેજ શી રીતે? એટલા વાસ્તે તું આવો પરમ લાભ
લેવાનું છોડી દઈને ખૂબે મરતા દુકાળિયાની માફક રોટલાના
દુકડાને માડૂ ગલીએ ગલી અને ઘેરે ઘેર ભટકવાનું છોડી દે.
અરે! મારા વિઠોળાના કરતાં વધારે સમર્થ બીજો હોયજ કોણ?
અને એવો કોઈ તમારી નજરમા હોય તો મને જતાવો. તુકારામ
કહે છે કે વિઠોળાના ધામમાં મોક્ષનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે,
તેમાંથી તારાથી લૂટાય તેટલો લૂટી લે.

૧૯૮-અમે જાતે બ્રહ્મરસનું સેવન કરતા રહીએ છીએ અને
બીજાઓને કહેતા જઈએ છીએ કે તમે પણ તે રસનું સેવન કરો.
એ રસ કદી ખૂટનાર નથી; માટે કોઈ રજો પોતાનો હાથ જરા
પણ પાછો ખેંચે. ઈંટના ઉપર પગ રાખીને ઊભા રહેલા અમારા
વિઠોળા દાન દેવામાં અતિ શૂરા છે. તેમના ચરણમા જે કોઈ
પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ સ્થિર કરશે તેના મનના તમામ સંકટપ
પૂર્ણ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે આવા લોકોને સદુપદેશ
દેવાની આજ્ઞા કરીને મને દેવે અહીં મોકલ્યો છે. મારો જતા-
વેલો માર્ગ ખૂબ સરળ અને સુખકર છે.

૧૯૯-જેમનાં લક્ષણ હું આગળ ઉપર કહેવાનો છું એવા
સાધુ-મહાત્માઓનો સમાગમ નીચે જતાવેલા ઉપાયો વડે પ્રાપ્ત
થાય છે જેમનાં દર્શનમાત્રથીજ જીવોના પ્રથમનાં સંસાર-

ખંધન તડાતડ તૂટી જાય છે, જેઓ સમિચદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં
 સ્થિર થઇને પોતાના નિત્યના આનંદમાં નિમગ્ન થયેલા હોય છે
 એવા મોક્ષસિદ્ધિનું દાન દેવાને અમર્થ, સર્વ તીર્થોમાં સાધુઓ-
 રૂપી તીર્થ સૌથી વિશેષ વંદનીય છે. એવા મહાત્માઓનો સમા-
 ગમ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ જે તેમની સાથે
 પોતે સર્વતોભાવે બંધાઇ જવું, સર્વ સમયમાં અને સર્વ
 વિષયોમાં એક સમાન બુદ્ધિ રાખવી, નાસ્તિક ભાવનાનો નાશ
 કરવો, ભૂતમાત્રના ઉપર દયાભાવ રાખવો અને હૃદયમાં જામી
 ગયેલા દ્વેષભાવરૂપી કાદવને વાળી-ઝાડીને સાફ કરી નાખવો.
 શત્રુ, મિત્ર, પુત્ર, બંધુ વગેરે સર્વના પ્રતિ એકસરખી બુદ્ધિ
 રાખવી. પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, કાયા અને વાણીને સર્વતોભાવે
 શુદ્ધ કરી દેવાં; સૌ હરિનાંજ રૂપ છે એવો ભાવ ધારણ કરીને
 સૌમાં હરિનું દર્શન કરતા રહીને સૌને વંદન કરવું અને મન,
 વાણી તથા કર્મ વડે પોતાને વિષે નમ્ર ભાવ દઢ કરવો; હું
 તારાથી મોટો અને તું મારાથી નાનો, એવી કુદ્ર ભાવનાને મન-
 માંથી કાઢી નાખવી; એટલી બાળતોનો અભ્યાસ કરવાથી સાધુ-
 સંતોની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. દ્રવ્યની લાલસા જેમના મનમાં લેશ-
 માત્ર પણ રહેવા પામી નથી; માન, અપમાન, મોહ, માયા, એ
 બધાંનું મિથ્યાપણું જેમને અપરોક્ષ રીતે સમજાઇ ગયું છે, સંપૂર્ણ
 તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં હું જ્ઞાની છું એવો અભિમાનયુક્ત
 ભાવ જેમણે ત્યજી દીધો છે એવા પુરુષોને સંત મહાત્માઓનો
 મેળાપ અણધારી રીતે થઇ જાય છે. જેમણે પોતાના મનમાં દેવ
 અને સંત એ બેઉને વિષે દઢ વિશ્વાસ ધારણ કર્યો છે, જેઓ
 બીજી કશી ભાંજલમાં પડતા નથી, હું બ્રહ્મરૂપ છું એવો સૂક્ષ્મ
 અહંભાવ પણ જેમનામાં રહેવા પામ્યો નથી એવા લોકોને
 સંતોનાં નિત્ય દર્શન થયા કરે છે એમ તુકારામ કહે છે.

૨૦૦-હે સાંધન-ભજન કરનારાઓ ! સંસારસિંધુને તરી જવાની ણાળત તમે આવડી ફિકર-ચિન્તા શા સારૂ કરો છો ? બુઝો, બુઝો, પણ આગળજ સૌ કોઈના તારણહાર, સમર્થ દાતાર પોતાની ઢેઢે હાથ દઈને ઊભેલા તો છે. તમે ક્રૂર તમારા ખરા જિગરના ભાવપૂર્વક તેમની સમીપ જઈને તેમના ચરણને એક વાર ભેરથી વળગીજ પડજો. સંસારસિંધુને તરી જવાનું આના કરતાં બીજું કશુંજ વધારે મૂલ્ય તમારે આપવું નહિ પડે. તે તમારી પાસે બીજું કંઈજ માગતા નથી; તે તો એટલુંજ માગે છે કે તમે તમારા હૃદયનો ભાવ ખૂબ દઢતાપૂર્વક તેને સમર્પિત કરી દો. જ્યાં તમે આટલું કરી દીધું એટલે તે તો તમને પોતાની ખાંધે ખેસાડીને સંસારસાગરની પેલે પાર લઈ જશે અને એટલાથીજ તમારું કામ પૂરેપૂરું સિદ્ધ થઈ જશે. પછી તમે આનંદ-પૂર્વક તમારો સંસાર લોગવતા રહેજો. (ક્રૂર આપાઠી અને કાર્તિકી એકાદશીઓને દહાડે વિઠોળાનું દર્શન કરવાનું ચૂકતા નહિ.) તેમ કરવાથી દયા, ક્ષમા ઇત્યાદિ પરમ પવિત્ર સાર્વિક વૃત્તિઓરૂપી ભાગીરથીની ખારા તમારા હૃદયરૂપી ધરતીને સદા-કાળ પાવન કરતી વહાજ કરશે. તમારે તમારા ઐહિક અથવા પારલૌકિક લોગને સારૂ અથવા તો તમારી પોતાની મુક્તિની ણાળતમાં તમારે કશી ચિન્તા કરવાપણુ રહેશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં તમે એક પાંડુરંગનું શરણ લીધું એટલે પછી દૈન્ય, દારિદ્ર ઇત્યાદિ દોષો તમારી પાસે રહેવા પામશેજ નહિ.

૨૦૧-કોઈ જીવ સુખમગ્ન હોય કે દુઃખથી જર્જરિત થયેલ હોય પણ તે બેઉમાં જે પોતાનુંજ સુખ-દુઃખ બુઝે છે, મુખી અથવા દુઃખી એવા તમામ જીવોની સાથેજે એકાત્મભાવ અનુભવે છે તે સાચો સાધુ છે; અને તેનાજ સાનિધ્યમાં ભગવાનનો નિવાસ છે એમ જ્ઞાનુ. માખણ જેમ અંદગ્ની અને બહાર-

થી બેઉ તરફથી નરમ હોય છે તેવુંજ સાધુપુરુષોનું હૃદય પણ નરમ હોય છે. જેમને કોઈનો પણ આશ્રય નથી એવા નિરાશ્રિત જીવોને સાધુપુરુષો પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે છે; જે તેઓ પોતાને આશ્રયે રહેનારાં દાસદાસીઓના ઉપર પણ પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓના સમાન પ્રેમ રાખે છે; તુકારામ કહે છે કે એવા સંતોને વિષે હું 'બીજું' તો શું કહું, પણ એટલુંજ કહું છું કે તેઓ સાક્ષાત્ ભગવાનનીજ મૂર્તિઓ છે.

૨૦૨-સંસારમાં જે મૂઠ જીવો છે તેમને તારવાના સામર્થ્યને લીધેજ ભક્તિમાર્ગ આટલી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. તેમ ન હોય તો જેને વિષે સૌ કોઈ સહેલાઈથી બોલી શકે છે એવો જીવ અને બ્રહ્મનો દ્વૈતભાવ નહીં શકેજ કેવી રીતે? લોકોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વિશેષ પ્રકારે છે, તેથી તો જીવ અને ઇશ્વરની વચ્ચે સ્વામી સેવકનો સંબંધ બેઠાયો છે. તુકારામ કહે છે કે ઇશ્વરનો ભક્ત એ તો સંસારનો એક અલંકાર અથવા તેની મુખ્ય શોભાજ છે.

૨૦૩-તે વાણી અમંગળ છે; તેને કદી પણ કાને પડવા દેશો નહિ. તે અમંગળ વાણી કયી? જે વાણી હરિકથામાં દોષારોપણ કરતી હોય તે. એવી વાણી કાને સાંભળવી તે તો ક્ષયરોગની ખીડા સમાન છે. તેનો જન્મ કદાચ શ્રેષ્ઠ જાતિ (બ્રાહ્મણ)માં થયો તોપણ તે વાસ્તવિક રીતે પાપી-ચંડાળ છે. તુકારામ કહે છે કે જેને પોતાનાં માતાપિતા પ્રતિ પ્રેમ નથી તેનામાં પાપનોજ વાસો છે એમ બજાવું.

૨૦૪-જે પોતાની વાણી વટે નીચે કદા પ્રમાણે બોલી શકે તો નથી તે બ્યલિચારિણી સ્ત્રીના પેટનો નથી એમ કહેવાયજ શી રીતે? જે પોતાની વાણી વટે કદી ગોવિંદના નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી અને પરુનિંદા કરવામાંજ જે વાણીનો ઉપયોગ

કરે છે તેને આળસે નરકમાં જઈને વિશ્રાંતિ મેળવી વિના છૂટકો નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા દુષ્ટને તેની કરણીનાં ફળ મળવાં જોઈએ.

૨૦૫-જેના પોતાના આચરણમાં લેશમાત્ર પણ શુદ્ધિ નથી અને દેવના ઉપર જેને જરાય લાવ નથી એવા હે પાંડિત ! શુદ્ધ આચરણયુક્ત જીવન વ્યતીત કરનારાઓમાં દોષારોપણ કરીને તું તેમની હિંસા શાને કરે છે ? કૃતરો કોઈ પવિત્ર અન્નમાં મોટું ઘાલીને તે અન્નને અપવિત્ર કરી દે છે, તેવું તું પણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવો દુર્જન આટલા દિવસ જીવતો રહ્યો તેજ મોટું થયું. એ તો જન્મીને તરત જ-પાંચ દિવસમાં પતી ગયો હોત તો ધણું સારું થાત.

૨૦૬-આવા દુષ્ટને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરીને તેની માએ પોતાનું ગર્ભસ્થાન અસહ્ય માયું. એવો છોકરો તેણે પોતાને પેટે જણ્યો તે કરતાં તેણે કુહાડીનો હાથો જણ્યો હોત તો વધારે સારું થાત. એવા છોકરાને જન્મતાની સાથે જ ગળે ટૂંપો દઈને તેની માએ મારી કેમ ન નાખ્યો ? પોતાના કુળને કલંકિત કરનાર કાળજના જેવા એવા છોકરાઓ આખા કુળના ઉપર ડાઘ લગાડે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા ભક્તિહીન માણસની માતા નરકે જ જાય છે.

૨૦૭-જો શ્રી પોતાના પતિની આત્મિક અધોગતિ કરે એવી રીતની તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે તો તે લાવ સારો ન કહેવાય. સ્ત્રીની સાથે શાસ્ત્રવિધિ પૂરતો જ સંબંધ રાખવો. તેની સાથે ઝાઝું સંભાષણ કરવું નહિ. શ્રી પોતાના પતિને ચારે તરફથી બાંધી રાખનારી વ્રજ સમાન છે. તે પોતાનાં મીઠાં મોહક ભાષણ વડે પતિને સંસારમાં કેદ કરી રાખનાર બેડી-

સમાન નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે તેને વેગળી ને વેગળીજ રાખવી અને તેમાં આપણું કલ્યાણ છે.

૨૦૮-હવે તો દેવ ભારી આગળ ને આગળ રહીને મારું તમામ લોકતૃત્વ તે પોતેજ લોગવી જુદે છે; અને હું તો તમામ કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વના લારમાંથી તદ્દન મુક્ત થઈને બેઠો છું. આજ સુધીમાં મારી પૂઠે લાગેલાં શુભાશુભ કર્મનાં ફળરૂપ સુખ અને દુઃખ તે સર્વનો કર્તા અને લોકતા હું નહિ, પણ ઈશ્વરજ છે, એવી મને સમજ પડી જવાથી મારા ઉપરનો બધોજ બોલો બિતરી ગયો છે. નાની નાની છોકરીઓ સંતાકૂકડી રમે તેમ જીવ અને શિવ એ બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ, પરમાત્માએ કીડા કરવા પૂરતાંજ પોતાની લીલા વડે ઉપજાવીને ધારણ કર્યો છે અને એ રીતે પોતે પોતાનીજ સાથે જોડાઈ છે. વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તો આ પ્રાપંચિક સૃષ્ટિ અને સ્વર્ગ, મર્ત્ય આદિ નાના પ્રકારના લોક છેજ કયાં? એ તો બધો આલાસ માત્ર છે અને અનિત્ય છે. સાચી તાર્ત્વિક દૃષ્ટિ વડે આ સંસારને જોતાં આપડી જાય તો સમસ્ત સંસાર વિષ્ણુમયજ દેખાયો; આખી સૃષ્ટિમાં એક વિષ્ણુ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને કીડા કરતા દેખાયો. વર્ણુ આશ્રમ ઇત્યાદિ જે ગાહ્યદૃષ્ટિને દેખાય છે તે તો કર્તાની એક રમત માત્ર છે. ખરેખર, અત્ર જે કાંઈ છે તે બધુંજ એક મૂળ તત્ત્વમાંથી નિર્માણ થયું છે. તેમાં આ અને તે, એવો બિન્નાબિન્નતાનો વ્યવહાર કરવાને અવકાશજ નથી. આ નિર્ગુણ સાક્ષાત્ વેદપુરુષ નારાયણે પોતેજ પ્રકટ કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તેના પ્રસાદનો રસાનંદ મને પ્રાપ્ત થયો છે, અર્થાત્ શ્રી હરિના ચરણના સામિપ્યમાંજ મારું અસલ સત્ય સ્થાન છે અને હું તેમનાથી કદી અળગો થનારજ નથી.

૨૦૯-પરમ વિરક્ત સાધક પોતાના મુદ્દગમાં હરિનું ક્યાં

કરવાને માટે દોઢ પર્વતની શુદ્ધમાં આસન માંડીને બેસે છે, ત્યારે ભગવાન તેની પાછળ નિરંતર બસા રહે છે અને બૂળ, તરથ, ટાઠ, તાપ વગેરેમાંથી તેનું રક્ષણ કરતા રહે છે. ઇશ્વર પોતાના ભક્તનું રખેાપું એટલા માટે કરે છે કે તે ભક્ત પોતાના હિભાવને તદ્દન વિસારી બેઠો છે અને તેનાથી અળગો થઈ ગયો છે. એવી સ્થિતિમાં અને આવા નિર્જન સ્થળમાં શ્રીહરિ વેના તેનો બીજો સખા કે સહાયક હોઈ શકે જ હોણ ? એવા સ્થળમાં તે ચોગીને વિષયમુખની તો સંભાવનાજ થાની હોય ? તેનામાં રાજૈશ્વર્યજનિત મદ એક ક્ષણબરને માટે પણ ઉદય પામતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક નારાયણની કૃપા પ્રાપ્ત થઈ એટલે હુઃખ અમૃતસમાન મુખનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૨૧૦-હે દેવ ! જેના ચરણયુગલનાં દર્શન જન્મજન્મમાંતર-માં અને ગમે તેટલાં સાધન-સજન ઇત્યાદિથી પણ થવાનો સંભવ નથી, તે દર્શનનું મુખ મને આજે મળ્યું, એ મારું મહા-ભાગ્ય ! આવો અલ્પકલ લાભ મળ્યા પછી મારે બીજું શું માગવાનું હોય ? હું તો પૂર્ણકામ બની ગયો છું. ઘણા સમયથી જેની હું સદા જાંબના કર્યો કરતો હતો તે કૃપા આજે મને ભારે પ્રયાસને અંતે આજરે મળી ગયું. હવે સંસારની આશાના જાંધન-માં હું ક્યાંમુઘી જાંધાઈ રહું ? મેં તો પાંદુરંગના ચરણની સહાયતા વડે સંસારનાં જાંધનને તોડીને વેગળાં ક્રમાવી દીધાં છે. મનુષ્યદેહરૂપી ઉત્તમ સાધનની પ્રાપ્તિ થયા છતાં, ભગવાનના ચરણાશ્રયની ઉપેક્ષા કરનારા ઘણાંય ભવનદીમાં ડૂબી મૂઆ; અને એવા ડૂબી મૂઆ કે તેમની એંધાણી પણ શોધી જડી નહિ. એક વાર જ્યાં નરદેહનો આધાર હાથમાંથી જતો રહ્યો એટલે તો પછી હુઃખના પહાડ ઓળંગતાં પણ જૂટકો ચતાર નથી; અને પારવિનાના મર્જવાસ કરવાજ પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ !

હું તો તમારા પીતાંબરનો છેડો ચપસીને ઝાઢી રાખીશ; કારણકે તમેજ ભવસાગરને પેલે પાર લઈ જનાર મારા એક તારવૃક્ષાર છો.

૨૧૧-વૈકુંઠમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ જીવભાવનો નાશ કરવો પડે છે અને તે માટે તપ તથા નાના પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કરવાનાં કદ મહન કરવાં પડે છે; પણ આ પૃથ્વી ઉપરનાં પાપી મનુષ્યોના ઉપર જે ભારે બોલો (કર્મો) લદાયો છે તેને નહિ જેવો કરવાના હેતુથી ભક્ત પુંડલિક સૌના ઉપર ભારે ઉપકાર કરી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે પંઢરપુર એ તો પૃથ્વી ઉપરનું સાક્ષાત્ વૈકુંઠજ છે; અને તેને પ્રકટ કરીને મૌને માટે વૈકુંઠગમનની વાટ અતિ સહેલી કરી દીધી છે.

૨૧૨-રોહણું રડવાથી તો માણસ ઊલટો વધારે રડતી સૂરત જેવો થઈ જાય છે; માટે જરાક હિમ્મતવાન ધાઓ, ખૂણ ધૈર્ય પારણ કરો. આ મનુષ્યદેહને વિષે એવી કયી બાબત છે, કે જે નજળની શકે? અરે મનુષ્યો! ગમે એટલું તો કહો કે પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં તમને કોણે કેટલી મદદ કરી? તમે કોઇને પૂછો કે અમુક કામ કરું, ત્યારે ‘હા, હા કરો’ એવું કહેનારા તો તમને ઘણા મળી આવશે, પણ એ બધા લળાડ અને જૂઠા છે. જ્યારે ખરેખરી મદદ કરવા જેવો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહેશે ત્યારે તેમાંનો કોઇ તમને મદદ કરવા આવનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરીને થોડાં પણ પરમાર્થસાધન કર્યાં હોય તોપણ ઘણાં છે.

૨૧૩-[આ અભંગની પછીના કેટલાક અભંગોમાં વર્ણવેલા અનુભવના ઉપર તુકારામની વૃત્તિ સ્થિર થવાથી પ્રસ્તુત અભંગમાં તે નીચે મુજબ ઉદ્ગાર પ્રકટ કરે છે.]

અમે એક એવા ખેલનો આરંભ કર્યો છે કે જેમાં કોઇપણ

દિશાનો ત્યાગ કરવાનું પ્રયોજનજ નથી; અર્થાત્ આ આખું વિશ્વ અમારું કીડાંગણ છે. મારી રમતમાં મારો ભેડ જે લગવાન પાંડુરંગ છે, તેના વડે આખું સચરાચરવિશ્વ ઠસીઠસીને ભરાઈ ગયું છે. વટાણ અને આલડછેટના મૂળમાં જે લેદભાવ છે તે તો અહીં મને શોધ્યોય જડતો નથી. તે પાંડુરંગે આખું વિશ્વ મારા એકલા વડેજ ભરી દીધું છે; અને બધું હું, હું ને હુંજ છું એવી, તેમણે મારા મૂળસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવી દીધી છે; તેથી કરીને હું મારા પોતાના સ્વરૂપ સિવાય આખા જગતમાં ખીન્ન કશાને જોઈ શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હવે મારા હૃદયમાં કાળની કલ્પનાનો સ્પર્શ પણ થઈ શકતો નથી. મારી સ્થિતિ અને મારી ખુદ્ધિ મારા દેવથી જરાય અલગ નથી.

૨૧૪-એક લગવાનના સિવાય ખીન્ન કોઈના પ્રતિ જેને મમતા છેજ નહિ, જેની તમામ પ્રીતિ એક દેવના ઉપર સ્થિર થઈ રહી છે તેજ સાચો વૈષ્ણવ છે; તેને એક દેવજ માન્ય છે. એ સિવાય શરીર, દ્રવ્ય, નાના પ્રકારના લોક એ સર્વ તરણાસમાન છે. પોતાના ઉપર ગમે તેવાં સંકટ આવી પડે, ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતાઓ નડે, તોપણ તે પોતાના નિયમમાંથી કદી ચલાયમાન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા ભક્તની ન્યાતબ્દત શોધી જડતી નથી.

૨૧૫-તપ અને એવાં ખીન્ન સાધનો છે તો ખરાં, પણ તે બધાંની જરૂર શી? ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે પોતાના શરીરને મિથ્યા બાળીને બાક કરી દેવાનું પ્રયોજનજ શુ? હું પોતે તો કદી એવા ટે જનાર નથી. હું તો પંઢરપુરની શેરીઓમાં હરિનામનું કીર્તન કરતો જઈશ અને નૃત્ય કરતો જઈશ. કોઈ પણ રીતે આત્મ-સ્થિતિ થાય એવો ભાવ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ; અથવા મુક્તિ એજ

ઉત્તમ અવસ્થા છે એવું સૌને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે એક હરિભજન ત્રિવાય અમને-હરિના દાસોને ણીજે કોઈ માર્ગ ઈષ્ટ નથી. અમારે માટે ણીજા જઘા છંદ નિંદાને પાત્ર છે.

૨૧૬-લગવાનજ જેના સખા છે તેના ઉપર આખા સંસારની કૃપાદષ્ટિ હોય છે. જઘાજ સંતોનો આવો અનુભવ છે છતાં લગવાનની કૃપાની પ્રાપ્તિ કરવાનું છોડી દઇને સૌ જીવો વિષયોને સાડ વલખાં મારતા ફરે છે, એ કેવી ભૂલ? જેનું દેવ રક્ષણ કરે તેને જાળતો અગ્નિ પણ કાંઈ કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે એજ રીતે લગવાને પ્રહલાદને અગ્નિ, વિષ અને શસ્ત્રના મારથી સલામત રાખ્યો હતો.

૨૧૭-અમે સંતોના દામ છીએ એમ કહેવું એ ઉત્તમ છે. એમ કરવાથી સંતોના સમાગમરૂપી લાભની ભિક્ષા વગરમાગ્યે સહેલાઈથી આપણા હાથમાં આવી પડે છે. કોઈ પણ જાળતને હૃદયમાં ઠસાવવી હોય તો ખૂબ પરિશ્રમ કરવો પડે છે અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં થોડી કચાશ રહી જાય તો જઘીજ મહેનત પાણીમાં જાય છે. રસોઈ જનાવવી હોય તો પહેલેથીજ જઘી વસ્તુઓ પોતાની આગળ તૈયાર રાખવી જોઈએ. એવું કયાંથી રસોઈ વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે અને સ્વાદિષ્ટ જને છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી રણમેદાન નજરે પડતું ન હોય ત્યાંસુધી યુદ્ધની વાતો કરવામાં સૌને મજા પડે છે.

૨૧૮-સંતોની ગમે તેવી હલકા પ્રકારની સેવા કરવાથી પણ તેમની સંગતમાં રહેવાનો સુયોગ મળતો હોય તો તે છોડવો નહિ. સંતોને આંગણે કૂતરા થઈને જિભા રહેવામાં પણ લાભ છે, કારણકે તેમ કરવાથી રામનામ નિરંતર સાંભળવાનું મળશે અને સંતો ખાઈને એકવાડ ફેંકી દેશે તેનું સેવન કરવાનું સફલાગ્ય

પ્રાપ્ત થશે. સંતોની સમીપમાં તેમના આજ્ઞાકારી દાસ થઈને, દીનપણે રહેવાની તક મળે તો તેથી ઘણું લાભ છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોની સંગતિ કરવાથી તમામ સુખનો લાભ થાય છે.

૨૧૯-કૃષ્ણ મારા પિતા, મારી માતા, મારી બહેન, મારા બાંધુ, મારા ગુરુ અને મારા તારણહાર છે. મને મંસારસાગરને પેલે પાર લઈ જનાર પણ કૃષ્ણજ છે. મારું મન કૃષ્ણ છે, મારું ધ્યાન કૃષ્ણ છે, મારા મિત્ર અને મારા સ્વામી કૃષ્ણજ છે. તુકારામ કહે છે કે કૃષ્ણજ મારું વિશ્રાન્તિસ્થળ છે. મારા જીવથી તેમને વેગળા કરવાજ નહિ એવું મને મન થાય છે.

૨૨૦-અમુક ગૃહસ્થ પોતાનાં સગાંવહાલાને કહેવા લાગ્યો કે હું કાશીની યાત્રાએ જનાર છું; તેટલા માટે મારી ગાયો, ઘોડા, ભેંસો વગેરેની તમે સંભાળ લેજો. એવું કહીને તેણે પોતાનાં ઢોરની સોંપણી કરી અને બોલ્યો કે તમે મારી લગારે ફિકર કરશો મા. હું એટલો તો જલદી પાછો આવીશ કે જાણે હું ગયોજ નથી. તમે મારા બોલ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખજો. મારા ગયા પછી મારી અનાજની કોઠીઓમાંથી તમારે કંઈ પણ કાઢવું નહિ. તમારે ખાવું હોય તો તમારે સાફ છોડાંવાળું અને કિલ્લાંએ કોતરી કોતરીને પોણું કરી દીધેલું અનાજ રાખી મૂક્યું છે; તેમાંથી તમારે જરૂર પડે તો બેલાશક લેવું. કોઈ ભિખારી મારે બારણે ભીખ માગવા આવે તો તેને કશું આપવું નહિ; પણ આલ્યો જા એમ કહેતાં તે ન જાય તો હાથમાં લાકડી લઈને તેને તગડી મૂકવો. કોઈ દહાડો બ્રાહ્મણને તો લોજન કરવાનું નિમંત્રણ દેતાજ નહિ. જો એવું તેવું કંઈ કયું તો મારે કપાળે ભારે કલંક લાગશે. આજ દિન સુધી મેં મારાં ધનધાન્યનું ઘણીજ કાળજી રાખીને જતન કયું છે. મેં તેમાંથી મારા પોતાના વપ-

રાશને માટે પણ કદી કાંઈ લીધું નથી એક દહાડો મને ખાધા પછી પાછું નીકળ્યું તો પણ ઉગઠો સમાવવાને સાડ એક પૈસાની સૂઠનો પણ મેં ખર્ચ કર્યો નથી પાણી જેવી ખાતળી છાશ તમારે ખાવી હોય તો ખાજો, પણ ઘી, માખણ એમાની કોઈ ચીજને હાથ લગાડતાજ નહિ જેટલું ઘી તૈયાર થાય તે બધું માચવીને ઘીના ઘાડવાગા બરી રાખજો મારી રાડ અને છોકરાને માટે મારા મનમા પ્રેમનો એક છાટો પણ નથી—હોવો જોઈએ પણ નહિ, કારણકે એ બધાજ મને ફેલી ખાવા એકલા થયા છે તુકારામ કહે છે કે તે અમ્મલનો દુશ્મન એવો હતો કે પોતાના હંધામા હતું તેવું જ મોઢેથી બોલી નાખતો.

૨૨૧-કળિયુગની સાથે કુસ્તી લડવા સાડ હુ કાછડો વાળીને અને ખલા ઠોડીને તૈયારજ ઊભો છું, અને મેં સ સારસમુદ્રને પેલે પાર ચાલ્યા જવા માડ પગદ ડી પણ તૈયાર કરી રાખી છે નાના-મોટા, નીચ-ઉચ્ચ, સ્ત્રી-પુરુષ, અઢારે વર્ણના લોકો ! તમે સૌ સુખેથી ચાલ્યા આવજો અહીં કોઈને કશું પૂછવું-ગાછવું નથી અને કોઈએ કશી વાતની ફિકર ચિન્તા કરવાનું પ્રયોજનજ નથી સ સારના કામમા પરોવાઈ ગયેલા, ફેકટ જપ-તપ કર નારા અહીં ચાલ્યા આવે છે સુખ તથા ગયેલાઓ અને મોક્ષની ઇચ્છા કરનારાઓ એ સૌને બોલાવવાને સાડ અમે ડકા વગાડીએ છીએ જે બધાની આગળ અમે હરિનામની મહોર-છાપ મારીને તેડા મોકલ્યા છે તુકારામ કહે છે કે હરિનામને ધારણ કરનાર હું તો ક્યારનોય આવીને જીલોજ છું.

૨૨૨-અને છીએ તો વૈકુંઠના વાસી, પણ ખાસ પ્રયોજનને લીધે અમે વૈકુંઠધામ છોડીને અહીં આવી વસ્યા છીએ પૂર્વે થઈ ગયેલા મપિમુનિઓ જે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી ગયા છે તે

પ્રમાણે જરાજર વર્તન કરવાને સાડું અમે આ મૃત્યુલોકમાં આવ્યા છીએ. ઋષિ, મુનિ, સાધુ-સંત એ બધાએ મળીને જે માર્ગ પ્રાચીન કાળમાં તૈયાર કર્યો હતો તેને વાળી-ઝાડીને સાફ કરવા માટે; અર્થાત્ આળાળ-વૃદ્ધ સૌના સમજવામાં આવી જાય એવી સરળ રીતે મુક્તિની વાટ બતાવવા અમે અહીં આવ્યા છીએ; કારણકે ઋષિમુનિ અને સાધુ-સંતોએ બતાવેલી વાટને છોડી દઇને લોકો તરેહતરેહની આડવાટે ચાલવા લાગ્યા છે. હું કશું નવીન કહેવા કે શીખવવા આવ્યો નથી, પણ ઋષિમુનિઓએ જે પરમાર્થમાર્ગનું એવન કર્યું હતું તેમનાજ ઉચ્છિદ્ર અને અવશિષ્ટ અંશનું હું તો એવન કરું છું. પુરાણોમાં દર્શાવેલા રહસ્યનો લોપ થઈ ગયો છે; કારણકે શબ્દજ્ઞાનીઓએ તેમના ભજતાજ અર્થ કરીને લોકોને ભ્રમે રસ્તે વાળી દીધા છે. સૌનાં મન વિષયલોહુપ થઈ જવાથી પારમાર્થિક સાધના નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે અમે ભક્તિનો ડંકો વગાડીએ છીએ અને હરિનામનો જય-જયકાર ગજવીએ છીએ, કે જેને સાંભળીને કળિયુગના મનમાં ભય પેદા થાય.

૨૨૩-હરિના સેવક મહાબળવાન હોય છે તેથી અમે પણ હરિના બળ વડે બળીઆ બન્યા છીએ; અર્થાત્ અમે સંસારને એક લાત મારીને વેગળો ફગાવી દઈએ છીએ અને કામક્રોધાદિ પદ્ધિપુઓને પણ મારી ભગાડીએ છીએ. સગાં, સ્વજન, દ્રવ્ય, શરીર એ સર્વને અમે ધામના તજખલા સમાન બનાવી દીધાં છે. તુકારામ કહે છે કે અમે તો હવે મોક્ષના માથા ઉપર પણ મવાર થઈ ગયા છીએ.

૨૨૪-આ મૃત્યુલોકમાં મને હરિનામના સિવાય બીજું કશું આવડતું જ નથી. મારું મન તમામ પ્રાપંચિક વિષયોમાંથી

એવું પાછું હડી ગયું છે કે તેઓ બધા મને ઓકી કાઢેલા
અન્ન જેવા દેખાય છે. સોનું, રૂપું મને માટી બરોબર સમજાય છે;
અને એવીજ રીતે હીરા-માણેક એ મારે મનથી કાંકરા બરોબર
છે. તુકારામ કહે છે કે આખા સંસારને બૂલબૂલામણીમાં ગૂંચવી
નાખનારી શ્રીજાતિ મને અતિ ગંદી-સૂગ આવે એવી લાગે છે.

૨૨૫-ઓ મારા વિકૃલા ! લક્ષ્મીનું રખોપું કરનાર અને દીન
જનોની રક્ષા કરનાર તુંજ અમારી દયાળુ માવડી છે. મારાથી
એવો શો અપરાધ થયો છે કે તે મને વિસારી દીધો છે? અરે!
તને હું શો દોષ દઉં? મારાજ કૃટલા કરમનો વાંક છે. તુકારામ
કહે છે કે મારાં તમામ સંચિત કર્મોને તું જાણીને જાક કરી દે
અને મને દર્શન દેવાનું કામ જે તારે માટે ઘણુંજ યોગ્ય છે
તે તું સત્વર કર.

૨૨૬-હે પાંડુરંગ ! તારા સિવાય આ સંસારમાં મારું
કેાઈજ નથી-નથી કેાઈ મિત્ર કે નથી કેાઈ સ્વજન. તમારીજ
મને મોટી આશા છે, એથી કરીને હું રાત્રિદિવસ તમારીજ વાટ
જોઈને બેસી રહું છું. તમારાં દર્શન વિના મારો એક દિવસ ગયો,
તે પછીની બીજી રાત્રિ પણ ગઈ! મને કશો ઉદ્ધમ કરવો ગમતો
નથી, કશા કામધંધામાં મારું ચિત્ત લાગતું નથી. તુકારામ કહે
છે કે મારાં રાત્રિ અને દિવસ તારાજ ધ્યાનમાં વ્યતીત થાય છે.

૨૨૭-હે દેવ ! હું તો તારી પાસે જે મારા મનને ગમતું
હશે તે માગી લઈશ. અમે જે જીવ છીએ તેમને લગતી જે ગુણ
વાતો અમારા મનમાં છે તે બધી હું તમારી આગળ કહી
નાખીશ. અમને લાડ લડાવનારી, દીન જનોનું રક્ષણ કરનારી,
અમારી દીનદયાળ વિકૃલા, વિઠોળાઈ માવડી ! અમે અમારો
જીવભાવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈએ છીએ. તુંજ

એકલો ઘણી અવસ્થાઓમાં અને સર્વ દિશાઓમાં અમારો સહાયક અને સાથી છે. અમને તારા એકલાના સિવાય બીજા કોઈની સોજાતમાં પડવા દર્દશ નહિ. હું બીજા કોઈના ઘરમાં પગ પણ મૂકતો નથી. હે હરિ! તમામ પ્રકારની સત્તા તારા એકલાનાજ હાથમાં છે. હું જે કંઈ માગીશ તે તું મને આપીશજ એવો મને પક્કો વિશ્વાસ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારી આગળ તો હું હઠ કરવાનોજ. તું નહિ આપે તો હું હઠ કરીશ, રડીશ, આંખો ચોળીશ, ઘણુંય કરીશ.

૨૨૮-હે દેવ! તું મને દર્શન દેતાં દેતાં બહુ મોડું કરી દે છે. તેનું કારણ મને એવું લાગે છે કે તું સારો દહાડો, વાર અથવા સાડું પર્વ ક્યારે આવે છે તે જોવા બેસતો હોઈશ, પણ તું આવું કરે છે તેથી કરીને માડું મન તારા વિયોગે કરીને ઘણું દુઃખી થાય છે. હે પાંડુરંગ! તારા પ્રેમરૂપી ખાવાનું મારે સાડું વહેલો વહેલો મોકલી દેજે. એમાં જરાય વિલંબ કરીશ મા. હું અવશુણી છું, અન્યાયી છું, એવું મનમાં આણીને મારા ઉપર રીસાઈશ નહિ. મને-નાનકડા બાળકને સમજણા છેકરાના જેવો ગણીને તું શા માટે ટળવળાવે છે? ઓ મારી માવડી! તું તારી કેડે હાથ રાખીને બિમી શાને રહી છે? હું તારો લાડકવાયો નાનો સરખો ધાવણો બાળક છું, તેને તું સાંત્વન દે. તુકારામ કહે છે કે હું તારા લૂગડાનો છેડો પકડીને બિલો રહીશ. હું તારાથી જરા જેટલો પણ અળગો થનાર નથી.

૨૨૯-હે દેવ! તમે મારી સાથે વાતચીત કેમ નથી કરતા? એવા અખોલા લઈને તમે મને શા માટે દુઃખી કરો છો? મારે કંઈ પ્રાણ આવી ગયા છે. તમે આપેલા વચનના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને હું તમારી વાટ જોતોજ બિલો છું; મીટ માંડીને તમારી

વાટ ક્યારનો ઊભો ઊભો જોયાજ કરું છું, પણ તમે હજી આવ્યાજ નહિ. તમે મને નિરાશ કરશો, એવુંજ હવે મને સમજાય છે. હે દેવ! તમે અત્યારે મોટી પિછોડી ઓઢીને શાને બેસી રહ્યા છો? તમે મારાથી અલકાઈ જશો એવી શું તમારા મનમાં શંકા આવે છે? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારો છું, એવું કહેતાં મને ભારે લજ્જા આવે છે; કારણકે તમે તો હજી મારો ભાવજ પૂછતા નથી.

૨૩૦-હે દેવ! યોગ્ય શું છે, તે હું અજ્ઞાની દુર્ગંજ માણસ સમજીજ શી રીતે? પરમાર્થને લગતી મોટાઈનું મોહુંજ કાણું જાણવું; સૂના ઘરના બારણા આગળ કોઈ ગમે તેટલો પોકાર કરે પણ તે ઘરમાંથી તેને કશો જવાબ મળતો નથી, તેમ હું પણ તમારે સારૂ ખૂબો પાડયાજ કરું છું; પણ તમારા તરફથી જવાબ મળતોજ નથી. બારણે આવેલા અભ્યાગતને કાંઈ નહિ તો મીઠા બોલ સંભળાવીને તેના મનનું સમાધાન કરવામાં તમને શું ઝાઝો ખર્ચ કરવો પડે છે? તુકારામ કહે છે કે તમે જે કાંઈ કરો છો તેની મોટાઈ તમનેજ શોભે, પણ તેથી કાંઈ હું એકલોજ લજવાવાનો નથી.

૨૩૧-હે પાંડુરંગ! હું જે કાંઈ તારી પાસે માગું તે આપવાની તારામાં શક્તિ નથી એમ સમજીને તું બીવે છે; પણ હે દેવ! તું જરા વિચાર તો કરી જો. તું જાણે છે તો ખરો કે હું તો તારા એક નામચિંતન વડેજ તૃપ્ત થઈ જાઉં છું. તારી આગળ કોઈ એક ભક્તે બહુ મોટી વસ્તુની માગણી કરી હોય તો તે એક ઋદ્ધિસિદ્ધિજ છે, અને તે તો મારે મળથી તારી ભક્તિની સરખામણીમાં ખાલી ખોખા જેવી છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો ચાલતો વૈકુંઠ જવાનો છું અને નિશ્ચિંત બનીને નિરંતર

સુખનો લોકતા થનાર છું.

૨૩૨-મારે તમારું પ્રદક્ષિણ નથી લેઈતું. મારે માટે તો તમારું નાનું સરખું સુંદર સગુણ સ્વરૂપજ પૂરતું છે. હે દેવ ! તમે એકવાર પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે હું પતિતોને પાવન કરીશ, તે પ્રતિજ્ઞા તમે ભૂલીજ ગયા હો એવું લાગે છે; કારણકે મને દર્શન દેતાં દેતાં તમે બહુ વાર લગાડી છે. હું તો આખો સંસારબાળીને ખાક કરી દઈને ખુદા મેદાનમાં આવીને બેઠો છું; પણ એ વાત તમારા લક્ષમાં હોય એવું દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે મનમાં મારા ઉપર માહું લગાડ્યો નહિ. બિઠો, જલદી બિઠીને બિભા થાઓ અને મને દર્શન દો.

૨૩૩-પોતાનામાં કેટલી સુગંધ છે તેનું કમળના પુષ્પને જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેની સુગંધનો ઉપલોગ તો ભમરોજ કરી શકે છે; તેવી રીતે હે દેવ ! તમારું નામ મધુર છે તેની તમને શી ખબર ? તેની ખરેખરી મજા અને તમારા પ્રેમનું સુખ, તેનો સ્વાદ તો અમેજ જાણીએ. ગાય તો ઘાસચારો ખાય છે, પણ તેમાંથી પેદા થનારું જે દૂધ તેનો સ્વાદ તો ગાયનું વાછરડુંજ માણે છે. પોતાની કમાઈ પોતાના કામમાં આવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મોતી પેદા થાય છે તો છીપની અંદર, પણ તેને કોઈ છીપમાંથી બહાર કાઢે ત્યારે તેની શોભાનો આનંદ બીજા લોકો માણી શકે છે. ફરીથી મોતીનો અને છીપનો સંયોગ થતો નથી અને તેનો ઉપલોગ પણ તેનાથી થતો નથી.

૨૩૪-હે દેવ ! તારા ચરણના સુખ વિષે તને કહેવાથી શો લાભ ? કારણકે તેનો તને અનુભવ તો છેજ નહિ. તારા ચરણના સુખ વિષે તારી આગળ ગમે તેટલું વર્ણન કરીએ પણ તે તને સાચું લાગનાર નથી; કારણકે અમૃતની મીઠાશનું

જ્ઞાન અમૃતને પોતાને હોતુંજ નથી, તેજ પ્રમાણે તને ચણતારા માધુર્યનું જ્ઞાન નથી. તમારા ચરણનું સુખ કેટલું મધુર છે, તેના સંબંધમાં અમારા તરફથી સાક્ષી પૂરનાર એક અમારી માતા લક્ષ્મીજી છે અને તેના તરફથી સાક્ષી પૂરનાર અમે-તેનાં સંતાન છીએ. અમે બેઉજીએ સુખનો સ્વાદ કેવો છે તે જાણીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે હે ગોપાળ ! અમને મોક્ષનો તો કંટાળોજ છે. તે તારાથી ક્યાં અભણું છે ?

૨૩૫-કેડ ઉપર હાથ દઇને અને બેઉ પગ ધરાળર સીધા રાખીને ઇંટના ઉપર બેસેલી તમારી સુંદર આકૃતિને હું જોઈ છું, તેના વડે મારા ચિત્તનું અત્યંત સમાધાન થઈ જાય છે; અને મનને એવું તો સુખ થાય છે કે જાણે તમારા ચરણને મારા હાથમાં ને હાથ રાખીને બેસી રહું. હું તો તમારા સુખ ગાતાં ગાતાં ધરાતો નથી. મને આનંદની લહેર આવે છે ત્યારે તાળીઓ પાડતો જાઉં છું અને પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નાચવા મંડી જાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે તમારા નામની સરખામણીમાં મને તો બધુંજ તુચ્છ લાગે છે.

૨૩૬-હવે ખાલી વ્યથાં જડળકાટ કરવાની મારે જરૂર જાય છે ? મારે હવે તેનો કશો અપ રહ્યોજ નથી. જે કાંઈ સુખ છે તે કેવળ દુઃખજી છે અને જે પુણ્ય છે તે ખરેખર પાપજી છે, એ મને ધરાળર દીવાની જ્યોતના જેવું સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે મેં મારી વાણીને અનંતતામાં લીન કરી દીધી છે. હવે મારે બોલવાનું કાંઈજ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

૨૩૭-બ્રહ્મ જે નિઃશબ્દ છે તેનું અમે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. અમે દેહબુદ્ધિ વડે એકવારના મરીને પુનઃ જીવતા થયા છીએ. દેહાત્મભાવ હોય ત્યાંસુધી આ જગત કેળાય છે; આત્મ-

સ્થિતિમાં જગત દેખાતું નથી. સર્વપ્રકારના વિષયભોગને લગતી અમારી વાસના છૂટી ગઈ છે. તમામ પ્રકારના સંગને ત્યજીને અમે પૂરેપૂરા નિઃસંગ જાની બેઠા છીએ. સંસારમાં અથવા ભોગવિલાસમાં પ્રવેશ કરાવનારી દેહબુદ્ધિ તો અમારી ક્યારનીય ટળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે જેવો હું તમારી આંખે દેખાઈ છું તેવો હું છું જ નહિ. મારું સાચું સ્વરૂપ તમને સમજાઈ નાય એવું જો તમે આહતા હો તો તમે પાંડુરંગની પાસે જઈને તેમનેજ પૂછી શુઓ.

૨૩૮-જેમનો જેવો અને જેટલો અધિકાર તે પ્રમાણે તેમના અધિકારને યોગ્ય માર્ગ જતાવવામાં આવે છે; અને તે પ્રમાણે અનુસરણ કરવાથી જે આજે નહિ સમજાતું હોય તે કાળે કરીને સમજાઈ જશે. આપણે પોતે હોડીમાં બેસીને નદી પાર કરી ગયા, પણ તેથી હોડીને જાળી મૂકવી ન જોઈએ. આપણી પાછળ આવનાર જીભ અનેક લોકો છે; અને જો હોડી વડે જેમ આપણે તરી પાર જીતરી ગયા તેમ જીભએ પણ નદી જીતજીવી જશે. તુકારામ કહે છે કે વૈદ્યના શરીરમાં તો કોઈ પણ જાતનો વ્યાધિ હોતો નથી, તોપણ જીભ લોકોને જે જે વ્યાધિ થાય છે તેમને મટાડવાને માટે જે જે ઔષધિઓ જોઈએ તે જાંધી વૈદ્ય પોતાની પામે તૈયાર રાખી મૂકે છે.

૨૩૯-જેના મનમાં પૈસો અને સ્ત્રી, કનક અને કામિની એ બેને લગતી કશી ઇચ્છાજ રહી નથી, તે માણસ સંસારને તરી ગયો જાયતો; અર્થાત્ તે સંસારથી તદ્દન વિમુખ થઈ ગયો છે એમ સમજવું. સારા પદાર્થ વડે જેના મનને યુગ થતું નથી અને નહારા પદાર્થ વડે જેના મનને દુઃખ થતું નથી તે માણસ આ સંસારમાં સાક્ષાત્ જનાર્દન સમાન જાની બેઠો છે. તુકારામ કહે છે કે જેણે

પોતાનો દેહ પ્રભુચરણે નિરંતર સમર્પિત કરી દીધો છે, તેને માટે હવે આ સંસારમાં કશુંજ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહ્યુંજ નથી.

૨૪૦-જેના મનમાં દેહબુદ્ધિ હોવાથી ચિત્તની અંદર વિષય-લાલસા હોય અને તેથી આ માફ અને આ પરાયું, એવો ભેદભાવ રહ્યા કરતો હોય તેવા માણસે જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચે પ્રવાસ કરતી વખતે પુણ્યનો સંચય કરતા રહેવું જોઈએ; અર્થાત્ તેણે હમેશાં સત્કર્મજ કરતા રહેવું. તેમ ન કરતાં જો તે અસત્ કર્મ કરશે તો તેને અતિકષ્ત વેઠવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે અમને સુખનીજ પ્રાપ્તિ થાઓ, એવી મનમાં ઇચ્છા હોય ત્યારે તો ધર્મનું રક્ષણ કરવા પૂરતાં જે જે શુભ કર્મ કરવાં પડે તે બધાંય સાંગોપાંગ કરવાંજ જોઈશે. જેમ તાપથી હેરાન હેરાન થઈ ગયેલો માણસ છાયાની ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી ઠોઈ જગ્યા ખોળી કાઢવાને માટે મહેનત કરવામાં કયાશ રાખતો નથી તેમ સુખની ઇચ્છા કરનારે પણ કરવું જોઈશે.

૨૪૧-ઉત્પત્તિ અને સંહાર એ બે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા અને લય પામતા તમામ નામ-રૂપધારી પદાર્થને કાળ ગળી જાય છે. જેમ બીજામાંથી અંકુર ફૂટીને તેમાંથી વૃક્ષ પેદા થાય છે અને તે વૃક્ષ પાછું બીજના પેટની અંદર છુપાઈ જાય છે તેમ કલ્પના અંતમાં તમામ સૃષ્ટિ એક અનંતના પેટની અંદર લીન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આકાશ શબ્દો વડે વ્યાપ્ત થાય છે એ અતિ શુદ્ધ ભેદ કેવી રીતે સમજાય અથવા એમાં સમજ ન પણ કેમ પડે ?

૨૪૨-આ કલિયુગમાં બીજો ઠોઈ પણ ઉપાય કામ આવવાનો નથી. એક વિઠોળાની ગાસે જઈને તેમના ચરણને બેઠી હાથે વળગી પડવું એ એકજ ઉપાય છે. તમામ પુણ્ય એ ચરણની અંદરજ લીન થઈને બેઠું છે; અને તમામ પ્રકારના પાપનો

પણ તેમના વરેજ નાશ થાય છે. એક પાંદુરંગનું નિત્ય ચિંતન કરનાર સદાકાળ સુકતજ છે; કારણકે સ્ત્રીપુરુષોનો સમુદાય તેમના દ્વારાજ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર પામી જાય છે. હરિનામ એક વાર મોઢથી ઉચ્ચાર્યું એટલે ગર્ભવાસનું દુઃખ તો ગયુંજ જાયું. એ નામ લેવાને શુભ ઘડી અને પવિત્ર સ્થળ એવા તેવાનો વિચાર કરવાનું હોયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ હરિનામનો આશ્રય છોડી દેશો નહિ. ભાવે-કુભાવે પણ નામોચ્ચાર કરતા જાઓ. ગમે તે ભાવે નામોચ્ચાર કરશો તો તે પણ માફજ સ્વરૂપ છે એવું ભગવાન કહી ગયા છે.

૨૪૩-અહો દેવ ! તું અળઘડીજ મારી પાસે-અર્થાત્ મારા હૃદયમાં કેમ નથી આવીને બિભો રહેતો ? તને મારો ટળવળાટ જોઈને દયા કેમ નથી આવતી ? તું દેવ હોવાથી તું શુભાતીત છે, તું નિઃકુર છે, નિર્ગુણ છે; તારે માટે રડી રડીને માફ ગળું બેસી ગયું, પણ તેં તો કદી જાણ્યુંજ નહિ. મારા ચિત્તને વિશ્રાન્તિ કેમ નહિ થતી હોય ? ઇન્દ્રિયોતું વિષયોના પ્રતિ જે પ્રળા આકર્ષણ હોય છે તેમાં ઘટાડો કેમ થતો નથી ? વિષયલાલસાનો વેગ કેમ મંદ થતો નથી ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું મારા ઉપર આટલો બધો ક્રોધ શાને કરે છે ? શું મારાં પાપનો હજી નાશ થયો નથી તેથી ?

૨૪૪-હે દેવ ! તમે દીન જનોના સ્વામી છો તેથી કરીને સમસ્ત યરાચર જગતને વિષે તમારું એવું બિરુદ પ્રસિદ્ધ છે કે જે કોઈ તમારે શરણે આવે છે તેનો તમે પક્ષ લો છો. પુરાણોમાં જે તમારી કીર્તિનો જયજયકાર ગાયો છો તે અમે જરાબર સ્પષ્ટ સમજી ગયા છીએ. તમારાથી તમારા ભક્તોની ભીડ સહન થતીજ નથી. તેમને સહાય કરવાને માટે તો તમે સત ને દહાડો

તૈયાર થઈનેજ ઊભા રહ્યા છે. ચક્ર, ગદા ઇત્યાદિ જે અનંત આયુધ તમારી પાસે છે તે બધાનું એકજ પ્રયોજન છે કે તેમના વડે તમારે તમારા ભક્તોનું સંરક્ષણ કરવું. તમારા ભક્તોને કદી જરા જેટલી પણ તંગી પડી કે તમે તેમની મદદે આવીને ઊભાજ છે. તુકારામ કહે છે કે ભક્તોનાં કામને પૂર્ણ કરવાને સાફ તો તમારા અવતાર છે.

૨૪૫-તમારા મહિમાનું વર્ણન કરવાને સમર્થ નીવડે એવી મારી વાણી નથી; કારણકે તમારા મહિમાની સીમા કોઈએ કદી દીઠી નથી, તો પછી વાણી વડે તેનો અહીં છેડો આવી જાય છે એવું બોલી તો શકાયજ કેવી રીતે? અમે તો અમારો દેહ તમારા ચરણ આગળ ક્યારનોય સમર્પિત કરી દીધો છે, તેથી હવે તમારી ઉપર જોવારવા જેવું અમારી પાસે કશું અવશિષ્ટ રહ્યુંજ નથી. અમે તમારી સેવા કરીશું એવો ભાવ પણ અમે અમારા મનની અંદર ધારણ કરી શકતા નથી. અમે અમારો જીવભાવ તમને અર્પણ કરી દઈએ તોપણ શું? કારણકે એ જીવ પણ આખરે છે તો તમારોજ, એટલે તમને સમર્પણ કરવા જેવું મારી પાસે કશું છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે તમારા ઉપકારનું ઋણ ફેડવાને સાફ મારી પાસે કશું સાધનજ નથી.

૨૪૬-મારું કોઈ સન્માન કરે તે મને ગમતું નથી; કારણકે તેથી મને જરા પણ સુખ થતું નથી, પણ આ લોકો મારું સન્માન કર્યા વગર મને છોડતાજ નથી. હવે મારે તેનો શો ઉપાય કરવો? શરીરના જેટલા સુખોપચાર કરું છું તેટલું તે તકલાદી થતું જાય છે. મિષ્ટાન્ન મને ઝેર જેવાં કડવાં લાગે છે. કોઈ મારી જરા જેટલી પણ સ્તુતિ કરે તે મારાથી કાને સાંભળી જતી નથી. એવું કોઈ કરે છે ત્યારે મારા જીવને અણચણાટ

થાય છે, મારું હૃદય ગૂંગળાઇ જાય છે. હે દેવ ! મને તો તમારા-
જ આનંદ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવું કાંઈક જ્ઞાન મને તમે કહો.
મને આ મૃગજળ જેવા સંસારમાં ગૂંચવી નાખ્યો મા. તુકારામ
કહે છે કે હે દેવ ! તું મારું હિત કર, અર્થાત્ મને જાણીને ખાક
કરી દેનારા ત્રિવિધ તાપરૂપી અગ્નિમાંથી તું મારો ઉદ્ધાર કર.

૨૪૭-મને ખાવાને અન્ન પણ ભલે ન મળે, મારી સંતતિ-
માં પણ ભલે વધારો ન થાયો; પરંતુ મારા ઉપર નારાયણની
સદાય કૃપાધારા વર્ષતીજ રહે, એવો ઉપદેશ મારી વાણી મને
પોતાને તેમજ બીજા લોકોને પણ દીધાજ કરો. મારા શરીરના
ઉપર ભલે ગમે તેટલાં કષ્ટ આવી પડે, મારા ઉપર ગમે તેટલી
વિપત્તિઓ તૂટી પડે, પણ મારા મનમાં સદા નારાયણ વાસો
ઠરે એટલે જન્મ. તુકારામ કહે છે કે આ જયોજ પ્રપંચ નાશ-
વંત છે એમ સમજીને આઠે પ્રહર ગોપાળની સેવા અને તેમનું
ધ્યાન-જનન કરવું એમાંજ આપણું સર્વનું હિત સમાયેલું છે.

૨૪૮-મિદાન ખાઈ ખાઈને પોતાના શરીરને હ્રાપ્ત કર-
વાનું તો જે અધમ મનુષ્ય હોય તેનેજ ગમે છે. દેહનું રક્ષણ
કરવું એજ ધર્મ છે; અને એ ઉપરાંત બીજું કશું કર્તવ્ય છેજ
નહિ, એવું તો અધમ બુદ્ધિવાળા નર સિવાય બીજું બોલેજ
કોણ? પણ વિચાર કરી જોતાં તમને સમજશે કે શું પોતાના
દેહનું પણ રક્ષણ કરવા જેવું સ્વાતંત્ર્ય હવે છે ખરું? એક
ક્ષણવારમાં મનુષ્ય મૃત્યુ થઈને ઢળી પડે છે. એક પણ અગાઉ
પણ કોઈને કશી જાણરજ પડતી નથી કે, એક ક્ષણ પછી શું
થવાનું છે? હાથમાં પકડેલો અન્નનો કોળિયો હું ખાઈશજ,
એટલું કહેવા પૂરતી પણ આપણને સ્વાધીનતા નથી. દેવને
ખાતર દેહલાય ભક્તવીરોએ કરવત વડે પોતાનાં શરીરનાં

માંસને વહેરી નાખ્યું છે અને શુક્રદેવાદિ ઋષિઓએ વનવાસ સેવ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે રાજા જનક રાજ્યશાસન કરતા હતા તે વખતે તેમણે પોતાનો એક પગ સળગતી ભઠ્ઠીમાં બળતો રાખ્યો હતો, તો પણ તેમના હૃદયમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂરો ઉદય થયો ન હતો.

૨૪૯-ઓ મારી છલ ! તું જો મારી એકજ વાત માની લે અને તે પ્રમાણે ચાલે તો હું તને કહું છું કે તું એક પાંડુરંગના નામ સિવાય બીજું કશું જોલીશજ નહિ. મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને મારી આટલીજ વિનંતિ છે કે તમારામાંથી કોઈ પાંડુરંગથી અળગી ન થાઓ. એકલા મારા પાંડુરંગની કથા સિવાય બીજા કોઈ ભજતા શબ્દો મારે કાને આવેજ નહિ. તેજ પ્રમાણે મારાં નેત્રો પણ પાંડુરંગના સિવાય ઇતર પદાર્થનું દર્શનજ ન કરે. હે મારા ચિત્ત ! તું તારી તમામ ચિન્તાઓને પાંડુરંગના ચરણ આગળ છોડી દઈને તું તારી મેળે સર્વકાળ અખંડ ભાવે ભગવાન પાંડુરંગના ધ્યાનમાંજ મગ્ન થઈ જજે. હે મારા હાથ-પગ ! તમારે માત્ર વિઠોળાનાં દર્શન કરવાની અને તેમને નમસ્કાર કરવાનીજ પ્રવૃત્તિ કરવી. તુકારામ કહે છે કે પછી તમારે મનમાં કશાનો ભય રાખવાનું પ્રયોજનજ શું રહ્યું ? જ્યાં આપણા કણ્ઠધાર નાશયણ પોતેજ છે ત્યાં પછી કશી વાતની ચિન્તા હોયજ કેમ ?

૨૫૦-હે દેવ ! તારે મારું જે કાંઈ કરવું હોય તે તું સુજેથી કરી લેજે, પણ જેમનું વર્ણન મેં આ અભંગમાં કર્યું છે તેવા માણસોને હું મારે મોઢેથી કદાપિ સંત કહેનાર નથી. જે રાજ્ય અથવા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને માટે સદા યતનવાન રહે છે અને જે દંભ-અભિમાનને પોષણ આપનારી ઇચ્છાઓને વશ છે તેવાને હું કેવી રીતે સાધુ કહી શકું ? સમસ્ત વિશ્વ દેવનું સ્વરૂપ છે એ વાત ખરી, તો પણ હું ઉપર કહ્યા તેવા લોકોથી સદા વેગજોજ રહે.

વાનો. તેઓ જ્ઞાનાંધ છે અને જ્ઞાનનો મિથ્યા ભાર વહેતા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને શિક્ષા કરવા બાબત હું મારા મનમાં જરાપણ ભય કે સંકેત રાખતાર નથી.

૨૫૧-કેટલાક લોકો બીજાની પાસે પોતાને સંત કહેવડાવવાની ચેષ્ટા કરે છે અથવા કહેવડાવે પણ છે એવી વાતો મારે કાને આવી છે, પણ એવા લોકોને મેં મારી આંખે દીઠા નથી; એવાના ઉપર વિશ્વાસ કરેજ કેણુ? ખરેખરા કસોટીએ ચઢાવેલા સંતો તો તેજ છે કે જેમના માથા ઉપર અનેક પ્રકારનાં દુઃખ મુશીબતો આવે અને જાય છતાં તેમના ચિત્તની શાંતિનો જરાય ભંગ થાય નહિ. વરસાદની ઋતુમાં નાનાં નાનાં ખાડી-કોતર પણ મોટી નદીઓની પેઠે વહેતાં દેખાય છે, પણ થોડીવાર પછી તેમનાં પાણી એવાં એસરી જાય છે કે આંખની પાંપણ પલળે એટલું પાણી પણ તેમાં જોવામાં આવતું નથી. કાચના ટુકડા પણ આવેથી હીરાની માફક ચળકે તો છે, પણ તેમનો ચળકાટ ક્યાં સુધી રહે છે? જ્યાંસુધી તેમના ઉપર હથોડાનો ઝપાટો પડ્યો ન હોય ત્યાંસુધીજ. તુકારામ કહે છે કે નકલી સાધુસંતોનું પણ એવુંજ સમજ લેવું.

૨૫૨-જેઓ અત્યંત વાદવિવાદ કરનારા હોવા છતાં કપાળે ચીપી ચીપીને તિલકની રખાઓ તાણીને વૈધ્યુલોમાં ખપવાનો ઢાંગ કરે છે, તેમને તમે રજોને વૈધ્યુલ માની લેતા. તેઓ તો ચાવળા છે અને બહુરૂપીની માફક નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરનારા છે; કારણકે તેઓ એકની સ્તુતિ કરે છે, બીજાને ધિક્કારે છે, ત્રીજાની પૂજા કરે છે અને ચોથાને ઠગે છે. તુકારામ કહે છે કે એવાના દિલમાં જૂતદયા છેજ નહિ.

૨૫૩-પોતાના પેટને માટે બધાઓ નાના પ્રકારની

શ્રીઓના અને જાતજાતના પુરુષોના વેશ ધારણ કરે છે; પણ તેમના વેશ તરફ લક્ષ આપવું ઘટે નહિ; કારણકે તે ગાથા વિષયોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર હોઈ એક રીતે વિષયરૂપજ છે. જ્યાં કેવળ પૈસા પેદા કરવાનોજ હેતુ હોય ત્યાં પરમાર્થની આશાજ શી રીતે રાખી શકાય? એવા લોકોનાં ચિત્ત લોભને વશ થયેલાં હોવાથી લિખારીની દશાને પ્રાપ્ત થયાં હોય છે; આથી કરીને તેઓ દેવલીલાનો અભિનય કરતી વખતે કદાચ દેવતાઓનો વેશ લે, પણ તે કેવળ પેટ ભરવાનો ઢાંગ હોવાથી તેના વડે ઊંચા પ્રકારના ભાવનો કદી પણ ઉદ્ભવ થતો નથી, તેથી કરીને એવી દેવલીલાઓ વ્યર્થ તમાશા સમાન છે. એવા ભવૈયાઓ દેવદેવીના વેશ લે છે અને લોકોની આગળ પોતાની નાટકી ચતુરાઈ બતાવીને પ્રેક્ષકોને મોહિત કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી દેવલીલાઓ જોનારા અને ભજવનારા જોઈનાં મન લોભ વડે મલિન થઈ ગયેલાં છે; તેથી કરીને જેઠ એક સરખા નરકના અધિકારી છે.

૨૫૪-જે દુર્જનોને કૃતરાની જેમ ભસવાનો સ્વભાવ હોય તેમને સુખેથી ભસવા દેજો, તેમાં આપણું કશુંય બગડી જવાનું નથી. જેઓ ઈશ્વરના ભાવિક ભક્તો હશે તેમણે દુર્જનોના બોલવા ઉપર, તેમની ટીકાઓ ઉપર કદી લક્ષ આપવુંજ ન જોઈએ; જિલ્દુ જો પોતાનાથી બની શકે તેમ હોય તો એવા દુષ્ટ લોકોની ક્ષેતી કરીને તેમને લોકોની આગળ ઉઘાડા પાડી દેવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવાને માર્યા હોય તો પણ કાંઈ પાપ લાગે નહિ.

૨૫૫-કોઈ પણ દેવના મંત્રનો જપ કરવા બેસીએ અને મનમાં કશા કારણથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો નક્કી સમજી લેવું કે જપ કરનારની પાસે એક ભંગીઓ આવી ગિલો છે અને તેને અભ-ડાવી મારે છે. ક્રોધ એજ સાચો ભંગીઓ છે. “ફલાણો શૂદ્ર મે, ફલા-

હો દેડ છે, દલાહો ચમાર છે, દલાહો લાંગીઓ છે, એમને અક-
દશે નહિ, કોઈ એમનો છાયડો લેશે નહિ, કોઈ એમનો બોલ
પણ કાને પડવા દેશે નહિ.” અરે ! આહું તેવું કહેતારાઓ !
યાદ રાખજો કે, ખરેખરે અંડાળ તમારી બહારની બાજુએ નથી,
પણ તે તો તમારી પોતાની અંદરજ બરાબરને બેઠો છે. તે ક્રોધ-
રૂપી અંડાળ છે. પહેલાં તો તેને બહાર કાઢીને શુદ્ધ થવાની
ચેષ્ટા કરો. એ અંડાળ તમારા અંતઃકરણની અંદર ફરીથી પ્રવેશ
કરવા ન પામે, તેને માટે સાવધ રહેજો. તમે દરરોજ ક્રોધરૂપી
અપવિત્ર લાંગીનો સંગ કરો છો અને તેની સાથે એક પંગતે
બેસીને નિત્ય લોભન કરો છો, તેની તમને ખબર છે કે ? તુકારા-
મ કહે છે કે જે નૈષ્કર્મ્ય બ્રહ્મ છે તેને તમારું સાધ્ય માનીને
જે જે સાધન કરવાં ઘટે તે કરવા માડો.

૨૫૬-હું કાંઈજ નથી. હું કોઈનો નથી અને હું કોઈ
ગામનો વાસી પણ નથી. સૌ અધિષ્ઠાનેનું એક માત્ર અધિષ્ઠાન
જે અદ્વય બ્રહ્મ છે તે હું એકલોજ છું. હું કહીં જતો નથી,
આવતો નથી. મારે વિષે કાંઈ પણ બોલવું એ વ્યર્થ છે. કોઈ
મારું પોતાનું નથી અને કોઈ પરાયું પણ નથી. હું વાસ્તવિક
રીતે કોઈ પણ એક જણનો નથી. મને કોઈજગાડી શકતું નથી,
કોઈ મને હણી શકતું નથી. હું તો સદાકાળ છું, તેવો ને તેવોજ
છું. તુકારામ કહે છે કે મને નથી રૂપ, અને નથી નામનિશાન;
કર્મ અને અકર્મ બેઢનાથી હું વેગળો છું.

૨૫૭-અમારું પરમાર્થસાધન એ અમારે માટે એક પ્રકાર-
ની રમત જેવું છે, પણ તેના વડે જગતનું મરણ નીપજે છે;
દારણ્યકે રહસ્ય સમજ્યા વિના હોડો દેખાદેખી-નકલ કરવા
લાગે છે અને મનથી એવું માની લે છે કે અમે પરમાર્થ કરીએ

છીએ. સતત હિતનો વિચાર એ શી વસ્તુ છે, તેની જ્યાંસુધી ગૂંચ ઊકલે નહિ, ત્યાંસુધી જન્મ-મૃત્યુનો ફાંસો ગળે ખાંધીને ખારણે ખારણે ફેરા માર્યેજ છૂટકો. લોકો તો માત્ર નકલજ કરી જાય છે. એક જણે હાથ જોડ્યા એટલે તેનું જોઈને ખીજાએ હાથ જોડ્યા; એક જણે કોઈની નિંદા કરી એટલે ખીજાએ પણ તેનું જોઈને નિંદા કરવા માંડી; એક આગળ થઈને ચાલવા લાગ્યો એટલે ખીજા પણ તેની પાછળ પાછળ એજ રસ્તે ચાલતા થવાના. તુકારામ કહે છે કે હું તો ઘણીય શિખામણુ દઉં છું, પણ કોઈ માફ કહેવું કાને ધરતા નથી અને આખરે યમદૂતને આધીન થાય છે.

૨૫૮-હાથમાં દીવો લઈને કોઈ અંધકારને જોળવા નીકળે તેને કેવો કહેવો ? એવું કરનાર અઘટિત કામ કરે છે એમજ કહેવું પડે. અમે તો વિષ્ણુના દારા છીએ તેથી અમને તો કળિ-કાળની જરા જેટલી પણ ભીતિ હોયજ નહિ. આ પ્રપંચ જે મૃગજળ સમાન છે, તેને એક વાર મનમાંથી મૂળસહિત વેગળો કરી દીધો એટલે તે ફરીથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. હાથમાં માટીનું ઢેકું લઈને તેને શાંગી જોતાં કોઈ દહારો સૂર્યનું કિરણ જોવા મળવાનું હતું ? પણ તે છતાં અવિવેકી ભાગ્યહીન જનોથી આ વાત સગળતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સૂકા ઘાસનું તાપણું કરીને કોઈ કહે કે અમે અગ્નિ સળગાવ્યો, પણ તેમનું કથન તદ્દન વ્યર્થજ છે.

૨૫૯-નાટક કરનારા નટની માફક અમે નાના પ્રકારના વેશ પહેરીને સાંગોપાંગ સંસારવ્યવહારના ખેત ખેલીએ છીએ, પણ તેથી કરીને અમારો સ્વાત્મજોધ જરાય બદલાઈ જતો નથી. બહુરૂપીની માફક અમે પણ આ મંસારની રમત રમવા બેઠા છીએ, નાના પ્રકારના વેશ બજવીએ છીએ, પણ અમારું મૂળ

સ્વરૂપ શું છે તે અમે જાણીએ છીએ. બીજા અનેક રંગના યોગ વડે જીવ, પોતાને લાલ, પીળો, એવો ભાત ભાતના રંગયુક્ત માની લે છે; ઉદાહરણ તરીકે સ્ફટિકની પાસે જેવા રંગની વસ્તુ મૂકીએ તેવા રંગવાળો સ્ફટિક દેખાય છે, પણ તે છતાં સ્ફટિકના ઉપર કોઈ પણ રંગ વળગી જતો નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે અમારા સ્વાત્મબોધમાં સ્થિર રહીને, આ સંસારથી અલિપ્ત રહીને, શાંત ભાવે નાના પ્રકારની કીડા કરતા રહીએ છીએ.

૨૬૦-હે હરિ! તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયનું મારી જીવે એ યોગ્ય પણ વર્ણન કરવાનો અપરાધ કરે તો મારી જીવ જરૂર તૃપ્તિ પડશે. તારા સિવાય બીજું કોઈ પણ મને જરા જેટલું પણ પ્રિય લાગે તો મારું મસ્તક આપું ને આપું ખરી પડશે. મારી આંખો વડે તારા સિવાય બીજા કોઈની જાણી પ્રેમથી ગીંટ માંડીને જોઉં તો તેજ ઘડીએ મારી આંખોના ડાળા નીકળી પડશે. હરિકથા સિવાય બીજી આડીઅવળી વાતો સાંભળવામાં જો મારા કાનને રસ પડે તો તેવા કાન હોય તો શું અને ન હોય તો શું? તુકારામ કહે છે કે જો ઈશ્વરનું મને એક દાણ પણ વિસ્મરણ થાય તો મારો આ જન્મારો નિષ્ફળ જ ગયો એમ હું માનું.

૨૬૧-શુદ્ધ ભાવસહિત પૂજન કરનારાએ સ્થાપિત કરેલી પથ્થરની મૂર્તિ પણ મોક્ષ અપાવે છે. સારા માણસોનું નહારા માણસો આગળ કાંઈજ ચાલતું નથી; કારણકે જે સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે તેઓ પોતાની સ્વભાવિક દુષ્ટતા છોડતા નથી. કૂતરાની પૂંછડી કેમે કરતાં પણ સીધી થઈ શકતી નથી. નહારા પાત્રમાં સારો પદાર્થ ભરી રાખીએ તો તેથી કાંઈ નહારું પાત્ર શુદ્ધ થવાનું હતું? કડવા લીંબડાની લીંબોળીને ખાંડના પાણીમાં બોળીને વાવીએ તો તેથી કાંઈ કડવો લીંબડો મીઠો થવાનો

હતો? એ તો જેવું જીજ્ઞાસુ હોય તેવું જ તેમાંથી વૃક્ષ નીપજે. તુકારામ કહે છે કે ઇન્દ્રના હાથમાંના વજ્રના કદાપિ ભાંગીને કંકડા કરી નાખીએ તો પણ વજ્ર તે વજ્રજ રહેવાનું. જેનું હૃદય વજ્રના કરતાં પણ કઠણ હોય તે કદી નરમ થનાર નથી.

૨૬૨-અમે જેની ઇચ્છા રાખતા હતા તેજ અમારી સમક્ષ આવીને જિભા રહે છે; એથી કરીને હવે મોઢથી બોલવાનું કશું પ્રયોજન રહ્યું નથી. હરિના નામરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે બધીજ વાતો સરળ અને સુખરૂપ થઈ જાય છે. કોઈ મૂંગા માણસને સાકર ખવરાવીએ તો તેને પોતાને તો સાકર ગણી લાગવાની, પણ સાકર કેવી ગણી છે, તેનું વર્ણન તે જીજ્ઞાસુ આગળ નહિ કરી શકે. તુકારામ કહે છે કે હરિના સ્વરૂપનું પણ તે સાકરના જેવું છે. તેના અનુભવની વાતો જીજ્ઞાસુ શી રીતે કહેવી? એટલા માટે એને વિષે મૌન ધારણ કરવું એજ ઉત્તમ છે.

૨૬૩-પરમાર્થની ઇચ્છા રાખનારાએ સૌથી પ્રથમ બે સાધનો સાધી લેવાં જોઈએ. તે બે સાધન એ કે પરાયું ધન અને પરાયી સ્ત્રી. એ બે તો જાણે આખડછેટ હોય તેમ તેમનાથી દૂરના દૂર રહેવું. એટલું કરનારના ઘરમાં દેવી બાગ્ય અને તમામ પ્રકારની સુખસંપત્તિ આવી જિભાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોનાં શરીર ભગવાનના ભંડારતુલ્ય થાની જાય છે.

૨૬૪-મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ ઇત્યાદિ અવતારો આપણા હિતને અર્થેજ પ્રકટ થયા હતા. 'હે પંઢરીનાથ'! એવું કહીને હાંક મારતાની વારજ તે વહેલા વહેલા દોડી આવે છે અને તે અમારી વિકૃલ માવડી પરમ પ્રેમનો પાનો મૂકીને અમને પ્રેમનું ધાર્વણ ધવરાવીને તૃપ્ત કરે છે. એમ ને એમ તેમને જોળવા જાઓ તો જરાય શોધ્યા જડે એવા તે નથી; પણ જ્યાં ભક્તનો પેશકાર

તેમને કાને પડ્યો, એટલે તેજ ઘડીએ ભક્તની બીડ ભાંગવા માડું
તે એકદમ ઊડીને આવવાના. અમને-ભક્તજનોને સુખ આપવું
અને અમારે માથે આવેલાં દુઃખનું નિવારણ કરવું, એજ તેમનું
કામ છે. મોટા મંકટને પ્રમગે ભક્તોનો પક્ષ લઈને કલિકાળ-
ની સાથે લડવું એ તો તેમનો સ્વભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે
પાંડુરગ, જે કૃપાના ભંડાર છે તે અમને પોતાના નામસ્મરણ-
રૂપી નૌકામાં બેસાડીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંગારસરિતાને પેલે
પાર લઈ જાય છે

૨૬૫-સૂર્યનાં કિરણ સૂર્યથી અળગા થઈ શકતાં નથી;
તેમજ સૂર્ય તેના કિરણોથી અળગો થઈ શકતો નથી સૂર્ય અને
તેના કિરણોની વચ્ચે જેવો અલેદ સળધ છે તેવોજ અમારી
અને અમારા દેવની વચ્ચે છે. એવા અલેદ સળધને લીધે અમારાં
અગ-પ્રત્યગમા દેવજ વ્યાપી રહ્યા છે સાકર અને તેની મીઠાશ
એ બેને અળગા કરી શકાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે જે
ગમ્દનાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશના ગર્ભની અદર ટીન
થઈને નહિ જેવો જાની જાય છે.

૨૬૬-થોડું પણ શુદ્ધ હોય અને કદી દૂષિત ન થાય એવું
હોય અને જે યથાર્થ હોય એવા પદાર્થનેજ ગ્રહણ કરવો, જેનો
કદી પણ છેડો ન આવે એવા અખૂટ પદાર્થનુંજ ગ્રહણ કરવું.
જેમ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ નીપજે અને તે વૃક્ષમાંથી
પાછા કોટિ કોટિ બીજ પેદા થાય અને એમ જેની ઉત્તરોત્તર
વૃદ્ધિજ થતી જાય એવી કોઈ વસ્તુ હોય તો તેમાંજ પોતાનું
ચિત્ત પરોવી રાખવું. તુકારામ કહે છે કે જેમ તેમ કરીને આપણું
પરમ હિતજ સાધી લેવું, એજ મો વાતની એક વાત.

૨૬૭-સર્વવ્યાપી, સ્વત ગિદ્ધ અને એકરસ એવા તો એક

ઈશ્વરજ છે. બીજા બધા પદાર્થો તેમના પોતપોતાના ગુણ-
અવગુણ વડે એક બીજાથી પૃથક્ ઓળખાઈ આવે છે. કહેવાતું
તાત્પર્ય એવું છે કે કેમકે પણુ બે પદાર્થ યરાચર એક સરખા
હોતા નથી. બેઉની વચ્ચે કાંઈ ને કાંઈ તફાવત તો હોવાનોજ.
શેરડી અને ડુંગળી બેઉ એક કચારીમાં પેદા થયાં હોય, તોપણ
શેરડી તે શેરડી અને ડુંગળી તે ડુંગળી. તુકારામ કહે છે કે ઝેર
અને અમૃત કદી એક સમાન થવાનાં હતાં ?

૨૬૮-આ સંસારમાં શાંતિના સિવાય બીજું કશું સુખ છેજ
નહિ. શાંતિના સિવાય જે છે તે બધું દુઃખજ છે, એમ સમજ-
ને સૌએ શાંતિ ધારણ કરવી જોઈએ. એ શાંતિનો આધાર
લઈને તમે ભવનદીને તરીને જન્મમૃત્યુની પેલેપાર જઈ શકશો.
જે હૃદયની અંદર કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિનો વાસો હશે તો તેથી
મનમાં ચિન્તા અને શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ પેદા થશે.
તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક વાર શાંતિનો અભાવ થયો, એટલે
ત્રિવિધ તાપ તમારા શરીરમાં આપોઆપ ચાલ્યા આવવાનાજ.

૨૬૯-ખાંડતું રમકડું લઈને જોઈશું તો જ્યાંથી જોઈશું ત્યાં
નરી ખાંડ ને ખાંડજ; ખાંડના રમકડામાં ખાંડ સિવાય બીજું શું
હોય ? તેજ પ્રમાણે આ નામરૂપાત્મક જગતમાં અંદર અને
બહાર જ્યાં જુઓ ત્યાં એક દેવજ વ્યાપીને બેઠા છે. પાણી અને
તેનાં મોજાં એક બીજાથી ભિન્ન નથી. તુકારામ કહે છે કે સોનું
અને સોનાના દાગીના એ બેની વચ્ચે માત્ર નામનોજ તફાવત
છે—અર્થાત્ એ બેઉ દેવજ સુવર્ણજ છે અને તેમનામાં કશો ભેદ
છેજ નહિ. તેજ પ્રમાણે હરિ અને હરિના ભક્ત એ બે માત્ર
જુદાં જુદાં નામ છે, પણ બેઉનો અર્થ તો એક હરિજ થાય છે.

૨૭૦-જે ખરેખરો ભક્ત છે તે તો બ્રહ્મદેવની પદવીને પણ

અતિ તુચ્છ સમજે છે; તેની સારી સંપત્તિ તો સદાકાળ દેવળ હરિસ્મરણ કરવામાંજ રહેલી છે. ઇંદ્રત્વ વગેરે જે જે દિવ્યલોગો છે તે ગાથા ભક્તની દૃષ્ટિએ ભોગ નથી, પણ કેવળ ભવરોગનાજ પ્રકાર છે. સાર્વભૌમ પદના પ્રતિ પણ નજર કરવાનું ભક્તોને પ્રલોભન થતું નથી. પાતાલાધીશ જલિરાજ, તેને પણ ભક્તો તો અતિ દરિદ્રજ લેજે છે. યોગ અને યોગદ્વારા પ્રાપ્ત થતી નાના પ્રકારની સિદ્ધિઓ એ ગાંધીજ ભક્તને સારહીન ભાસે છે. મોક્ષના જેવું અનુપમ સુખ તે પણ ભક્તની નજરે સુખ નથી, પણ કેવળ દુઃખજ છે. તુકારામ કહે છે કે ભક્તને તો એક હરિને ખાદ કરીને ખીજું ગધુંજ આભડછેટ જેવું નિંદ અને વર્જનીય લાગે છે.

૨૬૧-મહોદો એક જાતનો એવો પદાર્થ છે કે તેની આસપાસ સૂતરનો દોરો લપેટીને અગ્નિમાં નાખીએ, તોપણ તે દોરાને આંચ ન આવે. મહોદોની સાથેના સંસર્ગને લીધે અગ્નિ તે દોરાને કાંઈજ કરી શકતો નથી. આ વાત સોના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે એવી હોવાથી તેની સાબિતીની કશીજ જરૂર નથી. એવીજ રીતે આપણા સોના સ્વામી જે પરમાત્મા છે, તેમનો આશ્રય લેનાર ભક્તો તેમના એવા અંગભૂત ખની જાય છે કે તેમના રૂપનો કાલાદિક વડે નાશ થઈ શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ઘોડાને ગળે જો એકજ શુભ ચિહ્ન હોય તો તે શુભ ચિહ્નને પ્રતાપે તેનાં ખીજાં તમામ અશુભ લક્ષણો ૨૬ થઈ જાય છે અને તે ઘોડો ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૬૨-હે દેવ! તારે મારી સાથે મિથ્યા લખાડીપણું કરવું નહિ અને મારી મજાક-મસ્કરી પણ કરવી નહિ; કારણકે હું કાંઈ ડાંગરનાં છોડાં જેવો હલકો નથી. તું તારા મોટાપણાનું અભિમાન તારા મનમાંથી કાઢી નાખજે અને સીધો સામો મારી

સામે આવીને બેસજે. જે તારે તેમ ન કરવું હોય તો તારું
કાળું ચોટું લઇને મારા આગળથી ચાલ્યો જજે. અહીં મારી
આગળ તારી જડી લાલરી ચાલવાની નથી. તુકારામ કહે છે કે
તું મને જોળજે છે? હું તો વિષ્ણુનો હાસ છું; શું રસિક છે અને શું
નીરમ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું.

૨૭૩-દેવની ભક્તિ કરવાને સારૂ એકલો ભાવજ યોગ્ય
સાધન છે. વધારે શું કહું? ભાવ જોજ લગવાન છે. જે સ્વભાવે
શુદ્ધ છે તેને ધન્ય છે; કારણકે તેના અંતઃકરણમાં સંશયનો ઉદય
થવાનો સંભવ નથી. દેવના પ્રતિ તેની એટલી ગાંધી પ્રીતિ હોય છે
કે દેવને લગતી કોઇ પણ વાતનો પ્રસંગ જોયો થતાં તેના મનમાં
ભાવોદ્ગમ થઇ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે આવો માણસ
ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને અધિકારી છે એ વાત તદ્દન ઉઘાડી છે.

૨૭૪-સન્માન એ તો સન્માનના પ્રસંગ પૂરતુંજ સત્ય છે;
જાકી વાસ્તવિક રીતે સત્ય વસ્તુ તો એકલા પાંડુરંગ છે, જેના
વિષે હૃદયમાં નિશ્ચય થઇ જાય તો તે નિશ્ચયનેજ સાધન-ભજન-
નું પરિપક્વ ફળ માની લેવું. પ્રાપ્તિ કરવા કરતાં પ્રાપ્ત વસ્તુનું
રક્ષણ કરવાનું કામ વધારે સુસ્કેત છે. દાખલા તરીકે કોઇને
ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન તો દેવયોગે મળી આવ્યું, પણ જે તે પર્યું
નહિ અને પેટમાંથી પાછું નીકળી ગયું તો તે ભોજન ખાનારને
વધારે કષ્ટદાયક નીવડવાનું. વળી કોઇ એક ગૃહસ્થને, ધારો કે
જંગલમાં લૂંટારાઓએ ઘેરી લીધો, તેમના પંખમાંથી તે જેમ
તેમ કરીને છૂટો થઇને નાઠો; અને એવો જીવ લઇને નાઠો કે
દોડ્યો દોડ્યો પોતાના ગામને સીમાડે આવી પહોંચ્યો; પણ
ત્યાં પહોંચતા વારનેજ તેના રામ રમી ગયા. આથી કરીને
ગામના સીમાડા સુધી દોડી આવવાનો તેનો પરિશ્રમ ફેકટજ

ગયોને? તેના પરિશ્રમનું ફળ પરિશ્રમમાંજ સમાઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે કોઈ માણસ પ્રયત્ન કરીને પોતાના હૃદયમાં શૌચનો સંચાર કરે, પણ જ્યાં ખરેખરી લડાઈમાં જવાનો વખત આવી લાગે ત્યારે તો તેવા પુરુષને રણની વાટ ઘણી વસમીજ લાગવાની.

૨૭૫-હુદ અને દુરાચારી લોકો પોતાના અવગુણને છોડતા નથી; અને કોઈ તેમને ખરાને અડું કહે અને તેમની પોલ ઉઘાડી પાડે તો તેમની સત્તામણી કરવા લાગે છે, પણ એક વાર જ્યારે તેમને તેમની કરણીનું ફળ આખવાનો વખત આવી લાગશે અને યમદંડના ઝપાટાથી તેમનું તાલકું ફૂટી જશે ત્યારે તેમની શી વસ્તે થશે? યમલોકમાં જ્યારે તેમનાં પાપપુણ્યનો હિસાબ થશે ત્યારે તેમને જાહુ ભારે પડી જવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃલા! મારા આવા ઉપદેશરૂપી બોલ તેમને અપ્રિય લાગે છે.

૨૭૬-આજમુધીમાં મેં મારે હાથે જેમને જેમને હુઃખ દીધું હશે તે બધાં મારાં પાપનો આજે સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો છે; કારણકે જેમના સાંનિધ્યમાં અશુભનો ઝોળો પણ પડતો નથી એવા પાંદુરંગની મેં સંગતિ કરી છે. મારા ઉપર આવી પડતા સુખદુઃખાદિના લોભ હું નહિ પણ પાંદુરંગ લોભવી છૂટશે. (ધ્રુવપદોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે) પાંદુરંગની સંગતિ કર્યાથી સર્વ પ્રકારનાં ભોજન વગર મહેનતેજ આવી મળે છે. તુકારામ કહે છે કે અમને તો તેમના યોગ વડે એવી તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે કે તેમાં કાંઈ મણાજ નહિ.

૨૭૭-બધા લોકો નારાયણથી વિમુખ થઈ ગયા છે, તેથી કરીને તેઓ નિર્જાળ બની ગયા છે. એવા લોકો મૃત્યુલોકને વિષે મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ કર્યા છતાં પોતાનું સાચું હિત સાધી લેતા નથી અને તેમ કરીને તેઓ પોતાની હત્યા પોતાને હાથે

કરે છે-અર્થાત્ યમની સજ્જને પાત્ર થાય છે, એવા જાક્ષિત્વીન લોકોનાં પાપપુણ્યની તપાસ થયા પછી જે જે યોનિમાં જન્મ લેવા યોગ્ય તેમનાં કર્મ હોય તે તે યોનિઓને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જન્મમૃત્યુના ચક્રરમાં પડીને અતીવ દુઃખ ભોગવે છે. તુકારામ કહે છે કે તકારાં કર્મનાં કેવાં માઠાં ફળ આવે છે તે જોઈ લેજો.

૨૭૮-અહીં તો બ્રહ્માનંદના કંઠા વાગી રહ્યા છે. અહિં-ભાવને છતી લઈને તેની ગરદન ઉપર પગ મૂકીને વૈકુંઠમાં જવાનાં પગથિયાં તૈયાર કરી દીધાં છે. અહીં ઠાળનું કાંઈ આલર્તુ નથી અને પરકીય દેહાશ્રિત આશ્રમને સારૂ અવકાશ નથી. તુકારામ કહે છે કે હવે વૈકુંઠ જવાનું બહુજ સહેલું થઈ ગયું છે અને ત્યાં જઈને વિઠ્ઠલને મળવાનું તો રમત જેવું થઈ ગયું છે.

૨૭૯-કલ્પવૃક્ષ કહી પોતાની પાસે આવેલા યાચકને નિરાશ કરતું નથી. હે દેવ! તમે તો સૌમાં સર્વોત્તમ છો, પણ તમે તમારો ધર્મ ભૂલી ગયા છો. પારસમણિનો એવો ધર્મ છે કે લોઢાનો સ્પર્શ કરતાંને વારજ તેનું સોનું બતાવીજ દે. એ પારસમણિનો ધર્મ તમારીજ બક્ષિસ છે. તે તો પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન સદાય જાગૃતને જાગૃતજ રાખે છે, પણ તમે તમારો ધર્મ ભૂલી જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે આ વાત મેં દેવની સમક્ષ મોટે અવાજે કહી હતી.

૨૮૦-પોતાના દેહરૂપી ઘરની અંદર દેવની પધરામણી કરાવવી એ ઉત્તમ છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક કર્મમાં દેવનું સાંનિધ્ય અનુભવવું-સૂતાં, ખેસતાં, હરતાંફરતાં, ખાતાંપીતાં-હરેક કામમાં દેવની સંગતિનો અનુભવ કરવો. એવું કરવાથી અંતઃકરણના સંકલ્પવિકલ્પાદિ ધર્મોનો હ્રાસ થઈ જશે અને

પુણ્યપાપનો પણ ક્ષય થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે સદાકાળ ગોવિંદની સાથેના યોગનો સુકાળ થઈ જશે.

૨૮૧-દેવ અને મનુષ્ય, એ બેની વચમાં એક સાહજિક અંતરપટ આવીને પડેલો છે. તે અંતરપટ એવા પ્રકારનો છે કે મનુષ્યોએ દેવની સાથે અબોલા લીધા છે. તેવીજ રીતે દેવે પણ મનુષ્યોની સાથે અબોલા લીધા છે. તેઓ છે ક્યાં તેનો પણ પૂરો પત્તો લાગતો નથી બેડ જણ પોતપોતાને સ્થાને હોવા છતાં શૂન્ય જેવા દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ અને મનુષ્ય એ બેની વચમાં એવો ભેદજ કયો છે ?

૨૮૨-આપણે આપણા ઘરમાં દેવનું પૂજન કરવા બેઠા હોઈએ અને એવે વખતે કોઈ સતમંડળી ત્યાં આવી પહોંચે તો દેવપૂજ પડતી મૂકીને પણ મતોનું સ્વાગત કરવું બેઠાએ, તેમને બેસવાને આસન આપવું બેઠાએ અને તેમનું યથાવિધિ પૂજન કરવું બેઠાએ. આપણે જે દેવની પૂજા કરતા હોઈએ તે દેવ, શાલિગ્રામ હોય કે વિષ્ણુની મૂર્તિ હોય, ગમે તે હોય, અને આપણે આગણે આવેલા સત પુરુષ ગમે તે જાતિના હોય, તોપણ તે પૂજનીય છેજ. તુકારામ કહે છે કે એવે પ્રસંગે દેવોની પૂજના કરતા વિષ્ણુવમંડળીની પૂજા વધારે અગત્યની છે

૨૮૩-જે દેવના સાચા ભક્ત હોય અને જેણે દેવની સાચી સેવા કીધી હોય તેને કોઈ પણ જીવના તરફથી ભય રાખવાનું કારણજ શું ? એવો ભક્ત દેવની સાથે વાદમા ઊતરીને ઉત્તરોત્તર અધિક આનંદનો લહાવો લે છે. આપણે આપણા સાચા ધર્મનું અનુસરણ કરતા રહીને બીજાના મર્મસ્થળને સ્પર્શ કરે એવું કહીશું તો તે કદાચ તેથી મર્માહત થશે, તોપણ તે સહન કરી જશે તુકારામ કહે છે કે મારા મોઢામાથી જે વાણી નીકળે છે

તેનું વિઠ્ઠલની આગળ સન્માન થાય છે.

૨૮૪-દેવના યોગ વડે મારો જીવ તૃપ્ત થયો છે અને સંસાર મને કડવો ઝેર બેવો થઈ ગયો છે. હવે તો મને હરિહરના આનંદયુક્ત ચિંતનના ઓડકાર આવવા લાગ્યા છે. જેના શરીરમાં બીજાને વીંધી નાખવાનું બળ છે એવા દેવનું સેવન કર્યાથી જે તૃપ્તિ થાય છે તે તૃપ્તિ, તુકારામ કહે છે કે, કદી ક્ષીણ થતી નથી; અર્થાત જેને એવી તૃપ્તિ એક વાર થઈ ચૂકી છે તેને કદી કોઈ વાતની ભૂખ લાગવાની નથી.

૨૮૫-હરિનું નામ એ તો સારનો પણ સાર છે; અર્થાત જે હરિનામનું નિત્ય ચિંતન કરે છે, તેને શરણે આવીને યમદેવ તેનો દાસ થઈ રહે છે. નામ તો મધુરથી મધુર વસ્તુ છે, એવું જાણીને તમે તમારી વાણી વડે પુરુષોત્તમનું ચિંતન કરો. મહાદેવ પણ એજ નામનો જપ કરે છે. એજ નામ વડે વાહુ કાળી મોક્ષ પામી ગયો. તુકારામ કહે છે કે નામનો મહિમા આથી વધારે શું ગાઉં ? ખરેખર મારા વિઠોળાના અરણ્યગલ મુક્તિને દેનારા છે.

૨૮૬-હું હરિના શુભ ગાઉં તો છું, પણ એવે વળતે મનમાં જે પ્રકારનો ભાવ હોવો જોઈએ તેનો મારામાં અભાવ છે. હું તો એવું સમજીને કીર્તન કરું છું કે લોકો મારું કીર્તન સાંભળે અને મારી વાહવાહ કરે; પણ હે દેવ ! તમે તો પતિત પાવન છો. મને પાવન કરીને તમે તમારું વચન સત્ય સિદ્ધ કરો. મારા અંતઃકરણના ઉપર તમારી પવિત્ર શક્તિનો પ્રભાવ બતાવો. હું ધન્યરનો દાસ છું એવું હું મારે મોઢેથી કહું છું તો ખરો, પણ મારા ચિત્તમાં માયા, લોભ અને આશાતૃષ્ણાનો વાસો છે. તુકારામ કહે છે કે હું બહારથી જેવો ભક્તનો વેશ ધારણ કરું છું તેવો હું અંદરથી નથી. મારા અંતઃકરણમાં હજી ભાવભક્તિ લેશમાત્ર પણ નથી.

૨૮૭-જે માણસ પોતાની પાસે પૈસા હોવા છતાં પુણ્યદાન કરતો નથી અને સરકારી અદાલતોમાં દાવા લઢવામાં, સરકારી દંડ ભરવામાં મનમાન્યા પૈસા ખરચી નાખે છે, અને રોજ ભીડીને મરકાર-દરગાર કરીને હુલારો રૂપિયાની જરબાદી કરી નાખે છે; તેવાને જન્મ આપતી વખતે તેની મા પ્રસૂતિવેદનાથી મરીજ કેમ ન ગઈ કે જેથી આવા દુષ્ટનો જન્મજ ન થવા પામત? જેમને હરિકથા સાંભળતી વખતે આંખમાં ઝાકાં આવે છે અને જેમ પાળેલો કૂતરો આખી રાત જાગીને પોતાના માલિકનું ઘર સાથે છે તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીની સાથે મૈથુનાદિમાં આખી રાત જાગે છે અથવા તો જેમને પોતાની સ્ત્રીની સાથે રતિક્રિયા કરતાં લજ્જા આવે છે અને ઘરની નોકરડીની ખાટલી ઉપર આનંદ-પૂર્વક પડી રહે છે; તુકારામ કહે છે કે તેવા નર નીચ અંડાળના કરતા પણ વધારે નીચ છે.

૨૮૮-જે પોતાને મોઢથી બ્રહ્મજ્ઞાન પારવિનાતું બોલ્યા કરે છે, પણ મનમાં ધન અને માનની તૃષ્ણાને પોષણ આપે છે, તેવાની સેવા કરવાથી જીવને શી રીતે સુખશાંત મળવાનાં હતાં? પોતાના પેટ ભરવાને માટે સંતનો વેશ લેનારા તો આ કલિકાળમાં પુષ્કળ વધી પડ્યા છે. ખરેખરા સંત તો વિરલજ છે. તુકારામ કહે છે કે એવાને હું સાદાંગ નમસ્કાર કરું છું.

૨૮૯-માથું મૂંઠાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા કરતાં ચિત્તની અંદર નાના પ્રકારની વિષયવાસનારૂપી જે જટા ભગી છે, તેને એકવારની સામટી મૂંઠાવી નાખીને મેં મારું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધું છે. દેહાત્મભાવ એજ ખરેખરો દોષ છે. તેને મેં તદ્દન નિર્મૂળ કરી દીધો છે. વિષય અને વિષયી એ બેઉનો પુનઃ પુનઃ ઉદ્ભવ શાથી થાય છે, તેના વિષે વિચાર કરીને અતુતાપરૂપી જળમાં મેં સ્નાન

કયું છે. ત્યારપછી યજ્ઞસિદ્ધિ કરવાને વાસ્તે આત્મરૂપી અગ્નિની અંદર દેહરૂપી હુતદ્રવ્યને હોમીને હવન પણ મેં કરી નાખ્યો છે. જે જે કારણોને લીધે જીવ અને શિવનો ભેદ પેદા થયો હતો તે તે કારણોનો નાશ કરીને અને અજ્ઞાનનો ક્ષય કરીને જીવ અને શિવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જે બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તેની સાથે હું તદ્રૂપ બની ગયો છું એમ તુકારામ કહે છે.

૨૯૦-ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરતાં જે દેવને કદી થાક લાગતો નથી તેમને અમારું રક્ષણ કરવામાં શો મોટો ભાર પડી જવાનો હતો ? પૃથ્વરનાં પડની નીચે વસનારાં દેડકાંના મોઢામાં કોણ આહાર દઇ આવતું હશે ? નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ તથા અજગર વગેરે પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાના ખાદ્ય પદાર્થોનો જરા પણ સંચય કરતાં નથી તેમનું પણ દેવ રક્ષણ અને પાલન કરે છેજ. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારો તમામ ભાર તેમના ઉપર છોડી દીધો છે. દયાના સમુદ્રસમાન મારા દેવ મારી કદાપિ ઉપેક્ષા કરનાર નથી.

૨૯૧-હે દેવ ! તમારા નામનું કીર્તન કરવાથી દોષમાત્રનો નાશ થઈ જાય છે, એવું ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં તમે તમારે સ્વ-મુખેજ કહ્યું છે; ત્યારે હવે તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનો જંગ કેમ થવા દો છો ? તમને પાપનો ભય લાગે છે અને અમને પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાનો ભય લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારી સેવા કાળેકાળનો પરાજય કરે છે.

૨૯૨-હે નારાયણ ! તમે મારા હુઃખનો તથા સંતાપનો ક્ષય કરો. તમે મારા મનમાંજ તમારો વાસો કરીને ત્યાંજ રહી જાઓ; અને એવું કરી દો કે જેથી કરીને મારી તમામ વૃત્તિઓ સદા-કાળ તમારા ચરણોમાંજ સ્થિર થઈને રહે. મારા મનના લાડ-હોડને તમે પૂર્ણ કરો; અર્થાત્ હમણાં જે કાંઈ વાનાં તમારી પાસે

માગ્યાં તે તે વાનાંનું મને દાન કરો. તુકારામ કહે છે કે તમે તો દીન જનોનાં દુઃખનો ક્ષય કરનારા છો.

૨૯૩-હે દેવ ! હું તો રાંકનો રાંક અને દીનનો પણ અતિ-દીન છું. મારામાં જે અભિમાનનો અંશ છે તે અભિમાન તમારા સંબંધને લઈને છે, એટલા માટે જે અભિમાન માફ નહિ પણ તમારું છે. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હે કૃપાળુ ! દીન જનોના સ્વામી એવું તમારું એક નામ કહેવાય છે. તે નામને ખાતર તમે માફ રક્ષણ કરો. તુકારામ કહે છે કે તમે અમને તરછોડી કાઢો તે તમારા શુભ જોતાં સાફ ન કહેવાય.

૨૯૪-મને અન્નની ભૂખ લાગે છે એટલા વાસ્તે હું અન્નનું એવન કરું છું. એમ નહિ તો સર્વસાક્ષી જનાર્દનના માનની ખાતર હું તેમ કરું છું. મેં તો શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એ બેઉ પ્રસંગો-માં એકલા દેવનેજ સાક્ષી કરી રાખ્યા છે. ખાતી વેળા પોતાનાં બાળકોને ખવડાવી-પિવડાવીને તૃપ્ત કરે તેજ પિતા. જ્યાં સારાં નહારાં તમામ ઠમો પૈકી કશું અવશિષ્ટ રહેવા પામ્યું નથી, બધાંજ ઠમ બળીને ખાક થઈ ગયા છે, એવું જે શ્રેષ્ઠ આત્મપદ તે મારે સાફ બાકી રહેવા પામ્યું છે અને ત્યાજ મેં અવસ્થિતિ કરી છે, એવું તુકારામ કહે છે.

૨૯૫-કેઈ મંત પુરુષ પાણી માગે તો તેને એક ચાંગળું પાણી પણ આપે નહિ અને પોતાની રખાતને નહાવા સાફ પાણીનો દેગટો જઈને મૂકી આવે; સંતોને દેખીને મારો પાઠપૂજા કરવાનો વખત થયો છે, મને હમણાં કુરસદ નથી એવો જવાબ દે અને રખાતનાં છોકરાંને બચીઓ કરવા બેસે; સંતોને જોઈને આટો રસ્તો પકડે અને રખાતનાં લૂગડાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ધોઈ લાવે, એવા માણસના મોઢા ઉપર તુકારામ કહે છે કે થૂકવું જોઈએ; એવા

લોકોને પોતાની કરણીની સજ્જ લોગવવા સારૂ યમપુરી જવું પડશે.

૨૯૬-જે ઠંકાણે કથા કરનારાઓનાં મનમાં આશાતૃષ્ણા હોય છે ત્યાં આગળ કથા સાંભળનારાઓનાં મનમાં હમેશાં એવો ભય રહ્યાજ કરે છે કે કથા કહેનાર પુરાણી કે વ્યાસજી મારી પાસે કાંઈ ને કાંઈ માગ્યા વિના નહિ રહે. કથા કહેનાર પણ પોતે કથા સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા બેઠા છે, તેના ઉપર તેનું લક્ષ નથી હોતું; પણ તે કાંઈ બોલે છે તે એવા ઇરાદાપૂર્વક બોલે છે કે સાંભળનારાઓની પાસેથી તેને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય—કથા કહેનારા લાલચુ અને કથા સાંભળનારા કંજુસ. ઉપર કહ્યા તેવા કથા કરનારાઓની વૃત્તિ બિલાડાં જેવી હોય છે. બિલાડાં જેમ ઘેર ઘેર ભટકી ભટકીને પોતાનાં પેટ ભરે છે, તેમ આવા કથાકારો પણ પેટને માટે ઘેર ઘેર અથડાતા ફરે છે. તેમનું ભજન-સાધન વ્યર્થ જાય છે. શ્રોતા અને વક્તા બેઉનાં મન લોભ વડે દૂષિત થઈએલાં હોવાથી બેઉમાંથી કોઈને કશુંજ ફળ મળતું નથી. એક બહેરો અને બીજો મૂંગો, બે જણ લોભા થઈને કશુંજ કાચું કરી શકતા નથી; તેવીજ સ્થિતિ ઉપર કહ્યા તેવા શ્રોતા-વક્તાની પણ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી ખળામાંનું અનાજ પાલી વડે ભરી ભરીને પૂરેપૂરું મપાયું ન હોય ત્યાંસુધી મપારાનું માપ અને ખળામાંનું અનાજ બેઉ નકામાં.

૨૯૭-હે પાંડુરંગ! તું તો ઉદાર બુદ્ધિવાળાઓનો પણ શિર તાજ છે. હે વિકૃષ્ણ! તું અખિલ જગતનું જીવન છે. હે પાંડુરંગ! તું ઉદારતાની મૂર્તિ છે. તારી પાસે અણિમાદિ તમામ સિદ્ધિઓ રહેલી છે. હે પાંડુરંગ! તારું નામ અત્યંત મધુર છે. તું ભક્તોની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરે છે. તારું મુખ સુશોભિત અને ઉત્તમ છે. હે પાંડુરંગ! તારા ધ્યાનની મને લગન લાગી છે. હે પાંડુરંગ!

તાડું નામ મારી જીમને મીઠું મીઠું લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે તારા સમાગમને આડું હું ટળવળી મરું છું, માટે તું ઝટ ઝટ આવ્યો આવ.

૨૬૮-હું મારા જીવલાવને લીધે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારની અંદર ગૂંચવાઈ પડ્યો હતો, પણ મારા સ્વપરાક્રમ વડે તેમાંથી છુટો થઈ ગયો છું. જેમ દહીંને વલોવીને એક વાર છાશ અને માખણ છટાં પાડીએ અને ત્યારપછી લલેને માખણનો ગોળો ફરીથી છાશમાં ડુબાડી રાખીએ, તોપણ તે કદી છાશની સાથે મળી જતો નથી, તેવી રીતે હું પણ હવે સંસારની અંદર રહ્યો છતાં સંસારમાં લિપ્ત થનાર નથી. એક વસ્તુનું મંથન કરીને તેના ભિન્ન ભિન્ન ગુણો ઉપરથી આ સાર અને પેલું અસાર એવાં બુદ્ધાં નામ પડે છે તુકારામ કહે છે કે મોતી છીપની અંદર પેદા થાય છે, પણ એક વાર જ્યાં તેને છીપથી અળગું કયું એટલે પછી છીપ તેનું જન્મસ્થાન હોવા છતાં તે ફરી છીપની સાથે પહેલાંની જેમ ચોંટી રહેતું નથી.

૨૬૯-હે દેવ ! તું અતિશય રૂઢો છે, આતું ત્રણ ત્રણ વાર કહું છું. મને તું મારા પોતાના જીવના કરતાં પણ વધારે પ્રિય લાગે છે, તારું મુખ જોતાંજ મારી આંખોને પાર વિનાની ટાઢક વળી જાય છે, તારા ગુણની કથા સાંભળતાંજ કાનને પરમ તૃપ્તિ થઈ જાય છે, તારાં સર્વ લક્ષણોનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કરતાંજ મારાં અંગેઅંગમાંથી ત્રિવિધ તાપ એવા શાંત થઈ જાય છે કે ક્યાં ગયા તેનો પત્તો લાગતો નથી. તારા અનુપમ સ્વરૂપનો અનુભવ થવાથી મનની ઉન્મની અવસ્થા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા મહિમાની અમે ધારણા પણ નથી કરી શકતા.

૩૦૦-જે પોતાનાં સાળા-સાળીઓને ભાવતાં લોજન જમાડે

છે અને સાધુસંતોને સાડૂ જાડો કડાનો ભાત રંધાવે છે; જે ગાયને સોટીનો માર મારે છે અને ઘોડાને ખરેરો કરવામાં જેને મળ આવે છે; જે પ્રાદાણને સોપારીનો કટકો પણ આપતો નથી અને વેશ્યાને પાનનાં બીડાં આરોગાવે છે અને તે રાંડને પુલના હાર-ગજરા પહેરાવે છે; તુકારામ કહે છે કે એવા માણસના મોઢા ઉપર ચૂંકવું જોઈએ. એવા હોઠાને પોતાની કરણીનાં ફળ લોગવવા સાડૂ ચમપુરીમાં જવું પડે છે.

૩૦૧-જે આત્યંતિક સુખના સર્વોત્કૃષ્ટ સારરૂપ છે એવા ભગવાન તો વૈષ્ણવોને આંગણેજ ઊભા રહે છે. વિષ્ણુના ભક્તનું આંગણું એ તો આક્ષાત્ર તુલસી-વૃન્દાવનજ છે. તેના ઘરનું આંગણું વાળીઝાડીને આરસી જેવું ચોખ્ખું ચટ કરી રાખેલું છે. જ્યાં કયરો કે મેલાનું નાગનિશાન જોવામાં આવતું નથી, નાના પ્રકારની રંગબેરંગી અને ભાતભાતની કલ્પનાવાળી રંગોળી-એથી આંગણું શોભાયમાન બની ગયું છે. આવી શોભાને નિહાળીને કેવળ પણ ત્યાં આવીને આનંદોદ્દાસપૂર્વક નૃત્ય કરે છે. આવા વિષ્ણુભક્તો નિત્ય ગળામાં તુલસીની કાંઠી પહેરીને અને શરીરે દ્વાદશ તિલક તથા મુદ્રાઓ ધારણ કરીને પોતાના શરીરને મુશોભિત કરે છે. અમૃતના સારરૂપ જે હરિનામ તેની ઘોષણા તેમના મુખમાંથી નિત્યપ્રતિ થયાજ કરે છે. ભગવાનના ચરણ-યુગલની સાથે જે રજઃકણ સંસર્ગમાં આવ્યાં હોય તે પવિત્ર પૂજની કણિકાઓને મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાથી તેમનો શિરોદેશ પવિત્ર થયેલો છે. તુકારામ કહે છે કે આવા ભક્તોને મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મોક્ષને તેમની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે.

૩૦૨-અરે ! કોટિ કોટિ તીર્થોનાં દર્શન તો કર્યાં, પણ જેણે પંઢરપુરનાં દર્શન નથી કર્યાં તેની તીર્થયાત્રા ઉપર આગ પડો;

કારણ કે તેમણે ઇટના ઉપર એકમરખા પગ રાખીને ઊભેલા પાંદુરંગનું દર્શન તો કર્યું જ નથી. કોઈએ પુષ્કળ યોગ સાધ્યો હોય અને મોટા મોટા યજ્ઞો કર્યા હોય પણ જ્યાંસુધી પાંદુરંગના સમચરણની ઝાંખી કરી નથી ત્યાંસુધી બધું જ ફેકટ. તુકારામ કહે છે કે એકલા પાંદુરંગનાં દર્શન કરવાથી અનંત તીર્થની યાત્રા કર્યાનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૦૩-હે દેવ! હું તમને જાણી જોઈને કદાચ આપું એવું એક પણ કારણ મારી નજરે દેખાતું નથી. આજે મારો શુભ જાત નહિ અને હાનિ પણ થાત નહિ એવું સહજ રીતે મને સમજાઈ ગયું છે. ખરેખર વિચાર કરવા જઈએ તો કોઈ પણ બાબતની ચિન્તા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન જ નથી. હું ઉપવાસ કરીને મરત નહિ અથવા મારે ગાય-ભેંસ વગેરે છે એવું મને અભિમાન ઉત્પન્ન થાત નહિ. મારા મનનો ભાવ સાચો છે કે પછી હું મિથ્યા લગાડી છું તે તો તમે જાણી ગયા છોજ. તુકારામ કહે છે કે સર્વ મનુષ્યો નાશવંત વસ્તુઓના લોભને વશ થઈને તારા ચરણનું સુખ ખોઈ બેસે છે.

૩૦૪-માછીમાર લોહાના ગલની સાથે કરી ખાવાની વસ્તુ વળગાડીને તેને પાણીમાં નાખે છે. તે ખાદ્ય પદાર્થની લાલચને વશ થઈને માછલી પેલા ગલને ગળી જાય છે પણ ગળી જતાની સાથે લોહાનો આંકડો તેના તાળવામા ભોકાઈ જાય છે અને તેથી તેનું તાળવું ફાટી જાય છે; પણ આ ઘડીએ જ્યારે તે તરફડી તરફડીને પોતાનો પ્રાણ છોડે છે ત્યારે તે ભગવાનને યાદ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મરતી વખતે પણ જેઓ 'દેવનું' નામ લે છે તેઓ તેના પ્રભાવ વડે અપાર સુખના લોકતા થાય છે.

૩૦૫-હે દેવ! તમારા ઉપર જેઓ પ્રેમ રાખતા હોય તેમનાં

મને દર્શન કરાવ. તેમની જાત કેવી શુદ્ધ હોય છે? તેમનો બાવ પણ કેવો પવિત્ર હોય છે? તેમના હાથ, પગ અને મન, તેમનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવો બૂલી ગયાં છે. તેમની તમામ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ તેમની આંખોમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે અને તે આંખો તમારામાં તન્મય થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમારી આગળ જિલો જિલો હું માત્ર આટલીજ ઇચ્છા પ્રકટ કરું છું કે મને આવા સંતોનું દર્શન પ્રાપ્ત થાઓ.

૩૦૬-શરીરની છાયા જેમ શરીરની સાથે ને સાથેજ રહે છે તેમ બ્રહ્મની છાયારૂપિણી માયા, જે આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી છે, તેને લીધે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને આંપણી આંખો જોઈ શકતી નથી. એ માયાની (વિક્ષેપકારિણી) શક્તિને લીધે જંગલનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સુદલે જોઈ શકાતું નથી અને મિથ્યા જેવી અવિદ્યાનો મહાન વિસ્તાર આપણી આંખોની સામે આવીને જિલો રહે છે. આપણું પોતાનું મનજ આપણને આ સંસારની સાથે જાંધી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને આ મિથ્યા માયાની સૂચવણુમાંથી છોડાવ.

૩૦૭-પોતાના પેટમાં પેદા થનાર વ્યાધિને કોઈ સગાંવહાલામાં ગણે છે? માત્ર પેટમાં પેદા થવાથી સગપણ સધાતું નથી; અથવા વ્યાધિ પણ પોતાની માતાને પેટ જન્મ લેનાર બાળકો છે એમ સમજીને કોઈ વ્યાધિને પોતાના સ્વજનમાં ગણી લે છે? નહિજ. જંગલમાં અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ પેદા થાય છે પણ તેથી શું તે નિષ્કળ કહેવાય છે? તુકારામ કહે છે કે શરીરના સંબંધને લીધે સૌ એકબીજાનાં સ્વજનજ છે.

૩૦૮-મારા શબ્દો માત્ર એકજ અર્થને સૂચવનારા અથવા એકજ ભાવને પ્રકટ કરનારા એકદેશીય નથી. મારી વૈખરી વાણી

વિશ્વંભરના સામિત્ર્ય સુધી વ્યાપી ગઈ છે, આથી કરીને મારી વૈષ્ણવી વાણીદ્વારા 'હું જે કાંઈ બોલું છું' તે બધું વિશ્વંભરનું જ પ્રેરણું છે. જેણે પોતાના ભાયામાં તીર ખોલી રાખ્યું છે તે તેને ધનુષ્યના ઉપર ચઢાવીને જે દિશા લાગી તેને દેંકશે તે દિશા તરફ તે તીર ચાલ્યું જશેજ. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે હું પોતે બોલતો નથી પણ, દેવ પોતે મારા મોઢામાં તેમની પોતાની ઇચ્છા મુજબ શબ્દો મૂકે છે; અને તેવા દરેક શબ્દની ઉપર તે પોતાની મહોર લગાવીને મારા મોઢામાં મૂકે છે.

૩૦૯-હરિના સુણાનુવાદ ગાવાના રંગમાં અદ્ભુત શક્તિ છે, અથવા હરિના સુણાનુવાદના રંગમાં ગાવા તેમજ નાચવા માટે શરીરમાં અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. હે દેવ ! આ આપની અમોને ખસિત છે, તેથી આપે અમારી પાસેથી હરહમેશ આવા પ્રકારની સેવા સ્વીકારવી; જે સેવામાં શરીરમાં હરિના પ્રેમ વિષે રંગ હોય છે તે બોલો ન થતાં ઊલટો વધ્યેજ જાય. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કરનારી વાણી પરમ અમૃતની ખાણ છે.

૩૧૦-અનાજ માપવાની પાલી કહેશે કે હું અનાજ માપું છું; પણ અનાજ માપનારે તો મપારે છે. તેને અનાજ માપવું હોય ત્યારે પાલીને કામમાં લે છે અને ન માપવું હોય ત્યારે પાલીને નકારી વસ્તુની માફક દુકાનના એકાદા ખૂણામાં પડી રહેવા દે છે. હે દેવ ! મને અભિમાનમાંથી સદાય મુક્ત રાખજે. હરકોઈ દેશમાં તે તે દેશના રાજાના સિક્કા ચાલે છે. જમે તેવા કુદ્રાખણસના હાથમાં રાજાનો સિક્કો હોય તો તે જગતમાં ચાલી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના હાથમાં સત્તાની લગામ છે તેજ એક મોટો છે.

૩૧૧-દેશદેશાંતરમાં ઠાણ ઉપદેશ કરવા ગયું હતું ? હું તો

એકજ જગ્યાએ બેઠો બેઠો જેવો ઉપદેશ મારાથી દઈ શકાય તેવો દઉં છું; પણ મારા પિતા સર્વ સમર્થ વિકૃલદેવ છે, તેમની સત્તા વડે મારો ઉપદેશ વારકરીઓની મારફતે દેશવિદેશમાં ફેલાઈ ગયો છે—અર્થાત્ એક જગ્યાએ આપેલો મારો ઉપદેશ તમામ દેશના લોકો સુધી પહોંચી ગયો છે. હું જે ઉપદેશ આપી શક્યો છું તે પણ મારી પોતાની સત્તા વડે નહિ, પણ એક દેવની સત્તા વડેજ આપી શક્યો છું; કારણકે સૌની અંદર બોલવાની શક્તિ છે તે તેનીજ છે. તુકારામ કહે છે કે મારો આવો નિશ્ચય થઈ જવાથી મારો ભય ટળી ગયો છે.

૩૧૨—સર્વના ચરણમાં માફ મસ્તક નમાવીને હું વિનવતિ કરું છું કે હે શ્રોતાઓ! હે વક્તાઓ! હે ઉપસ્થિત સત્જનો! હું જે કાંઈ કહું તેની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને જે તમને ઉત્તમ લાગે તેટલીજ વાત તમારે છેડે જાંધી લેજો. મેં તો તમારી આગળ પરમાર્થનો બંકારજ ખુલ્લો મૂકી દીધો છે તેમાંનો ણધોજ માલ ધણીનો (દેવનો) છે. માફ તેમાંનું કાંઈજ નથી. હું તો ફક્ત તેના બારને વહેનાર વૈતરો છું. તુકારામ કહે છે કે નામ-ચિંતનરૂપી માલ કસોટીએ ચઢીને ખરો નીવડેલો છે, તેથી કરીને તેનો પ્રચાર દેશેદેશમાં થવા લાગ્યો છે. તેની કિંમત પણ સૌને પરવડે એવી સસ્તી છે તેથી કરીને સૌ ભગવાનના નામનું ચિંતન કરતા થઈ ગયા છે.

૩૧૩—વિશ્વંભરનો વિચાર કરનારા અને તેની શોધખોળ કરનારાઓ પેકી કેટલા તેનો પાર પામ્યા છે? વિશ્વંભર તો અણુની રેણુ જેવા સૂક્ષ્મ છે અને વળી તેમના સ્થૂલપણાની પણ સીમાજ નથી; એટલા માટે શ્રુતિ તેમને વિષે 'નેતિ નેતિ' એવા વચનનો પ્રયોગ કરે છે. અનંત બ્રહ્માંડો જેના ઉદરમાં સમાઈ જાય છે

એવડું વિસ્તીર્ણુ આકાશ તે પણ ઉમરડાના ફળમાં રહેતા નાન-
કડા જીવડાની માફક ભગવાનના સ્વરૂપની અંદર એવું સમાઈ
જાય છે કે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી, પહેલાં તો ઉમરડાના
ઝાડના ઉપર ઢેટલાં પારવિનાનાં ફળ લાગે છે અને એક એક
ફળમાં પારવિનાના કીડા હોય છે! એજ પ્રમાણે અનંત ભગવાનના
ઉદરમાં અનેકાનેક સૃષ્ટિઓ સમાઈ જાય છે. એવા અનેક પ્રજ્ઞાંડો-
ના સમુદાયને શ્રીકૃષ્ણે, અર્જુનને પોતાના મુખની અંદર ખતાવ્યો
પણ હતો. તુકારામ કહે છે કે ગમે તેમ કરીને તમે સંતોનો
છેડો ઝાલો; અર્થાત્ તેમને ધરણુ લઈને તેમની સંગતિમાં રહો.
એવું ન કરતાં જો તમે તમારી આપઅછલથી ભગવત્સ્વરૂપને
ગ્રહણ કરવાની ચેષ્ટા કરવા જશો તો તમારો જીવ બચી શક-
વાનો નથી, અર્થાત્ તમારો વિનાશ થશે. (આમાંથી બીજો અર્થ
એવો પણ નીકળે છે કે જો તમે સંતોનું ધરણુ લઈને તેમણે
ખતાવેલા માર્ગે ભગવત્સ્વરૂપને જાણવાની ચેષ્ટા કરશો તો પણ
તમારો જીવ બચી શકવાનો નથી; અર્થાત્ તમને પ્રજ્ઞાના
પ્રાપ્ત થશે એટલે તમારો જીવભાવ પણ ટળી જશે.)

૩૧૪-હે દેવ ! હું જે જે કર્મ કરું છું તે બધાંય તારી એવાને
અર્થેજ કરું છું, અર્થાત્ તે બધાંય કર્મ તને સમર્પિત થાય છે;
કારણકે હે સર્વાત્મન ! (સર્વના અંતર્યામિન) હે નારાયણ !
તારામાં અને મારામાં કશો ભેદ તો છેજ નહિ; કારણકે હું તારા
સિવાય બીજા કોઈને જાણતો પણ નથી. એ બાબત મનનો
સાક્ષી મનજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે જગન્નાથ ! મેં હમણાં
જે કાંઈ કહ્યું તે લગારે ખોટું નથી.

૩૧૫-હે દેવ ! તારી સ્તુતિ કરવાનો હું આરંભ તો કરું
છું, પણ હું વેદોક્ત સ્તુતિપાઠ જાણતો નથી. મેં તે દીઠા પણ નથી.

આથી કરીને મારા જેવો તારી સ્તુતિ કરવા બેસે એ કેવું અયોગ્ય છે ? પણ હું શું કરું ? મારી વાણીને તારી સ્તુતિના સ્વાદનો એવો ચટાકો લાગી ગયો છે કે હવે તેને એ સ્વાદનું ફરી ફરીને સેવન કરવાનું મનજ થયા કરે છે. તારા સ્વરૂપનું સાગો પાંગ વર્ણન કરવા જતાં મારી મર્યાદિત બુદ્ધિ પોતાના અમર્યાદિત વિષયને શી રીતે પહોંચી શકશે ? આપના સ્વરૂપના એક રોમની ઉપર હજારો બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામી જાય છે ! તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું અમુક એક પ્રકારનોજ છે એવો નિર્ણય આજ દિન સુધીમાં કોઈની વાણી કરી શકીજ નથી.

૩૧૬-હે દેવ ! તારું વર્ણન કરવા માટે તારા પોતાના સિવાય ત્રિભુવનમાં બીજો કોઈ સમર્થ નથી. પોતાનાં હજારો મુખ વડે તારી સ્તુતિ કરવા જતાં આખરે શેષનાગ પણ હારી બેઠો અને તેનાં ધડ તથા જિહ્વા ફાટી ગયાં. હે સમ્વિદ્વાનંદરૂપ નારાયણ ! તું આંખે ન દેખાય એવો, વિચારની મર્યાદામાં પણ ન સમાય એવો અમર્યાદ અને અનંત છે. તારી સત્તાનો કહી છેડો છેજ નહિ. તું સત્, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોથી સ્થિત છે. જેનો જે પ્રકારનો તારા પ્રત્યે ભાવ હોય, તેનું રૂપ તારી પોતાની ઇચ્છાશક્તિ વડે ધારણ કરીને તું સાકાર જની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! તું પોતેજ અમને તારું રૂપ બતાવે ત્યારેજ અમે તેને જોઈ શકીએ છીએ.

૩૧૭-હરિભજનના આનંદનું મહાપૂર આવ્યું છે અને તેમાં હરિવિષયક પ્રેમનાં મહામોહાં ઊછળી રહ્યા છે. વિકૃલના નામનો તરાપો બાંધીને તમે સંસારમાગરને પેલે કિનારે ચાલ્યા જાઓ. હે મારા ભાઈઓ ! વચમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પાણી જાડુંજ ઊડું છે, પણ તમે મારી જોડે જોડે ચાલ્યા આવો અને ભવ-

સિંધુને તરી લાઓ; કારણ, હરિનામાનંદરૂપી પુષ્કળ જળરાશિ તમને હમેશાં પ્રાપ્ત થનાર નથી; અર્થાત્ મનુષ્યજન્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ જન્મમાં તમને આ આનંદ મળનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારાં જન્મ-જન્માન્તરનાં પુણ્યના પ્રભાવે તમને મનુષ્યજન્મ મળ્યો છે અને ભક્તિમાર્ગરૂપી અનુકૂળ જળપ્રવાહ આવી મળ્યો છે.

૩૧૮-જ્યારથી મેં મારું ચિત્ત પાંડુરંગના સ્વરૂપમાં પરોવી દીધું ત્યારથી તે પાંડુરંગના સિવાય બીજા તમામ પદાર્થોમાંથી ખસી જ ગયું છે. મારા મનમાં પાંડુરંગ રહી રહ્યા છે. મારા ધ્યાનમાં પાંડુરંગ છે. લગતાં અને ઊંઘતાં પણ મને એકસરખી પાંડુરંગની લગન લાગી ગઈ છે. મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને પાંડુરંગના પ્રતિ દોડી જવાની ટેવ પડી ગઈ છે. મારી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયને એક પાંડુરંગ સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયને માટે આકર્ષણ રહ્યું નથી અને તે બીજા કોઈ પણ પદાર્થને પોતાનો વિષય ણનાવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ઈંટના ઉપર ઊભા રહેલા શાંતસ્વરૂપ પાંડુરંગનું મારી આખોએ મને પાકું જોળ-ખાણ કરાવી દીધું છે.

૩૧૯-હું દેવ ! તારી અનન્ય સેવા કરવાને સારું હું કયા ઉપાય વડે અધિકારી થાઉં, તેનીજ મને સમજ પડતી નથી. પુરાણોમાં સમન્તવેલી બાબતોનો અર્થ જ્યારથી મારી સમજમાં આવી ગયો છે ત્યારથી તો હું ભારે ફિકરમાં પડી ગયો છું અને મારા જીવને ભારે મૂંઝવણ થવા માડી છે; કારણકે હું મારી ઇન્દ્રિયોને વશ છું અને ઇન્દ્રિયોના મોહ વડે મારું ચિત્ત રંગાઈ ગયું છે. કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિયનો નિશ્ચય કરવા જેટલું પણ જ્યારે મારામાં બળ નથી ત્યારે આખા ઇન્દ્રિયસમુદાયને વશ

કરવાની તો આશાજ રી ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આવી સ્થિતિમાં તમે મારો ત્યાગ કર્યો તો તો મારે એમજ સમજ લેવું કે મારો આ જન્મ વ્યર્થજ ગયો.

૩૨૦-યોગી પોતાની વૃત્તિઓને સ્થિર કરીને ધ્યાનસ્થ દશામાં જ્યાં કશાનો ભાસ પણ નથી હોતો એવા અભાસતત્ત્વનું દર્શન કરે છે; પણ તે સ્વરૂપ તો અમારાં ચર્મચક્ષુની સામે આવીને ઊભું રહે છે. તે સ્વરૂપ કયું ? જે પોતાના બેઉ હાથ કેડ ઉપર રાખીને ઊભા છે, જેના શરીરમાંથી નીકળતું તેજ અને જેની અંગકાન્તિ સ્વામ છે, જે સૌનાં અંતાકરણોમાં નિર્લેપ ભાવે અવસ્થિત છે, જેના સ્વરૂપને નામરૂપાદિક ચિહ્નો નથી, જે સ્વરૂપનું શિવ પોતાના અંતરમાં ધ્યાન ધરે છે, જે સ્વરૂપનો અંત નથી, સીમા નથી, જેને રૂપ નથી, રંગ નથી, જેને કુળ નથી, જાતિ નથી, હાથ નથી, પગ નથી, મસ્તક નથી; તુકારામ કહે છે કે જે સ્વરૂપ ચેતનધર્મરહિત કેવળ ચિન્માત્ર હોઈ ભક્તિના મુખને અર્થે પોતાના કોતુક વડે કરીને સચેત-સાકારરૂપે પ્રકટ થયેલ છે.

૩૨૧-હે દેવ ! તારું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું અને તારું દર્શન કરવાને કેવી રીતે યોગ્ય થાઉં, તેનો મર્મ તું મને અજઘડીજ બતાવી દે. મારે તારી ભક્તિ અને સેવા કેવી રીતે કરવાં તેનું રહસ્ય મને સમજાવી દે. હે દેવ ! વળી કેવા પ્રકારના ભાવ વડે તું અમારી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે પણ મને કહી દે. તારી દીર્ઘિતિનું મારે કેવી રીતે વર્ણન કરવું જોઈએ, તને મારા લક્ષની અંદર કેવી રીતે લાવવો, તું કોણ અને કેવો છે તેનું જ્ઞાન મને કેવી રીતે યાચ ? કયા શબ્દો વડે મારે તારા શુભ ગાવા અને કયી વિધિ વડે મારે તારું ચિત્તમાં ધ્યાન કરવું ? તારી સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? આ બધી બાબતો મારી બુદ્ધિ બહણુ કરી શકે

એવી રીતે તું મને સમજાવી દે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જે હેતુથી તોં અમને તારા સેવક બનાવ્યા તે હેતુની મિદ્ધિ થાય એવો અનુભવ તું મને આપ.

૩૨૨-વેદરૂપી જંગલની અંદર તમે હરિને જોવાનો ફાકટ પરિશ્રમ કરતા નહિ. તમારે હરિને જોવા હોય તો ગોધુળના દોઢ પણ ગોવાળને ઘેર જાઓ, ત્યાં ગોવાળીઆઓએ હરિને બાંધી રાખેલા છે. હરિને પ્રાપ્ત કરવાનો આવો આગાહ ઉપાય તમને દોઢએ ન બતાવ્યો, તેથીજ તમે નાના પ્રકારની સાધનાઓના શ્રમની અંદર માર્ગ ભૂલીને અથડાતા ફરો છો. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારા પોતાના માથા ઉપર અહંકારનું મોટું પોટનું મૂકી રાખ્યું છે, તેને હેઠે ફેંકી દો.

૩૨૩-ક્ષણે ક્ષણે મારા મનનું રક્ષણ મારું મનજ કરી લે છે અને મારી બુદ્ધિનું રક્ષણ મારી બુદ્ધિજ કરી લે છે; આથી કરીને મારો રક્ષક હું પોતેજ છું. આમ હોવાથી હું પોતે તો જેવો અને જ્યાં છું, તેવો અને ત્યાંનો ત્યાંજ રહેલો છું. જે જે ભાવ જ્યાંથી-અર્થાત્ મારા મનમાંથી ઉદય પામે છે તે તે જાપા તેનાજ વડે-અર્થાત્ મારા પોતાના મનના હસ્ત વડે કુદિત પણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો મારા મનની ભરતી અને મારા મનનો ઓટ એ બે ધર્મોનો દેવળ સાક્ષી માત્ર છું.

૩૨૪-બ્રહ્મ તો કર્મ અને અકર્મ બેઉનાથી અલિપ્ત અને વેગળા ને વેગળાજ રહે છે. પ્રાક્ષી સ્થિતિનો અનુભવ લઈને જેઓ બ્રહ્મરૂપ બની ગયા છે તેઓ એકલાજ બ્રહ્મને યથાવત્ જાણે છે, તે બ્રહ્મ શુદ્ધ અને અશુદ્ધતા સંધિસ્થાનમાં છે. જેમ ગાયના હવાડામાં ગાય છે તેવુંજ બ્રહ્મનું સમજી લેવું. તુકારામ કહે છે કે સહજ બ્રહ્મની પાસે પાપ-પુણ્ય જેવું કશું હોતું નથી.

૩૨૫-જ્યાંસુધી પોતાનું અંતઃકરણ વાસનારહિત ન થયું હોય અને તેવા અંતઃકરણ વડે સમાધાનસ્થિતિની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી ઘોર જંગલમાં અથવા શુદ્ધમાં જઈને બેસી રહેવાથી કશોજ લાભ નથી; અને એવી સ્થિતિમાં જંગલનો અને શુદ્ધનો કશો અર્થજ નથી. એમ વનમાં જઈને બેસવાથીજ સિદ્ધિ થતી હોત તો વનમાં પશુપક્ષીઓ કાંઈ થોડાં વસે છે ? એ પશુપક્ષીઓને તેથી શો લાભ થયો ? અંતઃકરણ જ્યાંસુધી જ્ઞાન અને ભક્તિ વડે પવિત્ર થયું નથી ત્યાંસુધી સર્વાંગે લગાવેલી ભસ્મનો કશોજ ઉપયોગ નથી. વર્ણાશ્રમને લગતા ધર્મજો શ્રમરૂપ લાગતા હોય તો તેમનું પાલન કરવાને પ્રયાસ કરવો એ વ્યર્થ પરિશ્રમ છે. તુકારામ કહે છે કે આશા-તૃષ્ણાનું નિરસન કરવામાંજ હિત છે; બાકીના બધાજ આળા કેવળ બંધનકર્તા છે.

૩૨૬-તું જે કાંઈ કરે તે ભક્તિ ન કહેવાય. ચોતે ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) બનીને ધ્યેયનું ધ્યાન કરવું એનું નામ ભક્તિ નથીજ. સૌને પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવો એ પણ ભક્તિ નહોય. મનમાં સહજ રીતે જે કાંઈ ભાસે તેનું નામ-ભક્તિ. સૌનાથી કંટાળેા આણીને વિરક્ત થઈ જવું તે પણ ભક્તિનું લક્ષણ નથી. અશુભ વાચાળપણું કરવું તે ભક્તિ ન કહેવાય. કોઈ પણ એકાદ ગામના તરફ નજર રાખીને સામે મોઢે આઘ્યા જવું તે ભક્તિ નથી. નાગા ફરવામાં પણ ભક્તિનો સમાવેશ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ભક્તિ તો એટલી એકજ છે કે તમામ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે રહેવું કે પોતાને કોઈ પણ ધર્મનો સ્પર્શ ન થાય. એવું કરવાથી જે સહજ છે તેની સહજ ભાવ વડે પ્રાપ્તિ થશે અને એનુંજ નામ સહજભક્તિ.

૩૨૭-વૈરાગ્યની મોઢેથી વાતો કરવી સહેલી છે, પણ તેના અગત્ય કરવા જઈએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે એ તો ખાંડાની

ધાર ઉપર ચાલવાના ખેલ છે સહજ વૈરાગ્યની અવસ્થામાં રહેવું એ એટલું મુશ્કેલ છે કે કોઈ કહે કે અમે સહજ વૈરાગ્ય સિદ્ધ કર્યો છે, તો તેની વાત અમારા માન્યામાં આવતી નથી. જેમ ઠાળિયે ઠાળિયે વિપક્ષક્ષણ કરવાથી હચકોઈને દુઃખજ થાય છે, તેમ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં રહેવા જતાં ક્ષણે ક્ષણે કષ્ટ અનુભવવું પડે છે. એ કષ્ટ સહન કરીને જે સિદ્ધ થાય છે તેને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે-જે મને ખરેખર વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં ધરાવે રહી જતાવે તેના ચરણને હું 'મારા ગ્રાણી અંદર પધરાવું'.

૩૨૮-તમામ સુખ-વૈભવને ત્યજીને પંઢરપુરના યાત્રી થવા સાડું મારે લિખારી થવું પડે તો હું લિખારી થવા ખુશી છું. એજ મારો નિયમ છે અને મારો ધર્મ પણ એજ છે. રાજ વિઠોળા-નું નામ જપવું એજ મારો ધર્મ અને એજ મારો નિયમ. મંત્રોને ચરણે મસ્તક રાખવું એ મારી ઉપાસના. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારી તો આવીજ ગાડી-ઘેલી સેવા છે. .

૩૨૯-જેણે પોતાના દૃઢયમાં હરિની પધરામણી કરી લીધી છે, તેની જન્મમૃત્યુરૂપી વિટંબણાનો અંત આવી ગયોજ જાણ્યો, અને આજ મુઘીમા તેણે પરમાર્થના વિષયને લગતી જે જે સાધનાઓ કરી હશે, તે બધીનું આજે રૂડું કળ આવી ગયુંજ જાણવું. એક વાર જ્યાં હરિ પોતેજ હસ્તગત થઈ ગયા ત્યાં પછી ફિકર કેવી ને ચિન્તા કેવી ? તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ જાતનો વિકાર હરિના ભક્તોની પાસે ફરકી પણ શકતો નથી.

૩૩૦-હે દેવ ! તમે જે ભોક્ષ લોકોને આપો છો તે તો ઘણીજ હલ્લ વસ્તુ છે, એટલા માટે તેને તમારી પાસે ને પાસેજ રહેવા દેજો, મારે તે નહિ જોઈએ મારી તેના ઉપર લગાવે પ્રીતિ નથી. મને જે પસંદ છે તે તો એક તમારી ભક્તિજ છે હે મારા

દેવ ! મારા દાતાર ! તમારી ચાર પ્રકારની સુક્રિતઓ અને નાના પ્રકારના મોક્ષ એ બધું તમે તમારી પાસેજ બંધે સાચવી રાખ્યો. તુકારામ કહે છે કે મને તો તમારાં એકલાનાંજ દર્શન થાય તો તેટલાથીજ મને પરમ સંતોષ છે.

૩૩૧-હરિના નામનો જપ કરવો એ તો બહુ કિંમતી મોતીની માળા ધારણ કરવા બરાબર છે. એનામજપનું જે સુખ છે, તે જો લગવાનના સગુણ સ્વરૂપની સાથે યુક્ત હોય તો તે બહુજ ઉત્તમ આનંદ આપે છે એટલા વાસ્તે હું નિર્ગુણ સ્વરૂપને વિષે ઉદાસીન રહું છું; કારણકે ઉપર કહેલા કારણોને લીધે ભક્તોના મનમાં મોક્ષેચ્છા જરા જેટલી પણ હોતી નથી. અમારાં હૃદયનો બધો ભાવ અમે સગુણ સ્વરૂપની આગળ સમર્પિત કરી દીધેલો છે, કે જેની સાથે 'આટલું દ્યો' અને 'અમને આટલું આપો' એવી અમે પ્રત્યક્ષ માગણી કરી શકીએ. આમ હોવાથી આ એક વિષયને બાદ કરીને બીજી બાજતોનો વિચાર કરવાનો અમારે માટે કશો અર્થજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે હરિ ! મને એ બાજતમાં તમે અભયદાન દઈ દો. હે વિશ્વંભર ! મારા માગેલા અભયદાનની મતલબ એ છે કે તમે પોતે જે તમારે મોદેથી બોલી ગયા છો તે પ્રમાણે 'હું તને આપીશ' એવું એક વાર મને ફરીથી તમારે સ્વમુખે કહી દો એટલે બસ.

૩૩૨-જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસમુદ્રને પેલે પાર ચાલ્યા જવું, એમાં ત મોટું શું અઘરું છે ? કારણકે તમારી વાટ બતાવતા બતાવતા લગવાન પાંદુરંગ તમારી આગળ ચાલ્યા જાય છે. પછી તમારે શી ફિકર છે ? સંસારસમુદ્રને તરી જતાં તમારે હાથે કે તમારે પગે પાણી પણ ન અડકે, એવી રીતે તમને ઊંચકીને પાર લઈ જનાર તમારો સર્વોત્તમ તારો પાંદુરંગ તૈયારજ છે. એ

તારાની મદદથી પૂર્વે અનેક સાધુસંતો ભવસિંધુને ઓળંગી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે ચાલો, આપણે પણ તેમનીજ વાટે અને ખૂબ ઉતાવળે પગલે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડીએ.

૩૩૩-(એક વાર શ્રી તુકારામને ફેટલાક સાધુસંતોએ 'તમે તો મોટા ભક્ત છો, સાધુમહાત્મા છો,' એવું કહીને તેમની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં શ્રી તુકારામ બોલ્યા: 'અરે સંતજનો! તમે સ્તુતિરૂપી ભારે અહંકારનો બોલો મારા માથા ઉપર મૂકો છો તે મને શોભા આપતો નથી; કારણકે મારો તેટલો અધિકાર નથી.' એમ કહીને તેમણે નીચેનો અર્થગ રચીનો ગાયો.)

હે સંતજનો! હું તો તમારા ચરણની રજ સમાન છું. મને પરમેશ્વરનું ઓળખાણ હજી થયું નથી; અને હરિવિષયક ભક્તિ બાવનું હું જે પ્રદર્શન કરું છું તે તો બીજા સંતોના બાવજોઇને તેમની કેવળ નકલ માત્ર કરું છું. શૂન્ય સ્વરૂપની અને ક્ષરાક્ષર સ્વરૂપની મને જરા જેટલી પણ માહિતી નથી. આત્મા કેાને કહે અને અનાત્મા કેાને કહે, તેના સંબંધમાં મને કશુંજ જ્ઞાન થયું નથી. તુકારામ કહે છે કે મને એવા કશાજ અધિકારની પ્રાપ્તિ થઇ નથી. હું તો તમારે ચરણે મસ્તક રાખીને તમને વંદન કરું, એટલોજ મારો અધિકાર છે. આટલી મારી વિનંતિ છે, તે તમે કૃપા કરીને શ્રવણ કરો.

૩૩૪-વિકોળાનું નામ એ એકજ ઉત્તમ પદાર્થ છે, અને તે એકજ સત્ય વસ્તુ છે, એવું હું એક વાર નહિ પણ ત્રણ ત્રણ વાર ફરી ફરીને કહું છું. એ નામનો આશ્રય લેવાથી સંસારનાં બંધન માત્ર તૂટી જાય છે અને પરલોકમાં જયજયકાર થઇ જાય છે. એમાં હરિવિષયક શ્રદ્ધા બહુજ ઉપકારક વસ્તુ છે. એવી શ્રદ્ધા-

પૂર્વક જેઓ હરિનામનું ચિંતન કરે છે, તેમને તો તત્કાળજ હરિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે લોખે ભાવે વિઠોળાનું નામ ગાઈ જાણનારા જલા-લોળા બક્ષોને કલિકાળનો પરાજય કરતાં સારી રીતે આવડે છે.

૩૩૫-જે સત્ય વાત હોય છે તેજ મારા મનને ગમી જાય છે. એવી વાતના ઉપર સંશય કરવાથી બધોજ ભાવ શુદ્ધ થઈ જાય છે. હે દેવ! તમારી કૃપા વડે ખરૂં શું અને ખોટું શું, તેની મને ખરાબર સમજ પડી ગઈ છે. પ્રારબ્ધવશાત્ જે જે લોગ અમારી આગળ આવી પડશે તે બધાનો મનથી ત્યાગ કરવામાં મને જરાય વિલંબ લાગવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જે જ્ઞાન વડે ખરૂં શું અને ખોટું શું તેનો વિવેક કરી શકાય છે તે જ્ઞાનનું અંજન આંજીને જુદી-થકુને સનેજ રાખવાં એજ તારી સેવા છે.

૩૩૬-દેવનો મેળાપ કયાં વિના તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા રહેવું એજ ઉત્તમ છે, જેના યોગ વડે પોતાના અંતઃકરણની અંદર દેવવિપયક ભાવ ઉત્તમ પ્રકારે ઉદય પામે છે અને સ્થિર થાય છે, તે સ્થિતિ ઉત્તમ છે, અને એવી સ્થિતિ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે મનુષ્ય નહિ, પણ દેવ છે જ્યારે છેવટે દેવનું એક દર્શન કરવાનુંજ બાકી રહેશે ત્યારે મને દેવનો મેળાપ ક્યારે થશે એવી મનમા અદમ્ય ભૂખ ઉત્પન્ન થશે અને તેને લીધે દેવનું ધ્યાન હૃદયની અંદર અખંડપણે જામી જશે. તુકારામ કહે છે કે એમ કરતા કરતાં મનની અંદર દેવ પોતાનું આસન માડીને બેસી જશે અને એટલું થયું તો બધાજ કામ થઈ ગયાં જાણવાં.

૩૩૭-પ્રારબ્ધના યોગ વડે જે જે વળતે જે કાંઈ લોગ આવી મળે તે બધાનો લોકતા એક હરિજ છે, એવું સમજીને હરિની સેવામાં બધુંજ સમર્પિત કરી દેવું-એનું નામ સહજ પૂજા. એમ

રવાથી હું મુખદુઃખનો લોક્તા છું એવું દેહાભિમાન ઓગળી જાય છે. ખરું જોતાં જીવની અંદર અંતર્યામીરૂપે વાસો કરનારા આત્મારામજી જન્મથી મરણ પર્યંતના તમામ લોગ લોગવી છટે છે. તુકારામ કહે છે કે જો જીવ પોતાના માથા ઉપર કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વનું અભિમાન ધારણ ન કરે તો દેવ તેનાથી જરાય આધા નથી.

૩૩૮-મનમાં દેવના પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો જલે ન હોય, પણ તમારી વાણીમાં તો તેનું નામ સહોદિત રહેવા દેજો. વિકૃત્તના નામનું ચિંતન કરતાં કરતાંજ દેહનું અવસાન થાય. લોકો મને હરિભક્ત કહીને મારી સ્તુતિ કરે, એવા હંભપૂર્વક પણ હરિનામ તો લેવુંજ. તુકારામ કહે છે કે આટલું કરવાથી પણ હરિ મારી કોઈ દહાડો સભાળ લેશે.

૩૩૯-તને જો બીજું કંઈજ ન આવડે તોપણ તું મનમાં જરાય ગભરાઈ જતો નહિ. હું હરિનો દાસ છું એવી તું તારા મનની સાથે પાકી ગાઠ વાળીને ઊંચી રહેજે. તું જો એટલુંજ કરીશ તો પછી તને કોઈજ વેઠે પકડી જનાર નથી, અર્થાત્ જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના અથવા કામક્રોધરૂપી વિકારના કાંદામાં તું કદી પકનાર નથી. જે સમર્થ છે તેનું નામ લેવાથી તારી કિંમત વધી જશે. તુકારામ કહે છે કે સમર્થની સત્તા નીને લાગુ પડે છે.

૩૪૦-મારાથી અન્નનો ત્યાગ થાય એમ છે નહિ અને તેથી વનવાસ કરવાનું મને પાલવતું નથી; એટલા માટે હિં નારાયણ! હું તો એક તારા કાલાવાલા કરૂં છું. વળી વેદના મંત્રો ગોખવાનો મને અધિકાર છે નહિ તુકારામ કહે છે કે એક તો આયુધ્ય અતિ ટૂંકું અને તેમાં વળી ણધી વાતની અરચણ.

૩૪૧-કોઈ કોઈ માણુચ્છના બોલ અમૃતના જેવા મધુર

હોય છે. એજ રીતે દેવની વિભૂતિ પ્રારબ્ધ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોના બોલ હૃદયને વીંધી નાખે એવા કઠોર હોય છે. તુકારામ કહે છે કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવાં ત્રણ પ્રકારના લોક લગવાને ઉત્પન્ન કર્યા છે.

૩૪૨-કોઈ માણસ ઝાઝું બોલ બોલ કરે ત્યારે લોકો તેને વાચાળ કહે છે અને મુઢલે ન બોલે ત્યારે લોકો કહેશે કે એ તો મૂંગો થાંભલા જેવો છે; અર્થાત્ બોલવું અને ન બોલવું એ બે બેનાથી જુદું જ જે સ્વરૂપના બોધમાં રહીને બોલવું તે તો નહિ બોલવા જેવું છે; અને એવા મૂકપણાને નીતિ કહે છે; અથવા તો એ બે બેનાથી દૂર રહેવામાં પણ હિત રહેલું છે અર્થાત્ એવી રીતે બોલવું કે જે ન બોલવા જેવું જ હોય. અધકાર પ્રકાશની અંદર સમાઈ જાય છે. સંધ્યાકાળને વખતે દિવસ રાત્રિની અંદર સમાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૃથ્વીના ગર્ભમાં પડેલા બીજને પૃથ્વી વૃક્ષરૂપે પ્રકટ કરે છે.

૩૪૩-આત્મા અને પ્રપંચ એ બેમાં સત્ય શું અને મિથ્યા શું, તેનો છેવટનો નિર્ણય ચર્ચા કર્યાથી કદી થનાર નથી અને એવી શાળિક ચર્ચાથી ચિત્તનું સમાધાન પણ થનાર નથી. મનુષ્ય-દેહ સત્ત્વ, રજ અને તમનોજ બનેલો છે. એ દેહમાં એકજ ગુણ હોય અને બીજા કોઈ ગુણ મુઢલે ન હોય એવું કદી હોઈ શકતું જ નથી. આપણા દ્વારા જે કોઈ કર્મ થાય તે બધાં જ જાણે આપણે દેવની ઇચ્છાને વશ થઈને કરતા હોઈએ એવી ભાવના કરીને તેવાં તમામ કર્મો દેવનેજ સમર્પિત કરી દેવાં. તુકારામ કહે છે કે એવું કર્યાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આગળ જતાં ઉત્તમ પરિણામ આવે છે.

૩૪૪-વિઠોબાના નામનો એવો પ્રતાપ છે કે તેનાથી લવ-

રોગ અર્થાત્ જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારનું નિરસન થઈ જાય છે, અને આરબ્ધ તથા ક્રિયમાણુ કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારા લોભોનો નાશ થઈ જાય છે. એ નામનો મુખથી ઉચ્ચાર કરનારનાં જન્મમૃત્યુનાં બંધન કપાઈ જાય છે. એ નામનું જેઓ નિત્ય સેવન કરે છે તેમની પાસે પાપ ઊભાં રહી શકતાં જ નથી અને ત્રિવિધ તાપ તેમનાથી આવેના આવે ભાગતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે બીજાઓને બંધનકારક જે માયા છે તે ઉપર કદાચ તેવા ભક્તોની દાસી બનીને તેમના ચરણોનો આશ્રય કરીને રહે છે.

૩૪૫-આત્મરંગની સાથે જીવરંગ ભળી ગયો છે તેથી કરીને બ્રહ્મભાવ વડે અંગ ભરપૂર થઈ ગયું છે. જીવ અને શિવનું મૂળ સ્વરૂપ જે ભેદશૂન્ય પરબ્રહ્મ છે, તેનામાં જીવ અને શિવ એ બેઉની સમરસતા સંપાદિત થયેલી છે. આત્મા અને જીવનું એવું અલિપ્ત એક્ય હોય છે કે તેઓ એકબીજાથી કદી પૃથક્ થઈ શકતા નથી. સાગરની અંદર પડેલા જળબિન્દુઓને સાગરથી કોઈ પૃથક્ કહી શકશે અથવા કોઈ ઝોળખાવી શકશે કે આ પાણી સાગરનું અને આ પાણી પેલાં જળબિન્દુઓનું? કદી નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ તત્ત્વ નવીન છે એવું તમે માનતા નહિ; કારણકે જીવ અને પરમાત્મા મૂળથી જ એકરૂપ છે.

૩૪૬-કોઈ પણ અશુભ કર્મ કર્યા પછી તેને માટે અંતરમાં સાચો પશ્ચાત્તાપ થાય તો તે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષ એક ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે; પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપ તેના આરંભકાળથી માંડીને મૃત્યુ પર્વન્ત એક સરખો ટકી રહે તો જ ઉપર કહ્યું તેવું થાય. અનુતાપની અંદર નિત્ય રત્નાન કરવું એ જ સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તુકારામ કહે છે કે સાચો અનુતાપ કરનારને પાપનો જરા જેટલો સ્પર્શ પણ થઈ શકતો નથી.

૩૪૭-પ્રહાર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમેને યોગ્ય જે જે કર્મો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યાં છે તે તે કર્મોનું ચાર આશ્રમીઓ પૈકી કોઈ પાલન ન કરે અને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છન્દ આચરણ કરે, તો તેથી શું તેને ધર્મનો લાભ થાય ખરો? નહિજ. એમ બુદ્ધિહીનતાપૂર્વક આચરણ કર્યાથી દેવની સેવા કરી કહેવાય નહિ. દેવની સેવા કરવાને સારૂ જે એક વસ્તુ અતિ અગત્યની છે તે શુદ્ધ ભાવ છે. શુદ્ધ ભાવ વિના બીજું બધુંજ મિથ્યા પરિશ્રમ છે. દાખલા તરીકે કોઈ તપ કરવાનો આરંભ કરે, પણ જો પૂરેપૂરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ન થયો, અને તપમાં જરાક શિથિલતા આવી ગઈ, તો તેટલી એકજ ચૂકને લીધે લાંબા વખતનું સંચિત કરેલું તપ એક ક્ષણમાં ધૂળધાણી થઈ જાય છે. નાના પ્રકારના મંત્રોમાં જપ કરીને મંત્રાનુષ્ઠાન કરનારાની જપ કરવાના વિધિમાં જરા જેટલી પણ ભૂલચૂક થઈ તો તેથી જપ કરનાર મનુષ્ય ગમે તેટલો સ્થિર બુદ્ધિવાળો હોય, તોપણ એક ક્ષણવારમાં ગાડોતૂટ થઈ જાય છે. વ્રત ઇત્યાદિના પાલનમાં પણ જો જરાક કાંઈ ભૂલચૂક થઈ તો બધુંજ વ્રત નકાસું થઈ જાય છે. ધર્મોચરણ કરનારમા સર્વગુણ બહુ આવશ્યક છે. તેનો અભાવ હોવાથી ધર્મોચરણ કળદાયી નથી નીવડતાં, પણ બિલટાં શ્રમદાયકજ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે આ નીચ છે અને આ ઊંચ છે, એવું ભેદજ્ઞાન દયાધર્મનો નાશ કરે છે. એક હરિના ભજનને ખાદ કરીને તમામ વિધિનિષેધ કેવળ બેબાકાપણ છે.

૩૪૮-જેમણે દેવને ખાતર સમસ્ત સંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય છે તેમના ઉપર દેવનો પણ અતિશય પ્રેમ હોય છે. દેવ પોતે એવા ભક્તોની આગળ આગળ દોડતાજ રહે છે અને તેમના ઉપર જે જે સુખ-દુઃખ આદિ ભોગ આવી પડે તે બધા દેવ પોતેજ ભોગવી લે છે. બધોજ વખત હરિના નામનું ઋમરણચિંતન કરવું

એ કામ લકતોનું' અને એવા લકતોનાં તમામ કામકાજ કરી દેવાં એ કામ દેવનું. તુકારામ કહે છે કે વિકૃત ભાવડી એવી લોખી છે કે પોતાના લકતોના પ્રતિ કૃપાને વશ થઈને નરમ નરમ બની જાય છે.

૩૪૯-હું ગમે ત્યાં બેઠો હોઉં અથવા ગમે તે રમત રમતો હોઉં, ખાતોપીતો હોઉં અથવા ગમે તે કામ કરતો હોઉં, તો પણ મારે મોઢથી હું તારૂંજ નામ ગાતો રહું, એટલું ઈચ્છું છું. રામ-કૃષ્ણના નામની માળા ગૂંથીને હું મારા ગળામાં તેને સર્વદા ધારણ કરી રાખું; મતલબ કે એક પછી એક જાખંડ ભાવે રામ-કૃષ્ણના નામનો જપ હું સદા કરતોજ રહું; હરિના નામને વિષે મારી ખૂણું શ્રદ્ધા રહે અને અહોરાત્રિ મારા મુખમાં હરિનું નામ દંઠ પછે જામી જાય, આટલું હું તો માગી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે હું તો હરિને શરણે આવ્યો છું. આથી કરીને તેના નામનું સ્મરણ અને ચિંતન કરવું એજ મારું શરણાગતનું જીવનવ્રત થઈ પડ્યું છે.

૩૫૦-આગળ, પાછળ, અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે, સર્વત્ર જો દેવ હોયજ તો પછી તેના લકતોને ભય, ચિન્તા વગેરે હોઈ શકેજ કેમ? એટલા વાસ્તે હે હરિજનો! તમે ખૂણ આનંદો-હાસપૂર્વક હરિકીર્તનજ કરતા રહો. હરિકીર્તનના માહાત્મ્યને વિષે તમારા મનમાં જરા પણ શંકા રહી ગઈ હોય તો તેને કાઢીજ નાખજો. દેવની આગળ કાળનું જોર ચાલેજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે જેનો ધણી સર્વશક્તિમાન હોય તેવા સેવકોને કોઈ વાતનો અભાવ હોયજ કેવી રીતે?

૩૫૧-મનોમય માનસિક પૂજા ભગવાનને બહુજ પસંદ છે. પોતાના અંતઃકરણમાં શ્રીહરિની પધરામણી કરીને માનસિક

લોગ-ઉપચાર-ધત્યાદિ વડે, શુદ્ધ કલ્પનાની સહાયતા વડે પૂજન કર્યાથી લગવાન ગાહુ સતુષ્ઠ થઈ જાય છે. દેવને જેટલી માન-સિક પૂજા પ્રિય લાગે છે તેટલી ગાહ્ય ઠાઠમાઠવાળી પૂજા અથવા ભક્તિ તેમને ગમતી નથી. હરિ તો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળના અંતઃકરણના ભાવ જાણી લે છે. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાજ જો અશુદ્ધ ભાવ હોય તો પછી દેવ તમારી પૂજાને શુ કરે ?

ઉપર-વાચિક ભક્તિ અર્થાત્ અખંડ ભક્તિ જે કરી જાણે છે તે તો જાણે સાક્ષાત્ દેવનિર્મીત પ્રતિમા હોય એમ જાણવું. એવા ભક્તોને ગાદ કરીને બાકીના જે ક્રોધ જ્ઞાની પડિત કહેવાતા હોય તે બધા દેવવાન હોય એમ હું માની શકતો નથી. હરિના નામરૂપમા જેમનાં મન અવિચળ ભાવે સ્થિર થઈ ગયેલાં છે તેમનો હું અધીન સેવક છું. તુકારામ કહે છે કે શ્રવણ મનન આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ જે કરી જાણે છે તેજ શુદ્ધ પુરુષ છે.

ઉપર-નીચે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે હું ધરજાર તજીને વનમા જાઉં છું. હરિના સશુણ્ણ રૂપના પ્રતિ મારા મનમા જે પ્રેમ-ભાવ છે તેના ઉપર મારી દૃષ્ટિ ઠરી રહે છે. આથી કરીને હરિનાં ભજનપૂજન ધત્યાદિ વિષયોને લગતી મારી મન-કામના ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને તેને પરિણામે મારી બુદ્ધિ નિષ્કામ થઈ ગઈ છે. એમ હોવાથી અદ્વૈતશાસ્ત્રની વાતો પણ હું મારે કાને સાંભળતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું પ્રભુ છું એવી ભાવનાનો જે ભ્રમ છે તેને હું મારા મનની અંદર કદાપિ પ્રવેશ કરવા દેનાર નથી.

ઉપર-હે દેવ ! આ જન્મમૃત્યુરૂપી ભવસાગરની અંદર હું ડૂબી મરૂં છું, તેમાથી તમે મારૂં રક્ષણ કરો. મારે હાથે થયેલા દોષ પહાડ જેવડા છે પણ તેમના તરફ તમે જોશો મા; અને મારો

ઉદ્ધાર કરવાના કામને તમે ઓલ્તરૂપ ગણ્યો મા; કારણકે પતિતો-
ને પાવન કરવાનું તમારું ગિરદ છે. તે ગિરદને તમે સાચવી લેજો,
ખોટું પડવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું છું તો મોટો
પાપી. હવે વધારે શું કહેવડાવો છો ? હું તો પાપનો ઢગલોજ છું.

૩૫૫-જે પરમાર્થની ઇમારત અમે ચણી છે તે કદાપિ
ખાંડી ન થતાં સર્વદા તેવી ને તેવી ટકી રહેવાની છે. અમારી
ઇમારતના પાયા બહુજ ઊંડા છે અર્થાત્ સર્વના આધારરૂપ જે
બ્રહ્મા છે, તેમના સુધી ગયેલા છે. જેમ કોઈ મકાનનો પાયો
ઠેક પથ્થરના પડ સુધી ઊંડો લીધો હોય તો તે મકાનને હાલી
જવાનો ભય નથી રહેતો તેવુંજ અમારા પરમાર્થના મકાનનું પણ
સમજી લેવું. અમે જે અમારો હિસાબ ગણી કાઢ્યો છે તેનો
તાળો મેળવી જોતાં પાઈએ પાઈનો હિસાબ બરાબર મળી રહે
છે. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થના વિષયના સંબંધમાં આજથી
મારી વાણી કુંઠિત થઈ ગઈ છે.

૩૫૬-હૈ દેવ ! તમારા મોટા મોટા ભક્તો તમારા સ્વરૂપને
વિષે વિચાર કરતા રહે છે. વળી તેઓ જપતપાદિ અનેક પ્રકાર-
નાં સાધનો પણ કરે છે, પણ મને તો તેવું કશું કરવાનો અધિ-
કારજ નથી. મારું મન તેમના વિચારને શ્રદ્ધા કરી શકતું નથી.
હું તો સર્વ રીતે દીનહીન છું. મને તો માત્ર અંતઃકરણના
આવેગ સહિત તમારા કાલાવાલા કરતાં આવડે છે. તુકારામ
કહે છે કે હૈ દેવ ! મારાથી તમારી જે કાંઈ ગાંડીધેલી સેવા બની
શકે તેટલાનો સ્વીકાર કરવાની મારા ઉપર કૃપા કરજો.

૩૫૭-મોટાં મોટાં જાંઝ વગાડીને મેં ભજન કરવાની સારી
રીતે સુવિધા કરી લીધી છે અને તેથી કરીને હું હવે જગતને કહી
શકું છું કે હૈ ભાઈઓ ! તમે જો ભજન કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ

જાઓ તો તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છેજ નહિ એવું તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. હરિના ગુણાનુવાદ ગાતી વખતે પગે ણાંધેલા ઘૂઘરા અને હાથમાંના કરતાલ એ બેઉને તાલયુક્ત રીતે વગાડતા રહીને હું ભારે આનંદ અને કૌતુક સહિત નૃત્ય કરું છું. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી મનમાં લેશમાત્ર પણ ભયને અવ-કાશ રહેતો નથી અને દેવ ધરાધર સામેજ આવીને બિભા રહે છે.

૩૫૮-વાસ્તવિક રીતે જોતાં ણ'ધન જેવું કંઈ છેજ નહિ. જેની આગળ ણ'ધન આવી શકતાંજ નથી અને ણ'ધનને વિષે જેને કશું જ્ઞાન પણ નથી, ણ'ધન એ શી વસ્તુ છે એવો જે કદી મનમાં વિચાર પણ કરતો નથી એવો હું બ્રહ્મનિષ્ઠ છું. પછી હું સુક્ત છું, એવી સુક્તિની ઉપાધિ પણ મને શી રીતે લગાડી શકાય? આવી પરમ સુખરૂપ સ્થિતિમાં રહીને હું હરિકીર્તન કરું છું. ભય તો મારા મનમાંથી સંપૂર્ણપણે નીકળીજ ગયો છે અને ભયની વાતને હું ભૂલી ગયો છું. નાશ કરવા યોગ્ય એવી એક પણ વસ્તુ મારી નજરે પડતી નથી. ત્યારે હવે હું કયી વસ્તુનો નાશ કરવાની ભાંજધડમાં પડું? તુકારામ કહે છે કે સર્વોપરી-પણે સહાય કરનારા દેવ તે તો અદ્વિત ભાવે જેવા ને તેવાજ છે.

૩૫૯-નાનાં નાનાં છોકરાં જ્યારે ધારાખડી ભણતાં હોય છે ત્યારે માસ્તર તેમની ખાટી ઉપર દરેક અક્ષરની ચારે તરફ ચાર લીટીઓ દોરી આપે છે. એ લીટીઓની મદદથી છોકરાં એક અક્ષરથી બીજા અક્ષરનો જે તફાવત છે તે લક્ષમાં રાખતાં થાય છે. એમ કરતાં જ્યારે તેમને અક્ષરોનું 'પાકું' ઓળખાણ થઈ જાય છે ત્યારે માસ્તર પેલી લીટીઓને ભૂંસી નાખે છે; કારણકે એ લીટીઓ વગર પણ છોકરાં અક્ષરોને ઓળખતાં થયાં હોય છે. રસ્તામાં પડેલા દોરડાને જ્યાંસુધી આપણે દોરડા તરીકે ધરાધર

ન ઝાળખી લઈએ ત્યાંમુખી તે સર્પ જેવું દેખાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે 'હાઉ', 'ઘોઘર' એવું કોઈ પ્રાણી છેજ નહિ એવું જે ઘડીએ ધરાળર સમજાઈ જાય તે ઘડીધીજ હાઉ અને ઘોઘર-નો ભય મનમાંથી નીકળી જાય.

૩૬૦-હે મારી વાણી ! તું આજ પછી કેવળ હરિનામનીજ ધૂન બોલતી રહેજે. હે મિથ્યા જાણકાટ કરનારી ! એક દેવના નામ સિવાય બીજું કશું આજપંપાળ તારે બોલવુંજ નહિ, તારા જઘાજ લવારા હવે તું છોડી દેજે. માત્ર વિકૃલતું નામ જપવાનું તું છોડતી નહિ. તુકારામ કહે છે કે તને મારા સ્વામી વિકૃલની આણુ છે.

૩૬૧-હે દેવ ! તમે પોતે જો કરવા ઇચ્છો તો એવું કશું કામ છે કે જે તમે નજ કરી શકો ? તમે ગમે તેમ કરીને પણ મારી લાજ રાખજો. હું તો નખધી તે શિખ સુધી કેવળ અપરાધનીજ સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવો છું. હે દેવ ! તમે મારા પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરીને જુઓ અને મારું રક્ષણ કરો એવું હું તમને ફરી ફરીને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આજથી તમે મારી પાસે તમારી સાચી સેવા કરાવજો.

૩૬૨-હું સૌ પ્રાણી માત્રને નમસ્કાર કરૂં છું. હે નારાયણ ! સૌ પ્રાણી તારાંજ સ્વરૂપ છે, તુંજ છે એવી ભાવના હું ડગલે ને પગલે કરતો રહું છું. નાનામોટા તમામ લેલોને એક બાબુએ મૂકી દઈને હું તો એકલા તમનેજ જોયા કરૂં છું. આ બાબત સાબિતી જોઈએ તો વેદનાં પ્રમાણ મારી પાસે જોઈએ તેટલાં છે. તુકારામ કહે છે કે આવું જ્ઞાન થઈ ગયા પછી બીજાની સાથે કદી કશો સંબંધ થનાર નથી.

૩૬૩-હરિનું પૂજન કરવાને જે યોગ્ય અધિકારી છે એવો

હરિનો ભક્ત કથા થતી હોય છે ત્યાં આગળ પોતેજ જિહ્વા હોય છે અર્થાત્ એવો ભક્ત ભગવાન પોતેજ છે અથવા ભક્ત ભગવાન થી ભિન્ન નથી. એવો ભક્ત જે ભગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરે છે તે ભગવાનજ તેના અંગની અંદર મૂર્તિમંત બનીને વાસો કરે છે. એવા હરિભક્તને પોતીકા દેહની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ હોય છે અને તેના હૃદયમાંથી કેવળ આનંદનીજ લહેરો આવતી હોય છે. જેની અંદર દેહાભિમાન તો લેશ માત્ર પણ રહેવા પામ્યું નથી, જે લબ્ધ માન ઇત્યાદિને સંપૂર્ણપણે તજીને બેઠો છે; જે શોક, મોહ, ચિન્તાનું નામ પણ જાણતો નથી, તુકારામ કહે છે કે હે મારા મિત્ર ! એવા હરિજન તે વિઠોળાના સમાનજ છે.

૩૬૪-ભક્તના હૃદયની અંદર જેવો દેવવિધ્યક ભાવ તેવું તેને ફળ મળે છે. એક ભાવને ણાદ કરીને બીજું કોઈ પણ જળ દેવને વશ કરવાને સમર્થ નથી. જે જાતિનો હશે તે તે જાતિમાંજ જઈને બેસશે કારણકે તેઓ એક બીજાના અંતરના મર્મને સારી રીતે જાણતા હોય છે. અમલી હીરાને એરણના ઉપર હથોડા ના ધા માર્યાથી પણ ભાગતો નથી અને હતો તેવો ને તેવોજ રહે છે પણ હીરાકણીનો જરાક ઘસરકો મારતાની સાથેજ તેના અલગ અલગ ટુકડા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના મનને શુદ્ધ કરવું એજ સર્વોત્તમ છે.

૩૬૫-મોઢે મોઢેથી કથા કરનારાઓના બોલ બહારથી તો ઘણાજ સરસ લાગે છે; પણ તે બોલને અનુરૂપ તેમની અંદરની સ્થિતિ હોતી નથી, તેથી કરીને તેમના બોલ કેવળ પોલ-પોલ જેવાજ સમજી લેવા જોઈએ. આવા જુઠા અને પાળંડી લોકોને આ લોકમાં કશું મુખ નથી મળતું તો પછી પારલોકિક મુખની તો આશાજ શી ? જેની રહેણી અને કહેણી બરાબર સમાન

હોય, જે પરમાર્થની બાળતમાં પોતાના અંગ ઉપર જરા પણ ડાઘો પડવા ન દે તેવા ભક્તોને હું વંદન કરું છું. તુકારામ કહે છે કે જેઓ એવા નથી તેઓ તો હાડકાંના દુકાને સારૂ લડી મરનારા ફતરા જેવા છે.

૩૬૬-હે દેવ ! હવે તો હું નીચે કહ્યા મુજબ તમારું પૂજન કરીશ. જે જે મારી નજરે પડે છે તે બધાંજ તારાં સ્વરૂપ છે એવી દૃઢ અભેદ ભાવના ધારણ કરીને હું સર્વને નમસ્કાર કરીશ. કોઈ પણ એક દિશા તરફ જવાનો આગ્રહ ન રાખતાં હું જ્યાં જઈ ચઢીશ ત્યાં બધે તારું જ રૂપ એક સરખું રસપૂર્ણ શોભી રહ્યું છે એવું માની લઈને હું સૌનું પૂજન કરીશ તુકારામ કહે છે કે હું એકદેશીય ગુણદોષના ઉપર કદી પણ લક્ષ આપનાર નથી.

૩૬૭-આ પ્રાપંચિક જગતમાં અમુક એક તત્ત્વ તે આપણે પોતે છીએ અથવા અમુક તત્ત્વ આપણું પોતાનું છે એવું કહેવા જેવી વસ્તુસ્થિતિ છેજ નહિ. પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાનને સમજ્યા વિના આ મારો દેહ, આ મારું ઘર, આ મારાં ઈયાંછાકરાં આવો મોઢેથી નાહક લવારો કરવાની લોકોને ટેવ પડી ગઈ છે. પંચભૂતના કાદવનો બનેલો આ દેહ આત્મતત્ત્વથી તદ્દન ભિન્ન છે. તુકારામ કહે છે કે પણ એ વાત આપણી વાચા ભૂલી ગઈ છે, તેથી કરીને હું આ દેહ છું, આ દેહના સંબંધીઓ એ અમારાં સંબંધીઓ છે આવો હકીકતથી વિરુદ્ધ લવારો કરવાની વાણીને ખોટી ટેવ પડી ગઈ છે.

૩૬૮-પણ દેવ કેટલા બધા દયાળુ છે ? દીનહીન જનોને વિના મૂંઝવે લવનદીને તરાવી પાર ઉતારનાર દ્વાકટિયા નાવિક બનીને પોતે બેઠા છે. માત્ર શુદ્ધ જાવ સહિત વારંવાર તેમના નામનો જીહ્વા વડે જપ કરતા રહેવું જોઈએ. એ દેવ પોતાની

કેડે હાથ દઈ ને જિભા છે, તે તો છે તેવા ને તેવાજ છે. તે કદી જમીન ઉપર બેસતાજ નથી; ભક્તોનાં પાપપુણ્યનો હિસાબ તપાસી જોતા નથી; ભક્તાની જાત નીચી કે ઉચી, તેનું કુળ ઉત્તમ છે કે અધમ તેનો કદી વિચાર કરતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે એ દેવ તો એવા છે કે હાંક ભારતાની સાથેજ દોડ્યા દોડ્યા તમારી સન્મુખ આવીને જિભા રહે છે અને તમને દર્શન દે છે.

૩૬૬-દેવ પોતાના ભક્તોના પ્રતિ એટલા તો કૃપાળુ છે કે તેમને દીનહીન ભક્તો અતિશય વહાલા લાગે છે. તેમના ધર્મ-સંસારનો બધોજ ભાર તે પોતાને માથે જોંચી લે છે અને તેમના ચોગક્ષેમની ચિન્તા પણ તેમનેજ હોય છે. વળી ભક્ત કોઈ વાર ભૂલેચૂકે પરમાર્થની પગદંડી છોડીને આડવાટે વળે છે ત્યારે ભગવાન પોતે તેનો હાથ ઝાલીને તેને ખરે રસ્તે વાળે છે. તુકારામ કહે છે કે એકનિષ્ઠપણે પોતાનું અનુસરણ કરનારા ભક્તને માટે ઉપર કહ્યાં તે બધાંજ કામ ભગવાન કરતા રહે છે.

૩૬૭-અમે પરમભાવિક ભક્તોના સિવાય વેદશ્રુતિને જાણનારા જીભા કોઈ છેજ નહિ; અથવા અમે પરમભાવિક ભક્તોના સિવાય જીભા કોઈ પણ વેદની શ્રુતિઓને તેમજ હરિને જાણનારા છેજ નહિ. હરિનું રૂપ અમને અતિશય પ્રિય છે અને તે રૂપનો જેટલો લાલ દેવો જોઈએ તેટલો લાલ અમે લીધો પણ છે. અમે હરિવિપયક લાવને લીધે ઘણાજ બળવાન બની ગયા છીએ. હે દેવ ! તમને અમે અમારાં હૃદયની અંદર સાચવી રાખીશું; કારણકે તુકારામ કહે છે કે અમને તમારે વિષે મોટો લય છે કે અમે તમને હાંક મારીએ પણ બોલાવતાની સાથે વખતે તમે ન આવી પહોંચ્યા તો ? એટલા વાસ્તે અમે તમને અમારે હૈયેથી વેગળા થવા દેનારજ નથી.

૩૭૧-મન વિપયોના ઉપર એવું લોકુપ થઈ ગયું છે કે ક્રી કરીને વિપયોના ભણીજ દોડી જાય છે. એ મનને જે કોઈ કરીને વિપયોથી દૂર રાખી શકે છે તેજ ખરેખરો જળવાન છે એ અખિલ ભૂમંડળમાં તે એકલોજ ચૂરવીર છે. એ મન જ્ય તમારા ઉપર આક્રમણ કરીને તમને ઘેરી લેશે ત્યારે તમને કે કેવા પ્રકારની હાનિ થશે તેનો તમને અત્યારે ખ્યાલ પણ આવ મુશ્કેલ છે. તુકારામ કહે છે કે એ મને તો ઘણાય શાણા કહેવા લોકોને પણ દસાવી માયા છે.

૩૭૨-હે મારી વાણી! તું વિઠોળાનું મીઠું મધુરું નામ નિરંતર જપતી રહેજે. હે મારી આંખો! તમે વિઠોળાના મધુરા મુખડાનાં દર્શન કર્યા કરજો અને તેના મુખનો સ્વાદ લીધાજ કરજો. હે મારા કાન! તમારે તો વિઠોળાના ગુણાનુવાદજ અહોનિશ શ્રવણ કરવા. હે મારા મન! તું કરી કરીને વિઠોળાના ચરણ પ્રતિજ દોડી જજો અને નિરંતર ત્યાંજ સ્થિર થઈને રહેજે. તુકારામ કહે છે કે હે મારા જીવ! તું કેશવ દેવનો આશ્રય કહી છોડી દેતોજ નહિ.

૩૭૩-હ દેવ! તમારા ગુણ ગાતાં અને તમારું રૂપ નિહાળતાં મારું મન કહી ધરાતુંજ નથી. એવા મારા પાંડુરંગ ઉત્તમોત્તમ છે. તેમનું સ્વરૂપ શ્યામસુંદર છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારના મંગળના સારરૂપ છે અને તમામ પ્રકારની સિદ્ધિઓને રહેવાના ભંડાર સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું મુખ અનંત અને અપાર છે, તેને કોઈ સીમા છેજ નહિ.

૩૭૪-હે દેવ! જો હું પતિત ન હોઉં તો તું પાવન પણ કેને કરે અને પતિતપાવન પણ શી રીતે કહેવાય? એટલા વાસ્તે મારું પતિતપણું સાર્યું છે; નહિ તો હે કૃપાનિધિ! તમે પતિત-

પાવન ન કહેવાતાં એકલા પાવનજ રહી જાત. સંસારમાં લોહું છે તો પારસમણિનો મહિમા છે. લોહું ન હોત તો તે સોનું બનાવતજ કેને અને તેનો મહિમા આટલો બધો પ્રસિદ્ધિને પામતજ શી રીતે? દુનિયામાં ઘણાય પથરા છે, તેવો તે એકાદ પથરોજ ગણાત. તુકારામ કહે છે કે યાચના કરનારા લોકો છે ત્યારે તો કલ્પવૃક્ષનું કલ્પવૃક્ષપણું સાર્યુંક છે અને તેથીજ તેનું આવડું બધું સન્માન થાય છે.

૩૭૫-ફક્ત દેવના સંબંધમાં ચિત્તની અંદર શુદ્ધ ભાવજ હોય તો પછી બીજી કોઈ પણ સુક્ષ્મતાની કશી જરૂર રહેતી નથી. મારા શુદ્ધ ભાવની સહાયતા વડે મારો જીવ આ રહસ્ય બરાબર સમજી ગયો છે. એક દેવની બાબતમાંજ નિરંતર એકસરખાં ભાવભક્તિ ચાલુ રહે તો તેટલા વડેજ બાકીનું બીજું બધું આવી મળે છે. એના વડે સંપૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે નારાયણને ઉપર કહી તેવી માનસિક પૂજાજ બહુ ગમે છે.

૩૭૬-મારે તો ફક્ત અંતોનોજ આધાર છે. હે દેવ! તમે તો એક, અદ્વય અને વિકાર રહિત છો. હે ભગવન! તમે આ બાબત જરાક વિચાર તો કરી જુઓ. અમારી સાથે તમારે હોડ કરવી નહિ. તમે એક શબ્દ પણ બોલી શકવાના નથી અને અમે તો રોજ રોજ તમને મહેણાટોણું મારતાં કદી પાછી પાની કરવાના નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારા ભેદશૂન્ય રૂપની બાબતમાં તમારા એકપણાની કલ્પના અમારે ગળે ઊતરતી નથી.

૩૭૭-હે દેવ! તમારી પાસે મારે એકજ માગણી કરવાની છે અને તે એ કે મને તમારા ચરણની સેવા કરવાનો નિરંતર સુયોગ આપતા રહો. એના બદલામાં તમે કદાચ મને ચાર પ્રકારની સુક્ષ્મતાઓ અને નાના પ્રકારની ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ આપવા

માંડયો તો પણ હું તેમાંનું કશુંજ લેનાર નથી. મને તો સદાકાળ સંતોની સંગતિ અને તજ્જનિત પ્રેમાનંદનું સુખજ આપજો. તુકારામ કહે છે કે મારી તો તમામ મનઃકામનાઓ તમારા ભાવ વડેજ પૂર્ણ થઇ ગઇ છે.

૩૭૮-હે દેવ! હું તમારો શરણાગત છું અર્થાત્ જન્મો-જન્મ તમારો તાબેદાર આત્માકારી સેવક છું. હે દેવ! તમને ખાદ કરીને મારામાં કશાજ રામ નથી. તમારું નામ-સંકીર્તન કરવું એજ મારી ગાયનકળા છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તો તમારા નામતાંજ ઘરેણાં મારે શરીરે ધારણ કર્યાં છે.

૩૭૯-શું હું સંસારસિંધુની પેલી પાર આદ્યો ગયો છું? માગ મનમાં તો ક્યારનીય એ વાતની ખાત્રી થઇ ચૂકી છે. મેં તો સંસાર માત્રનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને તારું નામ મારે ગળે ટાંગી બાંધ્યું છે હવે મને કોઇ પણ વિષયના સળધમાં જરા પણ ભય જેવું છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે તો મારી પાસેએક હરિને ખાદ કરતાં બીજું કશુંજ રહેવા પામ્યું નથી.

૩૮૦-સત્કૃત્યહીન અને બુદ્ધિહીન એવો હું છું તો પણ હું તારો દીનદાસ છું. હે દેવ! તમે મારું રક્ષણ કરો અને મારા મનનો ટળવળાટ દૂર કરો. મારામાં કોઇ પણ પ્રકારના ગુણદોષ ને આવવા દેશો મા. તુકારામ કહે છે કે મેં અસંખ્ય અપરાધ કર્યા છે પણ તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરો.

૩૮૧-જો મૂળમાં પાણીજ ચોખ્ખું ન હોય તો પછી કપડાં-ને ગમે તેટલો સાબુ લગાડતાં પણ તે ચોખ્ખાં થવાનાં હતાં? જો પાણી મેલું હોય તો એકલા સાબુથી લૂગડાં ધોવાય નહિ. તેવીજ રીતે જો ચિત્ત શુદ્ધ ન હોય તો આત્મબોધથી કશો ઉપ-

કાર થાય નહિ. આડજ વાંઝિયું હોય અને તેથી તેને કળકૂલ ન આવે તો તેમાં વસંત ઋતુનો ચો દોષ કાઢવો? બાઈડી જતે વાંઝણી હોય તો તેનો પતિ શું કરે? નપુંસક પુરુષને પાલે પડેલી સ્ત્રીને છોકરાં ન થાય તેમાં તે સ્ત્રીનો ચો વાંક? જીવ ગયા પછી શરીર શી પ્રવૃત્તિ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે પાણી સીંચ્યા વિના અનાજ શી રીતે પાકવાનું?

૩૮૨-હે દેવ! અમે તો તમારાં મોઘાં લાડકવાયાં અને મોઢે ચઢાવેલાં બાળકો છીએ. અમારા સિવાય તમારું નામ લેનાર બીજું છે કોઈ? અમે ન હોઈએ તો તમારું નામજ કોણ લેવાનું હતું? હે દેવ! અમારા સિવાય તમને પિંડદાન દેનાર પણ કોણ છે? અમારા સિવાય તમારી આગળ ને પાછળ તમને તડ અને ફડ સંભળાવી દે એવું બીજું છે કોઈ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમે તમારે પાલે ન પડ્યા હોત તો તમારો ભાવ પણ કોણ પૂછત? અને તમે પોતાના પોળામાં બેસાડીને ઢાને લાડ લડાવત તે કહોને?

૩૮૩-ખેતીવાડી કરનારા ખેડૂતો એક બીજનો નાશ કરીને અર્થાત્ તેને લોંચમાં દાટીને તેમાંથી બીજ સેંકડો દાણા પેદા કરી લે છે અને તેમનો ઉપયોગ કરે છે. આ વાત નાના મોટા તમામ જીવો સારી રીતે જાણે છે. આપણા પોતાના જીવનો લોગ આખ્યા વિના એમ ને એમ ફેાકટમાં લાભ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે રણસંગ્રામમાં પોતાના જીવની કુરળાની કરનારને બેવડો ફાયદો થાય છે. (આ લોકમાં કીર્તિ મળે છે અને પરલોકની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.)

૩૮૪-અત્યાર સુધીનું મારું આયુષ્ય વ્યર્થ ગયું છે અને તેથી કરીને મને ઘણું ભારે નુકસાન થયું છે. હે હરિ! એટલા વાસ્તે તું હવે અમારો ઉદ્ધાર કરવાને તારૂં ચાલ્યો આવજો. શું બેઠો

બેઠા જોયા કરે છે? આ માફ અને આ તાર્, એમ કરતાં કરતા
બધુ ય આચુધ વીતી જશે અને આખરે મોઢાના ઉપર માટી
પડશે. આમ છતાં પણ મન એવું છે કે એક દશબાર પણ
નિરાતે બેમવા દેતું નથી. એ મન જન્મમૃત્યુરૂપી નદીમાં ડુબાડી
મારે છે પરંતુ વિષયરૂપી લૂટારાઓએ ધાડ પાડીને માફ સર્વસ્વ
લૂટી લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારે શબ્દો
આવ્યો છું, માટે હવે તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.

૩૮૫-હે દેવ! અમે આજ દિન પર્યંત દારિદ્ર્ય અને દુઃખ
ભોગવ્યાં અને નીચે ગણાવેલી બાળતોની અમે તને પ્રાપ્તિ
કરાવી, પણ તે વડે અમારો શો ઉપકાર થયો અને અમને એવડો
શો લાભ થઈ ગયો કે તું હવે અમને તદ્દનજ વિસારી બેઠો છે?
અમે અમારા ભક્તિભાવ વડે તને નામરૂપ આપીને મશુભ
બનાવ્યો. અમે એવું કયું ન હત તો તને દેવ તરીકે ઓળખત
જ કેણું? તુકારામ કહે છે કે હે હરિ! તને નામરૂપરૂપી
ધરને આશ્રય તો અમેજ આપ્યો છે!

૩૮૬-અમારે જે જોઈએ તે વસ્તુ માગી લેવાનો અમારો
અધિકાર ખરો કે નહિ? પણ હે દેવ! જો અમે તે વસ્તુ બહુ
જોર કરીને માગી હત તો તેથી તમને બહુ અનુચિત લાગત
તેથી કરીને અમે તેવું કરતા નથી, પરંતુ હવે તમારે અબઘડીજ
અમારા અને તમારા વ્યવહારની ચોખવટ કરી દેવી પડશે.
તુકારામ કહે છે કે નહિ તો અમે તમારે સાડ લિભા ગંહેવા જેટલું
પણ ઠામ-ઠેકાણું નહિ રહેવા દઈએ

૩૮૭-હે દેવ! અહીં આવો. હવે અમારે તમારા ઢેટલા
કાલાવાલા કરવા પડશે? માફ પ્રારબ્ધ બહુજ બળવાન છે અને
તેના જોર આગળ તમારું કાઈજ ચાલવાનું નથી, હે પદરીનાથ!

હું પતિતપાવન છું એવી એવી તમે હંમેશાં ડિંગ મારો છો, પણ તે તમારી ડિંગ હું અવળી કઢાવું ત્યારે ખરો! તુકારામ કહે છે કે બળવાન માણસ નિર્બળના કાન આમળે છે એ સંમારનો નિયમ છે.

૩૮૮-એવી તે કયી વાત છે કે જે એકલા વિકૃલનું ચિંતન કર્યોથી મિદ્ધ ન થાય? બધુંજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. વિકૃલનું ધ્યાન એ સૌ સાધનોનો એક માત્ર સાર છે. તે સંસારસમુદ્રને પેલે કિનારે લઈ જાય છે. વિકૃલનું ચિંતન કરનારને અમંજ્ય તપ, અસંજ્ય યોગ અને અસંજ્ય યજ્ઞયાગ કર્યાનું ફળ મળે છે. તુકારામ કહે છે કે 'વિકૃલ' એટલા ત્રણજ અક્ષરનો તમે જપ કરજો.

૩૮૯-કોઈ ગમે તેવો દુરાચારી ભલે હોય, પણ જો તે એક વાર પણ પોતાને મોઢથી હરિનામનો ઉચ્ચાર કરશે તો હું મન, વાચા અને કાયા વડે તેનો દાસ થઈને રહીશ. હરિના ગુણ ગાતી વખતે મનમાં ભાવ ન હોય તો પણ ચાલે; અનાચાર થઈ જાય તો પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ, પણ મોઢથી તો હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતા રહેવું જોઈએ. એવો માણસ ભગવાન અને પવિત્ર કુળનો હોય કે પછી નીચ ચાંડાળજાતિનો હોય તેનું કાંઈ નહિ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ ગમે તેવો હોય પણ જો તે પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવતો હોય તો તેને ધન્ય છે.

૩૯૦-પ્રહ્લાદે જ્યાં 'હે નારાયણ!' કહીને એકજ વાર પોકાર કર્યો કે તરતજ તેનું રક્ષણ કરવાને સારૂ ભગવાન દોડતા આવ્યા અને થાંભલો કાઢીને તેમાંથી પોતે પ્રકટ થયા. મારી વિઠાળા માવડી વિના આવો દયાળુ બીજો હોયજ કેણું? તેને તો જ્યાં એક વાર યાદ કર્યો એટલે તરતજ ભારે ઉમળકા સહિત દોડી આવીને ઓલાવનારને પ્રેમાલિંગનું હૃદય છે. તુકારામ કહે છે કે

હરિનામનું ગાન કરવાથી સાયુજ્ય સુક્તિ મળે છે.

૩૬૧-લોહચુંગકની આકર્ષણશક્તિના ભેરથી લોહનો કટકો અદ્ધર ઊભો રહે છે; તેજ પ્રમાણે અમે પોતે કાંઈ કરતા નથી, પણ અમારી અંદર-બહાર, હે દેવ! તમેજ બધા ખેલ ખેલો છો. દોરો અગ્નિમાં નાખતાની સાથે બળી જાય છે, પણ એજ દોરાને મહોરાની આસપાસ લપેટીને અગ્નિમાં નાખીએ તો તે તેવો ને તેવોજ રહે છે અને અગ્નિની તેને આંચ પણ લાગતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ચંદન વૃક્ષના યોગ વડે તેની પાસે ઊગનારાં ખીલતં વૃક્ષોના ગુણ-ધર્મ જતા રહે છે અને તે બધાંજ ચંદનના જેવાં ખુશબોદાર બની જાય છે.

૩૬૨-માથા ઉપર લાંબા લાંબા વાળ વધારીને કેટલાએ ઢાંગી અને પાખંડી લોકો પોતાનામાં ભૂતનો આવેશ આવતો હોય એવો ડાળ કરે છે; પણ એવો બાહ્ય દેખાવ કરવાથી ખરેખરા ભૂવા થવાતું નથી; કારણકે તેમનામાં સ્વાનુભવનું આમળા જેવું મીઠું હોય છે. એવુંજ સંતપુરુષનું પણ સમજવું. સંતોના બાહ્યાચરણની નકલ કરવાથી સંત થવાતું નથી. પાખંડી લોકો પોતાની આસપાસ મૂર્ખ પુરુષોને અને બાઇડીઓને ભેગાં કરીને નાના પ્રકારનાં શુકન કહેવાનો ઢાંઝ કરે છે, પણ એવા ઢાંગી લોકોથી ગોવિંદ તો બહુજ દૂર રહે છે, એવું તુકારામ કહે છે.

૩૬૩-પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયોનો દાસ થઈ રહેનાર મૂર્ખ ગધેડાને અમે અમારી સમક્ષ ઘોડો બનાવી દઈશું અર્થાત્ અમે તેને ઇન્દ્રિયોના દાસત્વમાંથી છોડાવીને ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી અને સાચો માધુ બનાવી દઈશું. નીચ કૂતરો પોતાનું ઝોકેલું પોતેજ ફરી ફરીને આટે છે અર્થાત્ વારંવાર નીચ કમ કરે છે; એવા માણસની પાસે તેની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવું હોય તો પ્રથમ

તેની વાણી શુદ્ધ કરવી જોઈએ; અને તે કામ પણ અમે કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ શક અને છેકળ રદખાતલ જેવો થઈ ગયો હોય તેને પણ ચોગ્ય સમયે શુદ્ધ કરી દઈએ છીએ.

૩૯૪-મારી નાની વયમાં જ્યારે મને કશું જ્ઞાન ન હતું અને સંસારની ફિકર-ચિંતા કરતાં હું શીખ્યો ન હતો, તે વખતે મારા બાપનું મૃત્યુ થયું. હે પાંડુરંગ ! હે વિકૃલ ! જે તારું છે તે બધું મારું જ છે; આથી કરીને મારા કામમાં બીજા કોઈનું કશું પ્રયોજનજ રહેતું નથી. બાઈડી મરી ગઈ તો તે પણ બિચારી છૂટી અને મને નિરાંત થઈ. જગવાને દયા કરીને મને માયાના બંધનમાંથી છૂટા કર્યો. છોકરો મરી ગયો તે પણ ઘણું સાડું જ થયું. દેવે મને માયાથી મુક્ત કર્યો. તુકારામ કહે છે કે મારી મા મારી નજર આગળ મરી ગઈ એટલે તેની ચિન્તામાંથી પણ હું છૂટી ગયો.

૩૯૫-સૌથી વિશેષ અગત્યની બાબત તો એ છે કે આપણું દેહાલિમાન તદ્દન ગળી જવું જોઈએ. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી એનું જ નામ તપ અને એનું જ નામ યોગ. જો તમારે પરમાર્થની સિદ્ધિ કરવીજ હોય તો તમારે બીજું બધું રહેવા દઈને આ એક જ કામ કરવું જોઈએ અર્થાત્ દેહાલિમાનને ગાળી નાખવું જોઈએ. આ પદ્ધતિ ઘણીજ ઉત્તમ અને તદ્દન સત્ય છે એમ થવાથી જન્મ-મૃત્યુની સાંકળ તૂટી જશે અને દેહના સંબંધનો ભાર પણ દૂર થઈ જશે તુકારામ કહે છે કે માનાપમાનનું બંધન પણ તૂટી જાય છે; એટલે કે એના સંબંધમાં પ્રીતિ તે અપ્રીતિ જેવું કંઈ રહેતું નથી.

૩૯૬-રનાન-સંધ્યા તો મુકરર વખતે ઘરાબર કર્યો તો ખરાં, પણ પારકાનું અન્ન ખાધું એટલે બધુંજ કરેલું ક્ષેપિત થયું. એવા પુરુષને તેમની સંધ્યા-પૂજાથી કશોજ લાભ થતો નથી, તેમ કશું નુકસાન પણ થતું નથી. જમા અને ઉધાર બેઉ પાસાં સરખે-

સરખાં થઈ રહે છે. મજૂરે મજૂરી કરી, અને જેટલું મહેનતાણું મજૂરું તેટલું આધાખરચમાં પૂરું થઈ ગયું, અને સિલકમાં ધાસ કાપવાનું દાતરડું અને ભારે ણાંધવાનું દોરડું-એ જે વાનાં રહ્યાં. તુકારામ કહે છે કે જેનામાં સાસ્ત્રિક ધૈર્યનો અભાવ છે તેને કદી દેવનાં દર્શન થતાં નથી.

૩૯૭-કોઈ એક ગાંચળે પોતાનો અઝો લઈને તે વડે એક સિપાઈને મારવા દોડ્યો. ગાંચળને આવતો જોઈને સિપાઈએ પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી અને તેને મારવા ધર્યો. કોઈએ તે સિપાઈને કહ્યું કે, 'અરે ભલા માણસ ! હજીમ જેવા કુદ્ર જીવને તલવાર લઈને મારવામાં તારી શોભા વધશે નહિ, પણ બિલટી ઘટશે; માટે કશી ધાંધલ ન કરતાં કાઢ્યો થઈને બેસી રહે. વધારે બોલીશ તો તેમાં તારી પોતાનીજ ફજેતી થશે.' અતિશય ક્રોધને વશ થઈને બીજાનું માનભંગ કરવા તૈયાર થનાર નામદને સલા કરવાને સાડું સિપાઈ કે ઘોડેસવારનું શું કામ હતું ? તુકારામ કહે છે કે નામદને પાંશરા કરવાને માટે પહેલવાનનો ખપ પડે નહિ.

૩૯૮-લક્ષ્મીનાં અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રત્યે જે પ્રેમ હોય છે તે પ્રેમજ ભગવાનને ણાંધી રાખવાનું દોરડું છે. એ પ્રેમના દોરડા વડે ણાંધાયેલા ભગવાન જ્યાં જ્યાં તેમને તેમના ભક્તો લઈ જાય છે ત્યાં ત્યાં જાય છે. ભગવાનને તેમના ભક્તજનોએ પોતાનાં મન, વાણી અને કર્મ બધુંજ અર્પણ કરી દીધું છે. તમામ સત્તા દેવની એકલાનીજ છે અને બધુંજ તેમના હાથમાં છે, પછી મારે શા વાસ્તે આકુળવ્યાકુળ થવું જોઈએ ? તુકારામ કહે છે કે મને જેમ ભગવાન રાખશે તેમ મારે રહેવું છે.

૩૯૯-જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની તમને મનમાં ઇચ્છા હોય તે

પહે તમને પાંડુરંગ લઈ જઈને જોસાડી દેશે. પોતાના મનની અંદર તેમનું ચિંતન કરવાથી ભગવાન આપણા ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપ વડે વીંટી વળે છે. ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પ્રથમ પોતાનામાં ભગવચ્ચિંતન કરવાનું બળ હોવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેનામાં એવું બળ છે તેને કશી વાતનો અભાવ હોતો નથી. સિદ્ધિઓ તો એવા પુરુષના ચરણની દાસી થઈને રહે છે.

૪૦૦-જેનું હૃદય શુદ્ધ છે એવા ભાવિક ભક્તને ધન્ય છે. જે માણસ દેવની પ્રતિમાની સ્થાપના કરીને ખૂબ પ્રેમભક્તિ-પૂર્વક તેનું પૂજન કરે છે તે ભક્તને ધન્ય છે. સંતજનો કહે છે કે એવા ભક્તોનું ખરેખરું બળ તેમના ભાવમાં રહેલું છે. તેઓ વિધિનિયેધને જાણતા નથી અને તેમના ચિત્તમાં દેવજ હરિ-વિષયક નિઘાનુંજ પ્રાધાન્ય હોય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ, તેમના ભાવને અનુરૂપ આકૃતિ ધારણ કરીને તેમને કૃતાર્થ કરે છે.

૪૦૧-જે શિષ્ય મૂળથીજ આજસુ હોય તેને તેના ગુરુને ઉપદેશ પણ તેના આજસુપણાના જેવોજ રાખી રહેવાનો. એવા શિષ્યને વિધિનિયેધની કડાફટ તો રહેવાનીજ નહિ ! મતલબ કે એવો માણસ પોતાના સ્વધર્મને અનુકૂળ આચરણ કરતો નથી અને વિધિયુક્ત કર્મ પણ કરતો નથી. તે તો એવું અવળું સમજી બેસે છે કે હું મારા મનનો રાજા છું અને મારી મરજી અમાણે પર્તવું એજ મારો ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના મનનું કબ્જું ઠરનાર મનુષ્ય નથી પણ બધેડો છે.

૪૦૨-જે મનુષ્ય પ્રેમાવેશ સહિત હરિનામ ગાતાં ગાતાં નૃત્ય કરે છે, હાથ વડે તાળીઓ વગાડે છે અને કોઈ વાર ભાવાવેશના આવેગથી વિહ્વલ થઈને જમીન ઉપર આંખોટી પડે છે એવો લોખો, સરળ મનનો, ભાવિક હરિભક્ત મને ધણે પ્રિય

લાગે છે એવા ભક્તને લોકલક્ષ્મી તો લેશમાત્ર પણ હોતી નથી,
કારણકે તેને લોકોની સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર અથવા
સંબંધ હોતો નથી તુકારામ કહે છે કે હરિપ્રેમના આવેગને
લીધે જેનો કંઈ ગદ્ગદ થઈ જાય છે, જેના નેત્રમાથી આનંદાશ્રુ-
નો પ્રવાહ વહે છે તે ભક્તને ધન્ય છે

૪૦૩- [ઉપરના અલગની સાથે આ અલગનું અનુસંધાન
છે એમ સમજી લેવું]

જે માણસ હરિકથા કરતી વખતે ખૂબ પ્રેમ અને ભાવભક્તિ
જતાવે છે અને મનમાં તો પાપકર્મ કરવાની અભિરુચિ રાખ્યા
કરે છે, જે પોતાના કાનમાં તુલસીપત્ર ઝોમે છે, ચોટલીએ
દર્ભાની સળી બાધી રાખે છે અને એવો બાહ્ય ઠાઠ કરીને જોડુ
જોડુ નાક પકડીને ધ્યાન ધરવાનો ઢાંગ કરે છે, જે દુષ્ટ નીચ
મનુષ્ય શરીરે દ્વાદશ તિલક ચીતરે છે, માથે ભગત લોકોના
જેવી કાનગોળી પહેરે છે, ગળે તુલસીની માળાઓ પહેરે છે,
અને દેવની આગળ પોતાનું પેટ ભરવા સારૂ કથા વાચવા બેસે છે,
વળી કથા કરતા કરતા સાંભળવા બેઠેલી સ્ત્રીઓના ઉપર પાપ
ભરી નજર નાખે છે અને તે છતાં પણ કથા કરતા કરતા જૂઠો
જૂઠો રહે છે, ધૂંજે છે, આજોટી પડે છે, આજોમાથી હરિપ્રેમના
અશ્રુ ટપકાવે છે, તુકારામ કહે છે કે તે માણસ જૂઠો અને ઢાંગી
છે દેવ તેનાથી આઘા ને આઘાજ રહે છે

૪૦૪-હૈ દેવ! નામ્તિક લોકો જ્યારે મારી પૂઠ પડે છે
ત્યારે તેમને તે હું શું ઝડું? હું ગળી ખાઈ જાણનારાઓને કસ્તૂરી
ની સુવાસ કેવી હોય તે કહેવું જ કેવી રીતે? જેઓ જાતે લીખ
માગીને પેટ ભરે છે તેમને લક્ષ્મી શી વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન હોતું
નથી, અને કોઈ તેમને કહે તો તેમાં તેમને સમજ પડતી નથી

વળી જે જાળતમાં મને પોતાને પણ પૂરી સમજ ન હોય તેને વિષે મને પૂછી પૂછીને તે લોકો મારો જીવ જાઈ જાય છે. જવાબ નથી આપતો ત્યારે મારે પણ એવા વળગી પડે છે કે છોડાવ્યા છૂટતા નથી. હે દેવ! હું તો એક તમારા ચરણનેજ ઓળખું છું. એ સિવાય હું બીજું કશું જાણતો નથી. સર્વત્ર તમે એકલાજ મારા સર્વસ્વ છો. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોના મોઢાં જાંઘ થઈ જાયો. એવા લગાડીઓની જોડે વાદવિવાદ કરવામાં મારાથી તેમને પૂરા પડાય એવું છે નહિ.

૪૦૫-કલિયુગમાં કવિતા કરનારાઓ પાળંડીઓની ટોળી છે. એવા વાચાળ અને લગાડ લોકો આજકાલ કુશળ કવિઓમાં ગણાતા થયા છે. તેમનાં મન તો પૈસા, જાઈડી અને છોકરાંમાંજ રમી રહ્યાં હોય છે અને છતાં મોઢથી વૈરાગ્યનો જૂઠો પટપટારો કરતા ફરે છે. લોકોમાં માન-પ્રતિષ્ઠા પામવાને સાફ તેઓ સાધુ-પણાનો ટોળ કરે છે; કથા કરવા બેસે ત્યારે મોઢથી ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વાતો ખૂબ મરીમસાલો ભેરવી ભેરવીને કરે છે, પણ એ જાણે તેમનો દંભજ છે; કારણકે તેઓ જે કાંઈ મોઢથી બોલે છે તેમાંનો એક અંશ પણ તેમના અંતઃકરણમાં હોતો નથી. વેદ ઉપદેશ દે છે કે આત્મા દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે અને આત્મસ્થિતિ દેહથી અલિપ્ત રહીનેજ સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ એવી આત્મહિતની શિખામણનો તેઓ અમલ કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને આજરે યમદંડનો માર સહન કરવો પડશે; કારણકે તેઓ જેવું બોલે છે તે પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી.

૪૦૬-સ્રી, પુત્ર, ગૃહ આદિ વિષયોનું મુજાંડમણું તો ઘણુંજ મીઠું લાગતું હશે, પણ પાછળથી યમની સજા લોગવવી પડશે ત્યારે ઘણું અધરું થઈ પડવાનું છે. યમના હાત, ઉપર કહ્યા તેવા

વિપયાસક્ત લોકોને જૂળ નિર્દયપણે મારે છે, જૂટે છે અને સાણસા વડે તેમનાં શરીરને તોડે છે; અને આ પ્રમાણે ઘણા લાંગા વખત મુઘી તેમને સતાવ્યાજ કરે છે. યમલોકની અંદર આડનાં પાંદડાં તરવારની ધારના જેવાં તીક્ષ્ણ હોય છે. વળી ત્યાં કાંટાળાં આડ પાત્ર પુષ્કળ જોડે છે; અને ગરમ ગરમ તેલની કઢાઈએ જીકળતી હોય છે. વિપયાસક્ત લોકોને યમહૂતો એવાં કાંટાળાં વૃક્ષોની સાથે ભેટાડે છે, જીકળતા તેલના કુંડમાં ઝાંચે છે, કાંટા ઉપર અને જીની જીની ધરતી ઉપર ચલવે છે, તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોખંડના ચાંલલાની સાથે ભેટાડે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા વાસ્તે હું વિપયાસક્ત લોકોને વીનવી વીનવીને કહું છું કે હવે પુનઃ પુનઃ ગર્ભવાસ કરાવે એવાં કામ કરવાનું છોડી દેજો. આ જન્મજ નાણે છેલ્લો જન્મ હોય એવી રીતે ચાલજો.

૪૦૭-હે દેવ ! હું તો અદ્ય બુદ્ધિવાળો છું, એટલા માટે હું તમારા વારંવાર કાલાવાલા કહું છું. હે કેશવ ! મને તમારા ચરણનું દર્શન દો, એમ હું તમને કરી કરીને કહું છું. હે નારાયણ ! મારામાં ધૈર્ય લેશ માત્ર પણ નથી, તે પણ હું તમને વારંવાર કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું તો ખરેખરો અભાગિયો છું, એમ જાણીને તમે મારા ઉપર દયા કરો.

૪૦૮-હે દેવ ! તારી વાટ જોઈ જોઈને તો મારી આંખો હુખવા આવી. તું મારી આંખોને તારા ચરણના દર્શનનું સુખ ક્યારે આપીશ ? હે વિઠાળાઈ ! તું અમારી માવડી છે. તું દયાની શીતળ છાંયડી છે. એટલા વાસ્તે તો હું તારી વાટ જોતો જોઉં છું. હે દેવ ! તમે મને કેમ તરછોડી દીધો છે ? તમે મને પોતાનાથી અળગો કરીને મને બીજા કોને આશરે છોડી દેવા માગો છો ? તમે તમારું હૃદય આવડું કઠણ શાથી કરી દીધું ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમને આલિંગન દેવાને મારું મન ઘણું જ ઉત્સુક થઈ ગયું છે.

૪૦૬-આ દેહની બાળતમાં મેં ઘણીજ કુશળતાપૂર્વક વિચાર કરી જોયો. મને તો તેમાંથી એટલોજ સાર જડ્યો કે હરિનું નામ એજ સર્વ સુખનો આધાર છે. જે ઘડીએ મનમાંથી દ્વેષભાવ સમૂળો નીકળી જશે તેજ ઘડીએ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઈ જશે અને શરીર પણ બ્રહ્મરૂપ બની જશે. કોઈ કોઈ લોક યજ્ઞ-યાગ કરે છે અથવા કરાવે છે, કેટલાક લોકો નાના પ્રકારનાં તપ અને વ્રત આચરે છે, પણ એ બધાં કર્મ કરનારના મનમાં રૂઝાની લાલચ રહેલી હોય છે અને હું દેહ છું એવો અહંભાવ અથવા દેહાત્મભાવ પણ હોય છે; આથી કરીને શુદ્ધ પુણ્યનો ઉદય થવામાં બારે અંતરાય નડે છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિનામની અંદર સર્વ પ્રકારનું સુખ રહેલું છે. મને મારા શરીર-દ્વારા અથવા સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનદ્વારા સુખ થાય છે એવી જૂઠી બ્રાન્તિ જ્યારે મનમાંથી નીકળી જશે અને દૃષ્ટિ નિર્મળ થઈ જશે ત્યારેજ આ વાત સમજાઈ જશે.

૪૧૦-હો દેવ ! તમારા શુભનું વર્ણન કરવા જેટલી બુદ્ધિ હું ક્યાંથી લાલું? વેદ તમારા મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એ ચાર પ્રકારની વાણીઓ પણ કુંઠિત થઈ ગઈ અને અટકીને ઊભી રહી. હો દેવ ! એવું અદ્ભુત તમારું સ્વરૂપ છે. તમારું રૂપ અમારી આંખો જોઈ શકતી નથી. તમારું રૂપ જોવા જતાં બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ હારી ગયા છે. બ્રહ્માને માથે સૃષ્ટિ પેદા કરવાની જવાબદારી છે. બીજા દેવોને માથે પણ તેમના તેમના ભાગનો કર્મનો ભાર હોય છે, આથી કરીને તેમને પણ કર્મનો ખટાટોપ કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે તમારાં નામ, તમારા શુભ અને તમારાં રૂપ એ ત્રણે અસંખ્ય છે, તેથી કરીને હું તેમનું વર્ણન કહુંજ કેવી રીતે?

૪૧૧-હે દેવ ! તારૂં સ્વરૂપ તો કાયા, વાચા અને મન-એ ત્રણેની પેલી પાર છે આથી કરીને તારૂં માપ તો ફક્ત પ્રેમ-લક્ષણા લક્ષિત વડેજ થઈ શકે છે તું દેશ-કાળ-વસ્તુ-પરિચ્છેદ રહિત અનંત છે, આથી કરીને હું તને ઉપર્યુક્ત લક્ષિતના માપ વડે માપી લઉં છું (અર્થાત્ તને સગુણ અને સાકાર માનીને લઉં છું) જીજ્ઞા કોઈ પણ સાધન વડે અથવા જ્ઞાન વડે તું હાથમા આવે એવો છેજ નહિ તુકારામ કહે છે કે હું મારે ભોળે ભાવે તારી જે સેવા કરૂં તે હે કેશવ ! તું સ્વીકારી લેજે

૪૧૨-જ્યાગ્રુધી તે પઢરપુર જોયું નથી ત્યાગ્રુધીજ તું વૈકુંઠના મહિમાની વાતો કર્યા કરવાનો પઢરપુરમા મોક્ષ અને સિદ્ધિઓ આજ્ઞાકિત દાસ-દાસીઓની માફક દીનપણે ઘેરેઘેર ફેરા ખાયાજ કરે છે ત્યા તો ઘેરેઘેર તુલસીના વૃન્દાવન છે ઘરના આગણા માફસૂફ કરીને રંગબેરંગી રંગે જીઓ પૂરીને શોભાયમાન કરી રાખ્યા છે એવી ઉત્તમ પ્રકારની પઢરપુરની શોભા છે ત્યા સર્વત્ર પુરાણની કથા અને હરિનામસંકીર્તન થયાજ કરે છે જ્યા જીઓ ત્યા હરિનામના જય-જયકાર થઈ રહ્યા છે અને લોકો મડળીઓ બનાવીને પાદુરંગની ઓવીઓ ગાય છે અને ગવડાવે છે ત્યા તમામ પ્રકારના સુખબધો વખત વામો કરીને રહ્યા છે એટલા માટે પઢરપુર સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે તુકારામ કહે છે કે અનેકાનેક એષ્ટાઓ કરતા પણ જેની પ્રાપ્તિ થવી કઠિન છે તે બ્રહ્મ પઢરપુરમા એક ઈંટના ઉપર પ્રત્યક્ષ બિભા રહ્યા છે

૪૧૩-હે દેવ ! જેના યોગ વડે મને તારા ચરણનો વિયોગ થાય એવી કોઈ વાત મારે કાને પડે તો તેથી મને બહુ દુઃખ થાય છે જે જે માણસોની પ્રાપ્તિ કુનિયાદારીથી ભરેલી સગતિ વડે મને હાનિ થાય છે, તેમને જોઈને માફ હોય કંકળી

ઊઠે છે, એટલા વાસ્તે હું તેમને વારંવાર તતડાવી કાઢું છું; પણ તેઓ મારું કહેવું હેયે ધરતાજ નથી. હે દેવ ! હું શું કરું તે કહે. આ લોકોને સમજાવીને સન્માર્ગે વાળવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં છે નહિ તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! એ લોકો ક્રૂર સંસાર-પ્રત્યેની આસક્તિથી આંધળા અને ગાંડા બની ગયા છે. એવા લોકો મારા મોઢા આગળજ ન આવે એવું તું કરજે.

૪૧૪-તુકારને આનંદપૂર્વક નરક ભક્ષણ કરવાનું ગમે છે. એ તુકારને કાંઈ કહે કે પકવાન બહુ ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ છે, પણ એ વાત તેને ગમે ઊતરેજ કેવી રીતે ? એવીજ રીતે ભક્તિહીન લોકોને પાળાંડ કરવાનું ગમે છે, તેમને દુનિયાદારી વહાલી લાગે છે. એવા લોકોને પારમાર્થિક વાતોમાં રસ પડતો નથી. કૃતરાની આગળ પંચામૃતનું પાત્ર મૂકીએ, તો પણ તેનું ચિત્ત તો હાડકાં તરફજ દોડી જવાનું. સાપને ભલે દૂધ પાઓ, તો પણ તેના મોઢા-માંથી જે નીકળશે તે તો ઝેરજ નીકળવાનું એવું તુકારામ કહે છે.

૪૧૫-ગધેડો ભલે ગંગામાં જઈને નાહી આવે પણ તેથી તે કાંઈ શુભ ભક્ષણવાળો થાડો બની જવાનો હતો ? તેજ પ્રમાણે હુજ્જનને ગમે તેટલો સદુપદેશ આપો પણ તે નિષ્ફળજ જવાનો. એનું કારણ છે કે તેમનું મન શુદ્ધ હોતું નથી. સાપને સાકર-વાળું ગજ્યું દૂધ પાઓ પણ તેથી તેની અંદરનું ઝેર જતું નહિ રહે. તુકારામ કહે છે કે કૃતરાને દૂધ પાઈએ પણ તે પીતાની વારનેજ ઓકી કાઢશે.

૪૧૬-જેના શરીરમાં તાવ ધગધગી રહ્યો હોય છે તેને દૂધ કડવું ઝેર જેવું લાગે છે, એજ પ્રમાણે જે પરમાર્થનો ત્યાગ કરે છે તેને ખરેખર સંનિપાતજ થયો છે એમ જાણવું. જેની આંખે કમળો ધર્યો હોય તેને તો ચંદ્રમા પણ પીળો પીળો દેખાય છે.

તુકારામ કહે છે કે જેને દાડ પીવાનો ચસકો લાગ્યો હશે તેને માખણ ભાવતુંજ નથી.

૪૧૭-એટલા વાસ્તે હે મારા મન ! તું ભક્તિદીન લોકોની વાતજ જવા દેજે. તારે દ્વંદ્વ હરિનામનાં ચિંતનના વિષયમાંજ ઉદાસીન વૃત્તિ ન રાખવી; એ સિવાય બીજી બધીજ બાબતોમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉદાસીન થઈને રહેવું. તારે એવા લોકોની સાથે બોલવુંજ નહિ; કારણકે તેમનાં નામ લેવાથી પણ તારી જીભને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. જેમ સવારના પહોરમાં વાંદરાંતું નામ લેવું ન જોઈએ તેમ હરિભક્તિવિદીન લોકોનું નામ આઠે પ્રહર-માંથી દોઢ પણ ઘડીએ લેવા યોગ્ય નથી. તુકારામ કહે છે કે બીજું બધું છોડી દઈને તારે તો માત્ર કલ્યાણનીજ પ્રવૃત્તિ કરવી. તેમ કર્યાથી તું સદાકાળ સુખમાં કાળયાપન કરી શકીશ.

૪૧૮-હે દેવ ! તું કાંઈ એવું કર કે જેથી તારા નામનું સ્મરણ કરતાંની સાથેજ અમારો કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય. અમારા હૃદયમાં પ્રેમનું એવું મહાપૂર વહેતું કરી દે કે જેથી તારું સ્મરણ થતાંને વારજ અમારું આખું શરીર રોમાંચિત થઈ જાય, શરીરે પરસેવા-ની ઝરીઓ ફૂટે, નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુનાં વહેણ વહેતાં થઈ જાય અને અષ્ટાંગસહિત સમસ્ત ઈન્દ્રિયો તારા પ્રેમના આવેશથી ભરપૂર બની જાય. મારા શરીરની તમામ પ્રવૃત્તિ એકમાત્ર તારા નામસંકીર્તનને અર્થેજ થાઓ. બીજી તમામ પ્રવૃત્તિઓને બાદ કરીને હું રાત્રિદિવસ તારા નામમાંજ ડૂબ્યો ને ડૂબ્યો રહું. તુકારામ કહે છે કે એમ કરતાં કરતાં ત્યારે કદપનો અંત થવાનો વખત આવી લાગે ત્યારે પણ તું મને તારાથી વેગળો કરીશ મા. મને તો બધો વખત સંતોના ચરણ આગળજ વિશ્રાન્તિ લેવા દેજે.

૪૧૯-બાળપણમાં નાના છોકરાંને થનારાં સુખદુઃખની તમામ

વિગત છોકરાંની મા જાણતી હોય છે. તે જાણત છોકરાંને કશી ફિકર-ચિન્તા કરવી પડતી નથી. જે માણસ આંધળાનો હાથ ઝાલીને તેને દોરી જાય છે તેનેજ રસ્તામાંના ખાડાટેકરા, કાંટા, ઝાડીઝાંખરાં અને કયી જગ્યાએ કયી તરફ વળવાનું એ બધી વાતની ફિકર હોય છે, અને એ બધી અડચણોમાંથી તે આંધળાને સહીસલામત લઈ જાય છે. એવીજ રીતે સંકટમાં ઘેરાયેલો નિરાધાર મનુષ્ય કોઈ જાળવાન શૂરવીર પુરુષનો આશ્રય માગતો આવે અને તે શૂરવીર પુરુષ તેને અભયદાન દે તો પછી તમામ પ્રકારનાં સંકટમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી પેલાને માથે આવી પડે છે. નદીમાં પાણી ચઢ્યું હોય અને એવે વખતે કોઈ તારાનો છેડો પકડીને કોઈ નદીમાં પગ મૂકે તો તેને કશી વાતનું કષ્ટ પડતું નથી. પેલો તારો તેને ડૂબવા ન દેતાં અનાયાસે સામે કિનારે લઈ જઈને છોડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે મેં પાંડુરંગના હાથમાં મારો જીવ સોંપી દીધો છે, આથી કરીને એ જીવની સારી-માઠી હાલતનો વિચાર કરવાનું કામ તેનું અર્થાત્ પાંડુરંગનુંજ છે.

૪૨૦—તારે વિધિનિયેધની ગ્રંથવણમાં તારા મનને ગૂંચવાવા દેવું નહિ. તારે તો ફક્ત મનદારા એકલા પાંડુરંગનું સ્મરણજ કયાં કરવું, બીજું કંઈજ કરવું નહિ. તારું રક્ષણ કરવાનું કામ તારું નથી, પણ પાંડુરંગનું છે. તે તારું બધુંજ લોજન મુખપૂર્વક ખાઈ લીધું હોય પણ છેક છેલ્લા કોળિયાની સાથે એકાદ માખી જે તારા પેટમાં ગઈ હશે તો તારું ખાધેલું બધુંજ પેટમાંથી ઝોઠી કઢાવશે. એ વાતમાં કોઈનું કહાપણ તને જરાય કામમાં આવનાર નથી. કયી વાત લાભદાયી છે એ કહેવું સહેલ છે, પણ તે મુજબ વર્તન કરવાનું કામ બહુ અઘરું છે. તે તારા પોતાનાથી દે બીજા કોઈનાથી થનાર નથી. એ કામ તો પાંડુરંગ પોતેજ

કુશળતાથી કરી લેશે. તુકારામ કહે છે કે અમે જે કાંઈ કહીએ તે ઉપરથી કોઈએ મનમાં ખોટું લગાડવું નહિ. કડવા લીંબડાનો ઉકાળો પાયા વગર જેમ શરીરની અંદરનો વિકાર નીકળે નહિ, તેમ કડવી શિખામણ દીધા વિના અંતઃકરણનો મેલ પણ દૂર થાય નહિ.

૪૨૧-હે દેવ! તારે વિષે મારા મનમાં જે શુદ્ધ ભાવ છે તે ભાવને કદી પણ ચોંટા થવા દઈશ નહિ; કારણકે તેમ થવાથી મને ભારે હાનિ થશે. વરસાદની અળાંક હેલી થાય પણ તેથી ફળદ્રુપ જમીનને ફાયદો થાય છે અને રસકસ વગરની સૂકા બાઠા જેવી જમીનને કશે ફાયદો થતો નથી. કલ્પતરુની તળે બેસીને મનમાં સારી વાતનો સંકલ્પ કર્યો હોય તો તેનું ફળ સારું જ મળે છે, પણ જો મનમાં નહારી ઈચ્છા કરી તો તેનું ફળ ઘણું માટું આવે છે. કલ્પવૃક્ષ તો જે જેવા સંકલ્પ કરે તેને તેનું ફળ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ભાઈઓ! આપણાં આયુધ્ય બહુજ ટૂંકાં છે; એટલા માટે તમારે એવા સંકલ્પ કરવા જોઈએ કે જેથી આગળ જતાં તમારું શ્રેયજ થાય.

૪૨૨-હે દેવ! કોઈ પણ બાળતને વિષે મને મનમાં ઘૂણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થવા વગરજ મારાથી સ્વાભાવિક રીતેજ એ બધાનો ત્યાગ થઈ જાય છે. સંસારની વિટંબણાઓને લીધે મારી ઘણી માઠી દશા થઈ ગઈ અને મારે ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું, આથી કરીને હવે મને બધીજ વાતનો કંટાળો આવી ગયો છે. આમ થવાથી મારે કોઈ પણ વિષયનો ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરવાની જરૂર રહીજ નથી. બધા વિષયોનો સહજ ત્યાગ થઈ ગયો છે. સાંસારિક ડુંગ્રો પૈકી એક ડુંગ્ર તો એ હતું કે મારા માથા ઉપર શાહુકારોનું કરજ ઘણું ચઢી ગયું, તેના બોલને લીધે મારો બધોજ આનંદ સૂકાઈ ગયો. મને કરીજ વાતમાં એન

પડતું નહિ. એમ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ મારો દેહ સર્વ-
કર્તવ્યશૂન્ય જડ જેવો બની ગયો અને આ સંસારની આપદા-
ઓને લીધે મારો જીવ તરફડાટ કરતો થઈ ગયો. તુકારામ કહે
છે કે એમ થવાથી પારમાર્થિક જાળતમાં માફ આગસ, પ્રમાદ
વગેરે ઓછાં થઈ ગયાં અને સાંસારિક કામે જે અકર્તવ્ય છે
તેમને લગતા તમામ દોષોનું પાત્ર આપોઆપ નિવારણ થઈ ગયું.

૪૨૩-જેતીવાડી કરનાર જેડૂતનો જાતિસ્વભાવ એવો હોય
છે કે જેતરમાં વાવણી કરવાનો વખત થાય તે વખતે હજારકામ
પડતાં મૂકીને પણ વખતસર વાવણી કરવાનું ચૂકતો નથી. એવે
વખતે તેના ઘરમાં છોકરાનું, બાપનું કે બાઈડીનું મરણ થાય તો
પણ ઝટઝટ મરનારને મસાણામાં લઈ જઈને ફૂંકી આવે છે અને
સીધોજ જેતરમાં જઈને વાવણી કરવાના કામ પાછળ મંડી જાય
છે. મનુષ્યદેહનું પણ એવુંજ સમજી લેવું જોઈએ. એ પણ પર-
માર્થની વાવણી કરવાનો બહુજ દુર્લભ સુયોગ તમને પ્રાપ્ત
થયો છે; એટલા માટે પરમાર્થની જાળતમાં તમારે જેટલી થાય
તેટલી ત્વરા કરવી ઘટે છે. સંસારનાં તમામ કામકાજને એક
બાબુએ ફેંકી દેવાં અને જેમાં આપણું સાચું હિત સમાયેલું છે
એવા પરમાર્થની જાળતમાં બને તેટલી ત્વરાથી સિદ્ધિ કરી લેવી.
જેડૂત એક ટોપલામાં બીજ લઈને જેતરમાં વાવણી કરવા જાય
છે; પછી તેમાંથી એક મૂકી બીજ હળના અવડામાં ભરે છે; તે
બીજ જમીનમાં વગાઈ જાય છે અને જ્યારે તેનો પાક તૈયાર
થાય છે ત્યારે એક એક દાણામાંથી ટોપલી ટોપલી અનાજ પેદા
થાય છે. એજ રીતે પોતાના સ્વહિતની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવાનો
મનમાં દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ અને તેનો અમલ કરવામાં
જરા પણ વિલંબ ન થવો જોઈએ; કારણકે કયી ઘડીએ કાળ
આપણા ઉપર ચઢી આવશે અને આપણા આ જીવનનો અંત

આણુશે તેનો કયો નિયમજ નથી. કાળના પંતમાંથી રક્ષણ કરવાનું આપણા હાથમાં નથી. દરેક માણસે આ વાતનો મનમાં વિચાર કરીને વસ્તુસ્થિતિ ધરાવે સમજી લેવી જોઈએ અને આ સંસારની ગૂંચવણમાંથી પોતાનો ત્વરાથી છુટકારો થાય તેવા ઉપાય કરવા મંડી જવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે મેં તો આ શિખામણ મનુષ્ય માત્રને તેમના હિતને અર્થે દીધી છે. તેના ઉપર જે લક્ષ આપશે અને આ મૃત્યુલોકમાં પોતાનું હિત સાધી લેશે તેજ ચતુરમાં ગણાશે.

૪૨૪-રાજાની સવારી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેનું સૈન્ય, રાજછત્ર, આમર વગેરે રાજચિહ્નનો પણ તેની પાછળ પાછળ સ્વાભાવિક રીતે જાય છેજ. રાજા પોતાના સઘળા રાજ-વૈભવને કહેવા બેસતો નથી કે હું અહીંથી બીજે ગામ જાઉં છું, માટે તમે બધા મારી જોડે ત્યાં આવો. એક દેવની કૃપાને યાદ કરીને કોઈ કોઈના ઉપર વાસ્તવિક ઉપકાર કરી શકતું નથી. કોઈ પણ સામાન્ય વસ્તુને બહારથી ખૂણ શણગારીએ, પણ તેની ચોક્કસ લાંબો વખત ટકતી નથી. થોડી વારમાંજ તેનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હતું તે ઉઘાડું પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈના ઘરમાં નારાયણનો વાસ છે કે નહિ અને તેના ઉપર નારાયણની પૂર્ણ કૃપા થઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાની એક રીત છે; તે એ છે કે એવા માણસના મનમાંથી તમામ ભેદભાવ નીકળી જાય અને સર્વત્ર અભેદભાવની આજીવંતી જાય.

૪૨૫-ગાયત્રું વાછરડું જે તેની માની આગળ આગળ ચાલવા માંડે તો તે વાછરડું જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં ગાય પોતાની જોડે જોડેજ ચાલી આવશે; કારણકે ગાયના દિલમાં પોતાના બચ્ચાને માટે પ્રેમ છે, મમતા છે. તું તારા વાછરડાની

પાછળ પાછળ જા, એવી તે ગાયને શિખામણુ દેવાની શી જરૂર છે? પ્રેમનું સૂત્રજ એક જણને બીજાની સાથે બાંધી દે છે, પણ એજ વાછરડું જ્યાં મોટું થયું એટલે ગાય તેને પોતાનાથી વેગળું કરી દે છે અને પાસે આવવા દેતી નથી. તે વાછરડું પોતાની મેળે જોર કરીને તેને ધાવવા જશે તો ગાય તેને પાટુ મારીને કાઢી મૂકશે. તુકારામ કહે છે કે એ બધી વાતો આગ્રહ કરીને બીજાને કહેવા જેવી નથી. એ તો સ્વાનુભવના ઉદ્દગાર છે.

૪૨૬-એક ઈશ્વરની સાથે જ્યાં પાકી સગપણની ગાંઠ પડી ગઈ એટલે આખા વિશ્વની સાથે પણ તેવીજ ગાંઠ પડી ગઈ જાણવી; કારણકે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક અને સર્વાન્તર્યામી હોવાથી તેના પ્રેમસૂત્ર વડે જીવ માત્ર તેની સાથે તથા એકબીજાની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંયુક્ત થયેલાજ છે. આવા પ્રકારની મૈત્રી અર્થાત્ ઈશ્વરની મારફતે જોડાયેલો સ્નેહસંબંધ ઉપર ઉપરનો તેમજ મલિન હોતો નથી, પણ એના વડે જીવ પોતાના પ્રાણુ-જીવન આત્મારામને જઈ મળે છે એમ જાણવું. એવા જીવને આખા વિશ્વનાં તમામ પ્રાણીઓની સાથે એવી એકાત્મતા બંધાઈ જાય છે કે સોનાં સુખદુઃખનો ધક્કો તેના અંતઃકરણને લાગે છે અને તેનાં સુખદુઃખનો ધક્કો પ્રાણી માત્ર પોતાના મનમાં અનુભવે છે. તુકારામ કહે છે કે આવો શુદ્ધ સર્વાત્મભાવ માત્ર બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માના અંતઃકરણમાંજ દૃઢ થાય છે અને તેના વડે તેની શોભામાં પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૨૭-મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને તેમના તેમના વિષયોમાં પરોવી રાખીને વિષયસેવન કરી કરીને મેં મારી જાતને નષ્ટ કરી દીધી છે. એ બાબત જે જે મારા ઉપર વીત્યું છે તે બધું મેં, હું દેવ! તમારી સમક્ષ નિવેદન કર્યું છે. તમારી સેવા કર-

વાના મારા તમામ ગ્રંથો હવે તમારાથી અનુપયા નથી. તમે તેમને સારી રીતે જાણો છોજ. વાસ્તવિક રીતે જે કાંઈ થયું જોઈએ તે બધું થયાવત્ તમે સમજી ગયા છો, એમ જાણીને મારા માથા ઉપરનો તમામ ભાર દૂર થઈ ગયો છે. મન, વાણી અને કર્મ વડે વિષયસેવન કરવાથી હું ઠેકાણું, તેનો મને અધ્યાસ થઈ ગયો છે અને તેથી તમારા પ્રત્યેનો મારો ભક્તિભાવ તદ્દન નહિ જેવો બની ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! જે માટે રક્ષણ કરવાની તમારા મનમાં ઇચ્છા હોય તો આ વખતે દોડી આવીને માટે રક્ષણ કરો.

૪૨૮-ઈંદ્રના ઉપર પગ રાખીને જીભેલા પાંડુરંગનું સ્વરૂપ મારી આંખોની આગળ સદાકાળ એક સરખું સ્પષ્ટ રહ્યાજ કરો; અને માટે મન તેમનામાંજ આસક્ત થઈ જાઓ. એવું થશે એટલે હું મારા જીવનની અંદર તેમના સ્વરૂપને પધરાવીશ અને મારામાં રહેલો દેહાત્મભાવ તેમને અર્પણ કરીને હું તેમનું પૂજન કરીશ. આમ કર્યાથી પાંડુરંગના સ્વરૂપનું ધ્યાન મારા અંતઃકરણમાં સ્થિર થઈ જશે અને મારી સાધનાની પૂર્ણાહુતિ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તારા ચરણ આગળ પડી રહેવા દે.

૪૨૯-અધિકારમાં પડેલી વસ્તુઓના આદિ, અંત અને મધ્યનું જ્ઞાન હીવા વડે થાય છે, એટલા વાસ્તે આપણી પાસે હંમેશાં હીવાનું સાધન હોયજ એવો ચત્તન કરવો જોઈએ. આપણે તેના (ઈશ્વરના) સાચા સેવક બની જઈએ ત્યારેજ આપણને તેના ભંડારની ભાજ મળે. જ્યાંસુધી આવો અધિકાર મળે નહિ ત્યાંસુધી સારભૂત ભંડાર આપણી દષ્ટિએ પડે પણ નહિ. મેં જ્યારથી હરિભક્તિનો આશ્રય લીધો ત્યારથી મારી તમામ વિષય-ને જગતી વાસનાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. હરિની સત્તાનું બળ

મારામાં પૂર્ણપણે વ્યાપી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને હું સૌના ઉપર મારો પ્રભાવ સ્થાપિત કરીને સૌને હુકમ કરવા સમર્થ થયો છું.

૪૩૦-અમે અમારી દુકાનની અંદર ભક્તિરૂપી માલ ભરી રાખ્યો છે અને અમારી દુકાનની વખાર પણ ઘણીજ મોટી છે. જેને જે વસ્તુ જોઈએ તેને સારૂ તે વસ્તુ અમે અમારી દુકાનની અંદર હમેશાં તૈયારજ રાખીએ છીએ. અમારી દુકાનમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ (સાર્વિક, રાજસિક અને તામસિક) એવી ત્રણે પ્રકારની ભક્તિનો માલ એક ધીજેથી અલગ કરીને જેની તેની જગ્યાએ ગોઠવી રાખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે મારી દુકાને આવેલો ગ્રાહક જેટલી કિંમત આપવા રાજી હશે તેને તેવો માલ હું ઠાઠી આપું છું. જે જેવા દામ ખરચશે તેને તેવો માલ મારી દુકાનેથી મળશે.

૪૩૧-માનું સ્તન જાળક પોતાના મોઢામાં લે છે કે તરતજ મા દૂધનો પાનો મૂકે છે. એવી રીતે જાળકની તેની ગાના ઉપર અને માની તેના જાળકના ઉપર એમ એકબીજાના ઉપર પ્રીતિ હોવાને લીધે જોડના મનના લાડકોટ પૂરા થાય છે. ધવડાવતાં ધવડાવતાં જાળકના શરીરને પેંપાળતાં જતાં માને તેના ઉપર એવો પ્રેમનો ઉમળકો આવે છે કે તેને પોતાના અંગની સાથે વળગાડી દે છે અને તેમ કરવાથી માનો પ્રેમોદ્ધાસ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જાળકના ઉપર નાના પ્રકારના મંદવાડ વગેરે જે ઠાંઈ દુઃખ આવી પડે છે તે જાધાની ફિકર-ચિન્તા તેની માજ કયાં કરે છે.

૪૩૨-અવશુભની સ્થાપના પૂર્વે કદી કોઈએ કરીજ નથી. અનાદિ કાળથી યોગ્ય આચારનું પ્રાધાન્ય સૌએ સ્વીકાર્યું છે અને

તેજ પહેલેથી અત્યાર મુઘી ચાલ્યું આવે છે. એવું હોવાથી કોઈ એકાદ ગરીબ નિર્બળ માણસના નામની ઢાંડી પિટાવવી એ સારું ન કહેવાય. મધ અને મધએ બે શબ્દો એકજ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે, તોપણ અંધારામાં ઢાંડ શા વાસ્તે પીવો જોઈએ? તુકારામ કહે છે કે વ્યાસાદિક સંતોએ મેઘની વૃદ્ધિની મારફત કરેલા સહજ ઉપદેશનો ઉચ્છિદ્ર પ્રસાદ મને પ્રાપ્ત થયો છે; અર્થાત્ તેઓ જે કાંઈ કહી ગયા છે તેને આધારેજ હું બોલું છું. આ રીતે શુણ્ણ અને અવશુણ્ણની ચરીક્ષા થઈ શકે છે.

૪૩૩-સો ભૂતમાત્રમાં એક ભગવાનજ દેવી રીતે વ્યાપીને રહેલા છે તેનું રહસ્ય મને સમજાઈ ગયું છે, એટલે હું જે કાંઈ બોલું છું તે તાતાં તીરના જેવું તીક્ષ્ણ બોલું છું. જેનામાં જેવા શુણ્ણ હોય તેવું અને તેટલુંજ તે અમલ શકે છે; અથવા જેની સત્તાવડે મારાં વાગળાણુ છટે છે તે એકલોજ તેના શુણ્ણને બાળે છે. દોષ અને શુણ્ણની પરીક્ષા કરીને યોગ્ય ઉપદેશ કરવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે ખરી વાટ ભૂલી જઈને કોઈ આડે રસ્તે વળી જાય તો તે આખરે આલ્યો આલ્યો જંગલમાં જઈને ભૂલો પડે અને તેને અંગે કાંટા લોકાય.

૪૩૪-અમારી ખૂળી એ છે કે અમે અનીતિને માર્ગે જનારા છવોને નીતિનો માર્ગ બતાવીએ છીએ અને અમારે બતાવેલે રસ્તે જે ન ચાલે તેનો અમે ફેરવો. પણ કરીએ છીએ. એક પર-માત્માના નામનો ખરેખરો ડંકો વગાડવામાં શો દોષ છે? અને એવું કરવા જતાં કોઈ કોઈ લોકો અમારા ઉપર ગુસ્સે બરાય તો તેમનાથી અમે ઘોડાજ ડરી જવાના હતા? જ્યાં રામકૃષ્ણના નામનાં બાણ છટી રહ્યાં હશે ત્યાં અવિદ્યાથી ટકીને બિલાં નથી રહેવાવાનું. તુકારામ કહે છે કે અહીં સત્ય વસ્તુનોજ ઉપદેશ.

કરવામાં આવે છે. આથી કરીને અમારે ત્યાં જૂઠી વાતોનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.

૪૩૫-નકટો માણસ આરસીમાં પોતાનું મોઢું જોઈને લજવાઈ મરે છે. જોડ તેના મોઢાની છે, આરસી તો જેવી છે તેવી ને તેવીજ જોડ-ખાંપણ વિનાની છે; પણ તે છતાં પેલો નકટો માણસ આરસીના ઉપર ખીજે બળે છે. જેનામાં પોતાનામાંજ અવશુષ્ક હોય છે તેને ઉપરના દૃષ્ટાંતો પ્રમાણે સીધી વસ્તુ વાંકીચૂંકી દેખાય છે. કેાઈ આંધળાની આગળ મહામૂલ્યવાન તેજસ્વી હીરો મૂકીએ તો તેને તે હીરાના તેજસ્વીપણાની જાણ શી રીતે થાય ? તે તો તેને એક પથરા જેવો પથરોજ કહેશે. તુકારામ કહે છે કે કૃતરાંનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર ન કરતાં માત્ર ભસભસજ કરવું.

૪૩૬-જેમને પરમાર્થના ઉપર લેશમાત્ર પ્રીતિ ન હોય એવા કુલાંડી માણસો પોતાનાં કાળાં મોઢાં લઈને મારા આગળથી ટળે અને ફરી કદી મારી સામે આવેજ નહિ તો કેવું સારું ? હે નારાયણ ! આવા દુષ્ટ લોકોની સંગતિને લીધે પરમાર્થનો રસજ બધો ઊડી જાય છે. જે બ્રહ્મ અને અપવિત્ર જીવો હોય છે તેમના મોઢામાંથી નરકના જેવા અપવિત્ર શબ્દોજ નીકળે છે. ગમે તેવા ઉત્તમ અન્નની અંદર જ્યાં કૃતરો મોઢું ઘાલે એટલે તે અન્ન અપવિત્રજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ સંતોની મર્યાદા નથી જાળવતા તેઓ નિંદાને પાત્ર છે. એવા માતૃગમન કરનારાઓની સૌએ નિંદા કરવી જોઈએ.

૪૩૭-માલ-મિલકત, ઘરનાર, ઘરેણું વગેરે જે કાંઈ સંપાદ્યું હોય છે તે બધું પિતા પોતાના પુત્રને બતાવે છે અર્થાત્ પુત્રને સ્વાધીન કરી દે છે; તેવીજ રીતે હે દેવ ! તમેજ અમારું

પ્રતિપાલન કરનારા છે. અમને વખત-કવખતનું જ્ઞાન નથી. નાના છોકરાને ભૂખ લાગે છે કે તરતજ તે ધાવવા માગે છે અને તેને સાફ સ્તનપાન કરવાનો સુયોગ પણ પાસેનો પાસેજ હોય છે. બાળકને પોતાનું પેટ ભરવાને સાફ ખીજો કોઈ સ્વતંત્ર ઉદ્યમ કરવાની જરૂર પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હું પણ એવીજ રીતે પાંદુરંગનો છોડો સાહીને, સંસારસાગરને પેલે કિનારે જઈને બિભો રહ્યો છું. મને આવતો જોઈને મને આશ્રય આપવાને સાફ પાંદુરંગ બિહીને આવી પહોંચ્યા છે.

૪૩૮-શુદ્ધ આચારવિચારને અનુસરીને ચાલવું એજ સંતોનું વાસ્તવિક પૂજન કર્યા બરોબર છે. એવી સાચી પૂજા કરનારને પુષ્પચંદન આદિ પૂજાની સ્થૂળ સામગ્રીની કશીજ જરૂર હોતી નથી. હરિના સગુણ સ્વરૂપની ભક્તિ કરવાની રીતનું જે ઘડીએ અવલંબન લીધું તેજ ઘડીએ આપણું સૌનું અંતિમ વિશ્રાન્તિ-સ્થાન હરિનું સગુણ સ્વરૂપ પોતાની મેળેજ પોતાના ભક્તોને માર્ગ બતાવવા આવી પહોંચે છે. હરિ જો આપે હોય તો તેના કીર્તન વડે તેની કૃપાપી પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ કૃપા વડે હરિ અત્યંત નિકટ આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તમને આ રહસ્ય બહુજ ત્વરાથી કહી દઉં છું કે તમે તમારા મનને સ્વહિતના માર્ગપ્રતિજ વાળી દો.

૪૩૯-જીવોને તેમનો અંતર્ગત હેતુ સમજાવી દેવો, તેમને પ્રેમયુક્ત વચન કહેવાં, એ માર્ગને છોડીને જેઓ દુરાગ્રહી થાય છે તેઓ અમંગળને પોતાના પ્રતિ નોતરે છે. ચિત્તની અપ્રસન્નતા હોય ત્યાં કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. દુરાગ્રહને વશ થઈને કોઈ પણ કામનો આરંભ કરવો એ ગાંડપણજ કહેવાય. યોગ્ય વખત ન આવે ત્યાંસુધી કોઈ પણ વાતનો લોકોમાં પ્રચાર

થઈ શકતો નથી. સૃષ્ટિના પેદા કરનારે એવો નિયમજ ઘડી છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ ચોખાનો દાણો આંખી જુએ, એકાદ શબ્દ વડેજ આ વખતે બોલવાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે તે હું સમજી જાઉં છું. વારંવાર બોલબોલ કરવામાં કશો અર્થ

૪૪૦-કામાસક્ત પુરુષ મર્યાદાને ભૂલી જાય છે અને આવે તેમ મોઢેથી બક્યા કરે છે. હૃદય જે રંગે રંગાયું છે રંગનાં લક્ષણ શરીરના ઉપર પ્રકટી નીકળે છે. ઝેર ખાધું પછી તે શરીરમાં ફેલાઈ જશે અને ખાનારને બેશુદ્ધ કરીને ઉપર ઢાળી પાડશે. કોઈ પણ દ્રવ્યનો લોભ એ એક જાતનું પણ છે. એ વિકાર એક વાર ઉત્પન્ન થયો એટલે તે લાંબા સુધી શમતો નથી. તુકારામ કહે છે કે સ્ત્રી અને ધન એ વ નરકવાસ કરાવનારી છે.

૪૪૧-કૃષ્ણ ભગવાનનું રૂપ એ એક જાતનું દિવ્ય છે. એ અંજનને ખુદ્ધિરૂપી નેત્રોમાં આંજ્યાથી નેત્ર શુદ્ધ જાય છે. નેત્રની શુદ્ધિ થવાથી ખરું શું અને ખોટું શું, સત કયી અને અસત વસ્તુ કયી, તેનો વિવેક કરવાની શક્તિ થાય છે. હું નારાયણનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો અને મારો એ પ્રયાસ નારાયણને ગમી ગયો છે. કોઈ ભાગ શેઠ-શાહુકારને ઘેર નોકરી કરતાંની સાથેજ નોકર ન્યાલ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે અમારાં તો બેઉકામ સિદ્ધ થા પેટ પણ સારી રીતે ભરાય છે અર્થાત્ અમારી ગંધી ઇચ્છાં તૃપ્તિ થઈ જાય છે અને અમારો જીવ નિજાત્મબોધમાં સ્થિર થાય

૪૪૨-પાંડુરંગ પોતાના હાથમાં પ્રેમનો પાશ લઈ પંઢરપુર ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે અને તે પાશમાં આખા સંસ્

એવા અગમ્ય-અગોચર સ્થાનમાં સીને ઘસડી લઈ લય છે; અને વળી તે પોતાના હાથ દાંયા કરીને જ્યાં કોઈની નજરની સામે પોતાની નજર લગાવી દે છે કે પેલા માણસના ઉપર તેમની આંખનું તાડુ લાગ્યુંજ લાગ્યું, અને તે કસાઈજવાનોજ આવો ધંધો કરવાને વાસ્તેજ તે પોતાનું વૈકુંઠધામ છોડી દઈને પંઢર-પુરમાં આવી વસ્યા છે અને એવા ચોરને અહીં આશ્રય આપનાર દોષી? પેલો પુંડલિક. તેણેજ એમને પંઢરપુરમાં વસાવ્યા. તુકારામ કહે છે કે ચાલો, આપણે બધા ભોગા થઈને જઈએ અને તેને પકડીએ.

૪૪૩-મા પોતાનાં નાનાં છોકરાંના નાના નાના કનિયા-કંકાસ બેઠી બેઠી બુએ છે, તેમની એકબીજાની લડાઈ અને મેણાંટોણાં સાક્ષીરૂપ બનીને સાંભળ્યા કરે છે અને મનમાં રાજ થાય છે. એક બાળક કહે છે કે, “ભે બા, મને લાઈએ માર્યો.” બીજો કહે છે કે, “ના, મને પહેલો એણે માર્યો.” મા એ બેઠના કનિયાની વાતો સાંભળે છે અને તે છતાં બેઠ બાળકો ઉપરના તેના પ્રેમમાં કશી વધવટ થતી નથી. બેઠ તેનાં પેટનાં છોકરાં છે અને બેઠ તેને એકસરખાં વહાલાં છે. વળી એક છોકરું કહે છે કે, “મારી પાસે વધારે ખાવાનું છે. તારી પાસે તો થોડું છે.” આમ તે છોકરાં નાની નાની વાતોને લઈને અંદર અંદર કનિયા કરે છે, અને એકબીજાને મેણાં મારે છે, તથા એકબીજાના ચાળા પાડે છે. તુકારામ કહે છે કે એ બધાજ કનિયાનું રહસ્ય મા એકલીજ બાણે છે અને કનિયો કરનારાઓના શ્રમનું અને હાંખનું તેજ નિવારણ કરે છે.

૪૪૪-મિથ્યા દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, મિલકત ઇત્યાદિની તૃષ્ણામાં કસાઈ જઈને હું જન્મમૃત્યુરૂપી વમળની અંદર જૂંચ-

વાઈ પડયો હતો; અને ખોટા અહંકારને વશ થવાથી હું તમામ દોષને માટે જવાબદાર પણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો; પણ એટલામાં મને ઉત્તમ પ્રકારની આત્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેવું થયું ન હોત તો હું આ મિથ્યા વસ્તુઓના સંસર્ગને લીધે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો હોત. જેવો આ આખો સંસાર મિથ્યા દેહાભિમાનની પ્રેરણાને અધીન થઈને નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે અને પછી તેનાથી નીપજતા દુઃખને લીધે હાહાકાર કરે છે તેવું હું પણ કરતો હોત. મરણનું તો તેમને કશું લાનજ નથી. નાના પ્રકારના વિષયોની પ્રાપ્તિને અર્થે તેમની બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ કર્યાજ કરે છે. તેને પોતાના તરફ પાછી ફેવી રીતે ખેંચી લેવી તેની આવડત તેમને છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકદું કરીને પછી આખરે પોતે મરી જાય છે અને તેની પાછળ ૧ દ્રવ્યને માટે તેના છોકરાઓ અંદર અંદર ખૂળ લડી મરે છે. ૧ મૂળ જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે તેણે એક ઘડીવારને માટે તારાયણનું સ્મરણ કયું ન હતું.

૪૪૫-હરિનું નામ તારી પાસેજ છે અર્થાત્ તારા મોઢા આગળજ છે, છતાં તારાથી તેનું અહર્નિશ સ્મરણ થતું નથી! વેકુંલનું નામ એવું છે કે તે સંસારનું નિરસન કરે છે અને નાના પ્રકારની કામનાઓનો નાશ કરે છે, એ નામરૂપી સુખશય્યામાં પોઢવાનું તને કેમ ગમતું નથી? તુકારામ કહે છે કે આ હરિનામ એક ઉત્તમ અને સંગ્રહ કરી રાખવા લાયક વસ્તુ છે. તેનો સંગ્રહ તું શા માટે નથી કરતો?

૪૪૬-પ્રતિગ્રહનો વ્યવહાર બહુજ મરસ રીતે કળ્યો છે તેનું હું શબ્દો વડે શી રીતે વર્ણન કરું? અર્થાત્ મને એક લાભમાંથી બીજો લાભ થયો છે અને બીજામાંથી ત્રીજો એમ ઉત્તરો-

ત્તર લાલ થતોજ આવ્યો છે. એક તો મને મનુષ્યજન્મનો લાલ થયો. તેની મારફતે મને સંતોના દર્શનનો લાલ મળ્યો. સંત-સમાગમ વડે મારા જીવનું સમાધાન થઈ ગયું અને તેમાંથી મને પરમ શાંતિ મળી. સંતસમાગમ કરવાની ઇચ્છા મારે સદ્ગુણ્યે મારા હૃદયની અંદર ઉત્પન્ન થઈ હતી, એ ઇચ્છા ગળવતી થઈ અને મને સંતોના દર્શનની રહ લાગી. મારા નસીબે જોર કર્યું અને મારી તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. તુકારામ કહે છે કે આજમુધીમાં પરમાર્થની દિશામાં જે જે શ્રમ કરેલો તે બધોજ સફળ થઈ ગયો.

૪૪૭-સંતોની કૃપા વડે મને જે સુખની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે મોઢથી કહેવાય એવી છેજ નહિ. તેનો મહિમા એવડો મોટો છે કે તેનું હું વર્ણન કરવા બેસું તોપણ મારી વાણીથી એ કામને પહોંચી વળાયજ નહિ. મારાથી તો તેમના પ્રેમના સુખનો ઉપલોગ કરવાનુંજ માત્ર બને એમ છે અને તે મોંઘી વસ્તુને હું મારા જીવની સાથે વળગાડી રાખું એવું મનમાં થયા કરે છે. એ લાલ એવો અલૌકિક છે કે તેની કોઈની સાથે સરખામણી કરવા જઈએ તો કોઈ ઉપમાન મળી આવતુંજ નથી. તેના ઉત્તમ-પણાને કોના જેવું કહી શકાય? અર્થાત્ કોઈના જેવું કહી શકાયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે મેં તો સંતોને ચરણે માડું મસ્તક મૂકી દીધું છે અને ત્યાંથી હું કદાપિ મારા મસ્તકને બિચકી લેનારજ નથી.

૪૪૮-તમે હવે ઉતાવળા થાઓ અને વિકૃલના નામરૂપી માલ જેટલો ભરી લેવાય તેટલો ભરી લો. જે સ્થાને હું જઈ પહોંચ્યો છું ત્યાં બહુ મહદ્ગુણ્ય હોય તોજ જઈ શકાય છે. મને તો એવું થાય છે કે જાણે હું તેના ઉપર મારો દેહ આવરી દઉં; કારણકે ફરી ફરીને આવો લાલ મળવો હોયલો છે. એ તો

અનેક દિવસની મહેનતનું ફળ છે. તુકારામ કહે છે કે હરિ-
ચરણની પ્રાપ્તિનો મને લાલ થયો છે, તેને હું એક ક્ષણવારને
માટે પણ ભૂલી શકતો નથી.

૪૪૯-હવે મારે લાગ્યોદય થવા આવ્યો છે તેથી કરીને
મારા હૃદયમાંની તમામ ચિન્તાઓ નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. દેવનું
દર્શન કરવાનો મને જે લાહોનો મળ્યો તે ફક્ત સંતોના દર્શન-
નું જ પરિણામ છે. મેં તો મારા હૃદયરૂપી નાની સરખી પેટીમાં
મારા દેવને સંતાડી રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે એ થાપણ
તો પહેલેથી જ મારી પાસે હતી તો ખરીજ પણ મારામાં શુદ્ધ
ભાવનો ઉદય થયો એટલે તો મારે હાથ લાગી ગઈ.

૪૫૦-હે દેવ! મને મારાં સંચિત કર્મ હવે ગમતાં નથી.
એ કર્મના બળાપાને લીધે રાત દહાડો મારું ચિત્ત ટળવળ્યા
કરે છે. ખરી હકીકત એવી છે કે અમારા અજ્ઞાનને લીધે અમારા
પરમાર્થની વાટ ઢંકાઈ ગયેલી છે, નહિ તો આખા સંસારમાં
બધા લોકોના સ્વભાવ પ્રમાણે જાતજાતના બોલ બોલનારો હું
પોતે એકલો જ બહુરૂપી છું. આ બધી બાબત મને જ્યારે બરા-
બર સમજાઈ ગઈ ત્યારે મારી વિચારદૃષ્ટિ બિઘડી ગઈ. પછી આ
ભવનદીની પેલી પાર લઈ જનારા મારા ગુરુ મારી નીકાના
સુકાની મને મળી ગયા તે પણ ઘણું જ ઉત્તમ થયું. તુકારામ
કહે છે કે હે નારાયણ! જે અમારી દીન વાણી તું બરેબર સાંભ-
ળતો જ હોય તો હવે અમારે સાડા દોઢ મૂક.

૪૫૧-એક વાર એવું બન્યું કે અમુક દેશમાં હુકાળ પડ્યો.
તે દેશના એક જણને હુકાળને લીધે અત્ત ન મળ્યું ત્યારે તેણે
નરક ખાઈને પેટ ભર્યું. ખીજે વરસે અતાજ પાક્યું અને સુકાળ
થયો તોપણ પેલાને નરક ખાવાની જે દેવ પડી ગઈ તે તેનાથી

જુદી નહિ અને તેણે નરક ખાવાનું છોડ્યું નહિ. લોઠો એ બેવ-
ફંદોનો ફેંદોતો કરે, મારે તો માર ખાય, બધુંજ સહન કરે પણ
નરક ખાવાનું નજ છોડે. કેટલાંક રખડેલ ટોરને ચોખરવાની
(નરક ખાવાની) ટેવ પડી જાય છે તે ખોડ કદી મુઘરતીજ નથી.
તુકારામ કહે છે કે એવા નિર્ભય ગધેડાઓની જ્યારે ખૂબ
ફેંદોતી થાય ત્યારે કદાચ મુઘરે તો મુઘરે.

૪૫૨-હે વિઠાખાઈ! હે મારી માવડી! મને તારો બાળક
જાણીને ધાવણ ધવરાવ. શું બેઠી બેઠી જોયા કરતી હોઈશ? હવે
મારા હૃદયની બધીજ ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. તારા વિયોગને લીધે હું
અતિશય દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. હું બધે શરીરે બળ્યોજાળ્યો
થઈ ગયો છું; હવે તો તુંજ મને ટાઢો પાડ. તુકારામ કહે છે કે
મેં તો માફ મસ્તક તાન ચરણ આગળ ક્યારનુય નમાવી દીધેલું છે.

૪૫૩-હે દેવ! મારા અંતઃકરણનો ભાવ તને સુવિદિત છે.
ત્યારે હે વૈકુંઠનાથક! મારો છુટકારો શો ઉપાય કરવાથી થશે
તે કહી દોને. જ્યારે તમે મારી અંભાળ નહિ લો, મને તમારો
પોતાનો નહિ માની લો અને મને આશ્વાસન નહિ દો ત્યારે એ
ખીલું દોણુજ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે હે કૃપાળુ દેવ!
તમને ધન્ય છે! તમે મારી અરજ માલગીને મારી વહારે દોડી
આવ્યા તે તમે ઘણુંજ માફ કર્યું.

૪૫૪-હે દેવ! હું તમારા દર્શનની આશા રાખી બેઠો છું,
માટે મને તમે રખે નિરાશ કરતા. નિરાશ કરશો તો મારાથી તે
સહન થનાર નથી. તમે એમજ જાણજો કે મારું શરીરજ એકલું
અહીં પડી રહ્યું છે અને મારો જીવ તો તમારા ચરણ આગળ
ક્યારનોય આવીને બેઠેલો છે! ખીલું કશુંજ મને હવે ગમતું નથી
અને જે જગ્યાએ હું બેઠો છું ત્યાંથી હું બઠવાનો પણ નથી.

તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે જુઓ તો ખરા, મારે જીવ તમારા ચરણ આગળ આવી પહોંચતાની સાથેજ હું એકદમ ફેસાઈ ગયો છું.

૪૫૫-સુખદુઃખાદિ જે કાંઈ નાના પ્રકારના લોગ હોય છે તે બધા દેહની મારફતે જીવ લોગવે છે, પણ હું મારા સત્સ્વરૂપે નિત્ય સુખરૂપ છું, કારણકે હું દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી પર છું; તેથી સુખદુઃખનો સંસ્પર્શ મને થઈ શકતો નથી. આવાં યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી એક ભારે પથ્થર અમે પ્રારબ્ધલોગના માથા ઉપર ફેંકી માર્યો અને દેહાદિકના ઘનારા મરણને પણ અમે અમારા યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રહાર કરીને મારી નાખ્યું. હે દેવ! જ્યારે તમેજ એકલા આખા વિશ્વની અંદર બ્યાપી રહ્યા છો, ત્યારે તે વિશ્વથી મારી પોતાની બાત અળગી રહી શકેજ કેવી રીતે? અને જો એમજ છે તો પછી જેનું વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વજ નથી તેને મારા માથા ઉપર જેથી લાવીને શા માટે મારે નાહકનો બળાપો કરવો જોઈએ? જ્યારે અંદર અને બહાર સર્વત્ર એકલા તમેજ સચરાચર ઠસી ઠસીને ફેલાઈ ગયા છોજ ત્યારે અંદરથી મારે કેને કેને વીણી વીણીને બહાર કાઢી મૂકવા? અને જો બહાર છે તેમાંથી મારે કેને કેને અંદર લઈ લેવાં? મેં તો એવી કેટલીય જાદબાકીઓ કરી જોઈ પણ મારે હિસાબ અધૂરે ને અધૂરેજ રહ્યો. જો આમજ છે તો પછી આ સ્વમવત્ દેહાદિક પ્રપંચની પીઠા જે મને લાગુ પડી શકતીજ નથી તેને શા આફ મારે બળાત્કારે મારા માથા ઉપર જેથી લેવી? જે છે તે બધુંજ તમારા ઘરની અંદર છે, જ્યાં મજૂરની મજૂરીનો રોજ રોજનો હિસાબ બરાબર રાખવામાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો લાભ હાનિની વાત જાણતોજ નથી. આ દેહનો જે કોઈ ધણી હશે તેનેજ આ દેહરૂપી વાડીનું રક્ષણ કરી લેવું પડશે.

૪૫૬-હો દેવ ! તમારી અને મારી વચ્ચે અંતરપટ ધરનાર આ કાળ આપ્યોજ ક્યાંથી ? અરે ઓ દેવ ! અમને દર્શન દેવાની ણાળત એવડી તે કથી મોટી અઘરી છે કે તેના વિષે વિચાર કરવાની તમારે આટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે ? અને અમને દર્શન દેવામાં તમને એવી કથી અડચણ નડે છે તે કહોને. હો દેવ ! અમને તમારે દર્શન દેવુંજ જોઈએ એવો વિચાર તમારા મનમાં શા માટે નથી આવતો ? અમારી ણાળતમાં તમારા મનની અંદર કોઈ વાતનું બુદ્ધાપણું લાગે છે ? શું અમારાં પાપ અતિશય વધી ગયાં છે અને તેથી 'કરીને શું તમે અમને દર્શન નથી દેતા ? અથવા શું તમે આજકાલ શક્તિહીન બની ગયા છો ? શું હવે તમારામાં તમારું અસહનું બળ રહ્યું નથી ? હો દેવ ! શું તમારા ઉપર કરજનો બોલે વધી જવાથી તમારે દેવાળું કાઢવું પડ્યું છે ? સાચું કહોને, તમારે દેવાળું શા માટે કાઢવું પડ્યું ? અથવા તમારા લેણદારોએ તમારા ઉપર બળબળાઈ કરીને તમને તેમના લેણાના અવેજમાં બંદીવાન બનાવી દીધા છે ? તુકારામ કહે છે કે તમે કહો તો ખરા કે તમે કથી શૂંચવણની અંદર શૂંચવાઈ પડ્યા છો ? તમારે મારી અને તમારી વચ્ચેના સંબંધની અને મારા અધિકારની બરાબર ચોખવટ કરી દેવી પડશે.

૪૫૭-હો દેવ ! તમારું દર્શન કરવાને સારું કહો તો હું મારા દેહને કરવંત લઈને વેરી નાખું અથવા કહો તો હું એકાદ હથિયાર લઈને મારા શરીરના માંસની બોટી બોટી છુદી કરી નાખું ; અથવા કહો તો ધગધગતા અગ્નિમાં અંપલાવીને મારા દેહને બાળીને ભસ્મ કરી દઉં. મારે તમારું દર્શન કરવાને વારતે શું શું કરવું જોઈએ, તે મને કહી દો. તમે કહેતા હો તો હું ઘરબાર તણને વનમાં આદ્યો બાઉ અને ત્યાં જઈને ટાઢતાપ ભૂખતરસ વગેરે કષ્ટ સહન કરું ; અથવા તમે કહેતા હો તો હું સુનિમત

લઈ. તમે કહેતા હો તો હું મારે આખે અંગે ભરમ ચોપડું અથવા તમે કહેતા હો તો પગપાળો દેશે દેશ ભમતો ભમતો આખી પૃથ્વીની પરકમ્મા કરી વળું. કહો તો ઉપવાસ કરીને અન્નનો ત્યાગ કરું અથવા તો બળાત્કારે મારો જીવ કાઢી નાખું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તને બળવાને સારૂ મારે શો ઉપાય કરવો જોઈએ, તે તું મને એક વાર કહી નાખ.

૪૫૮-દ્વાલિષ્ઠ પરમાર્થ કર્યાંથી પેટ ભરવાનાં સાધન મળી આવે છે, સંસારમાં માનપ્રતિષ્ઠા મળે છે, પણ તે છતાં તેના વડે પોતાના વસ્તવિક હિતને લગતું એક પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. હું મોટો જ્ઞાની છું, આવી રીતનું પોતાના જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થવાથી તારા ચરણનો વિયોગ જરૂર થવાનોજ. દેહનું પાલનપોષણ કર્યાંથી દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા કામક્રોધાદિ વિકાર ઊલટા વધારે બળવાન બની જાય છે; અને એ શત્રુ એવા નથી કે તેમને શોધવાને સારૂ આઘે જવું પડે. તે તો મારી અંદરજ ભરાઈ રહેલા છે. લોકોના સારા-માઠા અભિપ્રાયની ઠર-કાર રાખીને અથવા તો લોકલજ્ઞને વશ થઈને હું મારા આત્માની શા માટે હત્યા કરું? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારા ચરણ હું મારી આંખો વડે દેખું એવો સરળ ઉપાય તું મને બતાવી દે.

૪૫૯-જેનો ધણીજ નિર્ણય હોય અથવા નઠોર હોય તેના જીવતરને ધિક્કાર છે. એવા જીવ્યા કરતાં તો મરવું સધું. હે દેવ! તમે સાંભળી લો, મારી વાત. નીતિ તો મેં હમણાં તમને કહી તેવી છે; માટે હવે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો અને તમારે જે નીતિ અખત્યાર કરવી હોય તે કરો. જેના બોલની ધાક દેશ-દેશાંતરમાં ગાજતી હોય તેના કૂતરા થઈને રહેવામાં પણ સુખ છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તમને આવો

કઠોર જવાળ આપવાનું મને શાથી સૂઝયું, તે તમે મારા અંતઃ-
કરણમાં પેચીને તમે પોતે જાણી લેજો.

૪૬૦-હે દેવ ! હવે તો હું તમારા મંગળપદોને ગાઈશ અને
ભારે આનંદોક્તિમય પૂર્વક હરિકથા કરીશ; કારણકે અમારા ઉપર
આવી પડનારાં નાના પ્રકારનાં મંકટોનું નિવારણ કરનારા તમે
બેઠાજ છો; પછી અમારે શી ફિકર છે? લય, પાપ, પુણ્ય, મનની
વ્યાકુળતા એ સર્વનું નિવારણ કરવા તમે સમર્થ છો. આજસુધી-
માં અમે જે જે સુખદુઃખાદિના ભોગ ભોગવ્યા, તે ભોગવનારા
અમે નહિ પણ હરિ પોતેજ છે, એવું સમજી લીધા પછી અમે
અમારા તમામ ભોગ તારી આગળ લાવીને મૂકી દઈશું અને
પછી આ મંત્રારની અંદર અમે અલિપ્ત થઈને રહીશું. તુકારામ
કહે છે કે અમે તો તમારાં લાડકવાયાં બાળક છીએ, એટલા વાસ્તે
અમે તમારા ચરણને છોડીને લેશમાત્ર પણ અલગ રહેનાર નથી.

૪૬૧-મને મંત્રજનોના ચરણકમળની પ્રાપ્તિ થઈ, એટલે જાણે
આખા મંત્રારના તમામ સુખની મને પ્રાપ્તિ થઈજ ગઈ એમ
હું માનું છું. જે બાળતની મનની અંદર નિરંતર અભિલાષા રહ્યા
કરે છે તે વસ્તુનાં જે ક્ષણે દર્શન થાય છે તે ક્ષણેજ ધરણ
તૃપ્તિનું શમન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ સંગ ધી
મારે કશું બોલવા જેવું રહેતું નથી. મારી વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ
છે અને મારા મનનું અમાધાન થઈ ગયું છે.

૪૬૨-મને વિઠ્ઠલ વહાલા છે તેથી કરીનેજ મને સત્તજન
પુરુષોનો નિરંતર અમાગમ મળે છે અને તેજ મારા ચિત્તની
અંદર પોતાનો વાસો કરીને રહે છે. મારા મનમાં અને મારાં
અંગેઅંગમાં વિઠ્ઠલ ફેલાઈ ગયા છે અને મારી પોતાની છાયા
પણ મને મારા વિઠ્ઠલરૂપજ દેખાય છે. મારી જીભ નિરંતર

લઈ. તમે કહેતા હો તો હું મારે આખે અંગે ભસ્મ ચોપડું
તમે કહેતા હો તો પગપાળો દેશે દેશ ભમતો ભમ
પૃથ્વીની પરકમ્મા કરી વળું. કહો તો ઉપવાસ
ત્યાગ કરું અથવા તો બળાત્કારે મારો જીવ કાઢી
રામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તને મળવાને સાડ મે
કરવો જોઈએ, તે તું મને એક વાર કહી નાખ.

૪૫૮-દાંભિક પરમાર્થ કર્યાથી પેટ ભરવાનાં સાધ
આવે છે, સ સારમાં માનપ્રતિષ્ઠા મળે છે, પણ તે છતાં તે
પોતાના વસ્તવિક હિતને લગતું એક પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું ન
હું મોટો જ્ઞાની છું, આવી રીતનું પોતાના જ્ઞાનીપણાનું અર્થ
માન ઉત્પન્ન થવાથી તારા ચરણને વિયોગ જરૂર થવાનોજ. દેહ
પાલનપોષણ કર્યાથી દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા કામક્રોધાદિ
વિકાર ઊભરા વધારે બળવાન બની જાય છે; અને એ શત્રુ
એવા નથી કે તેમને શોધવાને સાડ આવે જવું પડે. તે તો મારી
અંદરજ ભરાઈ રહેલા છે. લોકોના સારા-માઠા અભિપ્રાયની દર-
કાર રાખીને અથવા તો લોકલજ્ઞાનને વશ થઈને હું મારા
આત્માની શા માટે હત્યા કરું? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારા
ચરણ હું મારી આંખો વડે દેખું એવો સરળ ઉપાય તું મને બતાવી દે.

૪૫૯-જેનો ધણીજ નિર્જાળ હોય અથવા નોકર હોય તેના
જીવતરને ધિધાર છે. એવા જીવ્યા કરતાં તો મરવું ભડું. હે
દેવ! તમે સાંભળી લો, મારી વાત. નીતિ તો મેં હમણાં તમને
કહી તેવી છે; માટે હવે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો
અને તમારે જે નીતિ અજાત્યાર કરવી હોય તે કરો. જેના બોલની
ધાકે દેશ-દેશાંતરમાં ગાજતી હોય તેના કૂતરા થઈને રહેવામાં
પણ યુગ છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તમને આવો

કઠોર જવાબ આપવાનું મને શાથી સંભવું, તે તમે મારા અંતઃ-કરણમાં પેરીને તમે પોતે જાણી લેજો.

૪૬૦-હે દેવ ! હવે તો હું તમારા મંગળપદોને ગામુંશ અને ભારે આનંદોદ્ભાવપૂર્વક હરિકથા કરીશ; દારણદે અમારા ઉપર આવી પડનારાં નાના પ્રકારનાં મંકડોનું નિવારણ કરનારા તમે બેઠાજ છો; પછી અમારે શી ફિકર છે? લય, પાપ, પુણ્ય, મનની વ્યાકુળતા એ સર્વનું નિવારણ કરવા તમે સમર્થ છો. આજમુઘી-માં અમે જે જે સુખદુઃખાદિના ભોગ ભોગવ્યા, તે ભોગવનારા અમે નહિ પણ હરિ પોતેજ છે, એવું સમજી લીધા પછી અમે અમારા તમામ ભોગ તારી આગળ લાવીને મૂઠી દઈશું અને પછી આ સંસારની અંદર અમે અલિપ્ત થઈને રહીશું. તુકારામ કહે છે કે અમે તો તમારાં લાડકવાયાં બાળક છીએ, એટલા વાસ્તે અમે તમારા ચરણને છોડીને લેશમાત્ર પણ અલગ રહેનાર નથી.

૪૬૧-મને અંતઃક્રમોના ચરણકમળની પ્રાપ્તિ થઈ, એટલે જાણે આખા સંસારના તમામ સુખની મને પ્રાપ્તિ થઈજ ગઈ એમ હું માનું છું. જે બાળતની મનની અંદર નિરંતર અભિલાષા રહ્યા કરે છે તે વસ્તુનાં જે ક્ષણે દર્શન થાય છે તે ક્ષણેજ ધન્યા તૃણાતું શમન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ સંખાધી મારે કશું બોલવા જેવું રહેતું નથી. મારી વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ છે અને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૪૬૨-મને વિકૃલ વહાલા છે તેથી કરીનેજ મને સંજ્વન પુરુષોનો નિરંતર સમાગમ મળે છે અને તેજ મારા ચિત્તની અંદર પોતાનો વાસો કરીને રહે છે. મારા મનમાં અને મારાં અંગેઅંગમાં વિકૃલ ફેલાઈ ગયા છે અને મારી પોતાની છાયા પણ મને મારા વિકૃલરૂપજ દેખાય છે. મારી જીભ નિરંતર

વિકૃલનું રટણ કરે છે અર્થાત્ વિકૃલના નામ સિવાય બીજો કોઈ પણ શબ્દ મારી છલ ઉચ્ચારતી નથી. સઘળી ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ મન છે અને તે મન વિકોણાનું ધ્યાન કરવામાં રોકાઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ વિકૃલ મારાથી ભૂલ્યા બુલાવ એમજ નથી.

૪૬૩-અરે ઓ વારકરી સંપ્રદાયના ભક્તજનો ! તમે પંઢર-પુરનાં દર્શન કરવા જજોજ, એવું હું તમને વારંવાર કહેતાં થાકતો નથી. પંઢરપુરનાં દર્શન કરનારને બીજાં કોઈ પણ સાધનની જરૂર નથી છે ? કારણકે તમામ સાધન-ભજનનું ફળ એક પંઢર-પુરની યાત્રાથીજ મળી રહે છે, અભિમાન ગળી જાય છે અને તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે શામળો વિકૃલ તે આપણાં નેત્રની અંદર આવીને બેસી જાય છે.

૪૬૪-એ પંઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે તે પોતાનાં માખાપ, કુળ, ગોત્ર, તમામને વીસરી જાય છે; તેઓ યધા પાંડુરંગ જેવાજ બની જાય છે અને પાંડુરંગમાંજ રિયતિ કરીને રહે છે. દ્રવ્ય અને માનની ઇચ્છા તેમના મનમાં જરાય રહેવા યામતી નથી; કારણકે દેહની બાળતમાંજ તેઓ ઉઠાસીન બની ગયા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે પંઢરપુર એ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જ્યાં જવાથી સર્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોના મળનો તત્કાળ પ્રશ થઈ જાય છે.

૪૬૫-મેં સાધુપણનો ઉપર ઉપરથી વેપ ધારણ કર્યો છે, પણ મારા અંતઃકરણદ્વારા મેં વિવયબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો નથી. મારા રોજના અનુભવની વાત છે અને ખરી વાત શી છે તે તારૂં મન મારી રીતે જાણે પણ છે. જે અનુભવ મને મારી બાજુત પ્રવસ્થામાં થાય છે તે અનુભવ મારી સ્વપ્ન અવસ્થા વખતે રહેતા ઈશી. સ્વપ્ન અવસ્થામાં હું મારી બાજુત અવસ્થાની બધી વાત

ભૂલી જાઉં છું. મારું મન હજી પૂરેપૂરું પ્રપંચની ગહાર નીકળી ગયું નથી. અગાઉ કરેલી પ્રાપંચિક પ્રવૃત્તિઓ હજી મારી આગળ આગળ દોડતી ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે મારો ગધો વ્યવહાર બહુરૂપીના જેવો છે. લોકો માત્ર મારો ઉપર ઉપરનો માધુપણનો વેપ જોઈ શકે છે, પણ મારી અંદર તો હજી બધું જોવું ને તેવું જ છે.

૪૬૬-જે પ્રમાણે હું પોતે હરિનો દામ છું એવું કહેવડાવું છું તેવાં મારાં આચરણ નથી. મારો ગહારનો ભાવ એક પ્રકારનો છે અને મારો અંદરનો ભાવ તેથી જુદા પ્રકારનો છે. બેઉનો મેળ થવા પામ્યો નથી. હું હરિના ગુણનું કીર્તન ગાઉં છું અને ભક્તિના રંગમાં આવીને નૃત્ય પણ કરું છું, પણ એ બધું હું લોકદેખાવ પૂરતું કરું છું. જે માર્મિક જાળતોનું જ્ઞાન થવું જોઈએ તેની ગૂંચ હજી મારાથી ઊકલી શકી નથી અને તેથી સત્ય જ્ઞાન હજી મારા અંતઃકરણમાં આવી વસ્યું નથી. હું તો આ દાંભિક ભક્તિના ખાખોચિયામાં ડૂબી મૂંઝો છું. મને જે આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેને કાળે અપાટાળ ધ હવે નહિ જેવું કરી મૂક્યું છે; કારણકે આયુષ્યની અવધિ તો નક્કી થઈ ચૂકી છે. તુકારામ કહે છે કે મને લાગે છે કે ખરેખર મારું જીવનનિષ્કળ ગયું છે અને એવું થવાથી હે દેવ ! હું તમારો દામ છું એ વાતની લોકોમાં મશ્કરીઓ થાય છે.

૪૬૭-જે ઉપાય વડે તારા ચરણો પ્રતિ મારી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય એવો ઉપાય કયો છે તેની મને હજી સમજ પડતી નથી. મારે એ જાણી લેવું છે કે શું કર્યોથી તું મારા હૃદયની અંદર આવીને વસી જાય. હે દેવ ! હું ખરેખર શુદ્ધ ભાવસહિત મારા મનની અંદર તારું સ્મરણ-ચિંતન કરી શકું, એવી મારી અવસ્થા તું ક્યારે કરી દઈશ ? મારા હૃદયની અંદર ધર કરીને મને અપવિત્ર

ભાવોને દૂર કરીને તેમની જગ્યાએ તું પોતે આવીને વસી જાય,
એટલુંજ હું માશું છું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! તું તારી
સત્તા વડે મારા સરખા પતિતનું રક્ષણ કરજે.

૪૬૮-મનની અંદર જે જે ઇચ્છાઓ જોર કરતી હશે તે
બધી પાંડુરંગથી અબાણી નથી અને પોતાના સેવકોના મનની
અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરવી એ તો તેનું એક નિત્યનું કામજ છે.
એ કામ કરતી વખતે પાંડુરંગ નથી જાણતા રાત કે નથી જાણતા
દહાડો. ભક્તોના શરીરની અંદર પાંડુરંગની શક્તિ સર્વત્ર ખેલતી-
જ હોય છે. પોતાનો પરમાર્થ સાધી લેવાની વાત્રના ગમે તેના
અંતઃકરણમાં ઉદિત થાય તો તેની તે વાસના પાંડુરંગ પૂર્ણ કરે
છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવા ભક્તથી પોતે નિરાળા ન રહેતાં
તેનાં અંગેઅંગની સાથે પોતાનું ઐક્ય સ્થાપિત કરીને ભગવાન
પોતે તેના બધા ભોગ પ્રહણ કરીને ભોગવી છૂટે છે. તુકારામ કહે
છે કે જે દેવ પોતાના ચરણોને એક સરખા રાખીને ઊભેલા છે તે
પ્રજ્ઞાની એકરસતાનો તથા સામ્યાવસ્થાનો અનુભવ આપે છે.

૪૬૯-દેવ અમારો ઉદ્ધાર કરશે એ જાણત ભક્તોના મનની
અંદર લેશમાત્ર પણ શંકા હોતીજ નથી. એમ થવાનું મુખ્ય
કારણ એ છે કે પાંડુરંગને પોતાના ભક્તોના ઉપર એટલી બધી
મમતા હોય છે કે તેમને શુદ્ધ જીવભાવનું દાન દેવાને સારૂ તો
દેવે સદાવ્રતજ માંડ્યું છે. ભગવાને પોતાના ભક્તોને અગ્નિના
તાપથી બળી મરતા ઉગારી લીધા છે અને પાણીમાં ડૂળી મરતા
બાળવી લીધા છે. એવી એવી અનેક વિપત્તિઓમાંથી તે પોતાના
ભક્તનું રક્ષણ કરતાજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા પ્રતિ
દેવ નિરંતર દયાભાવ રાખ્યાજ કરે છે.

૪૭૦-વૈરાગ્ય કોને કહેવાય, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય, તે વિશે

હું કાઈજ જાણતો નથી. હું તો એક વિઠોળાનું નામજ જાણુ છું. વિષ્ણુભક્તોની મહાગ્રીમા એક હાથમા વીણા અને બીજા હાથમા કગ્તાલ લઈને તેમના તાલ-સૂની માથે તાલ મેળવીને મને આનંદોદ્દાસપૂર્વક નૃત્ય કરતા આવડે છે પાડુરગના કીર્તન સિવાય બીજું કાંઈ હું જાણતો નથી શાંતિ, દયા, ક્ષમા, ઠેકાને કહે તેમાનું કાંઈ હું જાણતો નથી અમૃતના મધુદ્રની અદ્વૈત દૂળદી માયા પછી માગ પોતાના દેહની જાળતમા ઊઠાસીનતા અને વૈગવ્યપદ્મતા ગળવાની મારે જરૂર શી રહી? મારે વનવાસ કરવાનું શું પ્રયોજન અને મારે એકાતવાસ કરવાનું પણ શું પ્રયોજન? મારે મન તો આ મસારમા પણ ભારે મજા છે તુકારામ કહે છે કે વિઠોળા રાતદહાડો અમારી જોડેજોડેજ ચાલે છે અચાને તેમનો એકલાનોજ ભરોસો છે

૪૭૧-જે સ્થાનમા વિષ્ણુભક્તોનો વાસ હોય તે સ્થાનને ધન્ય છે! તે આખો દેશજ એક તીર્થક્ષેત્રના જેવો પવિત્ર હોય છે યમરાજા પોતાના દૂતને કહે છે કે એવા સ્થાનમા ઊગેલી વન સ્પતિઓમા પણ ઠેકાં પણ પ્રકારનો દોષ શોધ્યો જડતો નથી. ગરુડના ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ અને હરિનામના જયદોષ વડે તે સ્થળ હરિનામામૃતના રસથી એવું તરળની ગયેલું હોય છે કે હરિકીર્તનના પદછ દા પૃથ્વીના પટાન્તરમાથી પણ સંભળાય છે ત્યાના હોઠોને સ્વાભાવિક રીતે મોઢામાથી 'ગોવિંદ' 'ગોવિંદ' એવું બોલવાની આદતજ પડી ગઈ હોય છે ત્યાં ઘેરેઘેર તુલસી કાનન હોય છે અને આગણે આગણે ડાળાની રંગોળીઓ પૂરેલી

* યમ અને તેના દૂતનો સવાદ જેને 'યમગીતા' એવું નામ આપવામા આ-પુ છે તેનો અનુદાશરો મ્યો છે વિશેષ માટે જુઓ વિષ્ણુપુરાણ અશ ૩, અં ૭—સેવાનંદ

હોય છે. ત્યાંની ગંધીજી શોભા બરાબર વેકુંઠના સમાનજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે કાળથી તો તે સ્થાનમાં ભયને લીધે ફરકારું પણ નથી.

૪૭૨-મારા વિઠાળાનો પ્રેમભાવ કેવો છે તેનું વર્ણન સૌ માંભળી લેજો. મારા દેવ પણ વિઠાળા છે અને મારા ગુરુ પણ તેજ છે. અમને જે કાંઈ પ્રિય લાગે છે તે તે વિપયને લગતી અમારી તમામ વાસનાઓને તે પૂર્ણ કરી દે છે અને છેવટે તે અમને પોતાની યાસે તેડાવી લે છે. પોતાના લક્ષ્યોનું રક્ષણ કરવાને તો તે એવા તત્પર છે કે ગંધો વખત તે પોતાના લક્ષ્યને આગળથી અને પાછળથી વીંટી વળીનેજ ઊભા રહે છે અને તેના ઉપર આવી પડનારાં તમામ સંકટોને દૂરનાં દૂર રાખ્યા કરે છે. પોતાના લક્ષ્યને કયી જાળતની તાંજી છે, કયી વસ્તુ ન મળવાથી પોતાનો લક્ષ્ય દુઃખી થાય છે, તે ગંધી જાળતોની તે તપાસ રાખ્યાજ કરે છે અને જે વખતે જે વસ્તુની લક્ષ્યને જરૂર પડે તે તે વસ્તુ તેની આગળ હાજર કરી દે છે, અને એ રીતે તે લક્ષ્યનું રક્ષણ અને જતન કર્યાજ કરે છે. વળી પરમાર્થની સાધનામાં કદાચ લક્ષ્યની કાંઈ ભૂલચૂક થઈ ગઈ તો તે તેને સાવધાન કરી દે છે અને જ્યાંથી તે રસ્તો ભૂલ્યો હોય ત્યાંથી તેને એંચી આણીને પરમાર્થની વાટે ચઢાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ આપું કરે છે કે નહિ, એ જાળત જેમના મનમાં શંકા હોય તેમને પુરાણ વાંચી જવાની મારી ભલામણ છે.

૪૭૩-મારો તો એવો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે કે એક વિઠાળાના નામ-સ્મરણની અંદર તમામ ધર્મસાધનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આથી કરીને જીજ્ઞાસાધનો કેવાં કેવાં છે તે જાળત હું કાંઈ જાણતો નથી. દેવે મને મંત્રોના શરણમાં લઈ જઈને મૂકી

રાખ્યો છે મારા ઉપર તેઓ કેવી રીતે કૃપા કરે છે તે પણ હું જાણતો નથી અને તે જાણવાનો મારો અધિકાર પણ નથી તુકારામ કહે છે કે એવો તે મારો શો અધિકાર કે આ પરમાર્થના માર્ગની મને સમજ પડી નથી ?

૪૭૪-નાના પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કરવામાં કુશળ એવા પુષ્કળ ડાહ્યા માણસો છે, પણ વિઠોળાના સ્વરૂપનો પાર તેઓ કદી પામી શકવાનાજ નથી તેઓ ભલેને નાના પ્રકારના શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠન કરે, શાસ્ત્રના વચનોમાંથી કાંઈ કાંઈ મનમાન્યા અર્થ નીચોવી ડાઢે, પણ તેથી કાંઈ વિઠોળાના મહિમાનુ જ્ઞાન થવાનું હતું ? કદાપિ નહિ તુકારામ કહે છે કે મનની સરળતા વિના પાહુરગની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ્ઞાનની ગળકાઠી વડે પાહુરગને માપી જોવાના જેમણે જેમણે પ્રયત્ન કરી જોયા છે તેમના બધા જ પ્રયત્ન ફેાકટ ગયા છે એ રસ્તોજ નકામો છે તેનાથી ફક્ત પરિશ્રમ થાય એટલુંજ

૪૭૫-તુ વેદશાસ્ત્ર અને સાધુસંતોના વચનોના પ્રમાણ ટાકીને જે કાંઈ જોલે છે તે બધુંજ નવરી બાઈડીઓની વાતોના જેવું છે જ્યાંસુધી તને પઢરપુરના નાથનો અનુભવ થયો નથી ત્યાંસુધી તારૂં બધુંજ ગામજ્ઞાન નકામું છે તુ ભલે મોટો બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ બેઠો હોય, પણ તારૂં બધુંજ બ્રહ્મજ્ઞાન સૂકું સટ છે. એને બ્રહ્મજ્ઞાન કહે કોણ ? તુકારામ કહે છે કે અલ્યા એ બ્રહ્મજ્ઞાની । તુ મારૂં જહું માન અને તારૂં કહાપણુંને એ જાણુંએ મૂકી દે

૪૭૬-હે પઢરીનાથ ! નિરાશ્રિત દીનહીન જનો પ્રતિ તમે દયા લાવો છો એવી તમારી કીર્તિ સાક્ષીને માગ મનને શાંતિ મળી છે કોઈ પણ અનાથ જીવને ઘેર તેને મદદ કરવાને સારૂ તમે દોડી જાઓ છો અને તમારૂં નામસ્મરણ કરનારનું તમે રક્ષણ

કરો છો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારે ચરણે હું મારું મન સમર્પિત કરી દઉં છું. યરેચર એમાંજ અમારું હિત રહેલું છે.

૪૭૭-જ્યાં મરચકરછાદિકે અવતાર પણ ઊગ્યાં નથી તો પછી તમારા જેવાં સામાન્ય પ્રાણીની તો શુન્તશજ શી ? એવું સમજીને તમે વિષયાત્મક થશો નહિ. તમારા અંતઃકરણમાં વિષયસેવન કરવાની વામના જ્યાં ણળવતી થઈ એટલે પછી તમે તેના વેગથી ઘસડાઈ જઇને કેટલા નીચે ઊતરી જશો, તેની હું કદપના પણ કરી શકતો નથી. વાસ્તવિક રીતે જે આપણું છે નહિ, જે આપણું હોઈ શકે નહિ, તેને આપણું પોતાનું માની લઇને તેનો ખોજે તમે પોતાના માથા ઉપર તાણી લો છો અને તેને લીધે દુઃખી થાઓ છો; અને જે વાસ્તવિક રીતે તમારું પોતાનું છેજ તે તમારા હાથમાંથી છૂટી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પરમાત્મા કેશવ દેવે સંતોને સાડું જે સાધ્ય નિર્માણ કરી રાખ્યું છે તેની તમે લજ્જા કેમ રાખતા નથી ?

૪૭૮-હરિવિષયક પ્રેમ એજ જેના જીવનનું અન્ન અર્થાત જીવનનો મુખ્ય આધાર છે અને જેનું પંચભૂતાત્મક શરીર પણ એ પ્રેમનુંજ બનેલું છે, અથવા જેના પંચભૂતાત્મક દેહનું અન્ન-જીવન એ કેવળ હરિનો પ્રેમજ છે એવા સંતોના હૃદયમાં હરિને માટે સાચી તાલાવેલી પ્રગટેલી હોય છે; અને એ બાળત તેમના મનની અંદર દૃઢ રીતે ઠસી ગયેલી હોય છે. હરિવિષયક પ્રેમ અને હરિદર્શનને માટે તાલાવેલી એ તેમની આહુ રિચિતિ હોય છે અને એમના મનનું સમાધાન અથવા એમની સંપત્તિ જે કંઈકો તે પણ એજ છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ રાતદહાડો એજ (હરિપ્રેમ) ખાતે ખાધે આહાર કરે છે.

૪૭૯-દીપક કદી અંધકારને જોઈ શકતોજ નથી. તે તો પોતે

સદાકાળ પ્રકાશયુક્તજ રહે છે; તે પ્રમાણે તમે પણ તેનું જતન કરજો. ‘તેનું’ એટલે કેાનું તે સમજ્યા? નારાયણ, નારાયણ અને નારાયણજ. તેજ તમારું વાસ્તવિક ધન છે. તેને તમે સાત સાત ગાંઠો વાળીને તમારી ગાંસડીમાં બાંધી લેજો. જેની પાસે ચિન્તા-મણિ છે તેની પાસે ચિન્તા ફરકીને ભાગેજ કેમ? તુકારામ કહે છે કે આ લોકની અને પરલોકની પણ એજ સર્વોત્તમ સામગ્રી છે.

૪૮૦-જે ઘડીએ સંતોનાં દર્શન થાય અને તેમના ચરણને આલિંગન દેવાનો યોગ મળી આવે તે ઘડી ધન્ય ઘડી છે. તેના વડે હૃદયની અંદરની સંશયની અંધિઓ ભિક્કી જાય છે અર્થાત્ સંશય માત્ર ટળી જાય છે; અને હૃદય સમાધાન-અવસ્થાનું સુખ અનુભવે છે. મને ટુળાવી મારનારી સંસારરૂપી નદી તે પોતેજ સંતોની કૃપાને પ્રતાપે મને તરવામાં મદદગાર નીવડી છે અને તેણે મને પોતાને પેલે પાર મૂકી દીધો છે; અથવા તો તે પોતે મારે સારૂ બાણે હતીજ નહિ એવી બની ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોના કરતાં વધારે કદ્યાણુદાતા ખીજ કેાણ હોઈ શકે?

૪૮૧-રાતદહાડો ગોવિન્દની કીર્તિનો પ્રચાર કરવો એજ અમારું કામ અને એજ અમારો નિત્યનો વ્યાપાર છે. અમે અમારો દેહ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે. તેમના ચરણમાં અમારા સર્વ મનોભાવ-સ્થિર થઈ ગયા છે. અમારી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પણ એજ છે. માત્રી અને તેમની વચ્ચે એક ક્ષણનો પણ વિયોગ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું મારી વાણી વડે હરિની કીર્તિનો જય-જયકાર ગજવીને લોકોને સાવધાન કરતો રહું છું.

૪૮૨-સમર્થ સંતપુરુષોએ વિકૃલના નામરૂપી પ્રાચીન અને ખરા રૂપિયા લોંચમાં દાટી રાખ્યા હતા, તેમને હું બહાર કાઢીને સૌની આગળ ધરું છું. મજૂરોએ કેટલી માટી ખોદી

અથવા કેટલું કામ કર્યું તેનો હિસાબ મજૂરનો મુકાદમ રાખે છે. હું તો ત્યાં આગળ ફાગટિયા જેવો છું. સર્વ પ્રકારની સત્તા તો ખારા માલિકના હાથમાં છે. કુંભાર તો ફક્ત ઘડો બનાવી બાંધે છે, પણ તેનો શો ઉપયોગ કરવો તે નક્કી કરવાનું કામ તેનું નથી. તે તો જે ધણી પૈસા આપીને ઘડો લઈ જાય તેના હાથની વાત છે. તે ચાહે તો તે ઘડાને પોતાના રસોડામાં લઈ જઈને રાખે અથવા તેનાથી બીજું કોઈ કામ પણ લઈ શકે. ગુકારામ કહે છે કે જેમ સૂર્યના પ્રકાશની આભા તેના કિરણોમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ કિરણ અને આભાનું ઉદ્ગમસ્થાન અને તેમનો જીવનઆધાર સૂર્ય છે તેજ પ્રમાણે સૌના જીવનનું જીવન એક નારાયણ છે.

૪૮૩-જેને ખરેખરી તરશજ લાગી હોય તેને ગંગાની શોધ કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. તેને તો પોતાની તૃપ્તિની નિવૃત્તિ કરી લેવી છે અને તે કામ કરવું તો અતિ સહજ છે. એ કામ તો ગંગાની શોધખોળ ક્યાં વિના પણ થઈ શકે છે. વિકૃલની મૂર્તિ ઘણીજ રૂપાળી અને રહિયાળી છે. તે મૂર્તિને તમારા હૃદય-રૂપી સંપુટની અંદર ધારણ કરી રાખો. જેમ દૂધનો સાર માગણ છે તેમ આખા સંસારનો સાર અને સર્વતું આદિ કારણ વિકૃલ છે. એ સાર વસ્તુના સિવાય બીજી જે કાંઈ આળપ-પાળ-અસાર વસ્તુઓનો દગલો જામ્યો હોય તેની સાથે આપણને શી લેવા દેવા છે? તેનો વિચાર કરવાની જરૂરજ શી છે? નાના બાળકને તેની માતા ખવડાવવા બેસે છે તે વખતે જેમ જેમ તે બાળક એક એક કોળિયાને ચાવી ચાવીને ગળે ઉતારતું જાય છે તેમ તેમ મા તેના મોઢામાં બીજા કોળિયા દેતી જાય છે. ખોરાકના કોળિયા ક્યાંથી અને શી રીતે આવે છે, તેની લાંજગડમાં પડવાની બાળકને કશી જરૂર હોતી નથી. એવી રીતે અમે હરિના

નામનું કીર્તન કરીએ છીએ, આનંદોદ્ઘાસપૂર્વક નૃત્ય કરીએ છીએ અને ભક્તિરસમાં મસ્ત રહીએ છીએ. એ સિવાય અમારા મનમાં બીજી ત્રીજી વિચાર આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે આપું વિશ્વ એકમય બની ગયું છે અર્થાત્ હરિરૂપથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. હવે અમને પરલોકની મુક્તિની કશી ઇચ્છાજ રહી નથી.

૪૮૪-હજી મને સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે બધી વસ્તુઓને માટે મનમાં આદર-ભાવ રહે છે અને વિષયો પ્રતિ પણ અતિશય રાગ રહેલો છે. હે નારાયણ! મારામાં વિષયવાસના ઘણી બળવાન થઈ છે, તેની પકડમાંથી ગમે છોડાવવાને સાફ તું દોડયો આવજો. જ્યારે લોકલજ્ઞ મારે આડે આવીને બિલી રહે છે ત્યારે મારા કામમાં મને મોટું વિગ્ર ઉપસ્થિત થયેલું દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જ્યાં જ્યાં હું ઠાઈ પણ જાતની ગૂંચવણમાં ભેરવાઈ પડું ત્યાં ત્યાં તુંજ મને સાચવી લેજો.

૪૮૫-પ્રાપ્તિયુક્ત વિષયોનો અતિશય વિચાર કરતાં કરતાં મને ફેર ચઢ્યા હતા. ખરેખર હું મારો માર્ગ ચૂકી ગયો હતો, પણ ખોટે રસ્તેથી પાછો વળીને હું ખરે માર્ગે ચઢી ગયો છું. હું મારી ઇન્દ્રિયોની ચુંગાલમાં સપડાઈને બંદીવાન બની ગયો હતો; તુકારામ કહે છે કે, પણ મારી વાણી ઉપર વિઠ્ઠલનું નામ આવી ગયું અને તેથી હું બચી ગયો.

૪૮૬-મારી ઇન્દ્રિયો તેમના મૂળ માલિક (હૃદયિકેશ એટલે તમામ ઇન્દ્રિયોનો ઇશ-સ્વામી-આત્મા અથવા ઇશ્વર)ને ઘેર જઈને બિલી રહી અને તેને શરણે ગઈ તે ઘણુંજ સાફ થયું. આથી કરીને મને ગૂંચવણોમાં નાંખનારી જે ઇન્દ્રિયો તેમના સંબંધમાંથી હું છૂટો થઈ ગયો. આજ દિન સુધી મેં મારી ઇન્દ્રિયોત્તમી જૂળ સંસ્થાજ ન લીધી, તેમને સુધ્ધ લાડ લડવ્યાં; પણ

પરિણામે તેમણે મને ઘણું દુઃખ દીધું. હવે એ વિષયનો ભોગ કરનારી ઇન્દ્રિયોનાં મોઢાં કાળાં મેશ જેવાં થઈ ગયાં છે. તે ઇન્દ્રિયોના પ્રતિ મારાથી કોઈ વાર કશો અન્યાય થઈ ગયો હશે, તે અન્યાયનાં મોઢાં ફળ મને અખાડવાને માટે મારા અંગને તેઓ દુઃખ દેવા લાગી. એ ઇન્દ્રિયોએ મને પળવાર ચેન પડવા દીધું નથી. આજ દિન પર્યાન્ન તેમની સંગતિને લીધે હું અતિશય અપવિત્ર થઈ ગયો હતો. જેટલો વખત હું તેમની સોળતમાં રહ્યો તેટલા વખતમાં એક ક્ષણ પાર પણ મેં નામનું પણ સુખ ભોગવ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં તમામ આસક્તિને વેગળી ફગાવી દીધી અને મારી ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને દેવની આગળ મૂકી દઇને હું મારે રસ્તે ચાલતો થયો છું.

૪૮૭-તમારે ભરણપોષણની તો હવે જરા પણ ફિકર કરવી નહિ. જે કાંઈ ધનધાન્ય ઘરમાં છે તેને એક વાર ખાઈ નાખો. તમારી નજર હમેશાં પરમાર્થના ઉપરજ સ્થિર કરી રાખવી અને ખાદીની બીજી બધી બાબતોની ભાંજગડને આલડછેટજેવી અપવિત્ર માની લેવી. તેમાં આપણી પાસે બ્રહ્મકરવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ. મિથ્યા વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના લોભને વશ થઈ જવનો નિષ્પ્રયોજન વ્યય કરવો નહિ. જન્મમૃત્યુની જંજાળ આપણા પોતાના મનના ઉદ્વેગથી જરા પણ ઓછી થનાર નથી. સંસારની અંદર સદાકાળ દીન ભાવે રહેવું. એક વાર હોડીમાં બેઠા પછી તે ક્યારે આપણને સામે કિનારે સુખરૂપ પહોંચાડી દેશે તેની ચિન્તા કયે કાંઈ વળે એમ નથી; અને એ બાબતજેટલા આપણા હાથ હલાવીશું તેટલા આપણાજ હાથ ફળશે, માટે નકામું દુઃખ શા વાસ્તે આપણા માથા ઉપર ખેંચી લેવું ભેઇએ? તુકારામ કહે છે કે જે સૌનો સાર છે તેનીજ ફક્ત કાળજી રાખવી અને તેને લગતીજ પ્રવૃત્તિ કરવી.

૪૮૮-પાંડુરંગ જે ગ્રાણી માત્રનું જીવન છે તે હવે અમારા હાથમાં આવી ગયા છે. તેમને અમે એકનિષ્ઠ ભાવે ખૂબ યજ્ઞ-પૂર્વક અમારા જીવની સાથે જડી રાખીશું. હરિ જે નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે તેમને અમે સગુણ અને સાકાર યનાવી દઈને સૌને સુલભ થઈ પડે એવા રૂપમાં સૌની આગળ ઊભા રાખ્યા છે. તેમને મેં મારે વશ કરી લીધા છે, તે એટલે સુધી કે મારા કહે-વાથી હરિને પોતાની જાતી નિર્ગુણ સ્થિતિમાંથી હેઠે ઊતરીને નીચી સગુણ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

૪૮૯-અમારા પોતાના સંસારના વ્યવહારમાં કદી કોઈ વાતની ઊણપ આવવાનીજ નથી; કારણકે વિકૃલના નામરૂપી વાસ્તવિક માલ અમે અમારી ગાંસડીમાં ગાંધી રાખ્યો છે. અત્યંત સસ્તો વિકૃલના નામરૂપી માલ જ્યારથી અમારા હાથમાં આવ્યો ત્યારથી અમે અમારી વૈખરી વાણીને તો તેના વડે પૂરે-પૂરી ભરીજ લીધી છે. એ માલની લેવડદેવડ કર્યાથી સૌ કોઈને લાભ થાય છે. પછી તો તે ભાગ્યવંત હોય કે ભાગ્યહીન હોય, પણ જેવો જેનો ભાવ તેને તેવું ફળ મળે છે. કોઈ પણ માણસ એક વાર વિષ્ણુભક્તોની મંડળીમાં દાખલ થયો, એટલે તેને કદી પણ નિરાશ થવું પડતુંજ નથી. જો એમજ છે તો પછી એવો તે કયો અજ્ઞાની છે કે જેને આ વાત ગળે ન ઊતરે? હુકારામ કહે છે કે હું તો તદ્દન ચિન્તારહિત થઈને બેઠો છું. આજ પછી હું વિકૃલના નામરૂપી માલ સિવાય બીજા કશાની ક્ષિત્ર કરનારજ નથી.

૪૯૦-મેં તો ડગલે ને પગલે મારું શરીર હરિને સમર્પિત કરી દીધું ત્યારથી મારાં તો તમામ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયાં. તે ઘડીથી હું એવડો મોટો બની ગયો કે જગતમાં જ્યાં જ્યાં ખાલી જગ્યા મેં દીઠી ત્યાં ત્યાં ગધે હુંજ વ્યાપી ગયો. મારી આગળ

આગળ માફ મન ચાલતુ ગયુ અને તેમા તેને ખૂબ મલ્લ આવવા લાગી આત્મસંતોષને લીધે મારો દેહ પણ ખૂબ પુષ્ટ થતો ગયો। તુકારામ કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતા જગતની અદર અને બહાનુ બાધી બાબતુએથી હુ વ્યાપક બનીને બિલો છું

૪૯૧-મેં તો હરિનામરૂપી માખણ તારવી તારવીને સૌને આપવા માડ્યું છે જેના પ્રારબ્ધમા હશે તે લેશે આજ પછી જીવનનો જો કોઈ આધાર જોવા બાકી તો મને લાગે છે કે એક ભાવ (હરિવિષયક ભાવ-પ્રેમ) એજ એક સાર છે કોઈ પરખનાર અતુર નર હશે તો હરિનામરૂપી માખણ તેના હાથમા આવશે વિવેકદષ્ટિ વિનાના જે આધણા હશે તેમના હાથમા કશુંય નહિ આવે તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ આ માખણતુ સેવન કરશે તેનેજ લાભ મળશે

૪૯૨-જે કોઈ પોતાની ઝંદિયોને વશ થાય છે તેની ખુદ્દિ એવી મલિન થઈ જાય છે કે યોગ્ય શુ અને અયોગ્ય શુ તેની તેને કશી સમજણુજ પડતી નથી એવા લોકો પોતાના શુરની આગળથી જે કાંઈ સાબળી લે છે તેનો તેઓ લોકોની આગળ ખાલી લવારો કરતા ફરે છે એવા લોકો જાતે તો નરકમા જાય છેજ, પણ પોતાના બેતાબીશ પેઢીના પૂર્વજોને પણ નરકમા ધકેલી દે છે હલ વડે તેમની આખો આધણી થઈ ગઈ હોય છે, ઠતા વાણીથી પર જે પ્રહ્લ વસ્તુ તેનો અમે અનુભવ કર્યો છે, એવો હલ ઢરીને પ્રહ્લની બાળતમા વ્યર્થ બડવાદ કરે છે તુકારામ કહે છે કે હુ એવા લોકોને ઓળખી શકું છું, કે જેઓ લોકોને બતાવવા વાસ્તે ઢોગ ઢરીને નાચતા ફરે છે, તેવા નાચણિયા લકતો અને જ્ઞાનીઓના લક્ષણ હુ સારી રીતે જાણુ છું

૪૯૩-તમારે મન છે એક અને વ્યવહાર તો નાના પ્રકારના

હવે આટલા ણધા જ્ઞાતજ્ઞાતના વ્યવહારમાં તમે તમારા એક મનને શી રીતે વહેંચી શકવાના હતા? એટલા વાસ્તે તમે તમારા દેહની રક્ષા કરવાનું કામ પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દઇને એક પાંડુ-રંગનેજ તમારા મનના કુલ માલિક બનાવી દો અને તેમની તમારા મનની અંદર સ્થાપના કરી દો. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ આજીવંત વાતોમાં અને મિથ્યા સંકલ્પવિકલ્પોમાં તમે તમારા મનને જૂંચવી નાખશો મા. એવું કરશો તોજ તમે પરમાર્થના કાર્યમાં સફળતા પામશો. તુકારામ કહે છે કે આવો યોગ્ય પ્રકાર બરાબર સમજી લઇને તદનુસાર આચરણ કર્યાથી સહજપ્રાપ્ય આત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે.

૪૯૪-હરિનામનું સંગીત અથવા સંપ્રીતન એનો અર્થજ એ કે મોઢથી નામ ગાતા જવું અને નામમાં ચિત્ત પરોવતા જવું. જો કાંઈ કઠિનતા હોય તો આટલી એકજ બાબતની કઠિનતા છે. નામના અર્થની અંદર ચિત્ત પરોવ્યા વિનાનું નામ-કીર્તન ફળદાયી થતું નથી. ભૂખ્યા માણસની આગળ સંધેલા અન્નનો થાળ લાવીને મૂકી રાખીએ તો તે અન્નના દર્શનમાત્રથી પેલા ભૂખ્યા માણસને શાંતિ થવાની હતી? નહિજ. તે પ્રમાણે હરિકથા સાંભળવા તે પણ કથાના ભાવ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરીનેજ સાંભળવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે પેટ ભરીને ખાધા વિના કદી તૃપ્તિ થતીજ નથી.

૪૯૫-જે ખરેખર ગૂઢ રહસ્ય છે તે ભગવાન નારાયણ પોતેજ બતાવી દે ત્યારેજ સમજાય. એ રહસ્ય ચમત્ત્વ લેવાની આવી સંતોના હાથમાં છે. સંત સિવાયના બીજા ણધા લોકો ભયદાયક છે. પરમાત્મા અદ્વિતીય અણુ અણુમાં અને પરમાણુ પરમાણુમાં વ્યાપક હોવાથી તેમના પ્રકાશ વડે બધુંજ ભરપૂર

થયેલું છે. જ્યાં આપણે આપણી ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન કરી દીધી, એટલે તરતજ એ આપું રહસ્ય આપણી આગળ ઉઘાડું થઈ જાય છે. અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક, ઘટાકાશ અને મઠાકાશ, તંતુ અને પટની તર્કબાજી અને વેદાન્તનાં દૃષ્ટાન્તો એ બધી બૂઝી વાગવિટંબના માત્ર છે. તુકારામ કહે છે કે બીલું બધું રહેવા દઈને તમે તમારાં નેત્રોને ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાનાંજન વડે આંજી દેજો.

૪૯૬-માણસ જ્યારે મરવા પડે છે ત્યારે તે પોતાના ઘરખાર અને માલમિલકતની છેવટની વ્યવસ્થા કરતો જાય છે. પોતાની સ્ત્રીને કહે છે કે આટલું તારૂં, પોતાના ભાઈઓને કહે છે કે આટલું આટલું તમારૂં અને પોતાનાં બીજા સર્ગાવહાલાંઓને કહે છે કે તમે આટલું આટલું લેજો. એ પ્રમાણે તે વહેંચણી કરી આપે છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે જે રસ્તે ગયેલો કોઈ પાછો ફર્યો નથી એવે મૃત્યુને રસ્તે જતી વખતે પેલો બેવફૂર અહીંને અહીં પડી રહેનારી મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાની આટલી બધી કાળજી રાખે છે અને છેક છેવટની ઘડીએ પણ તેને ઈશ્વર યાદ આવતો નથી, એ થોડી શરમની વાત છે? એ મૂર્ખાંને લેશમાત્ર લજ્જા અથવા જ્ઞાન ન હોવાથી તેને મરતી વખતે રામનામ લેવાનું લાન આવતું નથી. તે પોતાની સ્ત્રી અને સર્ગાવહાલાંની તરફ રાગ અને આસક્તિથી ભરેલી દૃષ્ટિએ જુએ છે અને એ બધાંને છોડીને પોતાને આલ્યા જલું પડે છે તેથી તે રડે છે; પણ તે સ્ત્રી, તેના છોકરાં અને કુટુંબીઓ તેને યમદૂતના હાથમાં સોંપી દે છે એ વાતનો તેના મનમાં જરાય ખેદ થતો નથી. એ અધમ માણસને હજી એટલું પણ લાન આવતું નથી કે એ બધાં મને કાંઈ જ કામમાં આવવાનાં નથી. તુકારામ કહે છે કે તારૂં બધું આશુબ્ય તો આ રીતે વ્યર્થ ગયું છે, તો પણ હજી જેટલું બાકી છે તેટલા વખતમાં હરિનામ લેતાં તારી જીભ કેમ તાળાં દેવાઈ જાય છે?

૪૯૭-અરે મારા ભાઈ ! તું પરમાર્થની પોટલી ઝટપટ ણાંધી લેજે, નહિ તો તું ઘણું દૂર ધકેલાઈ જઈશ. તેં ખટપટ તો ઘણીય કરી પણ તે ણધી નકામી વસ્તુઓને માટે કરી. જે સાર વસ્તુ છે તેને વીણી લેનારા તો કોઈ ખીબજ વિરલા છે. તું બ્રાંતિની અંદર કેટલો ગૂંચવાઈ પડ્યો છે, તે તું સમજી શકતોજ નથી. તું વખતને ઝાળખતો નથી અને જૂઠા પ્રપંચનો બોલે તારા માથા ઉપર વધાર્યોજ કરે છે. તારું આયુષ્ય ખતમ ન થઈ જાય ત્યાંસુધીમાં તું ઝટઝટ જેટલું આગળ વધી શકાય તેટલો તું આગળ ચાલ્યો જા. જે વસ્તુઓની તેં ગાંસડી ણાંધી લીધી છે તેનો ઉપસોગ તો (તારાં કર્મોનુસાર) આપોઆપ થયાજ કરવાનો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ ખખૂચક ! તારાથી પરમાર્થનો એક પણ ઘણો સહન થતો નથી એવો બે તું નિર્જાળ છે તો પછી પરમાર્થના સુખની આશા તું કેમ કરીને રાખવાનો ?

૪૯૮-તારે એવો રસ્તો લેવો જોઈએ કે જે જગ્યાએ તારે આખરે જવાનું છે ત્યાં તું સીધોજ ભૂદયાચૂકયા વિના ધરાધર જઈને ઊભોજ રહે. તે જગ્યાએ પહોંચતાં પહેલાં તેં જે કાંઈ હકીકત કાને સાંભળી હશે તે ણધીજ ત્યાં પહોંચ્યા પછી નકામી થઈ પડશે. હું તારે યગે પડીને જે વાત કહું છું તે તું ધરાધર લક્ષપૂર્વક સાંભળી લેજે. કુંવારી છોકરીની આગળ કોઈ સ્ત્રી પોતાની પ્રસૂતિના અનુભવોની વાત કદાચ કહેવા જાય તો તેનાથી પૂરી કહી શકાય નહિ અને જે કાંઈ કહે તેમાં પેલી છોકરીને સમજણ પડે નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ ણાળતમાં મનની ઉત્કંઠા હોવી જોઈએ; કારણકે જ્યારે ણિંળના ઉપર આવી ગયેલું આવરણ દૂર થાય ત્યારેજ તે ણિંળ આપણી નજરે પડે.

૪૯૯-ગાંડા માણસને પણ પોતાના દેહનું ભાન નથી હોતું,

પણ તેથી શુ વળ્યું ? જેના હૈયામા ઉપદેશ ઊતરી ન જાય તે માણસ જડ અને અવિચારીજ ઠહેવાય છે પથરો પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના નિશ્ચય પડી રહે છે, પણ તેને સૌ જડજ ઠહે છે તુકારામ કહે છે કે જેમ ડાચા અનાજનો અને રાધેલા અનાજનો મેળ થતો નથી તેમ મૂર્ખ માણસનો અને પરમાર્થનો મેળ થતો નથી

૫૦૦-હાડી-બુ મરનો કાચનો હીરો હીરાના જેવો ચકચકે, તો પણ તેને કોઈ હીરો કહેતું નથી તેવી રીતે બીજાનું જેઈને ડોળ કરનાર માણસ ખરો નથી પણ પાખ ડી છે સૌ ભૂતમાત્રમા દેવનો નિવાસ છે એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે અરે ઓ મૂર્ખ ! તું જૂઠી વસ્તુના મોહમા શા સારુ ભુલાવામા પડે છે ? તે તારી પાસે જે ખોટી ખોટી વસ્તુઓની પોટલી બાધી રાખી છે તેને વેગળી ફેંકી દે તુકારામ કહે છે કે તું સાવધાન થઈ જા તારી આગળ ઘણું જોખમ છે તું મારૂં કહ્યું નહિ ઠરે તો હું તારી ફજેતી કરીશ

૫૦૧-તે તારા માથા ઉપર જે ચી લીધેલો સ સારનો બોલો તું કયાસુધી ઊ ચકીને ફરીશ ? તું તેને ઉતારીને એક બાબુએ કેમ મૂકી દેતો નથી ? ભક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાને સારૂં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈશે, એજ ભક્તિને રસ્તે વળનારનું મુખ્ય લક્ષણ છે બીજા માગીને પેટ ભરવું અને લોકોને કહેવું કે હું ધર્મો-રોજગાર કરૂં છું એવું કહેનાર ગધેડો છે કોઈ માણસ લોકને વશ થઈને ભરણબરમા બેસી રહે અને પાછો ડોળ કરે કે હું નિરુપૃહી છું તેવી આ વાત છે કેટલાક કુઝવિ એવા હોય છે કે કોઈ ઉત્તમ પ્રાસાદિક કવિની રચનામાથી સારા સારા વાક્યો ચોરી લઈને પોતાની કવિતાની અદર ઘુસાડી દે છે અને પછી પોતે પ્રાસાદિક કવિ હોવાનો દાવો કરે છે ! આવું કરવું એ તો

ધી અને પાણી ભેગાં કરવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે તમારા-
માં પાણી હોય તો શરવીર થાઓ અને નહિ તો સાદા સીધા
મજૂર બનીને મજૂરી કરો, પણ પાખંડ કરશો નહિ.

૫૦૨-તેજ ઘોડો તો ઇશ્વરતમાં સમજી જાય અને સવાર
જે તરફ જવાની ઇશ્વરત કરે તે તરફ જાય છે, પણ જે ટાટવું
ઘોડું હોય તેને તો કફળાં મારે તોપણ તેને ઘોળી પી જાય છે.
મારી પાસે વધારે શું કહેવડાવો છો? તમે ટાટવા ઘોડાના કરતાં
પણ ગયા? અરે ઓ ભલા માણસો! હું કહું તે સાંભળી લો અને
મનમાં ગાંઠ વાળો. હું એવો લખાડી નથી કે તમારા ઘોલિયાનો
છેડો મારા માથા ઉપર લઈને ફરું. તુકારામ કહે છે કે જો તમારે
જૂઠું અભિમાનજ કરવું હોય તો ભલે તમારાં મોઢાં કાળાં કરો.

૫૦૩-પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતો, આગળ જતાં શું થવાનું છે
તે વિષે જે કાંઈ કહી ગયા છે તે બધું મારા અનુભવમાં આવતું
જાય છે. કળિયુગમાં લોકો આચારહીન થઈ જશે, તેથી કરીને
પુણ્યનો ક્ષય થશે અને પાપની વૃદ્ધિ થશે. વર્ણાશ્રમની મર્યાદા
અને આલડછેટનો વિચાર કોઈ કરશે નહિ. ચારે વર્ણના લોકો
સેળસેળ થઈ જશે અને નહિ કરવાનો વ્યવહાર કરશે. બ્રાહ્મણો
એક જાતુએ વેદપાઠ કરશે અને બીજી જાતુએ દારૂ પીશે. તેઓ
લખાડી, નિંદાખોર અને એવા વિપયાંધ બની જશે કે શું કરવું
અને શું નહિ તેનો વિવેકજ ભૂલી જશે. તુકારામ કહે છે કે મેં
એવા લોકોની ઘણીય ફજેતી કરી પણ તે તેવા ને તેવાજ રહ્યા.
તેમને જે કુટેવો પડી ગઈ છે તે કેમે કરતાં પણ છૂટતી નથી.

૫૦૪-અક્ષરોની જાણતમાં જે કાંઈ પાઠ પાઠાંતર કરવાનો
શ્રમ કર્યો (ધ્રુવપદની અંદર બતલાવેલી સ્થિતિના ચોગે કરીને)
તે સફળ થયો છે. પોતાના જીવભાવને નહિ જેવો બનાવી દઈને

જે સર્વ પ્રાણી પ્રતિ નમ્ર થઈને રહે છે તેનેજ જ્ઞાની જાણ્યો. વૃક્ષ જ્યારે ફળે છે ત્યારે ફળના ભારથી તેની શાખાઓ નીચી નમે છે. વૃક્ષની જ્યારે એવી સ્થિતિ જોવામાં આવે ત્યારે જાણવું કે હવે તેનો પાક ખૂણ ઊતરવાનો. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારો ભાવ દેવની આગળ મૂકી દેજો.

૫૦૫-ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય અને બુદ્ધિ પાંડુરંગના ચરણમાં સ્થિર થઈ જાય એજ ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને યોગ્ય છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. સંતોના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને આપણું મન જ્યાં આપણને ઘસડી લઈ જાય ત્યાં કદી જવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે સંતોનાં વચન ઉપરનો વિશ્વાસ જ્યારે અંતઃકરણમાં જામી જાય ત્યારે તેમના ઉપદેશ મુજબ વર્તન કરવાનું બની શકે.

૫૦૬-કેટલાય આત્મજ્ઞાની પુરુષો જ્યારે જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને પાવન થઈ ગયા છે ત્યારે તમે પણ હુજનોની સોળત છોડી દો તો કેવું સાફ? (બીજો અર્થ : કેટલાય ઉત્તમ પુરુષો દુષ્ટોની સંગતમાં પડીને નષ્ટ થઈ ગયા છે એમ જાણીને તમે પણ હુજનોની સોળત છોડી દો તો કેવું સાફ?) જેમ ઉત્તમ રસોઈની અંદર જરા જેટલું ઝેર લેખ્યાથી બધી રસોઈ ઝેરી બની જાય છે તેવુંજ કુસંગતિનું સમજી લેવું. તુકારામ કહે છે કે જેમાં તમારું હિત હોય તે વાતનો નીતિશાસ્ત્રની મદદ લઈને નિર્ણય કરો અને પછી તદનુસાર વર્તન કરો.

૫૦૭-પૈસાને તો અમે આલડછેટના જેવો અપવિત્ર માની લીધો છે. કાળ તેની પાછળ પાછળ ભ્રમ્યાળ કરે છે, એક નારાચણનું નામ એજ જીવનનો સાર છે, એ મુદ્દાને હું વળગી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે અમે તેનું ખૂણ જતન કરીએ છીએ અને અમારી પાસે જે માગતા આવે છે તેમને અમે એ વસ્તુનું

દાન દઈએ છીએ.

૫૦૮-દ્રવ્યની પાછળ પાછળ કાળ ચાલ્યોજ આવે છે અર્થાત્ પૈસાનો સંગ કરવો એ ઘણું હાનિકારક છે. દ્રવ્ય એ નરક-નું મૂળ છે એમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો ભેદ્યો, એ વિષે હું અગાઉ પણ પ્રસંગવશાત્ કહેતો આવ્યો છું. અરે ભાઈઓ! આજે જે કથાનો પ્રસંગ મેં હાથ ધર્યો છે તેનો તમે લાલ લઈ લેજો અને તમારા યોગક્ષેમનો ગધોજ ભાર તમે દેવના ઉપર છોડી દેજો. તમારો ગધોજ લૌકિક વ્યવહાર સુંદર રીતે ચાલશે અને તમારે કશુંજ દુઃખ વેઠવું નહિ પડે. પોતાના ઉપર દુઃખ ન આવી પડે એ જાળત આપણે કેટલી જાધી કાળજી રાખી, કેટલી જાધી યોજનાઓ વિચારી, પણ આપણા પ્રારબ્ધમાં જે દુઃખ આવવાનું હતું તે તો આખરે આવ્યુંજ. તે આપણને ગમે તેટલું ઠડવું ઝેર જેવું લાગે તોપણ તેમાં જરાય ઓછુંવતું થનાર નથી; એટલા માટે કોઈ પણ જાળતને વિષે તૃષ્ણા રાખવી એ ફેાકટનું ગાંડપણજ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારી યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને પરમાર્થની વાતોજ સાંભળવી અને સદાકાળ સ્થાયી રહે એવા પરમાર્થરૂપી ધનનોજ અંગ્રહ કરતા રહેવું.

૫૦૯-ઘરેણું પહેરનારના ગોઠા ઉપર તેજ અને રૂપ ન હોય તો તેણે પોતાને શરીરે પહેરેલાં ઘરેણું લજવાય છે; કારણકે તે ઘરેણું પોતે તો ઉત્તમ છે, પણ તેમને જેનો સંગ થયેલો છે તેજ કૂળંડો અને દરિદ્રી છે. હે દેવ! હે કૃપાસિંધુ! એકને શોભે એવો બીજો તેનો સાથી ન હોય તો તે ભેડી દીપતી નથી. જેને સંધતાં-જ નથી આવડતું તેની આગળ રસોઈની ઉત્તમ સામગ્રી મૂકી રાખવી તે વ્યર્થજ છે. તુકારામ કહે છે કે એ તો ગધેડીને ગળે ચિન્તામણિ ખાંધવા જેવું છે.

૫૧૦-આ સંસારની અંદર દુઃખના હુંગર ઝોળાંગવા પડે છે તે કોણ નથી જાણતું? અને જો એમજ છે તો પછી પોતાના હિતનો વિચાર તમે શા માટે નથી કરતા અને તમારે મોઢથી હરિનામની ઘોષણા કેમ નથી કરતા? આપણાં અત્યારનાં સુખ-દુઃખ ભોગવી છૂટ્યા પછી હવે પછીનો જન્મ ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ શાં શાં કારણથી થશે, તે સૌ જાણે તો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઝો મૂર્ખ! હમણાં તો તું મોટા મોટા રોળા કાઢીને જુએ છે, પણ આખરે તારે તારી કરણીનાં ફળ ભોગવવાં પડશે ત્યારે તને માલૂમ પડશે કે તે કેટલી મોટી ભૂલ કરી હતી!

૫૧૧-અરે ભાઈઓ! તમે ભારે નસીબદાર છો. તમારે હાથ, પગ વગેરે ઇન્દ્રિયો અર્થાત્ લેવા-દેવાને સાડ તમને ઈશ્વરે હાથ આપ્યા છે, ચાલવાને પગ આપ્યા છે, હરિની કીર્તિનું વણુંન કરવાને સાડ સુવ્યવસ્થિત વાણી આપી છે, હરિનો મહિમા સાંભળવાને સાડ સુંદર શ્રવણેન્દ્રિય આપી છે, હરિની મૂર્તિનું દર્શન કરવાને સાડ ખાસી મળેની આંખો આપી છે. તમારી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયમાં કશી ખોડખાં પણ નથી. આજસુધીમાં કેટલાય આંધળા, બહેરા, મૂંગા અને લૂલાલંગડા લોકો હરિભજન કરવાને અસમર્થ જન્મ્યા તેથી તેમનું મનુષ્ય-જીવન વ્યર્થ ગયું, પણ તમારે તેવું નથી. પોતાના ઘરમાં આગ લાગી એવું જે માણસ પોતાની નજરે નજર જુએ અને છતાં તે ઘરમાંથી નાસી જવાની ચેષ્ટા ન કરે તે શી રીતે જીગરવાનો? તુકારામ કહે છે કે હજી તમારે સાડ સમય છે. હજી પણ જો તમે તમારા સાચા હિતની જાળતમાં સાવધાન થઈ જાઓ તો ઘણું મોડું નથી થયું.

૫૧૨-નરદેહના સમાન ઉત્તમ ધન તમને હવે પછી પણ મળે એટલી સ્વતંત્રતા તમારા અત્યારના મનુષ્યદેહમાં છે નહિ,

એટલા વાસ્તે તમે ધરાધર મમજી લેજો કે આ તમારો નરદેહ તમને એમ ને એમ સ્વાભાવિક રીતેજ મળી ગયો છે અને ખૂબ ઉદ્ધામપૂર્વક હરિનામ ગાઈનેજ તેની સાથેકતા કરી લેવી જોઈએ; કારણકે સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મ એ બે ઘણી બળવાન શક્તિઓ છે; અને ક્રિયમાણ કર્મની ગતિ એક સ્વરૂપ બળથી આગળ આગળ ચાલતીજ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે યાદ રાખજો કે કદાચ તમને હવે પછી ધ્રુવક, હુમ્મર કે કૂતરાનો જન્મ ન મળે !

૫૧૩-મારા જીવને તો હવે તમામ ઐહિક અને પારત્રિક વિષયોનો ત્રાસ જ વછૂટે છે અર્થાત્ મને બધી જ વસ્તુઓનો ત્રાસ ઊપજે છે. તેથી કરીને કંઈ કંઈ વસ્તુઓથી ત્રાસ ઊપજે છે તે કહેવા જેવું છેજ નહિ. સંસારને લગતી કોઈ પણ વાતની ચર્ચા હવે મારાથી સહન થતી નથી. વળી આ વસ્તુ મારી છે એવું પણ બીજાને કહેવા જતાં મને દુઃખ થાય છે. ગાદી, તકિયા, પુષ્પ, ચંદન એવી શરીરને સુખ આપનારી કોઈ પણ વસ્તુથી હવે મને જરા પણ સુખ થતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેનો ઉપભોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેથી મને સુખને બદલે દુઃખ થાય છે. એ બધીજ વસ્તુઓ મને હવે કડવી ઝેર જેવી અથવા બાંધન જેવી લાગે છે. કોઈ મારી મોટાઈનાં વખાણ કરે અથવા માફું સન્માન કરે ત્યારે તેથી મારો જીવ ઊલટો સંકેત ચાઈ જાય છે અને મારા મનને અતિશય બળાપો થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મને બીજું કંઈજ જમતું નથી. માફું મન તો હવે ફક્ત વિષ્ણુના લક્ષ્મીના ચરણોમાં જ ચોંટયું છે અને તે એકલા જ મને હવે ગમે છે.

૫૧૪-મને તો બીજું-ત્રીજું બોલવાનું કંઈ કારણજ દેખાતું નથી. નાના પ્રકારના લોદ એ તો માત્ર આપણી પોતાની જુદી જુદી

ભાવનાઓના જ પ્રકાર છે. દેવ પોતે તો એક જ છેને? આ ગુણ અને આ દોષ એમ પારખું કરીને આ ધર્મ અને આ અધર્મ એનો નિર્ણય કરવો સહેલ નથી. કર્મ કોને કહેવાં અને અકર્મ કોને કહેવાં એ કહેનાર કોઈ છે ખરો? દુઃખના પ્રસંગ આપણી સામે કદી આવેજ નહિ એવું કરવું હોય તો કોઈ પણ વાતનો સંગ ન કરવો એ ઉત્તમ ઉપાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે મારી વાણી! તું એકલા દેવના ગુણ જ ગાજે અને હે મારા મન! તું એકલા દેવના ચિંતન વડેજ તૃપ્ત થજે.

૫૧૫-મારે જે કાંઈ પરમાર્થ સંબંધી વિચાર કરવો હશે તે હું મારા પોતાના જીવની સાથે કરી લઈશ. તેમાં મારે લોકોનું શું કામ છે? પ્રાણી માત્ર પોતપોતાનું હિત સારી રીતે જાણતાં હોય છે. તેમનો સ્વભાવ તેમને જે કર્મો તરફ પ્રેરતો હોય તેમાથી તેમને જાણાતકારે અટકાવવા જવાથી તેમને દુઃખ થશે. મારી કથા જેમને સાંભળવી હોય તેઓ સાંભળે અને જેમને ન સાંભળવી હોય તેઓ ભલે પોતાને ઘેર જઈને ઊંઘી જાય; પરમાર્થના સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને જે તત્ત્વ આખરે શ્રેષ્ઠ લાગ્યું હોય અથવા પરમાર્થનો જે ભાગ મને ઉત્તમ લાગતો હોય તે તત્ત્વ અને તે ભાગ ખીજાને પણ ઉત્તમ લાગવાં જ જોઈએ એવો નિયમ થોડો છે? તુકારામ કહે છે કે હું તો મારી પોતાની જ જાણત દેવની આગળ કાલાવાલા કરી છૂટું છું. જેવી જેની વાસના હશે તેવાં તેને ફળ મળશે.

૫૧૬-તમારા અંતાઃકરણમાં હરિનું ધ્યાન કરો અને તબજનિત સુખમાં તૃપ્ત થઈને રહો. મોઢેથી બોલ બોલ કરવાની શી જરૂર છે? હરિના સુખનો સ્વાદ આપવાનો જ્યાં સુધી અધિકાર ન મળ્યો હોય ત્યાંસુધીજ વિધિનિયેધની કડાકટ કરવી પડે

છે. ત્યાંસુધી સ્વાનુભવ ન થયો હોય ત્યાંસુધી લેદાલેદ છે. ખરું જોતાં જે તત્ત્વ છે તે તો અંદર અને બહાર જે છે તેને તેજ અને સદાય તેવું ને તેવુંજ છે. તમે તમારી બુદ્ધિને સ્થિર કરો અને મોઢે તાળું મારો. આટલીજ સાધના કરી એટલે બધી વાતની મિદ્ધિ ગઈ જાયજો. તુકારામ કહે છે કે વાદવિવાદ કરી કરીને આખી બ્રાહ્મણજાતિ પાયમાલ થઈ ગઈ.

૫૧૭-શાસ્ત્રોમાં જેઓ પ્રવીણ થયા હોય છે તે બધાજ વિધિનિષેધમાં ગૂંચવાઈ પડ્યા છે. વાદવિવાદમાં જેઓ કુશળ છે તેઓ વાદવિવાદમાંજ લુપ્ત થઈ ગયા છે. એ બિચારા દંભ અને વિષયની જાળમાં કેવા ફસાઈ ગયા છે? ખાલી સાર વિનાનું ભૂસ્તું ફટવાથી શું વળવાનું હતું? ભૂસ્તું અને દાણાએ બેઠને ઉપ-ણીને અલગ અલગ કરનારાઓજ ફાવી જશે તુકારામ કહે છે કે મંથન કરીને અંદરથી માખણ માખણ તારવી કાઢવું જોઈએ; પછી વધેલી છાશને ફરી ફરીને વલોવ્યાથી હાથમાં શું આવવાનું હતું?

૫૧૮-હું જે કાંઈ બોલું છું તે સંત મહાત્માઓએ બોલેલા અર્થોત્ તેમના ઉચ્છિષ્ટ બોલજ બોલું છું. મને મૂર્ખાને કરીજ વાતનું જ્ઞાન નથી. મને તો વિઠોળાના નામનો પણ પૂરો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં આવડતો નથી. આવા મારા જેવા જડબુદ્ધિને આત્મજોષ કરાવે એવો કોણ છે? હું જે કાંઈ કવિતા કરું છું તે કોઈ બોખડો, તોતડો બોલે એવી કવિતા કરું છું. તે સાંભળીને મારા ઉપર કોઈ ગુસ્સે થશે મા. હું જાતનો કોણ છું તે તો તમે જાણો છોજ ને? તમે બધા મને ઓળખો છો તેથી તે વિષે મારે કાંઈ વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે બધું દેવજ મારે મોઢેથી બોલાવે છે. તેમાં શા શા ગુહ્યાર્થ છે, શા શા ભાવ સમાયેલા છે તે બધું તે જાણો.

૫૧૯-ચંદનની સુવાસ આવે ત્યારે ભાઈ ! તમારું નાક ધરો, એવું કોઈને કહેવું પડે છે ? સોનું જેને ગમે નહિ એવો કોઈ છેજ નહિ અને હવે પછી પેદા થનાર પશુ નથી. સાકરનો ગાંગડો નાનાં-મોટાં બધાંનેજ ગળ્યો લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારું પોતાનું મનજ શુદ્ધ છે તો પછી લોકો શા માટે મારી નિંદા કરતા હશે ?

૫૨૦-હે દેવ ! ઉદારતામાં તારી બરોબરી કોનાથી થઈ શકે ? તારું પોતાનું જે પદ છે તેજ પદ તું તારા દાસોને આપી દે છે અર્થાત્ તું તારા ભક્તોને તારા પોતાના સમાન બનાવી દે છે. તેમનું કુળ, તેમની જાતિ નીચ છે કે જાંચ, તેનો તું વિચાર કદી કરતોજ નથી. ગમે તેનો દેહ, ભલે ગમે તેવી નીચ જાતિના મનુષ્યનો હોય તોપણ, તે કામકોષાદિક વિકારોથી રહિત થઈને જ્યાં નિર્માળ બની ગયો એટલે તું તેની અંદર તારું પોતાનું રહેઠાણ બનાવી દે છે. તું તારા ગરીબ ભક્તોને ઘેર ખૂબ પ્રેમ-પૂર્વક બાય છે, તેમનું લઘુસૂકું સ્વાદરહિત ભોજન ભાવસહિત રાગે છે, અને જેઓ તારા પ્રેમી ભક્ત ન હોય તેમનાં વિવિધ કારનાં પકવાત્તને તું ઠોકરે મારે છે. તારો સ્વભાવ એવો ચિત્ર છે કે તારા ભક્તો તને પોતાનાં ઘરોમાંથી હડધૂત કરીને લી મૂકે, તોપણ તું ત્યાંથી બસતો નથી અને તે છતાં તું એટલો ધો મોંઘો થઈ બાય છે કે ચોગી લોકો રાતદહાડો તારું ધ્યાન રીને તને શોધવાનો ભારે પ્રયાસ કરે છે, તોપણ તું તેમના પ્રયત્નમાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તારું આવું બરોબરું જરૂર છે, એવું ચારે વેદ કંઈ વગાડીને કહે છે.

૫૨૧-પૂર્વના ઋષિમુનિઓ શું અજ્ઞાની હતા ? તેમને શું અમ્મલ ન હતી કે જેથી તેમણે આ તમામ સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો ? અણિગાદિક અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ તેમની સેવામાં સદા

હાજર ને હાજર રહેતી, છતાં તેઓ પોતાનાં શરીરને પોપણ આપવા પૂરતાં કંદમૂળ, જાડનાં પાંદડાં, એવું તેવું ખાઈને નિરં-
તર અરણ્યોમાંજ વાસો કરતા! તેઓ કોઈની સાથે કશું ન
બોલતાં દેવળ મૌન ધારણ કરતા અને નેત્ર ણંધ કરીને, સમા-
હિત ચિત્ત કરીને બેસી રહેતા. તુકારામ કહે છે કે હે અનંત
પરમેશ્વર! મારા ચિત્તની અવસ્થા પણ તું એવીજ કરી દેજે
અને તમામ લોકોને મારાથી દૂરના દૂરજ રાખજે.

પર૨-હું વિચાર કરું પણ તે કોને આધારે વિચાર કરું ?
મને કોણ ધૈર્ય આપનાર છે ? શાસ્ત્રો તો હું ભણ્યો નથી અને
ભણી-ગણીને પંડિત પણ થયો નથી; તેમ હું ભારે વક્તા પણ
નથી; મારી જાત પણ કાંઈ એવી શુદ્ધ નથી; મારે કોઈ પણ એક
વસ્તુનો આધાર નથી. કળિયુગના લોકો તો વળી બહુજ હોશિ-
યાર થઈ ગયા છે. હે મારા દેવ! હું જ્યારે તમારા શુભ ગાવા
માંડું છું ત્યારે તેઓ મારી મજાક ઉડાવે છે. મારા મનમાં તો
હવે સંદેહ પેદા થવા લાગ્યો છે કે મારે તારું ભજન કરવું કે ન
કરવું ? તુકારામ કહે છે કે કાં તો મારે તમામ લોકોનો એકે-
એકનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા તો મારું મોત આવે એ બેથી ત્રીજી
વાત મને ગમતી નથી.

પર૩-હે દેવ! તમે સમર્થ છો. તમારા સંજ્ઞામાં મારે
હાથે કયી વાતની ભૂલચૂક થઈ ગઈ કે તમારા પોતાનામાંજ કાંઈ
ભિણ્ણ આવી ગઈ ? શું થયું તે કહી દો. મારાથી એવો કયો
અપરાધ થઈ ગયો કે જેથી તમે મારો અંગીકાર કરતા નથી ?
પણ આ બધી વાતો હું રક્ત સંતોને કહું છું. તમને છોડીને
બીજી કયી વસ્તુમાં મારું મન આસક્ત થયું, તે તમેજ કહોને ?
એ બાળતમાં તમારા તરફનો કોઈ સાક્ષી હોય તો મને તે પણ

ખતાવી દો. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! હવે મારી સાથે માન માગીને વધારે વાર વિલંબ કર્યાથી શો લાભ છે? તમારા મનમાં જે હોય તે ખરેખર કહી દો.

પર૪-એક પંડરીનાથને છોડીને મારે ખીન્ન, ત્રીન્ન દેવનું કામજ શું છે? નદી બ્યાં એક વાર સમુદ્રને મળી ગઈ પછી તે પોતાનું અસ્તિત્વ જુદું શી રીતે રાખી શકવાની હતી? સૂર્ય ઊગ્યો એટલે હજારો નક્ષત્રોનો પ્રકાશ નહિ જેવો થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો એક પંડરીનાથના સિવાય ખીન્ન કોઈને આગળતોજ નથી.

પર૫-કર્મ અને અકર્મ, એ બેની ભાંજગડમાં પડીને મારે કરવું શું? સો વાતની એક વાત અને ઓ રહસ્યોનું એક રહસ્ય, તે મારા હાથમાં ઘરાઘર આવીને બેસી ગયું છે અને તે, હે દીનદયાળ! તારું નામ છે. આજ સુધીમાં જેમણે જેમણે તારા નામનો આશ્રય લીધો હતો તેવા અસંખ્ય જીવોના મનનું તે સમાધાન કરી દીધું છે અને તેમના મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ હતી તે બધી તે પૂર્ણ કરી દીધી છે. આજ સુધીમાં તારા સ્વરૂપની કદી કોઈએ જમા ખાળુ અને ઉધાર ખાળુ દીઠીજ નથી અર્થાત તારામાં કશો વધારો કે ઘટાડો કદી થયોજ નથી. તું તો સદાય છે તેવો ને તેવોજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! ત્યારે મારા એકલાનો અંગીકાર કરતાં તમને શો ભાર પડી જાય છે?

પર૬-કોઈ કોઈ બળવાન સાધુ મહાત્માઓ એવા થઈ ગયા છે કે પહેલવાનની માફક ખલા ઠોકીને પાંડુરંગના પદની પ્રાપ્તિ કરી ગયા છે; પણ હે દેવ! મારા શરીરમાં તો તેટલું ભરે છે નહિ. હું તો રહ્યો નબળો-ખાંગળો, તેથી હું તો તારા આગળ તારી દયાનીજ લીધ માગતો બિલો રહીશ. જેમના શરીરમાં પૂરતું બળ

હતું એવા સમર્થ સંતોએ તો કાળને લાત મારીને વેગળો કાઢવાની પેરવી કરી હતી. તુકારામ કહે છે કે સંતો તો સૌ ચર-વીરોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ચરવીર છે અને ધૈર્યના આગર સમાન છે.

પર૭-મારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતોએ જે જે ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરી હતી તે બધાંય ક્ષણની મને ઇચ્છા તો છે, પરંતુ તે તે ક્ષણને યોગ્ય થવાની મારામાં તાકાત નથી; માટે હે દેવ! જે ઠેકાણે તે સંતો જઈ પહોંચ્યા છે તે ઠેકાણે મને તુંજ ઊંચકીને બેસાડી દે. સંતો તો અમારા વડીલ અને અમારા પૂર્વજો હતા. તો પછી તેમણે શ્રમ કરીને જે કમાણી કરી હતી તેનો વારસો અમને શા સારું ન મળે ? તુકારામ કહે છે કે તમેજ અમારા આ લાડકોડ પૂરા કરો.

પર૮-હે હરિ ! તારા ઘરમાં મોક્ષની શી ખોટ છે ? મોક્ષના તો તારા ઘરમાં ઢગલા ને ઢગલા ભર્યા પડ્યા છે. ત્યારે હવે એકલા મારે સારુંજ તારા ઘરમાં ખોટ આવી ગઈ ? હું પણ તારી મિલકતના એક હિસ્સાનો હકદાર ખરો કે નહિ ? તું તો અમારો પિતા છે અને સફળ શુણ્ધી પરિપૂર્ણ છે; પછી અમારે કંઈ વાતનો અભાવ ? તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! હું તો તારો જરોજરીઓ થઈ ચૂક્યો છું. હવે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખ.

પર૯-હે મનુષ્યો ! આપણાં બધાનાં નાકજ નકટાં છે અને તેથી આપણે સૌ કદરૂપા દેખાઈએ છીએ, એમ તમે જરાજર ગોખી રાખજો. આપણું પોતાનું મોહું વરણું હોય ત્યારે ગિચારી આરસી ઉપર દાઝે બળીને તેનો ત્યાગ કર્યાથી શો લાભ થવાનો હતો ? દેહના ઉપર આસક્તિ રાખ્યાથી નાક અને આંખોનું જેવું જોઈએ તેવું સૌંદર્ય ખીલી નીકળતું નથી. એ તોં જ્યારે નારાયણ કૃપા કરે અને દેહાત્મભાવ ટળી જાય ત્યારેજ વાસ્તવિક સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ થાય. બધુંવાહને છોડેલાં બાણુ વડે શત્રુના મર્મ

વીંધાઇ ગયાં પણ એ બાણને છોડાવનારો બાણવાહનજ હતો કે, કોઇ બીજી શક્તિ હતી તે કોઇ ભેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે ખરા બોલની અંદર પુષ્કળ સુખ રહેલું છે. એ ત્રિવાય મુખનો બીજો એક પણ ઉપાય નથી એટલું યાદ રાખજો.

પૃ૩૦-હે સંતજનો ! તમારે ચિન્તા કરવાનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી; કારણકે જે સ્ફટિકનો પથ્થર છે તે કાંઈ કરતાં પણ હીરો થનાર નથી. જે ઠેકાણે આપણે અત્યારે છીએ તે સ્થળને અનુરૂપ પ્રસંગો આપણી આગળ આવીને ઊભા રહે છે. આથી કરીને કાંઈક જુદાજ પ્રકારના ભાવ આપણી નજરે પડે છે. અમુક માણસને સન્તનો બહુજ ભય લાગતો હોય છે. બીજાના મોઢામાં શબ્દોની ખોટ હોતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે મારી વાણી એવી સ્વૈરગામિની નથી કે ભાતભાતના ગાંડપણના ચાળાને તે પહોંચી વળે.

પૃ૩૧-યથાવિધિ પૂજન કરવા જેટલી સામગ્રીજ મારી પાસે છે નહિ. હે ઉદાર દાની દેવ ! મારો બધોજ ભાર ઉપાડી લેનાર તમેજ છો. હે નારાયણ ! મારે સારૂ શું કલ્યાણકારક છે તે જાણનાર પણ તમેજ છો. તુકારામ કહે છે કે હે ચિત્કલ ! મેં તો મારી દેહબુદ્ધિ તમારા આગળ સમર્પિત કરી દીધી છે.

પૃ૩૨-હું જ્યારે વિચાર કરવા બેસું છું ત્યારે મને એવું સમજાય છે કે તમારા ચરણ એ એકજ આ સંસારસમુદ્રને તરવાનું સાધન છે. ભવસાગરને તારનાર તારાને ઠેકાણે પણ એ તમારા ચરણજ છે. આટલા વાસ્તે હે દેવ ! મેં તો તમારા ચરણને મારા ચિન્તની અંદર પધરાવી દીધા છે. ભો કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ જેવું કાંઈક હોય તો તે ફક્ત તમારા ચરણોમાંજ છે. મારા મનની પાસે પરમાર્થનું એક રહસ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે અર્થાત્

પરમાર્થ એટલે શું તે મારું મન લાગી ગયું છે. તેથી કરીને તે હરિના આનંદરસમાં ડૂબ્યું ને ડૂબ્યુંજ રહે છે, તુકારામ કહે છે કે એ રહસ્ય મારા હાથમાં ગાળુજ રૂઠું દેખાય છે.

૫૩૩-હરિના શ્રીગુણનું દર્શન કયાંથી મને ગુણનું મુખ પ્રાપ્ત થયું છે. એ ગુણનાં દર્શન કરવાની મારી આંખોને જે ભૂખ લાગી છે તે કેમ કરતાં ટાળી ટળતી નથી. 'વિકૃલ' એટલા ત્રણ અક્ષરોના ગળદનો રમ મારી જીભને એટલો મીઠો લાગી ગયો છે કે તેની આગળ અમૃત પણ શા હિમાગમાં? તે અમૃત પણ ળીકું ફસ જેવું લાગે છે. ધ્રુવણની વાટ સ્વચ્છ થઈ હશે તો તેના વડે બેઠ અને અભેદ એ બેઉનું નિવારણ થઈ જશે. મન અતિશય મળ વડે ભરાઈ ગયું હતું તેને સાફ કરી કરીને સ્કટિકના જેવું નિર્મળ કરી દીધું. તુકારામ કહે છે કે વિકૃલ એ મારા જીવનો જીવનાધાર છે અને તે અમૃત્ય વસ્તુ મારા હાથમાં આવી ગઈ છે.

૫૩૪-હું પરમાનંદરવરૂપ હરિને મારા ગાળુ વડે આલિંગન દઉં છું; ઠાણકે તેમને પાથ કરીને આલિંગન દેવાથી ઠેતનો નાશ થાય છે. તેના સળધીવાતાંલાપકરવાથી મન શાંત થઈ જાય છે, ચિત્તની અદ્ભૂત આનંદ આનંદ થઈ જાય છે અને પ્રેમાનંદની ભરતી જમણા જોગથી ચઢી આવે છે. એવું કયાંથી લોકોની અદ્ભૂત માનપ્રતિષ્ઠા વધે છે અને છેવટે વંકુઠની પ્રાપ્તિ થાય છે. હરેક પ્રકારનું આત્મહિત પૂર્ણ શે પ્રાપ્ત થાય છે. માયિક અને વ્યાવહારિક બેઉ પ્રકારના સમાગ્નો મૂળકાળ સહિત નાશ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારે તો એક વિકૃલજ જોઈએ. તેના મિવાય બીજી દોડ પણ વસ્તુની મને ગિતકૃત ઇચ્છા નથી.

૫૩૫-ઓ મારી વિકૃલા માવડી! તું અમારા ઉપર કૃપા કરનારી અમારી જનેતા છે અને તારે શરણે આવેલાઓનું તું

પ્રેમસહિત જતન કરે છે. તારાં સ્તનોમાંથી હમેશાં પ્રેમામૃત-
નો પાનો છૂટે છે અને તારી આંખોમાંથી શુદ્ધ અમૃતની સેર
છૂટ્યા કરે છે. તું તારાં બાળકોને ભૂખતરસથી દુઃખી થવા દેતી
નથી. તું તેમના અંતઃકરણની ઇચ્છાઓને આગળ આગળથી
જાણી જાય છે અને તેમની પૂર્તિ કરતી રહે છે. આશા, તૃષ્ણા,
માયા, ચિંતા વગેરેને તું અમારાથી દૂર ને દૂર રાખ અને અમને
તારા સ્વરૂપની સંગ્રાથે કીડા કરવાનો સુયોગ દે. તુકારામ કહે
છે કે તું અમને સંતોની સંગતિમાં રાખજે કે જ્યાં આગળ
કાળતું કાંઈ ચાલતું જ નથી.

પૃ૩૬-આપણે જ્યાં જ્યાં જઈશું ત્યાં ત્યાં આપણું પ્રારબ્ધ
આપણી જોડે જોડે ચાલ્યું જ આવે છે અર્થાત્ આપણને આપણું
પ્રારબ્ધ પ્રમાણે લાલહાનિ સુખદુઃખાદિ મળ્યાજ કરે છે. જે
ખાસ થાય છે તે તો એક સંત સમાગમથી જ થાય છે. પૂર્વનાં
પુણ્યકર્મ અનુકૂળ હોય તો સંતોનો વિયોગ કરાવનાર કારણો-
રૂપી ખીજના અંકુર ફૂટતા જ નથી. દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, એમની
પ્રાપ્તિ થવી એ કાંઈ સફલાગ્યનાં લક્ષણ નથી. એને બદલે સંતોની
નિકટ રહેવાનો સુયોગ મળી આવે તો તેને સફલાગ્યની નિશાની
માનવી જોઈએ; કારણકે જે વાસ્તવિક લાભ છે તે એજ છે. તુકારામ
કહે છે કે સંતોના ચરણોનો જ આશ્રય લેવો અને તેમની આગળ
જીવભાવતું બલિદાન દઈ દેવું એજ એક સાધન છે.

પૃ૩૭-હવે તો હું મારા મનથી તલમાત્ર યશુ ક્રિકર ચિંતા
કરવાનો નથી. કૃપા વિઠાળાના ચરણને જ જોરથી પકડી રાખીશ;
જેની સહાયતા વડે સાધક સંસારમાગરને તરી જઈને તેને પેદે-
પાર ચાલ્યો જાય છે, જેની સહાયતાથી અતિ કઠિન ગર્ભવાસનાં
કષ્ટ ટળી જાય છે, એવું અવિનાશી પરમ ધન તે દેવના ચરણજ

છે અને તેનીજ મારે હવે પ્રાપ્તિ કરી લેવી છે. તુકારામ કહે છે કે મને આ દેહ મળ્યો છે તે બહુજ સરમ મળી આવ્યો છે અને હું આ લોકોમાં મનુષ્ય થઈને આવતયો છું તે ઘણુંજ ઉત્તમ થયું છે.

૫૩૮-(પૂર્વેના અણંગમાં દર્શાવેલા બાવનું) હું મારા જીવની પેરે કાળજી રાખીને જતન કરીશ; કારણકે એજ ધન મારા અંતઃકાળના સમયનું પરમ જીવન છે. એટલા વાસ્તે હું એ ધનનો ખૂબ સંચય કરીશ અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે એ ધનને તો હું મારા હૃદયરૂપી નાનકડી ડાખીમાં સાચવી રાખીશ.

૫૩૯-પ્રભુ છે તો અતિ મહાન પણ તે છતાં ભક્તોના બાવને વશ થઈને તે પોતાના વિરાટ સ્વરૂપને છેક નાતું સરખું જનાવી દે છે અને ભક્તના નાનકડા હૃદયની અંદર નિવાસ કરે છે. ભક્તના પ્રતાપે તેની પાસે જે કાંઈ કામ કરાવીએ તે તેને કરવાં પડે છે અને પોતાના ભક્તોના મનમાં જે જે કામના હોય તે બધી તેને પૂર્ણ કરી દેવી પડે છે. આખા વિશ્વનું દાન કરી દેવાને સમર્થ એવા પ્રભુ તે પોતાના ભક્તોની પાસે તુળસીનું પાંદડું અને પાણી માગતા ઊભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તે પોતાના ભક્તોની આગળ નામરૂપાત્મક સશુણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે તે ઘણુંજ સરસ અને મગવડ ભરેલું છે.

૫૪૦-મોહું સદ્ભાગ્ય હોય તોજ પાંડુરંગના ચરણની પ્રાપ્તિ થાય. એ અલભ્ય લાભને તો હું આજ પછી એક દાણ-વારને ગાટે પણ કદી વિસરનાર નથી. ઈટના ઉપર પોતાના બેઠે ચરણને એક સરખી રીતે ગોઠવીને ઊભોલા પાંડુરંગના ચરણનું રહસ્ય મને સંતોએ સમજાવી દીધું છે. એટલા વાસ્તે તો હું

ખીજા ઘઘાજ કામકાજને એક કોરે ફગાવી દઇને એ અચ્છુતુ ધ્યાન કરવાનોજ નિશ્ચય કરીને બેઠો છું તુકારામ કહે છે કે પુણ્ય અને પાપ એ બેના યોગથી હવે પછી થનારા જન્મમૃત્યુ-રૂપી ફેરાનો હું તે ધ્યાનના પ્રતાપથી નાશ કરી દેવાનો છું.

૫૪૧-પતિવ્રતા નારીને તેનો પતિ જેવો પરમ પૂજ્ય છે તેવા અમારે અમારા નાગયણુ છે જેવી રીતે લોભી માણસને મન વાણી અને કર્મ વડે તેનું ધન અત્યંત વહાલું છે તેવા વહાલા અમને અમારા નારાયણુ છે તુકારામ કહે છે કે માત્ર મન એક-નિષ્ઠ થઈ ગયું છે તે એક વિઠોગાના સિવાય ખીજા કોઈને એાગણતુજ નથી

૫૪૨-ગાયત્ર ગાવું તો વિઠ્ઠલના નામનુજ ગાવું અને ચિત્તની અદર એકલા વિઠ્ઠલનુજ ધ્યાન કરવું દર્શન કરવું હોય તો ઈંટના ઉપર પોતાના બેઠે અ-છને એકમરખા રાખીને બેભેલા વિઠ્ઠલનુજ દર્શન કરવું. વિઠ્ઠલ ચનાથ જીવોનો બધું છે અને કૃપાના તો મહામાગર સમાન છે સસારના બધનને અને ચમત્તા પાથને તે એક તથામા તોડી નાખે છે પોતાને ચન્ને આવેલા જીવોને વિઠ્ઠલ મુક્તિનું દાન દે છે સતોની સગતિ વડે વિઠ્ઠલની પ્રાપ્તિ થાય છે વિઠ્ઠલ એ શુભોનું આશ્રયસ્થાન છે અને મર્વ પ્રકાશની ગિદ્દિઓ પણ વિઠ્ઠલજ છે મને તો વિઠ્ઠલના નામની સમાધિ લાગી ગઈ છે તુકારામ કહે છે કે મને વિઠ્ઠલનું નામ જપવાથી બારે મુળ થાય છે અને તેના યોગ વડે કરીને મારૂં મોટું મીઠું થઈ ગયું છે

૫૪૩-વિઠોળાને આપણે હાથ કરી વેવાનો ન્હોતો મને હવે સમજાઈ ગયો છે તેથી કરીને હવે એ બાગતને વિષે મારા મનમાં કશો ભય રહ્યો નથી હરિની શક્તિ ઠેપી અફશુત છે ! તેમની

આગળ જરાક કાલાવાલા કયાં એટલે તરત તે પોતાની મેળેજ આપણા હાથમાં આવી પડે છે. પછી જેમ તેના મનમાં આવે તેવી તે પોતાના ભક્તોની સ્થિતિ દરી દે છે. કોઈ છુટોછવાયો એકલસૂરો ભક્ત હોય તો તેને પોતાના એકલાના ભાવના બળ વડે વિઠ્ઠલને પ્રાપ્ત કરતાં લાંબો કાળ વહી જાય છે, પણ વિઠ્ઠલ-ભક્તોની મંડળીમાં જિભા રહીને જ્યાં તેમને એકજ વાર હાંક મારીએ એટલે તે તત્ક્ષણ આપણી સન્મુખ આવીને જિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો દેવને પ્રેમના બંધન વડે મારા પોતાના જીવની જોડે બાંધી રાખીશ. હું તેમને કદી પણ છોડનાર નથી; કારણકે બધાજ ભાવોના સંબંધમાં હું ઘણો ઉદાર છું.

૫૪૪-ભક્તજનો કદી અહીં આવી ચડે છે ત્યારે વૈકુંઠ-વામ્ની લોકો તેમને વિષે એવી ધારણા રાખે છે કે તેઓ વૈકુંઠની વાટ શોધતા અહીં આવ્યા હશે; પણ ભક્તજનોના મનમાં તો પરલોક સંબંધી કરી ઈચ્છાજ હોતી નથી. વળી જન્મમરણને વિષે પણ તેમના મનમાં કદી ભય કે ચિન્તા હોતાં નથી. એવા હરિના સેવકોને ધન્ય છે ! તેમને માટે ગર્ભાવાસ કષ્ટદાયક નથી પણ અતિ સુલભ અને સુખરૂપ હોય છે અને એવા ગર્ભાવાસની તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ અભિલાષા રાખે છે. મોટાં મોટાં તીર્થોને તેમને મળવાની ઈચ્છા થાય છે. એવા ભક્તોને સુખેથી હરિકથા શ્રવણ કરવાની તક મળશે એમ ધારીને યમ અને ધર્મ બહુ ઉત્સુકતાપૂર્વક રાતદહાડો હાથ જોડીને તેમના આગમની વાટ જોયા કરે છે. ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓને હરિભક્તો પોતાની પાસે બોલાવતા તો નથીજ પણ તેઓજ તેમને મળવાની ઉત્સુકતાપૂર્વક તક શોધ્યા કરે છે અને મોક્ષ પણ તેમનો સાચુજ્ય ભાવ જોઈને તેમની વાટ જુએ છે. જે સ્થળમાં હરિભક્તો જિભા રહે છે તે સ્થળ પણ હરિના પ્રેમાનંદ વડે નિત્ય તૃપ્ત થયા કરે છે, તેઓ

પોતાની સંજતિનું દાન દઇને મહાપાપી ત્રાંકાળાદિકને સહજ-
માં ઉદ્ધાર કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે સૌ કોઈ તેમની
આશા રાખ્યા કરે છે પણ તેઓ સૌ ભાવોના પ્રતિ ઉદાસીનતા
રાખે છે. જેમને તેમનાં દર્શન કરવાનો સુયોગ મળે છે તેમનાં
ભાગ્યને ધન્ય છે !

પ૪૫-ઉપરની બાબુએ સોનાનો ઢાળ ચઢાવીને અંદરથી
સાવ ત્રાંખું હોય એવું ઘરેણું લઈને કોઈ ચોકસીની દુકાને વેચ-
વાને જાય અને તેના બદલામાં નડકર સોનાના દાગીનાની કિંમત
માગે પણ તેને કોઈ આપવાનું થોડું હતું ? ચતુર ચોકસી તો
પારખી લે છે કે તેની અંદરના ભાગમાં તો નથું ત્રાંખું છે;
અને ત્રાંખું તથા સોનું બેઠેને તે અલગ અલગ પણ કરી શકે
છે. પાણી અને દૂધનો મેળ થાયજ કેવી રીતે ? દૂધમાં પાણી
રેડયું હોય પણ જે ખરા દૂધના સ્વાદને જાણે છે એવા લોકો તો
દૂધ અને પાણીનો ભેદ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે જે મૂળે જૂડું
છે તેનું હંમેશાં ભારે અપમાનજ થાય છે.

પ૪૬-પત્રાળીની સાથે કોણું તાણી બાંધીને તે પત્રાળીને
પાણીમાં ફેંકીએ તો તે પત્રાળી તરે કેવી રીતે અને તરતી તરતી
સામે કિનારે જઈ પહોંચે પણ કેવી રીતે ? એજ પ્રમાણે જીવો
પોતાનો વિનાશ પોતાને હાથેજ કરે છે. એવા લોકોને બીજા ગમે
તેટલો સહુપદેશ દે પણ તેઓ કાને ધરવાનાજ નહિ. પોતાને
ભૂજ લાગી છે એમ સમજીને કોઈ ઝેરના લાડુ ખાઈ જાય તો
તે શી રીતે બિટીને બિલો થવાનો હતો ? આનો અર્થ એ કે તેણે
પોતાનો ઘાત પોતાને હાથેજ કર્યો. તુકારામ કહે છે કે પોતાની
આગળ આગળ ચાલનારાઓથી બિલકે અને આડેઅવળે રસ્તે
જનાર ભૂલો પડે છે.

૫૪૭-પરમાર્થનો રસ્તો જે અમે લોકોને જતાવીએ છીએ તે અમે બીજાઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને વારતેજ જતાવીએ છીએ. એ સિવાય અંગને તેમ કરવાનું બીજું કશુંજ પ્રયોજન નથી. અમે જોઈએ છીએ કે લોકો સંસારની અંદર ડૂબી મરે છે અને તે અમારાથી દેખી ખમાતું નથી અર્થાત્ તેમનાં કટપાંત સાંભળીને અમારે કાળજે ધકકે લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે આ પાપી સંમારમગ્ર જીવો એવા છે કે જ્યારે તેમનાં કરેલાં કર્મનાં ફળ આજવાનો વખત આવી પહોંચે છે ત્યારેજ અમારી કહેલી વાત તેમને ગળે ઊતરે છે અને તે વખતે તેઓ અમારીજ આંખોના તરફ જુએ છે.

૫૪૮-જે ઉપાય વડે દેવની નજીક જવાય, દેવના સંબંધી અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપાય કામે લગાડી દેવો જોઈએ. એ સિવાયની બીજી તમામ વ્યર્થ ખટપટને એક બાજુએ ફગાવી દેવી જોઈએ. અરે બાપુ ! તું હવે જાગી ઊઠ, જાગી ઊઠ અને મેં જે હુમણું કહ્યું તેના વિષે વિચાર કરવા મડી જા. ખાલી શા માટે દુઃખી થયા કરે છે અને વ્યર્થ શ્રમ કરી કરીને લોહીનું પાણી કરી દે છે ? તું તારા માથા ઉપર જ્ઞાનનો વ્યર્થ બોલે ઉપાડીને ચાલ્યા કરીશ તો એક દહાડો આ સંસારના કોઈ પણ એકાદ ખાબો-ચિયાની અંદર તું ડૂબી સરવાનો છે. એમ કર્યાથી તારો કદી દહાડો વળનાર નથી અને સંસારમાથી કદી છુટકારો થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે જો તારે દેવની નજીક જવુંજ હોય તો ત્યાં તું ફક્ત ભાવની મદદ વડેજ જઈ શકીશ. તારું જ્ઞાન ત્યાં તને કોઈજ કામમાં આવવાનું નથી અને એ માર્ગના ઉપર કશુંજ અજવાળું નાખનાર નથી.

૫૪૯-મને ધનનો લાભ થાઓ અથવા મંત્રિની પ્રાપ્તિ

થાઓ એવી માગણી કદી મારા મોઢામાંથી નીકળતીજ નથી; કારણકે હું જાણું છું કે ઉપરોક્ત બેઉ વસ્તુઓ ફક્ત દુઃખજ દે છે અને નીચે ગળડાવી પાડે છે. મારું મન કોઈની પણ નિંદા અથવા સ્તુતિ સાંભળવામાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. તુકારામ આશા અને મોહ એ બેની જાળમાં બે ગૂંચવાઈ પડ્યા તો દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા છોડી દેવી.

૫૫૦-જ્યાં ચિત્ત સાક્ષીરૂપ થઈ ગયું એટલે પછી લૌકિક વ્યવહારની સાથે સંબંધજ શાનો રહ્યો ? આપણું હિત તો આપણી પોતાની સામેજ પડેલું છે. દેવ તો અંદર તેમજ બહાર સર્વત્ર વ્યાપક છે, એવા વિચારને મનની અંદર દબ કરવો એનુંજ નામ સાચો ભાવ. આપણા તરફથી આપણા શુદ્ધ ભાવને વિષે કાંઈ પણ કહેવું ઉચિત નથી; કારણકે એનું ખરેખરું સ્વરૂપ તો આપણી નહિ પણ બીજા લોકોની આંખે દેખાય છે. જે મનુષ્ય તેનો ઉપભોગ કરે છે તેને માટે તો તે વસ્તુની આંતરિક મીઠાશ એજ વાસ્તવિક હેતુ છે; તેને બહારના રૂપરંગનું પ્રયોજન હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે કાર્યસિદ્ધિ તો શુદ્ધ ભાવવડેજ થાય છે; એટલે જેમના અંતરમાં શુદ્ધ ભાવનો ઉદય થયો હોય છે તેમના મહિમાનાં વખાણ કરનાર ભાટ ચારણનું કામ ભગવાન નારાયણ પોતેજ કરી લે છે.

૫૫૧-હું જે જે બોલ બોલું છું તે બોલ મારા પોતાના નથી પણ વિકૃલનાજ છે. વિકૃલજ મારા મોઢાની મારફતે બોલે છે. આ બાળતને વિષે તમે જીવતા રહો ત્યાંસુધી જરા પણ શંકા કે ચિંતા કરવીજ નહિ. માત્ર હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળો અને તેને તમારા હૃદયની અંદર ધારણ કરો. એમ કરવાથી તમારું હિત થશે. કોઈ તમને સીધો રસ્તો બતાવે અને તમે તમારો માર્ગ

કારને વશ થઇને તે રસ્તાનો ત્યાગ કરો તો તેમાં દોષ તમારા અહંકારનો છે. તુકારામ કહે છે કે મારા મોઢાની વાટે વિઠ્ઠલજી ખેલી રહ્યા છે એમ નક્કી જાણજો. આવું જે સમજે છે તેજ ખરું સમજે છે. હું તો માત્ર મપારાતું કામ કરું છું' અર્થાત્ પ્રભુના જ્ઞાન-રાશિમાંથી પાલીએ પાલીએ લોકોને જ્ઞાન ભરી આપું છું.

પપર-મનુષ્યોએ પોતાના ઉદરપોષણ પૂરતી પ્રવૃત્તિ કરીને વાસનાના મોઢામાં તેનું જરૂરજોગું ભાથું આપી છૂટવું પણ તેથી વધારે પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ. ચિત્તને સર્વદા સમાહિત અવસ્થામાંજ રાખવું. નારાયણને પોતાના અંતઃકરણની અંદર પધરાવવાની આજ એક માત્ર આવી છે. હંમેશા આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થોની વચ્ચે વિવેક કરવામાં કુશળ અને તત્પર રહેવું જોઇએ. સારાંશમાં હંમેશાં એવી રીતે વિવેકયુક્ત વિચાર કરતાજ રહેવું જોઇએ. તુકારામ કહે છે કે જેમ જેમ તમારા શરીરની પ્રવૃત્તિ હરિભજનના ભણી વળતી જશે અર્થાત્ તમારી ઇન્દ્રિયો વિષય-પરાડ્મૂખી મટી જશે અને અંતર્મુખી થવા માંડશે તેમ તેમ તમારાં આંતર્યામુખી સામે પારમાર્થિક સ્વાત્મસ્વરૂપનો બોધ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતો જશે અને તમે આત્મસાક્ષાત્કારની નજીક જાઓ છો એવું તમને સ્વાનુભવ વડે સમજાતું જશે.

પપ૩-હું ભગવત્ચિંતનના અચિંત્ય (ખીજા અર્થમાં ચિંતા-રહિત) આત્મપદના ઉપર સ્થિર થઇને બિલો છું. હવે મારે એ ચિંતનને શા માટે વધારે વખત સુધી લંબાવ્યા કરવું જોઇએ? હવે તો મારે સાફ એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે બિલકુલ નજ બોલવું પડે તો ઘણું સાફ. શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું હવે કશુંજ પ્રયોજન બાકી રહી ગયું નથી. પરમાર્થની સાધનાની દિશામાં મારાથી જેટલી ત્વરા થઇ શકશે તેટલી હું કરીશ અને

મારા અંતઃકરણમાં કોઈ પણ જાતના સંશયને દૂકવા દઈશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે મારા શરીર ઉપરનો તેમજ સ્ત્રી-પુત્રાદિક ઉપરનો મારો મોહ ટળી ગયો છે અને તે મારાથી એટલો દૂર જતો રહ્યો છે કે ફરીથી તે મારા મનમાં પ્રવેશ કરવા પામે એવો સંભવ હવે રહ્યો નથી. ટૂંકામાં કહેવા જઈ તો મારા તમામ પ્રપંચનો જેવો જોઈએ તેવો ત્યાગ થઈ ગયો છે.

૫૫૪-નિર્ગુણ હરિસ્વરૂપનાં સગુણ દર્શન થઈ ગયાથી લેદ-રહિત પરમ ઐક્યને ઠેકાણે લેદ સિદ્ધ થાય છે. હે મારા દેવ! હવે તમારી અને અમારી વચ્ચે આજ પછી એકતા થવી મુશ્કેલ છે. એનો અર્થ એ કે તમે જ્યાં છો ત્યાં અમે અને હું જ્યાં છું ત્યાં હું એમ બેઉ પોતપોતાને સ્થાને જેમ છીએ તેમ ને તેમજ રહીએ એજ ઉત્તમ છે. તમારાથી હું વેગળો ન રહું એવી મેં આજ સુધી ઘણીય વિનવણીઓ કરી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવે તો અમારા શરીરમાં પણ તમારા શરીરના જેવી કઠણતા આવી ગઈ છે.

૫૫૫-હે દેવ! અમે તમારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. હવે તમેજ કહો કે અમે તમને છોડીને તમારાથી વેગળા જઈ શકી-એજ કેવી રીતે? આ પ્રશ્નનો વિચાર તમે પોતે તમારા અંતઃકરણની અંદરજ કરી જુઓ તો કેલું સારું? હવે એની અંદર મારે દાંધજ ઓછું વધતું કરવાનું છે નહિ. જે ઠેકાણે તમે મને મોહવા દીધો છે તેજ ઠેકાણે હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરતો બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે જો હું તમારી જેમ ક્રિયાનટ બની ગયો હોત તો વળી આથી વધારે ચોખ્ખેચોખ્ખું તમને કહી સંભળાવત પણ ખરો.

૫૫૬-હે પાંડુરંગ! તમે મારા ભક્તિરસનો અથવા મારા

પ્રેમભાવનો નાશ કયો છે ને? બોલો, સાચેસાચું કહી દો. તમે આવી રીતે મારો સર્વનાશ કરી નાખ્યો તેથી હવે હું તમારા મોટાપણાની જરા જેટલી દરકાર કરવાનો નથી. હવે તો હું તમારી બધીજ છાનીછૂપી વાતો ઉઘાડી પાડી દઈશ. હવે હું જરાય આગળ પાછળનો વિચાર કરનાર નથી; કારણકે હવે મારો અને તમારો સંબંધ મૂળમાંજ રહેવા પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આજે તમે ચોખ્ખેચોખ્ખું કહીજ દો અને મારો તમારી સાથે કયા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનો મારા અંતઃકરણની અંદર છેવટનો નિકાલ કરી દો.

૫૫૭-દેવ જૂઠા છે એવો હવે મને મારા મનની અંદર સંશય પડી ગયો છે; કારણકે તેમની સેવા કરતાં કરતાં મને એવો અનુભવ થતો ગયો છે. હે દેવ! શૂન્ય અવસ્થામાં રહેવાની તમને ભારે કુટેવ પડી ગઈ છે અને આખા મ સારમાં તમારી એ અપદ્મીતિનો ડંકો વાગી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તમે ઘણાજ અચળ છો તેથી કરીને તમારી કોઈ પણ વાતનો મેળ કદી બેસતોજ નથી.

૫૫૮-જેમ રહેવાય તેમ રહેવું એવો જે અમોએ નિશ્ચય કર્યો છે તે ઉત્તમ છે. હે નારાયણ! તમે પોતે બધી વાતમાં ઉદાસીન ભાવ રાખો છો. ત્યારે હું પણ તમારું જોઈને ઉદાસીનતા કેળવીશ. કોઈ એક ઠગનો ખીજ તેનાથી મોટા ઠગનો એકાએક મેળાપ થઈ જાય તેવીજ રીતે મારો અને તમારો યોગ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે ફિકર-ચિન્તા રહિત જીવો અને તેવા જીવોએ કરેલો દાવો, એ વિષયને લઈને મારે દેવની સાથે લડાઈ લડવી છે.

૫૫૯-હે દેવ! તમે જાણો તો છોજ કે મેં તમારા અનેક

પ્રકારે અત્યંત કાલાવાલા કર્યા છે, પણ તમારા મન ઉપર તેની કશીજ અસર થઈ નહિ. હે દેવ! હવે તમેજ કહો કે મારે કેવી રીતે જૂઠી જૂઠી મૈત્રી ચાલુ રાખવી? આજંથી મારી અને તમારી મૈત્રીનો તાર તૂટી ગયો જાયુજો. હવે આજ પછી મારો અને તમારો મેળાપ ફક્ત ધ્યાનાવસ્થામાંજ થઈ શકશે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ પ્રકારની મનમાં ઇચ્છા રાખીને જીવન એ ભારે લજ્જા અને ધૈર્યરહિતપણાનું લક્ષણ છે.

૫૬૦-મારા મનને એક વાતનું અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યા કરે છે. તે વાત એ છે કે જેમ કોઈ મૂકદાની આગળ તેનાં સગાં-વહાલાં કલ્પાંત કરીને તેને કહે છે કે, 'ભાઈ! તું જાઠ! તું જીલો થા તું અમારી સાથે વાતચીત કર' અને તે લોકોનું કહેણ જેવું વ્યર્થ જાય છે તેમ હે દેવ! તમારી આગળ મેં જેટલા જેટલા કાલા-વાલા કર્યા તે ગધા પણ તેટલાજ વ્યર્થ ગયા છે! કોઈને ખોટું કામ કરતો જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તેના ઉપર ગુસ્સો ચઢ્યા વગર રહે છે? તુકારામ કહે છે કે જો વિહ્વલ! હું આમ શા કારણથી કહું છું તેનો તમેજ વિચાર કરો.

૫૬૧-મારે કોઈ પણ વસ્તુ માગવાની ઇચ્છા તો છેજ નહિ ત્યારે હું જેટલો ગધો સંકોચ કરું પણ શા માટે! હું મારા મનની અંદર અમુક અમુક ઇચ્છાઓ રાખીને તેમની પ્રતિ કરવાને સારૂ કોઈ ખોટા માણસની પણ સ્તુતિ કરનાર નથી. સૌ કોઈ સારી રીતે જાણે છેજ કે જે વાત મારા મનને વિચાર કરતાં સાચી લાગશે તેજ વાત હું પકડી રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અહીં સ્વામી-સેવાની વાત કેવી?

૫૬૨-દેવના ચરણ આગળ નમસ્કાર કરવાનું કાંઈજ ક્ષણ નથી. એવું કયોંથી ઉદ્ધાર પણ કેવી રીતે ઘવાનો હતો? સાક્ષાત્

મેળાપની વાતજ ન્યારી છે અને તેવો મેળાપ થાય તો તે સૌના મનને ગમે છે. એક બીજાની દૃષ્ટિ સામાસામી મળી ગઈ ન હોય ત્યાંસુધી ખાલી મોઢોં મોઢાના બોલ કેવળ લૂણા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલો વાસ્તેતો હું કાંઈ પણ ન બોલતાં એક અંતઃકરણને મારા સાક્ષીની જગ્યાએ રાખીને હું કદાચ મૌનનુંજ સેવન કરું છું.

૫૬૩-સદા અવિચળ રહે અને તદ્દન લયરહિત હોય એવું જો કોઈ પણ સ્થાન હોય તો તે દેવનાં ચરણજ છે, એમ બાણીને હું માત્ર તેમના ઉપરજ શ્રદ્ધા વિશ્વાસ રાખીને બીજી બધી બાબ-તોના પ્રતિ ઉદાસીન લાવ રાખી બેઠો છું. મારા મનમાં હરિના ચરણને માટે સ્વાદ-વૃત્તિ રહેલી છે, તેથી કરીને મને તે ઘણા મિષ્ટ લાગે છે અને તેમના સંબંધી રસવૃત્તિ સફળ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે મારે ગળે મેં હરિનામની માળા ધારણ કરી છે અને ગાઝું શરીર મેં હરિપ્રેમરસથી ભરપૂર કરી દીધું છે.

૫૬૪-જ્યારે સંશયમાત્રનું પૂરેપૂરું નિવારણ થઈ જાય ત્યારેજ તેમાં રસ પડે છે. જે રસહીન ક્રીડુંક્સ એવું હોય તેના પ્રતિ કોઈને આકર્ષણ થતું નથી તેમ આદરલાવ પણ નથી હોતો. એવા નિરસ વિષયના પ્રતિ કોઈને રૂચિ નથી હોતી. હે દેવ! હવે આજ પછી મને જુઠી વસ્તુઓના મોહપાશમાં ગાંધી રાખશે! મા અને હું તમારી પાસે બેસવા સારૂ વળતોવળત કયે ઠેકાણે આવ-જા કર્યા કરું? અને તમારી મને પ્રાપ્તિ ન થાય તો પછી મારે જીવવાનું બીજું કારણજ શું છે? અર્થાત્ તમારી પ્રાપ્તિ ન થઈ અને મારો જીવ ગયો તો મરવામાં મને કશું તુકસાન નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ નાનું છોકરું કોઈ ચીજની ખૂણ હઠ લઈ બેસે ત્યારે તેનાં માળાપ આખરે ગમે તેમ કરીને તે ચીજ આપીને

તેનું સાંત્વન કરે છે તેમ તમે પણ મારી આટલી હઠ પૂર્ણ કરો.
અને મારા મનને સાંત્વન આપો.

૫૬૫-વાચાવટે પુષ્કળ બકવાદ કરીએ પણ તેથી શું વળ્યું ?
વાણીને અતુરૂપ દરણી હોવી જોઈએ અને જેવું મોઢથી બોલીએ
તેવો અનુભવ હોવો જોઈએ પણ એ બાદુ દુર્લભ છે. હું તો જ્યાં
જોડે છું ત્યાં એવું જોડે છું કે એક જણને કાંઈ કરતો જોઈને
બીજા લોકો તેની નકલ કરે છે, પણ એવી સ્થિતિને પકડી રાખીને
આપણાથી શી રીતે નિશ્ચળ બાવે બેઠી રહેવાય ? કારણકે આપણા
રસ્તામાં કાળ તો બિલેલોજ છે અને તેને આપણે જીતવોજ જોઈશે.
પેટ ભરવાને સારૂ દાંભિક પરમાઈની દુકાનો માંડ્યાથી અને
તેમાં વધારો ક્યાંથી બિલગ્રી મૂળ મુદલમાંજ ઘટ લાગશે. તુકારા-
રામ કહે છે કે હે નારાયણ ! તું તારા અભય વરદ હાથ મારા
ઉપર મૂકીને તું મને જગાડી દે એટલુંજ ઘણું છે.

૫૬૬-આપણું મન ત્યાં એક વાર સ્થિર થઈ ગયું એટલે
પછી કરી વાતની ઉત્પ્રજ્ઞા અને તાલાવેલી રહી શકતાં નથી.
હે દેવ ! તમારા કોતુક અને તમારી અતુરમયાં મને કાંઈજ
સમજણ પડતી નથી. (પૂર્વે મેં જે કહ્યું છે તે) બધું તમારા
મહિમાની કીડા માત્ર છે; પણ તમે જીવોની અંદર અનેક પ્રકાર-
ની ચિંતાઓ અને તૃષ્ણાઓને ઉત્પન્ન કરાવો છો, તેમની પાસે
નાના પ્રકારના નાચ નચાવો છો અને તેમના મનની અંદર વિવિધ
પ્રકારના કોડ પેદા કરો છો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમેજ
તમારા મહિમાનો વિસ્તાર કરવાના હેતુથી આ સંમારની બધી
પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છો.

૫૬૭-હવે તો હું ઘણો બળીઓ બની ગયો છું તે યાદ
રાખજો. ‘હું પતિત પાવન છું’ એવું હે દેવ ! તમે વચન

આપેલું ને વચનની ગૂંચમાં હું તમને ગૂંચવી પાડીને જાંધી લેનાર છું. અત્યાર આગમચ તો જે થયું તે થયું પણ હવે તો તમને જાંધીને કેદ કરી લેવાની કેટલીય મામિક યુક્તિઓ મને આવડી ગઈ છે. તમારી તમામ ચેષ્ટાઓનો સંબંધ તોડી નાખવા જેટલી હોશિયારી હવે મારામાં આવી ગઈ છે. હે દેવ! હું જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ જનતો જાઉં તેટલા પ્રમાણમાં તમે પણ મારી આગળ શુદ્ધબુદ્ધ જની જાઓ. તુકારામ કહે છે કે અમારી અંદર આત્મસ્થિતિની લાવના મૂળથીજ છે. તેવા તમે પણ પોતે પોતાના સ્વભાવે કરીને હશેજ.

૫૬૮-હવે તમે મારી સંભાળ લેતા નથી અને લેવાના પણ નથી એવી મારી પાકી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે, પણ હે દેવ! તમે શું મને ઘેર્યહીન માની લો છો? જો એમ જ હોય તો પછી અમારો ઉદ્ધાર કરવાની જાળ તમે આવડા લાંબા લાંબા વાયદા શા માટે કરો છો? અમારા ઉદ્ધારને વિષેની તમારી પાછળ લાગુ પડેલી જલાનો તમે એક વારનો નીવેડોજ લાવી દોને! એટલું તો નક્કીજ માની લેજો કે અમારા કકળાટમાંથી તમારો કેઈ દહાડો છૂટકો થનાર નથી. જ્યાંસુધી તમે અમારો ઉદ્ધાર નહિ કરો ત્યાંસુધી અમે તમારું માથું ખાધાજ કરીશું. આવું જો તમે જરાજર સ્મરણ ગયાજ હો તો પછી તમે અમને શા સારૂ વાર-વાર ટળવળાવો છો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે ઘણા ભાગ્યવાન છો. તમારી પાસે કયી વસ્તુનો અભાવ છે? ત્યારે હવે મારો ઉદ્ધાર કરવો એમાં તે તમારા જેવાને માટે શા મોટા વેદ લાણવાના છે? અર્થાત્ એકામ તો તમારે સારૂ રમત જેવું છે.

૫૬૯-હે દેવ! મને એમ લાગે છે કે તમે મને ખરેખર ભૂલીજ ગયા છો. મેં તો તમારી આગળ એકસરખી રીતે કલ્પાંત

કરવાનું જારીજ રાખ્યું છે. 'હું' પતિતપાવન છું' એવું તમે જ્યાં ત્યાં કહેતા ફરો છો અને એવું તમારું ગિરદ છે એવું કહેવાય છે તે વિષે તમારે હવે શું કહેવું છે તે બોલી નાખો. હું દ્રવ્યનો ભૂખ્યો નથી અને દ્રવ્યના લોભને વશ થઈને તમારી આગળ કાલાવાલા કરવા આવ્યો નથી. આઘી કરીને તમે મને ગમે તેવી એકાદ મૂળ જેવી વસ્તુ આપીને પટ્ટાવવા માગતા હો તો તેમાં તમારી ભૂલ થાય છે. હું એવી લાલચમાં ફસાઈ પડું એવો નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં તો અહંભાવ સહિત મારો દેહ તમારી આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે.

પાછો-હે દેવ! હું તમારે શરીરે વળગીને તમને પ્રેમાલિંગન દઈ છું. એવે વખતે તમે ઘણા મોટા છો એવો વિચાર હું મનમાં લાવનાર નથી. જેમ કરવાથી મારી અને તમારી આખરૂં લોકોની અંદર ઘરાઘરા સચવાઈ રહે તેનો વિચાર રાખજો. જ્યાંમુઘી અમારી અક્કલ ચાલે ત્યાંમુઘી તમારી અને મારી વર્તણૂંકમાં જે જે કારણો નિંદા અથવા ટીકાને પાત્ર હોય તે બધાં કારણો તમારે દૂર કરવાં જોઈએ. એક વાર તમને મારા સકંઠમાં પકડી લેવાનો મને ઘણો સરસ લાગ મળ્યો હતો તે તમને યાદ છે ને? ખરેખર જ્યારે જ્યારે મને એવો લાગ મળશે ત્યારે ત્યારે હું મારું ગળું તમારા પગની સાથે બાંધી રાખીશ અને તમને ઊંઘવા નહિ દઈ અને હાલવા ચાલવા પણ નહિ દઈ. આવી રીતે હું તમારી ક્ષેત્રી કરીશ અને તમને જૂળ પજવીશ ત્યારે પોતાની ફરજ કોણ ચૂક્યો છે અને કોણ નથી ચૂક્યો તેનો નિષ્ણંધ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે હે વિઠોળા! હું તમને બહુ સારી રીતે જાણખી ગયો છું. પહેલેથી તમારો સેવક જનીને જે તમારે બારણે બીજ માગતો આવશે તેનું પારખું કરવાનાં તમારી પાસે પૂરતાં સાધન છે.

પાઉ૧-હું શક્તિહીન બની ગયો છું. હે દેવ ! મારી સમક્ષ તમે શું શું કર્યું તેની મને સમજ પડતી નથી. તમારી આગળ કાલાવાલા કરવાની, રડવા કંકળવાની મારામાં પૂરતી આવડત છે એમ જાણીને હું અહીંનો અહીંજ બિભો રહ્યો છું. હે દેવ ! તમારી આગળ મેં જે થાપણ મૂકી રાખી છે તે તમે મને પાછી આપી દો. મને મારું લેણું પૂરેપૂરું મળી જશે એવી તો મેં આશા રાખીજ નથી. કોઈ બીજા સંબંધને આધારે હું તમારે ગળે પડતો નથી. એ તો જેવું તમે એક વાર તમારે મોઢથી બોલ્યા હતા તે હું ફરીથી બોલી બતાવું છું. આથી કરીને ચાર જણ મળીને બેઠેલી તકરારનો નીવેટો કરવાનો આ વખત છે છતાં તમે તેને શા માટે લાંબા વાયદા ઉપર જોળંબે નાખો છો ? એ સાડું ન કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હેગોપાળ ! હું હવે તમને છોડવાનો નથી. હું તો તમારે પગે પડીને તમને કહી દઉં છું કે આ ટંટાનો હવે નિકાલ કરી દો અને મારો છુટકારો કરો.

પાઉ૨-હું ચિંતારહિત બનીને બેસીશ એમ સમજીને હવે તમારું મારા પ્રતિ કશું કર્તવ્ય બાકી રહ્યુંજ નથી એવું તમે માનતા લાગો છો અને તમારી મારા ઉપર હવે કૃપા પણ રહી નથી. તમને કદાચ આવડું એ પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી. હે દેવ ! તમારી આગળ હું પ્રથમ કરતો હતો તેમ હીન ભાવે કાલાવાલા કરતો બિભો રહીશ. મનમાં ભય નાખીને શા માટે ચિંતાતુર બનીને બેસી રહું ? મારો અને તમારો સંબંધ ઘણો નજીકનો રહ્યો પણ તેનું મારે કરવું શું ? તુકારામ કહે છે કે અમે જીવો ભાવ રહિત બની ગયા છીએ અને તેથીજ દેવ અમારાથી વેગળા થઈ ગયા છે.

. પાઉ૩-કોઈ પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાન મેં ઉલ્લંઘન કર્યું નથી,

તેમ છતાં મારાથી નારાયણ આટલા આધા શા કારણથી જતા રહ્યા હશે ? આ સંશયને લીધે માફ મન નારાયણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યું છે અને તેથી મારા મનની ચિંતારહિત સમાધાનસ્થિતિ થતી નથી. હે દેવ ! તમે તમારા આ સેવકને વીસરી નહો છો, એ તમારે માટે સાફ ન કહેવાય. સઘળા પ્રકારની નીતિ તમારા હાથમાં છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને મારા ચિત્તના ખાખોચિયામાં ડુબાડી મારતાં તમને લાજ નથી આવતી ?

૫૭૪-ખાળકનો જીવ જતાં સુધી તેની મા તેના તરફ જુએ પણ નહિ, એટલી બધી તેની બેદરકારી ઘણીજ આશ્ચર્યકારક છે. હે નારાયણ ! તમે શું એટલા બધા નિર્બળ બની ગયા છો કે હું કહું છું તે તમે કાને માંભળીજ શકતા નથી ? તમારી પાસે શું કોઈ વાતની તંગી છે ? તમે પ્રતિક્ષણે માફ રક્ષણ કરતા નથી, એવો હવે આ અભાગિયાનો માઠો વખત આવી લાગ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા બોલ તમને ખાલી ફોફાં જેવા રસહીન અને કંટાળો આપે એવા લાગતા હશે.

૫૭૫-હે દેવ ! હું તમારો સેવક નથી, એવું હું મારા અતુલ બ ઉપરથી તમારા આગળ કહી દઉં છું. અરેરે ! તમારી આગળ અત્યાર સુધી મેં જે કંઈ લવારો કર્યો, તેના ઉત્તર રૂપે તમારા મોઢામાંથી એક બોલ પણ નીકળતો નથી, એ શું કહેવાય ? તમારી આગળ હું એકલોજ મોટા અદૃહાસ્યસહિત લવારો કરનારો તમને મળ્યો છું. હે દેવ ! હવે તમારા ઉપર મને કેવી રીતે વિશ્વાસ જીપજે ? કારણકે હવે તમને મારા પ્રતિજ્ઞા પણ પ્રેમ હોય, એવું તમારા વર્તન ઉપરથી મને દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે તો ચતુરશિરોમણિ છો, એટલા માટે હું જે કંઈ કહું તેનો તમારા મનમાં વિચાર કરી લેજો.

૫૭૨-હે દેવ ! સદાપણનો અને માધુપણનો બાદ દેખાવ
કરીને બિન્નાગ લોખા લોકોને કરીને શુ હું માટે પોતાનું પેટ
જ ભરું છું ? હે મારા પ્રભુ ! મેં હમણાં કરી તેવું જ હું રાજ
ગાજ કર્તો રહું છું, એવું જો તમારા મનને લાગતું હોય તો મને
તેમ માટે માફ કરી દો. માન જીવને ધરોજ અજુચણાટ ધયા
કરે છે શુ માટે 'ક'ને કાર્જ નહિ 'ક' અને 'ખ'ને કાનો 'ખા' એમ
અર્થદીન અશ્વેનો મેગ કરીને નાના પ્રકારની કવિતાઓ જોડ્યા
કરી ? તુકારામ કહે છે કે આવી દુકાનદારીમાં જુ અવાઈને પડ્યા
રહેવા કરતા મને તો આપધાત કરીને મરવું વધારે પસંદ છે

૫૭૩-અરે દેવ ! જે ખરેખર જાણવા જેવું રહસ્ય હોય
તે તમે મને બતાવીજ દો, જ રજુકે મને તો કરીવાતની મમજણ-
જ પડતી નથી અનેક જાતના વિષયોના - ગમા - ગાદને હું
તદન દીનદીન બની ગયો છું અને તેથી તો હે દેવ ! હું તમારે
શરણે આવી પડ્યો છું તમે મને કાઢક ધૈર્ય અને આશ્વાસન
દેશો તો માત્ર મનન્થિયથશે તુકારામ કહે છે કે તમે આ તમાગ
લાડકવાયા જીવને તમારી પોતાની મત્તાને જોડે સાચવી લેજો

૫૭૪-હે દેવ ! માટે તમને કહેવું જ કેમ પડે ? તમે અત-
યામી છો, તમને કાંઈ જ અવગણ્ય નથી, તમને બોલાવવાનું મને
ગમે છે, એવું પણ તમે નથી ગમજતા ? હે વિશ્વભર ! મારી
બાળતમા લાનડીઆપણું કરીને તમે મારી દહા-મરકડી કર્યો
નહિ, મને જે ગમે તે તમારે કરવું જોઈએ, એમા તમને કશું
કહેવા જેવું હોય નહિ અને તમારે વધારે કહેવગવવાપણું ગળવું
નહિ તમે મારા અત કન્નુમા બેઠા બેઠા બધું જાણો તો છોજ
તુકારામ કહે છે કે આજુ કર્યો તો તેથી મારા મનનું સમાધાન
થશે અને માત્ર મન મુજ્જ થઈ જશે

૫૭૬-કંઈ વાતને નિશ્ચય પૂર્વક પકડી રાખવી એ પ્રશ્ન, છે તે ઘણા મનને, પણ તેનો નિર્ણય કરવા જતા કૌતુકતા વધી જાય છે હે દેવ! તમારા ચરણો પ્રતિ જે વખતે મારા અત કરણુમા ભાવનો ઉદય થાય છે, તે વખતે તમારી આગળ હું સરસ રીતે નૃત્ય કરી શકુ છું મારો સ્વામી ઘણાજ સાવધાન રહે છે અને તે ઘણાજ ચતુર છે એવું જે ઘડીએ મને સમજાઈ જાય છે તે ઘડીએ મારૂં મન ભારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમને તમારો આધાર આપો અને તમારા પ્રતિ અમારા પ્રેમમા વૃદ્ધિ કરે.

૫૮૦-મારા તો જઘાય સ જ ઘો તૂટી ગયા અર્થાત્ મારૂં બધું જ ઉઘાડું પડી ગયું છે આજ પછી મારે કોઈની સાથે કશો સંબંધ રહ્યો નથી અને હું કોઈનો રહ્યો નથી, કારણકે હે દેવ! હું તમારી ભક્તિને રસ્તે વળ્યો છું મારો સંસારખેદાન-મેદાન થઈ ગયો છે એમ થવાનું કારણ એ છે કે સંસારનો મુખ્ય આધાર જે અહંકાર છે તેનો જ નાશ થઈ ગયો છે તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે તમે મને તમારાથી રખે અળગો કરતા

૫૮૧-હે દેવ! તમે મને તમારા શરણુમા ગમે તેમ ઢરીને આશ્રય તો આપશોજ, એવી મારી ઇચ્છા છે શું તમારી પાસે કોઈ વાતની ખોટ છે? અમારા મનનું સમાધાન કરવામા શું તમને ભારે પડી જાય છે અથવા તમારે કોઈ ખર્ચ કરવો પડે છે? તમારી સેવા કરવાની અભિલાષા જ્યારથી મારા મનમા પેદા થઈ ત્યારથી મારી કાગળી ચસકી ગઈ છે અને હું ગાડા જેવો ખની ગયો છું તુકારામ કહે છે કે હે ભક્તોને અધીન થઈને રહેનારા નારાયણ! (આત્મ અનુસધાન પછીના અભગ સાથે છે)

૫૮૨-હે દેવ! તમે તમારી પોતાનીજ ભક્તી કરેલી ગૂચ

વલુમાં જૈંયવાઈ પડયા છે અને પછી ટીલાઢસ થઈ જાયો છે, તે કેમ ચાલશે ? હવે તો તમારો જાંઘાઈ જવાનો હેતુ પણ પૂરો સિદ્ધ થયો મુશ્કેલ છે. તમે અમને જ્ઞાન શા વાસ્તે આપ્યું ? આ મારા બાપ ! તમે શા માટે નામરૂપના જ ધનમાં જ ધાઈ ગયા ? તુકારામ કહે છે કે હવે તમે ખીજા કોઈને હવાલે રાખવા જશો તો હું તે થવા દેનાર નથી.

૫૮૩-મારી ભક્તિ છે તો ભોળી, પણ તે એકનિષ્ઠ અને અત્યંત જળવાન લાવયુક્ત છે. આવી ઉત્તમ અનુકૂળતા મને મળી છે, તે છતાં હું શા માટે અત્યંત સરળ એવો ભક્તિમાર્ગ છોડી દઉં ? હું તો ભૂંચેચૂકયે પણ એ રસ્તા ઉપરથી હઠનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે ક્રૂર તમારા બેઠે ચરણ સરળા ગોઠવીને અમારી મમણ જેમ ઊભા રહો છો તેમ ને તેમ ઊભા રહો એટલું જ ઘણ છે.

૫૮૪-તમને જોર કરીને કહેવાનો મારો હક્ક છે, એમ જાણીને હું તમને આ બધું કહું છું. હું તમારો સેવક છું અને તેથી કરીને મારો તમારા ઉપર વિશેષ હક્ક છે, અને તે હક્કને આધારે હું બોલું છું હું તો તમામ શકા, ભય વગેરેને આઘા ફેંકી દઈને તમારી પાસે જ રહેવાનો છું તુકારામ કહે છે કે આ જગ્યાએ મારી રૂચિમાં કશું જુદાપણુ લાગતું નથી

૫૮૫-હરિતુ ચિ તન, એકાતવાસમા રહીને ગ ગારનાન, દેવ-પૂજન અને તુલસીની પ્રદક્ષિણા, એવા એવા કામોમાંજ બધો સમય વ્યતીત કરવો, નિયમિત રીતે આહાર કરવો અને નિયમિત રીતે વિશ્રાન્તિ કરવી, ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને ખૂણ નિયમિત અને સચત કરવી, એજ સાધનનો સાર છે વધારે પડતું ઊંઘવું નહિ અને બિનજરૂરી બોલ બોલ કરવું નહિ પરમાર્થ એજ

સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. એ સંપત્તિ જેટલી વધારી શકાય તેટલી વધારીને તેની સહાયતા વડે દેવના ચરણની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ. તે પ્રાપ્ત કરવાના અને પ્રાપ્ત થયા પછી સાચવી રાખવાના ઉપાય ઉપર ઈર્ષ્યાતાબ્યા તે છે. આપણો દેહ દેવને સમર્પિત કરી દેવો. દેહના સંબંધી કોઈ પણ જાતની જવાબદારી આપણા માથા ઉપર રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી બધી વાતનો આનંદ આનંદ થઈ રહેશે.

૫૮૬-હું વિશ્ણુનો દાસ છું, હું હજાર બળીઆનો બંબીઓ છું, ઇન્દ્રના હાથમાંથી તેનું વજ્ર ઝૂંટવીને ક્રૂણાવી દઉં એવો કંઠણ અને જોરાવર છું, હું દેહબુદ્ધિ વડે મરી જઈને આત્મબુદ્ધિ વડે મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં જીવતો જીભો છું, હું દેહની સાથે સંબંધ રાખનારી બાળતોમાં નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો રહું છું; પણ આત્માની સાથે સંબંધ રાખનારાં કામોમાં સદા જાગૃત રહું છું. જે કોઈ જે વખતે અમારી પાસે જે કોઈ વસ્તુની માગણી કરતો આવશે તેને અમે તેજ વખતે તેની માગેલી વસ્તુ આપીશું. સારા માણસોને હું મારી કેડની લંગોટી પણ કાઢી આપવા તૈયાર છું; પણ નહારા માણસોના માથામાં લાકડી મારીને તેનું ટાલકું તોડી નાખું એવો છું. હું માળાપના કરતાં વધારે માયાળુ છું, પણ તેની સાથે કદા શત્રુના કરતાં પણ વધારે હત્યા કડું એવો પણ છુંજ. અમારી પાસે જે અમૃત છે તેની મીઠાશની કોઈની સાથે સરખામણી થઈ શકે એમ છેજ નહિ; પણ અમારી પાસે જે ઝેર છે તેની આગળ હલાહલ ઝેર પણ કાંઈજ હિસાબમાં નથી. તુકારામ કહે છે કે હું બધી રીતે સારો માણસ છું. જેની જે ઇચ્છા હશે તે મારી પાસે આવવાથી પૂર્ણ થઈ જશે.

૫૮૭-ગધેડાનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં ઘડીમાં અહીં અને

ઘડીમાં તહીં એમ રવડતાં ફરે છે. અધમ માણસોનો પણ તેમના જેવોજ વ્યવહાર હોય છે. એવા માણસોનું મન કદી પણ સ્થિર રહેતું નથી. ગધેડાનાં બચ્ચાં જન્મે છે ત્યારે તો રૂપાળાં દેખાય છે પણ જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ ગંદાં અને કદ-રૂપાં થતાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેમને જ્યારે ભૂંકવાનું મન થઈ આવે છે ત્યારે વખત કવખતનું તેમને ભાન રહેતુંજ નથી.

૫૮૮-પારકો પૈસો અને પારકી સ્ત્રી એ એક પ્રકારની આબડ-છેટ છે એમ જાણવું. એ બે વસ્તુઓનાથી જે આઘો ને આઘો રહે છે, તેજ ખરેખરો પવિત્ર છે. ગદ્ય શ્રંથ લખીને કે કવિતાઓ જોડીને લોકોના પૈસા ઠગી લેવાની જૂડી ઉપાધિ વહોરી લેવી નહિ. એમ કરવા કરતાં આપણી બુદ્ધિને આપણે સ્વાધીન રાખવી. જો કવિતાઓ લખવીજ હોય તો તે આત્મ-અનાત્મના વિવેકને વિષે અને પાપ તથા પુણ્ય એ બેઉનાથી પર એવા આત્મસુખને વિષે લખવી. તુકારામ કહે છે કે વનમાં જવાની જરાય જરૂર નથી; કારણકે અખિલ વિશ્વમાં સચરાચરવ્યાપક થઈને રહેલા પર-માત્મા એજ આ વિશ્વરૂપે તમારી સામે ઊભેલા છે.

૫૮૯-જાવળીઆનું ઝાડ અને શીમળાનાં ઝાડ, એ કાંઈ મનો-વાંછિત ફળને આપનારાં કદપ્વૃક્ષ નથી. તમારી પાસે બલે ગાયો હોય, ભેંસો હોય, વાછરડાં હોય, પણ એ બધાં કરતાં કામધેનુ કોઈ જુદીજ વસ્તુ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આપણને આપણી પોતાનીજ ઉઘાડી આંખે દેવનાં દર્શન કરાવી દે એવા માણસનો મેળાપ થાય તો પુણ્યનો ઉદય થયો જાણવો.

૫૯૦-પતંગિયાંને દીવાના પ્રતિ ઘણોજ પ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમના આકર્ષણને વશ થઈને તે ભાન ભૂલી જાય છે અને દીવાના ઉપર આંધળું થઈને તૂટી પડે છે. આગ પડો એવા પ્રેમના ઉપર!

એ પ્રેમ ન કહેવાય. સાસુ મરી ગઈ તેથી મરનારીના દીકરાની વહુને રડવું આવે તો નક્કી જાણવું કે તે ખરા મનથી રડતી નથી; તેના મનનો ભાવ કાંઈ જુદાજ પ્રકારનો હોય છે. એવીજ રીતે કપડી માણસ મોઢથી મીઠું મીઠું બોલે, પણ તેના મનમાં તો તેનાથી જિલટાજ પ્રકારનો ભાવ હોય છે-જેમ ઇન્દ્રવારણાતું ક્ષણ બહારથી તો ઘણું રૂપાણું દેખાય છે, પણ ફેડીને ચાખી જોતાં જણાય છે કે તેનો સ્વાદ કડવો ઝેર જેવો હોય છે. નદીને કાંઠે બગલો ધ્યાનસ્થ બનીને બેસે છે તો ખરો, પણ તે ધ્યાન ધરવાનો ઢોંગ માછલી મારવા સાફજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ગાફી તેની મુરલી વગાડે ત્યારે જેમ નાગ ડાલવા મંડે છે તેમ પાખંડી રજોગુણી લોકો હરિકથા થતી હોય ત્યારે લોકોને બતાવવા સાફ માથાં ડાલાવવા લાગે છે.

૫૯૧-સાધુસંતો જે વેપ ધારણ કરે છે તે વેપને હું દોષ દેતો નથી; પરંતુ તેની અંદર ધર કરી રહેલા અવગુણોનેજ હું દોષિત ઠરાવું છું. હે સજ્જનો ! હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળીને તમે મારા ઉપર માફ લગાડશો નહિ. સૌ જીવોનો જીવનઆધાર અન્ન છે, તે દોષ જાણતું નથી ? પણ જો અન્નની અંદર જરાક જેટલું ઝેર ભળી જાય તો તે બધુંજ અન્ન ઝેરી બનીને જીવલેણ થઈ જાય છે. સોનું સુંદર અને શુદ્ધ ધાતુ છે એ તો સૌ જાણે છે; પણ જો તેની અંદર થીજ હલકી ધાતુનો ડાઘ દેખાય તો ચોક્કસી તેની કિંમત હલકા સોના જેટલીજ આંકે છે. કોઈ પણ વસ્તુ મૂળે ભલે ઘણી સારી હોય, પણ તેની અંદર કોઈ નહારાં લક્ષણ જોવામાં આવે તો તે અપલક્ષણને લીધે તેનું પોતાનું હિત ઠંકાઈ જાય છે અને તેનું કુદરતી જિવ્યાપણું બ્યર્થ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે રણસંઘ્રામમાં જઈને શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરનારજ શરવીરમાં ગણાય છે અને લોકોમાં સન્માન પામે છે. એ

સિવાય બીજા લોકો લલે યોદ્ધાનો પોશાક પહેરીને ક્યાં કરે,
પણ તેમને માટે એ કપડાં ગથેડાની પીઠ ઉપરના લૂગડાની માફક
ક્રૂર લારૂપજ છે, શોભારૂપ નથી.

૫૯૨-મને આજે સંતજનોનાં દર્શન થયાં, તેથી મારો
આજનો દહાડો ધન્ય થયો. સંતોના દર્શનને પ્રતાપે મારાં પાપ
અને તાપ ટળી ગયાં, મારા ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ ગયો અને
મારું દૈન્ય તેજ ક્ષણે નાશ પામી ગયું. સંતોના ચરણ આગળ
જ્યાં મારા મને વિશ્રાન્તિ લીધી એટલે તેની સમાધાન અવસ્થા
થઈ ગઈ. તુકારામ કહે છે કે જે દહાડે એવા સંતો મારે ઘેર
પધારે તે દહાડો મારે મન દિવાળી અને દશેરા જેવો છે.

૫૯૩-હે દેવ ! તમારા ચરણો આગળ મસ્તક નમાવી દેવું
એજ મારું ધન છે. દેવને ચિત્ત સમર્પિત કરી દેવું અને પછી
ભાગ્ય જેવી દશામાં રાજે તેવી દશામાં ભવતા રહેવું. હે દેવ !
મારા જેવા અનાથ ભવની તમેજ સંભાળ લો છો. તુકારામ કહે છે
કે હું તમારો દાસ આવી રીતે હાથ જોડીને તમને વિનંતિ કરું છું.

૫૯૪-અરે જો મારા નકટ નિર્લજ્જ મન ! તને હું કેટલી
વાર શિખામણ દઉં ? તારે કશાની પાછળ મુઢલે જવુંજ નહિ.
બીજા વિષયોના પ્રતિ સ્નેહ થવાથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. બીજા
શબ્દોમાં કહીએ તો, સંસારના પ્રતિ નિષ્કુર રહેવાથીજ હરિનું
પ્રેમસુખ મળે છે. કોઈ મારી નિંદા કરે કે મારી સ્તુતિ કરે, મારા
ઉપર દયા રાજે કે માયા, મમતા રાજે પણ તેના સુખદુઃખ વિષે હું
મારા મનમાં જરા પણ વિચાર કે ઇચ્છા કરનાર નથી. હે મારા
મન ! આટલા માટે તો યોગી લોકો એકાંતવાસ સેવે છે અને એક
આસને બેસી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હે મારા મન ! તું એવા
પરુષોનોજ વિચાર કર્યો કરજે અને ઇન્દ્રના વજ્રના જેવું કઠણ થજે.

પદ્મ-હે દેવ! તમારા સ્વરૂપની અંદર મારો જીવભાવ જોગળી જાઓ, એવી બુદ્ધિના ઉપર આગ પડે. મને તો એવા ઐક્યભાવનો નિષેધ કરવાનુંજ બહુ ગમે છે. તમે મારા સ્વામી છો અને હું તમારો સેવક છું, એ ભાવ મને પસંદ છે. તમારી પદવી ઘણી જિંચી અને મારી પદવી ઘણી નીચી, એવો સંબંધ જોડીને આપણે બે જણ ખૂબ કૌતુક-કીડા કરીએ અને એ સંબંધમાં કદી કશો ફેરફાર થવાજ ન દઈએ એમાં બહુ મજા છે. તમારી સાથે એકાકાર થઈ જવામાં કશું સુખ નથી; કારણકે પાણી પાણીને પીતું નથી. વૃક્ષ પોતાના ફળને ખાતું નથી. એ બેઉથી અળગો કોઈ લોકતા હોય તેજ તેમના સ્વાદને આપી શકે છે. હીરો એકલો એકલો નથી ચોલતો, પણ દાગીનામાં જળ્યાથી ચોલી જીઠે છે. સોનું-રૂપ પણ જ્યારે તેમના નાના પ્રકારના ઘાટ ઘડાય ત્યારેજ ચોલે છે. જો બધું એકાકારજ બની જાય અને એકથી બીજો કોઈ હોયજ નહિ તો કોઈ કોઈને જાણનારજ કોણ? તડકો છે તો છાયાના સુખની કદર થાય છે. બાળક હોય તો માના સ્તનોમાંથી દૂધનો પાનો કૂટે છે. બે જણ એક બીજાને આલિંગન ન દેતાં જો એક જણ પોતે પોતાનેજ આલિંગન દે તો તેમાં મજા શાની? અર્થાત્ જો એકજ હોય અને તેની સાથે મુકાબલો કરનાર બીજો હોયજ નહિ, તો તેમાં સુખ પણ શું? અને સુખ હોય તો તે કોનું? તુકારામ કહે છે કે માફ મન તો તમારાથી બુદ્ધ રહેવામાંજ ખૂબ આનંદમાં રહે છે. મારે કદી મુક્ત થવુંજ નથી એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે.

પદ્મ-જો વિષયના ઉપર મનની આસક્તિ હોય તે વિષયને વિષે જોલણું ગમે છે. એ બાળતના સમાચાર મને ગોઠી જાય છે. જેઓ સત્વતીય હોય છે તેઓ એક બીજાથી છૂટા પડે ત્યારે પરસ્પરને સાફ મનમાં ખૂરી મરે છે. તેઓ રાતદહાટો પોતાના

પ્રિયને મળવાની મનમાં ઇચ્છા કર્યોજ કરે છે. પોતાના પ્રિય-
જનના તરફથી જો જરા પણ નવીન સમાચાર આવ્યા તો તેને
ખડુજ આદરપૂર્વક સાંભળે છે અને પછી તેને વારંવાર સંભાયા
કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે મારા જીવનના જીવન
સમાન પ્રિય એવા હરિભક્તો મારા પ્રાણપ્રિય આત્મ રાખાઓ છે.

૫૯૭-જો દોઢ મનુષ્ય મનમાં પૂજા ઉદ્ધિગ્ન બનીને પાંદુરંગ-
ને મળવાની ઉત્કંઠા રાખે છે તો તેને પાંદુરંગ સહાય થાય છે. મારે
પંદરપુરની યાત્રાએ જવું છે એવી જોના મનમાં તાલાવેલી લાગે
છે તે જરૂર પાંદુરંગના ધામમાં એક દિવસ જઈ પહોંચવાનોજ,
એમાં કંઈ સંદેહ નથી. જો તમારામાં જળ ન હોય અને તમારો
હેલ જો પરાધીન હોય તો તમારે દેવનું સ્મરણ કદી છોડવુંજ
નહિ. તુકારામ કહે છે કે દેવનું સ્મરણ કરતાં કરતાંજ આ દેહનું
અવસાન થાઓ ! કારણકે આગળ ઉપર એ કામને અર્થજ
ફરીથી આવવું પડ્યો.

૫૯૮-હો દેવ ! મારામાં મોટાપણાનો ભાવ શાથી આવ્યો
હયો ! હું દીનદીન થયો હોત તો ધાણુજ સાફ થાત અને હું ભારે
પ્રેમોદ્દામપૂર્વક હરિનામ ગાયા કરત. હું ક્યાં રહું છું, દેવી રીતે
રહું છું, તેનો લગારે વિચારજ નહિ. જો મનને સુખ થયું તો
હંમેશાં સમાધાન ને સમાધાનજ. તુકારામ કહે છે કે જો લોકો
મારી પરવા નહિ કરે તો દેવ પોતે મારી સંભાળ લેશે.

૫૯૯-હું ભારે ચતુર અને જાની થયો છું એવું હું મારા
મનથીજ માની લઉં છું, પણ હરિના ભાવ વિનાની ચતુરાઈ એ
ખરી ચતુરાઈ નથી; પણ ખાલી ફેાફાં જેવી છે. કામક્રોધ તો અમારા-
માં પોતાનું કાયમનું ખરેખરું ઘર કરીને રહેલા છે. લોકોની
અંદર રહેલા શુણ્ણદોષ મારા અંતઃકરણની અંદર આવવા લાગ્યા

છે. પ્રાણીઓ પ્રતિ મત્સર કરવાની વૃત્તિ મારામાં રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો દક્ષ લોકોને ઉપદેશ કરું છું, પણ મારામાંથી હજી એક પણ દોષ દળ્યો નથી.

૬૦૦-જેના અંતઃકરણમાં હયા છે તે સાંસારિક જીવને ધન્ય છે. એવા જીવો આ સંસારમાં લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાને સાક્ષ્ય અવતરે છે. તેમનું પોતાનું ઘર તો વૈકુંઠની અંદરજ છે. તેઓ કદી મોઢથી અસત્ય ભાષણ કરતા નથી અને પોતાના શરીરની જાળતમાં ઉદાસ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમના હોઠમાં મીઠા મીઠા બોલ હોય અને પેટની અંદર ખૂબ અવકાશ હોય—(આના અનુસંધાનમાં ૬૦૧ મો અભંગ વાંચવો)

૬૦૧-અરે ઓ જૂઠા ! ઓ નિંદાખોર ! પોતાની નઠારી વસ્તુને 'સારી છે, સારી છે' એમ કહેવાથી તે સારી થઈ જવાની નથી. એ જાળતમાં આજસ કરવાથી જોળામાં પથરો આવીને પડે છે ઓ મૂર્ખ ! હું જે કંઈ કહું તે સાંભળીને મનમાં ખોટું લગાડીશ નહિ. ઘોડેસવાર પોતાના હાથમાં ચાબુક લે, એટલે ઘોડો તેના હુકમ મુજબ ચાલ ચાલવા માટે છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ મૂર્ખને ડાહ્યો બનાવી દેવાનું સાધન લાકડી છે.

૬૦૨-જીવો જાણે તો છે, તોપણ તેઓ પોતાનો છુટકારો કરવાને બદલે ભ્રમની ગૂંચવણમાં શા માટે ગૂંચવાતા હશે ? જારી વસ્તુ શી છે તે જાણ્યા છતાં પોતાનો ધાત પોતાને હાથેજ કરે છે ! હે દેવ ! હકીકત આવી છે તે તમે સાંભળો. માછલીના માંસની અંદરની હાડકી જેમ ગળામાં ભરાઈ જાય, તેમ ધનની તૃષ્ણાથી હાડકી મને ગૂંચળાવી મારે છે. તુકારામ કહે છે કે કર્મ અતિ જળવાન છે. તેના પ્રભાવથી જે કોઈ માઠા બનાવો જનવાના હોય છે તે જન્યા વિના નથી રહેતા.

૬૦૩-જેમનું મન સરળ અને કપટરહિત છે, જેમની વાણી મિષ્ટ અને રસીલી છે અને જેઓ નાના પ્રકારના ગુણયુક્ત છે, તેમનીજ પાસે લક્ષ્મી (ઐશ્વર્ય) છે, એમ હું માનું છું. આ સંસારમાં તેઓ જ ભાગ્યવાન છે. નમન અર્થાત્ નમ્રતા જેમના સ્વભાવની અંદર છે તેમની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા માણસોની નોકાને શ્રદ્ધા કરવામાં સૌ સંતુષ્ટ રહે છે.

૬૦૪-સંતોની છેલ્લી વિનંતિ કાને ધરવી જોઈએ. મને દેવનું કદી વિસ્મરણ ન થાઓ અને હે દેવ ! તમને પણ મારું વિસ્મરણ ન થાઓ; આથી વધારે મારી પાસે શું કહેવડાવો છો ? તમે બધું જ બાંધો છો તો ખરા. તુકારામ કહે છે કે હું તમારે પગે પડું છું. મારા પ્રતિ જરા દયા રાખો.

૬૦૫-હું કવિતાઓ રચું છું એવું કોઈ કહે તો હું કહું છું કે કવિતાની વાણી મારી પોતાની નથી. આ બધોજ કવિતાનો પ્રકાર જે તમે જુઓ છો તે મારી પોતાની જુદીની કૃતિ નથી. મારી મારફતે વિશ્વંભર જ બોલે છે. હું-પામર મનુષ્ય શબ્દોના નાના પ્રકારના અર્થને શી રીતે બતાવવાનો હોતો ? મારું ભાષાજ્ઞાન કેટલું અલ્પ ? ગોવિંદ, જે મારા મોઢામાંથી બોલાવે છે તેજ હું બોલું છું. એક પછી એક કવિતાઓ રચવી એ મારું કામ નથી. એ કામ તો જેનું છે તેનું છે. હું તો ફક્ત અનાજની પાલીઓ ભરનાર મધારા જેવો નિમિત્તમાત્ર છું. અહીં હું મારું પોતાનું કાંઈજ કહેતો નથી. જે કાંઈ કહું છું તે દેવની સત્તાને અધીન થઈને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું તો ભગવાનનો એક સેવક માત્ર છું અને તેના નામનું નિશાન બતાવતો ફરું છું.

૬૦૬-દેવનું નામ મારે એકલાએજ ગાવું અને તમે સાંભળનારાઓએ ગાવુંજ નહિ, એવી કાંઈ દેવે મને આજ્ઞા કરી નથી;

માટે તમે પણ મારી સાથે મોઢેથી રામ રામ બોલતા બાંચો અને હાથ વડે તાળીઓ વગાડતા બાંચો; અને એ પ્રમાણે સ્વહિતને સિદ્ધ કરવા સારૂ પ્રેમોદ્ઘાસપૂર્વક ખૂબ નાચો અને ડાલો. જે વાત અતિ સહજ છે તેની બાબતમાં વળી આજસ શા સારૂં કરવું બેઠાં? તમારા હાથ-પગ એ ગદ્યા દેવળ અગ્નિનાજ ખોરાકરૂપ છે; મતલબ કે એક વારળાનીને પાક થઈ જવાના છે, તેથી કરીને તેમનો ઉપયોગ હરિભજનને અર્થે ન કરતાં તેમનું મિથ્યા પોપણ શા માટે કર્યા કરો છો? ભક્તિભાવના કામમાં લજ્જા અને લૌકિક વ્યવહારનો વિચાર ન કરવો. કેાઈ તમને હસશે તેને પ્રહાહત્યાનું પાપ લાગશે. જેના મનમાં જેવો ભાવ હોય તે તેવા ભાવનું પ્રતિપાદન કરે. દેવ તો તાલયુક્ત ભજન કે બેતાલું ભજન એવું તેવું કદી બેતાજ નથી. કથા થતી હોય તે વારે જે કથામાં ચિત્ત પરોવશે તે ભાગ્યવાનમાં ગણાશે. તુકારામ કહે છે કે એ સિવાયના બીજા બધા તેમની માને પેટ પથરા પાક્યા છે.

૬૦૭-તું કેાઈ પણ એક દેવને પકડીને બેસી જા એવું હું તને ફરી ફરીને કહ્યા કરું છું; તે ઉપરથી તું એમજ સમજ લેજે કે બાંચે લક્ષ્મી પોતાની મેળેજ વગર બોલાવ્યે તારૂં ઘર પૂછતી આવી છે. ‘દેવ આવા નથી, દેવ આવા નથી’ એવું પણ હું વારે-વારે કહું છું; કારણકે દેવને બીજા પદાર્થોથી અલગ કરવાનો મારી પાસે અવકાશ રહ્યો નથી-આપું વિશ્વજ તેમનાથી ભરાઈ ગયું છે અને દેવ વિનાની ખાલી જગ્યા રહેવા પામી નથી. ‘દેવ મંદ થઈ ગયા છે’ એવું પણ હું વારેવારે કહું છું; કારણકે મારો ભાવ મંદ થઈ ગયો છે, તેથી મારી પાસે બીજો કેાઈ ઉપાય રહ્યો નથી. ‘દેવ સસ્તા છે, સસ્તા છે, ફેાકટમાં પણ મળી જશે’ એવું પણ હું કહ્યા કરું છું; કેમકે દેવને પ્રાપ્ત કરવા સારૂં એક કોડીની

પણ કિમ્મત આપવા પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મને દુર્ગળ જાણીને દેવના બાવના પ્રતાપે મને તો તે તદ્દન ઉધારજ મળી ગયા છે.

૬૦૮-આખું વિશ્વ વિખળુથીજ બરપૂર છે, એ તત્ત્વ તો જેઓ વિખળુના બક્ષો હોય તેઓજ જાણતા હોય છે. એવા બક્ષોના સિવાયના બીજા બધા પોતાની ગરદનના ઉપર ગથેડાની માફક જ્ઞાનનો બોલોજ બંધીને ફરતા ફરે છે. નાના પ્રકારનાં સાધનો દક્ષ કદ વહોરી જીટવા જેવાં છે, એ બધાં કરવાથી બલદો ગૂંચવાડો થઈ જાય છે. જે મુખ્ય કામ કરી લેવાનું છે, તે એ છે કે આપણું અભિમાન યોગળી જલું જોઈએ. અભિમાનનો નાશ કરવાને સાડું જે સાધન કરવાં જોઈએ તે તો અત્યંત કઠિન છે. ઈંદ્રના હાથમાંના વજ્રનો નાશ કરવા ધારીએ તો કદાચ કરી શકાય, પણ માયાની જાળનું છેદન કરવાનું કામ તો તેનાથીય અઘડું છે. તુકારામ કહે છે કે એ જાળતળી છૂપી આવી દક્ષ હરિભગ્ન કરવાથીજ સાંપડે છે. એ સિવાયની બીજી બધી દિશાઓ આંધીથી ભરેલી છે, જેમાં કોઈને કરી વાતની સમજણ પડતી નથી.

૬૦૯-હરિદીતંનનું જે માધુયં છે તે તો દેવ પાતેજ જાણે છે. એ માધુયંનો ઉપભોગ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિ જ્યાં દેવે દીઠી એટલે તરત તેને એ સ્વાદ અળાડીને ન્યાહ કરી દે છે પોતાની અંદર સળગાવેલા વૈરાગ્ય વડે શરીરની અંદર ધર કરીને રહેલા કામક્રોધાદિક પ્રરિપુઓને જીતી લેવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે અહીં કશું મિથ્યા જવાનો સંભવ નથી. માત્ર પહેલાં અધિકારી બની જલું અને પછી પોતાના અધિકારને યોગ્ય વસ્તુ લઈ લેવાની ત્વરા કરવી, એવું હું પોકારી પોકારીને કહું છું.

૬૧૦-હે દેવ ! મેં મારી કાયા, વાચા અને મન તમારી

આગળ ગીરો મૂકીને તેના અવેજમાં તમારી પાસેથી પરમાર્થની સંપત્તિનું કરજ લીધું છે. આથી કરીને અમારા પેટની અંદર બધું જ આવી ચૂક્યું છે. હે દેવ! ઘરમાંની બધી પૂજા એક બાબુએ મૂકી દઇને હું નિશ્ચિંત બની બેઠો છું. મારા ઘરમાં હવે તારું લેણું ચુકાવવાને સારૂ રોકડ પૈસો નથી અને મિલકતમાં એક તોલો તો શું, પણ એક માસા જેટલું 'પણ સોનું'-રૂપ રાખ્યું નથી. અગાઉની રીત તું જાણે તો છે. મારા કરતાં પણ મોટા મોટા સધર આસામીઓની મંડળીઓ તારી કરજદાર ઠરી ચૂકી છે અને ઠાઇએ તારું કરજ ફેડ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જેઓ તારા કરજની જાળમાં પાંધાઈ ગયા હોય તેમને તું તારા લેણાના અવેજમાં તારા પોતાના કબજામાં લઇ લે એટલે પત્યું.

૬૧૧-જે માલ વડે જન્મમૃત્યુની જાંજાળ ટળી જાય છે તે માલ આ જાંજાળમાં થોડેથોડ લયો છે; તેમાંથી તમારાથી લેવાય તેટલો લઇ લો. પંડરપુર ગામ એ તો ભક્તજનોને લગવાને આપેલી જગીર છે અને ત્યાં પાંડુરંગ રૂપી માલ ઇંટના ઉપર બિભેલ છે. તે લેવાને આખો સંસાર તૂટાતૂટ કરે છે. એથી કરીને જાંજાળમાં જવા-આવવાનો રસ્તો જનમેદનીથી ભરપૂર થઇ ગયો છે અને લોકો કેલંકેલા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારા બાપલા! પણ એ માલને ભરી લેવાનું માપ તમારી પાસે ખરૂં હોવું જોઇશે.

૬૧૨-હે લક્ષ્મીપતિ! હે દીનજનોના સ્વામિન્! હે પદ્મનાભ! તમારા ચરણોમાંજ સુખશાન્તિ છે. મને તું ત્યાં આગળજ મૂકી દેજે. મારા મનમાં ષસ, આટલી એકજ અભિલાષા છે અને તું તો દાતાઓનો શિરોમણિ છે. તુકારામ કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધ-ભોગ વડે હું ઘણોજ દુઃખી થઇ ગયો છું, એટલા માટે તું મારી વફારે ધા.

૬૧૩-હે મારા દેવ! વારંવાર તમારે પગે પડીને હું તમને
વીનવું છું. તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ મારા કંઠની અંદર નિરંતર
ભયો ને ભયોજ રહેલો અને મારા હૃદય તમારા અરજો આગળ
જમીન ઉપર આબોહતો થઈ જતો. મારો તમામ લોકવ્યવહાર
એકદમ સ્થગિત થઈ જતો અને તમારા નિવાય બીજા જાધાનું
મને એક સામટું વિસ્મરણ થઈ જતો તુકારામ કહે છે કે જેમ
કેઈ વ્યભિચારિણી શ્રી પાતાના આશકનું હરધડીએ ચિંતન
કર્યાજ કરે છે, તેમ હું પણ તમારું ચિંતન કરતો થઈ જાઉં.

૬૧૪-જેમના એક હાથમાં કરતાલ અને બીજા હાથમાં
બીજા હાથ એવા વિપ્લુના બાજનો વૈકુંઠની વાટે વળતી વખતે
સંગાથ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિઓ છે. જેમને તેમનો સંગાથ કર-
વાની ઇચ્છા હોય તેમજે ઉતાવળ કરવી અને તેમની મોખત કરીજ
લેની. તેમની માથે રસ્તો કાપવાને સાફ માથે રાખવાનું પુણ્યનું
બાથું વગેરે પણ તૈયારજ કરી રાખવું પડશે. તેમાં ઈર્ષ્ય-કર્ષ્ય
વસ્તુઓ માથે લેવાની છે, તેની પણ સૌને સૂચના આપી હીધી
છે. એ વિષયની અંદરજ સૌએ પાતપાતાનાં ચિત્તને સ્થિર કરી
રાખવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહ્યા તેવા વિપ્લુબાજનો
વિપ્લુના નામનું રટણ કરતા કરતા આદ્યા જાય છે.

૬૧૫-હે દેવ! હું તો ખરેખર વ્યર્થજ જન્મ્યો છું. મને
બક્ષિ, મેવા એમાંની કોઈ જાળતમાં કરી સમજાવજ પડતી
નથી. હું તો તમારી આગળ એક હાથ જોડીને નિરાંત વાળીને
સ્વસ્થ ચિત્તે બોલો રહ્યો છું. શું કરવું, તેની મને કરી સૂઝ પડતી
નથી; એટલા વારતે તો હું બીજું કશું ન કરતાં કદા તમારા
અરજની સામેજ જોયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે
મને જે દાન દેજો તેને હું મારે છેડે જાંધી લઈશ.

૬૧૬-મહાભૂત જે વિધ્યુદૈવત છે તે, મારા જીવને વળગી પડ્યું છે. તેના થકી મારો જીવ એવો પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે કે કેમ કરતાં જે ભૂત હવે મારા જીવનાથી અજાણ થનાર નથી. હવે મારે કરવું શું? મારો કશો ઉપાય ચાલતો નથી. હે સજે! (અર્થાત્ હે ભેદાત્મક બુદ્ધિ!) એના વડે મારો અને તારો વિયોગ થવા પામ્યો છે. આટલું કહેતાં કહેતાં હું ભ્રમિત થઈને ભ્રાન્તિમાં ગોથાં ખાતો થઈ જાઉં છું. હું મારી અંદર નજર કરીને જોઉં છું, તો ત્યાં મારું પોતાનું અથવા 'હું' માનવા જેવું હું કંઈ જ દેખતો નથી. સર્વ પ્રકારના લોકવ્યવહારથી અજાણો બનીને માણસ જેમ નિદ્રાવસ્થામાં અર્થહીન અને અસંબદ્ધ શબ્દો લેવે છે, તેમ હું પણ તેના જેવો જ જૂઠો લવારો કરું છું. મને મારાં છૈયાં-છોકરાં જરાય વહાલાં લાગતાં નથી. મારે મનથી મારું અને પરાયું બધું જ સરખું થઈ ગયું છે. હે સજે! હવે તું એક શબ્દ પણ બોલીશ નહિ; કારણ કે મારે તારો એક બોલ પણ સાંભળવો નથી. તારી વાણી બંધ કરીને તું જેમ છે તેમની તેમજ શુપથુપ બેસી રહેજે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારો અને તારો મેળાપ થનાર નથી; કેમ કે મારી સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે તે સ્થિતિમાં મારો અને તારો મેળાપ થઈ શકે જ નહિ. બન્યું છે એમ કે મારો જીવ અને મહાભૂત દેવ, એ બેઉની એવી અદલાબદલી થઈ ગઈ છે કે મારી નજરે તો બેઉ બરાબર એક સરખા દેખાય છે. તારે જો જોવું હોય તો તું પણ એવી દૃષ્ટિ કરીને જો.

૬૧૭-મારે તો મારી પોતાની સગી આંખે મારા જીવના જીવનાધારને નિહાળવા છે. એવા મારા દેવ એક વિકૂલ જ છે. એ સિવાયનું બધું જ મિથ્યા છે. તે તો પુંડલિકના આંગણમાં કેડે હાથ દઈને ઊભેલા છે. તુકારામ કહે છે કે એવા પાંદુરંગને હું મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખું છું.

૬૧૮-મારી પૂજને યોગ્ય દેવ એકલા પાંડુરંગજ છે. એ પંઢરપુરના અધીશ્વરને છોડીને હું ખીજ કોઈને ઓળખતો નથી. હું તો તે વિઠોળાનો આજ્ઞાંકિત દાસ છું, તેનો આજ્ઞાપાલક ઓળકજ છું. તુકારામ કહે છે કે મારા આ ભાવની અંદર કદી કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થવાનોજ નથી.

૬૧૯-જયો વખત તાગ નામનુ રટણુ કરતા રહેવું એ એકજ મારો ધ ધો છે. એ કામમાં હું કદી આંતરો પડવા દેનાર નથી. તારા નામનું મોઢેથી કીર્તન કરવું, હાથ વડે તાળી વગાડવી અને પ્રેમોદ્ધામનો જીભરો આવે ત્યારે નૃત્ય કરવું, એ ત્રણ કામ હું કરું છું. એ કામને ણાદ કરતાં આગળ પાછળનાં ણધાંજ કામો-માંથી મને પૂર્ણ વિશ્રાન્તિ મળી ગઈ છે. આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારના હું ખનુ મૂળ કારણુ જે માફ પ્રારબ્ધ છે, તેનોજ ક્ષય થઈ ગયો છે ગોદાવરીના પવિત્ર તીરે આવેલાં અનેક દેવસ્થાનોમાં વસતા મતમહતેના સમુદાયની અંદર તેમના સત્સમાગમનુ સેવન કરવામા મારો સમય ઘણોજ આનંદમાં વ્યતીત થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરપુરના સ્વામિન્ ! મને તો હવે ખીજ કશીજ વાતની ફિકર-ચિન્તા છે નહિ યોગ અને ક્ષેમ-જે પ્રાપ્ત કરવાનુ છે તેનો, અને જે પ્રાપ્ત છે તેના રક્ષણુનો જયોજ ભાર મેં તો તારાજ માથા પર નાખી દીધો છે

૬૨૦-ચોરી ખાનારા કૂતરાના માથા ઉપર જ્યારે ખાસડા-નો માર પડે ત્યારે તે ક્યાઉ ક્યાઉ કરીને ચિચિયારી પાડવા મંડે છે, પણ ચોરી ખાવાની કુટેવ છોડતો નથી હે દેવ ! કેટ-લાક દુરાચરણી લોકો જરાજર એવા કૂતરાના જેવાજ હોય છે. તેઓ ખરેખર, પોતે પોતાનાજ જીવનો ઘાત કરનારા છે. એવા હજીનોનુ નાક કાપી નાખીએ, તો પણ તેમને પોતાના નકટાપણા-

ની લાજ આવતી નથી. આવા વિચારહીન, નફરદ દોડે શેરીએ શેરીએ અથડાતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે એમનાં પ્રારબ્ધ એવાં ગળવાન છે કે તેમને આગળપાછળ હાલવા દેતાંજ નથી.

૬૨૧-રાત્રિ-દિવસ હરિના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારા સુનિઓ, પોતાને ફરીથી ગર્ભવાસનો ત્રાસ વેઠવો ન પડે, એવી મતલબથી મુક્તદશાને પ્રાપ્ત કરી ગયા; પણ અમને વિષ્ણુના ભક્તોને તેમની જેમ ગર્ભવાસનો ભય હોતો નથી; કેમકે તે અમારે મનથી ઘણું સરળ અને સુખરૂપ છે. અમારી દૃષ્ટિએ આખો સંસારજં વિઠ્ઠલ-સ્વરૂપ છે, એમ જાણીને અમે સારાય સંસારને પ્રહારૂપ જનાવી દીધો છે. વૈકુંઠમાં પ્રવેશ કરવાને સારૂ જે જે સાધનો કરવાં પડે છે તે ઘણાં કઠિન છે, એવું પુરાણોમાં દર્શ્યું છે; પણ વૈકુંઠમાં દાખલ થવાનો જે અમારો રસ્તો છે તે ઘણોજ સુતરો છે. તુકારામ કહે છે કે અમારે એકલાં એકલાં વૈકુંઠવાસ કરવો નથી, પણ સૌ મનુષ્યોને અમારી સાથે લઈને નિત્ય હરિના પ્રેમાનંદનું સુખ માણવું છે.

૬૨૨-તમે મારી સંત તરીકે સ્તુતિ કરશો નહિ; કારણકે તમારી એવી સ્તુતિ સાંભળીને હું પણ એક મોટો સંત છું. એવું અભિમાન મારા મનમાં ઉત્પન્ન થશે અને તે અભિમાનનો સાર લઈને મારાથી આ જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસરિતાને ઓળંગીને તેને પેલે કિનારે જવાશે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એ અભિમાન તમારા સરખા સંતોના ચરણથી મને વેગવો કરી દેશે. તુકારામ કહે છે કે અભિમાનને લીધે મારી આંખે અધારપિછોટો આવી જશે અને તેથી કરીને મારો અને મારા વિઠાળાનો વિયોગ થઈ જશે.

૬૨૩-હો સંતજનો! જે કોઈ તમારો સેવક હોય તેનો મને દાસ જનાવી દેજો, મારે તો તમારો એટલોજ આશીર્વાદ જોઈએ

કે જેથી કરીને હું તમારા સેવકનો સેવક બનીને રહું. શાસ્ત્રોની અંદર નવ પ્રકારની ભક્તિ ગણાવી છે, તે બધીનું તમે મને દાન કરી દો. તુકારામ કહે છે કે, મને એવી શ્રદ્ધા છે કે તમારા ચરણનો આશ્રય લઈને હું સંમારસરિતાને પેલે કિનારે પહોંચી જઈશ.

૬૨૪-ચોરી કરવામાં પ્રવીણ ન થયો હોય એવો કાચો ચોર કોઈના ઘરમાં પેસે છે ત્યારે તે જેમ પોતાના ઘરમાં ધણધણ ચાલે તેમ પારકા ઘરમાં પણ ચાલવા જાય છે; આમ કરવાથી તેનું ચોરીનું કામ સફળ થતું નથી અને ઘરધણી બગી બિટીને તેને બિલટો પકડી લે છે અને તેનાં નાક, કાન, હાથ, પગ, કાપીને કાઢી મેલે છે. આથી કરીને ચોરી તો થઈ નહિ અને બિલટી ફજેતી તથા પીડા થઈ તે નફામાં. એવીજ રીતે યુદ્ધિહીન માણસ કશુંજ કામ સફળતાપૂર્વક કરી શકતો નથી; પણ જેવી પેલા ચોરની ગતિ થઈ તેવીજ તેની પણ ગતિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ કોઈ પણ વાતનો મર્મ જાણતો ન હોય, તે જો કામમાં માથું મારવા જાય તો તે બિલટો હુખી થાય છે.

૬૨૫-હો દેવ ! ધારો કે કોઈ રાજાનો છોકરો ગરીબ ભિખારીની માફક દહાડા કાઢતો હોય, તો તેને જોઈને લોકો કેને દોષ દેશે અને કેની હાંસી કરશે, તેનો તમે વિચાર કરજો. છોકરામાં ગમે તેટલા અવગુણના ઢગલા હોય, ગંદો હોય, ગમે તેવો હોય, પણ તેના બાપે તો તેનું સંરક્ષણ કરવુંજ રહ્યું. તુકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે હું ગમે તેવો પાપી હોઉં તો પણ તમારા સેવક તરીકેનું ચિહ્ન મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કર્યું છે, તે ચિહ્નની તમારે લાજ રાખવીજ પડશે.

૬૨૬-એકાદ ગધેડાને શરીરે ચંદનનો લેપ ચોપડીએ, તો પણ તે ગધેડો તો તરતજ ઉકરડામાં જઈને ધૂળ અને રાખોડીમાં

આળોટશે અને પોતાના શરીરને મેલું ધાણુ કરી દેશે. જેનામાં જે શુણુ સ્વભાવસિદ્ધ હોય તે શુણુ તો કદી બદલાયજ નહિ. કોઈ એક જાંઠરાને ગળે મૂલ્યવાન મોતી જાંધીશું તો તે મોતીને કરડીને થૂંકી નાખશે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે છેક હાથથી ગયેલા લોકોને તેમના હિતની વાત કહીશું તો, તે તેમને ગળે ઊતરશેજ નહિ, પણ પોતાની જાંધી સમજ પ્રમાણે ઊલટા પોતાના અજ્ઞાનમાંજ વધારો કરતા રહેશે.

૬૨૬-ખારણુ જાંધેલા કૂતરામાં એટલી અકલ નથી હોતી કે જેથી કરીને ઘેર આવેલો પરોણો, ચોરી કરવા આવેલો ચોર અને જીખ માગવા આવેલો લિખારી-એ ત્રણની વચ્ચેનો તક્ષવત સમજીને જેની સાથે જેમ વર્તવું જોઈએ તેમ વર્તે. તે તો ખારણુ આગળ ગમે તે આવ્યો, એટલે તરત તેને બસવાનો અને કરડવા જવાનો. પરોણો આવે ત્યારે ન બસવું એવું આપણે તે કૂતરાને ગમે તેટલી ઈશારતો કરીને સમજાવીએ, પણ તે સમજવાનોજ નહિ. એવા કૂતરાને તમે દૂધ પાશો તો તે પેટમાંથી દૂધને જોડી કાઢશે અને તે જાંડું ચાટશે ત્યારેજ તે તૃપ્ત થશે. તેને જાંડું ખાવાની ટેવ પડી છે, તે કેમે કરતાં જવાનીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે બક્ષિતહીન દુરાચારી લોકોની આપણે ગમે તેટલી નિન્દા કરીએ અથવા સ્તુતિ કરીએ, તોપણ તેના દુરાચારને લગતા વિચારને તે કદાપિ છોડશે નહિ.

૬૨૮-મારાં બહારનાં આચરણુ એવાં છે ખરાં કે જેમને જોઈને લોકો મને માન આપે, પણ મારાં અંદરનાં આચરણુ હજી તેવા માનને યોગ્ય થયાં નથી; એટલા માટે હે પાંઠરપુરના અધિપતિ! મારા મનમાં જે વાતની ચિન્તા થયા કરે છે તે જો છે કે, જે વાત હું તમારી આગળ ખાનગીમાં કહું છું તે વાત

લોહોની આગળ જાહેર કરી દેતાં મને ઘણીજ શરમ આવે છે. સંતજનો સમસ્ત સંસારને પ્રદક્ષિણ બુઝે છે. આથી કરીને મારામાં રહેલા ગુણદોષ તેમની નજરે પડતા નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હું કેવો છું, તે તો જરાજરા હું પોતેજ જાણી શકું છું.

૬૨૯-મારા શરીરની અંદર કામક્રોધ તો જીવતા ને જાગતા ગાજ્યાજ કરે છે, પણ હું જહારથી બોલું ચાલું છું, તે તો અતિ મૃદુજ બોલું છું; તેમ છતાં હે પાંડુરંગ ! તમે મને તમારા ચરણ સમીપ કેવી રીતે રહેવા દો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી. ચિત્તશુદ્ધિ કેટલી હદ સુધી સિદ્ધ થવી જોઈએ, તે વિષે પુરાણોમાં જે કહ્યું છે અથવા સંતસાધુઓએ ચિત્તશુદ્ધિનું જે ધોરણ નક્કી કર્યું છે તેટલી હદ સુધી તો મારું ચિત્ત શુદ્ધ થયું નથીજ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હવે જે કાંઈ ખરી વાત હોય તે મને સ્વાનુભવથી સમજાવી દો.

૬૩૦-હે સંતજનો ! હું તમારી સ્તુતિ કરું તેટલો પણ મારો અધિકાર નથી; કારણકે તમારી યોગ્યતા કેટલી છે તેનું જ્ઞાન મને છે નહિ. હું તો તમારો જળહીન સેવક છું. માટે જેમ તેમ કરીને તમે મને તમારા ચરણ આગળ સ્થાન આપીને મારું સંરક્ષણ કરો. મને ‘રામકૃષ્ણહરિ’ એ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં આવડે છે અને વિઠોળાના ચરણોપરિત મારા મનમાં પ્રેમ છે. તુકારામ કહે છે કે હું આવો છું છતાં મેં તમારા ઉચ્છિદ્રનું સેવન કર્યું એ પણ મારી ઉદ્ધતાઈજ છે, પણ તમે મને તેની ક્ષમા આપશો.

૬૩૧-અનાદિકાળથી હું જન્મમૃત્યુરૂપી વેઠમાં પકડાતો આવ્યો છું, પણ હે દેવ ! તમે જ્યારથી મને તમારો કરી લીધો, ત્યારથી મારા માથા ઉપરનો જથ્થો ભાર ઊતરી ગયો છે. એનો અર્થ એ છે કે હું દેહના આકારથી અને જન્મમૃત્યુની જાંતળમાં-

શ્રી સુક્ત થઈ ગયો છું. પૂર્વના ઘણાંય કવિઓ તમારા કાલાવાલા કરી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારી સેવા આજે સફળ થઈ.

૬૩૨-હે મનુષ્યો! તમે તમારી પોતાની બુદ્ધિમાંજ ફેરફાર કરી દો. અર્થાત્ તમારી બુદ્ધિને વિષયોમાંથી પાછી જોડીને દેવના તરફ વાળી દો. તમને આ ઉત્તમ મનુષ્યદેહ ફરી ફરીને મળનાર નથી. જેમાં તમારું સાચું હિત રહેલું છે, તેના સંખંધી તો તમારા તરફથી જરા પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તમે રાત્રિ-દિવસ ઘરખાર, સ્ત્રી, પૈસાટકા એનાજ વિચાર અને એને લગતીજ તૃષ્ણાઓ મનમાં પોષ્યા કરો છો. તમને મનુષ્યદેહરૂપી અલભ્ય લાભ અકસ્માત્ રીતે મળી ગયો છે, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરતાં શા માટે ફરી ફરીને ગર્ભવાસ કરવાનાં દુઃખ વેઠવાં પડે એવાં કામ કરો છો? જ્યાં એક વાર આ મનુષ્યદેહનો આધાર તમારા હાથમાંથી ગયો, એટલે નક્કી જાણુએ કે વારંવાર ગર્ભવાસ કરતાં કરતાં તમારો કેમે કર્યો છુટકારો થવાનો નથી. પછી તો તમારે સાફ એકજ કામ કરવાનું જાણી રહેશે-અને તે આખરે નરકવાસ કરીને અધોગતિએ જવાનું. તુકારામ કહે છે કે આ ઉત્તમ નરદેહની અંદર ભગવદ્ભજનરૂપી માલ જેટલો ભરાય તેટલો ભરી લો, નહિ તો પાછળથી તમારાથી કરીજ ભડીવાર થવાની નથી.

૬૩૩-હે દેવ! મેં પાતકીએ તમારા ઉપર સંકટ આણી નાખ્યું છે અને તે સંકટમાંથી તમે મને સુક્ત કરી દો. હું એવો છું કે નિરંતર અપરાધ કરતો જાઉં છું. એમાંથી હું જરા પણ પાછું વળીને જોતો નથી, અને એ દોષમાંથી મને સુક્ત કરવાનું કદ હું તમારે માથે નાખું છું અને એ કામ છે પણ તમારુંજ. હે દેવ! સંકટને સમયે કોઈ તમારું નામ દઈને તમને પોકાર

કરીને બોલાવે તો તમે તમારા નામને ખાતર તેના ઉપર ન ચીડ-
વાતાં તમે તેની મદદે દોડી જાઓ છો અને તેનું રક્ષણ કરો છો.
તમે તમારા ભક્તોને આપેલાં વચન અમારા હાથમાં આવી
પડ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે લલે હું કોટિકોટિ અપરાધ કરતો
રહું, પણ તમે તો સદાય કૃપાવંત છોજ.

૬૩૪-જે દેવ પોતાના ભક્તોના વિશ્વાન્તરસ્થાનરૂપ છે અને
જે ભક્તજનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાજ કરે છે, તે દેવના તરફ
તમે સૌ દોડી જાઓ. દેવ તો પોતાના પ્રેમરૂપી ખાદ્ય વસ્તુ ભક્ત-
જનોને વહેંચી આપવા સારૂ પોતાના હાથમાં લઈને બિભા રહ્યા
છે. તેઓ તો ભક્તજનોને પોતાની ખાંધ ઉપર ચઢાવીને આ
સંસારસમુદ્રને પેલે પાર અતિ મુખ્યપૂર્વક લઈ જઈને ઉતારી દે છે.
તેમને પોતાના ભક્તોના પ્રતિ ભારે મગતા હોય છે, તેથી કરીને
તો તે પોતાના ધામમાં ભક્તોની વાટ જોતા બિભા રહે છે. તુકારા-
મ કહે છે કે દેવ ભક્તોના ઉપર કૃપા કરીને તેમની અંદર
રહેલા પ્રેમની તૃપ્તિનો સ્વાદ તેમને ચખાડે છે.

૬૩૫-હૈ દેવ ! જેમના અંતરમાં તમારા પ્રતિ નિરંતર પ્રીતિ
હોય એવા તમારા ભક્તોના સમાગમનું મને નિરંતર મુખ લેવા
દો. હૈ લક્ષ્મીપતિ ! જો તમે મને આટલુંજ આપશો, તો પછી હું
તમારી આગળ ખીછ કોઈ પણ વસ્તુની માગણી કરીને તમને
પજવીશ નહિ. હું તો તે સંતોના ચરણ આગળ એમ ને એમ
પડીજ રહીશ. તેમની પાસે પણ હું ખીજું કંઈ માગનાર નથી,
તેમ કશું કરનાર પણ નથી. એ બાળત, હૈ વિઠોળા ! મને તમારા-
જ સોગંદ છે. હું રોજ રોજ તમારે ધારણે આવીને કોઈ
કોઈ વસ્તુની માગણી કરીને નિત્ય કચકચાટ કર્યા કરું છું, તેનાથી
તમને ત્રામ થતો હશે; અને મારે પણ રોજ રોજ તમારે ધારણે

આવીને કચકચ કરવાનું કષ્ટ વેઠવું પડે છે. હવે હું તમારી પાસે માગી માગીને માત્ર એકજ વસ્તુ માગું છું, તે જો તમે મને આપી દો તો તમને અને મને બેઠોને નિરાંત થાય. અત્યારે તો મારે તે વસ્તુ સાડ તમારે બારણે લાંઘા કરવા પડે છે અને તમને બોલાવી બોલાવીને માડું ગળું બેસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ ! આ હું જે કહું છું તે તમે લક્ષમાં લેજો અને તમારી આગળથી મને કાઢી મૂકશો તો તે સાડું નહિ કહેવાય.

૬૩૬-વિઘ્નના ભક્તોએ પોતાના સત્સંગના પ્રભાવ વડે કેટલાય પાપીઓનો પાપના ક્રીચડમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. વિઠાળાના ભક્તો મહા શૂરવીર છે. નઠારી પ્રકૃતિવાળો માણસ તેમની પાસે આવતાની સાથેજ તત્ક્ષણ શુભ પ્રકૃતિવાળો થઈ જાય છે. તેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને હરિવિષયક પ્રેમાનંદ વડે ભરપૂર બની જાય છે. એવા ભક્તો જે જે ગામમાં જઈ અડે ત્યાં ત્યાં બધેજ પાપ સમ ખાવાને પણ શોધ્યું જડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે વિઘ્નના ભક્તોએ આ પૃથ્વીને વૈકુંઠની આબેહૂળ નકલ બનાવી દીધી છે.

૬૩૭-આખા જગતમાં સર્વત્ર દેવનોજ વાસો છે, એ સિદ્ધાન્ત તો સાચો છે, તો પણ પ્રત્યેક પ્રાણી-પદાર્થના સ્વભાવ તરફ ન જોતાં તેમને ભગવદ્સ્વરૂપ જાણીને નમસ્કાર કરવા. અગ્નિની સાથે ઠંડીનું નિવારણ કરવા પૂરતોજ પ્રેમ રાખવો જોઈએ; પણ અગ્નિને ભગવાનનું એક સ્વરૂપ જાણીને ધોતિયાને છેડે બાંધવા જઈએ તો બળી મરીએ. તુકારામ કહે છે કે સાપ, વીંછી એ બધાં નારાયણનાં સ્વરૂપ તો ખરાં, પણ તેમને આંધેથીજ નમસ્કાર કરી છૂટવું. તેમને શરીરે હાથ લગાડવાની ખટપટમાં પડવું નહિ.

૬૩૮-ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન થવું એ

દેવથી વિમુખ થવાનું લક્ષણ છે. અમારે એવા જ્ઞાનની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. અમે વિપ્લૂના ભક્તો છીએ અને અમારે તો ચિત્તની અંદર દેવનું ધ્યાન કરીને ખેતી રહેવાનું અને જે કાંઈ થાય છે અને થશે તે બધું પ્રારબ્ધને અનુસરીને એની મેળે થયા જ કરશે એમ સમજીને મનનું સમાધાન કરવાનું, એજ અમારું કર્તવ્ય છે. ઉપર કહી ગયા તેવા ત્રિકાળ જ્ઞાનીઓ લૌકિક વ્યવહારમાં સફળતા મેળવે છે અને એક જાતની દુકાન માંડીને ત્રિકાળ જ્ઞાનની દુકાનદારી કરે છે, પણ તેજ કરવા જતાં તેમની અને નારાયણની વચ્ચે છેદું પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ એક મોટો પ્રપંચ છે, પણ ઋદ્ધિસિદ્ધિઓની પીડા તો તેના કરતાં પણ વધારે આકરી છે.

૬૩૯-સાપ પકડનારા વાદી લોકો સાપ પકડતી વખતે પોતાની મુરલી વગાડે છે; તેના નાદ સાંભળીને સાપ ભાન ભૂલે જાતી જાય છે. જ્યારે સાપ પૂરેપૂરો લટુ જાતી જાય છે ત્યારે વાદી તેના ઉપર પોતાનો પાશ ફેંકીને તેને પકડી લે છે. પછી તેને કરંડિયામાં કેદ કરી રાખીને પોતાના ઉદરનિર્વાહને સાડુ ઘેરઘેર તેની પાસે નાના પ્રકારના ખેલ કરાવે છે. હે પાંડુરંગ! હું પણ એ સાપની પેઠેજ પ્રપંચની અંદર ગૂંચવાઈને બંધાય ગયો છું. તું મને એ જાળમાંથી છોડાવ. માછીમારે ગલના આંકડાની સાથે વળગાડેલા માંસના નાનકડા ટુકડાની લાલચે માછલી તે ગલને ગળી જાય છે, પણ તેને મોઢામાં લેતાની સાથેજ પેલો આંકડો તેના તાળવામાં લોંકાઈ જાય છે અને તે કેદ પકડાઈ જાય છે. પછી માછી તેને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢે છે અને તેના તાળવામાં લોકાયેલો ગલ જેવો કાઢી લે છે કે તરતજ માછલી તરફડીને ગ્રાણી છોડી દે છે; પણ આ સંકટની ઘડીએ તેનું કોઈ રક્ષણ કરવા આવતું નથી. તેને જન્મ આપનાર તેના માળાપ પણ અત્યારે

તેની મદદે આવી શક્તાં નથી. પક્ષીનું જોડું પોતાનાં નાનાં નાનાં
 ગચ્ચાંને માળામાં મેલીને ચારો લેવા ઊડી જાય છે, તેવામાં કોઈ
 પારધી આવીને પેલાં ગચ્ચાંને માળામાંથી ખેંચી આણીને જાળમાં
 બાંધી લે છે. પેલાં નરમાદા બેઠે ચારો લઈને માળામાં આવીને
 જુએ છે, તો પોતાનાં પ્યારાં ગચ્ચાં પારધીની જાળમાં તરફડાટ
 કરી રહ્યાં છે ! પોતાનાં ગચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાને તેઓ પોતાનાં
 પ્રાણને તુચ્છ ગણીને, મરણના લયને ન ગણકારીને જાળમાં અંપ-
 લાવે છે, એટલે તેઓ પણ ગચ્ચાંની સાથે કેદ પકડાય છે અને
 ગચ્ચાં અને તેમનાં માળાપ ગધાંજ મરણને શરણ થઈ જાય છે.
 ગજથું ખાવાની લાલચે માખી રેલવા ગોળના ઉપર જઈ બેસે છે;
 પણ બેસવા જતાંજ તેના પગ ગોળની અંદર ચોટી જાય છે. પછી
 તે ઊડી જવાને સારૂ જેવી પાંખો ફેડાવે છે તેવી તેની પાંખો
 પણ ગોળની અંદર બદબદ થઈ જાય છે અને જેમ જેમ વધારે
 ફડફડાટ કરતી જાય છે તેમ તેમ તે ગોળની અંદર વધારે
 વધારે લપટાતી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એજ પ્રમાણે આશા-
 તૃષ્ણા મારા પ્રાણ હરી લે છે; એટલા વાસ્તે હે પંઢરપુર નિવાસી
 પાંડુરંગ ! તું મારી વહારે દોડી આવ.

૬૪૦-મારો જન્મ નીચ જાતિમાં થયો છે; મારી પાસે
 અભિમાન કરવા જેવું છે પણ શું ? હે નારાયણ ! તમે ન્યાતજાતને
 જોતા નથી. તમે તો ફક્ત માણસોને જ જુઓ છો. મને તેમાં સુખ,
 ઉત્કંઠા, વલોપાત શા માટે થતાં હશે ? જેવા જેના ગુણ અને
 સ્વભાવ તે પ્રમાણે તું તેમનું સન્માન કરે છે. ચીંથરાની ગાંઠ
 વાળીને તેમાં કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ બાંધી હોય તો તે ચીંથરાને
 પણ પેલી મૂલ્યવાન વસ્તુને લીધે માથા ઉપર મૂકતાં અચકાતા
 નથી. તુકારામ કહે છે કે-લોહો જેને નમસ્કાર કરે છે તે તો બહુ
 જ વેગળો છે. મારા જેવા નિર્બળને વળી માન-ધૂળની ઇચ્છા

શા માટે હોવી જોઈએ?

૬૪૧-શીળી છાંયડી દેનારી આપણી વિઠાઈ માવડી આપણ-
ને—વિપત્તી લોકોને સાડ પણ પોતાના પ્રેમનો પાનો મૂકતી
હોય એવું દેખાય છે. હું તેની ચોટની અંદર લપાઈ જઈશ અને
તેનાં સ્તન મારા મોઢામાં લઈને ધરાતાં સુધી તેના પ્રેમનું ધાવણ
ધાવ્યા કરીશ. મારી વિઠાળાઈ માવડી મારા ઉપર કૃપા કરીને
પોતાના પ્રેમનો પાનો મૂકે છે અને મારા શરીરનું જતન કરે
છે. હું તો અમૃતસંજીવનીની અંદરજ આજોટવા મંડયો છું.
મારા ચિત્તની અંદર આનંદ માતો નથી; મારા ચિત્તમાંથી આનંદ
છલકાઈ પડે છે. એને આનંદ સમુદ્રની ઉપમા આપવા જાઉં તો
તે પણ તાની લાગે છે. હું ખરી વાટ ઉપગ્રથી જરાક આરોઅવળો
પગ મૂકું છું અથવા ગળડિયું ખાઈને પડી જાઉં છું કે તરતજ
મારી મા મારી આગળ-પાછળ રહીને મને સંભાળી લે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે ચિંતા એ શી વસ્તુ છે તે તો હું જાણતોજ નથી;
કારણકે હું તો મારી વિઠાઈ માવડીનો લાડકવાયો જાળક છું.

૬૪૨-આ મંસારની જાળમાંથી છૂટા થવાને માટે હું જેમ
જેમ ચેષ્ટા કરવા જાઉં છું, તેમ તેમ મારા પગ સંસારની અંદર
વધારે ને વધારે ગૂંચવાતા જાય છે હું તો ખરેખર આવી સંક-
ટમણીના મકંચામાં સપડાઈ ગયો છું. માડ જાળ, મારી યુદ્ધિ,
ગદાં જ કોણ જાણે કયાંનાં કયાં જતાં રહ્યાં? કશાય કામમાં
આવતાં નથી. પ્રારબ્ધ, કિયમાણ અને મંચિત કમોના જે જે
લોગ લોગવવાના મારે સાડ નિર્માણ થઈ ચૂક્યા છે, તે બધા
તેમનો સમય થતાં મારી આગળ દોડ્યા આવે છે. વિધિ અને
નિષેધ, એ બેની વચ્ચે ચોપારીની જેમ હું ફસાઈ ગયો છું.
નિષેધ - ને વિધિની એવી આંટી પડી ગઈ છે કે નિષેધની અંદર-

થી વિધિને અળગા કરવાનું મારાથી જાની શકતું નથી. જો નિષેધને આઘો કાઢવા જાઉં છું તો તેમ કરવા જતાં તે ઊલટો મારા અંગ ઉપર વધારે ચઢી પેસે છે. તૃષ્ણાની સંગતિને લીધે હું અત્યંત દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવે તો આ સંસારસમુદ્રમાંથી તમેજ મારો છુટકારો કરો તો જાને, હું પોતે તો તદ્દન શક્તિહીન જાની ગયો છું.

૬૪૩-આ સંસારનો મને ઘણોજ ભય લાગે છે; પણ તેનાથી હું છૂટો થઈ શકતો નથી. હું તો સાણસાની વચ્ચે સપકાઈ ગયો છું; એટલા વાસ્તે હે દેવ! હવે તો તમેજ મારી વહારે ધાઓ. હું મારા મનથી ઘણાય વિચાર કરું છું, પણ આ મારું મન એવું છે કે કેમે કરતાં મારા હાથમાં આવતુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ ઠેકાણે મારી ચાંચ પણ પેસે એવું છે નહિ.

૬૪૪-‘ઓ મારા યાંદુરંગ! તું હવે આવ-આવ’ એવું હું તને વારંવાર પોકારી પોકારીને કહું છું. હું કહું છું કે તું હવે મારી મદદે આવ અને મને તારા ઝોળામાં ઊંચકી લે. હું તારા જેવાને આશરે આવીને બેઠો અને છતાં પણ હું પરદેશી જેવો પડી રહું છું, તે શું સાડું કહેવાય? ઓ મારા દેવ! આ બધા પ્રપંચની ગૂંચવણોમાંથી તું મને છૂટો કર અને મને તારી પાસે ખેંચી લે. આ સંસારનું જોર તારી આગળ તો કશું ચાલે એવું છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે હૃષીકેશ! હવે તું વિલંબ શાને સાડું કરે છે?

૬૪૫-મારી વિકૃત માવડી તો એવી છે કે મારે સાડું તેના ઔમનો પાનો ઊભરાયાજ કરે છે. મને પંપાળીનેતે મારા મોઢામાં પોતાનું સ્તન આપી દે છે. તે મારાથી જરાય આધી ખસતીજ નથી. હું તેની આગળ જે જે વાતની હઠ લઉં છું તે બધીજ તે

પૂરી કરી દે છે; કારણ કે તે ઘણીજ માયાળુ છે, નિપ્કુર નથી. તુકારામ કહે છે કે તે મારા મોઢામાં પ્રહાર સના ઠેળિયા દીધાજ કરે છે.

૬૪૬-તારી આગળ મારે જે જે કહેવાનું હતું તે બધું હું કહી કારવીને પરવારી ગયો છું. હવે હું જે તારો લાઠકવાયો બાળક કહેવાઉં, તેણે લીધેલી હઠ તારે પૂર્ણ કરવીજ પડશે. હું જે જે વસ્તુની હઠ લઈશ તે તે વસ્તુ તારે મને આપવીજ પડશે. હઠ લેવી એ મારો સ્વભાવ છે અને મારી હઠ પૂરી કરવી એ તારો ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે જે જે સેવા મને બતાવી છે, તે બધી હું સમજી ગયો છું.

૬૪૭-એક જણે પાપ કર્યું અને બીજાએ તે પાપ કર્મને અનુમોદન આપ્યું તેથી કરીને પાપ કરનાર અને પાપને અનુમોદન આપનાર બેઉ એકસરખા અધોગતિ પામે છે અને નરક-વાસ કરે છે. માખણના ગોળાની અંદર એર ઘાલીશું તો તે એર આખા માખણના ગોળાને પોતાની ખૂરી અસર વડે એરી બનાવી દેશે; તે માટે દુર્જનોનો ત્યાગ કરવો એજ હિતકારક છે. એકાદ રખડેલ ઢોર કોઈના ખેતરમાં પેસવા જતું હોય તો તેને પહેલેથીજ હાંધી કાઢીને આપણે આપણી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ કામ કરવામાં શ્રમ કરવો પડે છે, એમ જાણીને જો આપણે તે કામમાંથી છટકી જઈએ તો તે કર્મનું શ્રેયસ આપણને મળે ખરું ?

૬૪૮-જેના ગાયનનો વિષય વિઠ્ઠલ, જેના ચિંતનનો વિષય વિઠ્ઠલ અને જેનું વિશ્રાન્તિસ્થાન પણ વિઠ્ઠલ હોય તેને તો સદા કાળ આનંદ અને આનંદજ છે. આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં પણ વિઠ્ઠલ, હાથનું આશીર્કુ કરીને સૂતાં સૂતાં પણ વિઠ્ઠલ અને ખાતાં ખાતાં ઠેળિયે ઠેળિયે વિઠ્ઠલ; એક વિઠ્ઠલના સિવાય બીજા કોઈ

પણ વિષયનું જેમને જ્ઞાન નહિ; અલંકાર વગેરે આભૂષણો તથા શરીરને સુખ આપનારા પદાર્થો એ પણ એક વિકલજ, એવો જેમનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે; તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ એવા હોય તેઓ વિકલરૂપજ યની ગયા હોય છે અને દ્વિતની ભાવનાની જડતેમનાં અંતઃકરણમાંથી સદાને માટે નીકળી ગઈ છે.

૬૪૯-હું તો મન, વચન અને કર્મથી હરિના સેવકોનો સેવક બની ગયો છું. એવા ભક્તોના સમાગમમાં સદાકાળ હરિ-પ્રેમનો સુકાળ હોય છે. યધો વખત કરતાલ અને મૃદંગના ધ્વનિ જ્યાં ગાજી રહે છે ત્યાં જઈને બેસવાથી નકારી યુદ્ધિ દબાઈ જાય છે અને પછી નષ્ટ થઈ જાય છે. હરિકીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં સમાધિ અવસ્થા થઈ જાય છે. હરિકથાનું શ્રવણ કરવાથી ભક્તિ-હીન લોકોના મનમાં ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે. કીર્તનનો રંગ જોવાને સારૂ પાંદુરંગ કેવા ઊભા રહ્યા છે, તે તો જરા જુઓ. તુકારામ કહે છે કે હરિભક્તોના જેવું સુખ તો બ્રહ્મદિક દેવતાઓનું પણ નથી હોતું.

૬૫૦-સારી-માઠી ગતિ એ કેવળ મનની કલ્પના છે, એટલા વાસ્તે એકાંતવાસ કરનારા કોઈ સાધુની સંગતિમાં મનને પરોવી દેવું જોઈએ, અરે ભાઈઓ! તમે તમારા મનને જાત્તામાં રાખો, એવું હું તમને વારે વારે કહું છું, તો પણ તમારું મન હરાયા ઢારની જેમ અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં એમ ભટક્યાજ કરે છે. માન અપમાન એ બધુંય મનનીજ કલ્પના માત્ર છે. મન જે પદાર્થનું ધ્યાન કરે છે તેજ પદાર્થ પ્રતિ તે અનુધાવન કરે છે; અને આ ભવસાગરને તરાવીને પેલી પાર લઈ જનાર પણ એ મનજ છે. તુકારામ કહે છે કે ચોર્યાશી ચોનિમાં બાંધી મારનાર પણ એ મનજ છે.

૬૫૧-પંઠરપુરમાં હુઃખ તો શોધ્યું જડે એમ નથી. ત્યાં તો પાંદુરંગનો પ્રેમાનંદ નિરંતર વાસો કરીને રહે છે. પંઠરપુરનું બજાર પુંડલિકનું વમાવેલું છે; ત્યાં આગળ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતાના વૈદ્યઠધામસહિત પાંદુરંગરૂપે આવીને જોડવાઈ ગયા છે. ત્યાં આગળ ધંધાની તો કશી જોટજ હોતી નથી, તેમ બીજી કોઈ વાતનો પણ કશો અભાવ હોતો નથી. ત્યાં મર્વ પ્રકારના લાભની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થઈ જાય છે. ત્યાંનાં બજારમાં પાંદુરંગરૂપી માલ આખા દેશને પૂરો પડે એટલો બધો થોડેથોડ ભર્યો પડ્યો છે. પંઠરપુરની પચ્ચકોશી-ફરતો પાંચ પાંચ ગાઉનો પ્રદેશ-એ માલથી ઠમીઠસીને ભરાઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે મંત્રજનોને તૃપ્તિ પમાડે એવો માલ સૌના હાથ લાગે એવો ખુલ્લો પડ્યો છે, તેથી કરીને એવા સંતજનો પંઠરપુરમાં જ બેસી રહે છે.

૬૫૨-દ્વારકાનિવાસી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મારૂપી માલ પંઠરપુરમાં આવી લાગ્યો છે, એવું ભક્તરાજ (પુંડલિક) કહી ગયા છે. એ માલને ભક્તજનોએ પોતપોતાની વખારોમાં ભરીને રાખી મૂક્યો છે અને ખરે માપે ભરી ભરીને લઈ લીધો છે. તેથી તો દેવ આજ દિન પર્યંત દ્વારકા સામે તો કદી નજર પણ કરતા નથી. એ માલને માપનારા મપારાની જગ્યાએ વૈષ્ણવ ભક્તજનો બેઠા છે, પણ એ બિચારા માપતાજ જાય છે-માપતાજ જાય છે-પણ માલનો પાર આવતો નથી અને હવે કેટલો સિલકમાં રહ્યો છે તેનો જાંદાજ કરી શકાતો નથી, એવો અફાટ મહાસાગરના જેવો એ માલ છે. જેણે એ માલને હાથ અડકાડ્યો તેને તો પરમ લાભજ થઈ ગયો અને તેના તો આ લોક અને પરલોક બેઉ સુધરી ગયા. તુકારામ કહે છે કે મને તો મારી મજૂરી મળવાની છે, એવો વિશ્વાસ મને માત્ર સંતોના ચરણોમાં જ છે.

દેવતાઓ અને તીર્થો વાસો કરીને રહે છે. આ વાત બીજા કોઈની કહેલી કે અમસ્તી કાને સાંભળેલી નથી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની આ બાબત છે. એનો મહિમા અત્યંત મહાન છે. એટલો મહાન છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. પંચકોશીમાં દોષને ચાંચ ખોસવા જેટલી પણ જગ્યા મળતી નથી. પૂર્વના ભારે ભારે દોષ પણ આપોઆપ બળીને નાશ પામે છે. ત્યાં આવનાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વિષયવાસના રહિત બનીને વિષ્ણુના સમાન અતુલ્ય બની જાય છે. ત્યાં ઘેર ઘેર પ્રજ્ઞાનંદ વર્તી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે જેમની કને પુણ્યનો એક છાંટો પણ ન હોય તેમણે પંઢરપુર જવું.

૬૫૪-જે મનુષ્યને આત્મ-અનાત્મનો વિવેક નથી તે ગધેડા જેવો છે. એવા માણસને કદાપિ થોડુંક પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થયું હોય તો તે પણ ગધેડાની પીઠના ઉપર લગડા જેવું અથવા વળુઝારાનાં પોઠી બળદની પીઠ ઉપરની અનાજની ગુણુના જેવું કેવળ ભાર-રૂપજ છે. તે કોઈ વાર પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરે છે, તે પેલા ગધેડાની માફક ઉકરડે જઈને 'નરક' ખાવા સમાન છે. ઉપર કહ્યો તેવો માણસ પછી ભલેને તે મોટો ભાગ્યવંત હોય, શ્રીમાન્ અથવા રાજમાન્ય રાજેશ્રી હોય, લોકોમાં ધણો મોટો અને આબરૂદાર ગણાતો હોય, તોપણ જેમ તમે તમારે પગે ચાંટેલા 'નરક'ને જમીનની સાથે ઘસીને કાઢી નાખો છો, તેમ તેને પણ તમે તમારા પગની સાથે ઘસીને કાઢી નાખજો. જે લોકોને ગળે ફાંસો દેવાનો ધંધો કરે છે, તેની વળીઉત્તમ જાતિ કેવી અને તેનું ઉત્તમ કુળ કેવું? તુકારામ કહે છે કે એવો માણસ તિલક મુદ્રા વગેરે જે જે સાધુપણનાં બાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરતો હોય, તે શું આગમાં ઝાકવા કામ આવવાનાં હતાં?

૬૫૫-પ્રથમ તો તું પોતેજ સાચા અર્થમાં દેવ થવાને

માર્ગે ચાલવા માંડજે. એમ કરતાં જ્યારે તું જાતે દેવ જની જઈશ ત્યારે તું તારી સંગતિ વડે જીવત અનેકાનેક જીવોને તારા સમાન દેવ જનાવી દઈશ. આ વાતમાં તું તારા મનમાં જરા પણ શંકા રાખતો નહિ. એવીજ રીતે જો તું પોતે દુષ્ટ હોઈશ તો તું તારી સંગતિ વડે અનેક મનુષ્યોને તારા જેવા દુષ્ટ જનાવી દઈશ, એમાં પણ તું શંકા લાવતો નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ જેવો હોય તેનું તેવુંજ પ્રતિબિંબ દર્શાવે માંથી પ્રતિફલિત થાય છે.

૬૫૬-ગ્રાહણો પોતાના આચારવિચાર તજી દેશે એવો આ કલિયુગમાં અધર્મનો ફેલાવ થશે એવું અગાઉના સંતો કહી ગયા છે. એ વાતનો હવે અનુભવ થવા લાગ્યો છે. સૌ અધર્મનો આશ્રય કરવા લાગ્યા છે અને ધર્મ જેવું કંઈ રહ્યું નથી. શાસ્ત્રોમાં જતા-વેલાં તપ વ્રત વગેરે કરતાં લોકોને હવે કદાચ થવા લાગ્યું છે અને દેહનું પાલન પોપણ કરીને તેને લાડ લડાવવામાંજ લોકોને મગ્ન પડે છે. હું પોતેજ ઇશ્વર છું એવું પણ લોકો પોતાના મનમાં સમજવા લાગ્યા છે, તેથી કરીને તેઓ દેવમંદિરમાં જતા નથી. જ્યારે તેમની ખરેખરી આવીજ સ્થિતિ હોય ત્યારે તેઓ સંસારનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી? તુકારામ કહે છે કે હું આવો છું ને આવો છું એવું મનમાં અભિમાન રાખનારા પ્રાણીઓ ખરેખર નરકે જવાના છે

૬૫૭-સંપૂર્ણ સંસારનું રૂપ ધારણ કરીને જિલા રહેલા અને અમારા પોતાના સગાં માળાપ જેવા હે દેવ! તું અપાર અને અનંત છે. તને હું નમસ્કાર કરું છું. હું તારો રાંક સેવક છું. હું તારી આગળ એક વિનંતિ કરું છું તે તું સંભળ. હે દેવ! તારી સ્તુતિ કરતાં કરતાં વેદ હારી ગયા ત્યારે આખરે તેઓ ‘નેતિ નેતિ’

એવા ઉદ્ધાર કાઢીને ચૂપ થઈ ગયા. કપિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો અને અસંખ્ય કપિઓ તારા ગુણનું વર્ણન કરવા ગયા પણ તે કામ તેમનાથી પૂર્ણ થયું નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમારા મહિમાનું હું વર્ણન કરી શકું એવી વાણી ક્યાંથી લાવવી?

૬૫૮-મારા અંતઃકરણના ગુહ્યભાવને જાણી જઈને પાંડુરંજે તે પ્રમાણે કામ કર્યું. મેં જે જે શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે મારા બધા શબ્દો વ્યર્થ નથી ગયા; કારણકે હે દેવ! તું મારા સરખા અનાથ જીવની જનેતા છે. એ પંડરપુરના નિવાસી મારાં મા ને બાપ! હું તમારો ચાચક છું; તમે મારી વાસનાને પૂર્ણ કરો. મારામાં લેદલાવની જરા જેટલી પણ છાયા રહી ગઈ હતી તે બધી હવે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારી કૃપા વડે મને પૂર્ણ કરી દીધો છે; તેથી કરીને હવે હું તમારા અમર્યાદિત ગુણનો મહિમા ગાવા માંડીશ.

૬૫૯-હે દેવ! તું અતિ ઉદાર છે, અતિ કૃપાળુ છે, જે કોઈ તારે શરણે આવે છે તેની પ્રાર્થનાને તું સાંભળે છે. તું તેમનો બધોજ ભાર તારા પોતાના માથા ઉપર ખેંચી લે છે. તું તેમને માટે મન, વાણી અને કર્મ વડે અનન્ય થઈ ચૂક્યો છે. તેઓ તને હાંક મારે કે તરત તું તેમની પાસે દોડતો જઈને જીવો રહે છે. તેમને જે વળતે જે વાતની ઈચ્છા હોય તે ઈચ્છાને તું પૂર્ણ કરી દે છે. તે જ્યારે રસ્તે ચાલતા હોય ત્યારે તું તેમની પ્રતિષ્ઠા સંભાળ લે છે અને તેમને પગે વાગે એવા કાંટા પથરા વગેરે જે કાંઈ તેમના માર્ગમાં પડ્યાં હોય તે બધાને તું એક બાવુઓ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે એમ હોવાથી તારા ભક્તોને કશીજ વાતની ચિંતા હોતી નથી; કારણકે હે દેવ! સર્વ પ્રકારે તેમનું રક્ષણ કરનાર તું તેમના ઘરમાંજ બેઠેલો છે.

૬૬૦-હે દેવ ! લૌકિક વ્યવહાર, કીર્તિ, દંભ, માન, પ્રતિષ્ઠા એ બધાને લઈને હું શું કરવાનો હતા ? મને તો તું તારા ચરણોનું દર્શન કરવા દે, એટલું જ મારે સાડું પૂરતું છે. હે દેવ ! મને તું એવો ન બનાવી દઈશ કે જેથી કરીને હું દાસ કહેવાઉં છું તે વ્યર્થ થઈ જાય. જ્ઞાનનો વધારે પડતો બોલો હું તારા ચરણ આગળ લાંબો કરીને મૂકી દઈશ. અંતઃકરણની ભાવના કેની કેવી છે તે લોકો શું સમજવાના હતા ? એક જણ મને સાધુ સમજીને મારે પગે પડે છે, તે જોઈને બીજો પણ આ સાધુ હશે એમ જાણીને પગે પડવા આવે છે. એ પ્રમાણે એક બીજાનું દેખાદેખી કરીને સંસારમાં જ્યાં ત્યાં માનપૂજા વધી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે મને તો જેમ કરતાં તમારા ચરણોનું મારે સ્વાધીન રહે-પછી તેમ કરવા જતાં દરિદ્રતા આવે તો તે દરિદ્રતા પણ મને વહાલી લાગશે.

૬૬૧-લોકોમાં સન્માન પામવાને સાડું મારી પાસે થોડીક પૂંછ પણ હોવી જોઈએ, પણ પૈસા માટેની મારી ઇચ્છા તદ્દન મરી ગઈ છે. મને તો તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં ત્યારથી પરમ શાન્તિ મળી ગઈ છે અને મારી શાન્તિ તથા આનંદનું ધામ પણ તમારા ચરણ આગળ છે. એ સિવાય મને બીજી કોઈ વાતની ચર્ચા પણ કાને સાંભળવી ગમતી નથી. મારા ઉપર તમે બસ કૃપા કરો અને તમારા પોતાના સ્વજન તરીકે મારો સ્વીકાર કરી લો એટલે ઘણું થયું. આ બાબતમાં તમે જરા પણ વિલંબ કરો તે નહિ ચાલે. હે દેવ ! મારા મનને તો એકલા તમને બાદ કરીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સત્ય લાગતી નથી. જ્યારથી મને આવી સમજણ પડી ગઈ ત્યારથી મારી બધી વાસનાઓ પણ સંકેત્યાઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મને એક જ બાબતની વાસના રહી છે અને તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તમારું છે.

૬૬૨-હવે મારો આવો નિશ્ચય સર્વતોલાવે થઈ ચૂક્યો છે. આજ પછી બીજી ત્રીજી બાળતનો હું મારા મનમાં વિચાર પણ આવવા દેનાર નથી. મારા સમસ્ત લાવ વડે અને મારી સંપૂર્ણ પ્રીતિને એકાગ્ર કરીને હું ફક્ત હરિતું નામજ ગાઈશ. મારી તમામ પ્રાપ્તિ એકલા હરિના ચરણજ છે. હે દેવ ! હું તો હવે તમારા આંગણમાં આબોધીશ, લાંઘવા બેસીશ અને તમારું મુખડું આંખો ભરી ભરીને નિહાળ્યા કરીશ. મનમાં પ્રેમનો ઊભરો આવશે ત્યારે તમારા એકમાં નિર્લજ્જ થઈને નાચીશ પણ ખરો અને મારાથી આમ લાજશરમ છોડીને કેમ નચાય એ બાળતની કોઈ પણ જાતની શંકાને મારા મનમાં લેશમાત્ર પણ સ્થાન આપનાર નથી. હું તો તમારેજ સ્વાધીન થઈ ચૂક્યો છું અને તમારા એકલાનોજ હું દાસ કહેવાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે મનમાં આ એકજ વાતને લગતો સંકલ્પ સજીવ બની ગયો છે.

૬૬૩-‘ જગતમાં સર્વત્ર-અંદર અને બહાર-બધી બાજુએ એક જનાદંતજ વ્યાપી રહ્યા છે ’ આલું આલું હું મારે કાને સાંભળું છું તો ખરો, પણ તે છતાં એમાં ખરું રહસ્ય શું છે તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. જો એવુંજ હોય તો પછી જન્મ લેનાર અને મરણ પામનાર કોણ ? માથાપ કોણ અને તેમને પેટે જન્મનાર બાળક કોણ ? નાના પ્રકારના વ્યાધિ, મુખદુઃખ, પાપપુણ્ય વગેરેને! ભોક્તા કોણ ? ભલાં ખૂરાં ધર્મો કરનાર કોણ અને તે જેના પ્રત્યે થાય છે તે કોણ ? ઈર્ષા કોણ અને ભોક્તા કોણ ? અમે અમારા સ્વાનુભવથી જાણીએ છીએ કે અમે સૌ પ્રાણીઓ મૃત્યુને વશ છીએ. લોકોને અમે અમારી નજર આગળ મરતા જોઈએ છીએ અર્થાત્ અમે નાશવંત છીએ એવું અમારો અનુભવ અમને કહે છે અને તમે દેવ તો અવિનાશી છો. ત્યારે તમે કોણ અને અમે કોણ ? સૌ જનાદંતરૂપ છે એવો

વિશ્વાસ આ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય જ્ઞાનની વિરુદ્ધમાં અમારે શી રીતે કેળવવો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જે અસલ સત્ય તત્ત્વજ્ઞાન છે તે ઘણું જ મૂઢ છે. તેની મૂંઝ તો તમે ઉકેલો ત્યારે જ ઊકલે. એટલા માટે તમે જ અમને એ રહસ્યના લેહ સમજાવી દો અને જે સત્ય હકીકત હોય તે અમને જણાવી દો.

૬૬૪-જે ખરેખરી વાત કહેવી જોઈએ તે વાત ન કહેતાં જે વક્તા લોકોને સાડું લગાડવાને માટે માત્ર ઔપચારિક વાતો-ની જ ચર્ચા કરે છે તે વક્તા અથવા કથાકાર અંતે અધોર નરકમાં જાય છે. કોઈ ચોર ચોરી કરતાં પકડાઈ જાય અને તે પોતાની ટોળીના નાયકનું નામ પણ જણાવી દે તો તે ચોર અને તેનો નાયક બેડેને હાથેપગે ઝાંઝરિયાં પહેરવાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે હું જે કહું છું તે મારા ઘરનું કહેતો નથી, તેમ આ મારો પોતાનો લવારો છે એમ કોઈ ન સમજે. પુરાણોનો પણ આવો જ નિશ્ચય છે.

૬૬૫-પરમાર્થની જાણતમાં ધીરજ રાખવાથી નારાયણ સહાય થાય છે. પોતાના સેવકને શ્રમ પડવા ન દેવો અને તેમના મનને ચિન્તા થવા ન દેવી એ નારાયણનો સ્વભાવ છે. તે માટે નારાયણના સેવકોએ દ્વંદ્વ આનંદ સહિત ભગવાનના નામનું કીર્તન કરવું, તેમના ગુણ ગાવા, ખીજ કાંઈ ચિન્તા જ કરવી નહિ. ભજનને પ્રતાપે ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર જ પોતે પોતાની મેળે વગર કલ્પે કાળનું નિવારણ કરતું રહેશે. નાનાં છોકરાં સાબળ માઠાં થાય તો તેની ફિકર તે છોકરાને નહિ પણ તેનાં માળાપને માથે હોય છે. છોકરાંને આડું પોતાનો જીવ કાઢી આપવો પડે તો તેમ કરવાને પણ તેઓ આનાકાની કરતાં નથી. આ તો જાણે એક સામાન્ય માયાવી જનેતાની વાત થઈ, પણ જે ખરેખરી જનેતા છે તેના પ્રેમની તો જલિહારી જ છે. તુકારામ કહે છે કે

આ વાત મેં મારા સ્વાનુભવને આધારે કહી છે. માત્ર નિઃસીમ લક્ષ્મી બની જવું જોઈએ. ઉપર ઉપરની લક્ષ્મી કરવાથી કશી સિદ્ધિ થતી નથી અને એવી લક્ષ્મીને કશો ઉપયોગ હોતો નથી.

૬૬૬-જન્મમૃત્યુરૂપી શત્રુ આપણી પાછળ પડ્યો છે તેના દાવમાંથી બચી જવાનો રસ્તો આગળ ઉપર આપણને પ્રાપ્ત થાયજ એવો જન્મ આપણને મળશે તેની શી ખાત્રી ? એવો સુયોગ તો માત્ર એકલા મનુષ્ય-જન્મમાંજ મળી આવે છે; અને આપણને અત્યારે એવો સુયોગ મળ્યો છે તો ગમે તેમ કરીને પણ આપણા કર્તવ્યમાંથી આપણે ભ્રષ્ટ તો નજ થવું જોઈએ. પાંડુરંગના જેવી ભવનદીને તરાવી લઈ જાય એવી નૌકા સફળાગ્યે આપણા હાથમાં આવી ચઢી છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારા બાપલા ! પાંડુરંગના પ્રતિ અનન્ય લક્ષિતભાવ રાખનારને જન્મમરણનો ફેરો ફરીથી લાગુ પડતોજ નથી.

૬૬૭-લોકો દૂધ, દહીં, છાશ વગેરે પદાર્થોને સારૂ ઘરમાં ગાય ભેંસ રાખે રાખે છે અને તેમને ખવડાવી પિવડાવીને તેમનું જતન કરે છે; પણ જો મોમાં જે સાર વસ્તુ છે તે તો એક ધીજ છે. આપણા ભાવિક ભક્તોના હાથમાં જો ધીના સંરખી સારભૂત શુદ્ધ વસ્તુ આવીને પડી છે તે એક રામનું નામ છે. એટલા વાસ્તે જો તેનેજ અમારા ચિત્તમાં ધારણ કરીએ છીએ. પોલાદનો ટુકડો, ચક્રમકનો પથ્થર અને રૂ એ ત્રણ વસ્તુઓને પોતાની પાસે રાખવાનું પ્રયોજન તો જો ત્રણના યોગ વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે. જો અગ્નિની ગરજ ન હોત તો વળી દોણ જો ચીલોને લઈ લઈને ફરવાનું હતું ? તુકારામ કહે છે કે ભોયમાં દાટેલું ધન આપણા હાથમાં આવી જાય ત્યાંસુધીજ દોદાળી લઈને જોદવાનું અને જોદેલી જગ્યાએ ચોટી કરવાની. ત્યારપછી કાંઈ નહિ.

૬૬૮-વિઠ્ઠલના સેવકો જેવા તેવા નથી, તેઓ તો ભારે શૂરવીર પુરુષો છે. તેઓ એવા વીર પુરુષો છે કે કાળ તો તેમના પગ આગળ નમી પડે છે. તેઓ વિઠ્ઠલના નામના જયઘોષ નિરંતર ગળવ્યાજ કરે છે. એ જયઘોષને પ્રતાપે પાપના મોટા મોટા પહાડના પહાડ બળી જાય છે. એ વીરોના હાથમાં શાંતિ, દયા અને ક્ષમારૂપી અખૂટ બાણનાં ભાથાં છે. તુકારામ કહે છે કે આ પૃથ્વીના પડ ઉપર તેઓ એકલાજ બાળવાન છે.

૬૬૯-અરે ઓ લોકો ! હું તમને તમારા ખરેખરા હિતનો મર્મ બતાવી દઉં છું તે તમે લક્ષ આપીને સાંભળી લેજો. તે મર્મ એ છે કે પંઠરપુરના સ્વામી જે લગવાન પાંદુરંગ છે તેમનું તમે બધા તમારા મનની અંદર સ્મરણ કરતા રહેજો. જ્યાં મોઢેથી નારાયણના નામનું રટણ કરવા માંડ્યું ત્યાં પછી સંસારનું બંધન કેવું અને વાત કેવી ? આ સંસારમુદ્ર એવો સંકોચાઈ જશે અને તેનો સામો કિનારો એવો અદૃશ્ય થઈ જશે કે શોધ્યો નહિ જડે. કાળ તો તમારો દાસ બનીને રહેશે. માયાબળનાં બંધન જે તમારા માર્ગને રોડીને ઊભાં હતાં તે બધાં તૂટી જશે અને તમારો માર્ગ મોકળો થઈ જશે. ઋદ્ધિસિદ્ધિ તો તમારો પડતો બોલ ઉપાડી લેનાર તમારી દાસીઓ બનીને તમારી આગળ ઊભી રહેશે. આ જે મેં હમણાં કહ્યું તે સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે. વેદોનો મુખ્યાર્થ પણ એજ છે. જરાબર ભેવા જઈએ તો પુરાણોનો પણ આજ મુખ્ય અભિપ્રાય છે. શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા માધન કરવાનો ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, આંડાળ, સ્ત્રી, બાળક, પુરુષ-અરે ! વેશ્યાઓને પણ અધિકાર આપી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો આ બધી વાતો મારા પોતાના અનુભવને આધારે સૌની બાજુને સારૂ બહાર કરી દઉં છું. જે બાવિક અને ભાગ્યવાન હશે તે તેનો લાભ લઈને સુખનો લોહિતા થશે.

૬૭૦-તમે મનને અંચળ થવા દેશો નહિ. અંચળ મન સ્થિર કરીને તમે શાંત બની જાવો. મારો જે સ્વામી છે તે અત્યંત દયાળુ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો તમે તમારા મનને શાંત અને નિશ્ચળ કરીને તેનું ચિંતન કરવા લાગશો તો તમને આખરે અવિનશ્વર સુખ તે પ્રભુ જરૂર આપશે; અને એ સાધનતા યોગ વડે કરીને ચોચાંશી લક્ષ યોનિઓના અંકમાં તમારું બટકવાનું સદાને માટે બંધ થઈ જશે. વળી તમારી સારી કરણીનું દૃષ્ટાંત જોઈને બીજા કેટલાક મૂખાં જીવો પણ પરમાર્થને રસ્તે વળી જશે. તેમ કરવાથી તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે. આ રીતે તમારા દ્વારા પાર વગરનો ઉપકાર થશે. તમે આ લોકમાં અને પરલોકમાં માન્ય ગણાશો એટલા વાસ્તે તમે તમારે મોઢથી રામ નામનું રટણ કરો. તુકારામ કહે છે કે તમે સંસારનો મોહ છોડી દેશો તો પરમાત્મ પદને પામશો.

૬૭૧-અરે ઓ ગધેડા ! તું સંસારનું દાસત્વ શા સારું કરી મરે છે ? અને તેમ કરીને તું તારા માથા ઉપર દુઃખના કુંગર તાણી લે છે અને પછી દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે ! ગળી વસ્તુનો સ્વાદ ક્રૂર જીભના ટેરવા લગીજ હોય છે, ગળે ઉતાપી પછી કાંઈ નહિ. ગમે તેવા મિષ્ટાન્નનો પણ એક વાર પેટ ભરીને જમ્યા પછી કશો સ્વાદ માલૂમ પડતો નથી. બીજી ઇન્દ્રિયોના સુખનું પણ આવું જ છે. ઇન્દ્રિયો વડે તે તે ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ રાખનારા વિષયોને લોગવ્યાથી ખરેખરા સુખનો તો એક અંશ પણ મળતો નથી. હરિનું રૂપ દૃષ્ટિદ્વારા વારંવાર જોવાથી અંતે દૃષ્ટિ પરિતૃપ્ત થાય છે. પછી તેની બીજા રૂપને નિહાળવાની તૃષ્ણા સદાને માટે સમી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તું નાશવંત દેહ વગેરે પ્રાપચિક વસ્તુઓના લોભમાં પડીને શા માટે દેવનાથી આધો ને આધો જતો જાય છે ?

૬૭૨-તું તારી જગ્યાએ નિશ્ચય થઈને બેસ અને હરિના ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન બની જા. તે દાતા એવો છે કે તને જોઈતાં અન્નવસ્ત્ર તો તે આપીજ રહેશે. વધારે પડતા ધનનો સંચય કરીને તું શું કરવાનો હતો ? સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર દેવજ આપણા જાણી થઈ ગયા છે પછી આપણને કઈ વાતની ચિન્તા ? તે અતિ દયાળુ અને માયાળુ છે, પોતાના ભક્તોની હરેક પ્રકારે મંભાળ લે છે અને જે કોઈ તેમને શરણે આવે છે તેમનાં લાઠ-કાઠ પૂરાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા વાસ્તે તું તારી વાણી ઉપર વિઠ્ઠલના નામનું ઘરેલું ધારણ કરજે અને તે નામને પ્રતાપે તું આ સંસારમાં વિઠ્ઠલના જેવોજ થઈ જઈશ. તે હરિ તો એવા છે કે તેમની પાસે કશું માગવાની કે કશું કહેવાની જરૂરજ પડતી નથી. તે તો જેની જે ઇચ્છા હોય તે પોતાની મેળે વગર કશું જાણી જાય છે અને તે પૂર્ણ કરી દે છે.

૬૭૩-સોનાના વાસણમાં દારૂ ભર્યો હોય તો તે સોનાનું વાસણ ગમે તેટલું ઉત્તમ છે તોપણ તેની અંદર દારૂ ભરેલો હોવાથી કોઈ પણ સારા કામમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. હે સંતજનો ! તમે પણ મને એવુંજ કહો છો. એથી જિલહું માટીના હાંદ્યામાં અમૃત ભર્યું હોય તો તે અમૃતને લીધે ઉત્તમ ગણાય છે, તુકારામ કહે છે કે જેમાં માર્ગ હિત હોય એવી વાત તમે મને ઝટ ઝટ કહીજ દેજો.

૬૭૪-અરે ભાઈઓ ! તમે દૂધ કોઈને પણ આપતા નહિ કેમકે તે સાર વસ્તુ છે અને તેથી તે ઘણું મૂલ્યવાન છે, પણ સારહીન જે છાશ તે લોકોને આપીને તે વડે પરોપકાર કરવો હોય તો કરજો; અર્થાત્ જો તમારે લોકોને કાંઈ આપવુંજ હોય તો દૂધ નહિ પણ છાશજ આપજો. તમે અન્ન તો કોઈને આપના.

જ નહિ. મલાઈ તો કદી અપાયજ નહિ. આપતું હોય તો ફેાકટિયા પાણી આપી મૂકજો. તુકારામ કહે છે કે મને તો હરિના સગુણ રૂપનીજ ઇચ્છા છે. મારા સરખા દુર્ગાળની એવડી મોટી ઇચ્છા કેાણુ પૂર્ણ કરશે ?

૬૭૫-હરિનું ભજન કરવોનું અમારા પ્રારબ્ધમાં છેજ નહિ એવું તો તમારે મોઢેથી કદી બોલતાજ નહિ. પણ તમે ઉતાવળા થાઓ અને હરિનામનું રટણ કરવા મ ડો. તમારો મહા-મૂલ્યવાન મનુષ્યજન્મ વ્યથા ગુમાવી દેતા નહિ. યાદ રાખજો, જ્યારે તમારો અંતકાળ આવશે અને યમના હૂત આવીને તમારે ગળે તેમના પાશનો ફાંસો નાખશે તે ઘડીએ તમારાથી 'હરિ! હરિ!' કહેવાનું બની શકશે નહિ. 'ઓ-મૂર્ખ!' આ તારો દેહ તને વિષયોપલોગ કરવાને સાડ મળ્યો છે એવું તું માનતોજ નહિ. તેવીજ રીતે હે ચાંડાળ! આ નરદેહ પરમાર્થ સિદ્ધ કરવાને શક્તિહીન છે એવું પણ તું કદી માનતો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, અરે! હું આ મૂર્ખાઓને ક્યાં સુધી શિખામણ હીધા કરું? અત્યારે મારું કહું કાને ધરતા નથી પણ એક દહાંડો તેમના મોઢા ઉપર ધૂળ પડવાની છે.

૬૭૬-સંતોનો મહિમા સમજવો સહેલ નથી. તે એટલો અદ્ભુત છે કે શબ્દો વડે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. હકીકત એવી છે કે આ વિષયજ એવા પ્રકારનો છે કે એના સંબંધમાં માત્ર શાબ્દિક અર્થા કશા ઉપયોગની નથી. ભેંસ કે ગાય ઘણી સારી વ્તતની હોય અને ઘણું દૂધ દેતી હોય પણ તે કામદુધા ગાય તો નહિજ ને? તુકારામ કહે છે કે પોતે સંત થયા વિના સંતનો મહિમા સમજી શકાય એમ છેજ નહિ.

૬૭૭-સંતપણાની યોગ્યતા કાંઈ બાબતમાં વેચાતી નથી કે

પૈસા આપીને ખરીદી લાવીએ. તેમ તે વેરાન જંગલમાં અથવા પહાડપર્વતો ઉપર અથવા ગિરિકંદરાઓમાં સંતાડી મૂકી નથી કે ત્યાંથી ખોળી લાવીએ. દ્રવ્યના ઢગલે ઢગલા દેતાં પણ સંત-પણું મળી શકતું નથી. આકાશમાં કે પાતાળમાં કોઈ પણ જગ્યાએ શોધ કરતાં મળે એમ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે પોતાનો જીવ અર્થાત્ જીવભાવ (ઇશ્વરને) અર્પણ કરી દે તેનેજ તે મળે છે. આવી તમારી પોતાની સ્થિતિ ન થાય ત્યાંસુધી તમે સંતપણાને વિષે મોઢા મોઢાની વાતો કરવાનું છોડીજ દેજો.

૬૭૮-ભગવાનના નામ ઉપર જેને ભાવ છે અને તે નામ જેને મધુર લાગે છે તે દેવજ છે એમ માની લેજો. એ જાણત તમે તમારા મનની અંદર જરા પણ સંશય લાવશો નહિ. આ જે હું કહું છું તે મારા મૂર્ખપણાનો જૂઠો લવારો નથી. આ જાણતમાં સંતોનો અભિપ્રાય મારા મતને મળતોજ છે. જેઓ હરિનામનું રટણ કરે છે તેમને સંસારનાં બંધનમાથી મુક્ત થવાને સારૂ ખીજાં સાધનો કરવા બાકી રહે છે એવું તમે કદી મોઢેથી બોલતાજ નહિ તુકારામ કહે છે કે જેના મા અને જાપ બેડ શુદ્ધ હોય અર્થાત્ જે પોતાના માળાપનાજ પેટનો હોય અને વ્યભિચારોત્પન્ન ન હોય તેમનેજ મારી વાત સાંભળીને સુખ થશે.

૬૭૯-હું હતો તો સુખી પણ દેહાદિ પ્રપચના લોભને વશ થઇને મેં મારે હાથેજ મારે ગળે કાસો લેરવી દીધો હોય એવું કૃત્ય મેં કર્યું છે હવે મો ઉપાય ? અરેરે ! હું આ પ્રપચની અંદર એટલો બધો ગૂચવાઈ પડ્યો છું કે હવે મારા પગ બધાઈ ગયા છે અને તેથી પાછું કરવાનું પણ મારાથી બને એમ નથી. મારી પાસે જે પૂજી હતી તે બધી આ પ્રાપચિક શરીરના ઉપર ખર્ચાઈ ગઈ અને બિલકુલ મારે માથે દેવું થઈ ગયું તે તો જુદું.

મેં મારા ખેતરનું રક્ષણ કર્યું નહિ તેથી ફસલ મારા હાથમાં ન
આવી અને બાઈડી છોકરાંને રસ્તામાં ભીખ માગવાનો વખત
આવી લાગ્યો. સંસારવ્યવહાર ચલાવવા સારું કેટલાય લોકોને
ઘેર જઈ જઈને તેમની ખુશામતો કરી તોપણ ધરસંસાર નિભાવી
શક્યો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે દોઈની પણ આશા ન
રાખતાં જે કાંઈ છે તે સર્વનો ત્યાગ કરી દઉં એવું જ મન થાય છે.

૬૮૦-જે વચનને પરિણામે પોતાની અને ભગવાનની વચ્ચે
અંતર પડી જતું હોય તે વચન કદાપિ પોતાના શુરનું હોય
તોપણ તે કાને ધરવું નહિ. આ બાબત પુરાણોમાં પુષ્કળ ઉદા-
હરણ છે. બલિરાજ વામનરૂપી ભગવાનને ત્રણ કગલાં જમીનનું
દાન દેવાનો સંકલ્પ કરીને ભગવાનના હાથમાં જે વળતે સંકલ્પનું
પાણી આપવા જતો હતો તે વળતે તેના શુર શુક્રાચાર્ય સૂદમ-
રૂપ ધારણ કરીને આરીના નાળચા ઉપર આવીને બેસી ગયા.
આમ થવાથી આરીનું મોઢું બંધ થઈ ગયું ત્યારે તેને ખુલ્લું
કરવાના હેતુથી બલિએ તેની અંદર દર્ભની સળી ખોસી તે
શુક્રાચાર્યની આંખમાં ભોંકાઈ તેથી તેની એક આંખ કૂટી ગઈ
અને તે દાણા થઈ ગયા. દેવને પ્રસન્ન કરી દીધા એટલે પછી
ફલાણું કામ નહિ થાય એવી મનમાં શંકાજ લાવવી નહિ અને
દેવને જો છોડી દીધા તો પછી નાના પ્રકારનાં સાધન અનુદાન
વગેરે કરો તો તે વ્યર્થ પરિશ્રમજ છે. પોતાના પતિ જે ઋષિઓ
હતા તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને ઋષિપત્નીઓ ભગવાનની
પાસે ભોજનના થાળ લઈને ગઈ હતી. તેના બદલામાં ભગવાને
તેમનાં બધાંજ કામ કરી દીધાં-તેમનો ધર્મ અને તેમની લગ્ન
બેઠિનું રક્ષણ કર્યું. પ્રહ્લાદે પોતાના પિતાની સાથે શત્રુતા કરી
અને પોતાના અસુર પિતાને મારી નખાવ્યો. પ્રહ્લાદની લગ્ન-
ક્રિયામાં અસુરોએ નાના પ્રકારનાં વિષ્ણુ ભક્ષાં કર્યાં, તોપણ તેણે

ભગવાનનું ભજન કરવાનો પોતાનો મત્ય શ્રદ્ધા છોડ્યો નહિ
ગોપીઓએ ભગવાનની સાથે વ્યભિચાર કર્યો અને પોતાનો
કુળાચાર છોડીને બ્રહ્મ યજ્ઞ ગઈ આવી રીતે ભગવાનની સાથે
વ્યભિચારભાવે આસક્ત થયેલી ગોપીઓને ભગવાને એવી વસ્તુનું
દાન કરી દીધું કે જે તેમણે બીજા કોઈને જ આપી નથી તેમનો
અતર્કાદ્યભાવ આક્ષાત્ર દેવરૂપ જ બની ગયો હતો કહેવાનું
તાત્પર્ય એ છે કે દેવની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે કદાચિત્ અધર્મ
કર્યો પડે તો તે પણ કરવો પણ જે કર્મ કર્યાંથી આપણી અને
દેવની વચ્ચે અંતર આવી જાય એવું કર્મ કદી પણ કરવું નહિ
તુકારામ કહે છે કે ભગવાન ભક્તના હૃદયની અભિલાષા જાણી
જાય છે એટલા વાસ્તે તો તેમણે અનભિવ જેવા પાપીનો પણ
ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

૬૮૧-અગે ! તમે જાણો છો કે આ સ સાર તમને ગળી ગયો
છે? તેમાથી તમારે તમારી જાતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ દયાવત
ભગવાને તમને તે માટે મનુષ્યદેહ અને સત્સંગ એ બે સાધનો
આપ્યા છે આથી કરીને મારા પ્રારબ્ધમા હરિભજન કરવાનું
લખાયું નથી એવા બહાના આજ પછી કાઢતાજ નહિ ઉતાવળ
કરો, ઉતાવળ કરો એક બીજા વાવીને તમારા બીજના ભરારમા
વધારો કરવા માટે જે જે કર્મ તમે અત્યારે કરી રહ્યા છો તે
તમારા કિયમાણું કર્મ છે, અને જે તમારે હાથે પૂર્વે થઈ ચૂક્યા
છે તે તમારા સચિત કર્મ જાણવા અને જેના કૃણ હમણા તમે
બોગવવા લાગ્યા છો અથવા બોગવવાની તૈયારીમા છો તે તમારા
પ્રારબ્ધ કર્મ છે મનનો સ્વભાવ ખોટે રસ્તે વળવાનો હોય છે
તમને જે રોગ થાય છે તે તમારા બોગનાજ પરિણામ છે એમ
નક્કી જાણજો તુકારામ કહે છે કે જો તમારી જીભ રસનું સેવન
કરવા પાછળ લાગી ગઈ તો તેના પરિણામમા તમને અજીણું

થવાનું અને તમારી શુદ્ધ છૂટી જવાનીજ.

૬૮૨-અગ્નિના તાપ વડે દેહનો હોમ થાય છે. ત્રણ ભાતની તાપ વડે દેહ બળી મરે છે. સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ એ સંસારની સ્થિતિમાં કદી બૂલ કરતાં નથી. રેંટમાળની અંદર નીચે ઉપર જતાં પાત્રો પૈકી જેમ એક ખાલી થાય છે ત્યારે બીજાં ભરાતાં જાય છે; અને એ રીતે ભરાતું-હલવાતું આખું રેંટમાળનું ચક્ર સતત ચાલ્યા કરે છે તેમ આ દેહનાં કર્મોત્કૃષ્ટ ચક્ર પણ ચાલ્યાજ કરે છે; તેટલા વારતે તું એ પ્રપંચરૂપી પંચાગ્નિને સાધ્ય કરી લે અર્થાત્ તું તેને જીતી લેજે. તેમ કરીશ એટલે તને આત્મશાંતિ પ્રાપ્ત થશે. તું તારી જીભ વડે નારાયણના નામનું રટણ કરતો થઈ જા. તેના વડે તારાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ, પાપ, પુણ્ય એ બધાંજ દુઃખે નો નાશ થઈ જશે. તું એકાદ પર્વતની કંદરામાં જઈને ખેસ અને શીતોષ્ણાદિને સહન કરવાનો અભ્યાસ કર; વળી આસનનો અભ્યાસ કરીને સમાધિની સાધના કરવા પાછળ લાગી જા. તપ, તીર્થ, દાન, મનાદિ કર્મ અને યજ્ઞ ઇત્યાદિ અનેક સાધનોના યોગ વડે લોગ્યલોગ જે કદી પણ શૂંક કરતાં નથી, તેમનાથી ઉત્પન્ન થતા જન્મ, જરા, દુઃખ અને વ્યાધિને તું સહન કર; તેમજ કામ, ક્રોધ, અહંકાર વગેરે ઊર્મિઓને સહન કરતો રહીને અવિનાશી આત્મસુખને સ્વાધીન કરી લેજે. વેદના મંત્ર ગોળી મારવાથી અંહકાર અને વિધિનિષેધ તારી ખૂંકે લાગશે વાદવિવાદ કરવા જતાં નિંદા વગેરે દોષો તારા ઉપર વજ્રલેપના જેવા ચોટી જશે જે ભૂપણ છે તે દ્રવ્ય જ થઈ પડશે એટલા વારતે તું વિષયલોગની જૂઠી તાલાવેલી કરવાનું છોડી દે. તુકારામ કહે છે કે તારે સર્વતોબાવે સંતોનું શરણ લેવું પડશે અને તેવીજ સ્થિતિમાં રહેવું પડશે.

૬૮૩-શુરનું હાસત્વ એ સંસારી જીવોથી થઈ શકે એવું છેજ

નહિ. તેવીજ રીતે વૈરાગ્ય અર્થાત્ વિપયોના પ્રતિ ભય અને ત્રાસની ભાવના, એ પણ તેમને માટે શક્ય નથી; પણ પંઢરી-નાથનું નામ એવું છે કે તેને ગ્રહણ કરવાને માટે કોઈ પણ જાતની પૂર્વતૈયારી અથવા યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરવો પડતો નથી. તે બધી રીતે સુંદર અને મધુર છે. નામ લેતાં પહેલાં રનાન કરવું જ જોઈએ; અથવા હાથ, મોઢું વગેરે ધોવાંજ જોઈએ એવો ઠોસો નિયમ નથી. વિષયેચ્છાના ઉપર સખત અંકુશ રાખવાની અથવા સંમારનો સદંતર ત્યાગ કરવાનું પણ કાંઈ એટલું બધું પ્રયોજન નથી. કર્મની પરંપરાને એકદમ બાંધ કરવાનું પણ સંસારી લોકોથી કદી બની શકે એવું નથી; અને ધર્મ, કર્મ વગેરે તો ત્યારેજ ફળદાઈ નીવડે છે કે જ્યારે તેમનું અનુધાન યથાવિધિ કરવામાં આવે, નહિ તો નહિ; પરંતુ એક વિઠ્ઠલનું નામ એવું છે કે તે એકલુંજ ભવદુઃખનો નાશ કરવાને સમર્થ છે. વેદવેદાંત વગેરે શાસ્ત્રો વિચારવાની ખટપટમાં પડવુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે કાંઈ સાર વસ્તુ છે તે એકલા વિઠ્ઠલના નામની અંદર ભરી રાખી છે; અર્થાત્ એક વિઠ્ઠલના નામની અંદર તમામ સાધનોનો, તમામ ધાર્મિક કર્મોનો, અનુધાનોનો અને શાસ્ત્ર-વિચારણાનો—સો સાધનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૬૮૪-સ્વછંદને અનુસરીને વર્તનાર હુનિયા તમારી દૈવ કરીને તમારી સેવા કરે એવી ઇચ્છા કદી કરતા નહિ; દાસ્યુદ્ધે તેમ કરવાથી દેવની અવજ્ઞા થાય છે. તમારા દેહનો નિગ્રહ કરનાર દેવજ છે, એટલા વાસ્તે તમારે તમારા દેહ તેને સ્વાધીન કરી દેવો જોઈએ. ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રકારની જવાબ-દારી તમારા ઉપર લાગુ પડી શકતી નથી મા પોતેજ પોતાની ઇચ્છા મુજબ બાળકનું પાલન કરી લે છે. એ કામમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ તેના કામમાં બાધા કરી શકતો નથી.

કહે છે કે કોઈ દેખાદેખીથી કાંઈ કરવા જશે તો જ્યારે તેના ઉપર દુઃખ આવી પડશે ત્યારે હાંન ગગડી જશે.

૬૮૫-જે ખરું હોય છે તેનાં કૃપા પણ ખરાંજ આવે છે. તે મેળવવાને માટે કોઈ ખાસ શક્તિનો ખપ પડતો નથી. કૃપા મનમાં ધૈર્ય રાખીને દેવતા ચરણોનું ધ્યાન કરવું, એજ સૌ ઉપાયોનો એક ઉપાય છે. ત્યારપછી મનમાં કોઈ પણ બાળતની ચિન્તા રાખવીજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું પરમશ્રદ્ધાસમેત દેવને શરણાગત થયો છું, એમ મનથી માનવું એ ઉત્તમ છે.

૬૮૬-કળિયુગની અંદર મોહાની અંદર હુછાની લાંબી નળી રાખીને તેને પીતાં પીતાં પરમાર્થની વાતો કરનારા પરમા સાધકો તો જોઈએ તેટલા પાક્યા છે. તેમનું સાધન લજન એટાં ભાંગના રગડા દીંચવા અને ગાંજની ચલમો કૂંકવી. વળી દા. પીનારા અને છતાં પોતે સાધક હોવાનો ડોળ કરનારા પણ કોઈ કોઈ હોય છે. જે જે શાસ્ત્રવચનોમાં પરમાત્માની સાથે અલેહ લાવના અનુભવની સ્થિતિનું વર્ણન હોય, તે તે વચનોમાં જૂઠાં પાઠાન્તર કરી દઈને વિષય અને વિષયીનો પરસ્પર પ્રેમ એજ તેમના પોતાના હૃદયના મુખ્ય ભાવ હોવાથી જેઓ શાસ્ત્રવચનોનાં વિપરીત અર્થ કરી બતાવે છે, જેમની પાસે ચેલાઓની દોલતના ઢગલાનો ભારે સુકાળ છે અને જેમને પોતાના શિષ્યોની પાસેથી ધન, માન વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય છે અને જેઓ એ ઇચ્છાને સફળ કરવામાં પ્રવીણ પણ થઈ ગયા છે એવા પાખંડી સાધકોની હું યુષ્કળ ક્ષેત્રી કયાં વિના રહેતો જ નથી એવું તુકારામ કહે છે.

૬૮૭-હે દેવ! મેં જે જે દીડું તે બધુંજ જૂઠું નીકળ્યું; એટલા માટે તારી માયાની જાળ ક્યાં ક્યાં છે, કેવી છે, તે બધું

તું મને સમજાવી દે. આ પ્રવૃત્તિની અંદર કોઈનો કોઈની સાથે તાત્વિક દૃષ્ટિએ કશોજ સંબંધ છેજ નહિ, અને જે છે તે એક શુદ્ધ-પુદ્ગલ-સ્વરૂપજ છે; અને તે તો જેવું ને તેવું સદાકાળથી હતુંજ અને સદાકાળ તેવું ને તેવું અવિકારીજ રહેશે. હે દેવ ! તમે અમારા ઉપર ઓઢાડેલો તમારી માયાનો પડદો તમારે હાથેજ ખેંચી લો. આ મિથ્યા પ્રપંચની રમત રમવાનું ગાંડપણ તમે અમને બળાત્કારે શીખવ્યો નહિ. હે દેવ ! વાસ્તવિક રીતે તો તમારી ભેદરહિત સ્થિતિ છે તે તો તમે સારી રીતે જાણો છો, છતાં પછી એક જણુ જીવ અને બીજો શિવ એવો ભેદભાવ ઊભો કરીને ગ્રેહને જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાવવાની શી જરૂર હતી ? જો અમારી પાસે સેવા કરાવવાનું તમને મન થયું હતું, એવું તમે કહેતા હો તો હું તમને પૂછું છું કે તેમ કરવા જતાં અમારે નાના પ્રકારની યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડશે અને અમે હેરાન હેરાન થઈ જઈશું, તેનો તમે વિચાર કેમ ન કર્યો ? એટલા માટે હવે હું તમને કહું છું કે જે ખરેખરી મૂળ સ્થિતિ છે તેને એકલીને પાછી સાચવી લો અને જે મિથ્યા ભેદભાવ ઊભો કર્યો છે તેને એક બાજુએ ફેંકી દો. તુકારામ કહે છે કે પાણીમાં પડેલાં તારાનાં પ્રતિબિમ્બને જોઈને મોતીની બ્રાન્તિમાં પડનાર મોહ-વશ હંસ, મોતીની લાલચે પોતાની યાંચ અકાળી અકાળીને નાહક માર્યો જાય છે.

૬૮૮-જુદાં જુદાં પાંચ તરવો એકઠાં થયાં અને તેમના વડે આ શરીર ઘડાયું અને દેવની માયાના પ્રભાવથી તે દેહ હું છું, એવી બ્રાન્તિમાં જીવ પડી ગયો અને પછી દેહાત્મભાવરૂપી દૃઢ અહંભાવ સદાને માટે જીવાત્માને ટાણુ પડી ગયો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં દેહની સાથે જીવાત્માને કોઈ પણ જાતનો સંબંધ છેજ નહિ અને તે છતાં હું આ દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ

એ મારાં સંબંધીએ છે એવો મિથ્યા બોલે જીવાત્મા શા માટે ધારણ કરતો હશે ? વળી કાળનો જોરાક જે આ શરીર છે તેના ઉપર જીવાત્માને આવડો બધો મોહ શા માટે ઉત્પન્ન થતો હશે ? ખરું જોતાં તો જીવ અમર છે, માણસ જેમ જૂનાં વસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરીને નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેમ જીવાત્મા જૂના શરીરનો ત્યાગ કરીને નવું શરીર ધારણ કરે છે; કારણકે એણે પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ તો એણે ભોગવવાં જોઈએ ને ? એવા અનેક જન્મોનાં કારણભૂત જે કર્મ તેમની પારવિનાની વેલીનો વિસ્તાર ઇચ્છા અથવા વાસનામાંથી થાય છે; એટલા માટે એ વાસનાનું મૂળછેદન કરવું એજ પરમ સત્ય છે અને એજ સાચું સાધન છે. તુકારામ કહે છે કે જેણે પોતાની વાસનાનો નાશ કરી દીધો છે, તેજ માણસ શુદ્ધ પ્રજ્ઞસ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

૬૮૯-મને જે કોઈ મળે છે તેને આ એકજ પ્રશ્ન પૂછીજોવાનું મને મન થાય છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે દેવે મારા ઉપર કૃપા કરીને મારી લાજ રાખી છે કે નહિ ? વિપય અને વિધથી એ બેઉનું પૂરેપૂરું વિસ્મરણ કરવા પૂરતોજ મારે હવે મુખ્ય પ્રયત્ન કરવાનો રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપરના સવાલનો જવાબ આપી શકે એવા પુરુષનો મેળાપ મને ક્યારે થશે ? મને જો કોઈ ચણ બાબતની ચિન્તા હોય તો તે આ એકજ બાબતની છે.

૬૯૦-હો દેવ ! હું ઘણું જાણું છું, એવા અભિમાને કરીને હું માર્યો જાઉં છું, માટે હવે તો તમેજ મને સાચવી લેજો. જે પદાર્થનું સેવન કરીએ તે પદાર્થ જો પચી જાય, તો શરીરનું હિત થાય અર્થાત્ શરીરની પુષ્ટિ અને પુષ્ટિ બેઉ સધાય; પણ જો તે પદાર્થ પચ્યો નહિ તો પેટમાંથી પાછો નીકળવાનો અને સાજો

શરીરે પીડા થવાનીજ. આવીજ રીતે જ્ઞાનના અભિમાનને લીધે પારમાર્થિક લાભ તો નથીજ થતો, પણ બિલટી હાનિ થાય છે. ધન પ્રાપ્ત કર્યું તેમાં શું વળ્યું? તે ધનનો જ્યારે ઉપભોગ કરાય ત્યારે તો ખર્ચ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તો તમારા અજ્ઞાની દાસ થવાનુંજ ઘણું પસંદ છે, એમ સમજીને મારો તો તમેજ ઉદ્ધાર કરી દેજો.

૬૯૧-હું નીચ જાતિમાં જન્મેલો, બુદ્ધિની જાળતમાં પણ ઠાઠ જેવો અને દેખાવમાં પણ કદરૂપો એવો હોવાથી હું સર્વતો-લાવે દીન બની ગયો છું; આ ઉપરાંત પણ મારામાં બીજા અનેક અવગુણ છે તે હું જાણું છું; અને હું એવો છું, આવા આવા દોષોથી ભરેલો છું એવું જાણીનેજ પાંદુરંગે મારો અંગીકાર કરીને મને પોતાનો બનાવી દીધો છે. પાંદુરંગ જે કાંઈ કરે તે બધું મારા હિતનો વિચાર કરીને કરે છે એવો અનુભવ મારા ચિત્તની અંદર અપૂર્ણપણે દૃઢ થઈ ગયો છે. મારા જીવને પાર વિનાનો આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે; કારણકે પરમાનંદસ્વરૂપ હરિએ પોતેજ મારા માથા ઉપરનો બધોજ ભાર ઉપાડી લીધો છે તુકારામ કહે છે કે દેવને પોતાના નામનું અભિમાન હોય છે અને જે જીવ તેમનું શરણ લે છે તેને તે પોતાના સામર્થ્ય વડે તારે છેજ.

૬૯૨-હે કેશીરાજ! હે મારાં માને બાપ! ભક્તોનું કામ કરવામાં તમે ઘણાજ ઉતાવળિયા છો. મને તો તમારા ચરણોમાં વિશ્વાસ હોવાથી મેં મારા મનની તમામ આશાઓ તમારા ચરણો આગળજ મૂકી દીધી છે. ઋષિ, મુનિ વગેરે પુરુષો તથા બીજા અપાર સિદ્ધો અને સાધકો તમારા સ્વરૂપનું રહસ્ય સમજી ગયા હતા, તેથી કરીને તેઓ દેહના સંબંધમાં ઉદાસીન ભાવ રાખતા. તમે તેમને તેવા ઉદાસીન જાણીને ત્રણે કાળમાં જે સુખનો

કદી નાશજ ન શાય એવા સુખનું તમે તેમને દાન કર્યું હતું. તુકારામ કહે છે કે મેં તો તમારા ચરણને પકડી રાખ્યા છે, તેથી કરીને મારા અંતઃકરણમાં સમાઈ શકે નહિ એટલું બધું સુખ મને પ્રાપ્ત થયું છે.

૬૯૩-હું માયા અને મોહની ગૂંચવણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો હતો, પણ પાંડુરંગને મારા ઉપર દયા આવી અર્થાત્ તેમણે મને એ જાળમાંથી બહાર કાઢ્યો; વળી માયા-મોહની અંદર ભેરવાઈ પડેલા જીવોનાં કૌતુક પણ મને ખતાવ્યાં. મેં દીકું કે માયાએ સૌનાં મનની અંદર દેહાભિમાન જાગૃત કરી દીધું અને તેના વડે તેઓ નાના પ્રકારના નાચ નાચવા લાગી ગયાં અને વિષયસુખ એજ વાસ્તવિક સુખ છે એવું તેઓ માનતાં થઈ ગયાં; અને એવાં એવાં માયાનાં અનેક કૌતુક મેં દીઠાં. પછી મેં જોયું કે એ માયાના યોગે કરીને સૌ જીવો કોઈ વાર રડતા, કોઈ વાર હસતા અને કોઈ વાર વિષયસુખને સાડું અંદર અંદર લૂકી મરીને એક બીજાનાં માથાં ભાંગી નાખતા હતા; વળી એમ કરતાં કોઈ પોતાનો વહાલો મરણ પામતો તો તેને સાડું તેની પાછળનાં રૂકી મરતાં. તુકારામ કહે છે કે આવા મિથ્યા દેહાદિ પ્રપંચને વિષે હું કાંઈક બોલું છું, ત્યારે મને તો મારા પોતાનાજ બોલ ઘણા નવાઈ જેવા લાગે છે !

૬૯૪-મેં મારો દેહભાવ વિઠાણાના ચરણે આગળ મૂકી દીધો, ત્યારથી મને તો નિરાંત થઈ ગઈ છે. હવે તો જેમાં મારું હિત હોય તેનો દેવ પોતેજ વિચાર કરી લેશે અને તેને સાડું જે કાંઈ કરવું ઘટશે તે પોતેજ કરી લેશે. હું મારે કાને કેટલાંક વચન સાંભળું છું, પણ તેનું સુખ કે હઃખ મને કાંઈજ થતું નથી. હું મારો બપોજ ભાર દેવના ઉપર મૂકી દઈને તદ્દન સંગરહિત

ગનીને બિલકુલ એકલોજ થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે જેના ચિહ્ન મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કર્યાં છે તે, મારું હિત શામાં છે તે સારી રીતે જાણે છે.

૬૬૫-જે ક્ષણ જાડે લાગ્યાં છે તેને થોડા દિવસ પાકમાં રાખીને પકવીએ ત્યારેજ તે પાકાં ગલ જેવાં ગની જાય. તેજ પ્રમાણે નામજપ કર્યાથી પરમાર્થની સિદ્ધિ થાય એ વાત ખરી, પરંતુ વ્યભિચારપુદ્ધિરહિત થઈને નામજપ કર્યા હોય તોજ તે ક્ષણદાયી નીવડે છે, નહિ તો નહિ. જે ગામ જવાની જે વાટ હોય તે વાટ પકડીએ અને તે વાટે વાટેજ જો ચાલ્યા જઈએ તોજ તે ગામે જઈ પહોંચાય, પણ અડધે રસ્તે કોઈ વ્યતનું વિધન ન આવે તોજ. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થસાધનના માર્ગમાં વિધનો આવે છેજ અને તેથી કરીને જે લાલ થનાર હોય તે લાલ થતાં વિલંબ લાગે છે અથવા સમૂળે અટકી પડે છે.

૬૬૬-જે જે વચન પરમાર્થનાં વિરોધી હોય તે હું મારે કાને સાંભળી શકતો નથી. એવા શબ્દો મારે કાને પડતાંજ મારા મનને મૂંઝવણ થાય છે અને જીવને પાર વિનાનો કલેશ થાય છે, એટલા વાસ્તે તો મારાથી કોઈની પણ સંગતિ હવે સાંખી શકાતીજ નથી. મારી મેળે એકલો બેસી રહું તેટલો વખત મારા મનને સુખ થાય છે. મને હવે દેહપુદ્ધિ અને વિષયવાસનાના વાતાવરણમાં રહેવાનું ગમતું નથી. તેવા વાતાવરણમાં રહેવાને પ્રસંગ આવે તો તેથી મારા મનને ઘણું ત્રાસ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આશા અને મોહની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડવાથી દુઃખમાં વધારો થાય છે અને આપણી તથા દેવની વચ્ચે છેદું પડી જાય છે.

૬૬૭-અરે જો ઠાઠ જેવા દેવ ! તારા જેવાની સાથે સંબંધ જોડવો એજ મોટી બૂલ છે અને જોટ ખાવાનો ધંધો છે. તું તો

અમારાથી આપો રહે તેમાંજ સુખ છે; કારણકે હવે મને સમ-
જાઈ ગયું છે કે તારી સંગતિથી મને કશો લાભ તો નજ થયો,
પણ જિલ્લો હું ઠગાયો છું એમ કહું તો ખોટું ન કહેવાય. દેવા-
ળિયા શાહુકારની સાથે લેણદેણ કરવાથી કશો લાભ તો જાણે નજ
થાય, પણ તેને ધીરેલી રકમનું ચઢેલું બ્યાજ વસૂલ કરવા કરતાં
તો મોત આવે તે વધારે સાફ, એટલી તેની સાથે માથાફટ કરવી
પડે છે. હે દેવ ! તું પણ તેના જેવોજ છે. તુકારામ કહે છે કે તારા
લક્ષ્મીને ફસાવી મારવાની તારી પ્રવીણતાને માટે તું પ્રસિદ્ધ છે.

૬૯૮-(અનુભવધાન ઉપરના અભંગની સાથે છે) હે દેવ !
તારે ધારણે તારા લક્ષ્મી ધામા નાખીને બેઠા છે. તેઓ તારા
લેણદાર છે અને તું તેમનો કરજદાર છે, છતાં તું તેમને ઠગે છે
અને ચઢેલું દેવું ચૂકવતો નથી, તે માટે તેઓ તારે ધારણે
અડગા નાખીને તારું નામ દઈ દઈને કકળાણ કરી મૂકે છે !
અરે જો દેવલા ! તું રોજ જૂઠા જૂઠા વાયદા કરતો ફરે છે,
રોજ રોજ નવેસરથી કરાર કરે છે અને તેને તોડે છે; વળી કોઈ
કોઈને તું દંડી નાખે છે એવો તું વિચિત્ર જૂઠો, લણાડ અને દાંડ
ચઈ ગયો છે ! કોઈ તારો લેણદાર લક્ષ્મી તારી પાસે પોતાને
મનગમતી વસ્તુ માગવા આવે છે ત્યારે તું તેને એકાદ ટંકનું
જોજન જમાડીને અથવા બીજા કોઈ ફજની તૃષ્ણામાં જૂંથવી
પાડીને તું કહીં છપાઈ જતો રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેની
ધ્વિષ્ટ વસ્તુ તું આપતો નથી, પણ તું હમણાં નહિ તો બિવિધમાં
આપીશ, એવો જૂઠો વાયદો કરીને તું તેને બાંધું સમજાવી દે છે,
એવો તું પાકો ઠગ છે.

૬૯૯-હે દેવ ! તું ઉપર વળવ્યો તેવો ઉસ્તાદ ઠગ છે, એવું
જ્યારથી મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી ચેતી જઈને તારા

અરણ્યને મેં ખૂબ જોરથી પકડી રાખ્યા છે કે જોથી કરીને તું
અગિયારા ગણી ન જાય; માટે હવે તારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારી
માગેલી વસ્તુ આપવાને બદલે ગમે તેવી ધૂળ જેવી વસ્તુ આપીને
પતાવટ કરી દેવાનો જો તારો મનસ્કો હોય તો તું યાદ રાખજે
કે હું તારી આપેલી વસ્તુ લેનાર નથી, અને તેને એટલા જોરથી
વળગી રહીશ કે તને જરાય હાલવા આલવા દેનાર નથી. અમે
કરેલી તારી એવાનું અમારું તારી આગળ લેણું નીકળે છે અને
તેનો સરવાળો વધતાં વધતાં ઘણી મોટી રકમ થઈ ગઈ છે અને
તે ચૂકવવાની તારી દાનત હોય એમ લાગતું નથી અને તેથી
કરીને તું હવે ઘણો નફદંટ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે
અમારા લેણાની પતાવટ કરવા બદલ જો તું અમને તારું સર્વસ્વ
આપવા માગશે તો તે પણ અમે લેનાર નથી.

૭૦૦-કોઈની પામેથી કરજે પૈસા લીધા હોય અથવા કોઈની
સાથે દુશ્મનાવટ કરી હોય અથવા કોઈ છવની આપણે હાથે
હત્યા થઈ હોય તો તેનો બદલો ધીજી જન્મમાં ચૂકવ્યા વિના
છૂટકો થતોજ નથી. હે દેવ! આવો કે'સલો તે' પોતેજ તારાં
જગપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રોદ્ધારા અમને સંભળાવી દીધેલો છે. તે કે'સલો
તને અત્યારે યાદ છે કે નહિ? આમ કહેવાથી મને તો કોઈ વાત-
નો લાભ છે એમ ન મમજતો, પણ તે' તારે મોઢેથી એક વાર શું
કહ્યું હતું તે વાત તને કહી સંભળાવીશ તો તેથી લોકોમાં તારી
ફજેલી થશે. તે ફજેલીમાંથી તારે થયી જવું હોય અને આખી
દુનિયામાં તારો જે ભવાઠો થશે તે ન થવા દેવો હોય તો તું
મારું લેણું ચૂકવી આપ. તુકારામ કહે છે કે હવે હું જરા પણ
પાછો હકનાર નથી.

૭૦૧-અરે ઓ વિકૃલા ! તારી આગળ હું કશું માન તો

માગતોજ નથી, એમ હોવા છતાં લોકોમાં મારી પ્રતિષ્ઠા-પૂજા વગેરે કરાવીને તે શા સારૂ મારે આવડો ઢઢેરો પિટાવ્યો? મારું પેટ ભરવાના હેતુને આગળ કરીને મેં કદી તારી આગળ કશી માગણી કરીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે તારો હાથ આલીને હું તને કદી દીવાની અદાલતમાં ધસડી ગયો નથી.

૭૦૨-ઓ દેવ ! તું ખાસ્સો ધોળો સ્ક્રટિક મણિના જેવો (ગોળમટોળ અને લીસોલપટ) છે ! તારી પાસે કોઈ કંઈ માગવા આવે છે તેને તું તારા પોતાના કરતાં પણ વધારે ચક્રાચટ કરી મૂકે છે. હે દાતાર ! તારી પાસે આવનાર માણસ આવી રીતે કસાઈ જાય છે એમ જાણીને કોઈ તારે બારણે આવતુંજ નથી. તું એવો છે કે તારી સાથે સંબંધમાં આવનારનો સંસાર-વ્યવહાર ખરાબ કરી દે છે અને તેને તારા જેવો ચોખ્ખોચટ કરી મૂકે છે. આવો તારો સ્વભાવ હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે કે જેની જેની આગળથી તું સેવારૂપી કરજ બ્રહ્મ કરે છે તે બધાંને તું તારી ઠગાઈનો સ્વાદ ચખાડે છે.

૭૦૩-હે દેવ ! તારી નજીક આવીને મેં તારી સાથે સંભાષણ કરવા માંડ્યું, પણ તેનો મને જે ઉત્તર મળ્યો તેથી મારા મનનું સમાધાન થયું નહિ; કારણકે તારી કરણી વડે બીજાઓના જીવને કેટલો ત્રાસ થયો છે, એ વાત જ્યારથી મારા સાંભળવામાં આવી ત્યારથી મારા મનને સંતાપ થાય છે. કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ જે મને થઈ આવે છે, તે હું સહન કરી છું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જો તું મને આવીજ રિથતિમાં પડી રહેવા દઈશ તો તને તારા ભક્તોના સમ છે.

૭૦૪-સુખદિના આપનારા લક્ષ્મીના સ્વામી વિષ્ણુ છે. તેમનામાં જો ચિત્તને પરાવી દીધું તો પછી એવું કયું કામ છે

કે જે સિદ્ધ ન થાય ? સુખનું સ્થાન જે પાંદુરંગ છે તેમને છોડી દઈને ણીજે ત્રીજે ઠેકાણે શા વાસ્તે મનને વહેંચી નાખવું ભોઈએ ? વેંછુવોની મંડળીઓમાં આનંદથી ગાવું, નૃત્ય કરવું અને તાલ-સૂર મુજબ હાથે તાળીઓ વગાડવી, એજ અમારું કામ છે. અનંત પ્રહ્લાંડ જેના એક રોમની અંદર સમાઈ બેઠા એવા શ્રીહરિનેજ અમારી સન્મુખ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભોળા ભાવિક ભક્તોએ એક ઈંટના ઉપર બેસા કરી રાખ્યા છે. આ ભવસાગરનેજ જ્યાં અમે બૂઠો બાણી લીધો ત્યાં પછી અમારી આગળ બંધ અને મોક્ષની વાસ્તવિકતા રહેતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે જેના નામની છાપ મેં ધારણ કરી છે તેના બળ ઉપર ભરોસો રાખીને હું તો ચિંતારહિત થઈ બેઠો છું.

૭૦૫-તું તારા બાળકનું જતન કરજે એવું તે બાળકની માતાને કહેવું પડેજ નહિ. તેના હૃદયમાં પોતાના બાળક પ્રતિ જે સ્વાભાવિક મમતા રહેલી છે, તે મમતાજ તેને બાળકનું જતન કરવાની દ્રવ્ય થાડે છે. જેનામાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું, તેને માથેજ બધી જવાબદારી છે એમ સમજીને મારા સંરક્ષણને માટે મારે પોતાને કશી ફિકર-ચિન્તા કરવા જેવું રહ્યુંજ નથી. મા ઘરમાં જે કાંઈ ગળ્યું ગળ્યું આવતું બતાવે છે તે બાળકને તેની પાસે માગવું પડતુંજ નથી પણ મા પોતેજ વગર કહો તેની આગળ મૂકી દે છે. પોતાનાં છોકરાંને ખવડાવ્યા વગર પોતે એકલાં એકલાં ખાવાથી તેના મનને કદી થેન પડતુંજ નથી. છોકરું શેરીમાં રમતું હોય તો જ્યાં રમતું હોય ત્યાંથી મા તેને ખોળી કાઢીને ઘરમાં તેડી લાવે છે અને રમતિયાળ બાળકને ધાવવાનું મન ન હોય તોપણ તેને ખોળામાં લઈને પોતાનાં સ્તને વળગાડી દે છે અને ધવરાવે છે. બાળકના શરીરને જરાક ડુઝ થયું હોય તો ભાડિયામાં ધાણી શેકાય તેમ માને છે.

શેકાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના જાળક ઉપરના મોહને લીધે મા પોતાના શરીરનું જાન ભૂલી જાય છે અને જેનાથી જાળકને પીડા ન થાય એવા ઉપાય કરતી રહે છે.

૭૦૬-જેની એવી (આ અભંગની હવે પછીની પંક્તિઓમાં) પ્રાદક્ષણનાં લક્ષણ જણાવ્યાં છે તેને અનુકૂળ) બુદ્ધિ ન હોય તેને પ્રાદક્ષણ માનવોજ નહિ. એ વિષે વેદ-શાસ્ત્રમાં જે જે વચનો કહ્યાં છે તે પાંચીને વિચાર કરી જોવાથી તમારા સમજવામાં આવી જશે. જેને હરિનામના કીર્તનના પ્રતિ રુચિ થતી નથી, જેને વૈષ્ણવ ભક્તોનું નૃત્ય જોવું ગમતું નથી તે પ્રાદક્ષણને પેટ જન્મ્યો હોય તોપણ તે પ્રાદક્ષણ તો નથીજ. તેનો જન્મ કદાચ પ્રાદક્ષણના ઘરમાં થયો હશે, પણ તેની માએ જ્યારે તેને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હશે ત્યારે તેણે કોઈ ખરેખરા અંત્યજની સાથે સમાગમ કર્યો હશે. તુકારામ કહે છે કે આ વાતને જે કોઈ જાણી કહેશે તેના મોઢા ઉપર તેજ ઘડીએ કોઢ નીકળશે.

૭૦૭-કોઈ માણસ જલે જાતનો મહાર (અંત્યજ) હોય, પણ ઉપરના અભંગમાં કહી તેવી તેની વર્તાણુંક હોય તો તે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાદક્ષણજ છે એમ માની લેવું. જે સરળભાવે રામ-કૃષ્ણ નામનો ઉચ્ચાર કરે છે અને શ્રીહરિની સ્વામગ મૂર્તિની પોતાના મનમાં સ્થાપના કરે છે તે પ્રાદક્ષણજ છે. શાંતિ, ક્ષમા દયા વગેરે સાત્ત્વિક વૃત્તિઓરૂપી આભૂષણ જે પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કરે છે અને કોઈ વિશેષ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તોપણ જેની સ્થિરતાનો અને ચિત્તના મમતોતપણાનો ભંગ થતો નથી અને જેણે કામક્રોધાદિક પદ્ધિઓને પોતાના અંતઃકરણમાંથી હાંધી કાઢ્યા છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે પ્રાદક્ષણજ છે એમ માની લેવું.

૭૦૮ કેટલાક લોકો પોતાની આસપાસ શિષ્યોનું મંડળ જમાવે છે અને પોતે તેમના શુરુ જની જઈને લોકોમાં શુરુ-મહારાજ તરીકે પોતાને ઓળખાવતા ફરે છે, તેમને પૂંછડા અને ચાર પગ વિનાની મનુષ્યની આકૃતિવાળા કૃતરાઓજ જાણવા. પરશ્રીગમન અને મધપાન એવાં પાશવિક કૃત્યોનોજ તેઓ જગતમાં પ્રચાર કરે છે, તુકારામ કહે છે કે તેમણે અધોગતિએ જવાની જાણત દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધેલો હોવાથી તેઓ હવે એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત થઈ બેઠા છે અર્થાત્ હવે તેમના મનમાંથી અધોગતિનો ભય જતો રહ્યો છે.

૭૦૯-જેના ઘરમાં બે બાઈડીઓ હોય તેના ઘરમાં પાપનોજ વાસો છે એમ જાણવું. જેને પાપનાં દર્શન કરવાં હોય અથવા પાપની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે બીજે કોઈ ઠેકાણે શોધ કરવાને બદલે બે બાઈડીઓના ધણીને ઘેરજ જઈને ભિલા રહેવું. ત્યાં તેમને પ્રત્યક્ષ પાપનાં દર્શન થશે. આ જાણતમાં બીજે-ત્રીજે વિચાર કરવાનું પ્રયોજનજ નથી. જે રોજ રોજ અસત્ય બોલે છે તે પાપને ઉત્પન્ન કરનારી પાપની જાણુ સમાનજ છે જે પોતાને મોઢથી હમેશાં સત્ય વચનજ બોલે છે તે સર્વ પ્રકારના સુખથી પરિપૂર્ણ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે લાભ અને હાનિ એ બેઉ અનુક્રમે સત્ય અને અસત્ય બોલનારાની સાથેને સાથેજ રહેછે.

૭૧૦-ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય એવો છે કે સંચિત કર્મનો નાશ ઘઈ શકે છે, પણ તેમ કરવાને માટે મારા વિઠોળાના ચરણોનું વારંવાર મનની અંદર ધ્યાન કરતા રહેવું જોઈએ. તેમ કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારના પાપનો સંસર્ગ રહેવા પામતો નથી; વળી આડે રસ્તે વળી જઈને ભૂલા પડવાનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાનું ધ્યાન એવું છે કે તે પાપના મેલને તથા તાપના જળાપાને ટકવા દેતુંજ નથી.

૭૧૧-સંતોની પાસે જવું થાય ત્યારે ખૂણ મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું જોઈએ. તેવું ન કરવાથી અને તોછડાઈ ભરેલું વર્તન કરવાથી ભારે હાનિ થાય છે. સ્વેચ્છાચારી લોકો બોલે છે ત્યારે ગધેડાં ભૂંકતાં હોય એવું બોલે છે અને તેવું ફળ તેમને આપરે તેમની પીઠ ઉપર ચમદડનો અપાટો પડે છે ત્યારે મળી રહે છે. જેઓ વખતને ઝોળખે નહિ તેઓ મૂર્ખ અને આવળા છે. આવા અવળી મતિવાળા લોકોને તેમના અવગુણને ચોગ્યજ નહારી પદવી મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેમના બધાજ ચાળા વ્યર્થ જાય છે; અર્થાત્ નાનાં છોકરાંને મળનો વેગ આવ્યો હોય તે વખતે તેમની ગુદા અવાજ કરે તેવુંજ તેમનું બોલવું પણ ગંડું છે.

૭૧૨-હે મારા મન ! જો તારે કોઈને મળવુંજ હોય તો ફક્ત સંતોનેજ મળજે અને બીજી બધી વાતોને તું છોડીજ દેજે; કારણકે તે સંતોના સર્વ ભાવોત્તું એક માત્ર પાત્ર અથવા વિષય દેવજ છે. તેઓ બીજી-ત્રીજી જાળતની ચર્ચા કરતાજ નથી. ઓ મારા મન ! જો તને કોઈની સોળત કરવાનો ભાવ થાય તો સંતોનીજ સોળત કરજે; બીજી-ત્રીજી વાતમાં માથું મારીશજ નહિ. ઓ મારા મન ! તારે કોઈ મંડળીમાં જઈને બેસવું હોય તો સંતોની મંડળીમાંજ જઈને બેસજે, એ સિવાય બીજી વાતની ઇચ્છા કરીશ નહિ. ઓ મારા મન ! તારે કહી જવાની ઇચ્છા હોય તો જ્યાં સંતો રહેતા હોય તે ગામમાંજ જજે; કારણકે ત્યાં જવાથી તને વિશ્રાન્તિ મળશે. તુકારામ કહે છે કે સંતો તો સુખના સમુદ્રસમાન છે. તેમનો આશ્રય લઈને, હે મારા મન ! તું નિરંતર તૃપ્ત રહેજે.

૭૧૩-સંતોના રહેઠાણમાં ભગવત્પ્રેમનો સુકાળ હોય છે. ત્યાં દુઃખ, કલેશ ઇત્યાદિ લેશ માત્ર પણ હોતાં નથી. એવે ઠેકાણે

હું બિખારી જનીને રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું' અર્થાત્ તે સંતોની પાસે જે પ્રેમરૂપી ધન છે તેની ગને થોડીક બિદ્યા મળે, એવું હું ઇચ્છું છું. સંતોના ગામમાં જે ધન છે તેનું પાત્ર એક વિકૂલ છે-અર્થાત્ તેઓ નિત્ય વિકૂલનું જ સેવન કરે છે. સંતજનો નિત્ય કીર્તનરૂપી અમૃતનું જ ભોજન કરે છે. સંતો દરદોષ ઉપદેશરૂપી જગતમાં પ્રેમાનંદની ખરીદ અને વેચાણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ત્યાં આગળ આ સિવાય બીજો કશો વ્યવહાર છેજ નહિ અને એટલા માટે તો મને ત્યાં ચાલક થઈને રહેવાનું મન થાય છે.

૭૧૪-સંતોની સંગતિથી દેવને મુખ થાય છે, તેટલા વાસ્તે તો દેવ તેમની સેવા કરે છે. મારો તે એવડો શો અધિકાર છે કે હું તે સ્થળના મહિમાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકું ? નિર્ગુણ-નિરાકાર દેવ સમુણ અને સાકાર જનીને સંતોનું પૂજન કરે છે અને તેમને નમસ્કાર કરે છે ! તીર્થો તો લોકોનાં પાપનું હરણ કરવાથી મેલાં થઈ ગયેલાં છે, તેથી કરીને તેઓ ફરીથી પવિત્ર થવાને માટે સંતોના ચરણોના સ્પર્શની ઇચ્છા રાખે છે. સંતોની આવી યોગ્યતા હોવાને લીધે તેમની સરખામણીમાં અષ્ટ મહા-સિદ્ધિઓ શા હિસાબમાં છે ? તેમની આગળ સામે મોઢે બોલવાની પણ કોઈની હિમ્મત ચાલતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતો જળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેઓ વિઠોળાના ચરણમાંજ પોતાની જાતને સમર્પી દે છે અને ત્યાંજ નિવાસ કરીને રહે છે.

૭૧૫-જે કોઈ અમારું કહેણ માનશે તે અમને શું આપી દેવાનો છે અને નહિ માને તે અમારું કાઢી પણ શું લેવાનો છે ? સર્વ ઉપાધિરહિત વિલક્ષણ વિકૂલ સર્વભૂતમાત્રમાં એકના એકજ છે. તે અમારા મનની અંદર ગમે તે પ્રકારે રહે એટલે ઘણું થયું. માણસના હાથમાં તો કંઈજ નથી અને છતાં તે જૂઠા બળાગો

કયાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! મારી કોઈ નિંદા કરે કે કોઈ સ્તુતિ કરે, તે નિંદા અને સ્તુતિ બેઉ મારી પાસે ન રહેતાં તારી પાસેજ રહે છે.

૭૧૬-હે દેવ ! ભક્તોએ પોતાના ભાવના બળથી તને કેવો નાનો સરખો બનાવી દીધો છે ? તારા ધ્યાનનું વર્ણન પૂર્વેના સંતજનો કરી ગયા છે તે ધ્યાન, હે કેશવ ! હે મારા મા અને બાપ ! તું મને કૃપા કરીને શીખવી દે. પછી હું મારી આંખ ભરીને તને નિહાળ્યા કરું, મારા હૈયાની વાતો બધી તારી આગળ ઠાલવી દઉં અને તારા ચરણને પ્રેમાલિંગન દર્શને વળગીજ રહું, તારા ચરણ ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરીને તારી સામે બેઠા થી જોડાને જોડાજ રહું. તુકારામ કહે છે કે મારી આ વાસના ઘણીજ ઉત્કટ છે, એટલા માટે હે નારાયણ ! તું તેને પૂર્ણ કર.

૭૧૭-હે દેવ ! પુરાણોમાં કહ્યું છે કે તમે ઘણા દયાળુ છો. આ વચન મારા સરખા વિપયીને માટે ઠીકજ કહ્યું છે. આટલી એક બાબતને બાદ કરીને તારાં બીજાં રહસ્ય મારે કવી રીતે જાણી લેવાં તેનો એકકે ઉપાય મને સૂઝતો નથી. મને એક શબ્દ પણ પૂરો પાંશરો બોલતાં આવડતું નથી; એટલા માટે તો હું સર્વતોભાવે તારે શરણે આવી પડ્યો છું. મારા ઉપર કૃપા કરવી એ તારે માટે તો બહુજ જૂજ જેવું કામ છે, પણ તેથી કરીને મારો ઘણો શ્રમ બચી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તું જો મને તારું શ્રીમુખ જોવા દે તો તેથી મારી આંખોની ભૂખ ભાગી જાય,

૭૧૮-હે દેવ ! હું મન, વાણી અને કર્મથી સર્વતોભાવે તારે શરણે આવ્યો છું. તારા સિવાય મારા મનને બીજું કશું ગમતુંજ નથી; અર્થાત્ મારી તમામ વાસનાઓ એક તારા ચરણે આગળજ સ્થિર થઈને પડી રહી છે. તારા સિવાય મારા જીવનું ભારે

સંકટ કોણ નિવારશે ? હું તમારો દાસ છું, તેથી કરીને તમે મારા ઋણી છો. તમારો ને મારો આવો સંબંધ પૂર્વકાળથી ચાલ્યોજ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે હવે અમારું લેણું તારી આગળ ઘણા વખતથી ચઢી ગયું છે, તેનો હિસાબ કરવાને સારૂ અમે તારે બારણે અડંગા નાંખીને પડયા છીએ; એટલા માટે હવે તો તારે અમને મળવુંજ જોઈશે.

૭૧૬-(ઉપરના અભંગમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે) આવી વાત સંતોને મોઢેથી મેં મારે કાને સાંભળી હોય એવું મને યાદ છે. તે હકીકત એવી છે કે સંતોએ મને કહી રાખ્યું હતું કે પાંડુરંગે તને પોતાનો કરી લીધો છે. આવું સાંભળીને મારા જીવને ધીરજ વળી. હવે ગમે તેમ કરીને મને તમારા મુખડાનું અને તમારા ચરણોનું દર્શન થશે એવી ભારે આશા મારા મનમાં ઉદય પામી છે. આ બાબત મારા મનમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે મેં બીજાં સાધનો કરવાનુંજ છોડી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે (અભંગમાં કહ્યા પ્રમાણે) સંતોને મોઢેથી આવી વાત સાંભળ્યા પછી હું હવે તરીને પાર બિતરીજ ગયો એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ જામી ગયો છે.

૭૨૦-ઓ વિકૃલા ! બક્તોનું કામ કરતાં તને શું બાર પડી ગયો કે તું બીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દઈને બિભોજ થઈ રહ્યો છે ? ઓ મારાં મા ને બાપ ! તું બલે દૈત્યોને માટે કાળકૃતાંત જેવો હોઈશ, પણ અમારે બક્તોને સારૂ તો તું ઘણોજ સુલભ છે, દયાળુ છે. અમારાં કામ કરી કરીને તું ઘણો યાદી ગયો હોય એમ લાગે છે. તું ક્ષીરસાગરનો વાસી હતો તે વખતે દૈત્યો વડે પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ, એમ બાણીને તેં ગોવાળને ઘેર જન્મ લીધો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને પઠારપુરમાં તો પુંડલિકે કેદ

કરી રાખ્યો છે; કારણકે તું ભાવના બળને વશ થઈ જાય છે.

૭૨૧-અકસ્માત રીતે વિઠ્ઠલનું નામ મોઢામાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે મોઢું મીઠું થઈ જાય છે, પેટ ભરાઈ જાય છે અને પાપની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અરે સૌ લોકો! તમે આ મારી વાત સાચીજ માની લેજો; કારણકે અભગિલ ગમે તેવો મહાપાતકી આંશળ હતો, તોપણ દેવે પોતાના નામની ખાતર તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો હતો. ‘ગોવિંદ! ગોવિંદ!’ એવું નામ મોઢેથી વારંવાર ઉચ્ચારવાથી મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે અને બધો વળત ચિત્ત સમાધિસ્થ બનીને આનંદમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ આકૃતિ વિનાના છે, છતાં તે સાકાર બની જાય છે, એ વાત અનુભવીઓ જાણે છે; અને જેમને દેવના રૂપની સૃષ્ટિ હોય છે, તેઓ તે રૂપને શોધી કાઢે છે.

૭૨૨-સૂરજ, દીવો અને હીરો વગેરે તેજસ્વી પદાર્થો બીજા દૃશ્ય પદાર્થોના ઉપર પોતાનો પ્રકાશ નાખીને તેમનું પ્રકાશન કરે છે; પણ આંખે ન દેખી શકાય એવું વિકોળાનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેનું દર્શન તો કોઈ સંત કરાવી દે ત્યારે થાય. એવા સંતોનો મહિમા બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પૂરો સમજી શકતા નથી તો પછી મારા સરખો પામર જન તો તેનું વર્ણન કરી શકેજ શી રીતે? અંદન પોતાની શીતળતા વડે તપી ગયેલાં શરીરને શાંતિ આપે છે, પણ ત્રિશુલ જનિત સંતાપને દૂર કરવાની શક્તિ અંદનમાં નથી. તે તો એકલા સંતોજ કરી શકે છે. પુત્રને જન્મ આપનાર તેનાં માતૃપિતા તેનું લાલનપાલન કરે છે, પણ પુત્રને જન્મમરણના ક્રાંસામાંથી છોડાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી. તે કામમાં કેવળ સંતોના સમાગમ વડેજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. વળી મિદાન વડે ભૂખનું નિવારણ થાય છે પણ તેનાથી જન્મના

હુઃખતું નિવારણ થઈ શકતું નથી. તે તો સંતોનાં વચનોજ કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે સંતો બોલાવે કે ન બોલાવે તોપણ તેમના નિમંત્રણની વાટ ન ભેતાં શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમની પાસે જવું.

૭૨૩-હે સૌ મનુષ્યો ! તમે તમારે મોઢથી ' હરિ ! હરિ ! ' એવો ઉચ્ચાર કરો. તેમ કરવાથી તમામ માયાજાળનો નાશ થઈ જશે. એક હરિચિંતનને બાદ કરીને બીજાં-ત્રીજાં સાધનોના ગરબાડ ગોટાળામાં પડતાજ નહિ. એમાં ઘણી ઘણી ગૂંચવણો છે. તુલસીનું પાન અને જળ કૃષ્ણાર્પણ કરવાની ભાવના સહિત ભગવાનને અર્પણ કરો અને હાથ ભેડીને ' હું પતિત છું, ' ' હું પતિત છું ' એવું ભગવાનને વારંવાર કહ્યા કરો. તુકારામ કહે છે કે હરિ તો કૃપાના સાગર છે, તેથી કરીને તે પોતાના નામને ખાતર તમને ભવસમુદ્રની પાર ઉતારી દેશે.

૭૨૪-(અગાઉના કોઈ અલંગમાં જેનું વર્ણન કયું છે એવા કુળમાં-આવું અનુસંધાન સમજી લેવું) આવા કુળમાં જે પુત્ર જન્મ ધારણ કરે છે તે પોતાના પૂર્વજોને અધોગતિએ ઘસડી લેતો છે. રોજરોજ ચાડીચુગલી કરવી, ચોરીઓ કરવી, ગાળા-ગાળી કરવી, એવાં દુષ્ટ કૃત્યોજ જેનો રોજનો વ્યવસાય છે, એવા માણસના સંસર્ગથી પૃથ્વી પણ પીડાય છે અર્થાત્ આવા દુષ્ટનો ભાર પૃથ્વી સહન કરી શકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા માણસ કૃતરા સમાન છે અને તેમણે પોતાનો આખો જન્મારો એજે શુભાચ્યો છે.

૭૨૫-પોતાની પાસે પૈસા હોય તે છતાં મારી પાસે કાંઈજ નથી એવું કહીને જે બીજાની આગળ ભીખ માગે છે અને સારા માણસોને ત્રાસ આપે છે, જેઓ ભક્તિનો ઢાંગ કરે છે અને કામ કરવામાં ઠોચરાઈ કરે છે, અને તેમ કરીને પોતાના શરીરની

શક્તિને નિરુપયોગી કરી મૂકે છે અને એ રીતે પોતે ખોટાં હાડકાં-
ના બળી જઈને લોકોનાં માર અને અપમાન સહન કરે છે;
વળી જેઓ રસ્તામાં દેવની મૂર્તિઓ ગોઠવીને પૂજન-અર્ચનની
હુકાન માંડીને પાર્શ્વ પૈસો ઉઘરાવે છે અને પથરાના દેવની પૂજના
તમાશા બતાવતા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એ બધાજ વાંદર-
આળા છે અથવા તો છીનાળ બાઈડીનાં નખરાં ખરાબર છે.

૭૨૬-અરે મારા બાપલાઓ ! હવે તમે સાવધાન થઈ
જાઓ. તમારી કામકોથાદિ વૃત્તિરૂપી તમારા દુશ્મનો અત્યારે
જાંઘતા પડ્યા છે તે ધણુનો લાજ લઈ લો અને તેમની નજર
ચૂકવીને તમે દેવની પાસે દોડી જાઓ. હવે પછીના અવતારમાં
તમારે બારે કદ વેઠવું પડશે તે તમે જાણો તો છો છતાં શા માટે
ભૂલી જાઓ છો ? અરે મારા બાપલાઓ ! તમારું આયુષ્ય જે
હજી બાકી છે તેને લોઈ-બ્યવહારમાં ખરચી નાખતા નહિ એવું
હું તમને વારંવાર કહ્યા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રપંચની
અંદર ફસાઈ પડીને કેટલા કેટલા લોકો દુઃખી થઈ ગયા તે તમે
જાણો છો છતાં શા માટે તેનો ભય રાખતા નથી ?

૭૨૭-હો સૌ મનુષ્યો ! જો તમારું મૂળ મુદ્દલ સલામત છે
તો પછી તેના ઉપરનો નફો મેળવવાનું કામ તો ઘણું સહેલું છે.
તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલા ભાવની ગાંસડીના ઉપર એવી
મજબૂત ગાંઠો વાળી દેજો કે જેથી કામકોથરૂપી બહારથી આવ-
નારા ચોર લોકોના હાથમાં તે આવેજ નહિ. આવી રીતે તમારા
ઉચ્ચ ભાવોનું રક્ષણ કરજો. આ કામ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ અને હોશિ-
યારી રાખીને કરવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના અંતઃ-
કરણમાં કપટરૂપી ફાંસો રાખવો અને બહારથી સાધુપણનો દંભ
કરવો એ ઘણુંજ ખરાબ છે.

૭૨૮-હુ મારા સ્વાનુભવથી આ સાડ છે અને આ નકાર છે એ ધરાણર સમજી જાઉં છું, અને તેમ છતાં હુ સારા અને નકારા બેઉનો માત્ર સાક્ષીરૂપ રહું છું. આમ હોવાથી મારી પાછળ આવનારા અને મારી આગળ આગળ ચાલ્યા જનારા શુભ અને અશુભ બેઉ મારા મનના ઉપર કશી અસર કરી શકતા નથી. આ ગામની વસ્તી ધરાણ છે એવું જ્યારે હુ જાણુતો હોઉં અને છતાં તે ગામમાં જાઉં તો પછી હું જાણ વેઠવું જ પડે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે રસ્તે જતા આપણું રક્ષણ કરીને આપણને ક્ષેમકુશળ પહોંચાડી દેનાર દેવની પામે જવું એજ ડહાપણનું ઝામ છે.

૭૨૯-અમને અમારા મૂળ મુકામ ઉપર ક્ષેમકુશળ પહોંચાડી દો. એવું તમે દેવને કહી દેજો જેના મનમાં જેવો ભાવ તેની સાથે તેવું વર્તન કરવું એવો દેવનો સ્વભાવ છે. જેમનો ભાવ ખોટો છે તેમને કૃપા પણ તેમના ભાવના જેવાજ મળી રહે છે, એટલા માટે હુ દેવની આગળ જરા પણ ભેદભાવ રાખનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવ તો ખરેખર મનની વાત જાણે છે અને મનની અદરની ભાવનાનેજ પસંદ કરે છે.

૭૩૦-નાટકો, તમાશાઓ અને ભવાઈઓ (જેમાં રામલીલા અને રાસલીલાની ગણના થઈ શકે)માં સ્ત્રીઓનો વેશ લેનારા નટ લોકો, જેઓ પોતાના પેટ ભરવાને માટે આ બધા ચાળા કરે છે તેમના ખેલ જોવા જશો નહિ. તેઓ તમારા પૈસા હરી લે છે અને તેના બદલામાં તમને તેમના પાપ આપે છે. એવા લોકોના નાટકો વડે દેવલીલાનું જ્ઞાન થતું નથી. કોઈ આશા તૃષ્ણા રહિત હરિનો ભક્ત દેવલીલાનું નાટક અથવા કથા કરે ત્યારે તે શ્રવણ કરવામાં ખાસ પુણ્ય છે. નાટ્યી ભવૈયાઓ કૃષ્ણ

ગોપીનો વેશ લઇને વજ્રહરણ-લીલા ભજવી જતાવે તેવી રાસ-લીલાઓ જોવા જનારને પોતાની સગી માની સાથે જ્ઞરકર્મ કર્યાનું પાપ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે એટલું તો જુઓ કે જે માણસ પોતે ભક્તિરહિત છે તે તમને ભક્તિનો રસ શી રીતે અળાડવાનો હતો ? તે તો તમને વિપયરસમાંજ ઘસડી લઇ જશે.

૭૩૧-આજ દિન સુધી અવિદ્યાના જંગલોમાં રવડી રવડીને હું ઘણુંજ કષ્ટ પામ્યો છું; એટલા માટે વિશ્રાન્તિના દેનારા હે વિઠોળા ! હવે તો મને તમારા ચરણના ઉપર મારું મસ્તક મૂકવાની રજા આપો, જેથી કરીને મારાં તમામ દુઃખનો, કલેશનો પરિહાર થઇ જાય. આજ સુધી મેં દુઃખ વેઠવામાં કસર નથી રાખી. મેં કાલાવાલા પણ ઘણા કર્યા. તુકારામ કહે છે કે મેં તારે સાડા આટલી બધી ઉત્કંઠા રાખી છે.

૭૩૨-હે દેવ ! તારા ઉપર અમારી સત્તા ચાલે છે તેથી કરીને અમારે જે જોઇએ તે તારી પાસે માગી લેવું એ અમારો ધર્મ તેં મંજૂર કર્યો છે; માટે હવે હે દેવ ! તું હવે તારા ચરણ એકસરખા ગોઠવીને અમારી સન્મુખ જિલો થઇજા. હું તને ઘડી વાર નીરખી લઉં ત્યાંસુધી હું તને જરા પણ હાલવા ચાલવા દેનાર નથી. તું તારી જગ્યાએજ જિલો રહેજે. જરા પણ આઘાત પસતો નહિ. હું તને જરા પણ નવરો પડવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે તારી સાથે મારે જે કરવું હશે તે હું કરીશજ.

૭૩૩-હે દેવ ! હમણાં હમણાં મને તારી મુલાકાત થતી નથી એવી સ્થિતિ જિલ્લી થઇ ગઇ છે. આથી કરીને કૌરભોરા પ્રદક્ષિણાનું પ્રતિપાદન કરવું એ તો નકામુંજ છે, એટલા માટે મને એવું લાગ્યા કરે છે કે મારે કોઇની પણ સંગતિ કરવી નહિ અને કોઇની સાથે કશું બોલવું પણ નહિ. હું અસંગ છું

એવું મમજીને મારે હવે કાંઈને દર્શન નજ દેવું એવો તમે વિચાર કરી બેઠા છો અને તેથી મને દર્શન દેતા નથી? તુકારામ કહે છે કે મને તમારા દર્શનની એવી રહ લાગી છે કે તેથી કરીને મારા મનમાં વારે ઘડીએ એની એજ અભિલાષા થઈ આવે છે.

૭૩૪-હૈ દેવ! તારી પાસે જે છે તેજ હું માગુ છું. હું તારા જેવો ક્રિયાબ્રહ્મ થઈ ગયો નથી કે જેથી કરીને પોતાની પામે અમુક વસ્તુ હોય અને તે છતાં પણ હું કાંઈને ન આપું. આવું જે તમારું રહ્યું છે તેને શુભજ રાખજો, લોકોમાં જાહેર કરી દેશો નહિ મને તો એજ નીતિ ઉત્તમ લાગે છે, કારણકે તમારા સરખા મોટા લોકનો આવો શુભ પ્રકટ કરવો પણ શી રીતે? હૈ ગોપાળ! એકને જેમ તમે કાંઈક આપી દીધું તેમ વળી બીજાને પણ આપવું જોઈએ એ તમારો રિવાજ તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો? તુકારામ કહે છે કે તમારા આવા શુભ હૃદય લોકોમાં જાહેર થઈ ગયા નથી ત્યાંસુધીમા તમારે તમારી મોટાઈ જાળવવી હોય તો જાળવી લેજો.

૭૩૫-હવેથી મેં દેવની સાથેનો મારો સબધ તોડી નાખ્યો છે, કારણકે એના મોઢા સામુ જોઈને એને ભરોમે બેસી રહેવાથી કાંઈ દહાડો વળે એમ નથી. આજથી હવે દેવ જેવા હોય તેવા તેમને પડી રહેવા દો. એમના વિષે વિચાર કરવાથી ચિન્તા ઘટવાને બદલે ઊલટી વધતી જાય છે. મેં અત્યાર સુધી તેને જે કાંઈ કહ્યું તે બધું જ વ્યર્થ ગયું એટલે હવે હું અને દેવ બેઉ એકબીજાથી આઘા ને આઘાજ રહેવાના તુકારામ કહે છે કે મારી પાસે પૂરતી ધીરજ છે.

૭૩૬-અમારી જાણતમાં દેવનું જોર ક્યાં સુધી ચાલવાનું છે? અમે અમારો જીવ તેને અર્પણ કરી દીધો છે અને તેમ

કરીને તેને અમારા હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખ્યો છે, એટલા માટે તેનો અમને મેળાપ નહિ થાય ત્યાંસુધી તેને છોડનારજ નથી. અમે એવા છીએ કે જેની પાછળ પડ્યા હોઈએ તેનો મેળાપ થતા સુધી તેનો કેટા છોડીએ નહિ અને પાછાં પગલાં કરીએ પણ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમે તારી મનમુખ થવાને સાડું ઉપર કદા પ્રમાણે કલ્પના કલ્પ સુધી સતત એટા કરતાજ રહીશું.

૭૩૭-હે દેવ! પૂર્વકાળના સંત પુરુષો જે કહી ગયા છે તેનો તાળો મેળવીને અર્થાત્ તદનુસાર સ્વાતુલ્ય પ્રાપ્ત કરીને હું બોલું છું; આથી કરીને મારા મનની અંદર શંકા ભય આદિને સાડું અવકાશજ નથી રહેતો. હે દેવ! તું તો અનેક જીવોની જનેતા છે અને અતિશય દયાળુ છે. આથી કરીને જ્યારે તારા લક્તો તારી આગળ આવીને પોતાની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવા માટે કચ-કચાટ કરી મૂકે છે ત્યારે તું તેમના મનનો ભાવ સમજી જઈને તેમના મનનું અમાધાન કરી દે છે. અનેક લક્તોના તેમના પ્રત્યેકના ભાવને અનુસરીને તું તેમને ખાવાનું આપે છે અને ભારે ડોતુક સહિત તું તેમને રમાડીને રીઝવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે આ તારું છુપું રહસ્ય હું જરાજર જાણી ગયો છું, તેથી તો મારા મનને ખાત્રી છે કે હું જે કાંઈ શ્રમ કરીશ તે કદી વ્યર્થ તો જવાનોજ નથી.

૭૩૮-હે દેવ! મેં તનેજ પકડી લીધો પછી મારાં પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગ ક્યાં રહ્યા તે કહે તો ખરો? હવે કોઈ પણ જાતનો પ્રતિજ્ઞા મારા માર્ગમાં રહોજ નથી. તારા સ્મરણરૂપી બીજનું આવું ક્ષણ પેદા થઈ ચૂક્યું છે. તારા-સ્મરણ ચિંતનને પ્રતાપે ચિંતા રહેજ શાની? તુકારામ કહે છે કે તારા ચરણની કૃપા વડે મારો સંસારનો ભ્રમ ટળી ગયો છે.

૭૩૯-વૈષ્ણવ-ભક્તો અમારા સખા છે. પછી અમે સંસારના પ્રતિ નજર કરીએજ શા માટે? અમારો તો ગધેાજ સમય પ્રદ્યાનંદમાં વ્યતીત થાય છે અને એ પ્રદ્યાનંદના સ્વાદની અભિરુચિ વડે અમારું હૃદય પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. અમારા રાત્રિદિવસ એવા આનંદમાં આદ્યા બાય છે કે ચિન્તા તો અમારા સ્વપ્નમાં પણ અમે અનુભવતા નથી. તુકારામ કહે છે કે અમારી હરિ-ભક્તોની મંડળીને પ્રદ્યરસનાં લોજન મળી રહે છે.

૭૪૦-અદ્યા એ વિઠ્ઠલા! તું આવ, આવ એવું હું તને વારેઘડીએ કહ્યાજ કરું છું. તું એમજ સમજી લેજ કે તને જોવાને માટે મારા પ્રાણને તાલાવેલી થયા કરે છે. હું તારાથી વિખૂટો થઈને આ સંસારની જાડીમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છું. આવું છે તો પણ તું હજી વિલંબ શા માટે કરે છે? જો મારી માવડી! તારા જાળકને આમ તજી દેતાં તને લોકલગ્નનો પણ કશો વિચાર નથી આવતો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તે મને તારાથી વેગળો કરી રાખ્યો છે તેથી મારા જીવને અત્યંત તાલાવેલી થયા કરે છે.

૭૪૧-મારા પોતાના ગામમા કોઈ વૈષ્ણવ-ભક્ત મારી નજરે પડતો નથી, એવા સ્થાનમાં મારે એકલાને હજી કેટલો વખત ઠાઠવો પડશે? એટલા માટે તો મને કોઈ અહીંથી બોલાવી લઈ લાય તેની હું વાટજ જોયા કરું છું; કેમકે તેથી મને ડહાંચ કોઈ જીવનન મિત્રનો મેળાપ થઈ જવાની આશા રહે છે. હું આરે દિશાએ નજર ફેરવું છું તો મારી આંખની સામે ધુમ્મસ પથરાયેલું જોઈ છું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુર ગ ! આ વાત તને કોઈ કહેતુંજ નથી તેથી મને તો તારી ક્રિકર થયા કરે છે.

૭૪૨-પ્રપચની જાળની અદર ગૂંચવાઈ પડેલા લોકોને જુઓ. તેઓ એવા ભાનભૂલા થઈ ગયા હોય છે કે તેમને પોતાની

જાતનુંજ સ્મરણ રહું નથી. આવી પ્રાણધાતક સંસારની ઝાડીને જોઈને માફ મન હરિના તરફ વળ્યું છે. જનસમાજની અંદર ધનિયોના કોલાહલની ગર્જનાઓ ગાજી રહે છે અને અહંકારે સૌનાં માથાં ભાંગી નાખ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! પ્રપંચની વાસનાઓ ધણીને ભ્રાંતી આપે છે.

૭૪૩-લેહાત્મક પ્રપંચની ગૂંચવણમાંથી પોતાની જાતને છુટકારો કરીને જેઓ હરિની સગીપ દોડી જશે તેઓનેજ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે. પોતાના હૃદયરૂપી મહિરને દેવના ચિંતન વડે પરિપૂર્ણ કરી દેવું, એમ કરવાથી પુનર્જન્મની જાળ છૂટી જશે. એજ ચિંતનના ણળ વડે પુડલિકે પાંડુરંગ મહારાજને એક ઇંટના ઉપર બેસાડીને બેસાડી રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે આ વાત ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૭૪૪-અહ્યા ઓ દેવ! તું મને નાનો બનાવી દે. નાના થવામાં સુખ છે. નાનાંને સાકર ખાવાને મળે છે અને હાથી જે ઘણો મોટો છે તેને તો અંકુશના જોડા ખાવા પડે છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જે મોટાં થાય છે તેમને ભયંકર કષ્ટ વેઠવાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે નાનાંમાં નાનાં થઈ જવામાંજ મજા છે.

૭૪૫-હે દેવ! નાના થવું એ ઉત્તમ છે કારણકે નાનાંની સાથે કોઈ દુઃસ્મનાવટ કરવું નથી. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તેને કાંઈ બિગેલાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ તણાઈ જાય છે પણ નાના સરખા ઘાસને કાંઈ થતું નથી. તેવીજ રીતે સમુદ્રના મોટાં મોટાં મોજાં પણ નીચાં નહીં જનારની ઉપર થઈને આઘ્યાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે શરીરના સૌથી નીચેના પગ તેને નમ્રપણે વળગી પડીએ તો બળિયા લોકો પણ આપણને કાંઈજ કરી શકે

નહિ. આજ નમ્રતાની મોટી ખૂબી છે.

૭૪૬-કેટલાક કવિઓ એવા હોય છે કે ખીલત પ્રાસાદિક કવિઓની રચનામાંથી સારા ચપ્પો ચોરી લઈને તેમના વડે પોતાની કવિતાઓને શણગારે છે અને એમ કરીને પોતાની કાવ્ય-કુશળતા બતાવવાનો રોગ કરે છે. અરે! ઓ પાપી! એમ કરવાથી તો તું ચાવતચંદ્રદિવાકરો નરકમાંજ સડી મરીશ. તુકારામ કહે છે કે એકલા નારાયણનુંજ ધ્યાન કરવું, ખીલત્રીલ વાતોની કડાકટમાં પડવાથી દુઃખ અને શોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૪૭-કેટલાએક મોઢા મોઢાના પ્રદક્ષિણીઓ જીવ પ્રદક્ષિણ છે એમ સમજીને ખૂબ ખાનપાન આદિ લોગ લોગવે છે અને પોતાનાં મનથી એમ માને છે કે આ બધા લોગ મેં નહિ પણ નારાયણે લોગવ્યા છે. જે છે તે બધું દેવરૂપ છે અને દેવથી ઽશું ભિન્ન છે નહિ એવું મોઢેથી પ્રતિપાદન કરે છે, પણ પૈસાને માટે આંખો ફાડી ફાડીને જુએ છે. ત્યાગી મહાત્માઓનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, તુંબાડા-તું કમંડળ અને થીંગડાંવાળી ગોદડી એવી તેવી કોઈ વસ્તુ અહણ કરતાં ઉપર કહ્યા તેવા પ્રદક્ષિણીઓને માનહાનિ લાગે છે; અને પાછા કહેતા કરે છે કે, ‘સર્વ વસ્તુઓ માયિક છે અને તેથી તેઓ નાશવંત છે.’ પરંતુ શાલજોટા, ચાંદીના લોટા, રોકડા પૈમા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા તો તેમના હૃદયમાં હોય છેજ. તુકારામ કહે છે કે આવા જ્ઞાનીઓ કોટિ કોટિ કરૂપપર્યન્ત જન્મ ધારણ કર્યાંજ કરે તોપણ તેમને દેવનાં દર્શન થનાર નથી.

૭૪૮-અરે ઓ નીચ ! તું પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવે છે અને છતાં હરિને છોડીને ઇન્દ્રિયોએ જેમને પોતાના ગુલામ બનાવી દીધા છે એવા લોકોને તું તારા પેટને માટે ‘મહારાજ ! મહારાજ !’ કહેતો કરે છે ? તું તેમ કરતાં લજવાતો પણ નથી !

વિપયી લોકોની મંડળીઓમાં જઈને તું ઢાંગધતૂરા કરતો ફરે છે ! શું એમ કયાં વગર તારું પેટ નથી ભરાતું ? તુકારામ કહે છે કે પોતે દીન યાત્રીને લોકોના કાલાવાલા કરતો ફરે છે, તેને પોતાનું પેટ ભરવાને સારૂ આવી વિટંગણા વેઠવી પડે છે.

૭૪૬-અમારે ઘેર તો ઋદ્ધિસિદ્ધિ અને કામધેનુ અમારી દાસીઓ થઈને રહે છે, પણ અમે એવા ઉદાસીન વૃત્તિવાળા થઈ ગયા છીએ કે, તેથી અમને વખતસર રોટલા પણ ખાવા મળતા નથી. પલંગ, ગાદી, તકિયા અને એવાં ણીળાં સુખોપભોગનાં ઉપકરણ તો અમે કદી ઇચ્છતાજ નથી, પણ અમને તો વખતસર કેડે વીંટાળવાની લંગોટી પણ કોઈ વાર નથી મળતી. તે છતાં પણ અમે જ્યારે અમારા મનથી વિચાર કરવા બેસીએ છીએ, ત્યારે અમને એવું લાગે છે કે બાહ્યે અમે ખરેખર વૈકુંઠમાંજ વસીએ છીએ અને અમારી સ્વરૂપસ્થિતિવડે બાહ્યે અમે સર્વવ્યાપક યાત્રી ગયા હોઈએ એવું લાગે છે. તે છતાં અમારી પાસે અહીં તો પડી રહેલા જેટલી સોજ જગ્યા પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ એ મારાં સંબંધીઓ છે એવો એક બોલ પણ મારે મોઢે હું બોલી શકતો નથી. જેની આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય તેનેજ સાચો સંત સમજવો.

૭૫૦-ઘેરેઘેર જાયે પ્રહસનાન ફેલાયેલું દેખાય છે, પણ તેમાં દોષનું મિશ્રણજ વધારે છે. શુદ્ધ પ્રહસનાન જો એક રજ ગાત્ર પણ કોઈની પાસે હોય તો તે મારા જેવા નળજાને તો જરૂર આપો. આશા, તૃષ્ણા અને માયાની સાથે પ્રહસનાન ભળી ગયું હોવાથી દુરથી જોનારને તે દંબ જેવું લાગે છે. કામ, ક્રોધ, લોભરૂપી કાળકૂટ વિષ પ્રહસનાનની અંદર ભળી ગયું હોવાથી, તે જ્ઞાન યાત્રુજ કલેશ પેદા કરે છે. નિંદા, અહંકાર અને દોષરૂપી

ધુમાડાને લઈને તે પ્રહસાન અંદરથી તેમજ બહારથી મેલું થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રહસાનથી લાલ તો કંઈજ થવાનો નથી; બિલકુલ તેનાથી આપણું કિંમતી આયુષ્ય ફેંકટ જાય છે.

૭૫૧-અમે બધા પ્રાણીઓને માટે અન્નસંતર્પણ કર્યું છે, તેમજ આખી પૃથ્વીનું દાન આપ્યું છે. રાત અને દિવસની શુદ્ધિ કરી લઈને યોગ્ય પર્વકાળ મેળવી લીધો છે. બધાં તીર્થો, મતો અને યજ્ઞયાગ અમે કર્યો છે. અમારું બધું કર્મ અંગોની સાથે સિદ્ધ થયું છે. બધાં સાધનોનું ફળ અમારા હાથમાં આવી ગયું છે અને તે બધુંએ અમે શ્રી હરિને સમર્પણ કર્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે કંઈ પણ કહેવું એ નહિ કહેવા જેવું છે; કારણકે કાયા, વાચા અને મનથી અમે હવે શ્રીહરિથી જુદા રહ્યાજ નથી.

૭૫૨-આંખાને જેટલો મહોર આવે છે એટલાજ બધાં ફળો થતાં નથી; તેમાંથી કેટલોક મહોર તો એમ ને એમ ખરી પડે છે. બાકી રહેલામાંથી કેટલાંક ફળો પાકાં થાય છે પણ બાકીનાં તો સળી જાય છે; તેમજ પરમેશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં જનાર ઘણા લોકોમાંથી થોડાજ લોકો સિદ્ધિ પામે છે. ઘણાખરા સાધનોની કઠિનતામાં ફસાઈ જાય છે. પરમેશ્વરને ત્યાં નાના મોટા સેવકોનો પરિવાર છે, તેમની સેવા પરમેશ્વર જાણે છે. જે વળતે યુદ્ધમાં એક બીજાને મારવા શસ્ત્રો બિછાળે છે તે વળતે ધૈર્યથી યુદ્ધ કરીને જય મેળવનાર લોકો બહુજ થોડા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જે હિંમતથી પેલી પાર ગયેલો હોય તેનેજ અમે અમારો મિત્ર કહીશું. તુકારામ કહે છે કે બાહ્ય આડ-ખરને સાચો ઠાણ મानी શકે ?

૭૫૩-હું દાતાર પરમેશ્વર ! બધા ઉપચારોના બદલામાં મેં તમને મારું મન સમર્પણ કર્યું છે. મારા જેવા દીન દુખખા-

ની સેવાનો તમે જરૂર સ્વીકાર કરો. તમે બધાનો આધાર છો તેથી તમારા ચરણ ઉપર મેં મારો જીવજાવ અર્પણ કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે મેં મારા મનનું આસન કરી તેના ઉપર હરિકીર્તન કરવા માંડ્યું છે.

૭૫૪-હે લગવન ! તમારા ચરણોની પાસે મનમાં જે છ'ંદ આવે તે વગર સંકોચે કહેવાનો છું. તમારા વગર અમે બીજે કયાં જઈએ ? તમારા ચરણમાંજ અમે અમારો જીવ અર્પણ કર્યો છે. અમારા મનનું રહસ્ય કહેવાને સારું તમેજ એક સ્થાન છો. તુકારામ કહે છે કે હે કૃપાળુ વિકૃલ ! તમે અમારા બધા લાડકોડ પૂરા કરો.

૭૫૫-દેહ અને દેહ સંબંધી માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્ર વગેરેને નિંદા માનવા અને એ સિવાયનાં બીજાં કૃતરાં અને દૂષ્કરને પણ નમસ્કાર કરવા, આવી સ્થિતિને 'હું અને મારું' એવી લાવના-રૂપ દ્વંદ્વનું નિરસન થયું સમજવું. ગર્ભવાસના બોળામાં દેહાદિકના મોહથીજ માણસ સપડાય છે. પોતાનું ઘર, પૈસા અને સ્વ-દેશ આ બધાને વિષે મનમાં વૈરાગ્ય રાખવો અને જંગલમાંના પશુ-ઓ અને વૃક્ષોના સહવાસમાં રહેવું; તુકારામ કહે છે કે 'હું અને મારાપણું' આ શબ્દો વાણીથી પણ બોલવા નહિ. એવી સ્થિતિ જેમની થઈ હોય તે ખરેખર સંતજનો છે એમ સમજી લેવું.

૭૫૬-દેવને માથે તમારી તમામ જવાબદારીનો ભાર નાખી દઈને, તમારો દેહ તેને સમર્પિત કરી દઈને તમે નિશ્ચિન્ત બની જાઓ. હું આ દેહ છું એવું અભિમાન તમને લાગુ પડ્યું છે તે ઘણુંજ ખરાબ છે એવું સમજીને સર્વ સંસારના ભારના કારણ-રૂપ દેહાભિમાનને તમે છોડી દો. દેવની આગળ એકીટ્ટશે કાલાવાલા કરતા રહીને તમે તેમને કાયર કાયર કરી નાખજો.

આ એકજ વિચારને વળગી રહેજો. એ સિવાય બીજા વિચારને તમારા મનમાં આવવા દેશોજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ બૃહા દેહાદિ પ્રપંચનો સંગ છોડી દેજો. એમ કરશો એટલે તમારી આગળ ભગવદ્વાનંદ પ્રકટ થઈ જશે.

૭૫૭-હું આ દેહ છું એવો અહંકારજ્યાં ટળી ગયો એટલે જીવ વિઠ્ઠલરૂપ થઈને જીલો રહે છે. તમારું કર્તવ્ય એટલુંજ છે કે, તમને આ વાતનો છંદ લાગવો જોઈએ અને બધો વળતર એના એજ વિચારનું રટણ કરતાં રહેવું જોઈએ. દેવ સર્વવ્યાપક છે. એવું એક પણ સ્થાન દેવ વિનાનું ખાલી નથી, એમ સમજીને તમારે તમારી જાતના રક્ષણની ફિકરચિન્તા રાખવીજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારા જીવભાવને અર્પણ કરી દેશો એટલે તમારા હૃદયમાંથીજ દેવ પ્રકટ થઈ જશે.

૭૫૮-સૌને એક એક કરીને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ દેવાનું મારાથી શી રીતે બની શકે ? હું તો સૌને એક સામાન્ય ઉપદેશ સંભળાવતો રહું છું કે, દરેક જણે વિઠ્ઠલના પ્રતિ શુદ્ધ ભાવ રાખવો, એ ધર્મનીતિનો સારાંશ છે. ક્ષરાક્ષરાત્મક પરમાત્મા તેજ પંઢર-પુરાધિશ વિઠ્ઠલ છે એમ સમજીને સૌએ વિઠ્ઠલનું શરણ લેવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે સર્વ શાસ્ત્રરૂપી દહીંને વલોવીને તેમાંથી તોરવી કાઢેલું સારરૂપ માખણ તેજ પરમદૈવત વિઠ્ઠલ છે.

૭૫૯-ભગવત્કથા અને ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપનું પુણ્ય કર્મ વેચીને તેમના બદલામાં પૈસા લેવા એ ગંદી વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સમાન છે અને તેવું કરનારને પોતાની માતાની સાથે જાન-કર્મ કર્યાનું પાતક લાગે છે. વૈષયિક પદાર્થોનો લોભ કરનાર આત્મઘાતી સમાન છે. તેઓ આખરે પરમાત્માના દંડને પાત્ર થાય છે. એવા લોકો પારસમણિ છોડી દઈને કાચ ગ્રહણ કરે છે

એવું કહેવું જોઈએ. તેઓ ધૂળ જેવા પદાર્થના લોભને વશ થઈને મહામૂલ્યવાન પારમાર્થિક લાભ શુભાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા વિષયસુખના લાલચુ લોકો ભલે સ્વર્ગમાં જાય અને ત્યાં દિવ્ય ભોગ ભોગવે, પણ તેમ કરીને તેઓ પોતાનું પુણ્ય આવા નશ્વર ભોગોની પાછળ ખરચીને સ્થાયી સુખનો પોતાનો અધિકાર શુભાવી દે છે. તેમણે પુણ્ય અર્જન કરવાને કરેલી મહેનત તે વેઠે પકડેલા વૈતરાની મહેનત સમાન છે.

૭૬૦-પોતાના અંતઃકરણની અંદર ભગવાનનું ધ્યાન એજ તેમનું ઉત્તમ પૂજન છે. એ સિવાયની બાકીની બીજી બધી ઉપાધિ પાપમૂલક છે. એવી ઉપાધિઓમાં પડવા કરતાં તેમને લગતા સંકલ્પોનો નાશ કરી નાખવો એજ ઉત્તમ છે. હે કાદ્યા લોકો ! આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ ધર્મ છે. આ શુભ રહસ્ય તમે સમજી લેજો. તુકારામ કહે છે કે સહજ સ્વરૂપસ્થિતિમાં રહેવું એજ અતિ પવિત્ર અવસ્થા છે.

૭૬૧-સર્વ જગત માનવનું મૂળ કારણ એક ચૈતન્ય સત્તા છે. તેની સાથે યોગ્ય રીતે સેવ્યસેવક ભાવને નિભાવવાનું બની શકતું નથી, એટલા માટે હે પ્રજાંડના જીવસ્વરૂપ દેવ ! હું તારી પ્રાર્થના કરું છું કે. મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી તે તું મને બતાવી દે. એક સમુદ્રની અંદર બીજે સમુદ્ર સમાઈ જાય એવડો મોટો બીજે સમુદ્ર લાવવો ક્યાંથી ? અર્થાત્ તું અને હું એક પ્રજ્ઞ થઈ ગયા તો પછી સેવા કોની કરવાની અને કરનાર પણ કોણ ? તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે હે દેવ ! તું દેવ અને હું તારો ભક્ત એવો લાવ ધારણ કરીને તારા શરણાગત થઈને રહેવું એજ ઉત્તમ ધારણા છે.

૭૬૨-હે દેવ ! સમકૃષ્ણ અને એવાં એવાં તારાં જે નામ છે તેમના યોગથી મોટાં મોટાં પાતક બળીને નષ્ટ થઈ જાય છે;

અર્થાત્ એ નામ તો અમારા જીવનના આધાર બની ગયાં છે. અમને પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થતાં સુધી અમે તેમનું સેવન કરતા રહીશું. એ નામ છે પણ ઘણાં સરળ અને અમૃતથી પણ વધારે મધુર. તુકારામ કહે છે કે હે અચ્યુત ! તું તો અમારે માટે કલ્પ-વૃક્ષના જેવો દાતાર છે.

૭૬૩-ખૂળ ઉકળાટ થયો હોય અને તાપથી મોઢું સૂકાઈ ગયું હોય તેવે વખતે ઠંડું પાણી જેમ અત્યંત સુખદાયક લાગે છે, તેવીજ સુખદાયક સંતોની સંગતિ છે. સંતોનો સમાગમ જે અમને આવો પ્રિય છે તે અમને સદાકાળ મળતો રહે ! ભૂખથી મરવા જેવા થઈ ગયેલા માણસને મિષ્ટાન્ન વડે જેટલી તુષ્ટિપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલીજ તુષ્ટિપુષ્ટિ અમને સંતોના સમાગમથી થાય છે. તેથી કરીને અમને સંતોનો સમાગમ ઘણો પ્રિય છે. તુકારામ કહે છે કે વળી માતા અને બાળકનો મેળાપ પણ તેવોજ સુખદાયક છે.

૭૬૪-દોષદૃષ્ટિવાળા શ્રોતાનું લક્ષ વડતાના ગુણદોષના ઉપર-જ ઠરે છે. આવા મૂખ્જ અને અભાગિયા શ્રોતા હોય તે ન હોવા બરાબર છે. તેઓ નિષ્કારણ લૌકિક વ્યવહારનાં કામની પાછળ પોતાનાં કાન, આંખ અને વાણીની શક્તિને વ્યર્થ બરબાદ કરે છે. પાપી લોકોની સંગતમાં રહેનારા બુદ્ધિહીન શ્રોતાઓનાં મોઢાં ઉપર એક વાર આખરે માટીજ પડે છે. તેમનામાં દેહબુદ્ધિનું જોર હોવાથી તેમનું વાસ્તવિક હિત માર્યું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને તો હું ખૂબ ફજેત ફજેત કરી દીધા પછીજ છોડું છું.

૭૬૫-આપું જગતજ અમારે મન દેવરૂપ છે, પણ જેઓ નકારા સ્વભાવના છે તેમને તો અમે ધિક્કારીએજ છીએ; કારણકે તેઓ એક દિવસ કાળના મોઢામાં જઈ પડવાના છે તે અમે

જાણીએ છીએ તેથી કરીને તેમની દુર્ગતિનો વિચાર આવતાં અમારા જીવને ઘણો સંતાપ થાય છે. અમારો તો કોઈ મિત્ર પણ નથી તેમ અમારો કોઈ શત્રુ પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે તો જે કાંઈ જોલીએ છીએ તે સરળ લાવેજી જોલીએ છીએ, પણ જેમના સ્વભાવમાં મેલ હશે તેમને તેથી મરચાં લાગે તો તેમાં અમારો શો દોષ ?

૭૬૬-હાથમાં વીણા અને કરતાલ લઈને હરિનામનું કીર્તન કરતા જીવું અને નૃત્ય કરવું, એ અતિ સુલભ સાધનનું રહસ્ય અમને સંતોએ યાતાવી દીધું છે. એવા કીર્તનમાં અમને એવો પ્રદ્ધરસનો સ્વાદ મળે છે કે તેની આગળ સમાધિનો આનંદ પણ કશા હિસાબમાં નથી; અને એવી સમાધિને કીર્તનના સુખ ઉપર એવારી નાખવી એવું સંતો કહી ગયા છે. એ પ્રદ્ધરસનું સુખ દહાડે દહાડે વધારે વધારે આખવાનું સદ્સાગ્ય અમને ભક્તિને પ્રતાપે મળતું રહે છે અને તેથી અમે તૃપ્તિ અનુભવીએ છીએ. આમ થવાથી અમારા ચિત્તની અંદર સંશય ઉત્પન્ન થઈ શકતાજ નથી અને અતુર્કિધા મુક્તિ તે તો અમારા સરખા હરિના ભક્તોની દાસીએ જની રહે છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોને મોઢેથી જે રહસ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું છે તેના વડે મનને વિશ્રાંતિ થાય છે અને ત્રિવિધ તાપનો એક ક્ષણની અંદર નાશ થઈ જાય છે.

૭૬૭-ગંગાનો પ્રવાહ કદી અપવિત્ર થતો નથી, પણ એજ પાણી આપણા પાણિયારામાં હોય, તો તે રજસ્વલા સ્ત્રીના સ્પર્શથી અપવિત્ર થઈ ગયું કહેવાય છે. પાણી તો એકનું એકજ છે પણ એક થોડું છે અને બીજું વધારે છે એટલો ફેર છે. મોટા જગ્યામાંથી થોડુંક છૂટું કચું એટલે તેને અપવિત્રતા લાગુ પડી જાય છે. દુનિયામાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકો એકજ ધરતી

ઉપર વસે છે, પણ તેથી કોઈ અલગાઈ જતું નથી તુકારામ કહે છે કે જ્યાંયુધી અગ્નિ અને અનાજ એક બીજાથી વેગળા હોય ત્યાંયુધી તેને કોઈ આડકે તો અનાજ અલગાતું નથી, પણ જ્યાં અગ્નિ અને અનાજ એ બેનો યોગ થઈ ગયો એટલે તે રાધ્યુ અનાજ એકું થઈ જાય છે

૭૬૮-હું કીર્તનનો આરભ કરતા પહેલા માન, દલ વગેરે દોષોને થૂકી નાખીને પછી કીર્તનમા પ્રવૃત્ત થાઉ છું હું મારા દેહને લગતી વાતોને વિષે હવે ઉદાસીન થઈ ગયો છું તૂકામા મને તો એક દેવને ણાદ કરીને બીજી ત્રીજી કોઈ વાતની ઇચ્છા જ વતી નથી પૈસોટકો એ અનર્થ છે એમ ગણીને મેં તેને દૂર ફગાવી દીધો છે તુકારામ કહે છે કે હવે હું તમામ ઉપાધિ-ઓથી અગ્રગો થઈ જવાથી ઘણું જ સુખી થઈ ગયો છું

૭૬૯-દેવના ઉપર તમારી જે જે જવાબદારીઓ તમે મૂકી દીધી હોય તે ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દેજો, બિચકી લેતા નહિ ભૂખ તરસ લાગે તે વેળા દેવનું સ્મરણ કરવું એ ઉત્તમ છે અથવા તો જેના ચિતનથી ભૂખતરસનું નિવારણ થતું હોય તેનું ચિતન કરવું એ પણ ઠીક છે દેવના ચિતનની ણાળતમા બેપરવાઈ કયાંથી આપણી અને લક્ષ્મીપતિની વચ્ચે અતરાય પડી જાય છે તુકારામ કહે છે કે મને તો એક દેવને ણાદ કરીને બીજા બધાંજ વૈભવ આલડછેટ જેવા લાગે છે

૭૭૦-કેટલા એક દુર્જનો એવું કહેતા ફરે છે કે દેવનું ધ્યાન કરવાથી શું વળે? અને વારંવાર તેનું વળી સ્મરણ કીર્તન કરવા કોણ નવરો બેઠો છે? એટલા માટે હરિકથા કરવી અને માલ જવી એ બેઉ વ્યર્થ છે એનાથી તો બિઘમા ખલેલ થાય છે હરિ કથાના કચકચાનથી મ સારના કામકાજમા વિદ્ન ઉત્પન્ન થાય છે

તુકારામ કહે છે કે આવું માનનારા લોકો ઢાર જેવા અને હેયાકૂટા છે.

૭૭૧-મારી વાણી નારાયણની વાણીની સાથે મિશ્ર થઈ ગઈ છે. ખરું જોતાં તો મારી વાણી દ્વારા નારાયણ જ બોલે છે અને હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. આથી દરીને હું જે કંઈ કહું તેમાં કંઈએ દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવું કરવું નહિ. હું ઉપદેશ કરું છું તે સાર વસ્તુનો જ કરું છું. આ જે ઐશ્વર્ય છે તે મારું નથી પણ ઐશ્વર્યના દાતાર દેવનું છે. હું તો મારા સ્થાનમાં નહિ જોવો છું. તુકારામ કહે છે કે આ રીતે હું એકલો સોને સાવધાન કરવા આવ્યો છું.

૭૭૨-ઓ મારી જીભ! તું છે તો ઘણી મજેની ત્યારે તું 'વિકૃલ વિકૃલ' એવા નામનું રટણ કેમ નથી કરતી? જેના દ્વારા આપણો ઉદ્ધાર થતો હોય તેનામાં મનને પરોવી રાખવું જોઈએ. નકામું ચાવળાપણું કરીને લવારો કગવાથી શો લાભ છે? તુકારામ કહે છે કે દેવના ચિંતન વગર જે જે કાળ જાય તે બધો જ કાળ અમંગળ જાણવો.

૭૭૩-એ સીને તેનો પતિ ઉપલોભ કરતો હોય તો જ તેણે પોતાને શરીરે પહેરેલાં ઘરેણાં તેને શોભા આપે છે, નહિ તો એવાં ઘરેણાં વેશ્યાએ કરેલા શણગાર જેવાં લાગે છે અને લોકો તેના ઉપર ક્રિટકાર કરે છે. જેવા બોલ બહાદુરી ભરેલા હોય તેવી પાછી બોલનારની પ્રભાવશાળી કાન્તિ હોય તો જ તે શોભી ઊઠે છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ અમુક ધ્યેય વિના પ્રવૃત્તિ કરવી એ લજ્જાસ્પદ છે.

૭૭૪-હે દેવ ! માન અને અપમાન એ તારી ક્ષુદ્ધક સંપત્તિ-ઓ છે. જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોના શુભામ બની બેઠા હોય એવા લોકો તારી આવી તુરંત સંપત્તિને સુખદાયક માની લે છે.

તેમને તારે જેમ મૂખાં જનાવવા હોય તેમ ભલે જનાવ્યા કરજે, પણ અમે તો એવા છીએ કે તું અમને નાના પ્રકારની ઋદ્ધિસિદ્ધિ-ઓતું દાન દે પણ તેમનો અમે સ્વીકાર કરીએ એવા અમે મૂખાં માના પેટમાં પાડેલા નથી. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ ઠગ ! તેં આ રીતે કેટલા જઘા લોકોને ક્ષમાવી માયાં છે ?

૭૭૫-અરે ઓ દેવ ! તું જોયા શું કરે છે ? તારા પગ અમારી આગળ ધરી દે કે જેથી અમે અમારા બેઉ હાથ જોડીને તારા પગના ઉપર અમારાં મસ્તક મૂકી દઈએ; પણ તારે તારા પગ જરાબર એક સરખી ચીધી લીટીમાં મૂકવા પડશે. એ જાળત મારા મનમાં જે પ્રેમ છે તેને તું ક્ષીણ થવા દઈશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ વિકૃલા ! પછી તું મારી પાસે આવ્યો આવજે.

૭૭૬-જેમની આશા તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય અને જેઓ પોતાના શરીરની જાળતમાં ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતા હોય તેઓજ ભક્ત છે એમ જાણજો. તેમના પ્રેમનો વિષય એક નારાયણજ છે. નારાયણને બાદ કરીને બીજો કોઈ પણ વિષય, જેમકે ધન, માતા-પિતા, એવું તેવું તેમને કશુંજ પ્રિય લાગતું નથી. એવા ભક્તોના અવસાન સમયે ગોવિન્દ પોતેજ તેમની આગળ પાછળ બિભા રહીને તેમનું જતન કરે છે. દૂંડમાં તેમને કોઈ પણ જાતની ખીડા થવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે પોતપોતાનાં સત્કર્મ સોને સહાય થાય છે. આ જાળત જો મનમાં ભય રાખ્યો તો નરકે જવું પડશે એમ જાણજો.

૭૭૭-વિશ્વવ્યાપી શ્રીહરિતું જ્યાંસુધી જોળખાણ થયું ન હોય ત્યાંસુધી ભુલ્લક મિત્રો, સર્ગાસ્વજન, સૌ માયાનાં પૂતળાં સત્ય ભાસે છે અને હરિદર્શન થયા પછી સંસાર મિથ્યાજ છે એવો અનુભવ થાય છે. સૂર્યનો ઉદય થયો ન હોય ત્યાંસુધી

દીવાનો ખપ પડે છે. સૂર્યના અજવાળામાં બધાંજ ઝાંખાં પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેહના સંબંધીઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર આવી મળે છે. દેહની અંદર પ્રવેશ કરીને ખરે-ખરું કાર્ય કરનાર તો નારાયણજ છે.

૭૭૮-યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ વરસે છે અને વરસાદ વડે ભૂત-માત્રનું પોષણ થાય છે. આવા સાધ્ય અને સાધનના ભેદ કાર્ય-કારણ પૂરતાજ છે એમ સમજવું. એવાં યજ્ઞકર્મદ્વારા હરિની ઉપાસના તો થતીજ નથી. ખરેખરી હરિની ઉપાસના તો તેનું જ નામ કે જ્યારે જીવાત્મા અને બ્રહ્મ એ બેઉના એકયનો અંતરમાં અનુભવ થઈ જાય. સ્થૂળ સૂક્ષ્માત્મક સંસારનું ખીજ અજ્ઞાન છે અને તેનું ક્ષણ ઉપર કહ્યો તેવો સંસાર છે અને તે બધુંજ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. ખીજ અને ક્ષણના આદિ અને અંતરૂપ શ્રીહરિનું સ્વરૂપ તેને જે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે તેને ધન્ય છે. બધી વસ્તુઓની બાદબાકી કરતાં છેવટે એક શ્રીહરિ રહી જાય છે અને તેમની એકલાનીજ આવશ્યકતા છે. એ સિવાય બાકી બીજી બધી વ્યર્થ ખટખટ છે. એ હરિની વાટે વળવું જોઈએ એવું જાણનારા કોઈ વિરલાજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે ક્ષરાક્ષર જે સોપાધિક પુરુષ છે તેનાથી હું નિરાજો છું, આવું વેદનું જ્ઞાન મને વિકુલના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયું છે અને તે હું સૌને કહી સંભળાવું છું.

૭૭૯-હે દેવ ! જો વેદરૂપી પુરુષ તમેજ છો તો પછી તમારે વિષે વેદોમાં 'નેતિ નેતિ' કહીને તમારું જોગબાણ કરાવવાનું શું કારણ ? હે અનંત ! તમે અને હું બેઉ સર્વાન્તર્ગત અને સર્વવ્યાપી છીએ એવું રહસ્ય મને સમજાવી દીધા પછી મારાથી તમે અળગા થઈ ગયા તેનું શું કારણ ? યજ્ઞના ભોક્તા તો આપણે બેઉ જણ

છીએ, તો પછી યજ્ઞ પૂર્ણ અને સફળ શાથી થતો નથી? તેની અંદર કાંઈક ઊણુપ રહી જાય છે ત્યારે અમને દ્વેષ શાથી થાય છે? સૌ ભૂતોમાં જ્યારે તમે એકલાજ અંતર્યામીરૂપે વસો છો ત્યારે પછી આ બાહ્ય ભૂતોમાં આવડો ભેદ કેમ ઊભો કર્યો છે? તપ, તીર્થાટન, દાન વગેરે જ્યારે તમારાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે ત્યારે કર્મ કરનારાઓના મનમાં મેં અમુક કર્મ કર્યું એવું અભિમાન શાથી પેદા થાય છે? તુકારામ કહે છે કે હું તમારે બારણે ઊભો રહીને તમારા નામનો પોકાર કરું છું તે અપરાધ ક્ષમા કરજો.

૭૮૦-જે બ્રાહ્મણ ભક્તિહીન હોય તેના મોઢા ઉપર આગ પડશે અને તેની માએ રાંડે તેને જણ્યોજ શા માટે? જે જાતનો ચમાર હોય પણ જો તે વિશ્વભક્ત હોય તો તેની જનેતાને ધન્યવાદ આપવો ઘટે અને એવા ભક્તના જન્મથી તેની માનું અને તેના બાપનું બેઉનાં કુળ શુદ્ધ થઈ જાય છે, આવો નિર્ણય પુરાણોનો છે; હું કાંઈ મારા ઘરની વાત કહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હરિની ભક્તિ સિવાયની બીજી બધી જાતની મોટાઈના ઉપર આગ પડે. આવા ભક્તિહીન દુર્જનનું મારે મોઢું જોડું જ ન પડે.

૭૮૧-આ ત્રિગુણાત્મક સંસાર અનેક પ્રકારની પ્રાપચિક રચનાઓથી પરિપૂર્ણ છે; આથી કરીને કોઈના ઉપર કોઈની સત્તા ચાલતી નથી. એક બાબતનો ક્ષય કર્યો ન કર્યો એટલામાં બીજી પાછળથી ચાલીજ આવે છે. જોવા જાઉં છું તો આગળ અને પાછળ બંધુંજ કાળ વડે વ્યાપ્ત છે. એમાંથી મુક્ત થઈને નાસી જવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી. માત્ર દેવના નામસ્મરણનો ડંકો વગાડતા રહેવાથી તેજ કાળના પંજમાંથી મુક્ત કરીને પોતાની બાંધ ઉપર બેસાડીને સંસારની પેલી પાર લઈ જાય છે. હરિજો, યોજેલી પાપપુણ્યાત્મક શક્તિના સકંજમાં આખો સંમાર સપ-

કાઈગયો છે; તેમાંથી જો છૂટા થવું હોય તો સર્વ પ્રકારની સત્તાના અધીશ્વર દેવના કાલાવાલા કરવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હું પોતે સંસારની પેઢી બાબુએ ઊભો રહીને લોકોને બોલાવી રહ્યો છું. સંસારને તરી જવાનાં નાના પ્રકારનાં સાધનોની પરીક્ષા કરીને આખરે હરિનામરૂપી તુંબડું એ એકજ તારણહાર છે, એવી મારી ખાત્રી થવાથી હું તેને મારા પેટની નીચે દાબીને લોકોને પોકાર કરું છું કે તમારે પણ તરી જવું હોય તો આદર્યા આવો.

૭૮૨-દેવતાં દર્શન કરવાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક તો, ખીજો જે કાંઈ કહે તે જરાજર સમજી લેવું; ખીજો, વેઠે પકડેલા વૈતરાની જેમજેવું અને ત્રીજો, પ્રત્યક્ષ પોતાની આંખે જોઈ લેવું. સ્વાતી નક્ષત્રના વરસાદનું ટીપું ત્રણ જુદીજુદી વસ્તુઓ ઉપર પડવાથી ત્રણ જુદાં જુદાં પરિણામ નિપજાવે છે. છીપમાં પડેલા ટીપાનું મોતી બને છે, કપાસના જીંડવા ઉપર પડેલું ટીપું સૂકાઈ જાય છે અને સાપના મોઢામાં પડેલા ટીપાનું ઝેર બને છે. એવીજ રીતે દેવના સંબંધમાં જેવો જેનો ભાવ તેવું તેને ક્ષણ મળે છે. અજ્ઞને જોવું, અજ્ઞની વાતો સાંભળવી અને તેને ખાવું એ ત્રણની વચ્ચે ભારે તફાવત છે. એવી રીતે જેનો જેવો ભાવ તેવી તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હીરાની પરીક્ષા તો ઝવેરી હોય તેજ કરે અને તેજ હીરો કોઈ મૂખને બતાવીએ તો કહેશે કે ઢેકા જેવો છે.

૭૮૩-અમારું મન તમારા ચરણોમાં ઠરી જઈને સ્થિર થઈ ગયું છે; એ એક અનુભવ થવાથી ખીજા સર્વ અનુભવોનું ક્ષણ અમને મળી ચૂક્યું છે. સોનાની સાથે સુહાગાનું મિશ્રણ કરીને તેને ભઠ્ઠીમાં મૂક્યાથી ભઠ્ઠીના તાપ વડે તપીને હલકી ધાતુ બળી જાય છે અને શુદ્ધ સોનું બાકી રહે છે. તેવા શુદ્ધ સોનાને એરણ

ઉપર મૂકીને હથોડીથી ટીપીને નાના પ્રકારના ઘાટ ઘડાય છે. એજ પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં મન, વાણી અને કર્મ વડે એક પર-માત્મનોજ સ્વાદ આખી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું વિઠાળા-નો દાસ થયો ત્યારથી આખો સંસારજ મેં છતી લીધો છે.

૭૮૪-આ સંસારમાં જે જે છે તે બધુંજ પ્રદર્શ્ય છે, એવો અનુભવ થયા પછી બધા એશ્વર્યનો હું લોગ કરું છું; તેનું વર્ણન મારે શી રીતે કરવું? અમારામાં રહેલા કામ અથવા ઇચ્છાઓનો લોગ દેવ પોતે કરે છે અને અમે દેવના આલિંગનની કામના રાખીને તેમના ચરણને ચુંબન કરીએ છીએ. શાંત સ્વરૂપવાળા હરિના સંયોગથી અમારા ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ ગયો છે. હવે તો મારા મનમાં દ્વૈતપ્રુદ્ધિનો ઉદયજ મારે માટે પાપરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં મને એક હરિનુંજ દર્શન થાય છે. આથી કરીને આ મારું અને આ પારકું એવો ભેદભાવ મારા મનથી રહ્યોજ નથી.

૭૮૫-રાજા, પ્રજા અને રાજ્ય-એ બધુંજ રામરૂપ બની ગયું છે, એટલે હવે એક રામ સિવાય મારી નજરે બીજું કંઈ છેજ નહિ. મારી વાણી એ મંગળ નામના સમૂહની ખાણ બની જવાથી મારી વાણીમાંથી એ મંગળ નામ સિવાય બીજો કશો ઉચ્ચાર નીકળતોજ નથી. વળી દેવ મારા સ્વામી છે અને હું તેમનો સેવક છું એ ભાવ પણ ટળી ગયો છે, તેથી હવે મારે કેાની વાટે જવાનું રહ્યું? તુકારામ કહે છે કે આખો સંસાર જે દેવના સ્વરૂપથી ભરપૂર થઈ ગયો છે તે પંઢરપુરના સ્વામીના ગુણ હું નિરંતર ગાયા કરીશ.

૭૮૬-નાના પ્રકારના માર્ગ જુદા જુદા કરીને બતાવી દીધા છે, તેમાંથી જે જેની આંખને ગમે તે તેને ગ્રહણ કરી લે છે, અધિ-

કાર પ્રભાતે જેને જાગ જે આવે તેજ તેને કુળદાથી નીવડે છે. જેઓ માત્ર ઠેરે જિજ્ઞાસુ તમારો જોયા કરે છે તેમને કશો લાભ થતો નથી. જે ખરેખરે શૂરવીર છે તેને તો શત્રુને પોતાના દાવપેચમાં કેવી રીતે મુકવી પાડવો તેની માહિતી હોય છે અને તે શત્રુના દાવપેચને પલ્લવળી લે છે. આ વાત કોઈ અભવ્યને કહીએ તો તે ક્ષત્ર કહેવા અને સાંભળવા પૂરતીજ છે. તુકારામ કહે છે કે મારી વાણી પોતાના સ્વરૂપરૂપી સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરવી હોવાથી તે ચોળી રહે છે.

૭૮૭-આપણો છેલ્લો દિવસ શુભ રીતે વ્યતીત થાય, એટલે કે અંતકાળ વખતે હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાંજ દેહનું અવસાન થાય, એટલા સાફજ લગવાનની ભક્તિની ખટપટ કરવી પડે છે. એમ કરવાથી હું ચિન્તા રહિત થઈને વિશ્રાન્તિ પામી ગયો છું અને મારી તૃષ્ણાની ઢોડાઢોડ શમી ગઈ છે. હરિના મંગળ નામના ચિંતનમાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવાથી તેમાં ભારે મજા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં સુક્તિની સાથે લગ્ન કર્યું છે, તેથી કરીને તેની સાથે સહવાસ કરવામાં અને તેની સાથે કીડા કરવામાં મારા આયુષ્યના ચાર દહાડા રમતાં રમતાં નીકળી જાય છે.

૭૮૮-ભક્તિના પેટમાં પ્રદાથી માંડીને તમામ વસ્તુઓરૂપી રત્નોની ખાણ રહેલી છે. માની પાછળ પાછળ તેનાં બધાંજ ખાળકો એકબીજાની સાથે પ્રેમસૂત્રથી બાંધાઈને આવ્યાં જાય છે. ઉદાર બુદ્ધિવાળા રાજાની પાસે કોઈ કશી વસ્તુની યાચના કરે, તો તે વસ્તુ રાજાની પાસે નથી એવો જવાબ તેને કદી મળતો નથી. અનન્ય સેવાને પ્રતાપે સેવક પોતાના રવામીની સમાન પદવી પ્રાપ્ત કરે છે; કારણકે તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને સ્વામી તેને પોતાના તમામ અધિકાર આપી દેતાં કશે સંકોચ કરતા

નથી. જ્યાં એક વાર સ્વામીના ઉચ્ચ આસનના ઉપર બેસવાનો સ્વેચ્છને અધિકાર મળી ગયો અને ત્યાં જઈને તે બેઠો એટલે તો દીપ્તિ ઊઘડી જાય છે અને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં જગતને તે ભેદ શકે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં મારી બેઠક એકપણાવના ઉંચા સિંહાસનના ઉપર બનાવી છે અને તેથી કરીને મને જાધા લોક દેવતુલ્ય દેખાય છે.

૭૮૯-જ્ઞાનનો વિષય એવો કઠિન છે કે જીજ્ઞાસુને તેની સમજ આપવી એ પણ ઘણું અઘરું કામ છે; તો પછી તેનો જીજ્ઞાસુ હૃદયમાં અનુભવ કરાવવો તે તો અત્યંત કઠિન છે; આથી કરીને અજ્ઞાની જીવોને માટે સૌથી વધારે હિતકર ઉપાય એ છે કે તેમણે હરિભજનમાં અને હરિકથાના શ્રવણમાં પોતાના ચિત્તને દક્ષતા-પૂર્વક પડેલી દેવું. એમ કયાંથી તેમનાં દુઃખોનો પરિહાર થઈ જશે. એ સિવાયનાં જીજ્ઞાસુ જે સાધનો છે તે એવાં કઠિન છે કે તેમની વિગતો સાંભળીને સમજવાનું કામ પણ સહેલ નથી; તો પછી તદનુસાર આચરણ કરવાની તો વાતજ ન પૂછ્યો. જે હરિકથાનું શ્રવણ કરે છે તે હરિના ગુણ આનંદપૂર્વક ગાવા લાગે છે એટલું જાણું આ સાધન સુલભ છે. વનમાં જવાથી મનનું સમાધાન થતું નથી, પણ હરિકથા સાંભળતાંની વારજ રજેશુણી મનનું ભેર ઓસરતું જાય છે. જે સાધનોનાં કૃણ આવતાં સમય લાગે એવાં સાધનો કરવા જેટલું ધૈર્ય અને મનોભાગ આજકાલ કોઈનામાં નથી અને આ અઠગણમાંથી જો આપણી વિચારધારા મુક્ત થઈ જાય તો આઠે પ્રકાર શુભ ભાવનામાંજ વ્યતીત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તો હરિચિંતનની રમત માંડી છે અને કોઈ મારા જેવાં ભોળા સ્વભાવનાં છોકરાં હશે તે આ રમતમાં મારા સાથી થશે.

૭૯૦-જ્ઞાનીપણું એ તો દેવના મસ્તિષ્કમાંજ રહે એ ઉત્તમ

છે. અમે તો અજ્ઞાની છીએ અને અજ્ઞાની રહેવામાં અમને સુખ છે. ડાહ્યા માણસોની આગળ અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનની રમતો રમે તો તેમાં ડાહ્યાઓને ગમ્મત પડે છે અને એ રીતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બેઉના સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. લાડકાં છોકરાંને માર-ધાકધમકીનું તો દુઃખ હોતુંજ નથી અને તેમનું ચિત્ત અને તેમની બુદ્ધિ તેમના કીડાંગણમાં સદાકાળ સમાન બાવે રોકાયેલાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેમને મન તો બધી દિશાઓ અને બધો કાળ તેમની કીડાને ચોગ્યજ હોય છે.

૭૬૧-નાની છોકરીઓ ઘરસંસારની રમત માંડે છે ત્યારે બધી એક ઠેકાણે ભોગી થઇને મોઢે મોઢથી આ પૂરી, આ વડાં એમ બોલતી જાય છે, એક બીજાને અમસ્તી અમસ્તી પીરસતી જાય છે અને એવી રીતે જમવા-જમાડવાની રમત રમે છે; પણ સૌ જાણે છે કે એમની ભોજનક્રિયા એ મોઢામોઢાની વાતો છે, એમાં કશું ખરાપણું છેજ નહિ. આવી રમત રમી રહ્યા પછી જ્યારે તે છોકરીઓ પોતપોતાને ઘેર જાય છે ત્યારે તેઓમાંની કોઈ કોઈને ખાવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ખરેખરે તેઓ કહે છે કે, 'આલો, હવે રાત પડી ગઈ, સૂઈ જાઓ.' એવું કહીને રાત્રિની કલ્પના કરીને તેઓ આંખો બંધ કરીને જૂઠી જૂઠી ઊંઘી જાય છે. પછી કોઈ આપણા ઘરમાં પેસી ગયું છે અને બગાડ કરે છે એમ કહેતી કહેતી વળી ઊઠી પડે છે; આ બધો વ્યવહાર જાગૃત દશાનો છે; તેમાં ઉંધ જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે સંસારના વ્યવહાર પણ આ છોકરાંની રમતના જેવાજ મનથી માની લીધેલા છે, એવું કહીને તે મૂર્ખ છોકરાંને તથા બીજા બધા લોકોને હું સમજાવું છું અને તેમને જગાડી દઉં છું.

૭૬૨-ખેતરની અંદર બીજ વાવવાં અને તેની ઉછેર કરવી

વગેરે જે જે ખેતીને લગતી ક્રિયાઓ છે તે ન કરતાં જે માણસ
ખીજની સામે બેઠા બેઠા જોયા કરે અને છતાં ફસલની
આશા રાખે તેને સૌ મૂખ અને ગાંઠો કહે છે. આવા મૂખ
ખેડૂતને સરકાર ગમે તેટલી મદદ કરે, તોપણ તેથી કંઈ તેનું
ફાયર થોડુંજ દૂર થવાનું હતું? કોઈ પોતાને રસ્તો જતાવે તો
તેનેજ વેઠે પકડી જવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસને આવળો
કહેવો કે કેવો કહેવો? તુકારામ કહે છે કે આગળ જતાં પણ
તમને નરદેહજ મળે અને ખીજ કોઈ અધમ ચોનિમાં જવું ન
પડે એવા પારમાર્થિક સાધન કરવાને માટે તમારે તમારા દેહનું
રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૭૬૩-પોતાની માતાનાં સ્તનને કાઢી નાખનારને તેથી શો
લાભ થવાનો છે? એવીજ રીતે વેદની નિંદા કરનાર મહારના
જેવો અથવા સૂતકી માણસના જેવો અપવિત્ર છે એમ જાણવું.
જે પોતાના ઘરનેજ આગ લગાડીને જાળી મૂકે તેને ખીજે કયાં
રહેવાનું સ્થાન મળવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે સૌને જૂઠા
શ્રમ નચાવી રહ્યો છે એવો જે વેદનો મર્મ છે તે હું જાણું છું.

૭૬૪-જેનામાં ગ્રાહણનાં વાસ્તવિક લક્ષણ તો છેજ નહિ,
છતાં લોકો પોતાને ગ્રાહણ જાણીને માન આપે, એવા હેતુથી
જે ગ્રાહણનાં ગ્રાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરે છે, તે શું ખરા અર્થમાં
ગ્રાહણ કહેવાવાને યોગ્ય છે? તમને-સંતજનોને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું. મને તેનો ઉત્તર આપો. અરે આ ગ્રાહણો! તમે સૌ
શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ છો ત્યારે તમને શુભ-અશુભનો વિવેક પણ
હોવોજ જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જે ખર્ચ છે તેનો લોપ કર-
વાથી તમામ પ્રકારનાં પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૭૬૫-આપણામાં જે જે જાતનું સામર્થ્ય હોય તે બધુંજ

લક્ષ્મીપતિના અલંકારરૂપ છે, એમ ગાળીને હું તેમનો ઉપયોગ
 ભગવાનની સેવાને અર્થે કરું છું. મારો જીવભાવ દેવના ચરણમાં
 સમર્પિત કરી દઈને મેં જન્મમૃત્યુને માટે કશો અવકાશજ
 રહેવા દીધો નથી. દેવને જે જે અર્પણ કરી દેવા જેવું હતું તે
 જાણું તેમને સમર્પિત કરી દઈને હું દેહબુદ્ધિનાં બાંધનમાંથી છટી
 ગયો છું અને દેહાભિમાનથી ઉત્પન્ન થતાં મવં પ્રકારનાં પાપ-
 માંથી પણ મને મુક્તિ મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો
 મારે એક માત્ર વિઠ્ઠલ છે. વિઠ્ઠલ મિવાય બીજું કંઈજ મારી
 પાસે રહેવા પામ્યું નથી; તેથી કરીને હું વિઠ્ઠલનીજ સેવા કર-
 વાનો, વિઠ્ઠલના નામનુંજ રટણ કરવાનો અને તેના ગુણનું કીર્તન
 કરતાં કરતાં આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવાનો.

૭૬૬-અમે દેવનાં નાનાં લાડકવાયાં બાળક છીએ. અમે
 દેવની પાસે ભગવદ્વિષયક પ્રેમાનંદને માટે હઠ કરીને માગણી
 કરતા રહીએ છીએ. અમારા મનની તમામ વાસનાઓને દેવના
 ચરણ આગળ મૂકી દઈને અમે શ્રદ્ધાજ્ઞાનને તો તુચ્છ માની બેઠા
 છીએ. હવે તો અમને ચંદરચુર જવાનું તેડું ક્યારે આવે છે,
 તેનીજ અમે વાટ જોયા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે દેવે
 મને પોતાની પાસે તેડાવી લીધો છે, તેથી કરીને હું તમામ તીર્થ-
 ક્ષેત્રોમાં એકલા પાંડુરંગના સ્વરૂપનુંજ દર્શન કરું છું.

૭૬૭-જમનારની આગળ તૈયાર રાંધેલા લોજનનો થાળ
 પકચો હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને કોઈ ભીખ માગવા જાય તો
 તે ગાંડપણજ કહેવાય. જે રસ્તો એક વાર વટાવી ગયા હોઈએ તે
 રસ્તે પાછું ફરીથી જવું એ બ્યર્થ ચરિશ્રમ છે. તુકારામ કહે છે કે
 અમે તો બેઠા બેઠા પ્રેમપૂર્વક નામચિંતનની લહાણી કરીએ છીએ.

૭૬૮-જે માણસ ત્વરાથી ભગવાનના તરફ વળી જાય છે તેની

જાતિ શુદ્ધ છે અને તેને ધન્ય છે. પારમાર્થિક તત્ત્વની વાત સાંભળતાંની સાથેજ જેના મનની અંદર ઊતરી જાય છે અને તેનો પરિપાક થઈ જાય છે, જેના હૃદયમાં હરિવિષયક પ્રેમ હોવાથી જે પોતાના કંઠ્યાણુની ણાળતમાં જાગૃત રહે છે, એવો જેનો ભાવ છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે દેવજ છે એમ સમજવું.

૭૬૯-આયુધ્ય આખરે છે પણ કેટલું ? એટલા વાસ્તે ઉપરના અભંગોમાં કહેલી વાતો મનમાં ધારણ કરવી, એજ ઉત્તમ છે. સંતોનો ઉપદેશ શુદ્ધ છે, પુષ્પના જેવો સુકોમળ છે, રસપૂર્ણ અને મધુર છે. તેને મનમાં ધારણ કરી રાખવાથી મનની પરિપક્વ અવસ્થા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેનાથી નગદ લાલ થવાનો સંભવ હોય તે વસ્તુનો સંગ્રહ કરી રાખવો એમાં હુકાપણ છે.

૮૦૦-અભિમાન વગેરે વૃત્તિઓના કરતાં શાંત વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેના વડે સર્વ પ્રકારના મહત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે આ રહસ્ય સૌ જાણે છે તો ખરા, પણ ન જાણતા હોય એવાં આચરણ રાખે છે. આથી કરીને તેઓ કષ્ટ પામે છે. પરમાર્થના વિષયમાં ધૈર્ય રાખવાથી તમામ પ્રકારની સત્તાના અધિકારી થવાય છે. જે કોઈનામાં આવા ગુણ હોય છે તે સૌ જાણીયાઓમાં શ્રેષ્ઠ જાણીયો છે. તુકારામ કહે છે કે સંતજનો તીણામાં તીણા તો છે, પણ પરમાર્થની ણાળતમાં ઘણા કોમળ હોય છે. જેઓ આવા હશે તેઓ મારા પ્રિય મિત્રો છે.

૮૦૧-જ્યારે આવેશનું જોર વધતું-ઓછું થઈ જાય ત્યારે શાંતિનું સેવન કરવું, જેમ પુઆરાની ધાર એક એકના કરતાં વધારે વધારે જાંચી ઊડતી જાય છે, તેવી રીતે સ્વહિતનું સાધન કરનાર વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં પ્રેમની ધારાઓ ઊડતી રહેવી

જોઈએ, એક દેવને ઘાઠ કરીને બીજા કોઈ વિષયની કલ્પના પણ કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે શાંતિ સૌ ભૂતમાત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેનું આ માપ અર્થાત્ તેની રૂપરેખા મેં બતાવી છે.

૮૦૨-ઉદરપોષણ પૂરતું કામ કરી છટવું પણ વિશેષ મહત્ત્વ તો ભગવાનના ચિંતનનેજ આપવું. પોતાના ચિત્તની અંદર પાંડુ-રંગને ધારણ કરી રાખવા એજ ખરેખર કામ કરી લેવાનું છે. દેવની સેવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એજ ભાગ્યવાન પુરુષનું કર્તવ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે એ કાર્યને અર્થેજ માણસે પોતાનાં તમામ બળ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૮૦૩-ઉપરના અલંગમાં કહ્યા મુજબ મનની અવસ્થા ઘણા ઘણા જન્મના સાધનને અંતે થાય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મજ દુર્લભ છે. તેની તમને પ્રાપ્તિ થઈ છે, એટલે હવે તો તમારે પાંડુ-રંગના ચરણમાં તમારી શ્રદ્ધા સમર્પિત કરી દેવી જોઈએ. આજ મુઘીમાં તમે અનેક ચોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા કરતા આખરે નરદેહનો આશ્રય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છો. તુકારામ કહે છે કે આ નરદેહ કેવો દુર્લભ છે તેનું મૂલ્ય સમજનારા કોઈ વિરલાજ પુરુષ હોય છે.

૮૦૪-નામરૂપરહિત ચરણસંતી જગ્યાએ નામરૂપાત્મક માયિક સગુણ રૂપધારી આવીને બેસી ગયા છે; આથી કરીને લક્ષ્મણનો તેને પોતાનો ભાવ સમર્પિત કરવાની અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની સુવિધા મળી ગઈ છે. આવડી મોટી વિશાળ પૃથ્વી ઉપરના કોઈ પણ અમુક ગામની આ હદ છે, એવી કલ્પના ઉપર આપણો વ્યવહાર ચાલે છે અને તેમ કરવાથી પૃથ્વીના અર્થાંકપણામાં કશી બાધા આવતી નથી. આજ રીતે મનુષ્યોનો એક એક પૃથક જીવાત્મા માની શકાય. જે માને પેટે જન્મ

ધારણ કર્યો હોય તેનાજ જોખામાં જાળકો ખેલકૂદ કરે છે; આ જાળતમાં કોઈ વિવેચકે કર્યો વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે જીવો પોતાની ભક્તિ કરી શકે એટલા માટે રૂપરહિત પરમાત્મા વિષ્ણુ અથવા શિવ એવા સગુણ રૂપમાં વિભક્ત થઈ ગયા છે.

૮૦૫-એ મારી વિકૃલ માવડી ! તું તારા જાળકે લીધેલી હઠ કેમ પૂર્ણ કરતી નથી ? તારી પાસે કઈ વાતનો અભાવ છે ? અમને તારાં લાડકવાયાં જાળકોને નથી જોઈતું શ્રદ્ધાજ્ઞાન અને નથી ગમતી આત્મસ્થિતિ. જે કોઈ પતિત મારે શરણે આવશે તેનો હું અંગીકાર કરીશ એવું વચન જે દેવે એક વાર આપ્યું હતું તે લોકોમાં ઘણું જાણીતું થઈ ગયું છે. તેનો મારે જાતે અનુભવ કરી લેવો છે. તુકારામ કહે છે કે આ જાળી મારી ખટપટ મારા ભોળપણનું પરિણામ છે, પણ આખરે એનું રહસ્ય મારા જોવામાં આવશે તો ખરું જ.

૮૦૬-હો દેવ ! તારા ભક્તો પૈકી જે પીડિત અથવા આત્મ અને દુઃખી છે અથવા જે કામનાવાળો છે તેની સન્મુખ તમે તમારી ઉત્તમ શક્તિઓ અર્થાત્ તમારી ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ ધરી દો. તેથી કરીને એ સિદ્ધિઓ અને તેમના ક્ષણ વડે ઉપયુક્ત ભક્તોની મનકામનાઓ પૂર્ણ થઈ જશે, તેમના મનનું સમાધાન થઈ જશે અને એ જાણીતું આખરે ઉત્તમ પરિણામ આવી જશે. જે માણસ અમુક ઉદ્દેશ લઈને તમારી પાસે આવે છે તે તો ચોક્કસ ઘણા દાનથી સંતુષ્ટ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને માટે આ સહજ અને ઉત્તમ યોગ છે.

૮૦૭-દુઃખોત્પાદક કારણોને લીધે તમામ જાતનાં દુઃખ વેડવાં પડે છે. એવા જે કોઈ કારણને લીધે શ્રમમાં વધારો થતો હોય તે કારણો દૂર કરવાં એજ યોગ્ય માણસોનો ધર્મ છે. કઈ

વેળા શું થશે તે વિષે કોઈ કાંઈ આગળથી કહી શકતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવાં કર્મનાં સંબંધને લીધે વ્યર્થ દુઃખ અને ચિન્તાના ભોગ થવું પડે છે.

૮૦૮-ભાગ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાનાં વાણીરૂપી માપ વડે શ્રીહરિના નામનું એક સરખી રીતે માપ કાઢી લેવું જોઈએ અને એજ તેમનું કર્તવ્ય છે. જેમનાં શરીર પરમાનંદથી પુષ્ટ થયાં હોય એવા પુરુષના સમાગમમાં આવનારાઓનો અને એવા સત્પુરુષનાં પ્રવચન સાંભળનારાઓનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. જે પોતે અનાજ પેદા કરે છે તે શું તેનું એકલો એકલોજ સેવન કરીને ખેતી રહેશે ? તેનો ખરેખરો સુકાળ તો મહાપુરુષોની પંક્તિમાં જ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે આવા જે આચાર્ય હશે તેમના ચરણોમાં હું સાદાંજ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.

૮૦૯-સોને જોડી વસ્તુના ઉપર પ્રેમ હોવાથી કોઈને ખરી વસ્તુ ગમતીજ નથી. આ બધું મસ્તીનું અર્થાત્ રજેગુણના પ્રાધાન્યનું પરિણામ છે. આખરે એવા લોકોને ચમલોકનાં કષ્ટ વેઠવાં પડશે ત્યારે તેમની સાન ઠેકાણે આવી જશે. જ્યાંલગી ચમના દૂતે આવીને રોકી પકડી નથી ત્યાંલગીજ પોતાનો દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેના ઉપર મમતા વધતી જાય છે. આવા જિંદી વાંદર જેવા લોકોને ગમે તેટલો સદુપદેશ દઈએ તોપણ તેઓ માનવાના નહિ.

૮૧૦-આ આખી સૃષ્ટિ એ માયાની કીડા છે. એ કીડાના સ્વાદને લીધેજ જીવ દુઃખી થાય છે. તેથી કરીને આ દેહ તથા એવી બીજી પ્રાપંચિક વસ્તુઓ ગિથ્યા છે એમ સમજીને સદ્-વિચારની મદદથી એ પ્રાપંચિક ખેલનો અંત આણવો એજ ઉત્તમ છે; કારણકે જે વસ્તુ સ્વભાવથીજ ગરબડ ગોટાળા ઉત્પન્ન કરે એવી હોય તેને તો સમૂળી ટાળી નાખીએ તોજ તેનો અંત

આવે. આથી વિપરીત બુદ્ધિ રાખ્યાથી અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આત્મજાગૃતિ થયા પછી તારે જે જોઈશે તે તું પોતેજ સ્વતઃ સિદ્ધ સ્વરૂપ વડે થઈ ગયો હોઈશ.

૮૧૧-કૂદડી ફરનારને ચક્કર આવે છે તેથી કરીને તેને પોતાની આસપાસની ગંધી દુનિયા ફરતી દેખાય છે, પણ એ દૃષ્ટિનો ભ્રમજ છે. કૂદડી ફરનાર થોડી વાર ઊભો થઈ રહે અને તેનું ભમી ગયેલું મગજ પાછું સ્થિર થઈ જાય એટલે પાછું ગંધું હંતું તેવું ને તેવું સ્થિર દેખાશે. એકાદ પોલાણવાળી જગ્યાની નજીક ઊભા રહીને મોઢથી જેવો અવાજ કરીશું તેવો પડ્યો સામી દિશાએથી આવ્યો આવશે. આકાશમાં વાદળાં આવે છે અને તે વાદળાં જ્યારે પવનના વેગથી ઘસડાય છે ત્યારે, જોનારને વાદળાંની જગ્યાએ અંદ્ર દોડતો દેખાય છે.

૮૧૨-હે દેવ ! હું કાંઈ આજકાલનો નવીન જન્મેલો નથી કે જેથી કરીને મને સામાન્ય જાણતો કરતાં વધારે જાણકારી હોયજ નહિ. હું કાંઈ કાંચો અથવા અણબાણ નથી; મારું અને તમારું ઉત્પત્તિસ્થાન એકજ છે. આથી કરીને હું તમને પૂરેપૂરાં જાણખી ગયો છું. હું અને તમે એકબીજાથી વેગળા પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હું ઊભો છું ત્યાં હે દેવ ! તમે એકલાજ મારી નજર પડે છે.

૮૧૩-યોગ્ય પુરુષોની સંપત્તિ ત્યાગ અને શાંતિ છે. તેના વડે તેમને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં માન અને કીર્તિ ઘણી સહેલાઈથી આવી મળે છે. આવી રીતે તેમને તેમના ત્યાગ વગેરે સંપત્તિઓનો યોગ્ય પુરસ્કાર મળી જાય છે. જેમ ટંકશાળમાં નોકરી કરનારાઓનો રોજ ઘેર જતી વેળા ઝાડો જોવામાં આવે છે તેમ વૈભવના સ્થાનમાં ગયેલાઓની પણ જૂળ ચોકસાઈપૂર્વક

તપાસ કરવામાં આવે છે. જેમને મૂળ સ્વરૂપની ભાળ લાગી ગઈ છે તેઓ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિને પામી ગયા છે. જેમનામાં તૃષ્ણા રહી ગઈ હશે તેમને તેને લીધે કષ્ટ વેઠવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારની કર્તવ્ય બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી જીવને શિવના પદનો લાભ થાય છે.

૮૧૪-હું સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે પ્રકારના દેહનાથી વિભક્ત સચ્ચિદાનંદરૂપ છું, એવો વિચારપૂર્વક નિશ્ચય થઈ જાય એટલે શરીર મરણના બંધનમાંથી છૂટું થઈ જાય છે. તમામ પ્રકારના ક્ષોભ, મનની ચંચળતા વગેરેનું શ્મશન થઈ જાય છે અને સહજ સ્થિતિનું સુખ મળે છે. આ સહજ જ્યાં હસ્તગત થઈ ગયું એટલે ત્રણે કાળમાં દુઃખનું મોહું જેવાનો વખત આવવાનો જ નથી. તુકારામ કહે છે કે આવી સ્થિતિ થઈ ગયા પછી દેવની પાસે કોઈ બાબતની ચાચના કરવા જેવું રહેતું જ નથી; કારણકે જીવ અને પરબ્રહ્મ એ એક બીજાથી વેગળા જ ક્યાં છે ?

૮૧૫-કૃષ્ણ બાઈડીનો ત્યાગ કર્યાથી જ કાંઈ બ્રહ્મચર્યાની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને સ્વદેશ છોડીને પરદેશમાં ભટકવાથી સાચું વૈરાગ્ય સધાતું નથી. વાસના દ્વારા કામ, ભય વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી કરીને ધૈર્યપૂર્વક એ માઠાં કૃષ્ણને ઉત્પન્ન કરનારી વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શૂરવીર પુરુષોનાં પરાક્રમની વાતો સાંભળીને નામદાં લોકો કાંપી જાડે છે અને ખરેખરી લડાઈનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તો ભારે કોલાહલ મચાવી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે જૂઠી જૂઠી સ્તુતિ કરવાથી વાણી અપવિત્ર થઈ જાય છે.

૮૧૬-તમારે ખાનપાનનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, ઘર-ખાર છોડીને વનવાસ કરવાની પણ જરૂર નથી; પણ જ્યારે જ્યારે

કેઇ પણ પદાર્થનો ભોગ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે નારાયણનું સ્મરણ કરવું. માની ખાંધે ચઢીને જનાર જાળકને ચાલવાનો શ્રમ પડતો નથી. જાળકે તો પોતાની માતાના સિવાય બીજા બધાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઇએ. ભોગમાં ગૂંચવાતા નહિ અને ત્યાગ કરવાની ભાંજધડમાં પણ પડતા નહિ, પણ પ્રસંગોપાત જે જે ભોગ ભોગવવા પડે તે બધાજ દેવને અર્પણ કરી દઇને ભોક્તાપણાથી મુક્ત થઇને રહેવું. તુકારામ કહે છે કે હવેથી તમારે આ સિવાય બીજો કશો વિચારજ કરવો નહિ; કારણકે આ ઉપદેશના કરતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનું કેઇ તત્ત્વજ્ઞાન છેજ નહિ.

૮૧૭-જ્યાંસુધી મોઢામાં રામનામ વસી ન જાય ત્યાંસુધી ખીજી બધી તમામ ખટપટો નકામીજ સમજવી. જે આમજ છે તો તમારે બીજા અનેક સંકલ્પોમાંથી તમારા મનને ખેંચી લઇને ફક્ત રામનામનુંજ રટણ કરવું અને 'સાવધાન થઇ જવું', સાવધાન થઇ જવું' એવું હું તમને યુનઃ યુનઃ કહું છું. જે વાતનો ત્યાગ કરી દીધો હોય તેને ફરીથી ગ્રહણ કરનારને કાળ સજા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે જે ભોગ તારે ભાગે આવે તે બધા ભોગ પાંદુરંગને અર્પણ કરી દઇને તારે તો માત્ર તેમનુંજ ચિંતન કરવું.

૮૧૮-જગતને ખડું રહસ્ય બતાવવું નહિ. એવા લોકોને વિષયની ભુલભુલામણીઓમાં અથડાવા દેવા. તેમને ખરી વાત કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ આપણો ઢેઢો લે છે અને નકામા કાયર કાયર કરી નાખે છે. તેમને અમુક જાળત સમજાવી દઇએ છીએ તો પણ તેઓ તેને હૃદયમાં ધારણ કરતા નથી અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની તો વાતજ શી? એ લોકો ખડું જોતાં અના-

ધિકારી છે. તુકારામ કહે છે કે જેમને કશો અનુભવજ નથી તેમને ઉપદેશ દેવો એ બૂઠો પરિશ્રમ છે.

૮૧૯-એક જાતિના પ્રાણીની સાથે બીજી જાતિના પ્રાણીનો મેળ કરાવવાનો સંકલ્પ તમે કદી કરતાજ નહિ. જે વાત બનવા જેવી હશે તે સ્વાભાવિક રીતેજ બની જશે. નારાયણે જેવું નિર્માણ કર્યું હશે તે પ્રમાણે થઇ રહેશે. વાઘની છુધાતું નિવારણ કરવાં માટે ગાયની હત્યા કરવી એમાં શું પુણ્ય પ્રાપ્ત થવાતું હતું? તુકારામ કહે છે કે ગરબઉ માણસ કશીજ બાબતનો પૂરતો વિચાર કરતો નથી. એવા લોકો ગધેડાના પેટના છે.

૮૨૦-જે ડાહ્યા માણસો હોય છે તેમને તો કેાઇ પણ બાબતને વિષે જરાક ઇશારો કરી દઇએ અથવા એકાદ વાક્ય સંભળાવી દઇએ તો તેમને માટે તેટલુંજ પૂરતું થઇ પડે છે. સંતજનો તો સર્વ સામાન્ય લોકોને ઉપદેશ દેતાજ રહે છે, પણ તેમના ઉપદેશને સાંભળીને પોતાનાં અંતઃકરણમાં ધારણ કરનાર અધિકારી ઓતાઓની તંગી છે. શરીરે ગૃમડું ચયું હોય તો તેને પકવીને ફેડી નાખવું એજ ઉત્તમ ઉપાય છે, નહિ તો તેની ખીડા વધી જશે અને તેનાથી વધારે ત્રાસ વેઠવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ દાંડીઆ ! મારો આપેલો ઉપદેશ સાંભળીને ગુસ્સો કરીશ નહિ. આટલો બધો ઉપદેશ સભળાવ્યા છતાં પણ જો તારી આખો નહિજ ઊઘડે તો અતે યમના દ્વત તારો ઝડતી લેવાને આવ્યાજ નાણજે.

૮૨૧-અભંગોમાં દર્શાવેલા વિચારનું શ્રવણ મનન કર્યાથી અપૂર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ બાબતની સંતજનોએ પરીક્ષા કરી લેવી ઘટે છે. સ્વરૂપનું ધ્યાન કર્યાથી ધ્યાન કરનાર જીવ અને જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે સ્વરૂપ બેઉનું એકત્ર થઇ જાય

છે. બેઠેની વચ્ચે એક ક્ષણવારનો પણ વિયોગ થતો નથી. આપું
બ્રહ્માંડજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એવું મનની અંદર નિશ્ચયપૂર્વક
સમજી લેવું એજ પરમાત્માનું પૂજન છે. ભગવાનને એકદેશીય
બનાવી દઇને પૂજન કરવાની એટલા વ્યર્થ છે. તુકારામ કહે
છે કે આવા પ્રકારનો મને અનુભવ થવાથી મેં મારું મસ્તક
વિઠાણાના ચરણમાં નમાવી દીધું છે.

૮૨૨-હો દેવ! આ સંસારરૂપી નાટકનો ખેલ તમે તમારી
પોતાની દૃષ્ટિને સંતુષ્ટ કરવાને સારૂ રચ્યો છે, નહિ તો જો
વાસ્તવિક રીતે જોવા જઇએ તો વાઘ અને ગાય બેઠે એકજ
લાકડાનાં અર્થાત્ એકજ ઉપાદાનનાં બનેલાં છે, એ રીતે
આખો સંસારજ તમારું સ્વરૂપ છે, જેમ એક દીવાની જ્યોત-
માંથી હજારો જ્યોત પેદા થાય છે, તેમ તમે તમારી અલોદ સ્વ-
રૂપસ્થિતિમાંથી આ સંસારરૂપી રમત ઊભી કરી છે. તુકારામ
કહે છે કે આરસીની અંદર વાસ્તવિક રીતે પ્રતિબિંબ હોતુંજ
નથી છતાં તે દેખાય છે અને દ્વિતપણાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે
તેથી જોનાર રાજી થાય છે.

૮૨૩-સૂર્યનો પ્રકાશ થતાંજ રાત્રિ ચાલી જાય છે, પણ
તેની જગ્યાએ હજારો દીવા સળગાવ્યાથી પણ રાત્રિનો અંત
આવતો નથી; એવીજ રીતે સર્વોત્તમ શ્રીહરિ પોતેજ મારા
જીવની અંદર નિવાસ કરીને રહો. તેમના યોગથી જે નહિ
સમજી શકાય એવી વાતો પણ સમજાઈ જાય છે. રાત્રની સાથે
મુસાફરી કરનારને રસ્તામાં ડોઇ પણ જાતની અડચણ નડતી
નથી, તેમ જુદા જુદા અમલદારોની ખુશામત પણ કરવી પડતી
નથી. તુકારામ કહે છે કે તેના વડે જન્મ-મૃત્યુ વગેરે બંધનોનો
નાશ થાય છે; કારણકે શ્રીહરિ જે સદા પોતાની પાસે ને પાસે-

જ છે તેમની સાથે પ્રેમસંબંધ જોડાઈ ગયો છે.

૮૨૪-(મારા અલંગોમાં મેં જેમનું વણું ન કર્યું છે) એ દેવને છોડી દઈને તમે કંગાલ પણું શા માટે કરો છો ? અને પ્રકારના વિષયોની કામનાથી તમારા અંતઃકરણને ભરપૂર કરો છો તો ખરા, પણ આખરે તમારા હાથમાં ધૂળ પણ રહેનાર નથી આખા જગતની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે એવા ઉદાર અને પોતાના શરણે આવેલાંઓના પ્રતિ માયાણુ એવા ભગવાન પાંડુરંગ છે તેઓ તમારી પાસે બીજું કશું નથી માગતા. તમે ફક્ત તેમને તુલસીપત્ર અને પાણીની અંજલિ અર્પણ કરીને મનથી તેમનું ચિંતન કરો, એટલી જ વાતનીજ તેમને ભૂખ છે. આ ઠેકાણે ચિંતનરૂપી એવા કેટલી થઈ છે તેનો કોઈ હિસાબ પૂછતું નથી અને આપણા સ્વામીની મુલાકાત કરવાને માટે કોઈ મધ્યસ્થ વકીલની ગરજ રહેતી નથી. સૌનાં હઃખનું તે પોતેજ નિવારણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવને મળવા જવાંમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધજ નથી; અર્થાત્ સૌએ તેમના ચરણને પ્રેમાલિંગન દેવું એટલુંજ કામ કરવાનું છે.

૮૨૫-જે પરોપકારી સ્વભાવનો હોય છે તે બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવાને ધણે ઉત્કંઠિત હોય છે. આ માફ અને પેલું પારકું એવો ભાવ તેનામાં મુદ્દલે હોતોજ નથી. પરોપકાર કરવા જતાં પોતાના ઉપર ગમે તેટલું દુઃખ પડે તેની પણ તે પરવા કરતો નથી. જેવો પોતાનો છવ છે તેવો બીજાનો પણ છવ છે એવું તે સમજે છે. આવો માણસ કેવળ સદ્ગુણોનો જ ભંડાર છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ તેને સ્વાધીન છે અને તેના ધૈર્યનો કદી પણ ભંગ થતો નથી.

૮૨૬-જે સંત નિર્દોષ થઈ ગયેલ છે તેનો સેવક થવા

જેટલું પુણ્ય મારે કર્યાંથી લાવવું? હે નારાયણ! આ વાતનો મર્મ અને તેની અંદરનું ખરેખરું રહસ્ય તમે મને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવી દો. સંતોનો સમાગમ અત્યંત દુર્લભ છે એટલા માટે હે જગતના સ્વામિન્! હું તારી આગળ આ જાળતની યાચના કરું છું. તુકારામ કહે છે કે મને એવા સંતોનો એક વાર મેળાપ થઈ જાય, તો પછી હું નિરાંત કરીને બેસી જાઉં, કેમકે પછી મારે માટે દુઃખનો તો સંભવજ રહેનાર નથી.

૮૨૭-પ્રતિક્ષણે હું સાક્ષીરૂપ રહીને હું મારી અંતર્મુખ વૃત્તિ જાળવી રાખું છું; કારણકે ભગવાનના ચરણને મેં પ્રેમાલિંગન દીધું છે, તેમાં મારે જરા પણ અંતરાય પડવા દેવો નથી. હે દેવ! તમે મને આ જાળત સૂચના આપી તે પહેલાંનો હું મારી મેળે વિચાર કરીને સાવધાન થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વે થઈ ગયેલા દેટલાય ભક્તો અને તમારા ચરણની વચ્ચે અંતરાય પડી ગયો છે, તે મેં જ્યારથી જાણ્યું ત્યારથી હું ભય પામી ગયો છું અને તેથી કરીને હું સાવધાન થઈ ગયો છું.

૮૨૮-હું ખૂણેખૂણા જોઈ વળ્યો, મેં મારી શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને માર્મિક રહસ્યોના લેહ ઉઠેલ્યા; આખરે મેં તો એટલું દીધું કે જેને શરણે આપણે જઈએ એવી યોગ્યતા કોઈનામાં હોય તો તે પંડરપુરના સ્વામી પાંડુરંગમાં છે. એક વાર અનન્યભાવે તેમનું શરણ લીધું, એટલે પછી કશા પ્રકારનો ભય કે ચિન્તા રહેજ નહિ. તેમના એક સીધી રેખામાં ગોઠવેલા ચરણનું દર્શન થતાંજ અંતઃકરણની અંદર તેમનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે. તેમનું દર્શન કરવાની આજ એકરીત છે. તેમનું ચિંતન કર્યાંથી સર્વ પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે અને તેનો આરંભ કરવાને સાડે કોઈ પણ વિશેષ પર્વની શરૂઆતનું પ્રયોજનજ

હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે ક્રોધ અત્યંત પાપી હોય તોપણ તેનાં પાપોનો મળ એક ક્ષણની અંદર ધોવાઈ જાય છે અને તે આનંદની મસ્તીમાં આવી જઈને હરિનામનું કીર્તન કરતો કરતો નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે.

૮૨૯-જે પંઢરપુરની વાટે વળ્યો તેને માટે સુખિત દુર્લભ છેજ નહિ. પંઢરપુરના સ્વામીને ચરણે નમસ્કાર કરવાને માટે સ્વર્ગના દેવો પણ આદ્યા આવે છે; કારણકે પંઢરપુરમાં હરિનામનો આનંદ ઘણો મુલભ છે. ત્યાં આગળ વૈષ્ણવ-ભક્તો આનંદોત્સાહપૂર્વક નૃત્ય કરે છે. તેમના નૃત્ય વડે ઊડતાં ધૂળનાં રજકણોનો લાભ લેવાને સાડુ દેવો આદ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે ગરુડની સ્તુતિથી જેઓ પોતાના ભજનનો સમારંભ કરે છે તે ઉત્તમ વૈષ્ણવો છે.

૮૩૦-હરિનામનું રટણ કર્યાથી મનના ત્રિવિધ તાપ શાંત થઈ જાય છે અને જીભમાંથી હરિનામામૃતનાં ઝરણુ ઝરે છે; આવાં ઉત્તમ લાભદાયક લક્ષણો પ્રકટ થાય છે. હે દેવ! માત્ર મન તમારા ચરણમાં સ્થિર થઈ ગયું છે; એ બધું વિકોળાની કૃપાનું ફળ છે એમ માની લેવું. હું ભોજન કરીને તૃપ્ત થઈ ગયો હોઉં એવું મને લાગે છે; કારણકે ભોજન કરવાની અર્થાત્ કોઈ પણ વિષયનો ઉપયોગ કરવાની મારી ઇચ્છા નહીં થઈ ગઈ છે; એટલે કે મારી ઇચ્છાઓના ઉપર ઇચ્છારહિતપણાનો પથથર પડી ગયો છે. તૃપ્તિનાં લક્ષણ મારા અંગ ઉપર પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગરૂપી નિધિ મને મારી વાણીદ્વારા પ્રાપ્ત થયો છે. તેના વડે સુખની અંદર સુખનો સમાવેશ થઈ ગયો છે; આથી કરીને મને અપાર આનંદ થયો છે.

૮૩૧-હે દેવ! મને પ્રેમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે; એટલે હવે

તો હું તેના માધુર્યનું વારંવાર સેવન કરતો રહું છું. એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ન જવા દેતાં વિક્રાંતાના સમચરણનું ચિંતન કરું છું. નારાયણના નામનો જપ એ માફ ભજન છે અને એ ભજનરૂપી ભોજન કરીને હું તૃપ્ત થઈ જાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃલ! તારા ધ્યાન વડે મારો જીવ તૃપ્ત થઈ ગયો છે.

૮૩૨-હરેક જગ્યાએ અને વારંવાર હું એકની એક વાત કહેતો આવ્યો છું અને તે પ્રમાણે સૌ વર્તે એજ દાન હું માગું છું. વિકૃલનું ચિંતન એજ મંગલ છે અને સંતોની સંગતમાં રહીને આપણે તેનું સેવન કરીએ. ક્ષણે ક્ષણે આયુષ વ્યર્થ વહી જાય છે, એટલા માટે આપણે ખૂબ મનોવેગ સહિત હરિચિંતન કરવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હે મનુષ્યો! તમે હરિ-ભજનની જાળતમાં ઉઠાસીન લાવ રાખ્યો નહિ. જો તેમ કર્યું તો ફસાયા જાણ્યો.

૮૩૩-પાંડુરંગના સમાન દેવ ખીજે કયાં છે તે મને કહો. આ પૃથ્વી ઉપર કલિયુગના જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને આ એક જ દેવ સમર્થ છે. ખીજા દેવોની નજીક જઈને જોઈશું તો કોઈનામાં એક વાતની તો કોઈનામાં ખીજી વાતની જિણપ જોવામાં આવશે. ખીજી બધી જગ્યાએ કરેલાં પાપ તીર્થક્ષેત્રોમાં ધોવાઈ જાય છે, પણ તીર્થોમાં કરેલાં પાપ વજ્રલેપની માફક ચોંટી જાય છે; પરંતુ એ બધાંજ પાપ પંડરપુરમાં જવાથી ધોવાઈ જાય છે અને તે પાપનો કતાં નિબંધાપ થઈ જાય છે. આ ગુહ્ય રહસ્ય શિવે પાર્વતીને કહ્યું હતું. તુકારામ કહે છે કે પંડરપુર ક્ષેત્ર અને ચંદ્રલાગા નદી એ બધાં પાંડુરંગનાંજ સ્વરૂપ છે.

૮૩૪-અઢારે અઢાર પુરાણોમાં મધુર અને રસિક ઇતિહાસોનો સમાવેશ કર્યો છે. મારી રવિતાઓની મારકતે પ્રકટ થતા શબ્દો

ખીજા કવિઓના શબ્દોના જેવા પોટળ, અર્થહીન અને નિષ્પ્રયો-
જન નથી; એટલા માટે હે સૌ મનુષ્યો! હું જે કહું તેનો ભાવાર્થ
તમારા હૃદયમાં ધારણ કરો. ‘ એક વાર તમે પંઢરપુર જાઓજ ’
એવું હું તમને પુનઃ પુનઃ કહું છું. તમને તમારા પરમ ભાગ્યને
પ્રતાપે આ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે એમ સમજીને તમે શ્રી વિઠ્ઠલનાં
દર્શન કરો. એમ કરવાથી તમારા અનેક જન્મોનાં કારણભૂત
પાપપુણ્યનો ભંડાર નષ્ટ થઈ જશે અને જન્મમરણ વગેરે પીડા-
ઓમાંથી તમે મુક્ત થઈ જશો. હાથમાં વીણા અને કરતાલ
લઈને મોઢેથી શ્રીહરિના ગુણ ગાવા મંડી જાઓ. તુકારામ કહે
છે કે ઘટાકાશ, મઠાકાશ, પટ અને તંતુ વગેરે વેદાન્તની ગૂંચો
વિચારીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને રસ્તે મુક્ત થવાનો જે માર્ગ કહેવાય છે,
તેનો આશ્રય લેવાનું તમારે કશુંજ પ્રયોજન નથી.

૮૩૫-શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મકર્મનું યથાવિધિ
પાલન કરવાનું કામ સહેલ નથી; તેમાં જરાક ભૂલચૂક થઈ ગઈ
તો તે કર્મનો કર્તા પતિત થઈ જાય છે; પણ હરિનું નામસ્મરણ
કરવામાં એવો ભય હોતો નથી. સરળ મનના ભાવિક ભક્તો
હરકોઈ સમયે નામસ્મરણ કરી શકે છે. એ કામને માટે કશો
વિધિનિષેધ નથી અને એ સાધન પણ ઘણું સુલભ છે. જે વૈષ્ણવ-
ભક્ત ઉપર કહ્યા તેવા નામસ્મરણમાં નિષ્ણવાળા હોય છે, તેને પણ
પડવાને માટે પ્રાયશ્ચિત્તો આદ્યાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે
આનંદપૂર્વક હરિનામની ગજના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના
દોષની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

૮૩૬-અરે ! તમે જુઓ તો ખરા, વિઠ્ઠલદેવ ઘણા ભાવિક
છે અને ભક્તિને સાફ ગાંડા-ઘેલા થઈ જાય એવા છે. કોઈ પણ
ભક્ત જરાક પોકાર કરે એટલે તરતજ તેમને તેની પાસે દોડી.

કારમાંથી બહાર નીકળી ગયો છું. આત્મસ્થિતિમાં સ્થિર રહીને હું સાક્ષીરૂપે વર્તન કરું છું, તેથી કરીને ત્રણે ગુણના બેલનો હું કેવળ દ્રષ્ટા બની ગયો છું. હે નારાયણ ! તું મારા આવા આત્મ-બોધને દઢ કરી દે. તમારા સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જવાથી હું દેહાદિ પ્રપંચને વીસરી ગયો છું. હવે તો જે આત્મબોધ મને પ્રાપ્ત થયો છે તેને ચતનપૂર્વક સાચવી રાખવાનું કામ હું કરી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે આ મારો અને મારા દેવનો એક વિનોદ છે. હે દેવ ! હું તમારા જેવો શિવ નથી તેમ હું મારા જેવો જીવ પણ નથી. હું તો શિવ અને જીવ એ બે બાબતોથી પર છું.

૮૪૦-હે દેવ ! ક્ષર (કાર્યજીવ) અને અક્ષર (કારણજીવ) એ બેઉ રૂપે તમે પોતેજ વિભક્ત થઈ ગયા છો, તો પછી આ જગત બધું મારાથી ભિન્ન છે એવું કેમ કહો છો ? તમારી આવીજ કાર્યપદ્ધતિ હોય તોપણ મેં એક વાર મારી જીવદશાનો ત્યાગ કરી દીધો, એટલે હવે તેને ફરીથી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી મારી સ્થિતિમાં હું ફેરફાર થવા દેનાર નથી. પાપ અને પુણ્ય, સમ અને વિષમ એ બંધાનું તમે એક હાથે પ્રતિપાદન કરી બતાવો છો; અને બીજે હાથે એ દ્વન્દ્વોથી બિન્ને જવાની પ્રેરણા કરીને અમારા ઉપર કૃપા વર્ષાવો છો. એમ જ છે તો પછી તમે જીવોને જન્મ-મૃત્યુરૂપી ચક્કરની સાથે શા માટે બાંધી રાખ્યા છે ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે નાના પ્રકારના વેપ બજાવો છો અને જે ખોટું છે તે બાણે સાચું હોય એવો આભાસ ઉત્પન્ન કરો છો !

૮૪૧-સર્વરૂપે રહેનારા હરિરસની સાથે માફ ચિત્ત બરાબર એકરસ થઈ ગયું ત્યારથી મારે માટે તો અખંડ આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો છે. માફ ગોત્ર, મારા પતિ અને આ દેહના બીજા તંમાગ સંબંધ વિશ્વંભરભાવથી પરિપૂર્ણ બનીને હરિ-

રૂપજ ણની ગયા છે. મારે જો કોઈની સાથે જોગખાણ હોય તો એક વિઠોળાની સાથેજ છે. એ સિવાયની બીજી બધી ભાવના મારા મનમાંથી નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારાથી ભિન્ન જેનું અસ્તિત્વ હોય એવું નામરૂપાત્મક જગત છે, એવી માન્યતા ગળવાના પાપમાંથી હું મુક્ત થઈ ગયો છું અર્થાત્ આ જગતનું અસ્તિત્વ છે એવી શ્રાન્તિ હવે મને રહી નથી.

૮૪૨-હે મનુષ્યો ! આ દેહ હું છું એવું કહેવામાં કેટલી ભૂલ થાય છે તે યથાવત્ સમજી લેવું એ કેટલું કઠિન છે ? આપણી સ્વરૂપસ્થિતિથી ભિન્ન કાંઈ છેજ નહિ, એવું જાણ્યા છતાં દેહાત્મબુદ્ધિ પૂરેપૂરી ટળી જતી નથી. અહંભાવના અધકારને લીધે સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઢાંકાય જાય છે અને તેથી આત્મ-દષ્ટિની આગળ અધાર છવાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો દેવને સમાગમ સેવવો જોઈએ કે જેથી કરીને તે તમને તમારી સ્વરૂપસ્થિતિનો અનુભવ કરાવી દે.

૮૪૩-અનેક પ્રકારની કવિતાઓ રચનારા કવિરાજઓ પેદા થયા કરે છે તેમની સાથે જિભા રહેતા અમે અલકાઈ જઈએ છીએ, કારણકે તેઓ ખીન્ન પ્રાસાદિક કવિઓની રચનામાંથી સારાં સારાં વચનોની તફકથી કરીને તેમને પોતાની કવિતાઓમાં ઘુસાડી દઈને પોતે કવિ હોવાનો દાવો કરે છે. જેમને માત્ર લૌકિક યશ હમાવાનીજ ભૂખ છે એવા આજે આઘળા અને કાને બહેરા લોકોના મોઢા એક દહાડો તો કાળા મેશ જેવાં થવાનાંજ છે. મોનાના દાગીનામાં થોડો લાખનો ભાગ હોય તો લોકો તેવા દાગીનાને લાખને લીધે નહિ, પણ તેની અદરના સોનાને લીધે માત્રવી રાખે છે, પણ તેની કિંમત તો જેટલું સોનું હોય તેટ-

લીજ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી ઈશ્વરની સાથે સેવ્ય-સેવકનો સંબંધ સધાયો નથી ત્યાંસુધી સંસારનાં બંધન માંથી મુક્તિ થતી નથી.

૮૪૪-લોકોની અંદર જે આપણી પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય તે તેથી પોતાની જાતને ધન્ય થયેલી સમજીને જીવે નિરાંતે બેસી રહેવું નહિ; કારણકે ભૂતોના (લોકોના) આદરથી ભૂત-લોકમાં (પ્રેતલોકમાં) ગતિ થાય છે. એવું ન કરતાં ભગવાનની ભક્તિના ભેદ સમજવામાં પોતાના મનને રોકી રાખવું એ ઇષ્ટ છે. ભક્તિની અંદર મનને પરોવી નહિ રાખનારનું મન ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણથી જોંચાઈ જઈને બહિર્મુખ બની જાય છે; એટલા માટે પરમાત્માના સ્વરૂપની અંદર મનને સતત પરોવી રાખવું જોઈએ. મનનો સ્વભાવજ એવો છે કે જે જાતના રંગના મંચકમાં તેને રહેવા દઈએ તે રંગ તેને ચઢી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે, છતાં નિઃસંગ અને નિષ્કામ રહે છે. એવું હોવાથી જ્યાંસુધી જીવભાવની અવસ્થા હોય ત્યાંસુધી કર્મ કરવાં એ તો ક્ષત યાજાજ છે.

૮૪૫-માયા વગેરે પ્રપંચનો હું ક્ષત માફી છું. મારા મનના ઉપર તેની કશી અસર થતી નથી. આત્મ તાત્પર્ય એ છે કે મેં મારો બધોજ ભાર તે સત્ય પરમાત્માના ઉપર નાખી દીધો છે, એ સિવાય બીજા બધાજ ખોટના ધંધા છે અને તે મને પસંદ નથી. મૂમકાના ઉપર ઉપરથી ઈલાજ કરીએ તો તેનો પાક અંદરની ણાજીએ વધી જાય છે અને પડ બહાર નીકળવાને જોર કરે છે. સૌથી મારો ઉપાય એ છે કે મોય યોગીને તેના જ્ઞાનને વધારે પહોંચું કરવું અને અંદરના પડને રસ્તો આપી

હું આવા નિર્ણય ઉપર આવી પહોંચ્યો છું.

૮૪૬-જે સંતોને પ્રિય છે તે કાળનો પણ કાળ છે અને રાજાના કુંવરના જેવો સમર્થ છે. જે બાળકના રક્ષકની જગ્યાએ કોઈ સમર્થ રાજા બેઠો હોય છે તેને કશુંજ દુઃખ વેઠવું પડતું નથી; કારણકે રાજા તેનું પ્રેમપૂર્વક રક્ષણ કરતો રહે છે. તે બાળક કદી કોઈ ભૂલચૂક કરી એસે તો રાજા તેને ક્ષમા કરે છે અને મૃદુ શિખામણ દઈને તેને ફરીથી તેવી ભૂલ કરતો અટકાવે છે. આ બધું કામ તે બાળકના સમર્થ પિતાનું છે. જેનાથી તે બાળકના જીવને હાનિ થાય, એવું કામ તો તે કદી કરે નહિ અને કોઈને કરવા દે નહિ. તુકારામ કહે છે કે કલ્પવૃક્ષની છાયા સર્વોત્તમ છે. કલ્પવૃક્ષને દયા ન હોય એવું તે કાંઈ હોય ?

૮૪૭-સંતોએ જેમને વખોડી કાઢ્યા તેમને જગતની આસ-કહેટ જેવાજ સમજવા અને જાણે તેઓ આખા સંસારના શત્રુ હોય એમ ગણીને તેમનો ત્યાગ કરવો. જે સ્ત્રીનો તેના ધણીએ ત્યાગ કર્યો તેનું કુળ, તેનું રૂપ અને તેનો સંસાર એ બધુંજ વ્યર્થ છે. જેણે આડના મૂળનું રખોપું કચું હશે તેને ફળનો શો તોટો છે ? પરંતુ જોઈએ તેવી રીતે રક્ષણ કરવાની આવડત હોવી એ ચતુરાર્ધની નિશાની છે. તુકારામ કહે છે કે એકજ વિષયની પાછળ લક્ષ રાખીને યોગ્ય પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ અને જ્યાં અધકાર હોય ત્યાં દીવાની સહાયતા લેવી એ ઉત્તમ છે.

૮૪૮-વૃક્ષનાં સજીવ મૂળિયાં જેમ જેમ બળવાન બનતાં જાય છે તેમ તેમ તે આસપાસના ખડકને ચીરીને અંદર ઊતરતાં જાય છે; એજ રીતે સતત અભ્યાસના પ્રતાપે સર્વ પ્રકારની કાર્ય-સિદ્ધિ સધાય છે. એવું કોઈ પણ કાર્ય અસાધ્ય નથી કે જેને યોગ્ય અભ્યાસથી સફળ ન કરી શકાય; અભ્યાસ કરવોજ છે

એવો દંઢ નિશ્ચય જ્યાંસુધી ન કર્યો હોય ત્યાંસુધીજ બધું અઘરું અઘરું દેખાય છે. દોરડાના ઘસારાથી મોટા મોટા પથ્થર કપાઈ જાય છે અને ઝેર ખાવાનો અભ્યાસ કરનારાઓ ઝેરને પણ હજમ કરી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે બાળક માના પેટમાં નવ મહિનામાં જેટલું મોટું થાય છે, એટલી જાધી જગ્યા ગર્ભાશયમાં પહેલેથી તો હતીજ નહિ; એ તો બાળક પોતાની જગ્યા અંદર રહું રહું ધીરે ધીરે કરતું જાય છે.

૮૪૯-હો સર્વ મનુષ્યો! તમે અમર છો, તમે અમર છો, આ વાત ખરી છે કે ખોટી તેનો વિચાર (તમે નીચે જતાવેલી રીત મુજબ) કરી જુઓ. આ પંચભૂતાત્મક શરીર તો આપણે છીએજ નહિ, એ વાત તો તમે જરાક વિચાર કરી જોશો તો તમને સમજાઈ જાય એવી છે. આખું જગત આપણુંજ સ્વરૂપ છે, એવી સ્વરૂપસ્થિતિ જ્યાં થઈ ગઈ પછી શય કેવો? તુકારામ કહે છે કે તમારું જે સાત્ત્વિક રૂપ છે તે દેવજ છે-તે દેવજ છે.

૮૫૦-મારે હવે કોઈ પણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહ્યું નથી, એવો હું કર્તવ્યરહિત અને અકર્તા છું-અકર્તા છું. બાકી રહેલાં પ્રારબ્ધના યોગથી થતાં કર્મ હું પોતે અક્રિય અને સાક્ષીરૂપ સ્વાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં રહીને કર્યું જાઉં છું. (મુક્ત પુરુષોની દેહને લગતી ક્રિયાઓ પ્રારબ્ધના વેગ વડે એમને એમજ થયા કરે છે.) આ દેહ હું છું અને આ દેહનાં સંઘ'ધીઓ એ મારાં સંઘ'ધીઓ છે, આવી અહંકારની અવળી આંટી પડી ગઈ છે, તેથી આખું જગત હઃખથી હાહાકાર કરી રહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે આ જગતથી અજાણો ભેદશૂન્ય એવો હું, મારી કેવળ સ્વરૂપસ્થિતિમાં એકલો અને નિર્દાન્દ છું.

૮૫૧-હું મારા હાથમાં વિવેકરૂપી લાકડી લઈને પંચભૂતા-

તમક દેહની પૂઠે પડ્યો છું. આરે દેહ જે સમશાનગાંજની જાય છે એવા પ્રહારસમશાનની અંદર મેં મારા દેહોનો નાશ કરી દીધો છે. આ શરીરે પૂર્વજન્મોમાં જે સુખ-દુખ ભોગવેલાં તેનો આજે નિકાલ થઈ ગયો. એવું કરતાં મને કશો ભય લાગ્યો ન હતો; કારણકે સુખદુઃખનો લોકતા હું નહિ પણ દેવજ છે; એટલા માટે મેં વિવેક વડે મનનો નિશ્ચય કરીને નિર્વાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધી. તુકારામ કહે છે કે આવો અનુભવ થાય તે ઉત્તમ લાભ છે. તેમ ન જની શકે તો હાથ, પગ વગેરે અવયવોનો નિશ્ચય કરવો અર્થાત્ તેમના દ્વારા નઠારાં કામ ન કરવાં.

૮૫૨-હરિનું દીર્ઘ સર્વોત્તમ છે. દીર્ઘ કરનારાઓનો દેહ હરિરૂપ થઈ જાય છે; એટલે કે તેઓ પરમ પ્રેમોદાશની મસ્તીમાં આવી જઈને ખૂણ ડોલે છે અને નૃત્ય કરે છે; તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. જીવદશા તો એકદેશીય છે અને શ્રી-હરિ સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વના સંબંધી હોય છે; અથવા તો ઉપર ઠી તેવી સ્થિતિને પામેલા વંશજો સૌના સંબંધી જની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હૃદયમાંથી એક વાર સાગટો નીકળી ગયો એટલે જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે છે તે દેવરૂપજ છે.

૮૫૩-હો દેવ! મારે ઠોઠની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ આવે એવું કરજો; કારણકે એ જાણી ઉપાધિજ છે. મારો ને એવો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે એક તમારા નામચિંતન ધીનું ઠોઠ પણ કામ એ વ્યથા પરિશ્રમ છે. મન જ્યાં ત્રીજા સંકલ્પની અંદર પડેવાયું એટલે પાપપુણ્યનો થયોજ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે વાળીને તો નાશ સાંનિધ્યમાંજ વિશ્રાન્તિ મળે છે.

૮૫૪-પ્રારબ્ધના યોગ વડે સૌ સુખદુઃખ ભોગવે છે. ચાંદાં અને ઘાવાળા માણસને આલિંગન દેનારને શરીરે લોહી અને પડ વળગે છે; માંસની સંગતિ કર્યાથી માછલીના છવને પીકા વેઠવી પડે છે; એટલા માટે સંગતિનો ત્યાગ કરવામાંજ સુખ છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધું હું જોઉં છું, તેથી મને ઘણા લય લાગે છે અને એટલા માટે હું બધી ઉપાધિઓમાંથી છૂટો થઈ ગયો છું.

૮૫૫-વિષયની તૃષ્ણા વડે બુદ્ધિ ઢંકાઈ જાય છે અર્થાત્ બુદ્ધિ સંશયમાં પડી જાય છે. એવી અવસ્થા થવી એ પણ એક જાતનું પાપ નહિ તો બીજું શું? એટલા માટે આપણા સ્વરૂપનો વિચાર આપણી મેળેજ કરી લેવો; કારણકે આત્મસ્થિતિ વડે અનુભવાતી પ્રસન્નતા એજ સારવસ્તુ છે. આ બાળતની મન પોતેજ સાક્ષી પૂરે છે. આત્મસ્વરૂપ જે નિર્મળ અને શુદ્ધબુદ્ધ છે, તેને અવિવેક તથા નામરૂપાત્મક દેહાત્મબુદ્ધિની અપવિત્ર છાયા લાગુ પડી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે આંધળા ટોસાની માફક ચાલતા નહિ.

૮૫૬-નામરૂપાત્મક દેહ હું છું, એવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મારાં પાપ બાળી જાયો. પાપિંદ્ર દેહબુદ્ધિનો ભાર હું સંતોની ચરણરજની આગળ મૂકી દઉં છું. જોડું દેહાભિમાન રાખ્યાથી આત્માએ ઘણું ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે નામરૂપરહિત નિરાકાર પરમાત્મા એજ સત્ય સુખસ્વરૂપ છે.

૮૫૭-નાના પ્રકારના ઢોંગપાખંડ કરવા અને લોકોની નિંદા અથવા સ્તુતિ કરવી એ બધાં લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનાં કામ પાપી પેટ દસાવે છે. મનની અંદર ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ સફળત્તિઓ તો હોય નહિ અને તે છતાં માથે જટા વધારીને તથા શરીરે રાખેડી ચોળીને ત્યાગીપણાનો વેશ બળવવો એ બધી દેહની

વિંકળનાઓજ છે. એ તો મુકડાંને નાના પ્રધારના વચ્ચાલંકારથી શણગારીને મુશોલિત કરવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે રાગ-દ્રેષધી પ્રેરાઈને વાચાળપણું કરનારા લોકો કેવળ ઢાંબીજ છે.

૮૫૮-પુરાણ આદિની કથાઓ વાંચીને ભીખ માગનારા ભટકોએના અવતરને ધિક્કાર છે. એવા પ્રાણીઓના તરફ ભગવાન સર્વથા ઉપેક્ષા વૃત્તિજ રાખે છે. દેવના ચરણો પ્રતિ ભક્તિ-ભાવ તો હોય નહિ અને છતાં ભક્તિનાં બાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરીને જે લોકો ભક્ત હોવાના પાખંડ કરે છે તેમની તમામ એટાઓ વ્યભિચારી છે; કારણકે ભગવાનને પોતાનો અવભાવ અપાણું કરી દેવો, એજ ભક્તિની ક્રિયામાં મોથી વધારે અગત્યની બાબત છે. એવા ઢાંબી ભક્તો વિષયેચ્છાને લીધે દીન બનીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાનાં જે જે કામ કરે છે, તે બધાંજ જગતના ઉપર બોલે વધારનારાં છે. તેમના અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રતિ શ્રદ્ધા તો છેજ નહિ; અને અશ્રદ્ધા એ દુર્ભાગ્યનું ઘણુંજ સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. તુકારામ કહે છે કે આખા વિશ્વનું પાલન કરનાર દેવના પ્રતિ અચળ શ્રદ્ધા રાખીને તેમના ચરણને દૈવતા મહિત વળગી રહેવું એજ એક સાર વસ્તુ છે; એટલું જેણે નથી કયું તેની બધીજ એટા વૃથા છે.

૮૫૯-શ્રીહરિના પ્રતિ ભાવભક્તિના બળથી હરિના ભક્ત-જનો અવિનાશી બનીને ઊભા રહે છે અને ભગવાનનાં તમામ ઐશ્વર્ય, યોગ તથા શક્તિઓ તેમનાં ઘર પૂછતાં પૂછતાં આલ્યા આવે છે. બાપે મેળવેલા ધનવૈભવનો માલિક તેનો દીકરો થાય છે અને તેમાં કોઈ હરકત કરી શકતું નથી, તેમ દેવનાં ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિનો વારસો ભક્તોને મળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો દેવના બોળામાં બેસીને તૃપ્ત થઈ ગયો છું.

૮૬૦-જ્યાંસુધી હરિવિષયક પ્રેમ અંતઃકરણની અંદર પેદા થયો ન હોય ત્યાંસુધી કોઈ ગમે તેટલો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, પ્રવચનો કરે, તે બધીજ લૂખી લૂખી વાતો છે. એવાં શુષ્ક પ્રવચન-કર્તાઓ લોકોને જે કાંઈ કહી સંભળાવે છે તેમાં તેમના આવળા-પણા ઉપરાંત બીજા કાંઈજ નથી. આવા મૂખ લોકોને શિખામણ દઈએ તોપણ તેઓ કાને ધરે ત્યારે ને? વળી તેમના મોઢાના બોલ સાંભળવા તે કરતાં તો નજ સાંભળવા એ વધારે સારું છે. પોકળ બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ઘેરેઘેર પેદા થયા છે. તેમની તમામ એકાઓ કુશકા ખાંડવા જેવી નિરર્થક-શ્રમદાયક છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અદ્ય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની-ઓનું જ્ઞાન નિરર્થક અને પોકળ છે.

૮૬૧-વાસ્તવિક રીતે જેનું અસ્તિત્વજ નથી એવા દેહાદિ-પ્રપંચના તરફથી મેં આજ દિન સુધી ઘણું દુઃખ વેઠ્યું પણ હવેથી તેની સાથેનો મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. દેહાદિ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું અને આત્માનું સત્યત્વ તથા સ્વકીયત્વ એટલાં વાનાં જોઈ લેવા યોગ્ય છે અને તેમને મેં જોઈ લીધાં છે. હવે આજ પછી હું ફક્ત સાક્ષીરૂપ થઈને રહીશ. પ્રપંચની અંદર રહેલ લાલ-હાનિનું અસલ સ્વરૂપ મારી સમજમાં આવી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો સ્વભાવથીજ એકલસૂરો છું. હાનિલાભથી ભર-પૂર એવા લોકસમાજરૂપી બાહ્યમાં મારે જવાનું શું પ્રયોજન છે?

૮૬૨-પ્રપંચને લગતી ફિકર-ચિન્તા કયાંથી ઘણી જાતના દોષ દહાડે દહાડે વધતા જાય છે. હવે એ ચિન્તાનું મેં મૂળજ ઉખાડી નાખ્યું છે. આથી કરીને હવેથી મારા આત્મસ્વરૂપના રંગમાં કયો ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી. પોતાના માથા ઉપર કોઈ પણ જાતનું કર્તાપણું તાણી ન લેતાં જે કાંઈ થાય છે તે બધા-

તો એકમાત્ર કર્તા નારાયણ છે એવું માનવું એ ઉત્તમ ધારણા છે. સહજ રીતે જીવન વ્યતીત કરીશું તો નિયમિત પ્રારબ્ધના યોગે જે થવાનું છે તે બધું થયાજ કરશે. આમ હોવાથી પ્રપંચને લગતો જેટલો શ્રમ કરીએ તે બધો ફેવળ શ્રમરૂપજ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની અંદર શાંતિ ધારણ કરવાથી પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૮૬૩-શરીરની બાબત વિચાર કરવાનું મારે કાંઈજ પ્રયોજન નથી. હરિની કૃપા અને પ્રેમ એ બે વસ્તુઓનેજ હું મારાં સાધ્ય માનું છું. મને તો એજ સત્ય ધર્મ સમજાઈ ગયો છે અને તે સુજળ હું આચરણ કરું છું. હે નારાયણ! હું એમ સમજીને તને પોકાર કરીને બોલાવું છું; આથી કરીને મારે માટે સંસારનું બંધન રહ્યુંજ નથી. પંદરપુરનો નાથ મારી ખૂમ સાંભળીને મારી લીડ ભાંગવા દોડી આવે છે. સાત ધાતુઓ અને પાંચ તરવોનું બનેલુ આ શરીર પ્રારબ્ધના યોગ વડે આકૃતિવાળું થયું છે. આથી કરીને એ શરીર પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે આવી મળતાં સુખ-દુઃખ એની મેળે ભલે લોગવ્યા કરે. તુકારામ કહે છે કે મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ એ મને એક ઉત્તમ યોગ આવી મળ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં મારી ખુદિને સાવધ રાખીને હું નિરંતર પોકાર કરતો રહું છું.

૮૬૪-દેહશુદ્ધિ, કાલશુદ્ધિ અને મંત્રવિધાન એ બધાં કાંઈજ કામનાં નથી. ફક્ત પોતાના મનને સ્થિર કરીને હરિ પાસે તેની દયાને માટે ભિક્ષા માગ્યા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. એવું કર્યાથી આપણે જ્યાં બેઠા હોઈએ તે ઠેકાણે હરિ આવી ઊભા રહે છે અને જે જગ્યાએ પોતાનો ભક્ત રહેનો હોય તે જગ્યાને પોતે ઘેરી વળે છે. હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં જેનો દેહ શુદ્ધ થઈ

ગયો હશે, તેના દેહમાં હરિનોજ વાસો હોય છે. ભક્તના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થનારી કલ્પનાઓનો હરિ તો સાક્ષી છેજ. તે તો પોતાના ભક્તના આદરભાવનેજ જોઈ લે છે; અને પ્રેમી ભક્તે અર્પેલું સૂકું ધાન્ય પણ ખૂણ પ્રેમપૂર્વક ચાવી ખાય છે. તુકારામ કહે છે કે અનંત ઈશ્વર પોતાના સેવકના મનમાં રહેલા ભાવનેજ શ્રદ્ધા કરે છે અને જે જે ઉપાય દ્વારા પોતાના ભક્તનું રક્ષણ થઈ શકતું હોય, તે બધા ઉપાય અજમાવીને અંતે તેને પોતાના સ્વરૂપની સાથે એકાકાર કરી દે છે.

૮૬૫-હે મારા દેવ! ત્યાંસુધી મને ભક્તિના સુખનો અનુભવ ન મળ્યો હોય, ત્યાંસુધી હું બ્રહ્મજ્ઞાનને લઈને શું કરવાનો હતો? હે મહારાજ! મારા મોઢાના અભેદના ઉદ્ભાવ સાંભળીને તમે મારે વિષે નિરાંત વાંળીને ન બેસી રહેતા. તમારા પ્રત્યક્ષ અરણ્યને છોડી દઈને મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં એકલા પડી રહેવાનું મને ગમતું નથી અને તેથી મારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારી વાણીને તમારા ગુણ ગાવાનો એવો ચસકો લાગી ગયો છે કે કેમે કરી મૂંગી રહેતીજ નથી!

૮૬૬-હે દેવ! તમારી પાસે મેં મારા સ્વરૂપબોધનો મારો ભાગ માગ્યો ત્યારથી તમે કયાં સંતાઈ બેઠા છો? મારો ભાગ તમારા કળજમાં છે અને સંતજનો તે વાતના સાક્ષી છે; તેમને આ બધી વાત જરેજર જાણીતી છે. હું તો તમારે બારણે લાંઘવા બેસીશ અને તમને બહાર નીકળવાજ નહિ દઉં. તુકારામ કહે છે કે ખરેખરો અક્ષરસ્વરૂપ તો હુંજ છું. તમારે માથે તો દેવપણાનો બોલો છે.

૮૬૭-હે દેવ! સાફ સાફ બધું તમે એકલા એકલા દબાવી બેઠા છો અને પ્રાપ્તિયુગ વ્યવહારની કડાકટ તમે લોકોને માથે

નાખી દીધી છે. જો આમજ છે તો પછી તમારા જો મૂંચવાડામાં કોણ કસાઈ મરવા નવરો બેઠો છે? આ મંસારની મૂંચવણને તમે પોતેજ ઊભી કરી છે અને નિકાલ પણ તમારેજ કરવો પડશે. ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવાનું કામ જે તમે મને સોંપ્યું હતું, તે મેં પૂર્ણ કર્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તમારા કર્તાપણાની જવાબદારી તમારે માથે છે.

૮૬૮-મેં મારી વાણીને પાંડુરંગના ચિંતનને અર્થેજ સમ-પિંત કરી દીધી છે. હવેથી તે તેનોજ ઉપયોગ કર્યા કરશે. રસપૂર્ણ જોવીઓ (પદ)ની રચના કરીને હું તમારા ગુણ ગાતો રહું છું. મારાં એવાં પદરૂપી મોતી વડે હું તમારું મંગળપૂજન કરું છું. તમારા ચિંતનની અખંડ ધારાથી પરિપૂર્ણ બનેલું મારું ભક્તિનું પૂર નિરંતર વદ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા પ્રકારના ચિંતનરૂપી યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી હું પૂર્ણાહુતિમાં મારા જીવણાવને હોમી દઇને, આત્મભાવરૂપી પ્રસાદનું સેવન કરનાર હું એકલોજ પછી અવશિષ્ટ રહીશ.

૮૬૯-જગતના જેવડો વિશાળ દૃશ્ય આકાર છે, તેવડોજ મોટો કાળ તેને પોતાના જડબામાં પકડીને ઊભો છે. કાળની પહોંચથી કોઈ વેગળું હોય તો તે એક હરિનું નામજ છે; એટલા માટે તે અવિનાશી નામને મેં મારા કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે અને એજ જીવન છે એમ સમજીને મેં તેને મારા હૃદયમાં પધરાવી દીધું છે. શરીરાદિ સંપત્તિ તો મૃગજળના આભાસના જેવી ક્ષણભાગમાં નષ્ટ થાય એવી છે; એટલા માટે તેને સાચી જાણવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ દેહાદિ પ્રાપંચિક ઉપાધિઓને વિષે દેવે મારા મનમાં ઘૂણા ઉપજાવી છે.

૮૭૦-હવેથી મારે દેવતા નામ સિવાય બીજું કશું બોલવું

જ નથી; આવો કડક નિયમ કરીને મેં મારા કામકોધ વગેરેને દેવની આગળ અર્પણ કરી લીધા છે. હું તો મારી આંખોને તૃપ્તિ થતાં સુધી મીઠા માંડીને દેવના ચરણનેજ જોયા કરીશ. તુકારામ કહે છે કે આવી જાતનો સંકલ્પ મારા મનમાં નિત્ય થયાજ કરે છે.

૮૭૧-સૃષ્ટિનું મૂળ આ ઠેકાણેથીજ અંકુરિત થયું છે એમ સમજ લેવું. એ સ્થાન ભગવાનના ચરણ છે અને તેજ માયા તથા જગતનું અધિષ્ઠાન છે. તમામ પ્રકારના આધાતોથી એ સ્થાન સુરક્ષિત છે અર્થાત્ તાપત્રયરહિત છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અવિચળ સ્થળનો મેં આશ્રય લીધો છે.

૮૭૨-સંસારરૂપી જાળર જીવોથી ભરપૂર છે; તેની અંદર બધાં ક્રિયામાણુ કર્મની લેવડદેવડ ધમધોકાર ચાલી રહેલી દેખાય છે. જેવાં જેનાં સંચિત કર્મ હોય તેવી તેવી ગતિને તે જીવ પામે છે. જેવાં જેનાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મ હશે તેવાં તેવાં ભોગસ્થાન તે જીવને આવી મળે છે અને દેવ તો નિર્વિકલ્પ સાક્ષીરૂપ છે. દેવે પાપપુણ્યાત્મક કર્મનો સંભાર જીવોની આગળ મૂકી રાખ્યો છે. જેને જેવાં કર્મ તરફ રુચિ હશે તે તેવાં કર્મ કરશે અને તેવાં કૃણ લણશે. તુકારામ કહે છે કે પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્રણને લીધે જીવમાત્ર પરાધીન દશામાં છે. જેઓ દેવનું શરણ લેશે તેઓ તેમનાં કર્મનાં બંધનમાંથી છૂટા થઈ જશે.

૮૭૩-હે દેવ! મારે ભાગ જે વ્યવહારનાં કામ આવશે તે હું નિભાવતો રહીશ, પણ તેમ કરવા છતાં મારે ભાવ તો તમારા ચરણમાંજ રહે એવું હું ઇચ્છું. હે મારા દાતાર! તેજ જ્યારે અમને કર્મસૂત્રો વડે બાંધી રાખ્યા છે, તો પછી અમારું શું ચાલવાનું છે? અમે અમારાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો જોગો અમારે માથે જિંઘકીને અમારો રસ્તો કાપતા રહીએ છીએ. દેહના ધર્મ મુજબ

દેહ પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે; પણ તારા ચિંતનનું રહસ્ય અમારા મનમાંથી જરા પણ આધું પાછું થાય નહિ અર્થાત્ અમારા મનથી તો અમે તમારું ચિંતનજ કરતા રહીએ. દેહની ચેષ્ટાઓને અર્થે અમારું શરીર ગમે ત્યાં ફરતું ફરે, પણ અમારા મનને તમારું ચિંતન કરવામાં કદી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. જે ઇન્દ્રિયોનો જે વ્યાપાર હોય તે ઇન્દ્રિય વડે અમે તે તે વ્યાપાર કરીએ ખરા, પણ અમારો પ્રેમ તો તમારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈને રહે. આટલાં વાતાં હું તમારી પાસે માગી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને કાળને સ્વાધીન કરી દઈશ મા; એટલી તો તું મારા ઉપર જરૂર દયા કરજે. તારી આગળ હું એટલીજ સિક્ષા માગું છું.

૮૭૪-એક વિઠોળાજ અમારા સ્નેહીસંબંધી-જે કહેા તે એકલા તેજ છે. મેં મારો જીવ મન, વાણી અને કર્મથી તેમનેજ સમર્પિત કરી દીધો છે. તમામ તત્ત્વોનું બીજ તેમના ચરણોમાંજ રહેલું છે; તે ચરણોને બાદ કરીને બીજું કશું હું જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! સંત પુરુષોની સગતમાં રહીને મને તમારા ચરણારવિન્દના મુખનો ચટકો લાગી ગયો છે.

૮૭૫-માથા ઉપર હથોડાના ઘા વાગે અને છતાં જે હીરો ભાંગી ન જાય તેની બજારમાં યોગ્ય કિંમત અંકાય છે; એવી રીતે સંસારના આઘાત-પ્રત્યાઘાતને જે માણસ ધૈર્યસહિત સહન કરી લે છે તેનેજ દેવ પોતાનો બનાવી દે છે. આ શરીર જે પ્રારબ્ધને અધીન છે તે તેનાં ક્રિયામાણ્ય કર્મના સંબ્રહ્મરૂપ સંચિત તરફ એની મેજે ઘસડાતું જાય છે. જે ઠેકાણે આપણી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા થતી હોય તે ઠેકાણે અપ્રતિષ્ઠા થાય એવી રીતે રહીને પંચમૂર્તા-ત્રમક ધૂળ જેવા શરીરને કસાય તેટલું કસણું. તુકારામ કહે છે

કે આવું કરનારને માટે સંસાર હોયજ કેવી રીતે ? જેને શ્રીહરિની સાથે પ્રેમની લગન લાગી છે તે તેની સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.

૮૭૬-પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ નિર્વેરભાવ ધારણ કરવો અને તે પ્રમાણે વતન કરવું એ તમામ સાધનાઓનું મૂળ છે. એ સિવાય બીજું જે કંઈ કરીએ તે બધુંજ ગૌણ છે. ટાંગી લોકો ગમે તેટલો આડંબાર રચે પણ તે નભતો નથી. ખડું શું છે અને ખોટું શું છે તે આખરે જાહેર થઈ ગયા વગર રહેતુંજ નથી. વિષયરહિતપણે પરમાત્માના પ્રતિ એકાગ્રભાવે કામના કરતા રહેવું એજ સાચા ત્યાગનું લક્ષણ છે. એવા માણસો કાર્યકારણ પૂરતાજ અને તે પણ શાસ્ત્રવિધિની મર્યાદામાં રહીનેજ વિષયસેવન કરે છે તે બંધનકર્તા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેને કૃત્ત પ્રભુના ચિંતનની લગન લાગી છે, તેનેજ સાચો લાભ થયો છે એમ સમજ લેવું.

૮૭૭-કોઈ માણસ જ્ઞાની હોવા છતાં વારંવાર વિષયસેવન કરતો રહે તે યશુસમાન છે. વિષયલાલસા પ્રતિ જેનું મન લોભાયું તેની આત્મસ્થિતિ ડામાડોલ થઈ ગઈજ નાહતી. એવા મૂર્ખ માણસો રસોઈ તૈયાર કરીને બીજાને પીરસનારની જેમ પારકાને સાફ જ્ઞાન સંપાદન કરતા લાગે છે; અને પોતે વિષય-સુખરૂપી સારહીન છાશનુંજ સેવન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા જ્ઞાનીઓને ઘણી હાનિ થાય છે અને તેમને પુનઃ પુનઃ દેહ ધારણ કરવા પડે છે.

૮૭૮-હો દેવ ! તમે જો કામનારહિત અને નિઃસંગ હો તો યહી તમે નામ શા સાફ ધારણ કર્યો ? હું નામરૂપરહિત, સંગ-રહિત, શુદ્ધ બ્રોધરૂપ છું એવું જ્ઞાન તમે જેને જેને કહ્યું હતું તે બધાની સાથે તમે ઠગાઈજ કરી છે. અમારી આમે તમારું જે ખડું સ્વરૂપ બિભેલું છે તેના નામચિંતનના રંગમાં રંગાય જઈને

હું આનંદપૂર્વક નૃત્ય કર્યા કરવાનો. તુકારામ કહે છે કે આવા શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા અમારા સદ્ગુણો પ્રત્યેના પ્રેમનો ભંગ થઈ શકનાર નથી.

૮૭૬-અત્ય બોલવાથી હરિની પ્રાપ્તિ અનાયાસે ફાકટમાં જ થઈ જાય છે. આવો સહેલોસટ ઉપાય છે છતાં તમે શા માટે તમારું જીવન વ્યર્થ ગુમાવી દો છો? ફક્ત સત્ય બોલવાથી જ પાર વિનાનો પરોપકાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મનમાંથી કુવાસનાનો મેલ કાઢી નાખીએ એટલે તે પોતે જ શાંત થઈ જાય છે.

૮૮૦-જ્યાં દયા, ક્ષમા અને શાંતિ એ ત્રણ વૃત્તિઓ હોય છે ત્યાં દેવનો વાસ છે એમ જાણવું. એવા પુરુષને ઘેર દેવ દોડી જાય છે અને તેના હૃદયમાં પોતે નિરંતર નિવાસ કરીને રહે છે. દેવને કીર્તન એટલું વહાલું છે કે, જ્યાં કીર્તન થતું હોય ત્યાં જોમ ભોજનને માટે દુકાળથી પીડાયલો માણસ દોડે તેમ દેવ દોડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવનું નામ જપવું એ તેમની પૂજા કર્યા બરાબર છે અને નામજપ કરનારને દેવ દર્શન દે છે.

૮૮૧-જો ગુરુ, શિષ્યની પાસે સેવા ન કરાવતાં તેને દેવતુલ્ય માને છે તે જ ગુરુનો ઉપદેશ ફળે છે અને જો ગુરુઓ એવા નથી તેઓ ફક્ત દોષના જ ભોક્તા થાય છે. જેઓ દેહને લગતી બાબતો તરફ ઉદ્વેગીન ભાવ ધારણ કરે છે તેમનું જ બ્રહ્મજ્ઞાન સાચું છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો જેવું છે તેવું કહું છું; આથી કરીને કોઈને મારા ઉપર રીમ ચઢતી હોય તો ભલે ચઢતી.

૮૮૨-હે દેવ! આજ સુધીમાં આ દેહનાં કેટલાંય સગાં-સગાંધીઓ મરી ગયાં અને તું તો તેવો ને તેવો જ રહ્યો છે. હે વિઠાળા! તું એકલો અત્યાર સુધી કેવી રીતે જીવતો રહ્યો તેનું કારણ તું મને કહે. તારા દેખતાં દેખતાં જ મારો બાપ, માસી

માનો જાપ એ જઘાય મરી પરવાર્યાં. અમારી પાછળ બાહ્યા-વસ્થા અને તરુણાવસ્થાફી બલાઓ વળગી છે. આજ સુધી તને કોઈ મારા જેવો સવાલ પૂછનારો મળ્યો નથી તેથી તું કાવી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધું જે કાંઈ મારામાં છે તે બધું તારા સ્વરૂપમાંથીજ આદ્યું આવેલું છે.

૮૮૩-જેમની સોબતમાં રહેવાથી મારા ચિત્તની એકાગ્રતામાં વિશ્લેષ થાય છે તેવા ઈશ્વરવિમુખ માણસોનો હું છાંયડો પણ લેનાર નથી. વિકૃલના નામસ્મરણ ત્રિવાયના બીજા કોઈ પણ શબ્દ હું મારે કાને સાંભળનાર નથી. હું જે કાંઈ બોલું છું તે બીજા લોકોના મનના સમાધાનને ખાતર બોલું છું; પણ મારું મન તો કશામાં ગૂંથવાતુંજ નથી. જેમના મનમાં પાંદુરંગના પ્રતિ પ્રેમ છે, તેઓ મને મારા પોતાના જીવના કરતાં પણ વધારે વહાલા છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ અને સંત એ બેજ મારું હિત બાંહે છે; એટલા માટે એ બેના સિવાય બીજા કોઈના બોલવા ઉપર હું ધ્યાન આપતો નથી.

૮૮૪-પોતાના ચિત્તની અંદરથી તૃષ્ણાને મૂળ સહિત ઉખાડી કાઢીને જે વેગળી ફેંકી દે તેનેજ ત્યાગી અથવા ગોસાંઈ કહેવો. જેઓ એવું ન કરી શકતા હોય તેઓ બલે સંસારમાં મુખપૂર્વક પર્યા રહે; એ લોકોને આખરે ચમલોકમાં એકજ વાર દુઃખ વેઠવું પડશે, પણ જે લોકો સંસારનો ત્યાગ કર્યા છતાં મનથી સાંસારિક સુખની તૃષ્ણા રાખ્યા કરે છે, તેમનો તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં બેઉજગ્યાએ ઠેકફેતો થાય છે. મનમાંથી તૃષ્ણાનું એવું સમૂળ નિકંદન નીકળી જાય કે ફરીથી તેના અંકુર ફૂટેજ નહિ, એવી અવસ્થા થાય ત્યારેજ સંસારનો ત્યાગ કરવો. તુકારામ કહે છે કે જો તારે યોગને સિદ્ધ કરી લેવાની ઉતાવળ

હોય તો તે તારી તૃપ્ત્યામાંથી અડધીને તો તું નિર્ણીજ કરી નાખ.

૮૮૫-હરિના પ્રતિ દહ ભાવ ધારણ કરી રાખવો એજ હરિના ભક્તોનો સ્વધર્મ છે. આવા નિશ્ચયની દહ ભાવનાનું ભક્તજનોએ નિત્યપ્રતિ પોતાના હૃદયમાં પોષણ કરતા રહેવું જોઈએ. એ વાતમાં જરાય આંતરો પડવા દેવો નહિ. તમામ તૃપ્ત્યાઓને મનમાંથી ઉખાડીને દેંડી દેવી અને વિઠાળાના પ્રતિ અચળ શ્રદ્ધાને ધારણ કરી રાખવી. વિઠાળાના સિવાય બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન આવા અનન્યભક્તની ઉપેક્ષા કરી શકતાજ નથી.

૮૮૬-હે સૌ મનુષ્યો ! તમે જ્યાં રહેતા હો, જેવી સ્થિતિમાં રહેતા હો, તેવી સ્થિતિમાં તમે નામચિંતનરૂપી પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર-પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરતા જાઓ; તેમ કરવાથી મારો પાંડુરંગ સ્વામી તમને જરૂર સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરી દેશે. હું પાંડુરંગના સેવકના હક્કથી આ વાત તમને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. ચક્રપાણિ ભગવાનનો સ્વભાવજ એવો છે કે પોતાના ભક્તનો ગુણદોષ વગેરે કાંઈજ ન જોતાં તેમનો પ્રેમ જોઈને તેમને અધીન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં સંસાર કડવો જેર જેવો લાગવા માંડે છે, શરીરે રોમાંચ થવા લાગે છે, કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય છે અને એવાં બીજાં સાર્વિક ભાવોદયનાં લક્ષણ પ્રકટ થવા માંડે છે.

૮૮૭-ઈશ્વરના નામનો જપ કર્યાથી મોક્ષ નથી થતો, એવો તમને કોઈ ઉપદેશ દેવા આવે ત્યારે તેના કથનને હાનિકારક સમજીને તમારે બહિરા થઈ જવું અર્થાત્ એવા માણસનું કહેણ તમારે કાને સાંભળવુંજ નહિ. હરિનામનો એવો મહિમા છે કે જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ નામજપ કર્યાથી

પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નામથી વિમુખ રહે અને બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા-
ઓ કરવામાં વાચાળ બની જાય એવા અનેક મૂર્ખ લોકો મરી
પરવાયો. જે લોકો મોઢેથી નાના પ્રકારના વાદવિવાદ કરતા કરે
છે અને શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિનું ખંડન કરે છે, તેમનો જન્મ
આ સંસારમાં ડુક્કરના જેવો નિંદાને પાત્ર છે. વારેઘડીએ મારે
લોકોને કેટલું કહેવું ? શ્રીહરિએ પોતાના નામને ખાતર ઉપ-
મન્યુને ક્ષીરસાગરમાં બેસાડી દીધો. શંખાસુરે બ્રહ્માની પાસેથી
વેદની ચોરી કરી અને તેમને ગળી ગયો ત્યારે ભગવાને શંખા-
સુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને પેટ ચીરીને તેમાંથી વેદને બહાર
કાઢ્યા અને બ્રહ્માને પાછા આપ્યા. આ બધાં કામ ભગવાને
પોતાના નામને ખાતરજ કર્યાં હતાં. નામસ્મરણ કરતાં કરતાં
ગણિકા તરી ગઈ; એ સિવાય વળી બીજા કેટલાય પંચમહા-
પાતકીઓ પણ નામચિંતન કરતાં કરતાં તરી ગયા. આ બધી
હકીકત પુરાણો દ્વારા સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એજ નામનું
પ્રહ્લાદે હૃદયમાં ચિંતન કર્યું તો તેથી અગ્નિ, જળ અને વિષ-
માંથી તેનું રક્ષણ થવા પામ્યું હતું. નામનો આવો આવો મહિમા
પુરાણોએ વારંવાર અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વખાણ્યો છે. તુકારામ
કહે છે કે નામનો આવો મહિમા છે એ વાત મારે ક્યાં સુધી કહ્યા
કરવી ? જે કોઈ નામસ્મરણનો નિયેધ કરશે તે નરકે જશે.

૮૮૮-આ કાળચક્રની આફત આપણે ક્યાં સુધી વેઠ્યા કરીશું ?
એ તો જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણી પાછળનું પાછળ ચાલ્યુંજ
આવે છે; એટલા માટે જો ચોચાંશી લક્ષ ચોનિના ચક્રમાંથી
છુટકારો મેળવવો હોય તો પાંડુરંગને શરણે જાઓ. જેનો જન્મ
છે તેની પાછળ મૃત્યુ તો લાગેલુંજ છે. મરણ પછી પાછો જન્મ
અને જન્મના પછી પાછું મરણ એમ ચક્ર ચાલ્યાજ કરે છે.
તુકારામ કહે છે કે આ તો રેટમાળનાં ઘડિયાંના જેવો ખેલ છે.

એ રેંટમાળનાં ઘડિયાંમાંથી જે ઘડિયું ફૂટી બ્લય છે તેને ફેરા-
માંથી મુક્તિ મળે છે. પાંડુરંગને શરણે જવું એ શરીરરૂપી ઘડિયું
ફૂટી ગયા જેવું છે.

૮૮૯—જો તારે ગાવુંજ હોય તો ફક્ત વિઠોળાનું નામજ
ગા; નહિ તો તું તારી જગ્યાએ જેમ છે તેમ ને તેમ ખેસી રહેજે.
પરમાત્માના અદ્વૈત સ્વરૂપને વિષે બોલવાનું તારે કાંઈજ પ્રયો-
જન નથી. તે તો નિઃશબ્દ અર્થાત્ વાણીથી પર છે; એટલા માટે
તેને જાણવાનો જે કાંઈ શ્રમ કરશે તે બધો વ્યર્થ જશે. તુકારા-
મ કહે છે કે આવા શબ્દજ્ઞાનીઓની મારે ક્યાં મુખી ફજેતી
ક્યાં કરવી? આટલા આટલા ફિટકાર કરું છું તો પણ એ લોકોને
લાજ નથી આવતી; ખરેખરા નિર્લજ્જ નફટ લોકો છે!

૮૯૦—જેને મોઢે વિઠોળાનું નામ ન હોય તેના મોઢાના બોલ
મને સાંભળવા ગમતા નથી. જે માણસ મન, વાણી અને કર્મ
વડે વિઠોળાથી વિમુખ છે તેને હું મારો શત્રુ માનું છું. એવા
માણસને હું કદી મારો પોતાનો ગણી શકુંજ નહિ. તુકારામ
કહે છે કે જેને વિઠોળાના નામ ઉપર પ્રીતિ નથી તે માણસ
છેકજ અધમ છે એમ જાણજો.

૮૯૧—અમારે તો એક પાંડુરંગના નામનુંજ કામ છે; એ
સિવાય બીજું કાંઈજ અમને કબૂલ નથી. અમે તો ભક્તિરૂપી
કાછડો વાળીને મનથી દૃઢ સંકલ્પ કરીને કલિકાળની સાથે લડવા
રણમેદાનમાં ઊતરી પડ્યા છીએ અને તેને અમારો સામે જરા પણ
ટકીને ઊભો રહેવા દેનાર નથી. ‘હરિ હરિ’ એ નામ અશુદ્ધ તો
અશુદ્ધ, જેવું બોલાય તેવું પણ તમારે મોઢેથી તેનો જપ કરતાજ
જાઓ. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાનું નામ એ તમામ પુરાણોનું
બીજ છે અને અમારું નિજરૂપ છે; તે અમને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે.

૮૬૨-જેઓ નારિક યુદ્ધિવાળા છે, તેઓ જીવને અર્થાત્ તેમના શરીરનેજ દેવ માને છે; એટલે કે તેઓ શરીરના ઉપાસક છે. તેમને મનથી લોજનાદિક શારીરિક ક્રિયાઓ એજ ભક્તિ છે અને મરણ એ મુક્તિ છે. આવા પેટપોષનારા લોકો પોતાની જૂઠી મુક્તિઓ વડે લોકોને કસાવીને પોતાના મત તરફ ખેંચી જાય છે અને વેદપુરાણ જૂઠાં છે એવી એવી વાતોનો પ્રચાર કરે છે; વળી પુનર્જન્મ થતોજ નથી એવું પણ તર્કના જોરથી સિદ્ધ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે પાપપુણ્યનો કશો વિચારજ નહિ કરનારા આવા નરાધમ લોકોની પીઠ ઉપર આજરે યમના દંડના સપાટા પડે છેજ.

૮૬૩-ભક્તોનો મહિમા ભક્તોજ સમજી શકે છે. જેઓ ભક્ત ન હોય તેઓ એને નજ સમજી શકે. પોતે શ્રીહરિના સ્વરૂપને ઓળખી લે અને તેમાં પોતાની વૃત્તિઓને આનંદપૂર્વક સ્થિર કરી રાખે એવા ભક્તજનો પોતાને મોઢેથી જે જે ઉદ્દગાર પ્રકટ કરે છે, તે વૈખરી વાણી વડે ન બોલી શકાય એવા ગૂઢ હોય છે. પોતાનો દેવની સાથે અલેહ ભાવનો અનુભવ કરી લીધા પછી સેવ્ય-સેવકપણાનો લેહ તેમણે પોતાની પાસે રહેવા દીધેલો છે; કેમકે આ સંસારમાં ભક્તિ વડે પ્રેમાનંદની વૃદ્ધિ થાય છે. મૂઢ લોકોના સમુદાયનો ઉદ્ધાર કરવા સારૂ તેમણે કરતાલના ધ્વનિ-સહિત હરિકથાનો ભારે સુકાળ કરી દીધેલ છે. તુકારામ કહે છે કે જેમણે હરિને ઐક્યભાવ દ્વારા જાણી લીધા છે તેમને આ વાતની ખબર હોય છે.

૮૬૪-આશા-તૃષ્ણા એ માયાના વિકાર છે અને તેમાં અપ-માનનાં બીજ રહેલાં છે; તેમનો નાશ કરનારજ લોકોમાં પૂજાય છે. જેમણે એ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવા પૂરતું ધૈર્ય કેળવ્યું નથી

હોતું તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામતા નથી. જેમનામાં ત્યાગ કરવા જેટલું ધૈર્ય હોય એવા પુરુષોનાં દર્શન ઘણાંજ દુર્લભ છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપદેશની કિંમત તો બુદ્ધિમાનજ આંકી શકે છે. ખીજાની આગળ ઉત્તમ ઉપદેશ પણ વ્યર્થ જાય છે, એમાં એવા લોકોનો દોષ પણ શી રીતે કાઢવો ?

૮૯૫-હરિના ચિંતનમાં જેટલો વખત વ્યતીત થાય તેટલો વખત અત્યંત કલ્યાણમય હોવાથી ધન્ય ધન્ય છે ! ! હરિના ભક્તોને સંસારની સાથે કશો સંબંધજ રહેતો નથી. એવા ભક્તોને ગર્ભવાસાદિ દુઃખોનો કષ્ટદાયક અનુભવ લેવો પડતો નથી. તેમને સ્વજન, સંપત્તિ આદિ જેની જેની આવશ્યકતા હશે તે જઘાજ પદાર્થ પૂરા કરવા માટે સાગર સમાન પાંડુરંગ પોતેજ તે તે પદાર્થરૂપ જની જાય છે. આવો તેમનો જાતિ અનુભવ છે. પાંડુરંગ પોતે તેમના ઉપકારની નીચે જળાઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ, પોતાના ભક્તોરૂપી પાશની અંદર જળાઈ ગયેલા છે. દેવ અને ભક્ત વાસ્તવિક રીતે તો એકજ છે, પણ આ દેવ અને પેલા ભક્ત એવો ભેદ અને ભેદયુક્ત વ્યવહાર તેમણે કૌતુકને માટે દેખાવ પૂરતો રહેવા દીધો છે.

૮૯૬-અમારે માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી એ કાંઈ ઝાઝી અઘરી વાત નથી. પોતાના મોઢા સામે પડેલી ગાંસડીમાંની વસ્તુની માફક મોક્ષ તો અમારે સ્વાધીનનીજ વસ્તુ છે. હે દેવ ! ભક્તિનો આનંદ ભોગવવાની જીવમાત્રને તક મળે છે તો ખરી, પણ તે આનંદને આપવાની તમારી રીત વિચિત્ર છે. મોક્ષ તો અમારું કુદરતી સ્વરૂપજ છે. આથી કરીને જે અમારું છેજ તે તમે અમને આપો એમાં શી મોટી વાત છે ? તો પણ અમે તેનાથી મળતા આનંદને લીધે ત્યાં અમારું હિત છે એમ માનીને તેનો

સ્વીકાર કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમને તો તું ઘણી ખુશીથી ફરી ફરી જન્મ આપતો રહેજે; પણ દક્ષ એટલું કરજે કે, તારા ચરણો પ્રતિ અમારી ભક્તિ કદાપિ વિચલિત થાય નહિ.

૮૯૭-ભગવાનનું ચિંતન કરવાને માટે ઉત્તમ ઘડી, પણ ભોવાની જરાય આવશ્યકતા નથી. જેના મોઢામાંથી નિરંતર હરિનામનું રટણ થતું હોય તેનું મોઢું અતિ શુભ છે. જેને એકલો હરિવિષયક શ્રદ્ધાજ પ્રિય છે અને બીજું બધું વ્યર્થ તમાશા સમાન છે તેને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે હું સૌને આપોજ ઉપદેશ દઉં છું.

૮૯૮-જે જે વ્યવહાર કરતાં ગોવિંદ અને આપણી વચ્ચે આંતરો પડી જાય અને આપણે હરિવિમુખ થઈ જઈએ તે બધાજ વ્યવહાર ગાંધક સમજવા. હે દેવ ! હું જ્યાં બેઠો હોઈશ ત્યાં હું તમારા ચરણમાંજ મારા ચિત્તને પરોવી રાખીશ અને તમારા સ્થાનને બેઠો બેઠો ભોજા કરીશ. અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી આ બધોજ પ્રપંચ કલ્પિત છે અને મનથી જિજ્ઞાસુ છું એવું સમજાઈ જવાથી, આપોઆપ પ્રપંચનો નિપેધ થઈ જાય છે. દોરડાને ઠેકાણે મનથી કંઈપી લીધેલા સાપની ભ્રાન્તિ થાય છે તેમ આ આખો પ્રપંચ પણ સ્વકલ્પિત છે અને તેથી તે પાપરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે વિશ્વનો પાલનહાર પરમાત્મા સંપૂર્ણ વિશ્વની અંદર તેમજ બહાર બધે છે એવી માન્યતામાં હું તો આનંદપૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરતો રહું છું.

૮૯૯-દેવ, પોતાના ભક્તે રાંધેલા અનાજને માટે તાકીને બેસી રહે છે અને બોલ લોકો અનેક પ્રકારનાં મુખદાયક ભોજન અર્પણ કરે છે, તો તે પણ તેમને શ્રીકાં લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણગોપાળનો આવો સ્વભાવ છે. તેમને એક શુદ્ધ શાવજ પ્રિય છે. તેમને પોતાના

લક્ષ્મીનું એકું ખાવાનું ગમે છે અને બીજાનાં હવિષ્યાન્નને પણ ઠોકરે મારે છે. તુકારામ કહે છે કે અનેક પ્રકારના વેપને ધારણ કરનારા અનંત ભગવાન ભાવિક લક્ષ્મીને માટે સુલભ છે.

૯૦૦-જેનામાં કોઈ પણ જાતની લેશમાત્ર પણ યોગ્યતાજ નથી એવા અનધિકારી લોકોનું જીવન નિરર્થક છે; એવા લોકોને ફક્ત એટલું જ કહીએ કે હરિનું સ્મરણ કરવું એજ સૌથી સુલભ સાધન છે. એમાં તમને કશો શ્રમ કરવો નહિ પડે. મરણનો સમય આવી લાગશે ત્યારે બીજા બધાજ ઉપાય નકામા થઈ પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે સૌ મનુષ્યો ! તમે ફક્ત હરિ-સ્મરણમાંજ તમારા મનને સ્થિર કરી રાખો.

૯૦૧-પોતાના લક્ષ્યો જેવાં જેવાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તેવાં તેવાં રૂપ ભગવાન ધારણ કરે છે. સર્ગજી અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ બેઉના આશ્રયરૂપ પાંડુરંગ પોતાના ચરણને એક સરખી રેખામાં ગોઠવીને ઇંટના ઉપર બિભા રહ્યા છે. સાકરના ગાંગડાને જ્યાંથી ચાખીએ ત્યાંથી તે ગળ્યોજ લાગે; કારણકે તે બધી તરફથી મીઠોજ છે. એની અંદર આટલું ગ્રાહ્ય અને આટલું ત્યાજ્ય એવું કંઈ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જીવ જોનું જોનું સેવન કરે છે તે બધું હરિજ ભોગવે છે.

૯૦૨-જે લક્ષ્મી ધર્મ-કર્મનું યથાકાળ આચરણ કરે છે તેની આગળ ભગવાન, પોતાનું ભગવાનપણું વેગળું મૂકી દઇને કીડા કરે છે. તે ભોળો ગોખાજ બનીને તેની સાથે ખેલ ખેલે છે અને લક્ષ્મી તેને જે કંઈ કરે તે બધું જ કરવા દે છે અને તે બધું સહન કરી લે છે. જેઓ યજ્ઞોમાં મંત્રોપચાર સહિત આહુતિઓ આપે છે, તેમના તરફ દેવ ઉઠાસીનભાવ ધારણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે યોગ્યતાવાળાઓને ભગવાન બનાવી કાઢે છે

અર્થાત્ તેમના હૃદયમાં પ્રકટ થતા નથી.

૯૦૩-શ્રીહરિના નામનો મહિમા પુરાણોએ ખૂબ વખાણ્યો છે. હરિનામનું જે કોઈ કીર્તન કરશે તે હરિરૂપજ્ઞ બની જશે. શિવજી પોતે એ નામનેજ શ્રેષ્ઠ મંત્ર માનીને સદાકાળ પરમ પ્રીતિપૂર્વક તેનો જપ કરે છે. આ શ્રેષ્ઠમંત્ર અત્યંત હિતકારક અને સર્વોત્તમ છે; એટલુંજ નહિ પણ સર્વનો સાર છે. હે દેવ! તમારું 'બ્રહ્મકર્મ' એવું એક નામ છે. નારદમુનિ ત્રૈલોક્યમાં ભ્રમણ કરતી વખતે હાથમાં વીણા લઈને એજ નામનું ગાન કરતા કરતા જાય છે. પરીક્ષિત રાજા એજ નામનું સ્મરણ કરવાથી કૃષ્ણ સાતજ દિવસમાં મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત બનીને ઊભા રહ્યા. વાલ્મીકિ ઋષિ જે પ્રથમ લીલ જાતિના હતા, તે એજ નામના ચિંતનના પ્રભાવથી ઋષિ બની ગયા અને રામાવતાર થતા પહેલાં રામાયણની રચના કરવા સમર્થ થયા અને મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી ગયા. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! વેદ તમારું સગુણ અને નિશુણ બેઉ રીતે વર્ણન કરે છે, તેમ છતાં પણ તમારાં કોઈ પણ જે નામની વચ્ચે કશો તફાવત નથી.

૯૦૪-સૌ ગ્રાણીમાત્ર પ્રતિ તેમના તેમના અધિકાર મુજબ દયાલાવ રાખવો, પણ સંતજનોની આગળ તો સર્વતોલાવે શરણાગતિનોજ ભાવ દર્શાવવો. તમે જે કાંઈ શીખ્યા હો તેનું જો મનમાં અભિમાન કર્યું તો તમે જરૂર ચમલોડવાસી થવાનાજ. જેમ હીરા, માણેક, પારસમણિ, મહોર, એ બધા પથ્થરની જાતના નથી, તેમ સંતજનો પણ મનુષ્યની કેટિના નથી. જીજ્ઞાસુ નહીં-નાળાંઓને જે ગંગા અને સગુદ્રના સમાન માને છે તેના જેવો અધમ નર આખા સંસારમાં બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. આકાશમાં તારાઓ તો અસંખ્ય છે, પણ તેમને કાંઈ ચંદ્ર અને

સૂર્યના બરોબર ગણી શકાય ? તુકારામ કહે છે કે જેના સ્વભાવ-માં નમ્રતાનો અંશ નથી તે માણસ પોતાની ધાતુ જેવો નથી પણ સાધારણ લોખંડના જેવો કઠણ છે.

૯૦૫-મને તો એક પંઢરીનાથના નામ સિવાય બીજું કંઈ ખોલવાનું ગમતું જ નથી. મને તો તેમના એકલાની જ કથા કરવાનું અને તેમના નામનું કીર્તન ગાવાનું તથા શ્રવણ કરવાનું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે એક વિઠ્ઠલદેવના સિવાય હું બીજા કોઈને માનનાર નથી. એ બાળત સંતજનોને જે કહેવું હોય તે લલે કહે.

૯૦૬-ઓ મારા રનેહી સંબંધીઓ ! તમે તમારા ડહાપણને એક પોટલીમાં બાંધીને દોઢ જગ્યાએ મૂકી રાખો. દેવની આગળ તો એકલી ભાવભક્તિનું જ પ્રયોજન છે. તમે મન, વાણી અને કર્મદ્વારા અનન્ય ભાવે પાંડુરંગનું શરણ લેજો. એટલું કર્યો તો તમારાં બીજાં બધાં જ કામ પાંડુરંગ પોતે જ કરી લેશે. નકામા તર્કવિતર્ક કરીને વ્યર્થ સમય ગાળતા નહિ. એ તર્ક નથી પણ કૃતર્ક છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિની આગળ ભાવભક્તિ સમર્પિત કરવા ઉપરાંત બીજું જે કંઈ કર્યો તે બધું જ વ્યર્થ છે.

૯૦૭-દેવનાં દર્શન કરવાને માટે બીજાં કંઈ પણ સાધન-ભજનની જેટલી ખટપટ કર્યો, તેટલી બધી જ નકામી જવાની છે એમ સમજ લેજો. ફક્ત તમે તમારા હૃદયને શુદ્ધ કરી દઈને એકાગ્ર ચિત્ત વડે ભગવાનનું ધ્યાન કરો એટલું જ ઘણું છે. કામ-કોષાદિ પદ્ધતિઓનો વાસો અંતઃકરણની અંદર હોય છે; તેમને જડમૂળ સહિત ઉખાડીને બહાર કાઢી મૂકજો. તુકારામ કહે છે કે જેના હૃદયમાં તૃષ્ણાનો એક અંકુર પણ બાકી રહ્યો ન હોય ત્યાં જ દેવ નિવાસ કરે છે.

૯૦૮-જેના ચિત્તની અંદર જરા જેટલો પણ સંશય ન હોય

તે મુક્ત છે; અને જેના ચિત્તમાં લજ્જા, ચિંતા, મોહ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ રહી સહી પણ પડી રહી હોય તે બદ્ધ જ છે. એકાંતનું સેવન કરનાર શાંતિજન્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને લૌકિક ફલનું અનુસરણ કરનારો દુઃખનો લોકતા યાય છે. તુકારામ કહે છે કે દુઃખમાંથી છૂટા થઈને સુખની પ્રાપ્તિ કરવાનો ઉપાય છે તો ઘણો સહેલો, પણ લોકોને તેનું જ્ઞાન નહોવાથી તેઓ બીજા નાના પ્રકારના ઉપાયોની ખટપટમાં ભેરવાઈ પડે છે.

૯૦૯—નાના પ્રકારના મતવાદી લોકોનો ઉપદેશ જે સાંભળે છે તેના જેવો દોઢ ઝાઘો બીજો કોઈ નથી. રવકતાં ઢોરની માફક ચમદૂતોના હાથનો માર ખાવાનો સ્વાદ તેમને આખરે મળનાર છે. ઘણાંય શબ્દજ્ઞાની પંડિતમન્યો પોતાની લેદ્ધબુદ્ધિને અનુસરતા પોતપોતાના મત મુજબ વેદવેદાંતના અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિના પ્રતિ જેઓ ભાવભક્તિ દાખવતા નથી, તેમનાં મોઢાં ઉપર આખરે ધૂળજ પડવાની છે.

૯૧૦—હે દેવ! તમે મારી એક પ્રાર્થના કાને ધરો. મારે મોક્ષ જોઈતો નથી. મોક્ષગતિ પામવાની મને મુદ્દલે ઇચ્છા થતી નથી. તેને બદલે મને તો નીચેની પંક્તિઓમાં વળુંવેલી દિયતિમાં વધારે સુખ યાય છે. મને વૈષ્ણવ ભક્તોનાં ઘરોમાં રહીને તેમની સાથે પ્રેમાનંદનું સુખ આપવાનું જમે છે. એવા ભક્તોનાં ઘરોમાં ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓ હાથ જોડીને ઊભી રહી હોય છે. મને વૈકુંઠવાસ કરવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી; કારણકે ત્યાંનું સુખ પણ આખરે નાશવંત હોવાથી એક દિવસ તેનો છેટો આવી જાય છે. હરિ-કીર્તન કરતાં કરતાં હરિનામ-સ્મરણ દ્વારા જે આનંદ મળે છે તેનો સ્વાદ અપૂર્વજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે મેઘશ્યામ! તમને તમારા નામના મહિમાની શી ખબર? તેનું સુખ હું પૂર્ણપણે

લોગવ્યાજ કરું છું, તેથી કરીને મને તો પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરીને આવું સુખ લોગવવાનું ઘણું ગમે છે.

૯૧૧-એક કેશવ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવની પૂજા કે સેવા હું કરનાર નથી અને તેમને માનનાર પણ નથી. મારા ઈષ્ટ દેવના શરણમાં રહેતાં મને એવી કંઈ વસ્તુની જોટ છે કે જેથી હું બીજા દેવની આગળ યાચના કરવા જઈ ? હું બીજા કોઈ પણ દેવની કીર્તિ કાને સાંભળનાર નથી તેમ મારે મોઢથી હું તેનું વર્ણન કદી કરનાર પણ નથી. મને મારા એક વિકૃલ દેવના સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા નથી; અને મારી આંખે હું વિકૃલના શ્રીમુખ સિવાય બીજું કશું જોનાર પણ નથી; તેમ પંઢરીનાથના સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવની પાસે જનાર નથી. હું મોક્ષપ્રાપ્તિની આશા રાખતો નથી, તેના સંગંધી કશે વિચાર કરતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ જાતની ચેષ્ટા પણ હું કરવાનો નથી. મને જન્મમૃત્યુના ચક્કરનો મનમાં કશે ભય નથી. તુકારામ કહે છે કે એકલા કેશવને ષાદ કરીને મારા જીવને હવે બીજું કંઈજ ગમતું નથી.

૯૧૨-હું મતવાદી લોકો પોતપોતાના મતની સ્થાપના કરવાના હેતુને સિદ્ધ કરવા પૂરતુંજ બોલે છે, પણ મારો ઉપદેશ તેમના જેવો નથી. મારા ઉપદેશનો આધાર સત્યના ઉપર છે. મારાં વચન અને મતવાદીઓનાં વચન એ બેના વિષે પૂજા પુદ્ધિ-પૂર્વક વિચાર કરવાથી કોણ ખરો ને કોણ જોટો તે સમજાઈ જશે. મારા શબ્દો એકદેશીય નથી. જે કોઈ તેમના વિષે વિચાર કરીને તેમને ગ્રહણ કરશે તેને માલૂમ પડશે કે, તેમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડનાં જેવી વિશાળતા છે. તુકારામ કહે છે કે સુર લોકોને મારી આટલીજ પ્રાર્થના છે કે અનેક મતમતાંતરને વિષે વિચાર કરવાનો તમારે શ્રમ કરવોજ નહિ.

૯૧૩-પોતાના અંત કરણુમા કોઈ પણ પ્રકારના સશયને સ્થાન આપવું એ એક દોષ છે. પુણ્ય અને પાપ એ મનના શુભ અને અશુભ સંકલ્પોના પરિણામ છે, એટલા માટે શુભ સંકલ્પ કરવા એજ ઉત્તમ છે જેવું બીજા તેવાજ તેના શુભ અથવા અશુભ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માજ હિત સમાયેલું છે

૯૧૪-તમારે ચતુર વક્તા થવાની ઠે મુજ્જા શ્રોતા બનવાની ચેષ્ટા કરવી નહિ કક્ષત ચિત્તની અદર હરિવિષયક ભાવને ધારણ કરીને બેસી રહેવું એટલુંજ જે કોઈ કરી શકશે તે આ સ સારમા કૃતાર્થ થઈ જશે-તે કૃતાર્થજ થઈ જશે પરબ્રહ્મનો નિવાસ તેના હૃદયની અદરજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. તમારે મોહુ ધોવાની અને રનાન કરવાની ખટખટમા પડવુંજ નહિ. તેમ કરવાને બદલે બધો વખત રામનામનો જપ કરતા રહેશો તો તેટલુંજ ઘણું થઈ પડશે જે ભૂત માત્રના પ્રતિ કૃપા રાજા નારા દયાળુ દિલના હશે તેઓ જપ, તપ, ધ્યાન, યોગ, મુક્તિ, એમાની કોઈ પણ બાબતની પરવા કરતાજ નથી તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય બધું જાણી લીધા પછી જાણવાની ઇચ્છા નેજ મનમાથી કાઢી નાખશે તે અનતને (ઈશ્વરને) બીજા જીવો કરતા વધારે પ્રિય લાગે છે

૯૧૫-જેટલી ક્ષણ પાહુરગતુ ચિત્તન થયા જરૂરે તેટલી ક્ષણના ઉપર કાળની સત્તા ચાલી શકશે નહિ કાળ હમેશા મનુષ્યના આયુષ્યનું માપ કર્યાજ કરે છે, પણ જેટલી ક્ષણો હરિ કથામા વ્યતીત થઈ હશે, તેટલી ક્ષણોનો હિસાબ રાખવાનો અધિકાર કાળને મળ્યો નથી, એટલા માટે મારા વિઠાળાના મહિમાની સ્તુતિ કરવાની ગીત ગણે લોકમા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે તુકા

રામ કહે છે કે ગોપાળનું મંગલ કરતા ગહેવું એજ મનુષ્ય-જન્મ ધાગલું કરવાનું વાસ્તવિક ક્ષેત્ર છે.

૯૧૬-કવિતાઓ જોડનારા કવિઓ તો ઘેરઘેર પાક્યા છે પણ તેમના કાવ્યોમા પ્રાસાદિકતાનો એક છાટો પણ દીઠામા આવતો નથી. આવા લગાડ કવિઓ જગતમા કવિ તરીકે પ કાવાની ઉમેદ રાખે છે, પણ તેમ કરવા જતા આખરે પોતેજ ફસાઈ મરવાના છે તે વાતનો તેઓ વિચાર કરતા નથી પ્રાસાદિક કવિઓની કવિતાઓમાથી મારા સારા વચનો તેઓ તફડાવી લે છે અને તેમના વડે તેઓ પોતાની રચના કરવા મ ડી ભય છે તુકારામ કહે છે કે આવા કૃત્યનું પરિણામ ઘણું માડું આવશે એવું તેઓ ભણતા તો હોય છે, છતાં ભણી જોઈને આખમિચામણા કહે છે

૯૧૭-પોતાની સગી માની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓનું જેમ મોડું પણ જોવું ન જોઈએ, તેમ પોતાના ગુરુના પ્રતિભક્તિ-હીન હોય એવા શિષ્યોનું પણ મોડું જોવું નહિ એના કરતાં તો એકલા રહેવું એજ વધારે સારું છે તેમ કરવાથી આપણા ભજનમા વિદ્ય નહિ નિઃકાળોર લોકોના સમાગમમા તો કદી આવવું જ નહિ, ગરબુ કે તે અકાળોના પેટમા નરી વિયમતા જ ભરેલી હોય છે તુકારામ કહે છે કે હું સજ્જનો ! જેમને જોતાની વારનેજ પાપમા વધારો થતો હોય તેવાની સાથે કદી વાતચીત તો કરવીજ નહિ

૯૧૮-ભગવાનની કથા કરીને તેના ગદલામા જે કોઈ દ્રવ્ય લેશે અથવા એવાને જે કોઈ દ્રવ્ય આપશે તે બેઉ નરકવાસી થશે તેમને રોરવ અથવા કુલીપાક નરકની ચાતનાઓ ભોગવવી પડશે એવી અવસ્થામાથી તેમને છોડાવવાને માટે ભગવાન નારાયણને પણ કદી દયા આવવાની નથી તરવારની ધારના જેવી

ધારવાળાં પાંદડાંની સાથે તેમની કાયાને ઘસવામાં આવશે અને તેથી તેમને સર્વોંગે ક્ષત થઈ જશે. વળી ગરમ ગરમ જમીનના ઉપર થઈને તેમને પેટ ઘસડીને જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો યમના હાથમાં એવા સપડાઈ જશે કે, તેમની નરક ચાતનાનો કદી અંતજ નહિ આવે.

૯૨૯-જે માણસ શ્રીહરિના પ્રતિ ભક્તિભાવ સિવાય બીજી ત્રીજી આળપંપાળ વાતોની ચર્ચા કરે અથવા એવા નકામા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે, તેના બોલ કાને સાંભળવાજ નહિ; કારણકે હરિવિષયક ભક્તિની જગ્યાએ દેવતાદૈતવાદની જે કોઈ ચર્ચા કરશે અને એવી ચર્ચા જે કોઈ સાંભળશે તે વક્તા અને શ્રોતા બેઉને ક્ષત નિરર્થક શ્રમ ઉપરાંત બીજું કશું ફળ મળનાર નથી. હું બ્રહ્મ છું, એવું જે મોટેથી કહે અને પાછો પોતાના શરીરનું પાલનપોપણ કરવાની ખટપટ કરતો ફરે તેવા દુષ્ટ, લખાડ અને મિથ્યાવાદીની સાથે કદી બોલવુંજ નહિ. જે નાસ્તિક-દંભી માણસ વેદ વિરુદ્ધ વાત કરશે, સંતોના સમાજમાં તેનું મોહું કાણું મેશ જેવું થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ બ્રહ્મ નિરૂપણ કરતી વખતે દેવ અને દેવના ભક્તોની વિરુદ્ધ બોલશે તે કૂતરાનું માંસ ખાનાર અંડાળના કરતાં પણ અધમ છે.

૯૨૦-જે જે કોઈ વેદવડે અનુમોદિત છે તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળી લેજો. તેમના સંજીવની મારા વિચાર હું સંતોની સમક્ષ કહી સંભળાવું છું. એક દેવ દ્વારા બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ છે; તે પોતપોતાનાં યુગ્યોના ઓછાવત્તાપણાને આધારે થઈ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં તો સૌની ઉત્પત્તિનું મૂળ એકજ હોય છે અને તે મૂળ શ્રીહરિજ છે. શ્રીહરિમાં આદિ, મધ્ય અને અંત એવા લેહ સંભવતા નથી. આંખો, બેરહી, વડ,

ખાવળ, અંદન વગેરે વૃક્ષોના શુણ્ણ-અવશુણ્ણમાં ધણે તફાવત
જોવામાં આવે છે, પણ તે સૌને અગ્નિમાં સળગાવી દઈશું તો
તેઓ બધાં પાછાં એકરૂપ બની જશે. એવી રીતે જેઓ અત્યારે
શુણ્ણ અને સ્વભાવમાં એકબીજાથી ભિન્ન છે તેઓ તેમના સૌના
મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન શ્રીહરિમાં જઈ મળે એટલે પાછાં એકરૂપ
થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે ત્યાંસુધી મનની ઉન્નત અવસ્થા
થઈ ન હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રોએ બતાવેલા વિધિમાર્ગને અનુ-
સરીનેજ ચાલવું જોઈએ.

૬૨૧-સર્વ તીર્થોનું મૂળ અને સર્વ વ્રતોનું ક્ષણ જે દેવળ
પ્રદક્ષ છે અને તેજ પંઢરપુરના સ્વામી વિઠોળા છે, તેમને હું મારી
સગી આંખે જોઈ શકું છું. અત્યાર સુધી તેમનું દર્શન કરવાનું
સુખ મારી આંખોને મળ્યું ન હતું તેથી કરીને તેઓ ગિચારી
ઉપવાસી હતી. આજે તેમણે દેવનું દર્શન કરીને પારણાં કર્યાં
છે. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણાધાર અને આનંદના આદિસ્તોત ભગ-
વાન કેટલે હાથ દઈને ઊભા રહ્યા છે. અગ્નિલ જગતના સર્જનહાર,
દેવળ કૃપાનાજ સમુદ્રસમાન અને પોતાના દીન ભક્તોના પ્રતિ
અત્યંત માયાળુ હોવા છતાં હુષ્ટોને માટે કૃતાન્ત કાળસમા
શ્રીહરિ, જેમનું દેવગણ નિત્ય ચિંતન કરે છે અને શ્રેષ્ઠ મુનિઓ
ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં જેમનું દર્શન કરે છે એવા શ્રીહરિનું સ્વરૂપ
નિર્ગુણ પ્રદક્ષથી પૃથક્ નથી, પણ જેઉં એકજ અને અભિન્ન છે.
તુકારામ કહે છે કે જે ભગવાનને શ્રુતિઓ પૂરા સમજી શકી નથી,
તેમને મેં નામસ્મરણનાં કીર્તનો ગાઈને પ્રાપ્ત કરી લીધા છે.

૬૨૨-જે ક્ષણે દેવના ચરણમાં મારી યુદ્ધિ સ્થિર થઈ ગઈ,
તેજ ક્ષણે મારા મનના બધા મનોરથ સિદ્ધ થઈ ગયા. મારા
જીવાત્મા કિયારહિત અવસ્થામાં આવી જઈને સમાધાનનો એવો

આનંદ લોગવતો થઈ ગયો છે કે મનના ક્ષોભ અને વિહ્વળતાનું
તો હવે મને સ્મરણ પણ રહ્યું નથી. દેવના પ્રેમાનંદમાં ડૂબીને
મારું મન એવું સુખી અને સંતુષ્ટ થઈ ગયું છે કે ત્રિવિધતાપ-
જનિત દુઃખ તે ક્યાંનાં ક્યાં આવ્યાં ગયાં છે ! સર્વ પ્રકારના
લાભમાં જે શ્રેષ્ઠ લાભ છે એવા ભગવાન પાંડુરંગ, તે તો મારી
જીભના ટેરવા ઉપરજ આવીને બેસી ગયા છે અને મારા હૃદયની
અંદર તેમના અંગનો સ્પર્શ મને થયા કરે છે. પરમાત્મસ્વરૂપની
સાથે જેનો યોગ થઈ ચૂક્યો છે એવા જીવનનો ઝરો મારા અંતઃ-
કરણની અંદર કૂટી નીકળવાથી મારી દૃષ્ટિએ આપું વિશ્વ પર-
માત્માની અંદર લય પામી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ
અનેક નાની નાની નદીઓનાં પાણી વહી વહીને જ્યારે ગંગાની
અંદર લેગાં થાય છે ત્યારે ગંગા નદીમાં પૂર આવે છે અને નદી
જેઉ કિનારેથી છલકાઈ જાય છે, તેમ મારું અંતઃકરણ પરમાત્મ-
બોધના પૂર વડે ટકોટક ભરાઈને છલકાઈ જવા માંડ્યું છે.

૯૨૩-દેવ આપણા ઉપર કૃપા કરીને આપણી પ્રાર્થનાઓ-
નો ઉત્તર આપે એજ તેમનો પ્રસાદ માની લેવો જોઈએ. એવી
કૃપાથી ઉત્પન્ન થતા આનંદ વડે આપણા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરી
લેવી. ઘણા લોકોને તેમનાં ભાગ્યનો ઉદય થયેલો હોવાથી પર-
માર્થની નોકા તેમને હાથ લાગી ગઈ છે; હવે તેમણે વિલંબ ન
કરતાં પોતપોતાના લક્ષ્ય ઉપર પહોંચી જવાનો ઉદ્યમ કરવા
મંડી જવું જોઈએ. જે સાધનની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ હતી તે
તમારું ઘર પૂછતી ચાલી આવી છે, માટે હવે તેનો ઉપયોગ કરી
લેવાને જદલે તેને હાથમાંથી જોઈ બેસવાની ભૂલ કદી કરશો
નહિ. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થરૂપી માલતમારી જિહ્વા અને
શ્રવણ દ્વારા અંતઃકરણમાં દાખી દાખીને કાના સુધી ભરી લેજો.

૯૨૪-પાપપુત્ર અને મુખદુઃખાદિ અનુભૂતિઓની રેંટમાળ એકળીવતને ધકેલતી ચાલીજ આવે છે. આ જાણે તમારો મેં મારી આંખે જોઈ લીધો છે. તમામ જીવોને કાળ નચાવી રહ્યો છે. કોઈ વાર તેઓ સ્વર્ગની અંદર ઘસડાઈ જાય છે; ત્યાં નાના પ્રકારના દિવ્ય ભોગ ભોગવ્યા પછી પુત્રનો ક્ષય થઈ જતાં પાપનાં કુળ ભોગવવા માટે નરકમાં ઘસડાઈને જઈ પડે છે. આ રીતે એકના દોષની પાછળ બીજો દોષ અને તેની પાછળ ત્રીજો, એમ અનુક્રમે ચાલ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે આ જાણે જોઈને મારા મનમાં તો મોટો લય પેદા થયો છે. હવે તો હે નારાયણ ! તુજ મને તારી કેટે બેસાડીને આ જાવચક્રમાંથી બહાર તેડી લાવ.

૯૨૫-એક વાર મોટથી વચન આપ્યા પછી ફરી જનાર મનુષ્ય અધમ કહેવાય છે. નારાયણ તો તેવો અધમ હોયજ નહિ. એવા નારાયણ મને પોતાનો માની લીધો છે. તે એવા સમર્થ છે કે તેમને હું જરા પણ લારે પડવાનો નથી. આથી કરીને મારે માટે સંમારની ઉપાધિ જરાય રહી નથી. દેવના યોગ વડે મારું બધુંજ પૂર્ણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે હું તેમની એકલાનીજ કીર્તિનું વર્ણન કર્યા કરીશ. એ કામની વચમાં હું બીજા કોઈ પણ જાણતને લગતા સ કલ્પને આડે આવવા દેનાર નથી.

૯૨૬-હરિકથા કહીને તેના બહલામાં જેઓ પૈસા લે છે અને એવા લોકોને જેઓ પૈસા આપે છે તે બેઉ નરકે જાય છે. નિરંતર રામનામનુ સ્મરણ કરતા રહીને પૂર્ણ અનુભવ કરી લેવો જોઈએ. હરિનામના સિવાય બીજા કોઈ મનને લલચાવે એવા શબ્દાદિ વિષયની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડશે નહિ જો એવું કરશે. તો તે અપરાધની સજા ભોગવવાને માટે તમારે યગલોકમાં જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે આખા જગતને તમે તુચ્છ માની લેજો.

જેઓ તેમ ન કરતાં લોભને વશ થઈને જગતની આગળ હાથ ધરતા ફરે છે, તેમના જીવતરને ધિક્કાર છે !

૯૨૭-દૂધની ખીર હોય છે તો મીઠી, પણ તેમાં ખાંડ નાખી હોય તોજ; મતલબ કે ખાંડની સહાયતાને લીધેજ ખીર ગળી લાગે છે. તેવી રીતે ભક્તિ વિનાનું નયું પ્રવક્તાન ખાંડ વિનાના દૂધના જેવું મોણું લાગે છે. જો રસોઈમાં મીઠુંજ ન હોય તો તે રસોઈ ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તોપણ કોઈને લાવેજ નહિ. આંધળો માણસ મહેનત કરીને વસ્તુઓને ઝોળખતાં શીખે, પણ તે માત્ર તેમનાં નામજ જાણી શકવાનો; રૂપરંગનો તેને કદી અનુભવ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તંખૂરામાં ખરેખરી અગત્યની વસ્તુ તેનો તાર હોય છે.

૯૨૮-પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ ભગવદ્બુદ્ધિની ભાવના કરીને જે માણસ નમ્ર જની ગયો છે, તેણે પોતાના હૃદયની અંદર અનંત પરમાત્માની પધરામણી કરી લીધીજ છે. આવી રીતે શ્રીરંગ- (ઇશ્વર)ને જીતી લેવામાંજ ખરેખર ચરાતન રહેલું છે. સૌના પ્રતિ નમ્રભાવ રાખવામાંજ પૂર્ણતાનું બીજ છે. તુકારામ કહે છે કે પાણી પાતળું છે, તેથી કરીનેજ તે છેક તળે સુધી ચાલ્યું જાય છે અર્થાત્ તે પોતાના નમ્રપણાને લીધેજ પૂર્ણતાને પામે છે.

૯૨૯-પારસમણિ પોતાના સામર્થ્ય વડે લોખંડને સોનું બનાવી દે છે; તેવી રીતે હે પંડરીનાથ ! તું મારા ગુણદોષ તરફ નજર કરીશ મા. ગામમાં થઈને વહી જતાઈ વહેળિયું છે તો ઘણા ગંદા પાણીથી ભરેલું, પણ ગંગા તેના મેલાપણાનો વિચાર ન કરતાં તેને આત્મસાત્ કરીને પોતાના જેવું બનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે કસ્તૂરીની સાથે રહેવાથી માટીમાં પણ કસ્તૂરીની સુવાસ બેસી જાય છે.

૯૩૦-કેટલાએક ગુરુઓ એવા હોય છે કે ઠાઈ છાશ પીર-
ત્રવા આવે ત્યારે કહેશે કે મને નહિ, મારા શિષ્યોને આપો;
અને જ્યારે દૂધ પીરસાય ત્યારે કહેશે નારાયણનું નામ દઈને
મારાજ ભાણામાં રેડી દો. આવા જે જ્ઞાનીઓ હોય છે તેઓ
ખરૂં જોતાં ચંડાળ સમાન છે અને પોતાની વિષયતૃષ્ણાને તૃપ્ત
કરવાનીજ ખટપટ કરતા ફરે છે. તેઓ પોથીમાંના રીંગણાના
જેવી નીતિ રાખીને ક્ષત દુનિયાનેજ સદુપદેશ દેવાનો ધંધો
લઈ બેઠા છે. તેઓ ક્ષત શિશોદરપરાયણ હોઈ પાશવી વૃત્તિઓના
દાસ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે એવા ગુરુઓનાં આચરણ
ક્ષત લૌકિક કીર્તિ સંપાદન કરવા પૂરતાંજ હોય છે.

૯૩૧-પ્રદક્ષિણાશ્રમીઓએ વેદાદિક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું,
ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ યજ્ઞન-યાજ્ઞનાદિ પટ્ટકર્મો કરવાં, વાનપ્રસ્થા-
શ્રમીઓએ પોતાની અને પોતાની સ્ત્રીની વચ્ચે એક લાકડી
મૂઢીને સુવું અને સ્ત્રીની સાથે એક શય્યામાં સૂઈને પણ સંયોગી-
વિયોગીની મિશ્ર સ્થિતિમાં રહેવું; પછી જ્યારે સંન્યાસ દીક્ષા
લેવાનો વખત આવી પહોંચે ત્યારે સંન્યાસી ળનીને તમામ
સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવો. એમ કરતાં જ્યારે પરમહંસ અવસ્થાને
યોગ્ય થવાય ત્યારે જ્ઞાતિ કુળને-લગતા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને
સહજસ્થિતિમાં રહેવું. જે આવેા ઉપદેશ આપે છે અને છતાં
પોતે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી વિપરીત આચરણ કરે છે તે પતિત છે
એવો શ્રુતિનો નિશ્ચય છે. તુકારામ કહે છે કે વિધિ-નિયમોનું
પાલન કર્યા સિવાય કદી પણ લાલ થનાર નથી. અનિયમિતપણે
આચરણ કરનાર કેવળ દુઃખ અને કલેશનેજ વહોરી લે છે.

૯૩૨-હું તો દેહક્ષેત્રનો સંન્યાસી છું. મેં મારું શરીર
શ્રીહરિના સ્વરૂપના બોધથી ભરપૂર કરી દીધું છે, મેં મારા

અંતઃકરણમાંથી આશા અને કામનાને જડમૂળથી પકડીને બહાર ફેંકાવી દીધી છે. મને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડનારા એકલા પાંડુ-રંગજ છે, એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થઈ જવાથી મારામાં સ્વાભાવિક રીતે અચાચક વૃત્તિનો ઉદય થઈ ગયો છે. મેં સ્થૂળ દંડને ઠેકાણે સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપી અખંડ અને સદાકાળ ઊભો ને ઊભોજ રહે એવો આત્મિક દંડ ધારણ કર્યો છે. મૂળ અજ્ઞાનાદિ વૃત્તિઓનું મેં મુંડન કરાવી દીધું છે. બધાંયરૂપી કૌપીન ધારણ કરીને મેં મારી દેહબુદ્ધિની બહાર મારો નિવાસ બનાવી લીધો છે. મેં મારી વાણીનો વ્યાપાર સાચા વાચ્ય શ્રીહરિને સમર્પિત કરી દીધો છે. સ્વરૂપની અંદર મનને નિશ્ચળ પડેલી રાખીને હું કાળનો પણ કાળ બની ગયો છું. લોકસમાજને આલડછેટ જેવો માનીને હું અનન્ય ભાવ વડે એકાંતવાસી થઈ ગયો છું અને કાર્ય-કારણ પૂરતોજ વ્યવહાર કરી છૂટું છું. એકજ નિયમને દૃઢતાથી પકડી રાખીને મેં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે હું ઉપર ઉપરથી સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરનાર ઢાંગી સંન્યાસી નથી કે જેવા આજે વેદાંતની વાતો કરતા ફરે છે; હું તો વેદનું સાચું રહસ્ય નિતારી નિતારીને બતાવી દઉં એવો સાચો સંન્યાસી છું.

૯૩૩-ફક્ત પોતાના શરીરનો નિર્વોહ ધાય એટલાંજ અન્ન-વસ્ત્ર મેળવી લઈને પર્વતની કંદરામાં અથવા પર્ણકુટિ બાંધીને તેમાં નિવાસ કરવો, કોઈ પણ જાતના વિષયને લગતા મોહના બધાંયમાં ચિત્તને ગૂંથવાઈ જવા ન હેતાં, અંતઃકરણની અંદર નારાયણનું ધ્યાન કરવું. લોકોની સાથે આજુ-બોલવું-ચાલવું નહિ અને તેમની સાથે જાહુ નિકટના સમાગમમાં આવવું નહિ. પોતાની બુદ્ધિને સ્વાધીન રાખીને ઇન્દ્રિયદમન કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોનું નિર-

સન કરીને નામસ્મરણ કરવામાં ક્ષણેક્ષણનો મહુપયોગ કરવો.

૯૩૪-હૈ શ્રીહરિ ! અમે જેવા છીએ તેવા પણ તમારા શરણાગત કહેવાઈએ છીએ; એટલા માટે પતિતને પાવન કરવાનું તમારું જે ગિરુદ છે તેને તમે જુદું પડવા દેશો નહિ. જે કે મારું ચિત્ત તો શુદ્ધ થયું નથી, તોપણ હું તમારો ભક્ત છું એવો મારો દાવો છે. તુકારામ કહે છે કે મારા જેવા ગરીબની પામે તમારા નામ સિવાય બીજું છે પણ શું ? એટલા માટે હું તમારા નામનું રટણ કર્યા કરું છું.

૯૩૫-હૈ સૌ મનુષ્યો ! આ દેહ નાશવંત હોવાથી નિપ્પથનાર જ છે, એમ સમજીને તમે શ્રીહરિના નામનું જ રટણ કરવામાં તમારી વાણીનો શા માટે ઉપયોગ કરતા નથી ? નામસ્મરણ કરીને આજ મુઘીમાં કોટિ કોટિ જીવોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે અને કેટલા બધાને વૈકુંઠવાસનું સુખ મળ્યું છે ! આ ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખજો કે ત્રણે લોકમાં નામસ્મરણના જેવું બીજું અકસીર સાધન છે જ નહિ. એવું છે છતાં તમે તમારા મનની અંદર નામસ્મરણને સ્થાન કેમ નથી આપતા ? તુકારામ કહે છે કે નામ તો વેદના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે અને તે તમને શ્રીહરિએ વિના મૂલ્યે આપી દીધેલું છે.

૯૩૬-નાનાં છોકરાં જ્યારે તેમની માતાની આગળ કોઈ ચીજને માટે ખૂણ રાડો કરે છે ત્યારે તેથી માને સુખ થાય છે; તે ઘણી રાજી થઈને છોકરાને ખાવાનું આપીને તેમને ખુશી કરે છે; અને તેમની બાળલીલાને જોઈને પોતે મનમાં સુખી થાય છે. વળી તેમને ઘરેણું વગેરે પહેરાવીને સ્નેહભરી નજરે તેમના જાણી જોઈ રહે છે. પોતાની પાસે છોકરાને બેસાડીને કીતુકસહિત તેમને વંદન પણ કરે છે. તેમના ઉપર કોઈની દૃષ્ટિ ન પડે તેટલા

વાસ્તે તેમને કેટે લઈ લઈને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પશ્ચનાભ! તે માતા પોતાનાં બાળકને નાના પ્રકારના ખેલ ખેલાવીને જેવી સુખી થાય છે તેવો તું પણ મને ખેલાવી-રમાડીને સુખી થઈ જા.

૯૩૭-તપ, તીર્થ, દાન, વ્રતનું આચરણ કરનારા અને હરિ-ગુણ ગાનારાઓને તેમનાં તેમનાં સાધનોમાંથી ચલાયમાન કરવા નહિ; કારણકે એવાં સાધનો કરનારાઓના કોટિ કોટિ પૂર્વજો એવી રાહ જોતા બેઠા છે કે, અમારા વંશમાં કોઈ પરમાર્થ-સાધક પુરુષ ક્યારે પેદા થાય અને અમારો ઉદ્ધાર કરે? એટલા માટે એવા સાધકોને તેમના સાધનમાર્ગમાંથી અલિત કરવાનો અર્થ એ થાય છે કે તેમના કોટિ કોટિ પૂર્વજોને અધોગતિએ લઈ જવા અને તેમ કરવા બદલ બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાપ પોતાને માથે ખેંચી લેવું. આપણાં પોતાનાં કર્મનાં પાપ પણ મહા-મુશ્કેલીએ ધોવાય છે, તે પછી ઉપર કહેલાં પાપમાંથી ક્યારે અને કેવે ઉપાયે છુટકારો થઈ શકે? તે માટે એવા પરમાર્થ પરાયણ લોકોને અને તેટલું ઉત્તેજન આપતા રહેવું અને તેમના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરવો નહિ. તેમને મદદ કરવાથી અના-યાસે લાભ થવાનો અને તેમના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કર્યાથી નાહકની હાનિ થવાનો અંભવ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હું જે કંઈ કહું છું તે તમારા કલ્યાણનીજ વાત કહું છું એવી શ્રદ્ધા રાખજો. તેમ કરવાથી તમે સુખી થશો અને જે કામ નહિ કરવાનું મેં તમને કહ્યું તે કામ કરવાથી તમે દુઃખીજ થશો એવું નહીં માની લેજો.

૯૩૮-જેમની પાસે પુણ્યનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો હોય છે એવા લોકોજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિની બાળતમાં ચેષ્ટા કરવા લાગે છે. કોઈ એક નિર્ધન વ્યક્તિને કોઈ ધનવાન માણસ કાશીની યાત્રાએ

જવાનો જોરથી આગ્રહ કરે અને તેની યાત્રાનો ખર્ચ આપે અને પેલો યાત્રા કરનાર યાત્રા કરતાં કરતાંજ મરી પરવારે તો તેની યાત્રાનું અડધું પુણ્ય પૈસા આપનાર વ્યક્તિને મળે છે; પણ જો તે જીવતો ઘેર પાછો આવે તો તેને અડધું પુણ્ય મળેજ એમાં કશી નવાઈજ નથી. કોઈ માણસ કયા સાંભળતાં સાંભળતાં અથવા લોજન કરવાને વખતે ઊંઘી ગયો હોય તો તેને જગાડવો એ ધર્મ છે. તેણે કરનારને પાર વિનાનું સુખ મળે છે. કોઈને યજ્ઞયાગ કરવો હોય અને પાસે પૈસાની જોગવાઈ ન હોવાથી કરવે નાણું માગવા આવે તો તેને ઘણી ખુશીની સાથે નાણું ધીરવું. કદાચ એ આસામી કરજ અદા ન કરી શકે તોપણ જેઠમાંથી કોઈને પણ તેથી દોષ લાગવાનો ભય રહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે આ જે મર્મની વાત હું તમને કહું છું તે બરાબર સમજી લેજો અને તે પ્રમાણે વર્તીને એકનો મોંઝદલો બીજાએ કરવો નહિ.

૬૩૬-અગ્નિની અંદર પડેલી ધાતુ બળી જતી નથી; તોપણ જેવી રીતે વસ્ત્રની અંદર તાંતણા રહેલા છે તેવી રીતે તેમાંનો અશુદ્ધ અંશ ધાતુના સમૂહની અંદર લીન થઈને શુદ્ધ બની જાય છે. જ્યાંસુધી મન બહિર્મુખ અવસ્થામાં હોય ત્યાંસુધીજ ખોટાં ખોટાં ભૂપણને માટે સ્થાન હોય છે. ગર્વ અને અક્રૂરપણ એ અજ્ઞાનજ છે; એવી અવસ્થામાં જો જીવ દેહથી છૂટો થઈ ગયો તો તે અજ્ઞાન જીવની સાથે સાથે જાય છે. નદીમાં ભારે પૂર આવે છે ત્યારે તેના કિનારા ઉપરનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ ઊંચી જઈને તણાઈ જાય છે; પણ તે જગ્યાએ ઊભેલા ઘાસને અથવા શેવાળને કશી આંચ આવતી નથી; તેઓ તો તેવાં ને તેવાંજ રહે છે અને નદીનું પૂર તેમના ઉપર થઈને ચાલ્યું જાય છે. હાથી પોતાના શત્રુ-સમૂહનો નાશ કરી શકે છે, પણ તેનાજ પગ તળે ચાલનારી કીડી

તેનાથી મરતી નથી. વળી હીરાના ઉપર હથોડાના પ્રહાર કરીએ તોપણ હીરો તો જેવો ને તેવોજ રહે છે, પણ એજ હીરાના કરતાં અનેકગણું મોટું માટીનું ઢેકું એરણ ઉપર મૂકીએ અને તેના ઉપર હથોડાનો ધા કરીએ તો તે ઢેકું ઠી સાચું રહે ખરું? તુકારામ કહે છે કે દીનતા ધારણ કરવી અને નમ્ર બનવું એજ જીવસમુદ્રને તરી જવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. જો મોટાપણનો બોલો માથા ઉપર મૂક્યો તો જીવસમુદ્રમાં ડૂબી ગયાજ જાણો.

૬૪૦-અમે વીર યોદ્ધાઓ છીએ અને રણમેદાનમાં યમની સાથે ઝૂઝીને તેના દાંત તોડી પાડીએ એવા છીએ. એવી રીતે અમે યમને હાર ખવરાવી છે અને એવીજ રીતે અનેક દોષોના સમુદાય ઉપર આક્રમણ કરીને અમે તેમને પણ મારીને નસાડી મૂક્યા છે. આથી કરીને બારે હાહાકાર મચી ગયો અને અમારે તાળે રહેનારા તમામ યોદ્ધાઓ એક જગ્યાએ ભેગા થઈ ગયા. જેમને અંગે શંખચક્રાદિ મુદ્રા ધારણ કરી છે, ગળામાં તુલસીની માળા-રૂપી શણગાર સજ્યા છે, ગોપીચંદનનાં દ્વાદશ તિલક શરીર ઉપર અંકિત કર્યાં છે અને ગરુડચિહ્ન વગેરે વડે જેમની કાયા ચમકી રહી છે એવા લક્ષતવીરોના સાથમાં, તુકારામ કહે છે કે અમે કાળને છતીને શાંત થઈ ગયા છીએ અને અમારું અસલ ઐશ્વર્ય અમે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

૬૪૧-જે કેઈ આશા-તૃષ્ણાથી બંધાય ગયો છે તે માણસને આખા જગતનો દાસ જાણવો; એવીજ રીતે જે કેઈ આશા-તૃષ્ણા-રહિત થઈ ગયો છે તે સૌને પૂજ્ય છે એમ સમજવું. આ બેઉ રસ્તા આપણા પોતાના હાથમાંજ છે, તો પછી બીજાને માથે શા માટે નાહકનું દોષારોપણ કરવું જોઈએ? હું મોટો જ્ઞાની છું એવું અભિમાન કરનારના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ

આવવાનીજ, પણ જેઓ નાના જનીને રહે છે તેમને ઠોઠ વાતનો ત્રાસ થતો નથી અને તૈયાર ગ્યોઘ મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે કામકોધાદિક લગરાઓ જેમની પૂઠે પડ્યા હોય છે તેમણે પોતાની સાથે મહાન ભયને પણ ખેંચી બાંધ્યો છે

૯૪૨-અનેક લોકોનો ઉદ્ધાર કરી શકે એવા સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ ઠેકાણે મળતાજ નથી, ઊવટા સારા માણસોને અવગી શિખામણુ દર્શને જગાડનારા ઘણાય છે આપણે ઘરેણા ઘડાવના સાડુ ઘેરથી ચોખ્ખુ મોતુ લઈને મોનીની દુકાને જઈએ, પણ સોની તેમા હલકી ધાતુની મેળવણી કરીને આપણા ખરા મોનાને ખરાજ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે સારા માણસોને જગાડનારા ઘણા માણસો હોય છે જે જમીનની અદર કમોદના ચોખાનો પાડ થતો હોય, તેમા કોઈ કાગીજીરીના જીજ વેરી દે તો પછી તે જમીનના માલિકના ભાગમા કદી ઉત્તમ ફસલ લણવાનું હોય ખડ ? ચતુર શ્રી એકજ ઘઉં ના લોટમાવી નાના પ્રકારના પકવાણ તૈયાર કરી દે છે તુકારામ કહે છે કે ચતુર કારીગરના હાથમા કડવી ઝેર જેવી વસ્તુ પણ મીઠી અને સ્વાદિષ્ટ જની જાય છે અને અણુવડ ગમારને ઉત્તમોત્તમ અમૃત જેવી મામગ્રી આપીએ તો તેને પણ જગાડીને ધૂળધાણી કરી મૂકે છે

૯૪૩-આ જાધા લોકોના આચરણુ જોઈને મને સૌથી મોટી નવાઈ તો એ લાગે છે કે શો ઉપાય કરીને ભવસાગર તરીજવાય અને પોતાનું શ્રેયન્ સિદ્ધ કરી લેવાય તેના વિષે કોઈ વિચાર સરખો કેમ કરતા નથી ? શરીર અને જીજ સ પત્તિનો શો ભરોસો કરી શકાય અને આપણી જ પત્તિનો છેવટે કોણ ઉપયોગ કરશે તેને વિષે પણ આજથી શુ કહી શકાય ? આમ છતા આ લોકો કોના ઉપર ભરોસો રાખીને બેઝિકર જનીને બેઠા હશે ? અત

કાળે જ્યારે યમદૂતોની સાથે જવાળ આપવાનો વખત આવશે ત્યારે તેઓ શું મોહું બતાવશે? જેઓ વિષયાસક્તિને લીધે દીન બની ગયા છે, તેઓ પોતાની પાછળ દોડ્યા આવતા મૃત્યુને શું જોઇને ભૂલી જતા હશે? એ લોકોને શાથી વિગયસુખમાં મગ્ન પડતી હશે? કોઈ પણ એક કામ કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા અને દૃઢતા તેઓ દાખવી શકતાજ નથી! પોતાનું શ્રેયસ સાધવાની સ્વતંત્રતા સૌને છેજ, છતાં તેઓ પોતાના હિતનો વિચારજ કરી શકતા નથી અને તેમની આવી દીન-હીન સ્થિતિ શાથી થઈ છે, તે પણ તેઓ સમજી શકતા નથી. સંસારબંધનમાંથી છુટકારો મેળવવા દેવકીનંદન કૃષ્ણનું ચિંતન તેઓ શા માટે નહિ કરતા હોય? આવું ચિંતન કરવા માટે તેમને દ્રવ્યનો કશો ખર્ચ કરવો પડે એવું તો છે નહિ, છતાં તેમના મનમાં આ વાત વસતીજ નથી! તુકારામ કહે છે કે એમ કરવાથી તેમને અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાનું દુઃખ વેઠવું પડશે, પણ તે છતાં આ બાપડાઓ ચક્રપાણિ-ભગવાનને શા માટે વીસારી દેતા હશે?

૯૪૪-સંસારની આસક્તિને લીધે કેટલા બધા લોકોની કેવી કેવી દુર્ગતિ થઈ છે તેનો એ લોકોને કશો વિચારજ આવતો નથી, તેથી હવે મારે તેમને શિખામણ પણ કઈ રીતે દેવી? પ્રપંચની સંગતિ કયાંથી જીવની દેવી અવદશા થાય છે, તે તેઓ પોતાની સગી આંખે જુએ છે, કાને સાંભળે છે અને એ વિષે પુરાણોમાં શું શું કહ્યું છે તેની પણ તેમને સારી રીતે બળર છે તો ખરી; વળી આ શરીર સાચું અને સ્થાયી છે કે મૃત્યુને અધીન છે, એ બાબતનો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત પણ તેમનાથી અજાણ્યો નથી. આ શરીરની પાછળ બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા એ તો લાગેલાંજ છે, તેનો તેઓ શા માટે વિચાર નહિ કરતા હોય? અહીં, પુત્ર અને દોલત તથા બીજી એવી એવી વસ્તુઓના પ્રતિ તેઓ શા માટે

પ્રીતિ રાખતા હશે ? અરે ! એ દોલત આખરે ઠેાણું બાણું ઠેાણું
લોગવશે અને જે તેનો લોહિતા થવા જશે તેની પાસે પણ શું તે
સ્થિર થઈને રહેશે ખરી ? આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ તેમને મળ્યો
છે અને છતાં તેઓ તેને શા વાસ્તે એળે જવા દેતાં હશે ? તેઓ
રામનામનું ચિંતન શા માટે નથી કરતા ? તેઓ બીજા લોકોને
પોતાની નજર આગળ મરતા બુદ્ધિ છે તો ખરા, ત્યારે આપણે
પણ એક દહાડો મરી જઈશું એવું તેઓ બાણું છે, તોપણ કેમ
ભૂલી જતા હશે ? તુકારામ કહે છે કે તેમને કાળે પોતાના વજ્ર-
પાશ વડે ખૂબ ગળાપૂર્વક જકડીને બાંધી લીધા છે, તેથી તેમનું
કાંઈજ ચાલતું નથી.

૯૪૫-આખા જગતમાં પ્રપંચની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવા
લડવૈયાઓ ફક્ત વિધ્વુના ભક્તોજ હોય છે. તેમને પાપપુણ્યની
બાધા નડતી નથી. તેઓ આસન ઉપર બેઠા હોય ત્યારે પણ
તેમનું મન ગોવિંદનું ચિંતન કરતું હોય છે. તેવી રીતે જ્યારે
તેઓ પધારીમાં પડ્યા પડ્યા બિંધતા હોય છે, ત્યારે પણ તેમનું
મન તો ગોવિંદના ચિંતનમાંજ લાગી ગયેલું હોય છે; આથી
કરીને તેમનું મન આઠે પ્રહર ગોવિંદ-નામમાંજ મગ્ન થઈ ગયેલું
હોવાથી તેમનાં મનની અંદર ગોવિંદનો વાસો છે એમજ માની
લેવું જોઈએ. તેમને કપાળે બિંબ તિલક અને ગળામાં તુલસીની
માળાની શોભા જોઈને કલિકાળ સુધ્ધાં ભયથી થરથર કંપવા
લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમણે પોતાના અંગ ઉપર શંખ,
ચક્ર અને વિધ્વુમુદ્રાનો શણગાર ધારણ કર્યો છે અને જેમની
વાણીનો હરિનામામૃત એજ સુખ્ય સારભૂત વિષય છે એવા
વિધ્વુના ભક્તો પ્રપંચની સાથે લડાઈ લડવા સમર્થ નીવડે છે.

૯૪૬-જેઓ પોતાનું હિત ન સાધતાં બીજાઓનો ઘાત

કરવાની મનમાં ઈચ્છા રાજે છે, તેમનામાં આ બાતની ખામી તેમના અશુભ પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ ખામી ને લીધે તેમનાં ક્રિયમાણુ કર્મ પણ નહારાંજ થતાં જાય છે અને તેમને સરવાળો સંચિત કર્મની અંદર થતોજ રહે છે. આથી કરીને જેવાં કર્મ કરવાથી અધોગતિએ જવાય તેવાંજ કર્મ કરવા તરફ તેમના મનનું સ્વાભાવિક રીતે વલણ થાય છે. જેવી તેમનાં પ્રારબ્ધ કર્મની પોટલી બંધાયેલી હશે તેવાજ ભોગ તેમને આવી મળશે; એમાં દેવ શું કરવાના હતા ? તુકારામ કહે છે કે જેને જે ગામે જવું હોય તે તેજ ગામ જવાનો રસ્તો જોળી કાઢીને ચાલવા માંડે છે.

૬૪૭-દેવ એવા છે કે તે પોતાના ભક્તોનો ઉપકાર માને છે અને પોતે તેમના કરજદાર હોય એમ વર્તે છે; કારણકે એ ભક્તોએજ પોતાને મોઢથી દેવના શુભનું કીર્તન કરીને અને તેમના મહિમાનું વર્ણન કરીને, તેમને નિશુલ્લ સ્વરૂપમાંથી સશુલ્લ સ્વરૂપમાં ખેંચી આણ્યા છે; આથી કરીનેજ ભક્તના મનમાં જે વાસના હોય તેની તે વાસનાને પંઢરીનાથ પૂર્ણ કરી દે છે. પોતાના ઉપર ચઢેલા આભારનો બદલો વાળી આપવાને માટે દેવ ભક્તોને વશ થઈને રહે છે. અંબા ઋષિને માટે નારાયણે દસ વાર ગર્ભવાસનું કષ્ટ વેઠ્યું અને પોતાના દાસનું દાસત્વ પણ ક્યું. દેવે ભક્તિની એટલી બધી કિંમત કરી દીધી છે ! ભક્તોનું કામ કરવાને માટે દેવ પોતાના મનમાં જરા પણ શંકા લાવતા નથી; તેમજ મારાથી આ કામ થાય કે ન થાય તેટલો પણ તે વિચાર કરતા નથી. પોતાજવાસી બલિ રાજના ઘરમાં ભગવાન તેના દ્વારપાળ થઈને બિભા રહ્યા છે. તે પોતાના ભક્તોના ઉપકાર તો આવી ગયેલા છે અને બીજું તેમને ભક્તોને છાડીને આધે જવાનું ગમતુંજ નથી. ભગવાને અનુનતા સારથિ બનીને ઘોડા હાંક્યા

અને ઘોડાની ચાકરી પણ કરી, અને તે છતાં પોતે અનુનનો આભાર માનીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા હતા. ભક્ત પુરુષિકને ખારણે અટોચક પગ રાખીને, કેક ઉપર બેઠ હાથ ટેકવીને ઈંટના ઉપર એવા ઊભા થઈ રહ્યા છે કે બીજે ઠેકાણે જવાની તેઓ ઇચ્છા જ કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવનું એક નામ 'દીનાનાથ' તે તેમને ઘણું જ યોગ્ય અને સુંદર છે. જેમની પાસે ભાવભક્તિનું જોર હશે, તેમની આગળ દેવ તેના અંકિત દાસ બનીને રહે છે, એમ જાણીને હું તેમના બેઠ ચરણ પકડી રાખીને નિરાંત કરીને છું છું.

૯૪૮-કેટલાક ત્રિકાળદ્રષ્ટા બનીને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની વાતો લોકોને કહેતા કરે છે. એવા લોકોને જોઈને મારા મનને ઘણું ત્રાસ ઊપજે છે. મને તો તેમનાં મોઢાં પણ જોવાં ગમતાં નથી. વળી કોઈ કોઈ લોક અમુક સાધના કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને તેના દ્વારા ઐશ્વર્યના ભોગ ભોગવે છે. કેટલાક વળી અમુક પ્રકારની સાધના કરીને પોતાને મોઢથી જે બોલે તે ખરું જ પડે એવી વચનસિદ્ધિ મેળવે છે. આવા લોકોને જોઈને પણ મારા મનને ઘણું ત્રાસ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવા લોકો જે જે સાધનાઓ કરે છે તેમના દ્વારા તેમનાં પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે અને તેઓ અધોગતિને પામે છે.

૯૪૯-હે દેવ ! હું તો તમારે ખારણે ભિખારી બનીને ભીખ માગતો જિવો રહ્યો છું; મને થોડીક પણ ભીખ આપજોજ. તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ મારી પાસે આવે એવું કરી દો. ભીખ માગવાને આવેલા ભિખારીઓના સમુદાયનો કચકચાટનો ત્રાસ હાતાએ શા માટે વેઠવો જોઈએ ? એટલા માટે ભિખારીઓને ઝટ કાંઈક આપીને પતાવી દેવા એજ ઉત્તમ રીત છે. તુકારામ કહે છે કે ચાચકની પાસે કશી સેવા ન કરાવતાં એમને એમ દાન આપે તે દાતા શ્રેષ્ઠ છે.

૯૫૦-હે દેવ ! જગતમાં હવે કીર્તનની મળકમશ્કરીઓ થવા લાગી છે. એવું શાથી થયું હશે તેનું કારણ મારા સમજવામાં આવતું નથી. તમને શું એ ગમે છે ? અસહન! સંતજનો હરિકીર્તનના મહિમાનું વણું કરી ગયા છે, તે વચ્ચેના સંભારીને તમને શું લાજ આવે છે ? હે દેવ ! તમને આ બધો ફેરફાર કેમ ગમતો હશે ? ભાવિક લોકોને હજીને કદ આપે છે એ તો અમારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારું નામ તો નિર્વાણીના બાણના જેવું છે, પણ તે બાણતનુ તમને કશું અભિમાન નથી.

૯૫૧-હે દેવ ! તમે નિર્ગુણપણાનો ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીને બેઠા છો, ત્યારે તમે અમને આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો આપીજ શા માટે ? હે દેવ ! તમારી આવી અપકીર્તિ થાય છે, તે મારાથી કાને સાંભળી શકાતી નથી અને લોકો તમારી સેવાના તરફ ધિક્કાર દર્શાવે છે તે મારાથી સંજ્ઞાતું નથી. તમે તો તમારા ચેટની અંદર ઘણુંજ સહન કરવા જેટલો અવકાશ રાખીને બેઠા છો, ત્યારે અમારું મન એવું સાંકડું શા માટે બનાવ્યું ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે નિર્ગુણ થવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેથી હું ઘણો દુઃખી થાઉં છું એ વાત તમે લક્ષમાં રાખજો. હવેથી તમે મને સોંપેલું જગદુદ્ધાર કરવાનું કામ કરવામાં મને ગિલ-કુલ રસ પડતો નથી.

૯૫૨-નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરનારા ઢોંગી લોકો તરેહ તરેહનાં પાખંડ કરતા ફરે છે, પણ તેમ કરવાથી તેમને દેવની પ્રાપ્તિ તો કદી થઈ શકેજ નહિ. તમારી આંખોની આગળ અવિ-દ્યાત્મક પડળ આડાં આવેલાં છે, તેમને કાઢી નાંખીને માંદાથી મપંચરૂપી મેલ પણ દૂર કરવો જોઈશે. દેવની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે

જેની ઘણીજ જરૂર રહે છે તે એક શુદ્ધ ભાવજ છે. તેવો ભાવ ત્યાંસુધી જાગ્યો ન હોય ત્યાંસુધી જે કાંઈ કરવામાં આવે તે વ્યર્થ શ્રમજ છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો આ બધું જાણે છે તો ખરા, છતાં આંધળા બની જાય છે.

૯૫૩-જે કોઈ માણસ દેવના ઉપર પોતાનો બધોજ ભાર મૂકી દઈને પોતે શુદ્ધ સંકલ્પવાન બનીને બેસી જાય, તો દેવ તેના મનની તમામ અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દે એવા તે સમર્થ અને ઉદાર છે. સઘળા અલંકારો તેમનેજ શોભે છે; અને આપણાં ઇચ્છેલાં ફળ આપણા ભાવના બળ વડેજ આવી મળે છે. જે દેવ અખિલ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહ્યા છે. તેઓ અંતર્યામી હોવાથી આપણા અંતઃકરણની સાચી અને ઉત્કટ ઇચ્છાનું કારણ જાણી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે લાલની પ્રાપ્તિ કરવાનો વખત આવી પહોંચે નહિ ત્યાંસુધી ઉતાવળ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી.

૯૫૪-સંતજનોના મહિમાનું વર્ણન હું શી રીતે કરું? કારણકે મારી વાણીમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી; એટલા માટે હું તો બીજું કશું ન કરતાં તેમના ચરણોમાં મારું મસ્તકજ નમાવી દઉં છું. લોખંડ ઘણીજ હલકી ધાતુ છે; તેને હું ઉત્તમ પારસમણિ યદ્યપે શા માટે સ્પર્શ કરું; એવો મોટાઈના અભિમાનભર્યો વિચાર પારસમણિ કરતો નથી; પણ તે પોતાની મોટી પહવી ઉપરથી નીચે ઊતરીને લોખંડ જેવી હલકી ધાતુને સ્પર્શ કરીને તેને સુવર્ણસમાન બતાવી દે છે. એવી રીતે સંતજનો પણ પોતાની મોટાઈનો વિચાર ન કરતાં મારા જેવી હીન વ્યક્તિનો પણ અંગીકાર કરે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે સંતોનો આવી-ભાવ જગતનું દુઃખાણ કરવાને માટેજ થાય છે. તેઓ પરોપકાર કરવાને સારૂ પોતાની જાતે કદ પણ વેડી લે છે. ભૂતમાત્રના

ઉપર દયા કરવી એ સંતોનો સ્વભાવ છે. તેમને પોતાના દેહના ઉપર મમતા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતજનો લોકોના મુખમાં પોતાનું મુખ માની લે છે અને તેમનાં મુખમાંથી હરિનામામૃતનો પ્રવાહ વહ્યાજ કરે છે.

૯૫૫-મને મનુષ્યજાતિમાં જન્મ મળ્યો, તેનું ખરેખરું કળ તો આજેજ મને પ્રાપ્ત થયું છે; કારણકે તમે-સંતજનોએ મારો જન્મમરણનો ભય અને તનજનિત ખેદ દાખ્યો છે અને મને પોતાના ચરણમાં સુરક્ષિત કરી દીધો છે. આથી કરીને હું હવે કૃતાર્થ થઈ ગયો છું. મને જે વસ્તુની ઈચ્છા હતી તે મને મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારા ઉપર કાળની સત્તા ચાલી શકતી નથી, તેમ મારા ઉપર તેનું કશુંજ ભેર ચાલવાનું નથી.

૯૫૬-મારાં જન્મજન્માંતરનાં પુણ્યોનો સમૂહ આકાશ ભેદીને પ્રકટ થયો કે શું? અહોહો! તમે સંતજનોએ મારા ઉપર કૃપા કરીને માફ જતન કર્યું તેમાં મારાં અનેક જન્મોનાં સંચિત પુણ્યો દ્રવ્યાં કે પછી બીજાં કાંઈ થયું તેની મને સમજણ પડતી નથી; તુકારામ કહે છે કે અથવા તો નારાયણેજ જાણી-બૂણે મારે માટે આવે. સુયોગ તૈયાર કર્યો કે શું તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.

૯૫૭-પારમાર્થિક વિષયમાં સૌથી ભાગ્યહીન એવો એક હુંજ અતિ રંક છું; એટલા માટેજ મેં દેવનું નામ મારા કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે. આ એકજ કામ મારા હાથમાં આવી શકે એવું છે. એના સિવાય બીજાં કશું સાધન-મજત હું જાણતો પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે મારો આવડો મોટો લૌકિક વ્યવહાર કેાણે જિભો કર્યો તે પણ હું જાણતો નથી.

૯૫૮-આ કલિયુગની અંદર હરિનુ નામ ગાવું, ગાતાં ગાતાં તેના તાલ-સૂર મુજબ નૃત્ય કરવું અને હાથ વડે તાળી વગાડવી, એ દેવની પ્રાપ્તિ કરવાનું ઉત્તમ ગાધન છે. ભવસાગરને તરાવીને પાર ઉતારી દે એવી આ નૌકા ઉપર આરૂઠ થઈને ડેટલાય તરી ગયા ! તેમના મોના અનુભવ ઉપરથી એ નૌકા સફળ સાબિત થઈ ચૂકી છે. તેના ઉપર તમે સૌ આવી આવીને બેસી બાજો અર્થાત્ તમે સૌ હરિનામનો આશ્રય ગ્રહણ કરો. જે કોઈ વિઠોળાના નામનો આશ્રય લેશે તેને ખીલ્લું કોઈજ સાધન-ભજનની જરૂર પડશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે સંકટને સમે (અતઃકાળને ટાંકણે) હરિનુ નામ એ એકજ નિર્વાણનું સાધન અને સાચુ શસ્ત્ર છે.

૯૫૯-મારા મનમાં સદાકાળ એકજ જાળતની લગન ધર કરી રહી છે. શ્રીહરિના જે રૂપનું મેં દર્શન કર્યું છે, તે મારી આખોમાં એવું ખૂબી ગયું છે કે વારે વારે તેને ને તેનેજ જોવાનું મને મન થયા કરે છે હરિના સ્વરૂપનું અળડ અનુસધાન કર્યા કરવાનો મને અભ્યાસ પડી જવાથી મારા પ્રાપચિક વ્યવહારને લગતી વાતો આપોઆપજ ટળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે મને શ્રીગંગા વેધ લાગી ગયો અર્થાત્ જ્યારથી મારો અને દેવનો યોગ થઈ ગયો ત્યારથી હું તેમની સાથે તપ જની ગયો છું.

૯૬૦-ભક્તિનો આડગર જેવો આપણે લોકોને જતાવીએ છીએ તેવોજ જો આપણા અત કરણમાં હોય તો તેના શુદ્ધ ભક્તિભાવમાં એવું જાળ હોય છે કે તેનાથી દેવ દૂર રહી શકેજ નહિ, પણ સાચા ભક્તિના વેગનો મનમાં અભાવ હોવાથીજ આપણે હું ખી થઈએ છીએ શુ કઠીઓ પહેર્યાથી કે તિલક-છાપાં લગાવ્યાથી કે એવા એવા ખીન્ત વેશ ધારણ કર્યાથી હરિની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે પોતાને ભક્ત કહે-

પડાવનારાઓમાં ઘણા ખરા તો આવાજ ઢાંગી બગલગતો છે એમ નક્કી જાણીએ.

૯૬૧-હૃદયની અંદર નિરંતર દેવતુલ્ય ચિંતન કર્યા કરવું એજ ઉત્તમ અને મંગળદાયક શુભ શુકન છે. ઉપર કહી તેવી સ્થિતિમાં જો કદી પણ કશો ફેરફાર ન થાય અર્થાત્ એકસરખી રીતે ચિંતનનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેવા માણસને કોઈ પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો કદી અભાવ પડેજ નહિ. જેની વાણીને નિરંતર હરિનામનું રટણ કરવાનો રસ લાગી ગયો છે તે બધો વખત શુભ અને પવિત્રજ છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના લક્ષ્મીને માટે તમામ દિશાઓ અને તમામ સમય શુભજ હોય છે.

૯૬૨-જેઓ પોતે પ્રહરૂપ જાની ગયા હોય છે તેમના દ્વારા જે જે કર્મ થાય છે તે બધાં સંકલ્પજનિત હોતાં નથી, પણ એમ ને એમ સહજ રીતે થતાં જાય છે. આથી કરીને તેવાં કર્મ પણ પ્રહરૂપજ હોય છે. સ્ફટિકનો ટુકડો જેવા રંગના પદાર્થની પાસે પડ્યો હોય તેવા રંગનો તે દેખાય તો છે; પણ તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ રંગનો હોતો નથી. નાનાં છોકરાં મોઢથી અનેક શબ્દો બોલીને હાંક મારે છે, પણ તેમાંનો કોઈનો અર્થ તેઓ સમજતાં હોતાં નથી. તેમના મનમાં તો એકલી તેમની માનોજ વિચાર હોય છે; કેમકે તેના સિવાય તેઓ બીજા કોઈને જાણખતાં હોતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે ખરા અનુભવી આત્મજ્ઞાની મહાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું અને વારંવાર તેમના ચરણને પકડી રાખું છું.

૯૬૩-જેનામાં સ્વાભાવિક રીતે મુગંધનો ગુણ હોય છે તેવા વૃક્ષની મુગંધનો પ્રચાર કરવા માટે કશો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી; તેવીજ રીતે જે અત્યંત ગુણવાન છે તેના ગુણનો ફેલાવો

રવા માટે પણ કશી મહેનત લેવી પડતી નથી. ફૂલની સુવાસ જેમ પવન દ્વારા ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંત પુરુષોની કીર્તિનો ફેલાવો નારાયણ દ્વારા થયાજ કરે છે. સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ એ બે એકબીજાથી થોડાજ વેગળા હોય છે? સૂર્યના પ્રકાશને માટે કશી સાગિતીની જરૂરજ પડતી નથી. સૂર્યનો ઉદય થયો એટલે આપુ જગત તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તુકારામ કહે છે કે ખરી જાણતને માટે ચત્ત કરવો એ સાફ છે. જેમ અમૃતનો કદી નાશ થતો નથી તેમ સત્યનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી.

૯૬૪-લોકો જેમ વધારે વધારે તીર્થયાત્રા કરે છે અને વધારે વધારે તપ આદરે છે તેમ તેમ તેમનો મિથ્યા અહંકાર વધતો જાય છે. એક એક યાત્રા વડે અને એક એક તપ અથવા વ્રત દ્વારા અભિમાનના જાંઘનની એક એક સાંકળ તેમને વધારે ને વધારે જાંઘતી જાય છે. એવીજ રીતે જોળા લગત લોકો સાચા અર્થમાં વૈષ્ણવ તો હોતા નથી, પણ તે છતાં એક બીજાને પગે માથાં ઘસતા કરે છે. વેદાધ્યયન કરીને પણ લોકો મનમાં ફુલાય છે કે અમે હવે જ્ઞાની થઈ ગયા છીએ અને શું કરતાં પોતાની કીર્તિનો જગતમાં ફેલાવો થાય એવીજ એટ્ટા કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ કર્મકાંડના વિધિનિયેધના જાણી-શિયામાં જૂઝઠા મારે છે તેઓ તેની અંદરજ દૂષી મરે છે. તેમને દેવની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી.

૯૬૫-આ જગતની અંદર અમે-વિષ્ણુના દાસ એવા તલ-વારના પટા ખેલનારા છીએ કે અમારા અંગ ઉપર પાપનો તેમજ પુણ્યનો અમે સ્પર્શ પણ નહિ થવા દઈએ. અમે અમારા અંતઃકરણમાં સદાકાળ આનંદમગ્ન રહીએ છીએ. અમારા યોગક્ષેમને લગતી બધી જવાબદારી પરમેશ્વરે પોતે ઉપાડી લીધી

છે. જે પરમાત્મા સૌથી વિશેષ બળવાન છે અને જેણે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તેના બળથી અમે બળવાન છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમે દેવના સિવાય બીજા કોઈને બોલા પણ નથી.

૯૬૬-જે હરિકથાનો અનાદર કરે છે અને જેને હરિનામના પ્રતિ અભિરુચિ નથી તે અધમથી પણ અધમ છે એમ બાળુવું. એવા કૃતદ્ધન લોકોએ પોતાની માને પેટે જન્મ ધારણ કરીને પૃથ્વીના ઉપર જૂઠા બોલે શા માટે વધાર્યો હશે? તેમના અંતઃકરણમાં કુવિચાર ધૂસી ગયા છે, તેટલા માટેજ તેમને એકાદશીને દહાડે બગરણ કરવાનો કંટાળો આવે છે અને બિંધવું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ હરિકથાથી વિમુખ થયો છે તે કાળા મોઢાનાએ પોતાની માનું અને બાપનું બેઠું કુળ કુળાવ્યાં બાળુજો.

૯૬૭-‘રામ’ એ જે અક્ષરનું નામ છે. હીને બીજી બધી ખટપટ કરવાની જરૂર શી છે? રામનામ સિવાયનો બાકીનો તમામ વ્યવહાર વિધિનિયેધાત્મક છે અને તેના વડે, હે દાતાર! તમારી પ્રાપ્તિ થનાર નથી. હે શ્રીહરિ! એના કરતાં તો બોળવું-‘તોતડું’ જેવું બોલાય તેવી રીતે તમારા નામનો જપ કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું અને મારો વિશ્વાસ છે કે એ તમારું નામ જવસમુદ્રને પેલે પાર આઢ્યા જવાનું ઉત્તમ સાધન છે. તું સર્વવ્યાપી છે એવું વેદની શ્રુતિઓ અને પુરાણો પોકારી પોકારીને કહે છે; એટલા માટે તને છોડીને બીજાનું ધ્યાન કરવાની અથવા બીજાં ત્રીજાં સાધનોની કડાકૂટ કરવાની મને ઇચ્છાજ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે આખરે તો ‘પ્રદ્માપંચ’ એ એકજ શબ્દ સૌથી વધારે પ્રયોજનીય છે અને બાકીના શબ્દો તો કાનોમાત્રા જેવા છે અને તેથી તેઓ વ્યર્થ અને શૂન્ય બરોબર છે.

૯૬૮-હરિનામ-ચિંતનરૂપી નોકનો આશ્રય લઈ હું જન્મ.

મૃત્યુરૂપી સંસારસમુદ્રને ઝાળંગી ગયો છું. સંતોના ચરણનો
મને વિશેષે કરીને રંગ લાગી ગયેલો. હોવાથી મને તો બધુંજ
પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે-મને તો બધુંજ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. હરિનામ-
સ્મરણરૂપી શસ્ત્ર અને અશ્વની મદદથી મેં જળરદસ્ત સંસારનો
નાશ કરી દીધો છે. હરિનામચિંતનરૂપી ધનુષ્યબાણ લઈને
હું લડવા તૈયાર થયો એટલે કલિકાળ તો પાછો પગલે નાસીજ
ગયો. હરિનામચિંતનના બળ વડે હું ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ બની
ચૂક્યો છું. તુકારામ કહે છે કે હું નિશ્ચયપૂર્વક વિઠાળાનો લાડક-
વાયો સેવક બની બેઠો છું.

૯૬૯-હું જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું, તેનો ભાર હું મારા માથા
ઉપર લેતો નથી, પણ જેમ આકાશમાથી સ્વાભાવિક વૃષ્ટિ થાય છે
તેવી રીતે મારા મુખમાંથી ઉપદેશ-વચન નીકળી જાય છે. મારા
શબ્દો તો નાના બાળકના બોલના જેવા બોળડા-તોતડા છે. હે
સંતજનો! તમે મારાં વચન શ્રવણ કરો. મારા શબ્દોને દેવતા
પ્રસાદ સમાન ગણીને તેમને ગ્રહણ કરજો. હું મારું પોતાનું કશું
બોલતો નથી, પણ દેવ મારે મોઢેથી જે કાંઈ બોલાવે છે તેજ હું
બોલું છું. મેં મારા શરીરરૂપી પિંડનું દાન સદાને માટે એક-
વારનું સામદું કરી દીધું છે. આ ભગવત્પ્રસાદરૂપી અસલી ટંક-
શાળમાંથી મારા શબ્દોરૂપી સાચા સિદ્ધાન્ત બહાર પડે છે. તુકારા-
મ કહે છે કે સર્વના ચારરૂપ હરિનામામૃતનું ઝરણું મારા મોઢા-
માંથી વહી જાય છે, તેનું જેઓ સેવન કરશે તેઓ તૃપ્તિ પામશે.

૯૭૦-પાણીથી ભરેલા ઘડાની અંદર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ
દેખાય છે તેના કરતાં સૂર્ય લિપ્ત છે; તેવી રીતે કાષ્ઠની અંદર જે
સામાન્ય અગ્નિ રહેલો છે તેનાથી વિશેષ અગ્નિ લિપ્ત છે. એવીજ
રીતે સર્વ ભૂતમાત્રના જીવની અંદર શ્રીનારાયણ અવસ્થિતિ કરીને

છે. જે પરમાત્મા સૌથી વિશેષ બળવાન છે અને જેણે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તેના બળથી અમે બળવાન છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમે દેવના સિવાય બીજા કોઈને બોતા પણ નથી.

૯૬૬-જે હરિકથાનો અનાદર કરે છે અને જેને હરિનામના પ્રતિ અભિરુચિ નથી તે અધમથી પણ અધમ છે એમ બલ્યુડું. એવા કુતર્ક લોકોએ પોતાની માને પેટે જન્મ ધારણ કરીને પૃથ્વીના ઉપર જૂઠા બોલે શા માટે વધાર્યો હશે? તેમના અંતઃકરણમાં કુવિચાર ઘૂસી ગયા છે, તેટલા માટેજ તેમને એકાદશીને હહાડે બગરણ કરવાનો કંટાળો આવે છે અને ઊંઘવું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ હરિકથાથી વિમુગ્ધ થયો છે તે કાળા મોઢાનાએ પોતાની માનું અને બાપનું બેઉ કુળ કુબાલ્યાં બાણબે.

૯૬૭-‘રામ’ એ બે અક્ષરનું નામ છોડીને બીજી બધી બટ-પટ કરવાની જરૂર શી છે? રામનામ સિવાયનો બાકીનો તમામ વ્યવહાર વિધિનિષેધાત્મક છે અને તેના વડે, હે દાતાર! તમારી પ્રાપ્તિ થનાર નથી. હે શ્રીહરિ! એના કરતાં તો બોળડું-તોતડું જેવું બોલાય તેવી રીતે તમારા નામનો જપ કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું અને મારો વિશ્વાસ છે કે એ તમારું નામ જવ-સમુદ્રને પેલે પાર આલ્યા જવાનું ઉત્તમ સાધન છે. તું સર્વવ્યાપી છે એવું વેદની શ્રુતિઓ અને પુરાણો પોકારી પોકારીને કહે છે; એટલા માટે તને છોડીને બીજાનું ધ્યાન કરવાની અથવા બીજાં ત્રીજાં સાધનોની કડાફટ કરવાની મને ઇચ્છા જ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે આખરે તો ‘પ્રહ્લાપણુ’ એ એક જ શબ્દ સૌથી વધારે પ્રયોજનીય છે અને બાકીના શબ્દો તો કાનોમાત્રા જેવા છે અને તેથી તેઓ વ્યર્થ અને શૂન્ય બરોબાર છે.

મૃત્યુરૂપી સમારમમુદ્રને ઝોળગી ગયો છું. સતોના ચરણને
મને વિશેષે કર્ગને રંગ લાગી ગયેલો. હોવાથી મને તો ણધુજ
પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે-મને તો ણધુજ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે હરિનામ-
સ્મરણરૂપી શસ્ત્ર અને અશ્વની મદદથી મેં જળરદસ્ત મસારનો
નાશ કરી દીધો છે. હરિનામચિતનરૂપી ધનુષ્યબાણ લઈને
હું લડવા તૈયાર થયો એટલે કલિકાળ તો પાછો પગલે નામીજ
ગયો. હરિનામચિતનના બળ વડે હું તણે લોકમા શ્રેષ્ઠ બની
ચૂક્યો છું તુકારામ કહે છે કે હું નિશ્ચયપૂર્વક વિઠાળાનો લાડક-
વાયો નેવક બની બેઠો છું.

૯૬૯-હું જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું, તેનો ભાર હું મારા માથા
ઉપર લેતો નથી, પણ જેમ આકાશમાથી સ્વાભાવિક વૃષ્ટિ થાય છે
તેવી રીતે મારા મુખમાથી ઉપદેશ-વચન નીકળી જાય છે મારા
શબ્દો તો નાના બાળકના બોલના જેવા બોળડા-તોતડા છે હે
સતજનો! તમે મારા વચન શ્રવણ કરો મારા શબ્દોને દેવના
પ્રસાદ સમાન ગણીને તેમને ગ્રહણ કરજો હું માત્ર પોતાનું ઝથું
બોલતો નથી, પણ દેવ મારે મોઢેથી જે વાત બોલાવે છે તેજ હું
બોલું છું મેં મારા શરીરરૂપી પિંડનું દાન સદાને માટે એક-
વારનું સામદુ કરી દીધું છે આ ભગવત્પ્રસાદરૂપી અસલી ટક-
શાળમાથી મારા શબ્દોરૂપી સાચા સિદ્ધાન્ત બહાર પડે છે તુકારા-
મ કહે છે કે સર્વના સારરૂપ હરિનામામૃતનું ગરબું મારા મોઢા
માથી વહી જાય છે, તેનું જેઓ સેવન કરશે તેઓ તૃપ્તિ પામશે.

૯૭૦-પાણીથી ભરેલા ઘડાની અદર સૂચનું પ્રતિબિંબ
ખાય છે તેના કરતા સૂચનું ચિત્ર છે, તેવી રીતે વાક્યની અદર જે
ત્રામાન્ય અગ્નિ રહેલો છે તેનાથી વિશેષ અગ્નિ ચિત્ર છે એવીજ
રીતે સર્વ ભૂતમાત્રના જીવની અદર શ્રીનારાયણ અવનિ

રહેલા છે, તે જીવનાથી લિપ્ત અને સાક્ષીરૂપ છે. પોતપોતાના લિપ્ત લિપ્ત કર્માનુસાર સુખદુઃખનો લોકતા તો જીવજ છે. આ ગાથા નાના પ્રકારના રંગરંગના વેશને ધારણ કરનારા નટવર મારા સ્વામી છે. મરણ વખતે જેના મનમાં જેવા સંકલ્પ હોય તેને તેવા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલા માટે તો કોઈ પણ બે વ્યક્તિના દેહ એકસમાન હોતા નથી. સુખદુઃખનો આધાર પુણ્યકર્મ, પાપપુણ્યનાં મિશ્રકર્મ અને પાપકર્મ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ઉપર રહેલો છે. તુકારામ કહે છે કે આ અતિ ગૂંચવણ ભરેલી આર્થતનો મમં જે સમજી શકતા નથી તેમનેજ પાપપુણ્યનાં ક્ષણરૂપી સંકટો લોગવવાં પડે છે, પણ હરિનું સાક્ષિત્વ જેઓ સમજી જાય છે તેઓ પોતાના જ્ઞાનના યજ્ઞથી આ ગૂંચવણમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.

૬૭૧-[પ્રસ્તુત અલંગમાં દર્શાવેલી રિથિતિના પરિણામરૂપે] મારો કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાયો અને મારું હૃદય પ્રભુના પ્રેમના દળાણથી ફાટી જાયો. હે શ્રીવિકૃલ! મારી વાણીને તમારા નામ-સ્મરણનીજ લગની લાગી જવા દો. મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુનો પ્રવાહ નિરંતર વહેતો થઈ જાયો. અને હૃદયમાં ઊછળતા આનંદને લીધે મારે આંખે શરીરે રોમાંચ પેદા થાયો. તુકારામ કહે છે કે મને આવા પ્રકારના કૃપાલાનનો લાલ મળે એકુંહું ઇચ્છું છું.

૬૭૨-સમસ્ત આકાશમંડળના અંતરાત્મા શ્રીહરિ એવા છે કે આપણે જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં ઊભેલા તે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમનું સ્વરૂપ મારી આંખોને પરિપૂર્ણ કરીને વ્યાપી રહ્યું છે-અરે! વ્યાપી રહ્યું છે. તેમનાજ ચિંતનમાં મારું મન હો મેશાં રોકાયેલું ને રોકાયેલુંજ રહે છે અને મારી દૃષ્ટિ પણ નિર્મળ જાની ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો અમારી નજર આગળ સર્વત્ર દેવ ને દેવજ ઊભા રહેલા દેખાય છે.

૬૭૩-તરશ તરશને ખાઈ ગઈ અને ભૂખ ભૂખને ખાઈ ગઈ. તરશ અને ભૂખ એ મો પ્રાણના ધર્મ છે અને તે ણધાનો હવાલો વિઠાળાએ પોતે લઈ લીધો છે. જે મનના ઉપર વાસનાદિ વિકારોની સત્તા ચાલતી હતી તે મનનોજ લય થઈ જવાથી વાસનાને આશ્રય લેવા જેટલો અવકાશજ રહેવા પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જાણી સીધા પછી જીવભાવજ રહ્યો નથી. જાંધું જતાં દેવળ હું એકલોજ પાકી રહી ગયો છું.

૬૭૪-જે કોઈ પૂરેપૂરો દિગંબર જની ગયો હોય તે એકલોજ આ સ્થિતિનો સાચો અધિકારી છે. જેણે પોતાના મનને નિરંતર ઈશ્વરના ધ્યાનમાંજ લીન કરી દીધું છે અને જે જીવ કોઈ વિષયમાં કદી જતું નથી, જે આથે જોખી ભેરવીને ભિક્ષા માગવા નીકળે છે અને વિસ્તીર્ણ પાદર-મેદાન જેનું શયનમંદિર છે અને દશે દિશાએ વ્યાપક અલક્ષ્ય પરમેશ્વરમાંજ જેણે પોતાની અવસ્થિતિ કરી લીધી છે; તુકારામ કહે છે કે તેજ સાચો દિગંબર છે અને તેજ (ઉપરના અભંગમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનો) અધિકારી છે.

૬૭૫-મારું શરીર પ્રક્ષરસથી એવું સજ્જત ઠસઠસીને બરાહ ગયું છે કે તેથી વિષય-વિષયીને લગતું તમામ જ્ઞાન વિસારે પડી ગયું છે. મારી વાણીને હરિનામના રટણનો એવો રસ લાગી ગયો છે કે હવે તે નિરંતર તેમાં ને તેમાંજ રથીપથી રહેવા લાગી છે. જેમ લોણી અને કજૂસ માણસનું મન ખધો વખત ધન-પ્રાપ્તિનોજ વિચાર કર્યા કરે છે તેમ મારું મન નિરંતર પરમાત્માનુંજ ચિંતન કર્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ સાગરમાં મળી ગયા પછી ગંગા સાગરરૂપ જની જાય છે, તેમ મારી વૃત્તિઓ પણ શ્રીહરિની સાથે એકરૂપ જની ગઈ છે.

૬૭૬-રામકૃષ્ણના નામનો એક સરખી રીતે ઉચ્ચાર કયેજ

જાઓ, તેમ કરવાથી તમારામાં રહેલા તમામ પાપરાશિનો સમૂળો નાશ થઈ જશે. અભ્યાસ કરી કરીને તમારા મનને નામસ્મરણનો રસ લગાડી દેજો અને જેનો કદી પણ નાશ થઈ શકતો નથી એવા બ્રહ્મરસની અંદર તેને ડુબાડી રાખજો. એમ કરવાથી તમને એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જશે કે જે કદી ખૂટી શકતીજ નથી; વળી તે વસ્તુ તમારા અનેક જન્મજન્માંતરોમાં તમારી સાથે ને સાથેજ રહેશે. તુકારામ કહે છે કે જેની સહાયતાથી અનેક યોનિઓમાં જન્મણ કરીને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણનાં કષ્ટ વેઠાવનારા સંસારચક્રનો છેડો આવી જાય, એવી વસ્તુ કે જે નામસ્મરણ છે તેને તમે ગમે તેમ કરીને પણ થકણ કરોજ કરો.

૬૭૭-જે ખરેખરો પરમાર્થસાધક છે તે ઘણો નાનો હોય તોપણ તે આપણું સર્વનું મૂળ છે, એમ જાણીને તેની અવહેલના કરવી નહિ. જેમ અગ્નિની એક ચિત્તગારી નાની હોવા છતાં લાકડાંના સમૂહના સંયોગમાં આવીને મહાન અગ્નિરૂપ બની જાય છે, પારમાર્થિક સાધના કરનારનું પણ તેવુંજ સમજી લેવું. જેના અંતઃકરણમાં સદાકાળ દેવનો નિવાસ હોય એવો માણસ નાનો છોકરો હોય, તોપણ તેના પિતાએ તેને વંદન કરવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જે ઘરામાં દૂધના સારરૂપ માખણ ભર્યું હોય તે ઘરો ભલે માટીનો હોય, તોપણ તેને તો માથા ઉપરજ મૂકવો જોઈએ.

૬૭૮-આપું જગતજ દેવરૂપ છે એવો જેને અતુલ્ય શ્રદ્ધ ગયો છે, તેની પાસે ને પામેજ સદાકાળ દેવનો નિવાસ હોય છે. એવા પુરુષનું દર્શન કરવાથી પાપનો નાશ થઈ જાય છે. તેના હૃદયમાંથી કામક્રોધાદિ વિકાર ટળી ગયા છે અને સૌભાગ્ય પ્રતિ તેની અખંડ વાગવદ્ધુદિ સ્થિર થઈ ગઈ છે એમ મનજવું.

તુકારામ કહે છે કે એવા પુરુષની આગળ લેડવાદ અને અલેડ-
વાદ બેઉને માટે કશું સ્થાનજ રહેતું નથી.

૯૬૯—ભેદાત્મક જગતને લગતી અને અભેદાત્મક પરમે-
શ્વરને લગતી વાટાઘાટ કરવાનું પડ્યું મૂંઝીને પ્રેમપૂર્વક દેવના
નામનું ઉચ્ચારણ કરવું એજ પ્રભુની માગી સેવા છે. તમારે
તમારું ઘરનાર તણને બીજે કહી પણ રહેવા જવાની જરૂરજ
નથી. એક નામચિંતન કર્યાથીજ સર્વ પ્રકારના લાભ થઈ જાય
છે. દેવનું નામ એજ જાણે પુખ્ત અને અલંકાર છે એમ સમજીને
તે નામ દેવનેજ સમર્પિત કરી દેવું. તુકારામ કહે છે કે ભક્તનો
એકનિષ્ઠભાવ જોઈને દેવ તેના ઉપર એવા સંતુષ્ટ થઈ જાય છે કે
તે નિત્ય નામસ્મરણ કરનારની પાસે ને પાસેજ રહે છે.

૯૭૦—જેઓ જ્ઞાની હોય છે તેમના ઘરોમાં જઈને દેવની
જાળત શોધખોળ કરીએ તો જણાશે કે ત્યાં દેવ તો છેજ નહિ,
પણ દેવની જગ્યાએ કેવળ જ્ઞાનનું અભિમાનજ પેલા જ્ઞાનીઓની
પૂંઠેપૂંઠે દોડતું જોવામાં આવશે. હે દેવ ! આણું જાણીનેજ
બીજા બધા ઉપાય છોડી દઈને ફક્ત તમારા ચરણનેજ હું જોરથી
પકડી બેઠો છું. વળી જેઓ વેદવેદાન્તમાં પારંગત પડિતો
અથવા વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિઓ અથવા શાસ્ત્રચર્ચોના ઉપર
કયા કરનારાઓ હોય છે, તેમને એકબીજાની સાથે મળતી રાશ
નથી આવતી. અમુક વ્યક્તિ આત્મનિષ્ઠ કહેવાય છે એમ જાણીને
તેમની બ્રહ્મભાવના કેવા પ્રકારની છે તે જોવા ગયો ત્યારે તો
તેનો બધો વ્યવહાર જ્ઞાનીનો જેવો હોયો જોઈએ તે કરતાં તદ્દન
અવજોજ દીઠો. જેઓ યોગી બનીને બેઠા હતા તેમને જોયા તો
તેમને પણ સ્વરૂપશાંતિના યોગથી શાંત બનેલા નહિ, પણ ઝિલટા
બીજાના ઉપર ક્રોધાવિષ્ટ થઈને ઘૂરક્રિયા કરતા દીઠા. તુકારામ
કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ ! મને આમાંના કોઈના જેવો બનાવીશ નહિ.

૯૮૧-હું તો મારે કપાળે હાથ દઈને બધો વખત પંઢરી-નાથનીજ વાટ જોયા કરું છું. પંઢરપુરના સ્વામીનાં દર્શન કરવા જનારાઓની સાથે હું મારા તરફથી સંદેશો મોકલું છું કે મને તમે મારાં સાસરિયાંની વચ્ચે કેમ રાખી મૂક્યો છે? સામી બાબુએ ચતુર્બુજધારી વિઠ્ઠલદેવ ગરુડના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલા કેવા મનોહર દીસે છે? તુકારામ કહે છે કે હે પાહુરંગ! તારા મધુર મિલનનું સુખ મને ક્યારે મળશે? તારા વગર મારા જીવને કરાર વળતો નથી.

૯૮૨-જેના સંગમાં રહેવાથી હમેશાં રામકૃષ્ણના નામનું જ રટણ થયા કરે તેનાજ સંગમાં રહેવું. એવાનો સમાગમ કરવાથી ગર્ભવાસ કરવાના દુઃખમાંથી છુટકારો થઈ જશે, સ્ત્રીપુત્ર અને ધનસંપત્તિની રક્ષા કરવાની ખટપટ કરવી એ નાશવંત વસ્તુઓની રક્ષા કરવાની વ્યથા એટલા કર્યા બરોબર છે, જે વસ્તુઓ પોતેજ દુઃખના ખીજ જેવી છે તેમનાં ફળ પણ દુઃખરૂપજ આવશે એમ સમજી લેવું જોઈએ. વિષ્ણુસહસ્રનામરૂપી નોકાનો મજબૂત આશ્રય પકડી લઈને આ લવસિંધુને તરી જાઓ. તુકારામ કહે છે કે તમારાં હૃદયરૂપી ભાથામાં હરિનામરૂપી બાણ લરી રાખો અને તે બાણને કાળના મોઢા ઉપર મારીને તેનો પરાલવ કરો.

૯૮૩-ઓ મારી ! વઠાબાઈ માવડી ! હું કષ્ટથી અતિશય મૂંઝાઈ ગયો છું, માટે તું કૃપાદષ્ટિ કરીને મારા તરફ જરાક જો. તારા પ્રેમથી ભરેલાં સ્તનનું પાન કરવાની મારા જીવને અત્યંત લૂખ છે. આવાં વચન હું બોલું છું તે હું આલંકારિક રીતે બોલું છું એવું સમજીશ નહિ. હું તો મારા મનમાં જેવો ભાવ છે તેવુંજ બરાબર બોલું છું. ખીજ કવિઓની માફક હું શબ્દની સાથે શબ્દ જોડીને કવિતા રચતો નથી. મારા શબ્દ મારા અંતરના પડઘા

છે, ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ બોલ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તારી આગળ મનોવેદના સહિત કદ્દમાંત કડું છું અને તેથી મારા જીવને ઘણુંજ કષ્ટ થાય છે.

૯૮૪-હે પાંડુરંગ ! લોકોમાં કહેવાય છે કે તમે કૃપાના સમુદ્ર છો. જો જોમજ હોય તો તમે મને દર્શન દેવામાં શા કારણથી વિલંબ કરો છો ? હે દેવરાજ ! તને હજી પણ મારા પ્રતિ દેમ દયા આવતી નથી ? તું કેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે ? વનમાં બૂલું પડેલું વાછરડું તરશ અને ભૂખથી પીડાઈને જેમ પોતાની માને માટે બરાટે છે તેમ હું તારે માટે ટળવળું છું. તું મારી પાસે તારા પ્રેમના પૂર સહિત દોડી આવ અને મને તારા પ્રેમના દ્વધનું પાન કરાવ. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! તારા સિવાય મારાં દુઃખનું નિવારણ કરનાર બીજું છે પણ કોણ ?

૯૮૫-ભગવાનની ભક્તિ તો ચૂળી ઉપર મૂકેલી પોળીના જેવી વસમી છે. જો તો શિરને સાટે લેવા જેવી છે. તેને લેનારા શૂરવીર અને બળવાન પુરુષ વિરલાજ હોય છે. ઘરની ભીંતોનો પાયો બોદતી વખતે નીચે પથ્થરનું પડ આવે ત્યાં લગી જાંઠા પાયો બોદ્યો ન હોય તો તે ભીંતમાં તરેડ પડી જાય છે અને થોડીવારમાં દોદળી થઈ જાય છે; તેવી રીતે બીજાની દેખાદેખી કરીને ભક્તિનાં બાહ્ય અને પોકળ આચરણ કરનારા જોઈએ તેટલા હોય છે. પ્રથમ તો ઉત્તમ રસોઈ રાંધવાને માટે જરૂરી વસ્તુઓ એકઠી કરી રાખવી જોઈએ અને ત્યારપછી કુશળતા-પૂર્વક તેનો યથાવિધિ પાક તૈયાર કરવો જોઈએ. જોમ થાય તોજ રસોઈ સ્વાદિષ્ટ બને અને રાંધનારને પણ જશ મળે. તુકારામ કહે છે કે જેમ હાથીના માથા ઉપર અંકુશના પ્રહાર કરીને મહાવત તેને પોતાના હુકમમાં રાખે છે તેવી રીતે ભક્તિની સાધના કરનારા-

ઓએ વારંવાર પોતાના મનને મારતા રહેલું જોઈએ અને તે આડે રસ્તે ચાલ્યું ન જાય તે સારૂ નિત્ય સાવધ રહેલું જોઈએ.

૯૮૬-હે દેવ ! હું પાપી છું એવું સમજીને મેં તમારા ચરણ-નો આશ્રય લીધો; તે છતાં પણ પાપનું સ્વાભાવિક ગળ ઘણું વધારે હોવાથી મારાં પાપનો નાશ થયો નહિ. ત્યારે તમારા ચરણના સામર્થ્યના કરતાં મારા પાપનું ગળ વધારે છે એવું શું મારે સમજ લેવું ? આ પ્રમાણે હું તો દ્વિધામાં ફસાઈ ગયો છું અને આ સાચું કે તે સાચું એવા બેઉ વિચારના પ્રવાહની વચમાં સારૂં મન સૂઝી વચ્ચે સોપારીની માફક સપડાઈ ગયું છે. ત્યારે હે ચક્રપાણિ ! તમે બિંધ્યા શું કરો છો ? અન્તમિલે પોતાના છોકરાને બોલાવવાને બહાને ફક્ત એકજ વાર 'નારાયણ' એવો ઉચ્ચાર કર્યો અને તેટલા ઉપરથી તમે તેનાં તમામ કષ્ટ છાપી નાખ્યાં અને તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો ! તુકારામ કહે છે કે હે વૈકુંઠના નાયક ! હું તમારો સેવક કહેવાઉં છતાં ચિન્તા મારા મનને કેતરી ખાય એ શું સારૂં કહેવાય કે ?

૯૮૭-આવી રીતે તમે ખીજા કેટલાય જીવોને સંસારની ભુલભુલામણીમાંથી બહાર કાઢીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો ! તે બધાનાંજ પુણ્યોનું તો સામટું દેવાણુંજ નીકળી ચક્ર્યું હતું. અન્તમિલે ઉત્તમ પુરુષોર્થ સાધીને પોતાનાં બધાંજ પાપોને દૂર દૂગાવી દીધાં અને તમે તેનો અંગીકાર કરીને તેનાં તમામ પાપ-નો નાશ કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે આવો પાપી અન્તમિલ, તેણે ફક્ત એકજ વાર પવિત્ર નામનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ વૈકુંઠમાં જવાનો રસ્તો તેને સારૂ તદ્દન મોકળો બની ગયો.

૯૮૮-હે મનુષ્યો ! તમે હરિ, ગોવિંદ, રામ, કૃષ્ણ એવાં નામોનો ઉચ્ચાર નિત્ય સરળ મનથી કરતા રહેજો. હરિકથારૂપી

સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાને માટે તમામ પવિત્ર પર્વકાળ અને તમામ તીર્થો આદ્યાં આવે છે. દ્રક્ષ્ત એક દેવની આગળજ પોતાનો લાવ સમર્પિત કરી દીધાથી તમામ પ્રકારના લાલ તમને ઘેર બેઠાંજ પ્રાપ્ત થઈ જશે. ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટી વગેરે પ્રાણીઓની સેવા કરવી પડે છે અને મેવા કરીએ ત્યારેજ તેઓ દૂધ દે છે; પરંતુ કામધેનુની સેવા કરવી પડતી નથી. લુકારામ કહે છે કે દેવનું નામસ્મરણ કરવાનું રહસ્ય ઘણુંજ સુગમ છે. તે બાણી લીધાથી અનંતની પ્રાપ્તિ સહજ રીતે થઈ જાય છે.

૯૮૯-જે પોતાને મોઢેથી અચ્યુતના નામનો ઉચ્ચાર સદા-કાળ કરતો રહે છે, તેનો હેહ પવિત્ર છે અને તેની વાણી પુણ્ય-વંતી છે એમ સમજી રાખવું. આવા વૈષ્ણવ-ભક્તાનું ચિંતન કરવા-થી પણ પાપી લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે અને તેમનાં તમામ પાપના ઢગલાઓનો નાશ થઈ જાય છે. પોતાને વૈષ્ણવ-ભક્તના ચરણની રજ મળે એવી દેવને પણ ઇચ્છા થયા કરે છે અને એ રજ મેળવવાની લાલચને વશ થઈ દેવ એવા ભક્તની પાછળ પાછળ આદ્યા કરે છે. જેના કંઠમાં વૈકુંઠના નાયકનો નિવાસ છે એવા વૈષ્ણવ અને દેવની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના તફાવતને માટે કેમ કરીને અવકાશ હોઈ શકે ? લુકારામ કહે છે કે જેમ ગંગા અને યમુનાના સગમસ્થાનમાં સરસ્વતીનો ગુપ્ત પ્રવાહ પણ તેમને મળે છે તેથી એત્રણની ત્રિવેણી થતી જાય છે, તેમ ભગવાન અને ભક્ત એ બેઉના ઐક્યની સાથે નામસ્મરણનો એક ત્રીજો પ્રવાહ પણ તેમની સાથે મળી જાય છે.

૯૯૦-હરિના દાસનો જ્યાં સમાગમ થયો એટલે પાપમાત્રનો તેમજ ત્રિવિધ તાપનો અને તમામ પ્રકારનાં દારિદ્ર્યનો તત્ક્ષણ નાશ થઈ ગયોજ જાણવો. આ સંસારમાં અનેક જાતનાં તીથ

તપ, દાન, વ્રત વગેરે સાધનો છે તો ખરાં, પણ જેટલું સામર્થ્ય વૈષ્ણવ-ભક્તમાં છે તેટલું તેમાંના કોઈમાંજ નથી. નામસંકીર્તન કરતાં કરતાં આનંદની મસ્તીમાં આવી જઈને જે કોઈ નૃત્ય કરે છે, તેના ચરણ આગળ તો મહાદેવ પોતે પણ મસ્તક નમાવે છે. આવા વૈષ્ણવ-ભક્તરૂપી જલસાગરને તારનારી ઉત્તમ નોકા છે; એ નોકાને જે આશ્રય લેશે તે પોતાના હાથપગ હલાવ્યા વગર એમ ને એમજ સંસારસમુદ્રને ઓળંગી જશે. તુકારામ કહે છે કે વૈષ્ણવ-ભક્તના ચરણનાં દર્શન ચતાંની વારજ મારા ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ ગયો અને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું.

૬૬૧-હું બધો વખત નિર્મળ હરિકથા કરતો રહું છું. એના એજ બોધમાં સદાકાળ નિમગ્ન રહું છું. આ પૃથ્વી ઉપર હું એક-લોજ જાગ્યવંત પુરુષ છું; કારણકે મારી વાણીને વિકૃતરૂપી મહા-નિધિ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. આ હરિકથા જે કોઈ માટે અથવા જે કોઈ સાંભળશે તેની માતાનું અને તેના પિતાનું, એમ બેઉ પક્ષનાં કુળ ઉદ્ધાર પામીને પરમ સુખી થઈ જશે. આ વિકૃતના નામરૂપી મંત્ર અચળ છે. એનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે જાતિ, કુળ, સ્થાન, સમય કશાનો વિચાર કરવોજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ વિકૃત મારું વિદ્યાન્તરધાન છે અર્થાત્ હું તેમને અત્યંત લાવપૂર્વક મારા હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખું છું.

૬૬૨-અનેક જન્મજન્માંતરનાં સચિત પુણ્યો જ્યારે જોર પકડે ત્યારે મનની અંદર હરિકૃપાનો પ્રવેશ થાય અને જીવ હરિનો ભક્ત બની જાય. જે કોઈ પોતાનાં મન, વાણી અને કર્મ વડે વિકૃતનું અનુસરણ કરશે તેનું દેવ પોતેજ દાસત્વ કરશે અને હું તો એવા હરિભક્તનો આજ્ઞાકારી સેવકજ છું એમ હું મારા મનથી માતું છું. જેના અંતઃકરણમાં સૌ ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા છે અને પ્રાણી-પદાર્થમાત્રમાં હૃષીકેશ વ્યાપી રહ્યા છે એવું

જે બેઠ શકે છે, તેને હરિનાં દર્શન કરવાને માટે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ થતો નથી; એમજ કહેલું બેઠએ કે ભગવાન પોતેજ તેની પાછળ પાછળ નિરંતર ભગ્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે દેવ સર્વ વિકારરહિત છે તે પોતાનું પૂર્ણપણે શરણ લેનારા ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને માટે વલ્લભિંજન સમાન છે. જે કોઈ તેમનું અનુસરણ કરશે તેનાં જન્મમરણનો નાશ થઈ ગયોજ બાક્યો.

૯૯૩-અંદ્રલાગા નદીને કિનારે વસેલા પંઢરપુર નામના બંદર આગળ વિઠ્ઠલરૂપી વહાણ નાંગરેલું છે. હે સંતજનો ! એ વહાણના લંડારમાં પારમાર્થિક ધનના ઢગલા પડ્યા છે, તેને તમે લૂંટી લો—અરે ! તમે લૂંટી લો. એ વહાણના સ્તંભ ઉપર હરિનામની ધ્વજ ફરફરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હું એ વહાણમાં હમાલ બનીને રહું છું અને વિઠ્ઠલને પહેરવાની માળા-ઓનો ટોપલો મારે માથે લઈને ફરું છું.

૯૯૪-હે દેવ ! મધુર, કામળ અને દીર્ઘ સ્વરચુક્ત પુકાર કરીને હું તને બોલાવું છું. હું કહું છું કે હે પાંડુરંગ ! તું મારી પાસે દોડી આવ અને મને તારા પ્રેમનો પાનો પિવડાવ. આ પ્રમાણે તને વીનવી વીનવીને હું તારી કરુણાની ચાચના કરી રહ્યો છું. જેમને પાંખ કૂટી નથી એવાં કુમળાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જ્યારે ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે પોતાની ચાંચો પહોળી કરી કરીને માને બોલાવવા સાડ ચિત્કાર કરે છે; તેવીજ રીતે હું પણ કરુણ સ્વરે તને બોલાવી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે તારી આગળ હું આ પ્રમાણે હઠ કડું છું અને તેમ કરીને હું તારો લાડકવાયો અને હઠીલો જિંદી બાળક કરી ચૂક્યો છું.

૯૯૫-હે દેવ ! જ્યાંસુધી તારું દર્શન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયને તૃપ્તિ થનાર નથી; એટલા માટે તું તારા

સહસ્ર ભુજ વડે જે રૂપનું પ્રકટીકરણ કરે છે તે તારા શોભાયમાન રૂપનું મને દર્શન કરાવ, તારું સહસ્ર ભુજયુક્ત સ્વરૂપ જોવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી, એટલા માટે હે ગોવિંદ ! તું તારા ચતુર્ભુજરૂપે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર આયુધને ધારણ કરીને ગરુડના ઉપર આરૂઢ થઈને મારી પાસે ઢોડી આવ. તુકારામ કહે છે કે હે કાન્હોળા ! મારી આંખોને તારું દર્શન કરવાની ઘણીજ તીવ્ર ભૂખ લાગી છે.

૯૯૬-હે નારાયણ ! પતિત અને પોતાની ઇન્દ્રિયોના શુભામળની બેઠેલા લોકોનો તમે ઉદ્ધાર કરો છો; એટલા વાસ્તે તો તમે પતિતપાવન અને દીનાનાથ કહેવાઓ છો. મારી એટલી પ્રાર્થના છે કે તમારું રૂપ મારા મનની અંદર અને તમારું નામ મારી વાણી ઉપર સદાકાળ રહો. તમે અખિલ બ્રહ્માંડના સ્વામી હોઈ તમે તમામ જીવોનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરો છો. તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ જીવોના જીવ છો અને દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ છો.

૯૯૭-હે મારા મન ! તારે તો દ્રક્ષા 'રામ' નામનો અખંડ જપ કરવાનુંજ કામ કરવું. હે મારા મન ! ગોવિંદ, ગોવિંદ, એવા નામનીજ તું સદાકાળ ધૂન લગાડી દે. તુકારામ કહે છે કે હે મારા મન ! દાન માગવાના કામમાં અત્યંત દીન બની ગયેલો હું તારી પાસે ભિક્ષા માગું છું કે તું મને જપતપ કરવાની ભિક્ષા આપ.

૯૯૮-દેવ પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવાને ખાતર ભક્તોની ભીડ ભાંગવા માટે અને તેમના અનેક કામો કરવા માટે દોડ્યા આવે છે. તેમણે 'દીનાનાથ' એવું નામ ધારણ કર્યું છે, તે નામની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવાને માટે પણ તે એ પ્રમાણે કરતા લાગે છે. ભક્તોના ઉપર કોઈ પણ જાતની વિપત્તિ આવી પડે તો તે તરતજ તેનું નિવારણ કરે છે અને ભક્તોના ઉપર પોતાના

પીતાંબરની છાયા કરીને પોતે ઊભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે તો તે કેડે હાથ રાખીને ઇંટ ઉપર ઊભા રહ્યા છે.

૯૯૯-દેવને પોતાના ભક્તનું ગમે તેવું કામ કરતાં શરમ આવતી નથી. જે દેવ પોતાના હૃદય અને શક્તિ વડે કદી પણ દગો દેતા નથી એવા દેવને શરણ જવું એ ઉત્તમ છે. એ દેવે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાને સાચી પાડી અને અર્જુનનું રક્ષણ પણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે મારી પાસે તો એવા અનેક દાખલા-દાખાંતો છે; તેથી કરીને હું તે દેવને મારા મનની અંદર ધારણ કરી રહ્યો છું.

૧૦૦૦-ગાય સીમમાં ચરવા બંધ છે, પોતાના ઘરથી આવે ચરતી ફરે છે ખરી, પણ તેનું મન તો ઘરમાં બાંધેલા તેના વાછરડામાં જ હોય છે; તેજ પ્રમાણે હે મારી વિકાળાઈ માવડી ! તું મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય આપીને મારું રખોયું કરજે. પાણીમાંથી બહાર કાઢેલી માછલી જેમ તરફડાટ કરે છે, તેમ હું તારા વિયોગથી તરફડું છું. તુકારામ કહે છે કે દેહને છૂવ અને પ્રાણ ભેડે વડાલા છે.

૧૦૦૧-કોઈ પણ હરિજનની નિંદા કરવી નહિ; કારણકે ગોવિંદ તે સંખી શક્તા નથી. હરિ સગુણ અને સાકાર રૂપ ધારણ કરીને પોતાના ભક્તોને અભયદાન દે છે અને જેઓ દુષ્ટ અને ખલ સ્વભાવના હોય છે તેમનું તે દમન કરે છે. જે વખતે દુર્વાસા અંબા ઋષિને છળવા ગયા, તે વખતે પ્રભુએ પોતાનું યુદ્ધ-શન ચક્ર દુર્વાસાની પાછળ ફોડાવ્યું અને તેમને ખૂબ સંતપ્ત કર્યા. દ્રૌપદીના ઉપર થયેલો જીલમ જોઈને ભગવાનના મનને ઘણું દોષ થયો અને તેથી તેમણે પાંડવોનો પક્ષ લઈને તેમને મદદ કરી અને તેમની મારફતે કૌરવોનો નાશ કરાવ્યો. પાંડવોનો વિરોધ

કરનારા બધાવાહનનાં કામ લગવાનથી સંખ્યામાં નહિ; વળી પોતાના સગા ભાઈ જળરામ પાંડવોથી વિરુદ્ધ હતા તેા તેમને પણ લગવાને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની સલાહ આપીને વેગળા કાઢયા, તુકારામ કહે છે કે અશ્વત્થામાએ રાત્રે પાંડવોની છાવણી ઉપર છાપો ભારીને પાંડવોના પુત્રને ભારી નાખ્યા, તેથી જળવાને અશ્વત્થામાનું માથું હમેશને માટે ગંધાતું કરી મેલ્યું.

૧૦૦૨-હરિનું નામ જેમને અતિશય પ્રિય છે તે એકલોજ અતિ પવિત્ર છે. જે હરિનામનો નિરંતર જપ કરે છે તેનેજ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ બાલુવો. તુકારામ કહે છે કે તમામ વર્ણોશ્રમ ધર્મ એ ખરું જોતાં એક બ્રહ્મજ છે.

૧૦૦૩-શ્રીવિઠ્ઠલના નામનું ગાયન ચિત્તને ઘણું મીઠું લાગે છે. એક વિઠ્ઠલજ અમારું જીવન છે તેથી કરીને કરતાલ અને મંજીરા એજ અમારું ધન છે. 'વિઠ્ઠલ' એ શબ્દજ મંજીવન અમૃત સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે એ વિઠ્ઠલના રંજમાં હું મારે આજે શરીરે રંગાઈ ગયો છું.

૧૦૦૪-'વિઠ્ઠલ' એ મંત્ર ઘણો સુગમ છે-ઘણોજ સુગમ છે. એ મંત્રજ તમામ પ્રકારનાં પાપનો સમૂળો નાશ કરી દે છે. જે ભાગ્યવાન હશે તેના મનનેજ એ નામનો રસ લાગી જશે અને તેજ પોતાના કાન વડે જળવાનની લીલાની કથાઓનું શ્રવણ કરશે. વિઠ્ઠલ એ અતિ લોભુ દૈવત છે અને કાળ તેના સંબંધમાં કરીજ ઇચ્છા રાખતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જેના ચિત્તમાં વિઠ્ઠલનો વાસો છે, તે ગમે તે અતિનો હોય તોપણ તે ધન્યજ છે.

૧૦૦૫-વિઠ્ઠલ દૈવત બ્રહ્મ નથી જોતું જે કોઈ કહે તેના શબ્દ કાને સાંભળવાજ નહિ. આવું કહેનાર ભલે બ્રહ્મા અથવા એવોજ કોઈ દેવ હોય તોપણ તેનું કહ્યું માનવુંજ નહિ. જેને વિઠ્ઠલનું

જ્ઞાન નથી તેના તરફ નજર પાડુ કરવી નહિ તુકારામ કહે છે કે એવા જે કોઈ હોય તેની મને મુદ્દલે ગરજ નથી.

૧૦૦૬-એક માણસ ચિતાની અદર બાળી રહ્યો છે તેને તમે જુઓ છો, અને એવા બીજા દેટલા બધાને તમે એવી રીતે બળતા જોયા હશે, છતાં તમે હજી કેમ ચેતતા નથી? તમારી પોતાની ભારે ભય અને અદૃહાસ સહિત ચિતાની અદર બાળવાની સ્થિતિ નં થઈ હોય ત્યાંમુધીમા તમે દેવને હાકો મારતા રહો. મરણની ગાસડી પ્રત્યેક જન્મધારી વ્યક્તિને શિર મૂકવામા આવેલીજ છે, એટલા માટે ત્યાંમુધી તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું ન હોય ત્યાંમુધીમા તમારા હૃદયરૂપી માથે દેવના ચિતન વડે ભરપૂર કરી દેજો તુકારામ કહે છે કે દેવને વીસરીને જેઓ પ્રપચના માર્ગ તરફ વળે છે તેમને ધિક્કાર હોજો ડહાંચ માટે મરણનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તોપણ તેના તરફ હું કદી જોડુંજ નહિ

૧૦૦૭-અમારું લોકો સન્માન કરે એવી ઇચ્છા સતોને તો હોતીજ નથી, તોપણ જે કોઈ તેમનું સન્માન ન જગતા તેમના તરફ તોછડાઈ બારેલું વર્તાન કરશે તે માણસ ભૂડો છે અને એવાને ઘેર સતોએ જવું નહિ, કારણકે એવાને ઘેર તેમને ઘટતું સન્માન મળશે નહિ અને પેલો ગિચારો સતની અવહેલના કર્યોનો અપરાધી રીને માર્યો જશે એવા ભાવહીન માણસો પોતાના યોગ્ય કર્તવ્યનું પાલન નહિ કરે એવી મનમા શકા રહ્યા કરે છે, એટલા માટે તુકારામ કહે છે કે જે માણસ સતોના દર્શન કરતા મનમા સંકાચાતો હોય તેને ઘેર સતોએ જવું યોગ્ય નથી

૧૦૦૮-હો સુન્ન લોકો! દેહાદિ પ્રપચની સગતિમા પડયાથી પારમાર્થિક લાભ થવાનો કદી સંભવ હોય ખરો? ઠારે ચાવેલા જુવાર-બાજરીની કડળના ભારામા જેટલા ગણા હોય તે બધાય

કડળનાંજ હોય; તેમાં વળી શેરડીનો સાંઠો હોય ખરો? ઢેકાંથી ભરેલી પથારીમાં મને તો આજે મુખપૂર્વક નિદ્રા આવી, એવું કોઈ કહે તો તેનું બોલવું મૂર્ખાઈ ભરેલુંજ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે દારૂનો નશો કરનારને તેની દેડ ઉપરની લંગોટીનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. આવી હાલતમાં કોઈ છાકટો માણસ દારૂના ઘેનમાં ગમે તેમ લવારો કરે તેના તરફ કોઈ કદી લક્ષ આપવાનું હતું?

૧૦૦૯-જે કોઈ ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ્યો હશે, તેના અંતઃકરણમાં પ્રેમ પ્રકટે છે. દાખલા તરીકે પોપટને ‘સીતારામ’ ‘સીતારામ’ બોલવાનું શીખવીશું તો તે તેવું બોલવા લાગશે; પણ હલકી જાતિના કાગડાને ગમે તેટલું શીખવો પણ તે કદી શીખવાનોજ નથી અને તેને પાંજરામાં રાખ્યો તો તે ઊલટો પાંજરાને લજવશે. માટે જે ઉત્તમ જાતનો હશે તેજ શીખવેલું ગ્રહણ કરશે અને તેનું મૂલ્ય પણ પ્રથમના કરતાં વધી જશે. તુકારામ કહે છે કે હીજડો ભલે જાઈડીના શણગાર પહેરીને ફરે પણ હીજડો તે હીજડોજ. તે કોઈ દહાડો સ્ત્રીની જગ્યા લઈ શકતો નથી.

૧૦૧૦-નાનકડા જાબોચિયામાં પડ્યો પડ્યો દેડકો સમુદ્રને કહે છે કે તું મારા આગળ શા હિસાબમાં છે? ને જે તેણે કદી જ્ઞેયોજ નથી અને જેને વિષે તેને કશું જ્ઞાન પણ નથી, તેની સાથે જાહી સ્પર્ધા કરવા જાય છે અને તિરસ્કારપૂર્વક ઘાકળક કરતો ફરે છે. કાગડો પોતાના મનમાં ને મનમાં કુલાયા કરે અને કહે કે હું રાજહંસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છું; તેવી રીતે ગધેડો કહે કે હું હાથીના કરતાં અધિયાતો છું; તુકારામ કહે છે કે સોનાનો ઢાળ ચઢાવેલી મહોરની કિંમત કોઈ દહાડો આવી સોના મહોરના જેટલી ધાયજ નહિ.

૧૦૧૧-જીવાત્મા પહેલેથીજ સુક્ત હોઈ શિવસ્વરૂપજ છે; પણ હું આ પંચજતાત્મક દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ એ મારાં સંબંધીઓ છે, એવો આગ્રહ કરવા લાગ્યો તેથી તે બંધાઈ ગયો છે. પાપપુણ્યનો કર્તા હોણ છે તે બરાબર સમજી ન લેતાં હુંજ કર્તા છું, એવું જીવ માની લે છે; અને તેથી કરીને તે પોતાનાં પાપપુણ્યાત્મક કર્મોનાં બંધનમાં બંધાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરણ જેમ જૂઠા મૃગજળને સાચું માનીને તેની પાસે દોડી જવાનો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરી મરે છે, તેમ દેહાદિ પ્રપંચને સાચા માનીને તેમના મોહમાં પડનારા મૂર્ખ લોકો વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કરીને જિંદગી બરબાદ કરે છે.

૧૦૧૨-હે મારી સખી સજની બુદ્ધિ! તું યાદ રાખજે કે પંડરપુરના સ્વામી મારા પિતા છે. તેમનીજ સ્તુતિનાં ગાયન તું દળતાં-ખાંડતાં અર્થાત્ હરકોઈ કામ કરતાં કરતાં તારે ગાયાજ કરવાં. રાણી રૂખમાળાઈ અને અત્યલામા એ મારી માતાઓ છે અને પિતા પાંડુરંગ સ્વામી છે. ઉદ્ધવ, અકૂર, વ્યાસ, અંગઋષિ અને નારદ એ મારા બંધુઓ છે. તેમનું હું સન્માન કરું છું. ગરુડ અને મારો લાડકવાયો લાઈ પુંડલિક એ મારા ભાંડુઓ છે અને તેમને જોઈને મારા મનમાં ઘણાજ આનંદોદ્ઘાસ પેદા થાય છે. બીજા સંતમહંતોની સાથે મારે બહુ ઝોળખાણુ પિછાણુ છે અને હું દરરોજ તેમની સ્તુતિનાં વદ ગાયા કરું છું. નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, આંગદેવ અને નામદેવ એ મારા દિલોબ્ધાન દોસ્તો છે; વળી નાગો જગન્નિત્ર, નરહરિ સોની, કળીર, રાહિદાસ એ બધા મને ઘણાજ વહાલા છે. પરિસા ભાગવત, સાવતા, મુરદામ એ બધાને હું નોતરાં દઈને તેડાવું છું અને તેમનો મહિમા ગાઉં છું. સંત ચોખામેળા તો મને મારા પ્રાણુસમાન પ્રિય છે અને એક ક્ષણુ વાર પણ હું તેને વીસરી શકતો નથી. એકનાથ

અને જનાઈન સ્વામી એ મારા જીવના જીવન છે. કાનહુ પાઠકે અને મીરાંબાઈ પણ મને તેટલાંજ પ્રિય છે; વળી એ ઉપરાંત બીજા ઘણાંય મહાનુભાવી સંતો અને મુનિઓ છે. તે બધાના ચરણ આગળ મેં મારો જીવ અર્થાત્ મારો જીવભાવ સમર્પિત કરી દીધો છે. જે જે વારકરીઓ પંઢરપુરની યાત્રાએ જતા હશે તેમનો મહિમા પણ હું આનંદપૂર્વક વખાણીશ. તુકારામ કહે છે કે આ બધાં મારાં માળાંય ઘણાંજ સમર્થ છે. તેમના શુભ ગાઈને હું મારા ઘરમાં સુખપૂર્વક રહું છું.

૧૦૧૩-જે માણસ પંઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે અથવા તો હું જઈશ એવું મોઢથી કહે છે, તે માણસને સંસારનાં બંધન બાંધે છે એવું જે કોઈ બોલશે તે ચંડાળ છે. મનમાં શુદ્ધ ભાવ હોય કે ભલે ન હોય પણ જે કોઈ પાંડુરંગનાં દર્શન કરશે તેને માટે સંસાર હોઈ શકેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે ચંદ્રભાગાના જળમાં જે કોઈ સ્નાન કરશે તે ગમે તે જાતિનો હોય તો પણ તે સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ગયોજ જાણવો.

૧૦૧૪-આ પાંડુરંગ નાના પ્રકારના અવતાર ધારણ કરે છે. તે પૂર્ણબ્રહ્મ હોઈ ચંદ્રભાગા નદીને કિનારે ઈંટના ઉપર બેસા રહ્યા છે. તે સૌ પ્રાણી-પદાર્થના અંતર્ગોહ પ્રદેશમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે, છતાં જો આપણે તેમને શોધવાની એટા કરીશું તો કોઈ પણ જગ્યાએ તેમનો પત્તો લાગવાનોજ નથી. યોગ, યજ્ઞ, તપ, દાન અને જપ ઇત્યાદિથી તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. કોઈએ તેમને અર્પણ કર્યા હોય અથવા ન પણ કર્યા હોય, તો પણ તમામ પ્રકારના ભોગના ભોક્તા તે એકલાજ છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના બકતોને સહાયતા આપવી એજ તેમની સંપૂર્ણ લીલા છે એવું જાણો.

૧૦૧૫-જે કોઈ શ્રી હરિની કીર્તિ પોતાની વાણી વડે ગાશે,

તેના ચરણ આગળ કળિકાળ પોતાનું મસ્તક નમાવશે. પંદર-પુરનો રાજા આવો સમર્થ છે, તે તમારે છ શાઓ, અદાર પુરાણ અને ચારે વેદોમાં ભેધ લેવું. તેમનું ધ્યાન કરવાથી ભોગ અને મોક્ષ એ બેઉ તમારા આજ્ઞાકારી દાસ ગનીને તમારું દાસત્વ કરશે. તુકારામ કહે છે કે તેમનું નામ લેનારને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૦૧૬-શ્રીહરિના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં શ્રુતિઓ અને વેદશાસ્ત્ર હારી યાદીને મૂળાં થઇ ગયાં. એવા હરિની સ્તુતિ કરવા જેટલું સામર્થ્ય મારી વાણીમાં તો હોયજ ક્યાંથી ? શેષ-નાગનાં હજાર મુખ એ જાગવાનના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં યાદી ગયાં, પણ મહિમાનો પાર ન આવ્યો ! તુકારામ કહે છે કે એ શ્રીહરિના યશની ગાથા લખવી હોય તો પૃથ્વી જેવડા કાગળ અને સમુદ્ર જેટલી માહી પણ ચોટી પડે !

૧૦૧૭-દેવ પોતે જેનું રક્ષણ કરવા તૈયાર બેઠા હોય તેને મારીજ કોણ શકે ? પ્રભુથી સંરક્ષિત વ્યક્તિ અકવાણે પગે ભલે જંગલોમાં ભટક્યા કરે, છતાં તેમને પગે એક કાંટો પણ વાગશે નહિ, અગ્નિ તેમને જાળી શકશે નહિ અને પાણી તેમને ડુળાડી શકશે નહિ. એવા માણસને મારી નાખવાના હેતુથી કોઈ ઝેર ખવડાવે તો તે ઝેર પણ અમૃત સમાન ગની જશે. તેઓ કદી ભૂલા પડતા નથી અને કોઇની પ્રપંચજાળમાં ફસાતા નથી; તેમ યમ પણ તેમને કશું કરી શક્તો નથી. તુકારામ કહે છે કે તેમની સામે તાકીને ફેંદેલાં બાણ અને તોપના ગોળાને પણ નારાયણ ખાળી રાખે છે.

૧૦૧૮-હે દ્વારકાપુરીના રાજા ! હે મારા સખા ! તું મને મળવામાં શા માટે વિતંબ કરે છે ? અરે ! તું એવડો કયા કામમાં રૂંધાઈ ગયો ? દીન જનોનો ઉદ્ધાર કરવાનું તારું પોતાનું જિજ્ઞે

છે તેનું તું પાલન કર. મારાં પાપપુણ્ય તરફ જોઈશજ મા. પતિત જનોને પાવન કરનાર તરીકે આખા જગતમાં તું પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે તેં આજ સુધીમાં અનેક પાતકીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે પણ ખરો. તુકારામ કહે છે કે અરે મારા મિત્ર કાન્હોળા! જેવી રીતે તું દ્રૌપદીની મદદે દોડી ગયો હતો તેવી રીતે તું મારે સારૂં પણ દોડી આવ.

૧૦૧૯-હે દેવોના રાજા ! તું અત્યારે બીજા કોઈની વહાર કરવાના ઇરાદાથી કહી જતો રહ્યો છે કે પછી તને બિંધ આવી ગઈ છે? અથવા તું કોઈ બીજા લક્ષ્મણના પ્રેમમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છે? અથવા ગોપીઓનાં મોઢાં જોઈને તું એવો મોહિત થઈ ગયો છે કે ત્યાં ને ત્યાંજ ઠરી ગયો છે? હે દેવ! તું અત્યારે કોના સંકટનું નિવારણ કરવાના કામમાં રોકાઈ ગયો છે તે કહે; અથવા મને મળવા આવવા માટે તારે આજુ વેગળે જવું પડે છે એવો વિચાર કરીને તું ચાલતાંજ આળસી ગયો કે શું? અથવા તો હે શ્રીપતિ! તું મારા શુભદોષનો વિચાર કરીને મારા ઉપર નારાજ તો નથી થયો? તુકારામ કહે છે કે તું મને દર્શન દેતો નથી તેનું કારણ માફ હોઈ નમીળ છે કે બીજું કંઈ કારણ છે, તે તું મને કહી દે. અરે! તારી વાટ જોતાં જોતાં તો મારો જીવ મારી આંખોમાં આવી ગયો છે!

૧૦૨૦-પારકી સ્ત્રીને પોતાની માતા સમાન ગણતાં મનમાં લાજ આવતી હોય, તો પછી મનમાં કપટભાવ રાખીને મોઢે મોઢેથી પરાઈ સ્ત્રીને માતા કહેવાનો શો અર્થ? ધર્મના વિષય ઉપર વિરોધન કરતી વખતે ધૈર્ય એ ધણું ઉત્તમ ગુણ છે એવું કહીને મોઢેથી ધૈર્યનાં ખૂણ વખાણ કરવાં અને ડાળે હાથે એક કાગડાને પણ ઉરાડી મુકાય નહિ! આમ થવાનું કારણ એ છે કે

એવા લોકોનાં પાપકર્મ આવે પ્રસંગે આઠે આવીને ઊભાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેવું બોલે તે પ્રમાણે વર્તે તે માણસ અમૃત્ય છે.

૧૦૨૧-શ્રીપુરુષના જોડકાંની માફક પરોપકાર અને લાભ એ બેનું પણ જોડું જ બંધાયેલું છે. એકની સાથે સાથે બીજું આશ્રય આપે છે, એમ બાણીને કદી અસત્ય બોલવું નહિ અને ભંડું કામ કરવું નહિ; કારણકે અસત્ય બોલનારનું નિઃસંશય પતનજ થાય છે એની સાબિતી માટે પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી પ્રમાણ આપું છું. નારાયણે પોતે એક વાર 'નરો વા કુંજરો વા' એવું ધર્મરાજની પાસે જૂઠું કહેવડાવ્યું, તેનું પરિણામ એવું થયું કે સ્વર્ગમાં જતી વખતે ધર્મરાજનો એક અંગૂઠો ખરી પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે હે સૌ મનુષ્યો! માટે આજ પછી તમે હંમેશાં સત્યનું જ પાલન કરજો. અંતઃકરણમાં જોડો લાવ આવવા દેશો તો આખરે તમારે પોતાને જ હુઃખ વેઠવું પડશે.

૧૦૨૨-એવા માણસના મોઢા ઉપર આજ પરો; કારણકે આવા હુદ્દા છોકરાને તે રાંઠે જળુયોજ શા માટે? તેના હૃદયમાં તો હંમેશાં ક્રોધાગ્નિ લડલડયા કરે છે અને દગાની આંટીઓ પડેલી હોય છે. તેના મોઢા ઉપર શીળીના ફાલ્લા ફૂટી નીકળ્યા હોય એવી વસ્તી તેની મુખાકૃતિ દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે એવા હુદ્દા માણસના મનને સમાધાન અવસ્થાનું સુખ કદી નથી મળવાનું.

૧૦૨૩-જે માણસ પોતાને મોઢેથી હદ ઉપરાંત ખાય છે તે પાછળથી ધડાધડ ધડાધડ વાછટ કરીને દારૂગોળાનો મારો ચલાવે છે. કેટલાક માણસ એવા ચતુર હોય (?) છે કે પોતાની ઇન્દ્રિયો પોતાને સ્વાધીન છે કે નહિ તેનું પણ તેમને જાન હોતું નથી અને પછી પોતાનાં જ ફૂલાં ઉઘાડાં થઈ જાય છે અને તે જોઈને લોકો હાથે ત્યારે તેમના ઉપર ખીજવાઈ જાય છે. કેટલાક એવા હોય

છે કે જુગાર રમીને પૈસા ખરણાદ કરી આવે અને પછી પોતાને
ખીજ લોકોએ અન્યાય કર્યો એમ કહીને બડબડવા માંડે. કેટ-
લીક સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે પતિનો સમાગમ કરતી વખતે તેમને
સારું લાગે છે અને પછી જ્યારે પ્રસૂતિનો વખત આવે ત્યારે
ધણીને ગાળો દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાનો
જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવે છે.

૧૦૨૪-પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય બીજા પુરુષનાં
વખાણુ સાંભળતી નથી. તે અનન્યભાવે પોતાના પતિના પ્રતિજ્ઞ
પોતાના અંતઃકરણનો બધો પ્રેમ અર્પણ કરે છે. મારું મન પણ
પતિવ્રતા સ્ત્રીના જેવું જ અનન્ય થઈ જાયું છે અને તે એક વિકૃત
સિવાય બીજા કોઈને પસંદ કરતું નથી. સૂર્યનાં કિરણથી ખીસી
ઊઠનારાં કમળ અંદ્રનાં કિરણથી ખીલતાં નથી. કોકિલા બીજી
ઋતુઓનો ત્યાગ કરીને એક વસંતઋતુમાં જ ટહુકાર કરે છે.
તુકારામ કહે છે કે ઊંકરાં પોતાની માની આગળ નાચ-ફરક કરે
છે અને તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે. નાનાં બાળક પોતાની
મા સિવાય બીજા કોઈને ઓળખતાં જ નથી.

૧૦૨૫-સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને પોતાના અંતરમાં ઉતારી
હાથે કોઈ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે ત્યારે તો તેથી ઘણું મુખ
થાય; પણ માત્ર મૌખિક અર્થો કરનારા જ હોય તેવા પંડિતોને
તો પૂરેપૂરા મૂર્ખા જ માની લેવા જોઈએ. એવા પંડિતો વેદ ગોખી
મારીને પોપટની પેઠે બોલી જાય છે, પણ તેના અર્થ તેઓ
સમજ્યા હોતા નથી. એમ હોવાથી તેમનો વેદપાઠ વ્યર્થ જ હરે
છે; કારણકે કોઈ કહે કે વેદોમાં કહ્યું છે કે સર્વ જૂતમાત્રમાં એક
અળાંક અને એકરસ પ્રસન્નું દર્શન કરવું, ત્યારે તે માણસ વેદનો
પૂરેપૂરો અર્થ સમજ્યો જણાતો નથી. એવાને દુરાચારી જણવો.

તુકારામ કહે છે કે વેદનો મુખ્ય અનુભવ તો જીવ અને શિવને એકરૂપ માનવાનો છે અને તે અનુભવ મને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો છે.

૧૦૨૬-વિઠોળાનું જે નિત્ય ભજન કરતો હોય તેનેજ ખરે-ખરે પંડિત જાણવો. સર્વભૂતમાત્રમાં વિઠ્ઠલપ્રદ્ધ વ્યાપેલા છે, એવું જે સમદર્શન કરે છે, વાસુદેવ વિનાનું ખાલી સ્થાન કોઈ છેજ નહિ, સૌ ભૂતમાત્રમાં તેમનો નિવાસ છે એમ જે જાણે છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે વિઠ્ઠલનો સાચો ભક્ત છે. એવા ભક્તનાં દર્શન કરવાથી પાપી માણસો પોતાનાં પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે.

૧૦૨૭-હે પંડિતો ! હું તમારા ચરણને વંદન કરીને જે કાંઈ કહું તે તમે કૃપા કરીને સાંભળો. એક દેવને બાદ કરીને તમારે બીજા કોઈની સ્તુતિ કરવીજ નહિ, એટલી મારી તમને વિનંતિ છે. અન્ન-વસ્ત્ર તો પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર આવી મળશે. તુકારામ કહે છે કે નારાયણના નામનું સ્મરણ કરવાને અર્થેજ તમારે તમારી વાણીનો ઉપયોગ કરવો.

૧૦૨૮-અરે હરિજનો ! તમે હાથમા કરતાલ ને વીણા લઈને વિઠ્ઠલના નામનો મોટેથી ઉચ્ચાર કરો અને કરતાલ તેમજ વીણાને વિઠ્ઠલસ્વરૂપ માનો. વિઠ્ઠલરૂપી આપણી મૂઠી છે માટે મુખેથી વિઠ્ઠલના નામનોજ ઉચ્ચાર કરો. જેટલા જેટલા નાદ અને ભેદ છે તે બધા વિઠ્ઠલરૂપ છે, માટે વિઠ્ઠલમાજ લગની લગાડો. તુકારામ કહે છે કે મુખાદુઃખના પ્રસંગે હું વિઠ્ઠલનુંજ સ્મરણ કરું છું, તેથી માગ મુખમાં હરહમેશ શ્રીવિઠ્ઠલનુંજ નામ રહે છે.

૧૦૨૯-હે દેવ ! તું મને દર્શન દે અને મારી સાથે એક બે બોલ બોલે, તો તેમ કરતાં હું તને શું વેચી મારવાનો હતો ? તારું રૂપ હું જોઈ લઉં તો તેને શું હું ચોરી જવાનો હતો, કે જેથી તું મનમાં બીક રાખીને કહી સંતાઈ બેઠો છે ? તારું

છે કે જુગાર રમીને પૈસા ખરબાદ કરી આવે અને પછી પોતાને ખીજા લોકોએ અન્યાય કર્યો એમ કહીને ઘડઘડવા માંડે. કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે પતિનો સમાગમ કરતી વખતે તેમને સાડું લાગે છે અને પછી જ્યારે પ્રસૂતિનો વખત આવે ત્યારે ધણીને ગાળો દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાનો જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવે છે.

૧૦૨૪-પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય ખીજા પુરુષનાં વખાણુ સાંભળતી નથી. તે અનન્યભાવે પોતાના પતિના પ્રતિજ્ઞ પોતાના અંતઃકરણનો ગધો પ્રેમ અપાંજી કરે છે. માડું મન પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીના જેવું જ અનન્ય થઈ ગયું છે અને તે એક વિકૃત સિવાય ખીજા કોઈને પસંદ કરતું નથી. સૂર્યનાં કિરણથી ખીલી જીઠનારાં કમળ ચંદ્રનાં કિરણથી ખીલતાં નથી. કોકિલા ખીજા ઋતુઓનો ત્યાગ કરીને એક વસંતઋતુમાં જ ટહુકાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે છોકરાં પોતાની માની આગળ નાચ-ફૂદ કરે છે અને તેની પાછળ પાછળ ભગ્યા કરે છે. નાનાં બાળક પોતાની મા સિવાય ખીજા કોઈને ઓળખતાં જ નથી.

૧૦૨૫-સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને પોતાના અંતરમાં ઉતારી કંઈને કોઈ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે ત્યારે તો તેથી ઘણું સુખ થાય; પણ માત્ર મૌખિક ચર્ચા કરનારાજ હોય તેવા પંડિતોને તો પૂરેપૂરા મૂર્ખાજ માની લેવા જોઈએ. એવા પંડિતો વેદ ગોખી મારીને પોપટની પેઠે બોલી જાણે છે, પણ તેના અર્થ તેઓ સમજ્યા હોતા નથી. એમ હોવાથી તેમનો વેદપાઠ વ્યર્થ જ હરે છે; કારણકે કોઈ કહે કે વેદોમાં કહ્યું છે કે સર્વ જીવમાત્રમાં એક અળંગ અને એકરસ પ્રદ્યુત્ત દર્શન કરવું, ત્યારે તે માણસ વેદનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજ્યો જણાતો નથી એવાને દુરાચારી જાણવો.

તુકારામ કહે છે કે વેદનો મુખ્ય અનુભવ તો જીવ અને શિવને એકરૂપ માનવાનો છે અને તે અનુભવ મને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો છે.

૧૦૨૬-વિઠોળાનું જે નિત્ય લજ્જન કરતો હોય તેનેજ ખરે-ખરે પંડિત જાણવો. સર્વભૂતમાત્રમાં વિઠ્ઠલપ્રદ વ્યાપેલા છે, એવું જે સમદર્શન કરે છે, વામુદેવ વિનાનું ખાલી સ્થાન કોઈ છેજ નહિ, સૌ ભૂતમાત્રમાં તેમનો નિવાસ છે એમ જે જાણે છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે વિઠ્ઠલનો સાચો ભક્ત છે. એવા ભક્તનાં દર્શન કરવાથી પાપી માણસો પોતાનાં પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે.

૧૦૨૭-હો પંડિતો ! હું તમારા ચરણને વંદન કરીને જે કાંઈ કહું તે તમે કૃપા કરીને સાંભળો. એક દેવને બાદ કરીને તમારે ખીજા કોઈની સ્તુતિ કરવીજ નહિ, એટલી મારી તમને વિનંતિ છે. અન્ન-વસ્ત્ર તો પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર આવી મળશે. તુકારામ કહે છે કે નારાયણના નામનું સ્મરણ કરવાને અર્થેજ તમારે તમારી વાણીનો ઉપયોગ કરવો.

૧૦૨૮-અરે હરિજનો ! તમે હાથમાં કરતાલ ને વીણા લઈને વિઠ્ઠલના નામનો મોટેથી ઉચ્ચાર કરો અને કરતાલ તેમજ વીણાને વિઠ્ઠલસ્વરૂપ માનો. વિઠ્ઠલરૂપી આપણી મૂડી છે માટે મુખેથી વિઠ્ઠલના નામનોજ ઉચ્ચાર કરો. જેટલા જેટલા નાદ અને ભેદ છે તે બધા વિઠ્ઠલરૂપ છે, માટે વિઠ્ઠલમાંજ લગની લગાડો. તુકારામ કહે છે કે સુખદુઃખના પ્રસંગે હું વિઠ્ઠલનુંજ સ્મરણ કરું છું, તેથી મારા મુખમાં હરહમેશ શ્રીવિઠ્ઠલનુંજ નામ રહે છે.

૧૦૨૯-હો દેવ ! તું મને દર્શન દે અને મારી સાથે એક જે બોલ બોલે, તો તેમ કરતાં હું તને શું વેચી મારવાનો હતો ? તારું રૂપ હું જોઈ લઉં તો તેને શું હું ચોરી જવાનો હતો, કે જેથી તું મનમાં ખીક રાખીને કહી સંતાઈ બેઠો છે ? તારું

તેનો વિનાશ કર્યા વગર રહેનારજ નથી તુકારામ કહે છે કે કોઈ કોઈ પાપીનો એક ક્ષણમા નાશ થઈ જાય છે અને કોઈ કોઈનો નાશ થતા ઘણા કાળ વીતી જાય છે એ વાત ખરી, પણ છેવટે નાશ તો થવાનો ને થવાનોજ

૧૦૪૪-સમથં ઈશ્વરે જે કાંઈ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, તેનું કોણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે ? ઈશ્વરેચ્છાની વિરુદ્ધ જવાની જે કોઈ જેટલી માથાફૂટ કરશે તેમા કશુંજ વળવાનું તો છેજ નહિ અને કરેલી મહેનત બરબાદ જશે આપણા પ્રારબ્ધ કર્માતુસાર જે જે મુખદુઃખ લોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હશે તે બધા લોગવી લેવા જ જોઈશે જે વસ્તુના ઉપર જેનો અધિકાર છે તે તેનીજ હક-મતમા રહેશે તેની વિરુદ્ધ જે કોઈ બડબડ-ફૂડફૂડ કરશે તે મૂર્ખ મા ગણાશે તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાના માતપિતાને પેટે શ્રીયા કાટા જેવા પેદા થયેલા છે એમ જાણવું

૧૦૪૫-હે દેવ ! તારા ચરણ આગળ હું મદાકાળ પડી રહું એજ મારી જાગીર છે હું એ જાળતનો મનમા ગર્વ રાખીશ અને મારી એ જાગીરનું જતન કરતો રહીશ મારા પૂર્વજેએ પોતાના જીવનું જલિદાન દઇને આ જાગીરની શોધખોળ કરી છે તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા ચરણની સેવા કરવી એ મારી જૂની વડીલોપાર્જિત જાગીર છે

૧૦૪૬-હે દેવ ! ઉત્તમ ગતિ કોને કહેવાય અને અધમ ગતિ કોને કહેવાય, તે વિષે હું કાંઈજ જાણતો નથી હું તો તારા ચરણનો આશ્રય પકડીને નિશ્ચિતપણે પડી રહું છું વળી ધર્મકર્મ તે શું અને તેમની સાધના કરવા માટે શું શું કરવું જોઈએ, તેમાનું પણ હું કશું જાણતો નથી, પરંતુ મેં તો મારા અતરનો જણાવેલાવ તારા ચરણ આગળ મમર્ષિત કરી રીધો છે પાપ

રહિત થવા માટે શું શું કરવું જોઈએ અને પુણ્ય કેટલા કેટલા પ્રકારનાં છે તેનું પણ મને કશું જ્ઞાન નથી. આથી કરીને મેં તો તારા ચરણનેજ પકડી રાખ્યા છે. હું તો ગાંઠો અને વિચારહીન મૂર્ખ છું. તારી પ્રાપ્તિ શા ઉપાયે થાય એ વાતનું જ્ઞાન મારી બુદ્ધિમાં ઊતરે એમ છે નહિ; એટલા માટે હે પાંડુરંગ ! મેં તો મારો બધોજ ભાર તારા ઉપર નાખી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે તુંજ કરી લેજે. એમાં મારો કયો પ્રયત્ન કામમાં આવવાનો નથી.

૧૦૪૭-હે દેવ ! તેં જે મારા ઉપર ઉપકાર કયો છે તેનું ત્રણ ફેડવા માટે એટલે તારા કરજનો બોલે મારા માથા ઉપરથી ઉતારી દેવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ તેનું મને જ્ઞાન નથી; એટલા માટે મને તો તુંજ મારો હાથ ઝાલીને જે વાટ મુગમ હોય તે વાટે કૃપા કરીને દોરવી જાજે. આપણી વચ્ચેના સ્વામી-સેવકપણાના ભાવનું પણ તુંજ જતન કરતો રહેજે; કારણકે બેઉ પક્ષ તરફથી સહાય કરનાર તો તુંજ છે. પોતાને શરણે આવ-રનું કામ કરવાનું અને તેની લીડ ભાંગવાનું અભિમાન તું રણ કરી બેઠો છે, એટલે હવે જે તારા શરણાગતને કોઈ વાતની ગી પડી તો તેમાં તારેજ લજવાનું પડશે. તુકારામ કહે છે કે તો છેકજ નાનો બાળક છું; એટલા માટે ઉપર મુજબના વિચાર તને જણાવી દીધા છે.

૧૦૪૮-રસ્તે ચાલતાં ડગલે ને પગલે પાંડુરંગ ભાવડીનુંજ પ્રતન કરવું જોઈએ. એવું કરવાથી દેવ પોતે પોતાનો તમામ પાનંદ સાથે લઈને ચિંતન કરનારની આગળ આગળ ચાલતા પાય છે અને પોતાના નામના માધુર્યના ઘૂંટડા તેના ગળામાં રડતા રહે છે; વળી પોતાના ભક્તના ઉપર દેવ અતિ મમતા-

તેનો વિનાશ કર્યા વગર રહેનારજ નથી. તુકારામ કહે છે કે કોઈ કોઈ પાપીનો એક ક્ષણમાં નાશ થઈ જાય છે અને કોઈ કોઈનો નાશ થતાં ઘણો કાળ વીતી જાય છે એ વાત ખરી, પણ છેવટે નાશ તો થવાનો ને થવાનોજ.

૧૦૪૪-સમર્થ ઈશ્વરે જે કાંઈ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, તેનું કોણ ઉલ્લાંઘન કરી શકશે ? ઈશ્વરેમ્હાની વિરુદ્ધ જવાની જે કોઈ જેટલી માથાફટ કરશે તેમાં કશુંજ વળવાનું તો છેજ નહિ અને કરેલી મહેનત ખરબાદ જશે. આપણાં પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર જે જે સુખદુઃખ લોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હશે તે બધાં લોગવી લેવાં જ જોઈશે. જે વસ્તુના ઉપર જેનો અધિકાર છે તે તેનીજ હક મતમાં રહેશે. તેની વિરુદ્ધ જે કોઈ બડબડ-ફડફડ કરશે તે મૂર્ખ માં ગણાશે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાનાં માતપિતાને પેટે રાજિયા કાંટા જેવા પેદા થયેલા છે એમ જાણવું.

૧૦૪૫-હે દેવ ! તારા ચરણ આગળ હું સદાકાળ પડી રહું એજ મારી જાગીર છે. હું એ જાળતનો મનમાં ગર્વ રાખીશ અને મારી એ જાગીરનું જતન કરતો રહીશ. મારા પૂર્વજેએ પોતાના જીવનું બલિદાન દઇને આ જાગીરની શોધખોળ કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા ચરણની સેવા કરવી એ મારી જાગીર પડીલોપાન્નિંત જાગીર છે.

૧૦૪૬-હે દેવ ! ઉત્તમ ગતિ કોને કહેવાય અને અધમ ગતિ કોને કહેવાય, તે વિષે હું કાંઈજ જાણતો નથી. હું તો તારા ચરણનો આશ્રય પકડીને નિશ્ચિંતપણે પડી રહું છું. વળી ધર્મકર્મ તે શું અને તેમની સાધના કરવા માટે શું શું કરવું જોઈએ, તેમાંનું પણ હું કશું જાણતો નથી; પરંતુ મેં તો મારા અંતરનો બધોજ ભાવ તારા ચરણારવિંદ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. પાપ-

રહિત થવા માટે શું શું કરવું જોઈએ અને પુણ્ય કેટલા કેટલા પ્રકારનાં છે તેનું પણ મને કશું જ્ઞાન નથી. આથી કરીને મેં તો તારા ચરણનેજ પકડી રાખ્યા છે. હું તો ગાંઠો અને વિચારહીન મૂર્ખ છું. તારી પ્રાપ્તિ શા ઉપાયે થાય એ વાતનું જ્ઞાન મારી બુદ્ધિમાં જોતરે એમ છે નહિ; એટલા માટે હે પાંડુરંગ ! મેં તો મારો ઘણોજ ભાર તારા ઉપર નાખી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે તુંજ કરી દેજે. એમાં મારો કશો પ્રયત્ન કામમાં આવવાનો નથી.

૧૦૪૭-હે દેવ ! તેં જે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેનું ઋણ ફેડવા માટે એટલે તારા કરજનો બોલે મારા માથા ઉપરથી ઉતારી દેવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ તેનું મને જ્ઞાન નથી; એટલા માટે મને તો તુંજ મારો હાથ ઝાલીને જે વાટ સુગમ હોય તે વાટે કૃપા કરીને દોરવી જજે. આપણી વચ્ચેના સ્વામી-સેવકપણાના ભાવનું પણ તુંજ જતન કરતો રહેજે; કારણકે બેઉ પક્ષ તરફથી સહાય કરનાર તો તુંજ છે. પોતાને શરણે આવનારનું કામ કરવાનું અને તેની ભીડ ભાંગવાનું અભિમાન તું ધારણ કરી બેઠો છે, એટલે હવે જો તારા શરણાગતને કોઈ વાતની તંગી પડી તો તેમાં તારેજ લજવાવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે હું તો છેકજ નાનો બાળક છું, એટલા માટે ઉપર મુજબના વિચાર મેં તને જણાવી દીધા છે.

૧૦૪૮-રસ્તે ચાલતાં ડગલે ને પગલે પાંડુરંગ માવડીનુંજ ચિંતન કરવું જોઈએ. એવું કરવાથી દેવ પોતે પોતાનો તમામ આનંદ સાથે લઈને ચિંતન કરનારની આગળ આગળ ચાલતા જાય છે અને પોતાના નામના માધુર્યના ધૂંટડા તેના ગળામાં ફેડતા રહે છે; વળી પોતાના ભક્તના ઉપર દેવ અતિ મમતા.

નામ જપતો જાઉં છું તેમ તેમ મારો પ્રેમ અધિક અધિક પ્રળળ બનતો જાય છે. હુકારામ કહે છે કે જો મારી પાંડુરંગા માવડી ! તું મને હવે તારી કેડે બેસાડીને સાંત્વન દે.

૧૦૬૩-હવે મારે જીજ્ઞ કશાનો વિચાર કરવોજ નથી. હું તો એકલા પ્રહારસતુજ સેવન કરીશ. પ્રહારસ્વરૂપના અમૃતના ઘૂંટકા હું નિશ્ચયપૂર્વક મારા મોઢા વડે પીશજ. હે દેવ ! તમારું પોતાનું નિવાસસ્થળ ક્યાં છે તે હું હવે જાણી ગયો છું. હુકારામ કહે છે કે આથી કરીને તમે મને દર્શન નહિ દો અને સંતાઈ જશો તો તમારો તે પ્રયાસ મિથ્યા જશે.

૧૦૬૪-હે દેવ ! તમે જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ત્યાં તમે મને જીએલો જોશોજ. મેં મારી પ્રહારાવનાની સહાયતા વડે મારા આવા રૂપનો વિસ્તાર કરી દીધો છે. તે રૂપ એવું પ્રહારાઠવ્યાપક છે કે કોઈ પણ સ્થળ તેના વિનાનું ખાલી છેજ નહિ. મારું ચિત્ત તમારા ચરણની સાથે મજબૂત થોંટી ગયું છે, તેથી કરીને તે હરેક ઠેકાણે પોતાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. હુકારામ કહે છે કે હું મારી પ્રહારાવના વડે દેવને મારા પેટની અંદર સમાવી દધનેજ આ વાત કહું છું.

૧૦૬૫-દેવ જે દિવસથી મારા હાથમાં આવી ગયા ત્યારથી હું તો તદ્દન ચિંતારહિત બની બેઠો છું. મારું મન હવે કોઈ પણ વિષય પ્રતિ દોડી જતું નથી અને તેથી કરીને મારી તમામ ઈદ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ ગઈ છે. પૂર્વ જન્મોનાં કર્મોનો તમામ બોલે મેં મારા માથા ઉપરથી ઉતારીને ફેંદી દીધો છે અને તેના મંબધી હું કશી ફિકર-ચિંતા કે વિચાર પણ કરવાનો નથી. હુકારામ કહે છે કે હું કામવાસનાનો સર્વતોલાવે પરિત્યાગ કરીને મારા વિઠોબાનું નામ જપું છું.

૧૦૬૬-વિષ્ણુના લક્ષ્મી મુક્તિના તો ઓશિયાળા હોતાજ નથી અને સંસારના તરફ જોવાની પણ તેમને વૃત્તિ હોતી નથી. તેમણે તો અષ્ટ પ્રહર વિષ્ણુનું દાસત્વ કરવાનુંજ મત આદરેલું છે, તેથી કરીને તેમના ચિત્તની અંદર ગોવિન્દ તો જાણે જડી લીધા હોય એવા સ્થિર થઈને બેસી ગયા છે. આમ હોવાથી તેઓ ગોવિન્દના નામનું એવું અળખું અને અવિરતપણે રટણ કરે છે કે, તેના આદિ, મધ્ય અને અંત જેવું કંઈ હોતુંજ નથી. તેઓ પોતાના તમામ લોગ નારાયણને સમર્પિત કરી દઈને તેમના મહિમાનાં મંગલ પદો ગાયા કરે છે. તેમનાં બળ, બુદ્ધિ અને નીતિનો ઉપયોગ પદોપકારને અર્થેજ થાય છે અને તેઓ પોતાના પેટમાં સદા નામામૃત રેડયા કરે છે. તેઓ દેવના જેટલાજ દયાળુ હોય છે અને આ માફ અને આ પારકું એવો લેહલાવ તેમના મનમાં હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તેમનો જીવ જીવપણાને ત્યજીને દેવભાવને પામી ગયો હોય છે, તેઓ દેવજ બની ગયા હોય છે. આમ હોવાથી તેઓ ગમે ત્યાં રહેતા હોય, તોપણ તે સ્થાન વૈકુંઠજ છે એમ સમજી લેવું જોઈએ.

૧૦૬૭-હું વૈષ્ણવ-લક્ષ્મીને ત્યાં રહી તેમનું એકું જમીશ, તેમના આંગણમાં આળોટીશ અને તેમના નહાયેલા પાણીમાં ધીરો થઈને રહીશ. હે દેવાધિદેવ ! મને આવા પ્રકારનો જન્મ આપજે, કારણકે મારા જીવને આજ પસંદ છે. તેમના પગની રજ મારા અંગ ઉપર પડશે, તેને હું માથે ચડાવીશ; અને તેઓ જ્યાં જશે ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે સર્વ પ્રપંચ નિરર્થક છે એમ સમજીને તેમના (વૈષ્ણવ-લક્ષ્મી) પરજ મને શ્રદ્ધા છે.

૧૦૬૮-હે દેવ ! તમને આલિંગન દેવાને સાડું મારા હાથ અતિ ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે; માટે તું હવે તારી હંસની ચાલને

છોડી દઇને ઉતાવળે ડગલે મારી પાસે આલ્યો આવ; કારણકે તને ભેટવાને માટે મન અત્યંત અધીરું બની ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હે શ્રીરંગા ! વિઠાળાઈ ! તું મારી જનેતા છે.

૧૦૬૯—ઓ પાંડુરંગા મા ! જે જે કારણોને દીધે મને મળવામાં તને વિલંબ થતો હોય તે બધાં કારણોને તું હવે એક બાબુએ ફગાવી દે. મારી ડોકની સાથે તારી ડોક લગાડી દે અને એવી રીતે મારી સાથે તારાં અંગેઅંગ અડકાડી દઇને મને મીઠું મધ જેવું પ્રેમથી ભરેલું આલિંગન દે. તારા શરીર ઉપરનાં ઘરેણાં અને તારું પીથું પીતાંબર એ બધી જાનળ તું તારી સાથે લાવીશ મા. તારી પાસે તારા દેવપણાના લૌકિક વ્યવહારરૂપી જાનળ ઘણી છે. તે બધીને એક વાર વેગળી ફેંકી દઇને મારી પાસે આલ્યો આવજો. મને આલિંગન દેતી વખતે તારા હાથ-પગ જરાય મારાથી અળગા રાખતો નહિ, પણ મારા હાથની સાથે તારા હાથ, મારા પગની સાથે તારા પગ, એમ આપણા બેઠનાં અંગેઅંગ એકબીજાની સાથે લપટાઈ જાય એવી રીતે તારે મને દૃઢ આલિંગન દેવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને એક-વાર આવી રીતે આલિંગન દીધા પછી તારે તારાં ઘરેણાં પહેરવાં હોય તો સુખેથી પહેરીને મારી પાસે બેસજો.

૧૦૭૦—હે દેવ ! તે તારી કૃપાતું દાન તો અનેક શક્તોને દીધું છે એ વાત ખરી, પણ તે છતાં તું તેમની અને તારી વચ્ચે પડેલા રાખીને વાત કરે છે તે મને પસંદ નથી. મારે તો તારું ખરેખરું અસલ સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા છે; એટલા માટે તું મહેરબાની કરીને તારાં ખોટાં ખોટાં માયાવી સ્વરૂપો મને જતાવવાની જાડી ચેષ્ટા કરીશજ નહિ. જે કામ ખૂબ સાચવીને સંભાળ-પૂર્વક કરવા જેવું હોય, તેનો પાયો નાખવાની નૈયારી અગાઉથી

કરી રાખવી એ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી પાસે તો નાના પ્રકારના વેશ છે, પણ તે પૈકી મારે તો તારા અસલ સ્વરૂપનાંજ દર્શન કરવાં છે.

૧૦૭૧-કોઈ કોઈ ભક્તોને તે નકામાં રમકડાં ગતાવીને છેતરી મૂક્યા છે. મારે તો તારા પ્રતિ તદ્દન શુદ્ધ ભાવ છે એમ બાણીને, હે દેવ ! મને તું એવી રીતે પટાવી મૂકે તે નહિ ચાલે. ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ અને એવી બીજી મારી અને તારી વચમાં આડે આવનારી બધાઓ, મારા મનને લોભાવવાને માટે મારી આગળ તેમના મોહક સ્વરૂપમાં ઊભી રહે છે, પણ જેમ મૃગજળનો બૃઠો આભાસ હરણને લલચાવીને દોડતાં દોડતાં તેનું હૃદય ફાટી બાવ ત્યાંમુધી તેને ફાટ્ટ દોડાવી મારે છે, તેવી એ ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ છે. રૂપિયાનું પ્રતિબિંબ આરસીમાં દેખાય તો તેને જોઈને તેને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી નાનું અજ્ઞાન બાળક ધમપછાડા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે તારા અરણ્યને વાસ્તે હું પણ વ્યાકુળ થઈને ટમટમી રહ્યો છું, તે તું બાણી રાખજે.

૧૦૭૨-માના હૃદયમાં પોતાનાં બાળકને વાસ્તે અત્યંત મમતા હોય છે. તે તેમને બૂલી શકતીજ નથી. બાળક પણ તેની માને ગળે વળગી પડે છે અને તેને કેટલીયે વાર ઊઠ-એસ કરાવે છે, પણ મા તેથી કંટાળી જતી નથી. બાળક માના સ્તનને મોઢામાં લેવા સાડ તેની પાછળ પાછળ દોડે છે. માને ધાવવા સિવાય બીજો કોઈ પણ ભાવ બાળકના મનમાં હોતો નથી. મારા ભાઈની પાસે કેટલું અવાણું છે તે જાણુવા સાડ તેની આગળ પોતાના ભાગનું અવાણું મૂકી દે છે અને પછી તેને કહે છે કે જોયું ? તારું અવાણું મારા કરતાં કેટલું બધું વધારે છે ? મારું તો તારા કરતાં થોડું છે. તું વધારે લઈ બેઠો છે, એમ કહીને તેની સાથે

કનિયો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આવાં બાળ-કના જોવો જોમનો સરળ સ્વભાવ છે એવા તારા ભક્તોનાં મનનું સમાધાન કરતાં તને આવડે છે.

૧૦૭૩-આજ દિન સુધીમાં તારો ડોઠ પશુ ભક્ત હીનહીન અને દુઃખી થઈ ગયો હોય એવો એક પશુ દાખલો મારા બાણ-વામાં આવ્યો નથી; એમ સમજીને, હે દેવ ! હું તો તારો છેટો સાહીને બિલો છું; એટલા માટે હે પંઠરપુરવાસી ! હે ઇંટના ઉપર બિલા રહેનાર દેવ ! તું હવે મારી પાસે અતિ ત્વરાથી દોડી આવ. હે કૃપાવંત ! હું મારા હાથ બિંચા કરી કરીને તને સાઠ કરું છું. તું દોડી આવ અને મારા ઉપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરીને જો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે આટલી બધી આંખો અને આટલા બધા કાન છે, છતાં તું મારી પ્રાર્થના કેમ કાને સાંભળી-ને મારી પાસે આવ્યો આવતો નથી ? એકલા મારે માટે તું આવું અવળું આવ્યરણ શા સારુ કરે છે ?

૧૦૭૪-હે દેવ ! તું મારા ઉપર કંટાળો આવ્યો તે તારા જોવાને માટે સાફ ન કહેવાય. તારે જો આવુંજ કરવું હતું, તો તારું રૂપ નીરખવાની તૃષ્ણા તેં મારા મનમાં પહેલેથી ઉત્પન્ન કરીજ શા માટે ? તારા રૂપની લઘુતા અમારા જીવને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે પશુ તું સારી રીતે બોલે છે તો ખરો. તારા પોતાના અધ્યાસને લીધે મારે બાગૃતપણાનો મિથ્યા શ્રમ વેઠવો પડે છે અને છતાં જ્યારે તારે મને દર્શન દેવુંજ નહોતું તો તું સાકાર થયોજ શું કરવા ? શું અમને દુઃખ દેવાને માટેજ તેં આકાર ધારણ કર્યો ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આજ સુધી તો હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ઠગાતો આવ્યો છું, પણ

૧૦૭૫-તારી લગાડે પરવા કરનાર નથી.

૧૦૭૫-હે દેવ ! મારું આલે તો હું તારા વચ્ચેનો છેડો પકડી-
ને મારે માથે ઓઢી રાખું, પણ લોકોમાં એ સારું નહિ કહેવાય,
એમ બાણીને નથી કરતો. હે નારાયણ ! ઉપર કહેલા કામમાં હજી
ત્યાંમુધી કાંઈક વિદ્વાન થતો હોય ત્યાંમુધીમાં તું કાંઈક વિચાર
કરી લે તો ઘણું સારું થાય. મને તારા ચરણનો વિયોગ હોય
ત્યાં મુધીમાં હું તને કાંઈક વિચાર કરી જોવાની સૂચના કરું
છું. પરંતુ તું એટલું સારી પેઠે સમજી રાખજે કે, જો એક વાર
મેં તારા પગને દઢ આલિંગન દઈ દીધું, તો પછી હું કેટલે ઉપાયે
તને જરા પણ ચસકવા દેનાર નથી. એ કામ જો કરવા ધારું તો
તરતજ કરી શકું એવો હું છું, પણ તેમ કરવા જતાં તું વખતે
રિસાઈ બેસે તો વળી તારા મનનું મારે સમાધાન કરી લેવું
પડશે તો તે પણ હું કરીશ. એક વાર મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ
થઈ એટલે હું તો એમજ માનીશ કે મારાં તમામ કાર્યની સિદ્ધિ
થઈજ ગઈ. એમ સમજીનેજ હું તારા ચરણની પ્રાપ્તિ કરી
લેવાને સારૂ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે
હે દેવ ! તું સારકાર્ય ધારણ કરી બેઠો છે તે વેળા તું નિરાકાર
થઈ જવાની ઇચ્છા મનમાં રાખતો હોઈશ, તો યાદ રાખજે કે
તારો બધોજ પ્રયત્ન વ્યર્થ જવાનો છે, કારણકે હું તારા ચરણ-
ની સાથે એવી સજ્જત થૂક ભેરવી દઈશ કે જેથી કરીને તારી
બધીજ જટપટ નકામી સાગિત થઈ જશે.

૧૦૭૬-હે દેવ ! તને મેં કડવા બોલ કહ્યો હોય તો તે બદલ
તું મારી સાથે રિસાઈ જઈશ મા; કારણકે મારો અને તારો
સંબંધ મૂળથીજ એવો આદ્યો આવે છે. હે રૂકમાળાઈના કાન્ત
પાંડુરંગ ! તું મને ઉત્પન્ન કરનાર મારો પિતા છે-તું મારો પિતા
છે. તારી આગળ મારો બધોજ હક્ક ચાલી શકે છે. હું મૂળથીજ
તારા તમામ ઐશ્વર્યનો સાચો અધિકારી છું, પણ મારી અને

તારી વચમાં જરાક દ્વેતભાવ ધૂસી ગયો, તેથી હું તારાથી વેગળો થઈ ગયો. મેં મારાપણાનો બોલો મારા માથા ઉપર લઈ લીધો અને તેથી કરીને હું મારા મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો. કેટલાય કાળ પર્યન્ત મેં તારી સાથે જરાજર લૌકિક વ્યવહાર નિભાવી રાખ્યો; પછી સંતોનાં વચન સાંભળીને મેં તે વ્યવહારને શુદ્ધ બનાવી દીધો. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! હવે તને મહેણાં ભારતી વેળા 'હું' 'તું' એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર નહીં રહી નથી.

૧૦૭૭-દેવના મહિમાની સુખદાયક કથા જીવત લોકોને સંભળાવતાં, મને તે અત્યંત મધુર લાગે છે, એવો મારો પોતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એ અનુભવને લીધે મારું અંતઃકરણ સદા સુખસંતોષમાં મગ્ન રહે છે-તે સદાય સુખસંતોષમાં મગ્ન રહે છે. એ અનુભવ એવો અપૂર્વ છે કે મોઢેથી તો તેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. હવે હું અને મારા દેવ એ બેની વચ્ચે કશો અંતરાય રહ્યો નથી, તેથી કરીને જીજ્ઞાસુ-ત્રીજ્ઞ જાણતની ચિંતામાં પડવાનું મારે કાંઈજ કારણ નથી. તુકારામ કહે છે કે એ સુખને હું મારા હૈયા સરન્નું ચાંપીને તેનું જતન કરતો રહું છું.

૧૦૭૮-હે દેવ ! મારી સાથે વાદવિવાદ કરવામાં તો તું મારી આગળ ક્ષાપી શકનાર નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણા બેઉના વાદવિવાદમાં એક પ્રકારની મજા રહેલી છે, એમ જાણીને હું તારી સાથે વાદવિવાદમાં જિતરું છું. તારી પાસે આવંડું બધું મોટપણ છે તે આવ્યુંજ ક્યાંથી ? શું ચરણના કરતાં માથું ખાસ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે એમ ? નાના પ્રકારનાં પાર વિનાનાં કદ સહન કરીને હું તારી એવા કરવાનો બોલો વહન કરતો આવ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી અને મારી વચ્ચે સ્વભાવ-

ગત લેદ તો છેજ નહિ, તે તું લક્ષમાં રાખજે અને મારી સાથે વાદવિવાદ કરવાનું તું ભૂલીજ જજે.

૧૦૭૬—હે દેવ ! તારામાં કશુંજ સામર્થ્ય નથી એટલા માટે તો તું બધાં કામ અમારી પાસે કરાવી લે છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી, તે તું તારા પોતાનાજ અનુભવ ઉપરથી જોઈને ખાત્રી કરી લે. એમાં મારે કહેવા જેવું કંઈ છેજ નહિ. તું અમારી આગળથી સંતાતો ફરે છે અને અમે તારો મહિમા જગતમાં ફેલાવવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ. તુકારામ કહે છે કે તારે સાડ તો અમે આખા સંસારના ઉપરજ પાણી ફેરવી બેઠા છીએ.

૧૦૮૦—પાપ અને પુણ્ય એ બે પૈકી એક પણ તારી આગળ હોઈ શકતું નથી. એવાં પાપપુણ્ય તો કેટલાંય આવ્યાં અને કેટલાંય આદ્યાં ગયાં; પણ તારા સ્વરૂપને એ બેમાંથી કોઈ પણ લેશ માત્ર સ્પર્શ કરી શકતું નથી, એમ જાણીને મેં એ સિદ્ધાન્તને મારા મનની સાથે જડી રાખ્યો છે. હે દેવ ! તું જાતિહીન અને ક્રિયા-રહિત છે; વળી તું વિકારશૂન્ય છે એ વાત મારા મનમાં દૃઢ રીતે વસી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃલ ! તું જે ઉપર કહ્યો તેવો છે, તેની આગળ કશું કહેવા જેવું છેજ નહિ; કારણ કે તું નિઃશબ્દ છે.

૧૦૮૧—દેવને મહેણાં મારવામાં લાભ છે; કારણ કે તેમ કરવાથી યોગ્ય કોણ અને અયોગ્ય કોણ તેની પરીક્ષા થઈ જાય છે; એટલા વાસ્તે દેવની માથે વાદવિવાદ કરવાની ણાળતમાં જરાય ગાળો પડવા દેવો નહિ, પણ ચાલુ ને ચાલુજ રાખવો; કેમકે ખરી જાણીને વળતે એજ આપણી કુલ થાપણ નીવડશે. સારસ પક્ષીનું જોડું રાત્રે એકબીજાથી વિખૂટું પડે છે ત્યારે નર અને માદા બેઉ એક બીજાને સામસામે કિનારેથી ચિચિયારીઓ પાડીને સાદ કયાંજ કરે છે. તેમ હે મારા દેવ ! હું પણ તારા ઉપર

લાગલાગટ અખંડ મહેણાંની ઝડી વરસાવ્યાજ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે આ કામમાં આજસ કયાંથી જાણું કામ કયળી જાય છે.

૧૦૮૨-હે દેવ ! તું અમારી પાસેથી છટકી જવા માગતો હોઈશ, પણ અમે તને લગારે ખસવા દેનાર નથી; કારણકે અમે લડવા-ઝગડવામાં આજસ કરીએ અથવા પાછા હઠીએ એવા ચોઆ નથી, પણ પૂરેપૂરા જળવાન છીએ. હે દેવ ! તારી સાથે વાદવિવાદ કરવાનો મર્મ અમને સંતજનોએ શીખવી દીધો છે. તું જે રસ્તે થઈને નાસી જવા માગે છે તે રસ્તાની પણ મને ખબર છે અને તેથી કરીને તેના ઉપર મારી ચોક્કસ નજર છે. હું કુલાંડીઓનો શિરોમણિ છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી સાથે આ પ્રમાણે ખૂળ લડી-ઝગડીને હું તારી ખરેખરી સેવા કરીશ.

૧૦૮૩-હે કેશવ ! હે મારાં મા ને જાપ ! મારા જીવને તારો એક ક્ષણને માટે પણ વિસારો થાય નહિ એટલું તું જરૂર કરજે. આ મારું શરીર આ ક્ષણેજ પડી જતો અથવા હયાત રહો, તેની મને જરાય જાણજાન નથી. દેહની સાથે સંગંધ રાખનારી ધાંદ્રયો પોતપોતાના ગુણો વડે દરીને અતિ નહારી છે, તેથી કરીને તેમનું પ્રતિપાલન કરવાથી કોઈને કશો લાભ થવાનો સંભવ નથી. એજ પ્રમાણે દેહનાં સર્ગાસંગંધીઓ-જેવાં કે સ્ત્રી, સંતાન, મિત્રો એ જાંબાંજ કેવળ ચોર જેવાં છે; તે માટે હું હવેથી તેમાંના કોઈની પણ સંગતિ કરનાર નથી. આ દેહ પંચભૂતો વડે ઘડાયો છે અને જ્યારે તેનો અંતકાળ આવી પહોંચશે ત્યારે પાછો એ પાંચ ભૂતોમાં લય પામી જવાનો છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! તારા શિવાય મને આ સંસારમાં બીજો કોઈ પ્રિય નથી અને કોઈને હું મારો સર્ગાસંગંધી ગણતો નથી.

૧૦૮૪-આવો (ઉપરના અવાગમાં વર્ણવેલો) ભાવ જો

મારા અંતઃકરણમાં ખરેખર પેદા થયેજ હોય તો, હે દેવ ! તું મારા ઉપર કૃપા કર. હું મારે મોઢેથી બોલું છું તેવી તાલાવેલી ને મારા ચિત્તની અંદર પ્રકટ થઈજ હોય અને જેવો મારો બહારનો ભાવ છે તેવી ને મારા અંતઃકરણની અવસ્થા ખરેખર હોયજ, તો હે દેવ ! તું મારા ઉપર કૃપા કર. હું ખરેખર ચતુર્થાર્થે તારો દાસજ છું એવી ને તારી ખાત્રી થઈ ગઈ હોય, તો તારા ચરણ સમીપ મને આશ્રયસ્થાન દે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! ને હું ખરેખર તારો નિકટનો સેવક હોઉં તો તું મને તારું પ્રેમરૂપી બાથું ખાવા દેજે.

૧૦૮૫-હે દેવ ! તમે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની હકીકત જાણો છો, તેથી કરીને મારાં તમામ સંચિત કર્મોનું આગળ-પાછળનું સ્વરૂપ તમે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકો છો; એટલા માટે હે દેવ ! મારે તમારા ચરણ આગળ કંઈ વસ્તુને સારૂ પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા હોય ? તમને યોગ્ય લાગે તેવો તમે મારી જાળતમાં નિર્ણય કરી લેજો; વળી હું કદાચ તમને કાંઈ કહું તો પણ તમારી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ મારું શું ચાલવાનું છે ? એટલા માટે તમારી આગળ બોલ્યાચાલ્યા વિના શક્ત હાથ નેડીને ઊભાજ થઈ રહેવું, એ ઉત્તમ નીતિ છે. તુકારામ કહે છે કે હે મારા દાતાર ! મારા બોલ તું કાને ધરતો નથી તેથી તે નિષ્પ્રયોજન જેવા લાગે છે; કારણકે આખરે તો તું તારુંજ ધાયું કરવાનો છે, તો પછી હું તને કાંઈ કહુંજ શા માટે ?

૧૦૮૬-હું બાહ્ય મુખથી ઉત્પન્ન થતા કોઈ પણ પ્રકારના અવશુભને સ્વીકારતોજ નથી; કારણકે તેની પાછળ આદ્યા આવનારા હુઃખોનો પણ મારે સ્વીકાર કરવો નથી. આ જાળતની, હે દેવ ! તમને શું પ્રથમથી જાણર હોતીજ નહિ એવું તમે કહેવા

મારો છો ? શા માટે જાણી જોઈને તમે તમારી આંખો બંધ કરી દો છો અને રાત્રિ બ્યથાં શુભાવો છો ? તમેજ અમોને ઇરાદા-પૂર્વક બરાબર અવજો રસ્તે વાળી દીધા અને વિકલ્પરૂપી કાંટા અમારા પગમાં લોંકાયા તે પણ તમારુંજ કારસ્તાન છે. અમારી બુદ્ધિમાં વિકલ્પનો દોષ પેદા કરનારા તમેજ છો. તુકારામ કહે છે કે અતુર લોકો તો કોઈના કહેણ ઉપર ભરોંસો રાખેજ કેમ ?

૧૦૮૭-હે દેવ ! હું તો કોઈના અવગુણને જોઈ શકતોજ નથી. વળી આ પાપી છે અને આ પવિત્ર છે, આ ગાંડો છે અને આ અતુર છે, એવો લેદ પણ હું મારી આંખે જોઈ શકતો નથી. હે દેવ ! આપું થઈ જવાનું કારણ એ છે કે સર્વરૂપે તમેજ પ્રકાશો છો એવી ભાવના મારા અંતઃકરણની અંદર જામી ગયેલી હોવાથી, સર્વને વંદન કર્યાથી તમારીજ સેવા થાય છે એવું હું માનતો થયો છું. મને એકલી ભક્તિનીજ ભૂળ છે. ભક્તિને બાદ કરીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રતિ મારું લક્ષ જતુંજ નથી. આ નાતું અને પેલું મોટું, આ જડ અને આ પ.પાણ અથવા ધાતુ, એવું તેવું હું કાંઈજ જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે ખાતર તો હું હક્કાહલ એરને પણ અમૃત સમાન ગણીને પી જાઉં છું.

૧૦૮૮-હે દેવ ! મારે તારું જ્ઞાન જોઈતું નથી. મને તો તારા નામનો જપ કરવામાં જ પાર વિનાનો સ્વાદ મળી રહે છે. તું એમ સમજ લેજે કે હું તારો નાનકટો ગાંડોથેલો ધાવણો બાળક છું અને મારાથી થઈ શકે તેવા કાલા-જોળડા-તોતડા લવાશ તારી આગળ કરતો રહું છું. ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડી ! મેં મારો તમામ બાર તારા ઉપરજ નાખી દીધેલો છે. મારાથી તો ભક્તિ એટલે શું અને વૈરાગ્ય એટલે શું, એમાંનું

કશુંજ સમજાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તો લાજશરમને નેવે મૂડીને નૃત્ય કરું છું. એટલી એક જાણતને યાદ કરીને ખીજી જાણતને માટે મારા મનમાં જગ્યા જ નથી.

૧૦૮૯—હે સંતો! મારામાં કયા પ્રકારનું જ્ઞાન છે તે તમે જોઈ શકો છો ને? કારણકે મેં તો મારા મનનો જાણજ લાવ તમારા અરણ્ય આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. હે વૈષ્ણવ ભક્ત-જનો! આ સંસારમાં મારી શોભા વધે એવી શું મને ઇચ્છા છે? નહિજ. તમે તો કૃપા કરીને એટલું કરતા બાકી કે જેથી પાંદુ-રંગ મારો અંગીકાર કરે. માટે તો એકજ મુખ્ય કાર્ય છે. હું મારી જોણડી-તોતડી વાણી દ્વારા સદાકાળ ‘હરિ’ ‘હરિ’ એવો ઉચ્ચાર કરતો રહું છું. હું ગરીબ-રાંક એ સિવાય ખીજી કોઈ પણ જાણતમાં કોઈ સમજી શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે સંતો! તમે સૌ વિઠોળાના દાસ છો એમ બાણીને તમારા ઉન્નિષ્ઠ પ્રસાદની હું આશા રાખી બેઠો છું.

૧૦૯૦—નારાયણ સૌ જીવોના જીવન છે. તે અમૃતના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમાન છે અને અખિલ બ્રહ્માડના ભૂપણ છે એમની સંગતિ સુખદાયક છે. વળી તે કાળના પણ કાળ છે. પોતાના ભક્તોના નિરુપાધિક આશ્રયસ્થાન છે. આવા ભગવાન નારાયણ મધુરમાં-મધુર, આનંદના ઉદ્ભવસ્થાન અને પ્રેમના આકર છે. એ દેવ જીવોના જીવ, આનંદના આનંદ, પ્રેમના પ્રેમ, નિષ્ઠાની નિષ્ઠા અને નામના નામ છે. ઉપર કહેલાં તમામ રૂપ સહિત દેવ પંદરીનાથરૂપે પ્રકટ થયા છે તુકારામ કહે છે કે એ દેવ અર્વાના સારના પણ માર છે અને તેમણે મારો અંગીકાર કર્યો છે.

૧૦૯૧—હે જગતના લોકો! હું સર્વ પ્રકારે દીનહીન નથી, કુળ અને જાતિમાં અધમ નથી, કોઈ વાતે હર્ષાળ નથી; તેનું

કારણ એ છે કે મારાં માતા રૂકમાળાઈ અને મારા પિતા પાંડુ-
રંગ છે. આથી કરીને મારા બેઉ પક્ષ-માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષ
શુદ્ધ અને કુલીન છે. આમ હોવાથી હું નથી ગરીબ, નથી દીન,
નથી બલહીન અને નથી તુચ્છ; વળી હું કોઈના દાબદબાણમાં
આવી જાઉં એવો પણ નથી. હું દુઃખ નથી, લાગ્યહીન નથી
અને અનાથ નથી; કારણકે સદાકાળ મારી કુમકે બિલા રહેનાર
મારા દેવ પૂરેપૂરા સમર્થ છે. આમ હોવાથી મારા ઉત્તતિના
માર્ગમાં આટો આવીને બિભો રહેનાર સંસાર ક્યાંનો ક્યાં જતો
રહ્યો છે? વળી સૌને ડરાવનાર કાળ પણ મારાથી બીને કોણ
જાણે ક્યાં સંતાઈ બેઠો છે? તુકારામ કહે છે કે સર્વ પ્રકારના
સુખનો ભંડારજ જ્યાં મારા હાથમાં આવી ગયો, એટલે મારું
મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે.

૧૦૯૨-હું અમુક કર્મ કરું છું એવો કર્તાપણાનો અહંભાવ
જેમના મનમાં લેશ માત્ર પણ હોતો નથી, તેમ આપૃચિક વિષ-
યોથી નિપજતો કલેશ જેમને કદી થતો નથી; વળી અમુક અમુક
વિષયોનો મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો દૃઢતાપૂર્વક સંકલ્પ
કરવાની પણ જેને ગરજ રહી નથી, તેજ ખરેખરે ત્યાગી પુરુષ
છે એમ જાણું. તે પોતાના અંતઃકરણમાં સર્વતોભાવે દેવના
સાંનિધ્યનો અનુભવ કરતો રહે છે. યથાર્થ ત્યાગનાં ઉપર ગણાવ્યાં
તે લક્ષણ છે. એ સિવાય બાહ્ય ત્યાગના ઉપર ઉપરના શણગાર
સજવા, એ બધા મિથ્યા ઉપાય છે વળી વિષયોનો ત્યાગ ક્યાં
પછી પણ જો અંતઃકરણની અંદર તેને ગ્રહણ કરવાની વાસના-
ના અંકુર રહી ગયા હોય, તો એ ત્યાગ સાચો ત્યાગ નથી, પણ
ત્યાગની અતિ વિકૃત અને ઉપહાસજનક નકલ છે. તુકારામ કહે
છે કે ખરું શું અને જોડું શું, તેનો વિવેક આપણે જાતે જ કરી
લેવો ઘટે છે. આવી જાબતમાં વળી બીજો કોણ તમને પાઠ

જણાવવા આવવાનો હતો ?

૧૦૬૩-જે તમારે તમારું પોતાનું હિત માધ્યમ હોય અને એવો તમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય તો તમારે તમારા દંભનો પરિત્યાગ કરીને શુદ્ધ ચિત્ત વડે દેવની સેવા કરવી, એકાતમાં બેસીને અતિ પ્રેમપૂર્વક વિઠોળાના નામનું કીર્તન કરવું તેમ કંપાથી જે જે લાભની પ્રાપ્તિ અતિ કઠણ કહેવાય છે તે બધાય લાભ તમારું ઘર પૂછતા આજ્ઞા આવશે. તમારા અંતઃકરણમાં ફક્ત દેવના મિવાય બીજા કશાને ધ્યાનજ આપવું નહિ. વાસના માત્રને વીણી વીણીને નિર્મૂળ કરી નાખવી તુકારામ કહે છે કે શ્રીવિઠોળાનું ચિંતન એ એક આખરનો ગમબાણુના જેવો ઉપાય છે, એમ જાણીને તે નામને વીંચાળીને તમારે તમારી વાણીનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવો નહિ

૧૦૬૪-જેને હરિ પ્રિય છે તે બધે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, તોપણ તે મારી નજરે વિઠોળા સમાનજ છે એવાને હું પરમ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરૂં છું. જેમના અંતઃકરણ નિર્મૂળ છે અને જેમના અંતર અને બાહ્ય બેઉ કોમળ છે, એવા સાધુસતોની સંગતિમાં મારો બધો સમય વ્યતીત થાય છે અને તેવા સમયની એક ઘડી પણ હું અતિ કટ્યાણુદાતા માનું છું. તુકારામ કહે છે કે એવી એક દાણુના ઉપર તો હું મારા દેહ અને પ્રાણ બેઉને આવારી દેવા તૈયાર છું.

૧૦૬૫-જેને હરિકથા પ્રતિ રુચિ નથી તે અધમ નર છે, એ વાત સમજતા લોકોને વાર લાગે છે મનુષ્યદેહની અંદર પ્રવેશ કરીને તે એક રીતે બદીવાન તો બની ગયોજ છે, પણ મૃત્યુ પછી નો તેને ઘોર નરકમાં જવું પડશે આવો પધરો તેની માને પેટે પાક્યોજ શા માટે અને તેની માએ તેને જણ્યોજ શા

સાડું? તે ગર્ભમાંજ કેમ ન મરી પરવાયો અથવા અધૂરે કેમ ન ગયો? આવા કુર્લાડીએ વારંવાર જન્મ ધારણ કરવાના અને મરવાના; પણ તેમ છતાં તેમને એક રતીપૂર પણ શરમ નથી આવતી કે અરે! આપણે આ શું કરીએ છીએ? એવા ધર્મદ્રોહી-એને લાજ કેવી અને શરમ કેવી? આવા નામગોણુ હીકરાને જન્મ આપવાને બદલે તેની માએ જણતી વખતે તેને ગળે ટૂંપો દબને મારી નાખ્યો હોત તો ઘણું સાડું થાત. એવા દેવવિમુખ અને ધર્મવિમુખ લોકોની ચંડાળમાં ગણુના થવી ઘટે છે. એવા લોકોનો ભાર પૃથ્વી એક પળવાર પણ સહન કરી શકતી નથી. અહ્યા ભાઈ! તને શ્રીરામનું રમરણ કરવામાં કાંઈ અરચ્ય કરવો પડે છે? તારા પોતાના હિતનો વિચાર તને કેમ નથી આવતો? તુકારામ કહે છે કે જો તું દેવથી અને ધર્મથી વિમુખ રહીશ તો તારે જન્મોજન્મ નરકવાસ કરવો પડશે.

૧૦૯૬-અમુક માણસ હરિને શરણે ગયો અને તે છતાં તેમણે તેની પરવા ન કરી એવો એક પણ દાખલો આજ સુધી કોઈએ કાને સાંજીયો નથી. ત્યારે હવે મારી પોતાની બાળતમાં દેવે પોતાનું પતિતપાવનપણાનું બિરુદ શા માટે છોડી દીધું હશે? જે અનાદિ છે તેજ તેમણે આજે પણ પકડી રાખ્યું છે એમ હું માનું છું. ત્યારે મારા કરમમાં શું પૂર્વનાં પાપ મઢાઈ ગયાં છે તેથી અથવા કોઈ બળવાન અને દુષ્ટ પ્રારબ્ધનો યોગ મારા વિરુદ્ધ કાર્ય કરી રહ્યો છે તેથી ભગવાન મારા એકલાના તરફજ મોહું મરડીને બેસી રહ્યા છે! તુકારામ કહે છે કે મારો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સ્યામળા ગોવિન્દે અતુલ્ય રૂપ ધારણ કરી રાખ્યું છે.

૧૦૯૭-પોતાની મરણ સુજળ હરિએ નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ ધારણ કર્યો છે; અને જેટલાં રૂપ તેટલાં અનંત તેનાં નામ પણ

લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. જેવી જેની સમજ તે પ્રમાણે તેણે પોતા-
પોતાને મુલજ લાગે તેવો માર્ગ સ્થાપી લીધો છે. હરિ તો બુદ્ધિથી
સમજાય એવા નથી, તેથી તો એવું કહેવાય છે કે તે આકાશના
સાક્ષી છે. એક સ્ત્રીનું બાળક પોતાને હાથે ખાઈ શકે એવું સમજાવું
થયું છે. તે જ્યારે ખાવા મંડે છે તે વખતે તેજ સ્ત્રીનું બાળક
તેને કહે છે કે, મા ! મને કોળિયા દે. પેલી સ્ત્રી બેઠે બાળકની
સાથે તેમની યોગ્યતા અનુસાર વર્તન કરે છે. તુકારામ કહે છે
કે પાંડુરંગનું જે સ્વરૂપ ઇંટના ઉપર ઊભેલ છે તેજ અમારા
ધ્યાનનો વિષય છે અને તેમની રૂપાળી રઠિયાળી મૂર્તિ નિરંતર
મારા જોવામાં આવે છે.

૧૦૬૮-હે દેવ ! તારા નામ ઉપર મારો આટલો બધો ભાવ
છે, તેથી કરીને હું અતિ ભાગ્યવાન છું એમ હું માનું છું. ખરે-
ખર હું હવે કૃતાર્થ થઈ ગયો છું એ વાતની મારા મનમાં
શંકાજ રહી નથી. હું ધન્ય થઈ ગયો છું અને કાળના જડ-
બામાંથી પણ હું ઊગરી ગયો છું. હવે હું તેનામાં કદી સપડાઈ
જતાર નથી. હું તો હવે સંતમંડળીમાં તેમની પદ્ધતિમાં બેસીને
નિત્ય પ્રહારસનું ભોજન કરીશ. તુકારામ કહે છે કે મારું પેટ
એવું છે કે પ્રહારસનું ભોજન કરતાં ધરાતુંજ નથી, તેથી કરીને
મારું પેટ ભરું છું; ભરું છું ને ખાલી થઈ જાય છે. એમ હોવાથી
જેતું મેં પ્રથમ ભાવપૂર્વક સેવન કર્યું હતું તેનું ને તેનુંજ હું ફરી
ફરીને સેવન કર્યા કરું છું.

૧૦૬૯-પરમશ્રેષ્ઠ શ્રીહરિની સાથે મેળાપ થયાથી તેમના
ઉપરનો પ્રેમ કદી નષ્ટ થઈ શકતો નથી; તેમ તેમના ચિંતનરૂપી
તેમની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી જતી નથી. એ
હરિના આનંદથી એક વાર પોતાના હૃદયને પરિપૂર્ણ કરી લીધું,

એટલે તે આનંદ આપા જન્મારામાં કદી ખૂટતોજ નથી; એટલા માટે હું જ્યારે દેવની આગળ બીજા જન્મની ચાચના કરીશ, ત્યારે ફરીથી મને આવો ને આવોજ જન્મ મળે એવું હું માગી લઈશ. જે માણસ પાલખીના ઉપર સવારી કરે છે તેને એક ગાઉ જવું છે કે દસ વીસ ગાઉ, તેની ફિકર કરવાની ગરજ રહેતી નથી; તેવી રીતે મને પણ હવે ગભરાસજનિત દુઃખ લાગુ પડનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે વિઠાળાઈ મારી જનેતા છે. મારી ભૂખ અને તરશની તેને ફિકર છે; તેને કશું કહેવું પડેજ નહિ.

૧૧૦૦-શ્રીહરિના ચરણ સિવાય ત્રણે લોકમાં બીજું કોઈ સુખદાયક સ્થાન છેજ નહિ, એમ સમજીને માફ મન ત્યાં આગળજ સ્થિર થઈ ગયું છે. શ્રીહરિના કામળ ચરણને મેં મારા જીવના ઉપર ધારણ કરી રાખ્યા છે અને તેમના નામનો એકાવળ હાર મેં મારા કંઠમાં પહેરી લીધો છે. તેમના યોગ વડે હું ત્રિવિધ તાપથી સુક્તિ પામીને શાંત થઈ ગયો છું. હવે મારી ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ થઈ જવાથી મારા ચિત્તની મારી આગળ આગળ ભટક્યા કરવાની ચેષ્ટા અટકી પડી છે. તુકારામ કહે છે કે શ્રીપાંડુરંગે મારા મનની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ કરી દીધેલી હોવાથી, મને તો ગંધીજ જાતનાં સુખ અને સુવિધાઓનો લાભ મળી ચૂક્યો છે.

૧૧૦૧-લાડકવાયાં છોકરાં જેમ પોતાનાં માથાપની આગળ જે રીતે કીડા કરે છે, તેવી રીતે હે કૃપાવંત દેવ ! હું તારી આગળ કીડા કરું અને તને મારા મનની વાતો કહું. હે કૃપા-સાગર પાંડુરંગ ! તું તારો પ્રેમનો પાનો ખૂણ ઉમળકા સહિત મને પાઠને તૃપ્ત કરી દે. જેમ ખીલે ખાંધેલું વાછરડું પોતાની માની પાસે જવાને સાફ ખૂણ અધીરું થઈને ધરાડા પાડે છે, અને

તેની મા પણ પોતાના જાગ્યા ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને જરાડતી જરાડતી તેની પાસે દોડી આવીને તેને આટવા મંડી જાય છે, તેમ હે દેવ! મને પણ તારા વિયોગને લીધે પેલા વાછરડાના જેવો દુઃખી થવા દર્શન નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું તારાથી જુદો છું એવું ભાન મને થવા દર્શન નહિ.

૧૧૦૨-જેને શ્રીહરિના માધુર્યનો ખરેખરો રસ લાગી ગયો છે, તેના હૃદયને ઊભા દોષ પણ પદાર્થનો સ્વાદ જરાય ગમતો નથી. એવા ભક્તને મનથી આપું ત્રિભુવન એક હરિથીજ ભરપૂર થઈ રહેલું દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં તેનું મન દોડી જાય છે ત્યાં ત્યાં જાણે તે પોતાના સ્વરૂપના પ્રેમની અમૃતધારાનું પાન કરે છે. તે પુરુષ સદાકાળ સંપૂર્ણ અને સિદ્ધ અવસ્થામાંજ રહે છે; આવી રીતે જેને આપું વિશ્વ પોતાનાજ સ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ થયેલું દેખાય છે, તેને મનથી આખા વિશ્વમાં પોતે પોતાના બાંધરૂપે વ્યાપ્ત ન હોય એવું એક પણ ખાલી સ્થાન સંભવતું નથી. આમ થવાથી તેની ઇન્દ્રિયો ભણેને ગમે ત્યાં દોડદોડા કર્યા કરે, પણ તેથી કરીને તેનો સ્વરૂપનો અપરોક્ષ અનુભવ જરા પણ ઓછો થતો નથી; તેમ તેની પ્રજ્ઞા ઉપર કશું આવરણ આવી જતું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવી રીતે એક-સમાનભાવે અવિચ્છિન્નપણે વ્યાપી રહેલા દેવને ઇંટના ઉપર એટલા વાસ્તે સજ્જડચોંટાડી રાખ્યા છેકે તે ફરીથી હાલવાચાલવા પામેજ નહિ.

૧૧૦૩-મારી વિઠ્ઠલ માવડી એવી છે કે જે સાડું સાડું હોય તે મારા મોઢામાં મૂકી દે છે અને જે નાકાડું હોય તેને આધું ફેંકી દે છે; અને અમારા ઉપર આવી પડનારાં દુઃખ-સંકટ વગેરેની પીડા અમને થવા પામે તે પહેલાંજ તેમનું નિવારણ કરી દે છે. એ અમારી જનેતા અમારું રખોયું કરવા સાડું એકસરખી રીતે

તૈયારને તૈયારજ જીભી રહી છે. તે નથી બેસતી કે નથી અમારાથી
 દૂર ચાલી જતી. તે સદાકાળ સાવધાનતાપૂર્વક અમારી સામી
 બાબુએથી તેમજ પાછળની બાબુએથી આવનારા આઘાતોને
 બાળતીજ રહે છે. હવે અમારે કોઈ પણ જાતનો ભય તો મુક્તિ
 રહ્યોજ નથી; એટલે પછી અમે ગમે ત્યાં રહીએ તો તે બધું એક-
 સરથુંજ છે. અમારાં મનની અંદર ભરાઈ રહેલો દ્વેતાદ્વેત ભાવ
 ક્ષીણ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા યોગક્ષેમનો
 તમામ ભાર વિઠોળાએ ઉપાડી લીધો છે અને અમારું અંતર્બાહ્ય
 બધુંજ તેનાજ રૂપ વડે પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે અથવા એમ કહીએ કે
 બાહ્યરૂપથીજ અમારાં અંતઃકરણ ભરપૂર થઈ ગયાં છે તો પણ ચાલે.

૧૧૦૪-શરીરે છાપાં લગાવવાં, ગળામાં ઘેાવખત તુલસીની
 માળા ધારણ કરી રાખવી એજ અમારા અલંકાર અને સૌંદર્ય-
 વર્ધક ઉપકરણ છે. અમે પંઢરીનાથના લાડકવાયા સેવક છીએ.
 અમે અમારી વાણી વડે હમેશાં તેના નામનોજ જયઘોષ ગજવીએ
 છીએ. અમારાં સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિનું સ્થાન વિઠોળાના ચરણ
 આગળજ છે; આથી કરીને અમારાં ચિત્તની અંદર બીજી કોઈ
 પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેવા પામીજ નથી. તુકારામ
 કહે છે કે અમારાં મનની અંદર એક પંઢરીનાથના સિવાય
 બીજું કંઈ પણ ન હોવાથી, અમને મુક્તિની રૂપરૂપિણી વળગાડ
 સંભવતોજ નથી.

૧૧૦૫-ચાલો, આપણે સૌ ભેગા થઈને પંઢરપુર જઈએ
 અને રૂકિમણીપતિ વિકૃલનાં દર્શન કરીએ. તેનાં દર્શન કરવાથી
 નેત્ર અને કર્ણ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને મન સમાધાન અવસ્થામાં
 આવી જાય છે. વળી ત્યાં સંત-મહંતોનો પણ સમાગમ થાય
 છે. આપણે તેમની મંડળીમાં ભળી જઈને આનંદસહિત નૃત્ય

કરીશું. પંઢરપુર તો તમામ તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને સર્વ પ્રકારના સુખનો ભંડાર છે. તુકારામ કહે છે કે એક વાર પંઢરપુર ગયા એટલે પછી તમારો પુનર્જન્મ થવાનોજ નથી એવું હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું.

૧૧૦૬-માયાથી પર જે આત્મસ્વરૂપ-ભાવ, તે દેહબુદ્ધિ વડે હ્રમ થયેલો હોવાથી દેહને આગરે રોતા રહેવું પડે છે. 'હું' અને આ માટે' એવી ખૂબો દુઃખને લીધે તું શા માટે પાડે છે? ફરી ફરીને આ યોગ તને મળવાનો નથી એટલે તું નાશ પાગીશ. આત્મબુદ્ધિ તજીને દેહ વિષે આસક્તિ રાખીને સૂઈ રહ્યો, તેથી તારી આત્મબુદ્ધિ નાશ પાગી છે અને અજ્ઞાન વગેરે ચોરોએ તારી દુર્દશા કરી મૂકી છે, તેમજ આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિથી દૂર કરી તને પ્રકૃતિભાવમાં ફેંકી દીધો છે. અવિવેક આદિ વિકારોને તારા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપવાથી તારો સર્વસ્વ ઘાત થયો છે. તુકારામ કહે છે કે હવેથી તું સાવધ રહી તારા બાકી રહેલા આયુષ્યનો સદુપયોગ કર.

૧૧૦૭-તું આજ સુધીમાં દેટલીય વાર જન્મમૃત્યુની ચક્કીની નીચે પિસાઈ ગયો, તોપણ તું હજી કેમ જાગૃત થતો નથી? તું જન્મમૃત્યુની મારફતે દેટલીય ચોનિઓરૂપી ગામોમાં ભટકી આવ્યો અને રોજ રોજ નવાં નવાં દુઃખ, કલેશ ઇત્યાદિ સહન કરીને હિરાન હિરાન થઈ ગયો, તોપણ હજી તને ફરી ફરીને એનાં એ દુઃખ વેઠતાં લાજ કેમ નથી આવતી? કામક્રોધાદિ પદ્ધિરિપુ અને સર્વ, રજસુ આદિ ત્રણ ગુણરૂપી ચોર તને બાંધી લેવાનાં સાધનો લઈને તારી પાસે ને પાસેજ બેઠા છે, તે તું જાણે છે તો ખરો છતાં તેમના તરફ તું શા માટે લક્ષ નથી આપતો? તુકારામ કહે છે કે ત્રિગુણાદિ ચોર તને બુલાવેા ખવરાવીને, તારો ઘટો-લાડવો કરી નાખવા સાડ તને બાંધેજ રહેતો દોરી જવા બેઠા છે.

૧૧૦૮-જે આચરણથી નરી ખોટની ખોટજ જવાનો સંભવ હોય તે કાંઈજ કામનાં નહિ. જે લોકોને આજસે પોતાના દાસ બનાવી દીધા છે તેમના હાલહવાલ તું જુએ છે તો ખરો, છતાં તે જોઈને તને તારે પોતાને માટે કેમ લાજ નથી આવતી? એકજ બજારમાં સૌ વેપારીઓ બરાબર એક સરખો માલ લઈને વેચવા બેસી જાય છે, છતાં કોઈ કોઈને નફો થાય છે અને કોઈ કોઈને ખોટ જાય છે, તેનું કારણ તેમનું આજસ છે. તુકારામ કહે છે કે તેટલા વાસ્તે તું હવે સાવધ થઈ જા અને તારું પોતાનું હિત સાધી લે. પૂરેપૂરો ગમાર થઈશ નહિ.

૧૧૦૯-કોઈનો કહેવડાવેલો સંદેશો કહેનારને ચિન્તા, ભય વગેરે કાંઈ હોતાં નથી; કારણકે જેણે સંદેશો કહેવડાવ્યો હોય છે તેને માથે સંદેશાની જવાબદારી હોય છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની જવાબદારી સાંભળનારાઓને માથે હોય છે એમ સમજીને હું તો મારી મેળે મારી કથા કયેજ લઉં છું. મારી કથા સાંભળવા આવેલા લોકો મારી કથાને આદરભાવ મહિત સાંભળે છે કે નથી સાંભળતા તેની મને કશી દરકાર હોતી નથી. એવીજ રીતે મારા ઉપદેશથી પૃથ્વી ઉપરનો ભાર હલકો થાય છે કે નથી થતો, તેને વિષે પણ હું કશી ફિકર-ચિન્તા કરતો નથી એવું કરવાને હું કશું કારણજ નોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ ઉપદેશક સાચી વાત કહેતાં મનમાં ભય રાખશે, તેણે આ લોકના તેમજ પરલોકના મુખ ઉપરથી પોતાનો હક્ક ગુમાવ્યોજ જાણજો.

૧૧૧૦-મોઢા મોઢાના બોલની કશી કિંમત નથી. જે છે તે તો ફક્ત ચરવીરપણામાંજ છે. મોઢેથી ઉદાર ભાવે જે જે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હોય તેનું પાલન કરવું અને કરેલો નિશ્ચય કદી પણ શિથિલ થવા દેવો નહિ. યશ પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન

ધૈર્યજ છે. જેમનામાં ધૈર્યનો ગુણ હશે તેમનેજ નારાયણ સહાય થશે. તુકારામ કહે છે કે હરિ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ તો નિશ્ચય-પૂર્વક કરે છેજ.

૧૧૧૧-હરિના સેવકોને અમુક વાતનો ભય રહે છે એવું કોઈએ મોઢથી બોલવું નહિ; કારણકે દેવ પોતે તેમની આગળ આગળ ઊભા રહીને, તેમના મનની તમામ કામનાઓને પૂર્ણ કરતા રહે છે. હરિના ભક્તોને અમુક ણાબતની ચિન્તા કરવી પડે છે એ વાતજ તદ્દન અમંભવિત છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ તેમને અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ બધીજ જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.

૧૧૧૨-હરિના સેવકો ગમે ત્યાં રહેતા હોય. ત્યાં સદાકાળ સુખ અને આનંદનાજ તરંગો ઊછળતા હોય છે. હરિના ભક્ત-જનો જ્યાં રહેતા હોય છે ત્યાં હમેશાં સુખ્યનો ઉદય થાય છે અને પાપનો અસ્ત થઈ જાય છે. તેમનું રક્ષણ કરવા સારૂ શ્રીહરિ પોતેજ હાથમાં સુદર્શન ચક્ર લઈને તેમની ચારે તરફ ચોકી-પહેરો કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના ભક્તજનોના ઘરનું કામકાજ કરવા સારૂ ભગવાન પોતેજ તેમના ભક્તોના સેવકની જગ્યાએ હાજર થઈ જાય છે.

૧૧૧૩-આખું ત્રિભુવનજ અમારો સ્વદેશ છે, એટલે અમારો નિવાસ ત્રણે લોકમાં બધેજ છે એમ મમજી લેવું. અમે અમારાં માતાપિતાનાં લાડકવાયાં મંતાન છીએ તે સૌ જાણીએ. અમારા-માં કોઈ જાતનું દુષણ નથી અને અમારામાં અને બીજા લોકોમાં કશો ભેદ પણ નથી તુકારામ કહે છે કે શ્રીહરિનું નામ એજ અમારું નિવાસસ્થાન છે.

૧૧૧૪-ઢોરને સ્વાદિષ્ટ પકવાન ખવરાવવાનો અને ગધેડાને શરીરે ચઢાવવાનો લેપ ચોપડવાનો કશો અર્થ હોય ખરો? અને

એવું કરવાથી તેમને કશો લાભ પણ થાય એમ છે નહિ. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, તેઓ જ્યાં સલામાં આવીને ચોંટયા એટલે કદાની મજાજ મારી જવાની. હે દેવ ! મને એવા દુષ્ટ લોકોની સંગતિમાંથી જાળવી લેજે. સુંદર પલંગ અને તેના ઉપર નરમ રૂએલ ગોદડાનું ગિછાનું બનાવીને તેના ઉપર કોઈ વાંદરાને બેસાડે, અને તેને નાના પ્રકારનાં ઘરેણાંથી શણગારે તથા તેની આગળ આઠે જાતનાં ભોગવિલાસનાં સાધનો લાવીને હાજર કરી દે, પણ પેલા વાંદરાને તે શા ખપનાં ? વાંદરા તો એ બધાંનો ઉપભોગ કરવાને બદલે તેમને ભાંગીતોડીને બરબાદજ કરી નાખવાનો. તુકારામ કહે છે કે એવી રીતે સાપને દૂધ પાવાનો પણ કશોજ અર્થ નથી; કારણકે તેને ગમે તો અમૃત પાઓ, તોપણ તેની દાઢની અંદર તો નયું ઝેરજ પેદા થવાનું.

૧૧૧૫-હું તો એકાંત સ્થાનમાં બેસીને પ્રેમપૂર્ણ આનંદ સહિત હરિના અમાપ પ્રેમસુખના ઘૂંટણ ભરી ભરીને પીધાજ કરીશ. હરિના પ્રેમનું સુખ એ મારું ગુહ્ય ધન છે. તેના ઉપર બાહ્ય દેહાકૃતિનો મેલ મારે ચઢવા દેવો નથી, તેમ કામકોપાદિ દુષ્ટ વૃત્તિઓને પણ તેના તરફ નજર પણ કરવા દેનાર નથી. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે, મારી એ અતિ પ્રિય અને રસભરેલ મહામોંઘી વસ્તુના ઉપર કોઈની નજર પણ ન પડે એવી રીતે એકાંતમાં બેસીને તેનું મને પચન થાય, એવી રીતે હું તેનું સેવન કરું છું. તુકારામ કહે છે કે અમારો પ્રેમરસ એવો નાજુક પદાર્થ છે કે તેનાથી કોઈના પણ શબ્દનો ભાર સાંખી શકાતો નથી.

૧૧૧૬-યુનજન્મના અભાવરૂપી મોક્ષપદને અમે ઘણુંજ તુચ્છ સમજીએ છીએ; કારણકે અમારે તો ભગવત ચિંતન કરવાના ઇરાદાથી યુગે યુગે જન્મ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે. હરિ-

વિષયક ભક્તિનો જો રસ છે, તે કદી પણ ખૂટે નહિ અને જોમાં
કયો વિકાર પણ થાય નહિ, એવો એક આનંદરૂપ પદાર્થ છે;
અને અમને તેનું ફરી ફરીને સેવન કયાં કરવાનું મન થયા કરે
છે. અમે નિરાકાર દેવને મનુષ્ય અને સાકારરૂપ ધારણ કરાવી દીધું
છે, એટલે હવે હું તેને ફરીથી નિરાકાર થઈ જવા દેનાર નથી.
તુકારામ કહે છે કે જે દેવને હું ઇંટના ઉપર બિભેલા બેઠું છું,
તેમનામાંજ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ ગયું છે અને હું તેમનાજ
ધ્યાનમાં મગ્ન રહું છું.

૧૧૧૭-અરે ઓ કુલાંડી ! ત્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં
તું લલલલ કરીશ નહિ. તું ત્યાં બેસે તેટલો વળત તારે મોઢે
તાળું દબને બેસી રહેજે. તારા ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તું વિહોળા-
નાં ગુણકીર્તન સાંભળ્યા કર. હરિકથાના પ્રેમાનંદમાં વિદ્ય
ઉત્પન્ન કરે એવો લવારો કરવાનું આવે ટાણે તારા મોઢાને મનજ
કેમ થાય છે ? તુકારામ કહે છે કે પોતાનું હિત સાધી લેવાનો
આવો અમોઘ ઉપાય તારા હાથમાં આવ્યો છે, છતાં તું શા માટે
તેને વ્યર્થ ગુમાવી નાખે છે ?

૧૧૧૮-વેદ્યા ગમે તેટલી રૂપાળી હોય તોપણ તે વેદ્યાજ.
તે કદી પણ શોભાગ્યવતી સ્ત્રીની તોલે આવી શકેજ નહિ. એવી
રીતે પૃથ્વી ઉપરનાં સ્થાનોમાં અને મનુષ્યોમાં યોગ્ય અને
અયોગ્યનો ભેદ હોય છે. ઠોઠ ઠોઠ ઉપર ઉપરથી મોટાં દેખાય,
પણ તેમની જહારની મોટાઈનું કશુંજ મૂલ્ય નથી. જે મૂલ્ય છે
તે તો સોના ઉત્તમ ગુણનું મૂલ્ય છે. પુરુષત્વનું તો મૂળમાં મીડું
હોય અને છતાં ઠોઠ ઉપર ઉપરનો શૌર્યનો આવેશ ઉત્પન્ન કરે,
પણ તે છતાં સાચા શ્રવીરોમાં તેમની ગણના થાય નહિ. તુકારા-
મ કહે છે કે જાણ વેશ ધારણ કર્યાથી ફક્ત પેટ ભરવાનું કામ

સાધી શકાય, પણ ખરેખરી કાર્યસિદ્ધિ તો પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરીને પારમાર્થિક કમાણી કરી લઇએ ત્યારેજ થયેલી કહેવાય.

૧૧૧૯—હથિયાર તો સૂરવીર પુરુષોના હાથમાંજ શોભે; પણ એનાં એજ હથિયાર કેટલાં યાંધીને કોઈ હીજડો જતો હોય તો તેને દેખીને જ્ઞાનાં છોકરાં પણ હસે અને તેની મશ્કરી કરે. એવી રીતે જે સ્ત્રીનું નાક રૂપાણું હોય તેના નાકને મોતીની વાળી શોભા આપે, પણ કોઈ કદરૂપા નાકવાળી સ્ત્રી એનીજ વાળી પહેરે તો લોકો ઊલટા તેને જોઈ હસે. કોઈ પણ સ્ત્રી જે તેના પતિના તરફ મન, વાણી અને કાયા વડે અનુરક્ત હશે તોજ તેનું રૂપ તેના પતિમતાપણાની સાથે જોડાયેલું હોવાથી તેને શોભા આપશે; પણ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી આંખમાં કાળજી આંજીને તથા બીજા શબ્દગાર સજીને ફરશે તો તેને ઊલટું નીચું જોવું પડશે; કારણકે એ બધા શબ્દગાર પતિમતા સ્ત્રીની શોભામાં વધારો કરે છે અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તે ઊલટા લગ્નવી મારે છે. પરણેલી સ્ત્રીનો છોકરો અને રાખેલી સ્ત્રીનો છોકરો એક એકજ પુરુષના પેટના છોકરા તો ખરા, પણ પરણેલી સ્ત્રીના છોકરાનો દરજ્જો રખાતના પુત્રને કદી મળી શકતો નથી. પુદ્ગિમાન માણસને સો મોટો કરીને માનશે અને તેને ઉચ્ચ અધિકાર પણ મળી રહેશે; પરંતુ કોઈનો બાપ ઘણો મોટો માણસ હોય, પણ જો તે પોતે અક્કલ-હીન હોય, તો તેને કોઈ પૂછશે નહિ. તુકારામ કહે છે કે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યનેજ બાહ્ય વેશ શોભા આપે છે.

૧૧૨૦—પાણીની અંદર માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓ રહે છે, તેમને માછીમાર લોકો વિનાકારણ મારી નાખે છે. જિયારી માછલીઓએ તેમનું શું બગાડ્યું છે તે તેમને મારતા હશે? પણ આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે. અમુક પ્રાણીઓને અમુક

પ્રાણીઓના પ્રતિ કુદરતી રીતેજ વૈરભાવ હોય છે. પારખી લોકો હરણ અને એવાં બીજા પ્રાણીઓને મારી નાખે છે. એ પ્રાણીઓએ તેમનું કશુંજ બચાવકામું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે દુર્જન લોકો સતસાધુઓને વિના કારણ સતારે છે. એવા લોકોને ચંડાળ જાણવા.

૧૧૨૧-કોઈ વાર અત્યંત દુઃખ અને નહારા પદાર્થ ઉત્તમ પદાર્થની પરીક્ષા કરવાના કામમાં આવી જાય છે, તેથી કરીને એક પદાર્થનું મૂલ્ય એક બીજાને સાપેક્ષ છે, અર્થાત્ એક પદાર્થ હોય તોજ બીજા પદાર્થનું લોકોમાં મૂલ્ય અંકાય છે. જગતમાં વિષ લેવો કોઈ પદાર્થ છે, તેથીજ અમૃતના શ્રેષ્ઠતાની લોકોમાં કદર થાય છે; એવી રીતે કડવા પદાર્થના મુકાબલામાંજ મિષ્ટ પદાર્થનો સ્વાદ સમજી શકાય છે. અંધકાર વડે પ્રકાશ ઓળખાય છે અને પ્રકાશની અપેક્ષાએ રાત્રિનું જ્ઞાન થાય છે. માટી જેવી હલકી વસ્તુ છે તોજ હીરા, માણેક, પારસમણિ અને મહોરા જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનું શ્રેષ્ઠતા છે. તુકારામ કહે છે કે સંસારમાં અત્યંત નષ્ટ થઈ ગયેલા પાપી લોકો છે, તેથી તો શ્રેષ્ઠ પુરુષોની કિંમત થાય છે.

૧૧૨૨-નિંદાખોર અને દુર્જન લોકો લલ્લે સંસારમાં મોટી સંખ્યામાં પેદા થાઓ; કારણકે તેમના દ્વારા અમારા ઉપર બારે ઉપકાર થયા કરે છે. તેઓ અમારી પાસે અમારાં પાપ ધોવાનું મહેનતાણું અને સાચું માગી લીધા વિના અમારાં પાપ ધોઈ નાખે છે. એવા દુષ્ટ લોકો વગર પગારે અમારી સેવા કરે છે. તેઓ પોતાની ખાંધ ઉપર અમારાં પાપનો બાર વહેતા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એ દુષ્ટ લોકો અમારો ઉદ્ધાર કરીને પોતે નરકમાં જાય છે.

૧૧૨૩-વારકરી યાત્રાળો જ્યારે પંદરપુરની યાત્રાએ જવા

તૈયાર થાય છે ત્યારે તેમની મારફતે હું મારા સ્વાર્ગીને સંદેશો
કહેવડાવું છું કે, તમારો દાસ તુકો વિનંતિ કરે છે કે, હે પંડરી-
રાય ! તમે મને કહી પણ બૂલી જશો નહિ. હું તો તમારા મંદિર-
ના મુખ્ય દરવાજા આગળ આડુગર થઈને નિરંતર મારા હાથમાં
સાવરણો લઈને કચરો સાફ કર્યો કરું. મારું મન અને મારું
શરીર એ તો તમારા પગના પગરખાં સમાન છે એમ ભાવુંજો.
તમારા મોહાનાં પાનસોપારીના રક્ષની પિચકારી મારવાને આરૂ
થૂંકદાનીની જગ્યાએ મારું મોહું હું બધો વખત તમારું થૂંક
છીલવાને સારૂ ઉઘાડું ને ઉઘાડુંજ રાખું છું. તમે આડે ફરવા
બેસશો ત્યારે તમારો આડો છીલવાના પાત્રને ઠેકાણે મારા શરીર-
મોજ તમે ઉપયોગ કરજો. તમે જ્યાં જ્યાં બિલા રહેશો ત્યાં ત્યાં
તમારા ચરણ નીચેની માટી ખનીને હુંજ બિલો રહીશ. તુકારામ
કહે છે કે હે પંડરીનાથ ! મને તમારાથી જરાય વેગળો કરશો
નહિ, પણ સદા તમારી પાસે ને પાસેજ રાખજો.

૧૧૨૪-આ મારી આંખોએ પોતાને મનગમતા પદાર્થો જોયા,
પણ અંતે જી આંખોએ મને ત્યજી દીધો; એટલા ઉપરથી વિચાર
કરી જોતાં મને સમજાઈ ગયું કે કોઈએ ઇન્દ્રિયોનો વિશ્વાસ મુદ્દલો
કરવોજ નહિ. આખા શરીરના વાળ ઉપર નાના પ્રકારનાં ખુશ-
બોદાર તેલ લગાડીને તેમજુ ખૂબ લાલનપાલન કર્યું, પણ એક
દિવસ તો તેઓ કાળા પ્રીટીને ઘોળા થઈ જવાનાજ. આ શરીર-
રૂપી પિંડને પણ એકમાં એક ઉપચાર વડે સુરક્ષિત કરવા મશીએ,
પણ એક દિવસ તો તે પોતાની બધી ઇન્દ્રિયો સહિત વૃદ્ધાવસ્થાને
ગીને કૃશ થઈ જવાનોજ. દેહની સાથે સંજઘ રાખનારી ઇન્દ્રિ-
ને જમે તેટલા ઉપચાર આદિ વડે સુરક્ષિત કરવાનો ભલે કોઈ
ત કરે, પણ તેથી તેમને સ્થાયી કરી શકાવાની નથીજ. તુકારામ
કે છે કે આપણા જીવન અતિ જલ્દય છે, એમ સમજીને હૃદયે

પોતાના સાધ્ય વિષય માનીને તેમની પ્રાપ્તિ કરી લેવી ભ્રમજે.

૧૧૨૫-ચત્તારિ ક્રમો કરીને તેમના દ્વારા મળનારાં ફળની ગણતમાં તું તારી વાસનાની શા માટે વૃદ્ધિ કરતો જાય છે? તેમ કરવાથી તો હવાત્મા ઊલટો જાંઘનમાં પડે છે અને મોક્ષનું સાધન જે ભક્તિ છે તેમાં એ જાંઘાં ક્રમો વડે વિદ્ય ભ્રમ થાય છે. તું જુદા વિષયોના લોભ વડે તારી જાતે જાંઘાં ગયો છે. જો તું તીર્થયાત્રા અથવા કોઈ પણ જાતના વ્રતનું અનુષ્ઠાન ફળની આશા રાખીને કરીશ, તો નક્કી જાણજે કે તને મુક્તિ કોઈ દહાડો મળવાની નથી. હુકારામ કહે છે કે એક પંઢરીનાથને શરણે જવાનું મૂકીને તું ખીજાં સાધનોની વ્યર્થ ખટપટમાં પડે છેજ શા માટે?

૧૧૨૬-એક શ્રીહરિના નામનો ઉચ્ચાર કર્યાથી સંધ્યા, કમંકાંડ, ધ્યાન, જપ, તપ, અનુષ્ઠાનાદિ તમામ સાધનો કર્યાનું સામકું ફળ મળી જાય છે; અને તે નામ લેવા માટે કરો અર્થ પણ કરવો પડતો નથી; તેમ દસ્તાવેજના ઉપર સહીસિદ્ધા કે મતાં કરવાં પડતાં નથી. એવો સરળ અને મુલજલ ઉપાય તમારી પાસે છે, છતાં તમે શા માટે આજસ કરો છો? સર્વ સાધનોના સાર-રૂપ હરિનામ તમને મક્તમાંજ મળે છે અને છતાં તમે તેને ગ્રહણ કરતા નથી એ તે કેવી વાત? શું તમને નામ લેતાં પૈસા ખેસે છે? જુઓ, અન્નમિલે મરતી વળતે પોતાના છોકરાને બોલાવવાને બહાને નારાયણનું નામ લીધું અને ફક્ત એટલુંજ કરતાંની સાથે કૃપાવંત દેવ તેની મરણપથારી આગળ આવીને ઊભા રહ્યા અને અનાથના નાથ ભગવાન તે પાતડીને પોતાના વિમાનમાં બેસાડીને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા. વ્યભિચાર કરવાનો ધધો કરનારી એક વેદ્યા હતી. તેણે પોતાના પાળેલા પોપટને ભણાવવાને બહાને રામનામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કર્યો; અને ફક્ત એટલા ઉપરથીજ

દયાળુ ભગવાને તેના ઉપર કૃપા કરી અને તે પાપી વેશ્યાને વૈકુંઠમાં સ્થાન આપ્યું. આ પ્રમાણે આકસ્મિક રીતે મોઢથી હરિનામનો એકાદ વાર ઉચ્ચાર કરનારાઓની ઉપર કહી તેવી ઉત્તમ ગતિ થઈ છે, તો પછી જેઓ નિત્ય નામચિંતન કરતા રહે તેઓ દેવની સન્મુખ જઈ પહોંચે એમાં શો અંતરેડ ? તુકારામ કહે છે કે જેઓ ભાવ સહિત અને નામના અર્થના ચિંતન સાથે નામજપ કરે છે તેમની સ્થિતિની તો કલ્પના કરવી પણ દોહલ્લી છે.

૧૧૨૭-દુષ્ટ લોકોને આખી જિંદગી સુધી ઉપદેશ સીધાજ કરીએ, તોપણ તેમનાં મન ઉપર કરીજ અસર થતી નથી અને તેઓ પ્રાપ્તિયિક વિષયોનું ચિંતન કરવાનું છોડવાના નથી. કાણા ઘડામાં પાણી રેડયેજ જાઓ, પણ જેમ તેમાં પાણી જરા પણ ટકી શકતું નથી, તેમ દુષ્ટ યુદ્ધિવાળા લોકોનાં મનમાં તમારો ઉપદેશ ટકી શકતો નથી. જેમની બુદ્ધિ તમોગુણથી ઢંકાઈ ગઈ છે, તેમણે સદાને માટે અધોગતિનો રસ્તો ગ્રહણ કરી રાખ્યો છે. આગ પડે તેમના જીવતર પર! એવા દુષ્ટો જન્મ્યાજ શા માટે? લોઢીઓ પથ્થર એક કલ્પ સુધી પાણીની અંદરનો અંદર રહે અને એક કલ્પ પૂરો થયા પછી પણ જો તેને ફેાડીશું, તો અંદરની ધાણુએથી નયોં કોરો ને કોરોજ જેવામાં આવશે; એવીજ રીતે મગની અંદર કોઈ કોઈ દાણા ગાંગણા હોય છે, તેમને આજો દહાડો બાફ્યા કરીએ, તોપણ તે ચઢવાના નહિ તે નહિજ. તુકારામ કહે છે કે દુનિયામાં જાધાના ઉપાય છે, પણ દુષ્ટને સુધારવાનો એકે ઉપાય નથી; એટલા માટે તેમની સોજત કરવી નહિ, એ નીતિ ઉત્તમ છે. એવાની સાથે બોલવું પણ નહિ. એટલું કયોંથી આપણું જાણું હિત સધાઈ જશે.

૮-હે દેવ! તમારું પૂજન મારે કયા ઉપચાર વડે કરવું

તેનીજ મને સમજણ પડતી નથી. તમને હું જળ વડે સ્નાન કરાવવા જાઉં છું, તો એ જળ તારિવક દષ્ટિએ જોતાં તમારુંજ સ્વરૂપ છે. જો જળ તમારુંજ એક સ્વરૂપ હોય તો હું તમને તે અર્પણ કરું છું, એમ કહેવું નિરર્થક છે; વળી સુગંધી દ્રવ્યોની સુગંધ અને પુષ્પોની પરિમલ એ પણ તમેજ છો, ત્યારે હું રાંક-કંગાલ તમને ગંધ અને પુષ્પો અર્પણ કરવા જાઉં, એ મારું હુઃસાહસજ કહેવાયને? ક્ષણ, તાંબૂલ અને ચોખા એ પણ તમારાંજ રૂપ અને તેમના દાતાર પણ તમે, ત્યારે હું તમને તે વસ્તુઓ શું મોહું લઈને અર્પણ કરવા આવું? અન્નજ ગ્રહ છે, ત્યારે તમને નૈવેદ્ય ધરાવવાનો અર્થજ શો? તમે અને અન્ન એક બીજીથી બિન્ન તો છોજ નહિ. વારૂ, ઝંકાર નાદ કરીને અને હાથ વડે તાળી વગાડીને જો હું તમારી સન્મુખ નૃત્ય કરું, તો પણ નાદગ્રહ તો તમેજ છો અને જો પૃથ્વી ઉપર જીભો રહીને હું નૃત્ય કરું છું તે પૃથ્વી પણ તમારુંજ એક સ્વરૂપ છે; ત્યારે મારે સારૂનાથવાતું કેાઈ સ્થાનજ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે ધૂપ, દીપ, માલ્ય, તાંબૂલ આદિ પોડશોપચાર યુક્ત તમારું પૂજન કરવાનો મારે માટે તો એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે સદા તમારા નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કરવો.

૧૧૨૯-જેમને હરિકથા કરવાનો અને સાંભળવાનો કંટાળો આવતો હોય, તેમને અંતે કુંભીપાક નામના નરકમાં સળકવું પડશે. એવા દુષ્ટ લોકોને ચમરાવત ખૂણ કોધે ભરાઈને પૂછશે કે તમને મોઢાં અને કાન શા સારૂં આપ્યાં હતાં? અરે! તું વિપય-ભોગ ભોગવવા માટે રોજ રોજ ઉત્તર કરે છે, ત્યારે એકાદશીને દહાડે જગરણ કરતાં તું કેમ કંટાળો આવે છે? એ સારૂં ન કહેવાય. તું ગાંઠના પેસા ખચીને દારૂ દીધી આવે છે, પણ જાણે આવેલા અતિથિને એક દહાડો પણ ભોજન કરાવતો

નથી ! તેં કદી તીર્થયાત્રા તો કરીજ નથી અને પરોપકાર તો કદી તારે હાથે થયોજ નથી, પણ પોતાના ઢેહ ઉપરના મમત્વને વશ થઈને તું તેના લાલનપાલન અર્થે પુષ્કળ પૈસા વેડફી નાખે છે અને ખાઈપીને શરીરની પુષ્ટિ વધાર્યા કરે છે ! તુકારામ કહે છે કે જો હૈયાકૃત્યા ! તું અત્યારે મારી શિખામણ કાને ધરતો નથી, પણ આખરે તારે ચમદ'ડના ઝપાટા ખાવા પડવાના છે, તે યાદ રાખજે.

૧૧૩૦-અરે જો વિકૃલ ! હું તારોજ છું એવું કહેવા છતાં મારો વિનાશ શાથી થયો, તેનું કારણ હું તને કહી સંભળાવું છું, તે તારાં પરંક્રમની કથા તું કાન ધરીને સંભળજે. તને નામ-રૂપાત્મક અવસ્થામાં લાવનાર તો હુંજ છું, છતાં તું તે જાણતો નથી. ઉપકાર કેમ ભૂલી જાય છે તેનો જવાબ દે. મેં પ્રપંચ માત્રનો સંહતર ત્યાગ કરી દીધો અને તેમના પ્રતિ મારા મનમાં જે આસક્તિ હતી તેને પણ હૈયામાંથી ઉખાડીને વેગળી ફેંકી દીધી. કામ, ક્રોધ, લોભ એ ગધાને તો એવા મારી કાઢ્યા કે મારી પાસે તેમને ઊભા રહેવાનું પણ અઘરું થઈ પડ્યું છે. દોલત-ને તો મેં માટીનું ઢેકું અથવા પથ્થર સમાન માની લીધી. આ માટું અને આ પારકું એવો લેદલાવ પણ મેં મારા મનમાંથી કાઢી નાખ્યો. તુકારામ કહે છે કે હું મારા શરીરના ઉપર ઉદાર ભાવ રાખું છું, પણ તેના સંબંધમાં બીજો-ત્રીજો વિચાર તો મુદલે રહેવા પામ્યો નથી.

૧૧૩૧-અલ્યા ! તેં તીર્થમાં જઈને કર્યું શું ? તેં તારું ઉપરનું આમડું ધોયું ! પણ તેમ કર્યાથી તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે કે નહિ તે તું વિચારી જો. તું અનેક ધામની યાત્રા કરી આવ્યો એમ જાણીને લોકોમાં જરા તારી મોટાઈ વધવાની. એ

સિવાય તને બીજો લાભ થયો તે કહે ? કહી વનસ્પતિને ખાંડના પાણીમાં બોળી રાખીએ તો પણ તે પોતાની દડવાશ તજતી નથી; તે પ્રમાણે તું પણ તીર્થક્ષેત્રોમાં ભટકી આવ્યો, પણ તેથી કરીને તારા અંતઃકરણનો મેલ તો ઓછો થયો નહિ । તુકારામ કહે છે કે શાંતિ, ક્ષમા, દયા ઇત્યાદિ ગુણ જ્યાં સુધી તારામાં ઉદિત થયા ન હોય ત્યાં સુધી તું તારી તીર્થયાત્રાનું અભિમાન કરે એ બધું નકામું.

૧૧૩૨-તું એક ઠેકાણે બેસીને નિરાંતે તારા મનને શુદ્ધ કરી લઇશ, તો તેથી તને એવું ગુણ થશે કે જેનો કદી અંતજ ન આવે. તેનું કારણ એ છે કે, જ્યાં તારું ચિત્ત શુદ્ધ થઇ ગયું એટલે ગોપાળ પોતે આવીને ત્યાં વાસો કરશે અને તેથી કરીને જે જે ક્ષણ પુષ્કળ થતી કરતાં પણ મળતાં નથી, તે તને બેઠાં બેઠાં મળી જશે. 'રામકૃષ્ણ હરિ મુકુંદ મુરારિ' એ મંત્રનો ઉચ્ચાર તારે સદા-કાળ કર્યો કરવો. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે તારો ભાવ હરિના સંબંધમાં એકધારે બની જશે ત્યારે તને ઉપર કહેલાં ક્ષણ મળશે, એવું હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તને કહી સંભળાવું છું.

૧૧૩૩-પુંડલિકરાયે ઘણુંજ ઉત્તમ કામ કર્યું. તે કામ એ હતું કે દોષને કદી પણ જેની પ્રાપ્તિ થતી ન હતી, એવા પરમ-ધનસમાન પંડરીનાથને તેણે પૃથ્વી ઉપર જોડી આણ્યા; અને એ મહાન કાર્ય કરવા માટે પુંડલિક ભક્તને આજે આપું જગત ધન્યવાદ આપે છે; એટલા વાસ્તે હું તમને સૌને કહું છું કે હે મનુષ્યો ! તમને મનુષ્યજન્મ મળ્યો છે એમ જાણીને તમારે હવેથી આજસ કરવું નહિ. તમે વહેલા વહેલા જઈને પંડરપુર રૂપી પૃથ્વી ઉપરના વૈકુંઠનાં દર્શન કરી લેજો. જે હૃલ્લભ વસ્તુ અનેક જન્મો પર્યંત તપશ્ચર્યા આદિ સાધનોના એકત્રિત પુણ્ય-અંશથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેને પુંડલિકે સૌને પ્રત્યક્ષ

કરાવી દીધી છે. પંઢરપુર ક્ષેત્ર, ચંદ્રલાગા નદી અને ઈંટના ઉપર
પગ માંડીને ઊભા રહેલા વિકૃલદેવ એ ત્રણે સર્વોત્તમ પદાર્થ છે,
એવો તમામ શાસ્ત્રોનો સર્વસંમત અભિપ્રાય છે. વિઘ્નુના ચરણ,
ગયા તીર્થ, રામનામ અને કાશીધામ એ ગદ્યાંજ વિઠોળારાયના
ચરણ સમીપ આવીને બેસી ગયાં છે. હુકારામ કહે છે કે વિઠોળા-
ના મંદિર ઉપરના કળશનાં દૂરથી દર્શન કરતાંની સાથેજ
આહવાવ નષ્ટ થઈ જાય છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૧૩૪-ધન્ય છે તે ભીમા નદીના કિનારાને અને ધન્ય છે
તે પંઢરપુર ક્ષેત્રને । કારણકે એજ જગ્યાએ ભક્ત પુંડલિકે આળા
વિશ્વના સારના સારને જોયી આણ્યો છે. ત્યાં વસનારા સૌ
લોકોનાં ભાગ્યને ધન્યવાદ દેવા બેઠ્યો; કારણકે તેમનાં અહો-
ભાગ્ય છે. પંઢરપુરમાં ઘેરેઘેર ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવત્પ્રેમનો
અત્યંત સુકાળ જોવામાં આવે છે. તે ભૂમિને ધન્ય છે, ત્યાંનાં
વૃક્ષવેલીઓને ધન્ય છે અને તીર્થોના સારસ્વ ચંદ્રલાગાના ધરાને
પણ ધન્ય છે. ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ચિત્તમાં હરિનું ધ્યાન અને
મુખમાં હરિનામનો જપ ચાલુ ને ચાલુ હોવાથી તેમનાં ઘરોમાં
આનંદનાં પૂર વહેતાં થઈ ગયાં છે, અને તેથી તેમનાં સર્વનાં
જીવન ધન્ય ધન્ય જાની ગયાં છે. ત્યાંનાં કીટપતંગ, પશુ, પક્ષી,
વૃક્ષ, પાપાણુ ઇત્યાદિરૂપે નારાયણજી અવતીર્ણ થયા છે એમ
જાણવું. હુકારામ કહે છે કે જેઓ સર્વતોભાવે હરિના રંગમાં
રંગાઈ જઈને રંગમય જાની ગયાં હશે, તેમનો જન્મ સફળ થયો
છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય જાની ગયાં છે.

૧૧૩૫-અમારાં છોકરાં કોઈનો સદુપદેશ કાને ધરેજ નહિ
એવી તેમનાં માળાપની ઇચ્છા હોય છે; કારણકે કોઈ સંતનો
ઉપદેશ હોયે વશી જાય અને સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય તો ?

એટલા વાસ્તે ચિન્તાતુર માતપિતા પોતાનાં છોકરાંને શિખામણ
કે છે કે, તમારે કદી દેવમંદિરમાં જવું નહિ. મંદિરમાં જાવા-
ગોસાંધ આવે છે, તે લોકોનાં છોકરાંને પકડીને ચેલા બનાવી દે
છે; માટે એવા ભેગટાઓની પાસે તમારે કદી જવું જ નહિ. વળી
કથા કરનારા પુરાણીજાવાઓ જે કાંઈ કહે તે તમારે કાને ધરવું જ
નહિ. એ લોકો તો સૌને જૂઠી શિખામણ દઈને ભીખ માગતા
બનાવી દેવાનો ધંધો લઈ બેઠા છે. વિષ્ણુના ભક્તોની ચુંગાલમાં
આજ દિન સુધીમાં અગણિત લોકો સપકાઈ ગયા છે. તેઓ બધા-
નો સંસાર ધૂળધાણી થઈ ગયો છે. સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરવાનો
ઉપદેશ દેનારા સાધુની સંગતમાં તમે જે ભેરવાઈ પડશો, તો પછી
તમે અમારા કામના રહેશો જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે માળાપની
આવી શિખામણ કાને ધરનારાં સંતાનને અંતે નરકે જવું પડશે.

૧૧૩૬-હે દેવ ! મારું મન એવું અચળ બની ગયું છે કે
એક ઘડી તો શું પણ એક ક્ષણવાર પણ સ્થિર રહેતું નથી; એટલા
માટે હે નારાયણ ! તું આ પ્રમાણે ઉદાસીન બનીને ઊભો ઊભો
તમારો જોયા કરે તે નહિ ચાલે. તું મારી મદદે દોડી આવ અને
મારા મનને આરે દિશાએથી ઘેરી લે; મને એ મારા મને ઘણો
હુઃખી હુઃખી કરી મૂક્યો છે. ઇન્દ્રિયોની જોડે મનની મૈત્રી થઈ
ગઈ છે, તેથી કરીને જ્યાં જ્યાં ઇન્દ્રિયો દોડી જાય છે ત્યાં ત્યાં
તેમની પાછળ પાછળ મારું મન પણ ઘસડાઈ જાય છે. તુકારામ
કહે છે કે આ બાબતમાં મારો કોઈ પણ યત્ન સફળ થતો નથી,
એટલા માટે તો હું હવે તારીજ મદદની આશા રાખીને ઊભો છું.

૧૧૩૭-માણસને હાથ તો બે છે, પણ દાન દેનાર દેવનો
ભંડાર અખૂટ અને સીમારહિત છે; એટલા માટે હે દેવ ! તારાં
આપેલાં દાન મારે શેમાં ભરી રાખવાં, તેનાજ વિચારમાં હું

ગૂંચવાઈ ગયો છું. અંતઃકરણ એવી એક જગ્યા છે ખરી, પરંતુ તે તો તારા પ્રેમથી સબળક બરાઈ ગઈ છે. તેમાં તેં એટલો બધો પ્રેમ ભરી દીધો છે કે, તેનું માપ કરવા જતાં મારી અબ યાદીને પોતાનો પરાજય કબૂલ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને હવે તો હું જેવો છું અને જ્યાં જિલો છું તેવો અને ત્યાંજ જિલો રહીને તારો આજ્ઞાધારક બની જઈશ અને તારા ચરણની સમીપજ બેસી રહીશ.

૧૧૩૮-જેનું બાળક માંદું થયું હોય તે જનેતાનો અવ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. માનો સ્વભાવજ એવો હોય છે. સૂતરના તાંતણાને વળ દઈને વણેલી દોરીની માફક માતા અને તેના બાળકના અવ એક બની ગયેલા હોય છે. છોકરાંને થયેલું દુઃખ શમી જાય અને તેના અવને પૂરેપૂરો કરાર વળે ત્યારેજ માનો અવ હેઠો બેસે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ સંતજનો પણ એ માતાના જેવાજ દયાળુ છો.

૧૧૩૯-મારાં માતપિતાને ઘેર જઈને ઠરીકામ થવાની આશા સદાકાળ મારા મનની અંદર વસી રહી છે. મારે તો ત્યાં જઈને તેમનું ઉચ્છિદ્ર ખાઈને તૃપ્તિનો અનુભવ કરવો છે. તે મારાં માળાપ એવાં છે કે, જેમના ચરણનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તમામ તીર્થસ્થોને પણ થયા કરે છે. જ્યાંસુધી મારા પૂર્વજન્મજિનિત પ્રારબ્ધના લોભ વિઘ્ન ઉત્પાદન કરતા રહેશે ત્યાંસુધી હું અને મારાં માળાપની વચમાં અંતરાય રહ્યા કરશે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કરશે.

૧૧૪૦-કોઈ પણ રીતે પોતાના બાળકનું હિત સધાય એજ ઇચ્છા તેની માતાના મનમાં સદાકાળ ઘવાજ કરે છે. પોતાનાં બાળકના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારના લાભની મનમાં આશા

રાખ્યા વિના તે તેના પ્રતિ સદા પ્રેમ રાખ્યાજ કરે છે માતું
હૃદય એવું પ્રેમાળ છે અને પોતાના સંતાનને માટે તેના દિલમાં
હમેશાં પ્રેમનું ઝરણુ વહ્યા કરે છે. જે બાળકને તેણે નવ નવ
મહિના સુધી પોતાના પેટમાં ધારણ કરીને પોષ્યું હતું તેનું
જતન કરવાને સાડ તે બધુંજ કરી છૂટે છે અને તેને સાડ ગમે
તેટલું કષ્ટ વેઠવું પડે તો તે પણ તે વેડી લે છે. તુકારામ કહે છે કે
એવા બાળકના સંરક્ષણનો ભાર જેમ તેની માતાના શિર ઉપર
છે, તેમ મારા સંરક્ષણનો ભાર હે સંતાનનો ! તમારે શિર છે.

૧૧૪૧-સંસારથી હું ઘણોજ સંતપ્ત થાઉં છું, તેથી કરીને
મને ઘણી વાર એવું લાગ્યા કરે છે કે, નારાયણ મરી તો નહિ
ગયો હોય ? ઇશ્વર જો મરીજ ગયો હશે તો અમે તેનાં સંતાન
અભાગિયાં બની ગયાં ! હવે અમારું રક્ષણ કરનાર, અમને
આશ્રય આપનાર કોઈ રહ્યુંજ નહિ ! લોકોનાથી જો અમને ત્રાસ
થાય તો તે વાતની દેવને શું લજ્જા નહિ આવતી હોય ? તુકારામ
કહે છે કે આ દેશ હવે દેવ વિનાનો ખાલી શૂન્ય સમાન થઈ ગયો છે.

૧૧૪૨-હે સંતાનનો ! તમે તમારા ચરણ જ્યારથી મારા
ચિત્તની અંદર મૂકી રાખ્યા, ત્યારથી મારા અંતઃકરણમાંથી વિપ-
યાસક્ષિત નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. હવે તો મને કાળનો પણ લેશમાત્ર
ભય રહ્યો નથી. હું મારા ઘરમાં બેઠો હોઉં કે જંગલમાં બેઠો હોઉં,
પણ મને તો બધી જગ્યાએ અને બધો વખત એક દેવનોજ અનુભવ
થયા કરતો હોવાથી મારું મન ભયરહિત બની ગયું છે. તુકારામ
કહે છે કે હવેથી મને સ્વપ્નમાં પણ ભયનો ત્રાસ થનાર નથી.

૧૧૪૩-હું વિઠોળાનો લાડકવાયો સેવક છું, તેથી કરીને
હું તો કાળનો પણ કાળ બની ગયો છું. હવેથી મારી સત્તા
વિશ્વવ્યાપી બની ગઈ છે. મારી સન્મુખ વૈખરી વાણી વડે બોલવા

કોણ સમર્થ છે? તુકારામ કહે છે કે હરિનામરૂપી અતિ તીક્ષ્ણ
ગાણુ મારા હાથમાં છે.

૧૧૪૪-જાંચા કુળવાન અને શ્રીમંત ઘરમાં જન્મ લીધો,
લોકોમાં મોટા થઈને ક્યાં અને નીચે જતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન
કરીને પોતાના કુળને દીપાવીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો! આવા ઉદ્ધાર (?)
પુરુષો શુ' શુ' કરે છે તેનું વર્ણન સાંભળજો. પ્રથમ તો તેઓ ધન
ઉપાજન કરીને તેનો સફળ્ય ન કરતાં તેને લોંચમાં ફાટી મૂકે છે
અને પોતાની આખી જિંદગી દારિદ્ર્યમાં ને દારિદ્ર્યમાં જ વ્યતીત
કરે છે. આવા નીચ લોકોનું સવારના પહોરમાં નામ તીધાથી
આખો દિવસ કલેશમાં જાય છે અને ખાવાનું પણ નથી મળતું;
વળી કોઈ કામનો આરંભ કરતી વેળા જો આવા સંબંધનનાં
શુભ (?) દર્શન થયાં તો તે કામ સાંગોપાંગ પૂરું થવાનું જ નહિ.
બીજો કોઈ માણસ પુણ્યદાન કરતો હોય તો તે જોઈને પણ તેનું
માથું ડુબવા આવે છે અને તેથી કરીને તે પોતાને માથે પાટો
તાણી બાંધીને સૂઈ જાય છે. એવાને ઘેર લોગજોગે કોઈ પરોણો
આવી અઢથો તો તે તેને કહે છે કે આજ તો મારા શરીરને સુખ
નથી, એટલા માટે તમે અહીં મારી પાસે બેસી ન રહેતાં ગામમાં
જાઓ અને મારે સારૂ કોઈ વેધને તેડી લાવો; આવું કહીને તે
પેલા પરોણાને રસ્તો પકડાવે છે. પોતાનાં છોકરાંને જોઈને તે
કહે છે કે, અરેરે! આવડી મોટી ધાડ મારા કરમમાં ક્યાં લખી
મૂકી હતી? હાય! હાય! આ બધાંને પરણાવવાના પૈસા મારે
ક્યાંથી લાવવા? આમાંથી ચોડાંક મરી પરવારે તો કેવું સારૂ
એમ કહીને તે દેવની માનતા માને છે; અને દેવને નૈવેદ્ય ધરાવ-
વાનો થાળ દેવની આગળ મૂકે છે, પણ તેમાંનું નૈવેદ્ય દેવને જલ-
લાવીને તરતજ લઈ લે છે; કારણકે રજોને દેવ ખાઈ જાય તો ?
અમુક પર્વણીને હહાડે કોઈ લિધુક ગ્રાહ્ય તેને ઘેર લિધા

માગવા આવે તે માટે તે પોતાનાં છોકરાને શીખવી રાખે છે કે,
 “એવા કોઈ માગણિયા આવે તો તેમને તમારે કહીજ દેવું કે
 બાળો, મહારાજ ! અમારા ઘરમાં તમને આપવા જેવું કંઈજ
 નથી. તમે સમજી રાખજો કે એ બિશુક નથી, પણ તમારા ઘર-
 માંના અન્નનો લય કરનાર કાળ આવ્યો છે એમ જાણજો; અને જો
 તમે તેને લોટ આપશો તો તમારા ભાગનું અન્ન તેટલું ઓછું
 થઈ જશે.” એક વાર એવું જાન્યું કે આવા સજ્જનને દાદી-મૂછ
 અને માથું મુંડાવવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો, તેથી તેણે હજમત
 કરાવવા માટે હજમને તેડાવ્યો. હજમ બોલ્યો કે, હું તો એક
 પૈસામાં એક જણને મુંડીશ. જૂઠું રકબક કરીને આખરે એક
 પૈસામાં બે માથાને હિસાબે હજમની સાથે અડધા પૈસાની બોલી
 કરીને ભાઈએ હજમત તો કરાવી; પણ પોતાની પાસે અડધો
 પૈસો છૂટો હતો નહિ અને એક પૈસા જેટલી મોટી રકમ હજમ-
 ને આપી દેવાયજ કેમ ? હજમ અડધો પૈસો વધારે લઈ જાય
 તે કેમ ચાલે ? ત્યારે પેલા ભાઈસાહેબે પોતાની ધણિયાણીને
 કહ્યું : “અલી સાલજો છે કે ? તુંજ જરા તારૂં માથું મુંડાવી લે
 તો શું ખોટું ?” ગાયડીનું માથું લઈ મુંડાય પણ હજમને તો
 અધેલો નજ લઈ જવા દેવો ! એવા માણસને ગંગા આદિ તીર્થનાં
 દર્શન કરવાનો તો શું, પણ પોતાનાજ ગામમાં આવેલા મહા-
 દેવની પૂજા કરવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવતો નથી. તે
 પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધો વખત બાંધનાં બાંધજ રાખે છે
 અને કોઈ પરોણા આવી અડે તો તે માંદા રહ્યો રહ્યો જવાળ દે છે
 કે, ઘરમાં કોઈ નથી. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારા દેવ ! ઉપર
 વર્ણન કર્યું તેવું વર્તન કરનારા જીવો આ સંસારમાં છે, તો
 પણ તું તેમને ઉદ્ધાર કરજે; નહિ તો તેમને નરકવાસ કરવો
 પડશે એ વિચારથી મારા જીવને લય લાગે છે.

૧૧૪૫-વર્તમાનકાળમાં પોતાનું શું થઈ રહ્યું છે તે જોયો તો છે, પણ તેમાં ફેરફાર કરવા જેટલું જેમનામાં સામર્થ્ય નથી, તે લોકો પોતાનાં પૂર્વસંચિત કર્મોના શુભામ છે. એવા લોકોને કોઈ ઉપદેશ દેવા જાય કે અરે ! તું પોતેજ દેવ છે, તો તેમ કરવાથી તેને લાભ થવાને બદલે બિલટી હાનિજ થાય. એવા લોકો પોતાની મેળવેલી અદ્દ મહાસિદ્ધિઓને મનમોહપણે વાપરીને પોતાના કરેલા અનુષ્ઠાનનાં ફળ વ્યર્થ શુભાવી દે છે. તેઓ પોતાની પેદા કરેલી પૂંછ દેહરૂપી બળ્લરમાં વિપયના લોભની કિંમતે વેચી દે છે; અથવા તો મનુષ્યદેહરૂપી પૂંછ વિપયલોભના લોભને લીધે પ્રવૃત્તિરૂપી બળ્લરમાં વેડપી મારે છે.

૧૧૪૬-મેં જે દુકાન માંડી છે તેમાં સૌને પસંદ આવે એવો માલ મેં ભરી રાખ્યો છે. હું તો વિકોળાનો કોઠારી છું, તેથી કરીને જેને જે જોઈતું હશે તેને તેટલું હું મારી વાણીરૂપી પાલીઓ ભરી ભરીને આપતો જઈશ. કોની પાસે કેટલી કિંમતનો માલ લેવાનું સામર્થ્ય છે અથવા કયો માલ કોને લાયકનો છે તે બધું હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે કે જે જેટલું મૂલ્ય આપશે તેને તેના મૂલ્યના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ માલ હું આપીશ.

૧૧૪૭-હું બધા લોકોને હાંકો મારીને તેડાવું છું અને કહું છું કે જટપટ ચાલ્યા આવો-તાકીદ કરો. હું તો સૌને એમ પણ કહું છું કે પરમાર્થના વિપયમાં જેની જેટલી અભિરુચિ હશે તેને અમારી પંચતમાં જોડીને રુચિના પ્રમાણમાં ભોજન કરવાનો સુયોગ મળશે; કારણકે અમારે ત્યાં પક્ષિભેદ જેવું કંઈ છેજ નહિ. અમે અમારી દુકાનમાં પારમાર્થિક માલ ભરી રાખ્યો છે અને તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુના કોથળાનું અમે મોઢું સીવી લીધું નથી. બધીજ ગુણોનાં મોઢાં ખુલાં પડ્યાં છે અને જેને જે માલ ભરી

લેવો હોય તેને તે ભરી લેવાની છૂટ છે. માલ લેતી વખતે લેનારને અમારી રજા માગવાપણું પણ અમે રાખ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવા વેપારમાં તો મારો હાથ ઘણોજ કુશળ બની ગયો છે.

૧૧૪૮-હો મનુષ્યો ! તમારી પાસે જે કાંઈ હોય તે તમે વેચવું હોય તો વેચી શકો છો; પણ તેના બદલામાં તમને જે દામ મળે તે વડે ઉત્તમ માલ ખરીદીને તેનો સંગ્રહ કરવા માંડજો. એવું કરવાથી કોટયવધિ જન્મંભરણનો ફેરો ફક્ત એકજ જન્મમાં કપાઈ જશે. વળી તમારે અંતે જ્યાં જવાનું નિર્મોણ થયું છે, ત્યાં તમારો માલ ખૂબ નફાકારક રીતે વેચાય એવી અગાઉથી ગોઠવણ કરી રાખજો, વળી તમે જે વેશ ધારણ કરો તે નકલી નહિ, પણ સાચેસાચોજ હોવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી તમારાં પાછળનાં સંગ્રહિત કર્મ અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યનાં ક્રિયામાણ કર્મ-એ બેઉનાં ઋણ અને દારિદ્ર્યનો અંત આવી જશે.

૧૧૪૯-આ સંસારના લોકો એવા છે કે, જેનામાં કશાજ શુણ ન હોય તેનું કહ્યું માનવાને સૌ તૈયાર થાય છે. એવા લોકો જ્યાં જાય ત્યાં તેમનું સન્માન થાય છે, પણ તે છતાં તેમના કહેવા મુજબ કોઈ ચાલતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમનામાં ઉત્તમ પ્રકારના શુણ હોય છે તેમને દુનિયાના લોકો ગાંડા ગણી કાઢે છે.

૧૧૫૦-લોકો મારું સન્માન કરે, એવા શુણ તો મારામાં છેજ નહિ; એમ છતાં પણ જ્યારે તેઓ મારું સન્માન કરે છે ત્યારે મને મારા મનમાં લજ્જા આવે છે. અનાજ ભરવાની પાલી સેંકડો મણ અનાજ માપી માપીને કાલવતી જાય છે, તે પ્રમાણે હું પણ પાર-માથિક વિષયની ચર્ચા કર્યે જાઉં છું; પરંતુ જેમ પેલી પાલીને અનાજના સ્વાદની કશી ખબર નથી, તેમ અનાજના સંયોગથી

તેને કશે લાભ થતો નથી; પરમાર્થના વિષયમાં મારું પણ તેવું જ છે; હું જે પારમાર્થિક વિષયની ચર્ચા કરું છું તેનો લાભ હું લઈ શકતો નથી. આમ હોવાથી લોકોમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થતી દેખીને મારાથી કહેવાઈ જાય છે કે એ પ્રતિષ્ઠાના ઉપર આગ પડે. કુમળા કાંટાની અણી દેખાય છે તો તીક્ષ્ણ, પણ જેવી તે દેખાય છે તેવી તે હોતી નથી. તેના ઉપર પગ મૂકી ભેંદશું તો તે પગમાં ભોંકાશે નહિ, પણ નરમ હોવાથી ઊલટી વળી જશે. એવીજ રીતે ભીંતના ઉપર આલેખેલાં ચિત્ર ઉત્તમ રીતે શણ-શારેલાં દેખાય છે, પણ તેમાં જીવ નહોવાથી માત્ર ભેવાનાં જ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તારા સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી કરીને મારો જન્મારો એવો ગયો છે એવું મને લાગે છે.

૧૧૫૧-હું જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે મારા મોઢાની માર-ક્રતે તુંજ ઉપદેશ દઈ રહ્યો છે; પણ તે છતાં તે સાંભળીને કેટલાક લોકોનાં મન દુભાય છે. જેને જે વિષયના પ્રતિ રુચિ હોય તેને તે વિષયની વાતો સાંભળવાની ઉત્કંઠા થયા કરે છે. માંદા માણસને કઠવાં ઓસડિયાંનો ક્વાથ બનાવીને આપીશું તો તે મોઢું બગાડશે અને ક્વાથના પ્રતિ અણુગમો બતાવશે; અને તમારે અમુક અમુક વસ્તુઓ તો ખાવીજ નહિ એવું વૈદ્ય કહી ગયા હોય છે, છતાં તે તેની તેજ વસ્તુઓને સારૂ માગણી કર્યા કરે છે. ઘરનાં કહે કે એ તમને નહિ આપીએ, ત્યારે તે રડવા બેસે છે. એમાં વૈદ્યના બાપનું શું જવાનું હતું? તે તો જે ખરું હોય તે કહી છૂટે છે. રોગી તેનું કહેણ નહિ માને અને નહિ ખાવાનું આપે એસશે, તો તેજ જીવેથી જશે. રોગી ગમે તેટલો કઠો, પણ જે વસ્તુ તેને માટે કુપચ્ય હોય તે ખાવાની વૈદ્ય રદ્દ આપેજ શી રીતે? ઔષધની સફળતાનો આધાર પચ્યાપચ્યના પાલન ઉપર મુખ્યત્વે કરીને હોય છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, ઇત્યાદિની માયામાં

ખંધાઈ જનારને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મનુષ્યો ! મેં તો તમને બધાજ ઉપાય બતાવી દીધા. હવે તમને જે માર્ગ પસંદ આવતો હોય તેનું અનુસરણ કરવા તમે સ્વતંત્ર છો.

૧૧૫૨-વ્યભિચારની નિંદા થતી હોય તો તે સાંભળીને પતિવ્રતા શ્રી મનમાં રાજ થાય છે અને તેજ શબ્દો વડે વ્યભિચારિણી શ્રીને કાળજે ધક્કો લાગે છે; એટલા માટે હું કહું છું કે અશુદ્ધ આચરણના ઉપર આગ પડતો. જગતમાં જે શુદ્ધ હોય તેટલુંજ રહે અને બીજા બધાનો નાશ થઈ જાય એજ યોગ્ય છે. સદાચારી લોકોને પુરાણાદિ શ્રદ્ધાની કથા સાંભળીને આનંદ થાય છે અને તેથી ઊલટા સ્વભાવવાળા લોકોના મનને કલેશ થાય છે. શુદ્ધનો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહે ત્યારે વીર પુરુષોના બાહુમાં સ્પન્દન થાય છે અને નામદં લોકોના મોતિયા મરી જાય છે. શુદ્ધ મુવર્ણની લગડીને જેમ જેમ પુટ દેતા જઈએ અને આગમાં તપાવતા જઈએ, તેમ તેમ તે વધારે અગ્રી ઊઠે છે અને હલકી ધાતુ કાળી ઠીકરા જેવી થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેના માથા ઉપર હથોડાના ઝપાટા વાગે અને છતાં ભાંગે નહિ તેજ સાચો હીરો જાણ્યો.

૧૧૫૩-પોતે અવળે રસ્તે જતા હોય અને છતાં જો તેઓ બીજા લોકોને ખરે રસ્તોજ બતાવતા હોય, તેમનો જે કોઈ ઉપકાર ન માને તેના જેવો મૂર્ખ દુનિયામાં બીજો કોઈજ નહિ. પોતે ઝેર ખાધું હોય અને પોતાનો પ્રાણ જવાનો વખત આવે ત્યારે તેઓ બીજાઓને સાવધાન કરી દે કે આ વસ્તુમાં ઝેર છે, તમે ખાશો નહિ, તે માણસ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરી જાય છે. એવી જ રીતે પોતે પાણીમાં ડૂબતો હોય પણ ડૂબતાં ડૂબતાં બીજા લોકોને ચેતાવી દે કે અહીં ઘણુંજ ઊંડું પાણી છે, કેમે કયો તાગ

લાગતો નથી, તો તે માણસનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે આવી બાળતામાં કોઈએ જિંદ ન કરવી; પણ જે કોઈ આપણને ખરી શિખામણ દે, તેના અવશુભ તરફ નજર ન કરવી પણ તેનામાં જે શુભ હોય તે ગ્રહણ કરી લેવા.

૧૧૫૪-જેના કુળદેવ પંડરીનાથ હોય તેના ઘરમાં તેની દાસીને પેટે પણ મને જન્મ લેવો ગમે, હે દેવ! મને શુદ્ધ ગતિ, કુળ કે વર્ણની જરાય રૂપૃહા નથી. તારે મને જ્યાં જન્મ આપવો હોય ત્યાં ભલે આપજે, પણ હું જ્યાં જન્મ ધારણ કરું ત્યાં તું મને તારો દાસ બનાવી રાખજે. જે કોઈ 'વારકરી' થઈને નિયમિત રીતે પંડરપુર જતો હશે, તેના ઘરમાં મને તેના ઢોર તરીકે પણ રહેવાનું ગમે. જેના ચિંતનમાં રાત્રિ-દિવસ એક વિકૂલજ રમી રહ્યા હોય, તેના પગનો જોડો સુધ્ધાં થવા હું રાજી છું. જેના આંગણમાં તુલસીનું વૃન્દાવન હોય તેને ઘેર તેના આડુવાળાનું કામ કરવા પણ હું ખુશી છું. તુકારામ કહે છે કે આ એકજ ભાવના મારા મનમાં ઘર કરી રહી છે. એ સિવાય બીજી કોઈ ગતિની મને ઇચ્છાજ થતી નથી.

૧૧૫૫-હે દેવ! મારા અંતઃકરણમાં ભરાઈ જોડેલી તમામ કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ ઇત્યાદિનો તું નાશ કરી નાંખ અને તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તું તારી પ્રીતિથીજ મારા હૃદયને ઠસઠસીને ભરી દે. આશા, તૃષ્ણા, કલ્પના, ભાવના એ બધાંને તું એકદમ નિર્મૂળ કરી દેજે. આ દેહ તે હું છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે એવા જૂઠા સંકલ્પ કરીનેજ હું બદ્ધ થઈ ગયો છું; તે દશામાંથી તું મને મુક્ત કર. મારી 'અહંવૃત્તિ' અને 'ઇદંવૃત્તિ' (આ હું અને આ તે) એવી વૃત્તિઓ રૂપી જોડે પણ તમારા ચરણો આગળ જેવા એક બની જાય છે તેવું

લાગતો નથી, તો તે માણસનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે આવી બાળતમાં કોઈએ જિંદ ન કરવી; પણ જે કોઈ આપણને ખરી શિખામણ દે, તેના અવગુણ તરફ નજર ન કરવી પણ તેનામાં જે શુભ હોય તે ગ્રહણ કરી લેવા.

૧૧૫૪-જેના કુળદેવ પંડરીનાથ હોય તેના ઘરમાં તેની દાસીને પેટે પણ મને જન્મ લેવો ગમે. હે દેવ! મને શુદ્ધ જાતિ, કુળ કે વર્ણની જરાય સ્મૃતિ નથી. તારે મને જ્યાં જન્મ આપવો હોય ત્યાં ભલે આપજે, પણ હું જ્યાં જન્મ ધારણ કરું ત્યાં તું મને તારો દાસ બનાવી રાખજે. જે કોઈ 'વારકરી' થઈને નિયમિત રીતે પંડરપુર જતો હશે, તેના ઘરમાં મને તેના ઢોરતરીકે પણ રહેવાનું ગમે. જેના ચિંતનમાં રાત્રિ-દિવસ એક વિઠ્ઠલજ રમી રહ્યા હોય, તેના પગનો જોટો સુધ્ધાં થવા હું રાજી છું. જેના આંગણમાં તુલસીનું વૃન્દાવન હોય તેને ઘેર તેના ઝાડુવાળાનું કામ કરવા પણ હું ખુશી છું. તુકારામ કહે છે કે આ એકજ ભાવના મારા મનમાં ઘર કરી રહી છે. એ સિવાય બીજી કોઈ ગતિની મને ઇચ્છાજ થતી નથી.

૧૧૫૫-હે દેવ! મારા અંતઃકરણમાં ભરાઈ બેઠેલી તમામ કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ ઇત્યાદિનો તું નાશ કરી નાંખ અને તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તું તારી પ્રીતિથીજ મારા હૃદયને ઠસઠસીને ભરી દે. આશા, તૃષ્ણા, કલ્પના, ભાવના એ બધાંને તું એકદમ નિર્મૂળ કરી દેજે. આ દેહ તે હું છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે એવા જૂઠા સંકલ્પ કરીનેજ હું બદ્ધ થઈ ગયો છું; તે દશામાંથી તું મને મુક્ત કર. મારી 'અહંવૃત્તિ' અને 'ઇદંવૃત્તિ' (આ હું અને આ તે) એવી વૃત્તિઓ રૂપી બેઉ પક્ષ તમારા ચરણો આગળ જેવા એક બની જાય છે તેવું

આ મારા દેહની બાળતમાં પણ તમે કરી દો. જાતિ, કુળ અને
 વણનું અશિમાન ખરી રીતે જોતાં મૃગજળનાં જેવાં મિથ્યા છે;
 છતાં તમે તેમને સાચાં જેવા સા માટે જતાવો છો? નાની છોક-
 રીઓ દીંગલા-દીંગલીનાં લગ્ન કરે તેમાં જેટલું સત્ય છે તેટલું જ
 જાતિ-કુળ ઇત્યાદિમાં છે. તેમને સાચાં કહેજ કોણ? જુદી જુદી
 ભાવનાઓએ મળીને ચિત્તની જુદી જુદી દિશાએ ખેંચતાણ કરવા
 માંડી અને એ ખેંચતાણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માયાની જળમાં
 હું ભેરવાઈ પડ્યો અને પાપમાલ થઈ ગયો. હવે માયાના પ્રભાવ-
 થી હું એવું માનતો થઈ ગયો છું કે મારું જોત્ર, મારી દોલત,
 મારાં માળાપ, મારાં જાઈજાહેન, મારી સ્ત્રી, મારાં પુત્રપુત્રીઓ,
 મારા મિત્રો અને સગાંઓ, એ બધાં જાણે ખરેખર મારાં જ છે;
 પણ જ્યાં કાળની સવારી આવી પહોંચી ત્યાં કોઈ કોઈનું થઈને
 રહેવાનું નથી અને એકબીજાનો પરસ્પર સંબંધ જાણે હતો જ
 નહિ એવું થઈ જશે. એવું સમજીને મેં સૌનો ત્યાગ કર્યો છે;
 એટલા માટે હે દેવ! હવે તમે તમારી ફેલાવેલી માયાજળને
 સંકેલી લો તો ઘણું સારું. કેટલાકને હું મારા પોતાના માનીને
 તેમને મારી પાસે રાખવા ઇચ્છતો હતો અને કેટલાકને પારકા
 માનીને તેમને મારાથી દૂર રાખવા ઇચ્છતો હતો, પણ વારતવિક
 રીતે જોતાં કોઈ મારું જ નથી અને કોઈ પરાયુ પણ નથી. અમુક-
 નું પાલનપોષણ કરવું અને અમુકની સાથે લડવું-ઝગડવું, એ
 જૂઠી વાતોમાં પડવાની મને શી જરૂર? ફલાણો વધારે અને ફલાણો
 ઓછો, એવું માનવાનું મને કારણ જ શું છે? આ બધો ભ્રમ તારી
 ફેલાવેલી માયાને લીધે થાય છે. એ તારી માયા એવી વિચિત્ર
 છે કે, તેના સ્વરૂપની મને કંઈજ સમજણ પડતી નથી. તુકારામ
 કહે છે કે હે શ્રીપતિ! હું તારા જ ચિંતનમાં નિગમ્ન રહું છું એવું
 હું તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહેવા તૈયાર છું.

૧૧૫૬-અરે મારા ભાઈ ! તું ખીલની સાથે હજપ્રપંચ કર-
 વામાં તો ઘણો ચતુરળની બંધ છે; પણ તારા પોતાના હિતનો
 તો તું વિચાર સરજો? પણ કરતો નથી અને તારું હિત લૂંટાઈ
 બંધ છે તોપણ તેને લૂંટાઈ જવા દે છે. કંબૂસ લોકો પૈસો પૈસો
 કરીને ખૂણ દોલત એકઠી કરે છે, પણ તેનો તેમને શો ઉપયોગ?
 જેમ કૃતરાને કોઈ દ્રવ્ય પાચ તો પીએ તો ખરે, પણ તે તેને
 પચાવી શકતો નથી. કૃતરાનો એવો કુદરતી સ્વભાવજ હોય છે.
 તેવી રીતે અધમ લોકો ભુવાનીમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ વિધ-
 યોન્મત્ત થઈ બંધ છે. તેગના હાથ, પગ, કાન, આંખ વગેરે
 ઇન્દ્રિયો ઉન્મત્ત થવા માંડે છે. આવા લોકોને થતું શું હશે? શા
 માટે તેઓ નાહક છેતરાતા હશે? હાથમાં આવેલો મનુષ્યદેહ શું
 આ પ્રમાણે વેકફી નાળવા જેવો તુચ્છ પદાર્થ છે? કોઈ મનુષ્ય
 પોતાની પાસેનો પારસમણિ આપી દઈને તેના જાદલામાં સ્ફટિક-
 મણિ માગી લે, તેવી રીતે આ અવિચારી લોકો પોતપોતાની
 અશુભ વાસતાઓને તૃપ્ત કરવાના જાદલામાં મનુષ્યજન્મને
 જાહુજ સસ્તી કિંમતે વેચી દે છે. અગાઉના કોઈ કોઈ સિદ્ધ
 પુરુષોએ સેવન કરેલા પદાર્થોનું અધમ પુરુષો સેવન જાલે કરે;
 પણ ફળની પ્રાપ્તિ તો સૌના અધિકારના પ્રમાણમાંજ થાય છે.
 વરસાદનું પાણી તો સર્વત્ર વરસે છે પણ મોતી પેદા કરનારી છીપમાં
 પડેલા ટીપાનું મોતી જાંઘાય છે અને એજ પાણી કપાસના છંડવાં
 ઉપર પડે તો તેને જરાજ કરી મૂકે છે; વળી એજ પાણીનું ટીપું
 આપના મોઢામાં પડે તો તેનું ઝેર બની બંધ છે; એવી રીતે
 પોતપોતાના અધિકારના પ્રમાણમાં ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાક
 લોકો એવા હોય છે કે ઘી, કેળાં અને ખાંડ ખાધા પછી ગળામાં
 આંગળી ધાલીને ખાધેલું એકી કાઢે અને એકેલું જીએ; કારણકે
 તેમને એવી વિચિત્ર કુટેવ પડી ગઈ હોય છે. નાનું છોકરું

બૂખ્યું થવાથી રકતું હોય, તેને પેટમાં ચૂંક આવતી હશે એમ ધારીને કોઈ તેના પેટને બિના પાણીથી શેઢે, તો તે પેલા છોકરા-ને બહુટો વધારે રોવકાવે છે. તુકારામ કહે છે કે જે જેવાં કમં કમં કરશે તેને તેવાં કળ મળશે.

૧૧૫૭-સાપ સુખરૂના વૃક્ષની નજીક પોતાનું રહેઠાણ બનાવે છે, પણ તે છતાં તેની સુવાસનો લાભ તે લઈ શકતો નથી; અને દેશ-વિદેશના દૂરદૂરના લોકો તેની સુગંધનો ઉપભોગ કરી શકે છે. હે દેવ ! એક જણ બોલે વહે અને બીજો માણસ તે વસ્તુનો ઉપભોગ કરે, એ ઘટના બેઉના પૃથક્ પૃથક્ પ્રારબ્ધને લઈને થયા કરે છે. ગાયના આંચળની પાસેજ બેસી રહેનારાં જૂવા અને બગાઈઓ જેવાં જીવકાં ગાયના દૂધનું સેવન ન કરતાં, તેના લોહીનેજ ચૂસ્યા કરે છે અને તેજ દૂધનો લાભ આપેના લોકોને મળતો રહે છે. પામે રોનાર પ્રાણી દૂધથી વચિત રહે છે અને છેટે રહેનાર તેનો ભોગવટો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે સાપ અને જૂવાના જેવી જેમની પુદ્ધિ હોય છે તેમનાં કરતાં તો પથ્થરનો અવતાર વધારે મારો.

૧૧૫૮-હે દેવ ! મેં મારું મન, મારી વાણી અને મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી દીધાં છે, તેનું રક્ષણ કરવાનો ભાર હવે તમારા ઉપર છે. સંસારની સંગતિથી હું અત્યંત સંતપ્ત થઈ ગયો છું, તેથી હવે હું તારે શરણે આવ્યો છું. મને તારો શરણાગત સમજીને તું મારો ઉદ્ધાર કરજે. મારું પોતાનું તો ખરી રીતે જોતાં કશુંજ ન હતું; છતાં મારું માની લઈને તેનું રક્ષણ કરવાને ખાતર આજ દિન સુધી મેં ભૂલથી ભારે પરિશ્રમ કર્યો અને તેના બદલામાં ફાકટનો માનસિક કલેશજ વહોરી લીધો. તારી ભક્તિનો મમં નહિ સમજાયાથી મારી ઈન્દ્રિયો સ્વેચ્છા-

ચારી થઈ ગઈ અને નિષ્પ્રયોજન આમતેમ અથડાવા લાગી. જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકતાં ભટકતાં હું હવે અત્યંત શ્રમિત થઈ ગયો છું; એટલા વાસ્તે હે હૃપીકેશ ! તું હવે મારો અંગી-કાર કર. તુકારામ કહે છે કે મારું મન મારી ઈન્દ્રિયોના દરવાજા-માં થઈને બહાર દોડી જાય છે, તેનું મારે હવે કરવું કેમ ?

૧૧૫૯-પોતાને હાથે રાંધેલી રસોઈમાં કાંઈક પડી ગયું છે એવો વહેમ જો રાંધનારના મનમાં જરાય જાય, તો તેનું જોઈને ખીજાઓ પણ તે વહેમને વશ થઈ જાય છે. શ્રીહરિને જે આનંદ છે, તેને તો કોઈ વિરલાજ સમજીને તેનો સ્વાદ માણી જાણે છે; ઘણાખરા તો તેને સમજી લેવાની રીત પણ ભૂલી ગયા છે એવું મને લાગે છે. જે પોતાના અંતઃકરણમાંથી સંકલ્પવિકલ્પનાં મૂળિયાં વીણી વીણીને જોદી કાઢે છે, તેજ સાચા અર્થમાં સુખી અને મુક્ત છે. જેઓ બહારનો ઠાઠમાઠ કરીને લોકદેખાડો કરતા રહે છે, તેઓ મલિનતા વડે પોતાનાં અંતઃકરણને ભરપૂર કરી રાખે છે. જેમની બુદ્ધિ ત્રણે કાળમાં સાવધાન રહે છે, તેજ સંધિપ્રકાશરૂપી આત્માને સાધ્ય કરવામાં સફળતા મેળવે છે. એથી ઊલટું જેઓ સંશયરૂપી સંધિની અંદર અપડાઈ જાય છે તેઓને તો પ્રકૃતિએ વેઠે પકડેલા વેઠિયાજ જાણવા. વિષમ-ભાવના રહિત સમબુદ્ધિ વડે જેઓ દેવની સાથે સમાહિત અવ-સ્થામાં યુક્ત થઈ જાય, તેમનુંજ ધ્યાન વાસ્તવિક અને અખંડ કહેવાય; પણ જેઓ એક ઓરડીમાં બસાઈને આંખો મીચીને ધ્યાન અને સમાધિ કરવાની શ્રેષ્ઠ કરે છે, તેઓ તો જૂઠો પાખંડ લઈ બેઠા છે. તુકારામ કહે છે કે જે કાંઈ પરમાર્થ સાધવાનો છે તેનું લક્ષ્યબિન્દુ તો એક શ્રીહરિના ઉપરજ સ્થિર થવું જોઈએ. પોતાનું તન, મન અને ધન તેમને સમર્પિત કર્યા વિના બાકીના કેટલાય ઉપાય આપણે કર્યેજ જઈએ, તોપણ તેમના તરફ શ્રી-હરિ કદી નજર પણ કરતા નથી.

૧૧૬૦-મારું પ્રારબ્ધ અતિશય બળવાન છે; તે જોઈને હે પંઢરીનાથ ! તું મારાથી બી બીને નાસલાગ કરતો ફરે છે ! જ્યાંસુધી મને જ્ઞાન થયું ન હતું ત્યાંસુધી તો તે મને ઓળખ્યો ન હતો, પણ હવે તું મને ઓળખી ગયો છે, ખરું ને ? તું તારા એકાદ ભક્તને રાજી કરે છે અને બીજાની સાથે મોંઘાઈ કરે છે અને માન માગે છે. પણ તું યાદ રાખજે કે મારું પ્રારબ્ધ એવું બળવાન છે કે, તેની આગળ તારું કાંઈજ ચાલવાનું નથી, એમ સમજીને હવે હું તને કશી તકલીફમાં નાખવા માગતો નથી. હે લોગાધિપતિ ! અમારાં ક્રિયમાણ કર્મના ઉપર તારી સત્તા ચાલતી નથી; અને જો એવુંજ છે તો હું તને ખાલી મહેનત આપુંજ શા માટે ? તારી પાસે મારે કર્યો સ્વાર્થ સાધી લેવો તો છેજ નહિ, તો પછી હું તારી ભક્તિનો માર્ગ શા માટે છોડી દઉં ? તારે મને ગમે તે જાતિ-કુળમાં જન્મ આપવો હોય તો ગુજેથી આપજે. તું મારી અંદર રહેલા દોષોને જોઈને ગભરાય છે અને કહાચ્ય હું તારી પાસેથી કાંઈક માગી લઈશ, એવું તારા મનની અંદર ભૂત ભરાઈ ગયું છે અને તેથી પણ તું બીતો ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે તારા મનની અંદર આવી-તેવી બાબતનો કર્યો સંકોચ રાખવોજ નહિ.

૧૧૬૧-લોકોના તરફથી પૂજા, સન્માન, પ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિ મળે તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિના ઉપલોગ દ્વારા શરીરને

* પોતાના મન ઉપર પડેલા તે અધકારના જામાનાના કુસંસ્કારને બેઠીને તુકારામની શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિમાંથી કોઈ કોઈ વાર સત્યની ચિનગારીઓ ચમકી જાડે છે. મનુષ્યનાં વર્તમાન કર્મ ઉપર ઈશ્વરનું પણ જોર ચાલતું નથી, એ મહાન સત્ય આ પ્રસંગે તુકારામ પ્રકટ કરે છે; જો કે સંકોચ વાર તે પ્રારબ્ધને નમીને વાત કરે છે.

—સેવાનંદ

થનારાં તમામ મુખ પ્રાપ્ત થાય, પણ તે છતાં જો તારી પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો એ જાધીજ સંપત્તિ અને જાધાજ લોગ વારતવિક રીતે કેવળ દુઃખરૂપજ છે. ત્યારે હે દેવ! તું મને દર્શન દે, મને દર્શન દે. અહ્યા! તું ઈટના ઉપર સ્થિર થઈને કેમ જિલો રહ્યો છે? તારા પોતાના સફલાગ્યે અને ઘણાં ઘણાં પુણ્યોને પ્રતાપે તને એ ઈટ જિલા રહેવાને સાડ મળી છે! હે દેવ! તારા દર્શન વિના બ્રહ્મજ્ઞાન નથું સૂકું લાઠા જેવું અને અનાજ માપવાની પાલીના જેવું ખાલી માયાનું માપજ હોય છે. એવા જ્ઞાનને લઈને હું શું કરવાનો હતો? જો તારે મને દર્શન નથીજ આપવું, તો તારું એ જાધું જ્ઞાન મારે મનથી ધૂળ ખરાખર છે. આત્મ-સ્થિતિ સંજાધી વિચાર અને તેના દ્વારા થનારો આત્મનિશ્ચય એ જાધી ઉધારના સોદાના જેવી વાતો છે; તેને લઈને હું શું કરું? મારે તો નગદ વસ્તુની ભૂખ છે, તેટલા માટે જ્યાંસુધી હું તારા ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને મારી આંખે જોવા ન પામું, ત્યાંસુધી મારા મનને કરાર થવાનો નથી. ઋદ્ધિ અથવા અપ્રમહાસિદ્ધિઓ અથવા શાસ્ત્રનિપુણતા, એ જાધાંને લઈને હું શું કરું? જો તું મને દર્શન દેવાનોજ ન હોય તો એ જાધાં મને જિલટાં ભારરૂપ થઈ પડશે. તુકારામ કહે છે કે જો એક વાર મને તું મળી જાય તો પછી મારે સાડ કઈ વસ્તુ હલંલ છે તે કહે. એટલા માટે ઓ મારા દેવ! મને તારા ચરણનાં દર્શન દે.

૧૧૬૨-હે દેવ! હું તારોજ છું એવું હું તને કહું છું, છતાં તું હજી સાચું માનતો નથી, ત્યારે મારો જન્મમારોજ એળે ગયો. મને તેં એવો નિરુપયોગી જન્મ આપ્યોજ શા માટે? આવી હાલતમાં મારે કેનો આશ્રય લઈને મારા મનનું સમાધાન કરવું? અહ્યા ઓ વિઠ્ઠલા! તારું દર્શન તો મને થાય નહિ અને છતાં તું સર્વગત અને સર્વવ્યાપી છે, એવા લવારા સાંભળવાથી મને

શે લાલ થવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે હે પંદરીનાથ !
ત્યારે હવે તું મને અભયદાન દઈ દે.

૧૧૬૩-ઉદ્ધવ, અકૂર, વ્યાસ, અંગઋષિ, રુકમાંગદ, પ્રહ્લાદ
વગેરે તારા અનેક ભક્તોને તેં તારું જે સ્વરૂપ જાતાયેલું તે તું
મને પણ જાતાવ. તું મને તારું શ્રીમુખ અને તારા ચરણ ભેવા
દર્શ એટલે મારું અતિ ઉત્સુક થયેલું ચિત્ત ત્યાંજ સ્થિર થઈ
જશે. હે હરિ! શ્રુતદેવ જનકરાજ અને બ્રાહ્મણ એ બેઉની પાસે
જ્યારે તમે ગયા હતા ત્યારે બેઉના હાથમાં હાથ આપીને તમે
કેવા શોભતા હતા! વળી વિદુરના ઘરની ભાણી તમે કેવા આનંદ-
પૂર્વક આરોગતા હતા! સંકટને વખતે જ્યારે જ્યારે તમને
પાંડવોએ સંભાર્યા હશે ત્યારે તમે તેમની વહારે કેવા દોડી
ગયેલા! વળી રાજસૂયના વખતે જ્યારે દ્રૌપદી સૌને લોજન
પીરસતી હતી, તે વખતે તેની ચોળીનું નાકું છટી ગયું તે તમે
કેવું જાંધી આપ્યું! તમે ગોપિકાઓની સાથે ક્રીડા કરી, ગાયો
અને ગોપ લોકો તમારું શ્રીમુખ ભેળને કેવાં સુખી થતાં; તે તે
સમયે તમે જે સ્વરૂપ ધારણ કરેલું, તે સ્વરૂપનું, તે તમારા
શ્રીમુખનું મને દર્શન કરાવો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જે જે
તમારે શરણે આવે છે તેઓ જાધા અનાથ ભિખારીઓ હોય છે;
તેમના તમે સ્વામી અને મોટા દાતાર છો એમ મનમાં સમજીને
તમે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

૧૧૬૪-હે હરિ! હું તારે દરવાજે ભિખારી જનીને ભીખ
માગતો આવ્યો છું; ત્યારે હવે તું મને તારી કૃપાનું દાન દે.
તારા નામસ્મરણના ઉપર પ્રેમ અને તેનો સ્વાદ લેવાની અભિ-
રુચિ એ બે ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન તું મને દે; અને મારા શ્રદ્ધા-
ન્વિત હૃદયની અંદર તું તારું આસન માંડીને બિરાજ ના. ઓ

પાંડુરંગ! આ જગતની અંદર તું એકલોજ કૃપાળુ છે, એમ સમજીને હું સર્વતોભાવે તારો શરણાગત થયો છું. ત્રિવિધ તાપ વડે મારી કાયા સંતપ્ત થઈ ગઈ છે; તેને શાંત કરવાનું એક માત્ર સોધન તારા ચરણ છે. દેહના સંબંધીઓથી અને લોકોની નિંદાથી હું અત્યંત પીડાઈ છું અને અધૂરામાં પૂરું મને તારા વિયોગની પીડા સાથે છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારાં માં અને જાપ! હવે આ અનાથ તમારે શરણે આવ્યો છે, તેને તમે સનાથ કરો.

૧૧૬૫-ફક્ત મોઢા મોઢાનું વાચાળપણું કરીને જેઓ હરિનામના મહિમાનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમની વાત હું કદી પણ માનવાનો નથી. જેમના અંતઃકરણમાં દેવના સંબંધમાં ભક્તિ-ભાવ તો છેજ નહિ, અને ફક્ત બહારનાં ભક્તિનાં ચિહ્ન ધારણ કરીને પોતાને ભક્તમાં ખપાવવા મથે છે, અને જેમ બગલો માછલીનું ધ્યાન ધરે તેમ જેઓ આંખો મીચીને ધ્યાન ધરવાનો ઢાંગ લઈ બેઠેલા છે, જેમને દેવનાં દર્શનની ભૂખ તો મુઠ્ઠે છેજ નહિ અને જેમ ચોર બીજા લોકોનાં પોટલાં છોડીને ચોરી કરવાને તાકી રહે છે તેમ, જેઓ વિષયસુખની પ્રાપ્તિને માટે સદા તાક્યા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોની સાથે મારો કદી સમાગમજ ન થાઓ અને એવાની સાથે બોલવાનો વખત પણ ન આવે તો ઘણું સારું.

૧૧૬૬-અરેરે! પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય વ્યર્થ વહી જાય છે એવો મનમાં વિચાર ન કરતાં, દિવસે દિવસે લોભનોજ જેઓ વધારો કર્યા કરે છે, એવા કુદ્રણ્દિવાળા લોકો દંભના આવરણને લીધે એવા ભુલાવામાં પડી જાય છે કે મૃત્યુ પોતાની સન્મુખ જોલેલુંજ છે છતાં તેનું તેમને જ્ઞાન સુધ્ધાં હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે લોકો તેમના મોઢા આગળ મરી જાય છે તે તેઓ

જુએ છે, છતાં તેઓ પોતાની ભવિષ્યમા યનારી અવસ્થાને વિષે ચેતી ઊઠતા નથી ! આણુ તેઓ શા માટે કરતા હશે તેની, તુકારામ કહે છે કે મને તો કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

૧૧૬૭-હે દેવ ! મારામા જે અહુભાવ અથવા ‘હુ’પણ રહેલું છે તેનું નિરસન કરતાં અર્થાત્ તેને તદ્દન ટાળી નાખતા મને આવડતું નથી, એટલા માટે હવે હુ તારે શરણે આવ્યો છું. સામાગિક વિષયોને લગતી તમામ આશાઓ, તૃષ્ણાઓ ઇત્યાદિને દૂર ફગાવી દઈને મેં મારો જીવભાવ તમને અર્પણ કરી દીધો છે, આથી કરીને જેમની જેમની સાથે મારે દેહને લગતો સળધ હતો, તેઓ પૈકીનાં કોઈ હવે મારા નથી અને હુ તેમનો નથી. વિપત્તી તગીકેની મારી ઇચ્છાઓ અને મારા નાના પ્રકારના મોહ મેં મારા મનમાથી કાઢી નાખ્યા છે આણુ કર્યાથી હુ સર્વતોભાવે એક તમારો જ બની ગયો છું જે એમજ છે તો હે મારા દાતાર ! તમે ગમે તો મારો ઉદ્ધાર કરો અથવા મને મારી નાખો, તમારી મરજીમા આવે તેમ કરવા તમે સ્વતંત્ર છો આજ સુધી જે જે જવાબદારીનો ભાગ મારે માથે હતો તે હવે આજથી તમારા માથા ઉપર આવી પડ્યો છે હુ તમારા ઉપર સંપૂર્ણપણે નિર્ભર રહીને મુખરૂપ નિશ્ચિન્તપણે કાળ નિર્ગમન કરીશ જેમ કોઈ બાળકને માથે તેના માતાપિતા જીવતા હોય ત્યાં સુધી તેને પોતાના ભરણપોષણને માટે કશી ફિકર-ચિન્તા કરવી પડતી નથી, તેમ મારે માથે તમે છો એમ જાણીને હુ ગંધી વાતે નિશ્ચિન્ત બની બેઠો છું વેદની શ્રુતિઓનો આધાર લઈને જે મારે તમારા સ્વરૂપની શોધખોળ કરવાની ધારણા હોય તો મારે શ્રુતિઓએ બતાવેલા પાપપુણ્યની સાકડી અને ચૂચવણ ભરેલી ગલીઓમા થઈને પસાર થવું પડશે, અને એમ કરતા પણ કેવળ શાસ્ત્રોની જ સહાયતા વડે તમારી શોધમા સફળતા મેળવવાનો સંભવ નથી,

વિધિ અને નિષેધની શૂંચવણોમાં પુરાણોએ દર્શાવેલી વાટ તો ખરેખરી ભુલભુલામણી જેવી જાતી ગઈ છે. વેદને રસ્તે વળવું હોય તો અમારામાં ઘર કરી રહેલો અહંભાવ નટ છે અને ઝૂકારતું જે મૂળસ્થાન છે ત્યાં તો માયા પોતાનું થાણું જમાવીને તેને ચારે તરફથી ઘેરી વળી છે, તેથી કરીને તે તરફ વળવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી અને એ રસ્તે સફળતા મળશે એવી મનમાં શ્રદ્ધા પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. આથી કરીને એ બધોજ શૂંચવાડાનો ઢગલો એક બાબુએ પકડ્યો રહેવા દઇને મેં તો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક તમારા નામનીજ કંઠી મારા ગળામાં ધારણ કરી દીધી છે. માત્ર શરીર, માત્ર મન અને મારી તમામ ઇન્દ્રિયો મેં તમારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઇને, હું તો એક તમારા ચરણોનો આશ્રય પામવાની મનમાં આશા રાખીને તેમની વાટ ભેતો ભેઠો છું; એટલે હવે તપ, તીર્થયાત્રા, દાન, યજ્ઞ આદિ કેમોનાં અનુષ્ઠાન કરવાને સાડ મારી પાસે નથી રહ્યા હાથપગ, નથી રહી ઇન્દ્રિયો અને નથી રહ્યું મન; એમાંની કોઈ પણ વસ્તુના ઉપર મારો અધિકાર રહ્યા નથી કે જેથી કરીને હું તેનો વ્યવહાર કરી શકું. મારે આ લોકની અથવા પરલોકની પણ રૂપૃદા રહી નથી. મારે સુક્તિ પણ ભેદતી નથી. હું તો તારી સેવામાં સદાકાળ યુક્ત રહું અને જન્મોજન્મ તેમ કરતોજ રહું, એવી યોગ્યતાની સાથે મને વારં-વાર જન્મ આપ્યાજ કરજો. લુકારામ કહે છે કે માયામોહને લગતાં જે બંધનો છે અને જે માયાસુઘ્ધ જીવોને વહાલાં લાગે છે તે મને કડવાં ઝેર જેવા લાગે એવું કરજો.

૧૧૬૮-દેવનું નામ અત્યંત મધુર છે-અરે ભાઈઓ! તે અત્યંત મધુર છે. એ નામનો આધાર લીધાથી તમારી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે. બીજા રસ એવા છે કે તેમનું હૃદ ઉપરાંત સેવન કર્યાંથી મોઢાની રસજતા મરી જાય છે; વળી તેમનું સેવન

કરનારને ગળે મૃત્યુરૂપી પશ્ચરળાંધાઈ ગયોજ લાણવો; પણ હરિ-
નામરૂપી રસ એવો છે કે તેના વડે જન્મમૃત્યુરૂપી શંસારનોજ
ક્ષય થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવું મધુર વિકૃતનું નામ
એજ માઝું ભોજન છે.

૧૧૬૯-હરિનામજનિત આનંદ આખીને હું તૃપ્ત થઈ ગયો
છું અને મને તેના ઓહકાર આવ્યા કરે છે; મને તેની પૂરેપૂરી
તૃપ્તિ થઈ જતાં મુખી હું તેનો આહાર કર્યોજ કરું છું; વળી
એકાંતમાં હરિની આથે કીડા કરવાનું મુખ પણ માણું છું અને
તેની સાથે નાના પ્રકારની રમતો રમતાં માઝું મન કદી ધરાતુંજ
નથી. ચાલો, આપણે મૌ હરિનાં જાળકો ભોગાં મળીને અભેદ-
ભાવે એક બીજાની આથે રમતો રમીએ, પણ પ્રપંચની જાળમાં
મપડાઈ ન જઈએ, તેટલી વાતની સાવચેતી રાખવી પડશે, એટલો
અમે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તે સમર્થ દેવ
કાળના પંજામાંથી આપણું મર્વતું પોતાની મત્તાના ભેરથી રક્ષણ
કરશે અને તેના મોઢામાં આપણને ફસાવા દેશે નહિ.

૧૧૭૦-આપણી બધાની વચ્ચે ભે પૂરેપૂરું એકત્વ હોય તો
રમતમાં મજા ન આવે; એટલા માટે અમારા સમાન ભાવવાળા
વૈષ્ણવસંકેતોના સમાગમનું અમે એવન કરીએ છીએ. કેાઈ પણ
જાતના વાજિંત્રના ઉપર ટકોરો માયાંથી તેમાંથી એક જાતનો
ઓછસ ધ્વનિ નીકળે છે, તે ધ્વનિ ઉપરથી તે કયું વાજિંત્ર છે તે
ઓળખી શકાય છે. એ ધ્વનિના ઉપર લક્ષ ન આપીએ તો જુદા
જુદા પ્રકારનાં વાજિંત્રોની ઓળખ કરવાનો બીજો કેાઈ ઉપાય નથી.
બે વાજિંત્રો દેખાય એક મરખાં, પણ તે છતાં બેઉ એકબીજાને
સાંગોપાંગ મળતાં આવે એ બનવુંજ મુશ્કેલ. તુકારામ કહે છે કે
એ ભેદ તો સંગીતવિદ્યામાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેઓજ પારખી

શકે છે; બાકીના લોકો તો રમતની ખાતર રમતો રમે એટલુંજ.

૧૧૭૧-મને જોણે અહીં મોકલ્યો છે તેજ મારા હૃદયના ભાવને જાણે છે. હું તો ફક્ત ભાર ઉચકનારો વૈતરોજ છું અને વૈતરૂં વહેવાના બદલામાં મારાં માળાપની પાસે માડું પેટિયું માગી લઉં છું. કોઈ મજૂરના હાથમાં આપણે અનાજ માપવાની પાલી આપીએ તેથી શું થઈ ગયું? માપ અને મજૂર બેઉ એક બીજાથી અળગાં તે અળગાંજ રહેવાનાં. મારી તો તમામ ઇચ્છાઓ મારા પિતા પાંડુરંગ પૂર્ણ કરતાજ રહે છે. અમાડું જાળકોતું તો એકજ કામ કે આપણાં માળાપની સાથે આનંદ અને કૌતુક સહિત લાડ ક્યાંજ કરવાં. મારાં માળાપ જે જે કામ કરે છે, તેમાં હું પણ મારો ભાગ લજવું છું અને એ રીતે તેમની સાથે મારી રમત જારી રાખું છું. ફેર એટલોજ કે દાખલા તરીકે જ્યારે મારાં માળાપ ખરેખરાં ગાયલેંસનું પાલનપોપણ કરે છે, ત્યારે હું ગાયલેંસનાં માટીનાં રમકડાં વડે તેમનું અનુકરણ કરતો ફરું છું. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે મારા મુખ દ્વારા વિહોળાજ બોલે છે.

૧૧૭૨-અરે પાંડુરંગ! તમે મારા મોઢામાં શા હેતુપૂર્વક વાચા મૂકી છે, તે તમે મને કહો તો કેવું સાડું? મેં પ્રયત્નનો સમૂળો ત્યાગ કરી દીધો છે, ત્યારે હવે મારી આ શંકાનું સમાધાન કરવાને માટે તમારા સિવાય બીજા કોની પાસે જવું? વાચા વડે માલિકની સેવા થાય છે એમ જાણીને મેં મારી વાચાને મારા સ્વામીને છેડે બંધાવી દીધી છે અને તેમનું સોંપેલું કામ હું કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે તે પોતે મને બધી વાતની સમજણ ન પાડે, ત્યાંસુધી હું તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને નિશ્ચિન્ત થઈને બેસી રહું છું.

૧૧૭૩-સેવકનો ધર્મ છે કે દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી પોતાના માલિકની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના માલિકના સિવાય બીજા કોઈની ધાક રાખવાની તેને જરૂર નથી. તેણે તો એકજ બાળતની કાળજી રાખવી જોઈએ કે, પોતાના સ્વામીએ જે સંદેશો કહેવાને તેને મોકલ્યો હોય તે સંદેશમાં જરા પણ ઓછાવત્તાપણું થવા પામે નહિ. પોતાના સ્વામીની સેવાને લગતી કાળજી રાખવા છતાં કદાચ તેમના પ્રતિ એકાદ અપરાધ થઈ જાય, તો માલિક બીજા કોઈને મોકલી વળને પણ લેદી નાખે એવો ઠકકડતો ઉપદેશ તેને સંભળાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે જે સેવક હમણાં કહી ગયા તેવો હોય તેનેજ માલિક પોતાના સેવક તરીકે સ્વીકારે છે અને એવા સેવકનેજ માલિકનું આપેલું અન્ન ખાવાનો અધિકાર હોઈ શકે.

૧૧૭૪-હૈ શ્રીહરિ ! તમે મને જે આજ્ઞા દીધી છે, તે વિષે તમને બીજાવાર પ્રશ્ન ન પૂછતાં હું તેને અનુસરીને નિરંતર વર્તન કરતો રહીશ; કારણકે હવે એકલા તમારા સિવાય મારે બીજા કોઈની સાથે સંબંધ છેજ નહિ. શ્રીહરિની આજ્ઞાનુસાર વર્તવામાં અમારે ચિન્તા કરવાનું કંઈજ કારણ નથી; કારણકે અમારા માર્ગમાં જે જે વિઘ્નો ઉપસ્થિત થશે તે સર્વનું નિવારણ કરવાને માટે શ્રીહરિ સમર્થ છે. વિશ્વાત્મા શ્રીહરિ જે આપણને સુખાદિ પ્રદાન કરે છે, તેમનામાં કંઈ શક્તિની ઊણપ હોય? તુકારામ કહે છે કે મારાં હૃદયોનું નિવારણ કરવા પૂરતી સત્તા તેમના હાથમાં હોય નહિ, એવું તે કાંઈ હોય?

૧૧૭૫-હું સમર્થ શ્રીહરિનો દાસ છું તેથી કરીને હું અતિ બળવાન છું, એમ સમજીને હું ખુદ કાળની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાને સાફ કછોટો મારીને તૈયાર થઈને બેસી છું. જે કાળને

પણ હું ગણકારતો નથી તો પછી મનને વશ કરવું એમાં શું મોટો વાઘ મારવાનો હતો ? મેં તો અંધ અને જડ પ્રકૃતિનો વિચાર કરવાનું જ છોડી દીધું છે અને હું પોતે તેનાથી દૂરનો દૂર જ રહું છું. આ શરીરને લગતા અહંકાર વગેરે સાંસારિક ભ્રાન્તિઓનું મેં ગલિદાન ચઢાવી દીધું છે અને પરમાર્થની સ્થિર ભૂમિકાને મેં મારે કળજે કરી લીધી છે. મારા વિજયમાં વિધ્ન ઉત્પન્ન કરનારા કામક્રોધાદિક શત્રુઓનો તો મેં ક્યારેનોય નાશ કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે એક પરમાત્માના સિવાય મેં બીજા બધાને જ તૃણવત્ તુચ્છ માની લીધેલ છે અને ક્ષુદ્ર એક પરમાર્થ તત્ત્વનો મેં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે; એનો અર્થ એ થયો કે બીજા બધાને બાદ કરતાં બાકી અવશિષ્ટ રહેલી કેવળ પરમાર્થ-સ્થિતિ જ કાયમ રહેવા પામી છે.

૧૧૭૬-હું તો એકલા વિઠોળાનું નામ જ ગાઈ જાણું છું. એ સિવાય બીજા કોઈનું મારે કશું કામ જ નથી. સૂક્ષ્મ અર્થાત્ ન સમજી શકાય એવા અને હુસ્તર અર્થાત્ જેમાં થઈને જવું અંતિ કઠિન એવા વિકટ માર્ગ-પરમાર્થની સાધનાની વસમી વાટ ઉપર થઈને તેને પોતાના પગ તળે જઈતું-કચરતું રાખતું ચતુરંગ સૈન્ય જેમ આગળ ને આગળ ફરતું જાય છે, તેવું જ ભક્તિમાર્ગનું પણ સમજી લેવું. ભક્તિમાર્ગ રાજમાર્ગના જેવો સંરણ અને ચોખ્ખોચટ રસ્તો છે કે જેના ઉપર થઈને જતાં કશી અડચણ જ ન આવે. ભક્તિમાર્ગનું અનુશીલન કરતા જવું અને સૂમધુર પીણા, મૃદંગ, કરતાલ આદિ વાદ્યોનો મેળ કરીને તાલ અને સુરસહિત સંગીતનો આનંદ માણતા જઈને ગ્રહ-રસના પણ સાથે ધૂંટડા ભરતા જવા, એ તે કાંઈ થોડા યુગનો વિષય છે ? તુકારામ કહે છે કે આ યોગની સહાયતાથી પંચ-મહાપાતકી જીવનું પણ એક ક્ષણમાં કદમાણ થઈ જાય છે.

૧૧૭૭-મારી હબની ચપળતાને પ્રતાપે હું લોકોમાં એક બાહોશ વક્તા ગણાવા લાગ્યો છું, પણ પારમાર્થિક તરવ હજી મારા હૃદયમાં આવી વસ્યું નથી; એટલા માટે હે પંડરપુરના રાતઘિરાળ પાંડુરંગ! મારું મન અત્યંત દુઃખી અને વિકળ થાય છે, પણ મારા અંતઃકરણની આવી દુર્દશાનો ખ્યાલ બીજા લોકોને દેવી રીતે આવી શકે? લોકોમાં મારી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ મારા સ્વભાવમાં મિથ્યાભિમાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે આગળ ઉપર થનારી મારી પારમાર્થિક સિદ્ધિનો એકદમ રસ્તોળ બંધ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું દેહને લગતા અહંકારનો પૂરેપૂરો ગુલામ થઈ ગયેલો હોવાથી ખરેખરા પરમાર્થને લગતી સૂક્ષ્મ ધ્યાનતા મારી સમજમાં આવતીજ નથી.

૧૧૭૮-હે પંડરીરાય ! મને આ દેહાદિ પ્રપંચની જાળમાંથી તું બહાર કાઢીને મુક્ત કર. તું જો એટલું પણ નહિ કરે તો હું તારો દાન કહેવાઉં છું તે કોકટમાં જશે. હું તો જાણી જોઈને પથ્થરની હોડીમાં ચઢી બેઠો છું અને એવી હોડીનો સ્વભાવજ પાણીમાં ડૂબી જવાનો અને અંદર બેસનારના પ્રાણની ખુવારી કરવાનો હોય છે. મનનો સ્વભાવ ઇન્દ્રિયોના તરફ દોડી જવાનો છે અને, વળી અધોગતિએ જવા તરફ તેનું વિશેષ પ્રણય વલણ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે મારી હાલત તો આંધળાના જેવી છે. હે હરિ ! મને તો હવે તુંજ રસ્તો બતાવે ત્યારે ગઈ.

૧૧૭૯-કોઈ સાચી વાત કહે તો તેને કાને ધરીને માન્ય કરનાર માણસને સજ્જન સમજવો અને જે બીજાની સાથે છળ કરે તેને દુર્જન જાણવો, એકજ ગુણની જ્યારે બે જણની વચ્ચે વહેંચણી કરવામાં આવે છે ત્યારે જેનો જેવો સ્વભાવ હોય તેટલા

અમાણ્યમાં તે ગુણનો હિસ્સો તેને ભાગે આવે છે. સાત્ત્વિક સ્વભાવ-
વાળા મનુષ્યો થોડા બોલા હોય છે અને લગાડી લોકો તો બધો
વખત બકબક કર્યાજ કરે છે. જેમને હાથે પરોપકારનાં કામ થતાં
હોય તેમને સારા લોકો બાણવા; અને જેમના દિલમાં દયા ન
હોય તેવાને નકારા સમજવા. પોતાનામાં કેટલી ચોચતા છે,
તેનું ખરું માપ જે કાઢી શકે છે તેજ નરને જીવતો બાણવો.
જાણીના તો લાકડાના ખૂંટાની જેમ કાંઈજ બાણતા ન હોય
તેમને તો અધમજ કહેવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેઓ
મૂર્ખજ છે તેમને હિત-અહિતનો વિચાર આવેજ શી રીતે ?
તેમને તો ગાંડપણજ લાગુ પડેલું હોય છે.

૧૧૮૦-હે દેવ ! જો તમારું નામ હું આનંદપૂર્વક ન જાણી
શકું તો તે કષ્ટેજ મારી જીભ ખરી પડશે. મને તો તમારી પાસેથી
આટલી એકજ વાતનું જ્ઞાન જોઈએ છે-એકજ જ્ઞાન જોઈએ છે;
જે ત્રિવાય મારે તમારી પાસે બીજું કાંઈજ માગવું નથી. તારા
મહિમાનું ધવળ કરવું એ મારા જ્ઞાનનો ધર્મ છે. જે ધડીએ
મારા જ્ઞાન પોતાનો એ ધર્મ ન જાણવે, તે ધડીએજ મને તમે
બહેરો જનાવી દેશે. જે ધડીએ મારી આંખો તમારું રૂપ ન જુએ
તેજ ધડીએ તમે તેને દોડી નાખશે. જો મારું મન મદાકાજ તારા
ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન ન રહે તો તે મારા આંકાજ જેવા મનને પિછાર
રોએ અને તે જાળીને ખાકે ચર્પી જશે. મારા દામપત્ર પલ્લ જો
તારી વાટે ગતિ ન કરે તો તે દામપત્ર પલ્લ શા કામના ? તેઓ
પલ્લ ગળી પડશે તુકારામ કહે છે કે તમે જાતી જઈને જીવવાની
મને દંભાજ થતી નથી. મને તો એક તારું નામજ પ્રિય તારું છે.

૧૧૮૧-તમામ પ્રકારની ચિન્તાનો તિલો મારા ઉપમ્મી
કમાવી રાખે એમાં જ્ઞાનમાં બેઠીને મારે શી હિતનું જાનવજ

કરવું છે એવો જો તારા મનમાં વિચાર થતો હોય, તો તું યાદ રાખજે કે તારા માર્ગમાં વિધન ઉત્પન્ન કરવાને માટે આ સંસારના સમારંભની વચમાં રહેવાની આશા તારી સામે આવીને ઊભી રહેશે અને તારા આત્માને તેની મોહલગ્નમાં ગૂંચવી નાખશે. એમ કરતાં તું આખરે વિપયોની સંગતિમાં ફસાઈ ગયા વિના રહેવાનો નથીજ. આવી ચેતવણી હું તને એક વાર નહિ પણ ફરી ફરીને આપું છું, તે તું લક્ષમાં રાખજે. વિપયોમાં ફસાઈ ગયો, એટલે તું ફરી ફરીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના ખાખો-ચિયામાં ગરદી જવાનોજ. શરીર તો ફક્ત માયાતુંજ બનેલ છે, તેથી કરીને તે સદાય પ્રવાહવાન હોઈ ચાલુ ગતિ કરતુંજ રહે છે. વળી તારી અંદર અને બહાર ચોરડાકુઓ તો ઊભાજ છે. તેઓ પૈકી પ્રત્યેક ચોર તને પોતાના ભણી ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરશે અને આવી સ્થિતિમાં ને સ્થિતિમાં તારા અદ્ય આયુધ્યના ચાર દહાડા પૂરા થઈ જશે. મહામૂલ્યવાન આયુધ્યની અવધિ પૂરી થઈ જશે કે જેની એક એક ક્ષણ એટલી કિંમતી છે કે કરોડો રૂપિયા ખરચતાં પણ મળી શકે નહિ. તારી આવી મહા-મોંઘી જિંદગી વ્યર્થ વહી જશે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે તું સાવધાન થઈ જા અને તારા પોતાના હિતનો વિચાર કર. જો તું મારું કહ્યું નહિ માને તો આખરે એક દિવસ તારે પોકેપોક મૂકીને રડવાનો વખત આવશે તે યાદ રાખજે.

૧૧૮૨-ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડી ! તું તારા ભકતોના પ્રતિ કયા અને મમતા ભરેલી છે, તેથીજ તારા ભકતો તારા ઉપર મોહીને વારી જાય છે. તે ગજેન્દ્રનો પોકાર સાંભળીને તેને વિપ-ત્તિમાંથી છોડાવ્યો. હે જીવોના જીવ ! પાંડુરંગા જનેતા ! ત્યારે એવી રીતે તું મારી જૂમ સાંભળીને મારી પાસે દોડી આવ-અરે ! મારી મજ્જે દોડી આવ. અરે વિઠ્ઠલ ! ભક્તોને મજ્જે કરવા માટે

તું ઘણોજ શ્રમ લે છે; કારણકે અંજ ઋષિને માટે તારે દસ દસ વાર જન્મ ધારણ કરવા પડ્યાં. એવીજ રીતે તારા ભક્ત પ્રહ્લાદને સાડ તારે થાંભલામાંથી પ્રકટ થવું પડ્યું અને દૈત્યનો સંહાર કરવો પડ્યો; પણ એવાં કામ કરતાં કરતાં તે તારા ભક્તને તારા પ્રેમનું દૂધ પણ ધવરાવ્યું. વળી ઉપમન્યુને સાડ તારે કેવું દોડવું પડેલું? તેને પણ તે આખરે ક્ષીરસાગરમાં સ્થાન આપ્યું અને તારા પ્રેમનો પાનો કેવો પિવડાવ્યો? જ્યારે દુર્યોધનાદિ કૌરવો-એ મળીને દ્રોપદીને ભરી સભામાં ઘસડી આણી અને તેનાં વસ્ત્રનું હરણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે તેનાં વસ્ત્રનું રૂપ લઈને તેની લલ્લનનું રક્ષણ કર્યું. દુર્વાસા ઋષિ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે દગો કરવાના ઇરાદાથી વનમાં ગયા, તે વખતે દ્રોપદીએ તમારી મદદને સાડ પોકાર કર્યો, જે સાંભળતાંની વારજ તમે તેની મદદે દોડી ગયા અને તેની પાસેથી ભાઈનું એક ડાળખું માગી લીધું અને તેના વડે તમે દુર્વાસાને તૃપ્ત કરીને ધર્મરાજનું રક્ષણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે હે મારી કૃપાવાંત જનેતા! તું સ્વર્ગાદિ લોકોમાં પ્રાપ્ત થતા સુખોપલોગનો અને ચાર પ્રકારની સુખિ-ઓનો ભંડાર છે, માટે તું મારો અંગીકાર કર.

૧૧૮૩-હે દેવ! હું જ્યાં જાઉં ત્યાં સર્વ સ્થળે તું મારી પાસેનો પાસેજ છે એમ જાણી લીધા પછી મારે તારા એકલાના સિવાય બીજા કોઈની સ્મૃતિ રાખવાનું કશું કારણ છેજ નહિ. હે દેવ! તારા ચરણ આગળ મેં મારી કાયા, વાચા અને માફ મન, ત્રણે વાનાં સમર્પિત કરી લીધાં છે; તેથી હવે મારી દૃષ્ટિએ તારા સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ રહેવા પામ્યું નથી. હવે મારે બીજા કયા પથ્થરમાં દેવભાવનું આરોપણ કરીને મારે તેને દેવ માની લેવો અને કયા પથ્થરના ઉપર પગ મૂકીને ચાલવું, તેની મને કાંઈ સૂઝ પડતી નથી; કારણકે મારી નજરે જાણું એકાકાર

થઈ ગયું છે-બધેજ તું ને તું દેખાયા કરે છે. સર્વ યોનિઓમાં પણ તારીજ વ્યાપકતા છે. આવે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને જ્યારથી થઈ ગયો, ત્યારથી હું તો મારા મન વિષે તદ્દન ચિન્તારહિત બની બેઠો છું. આ મારા શરીરમાં પાણીનો અંશ છે તો ખરો; ત્યારે હવે તેને પાણી વડે ઘોયાથી પાણીની સાથે પાણી મળી ગયું, તેથી કરીને મારાં કયાં પાપ ઘોવાઈ ગયેલાં મારે માની લેવાં? બાહ્ય શુદ્ધિની નિષ્ફળતા મને સમજાઈ ગઈ, ત્યારથી પાપપુણ્ય ઉભયને ઉત્પન્ન કરનારી મારી વાસનાઓનેજ તેમનાં મૂળસહિત ઉખાડી નાખીને તને અર્પણ કરી દીધી. તું જનાર્દન હોઈ પ્રત્યક્ષ પિતૃ-સ્વરૂપ છે, ત્યારે મારે હવે જનોઈને સવ્ય અને અપસવ્ય કરીને કયા બાપતું શ્રાદ્ધ કરવું અને કયા પૂર્વજને પિંડના ગોળા આપવા? તેથી કરીને મેં તો આવી તેવી બધી ક્રિયાઓ કરવાનું પડતું મૂક્યું છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તો આ મારા જીવંત દેહ-રૂપી પિંડ તને અર્પણ કરી દીધો છે અને તેથી કરીને હું તદ્દન બેદ્રિકર બની બેઠો છું.

૧૧૮૪-હો મારા દાતાર ! ચોર્યાશી લાખ યોનિઓમાં ભટકી ભટકીને હું અત્યંત શ્રમિત થઈ ગયો છું. હવે તો તું મને આ જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના બંધનમાંથી છોડાવે ત્યારે મને નિરાંત થાય. મારા ઉપર મારાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મોનો ઢગલો એટલો મોટો થઈ ગયો છે કે મારાથી તેનો નિકાલ થઈ શકનાર નથી અને જ્યાંસુધી એ કર્મો પૈકી કોઈ કોઈ રહી ગયાં હશે, ત્યાંસુધી મારે આ હાડચ, મડાના બનેલા શરીરરૂપી પિંજરમાં ફરી ફરીને કેદી થઈને રહેવું પડશે. પ્રત્યેક યોનિમાં મને આવી મળનારાં મારાં માતાપિતા મારા જીવનાં સોળતી તો બંને છે; પણ તેઓ મારું કશુંજ હિત ન કરતાં બિલટાં મને કાળના હાથમાં સોંપી દે છે. યમના હૂત પોતાના હાથમાં યમપાશ અને દંડ આદિ ધારણ

કરીને બધો વખત મારી પાસેના પાસેજ બેઠેલા હોય છે. મારા કામકોઠાદિ વિકાર મારી અંદર રહ્યા રહ્યા મને નરકની વાટ ભણી દસડી જાય છે અને મારાં પ્રારબ્ધ કર્મો જે હું મેંશાં પૂઠે લાગેલાંજ છે, તેઓ પણ મને પોતાની જાળમાં ગૂંચવીને નરક પ્રતિજ ધકેલતાં જાય છે. સંસારના ખીજા બધા લોકો પણ મારા એ શત્રુઓના બની જઈને તેમનેજ મદદ કરતા રહે છે અને આખા સંસારમાં હું એકલોજ પરદેશી વટેમાર્ગીના જેવો એકલો નિઃસહાય થઈને બિલો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારા દેવ ! મને તો હવે તારી એકલાનીજ આશ છે. તારા એકલાના ઉપરજ આશા અને ભરોસો રાખીને મેં ખીજા કોઈની મદદની ગરજ રાખી નથી.

૧૧૮૫-દેવના ભક્તોને એકલા દેવજ વહાલા હોય છે. પોતાના દેવને ણાદ કરીને ખીજા કોઈની પણ ભક્તોને ગરજ હોતી નથી. એવા ભક્તો કોઈની સોબત કરતા નથી, તેમ તેઓ કોઈના સહકારી બનતા નથી; પરંતુ તેઓ તો આખા સંસારથી અળગા ને અળગાજ રહે છે. એવા ભક્તોને દુનિયાના લોકો કામનારહિત, ગાંડા અને માલ વગરના કહીને તેમને શા માટે પજવતા હશે ? તેઓ બિચારા જંગલોમાં જ્યાં કોઈની પણ વસતી ન હોય એવાં એકાંત સ્થાનોમાં પડી રહે છે, તેથી કરીને તેઓ અમને પ્રિય છે, એવું કહેવાને કોઈ પણ તૈયાર થતો નથી. તેઓ સર્વોંગે ભસ્મ થાળે છે, સવારમાં વહેલા બિડીને સ્નાન કરી લે છે; આ બધું જોઈને બધા લોકો તેમની નિંદા-મસ્કરી કરે છે. તેઓ પોતાને ગળે તુલસીની માળા ધારણ કરીને સૌથી આધે એકાંતમાં જઈને બેસે છે, ત્યારે લોકો તેમને સાંબોધીને કહેવા માંડે છે કે, “અરે ! આ ચંડાળોને આવું શું ગાંડપણ લાગ્યું હશે ?” ગમે તે જગ્યાએ બેસીને પોતાના ઇષ્ટ દેવનાં સ્તુતિગાન ગાતાં તેમને કશો લય કે સંકેત થતો નથી, તે

જેઈને તેમનાં માળાપ તથા ભાઈ-ભાંડુઓ તેમને ગાળો અને મહેણાંટોણાં મારવા આવે છે. તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ પણ કહેવા લાગે છે કે, “ વહાલાં મોઈ રાંટે (અર્થાત્ ભક્તોની માએ) આવા દીકરા તે શું ખાઈને જવ્યા હશે? તે કરતાં એ મૂઆ હીજડા હોત તો વધારે સારું થાત કે કોઈ ગિયારી સ્ત્રીનો ભવ તો ન ખાળત ! ” આવા ભક્તો જન્મથીજ તમામ લૌકિક વ્યવહારોથી વેગળા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમણે સંસારનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી દીધો હશે તેઓજ સિદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરી શકશે.

૧૧૮૬-જે માટીની સાથે થોડીક કસ્તૂરી મળી ગઈ હોય તે માટી અને ખીણ સામાન્ય માટી-એ બેઉ બરાબર કેવી રીતે કહેવાય? તેવીજ રીતે લોખંડના જે ટુકડાને પારસમણિનો સ્પર્શ થઈ ચૂક્યો હોય, તેના સમાન ખીણે સામાન્ય લોખંડનો ટુકડો સી રીતે ગણાય? તુકારામ કહે છે કે ભક્તની ન્યાતન્તતના વિષે હું વિચારજ કરતો નથી. મારી નજરે તો હરકોઈ વિષ્ણુભક્ત ગમે તે જાતિનો હોય તોપણ તે પૂજ્યજ છે.

૧૧૮૭-મનુષ્ય માત્રના હૃદયમાંથી ‘સોહમ્’ ‘સોહમ્’ એવો અનાહત ધ્વનિ એકસરખી રીતે આઠે પહોર નીકળ્યાજ કરે છે; પણ જ્યાંસુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ ‘રામ’નામનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને ભજન-સાધન કરે નહિ, ત્યાંસુધી તે સંસારને કેવી રીતે તરી જાય? જીવ માત્રના અંતઃકરણની અંદર અંતર્યામી તરીકે દેવ વ્યાપ્ત તો છેજ, પણ તે છતાં ખીજ સંયુક્ત દેવનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. સોની અંદર જ્ઞાન છે તો ખર્જજ; પણ ભક્તિ કર્યા વિના પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો લાભ કદાપિ થતોજ નથી. ચોગવિધાને લગતાં અનેક આસનો, મુદ્રાઓ વગેરેની ક્રિયા ખીજના શીખવ્યાથી શીખી તો લેવાય,

પણ તે છતાં જ્યાંસુધી ઉન્મની અવસ્થાનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં ઉદિત ન થાય, ત્યાંસુધી તે આસનો અને મુદ્રાઓ બધાંજ વ્યર્થ જાણવાં. તુકારામ કહે છે કે દેહરક્ષણજ કરવું એવા મતનો કોઈએ પ્રચાર કરવો નહિ; કારણકે તેવું કર્યાથી નારાયણની પ્રાપ્તિનો રસ્તો બંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮૮-મને તો કશુંજ અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. હું જે જે શબ્દો મારે મોઢેથી બોલું છું, તે શબ્દો મારા પોતાના નથી; એટલા વાસ્તે તો હું તમારી-સંતજનોની વિનવણી કરું છું. તમારામાંથી કોઈ કોઈ મારા ઉપર ચીડાય છે પણ ખરા, પણ તેમાં હું શું કરું? જે જે બોલ હું બોલું છું, તે તે મારા મોઢાની મારફતે પાંડુરંગજ બોલે છે. તે મારા સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપી ગયા છે. હું તો ખરેખર મૂઢ છું. વેદ-વેદાન્તના અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરવાને માટે જે જે વિચાર, યુક્તિઓ ઈત્યાદિ જોઈએ તે મારા પોતાના મગજમાં તો હોયજ ક્યાંથી? હું તો મારી બાળડી-તોતડી વાણી દ્વારા 'સમકૃષ્ણ હરિ, સુકુંદ મુરારિ' એવા શબ્દોનું કીર્તનજ કરી જાણું. તુકારામ કહે છે કે મને જ્યારથી શુરુકૃપાનો આશ્રય મળી ગયો, ત્યારથી મારા યોગ-જ્ઞમનો તમામ લાર પાંડુરંગે પોતે ઉપાડી લીધો છે.

૧૧૮૯-સૌનું પાલનપોપણ કરવાનું કામ દેવનું છે, તેથી કરીને આપણે શું ખાઈશું, તેની ચિન્તા કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. પ્રાણી માત્રના પાપપુણ્યનો વિચાર કરવાનું કામ પણ દેવનું છે. અમારી દૃષ્ટિએ તો સૌ શુદ્ધજ છે. સંસારની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરવાનું કામ દેવની આગળ-પાછળ વળગેલાં છે; તેમાં હહાપણ યોગવાનું કે માયાં મારવાનું કામ આપણું નથી. દેવને માથે પુષ્કળ કામનો બોજો છે; અને આપણે તો બધો વખત

નવરા ને નવરા તુકારામ કહે છે કે જો વિચાર કરવા જઇએ તો
એક દર રીતે દેવના ડરતા આપણે અનેક શુભમા ચડિયાતા છીએ

૧૧૯૦-હે દેવ ! તારા ચરણની સેવા-ભક્તિ કરવાને માટે હું
પુન પુન જન્મ ધાન્ય કડ હું હરિનામનું કીર્તન કડ અને
સતોનું પૂજન કડ તથા તમારા મદિરના મુખ્ય દ્વાર આગળની
ધૂળમા આજોડું, આવી ગીતે આનંદથી પરિપૂર્ણ અવસ્થામા હું
ભલે ગમે ત્યાં પડ્યો રહું બાહ્ય વૈષયિક સુખદુઃખ વગેરેનો મને
કદી વિચારજ નથી આવતો બીજા ટોઇ પણ ઉપાય મને માન્ય
નથી અને હું તેવાની ગરજ પણ રાખતો નથી હું તેમના પ્રતિ
સર્વતોભાવે ઉદાસીનજ રહીશ તુકારામ કહે છે કે મોક્ષ તો
મારો પડ્યો બેલ ઉપાડી લેનારી મારી આત્માક્તિ દાસી બનીને
મારા ઘરમા રહે છે

૧૧૯૧-હે દેવ ! તું અને હું એ બેમાથી ચડિયાતું કોણુ તે
જરા આપણે જોઈ લઈએ ચાલ, જો, જાણે હું પતિત છું એ
વાતની તો કોઈ ના ખાડતું નથી, પણ તું દીનાનાથ છે એ વાત
તદ્દન જાઠી છે હું તારા ઉપર જે જે આરોપ મૂકું છું, તે સાધુ
મતોના ઉદ્ધારોના આધાર લઈને મૂકું છું અને એવા એકેએક
આરોપ હું તારા મોઢા ઉપર મારવા શક્તિમાન છું અમારા
અત કરણમા લેદાલેદની કટપના છે, તેનું છેદન પણ તું કરી શકતો
નથી અમે અમારા દોષોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ અમારા
માથી એ બધા દોષોને નાબૂદ કરવાનું કામ જે તારૂં કહેવાય છે,
તે તારાથી થતું નથી મારા મન વડે તમામ દિશાઓ ભરાઈ ગઈ
છે અર્થાત્ મારૂં મન તમામ દિશાઓમા દોડ દોડા ક્યાં કરે છે
વળતે તે તને પકડી લે, એ બીકથી તો તું સતાતો ફરે છે તુકારામ
કહે છે કે તારી અને મારી વચ્ચે નીતિ મળવી તુવના
કળ્યાણમા મારૂં મન પ્રવૃત્ત થયા કરે છે

૧૧૯૨-છળકપટયુક્ત ઉપર ઉપરની વાતો કરનારને દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તમારા મનના ઊંડાણમાં જે કંઈ ગુણ પશુ ખરેખરે ભાવ હોય, તેને તમારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં યથાવત્ દર્શાવી દેવો જોઈએ. પ્રભુની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં જે પરમાનંદનો ઉપભોગ થાય છે, તે તો અંતઃકરણના ભાવ વડેજ અનુભવી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે જો તારે તારૂં પોતાનું હિત ત્વરાથી સિદ્ધ કરી લેવું હોય તો શુદ્ધ ચિત્ત વડે હરિનું ભજન કરજે.

૧૧૯૩-જ્યાંસુધી ચિત્તની અંદર આત્મબોધની દૃઢ પાયા ઉપર જમાવટ ન થવા પામી હોય ત્યાંસુધી, શાબ્દિક યુક્તિઓ દ્વારા કોઈ તમારી આગળ ગમે તેટલું પ્રદક્ષાજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી બતાવે, તોપણ તમને તેનાથી શુદ્ધ પ્રદક્ષાનુભવ થવાનો નથી. આત્માનુભવ તો થયો ન હોય અને તે છતાં ઉપર ઉપરની શબ્દ-જાળની રચના કરવી એ તદ્દન મિથ્યા છે. એમ કયાંથી શબ્દજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પરિશ્રમ વહોરી લેવા ઉપરાંત બીજું કંઈજ ફળ આવતું નથી. ‘હું પ્રદક્ષા છું’ એવું તમે લોકોની આગળ બોલતા ફરો છો, પણ તમારા અંતઃકરણની અંદર વિષયસુખ લોગવવાની વાસનાઓ બળી છે તેનો તમે વિચાર કરો છો ? અરે સલા માણસ ! તું પોતે તો ભૂળે મરે છે અને અમૃત કેવું મધુર છે તેનું પણ તું બીજાઓની આગળ કરતો ફરે છે ! તુકારામ કહે છે કે જ્યારે તારા પોતાનાજ અંતઃકરણમાં તૃષ્ણાની આગ હોલવાઈને શાંત થઈ જશે, ત્યારે તું પોતેજ નિરંતર કેવળ પ્રદક્ષસ્વરૂપ છે એવો અનુભવ તને થવા લાગશે.

૧૧૯૪-ગંગાજળની અંદર કોઈ પ્રકારની મલિનતા હોતી નથી અને અમૃતમાં કશો દોષ હોતો નથી. સૂર્ય, દીવો અને હીરો એ ત્રણે પદાર્થો અંધકારને ઝોળાળતાજ નથી. ભલેટું એવું

બને છે કે જ્યાં એ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ એક પદાર્થ હાજર હોય ત્યાંથી તો અંધકાર દૂર થઈ જાય છે. કપૂરને ગમે તેટલું બાળીએ, તોપણ તેમાંથી રાખોડી કે કોયલો બનેજ નહિ. સમુદ્રની અંદર ગમે તે પદાર્થ નાખીએ, તોપણ સમુદ્ર તેને સંઘરતોજ નથી અર્થાત સમુદ્ર તેને બહાર કાઢીને કિનારે ફેંકી દે છે. પારસમણિ અને ચિન્તામણિ બીજા કોઈ પણ પદાર્થના સ્પર્શથી બદલાઈ જતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ આકાશ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે તેવાજ સંતો છે એમ જાણવું.

૧૧૯૫-પારસમણિ ધાતુને સ્પર્શ કરીને તેનું સોનું બનાવી દે છે કે નહિ ? લોખંડનું લોખંડપણું અર્થાત તેનું કનિષ્ઠપણું પારસમણિના સ્પર્શથી ટળી જાય છે હે દેવ ! ત્યારે મારા માથા ઉપરનું સંકટ દૂર કરવાની બાબતમાં તું જડ પારસમણિથી હારી જાય એવો શું તું શક્તિહીનજ થઈ ગયો છે ? કલ્પવૃક્ષ મનથી કલ્પેલી કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે અને ચિન્તામણિ મનમાન્યા પદાર્થનો લાભ કરાવી દે છે. ઉત્તમ ચંદનના સહવાસથી હલદી જાતનાં ઝાડમાં ચંદનની સુગંધ લાગુ પડી જાય છે અને તેઓ પણ તેની માફક સુગંધને ફેલાવો કરતા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે અનંત ! જે દાતાર છે તેને મનમાં સંકેત હોય શાનો ? માગનાર જે જે વસ્તુ માગે તેને તે તે વસ્તુનું દાન કરવામાં દાતાર પોતાના હાથ કદી પાછા ખેંચતોજ નથી તે વાતનો તારે વિચાર કરવો જોઈએ.

૧૧૯૬-જે માણસ ક્ષણકૂલનાં ઝાડને કાપી નાખે છે અને બાવળિયાનું જતન કરે છે, તે પોતાના કયા કાયદાનો વિચાર કરીને એવું કામ કરતો હશે ? શું એમાં તેને કોઈ જાતનું સુખ મળતું હશે ? ધાન્યનાં તમામ બીજને બાળી-દેવાં અને કડવાં

કારેલાંનાં ખીજની વાવણી કરવી તેના જેવી એ વાત છે. આગળ વધી શકાય એવો સુખમગવડ લરેલો માર્ગ છોડીને કોઈ આડ-માર્ગે જાય અને આખરે વનમાં અથકાઈ મરે તેને શું કહેવું ? કોઈ માણસ એવો હોય કે ઝેરી પદાર્થને અમૃત કહીને તે પ્રક્ષ-લોજન વખતે પ્રાક્ષણને ખવરાવે, તે ખોતાને ગળે પ્રક્ષહત્યાનું પાપજ વહોરે કે ખીજું કંઈ ? તુકારામ કહે છે કે આવા લોકોને આપણે શિખામણ દઈએ અને છતાં પણ જો તેઓ કાને ન ધરે તો તેમને મેથી પાક જમાડતાં પાપ ન લાગે.

૧૧૯૭-સંસારના ભયથી ત્રાસીને નાસી જવાને સારૂ દેવે કોઈ પણ ખાલી જગ્યા રહેવા દીધી નથી. હું જ્યાં જઈ ત્યાં હુંનો હુંજ ઊભેલો છું. આંખો સંસાર મારાથીજ ભર્યો પડ્યો છે. ત્રણે લોકમાં મારાથી ખાલી હોય એવું એક પણ સ્થાન છે નહિ. હું અમુક ગામ જઈ છું એવું કહેવું પણ વ્યાજબી નથી; કારણકે આપણે સ્વભાવસ્થામાં કેટલે બધે દૂર આલ્યા જઈએ છીએ, પણ જાગીને જોઈએ છીએ તો આપણે ઘરમાં ને ઘરમાંજ સૂતા હોઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મેં તારું શું લઈ ખાધું છે કે તું મને આ પ્રમાણે સતાવ્યા કરે છે ?

૧૧૯૮-હે દેવ ! પતિતોને તારવાના કામમાં તમે આટલા બધા તત્પર કહેવાઓ છો, ત્યારે મારી એકલાનીજ ખાળતમાં તમે આવા નિહુર થાઓ છો તેનું કંઈ કારણ ? જેવી રીતે તમે તમારા ખીજ બધા ભક્તોની ખાળતમાં કરતા આવ્યા છો, તે પ્રમાણે મારી ખાળતમાં પણ કરો અને મને તમારા પ્રેમનું દાન દો. એકાંત સ્થળમાં બેસીને લોકોને ખાંડ-ધીનાં પકવાન પીરસવાં અને જ્યાં દશ જણની પંગત પડી હોય ત્યાં સૂકા શેટલા પીર-સવા નીકળવું એ કંઈ તમારા જેવાને માટે યોગ્ય કહેવાય ?

પોતાની પાસે નાણું હોય, તે તો લગડાંની ગાંઠે જાંધીને સાચવી રાખવું અને પછી કહેવું કે તું અને હું બેઉ એક છીએ, એમ કહેવાનો કાંઈ અર્થ છે ખરો કે ? જેમને તમે તમારા પોતાના અણે! છો તેમના તરફ એક પ્રકારનું વર્તન અને પારકાઓના પ્રતિ તેથી બુદ્ધ પ્રકારનું વર્તન, એવો ભેદભાવ કરવો તમને ગ્રાહ્યતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારી અને મારી વચ્ચે આડે આવનારી ભેદબુદ્ધિ હવે ટાળી નાખો. તો ઘણું સાફ.

૧૧૯૯-હે દેવ! હું તો મારા ચિત્તને તમારા ચરણ આગળ મૂકી દઈને તરી પાર ભિતરી ગયો છું; પણ હે કેશિરાજ ! તમે જૂઠા છો; તમારો પાર હું પામી શકતો નથી. હું મારો તમામ વ્યાપાર, મારી તમામ પ્રવૃત્તિ તમને અર્પણ કરી દઈને જાંધન-રહિત જની ગયો છું. મારી ઇન્દ્રિયોની મેં હોળી સગાવાવી અને સમસ્ત સંસારનું જલ્લિદાન તમારે ચરણે ચઢાવી દીધું છે. તમારું વિશ્વમરણ મને કદાપિ થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં મારા દિલનો પ્રેમ કોઈ પણ એક વ્યક્તિને આપ્યો નથી અર્થાત્ તમારા સિવાય મેં મારો પ્રેમ જીજ્ઞ એક પણ વ્યક્તિને અર્પણ કર્યો નથી.

૧૨૦૦-હે દેવ! હું પતિત છું એમ જાણીને હું તારે શરણે આવ્યો છું અને રાત-દહાડો તારું જ ચિંતન કરતો રહું છું. જો મારી હાલત આવી ન હોત તો તારો આશ્રય માગવાની અને તારી આગળ ટહેલ નાખવાની મને શી જરૂર હતી ? હે નારાયણ ! જો મારો ઉદ્ધાર કરવાને સાફ તારે જે કાંઈ કરવું ઘટે છે તે કરવાનો તારો ઇરાદો નજ હોય, તો તેને જલ્દી તારે શું કરવું છે તે તું મને કહી નાખ. એક જણને આશ્રય આપવો અને પછી તેને જીજ્ઞની દયા ઉપર છોડી દેવો એ તારા જેવાને માટે ઘણું લજ્જત-

સ્પષ્ટ કહેવાય; ત્યારે તું મારો અંગીકાર કરતાં વાર લગાડે છે તેમાં અન્યાય કેનો? મોઢામોઢાનું બળ અને શૌચ જગતની આગળ બતાવતા કરવું તેનો શ્રો ઉપયોગ? પોતાના ઘરના આંગણામાં પાણીનું પરણ માંડવું તેમજ અન્નક્ષેત્ર ખુલ્લું મૂકવું અને પછી પાણી પીવાને અથવા અન્ન માગવાને આવે તો તેને લાકડી લઈને મારવા જવું, એવું કરનારને સંસારમાં કદી પણ યશ મળતો નથી. લોકો તેની વાત ઉપર કદી વિશ્વાસ મૂકતા નથી. તું પણ ઉપર કહ્યા તેવા માણસના જેવુંજ આચરણ કરે છે, તે તારે માટે ઘણું હીણપત ભરેલું છે. જે પ્રત્યક્ષ છે તેને પ્રમાણની શી જરૂર? આપણે આપણું મોઢું આરસીમાં જોઈ લીધા પછી બીજાની આંખોનો પુરાવો સાચો માનવાની જરૂરજ શી? તુકારામ કહે છે કે મારો મોક્ષ થયો કે નથી થયો તે જાણત મારે બીજાનો અભિપ્રાય પૂછી જોવાની શી જરૂર? હું પોતે શું નથી સમજી શકતો?

૧૨૦૧-દેવે જાળપણમાંથી બકાસુર, ગર્દભાસુર ઇત્યાદિ દૈત્યોને મારી નાખીને તેમના વંશનું નિકંદન કરી નાખ્યું; પણ એવું પરાક્રમ તું મારી નજર આગળ કરી બતાવ એવી મારી તેની આગળ માગણી છે-એ મારી માગણી છે. નંદનો કુંવર શ્રીકૃષ્ણ મારા જીવને અત્યંત પ્રિય છે. જેણે પોતાની ટચલી આંગળીના ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખીને તેની નીચે આખા ગોકુળનું રક્ષણ કર્યું, ભૌમાસુર નામના અસુરને મારીને તેના કળત્રમાંથી ગોપીને છોડાવી, જેણે મથુરાનું રાજ્ય ઉશ્ચે-નને આપી દીધું, લાક્ષાગૃહમાંથી જેણે પાંડવોનું ભારે ખુદ્ધિ-ચાતું વડે સંરક્ષણ કર્યું અને શુક્રામાંથી તેમને બહાર કાઢ્યા તે દેવ, તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભક્તોના પ્રતિ અતિ કૃપાળુ છે અને દુષ્ટ જનોનો નાશ કરતી વખતે કાળસમાન લયંકર છે.

૧૨૦૨-હો દેવ! મારી જીભ તારા સિવાય બીજા કોને દેવ

કહેવાની હતી? જો તે બીજાની દેવ તરીકે સ્તુતિ કરે, તો હું કહું છું કે તે રાંડ ખરી પડજો અને તેના મો મો દુકડા થઈ જાશે. મનમાં કોઈ વાતની ધર્યા રાખીને જો તે કોઈની આગળ લવ લવ કરવા લાગે તો તે જીભને અપવિત્ર બતાવે. તુકારામ કહે છે કે પોતાની કેટલાક રાખીને ઊભા રહેલા દેવનું મને કદી પણ વિસ્મરણ ન થાઓ! [આ અમંગલનું અનુમંધાન નીચેના અલંગ સાથે છે.]

૧૨૦૩-હો દેવ! હું સર્વતોભાવે તારું નામસ્મરણ કરતો રહું છું. એ એકજ મારો વ્યવસાય છે. મને તેનું કદી પણ વિસ્મરણ ન થાઓ. હવે મારે માટે બીજું કોઈ પણ કર્તવ્ય બાકી રહી જતું નથી અને મારા તરણોપાયની બાબતમાં મારે કરી ફિકરચિન્તા કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. હું ગમે તો મારા આસન ઉપર બેઠો હોઉં અથવા બેઠો નહીં હોઉં અથવા બેઠો નહીં હોઉં- ગમે તે કરતો હોઉં તો પણ હરિનામ સિવાય બીજું કોઈ પણ બાબતનો વિચાર પણ મને નથી આવે શકે. અને મારા ધ્યાનમાં હરિનામ સિવાય બીજું કોઈ પણ વિષયની ધ્યાન પણ નથી પડતી. તુકારામ કહે છે કે હો કૃપાનિધિ! મારી પ્રપંચને લગતી તમામ પ્રકારની ઉપાધિઓને તમે નિર્મૂળ કરી દીધી છે.

૧૨૦૪-હું કોઈ પણ કારણસર તમારા સિવાય બીજું કોઈના પણ નથી, એ ભાવ હવે મારી બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ રીતે વસી ગયો છે, એટલા વાસ્તે હો દેવ! મેં નિશ્ચયપૂર્વક મારા જીવને તમારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. આ શરીર પાંચભૂતાત્મક હોવાથી ઘઉંની ઉપરના પોપટાની જેમ ભાગી જાય એવું છે. એનું ગમે તેટલું જતન કરે તો આખરે કોઈનું કાંઈજ ચાલતું નથી, ત્યારે જતન કરવાનું પ્રયોજન શું? તુકારામ કહે છે કે હો દેવ!

આ સર્વ માયિક ફેલાવો વ્યર્થ હોવાથી બોલરૂપ છે એવું હવે મને સમજાઈ ગયું છે.

૧૨૦૫-પોતાના હાથમાં દોરડું પકડીને આ સાપ છે એવું કહીને નાના અજ્ઞાન બાળકને ગિવડાવી શકાય છે, પણ દોરો તે દોરીજ છે. તે કોઈ કાળે ખરેખરો સાપ થઈ શકતી નથી. જ્યારે અજ્ઞાની વ્યક્તિને પણ ખરી પ્રતીતિ થઈ જાય અને તેને મર્ષ અને દોરીની વચ્ચેનો તફાવત સમજાઈ જાય, ત્યારે ડરાવનાર અને ડરનાર બેઉને દોરીની એક સરખીજ પ્રતીતિ થાય છે. હે હરિ! તમારી અને મારી વચ્ચે પણ આવીજ જાતનો ભ્રાન્તિનો પડદો આવી ગયો છે. હું મૃગજળની અંદર ફૂગી મરું છું અને તેમાંથી તરીને બહાર નીકળવાનો ઉપાય શોધી રહ્યો છું. હાથના, કાનના અને ગળાનાં ઘરેણાં એ સુવર્ણનાજ વિવિધ પ્રકાર છે. મૂળે તો તે એક સુવર્ણજ છે અને સુવર્ણ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. જુદા જુદા ઘાટનાં ઘરેણાંને લઠીમાં ઘાલીને ઓગાળી નાખીએ તો બાકી એકલું સોતુંજ રહી જશે. તુકારામ કહે છે કે જેમ બાણગર ખોદી વસ્તુને ખરી જેવી બતાવીને લોકોને ભ્રમમાં નાખે છે તેમ તું મને ભુલાવામાં નાખીશ નહિ.

૧૨૦૬-હે દેવ! હવે હું તારું નામ પણ લેનાર નથી, તો પછી તારું બતાવેલું કામ તો કઈજ શાનો? તેનું કારણ એ છે કે તારામાં અમુક ગુણ છે અને અમુક દોષ છે, એવું કહેવા જતાં દ્વિત શબ્દનોજ આડંબર થાય છે; ત્યારે હવે તારા 'જેવાના ઘર આગળ કેણુ માથાકૂટ કરવા' જાય? તુકારામ કહે છે કે હું 'જ્યાં છું ત્યાંજ તું ને હું બેઉ એક તો છીએજ ને?

૧૨૦૭-હે દેવ! તારા બધાજ વ્યવહાર જૂઠા છે; આથી દુર્ગતિને હવે હું તારે રસ્તે જનાર નથી; કારણકે તારું એક નામ

તો છેજ નહિ. તેં તારે સાડ હનરો નામ ઘડી રાખ્યાં છે, તેથી કરીને તને મારે કયા નામથી બોલાવવો, તેનો કાંઈ નિશ્ચયજ થતો નથી. વળી અમુક ઠેકાણે જઈએ તો તારી ભાગ લાગે એવું પણ કાંઈ છે નહિ. તું તો અમારી સાથે આખા વિશ્વમાં સંતા-ફકડી રમતોજ દેર છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારે સાડ તું ઘણી ઘણી એટાઓ કરે છે તે હું જાણું છું.

૧૨૦૮-હે દેવ ! તું તારા પતિતપાવનપણાનો તદ્દન ઢાંગ લઈ બેઠો છે. તારા લાડતોએ કરેલી સેવાના ઋણના ભાર નીચે તું ઢળાઈ ગયો છે. તારા લેણદાર એક બે નહિ, પણ પાર વિનાના છે. હે દેવ ! આ મોહક પૂતળા ! તેં અનેકને લોભ-લાલચ બતાવી-ને ફસાવી માર્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે મારે તો હવે તારી સાથે કશો વ્યવહાર રાખવો નથી અને તારી સાથે બોલવું પણ નથી.

૧૨૦૯-હે દેવ ! તેં આજ સુધીમાં અનેક લોકોને બૂઠીઆશા બતાવીને તેમનો સર્વનાશ કરી નાખ્યો છે. તું એવો કુલાંડી છે. તું લળાડછે-લળાડોનો શિરોમણિ છે. સૌને ફસાવી મારનાર તું વળી અમને મળી ગયો ! મારી સેવાનું ઋણ જે તારા ઉપર ચઢી ગયું છે અને જે તું હમેશાં બાકીજ રાખતો આવ્યો છે, તે બાળતનો પુરાવો આપતી વળતે હું નરમાશથી બોલવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા જેવા નાગાને લઈને હું શું કરું ? તું તો આખરે સૌને પોકેપોક મુકાવીને રડાવે એવો છે.

૧૨૧૦-હે દેવ ! તને કશી લાજશરમ નથી તેમ કશો વિચાર કરવા જેટલી પણ તારામાં અછલ નથી. ભરખજરમાં લોકોની આબડ્ડ લૂંટે એવો તું બેશરમ છે. જેઓ તારા જેવા નાગા હોય તેઓજ તારી સાથે મેળ કરે અને તેમનેજ તારી સાથે બને. તું તો લોકોની લંબોટી કાઢી નાંખાવીને તેમને ખારસા નાગા બનાવી દે છે અને તેમની કને જે કાંઈ માલમિલકત હોય તે બધી તું

લૂંટી લે છે. તુકારામ કહે છે કે અરે જો ચોર ! આ માફ અને આ પારકું એવો વિચાર પણ તું કરતો નથી !

૧૨૧૧-હે દેવ ! તારું મૂળ શોધવા સારું અમે આપું જગત, આખી દુનિયામાંનાં તમામ ઘર, ઝૂંપડાં, ખોરડાં બધાંજ જોઈ વળ્યા, પણ તારું ઠેકાણું હાથ લાગ્યું નહિ. તું તો સદાકાળ તારી મરજીમાં આવે ત્યાં રહે છે, છતાં તું તેના સંબંધમાં ઉદાસીન વૃત્તિ રાખે છે. તું નથી જાગતો અને નથી બાંધતો; તું નથી તૃપ્ત અને નથી ભૂખ્યો. તુકારામ કહે છે કે તું કેાઈને કાંઈ કહે છે તે પણ વગર પૂછ્યે અને વગર સમજ્યે મરજીમાં આવે તેવું જોલે છે.

૧૨૧૨-જે કૂતરાને તેનો માલિક લાડ લડાવે છે, તે જ્યાં જાય ત્યાં તેની પાછળ પાછળ ભગ્યા કરે છે. હે દેવ ! મારી પણ તે કૂતરાના જેવીજ અવસ્થા છે. હું તો પહેલેથી તારી પાસેનો પાસેજ રહેતો આવ્યો છું. કૂતરાનો માલિક જ્યારે લોજન કરવા બેસે છે, ત્યારે તે કૂતરો પણ તેની પાસે બેસીને પૂછડી પટપટાવવા મંડે છે. તુકારામ કહે છે કે હું આવું કરીશ તો મારો માલિક મારા ઉપર ગુસ્સો કરશે, એ વાત તું તે કૂતરાને લાન હોતું નથી.

૧૨૧૩—મારી વિચારહીન બુદ્ધિમાં જેવું આવે છે તેવું હું તારા બારણા આગળ બેસીને લવલવ કરતો જાઉં છું. હે પુરુષોત્તમ ! તું મને તેમ કરવા માટે માફી આપશે કે નહિ તેની મને સમજણ પડતી નથી. મારી જીભ તો એવી થઈ ગઈ છે કે વખત ક્ષણતનો વિચાર કરતી નથી અને એમ ને એમ લવલવ કર્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે વળી લોકલજ્જની પણ મને હવે કશી દરકાર રહી નથી.

૧૨૧૪-પરમાર્થને અર્થે પોતાના જીવનું અર્પણ કરી દીધાથી સંસારનો દાય થઈ જાય છે. આવું હું જે કહું છું તે નારાયણની

સંગતિમાં જિતો રહીને બોલું છું; આથી કરીને હવેથી મને જન્મ-
મરણની સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી; તેમ કોઈની પાસે કશું
માગવાની પણ મને ગરજ રહી નથી. હવેથી મારો જન્મ થવાનો
નથી. દેવ પણ મારી કહેવડામણની વાટ જોયા વગર મારું જન્મ-
મરણનું દુઃખ નિર્મૂળ કરી દેશે. તુકારામ કહે છે કે મારાં જન્મ-
મૃત્યુનું મૂળજ જીળડી ગયું છે કે જેથી તેમાંથી ફરીથી ફળુગો
ફૂટવાનો સંભવ નથી.

૧૨૧૫-હે પંઢરીનાથ ! હવે તમે મારા લયને દૂર કરો. હે
મારા સ્વામિનૃ ! હું તમારો સેવક છું, છતાં હજી મારા મનની
અંદર શંકા અને લય તો રહી ગયાં છે; એટલા માટે તમે હવે
મારા માથા ઉપર તમારો હાથ મૂકો અને એકાદ અલયવચન
મને સંભળાવવાની કૃપા કરો. હું તમારી આગળ જૂળ આનંદ-
પૂર્વક લાડ કરું અને રમું એવું કાંઈક કરો.

૧૨૧૬-હું તમારી સાથે મારી બોળડી-તોતડી વાણી વડે
પણ જૂળ આનંદોદ્ધાસ સહિત વાર્તાલાપ કરું છું. મને તમારાથી
વેગળો કરી દેવાનો વિચાર તમે તમારા મનમાં કદી કરતાજ નહિ.
હે ગોવિન્દ ! હું કોઈ વળત તમારી સ્તુતિ કરું અને વળી કોઈ
વાર તમારી નિંદા પણ કરું, તો તે બેઉને તમારે તો એકસરખી
જ માની લેવી; તુકારામ કહે છે કે તેનું કારણ એ છે કે તમે જેવું
મને શીખવો છો તેવું હું બોલુ છું.

૧૨૧૭-આજ મુધી તો જે થયું તે સલે થયું; પણ આજ
પછી હું તમને દક્ષ મીઠાં અને ઉચિત વચનોજ સંભળાવીશ;
એટલા માટે મારાથી આજ મુધી જે કાંઈ અપરાધ થયા હોય તેને
તમે મનમાં લાવતા નહિ. તમારું નામચિંતન કરવામાં મને એક
ક્ષણવારનો પણ વિસામો લેવા દેશો નહિ; તુકારામ કહે છે કે
આ વચનથી તો મેં તમને પહેલેથીજ જાણી લીધા છે.

૧૨૧૮-ખાળકને તેની માના સિવાય ખીજાં કોઈ પણ સુખનાં સાધન રિઆવી શકતાં નથી. હે પંઢરીનાથ ! તારા વગર મારી સ્થિતિ પણ તે ખાળકના જેવીજ થઈ છે. તારા વિના મારા ચિત્તને જરાય ચેન પડતું નથી. ચાતક પક્ષી હમેશાં સ્વાતિ નક્ષત્રના જળણિન્દુનીજ રાહ જોતું બેસી રહે છે. સમુદ્ર અથવા નદી, સરોવર વગેરેનું પાણી તેને લાવતું નથી. સારસ પક્ષી રાત્રિને વિષે સૂર્યના પ્રકાશનું ધ્યાન ધરતું બેસી રહે છે. પાણી વિના જેમ માછલી ટળવળે છે અને ગાય વિના જેમ તેનું વાછરડું ખરાડા મારે છે, પતિના વિયોગથી પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેવી અવસ્થા થઈ જાય છે, કંઠૂસ માણસના મનને જેમ પૈસાના લોભથી તાલાવેલી થાય છે, તેમ હે દેવ ! તારા વિના મને પણ તેવુંજ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે તારા વિના મારા પ્રાણ રહે ખરા કે ?

૧૨૧૯-અરે ઓ પાંદુરંગ ! હું મારા ભક્તોને અભયદાન દઉં છું એવું તું તારે મોઢેથી જાહેર કરે છે, તેની સચ્ચાઈના પુરાવા કોણે નથી દીધા ? જેઓ અનન્ય ભાવ વડે તારા શરણાગત થાય છે, તેમના દોષનો તો તું કદી વિચાર કરતોજ નથી અને તેઓને તું વિના માગ્યે અવિચળ પદનું દાન દે છે. તારા ભક્તો સંકટને સમયે જ્યારે જ્યારે મદદને માટે તને સંબોધીને પોકાર કરે છે ત્યારે તેમની ખૂમ સાંભળતાંની સાથેજ તું તેમની મદદે દોડી જાય છે. વળી હે દેવ ! જેઓ તારા નામનું સ્મરણ ચિંતન કરે છે, તેમનામાં પારવિનાના દોષ હોવા છતાં તું તેમના તમામ દોષોને તારા નામના પ્રભાવ વડે દૂર કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે તારા મહિમાનું વર્ણન મારે કઈ રીતે કરવું ? તારો મહિમા ધણીજ મોટો છે અને મારે દ્રક્ત એકજ મોઢું છે, તેથી મારું આખું આશ્રયજ એ કામને અર્થે જાણું તોપણ તે થોડું પડશે.

કાર ઘટા આવ્યા છે કે, જગતના લોકોની આગળ મારાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતુંજ નથી. મારા જન્મજન્માંતરનાં સંચિત પુણ્યોને રૂઢી રીતે સાચવીને તે' મારા હાથમાં વિના માગ્યે એમ ને એમજ મૂકી દીધાં. મારે હાથે જે જે અપરાધ થયેલા તેનું માટું વાળી દેવાને માટે મારાં પુણ્યો બાદ કરવાં જોઈએ, તે પણ તે' ન કર્યું. હે દેવ! આટલી ગંધી કૃપા તે' મારા પ્રતિ દર્શાવી! મારાં તે પુણ્યો કઈ રીતે મારે નામે સંચિત થવા પામ્યાં, તેને વિષે મેં કદી પૂછપરછ કરી નથી અને તેમના અંગ્રાંધમાં મને કશું યાદ પણ નથી. હું એટલું જાણું છું કે તે' વિના માગ્યે મને આણી આપ્યાં. તુકારામ કહે છે કે તારા આ ઉપકારનો જાહેરો વાળવા સારૂ મારી પાસે તો કશુંજ માધન નથી.

૧૨૨૧-હે શ્રીહરિ! લોકો મારા પ્રતિ તિરસ્કારકરીને મને વેગળો કાઢી મૂકે, એવી ગોઠવણ તમે કરી દો તો કેવું સારૂ થાય? જો તમે એટલું કરી દો તો હું અનુતાપ સુક્ત જાનીને તમારા ચરણનું ચિંતન કરવામાં પરોવાઈ જાઉં. એવી અવસ્થા થાય તો તેથી કરીને મારી આંખોમાંથી રાત્રિદિવસ અશ્રુપ્રવાહ વહેતોજ રહે અને તેને લીધે ગ્રાધ મારાથી આઘી ને આઘીજ રહે. એ સિવાય મારા જીવને યીજા કશાની ઇચ્છા થતી નથી. મને તો એકાંતવાસની ખૂબ ઉત્કંઠા છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! મારા મનમાં તો આ વાસના ખૂબજ દઢમૂળ જાની ગઈ છે, એટલા માટે હવે તો તુંજ મને મદદ કર.

૧૨૨૨-હું મારા મનને ઘણાય ઉપદેશ દઉં છું, પણ તે મારી શિખામણ માનતુંજ નથી. તે અંડાળ મન મારો સર્વનાશ કરવાનીજ તૈયારી કરી રહ્યું છે. હું તરીશ કે રૂખી મરીશ, એ પ્રશ્ન મારી સામે જિભો છે; પણ તે મન એવું જાળવાન છે કે તેની

આગળ મારું કાંઈજ ચાલતું નથી. મારાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિત કર્મ કેવી જાતનાં છે તેને વિષે હું વિચાર કરવા જાઉં છું તો ખરો, પણ કાંઈજ સમજ પડતી નથી. વળી હું રહ્યો તદ્દત બુદ્ધિ હીન, તેથી કરીને મને મારા તરણોપાયની જાણતમાં ચિન્તા પેદા થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે આ ભવસાગરને હું ત્વરાથી તરી જાઉં એવા કોઈ ગુણ હું મારામાં દેખતો નથી.

૧૨૨૩-હે રુકિમણીના કૃપાળુ કાન્ત! હવે તું તારું કર્તવ્ય જાનવવામાં ભૂલચૂક કરીશ નહિ. દોષયુક્ત આચરણ કરવાં એ અમારું કર્તવ્ય અને અમ સરખા પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવો તે તારું કર્તવ્ય છે; અને તેજ તારે માટે યોગ્ય પણ છે. અમે તો અમારું કર્તવ્ય કરતાજ રહીએ છીએ. હવે તારે તારો ધર્મ જાનવવો હોય તો જાનવી લે. તુકારામ કહે છે કે હે ચતુરશિરોમણિ પાંડુરંગ! પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પરંપરાને તોડીશ નહિ.

૧૨૨૪-હે દેવ! હવે અમારે શું કહેવા જેવું છે? જીવોના મનની જાંઘીજ વાત તું જાણે તો છે, તેથી કરીને અમારા અંતઃકરણના જાંઘાજ ભાવ તારા ચરણમાં ક્યારનાંય નિવેદિત થઈ ગયેલાજ છે. હવે તો અમારે તારી દયાની લિક્ષા માગવી એજ અમારે માટે ઉત્તમ છે. આ સિવાય બીજું કાંઈ કરવા જેવું હોય તો તું અમને જણાવી દે. આ ઠેકાણે અમારું કરેલું તો કાંઈજ સફળ થતું નથી. આથી કરીને અમે અમારી સાધના ઉપર કશો મદાર જાંઘતા નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ મારો દેહરૂપી પિંડ મેં તને અર્પણ કરી દીધો છે; કારણકે તેને વિષે વારંવાર ચિન્તા કરવાનું મને પરવડતું નથી.

૧૨૨૫-કામી પુરુષને લય, લજ્જા વગેરેનો કશો વિચાર હોતો નથી; તેથી કરીને તે ચોતાની કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાને

માટે પોતાના શરીરને સારહીન તૃણવત્ લેજે છે. પોતાના ઇચ્છેલા કાર્યને શિદ્ધ કરવાની કામી પુરુષોની લીલા જોવા જેવી હોય છે અને તે બધી તેમનાં પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધકર્મો દ્વારા પ્રકટી નીકળે છે. ક'ન્નૂરા માણસની લોભવૃત્તિ ક્ષણદ્રવ્યના ઉપર ચોંટેલી રહે છે. તેને બીજા-ત્રીજા પદાર્થને માટે સ્પૃહા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેને સખત ભૂખ લાગી હોય એવો માણસ સારા-નહારા પદાર્થનો વિચાર કરતો નથી, પણ જે વળતે જે મળી આવ્યું તે ખાવા મંડી જાય છે.

૧૨૨૬-ખાંધવું અને છોડવું એ બધુંજ માલિકના સ્વાધીનની વાત છે; આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી દુરાશ્રહી લોકો વ્યર્થ મમત્વ કરીને ખાલી શૂંચવણમાં ભેરવાઈ પડે છે. ધનૂરાનાં બિયાં ખાઈને જે ભાનભૂલો થયો હોય, તેને પોતાના દેહતું ભાન રહેતું નથી. ધનૂરાનાં બિયાં વડે તેની હાલત એવી બદલાઈ જાય છે કે જાણે તે માણસજ નહિ. કોઈના ઘરમાં જવાને સારૂ પારણામાં થઈને દાખલ થવાને બદલે તે ભીંતમાંજ માથું ભટકાવવા મંડી જાય છે; પણ તેથી તેનું પોતાનું માથુંજ કૂટે છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધાજ લોકો દેવને ભૂલી ગયા છે. હવે તેમને ખરો મમં કોણ સમજાવે?

૧૨૨૭-હે કૃપાવંત ! જન્મ દેનાર કોણ અને જન્મ શ્રહણ કરનાર કોણ ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. તેવીજ રીતે હે કૃપાવંત ! આપનાર કોણ અને લેનાર કોણ ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. હે કૃપાવંત ! સુખદુઃખનો ભોગવનાર કોણ અને તેને તે ભોગવાવનાર કોણ ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. હે કૃપાવંત ! રૂપવાન કોણ અને રૂપરહિત કોણ ? આ તારી માયા મારી સમજમાં

આવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એ જગ્યામાં તારી વ્યાપ્તિ તો છેજ. તારા સિવાય બીજા કોઈને માટે લેશ માત્ર સ્થાન ખાલી નથી.

૧૨૨૮-હે દેવ ! હું જ્યાં જ્યાં મારી નજર ફેરવું છું ત્યાં ત્યાં જાણેજ મને તારા ચરણોનું દર્શન થાય છે. આપું વિશ્વ તારા વડે ઠગ્ગીઠગ્ગીને ભરાઈ રહેલું છે. તારૂં રૂપ, તારા ગુણ અને તારૂં નામ, એ જગ્યાનો સમાવેશ એક તારા મેઘશ્યામ સ્વરૂપમાં થઈ ગયેલો મારી નજરે દેખાય છે. એ સિવાય બીજું કશું અતિ-રિક્ત છેજ નહિ. હું જમે તે જગ્યાએ પૃથ્વી ઉપર આજોડું, પણ હરકોઈ જગ્યાએ અર્થાત્ આખી પૃથ્વીજ મને દેવરૂપ દેખાય છે. આમ હોવાથી મારા દિવસ અને મારો જાણેજ સમય ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો છે અને તેથી કરીને મારૂં ચિત્ત સદાકાળ પ્રેમાનંદમાં નિમગ્ન બની રહે છે અને પૂર્ણ તૃપ્તિ અનુભવે છે. હે દેવ ! આરે દિશાએ મને તો તું ને તુંજ દેખાય છે; આથી કરીને હવે તને છોડીને બીજા કોઈ વિષય પ્રતિ મારી આસક્તિ થતી નથી, સંસારના પ્રતિ લોભુપતા થતી નથી અને તારા સ્મરણ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્યોગમાં પણ મારૂં ચિત્ત જતું નથી. મારે કોઈ ઠેકાણે જવું પણ નથી; કશું કરવા જેવું પણ રહ્યું નથી. જાસ, મુખમાં તારા નામનો જપ અને ચિંતનમાં તારા રૂપનું ધ્યાન, એ બેજ કર્તવ્ય હવે મારે બાકી રહી ગયાં છે અને તેમાંજ હું જાણેજ વખત રોકાયેલો રહું છું. મારી વાણી વડે તારા ગુણાનુવાદ સિવાય બીજું કશું હું બોલતો નથી. તારી સ્તુતિ, તારા મંત્રનો જપ અને તારા ગુણની કથા એટલાંજ કામ મારી વાણી કરે છે. એક ઠેકાણે બેસીને હું મારૂં ભોજન કરી લઉં છું અને મુખશુદ્ધિને માટે કળતાંબૂલાદિ-નુ સેવન કરું છું. તેના વડે પણ તારૂંજ પૂજન થાય છે; કારણ કે હું જે કોઈ ખાઉં છું, પીઉં છું, તે જાણું તારા નૈવેદ્યને અર્થે અર્પણ કર્યો પછીજ હું મારા કામમાં લઉં છું. હું રસ્તે ચાલું છું તે દ્વારા તારી

પ્રદક્ષિણા થાય છે અને જ્યારે હું સૂઈ જાઉં છું ત્યારે તેટલો વખત તને હું દંડવત્ પ્રણામજ કરું છું. જે કોઈ પ્રાણી ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડે છે અથવા જે કોઈ મનુષ્યની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મારે પ્રસંગ આવે છે, તે બધાં તારાંજ સ્વરૂપ છે એવું હું માની લઉં છું. વહેળા, નદી, કૂવા એ બધાનાં પ્રાણી મને તીર્થરૂપ અથવા સાક્ષાત્ ગંગાજળજ હોય એવાં દેખાય છે. શોભાયમાન હવેલી-ઓ, સાધારણ ઘર અને જૂથડાં પણ મને તો બધાં દેવાલય સમાન દેખાય છે; અને તેમની અંદર મને દેવતાંજ દર્શન થાય છે. નાના પ્રકારના શબ્દ, પછી તે શબ્દ ગમે તેના હોય તોપણ મને તો તેમાંથી હરિનામનો ધ્વનિજ સંભળાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારથી હું વિઠોળાનો દાસ થયો છું, ત્યારથી હું સદા-કાળ પ્રેમાનંદ વડે સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થઈ ગયો છું.

૧૨૨૯-જેમનાં પાપ કાંઈ કરતાં પણ ધોવાયજ નહિ, એવાં મહાપાતક કરનારા પાપીઓ પણ તારા ચરણ આગળ આવીને તારા દ્વારા અંગીકૃત થઈ ગયા. હે પાંડુરંગ ! જો એવુંજ છે તો પછી તું મારો અંગીકાર કેમ નથી કરતો ? મારા એકલાની બાળત-માં તું આવો નિષ્કુર કેમ થઈ ગયો છે ? જેમને કાને વેદનો ધ્વનિ કદી ગયોજ નથી એવા અતિનીચ જાતિના લોકોને પણ તે તારા વૈકુંઠમાં સ્થાન આપ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે તું કેટલાકનો પાક માનીને તેમનો બધોજ ભાર તારા માથા ઉપર લઈ લે છે.

૧૨૩૦-હરિને પોતાની કથા પ્રતિ ઘણોજ પ્રેમ છે. એવું હોવાથી જે કોઈ હરિકથા કરશે તેને દેવ પોતાનો દાસ ગણીને તેની સેવા કરવા મંડી જશે; અને તે દાસ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં દેવ તેની આગળ આગળ ચાલતા જશે. વળી તે જ્યાં બેસશે ત્યાં દેવ પણ ધામા નાખશે અને તે પ્રેમાનંદમાં મગ્ન બની જઈ-

ને નિર્લજ્જપણે નૃત્ય કરવા મંડી જશે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભક્તોના અનન્ય ભાવના બદલામાં દેવ પોતાની ખુશીથી તેમને વેચાણખત લખી આપે છે.

૧૨૩૧-વિઠોળારાયના ચરણ એજ અમારું સાધન છે અને એજ અમારી એક માત્ર સંપત્તિ છે. આ માર્ગ શાંત છે અને આપણા સ્વામીની સરસીપ જવાને સારૂ એ ટૂંકામાં ટૂંકો અને સરળમાં સરળ રસ્તો છે અને તે આપણા પ્રભુના સ્વરૂપને યોગ્ય છે. વૈષ્ણવ ભક્તોની સંગતિમાં રહેવું, રામનામનું કીર્તન કરવું અને વૈષ્ણવને યોગ્ય અલંકાર વડે પોતાના શરીરને સુશોભિત કરવું, એટલું કયાંથી ભવનદી બાજુ હતીજ નહિ એવી સૂકી સટ થઈ જાય છે; આથી કરીને સૌ તેના ઉપર થઈને દોરા પગ લઈને જઈ શકે છે. વિઠોળારાય આપણા પિતા અને રુકમાળાઈ આપણી માતા એ બેઉ કમરે હાથ દઈને આપણી વાટ જોયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં જ્યારથી દેવના મંદિરનો કળશ દીઠો છે, ત્યારથી મને એવું થયું છે કે તે અવસ્થામાં મારે માટે નિદ્રા, આળસ અને ભૂખ એમાંનું કાંઈજ રહ્યું નથી.

૧૨૩૨-વેદોની શ્રુતિઓએ તને ધરાધર જોઈને ઝાંઝળી લીધો નથી; તેમ અઢારે પુરાણ અને છએ છ શાસ્ત્ર-દર્શન, એ બેઉ મળીને ચોવીશ ધર્મગ્રંથો પણ તારી શોધ કરતાં કરતાં થાકીને હારી બેઠા. હે દેવ ! તો પછી હું તને શોધનાર કેણુ ? મારી એ અપૂર્ણતાને માટે તું મને ક્ષમા કરજે. હે કેશવ ! હું જે તારી સ્તુતિ કરું છું, તે જેવી મારા મનમાં આવે તેવી કરું છું. તું આવો અજ્ઞેય અને અગોચર હોવા છતાં અમે અમારા હૃદયના ભાવના જોરે, અમારાથી જોઈને બાણી શકાય એવો તને નાનો અને સગુણ બનાવી દીધો છે. તું નામરૂપરહિત હોવાથી અમે તને સાકાર બનાવ્યો છે અને તારાં હજારો નામ પાડીને

અમને મનગમતાં નામ દઇ દઇને તને અમે સાદ પાડીને બોલા-
વીએ છીએ. શેષ પોતાનાં મહત્ત્વ મુખ વડે તારૂં વર્ણન કરતાં
કરતાં હારી ગયા અને તારા સ્વરૂપનો પાર ન પામવાથી બ્રહ્મ-
દેવ પણ હારી, ધાકી, આખરે હાથ જોડીને બેસી ગયા. હે દેવ !
શબ્દો વડે તારૂં ચતુર્થ વર્ણન કેઇ કાળે પણ થઇ શકતું નથી.
અમે જે તારી સ્તુતિ કરીએ છીએ તે એટલી બધી અપૂર્ણ અને
તુચ્છ છે કે ખરૂં જોતાં તે તારી સ્તુતિ નહિ પણ તારી નિન્દા
કર્યાં મમાન છે. તું સગુણ અને સાકાર છે કે નિર્ગુણ અને નિરા-
કાર છે, એ સવાલનો શ્રુતિઓ પણ એક અને ચોક્કસ ઉત્તર આપતી
નથી તુકારામ કહે છે કે ત્યારે શ્રુતિઓથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય
નથી થયો, ત્યારે દેહાત્મબુદ્ધિમાં બંધાઇ ગયેલો હું તારૂં
વર્ણન કરવાને યોગ્ય છું એવો દાવો કડે તો તે મારે માટે
ઘણું અન્યાયપૂર્ણ કહેવાય.

૧૨૩૩-‘કૃષ્ણ !’ ‘કૃષ્ણ !’ એવું કીર્તન કરવાથી અને અંત -
કરણમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન કરવાથી કૃષ્ણરૂપ બની જવાય છે આસનના
ઉપર બેઠા બેઠાં, પથારીમાં સૂતા સૂતા અથવા લોજન કરતા કરતાં
ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા, નાના પ્રકારના લોગ લોગવતાં તું
હમેશાં નારાયણનું સ્મરણ કરતો રહેજે. તું દળતા, ખાડતાં, નારા-
યણની સ્તુતિના પદો ગાજે. સ સારને લગતા અનેક કામ કરતાં
કરતાં પણ તું નારાયણનું નામકીર્તન કરતો જાજે. તું પુરુષ હો
કે સ્ત્રી હો, ગમે તે જાતિમાં તારો જન્મ થયો હોય, પણ તારે
એકનિષ્ઠ ભાવસહિત નારાયણની સાથે તારો પ્રેમ જોડી દેવો
તુકારામ કહે છે કે તું એકનિષ્ઠ ભાવ વડે હરિનું લજન કરતો
જયશ, તો જેમ સૂર્ય અને સૂર્યનો પ્રકાશ એ બે જુદા હોવા છતાં
એક અને અભિન્ન છે તેમ તું પણ હરિની સાથે તારી અભિન્નતાનો
અનુભવ કરી શકીશ.

૧૨૩૪-હે પાંડુરંગ! તને મળવા સાડ માડ મન એટલું
 બધું ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યું છે કે મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહી
 જાય છે અને લાગણીના વેગને લીધે માડ ગળું ભરાઈ આવે છે;
 એટલા માટે તું હવે મને દર્શન દે. તારી આવવાની વાટ જોતાં
 જોતાં તું આખરે નહિ આવવાથી મારા કેટલાય દિવસ મિથ્યા
 ગયા. આવું કરીને તને મળવાની આશાના અંકુરને તું મારા
 મનમાંથી શા માટે સૂકવી નાખે છે? શું તારું મન કોઈ બીજી
 દિશાએ ગૂંથવાઈ ગયું છે? શું તારે માથે ઘણું કામ છે તેથી હું
 તને યાદ આવતો નથી? પણ તું હવે નક્કી જાણજે કે, તને
 મળવાને માટે ઉત્કંઠિત થયેલા મારા પ્રાણ હવે મારા કંઠ સુધી
 તો આવીજ ગયા છે. પંઢરપુરની યાત્રા કરવા માડ જે જે વાર-
 કરીઓ તારી પાસે આવે છે, તેમાંના ઘણાખરાની સાથે હું તને
 સંદેશા પણ કહેવડાવી ચૂક્યો. ઓ પાંડુરંગ! તારા વિના મારી
 મદદે દોડી આવે એવો બીજો છે પણ કોણ? એમ સમજીને તું
 હવે વહેલો વહેલો મારી પાસે ચાલ્યો આવ. હે હરિ! તું કૃપાળુ
 થઈને મને કેમ વિસારી બેઠો છે? મારે હવે તારી રાહ ક્યાં સુધી
 જોયા કરવી? તુકારામ કહે છે કે હવે તું એક વાર મને યાદ કર
 અને મને તેડવા માટે ઝટ ઝટ ચાલ્યો આવ.

૧૨૩૫-હવે આ મારા મનને તે મારે કરવું શું? બીજા
 કોઈને નહિ અને એક પંઢરીનાથનેજ તે કેમ ભૂલી જાય છે?
 સંસારને લગતી બાબતોને વિષે તે વારંવાર શા માટે વિચાર
 કર્યા કરે છે? હું મારા મનને કેદ કરી રાખું છું ત્યારે તે ખૂબ
 તરફડાટ ફડફડાટ કરી મૂકે છે અને જમે ત્યાં જોડી જવાના રસ્તા
 શોધ્યા કરે છે. ઓ મન એવું છે કે તેને હરિનું લજન કરવા
 તરફ અને હરિકથાનું શ્રવણ કરવા તરફ કદી પ્રીતિજ થતી નથી,
 અને વિષયના પદ્ધર્થને જોઈને તરત તે તરફ દોડી જાય છે. ઓ મન

એવું ચંચળ અને ત્વરિત ગતિવાળું છે કે, તેને કોઈ પણ જગ્યાએ જતાં અને ત્યાંથી પાછા આવતાં વારજ લાગતી નથી. નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થા એ બેઉ અવસ્થામાં મારે એ મનનું ક્યાં સુધી રક્ષણ કર્યું કરવું? તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરીનાથ! હવે તો તુંજ મારું રક્ષણ કર.

૧૨૩૬-ફાટીતૂટી ગોઢડી અને બીજાં વસ્ત્ર જેમ સમાન નથી; તેમ શિક્ષાનું અન્ન અને બીજાં અન્ન પણ સમાન નથી; એમ સમજીને ધર્મનીતિનો વિચાર કરવો અને તેના વડે પોતાનું હિત સાધી લેવું. દેવનું મંદિર અને બીજાં સામાન્ય ઘર એ કાંઈ સરખાં ન કહેવાય; તેવી રીતે જે લોકો બીજાના ઉપર ઉપકાર કરતા રહીને સંસારમાં રહે છે, તેઓ બીજા સંસારાસક્ત લોકોના જેવા સંસારી નજ કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલી રીત પ્રમાણે મર્યાદાપુરઃસર વિપયનું ચેવન કરનારાઓની અને બીજા વિપયાસક્ત લોકોની સરખામણી થઈ શકેજ નહિ; તેવીજ રીતે 'રામ'નામ અને બીજા સાધારણ શબ્દોની પણ સરખામણી થઈ શકે નહિ. ક્ષત્રિયો યુદ્ધમાં પોતાના શત્રુઓનો વધ કરે, તેને સામાન્ય હત્યાની કોટિમાં મૂકી શકાય નહિ; કારણકે શત્રુનો વધ કરવો એ ક્ષત્રિયોને માટે ધર્મ છે. એવીજ રીતે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મ બીજાં સકામ કર્મના સમાન ગણાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતો આવી નીતિનો ઉપદેશ કરી ગયા છે.

૧૨૩૭-અરે જો મનુષ્યો! તમે સંતોના ચરણ આગળ નિશ્ચિન્ત મને પડીજ રહેજો. તેમને તમારે કશું પૂછવું નહિ, તેમ કશું કહેવું પણ નહિ; પણ ભાવપૂર્વક તેમનો સમાગમ સેવીને તમારે તમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. સંતોનું કુંદરતી રીતે હૃદયેશનું વર્તનજ એવું હોય છે કે તે દ્વારા તેઓ લોકોને

ઉપદેશ આપતા રહે છે. તેમની ઉપદેશ આપવાની એજ એક રીત છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સંતોના પ્રતિ ભાવભક્તિ સહિત તેમનો સમાગમ સેવતા રહેશો તો તેઓ દેવને પકડીને તમારી આગળ લાવીને બિલો કરી દેશે.

૧૨૩૮-આ દેહરૂપી ઘર દેવનું પોતાનું છે. તેમાં રહેલા અજ્ઞાન તથા કામક્રોધાદિ નાના પ્રકારના વિકારરૂપી દ્રવ્યની ચોરી કરનાર દેવજ છે; એટલે દેવ પોતેજ દેવના દ્રવ્યની ચોરી કરે છે અને દેવનેજ લૂંટીને બિખારી બનાવી દે છે એવું કહીએ તોપણ ચાલે. હવે કોઈ 'ધાઓ રે! દોડો રે!' એવી બૂમો પાડે તોપણ ચોર હાથ આવવાનો નથી. આથી કરીને ચોરની તપાસ કરવા સારૂ ગામ-પરગામ અથડાઈ મૂરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. એ ચોર આપણાથી વેગળો નથી, પણ આપણી પાસેનો પાસેજ છે અને આપણા દેહરૂપી ઘરની અંદરજ ભરાઈ રહે છે; અને લાગ ભેઠને તેજ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ વિચાર કરીને એ ચોર કોણ છે તે શોધી કાઢજો. અહીં એના વગર ખીજા કોઈનું પગલું તો છેજ નહિ, ત્યારે હવે કોના ઘરમાં ચોરી થઈ અને ચોરી કરનાર કોણ એમાં કહેવા જેવું છે પણ શું?

૧૨૩૯-હે સૌ મનુષ્યો! તમે તમારા ઘરની રખેવાળી કરો-રખેવાળી કરો. હોશિયાર થઈ જાઓ. તમારાં ઘર ઉપર ચોર લોકોએ ઘેરો નાખ્યો છે. તમે બધા હવે બિધી જતા નહિ અને વખત-કવખતની સાવચેતી રાખજો. આજ સુધી તો તમે ઘણું ઠગાયા અને અનેક ચોનિઓમાં ભટકી આવ્યા; આથી કરીને તમે તમારા હાથમાં આવેલા નરદેહને વ્યર્થ શુભાવી બેસશો તો તે ફરી ફરીને મળનાર નથી. જો એક વાર તે તમારા હાથમાંથી ગયો તો

પછી હાથ ધરીને પરતાવો કરવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે તમે હવે લગી બેઠા અને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ સાવધાન થઈ જાઓ. અહીં કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે એમ નથી. માટે તમેજ તમારા કાન ઉઘાટો અને હું કહું છું તે લક્ષ્ય દઈને સાંભળો.

૧૨૪૦-મારે હિંમત ધારણ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને અંધકારના સમાન અજ્ઞાનનો નાશ કરી દીધો. એવું કરીને પોતાનું હિત સાધનારા સંતજનો લોકોમાં શ્રવણ ગણાયા. તમે આટલું પણ સમજી શકતા નથી? હું તમને પૂછું છું કે તમે આટલું પણ સમજી શકતા નથી? ક્ષણિક વિષયમુખની લાલચમાં લોભાઈ જઈને તમે જન્મમરણરૂપી આપત્તિના ચક્રમાં શા માટે સપડાઈ જાઓ છો? તમારા કરતાં ઉપદેશી સંતોમાં શું વધારે હશે? જે જે શક્તિઓ અને ગુણ તેમનામાં હતા તે તમારામાં પણ છે તો ખરા, ત્યારે હજી તમને શરમ કેમ નથી આવતી? આપણા પોતાના આગચ્ચ વડે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએજ નહિ એવું એક પણ કાર્ય આ સંસારમાં છેજ નહિ. પુરુષાર્થ વડે કયું કામ સિદ્ધ ન થાય? તુકારામ કહે છે કે ઉત્તમ પ્રકારનું મુખજ ઈષ્ટ છે; એટલા માટે તમે તમારી ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓનું રક્ષણ કરો-એટલે તમે તેમનો નિશ્ચય કરો.

૧૨૪૧-‘તું હવે અહીંથી ચાલતો થઈ જા. મને તું હવે કયાં સુધી ત્રાસ આપ્યા કરીશ?’ આવા ત્રાસદાયક ઉદ્ગાર ઓ મારા દેવ! તમારે કાઢવાજ હોય તો એક વારના સામટા કાઢી નાખો એટલે નિરાંત થાય. હે દેવ! તમે મારા એકલાના તરફ આટલી ગંધી નિષ્કુર વર્તાણુંક શા સારૂ ચલાવો છો? હું તમારી સેવા કરું છું તે પણ તમને શું નથી ગગતી? હે દેવ! જે વાગ્ય-વાન પુરુષો હશે તેમની સાથે તમે વાર્તાલાપ કરતા હશો; પણ

મારું પ્રારબ્ધ એવું ઊજળું નથી. તુકારામ કહે છે કે મારા ઉપર કૃપા કરવામાં તમારા તરફથી અંતરતો પડવાનું છેજ નહિ, પણ મારું અંતઃકરણ તેટલા વળત મુધી ધીરજ રાખી શકતું નથી.

૧૨૪૨-હે પાંડુરંગ ! મારા પોતાના અનુભવ વડે મને ળધી વાતની સમજણ પડી ગઈ છે, તેથી હવે હું તમારા ઉપર વિના-કારણ શા માટે રિસાઈ બેસું ? મારું ચિત્તજ ઘણું દુષ્ટ છે. તેને હું કેટલીય વાર રોટી રાખું છું, પણ મારા કઠ્ઠામાં રહેતુંજ નથી અને મારું મનજ મારો ઘાત કરવાને તૈયારજ થઈ જાય છે. મારા અંતઃકરણમાં તો નયોં સંસારનો મેલ ભયોં પર્યો છે અને હું બહારનાં ભક્તિનાં આભૂષણ ધારણ કરીને ભક્તિનો સ્વાંગ સળું છું; તેથીજ મારી અને તારા ચરણની વચ્ચે આટલું છેદું પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તને પ્રાપ્ત કરવાની આવી મારે હાથ આવી નથી, ત્યારે મારે હવે કરવું પણ શું ? હવે તો જેવાં મારાં પૂર્વજન્મનાં સંચિત કર્મ હશે તે પ્રમાણે હું હવે પછી શોક કર્યાં કરીશ.

૧૨૪૩-હે દેવ ! તું જ્યારે કાંઈ કામ કરવા બેસે છે ત્યારે કાંઈનું કાંઈ કરી મૂકે છે. તે જ્યારે રામાવતાર લીધેલો, તે વળતે તે પાણીના ઉપર પથ્થર તરાવ્યા. તું જ્યારે આવો કુશળ છે, ત્યારે મને કેમ મદદ નથી કરતો ? મારા ઉપરનો બોલો ઘણો ભારે છે એવું બાણીને તું મારો અંગીકાર નથી કરતો ? મારી બાળતમાં તું બૂલકણો થઈ ગયો લાગે છે; પણ જ્યારે જીવ-માત્રનાં અંતઃકરણમાં તારો વાસો છે અને તારા વિનાની એક પણ જગ્યા ખાલી નથી, ત્યારે મારા તરફ તારો જ્યવહાર આવો શાથી ? તુકારામ કહે છે કે મારામાં તો એવું કાંઈજ સામર્થ્ય નથી કે હું તમને ઓળખી શકું, પણ તમેજ દયાળુ છો તેથી મને નિશાવી લેશો.

૧૨૪૪-કોઈ પણ કૃષ્ણ જો તેના હી ટાથી હુદુ પડી ગયું તો પછી ફરીથી તે હી ટાની સાથે મધાઈ શકતું નથી, એટલા માટે કોઈ પણ કામમાં ઉતાવળ કરવી સારી નથી. ચોખ્ખી રીતે કાર્ય કર્યાથી સફળતા મળે છે જેમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ લાભ થતા જાય, તેમ તેમ તેમની નીચેની જાળતોનો ત્યાગ કરતા જવું જોઈએ તુકારામ ઠહે છે કે શૂંવીર લોકોએ રણમથામમાં પાછું ફરીને જોવું જ નહિ.

૧૨૪૫-પતિવ્રતા શ્રી પોતાના પતિની સાથે ચિતામાં બળી મરતી વખતે લડલકાટ બળતા અગ્નિના લડકાને જોઈને ભય પામતી નથી, પણ તેના શરીર ઉપર આનંદના વેગને લીધે રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે, આવું પરિણામ બહારના ઉપદેશથી થતું નથી પણ અતઃકણમાં ખરેખરો આનંદોહાસનો ઉછાળો હોય તોજ થઈ શકે છે ઉપરોક્ત પતિવ્રતા મતી પોતાના કુટુંબીઓ પ્રતિ અથવા ઘરમાં સઘરી ગળેવી ધનસ પત્તિ પ્રતિ નજર પણ કરતી નથી મૃત્યુને ભેટતા તેની આખમાં આસુ પણ આવતા નથી તુકારામ ઠહે છે કે તે તો પોતાના પતિનું સ્મરણ કરતી કરતી આનંદપૂર્વક અગ્નિની આજમાં અપલાને છે.

૧૨૪૬-કોઈ પણ કૃષ્ણ તેના હી ટ આગળથી પાકું થયું એટલે તેનું વલણ નીચે પડવા તરફ જ થયા કરે છે આ વાત તો સૌની અનુભવેલી છે અને એ ખરી છે કે જોટી સે બધા પોતપોતાના મનમાં જાણે છે કૃષ્ણ પાડતા પહેલાં જો તેની અધકચરી દશામાં તોડ્યું હોય તો નકાસું જાય છે તુકારામ ઠહે છે કે પોતાના મનની એકાગ્રતાવડેજ તમામ કાર્યોમાં વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૨૪૭-ખૂટાને નાધાએ આપણે ગઈ કામ કરવું હોય તો તે કામ કરતા પહેલાં ખૂંચે મજબૂત છે કે નહિ તેની પૂરેપૂરી

પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ, ખૂટે જોઈએ તેવો મજબૂત છે કે નહિ તેની પૂરી ખાત્રી કરી લીધા પછીજ તેને આધારે જે કાંઈ કામ કરીએ તે બધાં ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. એવો માણસ અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખના ધક્કાને સહન કરી શકે છે અને હર્ષ-શોક વડે તેનું મન ચલાયમાન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે સૌએ પોતાની જીવદશાને પહેલેથીજ નિર્મૂળ કરી દઇને પૂર્ણત્વમાં સ્થિર થઇને રહેવું જોઈએ.

૧૨૪૮-નાનું બાળક પોતાની માતાને જોતાં વારજ તેના તરફ દોડી જાય છે; તેમ કરતાં હું જિંદગી ગળાડી પડીશ તેનું તે બાળકને જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેની માતા પોતેજ હાથમાંનું કામ પકડતું મૂકીને તે બાળકને સાચવી લેવા સારૂ તેના તરફ ચાલી આવે છે. બાળકને તો સાપ કેને કહેવાય અને દોરી કેને કહેવાય તેનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી; દોરી સમજીને સાપને પકડવા જાય છે. ચક્રચક્રતો પદાર્થ જોઈને અગ્નિમાં હાથ નાખવા જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તે તો એકલી માનેજ ઓળખે છે. માના સિવાય તેને બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન હોતું નથી.

૧૨૪૯-કોઈ પણ પ્રકારનો ભોગ ભોગવતી વખતે જો તેને કૃષ્ણાર્પણ કરીને ભોગવીએ તો તેમ કરવાથી તે ભોગ નહિ પણ ત્યાગરૂપ બની જાય છે. એ ભોગના ભોક્તા આપણે પોતે નહિ પણ દેવજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવાથી આપણી જાતને કર્તાપણું લાગુ પડતું નથી અને આવો અભ્યાસ કરવાથી આ શરીરમાં રહ્યા રહ્યાજ દેવની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવાને સારૂ કંદમૂળ, લાજીપાલો એવા તેવા કોઈ પણ પદાર્થ ખાઈ લેવા. તુકારામ કહે છે કે આત્મવંચના કરનાર દોષિત થાય છે અને એવા લોકોને સારૂ અક્ષરોસ કર્યાથી કાંઈ ફળ નીપજતું નથી.

૧૨૫૦-હે સંતજનો ! તમારા ચરણના પ્રસાદથી અને મારા લાડકવાયા બાળકના જેવા સ્વભાવને વશ થઇને હું તમારી આગળ કાંઈક બોલવાનું સાહસ કરું છું. હું જે બોલું છું તે મારો પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય વ્યક્ત કરું છું એવું સમજશો નહિ; એટલા માટે તમે-સંતો મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કોઇને ઉપદેશ દેવાના હેતુથી હું બોલતો નથી, પણ હું જે કાંઈ લવારો કરું છું તે તો તમારાજ બોલેલા બોલની નકલ છે, તમારા ઉચ્છિદ્ધત્વ સેવન છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારી કૃપાના પ્રસાદ વડે મારું જન્મજન્માન્તરમાં રક્ષણ કરતા આવ્યા છો.

૧૨૫૧-લોકોની પાસેથી માગીત્રાગીને આણેલાં ઘરેણાં પહેર્યાંથી લોકોમાં આળસ વધતી નથી, તેમ પહેરનારને તે શોભા પણ આપતાં નથી; બિલકુલ તેમને જોઇને લોકો પહેરનારની મશ્કરી કરે છે; કારણકે તે ઘરેણાં પહેરનારનાં નહિ પણ પારકાં છે અને થોડા દહાડા પછી તેના અસલ માલિકને પાછાં આપવાં પડશે તે સૌ જાણે છે; એવીજ રીતે છાશ વલોવ્યાથી અને ખાલી છોડાં ખાંડવાથી કશું હાથમાં આવતું નથી અને મહેનત પડે છે તે નફામાં. તુકારામ કહે છે કે જેમની પાસે પોતાનું બિચારું ન હોય તેઓ માગી આણેલા પોચા અનાજનું વાવેતર કરે તો તેથી કાંઈ ખરેખરી પેદાશ થોડીજ થવાની હતી ?

૧૨૫૨-અરે ઓ દેવ ! મારે તારી સાથે બોલવું તો છેજ નહિ, પણ બોલવાનો પ્રસંગ જિલો થયો છે તેથી જરાક બોલવું પડે છે. વાતનો પ્રસંગ એવો છે કે આખો સંસાર તારા નામની પોકમૂકીને રહે છે; તેનું કારણ એ છે કે તું ઢાંગી અને જૂઠો છે અને તે આ સંસારનો ફેલાવો કર્યો છે તે તારો ચોખ્ખેચોખ્ખો ઢાંગ છે, તે જૂઠો તમારો રમ્યો છે; કારણકે તારી પાસે કશુંજ નથી, તું

પહેલા નંબરનો બિખારી છે, એવું હવે મને નિશ્ચયપૂર્વક સમજાઈ ગયું છે. તારા ઉપર મેં આટલી વાર સુધી ધીરજ ધરીને બરેંસો રાખ્યોજ કેમ એજ આશ્ચર્યની વાત છે. તારી આગળ મેં આજ સુધી ડાઆફ્ટ કરી, પણ તેના પરિણામમાં તું શું ઉઠાળવાનો છે તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ઓ દેવ ! તું મારી પાસે પોતાની સેવા તો કરાવ્યા કરે છે, ત્યારે મારી સાથે તું બોલતો કેમ નથી તે કહે.

૧૨૫૩-હે દેવ ! મેં તારી આજ સુધી સેવા કરી પણ તેનો પગાર તો મને આપ્યો નથી. એક દહાડો જ્યારે આપણે હિસાબ કરીશું ત્યારેજ તને ખબર પડશે. ચાલ, તારી સાથે હું ગાળા-ગાળી કરવા તૈયાર છું. પછી આપણા બેમાંથી કોણ વધારે બળવાન છે તે જણાઈ જશે. હું તો જાણું મારા જીવના ઉપર ઉદ્ધાર થઈ ગયો છું, પણ તેટલું ધૈર્ય તારામાં હોય એમ મને લાગતું નથી. તેં લાંબા સમયથી અનેક જણને ફસાવી માયાં છે, પણ હે હરિ ! હવે હું તને પકડ્યા વગર છોડવાનો નથી અને છટકી જવા દેવાનો નથી. તારા નામની મને ખબર પડી ન હતી, ત્યાંસુધી હું ઘણું દુઃખી થયા કરતો હતો. તુકારામ કહે છે કે મારા તરફથી એક વાર ભૂલચૂક થઈ ગઈ અને હું છેતરાયો પણ હવે તું જોઈ રાખજે. તારી મેં જે જે સેવાચાકરી કરી છે તેનો પૂરેપૂરો પગાર ગણી લઈશ. જરા પણ ઉધાર રહેવા દેનાર નથી.

૧૨૫૪-હે દેવ ! તને કૃપાળુ કહેવાયજ શી રીતે તે મારાથી સમજાતું નથી; કારણકે તું મારી પાસેથી સેવા લેતો જાય છે અને છતાં તું મારી સાથે બોલતો તો છેજ નહિ. હવે તારામાં એવું કયું બળ છે તે આજ તું મને કહી નાખ. જો મારો પિત્તો હાથમાંથી ગયો તો હે હરિ ! તારે નાસતાં લોંચ ભારે પડી

જવાની છે. તને હું મારા હાથમાંથી ચસવા દેનારજ નથી. તું
સંતાકૂકડી રમવામાં ઉસ્તાદ છે તે હું જાણું છું. પણ એ મારા
દાતાર! તારી સંતાઈ જવાની એકેએક જગ્યા અને જૂણાખોચરા-
ને હું જોઈ વળ્યો છું. હવે તો તારી અને મારી વચ્ચે થોડું
ઘણું અંતર રહે તેજ ઉત્તમ છે; કારણકે જો આપણે મોઢામોઢ
લેગા થઈ ગયા તો પછી વાતે વાત વધી જાય એમાં શો લાભ?
તુકારામ કહે છે કે તને મહેણાંટોણાં મારવાના કામમાં સંતો
મારી કુમકે ઊભા છે, તેથી કરીને મને શખ્દોની ખોટ પડવાની નથી.

૧૨૫૫-હે પાંડુરંગ! તારી એવા કરતાં જો કાંઈ અમારા
તરફથી જૂલ થઈ ગઈ હોય તો તેને માટે તારે અમારો દંડ કરવો
હોય તો તેમ કર, પણ અમારા હકનો સામટો પગારજ તું દળાવી
એસે અને અમને કાંઈજ પરખાવે નહિ તે સાઝ કહેવાય? મારા
જેવા કેટલાય લેણદારો તારી પાસે ઉધરાણી કરવા આવ્યા,
તેમને તે તારા પ્રેમનો સ્વાદ ન ચખાડતાં તે તેમને ઋદ્ધિસિદ્ધિ
આપીને છેતરી મૂક્યા; પણ એ દેવ! તેમના જેવો હું ભિખારી
નથી કે એવી ધૂળ જેવી વસ્તુને લઈને રાજ થઈને ચાલ્યો જાઉં.
હે દાતાર! જેનાથી દંભ અને અભિમાન વધી જાય, એવું માયાવી
બલ્તર માંડીને હું અહીં શા માટે ગયવાઈ પડું? તે આપેલાં
વચનને હું મારા હૃદયમાં ચત્તપૂર્વક જાળવી રાખું છું. તુકારામ
કહે છે કે તું અમને આજરે વાકું બોલીને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરશે,
એવું હું જાણતો હોવાથી મારી ખુદ્દિના બળવડે તને પહોંચી વળીશ.

૧૨૫૬-હે કૃપાવંત! હું સરળ શખ્દો વડે તારી સ્તુતિ કરીશ
અને કુટિલ શખ્દો વડે તારી સાથે છળ કરીશ; એમ કરવાથી તારે
મનમાં ખોટું લગાડવું નહિ. હે દેવ! તારો પાર તો અમે પામી
શકીએજ શી રીતે? તારી સેવા કેવી રીતે કરવી, તેનું પણ અમને

જ્ઞાન નથી. અનંત, અરૂપ, અલક્ષ, અચ્યુત, નિર્ગુણ, સચ્ચિદા-
નંદ, સર્વોત્તમ એવાં એવાં તો તારાં વિશેષણો છે. આવાં રૂડાં
નામ ધારણ કરવાનું તને ગમે છે; અને તું આવો મોટો હોવા
છતાં તારા ભક્તોનું કામ કરતી વખતે નાનો થઈ જાય છે ! તુકા-
રામ કહે છે કે હે ગોવિંદ ! મારું મસ્તક સદાકાળ તારા ચરણ
ઉપરજ નમેલું રહે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

૧૨૫૭-હે દેવ ! તું મને ફસાવીને મારી પાસે તારી સેવા
કરાવ્યા કરે છે તે હું જાણું છું અને તેથી કરીને તારી દાનત કેવી
છે તે પણ હવે મારી જાણ જહાર નથી. હું તો મારી તમામ અક-
ચણોનો ઉકેલ કરવાનો ભાર તારા અને સંત મહાત્માઓના માથા
ઉપર નાખી દઈને નિશ્ચિંત જીવે જીવો રહ્યો છું. ઓ મારા દાતાર !
આખા જગતમાં તારા મહિમાનાં વખાણનાં જયઘોષ ગાજી રહ્યા
છે, ત્યારે હવે તેમને સાચા ઠરાવવાનું કામ તારા સિવાય બીજું
કરી શકે પણ કોણ ? હું જાતનો વૈશ્ય હોવાથી મારું મન સ્વ-
ભાવથીજ દૂષિત છે એમ જાણીને તું મારી આગળ તારી ચતુરાઈ
વડે મને ઠગીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી ખરેખરી
વર્તણૂક કેવા પ્રકારની છે તે મારા અનુભવમાં આવી ન જાય ત્યાં-
સુધી હું તારી આગળ આનંદપૂર્વક કેવી રીતે નૃત્ય કરી શકું ?

૧૨૫૮-હે દેવ ! જધા લોકો મારું સન્માન કરે છે અને
મારું પૂજન પણ કરે છે; તે જોઈને હું તેમનો સૌનો આભાર માનું
છું, પણ તેમના સૌના મનના વિચાર તો તમે જાણો છોજ. જે
પ્રમાણે હાથની લગેલી ચિટ્ટીને કોઈ માન આપતું નથી, પણ એજ
ચિટ્ટીના ઉપર જો તમારા સરખા સમર્થનો સહી-સિકકો હોય
તો તે જોઈને સૌ તેને માથે ચઢાવીને તેનું ઘટતું સન્માન કરે છે;
તેવીજ રીતે લોકો મારું કહેણ માને છે તે મારા પોતાના કોઈ

શુષ્કને લીધે નહિ પણ મને તમારો સેવક જાણીનેજ મારા કથન-
ની ઈજ્જત કરે છે. પહેલાં હું દેહાભિમાનચુક્ત દશામાં લોઢોની
વચમાં રહેતો હતો; તે વખતે મને કોઈએ કશુંય આપ્યું ન હતું
અને મારા ભણી કોઈ જોતું પણ ન હતું; એટલા માટે હે નારા-
યણ ! માફ જે કાંઈ સન્માન થાય છે, લોઢો માફ પૂજન કરે છે
તે બધાનો લોકતા હું નહિ પણ તું જ છે, એમ જાણીને મારા જેવા
રાંક માણસને એ બધા ઉપચારને લગતી પીડાથી સંતપ્ત કરીશ
નહિ. તુકારામ કહે છે કે તું તારે હાથેજ મને જે કાંઈ પુરસ્કાર-
રૂપે આપીશ તેની મને કિંમત છે, તેજ મને કબૂલ છે અને તેનોજ
હું ઉપલોગ કરી શકીશ.

૧૨૫૯-હે નારાયણ ! તારા તે હવે મારે કેટલા કાલાવાલા
કરવા પડશે ? તને મારા ઉપર દયા નથી આવતી તેનું શું કારણ ?
તું તારા ઐશ્વર્યના મદમાં મસ્ત થઈને ફરે છે, તેથી તને મારા
ગરીબની હાલતનો ખ્યાલ આવેજ શી રીતે ? તે આપણી લેવડ-
દેવડના હિસાબમાં દગો પ્રપંચ કરીને કેટલાય ગરબડ-ગોટાળા
કરી મૂક્યા છે ? અને છતાં તું પાછો નિઃસંગ અને નિર્લેપ બનીને
તારા એ જોલને ઠોતુકસહિત જોયા પણ કરે છે. આજે એક દિવસ
પૂરો થયો, વળી બીજો પણ ગયો, એમ હું મારી આંગળીઓના
વેદા ગણીને કેટલા દહાડા ગયા તેની ગણતરી કયાં કરું છું અને
રાત્રિદિવસ સ્વહિતના સંકલ્પ ઘડ્યા કરું છું. તુકારામ કહે છે
કે હે દેવ ! તે ભવિષ્યમાં માફ કરજ સૂકાવવાનો ક્યારે ધરાદો
રાખ્યો છે તે કહે. તું એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે ન્યાંસુધી હું
તારી સેવા કરી કરીને દૂબળો થઈ ગયો હોઈશ ત્યાંસુધીજ તારું
આપ્યું કામમાં આવશે.

૧૨૬૦-હે હરિ ! હવે મારો અને તારો વિયોગ થવાનો છે

એવું મારા મનને લાગ્યા કરે છે. હવે તારે બારણે મારે ક્યાં સુધી ધૈર્ય રાખીને બેલા રહેવું પડશે ? હું તને જે કાંઈ કહી રહ્યો છું તેનો તું મને જવાબ સરખોય આપતો નથી. આજ સુધી મારી પાસે જે કાંઈ પૂછ હતી તે તો બધી ખરચાઈ ગઈ. હવે કોઈ મને ઉદાર નાહું આપે એવી આશા છેજ નહિ. હું કોઈને ઘેર જઈને કાંઈક માગી જોઉં એવી પણ મારી રિયતિ હવે રહી નથી; કારણકે મેં તારી સોળત કરી ત્યારથી લોકોમાં મારી શાખજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! તારી સાથે સંબંધ બાંધીને હું મારું મનુષ્યપણું પણ ગુમાવી બેઠો, ત્યારે હવે મને તારી સોળતથી શો લાભ થયો તે તું જ કહે.

૧૨૬૧-દેવ તો પોતાના ભક્તોનો મજૂર છે, મજૂર. પોતાના ભક્તોએ કરેલી સેવાના બદલામાં તેમની મજૂરી કરતાં દેવના મનમાં જરા પણ સંકેત થતો નથી. દેવ તો નામદ છે, નામદ. બળવાનનું બળ જોઈને સંતાતો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ કેવા છે એવું જો કહેવું જ હોય તો કહેનારે બાણવું જોઈએ કે દેવના કરતાં રાઈનો દાણો પણ ઘણો મોટો કહેવાય; અર્થાત્ તે અતિ સૂક્ષ્મ છે.

૧૨૬૨-દેવ દયાળુ છે-તે અતિ દયાળુ છે; કારણકે તે ઘણા જીવોના ઉપદ્રવને સાંખી લે છે. દેવ તો ઉદાર છે-અતિ ઉદાર છે; કારણકે જો ભક્તો તેને થોડુંક આપે તો તેના બદલામાં તે તેમને અનેકગણું વળતર વાળી આપે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ભલા છે-ઘણાજ ભલા છે એમ બધીને તો હું તેમના ચરણને વળગી રહ્યો છું.

૧૨૬૩-દેવ મર્યાદા રહિત છે-મર્યાદા રહિત છે; કારણકે તે સર્વકાળ અને સર્વ દિશામાં વ્યાપી રહેલા છે. દેવ પોતે અક્રિય છે-અક્રિય છે. તેણે પોતાની માયાને સત્ય જેવી બતલાવીને તે

માયાના ઠોકડામાં મને ગૂંચવી માર્યો છે. દેવ લાલચુ છે-લાલરુ છે; કારણકે તેને પોતાના ભક્તોની સેવાનો એવો ચસકો લાગ્યો છે કે તેણે તેમને બધાને જીવભાવની અંદર ઢેદ કરી રાખ્યો છે. દેવ તો બીકણુ છે-બૂળ બીકણુ છે; કારણકે જ્યાં તે ઠોધ નામાં દઢ ભાવ જોઈ લે છે કે તરત તેની આગળ જીવજ્યે કરવ મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ દેવ મારે નથી જોઈતો-હા હા, મારે નથી જોઈતો; કારણકે તે મને પોતાના કામમાં ને કામમાંજ રૂંધી રાખે છે.

૧૨૬૪-દેવ તો કૂટલા કપાળનો છે, અરે! તે કૂટલા કપાળનો છે; કારણકે તેની ઉત્પત્તિનું કશું ઠેકાણુંજ નથી. તેની મા, તેનો બાપ, તેનો ભાઈ, એ બધાંનું કાંઈ નામનિશાન કે કામઠેકાણુંજ મળે નહિ. તે તો પ્રકૃતિની પેલી બાબુના દેશનો રહેવાર્શ છે. દેવ કુળ રહિત છે-કુળ રહિત છે; કારણકે તે ગમે તેની સાથે પોતાનું સગપણ જોડી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ મોટામ મોટો લગાડ છે; કારણકે તે સોને પોતાના દંભમાં ફસાવી મારનાર પાખંડી છે.

૧૨૬૫-દેવ તો ખરેખર ભૂખે મરતા હુકાળિયા જેવો છે; કારણકે ભક્તોએ આપેલા ભાજના ડીચાને જોઈને તેના ભણી દોડી જાય છે. દેવ ચોકીદાર છે, અપરાસી છે; કારણકે બલિ-રાજની બીકને લીધે તે તેના મહેલને દરવાજે પહેરેગીર બનીને બેસો છે. દેવ ભાવનો ભૂખ્યો છે-ભાવનો ભૂખ્યો છે; કારણકે તે પોતાના સેવકોનો સેવક બની જાય છે. જે કોઈ જેવી ભાવના કરે છે તેવો તે તેના પ્રતિ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ અતિ સૂક્ષ્મ છે-અતિ સૂક્ષ્મ છે; કારણકે તે પરમાણુથી પણ નાનો છે.

૧૨૬૬-દેવ બહુ ભલા છે-બહુજ ભલા છે; કારણકે તેમને

જે જાતનો ભક્ત મળે છે તેની સાથે તે પણ તેવાજ બનીને તેની સાથે મળી જાય છે. દેવ ઘણા ઉદાર છે-ઘણા ઉદાર છે; કારણકે જ્યારે તે પોતાના ભક્તોને કાંઈક આપવા બેસે છે ત્યારે તે થોડા ઘણાનો વિચારજ કરતા નથી. દેવ બળવાન છે-ઘણાજ બળવાન છે. ત્રણે લોકમાં તેમની સાથે બળમાં સરસાઈ કરી શકે એવો કોઈ છેજ નહિ. અમારે દેવ જોઈએ છે-અમારે દેવ જોઈએ છે; કારણકે તે જીવમાત્રને પ્રિય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ઘણા સારા છે-ઘણાજ સારા છે; એથીજ હું તેમને ચરણે વળગી રહ્યો છું.

૧૨૬૭-મારે દેવને જોવા છે-મારે જોવાજ છે; તેમને જોવાને માટે હું ઊંચા પ્રકારની સાર્વિક વૃત્તિનો આશ્રય લઉં છું. જેમણે એક વાર દેવને જોઈ લીધા છે તેમને કશાનો ભય હોતો નથી-કશાનોજ ભય હોતો નથી. હું દેવની આગળ ભિક્ષા માગું છું-દેવની આગળ ભિક્ષા માગું છું. જીવને પોતાના મનમાં જે કાંઈ કહેવા જેવું હોય તે બધુંજ તેની આગળ નિવેદન કરી દેવું. દેવ બધું જાણે છે-બધુંજ જાણે છે; કારણકે ભક્તોનાં અંતઃકરણની છુપી વાતો તે કોઈના કહ્યા વિના જાણી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ તો કાતર જેવા છે-કાતર જેવા છે; કારણકે ભક્તોનાં અંતઃકરણમાં પડી ગયેલી જડ-ચેતનની અંશિને તે કાપી નાખે છે.

૧૨૬૮-દેવ અમારા છે-અમારા પોતાના છે; કારણકે તે જીવ માત્રના જીવ છે. દેવ અમારી સમીપ છે અને અંતર્બાહ્ય બધી દિશાઓને ભરીને બેઠા છે-બધી દિશાઓને ભરીને બેઠા છે. દેવ ઘણા જલ્દા છે-ઘણાજ જલ્દા છે; કારણકે ભક્તજનોના મનની તમામ કામનાઓને તે પૂર્ણ કરી દે છે. દેવ એવા છે કે કલિકાળને પોતાની બગલમાં દબાવી ભરીને તેની ચુંગાલમાંથી અમારું રક્ષણ કરે છે-અમારું બરાબર રક્ષણ કરે છે. તુકારામ કહે છે

કે દેવ દયાળુ છે-ધણાજ દયાળુ છે; કારણકે તે મારી સંભાળ લે છે.

૧૨૬૯-ચાલો, આપણે બધા દેવને ગામ જઈએ. ત્યાં દેવ આપણને વિશ્રાન્તિ આપશે. આપણાં સુખદુઃખની વાતો આપણે તેને કહી દઈશું તો તે આપણી ભૂખનું નિવારણ કરશે. દેવ તો સુખના સાગર છે એમ સમજીને આપણે આપણો બધો ભાર તેના ઉપર નાખી દઈએ અને એકદમ તેના ચરણને વળગીને પડી રહીએ. તુકારામ કહે છે કે આપણે દેવનાં લાડકાં ગાળકો છીએ.

૧૨૭૦-મોઢથી હરિસ્મરણ કરતા રહેવાથી ત્યાં આગળ પ્રેમનો વાસો થઈ જાય છે. પ્રેમ વૈષ્ણવોના ગામોમાં જઈને તેમને ખોળતો ફરે છે. ભોળા ભક્તોના પ્રેમને જોઈને પ્રેમ બળ-જળરામથી તેમની પૂઠે પડે છે. જે ઠેકાણે હરિકથા થતી હોય ત્યાં આગળ તો પ્રેમ બળાત્કારે ધામો નાખીને અહીં જાય છે અને ત્યાંથી મારીને હાંકી મૂકીએ તોપણ ત્યાંથી ખસતો નથી. તુકારામ કહે છે કે વિષ્ણુના ભક્તોના ઘરમાં વાસો પૂરવાની પ્રેમને બહુ ઈચ્છા થયા કરે છે.

૧૨૭૧-સંત-મહાત્માઓ જ્યારે મારું સન્માન કરે છે ત્યારે મને ઘણી શરમ આવે છે, એમ થવાનું કારણ હે દેવ! એ છે કે તમે મારા ઉપર કૃપા કરી નથી તેની મારું મન સાક્ષી પૂરે છે. દુનિયાદારીની મોટાઈમાં હું ગૂંથવાઈ પડ્યો છું અને તેથી કરીને મારા જીવને ઘણું દુઃખ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરી-નાથ! તમે તમારી માયાનો હવે અંત લાવી દો.

૧૨૭૨-હે વિકૃત! જ્યાંસુધી તમે મારો અંગીકાર કરો નહિ ત્યાંસુધી ખાલી ભક્તોનો વેશ ધારણ કર્યાથી ભવનદીની પાર જઈ શકાય એમ છેજ નહિ. જેમ કાણા તૂંળડાની મદદથી

નદી તરી જવાય નહિ, તેમ ભક્તના બાહ્ય આડંબરથી ભવસા-
યણ તરી શકાય નહિ. મારા અંતઃકરણમાં તમારા પ્રતિ-
તો હજી ઉત્પન્ન થયો નથી. મેં ફક્ત દુનિયાના લોકોની આગ-
સંત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ
તું મને આમ ખાલી ખાલી શા માટે ફસાવી મારે છે?

૧૨૭૩-હે ચક્રને ધારણ કરનારા દેવ ! હવે જો તું મ-
દર્શન દેતાં વિલંબ કરીશ તો પછી તારું દર્શન મને કશા ઉ-
પયોગમાં આવનાર નથી; તેનું કારણ એવું છે કે જેવો હું પો-
છું તેવોજ હો હરિ ! હું તમારી આગળ જાહેર થઈ જઈ છું
સંસારને ગ્રાસ કરી જનાર કાળ જો મને ગળી જશે તો તેજ-
તારા નામને ગદો લાગશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! પતિતો
રક્ષણ કરવાની તારી જે પ્રતિજ્ઞા છે તેને તું છેવટે સાચી પાડજે

૧૨૭૪-હે પાંડુરંગ ! તું કહ્યા તો કરે છે કે પાપીઓને
તારવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; ત્યારે મારા સરખા પાપીનો તે
ઉદ્ધાર કેમ ન કર્યો તેનું કારણ કહે. હાથકંકણને વળી આરસીને
શેા ખપ ? જે પ્રત્યક્ષ છે તેને માટે પ્રમાણની શી જરૂર ? ત્યારે તું
બુદ્ધિ તો છે કે હું જેવો અગાઉ પાતકી હતો તેવો ને તેવોજ હું હજી
છું. તમામ પ્રકારના વ્યાધિને દૂર કરવાનું સામંથ્ય કુશળ
વૈદ્યમાં હોય છે તેવું પતિતોને પાવન કરવાનું સામંથ્ય તારામાં હોય
એમ દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મારો પોતાનો
જાતિ અનુભવ થાય નહિ ત્યાંસુધી તું પતિતપાવન છે, એવું તું
ભલે કહેતો ફરે પણ તારા કથનમાં કોણ વિશ્વાસ કરવાનું હતું ?

૧૨૭૫-હે દેવ ! તારી પાસે જે સામંથ્ય અગાઉ હતું તે
આ વખતે કેમ કાંઈ પોતાનું ખાણી જતાવતું નથી ? કે પછી તું
હવે જાળહીન જાની ગયો છે ? હે ગોવિન્દ ! તારા હાથમાં ગદા,

સુદર્શન ચક્ર વગેરે જે આયુધ હતાં તે તું ખોઈ આવ્યો તેની તને હવે શરમ આવે છે, તેથી તું આવો શક્તિહીન બની બેઠો છે? મને તો હવે એવું લાગે છે કે મારાં સચિત કર્મોના બળ આગળ તું હારી ગયો અને તે તારા કરતાં વધારે બળવાન છે એવું સાબિત થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જ્યારે તારે હાથે મારો ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી ત્યારે તારા પેલા ગિરુદનો શો ઉપયોગ રહ્યો? માટે હવે તું તારું ‘દીનાનાથ’ એવું જે નામ છે તેનો ત્યાગ કર.

૧૨૭૬-પાણીનો સ્વભાવ એવો છે કે આપણે આપણી બુદ્ધિ, બળ અને બલતમહેનતથી જે દિશા તરફ તેને વાળીએ તે દિશા તરફ તે વહી જાય છે, એમાં પાણીનું કાઈજ ચાલતું નથી. તે તો જે તરફ જમીન ઢાળવાળી હોય તે તરફ એકદમ વહેવા માટે છે. એક વાર અષ્ટલ અને મહેનતનો ઉપયોગ કરીને પાણીનો ઠાંસ તૈયાર કર્યો એટલે પછી પખાલ વડે, કેશ વડે કે જેના વડે પાણીને ઉલેચવું હોય તેના વડે ઉલેચી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ પાણી જે બીજના વાવેતરમાં સીંચીશુ તે બીજના જેવાજ પાક કુદરતી રીતે તૈયાર થશે.

૧૨૭૭-પાણીમાં તરશને મટાડવાનો શુભ નહેલો છે, તેથી કરીને પાનાર નાનો છે કે મોટો, દુષ્ટ છે, પાપી છે કે ચોર છે, તેનો વિચાર પાણી કરતું નથી તે તો સર્વને એક સરખોજ સ્વાદ આપે છે અને તેની તૃષ્ણા મટાડીને તેને શાત કરે છે તરસ્યો માણસ પાણીની પાસે જાય તો તું દહાડે પીજે અને રાત્રે પીશ નહિ એવું પણ પાણી તેને કહેતું નથી. તે તો સૌને આઠે પહોર, જ્યારે પીએ ત્યારે, શાંતિપ્રદાન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે વળી પાણી પીવાનાં વાસણનો પણ વિચાર કરતું નથી;

કોઈ પણ ધાતુના વાસણથી પીઓ અથવા માટીના વાસણથી પીઓ, ગમે તેનાથી પીઓ પણ તેનો સ્વાદ એકનો એકજ.

૧૨૭૮—કોઈ મારી પાસે આવીને મને પીએ એવી પાણીને ઇચ્છા હોતી નથી, તેમ કોઈ પણ પીવાને આવે તો વળી આ ક્યાંથી આવ્યો એવો તેને સંકેત પણ થતો નથી. વળી તેને જ્યાં કોઈ લઈ જાય ત્યાં તે આદ્યું જાય છે અને તેને જેમ રાખે તેમ રહે છે. એકજ ખેતરમાં શેરડી, ડુંગળી અને એવી એવી જુદા જુદા સ્વાદવાળી વસ્તુઓ વાવીએ અને તેમને પાણી સીંચીએ તો પણ દરેક વસ્તુનો રસ, કોઈનો ગળ્યો, કોઈનો કડવો, કોઈનો તીખો, તે તે વસ્તુમાં રહીજ જાય છે અને એક વસ્તુની ગંધ અથવા તેનો સ્વાદ બીજી વસ્તુના સ્વાદ અથવા ગંધમાં લળી જતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે હરકોઈ મનુષ્ય પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ પાણી દ્વારા સુખ અથવા દુઃખ ગમે તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૨૭૯—હે અનંત! પૂર્વકાળમાં જે જે લોકો તરી ગયા છે તે ગંધાજ પોતપોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા ધર્મની કમાણી કરીને તરી ગયા છે; તેથી કરીને મેં સૌનો ઉદ્ધાર કર્યો એવી જે તું બડાઈ કરે છે તે મને સાચી લાગતી નથી; એનું કારણ એ છે કે જે કોઈ તને અનન્ય ભાવથી લગે છે તેનો તું અનન્ય ભાવથી અંગીકાર કરે છે. જેમ કોઈની પાસે કાંઈ ઉછીનું લીધું હોય અને તે તેને પાછું આપીએ તો આપણે તેના ઉપર કશો પાક કર્યો કહેવાય નહિ, તેમ કશો ધર્મ કર્યો એવું પણ કહેવાય નહિ; તેવી રીતે તે લોકોને તાર્યા એમાં તે પણ કશું વિશેષ કયું નથી; પણ હે પાંડુરંગ! મારા સરખો કોઈ પાતકી એકદમ તણાયો જતો હોય અને તેને તે તાર્યો હોય એવો એક પણ દાખલો તારી પાસે હોય તો બતાવ. તુકારામ કહે છે કે હે પતિતપાવન!

તારા નામ પ્રમાણે તું કામ કરે છે એવું પણ મને તો જરાય દેખાતું નથી; ત્યારે હવે તું કેવો છે તે તારા પોતાના મનમાંજ સમજ લેજે.

૧૨૮૦-હે દેવ ! તારા સિવાય હું બીજા કોને મહેણાં-ટોણાં માફ ? અને કદાચ માફ તો તેને સાંભળે પણ કોણ ? તારા સિવાય માફ પોતાનું કહેવા જેવું બીજું કોણ છે તે તું મને કહે; આવું છે છતાં પણ તે મને તારાથી વેગળો અને દુઃખી કરી રાખ્યો છે ! આમ કરીને તે મારો એકદમ ત્યાગ કર્યો છે ખરું ? હું તને બોલાવું છું તે તું સાંભળે છે અને છતાં તું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે અને મને જોઈને તું તારા મોઢા ઉપર આડું લગડું ઢાંધી દે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું અને હું બેઠે એકજ ગામના રહેવાશી છીએ અને છતાં પણ તું મારી આવી ઠગાઈ કરે તેથી મારા જીવને ઘણું લાગી આવે છે.

૧૨૮૧-હે દેવ ! તારી વિનંતિઓ કરતાં કરતાં તો માફ ગળું બેસી ગયું અને માફ હૈયું શુષ્ક થઈ ગયું. માફ આયુષ્ય આમ વ્યર્થ વહી જાય છે એમ જાણીને મારા મનને હવે ધીરજ રહેતી નથી. હે દીનજનોના બેલી પાંડુરંગ ! મને તારવાની હજી પણ તારા અંતઃકરણમાં કેમ ઊલટ પેઢા થતી નથી ? દ્રવ્ય તો મારી નજરે પથ્થર જેવું દેખાય છે અને અદ્ર પ્રકારના લોગના ઉપચાર મારા શરીરને ઝેર જેવા દુઃખદાયક લાગે છે. જો હરિ ! મારાથી કાંઈ અપરાધ થયા હોય તો તું મને માફ કર અને તું મને આલિંગન દઈને તારા પ્રેમનું સુખ અપાડ. મને તારું રૂપ જોવાની ખરેખરી તાલાવેલી લાગી છે. તે તાલાવેલી સાધારણ નથી, પણ સદાકાળ અંતર્ગાહ એક સરખી રીતે વ્યાપી ગયેલી છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! હવે તો તારા ચરણો,

આશ્રય લેવો એજ મારે માટે એક ઉપાય રહી ગયો છે; કારણકે તે સિવાય હું ખીજું કશું જાણતો પણ નથી.

૧૨૮૨-મોટાં મોટાં લોકડાંને કોચી નાખવાનું કામ ભમરા-ને માટે ઘણુંજ સહેલ છે; પણ તેજ ભમરો કમળના જેવા એક ફૂલને નથી કોચી શકતો અને કમળ ગિડાઈ જાય છે ત્યારે તે તેની પાંદડીઓની વચ્ચેમાં કેદ પુરાઈ રહે છે. તેમ થવાનું કારણ એવું છે કે પ્રેમનું બંધન કાંઈ કરતાં પણ છૂટતું નથી. છોકરું પોતાના પ્રેમના બળથી બાપને વળગી પડીને તેને બેઠલો ઉઠાડે છે. તે બાપ બળવાન હોવા છતાં બાળકના પ્રેમ આગળ તેનું કાંઈ જોર ચાલતું નથી અને નાના બાળકથી હારી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેવીજ રીતે ભક્તોના શુદ્ધ ભાવના જોર આગળ નિરાકાર દેવ પોતાની હાર કબૂલ કરીને સાકાર બની ગયો છે.

૧૨૮૩-અમુક ભાવિક માણસ હોતો, તેની આગળ ભલભલા બળિયાઓનું પણ કશું જોર ચાલતું ન હતું. તે ભાવિક માણસ દેવના ઉપર પણ પોતાનું બળ અજમાવતો હતો. ભાવિક ભક્તોના સિવાય પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવનાર દેવની પાસે ખીજે કોઈ હોતો નથી. ભાવિક ભક્ત તેને જે ઠેકાણે બેસવાનું કહે ત્યાં દેવ પોતાનું તમામ સામર્થ્ય એક બાજુએ રહેવા દઈને ભક્તને વશ થઈને તેની બતાવેલી જગ્યાએ જઈને બેસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ જે ઠેકાણે રહે છે તે ઠેકાણે તેને કોણ જોઈ શકે છે ?

૧૨૮૪-હું લલે ગરીબ છું પણ મારા ભાવના બળ વડે ઘણાજ આનંદમાં રહું છું. મારું ચિત્ત સદાકાળ સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને મારા ઉપર બીજા કોઈની સત્તા ચાલતી નથી. નાના પ્રકારના કુતકો પૈકી કોઈને મારી પાસે આશ્રય મળતો નથી; કારણકે તેમને પ્રવેશ કરવા જેટલો પણ મારું મન અવ-

કાચ આપે ત્યારે ને? તુકારામ કહે છે કે મારી સમગ્ર પ્રવૃત્તિ પાંદુરંગના સ્વરૂપની સાથે યોગ કરવા પૂરતીજ હોય છે અને મારા ઉપર તેમની સત્તાનુંજ એકછત્રી રાજ્ય આવે છે.

૧૨૮૫-મારું મન મારી સત્તાના દાળ નીચે રહે છે, તેથી કરીને હું તેને વિઠાણાની આણુ દઇને જે સ્થિતિમાં રહેવાની આજ્ઞા કરું છું તેજ સ્થિતિમાં તે રહે છે. તેને હું જે જે આજ્ઞાઓ કરું છું તે તે આજ્ઞાઓને તે માથે ચઢાવીને તે મુજબ વર્તતું રહે છે. આવું થવાથી વિધય-વિધયીને લગતી અનેક પ્રકારની ભાંજ-ગટોમાં પહેલાં મારું મન દોડદોડા કરતું હતું, તે દોડાદોડ હવે શમી ગઈ છે અને ફરીથી વધવાનો સંભવ પણ દેખાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે મનનું આસ્તિકપણું અને નાસ્તિકપણું એટલે શું તે હવે મને સમજાઈ ગયું.

૧૨૮૬-હે દેવ ! હું ખાઈ છું, પીઈ છું, લેવડદેવડ કરું છું અને સંસારને લગતા તમામ વ્યવહાર કરું છું તો ખરો, પણ તે બધાને તારે નામે જમા કરતો જાઈ છું. આથી કરીને કોઈ પણ બાબતની ચિંતા કે જવાબદારી હું મારા માથા ઉપર રાખતો નથી અને રાજાનાં કામોનો હિસાબ મારી પાસે રહેતો નથી; આમ હોવાથી મારી પાસે અમુક છે અને અમુક નથી એવું તને કહી દેવાનુંજ કામ મારું છે. એ ઉપરાંત મારે માથે બીજા કોઈજ કામની જવાબદારી હું મુઢલે રાખતો નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં મારો બધોજ ભાર તારા માથા ઉપર નાખી દીધો ત્યારથી મારે ચિંતા કરવાનું કશું કારણ રહ્યુંજ નથી.

૧૨૮૭-મારા માથા ઉપરથી મેં તમામ બાબતોની જવાબદારી ઉતારી નાખી તે ઘણુંજ સાચું કયું. અનેક જાતની ફિકર-ચિંતાઓના ડુંગર જેવડો ભાર હું મારે માથે લઇને ફરતો હતો,

તે બધે બોલે મારા માથા ઉપરથી જિતરી જવાથી મને હવે નિરાત થઈ ગઈ છે નક્ષત્રા તો ધૂળની ધૂળ અને તે છતાં રાત દહાડો કામકોથાદિ વિકાર મને સતાવ્યાજ કરતા હતા તે પીડા પણ ટળી ગઈ તુકારામ જહે છે કે મારી તમામ પીડાઓનો અંત આવી ગયો છે અને રોજ જીંદીને જે ખટપટ કરવી પડતી હતી તે પણ હવે કરવી પડતી નથી

૧૨૮૮—પૂર્વજન્મોના સચિત કર્મોને તો ભોગવી નાખ્યેજ છટકો છે, એમ જાણીને ભોગવી ભોગવીને તેમનો ક્ષય કરી નાખવો અને નવા કર્મો કરવા નહિ આવું કરીને હું હવેથી મારી મૂળની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમા દૃઢ થઈને બેસી રહું છું આજથી હું હવે બીજા નોઈની આકરી કરનાર નથી આજસુધી તો હું વિષ યેન્છા અને કામનાઓના હાથમા ફસાઈ ગયો હતો, તેથી કરીને મને રાતદિવસ જરાય ચેત પડતું ન હતું તુકારામ કહે છે કે હવેથી મારી પરાધીનતાના દહાડા પૂરા થયા અને આજથી હું મારી ઇચ્છા મુજબ અને મારી પોતાનીજ સત્તા મુજબ વર્તણૂક કરવા સ્વતંત્ર બની ગયો છું

૧૨૮૯—આપણે જે ગામમા રહેતા હોઈએ તેના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખવો નહિ આવું કરવાથી આપણે આપણા હાથ માની વસ્તુનો ઉપભોગ કરી શકીશું અને આપણા મનને કોઈ પણ જાતનો આઘાત પહોંચશે નહિ હે હરિ ! હું તો તમારાજ ગામમા વાસ કરીશ, તમારીજ મોટાઈના વખાણ કરતો રહીશ અને હું તમારોજ છું, તમારોજ છું એવું મોઢેથી કહેતો રહીશ તુકારામ જહે છે કે પોતાના સેવકને તુકસાન થવા ન દેવું એ ઉત્તમ નીતિ છે

૧૨૯૦—હે દેવ ! તમે માગે અગીયાર કર્યો છે, એવી મને

પાકી ખાત્રી શી રીતે થાય ? આ મારા દેવ ! મને પોતાને તો એવો કશોજ અતુભવ થતો નથી. વિચાર કરી જોતાં મને સમજાય છે કે હું જેવો પહેલાં હતો તેવો ને તેવોજ હજી પણ છું. મારી પારમાર્થિક ઉત્પત્તિ ન કરતાં તમે મારા લૌકિક મુખમાં શા માટે વધારો કર્યો ? પુષ્કળ રત્નોની પોટલી બાંધીને તેમનો માલિક તેમને પોતાને માથે લઈ લઈને ફરે અને તેથી કરીને તેને જેવી ફિકર-ચિન્તા થયા કરે તેવીજ મારી હાલત તમે મારા માથા ઉપર લૌકિક મુખનો બોલો લાદીને કરી મૂકી છે. તુકારામ કહે છે કે બ્યાંસુધી મારો હૃદયપલટો થાય નહિ ત્યાંસુધી તો તમે આવું કરીને મને બિલકો ફસાવી માર્યો છે એવુંજ મને લાગ્યા કરે છે.

૧૨૯૧-લોકો એક બીજાની સાથે નિષ્કપટ ભાવથી બોલે ત્યારેજ તેમનું કથન સત્ય હરે છે. હે પાંડુરંગ ! આ વાત શું તમને ખુદ્દી કરીને કહેવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારા પોતાના મનની અંદરજ સમજી જાઓને ! બોજન પીરસતી વખતે પીરસનારને જમનારના મનના ભાવની જાણ હોય તો તેથી કરીને તેને કયી વસ્તુ ઘણામાં ઘણી લાગે છે તે પીરસનાર સમજી જાય છે. એમ થવાથી તેજ વસ્તુ લઈને તે જમનારના તરફ પ્રેમપૂર્વક પીરસવાને સાડું દોડી જાય છે. એવીજ રીતે પીરસનારના પ્રતિ જમનારનો પણ પ્રેમ હોય તો તે પીરસેલી વસ્તુને પ્રેમથી જમતો જાય છે. આ એક પ્રેમનું ઉદાહરણ થયું. તુકારામ કહે છે કે એવા પરસ્પર આદરસત્કારનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંત આપી શકાય છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતમાં આત્મ તિક્તા હોવાથી સાચાં હોય છે અને કેટલાંકમાં લૌકિક પણાની ગંધ વધારે પડતી હોવાથી ખોટાં દીસે છે.

૧૨૯૨-ભાવિક લોખા ભક્તોની સ્થિતિમાં કદી કશો ફેરફાર થતો નથી. બીજા કેટલાક એવા હોય છે કે તેમના પુણ્યોનો

ક્ષય થઈ જવાથી તેઓ પોતાની સ્થિતિમાંથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. વિષ્ણુના ભક્તોનેજ એક વર્ગ એવો છે કે જેઓ ગર્ભવાસનાં દુઃખને કદી જાણતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે વિકોળાનું નામ ઉત્તમ હોવાથી સત્ય છે.

૧૨૯૩-હે મારા મન ! આજે હું તને જે કાંઈ કહું તે તું ધ્યાન દઈને સાંભળ. હું તને એવું કહેવા માગું છું કે તારે પંઠ-રપુર જવું અને ત્યાં ઈટના ઉપર પગ માંડીને ઊભા રહેલા શ્યામસુંદરનાં દર્શન કરવાં. જો તું નિત્ય રામ, કૃષ્ણ, હરિ, ગોવિન્દ, એવાં નામનો જપ કરીશ તો તું મને જે કામ સોંપીશ તે હું પણ કરીશ. તું સંતોના ચરણને વંદન કર અને હરિકથા કરવામાં ઉદ્ધાસ રાખ. આટલાં વાનાં હું તારે શરણે આવીને તારી પાસે માગું છું. આટલા માટે તું એ યોગ્ય વસ્તુઓનું મને દાન દે. ભજન થતું હોય ત્યાં તારે ખૂબ પ્રેમભાવ સહિત નૃત્ય કરવું અને હાથ વડે તાળી ગળાવવામાં તત્પર રહેવું; વળી તારે તારા અંતઃકરણમાં ભરાઈ રહેલા તમામ મેલને કાઢી નાખવા એવું તુકારામ કહે છે.

૧૨૯૪-હરિ તો વૈકુંઠમાં એક ક્ષણવારને માટે પણ રહેતા નથી; તેમ શેષ, ગરુડ અને લક્ષ્મીની ત્રિપુટી પણ ક્ષીરસાગરમાં રહેતી નથી. ત્યારે તેઓ ક્યાં રહે છે ? જ્યાં વૈષ્ણવ ભક્તોનેા મોટો સમુદાય ભેગો થયો હોય છે ત્યાંજ હરિ દોડી જાય છે. હરિ પણ ઘણાજ ભાવિક છે. હરિ ભોળા છે અને ગુણસંપન્ન પણ છે અને કોઈ તેમના નામનો મોઢથી ઉચ્ચાર કરે તો તેમને ઘણું પ્રિય લાગે છે. તપ, વ્રત, દાન વગેરે મોટાં મોટાં સાધનોથી પણ જે દેવ સંતોષતા નથી અને કોઈ પણ ઉપાયે જેમની પ્રાપ્તિ થવી ફલભ છે તે દેવ 'રામ, કૃષ્ણ, હરિ, ગોવિન્દ' એટલું કહે.

તાંમાંજ આપણી પામે ઢોડતા આવે છે, જેમના ઉદરમાં ચોદ-
ભુવન સમાઈ જાય છે તે હરિ પોતાના ભક્તોને ગળે વળગીને
તેમને પ્રેમાલિંગન ઢે છે અને તેમના પ્રેમનો તથા તેમની ભક્તિ-
નો તેમને યોગ્ય પુરસ્કાર આપીનેજ સંતુષ્ટ થાય છે. જે હરિ
રૂપરહિત અને આકૃતિરહિત છે તે નાના પ્રકારના અવતાર
ધારણ કરીને પોતાનાં હજારો નામનો સ્વીકાર કરે છે. તુકારામ
કહે છે કે આવા હરિ પોતે પોતાના ભક્તોના ઋણી છે એવું
માન્યા કરે છે. શાસ્ત્રપુરાણાદિ ગ્રંથમાં અથવા યોગીઓના
ધ્યાનમાં જે હરિ શોધ્યા જડતા નથી તે પોતાના ભક્તોનાં
કીર્તન પ્રસંગે જુગ પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરે છે.

૧૨૯૫-આપણે મહેલી અને સરળ વાટે ચાલ્યા બધું અને
મોઢથી વિકૃલતું નામ ગાતા ગાતા આપણે માર્ગ કાપતા બધું.
હું અને તમે બધા સૌ ખેલાડીઓનો સમુદાય ભેગા મળીને જુગ
આનંદ અને અટ્ટહાસ્ય સહિત હરિકીર્તન કરીશું. ચાલો, આપણે
ધરણપતાકા અને ગરુડચિહ્ન વડે આપણા કીર્તન સ્થળને શણ-
ગારીને શોભીતું કરીએ. તુકારામ કહે છે કે વૈકુંઠ જવાનો આ
રસ્તો ઘણો ચોખ્ખો અને ટૂંકો છે.

૧૨૯૬-મનુષ્યના આનંદથી માડીને બ્રહ્માના આનંદ સુધીની
જે જે ચંદતી-ઉતરતી આનંદની શ્રેણીઓ છે તે બધીજ અમારા
હૃદયની અંદર ભરપૂર પડી છે. અમારા આનંદમાંથી હરિનામ-
ચિંતનના પ્રેમના ઝોધ બારે વેગ સહિત પડી જાય છે. શ્રમ,
કૃષ્ણ, નારાયણ, એવાં નામના કીર્તનનાં અથાગ પૂર ચાલ્યા જાય
છે. તુકારામ કહે છે કે નામસ કીર્તનનાં પૂર ઐહિક અને પારત્રિક
એક કિનારાને છલાછલ ભરીને વધ્યા કરે છે.

૧૨૯૭-ચાહી-ચુગલી કરનારને જન્મ આપનારી મા

વ્યભિચારિણી હોવી જોઈએ. એવા ચૂગલીખોર લોકો સંતોના
છિદ્રોને કપટપુદ્ધિથી ખોળતા કરે છે. તેઓ કૂતરા છે એમ જાણવું.
સંતોએ જાણે તેમના બાપનું કાંઈ ખાઈ ખગાડ્યું ન હોય, એમ
તેઓ તેમના ઉપર દેવ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ
પોતાને મોઢથી એવાં વચન બોલે છે કે જેને પરિણામે તેમનો
પોતાનો જ વિનાશ થાય છે.

૧૨૯૮-જેને સાપ કરડયો હોય છે તે જીવેથી જ જાય છે,
પણ હુજૂનનું ટાકું તો સાપના ડાફા કરતાં પણ વધારે હાનિકારક
છે. આવું કૃત્ય કરવાથી એ હુજૂનોને શો લાભ થતો હશે?
ખધાજ લોકો તેમનાં મોઢાં ઉપર ચૂંકે છે. જેને વીછીએ ડાખ
માયો હોય છે તેને આજે શરીરે આગ બળે છે, પણ હુજૂનનો
ડાખ તો વીછીના ડાખ કરતાં પણ વધારે પીડાકારક છે. તુકારામ
કહે છે કે આવા હુજૂનો નરકમાં જઈને ત્યાંના ત્યાંજ સજ્યા કરે છે.

૧૨૯૯-સાકર અને ખાંડ એ ભેદ તો માત્ર નામનાજ છે,
બેઉના ગળપણમાં તો કશું વધતા-ઓછાપણું હોતું નથી. તેજ
પ્રમાણે હે પાંડુરંગ! અમારામાં અને તમારામાં શો ભેદ છે તે
કહો તો ખરા. દેહ સંબંધી બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરીને તેના વડે તમે
ખધા લોકોને હમેશાં ઠગતા આવ્યા છો. પગનાં સાંકળાં, હાથની
પહોંચી, નાકની વાળી અને ગજાની મોહનમાળા, એ બધાંજ
એક સોનાના જુદા જુદા આકાર માત્ર છે. એ બધાંને એક
ભટ્ટીમાં મૂકીને ઓગાળી નાખીએ, તો પછી તેમના જુદા જુદા
આકાર રહે ખરા કે? તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી પુરુષ સ્વભા-
વસ્થામાં પડ્યો હોય છે ત્યાંસુધી તેને સ્વભમાં થતાં લાભહાનિ
ખરાં લાગ્યા કરે છે. જગી ભિક્ષ્યા પછી લાભ અને હાનિ બેઉજ
મિથ્યા હતાં એવી તેને પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

૧૩૦૦-હે દેવ ! હું તમારા સ્વરૂપનો મર્મ જાણું છું. તમારા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ એટલે નથી રહેતા દેવ અને નથી રહેતા તેમના લક્ષ્મી. બધાજ લોક એક અલોકલાવમાં લીન થઈ જાય છે. જ્યાં મૂળમાં બીજજ નથી ત્યાં પછી તેનાં ફળ તો હાથમાં આવેજ શાનાં ? બહુરૂપીની પેઠે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા સંસારનો વેશ તમેજ ધારણ કર્યો છે ત્યારે તેમાં પુણ્ય કેવું અને પાપ કેવું ? સંસારમાં તમારા એકના સિવાય બીજું છે પણ શું ? જ્યાંસુધી અમે અમારું સત્ય સ્વરૂપ જાણ્યું અને અનુભવ્યું ન હતું ત્યાંસુધી તો અમને આ બધો તમારો સાચો લાગતો હતો. એકજ ઘરના એકજ ખૂણામાં અમારો અને તમારો બેઠોના વાસો છે, તેનો મર્મ ન સમજાયાથી અમારો આત્મલાવ અમે જોઈ બેઠા છીએ; પણ જ્યાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ એટલે તેની સાથે જન્મમૃત્યુનો અઘડો પણ પતીજ ગયો. તુકારામ કહે છે કે હું આ રીતે હરિની સાથે એક્ય લાવને પામી ગયો છું, તોપણ એકાંતમાં અને લોકાંતમાં દેવ અને લક્ષ્મી એવો પરસ્પર સંબંધ જોડી રાખવાની સગવડની ખાતર હું ફરીથી દ્વિતલાવનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને છું.

૧૩૦૧-ઓ મારાં મા ને બાપ ! હું તમારો નાનકડો બાળક તમારી આગળ વહાલમાં અને લાડમાં જે કાંઈ બોળડા-તોતડા બોલ બોલું તેના તરફ તમે ક્ષમાદષ્ટિથી જોશો. હે પુરુષોત્તમ ! તમારા અપાર મહિમાનું વર્ણન કરનાર હું કોણ ? મારું ગળું કેટલું ? તે બધું હું જાણું છું, પણ તમારા પ્રત્યેના પ્રેમના વેગને વશ થઈને મારાથી તે મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થઈ ગયું છે. પુત્ર અને તેના પિતા વચ્ચે એક પ્રકારનો મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય છે તો તેથી કરીને કોઈ વાર પુત્ર નિર્ભયપણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ આચરણ કરી બેસે છે. હે દેવ ! આ બધું તમને

કહેવાની જરૂર હોય ખરી? તમે બધું જ લાભો છો તો ખરા. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારા પ્રત્યે તમારો જે પ્રેમ અને મમતા છે તે ઝોછાં કરશો નહિ. આજ સુધી તમે મારા લાડકોડ પૂરતા આવ્યા છો, તે પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ પૂરતા રહેજો અને વળી તેના કરતાં પણ વિશેષ પૂરજો.

૧૩૦૨-મને તો જ્ઞાનાવસ્થાની ઘણીજ બીક લાગે છે. તેના કરતાં તો, હે નારાયણ! મારી પાસેથી એ બધું જ્ઞાન તું ખેંચી લે. હું તો તારા પ્રેમનો પાનો ધાવ્યા કરીશ અને લક્ષ્મીના આનંદમાં મહાદ્યા કરીશ. તારા પ્રેમની સાથે જેની સરખામણી કરી શકાય એવો પદાર્થ ત્રણે લોકમાં કોઈ છેજ નહિ. તારા લક્ષ્મીના સમુદાયને દક્ષ દહીં-ભાત ખાવામાં જે આનંદનો સ્વાદ મળે છે તે તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને માટે પણ દુર્લભ છે. અડધી ક્ષણ સત્સંગ કરવાથી જે આનંદનો લાભ થાય છે તેની તુલનામાં એક કલ્પયન્તનો સ્વર્ગવાસ પણ કશાજ હિસાબમાં નથી. સત્સંગ કરનારાઓની સમીપ ચોક્ષપદ તો હાય જોડીને દીનપણે આશ્રય માગવા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે તું મારો દેવ અને હું તારો લક્ષ્મી એવા આપણા સંબંધમાં જરા પણ ન્યૂનતા ન આવે એ દાન તું મને દે. અગાઉ અલેહ સંબંધને લગતું જે કાંઈ મારાથી ખોલી જવાયું તે મને ગમતું નથી.

૧૩૦૩-હે દેવ! મને હવે મારા દેહનું ભાનજ ન રહે એવું તમે કરો તો મારા ઉપર તમારો બેહદ ઉપકાર થાય. હે દેશિરાજ! એમ થવાથીજ મારા જીવને સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત થશે; આ વાત મને દીવા જેવી રૂપદ સમજાઈ ગઈ છે. મને મારી ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તની તમામ પ્રકારની વૃત્તિઓ સહિત સર્વતોભાવે તમારા ચરણ આગળ આશ્રયસ્થાન આપો અને મારું ચિત્ત મદાકાળ ત્યાં ને ત્યાંજ સ્થિર થઈને રહે તેટલા પૂરતો તેના ઉપર

તમારો ભપતો રાખો. આશા, તૃષ્ણા, ભય, ચિંતા, લજ્જા, કામ અને ક્રોધ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓની સાથેનો મારો સંબંધ કાપી નાખો. મારે તો તમારી એકજ જાળતને લગતું વરદાન માગી લેવું છે અને તે એટલુંજ કે સદાકાળ મારા મોઢામાંથી તમારું નામજ નીકળ્યા કરે અને મારો જાંઘો સમય સત્સંગતિમાંજ વ્યતીત થાય. જસ, મને આટલુંજ વરદાન આપો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારી ખાતે જહિરંગ સેવા ન કરાવતાં મને શુદ્ધભાવ સહિત તમારી અંતરંગ સેવા કરવાનું સુખ ભોગવવા દો.

૧૩૦૪-હે દેવ! તું જો કોઈ પણ કામ કરવાનું મન પર લે તો એવું કયું કામ છે કે જે તું ન કરી શકે? તું જાણુંજ કરવા સમર્થ છે એમ સંતો હમેશાં કહેતા આવ્યા છે; એટલા માટે હે દેવ! હવે તું મારો પક્ષ લઈને મારા યોગક્ષેમને લગતી સઘળી જવાબદારી તુંજ તારા માથા ઉપર લઈ લે અને મને આ સંસાર-સાગરની પાર ઉતારી દે. યોગ્ય પુણ્યકર્મ અને અયોગ્ય પાપ-કર્મ એ બેઉ એક બીજાની સાથે ગૂંચવાઈને એવું સળંગ કોઠડું બની ગયું છે કે મારી યુદ્ધિ તેનો ઉદ્ધેલ કરી શકતી નથી. મારી વાણી પણ એવી અદ્ય શક્તિવાળી છે કે તારા મહિમાનું વર્ણન કરવા જતાં તારો અપાર મહિમા જોઈને કુહિત થઈ ગઈ છે. આ પ્રશ્ન એવો ગ્રુહ્ય છે કે હું સૌને તેનો ઉત્તર પૂછતો ફરું છું, પણ તેમાં કોઈને સમજણ પડતીજ નથી; એટલા માટે હે પાંડુ-રંગ! હવે તો તુંજ મારી લજ્જાનું રક્ષણ કર. તુકારામ કહે છે કે મારા જીવે તો તેનાથી થઈ શકી તેટલી શોધખોળ કરી, પણ આખરે માત્ર એકજ વાતનો લેદ તેના જાણવામાં આવી શક્યો છે અને તે એ છે કે તને હસ્તગત કરવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે તારા નામનું સ્મરણજ છે. આટલી એક વાત મારી સમજમાં આવી ગઈ છે.

૧૩૦૫-હે કેશવ! જે કોઈ મનુષ્ય પોતાને મોઢથી એટ-
લુંજ કહે છે કે હું પાંડુરંગનો દાસ છું તે મનુષ્યની મુસી-
ળત મારાથી ઉદાસીનપણે ભેઈ શકાતી નથી. તેને મદદ કર્યા
વિના મારાથી રહેવાતુંજ નથી. હે દેવ! જે માણસ તારી કથા
અને કીર્તન કરે છે તે મને ધણેજ વહાલો લાગે છે. જે માણસ
તારા નામનું કીર્તન શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે છે તેની આગળ હું
નિર્લજ્જપણે નૃત્ય કરીશ. મારે બીજા કોઈ જાતનાં સુખોપ-
ચાર ભેઈતા નથી. મારે એકજ વાતની સ્મૃત્તિ છે અને તે એ કે
હું વૈષ્ણવ ભક્તોના ઘર આગળ તેમના ઉચ્ચિષ્ઠ અન્નનું સેવન
કરનાર લિખારી થઈને જીવો રહું. તુકારાગ કહે છે કે હે દેવ!
હવે તમે યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરીને જેથી માફ હિત થતું
હોય એવું કાર્ય કરજો.

૧૩૦૬-હે દેવ! તારા ચરણ જે મારા ચિત્તની અંદર વસી
ગયા છે તે ત્યાં બેઠા બેઠા મને તારી પ્રાપ્તિનો મર્મ જતાવતા રહે
છે. અમને-જ્ઞાનચક્રુરહિત આંધળાઓને તારા ચરણ સિવાય
બીજું એક પણ આશ્રય સ્થાન છેજ નહિ. અમને પરમાર્થના
માર્ગ ઉપર થઈને દેવી રીતે દોરી લઈ જવા અને તેના ઉપરથી
અમને વિચલિત થવા ન દેવા તે કામ તું એકલોજ જાણે છે. હે
દેવ! મારા મનને સ્થિર કરવું અને મારી ઇન્દ્રિયોને શાંત કરી
દેવી એ કામ મારાથી થઈ શકે તેવું તો છેજ નહિ. જે કાંઈ
મારાથી એ દિશામાં થયું છે તે બધું તેજ કહ્યું છે. પાપપુણ્યનું
દન્ડચુક્ર, જેને પરિણામે ભેદરૂપી અધકારની આંધી આવી
જતી હતી તેનો અંત કરનાર અને મારા હૃદયને સત્ત્વ, રજસ અને
તમસ એ ત્રણે ગુણોના બંધનમાંથી મુક્ત કરનાર તુંજ છે. તુકા-
રામ કહે છે કે હે મારા દાતાર! આ બધો પ્રતાપ ખરેખર તારોજ
છે, તે હું તારો શરણાગત દાસ સારી રીતે જાણી ગયો છું.

૧૩૦૭-હૈ દેવ! હું ત્યાં જોઉં છું ત્યાં તું મારી જોડેજોડજા
આલ્યો આવે છે અને મારો હાથ પકડીને તું મને ખરે રસ્તે દોરી
જાય છે. હું પરમાર્થના માર્ગ ઉપર પગ માંડીને ચાલી શકું
છું તે તારા ટેકા વટેજ ચાલી શકું છું. તું મારી સાથે સાથે રહીને
મારા યોગદોષનો લાર વહન કરે છે. મારા મોઢામાંથી અમરતા
લવારાના જેવા આડાઅવળા ખોલ નીકળી જાય છે, તેમને પણ
તું જ ઠીકઠાક કરીને સરળ બનાવી દે છે. હૈ દેવ! એ દોષને
લીધે થતી મારી લજ્જતું તું નિવારણ કરે છે અને મને પ્રોત્સા-
હન દઇને નિર્ભય બનાવી દે છે. બધાજ લોકો-આખી
દુનિયા-મારા સખા અને સ્વજન સમાન બની ગયા છે તે પણ
તારોજ પ્રતાપ. તુકારામ કહે છે કે હૈ દેવ! તારા આનંદની રેલ
મારા અંતર્ગાંઘ્રી છુવનમાં ફેલાઈ ગઈ છે, તેથી કરીને હું હવે
આનંદસહિત ખેડું છું.

૧૩૦૮-અમારો હરિનામ-સ્મરણરૂપી ફસલનો ઘણોજ
સરસ પાક જીત્યો છે, તેથી કરીને હવે અમારા ઘરમાં સુકાળ થઈ
ગયો છે. તેજ પ્રેમાનંદનો સ્વાદ સદાકાળ હું ચાખતો રહીશ.
મને બધી બાળતની નિરાંત થઈ ગઈ છે અને મારી તમામ મુસી-
બતો અને ઉપાધિઓનો અંત આવી ગયો છે. હવેથી મારી
નજરે સર્વત્ર પાંદુરંગનીજ છબી દેખાયા કરે છે. આથી કરીને
આખા સંસારમાં આ માફ અને આ તાફ, એવા ભેદરાતને માટે
અવકાશજ રહ્યો નથી. મેં મારે અંગે હરિનામના બનાવેલા
તમામ અલંકાર ધારણ કર્યા છે અને તેથી કરીને મારાં અંગે-
અંગ સુશોભિત બની ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો
વિહોળાનો બાગ્યવંત દાસ છું તેથી કરીને મારે કોઈની આશા
કરવાનું કારણજ રહ્યું નથી.

૧૩૦૯-માલિકે આપેલી સત્તા વડે સ્વેચ્છ-લોકો જે પ્રમાણે

કામ કરે છે તે પ્રમાણે આખા સંસારનાં તમામ સાધનો મારી આજ્ઞાનુવર્તી થીનીને કામ કર્યાં કરે છે. સૂર્ય જેમ પોતાના પ્રકાશ વડે આખા જગતને અજવાળે છે અને છતાં તે બધી જાતનાં કર્મોથી અલિપ્ત રહે છે, તેમ હું પણ સૌ સાધનોથી અલિપ્ત રહું છું. મારે કહેવાની કે કરવાની કાંઈજ જરૂર રહી નથી; પણ વચનનીજ કિંમત ખૂબ વધી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે એ બધીજ પૂંછ મારે સ્વાધીન છે. જાકીના બીજા લોકો જન્મ-મૃત્યુની જંજાળમાં ગૂંથવાઈ પડેલા છે.

૧૩૧૦-હવે મારે સારૂ તમામ કાળ અને તમામ દિશાઓ શુભ થઈ ગયાં છે અને આજ સુધી જે કાંઈ અશુભ અને અમંગળ હતું, તે બધું મંગળનું પણ મંગળ બની ગયું છે. આત્મ-જ્ઞાનનો દીવો મારા હાથમાં આવી જવાથી અને આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થઈ જવાથી અજ્ઞાનરૂપી કાળી રાત્રિનો અંત આવી ગયો છે. તે રાત્રિ એવી ચાલી ગઈ કે હવે તેનું નામ-નિશાન પણ શોધ્યું જડતું નથી. હઃખથી સુખ વિપરીત છે તે પણ હવે હું પારખી શકતો નથી; કારણકે મારે મન હઃખજ સુખરૂપ બની ગયું છે. જે અહિતકર્તા હતાં તેજ હવે મને હિત-કારક રૂળ આપવા લાગ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો મને તમામ જીવજંતુઓ ઉત્તમ અને શુભજ દેખાય છે.

૧૩૧૧-આ સંસારની અંદર એક માર્ગ પાપનો અને બીજો પુણ્યનો, એવા બે માર્ગ આલ્યા બાંધે છે. પાપમાર્ગે જનારાઓ અંતે નરકમાં જઈ પહોંચે છે અને પુણ્યને માર્ગે આલનારાઓ-નો આખરનો સુકામ સ્વર્ગમાં થાય છે. જમનારાઓની પાછળ ભૂખ અને ભૂખની પાછળ ભોજન એમ એક બીજાની પાછળ નિત્ય આલ્યાં આવતાં જણાય છે, તેમ સ્વર્ગ અને નરક એકની

પાછળ એક એમ આદ્યાંજ આવે છે. કૃપાના રેટમાં ગોઠવેલાં ઘડિયાં પૈકી એક ભગતું જાય છે ત્યારે બીજું ઠલવાતું જાય છે અને એ પ્રમાણે ઘડિયાંની હારમાળા ભરાતી ને ઠલવાતી ક્યાં કરે છે, તેમ પાપપુણ્યાત્મક કર્મોરૂપી રેટની અંદર જન્મ-મૃત્યુની પર પગ ચાલુજ ગહે છે. તુકારામ કહે છે કે હું પોતે તેની અંદર ખેતું છું તો ખરો, પણ એ ખેલમાં મેં મારી ખુદ્દિ પરાયી રાખી નથી

૧૩૧૨-અંકભાગા નદીને કિનારે વિઠાળા અને રણુમાઈ આનંદમાં ખિરાળે છે. તેઓ બેઠે અમારાં દિલોલન રનેહી-સંબધીઓ છે. મારા ચિત્તની અંદર અહોરાત્ર તેમનોજ વાસ છે; એમ હોવાથી તેમનું દર્શન કરવાની મને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી છે. જે સુખ, જે આનંદ અને જે સુવિધા વૈકુંઠમાં નથી, જે સ્વર્ગલોકવાસી દેવોને પણ દુર્લભ છે, તે સુખેશ્વર મારી પાસે હાજર ને હાજર છે. જેના નામસ્મરણથી પાપ, દુઃખ અને લયનો નાશ થઈ જાય છે તે વિકૃત મારા પિતા છે અને રણુમાઈ મારી જનેતા છે. જેમના વડે માગ જીવનો જન્મ થયો છે તેમનાં નામામૃતની ધારા હું માગ ગળામાં રેડયા જ કરું છું અને વાર-વાર તેમનુંજ ધ્યાન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે પંઢર-પુર જવાના રસ્તા ઉપર મારી આખો સદાકાળ ચોટેલી ને ચોટેલી રહેવાથી થાકી જવા આવી છે

૧૩૧૩-કૃપાનિધિ પાહુરગ મને ક્યારે આણું મોકલશે અને પોતાની પાને તેડાવી લેશે ? તેમના વિયોગની વેદનાથી મારું હૈયું ફાટી જાય છે અને એક ઘડી જાય છે તે મને જીગ જેવી લાખી લાગે છે તેમના ગામથી કોઈ આવે છે તો તે મને ઘણોજ વહાલો લાગે છે હું તેના ઉપર મારો જીવ ઝોતારી દઉં

એવું મને થાય છે. દરરોજ પાંડુરંગનાં દર્શન કરવાની મારી ઉત્કંઠા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, તેથી કરીને હવે ક્રિયમાણુ કર્મનો સંચય કરવા ઉપરથી મારું મન ઊઠી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે પાછલાં સંચિત કર્મ જે મારે નામે જમા થયાં હશે, તે તેમની મેળે એક દિવસ પૂરાં થઈ જશે. તેમને વિષેની ખટ-પટમાં પડવાની મારે કશી જરૂર નથી.

૧૩૧૪-મારા પૂર્વ જન્મોમાં મેં જે જે વિધિનિયમોનું પાલન કર્યું હશે તે આજે ફળદાયી નીવડ્યા છે એવું આજે મને ધરાધર સમજાઈ ગયું. તે જ્યાં પુણ્ય કર્મોનું મને સામઢું, ફળ એ મળ્યું કે મારા ચિત્તને દેવના નામનો ભારે સ્વાદ લાગી ગયો અને તેમના ચરણનો આશ્રય લેવામાં હું પાર વિનાનું સુખ અનુભવવા લાગ્યો. મેં મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો તેની આજે સાર્થકતા થઈ ગઈ અને આગળ ઉપરના ગર્ભવાસની પીડા ટળી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે આવો લાભ મને એકદમ મળી જવાથી હવે મારે મારે કશુંજ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.

૧૩૧૫-શ્રીહરિનું નામ કંઠમાંજ સ્થિર થઈ રહે એજ એક હિત છે એમ જાણવું. તેના વડે દેહીને દેહભાવનું જ્ઞાન રહેતું નથી. સૌ ધર્મોમાં આ એકજ ધર્મ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીહરિની પ્રાપ્તિની આજ એક આળાદ ચાવી છે અને એના વડેજ સંચિત કર્મોના અતિ વિશાળ સમૂહનો નાશ થઈ જાય છે. શ્રીમંત પાંડુ-રંગના ચરણ આગળ ચિત્તને સ્થિર કરી રાખવું, નેત્રમાં તેમના રૂપનું ધ્યાન જડી રાખવું અને હૃદયની અંદર તેમના પ્રતિ પ્રેમના વેગને પોષણ આપવું; એવું કરવાથી તુકારામ કહે છે કે, જેમ ગંગાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને તેની પાછળ બીજો પ્રવાહ ગાદ્યોજ આવે છે અને એમ થવાથી ગંગાની ધારા

વળાંક વહ્યા કરે છે, તેમ ઉપર સુગળ આચરણ કરનારને દેવનું અખંડ અનુસંધાન થયા કરે છે.

૧૩૧૬-હે દેવ! મારા મનમાં જે પ્રેમની ઇચ્છા જોર કરી રહી છે તેને જો તમે પૂર્ણ કરવા ચાહતા હો તો મને મારી સ્વભાવિના મનુષ્યનો સમાગમ કરાવી દો. જેનું અંતઃકરણ પ્રભુ-પ્રેમથી ભરપૂર હોય એવા મનુષ્યના સમાગમની મને ઇચ્છા છે. એ ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, તેથી કરીને મારા જીવને ઘણીજ તાલાવેલી થયા કરે છે મને તેવા પુરુષનો સમાગમ ક્યારે થાય તેની મારા આતુર નેત્રો રાહ લેવાજ કરે છે. એવા વૈષ્ણવ ભક્તને જો હું એક વાર આલિંગન દઉં તો આ મારો જન્મ સફળ થાય તુકારામ કહે છે કે, જે દહાડે મને એવા ભક્તનું દર્શન થશે તે દિવસને હું સુવર્ણદિન માનીશ, પણ એવા પ્રેમી ભક્તના સમાગમનું સુખ લોગવીને હું તૃપ્ત થાઉં તે શુભ દિવસનો ઉદય થતા ગુધી હું ગોપાળનું નામસ્મરણ કરીને મારા મનને શાંતિ પમાડવા કરૂં છું.

૧૩૧૭-હરિઠ્યામૃત એજ માત્ર જીવન છે, તેવી રીતે મતોનો સમાગમ કરવો એ પણ માત્ર જીવન છે સતજનોની મહાગીમા તેમની સાથે એક પક્ષિમા બેસીને હું નામામૃતનું લોજન કરૂં છું અને તેમના શબ્દેશબ્દમાથી ટપકતા રસના માધુર્યનો સ્વાદ હું આપ્યાજ કરૂં છું, તેમ કરીને હું પરિતૃપ્ત થઈ ગયો છું અને મને તૃપ્તિસૂચક ઓડકાર પણ આવ્યા કરે છે, વળી મારી વાણીમાથી જે અનુભવેલા ભગવતચિંતનજનિત પ્રેમાનંદના ઉદ્ગાર પણ વારવાર નીકળતા રહે છે તેમ કરવાથી પરમાત્મ-સ્વરૂપની ભાવનાની ઉત્તમ ફસલના મારા ધરમા ઢગલા થઈ ગયા છે અને એ ઢગલા વધતાં વધતાં દેહ આકાશ સુધી

પહોંચી ગયા છે અને હવે તો આકાશ પણ ભરાઈ જવાથી ખાલી જગ્યાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે એ ઢગલાઓ એવા પાર વિનાના છે કે તેનું કોઈથી માપ ઠાઠી શકાય એમ છેજ નહિ; એમ હોવાથી માપવા જનારાઓ હારી થાકીને માપવાનું કામ છોડી બેઠા છે.

૧૩૧૮—મેં મારા જીવવાવનું ગલિદાન ચઢાવીને જે ધન-ભંડાર હસ્તગત કર્યો છે તે એવો અખૂટ છે કે તેનો ગમે તેટલો છૂટે હાથે વ્યય કરતાં પણ કદી ખૂટી જનાર નથી. મારાં જે પૂર્વ જન્મોનાં સંચિત કર્મોનો ભંડાર હતો તેનો મેં ક્ષય કરી નાખ્યો અને નવાં વધવા ન પામે તે વાસ્તે ગંધ ગાંધી લીધો. તેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ મેં ચતુરાઈથી શ્રીહરિના સ્વરૂપને પધરાવી દીધું; તેથી ઠરીને હવે મારે માટે શીતઉષ્ણ, સુખદુઃખ ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોની ખીડા રહી નથી. એક હરિના રૂપ વડે મારું અંતર અને ગાદા બધુંજ સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર બની ગયું છે. એકજ બીજના દાણામાંથી તેના અંકુર કૂટે છે; તેમાંથી થડ, શાખાઓ, પાંદડાં અને ફુલફળ બધાં કમવાર પેદા થાય છે. એ મૂળ બીજ જો કોઈના હાથમાં આવી જાય તો તે બીજમાંથી પેદા થનારાં બીજાં બધાં પરિણામોના ઉપર પણ તેનો અધિકાર બેસી જાય છે અને તે બધાં પરિણામોનો જો તે નાશ કરવા ધારે તો તે સહજમાં કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જો એક નામરૂપી બીજનોજ સ્વાદ લાગી ગયો હશે તો તેમાંથી બીજાં ઘણાંય બીજનો વિસ્તાર થતો જશે અને તેઓ પાછાં લય પણ પામતાં જશે.

૧૩૧૯—મેં તો મારે છેડે ભક્તિભાવ બાંધી રાખ્યો છે અને આ સંસારરૂપી બજારમાં “કોઈ ખરીદનાર છે કે?” “કોઈને ભક્તિભાવ બેઠ્યો છે કે?” એમ કહીને લોકોને સાદ પાડ્યા

કરું છું. પરમાનંદરૂપી સુખની પીઠમાં હું મારી દુકાન ખોલીને બેઠો છું અને મારી ગોદામમાં મેં રામનામરૂપી માલ જથ્થાબંધ ભરી રાખ્યો છે. એ નામ અતિ સુખદાયક છે અને સર્વના સારરૂપ છે. તેને શ્રદ્ધા કરનારને કશા દામ ખરચવા પડતા નથી. એ નામરૂપી માલ મેં સૌને સંસારસિંધુની પાર લઈ જવાને સારૂ યોગ્યંબંધ ભરી રાખ્યો છે. આ અમારા માલનો અગાઉના જમાનામાં થઈ ગયેલા બાબ્યવાન લોકોએ પુષ્કળ સંગ્રહ કરી લીધો હતો. તુકારામ કહે છે કે એ માલમાં ઠશી ખોડખાંપણ નથી. તદ્દન ખરો માલ છે, તેનાથી કોઈ પણ જાતની હાનિ થવાનો સંભવ નથી; એટલા માટે એ તમારે એ માલ લેવો હોય તો પ્રથમ તમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરો.

૧૩૨૦-આકાશમાંથી વરસાદ વરસે છે તે પોતાના સ્વભાવને અનુસરીનેજ વરસે છે. પણ જેતરમાં પાક થવો ન થવો એ તો જેતરના માલિકના પ્રારબ્ધની વાત છે. જે બીજ વાવશે તેજ આખરે તેનાં ફળ લણશે. લાભ અને હાનિ એ તો દરેક વ્યક્તિના પોતપોતાના પ્રારબ્ધ અનુસાર થયા કરે છે. ધનવાન માણસ, સાધારણ સ્થિતિનો માણસ અને ચોર એવો ભેદ દીવાની આગળ હોતો નથી. દીવો તો દરેક જણને એક સરખુંજ અજવાળું આપે છે અને તે અજવાળાની મદદથી જેને જે કરવું હોય તે કરી શકે છે. કાગડાનો ખોરાક જાતવરનો મળે છે, તેતર પક્ષીનો ખોરાક કાંકરા છે અને રાજહંસનો ખોરાક મોતી છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા ભેદ થવાનું કારણ માત્ર દરેક પ્રાણીની પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન રુચિજ છે. જેના મનમાં જેવો ભાવ હોય તેને તેવું ફળ નારાયણ આપેજ છે.

૧૩૨૧-પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનાં મન, વાણી અને શરીર વડે

પોતાના પતિ તરફ જ પ્રેમ રાજે છે, તે રીતે દેવના પ્રતિ અનન્ય અને અળંગ પ્રેમભાવ સમર્પિત કરીને ધૈર્ય રાખ્યાથી તમામ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ચાતક પક્ષી પૃથ્વી ઉપરનાં જળાશયો તરફ નજર પણ કરતું નથી. તરશથી તેનું ગળું સૂકાઈ જાય છે અને કંઠે પ્રાણ આવી જાય છે, તો પણ તે તો ક્યારે વરસાદ વરસે અને તેનું એક ટીપું હું' શીલી લઉં', તેની જ એછી નજરે રાહ જોતું બેસી રહે છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં ખીલનારી પત્તિની રાત્રે ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતને ગ્રહણ કરતી નથી; પણ એ ચંદ્રનો ક્યારે અસ્ત થાય અને પાછો સૂર્ય ક્યારે ઉદય પામે તેની જ વાટ જોયા કરે છે. ગાય પોતાના વાછરડા સિવાય બીજાં વાછરડાને પોતાની પાસે આવવા દેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ઉપર અનન્ય પ્રેમભાવનાં જે ચાર દૃષ્ટાંત આપ્યાં તે પ્રમાણે જ હરિની સાથે પ્રેમ જોડવો જોઈએ અને પ્રાણ જાય પણ પોતાના ટેકને છોડવો નહિ; આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને કોઈ પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરશે તો તેની સાથે મારા વિઠોળા વાર્તાલાપ કરશે.

- ૧૩૨૨-જે કોઈ બધો સમય હરિનું નામસ્મરણ કરતો રહેશે, તેને સંધ્યા વગેરે ક્રિયા-કર્મોનાં બધાં જ ફળ મળી રહેશે અને તેના સંસારબંધનો પણ અંત આવી જશે. આ મુદ્દાની વાત ન જાણતાં જે લોકો બીજાં સાધનોની ખટપટમાં પડે છે, તેમાંના ઘણાખરા દેવનાથી દૂર રહી જાય છે અને તેમનો બધો શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જેને રામનામમાં દૃઢ વિશ્વાસ જાગી જયો છે, તેણે પોતાનાં તમામ સાંસારિક બંધન તોડી જ નાખ્યાં છે એમ માની લેવું. તુકારામ કહે છે કે જે ભાવિક ભક્તો હશે તેઓ તો નામસંકીર્તનદ્વારા કલિકાળનો પરાજય કરશે અને તેને નમ્ર બનાવીને પોતાને સ્વાધીન કરી દેશે.

૧૩૨૩-છ દર્શન, અઢારે પુરાણ અને ચારે વેદમાં વૈષ્ણવો-

ની કીર્તિનું વર્ણન કરેલું છે. હે ઐશ્વર્યના વાંચનારાઓ ! હે ધાર્મિક, પુણ્યવાન અને શાસ્ત્રના પંડિતો ! વૈષ્ણવના કરતાં કોણ મોટો છે તે મને ખતાવશો ? આઘ શંકરસ્વામી, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદ અને શુકદેવ આચાર્ય એમના જેવા મહિમાવાન ખીલ્લ કોઈ પેદા થયાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે એક હરિની ભક્તિ ખીલ્લ જ્યાં સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એ સિવાયનાં ખીલ્લ જ્યાં જે જે સાધનો છે તે માત્ર થાક ઉતારનારાં પરચુરણિયા કામ માત્ર છે.

૧૩૨૪-જેવું દેવ મારે મોઢેથી બોલાવે છે તેવું હું બોલી જાઉં છું. મારી જાતિ, મારું કુળ, એ જ્યાં કેવાં છે તે તમે જાણો તો છો. હે સંતજનો ! આ મારાં મા ને જાપ ! મુજ રંકના ઉપર ક્રોધ ન કરતાં, હું જે કાંઈ બોલું તેના તરફ ક્ષમાદ્રષ્ટિથી જોજો. મારી વાચાનું સંચાલન કરનાર દેવ છે. યોગ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ દેવું હોય અને તેમાં કયા કયા મર્મ રહેલા છે તે જાણું મને દેવજ સમજાવે છે એમ જાણજો. તુકારામ કહે છે કે મારા ઉપરના અપરાધ તમે મનમાં ન લેતાં, મને તમારા ચરણ આગળ સ્થાન આપજો.

૧૩૨૫-હું તો સંતોના ઘરનું કામકાજ કરનારો તેમનો સેવક છું; તેથી તેમનાં જારણાં આગળ અથવા તેમનાં આંગણામાં આજોડું છું; તેમ કરવાથી સંતોની ચરણરજનો મારા અંગે અંગને સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થવાથી મારી બેતાળીશ પેઢીન પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. સંતો જ્યારે લોજન કરી રાં છે ત્યારે હું તેમનાં એકાં પતરાળાં એકાં કડું છું અને તેમ વળગી રહેલું એકું અન્ન સાંભરી લઈને હું તેના કોળિયા ભાં છું. તુકારામ કહે છે કે એ સિવાય ખીલ્લું કશું હું જાણતો નથી. મારા મને તો એનેજ સાર વસ્તુ માની લીધી છે.

૧૩૩૦-હું જે આનંદ માણી રહ્યો છું, તેનું મૂળ જરૂરું મારે હાથ લાગી ગયું છે. તેની માપણી કરનારા મપારાઓ દુનિયામાં છેજ નહિ. એ આનંદનું માપ મોઢથી કરવા જતાં કયો માપનારો સફળ થયો છે? એનું માપ કાઢતાં કાઢતાં તો ફેટલોય કાળ વહી ગયો, પણ તેનો અંત કાઢવાની શક્તિ કોઈનામાં હોય એવું સાબિત થયું નથી. તુકારામ કહે છે કે આ બાળતનો તાળો બેચાડી દે એવો નર કોઈ પાક્યોજ નથી.

૧૩૩૧-ઓ માતા દેવ! હું જે કાંઈ બોલું છું તે તો તું આગળથીજ જાણતો હોય છે; કારણકે મારા અને તારા બેઠેના એકજ સામાન્ય અંશની અંદર તું તારી કીડા કરી રહ્યો છે. ભે એમજ છે તો પછી અમારે અમારા મનની હાલત તને કહી સંભળાવવાની જરૂરજ શી છે? તું આત્મારામ છે, અમારાં અંતઃકરણના બિંડામાં બિંડા સ્થળની પ્રવૃત્તિઓ તારાથી અજાણી નથી. હું જે કાંઈ લવારો કરું છું તે લોકો સમજે કે ન સમજે તેની પંચાતમાં પડવાનું મારે શું પ્રયોજન? તુકારામ કહે છે કે સૌના તાર એક બીજાની સાથે જોડાયેલા છે અને તે બધાનો સંચાલક એકલો શ્રીહરિજ છે.

૧૩૩૨-હો દેવ! મારા અંતઃકરણમાં જે જે જાવ ઉદય પામે છે તે બધા હું તારા ચરણ આગળ નિવેદિત કરું છું. હું તો બધો વળત મોઢથી તારું નાગસંકીર્તન કરતો રહું અને હૃદયમાં તારું ધ્યાન ધરતો રહું એટલું તારી પાસે માગી-લઉં છું. મને જ્યારે ભૂખ લાગશે ત્યારે હું હઠ કરીને તારી પાસે ખાવાનું માગવાનોજ. તુકારામ કહે છે કે હો પંઢરીનાથ! મારો બધોજ ભાર તારેજ માથે છે એમ જાણજે.

૧૩૩૩-જે માણસ પ્રતિજ્ઞાઓ કરે અને તે પ્રમાણે વર્તન

ન કરે, તેને લોકો લખાડ કહે છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી તેનો હે દેવ! તમે પોતેજ તમારા મનમાં વિચાર કરી જુઓને! તમે સમર્થ ઠર્યા એટલે તમને મોઢામોઢ ખરી વાત સંભળાવી દેવાની કોની હિંમત ચાલે? તમારો ફેંસલો તમે પોતેજ કરી લો એ ઉત્તમ છે. હે દેવ! આરંભમાં તમે જે જે વચનો આપેલાં તે તમે અને અમે બેઉ મળીને સાચાં પાડીએ ત્યારે તો ખરું. તુકારામ કહે છે કે આ બાબતમાં હું જે પાછો પડું તો તેમાં તમારી મોટાઈમાં બિણપ આવશે અને જે તમે પ્રભુ થઈને પાછા પડો તો તેમાં પણ તમારી મોટાઈને લાંછન તો છેજ.

૧૩૩૪-હે દેવ! હું અને તમે એક બીજાને મહેણાં મારવાની લડાઈ લઈ બેઠા છીએ, એ કદી ન બનવા જેવી વાત બની ગઈ છે; એટલે હવે તો હું તમારી સાથે ચઢી ચઢીને વઢીશ અને તમારા ખૂણાખોચરાનાં છિદ્રો ખોળી કાઢી કાઢીને તમારા ઉપર મહેણાંનો વરસાદ વરસાવીશ અને તેમ કરીને તમારાં મર્મ-સ્થળને વીંધી નાખીશ. તમે તમારે શરીરે કીંમતી પીતાંબર પહેયું છે અને મારી કેડ ઉપર એક કાચ્યાતૂચ્યા લૂગડાની ગાંઠ વાળી છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો હું તમને હરાવવાનોજ અને તમારી બરોબરી કરવાનોજ. તમે લખાડ અનેહુંય લખાડ; બેઉ એક બીજાને ટપી જઈએ એવા થઈને આપણે લઢીયું, ત્યારે લોકો કેવો તમારો ભેશે?

૧૩૩૫-મારું પતિતપણું એ તો મારી એક ભગીર છે અને તેનું હું જીવની પેઠે જતન કરીશ. હું અને તમે એ બેમાં કેાણુ વધારે બળવાન છે, તે હે દેવ! તમેજ કહો ને! ખરી વાત શી છે તે તો આપણે બેઉ પોતપોતાના મનમાં ભણીએ છીએજ. તમારી પતિતપાવનપણાને લગતી પ્રસિદ્ધિ કેવી છે-સાચી છે કે જૂઠી, તે

જરા મને યતાવશે ને? તુકારામ કહે છે કે મને તો એવું લાગે છે કે તમારી પતિતપાવનપણી કીર્તિ પોકળ અને વ્યર્થ છે. જો તેમ ન હોય અને તમારો દાવો સાચો હોય તો મને ખાત્રી કરાવી દેવા પૂરતી તેની કોઈ સાબિતી તો આપશોજ ને?

૧૩૩૬-હે દેવ! તને પકડવા જતાં હું ઘણાજ હેરાન હેરાન થઈ ગયો છું, પણ તારો હિસાબ આપવાને સારું તું મારી સામે આવીને ઊભો રહેતોજ નથી. આવું કરીને જે બીજાઓને ક્ષમાવે, ઠગે, તે ખરેખરો હાંડજ કહેવાય. હવે મારા સંબંધમાં તારા મનમાં શો વિચાર છે તેની મને તો સમજણ પડતી નથી. બગલો માછલીનું ધ્યાન ધરીને જેમ બેસી રહે છે તેમ તું તો બેસી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા કેટલા બધા લોકોને તે આજ સુધીમાં ડુળાડી માર્યા તે મને કહે.

૧૩૩૭-હે દેવ! તું એવો છે કે જાણે તારે કોઈની સાથે કશી લેવા દેવાજ ન હોય અને છતાં તું તારી મોટાઈ અને કીર્તિના અભિમાનમાંથી તો હાથ નથી કાઢતો; ત્યારે હવે ઓ પાંડુરંગ! તું આ તકરારનો અંત કેમ નથી લાવી નાખતો? તારી પાસે જે મારું લેણું નીકળે છે તે શાહજોશું લેણું છે તે તું ચાદ રાખજે. આવી નજીવી બાબતને સારું મારે પંચ આગળ જઈને ફરિયાદ કરવી પડશે તો તેમાં તારી આજરૂના કાંકરા થઈ જશે તેનો તું વિચાર કર. ઓ પાંડુરંગ! જો, તું જેવો થાય છે તેવો હું થતો નથી. જેથી કરીને તને ત્રાસ થાય એવાં કામ કરવાનું હું પડતુંજ મૂકું છું. તુકારામ કહે છે કે ચાલ ત્યારે, આપણે આ તકરારનો નિવેડો સંતોની આગળ જઈને કરી લઈએ.

૧૩૩૮-ઝાડની જુદી જુદી ડાળીઓના ઉપર પાણી ન રીંચતાં તેના મૂળમાંજ સીંચવાથી તેનો કસ આખા ઝાડની બધી ડાળી-

ઓને મળી જાય છે; તેવી રીતે જુદાં જુદાં દેવ-દેવીઓનો આશ્રય ન લેતાં તે બધાંનાજ સારરૂપ જે એક દેવ છે તેનેજ હૃદયની સાથે બળપૂર્વક ધારણ કરી લેવો જોઈએ. જાહુના ખેલ કરનાર ગારુડીની પાસે “પાણચોર” નામનું એક ખાસ વાસણ હોય છે, જેમાં અનેક નાનાં નાનાં છિદ્રો હોય છે. તે વાસણમાંનું પાણી ઢળી ન જાય તે માટે ગારુડી પેલાં નાનાં નાનાં છિદ્રોના ઉપર હાથ ન મૂકતાં સૌથી નીચેના મોટા કાણા ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે, તેથી અંદરનું પાણી ઢળતું નથી અને વાસણ ભર્યું ને ભર્યું રહે છે. એકલા રાજાને આપણે હાથમાં કરી લઈએ તો તેની આખી પ્રજા એની મેળે આપણે સ્વાધીન થઈને રહે છે ઈચ્છિત પદાર્થને આપનાર ચિન્તામણિજી જે આપણા હાથમાં આવી જાય તો તેથી તમામ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી મનઃકામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય; તુકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે સર્વના મૂળભૂત અને અખિય બ્રહ્માંડનો સ્વામી એક પંઢરીનાથ છે એમ જાણીને તું વહેલો વહેલો તેની સમીપ દોડી જા. એમ કરવાથી તને પૂર્ણ વિશ્રાન્તિ મળી રહેશે.

૧૩૩૯-હું તો તેજ દેવના શુણ્ણની કથા કહું છું અને તેનાજ નામના જયઘોષ ગજવું છું, તેથી હવે મને સંસારનો શો ભય છે? હું પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવું છું અને તેના નામનાજ અલંકાર મારે શરીરે ધારણ કરું છું. તે અલંકારને જોઈને કળિયુગ લયલીત થઈ જાય છે અને બીકનો માર્યો થર-થર કંપવા લાગે છે. આશા, ભય, લજ્જા, ચિંતા અને સંકલ્પ-વિકલ્પ, એ તો હવે મારી આગળ ટકીને જીભાંજ રહી શકતાં નથી. એમ થવાનું કારણ મારા સમર્થ દેવની સત્તાની મને કુમક છે. તુકારામ કહે છે કે હું એવાનીજ સંગતિ કરું છું કે જેમના સંસર્ગથી મારી ઉપાસનામાં મારા ચિત્તની વૃત્તિઓ

જરા મને ખતાવશો ને? તુકારામ કહે છે કે મને તો એવું લાગે છે કે તમારી પતિતપાવનપણ્યાની કીર્તિ પોકળ અને વ્યર્થ છે. જો તેમ ન હોય અને તમારો દાવો સાચો હોય તો મને ખત્રી કરાવી દેવા પૂરતી તેની કોઈ સાળિતી તો આપશોજ ને?

૧૩૩૬-હે દેવ! તને પકડવા જતાં હું ઘણાજ હેરાન હેરાન થઈ ગયો છું, પણ તારો હિસાબ આપવાને સારું તું મારી સામે આવીને ઊભો રહેતોજ નથી. આપું કરીને જે બીજાઓને ફસાવે, ઠગે, તે ખરેખરો કાંડજ કહેવાય. હવે મારા સંબંધમાં તારા મનમાં શો વિચાર છે તેની મને તો સમજણ પડતી નથી. બગલો માછલીનું ધ્યાન ધરીને જેમ બેસી રહે છે તેમ તું તો બેસી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા કેટલા બધા લોકોને તેં આજ સુધીમાં ડુળાડી માર્યા તે મને કહે.

૧૩૩૭-હે દેવ! તું એવો છે કે જાણે તારે કોઈની સાથે કશી લેવા દેવાજ ન હોય અને છતાં તું તારી મોટાઈ અને કીર્તિના અભિમાનમાંથી તો હાથ નથી કાઢતો; ત્યારે હવે ઓ પાંડુરંગ! તું આ તકરારનો અંત કેમ નથી લાવી નાખતો? તારી પાસે જે માફ લેણું નીકળે છે તે શાહબેગુ લેણું છે તે તું ચાહ રાખજે. આવી નજીવી બાબતને સારૂ મારે પંચ આગળ જઈને ફરિયાદ કરવી પડશે તો તેમાં તારી આગરૂના કાંકરા થઈ જશે તેનો તું વિચાર કર. ઓ પાંડુરંગ! જો, તું જેવો થાય છે તેવો હું થતો નથી. જેથી કરીને તને ત્રાસ થાય એવાં કામ કરવાનું હું પડતુંજ મૂકું છું. તુકારામ કહે છે કે આલ ત્યારે, આપણે આ તકરારનો નિવેરો સંતોની આગળ જઈને કરી લઈએ.

૧૩૩૮-ઝાડની જુદી જુદી ડાળીઓના ઉપર પાણી ન સીંચતાં તેના મૂળમાંજ સીંચવાથી તેનો કસ આખા ઝાડની બધી ડાળી-

ઓને મળી જાય છે; તેવી રીતે જુદાં જુદાં દેવ-દેવીઓનો આશ્રય ન લેતાં તે બધાંનાજ સારરૂપ જે એક દેવ છે તેનેજ હૃદયની સાથે બળપૂર્વક ધારણ કરી લેવો જોઈએ. જાહુના ખેલ કરનાર ગારુડીની પાસે “પાણ્ણચાર” નામનું એક ખાસ વાસણ હોય છે, જેમાં અનેક નાનાં નાનાં છિદ્રો હોય છે. તે વાસણમાંનું પાણી ઢળી ન જાય તે માટે ગારુડી પેલાં નાનાં નાનાં છિદ્રોના ઉપર હાથ ન મૂકતાં સૌથી નીચેના મોટા કાણા ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે, તેથી અંદરનું પાણી ઢળતું નથી અને વાસણ બધું ને બધું રહે છે. એકલા રાજાને આપણે હાથમાં કરી લઈએ તો તેની આખી પ્રજા એની મેળે આપણે સ્વાધીન થઈને રહે છે. ઈચ્છિત પદાર્થને આપનાર ચિન્તામણિજ જે આપણા હાથમાં આવી જાય તો તેથી તમામ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી મનઃકામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય; તુકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે સર્વના મૂળભૂત અને અખિત બ્રહ્માંડનો સ્વામી એક પંઢરીનાથ છે એમ જાણીને તું વહેલો વહેલો તેની સમીપ દોડી જ એમ કરવાથી તને પૂર્ણ વિશ્રાન્તિ મળી રહેશે.

૧૩૩૯-હું તો તેજ દેવના શુણ્ણની કથા કડું છું અને તેનાજ નામના જયઘોષ ગજવું છું; તેથી હવે મને સંસારનો શો ભય છે ? હું પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવું છું અને તેના નામનાજ અલંકાર મારે શરીરે ધારણ કરું છું. તે અલંકારને જોઈને કળિયુગ લયલીત થઈ જાય છે અને બીકનો માર્યો થર-થર કંપના લાગે છે. આશા, ભય, લજ્જા, ચિંતા અને સંકલ્પ-વિકલ્પ, એ તો હવે મારી આગળ ટકીને જિભાંજ રહી શકતાં નથી. એમ થવાનું કારણ મારા અમર્થ દેવની સત્તાની મને કુમક છે. તુકારામ કહે છે કે હું એવાનીજ સંગતિ કરું છું કે જેમના સંસર્ગથી મારી ઉપાસનામાં મારા ચિત્તની વૃત્તિઓ

કશું વિઘ્ન ઉત્પન્ન ન કરી શકે.

૧૩૪૦-કેટલાક લોકો દેવની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી નિરાહાર રહીને ધ્યાન ધરવા બેસી જાય છે, પણ તેમાં શું વળે? એમ તો સાપ પણ નિરાહાર પડી રહે છે અને બગલાઓ પણ ધ્યાન તો ધરે છેજ ને? અંતઃકરણની બુદ્ધિ અશુદ્ધ હોવાથી જેમનાં મનની અંદર નઠારી નઠારી વાસનાઓ ભરી પડી છે, તેમને એ ઉપવાસ અને ધ્યાનથી શો લાભ થવાનો હતો? વળી બીજા કેટલાક શરીરે રાખોડી ચોળીને શુદ્ધાઓમાં ભરાઈ રહે છે એમ તો ઉંદર પણ દરમાં ક્યાં ભરાઈ નથી રહેતા અને ગધેડાં પણ ક્યાં રાખોડીમાં નથી આખોટતાં? તુકારામ કહે છે કે કેટલાક વળી પાણીમાં બેસીને અનુષ્ઠાન કરવા મંડી જાય છે અને કેટલાક વારેઘડીએ સ્નાનજ ક્યાં કરે છે; પણ તેમણે ચાક રાખતું જોઈએ કે માછલીઓ તો પાણીમાં ને પાણીમાંજ રહે છે અને વારેવારે પાણીમાં ડૂબકી મારનારા કાગડા પણ છેજ ને?

૧૩૪૧-દારૂ પીને જ્ઞાનભૂલો થનાર માણસ નાગો થઈને નાચે છે અને મોઢામાંથી અપશબ્દો પણ બકે છે. તેનામાં આટલી બધી હિમ્મત આવવાનું કારણ તેણે દારૂ પીધાનું ભયંકર ક્રમં ક્રયું તે છે. એવા માણસને સફવિચાર કરવાનું કેણ શીખવી શકે? તેણે જે વસ્તુને પોતાના શરીરમાં ભરી દીધી છે તેનામાં બળ કાંઈ ચોડું નથી; તે ઘણીજ સખત ઉન્માદકારી વસ્તુ છે. એવા સાનશુદ્ધિ વિનાના ગાંડિયાઓને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ દેવાની શી સાર્થકતા છે? તુકારામ કહે છે કે ત્યારે આખરે ચમદંડના પ્રહાર તેમના શરીર ઉપર પડશે ત્યારે તેમને તેમનાં આચરણ દેવાં હતાં તેનું જ્ઞાન આવશે.

૧૩૪૨-હરિની પ્રાપ્તિ કરવાની સારામાં સારી ચાવી

ભાવિક ભક્તોને હાથ આવી ગયેલી છે, તેથી કરીને તેઓ તેનું જ ભારે આનંદોદ્ભાસ સહિત પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થતાં સુધી સેવન કર્યું જાય છે. દેવ તેમને એવા વશ થઈ ગયા છે કે, તેઓ જે તાલ અને સૂરમાં કીર્તાન કરે, ધરાધર તેજ તાલ અને સૂર મુજબ દેવ પણ નૃત્ય કરવા લાગે છે; અને તે વખતે પેલા ભાવિક ભક્તજનો દેવના સુકુમાર ચરણને વંદન કરે છે. એ ભાવિક ભક્તોને ફક્ત એકલી ભક્તિનીજ અભિલાષા હોવાથી મુક્તિને તો તેઓ ભૂલી જ જાય છે. તેઓ તો ભક્તિના આનંદમાંજ પૂરેપૂરા મગ્ન થની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમને કોઈ પણ પદાર્થ માગી લેવાની મૂળે ઇચ્છાજ નથી, તેમની આગળ પાંડુ-રંગ પોતેજ હાજરાહજૂર થઈને રહે છે અને તેમને કદી પણ વિસારી મૂકતો નથી.

૧૩૪૩-હરિ મન, વાણી અને શરીર વડે પોતાના ભક્તોની પાસેના પાત્રેજ રહે છે; અને તેમનાં બધાંજ કામ તેમના કદા પહેલાં પોતાની મેળેજ કરી નાખે છે. તે પોતાના ભક્તોની નાનકડી હૃદયની શુદ્ધિમાં વાસ કરે છે અને પોતે એક નાનું સરખું સગુણ રૂપ ધારણ કરીને બહારની બાબતોએ ભક્તોની સમક્ષ લિખા રહે છે પોતાના ભક્તોને વખતે કોઈ માગવાની ઇચ્છા થાય એમ જાણીને તે તેમનાં મોહાંની સામે ને સામેજ જોયા કરે છે, અને જો તેમણે પોતાનાં મનમાં કોઈ વસ્તુને માટે અભિલાષા કરી તો દેવ તરતજ તેમની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે ભક્તો પોતાનો જીવભાવ દેવના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દે છે અને તેના બદલામાં તેની આગળ કશુંજ માગતા નથી.

૧૩૪૪-હરિના નામરૂપી પરમામૃતનું પાન કરી કરીને

મારી જીભ ધરાઈ ગઈ છે અને મારા ચિત્તની વૃત્તિ તેમના ચરણ આગળજ સ્થિર થઈ ગઈ છે. ત્યાં આગળ મેં તમામ પ્રકારની મંગલકામનાઓની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે અને આનંદનાં અશ્રુ મારી આંખોમાંથી વહી જાય છે. હવેથી મારી તમામ ઇન્દ્રિયો પશુ પ્રહારૂપ બની ગઈ છે; કારણકે તેમની અંદર પશુ ભગવાનનું રૂપજ ઠસીઠસીને ભરાઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે આવી જાતનો શ્રેષ્ઠ ભક્ત ગમે ત્યાં વસતો હોય, પણ ત્યાં દેવ સાક્ષાત્ બિરાજે છે એ વાતમાં શંકાને માટે સ્થાનજ નથી.

૧૩૪૫-બીજા લોકોના ગુણદોષ મારે શા માટે જોવા જોઈએ? મારા પોતાનામાં ક્યાં જોઈએ? બીજા લોકોનાં પાપ-પુણ્ય જોવાનું મારે શું કામ? મારી પોતાની પાસે તેમની ક્યાં ખોટ છે? કોઈના દુષ્ટપણની અથવા અમર્યાદ વર્તનની ચર્ચા મારે શા માટે કરવી જોઈએ? તે બધાનાં કરતાં મારામાં જરૂર થોડીક વધારે છે પણ જોઈ નથી. કુચાલ અને જૂઠા વ્યવહાર એ બેમાંથી કયો દુર્ગુણ મારામાં વધારે છે તે મારે મારીજ આંખે જોઈ લેવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરીનાથ! મારી પાસે અવગુણો ભંડાર પૂરેપૂરો ભર્યો પડ્યો છે તે બધો હું તનેજ સમર્પણ કરી દઉં છું.

૧૩૪૬-અરે! કાળ તો રોજ દહાડો તારી પાસે ને પાસેજ જીલેલો છે તેની તને ખબર નથી પડતી? તે શું તારી આંખોના ઉપર પાટા તાણી બાંધ્યા છે અને તારા દાનમાં તેં ડાટા માર્યા છે? તું આવું કરે તો પછી તને તારી અવસ્થાનું ભાન શી રીતે રહે? કાળ તો હમેશાં તારી પાસેનો પાસેજ જીલેલો છે. તું કદાચ મરતી વખતે પુણ્યદાન કરવાનો વિચાર કરીશ, તો તું એટલું યાદ રાખજે કે તે વખતે તે તને કરવા દેનાર નથી. કહેવાની

મતલબ એ કે મરતી વખતે તારા મનમાં દાન કરવાની વૃત્તિને તે ઉત્પન્ન થવા દેનારજ નથી. તારું શરીર જ્યારે સાઠ વર્ષની ઉમ્મરનું થવા આવશે ત્યારે તું એમ સમજીજ લેજે કે કાળે તને ચારે બાજુએથી ઘેરીજ લીધો છે. તારી આસપાસ કાળ રોજ આંટા માર્યા કરે છે તે તને તારી જીભે રામનામ લેવા દેજ શાનો? તુકારામ કહે છે કે તું એવાં એવાં નઠારાં કામ કરતો કરે છે કે જે કાળને બિલટાં મદદગાર થઈ પડે એવાં હોય છે. તે બધાંને તું હરિનામની સહાયતા લઈને બાળી દે.

૧૩૪૭-હુજ્જન લોકો સજ્જનોના આભૂષણરૂપ છે; કારણ- કે તેઓ તેમની નિંદા કરે છે અને તેમ કરીને તેઓ પોતાનાં પુણ્ય સજ્જનોને અપાવી દે છે અને સજ્જનોનાં પાપ હોય તો તેમને તેઓ પોતે ગ્રહણ કરી લે છે, આથી કરીને સજ્જન પુરુષોને હુજ્જનોનાં પુણ્યોનો અલભ્ય લાભ મળી જાય છે. પોતે નરકમાં જઈને બીજાઓને પોતાનાં પુણ્યનું દાન કરનાર અને એ રીતે પરોપકાર કરનાર હુજ્જનોને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેઓ બીજાનાં પાપ પોતાના ઉપર જેમની બીજાઓને નિષ્પાપ બનાવી દે છે! અરીઠાં જેમ પોતે મેલ ખાઈ જઈને કપડાને સાફ કરી દે છે, તેમ આ હુજ્જનો સત્પુરુષોનાં પાપને હરી લઈને તેમને નિર્મળ બનાવી દે છે; તે વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે એવા હુજ્જ લોકોના પ્રતિ પ્રેમ રાખીને તેમનો આદર કરવો જોઈએ.

૧૩૪૮-જીઓ, જીઓ, ટાંકણાના ધા સહન કરી કરીને પથરો દેવપણાને પામી જાય છે; તે પ્રમાણે આપણે પણ આપણું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને સારૂ જૂળ દઢ સંકલ્પ કરવો ઘટે છે. બાણના, નાના પ્રહારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રના અને જાંઘકોની ગોળીઓના પ્રહાર ઝીલી ઝીલીને શરીર પુરુષો તેમની બિચી પદવીને પ્રાપ્ત

કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ સતી ધનારી સ્ત્રી અગ્નિની પરવા કરતી નથી, તેમ દૃઢ સંકલ્પવાળા પુરુષો મુસીબતોની પરવા કરતા નથી.

૧૩૪૮—શ્રીહરિનું સ્વરૂપ અને તેમનો સુંદર વેશ એ બેજો મળીને મારા ચારે દેહનું હરણ કરી લીધું છે; કારણકે હું હવે આખા જગતને આમરૂપે માની લઉં છું. હવે મારે કશાની ઇચ્છા રહી નથી, કોઈ બાબતની તંગી રહી નથી અને સાંસારિક બાબતોને માટે મનમાં જિજ્ઞાસા, લાલચ, ભોગલિપ્સા એમાંનું હવે કંઈજ રહેવા પામ્યું નથી. દુનિયાને લગતા તમામ વિષયો પ્રતિ હું ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરું છું. સંસારમાં જે કંઈ છે તે બધું મારી દૃષ્ટિએ એકતાને પામી ગયું છે. મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને મેં વિષયોમાથી પાછી ખેંચી લીધી છે, તેથી હવે તેમણે વિઠાબાના ચરણ આગળ સદાને માટે એવી વિશ્રાન્તિ લઈ લીધી છે કે ત્યાંથી તેઓ નથી ખસતી કે નથી જરાય હાલતી ચાલતી; આથી કરીને એ ઇન્દ્રિયોના ઉપર હવેથી મારે પોતાનો કયોજ અધિકાર રહ્યો નથી. હવે મારી ઇન્દ્રિયોને મારે પાછી વિષયોના તરફ વાળવી હોય તો તે મારા હાથની વાત નથી. બળેલાં કપડાંની ગડી દેખાય તેવી ને તેવી, પણ તે વસ્ત્ર જેમ કશા પાપમાં આવતું નથી તેવો હું થઈ ગયો છું. પ્રાપચિક જગતનો દેલાવો જે હું અગાઉ દેખતો હતો તેને હવે મારી આજસ બરેલી દૃષ્ટિ જોઈ શકતી નથી અને તેની જગ્યાએ મને એક પરમાત્મ-સ્વરૂપજ ભાસે છે. આવી મારી મનોદશા થઈ જવાથી મારે માટે હવે માન-અપમાન જેવું પણ કંઈ રહ્યું નથી; તેથી કરીને પિતા, માતા વગેરે શરીરનાં સંબંધીઓનું મારે મનથી કશું મૂલ્ય રહ્યું નથી. જે સ્થિતિમાં બિભો રહેનાર પ્રકાશ અને અધિકારની વચ્ચેના તફાવતની પણ કલ્પના કરી શકતો નથી, તે સ્થિતિમાં

રહેનારને આ પાપ અને આ પુણ્ય એવી કદપના પણ આવી શકેજ શી રીતે? મારી આંખ આગળ તો બધાંજ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ એક વિકૃતતા સ્વરૂપમાં એવાં લીન થઈ જાય છે કે, એકનાથી ખીજાને ભુલું પાડવા જેવું કોઈ ચિહ્નજ નજરે પડતું નથી. આખું વિશ્વજ મારી દૃષ્ટિએ એકાકાર બની ગયું છે. પોતાના બળતું અભિમાન, લૌકિક વ્યવહારનાં કામોમાં સદૃશ થવાની આશાઓ, તૃષ્ણા, માયા એ બધાંજ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે સુખદુઃખની વાતો તો હું મારે કાને સાંભળી પણ શકતો નથી; કારણકે હું તેમનાથી ઘણાજ આધે જતો રહ્યો છું. હું અને તું એવી પૃથક્ ભાવનાઓથી પણ હું મુક્ત થઈ ગયો છું અને મારા પોતાના સ્વરૂપની અંદર મારી અવસ્થિતિ થઈ ગઈ છે; તેથી કરીને હે દેવરાજ! તારા સિવાય હવે માફ ખીલું કોઈજ નથી.

૧૩૫૦-હરિકથા થતી હોય અથવા કોઈ પુરાણતું વાચન થતું હોય તો ત્યાં તારી આંખોમાં જીંઘ જરાઈ જાય છે અને ઘેર રાત્રે ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો તું અનેક બાળતોના વિચાર, ચિંતા-ધંત્યાદિમાં આખી રાતના ઉલ્લગરા કરે છે. પ્રારબ્ધની ગતિ એવી અતિ વિપ્રમ છે. તું એને વિષે શોક કરે તેમાં તારું શું વળે? તું મોટો જ્ઞાની થયો તો ખરો, પણ તું તારા હૃદયમાં સદ્-વિચારને તો સ્થાન આપતો નથી. કથાશ્રવણ કરતી વખતે તને આંખોમાં જીંઘ આવે છે અને કોઈ આવોને તારી આંખો ઉપર પાણી છાંટી જાય તોપણ તારી જીંઘ ઊડતી નથી અને કથાની ક્યારે સમાપ્તિ થાય તેનીજ તું તારા મનથી વાટ જોયા કરે છે. તારાં સ્નેહીસગાં કથા સાંભળવા બેઠાં હોય તેમનાં મોઢાં જાણી તું જોયા કરે છે અને તેમાંથી કોઈ ભીડી જવાનું કરે તો તેમનો હાથ પકડીને તું તેમને બેસાડી દે છે અને જયો નહિ, જયો નહિ, એવું તેમને તું કહ્યા કરે છે. ગાયના દૂધથી ભરેલા

આંચળની સાથે બગાઈ વળગી રહે છે, પણ ગાયના દૂધને બદલે તે તો તેનું લોહીજ ચૂસ્યા કરે છે, વળી જે તળાવના કાદવમાં કમળ પેદા થાય છે તેજ કાદવમાં દેડકાં પણ પાકે છે, પણ દેડકાં કમળની સુવાસનો આનંદ માણી શકતાં નથી; તુકારામ કહે છે કે તેમ મૂર્ખ લોકો કથા સાંભળવા બેસે છે તો ખરા, પણ તેઓ કથાના આનંદનો લાભ લઈ શકતા નથી. તેઓ તો બેસી રહે કે ઊઠીને ચાલ્યા જાય એ બેઉ ખરાખર.

૧૩૫૧-દોરીની જગ્યાએ સાપ જેવું દેખાય અને પછી એ દોરી હશે કે સાપ એવો સંશય મનની અંદર ઉત્પન્ન થાય, તો તેવી સ્થિતિ પોતાની જાતનેજ દુઃખદાયક નીવડે છે. હવે એ સંશયચક્ષુ પુરુષ દોરીને સાપ માની તેનાથી ભય પામે તો તેથી શું વળે ? કારણકે ખરી વસ્તુ શી છે તે તો તેના જોવામાં આવીજ નથી. એ તો જાણે માર પડયો ન હોય તે પહેલાંજ કોઈ ખૂમળરાડા પાડી મરે તેના જેવી વાત છે. માણસ પોતાની સુખિનો ઉપાય પોતેજ વિચાર કરીને જાણી લે છે અને વિચાર ન કરે તો તે પોતે પોતાની જાતનુજ હનન કરે છે. મત લળ કે મનુષ્ય પોતાનો ઉદ્ધાર અને પોતાની અધોગતિ અથવા આત્મિક મૃત્યુ એ બેઉ પોતાની જાતેજ કરી લે છે. પોપટ જેમ પ્રાંતિને વશ થઈને પોતાની જાતેજ ભૂંગળીની સાથે લપટાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ દેહાદિ પ્રાંપચિક પદાર્થોમાં તું પોતેજ આત્મભ્રુદ્ધિનુ આરોપણ કરીને હાથે કરીને જાંધાઈ જાય છે. જો તું તારા પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને તું કોણ છે તે જોઈ લે તો તને દેખાશે કે તું મુક્તજ છે અને કદી જાંધાયેલો હતોજ નહિ. પાપ અને પુણ્ય એ બેની જાદુબાદી કરી નાખીએ તો બાદી ચન્ધજ રહે છે. જેમ દસના આંકની આગળનું શૂન્ય ભૂમી નાખીશું તો રૂકા એકનોજ આંક રહેશે. પાપ અને પુણ્યની

બાદબાકી કરતા જે શન્ય* રહે છે તે આકાશના સમાન ખાલી નથી પણ કેવળ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે આવી જે આજરની અવશિષ્ટ સ્થિતિ છે તેનું તને જ્ઞાન હોવા છતાં તું બાપીજીએને બળા-તકાળે મૂર્ખ ગા માટે બની જાય છે ? તુકારામ કહે છે કે તું જરા ઝીણી નજરે અને લાખી દ્રષ્ટિ પહોચાડીને જોતો થઈ જા. લોભથી ભ્રમિત થઈ ગયેલી તારી ખુદ્ધિ મૃગજળને પાણી માને છે, પણ તું એવી ભૂલ ન કર મૃગજળને સાચું જળાશય માનીને હરણુ તેના લણી છલગો મારતું દોડી જાય છે, પણ દોડી દોડીને તેનું હૃદય ફાટી જાય છે અને હુ ખી થઈને પ્રાણત્યાગ કરે છે ।

૧૩૫૨-હરિકથા થતી હોય ત્યાં જિલો રહીને જે તેમા વિઘ્ન નાખે છે તેના પાપનો હિસાબ કરે એવો કોણ છે ? એવા પાપી લોકો ધ્યામા આવેજ નહિ તો વધારે સાફ ધ્યાય જેમ સમશ-ગણુમા નામદ્ લોકો ઝાઈજ કામના નહિ, તેમ હરિકથામા આવા લોકો પણ કાઈ કામના નહિ કથા સાંભળવા બેઠા પછી જે માણસ ખીલની સાથે વાતો કરવા મંડી જાય છે તેની વાચાને ધિક્કાર છે એવી વાચાને નરકરૂપ જાણવી તુકારામ કહે છે કે ભવસરિતા-ને એક કિનારે જઈ ખુદ્ધિવાળા જીવો જિલ્લા છે અને તેને સાચે જ્ઞાનાભિમાનીઓ જિલ્લેલા છે, પણ ઉપરની પક્ષિઓમા જેમનું મેં વણું ન કયું તેઓ તો ભવનદીની વચ્ચેવચ્ચ જિલ્લેલા છે, તેથી કરીને તેઓ તો ઢૂખી મરવાનાજ

૧૩૫૩-હરિકથા સાંભળવામા જેમને રસ નથી પડતો અને જરાવાર બેઠા ન બેઠા એટલામા જીતીને જિલ્લા થઈ જાય છે તેઓ

* આ જગ્યાએ તુકારામ બોદ્ધધર્મના સૌત્રાન્તિકો, વૈનાશિકો અને શંખ્યાદીઓના મતની ખૂબ નજીક આવી જઈને ત્યાંથી એકજ પગવાને ડો આવેના વેદાતમા પ્રવેશ કરે છે —સેવાનંદ

યમના હાથમાં અચૂકપણે જઈ પડવાનાજ. એ લોકો કયાની નજીક તો બેઠેલા છે, પણ જેમ ગાયના સ્તનની નજીક બેઠેલી યગાઈને તેના દૂધનો લાભ મળતો નથી તેમ આવા લોકોને પણ કયાનો લાભ મળતો નથી. તે કયા-સ્થાનમાં બેઠેલા હોવા છતાં દૂર દેશ ગયા હોય એવા છે. એ લોકો પોતે સારા નથી અને કોઈ સારો માણસ તેમની પાસે આવે તો તે તેમને ગમતો નથી. એવા લોકો તો યમના ફતોનાજ પરોણા થવાને લાયક છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એવા લોકોનો ઉપાય પણ શો કરવો? પાણીમાં પણ જોઈએ તેટલા પથરા તો હોયજ છે ને?

૧૩૫૪-કથામાં બેસે અને છતાં જેનું ચિત્ત કયાના વિષયમાં ન પરોવાય તે માણસને પ્રેતના સમાન જાણવો. દીવામાં તેલ ખૂટ્યું હોય તે વખતે જેમ દીવો ઘડીકમાં નાનો અને ઘડીકમાં મોટો થાય છે તેમ ઉપર કહ્યા તેવા લોકો પણ તેમનાં મૃત્યુસમયે થનારી તેમની ભ્રમિત દૃષ્ટિએ આરે તરફ જુએ છે અને જેમ હડકાયો ફૂતરો આમ તેમ ગમે દોડતો ફરે છે, તેમ તેમનું મન પણ દસે દિશામાં દોડતું ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા લોકોને કાને કાણ ખૂમો પાડીને ગળું દુઃખવે?

૧૩૫૫-સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે અમુક અનુષ્ઠાન કરીને ધૂળ જેવી એકાદ-બે સિદ્ધિઓ ભલે કોઈ મેળવી લે, પણ તેને દરિદ્રજ જાણવો. વિશ્વરૂપ પરમાત્મામાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનો સ્થય કરી દઈને જે સમાધિસ્થ થઈ જાય તેજ ખરેખરો ભાગ્યવાન છે. તેના જીવનની એક સહુ પણ વ્યર્થ જતી નથી અને તે સદાકાળ શ્રીહરિના પ્રેમનો આનંદ માણ્યાજ કરે છે જે ભક્તિરૂપી સદ્-ભાગ્યથી વિરુદ્ધ છે તે, દેવ અને તીર્થો જાણે પોતાનાથી ઘણે દૂર હોય એવી કલ્પના કરે છે, અને જે અત્પુરુષ હોય છે તે તો આખા

વિશ્વની અંદર દેવ બાણે આતપ્રાત થઈ રહ્યા હોય એવું જોઈ શકે છે. હકારામ કહે છે કે કેટલાક લોકો લાકડાંના બારા માથે મૂછીને લાવે છે ત્યારેજ પોતાનું પેટિયું મેળવી શકે છે; ત્યારે કેટલાક એવા નમ્રીળદાર હોય છે કે તેમને જરા પણ કષ્ટ કરવું પડતું નથી અને જે જોઈએ તે બધુંજ તેમને ઘેર બેઠાં એમ ને એમ આપ્યું આવે છે.

૧૩૫૬-લાકડાંને હિસાબે તો બધાં બાડનાં લાકડાંની લાકડાંમાંજ ગણતરી થાય, પણ તે છતાં કોઈ કોઈ લાકડાંની તેમના ગુણ-અવગુણના પ્રમાણે વધારે ઓછી કિંમત અંકાય છે. અંદનના લાકડામાં સુવાસ હોવાથી તે માંધું છે અને તે ત્રાજવે તોળી તોળીને વેચાય છે. બીજાં લાકડાંની એટલી માંધાઈ થતી કોઈએ દીઠી છે? કેટલાંક લાકડાં ઇમારતી હોય છે; તેને ઘડીને અથવા વહેરીને ઘર બાંધવાના કામમાં લેવાય છે. કેટલીક જાતનાં લાકડાં બાળવાનાજ બપનાં હોય છે. તેની નાની-મોટી બારીઓ બાંધીને સસ્તી કિંમતે વેચી નાખવામાં આવે છે. કેટલાંકમાંથી ઝૂંપડીઓ અથવા ખેતરનાં રખાના માળાજ બની શકે છે. એ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતનાં લાકડાં બજારમાં વેચાવાને આવે છે અને તેમના દરેકના ગુણ અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં તેમની જુદી જુદી કિંમત અંકાય છે. આ ઉપરથી સાર એ લેવો જોઈએ કે ગુણ એ સૌથી ઉત્તમ મૂલ્યવાન તત્ત્વ છે, રૂપ અને દેખાવ એ મધ્યમ અથવા બીજા નંબરનું તત્ત્વ છે અને અવગુણ એ તો દુઃખદાયક હોવાથી તેની ગણના તો અધમ તત્ત્વમાંજ થાય છે. તે પ્રમાણે સારા-માઠા બધાય પથ્થર તો કહેવાય છે, પણ એક જાતના પથ્થર એવા થાય છે કે તેના તેજને લીધે બજારમાં તેની બારે કિંમત ઊપજે છે અને શ્રીમંતોજ તેમને પોતાને ઘેર લાવી શકે છે. ગરીબોના ઘરમાં તો તેઓ જવડેજ નજરે પડે છે. બીજા

પણ એક જાતના પથ્થર થાય છે તે તડકામાં ચકચકે તો છે, પણ
કેાઈ તેમનો ભાવ પૂછતું નથી. સાડું-માડું ભાગ્ય પોતપોતાના
ગુણની પાછળ આદ્યું આવે છે અને જેતામાં ગુણનો અભાવ
હોય તે ગરીબ દીનદીન જીવન વ્યતીત કરે છે. તુકારામ કહે છે
કે કેટલાક નામે અને રૂપે એક સરખા હોય છે, પણ તેમના ગુણ-
પરત્વે તેઓ અનેક જાતિઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. પૂર્વ જન્મોનાં
જેવાં જેનાં સંચિત કર્મ, તે પ્રમાણે તેને ભવિષ્યમાં સારી-માઠી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એક જણ મોજથી ઊંચી પદવી ઉપર
આરૂઢ થઈને ખીજની પાસે પોતાની સેવા કરાવે છે. હવે આ
દશામાં સુખ અને આરામ છે એવું પેલો માણસ શા માટે માની
લેતો હશે અને તે કલ્પિત સુખ પોતાના હાથમાંથી આદ્યું જાય
ત્યારે શા માટે વ્યર્થ જાણપો કરતો હશે ?

૧૩૫૭-અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં ણધે અમારો સ્વામી બેઠે-
લોજ છે અને ણધેજ અમારે સાડું ધનના ઢગલા ને ઢગલા ભર્યા
પડ્યા છે; તેથી કરીને ફલાણો મારો સગો, ફલાણો મારો મિત્ર
અને ફલાણો મારો દુશ્મન એવો ભેદ રહી શકતોજ નથી. જ્યાં
જ્યાં હું મારી નજર ફેરવું છું ત્યાં ત્યાં હું પાંડુરંગ, રજુમાઈ,
સત્યભામા અને રાહી એ મારાં માતાપિતાનેજ હું ભેઉં છું. તેવું
થવાથી લાજ, લય, ચિન્તા એ ણધાંજ સામટાં મારી આગળથી
અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે; અને તમામ પ્રકારનાં સુખ આવી આણીને
મારામાં વાસો કરીને વસી ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે હું ભાગ્ય-
વંત છું અને વિઠોળાનો બાળક બની ચૂક્યો છું. વિઠોળાનો
માનીતો થયો એટલે સૌનો માનીતો થઈ ગયો છું.

૧૩૫૮-માના ગર્ભમાં સૂતેલા બાળકનાં લાડકેાડ કેાણ પૂરા
કરે છે? મારો કૃપાળુ હરિ કેવો કુશળ છે અને કેવો ણધી બાળત-

૧૩૫૮—જાદોગરત કરવામાં પ્રવીણ છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત લેવા જેવું છે. સાપણ પોતાનાં ગર્યાં જેવાં ઇરામાંથી નીકળે છે તેવાંજ તેમને આઈ લાય છે. સાપણના સપાટામાંથી એ ગર્યાનું કાણુ કાઢવું કરે છે? દેવજ. કોઈ નામનો એક જાતનો જીવ થાય છે, તે પોતાના શરીરમાંથી તાંતણો કાઢે છે અને તેનું ઘર જીંચે આકાશમાં ખાંધીને તેમાં ભરાઈ રહે છે. ત્યાં તે જીવને જોરાક કાણુ પૂરો પાડે છે તેનો વિચાર કરો. જગીનની અંદરના પોલાણમાં પથ્થરની નીચે દેડકાં ભરાઈ રહે છે, તેમને કાણુ જીવાડે છે? હકારામ કહે છે કે હે મનુષ્યો! તમે મનમાં નિરાંત કરીને રહો અને દેવ પોતાની સત્તા વડે જે વળતે જે કરે તે સહજ રીતે જની શકે તેમ જોયા કરો.

૧૩૫૯—આખા જગતમાં વિશ્વંભરજ વ્યાપી રહ્યા છે, તેથી કરીને મારી નજરે તો તેના સિવાય બીજું કંઈ દેખાતુંજ નથી; એટલે ફલાણો સિદ્ધ છે અને ફલાણો સાધક છે અને ફલાણો મૂર્ખ છે એવું તેવું કશું હું કહી શકતો નથી. હે પાંડુરંગ! મારી બુદ્ધિ અને માણું મન, મારી વાણી અને માણું શરીર, એ બધાં ઉપર કહેલી ભાવનાને અતુક્ષ્ણ રહીને તારાજ ધ્યાનમાં મગ્ન રહે એવું તું કર હરિના શુભનાં કીર્તન પ્રેમમહિત ગાતી વેળા અને હરિના રંગમાં રંગાઈ જઈને નૃત્ય કરતી વળતે મારા મનને જરા પણ શરમ કે સંકોચ ન આવે. હું વર્ણાભિમાનને તદ્દન ભૂલી જાઉં અને ભૂતમાત્રમાં ભગવાનજ ગિરાજે છે એવી ભાવના કરતો રહીને હું સૌની સેવા કરતો રહું અને તેમ કરતાં કરતાં તારા ચરણોની પણ સેવા કરું એવું હાન તું મને દે. મારી આશા-તૃષ્ણાઓનાં ખંધનોને તું કાપી નાખ, મારી ચિંતા, માયાનો નાશ કરી દે અને તારા સિવાય બીજા કશાનો વિચારજ મારા મનમાં આવવા દઈશ નહિ. મારો પ્રેમ પણ તારામાંજ સ્થિર

થઈ જાય અને તારા સિવાય બીજું કંઈજ મને ગમે નહિ એવું
તું કરજે, તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારો તમામ ભાવ તારા
ચરણ આગળ સમર્પિત થઈ ચૂક્યો છે એમ જાણીને તું હવે મને
તારા પ્રેમનું દાન દે.

૧૩૬૦-અગ્નિની અંદર પડેલો પદાર્થ અગ્નિરૂપ બની જાય
છે; ત્યારે શું તેમના પહેલાનાં નામ, શુભ, વગેરે અવશિષ્ટ રહે
ખરાં કે? લોહાને પારસમણિનો સ્પર્શ થાય એટલે તે લોહું
મટી જઈને આખા જગતમાં એક શોભાયમાન પદાર્થ તરીકે
પંકાતું થઈ જાય છે. નદીનાળાનું પાણી ગંગાને મળે એટલે
તે બધું ગંગાજળજ ગણાય છે અંદનવૃક્ષની નજીક જિગેલું તાડનું
ઝાડ પણ અંદનની સુગંધ વગેરેના સંસર્ગમાં આવીને અંદનના
સમાનજ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું અનન્ય ભાવથી
સંતોના ચરણનો આશ્રય લઈને બેઠો છું. સંતોના ચરણને પ્રતાપે
મારી પાંચે હવે દૈતભાવની ભાંજગડ રહેવાનીજ નથી.

૧૩૬૧-ઉપરના અભંગમાં જે અવસ્થાનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે તેનું જેનું સફળાગ્ય હોય તે પુરુષનો જન્મ સાર્થક
થયો જાણવો. સૌથી નીચેમાં નીચેના પગથિયા ઉપર રહેવું એ
ઉત્તમ છે; કારણકે તેમ કરવાથી સંતો આપણા ઉપર તેમના પગ
દબને ચાલશે અને એ રીતે સંતોના સંસર્ગમાં આવવાથી આપણ-
ને હરિપ્રેમામૃતનું પાન કરવાનો સુયોગ મળશે અને સંતોની
ચરણરજમાં સ્નાન કરવાનું બની આવશે. તુકારામ કહે છે કે
તેથી કરીને એવો આનંદ પ્રાપ્ત થશે કે જેથી તમારાં તમામ
હુઝોનો અંત આવી જશે.

૧૩૬૨-ઉપરના અભંગમાં જે આનંદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે
તેનો અંતજ નથી હોતો. તે અખૂટ અને અપાર છે. જેના મસ્તક-

ને સંતોના ચરણનો સ્પર્શ થાય તેની આગળ તો દેવદ્ય ગુણ
પણ શા હિસાબમાં? વિચાર કરવા જઈએ તો આવો લાભ
ત્રિભુવનમાં બીજે કોઈ દેકાણે છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે તે
અતિ મધુર છે અને તેના વડે મારી તમામ ઈચ્છાઓ
પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૧૩૬૩-જેમની કીર્તિનું વણન વેદ ગાય છે, તેમની સંગતિ-
માં હું રહું છું. તેમનાં નામ મેં મારા કંઠમાં ધારણ કર્યાં છે
અને મારા હૃદયમાં પણ મેં તેમની પદ્મરામણી કરી છે તેમજ
મારું સમસ્ત હૃદયમંદિર મેં તેમના વડેજ ભરી દીધું છે. તુકારા-
મું બીજા જે નિજરવરૂપ તે તો મારા હાથમાંજ છે. તુકારામ
કહે છે કે તે સ્વરૂપ અતિ મહાન હોવા છતાં અણ અને પર-
માણુથી પણ સૂક્ષ્મ છે.

૧૩૬૪-હે દેવ! તમે તો લક્ષ્મીના સ્વામી છો અને હું અતિ
નીચ જાતિનો છું, પણ આપણે બેઉ એકજ જગ્યાએ છીએ
અર્થાત્ મારું મસ્તક તમારા ચરણના ઉપર છે. મારી દીનતાની
કાંઈ સીમા નથી અને તમારી ઉદારતાનો પણ આરો આંક
નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! હું નાનકડું નાણું છું અને
તું મહાન ગંગા છે.

૧૩૬૫-હે દેવ! હું જિખારી છું અને તું દાતાર છે. હવે
આપણા બેમાંથી કોણ કોનાથી ચઢી જાય છે તે જોવાનું છે.
હું તારી આગળ મારા હાથ લાંબા કરીને જોયો રહ્યો છું. હવે
મને મારી મનમાની વસ્તુનું દાન કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે; મારે
વિચાર કરીને તું તારી જી ચી પદવીને ચોગ્ય કર્તવ્ય કરજે. અમારું
કામ તારા નામનો જપ કરવાનું અને તારું કામ અમારા મનનું
અમાધાન કરવાનું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવાધિદેવ! તું તારા

માથાની ફરજ બાળવતો રહીશ તો પછી આપણી બેઠની વચ્ચે તકરારનું કારણ નહિ રહે; માટે તું તેમ કરતો થઈ જા અને આપણા કનિયાનો અંત લાવી દે.

૧૩૬૬-હે દેવ ! તારા ઉદરની અંદર અમને આશ્રય મળે એવી અમારી ઇચ્છા છે. અમારી એ ઇચ્છા પૂરી થાય એવું તું અમને દાન દે; કારણકે તારા વિયોગથી થતી પીડાને લીધે અમારા પ્રાણુ વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. ખીલું અમારું દુઃખ એ છે કે આ સંસારના માર્ગમાં અહંકારાદિ હિંસક પશુઓનાં ટોળે-ટોળાં અમારો રસ્તો ઘેરીને બેઠાં છે. તુકારામ કહે છે કે એ વિઠાળાઈ માવડી ! તું અમને તારા હાથ વડે પકડીને તારી જોડે ને જોડેજ ચલાવ.

૧૩૬૭-ઘરેઘરના આંગણામાં અથવા નઠારા માણસોને ઘર-આંગણે ગમે ત્યાં પણ જ્યાં તું હોઈશ ત્યાં હું પણ રહીશ. હે નારાયણ ! સર્વત્ર મારું પોષણ કરવાની ચિન્તા તારા ઉપરજ છે અને રહેશે. તારા હાથમાનો અને તારા મોઢામાનો ડોળિયો હું તને ખાવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તારા પેટમાથી-જ પેદા થયેલો છું અને સદાકાળ તારા અંગની સાથે વળગ્યો ને વળગ્યોજ રહેવાનો છું.

૧૩૬૮-હે દેવ ! કોઈ મને દુઃખ દેશે તો તેની વેદના તારા અંતઃકરણને થશે, કારણકે તે મને જન્મ આપ્યો છે અને તે મને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે, આથી કરીને મને શું શું કરતાં સુખ થાય એજ તારી ચિન્તાનો વિષય હોય છે. મારું પેટ ભરાય છે ત્યારે તેથી થતી તૃપ્તિનું સુખ તું અનુભવે છે તુકારામ કહે છે કે જે ઠેકાણે હું રમતો રમું છું તે ઠેકાણે હું તારો ખાળક બનીનેજ રમું છું.

૧૩૬૬-હું બેઠે હાથ ભેડીને દેવની સામે બિલો રહ્યો છું. મારી પાસે કશી પરમાર્થની પૂજા હોય તો આ એક જ છે. એવું કારણ વિઠ્ઠલદેવ સાની રીતે બલે છે. હું ગરીબ રાક ક્ષત કાલા-વાવા કરી બાણુ છું, એટલા માટે મારી ઉપેક્ષા ન કરશો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હું વારંવાર તમારા ચરણમા માફ મસ્તક નમાવું છું.

૧૩૬૭-હે દેવ ! અમારે તમારું નામ જપવું અને તમારે અમને તમારા પ્રેમનું દાન દેવું એવો ઠરાવ ઘણા જૂના સમયથી તમામ સતોએ મળીને કરી રાખ્યો છે. હું મારું મસ્તક તમારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું, ત્યારે હવે તમારે મને તરછોડી ગદયો નજા બોધને તુકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ ! આવો તમારી અને મારી વચ્ચે કગર થઈ ચૂક્યો છે.

૧૩૬૮-ઘણા દહાડાની મારી સેવાના પગારને લગતી તક રાત્રી આજે પતાવટ થઈ ગઈ છે હવે હું વાકે નહિ બોલું એવું તમે તમારે મોદેથી કબૂલ કર્યું છે ખુલાખબરના ચોકમા પંચલોડોની રૂમડ તમારી અને મારી તકગરનો ફેસલો થઈ ગયો છે તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હવેથી હું જે જે પ્રકારની તમારી સેવા કરીશ તે તે બધી તમારે માન્ય કરવી પડશે.

૧૩૬૯-આવાની વસ્તુના ઉપર કોઈની મેલી દૃષ્ટિ પડી હતી તો તે વસ્તુથી ખાનારના શરીરને અતિશય પીડા થાય છે. એવું દૂષિત અન્ન ખાવાથી લાભ ન થતા બિલટી હાનિ થાય છે. આખી જિંદગીનું મહામહેનતને અતે મેળવેલું એક જ અશુભ ફળની અદર ધૂળધાણી થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે લોડોના ખરેખરા હિતની આડે જોડે ઈ આવતું હોય તો તે આ એક શકા છે.

૧૩૭૦-અમ જે વૈષ્ણવોને માટે મન, વાણી અને શરીર વડે

પાલન કરવા યોગ્ય એક નિયમ એ છે કે પરમાર્થની ગાળતમાં ધૈર્ય ધારણ કરવું અને જીવ (જીવલાવ)ને અર્પણ કરી દેવો; પણ લાલની અંદર કોઈ પણ રીતનો આંતરો આવવા દેવો નહિ. યોગ્ય પ્રસંગે લગ્ન અને લય એ બેઉને મનમાંથી કાઢી નાખવાં. તુકારામ કહે છે કે જે નિયમોને અજ્ઞાની લોકો નથી જાણતા તે નિયમો અને તેમનો અમલ કરવાની કળા હું જાણું છું.

૧૩૭૪-મેં તમામ ગાળતની લાજ-શરમનો ત્યાગ કર્યો તેથી મને મારા પારમાર્થિક કાર્યમાં સફળતા મળી ગઈ. હવે હું સુખપૂર્વક લવસાગરને પેલે પાર આદ્યો જઈશ અને આનંદ સહિત હરિનામકીર્તન તથા નૃત્ય કરીશ. મેં હરિનામ રૂપી નૌકાને ખૂબ પ્રેમ અને આનંદ વડે ગાંધીને લોકોને સારૂ તૈયાર કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે મારી વાણીને માટે હવે લોકોને હાંકો મારી મારીને બોલાવવાનું કામ ગાફી રહી ગયું છે.

૧૩૭૫-હે દેવ ! હું બિખારી છું અને તારે ગારણે લાંઘવા બેઠો છું. તને હું કાયર કાયર કરી નાખીશ અને જરા પણ હાલવા ચાલવા દઈશ નહિ. મેં આ બહુજ સરસ તાગ સાધી લીધો છે. અત્યાર આગમય હું તારે ગારણે ઢેટલીય વાર ફેરા ખાઈ ચૂક્યો છું. અદ્યા ઓ નારાયણ ! મને મારી પોતાની ખરા હકની વસ્તુ આપતાં તારા મનને આટલો વધો સંકેત શા સારૂ થતો હશે ? તને તે હવે મારે ઢેટલાં મહેણાં મારવાં ? આજ મુખીમાં મેં કાંઈ તારી થોડી ફજેતી કરી છે ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને લાગે છે કે તને કાંઈ લાજશરમ તો છેજ નહિ.

૧૩૭૬-હે દેવ ! મેં તારા દ્વારપાળનું કામ મારે મારે છીધું છે અને એ રીતે મેં બધીજ વાતે તારૂં રક્ષણ કર્યું છે. તારી અને બીજી બધી જગ્યાઓની વચ્ચેવચ્ચે હું બિલો ને બિલો રનું છું અને

તને જરા પણ ધક્કો લાગવા દેતો નથી. આ ગ્રંથારને માટે મેં જે નીતિનું ધોરણ ઘડી રાખ્યું છે તે પ્રમાણે તેનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. હું મારા હાથમાં ચોપદારની છડી લઈને, તને મારો જીવ અર્પણ કરીને ઊભો રહ્યો છું. મેં મારું જળ, બુદ્ધિ, યુક્તિ અને મારી બીજી તમામ શક્તિઓ તને સમર્પિત કરી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે આજથી હું મારી સેવાના બદલામાં તારી પાસેથી પૂરેપૂરો પગાર માગી લેવાનો છું.

૧૩૭૭-ખરેખરું દ્રુત તો મને તારા વિયોગમાંથીજ મળી આવે છે. તે દ્રુત મળવાનું કારણ એ છે કે તારું ચિંતન જે સૌના સારરૂપ છે તે તારા વિયોગની અવસ્થામાં મારાથી નિરંતર યથા કરે છે; એ વાતમાં તો મારું ચિંતન ચિંતના સાક્ષીરૂપ છે. બીજી જ્ઞાતના ઉપચાર હરિને અર્પણ કરવાની કશી જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સેવાની લાવનાજ દેવ મહત્વ કરે છે.

૧૩૭૮-ગરીબની દાદરદિયાદ લક્ષ દહને સાંભળનાર છેજ કેણુ ? ગરીબોના વિના મોટા લોકોનું કયું કામ ચાલે પડે છે, કે જેથી તેમને તેમના તરફ લક્ષ દેવાની ગરજ પડે ? હે પાંદુરંગ ! હું મારા સ્વાતુલવ ઉપરથી આટલી મુદ્દાની વાત સમજી ગયો છું. તમે તમારે મોઢેથી તો આ વાત કબૂલ નજ કરો, પણ તમારી મુખમુદ્રા ઉપરથી હું જોઈશું સમજી શકું છું. મારા અંતઃકરણમાંથી કામઢોધ અને ભેદભેદ વગેરે જાવો હજી ટળ્યા નથી; આવી સ્થિતિમાં તું મારા ઉપર કદાચ કૃપા કરે પણ તેથી મારું વળે શું ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારે તમારા શરણાગતની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ. જે ઉપેક્ષા કરશે તો તે તમને શોભા નહિ આવે. આ જાણતમાં તમારા ઘરનો શો વિવાજ છે તે તો હું જાણતો નથી.

૧૩૭૬-હે દેવ ! તારી માયા નહિ સમજી શકાય એવી છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. આખી જિંદગી સુધી વ્યભિચાર કરનારી વેશ્યાની તમે લાળ લીધી. પુત્રપ્રેમની પ્રેરણાથી દશરથે મરતી વખતે રામનામ લેતાં લેતાં પ્રાણ છોડ્યો, તો તેટલા ઉપરથીજ તમે તેમને અધોગતિમાંથી ઉગારી લીધા. જો આવો તમારો સ્વભાવ છે તો હવે મારે શું કરવું ? હવે મારે કયે રસ્તે ઘઇને તમારી પાસે આવી પહોંચવું ? આ વાતમાં તમે તમારે મોઢેથીજ ખુલાસો ન કરો ત્યાંસુધી મને કશીજ સમજ પડનાર નથી. સ્વર્ગ અને નરક એ બેઉ ઠેકાણે જવાના રસ્તા તમે ઉઘાડા રાખ્યા છે. આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં શાસ્ત્રો કશા ખપનાં નથી. તેઓ તો ઘટાકાશ ને મઠાકાશ, પટ અને તંતુના ગૂંચવાડમાં બુદ્ધિને ગૂંચવીને બિલટી ગૂંચળાવી મારે છે; આથી કરીને તેમના દ્વારા લોકોને ધૈર્ય મળવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ જિવારા આડે રસ્તે અચડાઈ મરે છે. તુકારામ કહે છે કે મારી આંખે તો તારી આવી વર્તાણુંક જણાય છે; એટલા માટે હવે તો આ ઘડીએ ભલે મારો જીવ જવાનો હોય તો બીય પણ તારા પગને હું છોડનાર નથી.

૧૩૮૦-આજ સુધી તો હું તારે ઘેર ધક્કા ખાઈ ખાઈને કાયર થઈ ગયો હતો, પણ આજે તો મેં તને પકડ્યો છે; એટલે હવે તને ગાળો દેવાનો બહુ સરસ લાગ મને મળી ગયો છે. આવું થયું છે તો હવે જૂઠા લોકાચાર વડે હું શા માટે જાંઘાઈ રહું ? હવે આપણી બેઉની વચમાં મર્યાદાપૂર્વકના વ્યવહારનો હું અંત લાવી મૂકીશ અને તારી સાથે હવેથી હું ખરોખરી આની પેઠે વતન કરીશ. આવું કરવાનો વિચાર બીજા ઘણા લોકોને પણ આવ્યો છે, માટે તું હવે ચેત. અરે ! તું હજી કાઠો કેમ થતો નથી ? તારી અને મારી વચ્ચે જે અસલ ફરાર થયો હતો, તેનેજ આધારે હું સાવધ થઈને બિભો છું. તુકારામ

કહે છે કે હે દેવ ! આજ પહેલાં એક વાર હું તને પંચને ચારે ઘસડી લઈ ગયો હતો અને ત્યાં મારી અને તારી તકરારનો નીવેટો પણ થઈ ગયો છે. હવે એ જાળતમાં તો આપણી વચ્ચે કશી ભાંજવડ રહી નથી.

૧૩૮૧-કદપવૃક્ષની નીચે બેસીને મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ કરીએ તે જામી સફળ થાય છે, પણ ત્યાં બેસનારે પ્રથમ જાણી લેવું જરૂરનું છે કે આ કદપવૃક્ષ છે એટલે અહીં બેસીને તો જે યોગ્ય હોય તેજ વસ્તુની મનમાં ઇચ્છા કરીને તેની માગણી કરવી જોઈએ. આવું સમજીને તમે જે પ્રમાણે બોલતા જશો તે પ્રમાણે અનુક્રમે તમારી માગેલી પ્રિય વસ્તુઓ તમને આવી મળશે. તુકારામ કહે છે કે લાલ અને હાનિ બેઉ પોતાના મનના વિચાર અને ઇચ્છાઓનાંજ પરિણામ છે.

૧૩૮૨-જેનું અંતઃકરણ એક વાર ભગવાનના ચિંતનના રંગથી રંગાઈ ગયું, એટલે પછી તેનામાં કોઈ જાતનો ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, હરિનું ધ્યાન કરવાથી તેમના સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ એક વાર અંતઃકરણની અંદર પડ્યું એટલે પડ્યુંજ. તે કદી ત્યાંથી ચલિત થતું નથી. શુદ્ધ શ્યામવર્ણ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ એક વાર જ્યાં હૃદયની અંદર વસી ગયું અને મોંઢા ઉપર કૃષ્ણનામરૂપણી જ્યાં છટા આવી ગઈ, એટલે તે દ્વારા આખું શરીર અપૂર્વ ગ્રોભાને ધારણ કરે છે. જે શુદ્ધતાને પામ્યો છે, તેનામાં ફરીથી વિકાર થવાનો સંભવ નથી; તેમ કોઈ પણ જાતની મલિનતાને તે પોતાના ઉપર લાગુ પડવા દેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ભક્તાના અંતઃકરણની અંદર શ્રીહરિના પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ જોઈને કાળનું મોહું કાળું શાદી જેવું થઈ જાય છે.

૧૩૮૩-આખા સંસારનો ગ્રાસ કરી જનાર જે કાળ, તેના માથા ઉપર હું પગ દઇને બિભો છું. હું જ્યાં બિભો રહીને હરિનામકીર્તન કરતાં કરતાં નૃત્ય કરું છું ત્યાં આગળ કાળ બિભો બિભો કરી વાતની ભીડ પડે તો તેમાં મદદ આપે છે. આખા વિશ્વનો ગ્રાસ કરી જવાથી પણ જેને તૃપ્તિ થતી નથી. તે કાળ હરિના શુણ્ણાનુવાદ સાંભળીને તૃપ્ત થઇ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે કાળ અગ્નિ સમાન પ્રચંડ છે તે અમારે સારૂ ટાઢો હિમ જેવો થઇ ગયો છે.

૧૩૮૪-અધ્યા ભાઈ! તું બ્રહ્મરસનો કવાથ પી જા. એ કવાથ પીધાથી તારા જન્મમરણ વગેરે વ્યાધિતું નિવારણ થઇ જશે. એ કવાથની સાથે તારે એક પથ્થરનું પણ સેવન કરવું જોઇશે અને તે વિઠોળાતું નામ છે; જેને તારે તારી વાચા વડે ગ્રહણ કરતા રહેવાનું છે. એ સિવાય તારી વાણીના ઉપર ખીલ્લ કોઈ પણ બોલ ન આવવા દેવા. આટલું કરીશ તો આવડી ભારે સંસારની ખીડા ટળી જશે, તો પછી બીજી-ત્રીજી પરચુરણ ગિમારીઓતું તો પૂછવું જ શું? તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ જાતના ભૂતની ખીડા તો તને કદી લાગુ પડનારજ નથી એમ જાણજે.

૧૩૮૫-સતોની ચરણરજના પ્રતાપનો મને જાતિઅનુભવ છે. એ ચરણરજનું સેવન કર્યાથી હું સુખી થઇ ગયો છું. હવે આજ પછી દુઃખ તો મારી નજીક ફરકી શકનાર નથી. દેવતા નિર્માલ્યની તુલસીનું પત્ર અને વિધ્યુતું ચરણોદક એ બેનું સેવન કર્યાથી મારી ઉપર કહી તેવી અવસ્થા થઇ ગઇ છે. તુકારામ કહે છે કે મારામાં રહેલા અનેક જાતના ભાવોનું જુગ સંગિથ્રણ કરીને મેં ઉપર જતાવેલા વિધિનું સેવન કર્યું હતું.

૧૩૮૬-પંઢરીનાથ પાંડુરંગજ એક વૈદ્ય છે. તેમને બધાજ

રાગની આંતરિક ક્રિયાઓનું જ્ઞાન છે. જેને જેવો રોગ થયો
તેને તેનું ઘરાણર નિદાન કરીને તે યોગ્ય ઔષધ આપે છે. તે
ઔષધના ઘટલામાં તે નથી શ્રી માગતો કે નથી દવાનો પણ
લાગત ખર્ચ માગતો. તે તો સૌની પાસે એટલું જ માગે છે કે તમે
મારું પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરો. તુકારામ કહે છે કે દેવ એવા દયાળુ
છે કે તે હમેશાં પોતાના દીન સેવકોનું જતન કરતાજ રહે છે.

૧૩૮૭-પોતાના કોઈ પણ સેવકનું કોઈ પણ જાતનું કામ
કરતાં દેવને લાજ આવતીજ નથી. દીન સેવકોનું જાણું કરવું
એજ તેમનું કામ છે; કારણકે તેમણે પોતાનું નામ 'દીનજાંધુ'
રાખ્યું છે. સૌના મનનું સમાધાન કરવાની તેમની ઇચ્છા હોવાથી
જે કોઈ તેમની મદદ માગે તેમને તે મદદ કરતાં રહે છે. તુકારામ
કહે છે કે યોદ્ધા પ્રમાણે ચાલનાર શ્રીહરિ એકલાજ છે.

૧૩૮૮-તે હરિ ચંદ્રભાગાને કિનારે ઢેઢે હાથ દઇને બિભેલા
છે. તેમના રત્નમડા દોમળ ચરણકમળ ઇંટના ઉપર શોભાયમાન
થઈ રહ્યા છે. મારા જીવને તેમને આલિંગન દેવાની મન, વાણી
અને કાયા વડે અદ્વય ભૂખ જાગી છે અને જધો વળત મને
તેમની ને તેમનીજ ઝંખના થયા કરે છે. આ લાભ મારાં પ્રાર-
બને થોગે મને મળી ગયો છે. દેવનું રૂપ મારી આંખોને ઘણુંજ
ગમી ગયું છે; અને જેમાં તેમની કીર્તિનું વર્ણન કર્યું હોય એવા
'પોવાડા' x સાંભળવાનું મારા કાનને ઘણું ગમે છે. તેમના
ચરણના ઉપર એક વાર મસ્તક મૂકી દીધા પછી ત્યાંથી જરાક
એક જાણુએ ખસેડવાનું પણ મનને ગમતું નથી. તુકારામ કહે
છે કે જે શ્રીહરિના નામસ્મરણને પ્રતાપે કામકોષાદિ વિકારો
નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમના ચિંતન વડે સંસારના કલેશનો પણ

નાશ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

૧૩૮૯-વિઠ્ઠલના નામનું આનંદ સહિત સ્મરણ કરવું એજ અમારી કુલ સંપત્તિ છે. વૈષ્ણવોના સમુદાયની સાથે મળીને તે નામનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, અમે સંસારસાગરને સુખપૂર્વક તરી જઈને તેને પેલે પાર ચાલ્યા જઈશું. એ સિવાયની બીજી નિષિદ્ધ વસ્તુઓનું સેવન ન કરતાં અમે એ અમૃતનું જ ભોજન જમીશું. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી વારંવાર અનેક જન્મ-મૃત્યુના ઘણા ખાવાની પીડામાંથી છુટકારો થઈ જશે.

૧૩૯૦-ઓ મારા દેવ ! તમારે વિષે મારા અંતઃકરણની અંદર જે ભાવ રહેલો છે તેમાં જરા પણ અંતરાય આવવા દેશો નહિ, તેમજ તેની અંદર ન્યૂનતા થવા દેશો નહિ. મારે ભાગે તો તમારું નામસ્મરણ કરવાનું એકજ કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે અને તે હું કર્યાજ કરીશ. તમારે તો એટલુંજ કરવાનું છે કે, તેની અંદર મારું મન અખંડ રીતે પરોવાયેલુંજ રહે અને જરાય ચલિત ન થાય. તુકારામ કહે છે કે આ રાજમાર્ગ છોડીને મને બીજી આડવાટે વળવા દેશો નહિ.

૧૩૯૧-દેવનો આશ્રય લેવાનું છોડી દઈને કેટલાક લોકો કૃતરાની માફક બારણે બારણે અથડાતા ફરે છે. શું તેમની મનઃકામનાઓને પૂર્ણ કરવાને સારૂ દેવની પાસે કશી વાતનોં અભાવ છે ? કેટલાક લોકો એક કોડીની દક્ષિણાને માટે શબ્દોનું પારાયણ કર્યા કરે છે અર્થાત્ નાના દેવ-દેવીઓના સ્તોત્રપાઠ વાંચી જાય છે. પોતાના પેટને માટે એકની નિદા કરે છે અને બીજાની સ્તુતિ કરે છે અને બધો વખત પોતાના અંતઃકરણની અંદર ચિન્તાતુર રહ્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા મૂર્ખના મોઢા ઉપર આગ પડે-આગ પડે.

૧૩૬૨-અમારે કાંઈ નેઈતું હશે તે અમે અમારા દેવની પામેજ માગી લઈશું અને ભક્તિપૂર્વક તેમનીજ સેવા કરીશું. ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ જેમની હાસીઓ છે તેમની આગળ કઈ વસ્તુનો અભાવ હોય ? અમે અમારાં મન, વાણી અને શરીર દેવનેજ સમર્પિત કરી દઈશું. તુકારામ કહે છે કે જેમના દ્વારા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી-પદાર્થયુક્ત અખિલ વિશ્વનું પોષણ થયા કરે છે, તેની પાસે ગધાજ પદાર્થ હાજરના હાજરજ છે.

૧૩૬૩-જેના ચિત્તમાંથી આશા જડમૂળ સહિત નીકળી ગઈ હશે, તેની સેવા પાંડુરંગ પોતે કરે છે. તે એવા ભક્તોને ઘેર આઠે પ્રહર અને બારે માસ રહે છે અને કામ જાતાવ્યા પહેલાંજ તેનું કામ કરી દે છે; કારણકે અનાથ જીવોને મદદ કરનાર એવું વિશેષણ તેમનેજ લાગુ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભાવના જોર વડે દેવને પોતાને સ્વાધીન કરી લાંબને, તેમની પાસે જે કાંઈ કરાવવું હોય તે કરાવી શકાય છે.

૧૩૬૪-જે સ્ત્રી કંક'શા હોય છે તેને પરણનાર ધણીનો લોકોમાં ફેળોતો થાય છે અને તેને ઘણુંજ દુઃખ વેઠવું પડે છે; તેને આ લોકમાં સુખ મળતું નથી અને પરલોકમાંય સુખ મળવાનો સંભવ નથી. તેનું જીવન કોઈ રાંક કંગાલ વૈતરાના જેવું હોય છે. તે કંક'શા સ્ત્રી પોતાના ધણીના કહેણને ગણકારતીજ નથી અને ભિલટો તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવાં સ્ત્રી-પુરુષનાં લગ્ન થયાં છે એવું ન કહેતાં તે કમનસીબ માણસના કપાળ ઉપર પેલી સીરૂપ કુહાડી વાગી છે અને તેને પગે સીરૂપી લોખંડની એડી જડાઈ ગઈ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

૧૩૬૫-જેતરમાં વાવણી કરનાર ખેડૂત થોડું બીજ જમીનમાં વાવે છે, પણ જ્યારે પાક તૈયાર થાય છે ત્યારે ગાડું ભરાય એટલું

અનાજ ઘેર લઈ આવે છે. ણી વાવતી વખતે તે ણીજ જમીનની અંદર દટાઈ જાય છે અને તેનો નાશ થઈ ગયો હોય એવું દેખાય છે; પણ તેમ કરવાથી આખરે તો લાભજ થાય છે. વાવેલા ણીજના અંકુર ફૂટ્યા પછી તેને પાણી સીંચીને તેનું યોગ્ય રીતે જતન કરવાથી અનાજ તૈયાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે વાવણી કર્યા પછી વખતોવખત પાણી પાવામાં આવે તોજ પાક તૈયાર થાય.

૧૩૯૬-મુખ્ય સાર શો છે તે જરાબર સમજી લેવો જોઈએ; નહિ તો લાભ ન થતાં ભારે હાનિ થવાનો સંભવ છે. સૂર્યોદય થઈ ગયા પછી પણ જો આપણે આંખો મીચી રાખીશું તો જાણે થોડું થોડું અજવાળું થયું હોય એવું લાગશે; તેવીજ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે, આપણી નાની સરખી આંખોના ઉપર અવિદ્યારૂપી પડળ આવી ગયું છે, તેને દૂર કરીથી ઘણો લાભ થશે. તુકારામ કહે છે કે જેના ઉપર અવિદ્યાનો અંધકાર ફરી વળ્યો હોય, તેની આગળ દેવનું અસલ સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે.

૧૩૯૭-હું દેહધારી છું એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થવું એજ ખરેખરું અજ્ઞાન છે. આમ થવાથી ખરા જ્ઞાનનો લોપ થાય છે અને મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં તણાઈ જાય છે. જે ઘડીએ મનમાં ભેદ-ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે ઘડીથીજ પ્રાપ્તિક લોકોને એક ક્ષણ-વારને માટે પણ વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ભવ-સાગરને તરાવનારી નીકાજ ત્યાં ચાલતી અટકી પડી, ત્યાં પછી પેલે કિનારે ઊતરવાની આશાજ શી?

૧૩૯૮-હો મનુષ્યો! તમે આ દેહરૂપી સંસારના જાળરની વચ્ચમાં આવી પહોંચ્યા છો, તેથી કરીને જેનાથી તમને નુકસાન થાય એવો માલ તો ખરીદ્યોજ નહિ. હું અત્યારે તમને જે કાંઈ કહું તે તમે લક્ષ આપીને સાંભળી લેજો. આ વખતે તમારે સારૂ

ખરેખરે નફા કરી લેવાનો અવગર છે, માટે તમે વખતનો લાભ લઈ લો અને જેઓ માલની પરીક્ષા કરવામાં પ્રવીણ છે, તેમની મદદનો લાભ જોડો લેવાય તેટલો તમને લેજો કેટલોડ માલ ગહાર થી ઘણો આગળ હોય છે, પણ અદરથી પોલ પોલ હોય છે. તે માલ એવો દગાવાળો છે કે પોટલામાં બાધવા જતા બાધી શકાતો જ નથી, મતલબ કે તેમાં ઢશી વાસ્તવિકતા જ નથી તુકારામ કહે છે કે જનતરમાં માલ વહોરતી વખતે અગમખુદિને વિસાડે મૂંઝીને વગર વિચારે ગમે તેવો માલ ખરીદી લેવો એ મૂંઝાં છે, એટલા માટે પ્રથમ માલના ખરાબોટાપણાની પરીક્ષા કરીને રોકડી કિંમતે હાથોહાથજ માલની ખરીદી કરવી જોઈએ.

૧૩૬૬-સ સારને લગતી અનેક ઉપાધિઓને સમેટી લઈને ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ કરવું અને તે રસ્તા ઉપર થઈને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે આગળ વધતા જવું સત્પુરુષો ઉત્તમ માર્ગે થઈને તમારી આગળ આગળ ચાલ્યા ગયા છે રસ્તા ઉપર તેમના પગલા પડ્યા છે, તેમને જોઈ જોઈને તમારે પણ ચાલ્યા જવું એ રસ્તો છોડી દઈને બાકીનો આખો સ સાર આડે રસ્તે ચલી જઈને જગલમાં અથડાયા કરે છે પોતાના આયુષ્યનો મમય જેમ જેમ વ્યતીત થતો જાય તેમ તેમ તેનો ખરાબર હિમાળ જાદતા ગ્રહેવું અને જોવું કે યોગ્ય રીતે ગયો છે કે અયોગ્ય રીતે ત્યાર પછી ખરે રસ્તે જૂગ વેગ અને ઉત્સાહપૂર્વક ચલાય તે સારું મનને ઉત્તેજિત કરવું અને જે સૌથી આગળ નીકળી જઈને આખરની મજિલના ઉપર સૌથી પહેલો પહોચી જશે તે બળવાન અને બહાદુર ગણાશે તુકારામ કહે છે કે જે પ્રમાણે તમે મોઢથી બોલતા હો તે પ્રમાણે ઉવટ સુધી ખરાબર વર્તન કરતા રહેજો

૧૪૦૦-પારમાર્થિક બાબતની જેને કશી જ અમર પડતી

નથી, એવો બુદ્ધિહીન મનુષ્ય ‘હું આ શરીર છું’ અને શરીરનાં સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ છે’ એવો પ્રાપંચિક બોલે પોતાના માથા ઉપર લઈ લઈને ફર્યા કરે છે; અને તેની ગાંસડી-માં જન્મમૃત્યુરૂપી કલેશનોજ ભાર તે બાંધી રાખે છે. તે જ્યાં જાય છે ત્યાં તેનું અપમાન થાય છે અને પારમાર્થિક સાધના કરનારા પુરુષો તેના મોઢા ઉપર થૂંકે છે. જેમ દગાખોર વેપારી-ઓ ખરા માલનો ભાવ કરીને ઘરાકને ખોટો માલ ભરી આપે છે, તેમ આવા માણસો શુદ્ધ પરમાર્થની વાતો કરે છે અને વર્ત-ણુંક તેથી ઊલટી કરે છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ આવો પાળંડ રહે છે, પણ દેવની પ્રાપ્તિનો મર્મ તેમને હાથ લાગ્યો નથી.

૧૪૦૧-જો તમારા પૂર્વજોને નરકે મોકલવાનો તમારો વિચાર હોય તો તેનો ઉપાય હું તમને બતાવું છું તે તમે સાંભળી લેજો. પ્રથમ તો તમારે ખૂબ રસ લઈને પારકાની નિંદા કરવી; ત્યાર પછી લોકોની ચાડીચુગલીઓ કરવી. આટલું કરશે તો તમને પોતાની સગી માની સાથે વ્યભિચાર કરવા જેટલું પાપ પ્રાપ્ત થશે અને તેનો અતિ ભારે બોલો તમારા માથા ઉપર આવી પડશે. તુકારામ કહે છે કે કુંભીપાક નામના નરકે જવાનો આ રાજમાર્ગ છે.

૧૪૦૨-કોઈ સ્ત્રી એવી હોય કે અમુક વસ્તુ ખાધાં પછી તે વસ્તુનો સ્વાદ કેવો હોતો તે પારખી શકે નહિ તેને ગાંડી-ખૂમજ ગાંડી કહેવી જોઈએ. દહાડે દીવો સળગાવીને પોતાની આગળ મૂકી રાખે અને રાત પડે ત્યારે દીવાને કપડાના છેડા વડે આપટ મારીને હોલવી નાંખે, પોતાની કેડે છોકડું હોય અને આખા ગામમાં તેને બોળતી ફરે અને “હાય! હાય! રે! હું માડું છોકડું ક્યાં ભૂલી આવી?” એમ કહીને પોક મૂકીને રડવા બેસે, પોતે

છોકરું જણ્યા પછી લોકોને પૂછતી ફરે કે મારો ઘણી કોણ તે મને કહો. આવા લોકોને પોતાની જાતનુંજ પૂરું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યારે તેઓ બીજાને તો રસ્તો બતાવી શકેજ કેવી રીતે? તુકારામ કહે છે કે આવા લોકો નરકેજ જાય છે અને તેમને બચાવવા પણ કેવી રીતે?

૧૪૦૩-જે માણસને જે વસ્તુના ઉપર પ્રીતિ હોય તેને તે વસ્તુનું જ્ઞાન દઈને તેની મનઃકામના પૂર્ણ કરવા સારું પોતાના હાથ ઊંચા કરીને નારાયણ જિજ્ઞેષા છે. આવાં સર્વજ્ઞ અને ઉદાર માતાપિતા જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે તેની આગળ હાજર કરીને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી દે છે. આપણાં અગાઉનાં જેવાં સંચિત કર્મ તેવી તેવી ઇચ્છાઓ આપણાં મનની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાર પછી તે તે ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા પડે છે. પહેલાંના જેવા વિચાર તે પ્રમાણે ઇચ્છાઓ અને તેવાજ ભોગ, આ ક્રમ ચાલ્યો આવે છે. જેવાં બીજાં વાલ્યાં હશે તેવાંજ ફળ ભોગવવાં પડશે. ભારડીનું ઝાડ વાવીને કેળાં આવતી આશા રાખીએ તે મિથ્યા. તુકારામ કહે છે કે આ જાણતમાં દેવને જરા પણ દોષ દેવા જેવું છેજ નહિ. તમારા શત્રુ પણ તમે પોતેજ છો અને તમારા હિતકર્તા પણ તમે પોતેજ છો. જરાક વિચાર કરી જોશો તો તમને આ વાતનું સત્ય સમજાઈ જશે.

૧૪૦૪-અમુક માણસે ઘર બાંધ્યું. તેને અંદરની અને બહારની બેઠ જાણ્યોથી ખૂબ મોકળું રાખ્યું, પણ ઘરમાં પેસવાનું બારણું એટલું બધું સાંકડું રાખ્યું કે અંદર જતાંઆવતાં ખૂબ અડચણ પડે. પછી તેણે અંદર રહ્યાં રહ્યાં સાધારણ અવાજે બહુબહુવા માંડ્યું અને બહારના લોકો શું શું બોલે છે તે પણ કાને સાંભળતો ગયો. મોઢું તો બંધ કર્યું પણ મન દરો દિશામાં

હોડતુંજ ગયું. હવે આવી જાતના મૌનથી શી સિદ્ધિ થવાની હતી ? બહારથી પરમાર્થ સાધકને વેશ તો ધારણ કર્યો, પણ અંદરની વાસનાઓ તો કાયમની કાયમજ રહી ! તારી જાણ ઇન્દ્રિયેનું દમન તો તેં હજી કયું નથી અને પરમાર્થની દુકાન માડીને બેઠો છે ! ઉપર ઉપરથી તો તેં ઘોઘ ઘોઘને સફાઈ કરી છે, પણ તારી અંદરના ભાગમાં હજી નરી મલિનતા છે ! તુકારામ કહે છે કે આવું કરવાથી આખરે તારા હાથમાં કશુંજ આવવાનું નથી.

૧૪૦૫-જ્યાં તમામ પ્રકારની કલ્પનાનો લય થઈ જાય છે, તે સ્થિતિની અનુમાનવૃત્તિ વડે ધારણા કરીને હું દેવ છું એવું કોઈ કોઈ લોકો મોઢથી બોલે છે, પણ તે ભાવ સાચો નથી એમ નક્કી જાણવું. કેટલાક લોકો કહેતા ફરે છે કે મેં ઘણાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું પુષ્કળ શ્રવણ કરી લીધું છે અને તેથી કરીને હું બહુ-શ્રુત થઈ ગયો છું. હવે મારે કાંઈજ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી; આવો વિચાર કરીને તમે બેઝિકેરા બની જાઓ તે સાફ ન કહેવાય. મેં પુષ્કળ તપશ્ચર્યા કરી છે, ખૂબ દાન દીધાં છે, એટલે હવે મને મોક્ષ મળવોજ જોઈએ એવું તમે શા આધારે માની લો છો ? તમે જે જે કર્મ કર્યા છે તેનાં ફળ તમારે આગળ ઉપર ભોગવવાંજ પડશે અને તે ભોગવવાને સાફ તમારે જન્મ પણ લેવો પડશે. વર્ણાશ્રમને યોગ્ય જે જે કર્મો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે તે કર્મ કરવાં એમાં એવડી શી વિશેષતા છે કે તેને પ્રતાપે મોક્ષ થઈ જાય ? એ તો સૌની ફરજજ છે અને તે નહિ કરનાર દોષિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો જ્યારે નિષ્કામ થઈ જાય ત્યારેજ તેઓ રામને પોતાનાં નેત્રો વડે જોઈ શકે છે અને રામરૂપ બની જાય છે.

૧૪૦૬-ઓ મારી વિકાળાઈ જનેતા ! હવે દોડી દોડીને

મારા પગ દુઃખી ગયા છે; તે મારે તું હવે મને ફેર લે. હવે આગળ ચાલવાની મારામાં શક્તિ રહી નથી. મારા જીવની લગોલગ મારી સાથે ને સાથેજ રહેનારી પાંડુરંગા માતા! તું ઘણી દયાળુ છે તું મારી તમામ પ્રકારની ભૂખતું અને જન્મજન્મમાં વરતાં દુઃખોતું નિવારણ કર. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગા મા! હવે હું વધારે બોલી શકતો નથી. તું મને તારાં રતનની સાથે વળગાડી દે અને મને તારા પ્રેમનો પાનો પા.

૧૪૦૬-હે દેવ! મારા મનને જે વસ્તુ ગમી જાય છે તે બધીજ તું મને પૂરી પાડે છે. હવે તો અંદર તેમજ બહાર-આરે દિશાએ તું ને તુંજ મારી આંખે દેખાય છે અને બધું વિશ્વ તું વરેજ ભરપૂર થયેલું જણાય છે. પ્રેમપૂર્વક તારું નામરમરણ કરનારને બીજાં સાધનતું પ્રયોજન રહેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દયાળુ પાંડુરંગા! હવે તો મારાં બધાંજ કામ આગોપાંગ પૂર્ણ થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૪૦૮-હે દેવ! જ્યાં જ્યાં મારી દષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં બધે હું તારા ચરણની ભાવના કરૂં છું એવું કયાંથી મારૂં ચિત્ત સમાહિત થઈ જાય છે અને તેવા સમાધાનયુક્ત મન વડે હું તારૂં પૂજન કરૂં છું. તારી પામેથી મને બધુંજ મળી રહે છે. તું અનેક પ્રકારના સુખના ભંડારનો માલિક છે અને અમને બધું તુંજ આપ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના વડે સંસારનાં બંધનનો ક્ષય થઈ જાય તેજ દામ હું હવેથી કરીશ.

૧૪૦૯-હે પુંડલિકરાય! તું ઘણો શ્રેષ્ઠ છે-ઘણોજ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે તું લોકોમાં માન્ય થઈ ગયો છે. તારે લીધેજ દેવ પોતાના ચરણ જોડાજોડ રાખીને બેસી રહ્યા છે, નહિ તો એ આનંદ કોઈ પણ સમયે કોઈને અચૂકપણે પ્રાપ્ત થયો હોય એવો બીજો એક

પણ દાખલો છે? જે દેવ કોઈની પણ દૃષ્ટિએ પડતા નથી તેમને તે એક ઇંટના ઉપર ઊભા કરી રાખ્યા એ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? તે એકલા દેવને નહિ પણ ગોપ-ગોપી અને ણીજા બધા દેવના પરિવાર સહિત તું દેવને અહીં જોઈ લાવ્યો! તુકારામ કહે છે કે તે તો મૃત્યુલોકની અંદર સાક્ષાત્ વૈકુંઠને જોઈ આણ્યું! તે સારૂ તારી પ્રશંસા કરવીજ જોઈએ.

૧૪૧૦-અનેક પ્રકારનાં તપ કરવા જતાં સાધક પોતાના જીવને જે જે કષ્ટ આપે છે, તે બધાનો વૈષ્ણવ ભક્તોએ આળાદ નિકાલ કરી નાખ્યો. તેમણે પોતાના જીવનું પાંદુરંગના ચરણ આગળ બલિદાન ચઢાવી દીધું અને એ રીતે તેમણે અદ્યપ શક્તિવાળા જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તેમના આ મહત્કાર્યને લીધે આખા જગતમાં તેમની કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ અને તેનો મહિમા સૌ મુક્તકંઠે ગાવા લાગ્યા છે. તેઓ કોઈની પાસે કશુંજ માગતા નથી, પણ આખા સંસારની સમક્ષ હરિપ્રેમના ભંડારની લૂંટ કરાવી દેવી એજ તેમનો એક વ્યાપાર છે. તુકારામ કહે છે કે હે ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારા સંપૂર્ણ મહિમાનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે?

૧૪૧૧-દેવ પોતાના ભક્તોને એટલી હદ સુધી વશ થઈ ગયેલા છે કે ભક્તોનો એક બોલ એ દેવને માટે ઉત્તમ પ્રમાણ રૂપ છે. ભક્તના કહેવાથી તે એક ઇંટના ઉપર પણ રાખીને ઊભા રહ્યા છે અને ભક્તની રબ્બ વગર કહી જતા નથી અને હોંઠે બેસવાની પણ તેમની હિંમત ચાલતી નથી. દેવ પોતાનાં મન, વાણી અને શરીર વડે ભક્તોની આગળ અનન્ય બનીને ઊભેલા છે. તમે મારી પાસે કાંઈ પણ માગી લો એવું ઔપચારિક રીતે તે પોતાના ભક્તોને કહ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે ઉદાસ છે; જે તૃષ્ણા અને સંકલ્પરહિત છે તેની પાછળ પાછળ દેવ હોડ્યા કરે છે.

૧૪૧૨-જે દેવની પાસે કાંઈજ માગતો નથી તેની સેવા કરવાને સાડું દેવ દોડી જાય છે. પોતે દીન રૂપ ધારણ કરીને પોતાના ભક્તો કંદેલી સેવાનું ઝણૂં તેની પોતે સેવા કરીને દેવ ધીમે ધીમે ચૂકવતા જાય છે. પોતાના ભક્તને છોડીને દેવ એક ક્ષણ વારને માટે પણ આધા જતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમના મનમાં દેવના પ્રતિ ભક્તિભાવ છે, તે દેવનો પણ દેવ છે.

૧૪૧૩-પોતાના ભક્તના અંતઃકરણનો ભાવ જાણી જઈને તેને પૂર્ણ કરવાના ઉપાય દેવ હંમેશાં અમલમાં મૂકતાજ રહે છે. દેવને તમારે કશું કહેવું નહિ અને તેમની પાસે કશું માગવું પણ નહિ. આપણે આપણા જીવભાવ વડે તેમની આગળ અનન્ય જાની જવું અને યથાસમયે દેવની પાસેથી અવિનાશી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. નાનાં છોકરાં મા પાસે ખાવાનું માગતાં નથી, પણ માજ તેમને વગરમાગ્યે ખવડાયે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવનો આશ્રય લઈને દેટલાય લંગડા લૂલા પર્વતોને ઝોળાંગી ગયા!

૧૪૧૪-હું વિઠોળાનું નામ ગાઈશ, તાળી વગાડીશ અને નૃત્ય કરીશ. મારા દેવનું હૃદય દયાને લીધે અતિ કોમળ છે; આથી કરીને તે પોતાના શરણાગતોની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. જે દેવે પૂર્વે અનંત જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તે મને પણ સંસારસાગર તરાવી દેશે એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે આ રહસ્ય મને અંતોએ સમજાવી દીધું છે.

૧૪૧૫-હે દેવ! તારો સ્વભાવ હું ત્યારથી સમજી ગયો ત્યારથી હું મારા મનની અંદર નિર્ભય જાની ગયો છું. હે દેવ! અમે તારે શરણે આવ્યા છીએ એવું જેઓ જાહેર કરે છે તેમને ભય, ચિંતા અને તુષ્ટા એ ત્રણ પૈકી કાંઈજ રહેતું નથી. તું તેમને તે તમામ જાંધનોમાંથી અને ગર્જવાસાદિ દુઃખોમાંથી મુક્ત

કરી દે છે. તુકારામ કહે છે, કે આવા આનંદનો મને અનુભવ થઈ જવાથી મારાં જન્મમૃત્યુ આદિથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો અંત આવી ગયો છે.

૧૪૧૬-દુષ્ટોની સંગતિ કરવી નહિ. તેમ કરવાથી લજ્જામાં વિદ્વંન ઉત્પન્ન થાય છે. હે વિઠ્ઠલ ! મારે વિષે તે શો વિચાર કરી રાખ્યો છે તે કહે. દુષ્ટ લોકો તારા અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે તે મારાથી ણિલકુલ સહન થતું નથી. હું એકલો ઠોળી ઠોળી સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરું ? હું તે તારા શુણાનુવાદ ગાઉં કે એ દુષ્ટોની વાતોનું અંકન કરવાની માથાફટ કરું ? તુકારામ કહે છે કે એ બેમાંથી મારે કયું એક કામ કરવું તેનું મને તારે મોઢેથી જ કહે.

૧૪૧૭-વિઠ્ઠલજી જ્યાં અમારી માતાને રથાને છે ત્યાં પછી અમને કયી જાતના શુખનો અભાવ હોઈ શકે ? તેનાં રતનોમાંથી પ્રેમરૂપી દૂધની જે ધારાઓ ઝરે છે તે અમૃતનું સેવન કરીને અમે તૃપ્ત થઈ ગયા છીએ. વૈષ્ણવ લોકોના સંગમાં અમે આનંદના ચરોવરમાં કીડા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે કૃપાવંત દેવે મારા ચિત્તને પોતાનામાં સ્થિર કરી રાખ્યું છે.

૧૪૧૮-હરિભક્તિરસનું પાન કરીને જેઓ મસ્ત બની ગયા છે, તેમના હાથમાં કળિકાળનો નાશ કરવા જેટલું બળ અને તેમના હૃદયમાં તે કાર્ય કરવા પૂરતું શૌર્ય આવી જાય છેજ. પોતાના હાથમાં હરિનામરમરણરૂપી બાણ લઈને વિઠ્ઠલના સૈન્યના સૈનિકો વીરગર્જના કરીને સમરાંગણમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમનો પ્રતાપ જોઈને મહાદોષ ભયભીત થઈને પલાયન કરી જાય છે અને જન્મમરણાદિ દુઃખ પણ તેમની આગળ ટકી શકતાં નથી. ભક્તજનો બળમાં એક એકથી ચઢી જાય એવા હોય છે અને તેમ હોવાથી વિષ્ણુસહસ્રનામની ગર્જનાઓ તેમનાં મુખ-

માંથી નીકળ્યાજ કરે છે. જેઓ પોતે દેવના આજ્ઞાપાલક દાસ છે તેઓ દેવના સિવાય બીજા કોઈની પરવા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને ઘેર મોક્ષ અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે કામ કરનાર દાસ-દાસીઓ બનીને રહે છે.

૧૪૧૯-પંદર દહાડે ક્રૂર એક વાર એકાદશી આવે; જે તમામ મતોમાં સારભૂત મત છે, તે પણ તારાથી થતું નથી તેનું કોઈ કારણ? અને વળી કહાવ્ય કરે તો પેટ ભરીને દુરાળ મળે ત્યારેજ તારા શ્રવણે તૃપ્તિ થાય છે. એલું ન કરતાં એક દહાડો ઉપવાસ કરતાં શું તને મોત આવી જાય છે? એકાદશીને દહાડે હરિકથાનું શ્રવણ અને વૈષ્ણવ સંતોનું પૂજન એ બે કામ કરવાથી તારું પોતાનું પારમાર્થિક હિત પણ સધાશે અને દોઢામાં પણ તારી ઇચ્છા-આબરૂ વધશે તે તો શુદ્ધ. ઘરનાં કામકાજને અંગે તું કોઈ થોડા ઉત્તરગરા નથી કરતો; ત્યારે એકાદશીનું જાગરણ કરતાં અને દેવદર્શનને માટે મદિરમાં જતાં તું કેમ મરવા પડે છે? તુકારામ કહે છે કે એકાદશીનું મત કરવું અને રાત્રે જાગરણ કરવું એ બેઉ કામ કરવા જેવાં છે એમ તું કબૂલ કરે તો છે અને છતાં તું કરતો નથી તેથી મને લાગે છે કે તું ઘણો સુકોમળ બની ગયો છે, પણ એક દહાડો ચમત્ક્રમ તને પૂછશે ત્યારે તેમને તું શો જવાબ દઈશ?

૧૪૨૦-આ સંસારની અંદર હરિની કયા કરવી એજ એક ભૂપણ છે અને એજ એક સાર વસ્તુ છે. એની સહાયથી અનંત કોટિ શ્રવે તરી પાર જિતરી ગયા છે. હરિના શુણાનુવાદ ગાનાર મનુષ્ય નીચ જાતિમાં જન્મેલો હોય તોપણ તે જાંચ જાતિમાં જન્મેલા મનુષ્યોને માટે પણ પૂજનીયજ છે. દેવો પણ તેની ચરણરજને માથે ચઢાવીને તેને વંદન કરે છે. તે પોતાના વંશને

દીપાવનાર કુળદીપક પેદા થયો છે એમ જાણવું. એવા નરની જે નિંદા કરશે તેને મોઢે રક્તપિત્તનો રોગ ફૂટી નીકળશે અને એવા દુષ્ટ માણસના મોઢાને મોઢું નહિ પણ ભાડભૂંજિયાના ભાડિયા સમાન જાણવું. તુકારામ કહે છે કે સંસારના સારરૂપ વિઠ્ઠલનું નામ છટેચોક લેવું, એ કાંઈ ચોરીછપીને કરવા જેવું કામ નથી.

૧૪૨૧-હરિનામની ગજના, તાળિયોના અવાજ અને ભજનનો જયજયકાર ધ્વનિ, એ ત્રણના મિશ્રણથી બ્રહ્માનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગરુડચિહ્નવાળી ધ્વજ, વીણા અને નાના પ્રકારના રંગબેરંગી વાવટા અને પતાકાઓના સમૂહને જોઈને બ્રહ્માદિ દેવતાઓને પાર વિનાનો આનંદ થાય છે. મત્ત હાથી જેવા એક એકના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગળવાન વૈષ્ણવ ભક્તો આનંદથી ઉન્મત્ત બની જઈને એકબીજાને આલિંગન દેતા દેતા ધૂળમાં આજોટે છે. તે આનંદના તરંગનો સ્પર્શ થવાથી પથ્થર પણ નરમ થઈ જાય છે અને ત્યાં ઊભેલા લોકોમાં કોઈ કોઈ દુષ્ટ અને છેકજ અધોગતિએ જઈ પહોંચેલા લોકો હોય તો તેમનાં હૃદય પણ ભક્તિના આનંદથી લોભાઈને તક્લીન બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે રામકૃષ્ણની કથા કરવી એજ વૈકુંઠમાં જવાની સીધી અને સરળ સડક છે.

૧૪૨૨-એક જણ કોઈ ગુરુનો શિષ્ય થયો તે જોઈને બીજો પણ ગુરુ કરવા જાય છે, પણ ગુરુના શિષ્ય થવામાં શું રહસ્ય છે તે તો કોઈ જાણતું જ નથી. વાસ્તવિક પરમાર્થ તરવનો મર્મ પાંદુરંગના સિવાય બીજું કોઈ કદી જાણી શકનાર નથી. કોઈ પણ કળાનું જ્ઞાન શીખ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ હરિવિષયક પ્રેમ તો શીખવ્યો શીખાતો નથી અને તેનું જ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય કોઈના હાથમાં છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે સૌના સારભૂત જેવી

હરિભક્તિ છે, પણ તેમાં મૂર્ખ લોકોને સમજ પડવી દોહાલી છે.

૧૪૨૩-જેઓ પંઢરીનાથનું શરણ લે છે તેઓજ ખરેખરા ભાગ્યવંત છે એમ હું માનું છું. પંઢરીનાથનું શરણ લેનારાઓજ તરી ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓજ તરી જશે એમાં કશોય સંશય નથી; કારણકે નામસ્મરણ કરનારાઓનો પ્રવાહજ એ દિશા તરફ વળી ગયેલો છે. સરળ અને નિર્માળ બુદ્ધિવાળા ભાવિક ભક્તો એ ભોગ અને મોક્ષનું સ્થાનજ છે. તુકારામ કહે છે કે વેદ અને પુરાણ બેઉ મેં કહ્યું તેવુંજ પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૪૨૪-જેનું મન જે વસ્તુના ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં સ્થિર થઈ ગયું હોય, તેને તે વસ્તુ તેટલા પ્રમાણમાં દૂર અથવા નજીક દેખાય છે આવું કહેવું એ યોગ્ય નથી અને જેઓ એવું કહે છે તેઓ નકામો લવારોજ કરે છે; કારણકે દેવ સૌના અંતર્યામી અને સાક્ષીરૂપ છે. આખા જગતનાં સૂત્ર જેના હાથમાં છે એવા દેવ ઠાણ કઈ રીતે મૃત્યુ કરે છે તે અધુંજ જાણતા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેની જેવી બુદ્ધિ તેને તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪૨૫-જેના પગમાં પગરખાં તો હોય નહિ, એવો માણસ રાત્રની સાથે જાખડી બાંધવા જાય તો તેમાં તેનું કાંઈ વળે નહિ. આવી રીતે વર્તનારાઓના કામ ઉપર આગ પડે. હાથીને ખવડાવવાની ચંદી એકાદ મરઘડીના મોઢામાં ઠાઈ ઠેસી ઘાલવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે બોલે જિયારી મરઘડીથી સહન થાય નહિ અને તેનું મોત નીપજે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના શરીરમાં દેટલું બાળ છે તેનો પ્રથમથી પૂરો વિચાર ન કરતાં, શીર્ષના આવેશમાં આવીને રણમેદાનમાં દોડી જવું અને શત્રુના ઉપર બાણનો મારો કરવો એ અવિચારી કામ કહેવાય.

૧૪૨૬-જેમણે પોતાના આપણના ઋણ વડે ત્રણે લોકને

ળાંધી લીધા છે તેમને ઘેર તમામ ત્રિદ્વિઓરૂપી જાંઠાર જયોં ને જયોં રહે છે. પછી એવા વૈષ્ણવો પંઢરપુરના ચોકમાં પોતાની દુકાન ઉઘાડીને બેસે છે. તેમની દુકાનમાં બેને બે ગમે તેને સારૂ તે માલ યથાર્થાને ગોઠવી રાખેલો હોય છે. વળી ત્યાં આપાઢી અને કાર્તિકી એકાદશીઓને દહાડે ઘણા મોટા પાયા ઉપર બજાર ભરાય છે અને આ બજાર ભરવાની જગ્યા હરિનામની લેવડદેવડ કરનારાઓને બક્ષિસમાં મળેલી છે. એ બજારમાં ચારે પ્રકારની સુક્રિઓ મળી શકે છે, પણ એ સુક્રિઓ સૌને મફતમાં મળે છે તો પણ ત્યાં કોઇ તેમનો ભાવ પૂછતું નથી, પણ સૌ શ્રીહરિના પ્રેમાનંદને સારૂ લ'ટાલ'ટ કરવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે અહીંના વૈષ્ણવ લકતો પરમ ભાગ્યવાન છે, તેમણે અનંતકોટિ જન્મોથી માંડીને આજ સુધી એક દેવનેજ પસંદ કરી લીધા છે.

૧૪૨૭-જે કોઈ અનાથ-દીનહીન વ્યક્તિ પંઢરપુરની યાત્રા કરવા જશે તે ત્યાં પહોંચતાંજ પોતાનાં તમામ હુઝ, દારિદ્ર્ય આદિથી સુક્ર થઈને તૃપ્તિ પચ'ત અનાંદનું' સુખ માણતો થઈ જશે. ત્યાં સૌ ઉદાર લોકોને શિરોમણિ પંઢરીનાથ રહે છે. તે પોતાના બેઠ હાથને ઊંચા કરીને “આવો, આવો, મારી પાસે આવ્યા આવો,” એમ કહીને સૌને બોલાવ્યા કરે છે. તે દેવને ડાહ્યા અને મોટી ઉમ્મરના ઠરેલ માણસના કરતાં નાનાં નાનાં છોકરાં બહુ વહાલાં લાગે છે. પોતાના નાના નાના લડતોને તે પ્રેમથી આલિંગન દે છે. તેમના તમામ પરિશ્રમ, તાપ, સંતાપ સર્વનો તે નાશ કરી દે છે અને તેના બદલામાં તેમને પોતાના પ્રેમનું દાન દે છે. એમાં તે વધારે-ઓછાનો કે નફાનુકસાનનો વેચારજ કરતો નથી, તુકારામ કહે છે કે હું અનાથ અને દુર્બળ હું એમ જાણીને પાંડુરંગ મારૂં પ્રતિપાલન કરે છે.

૧૪૨૮-હિ પાંડુરંગ! તારા સિવાય મારા જીવને બીજું

કશુંજ ગમતું નથી, તેનો મારે હવે શો ઉપાય કરવો? મારા મોઢાને ફક્ત તારા યશનું વર્ણન કરવાનુંજ ગમે છે, મારા કાનને પણ તારોજ મહિમા સાંભળવાનું ગમે છે અને મારું ચિત્ત પણ તારાજ ચરણ ભણી દોડી જાય છે. જે શબ્દમાં ‘વિકૃલ’ એવું નામ ન હોય તે શબ્દો મને સાંભળતાં પણ ત્રાસ પેદા થાય છે. ‘હું તારોજ છું’ એવું હું તને કહી શકું છું, પણ તારા સિવાય બીજા કોઈને એવું કહેવા જતાં મને લજ્જા આવે છે. તે જોટલે સુધી કે બીજાઓની સાથે અમસ્તું બોલવાનું પણ મને ગમતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! મને સર્વતોભાવે એકલો તુંજ ગમે છે.

૧૪૨૯-હે દેવ! મને જેવા આવડે તેવા હું તારા ગુણ ગાઉં છું. તારા સિવાય આ દુનિયામાં મારે ખપ પણ બીજા કોનો છે? મારા જીવને જેનાથી સુખ થાય અને મારી બુદ્ધિને રુચે તેવી રીતે હું તારી સ્તુતિ કરું છું. હરિનામ-રસથી ઉન્મત્ત બનીને હું આનંદોદ્ધામ સહિત તેના તાલ-સૂર પ્રમાણે નૃત્ય કરીશ. એ સિવાયનું બીજું જ્ઞાનચાતુર્ય અને નાના પ્રકારનું બહુશ્રુતપણું એ બધાંને મારે શું કરવું છે? તુકારામ કહે છે કે મારે જેની સાથે કામ લેવું છે તે પાંડુરંગ તો સ્વાભાવિક રીતેજ લોખા છે.

૧૪૩૦-જેમનાં અંતઃકરણમાં દેવના સંબંધમાં એક અને અર્ખંડ ભાવ હોય છે, તેઓ ગમે તેવા અન્ન હોય તોપણ તેઓ દેવને ઘણાજ પ્રિય છે. ઉપમન્યુ, ધ્રુવ, પ્રહલાદ એ બધા નાના બાળક હતા અને કાંઈજ જાણતા ન હતા, પણ તેમણે પોતાના મનમાં એક ભાવ વડે નારાયણનું સ્મરણ કર્યું, તેથી તેઓ દેવને ઘણા વહાલા લાગ્યા. બીજા અને બીજા નીચ જાતિનાં સ્ત્રીપુરુષો તથા ચોપગાં અગણિત જાનવરને પણ કૃપાસાગર દેવે પોતાનું

સ્મરણ કરતાંની સાથેજ તારી હીધા છે. ગોકુળના ગોવાળિયા શુ એવડા મોટા જ્ઞાની હતા ! પણ ચક્રપાણિ દેવ તેમની સાથે ખેતીને લોજન કરતા. તુકારામ કહે છે કે અમારા દેવ તો ખરે-ખરો લોખા, સમ્મ જાણે છે અને એવું જાણીને હું તેમને પગે વળગી રહ્યો છું.

૧૪૩૧-હે દેવ ! હું તો મારા મનના ઉમંગથી પ્રેરાઈને તારૂં નામ લઉં છું તેનો ઉગ્યાર ઠીક ઠીક થાય છે કે વાકેચૂંકો તેનો હું વિચાર કરતો નથી. એ નામનું સ્મરણ કરવાને સારૂં યોગ્ય ઘડી કે મુકૂર્ત જોવાની જરૂર પડતી નથી અને ખૂબ લણતર લાણીને વેદના વક્તા થઈ ખેઠેલા પડિતોથી અમે ખીતા નથી. વેદોની અદર જે જે જાણતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે બધી જાણતોને ધ્યાનમાં લેતા દેવના જે નામ હાથ લાગતા નથી તે તે નામ હું મારા મનના ઉમંગ પ્રમાણે અનંત ભગવાનની સાથે યુક્ત કરૂં છું જે કરવાથી મારા મનને આનંદ થાય એવા રાગ અને સૂરમાં હું હરિની કથા કરૂં છું. તુકારામ કહે છે કે હું એ આનંદથી તૃપ્ત થઈ ગયો છું અને તેના સૂચક તમામ અલંકારો-ને મેં મારે શરીરે ધારણ કર્યાં છે

૧૪૩૨-અમારી આગળ તો કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે દારિદ્ર્ય આવવાની હિંમત કરી શકતા નથી અને અમારા બધા દોષ પણ જાણીને ગળ જાતી ગયા છે. ત્રિભુવનનાં તમામ સુખ-વૈભવ કાલાવાલા ક્રમતા અમારા આગળમાં આજોટવા આવે છે, પણ અમે તેમને સૌને તુચ્છ માનીને અમારી સામે ઊભા પણ રહેવા દેતા નથી સતોની સગતિમાં રહીને મોઢેથી વિઠાણાનું નામ ગાવું એ એકજ કામ અમને ગમી ગયું છે. અમારે વિઠાણાની પાને ક્રૂત એકજ વાતની માગણી કરવી છે અને તે એ કે

અમને તમારી સેવા કરવા દો. આ એક વસ્તુના સિવાય બીજી-
ત્રીજી વસ્તુઓ અથવા મોક્ષ-મુખ માગનારા લોકો હોય તો
તેઓ બલે રહ્યા. તુકારામ કહે છે કે સદગ જ્ઞાનાયક જે દેવ
તેનેજ જ્યાં અમે અમારાં હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખ્યો છે,
ત્યાં અમને કંઈ વાતનો અભાવ હોય ?

૧૪૩૩-લોકોને ખગર ન પડે એવી રીતે જીવાં દુરાચરણ
કરનારા ભલે મનુષ્ય હોય તોપણ તેમને કાળામોઢાના કૃતરાજ
ગમજવા, મનથી વ્યભિચાર-કર્મના વિચાર કર્યા કરવા અને
ખડ્ગારથી સાધુપણાનો રોગ કરવા પૂરતું નીતિ અને સદાચારનું
પાલન કરવાનો દેખાવ કરવો એવા સાધુપણાને પિચ્કાર હોયો.
કેટલાક વળી બીજા લોકોને વશ કરવાના હેતુથી વશીકરણાદિ
મંત્રોને મોઢે કરીને તેમનો જપ કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે
કે એવા લોકોની પાસે જે કંઈ જૂજ સિદ્ધિ હોય છે તેનો અધમ
દાયોમાં ઉપયોગ થવાથી તેમના દ્વારા કરુંજ હિત સધાતું નથી.

૧૪૩૪-ત્રિલોક મુક્તિ અપાવતા નથી એવું જે કોઈ બોલશે
તેનું તેજ ઘડીએ મોત આવજો, એવા શબ્દ હું મારે કાને
સાંભળી શકતો નથી અને મારા મનને તે ઝેરના સમાન હુઃખ-
દાયક લાગે છે. જે કોઈ હરિકીર્તનના પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવશે
તેને હું મારો કટ્ટો શત્રુ માનીશ. પાંદુરંગની મૂર્તિ પદ્મચરની
બનેલી છે એવું જે કોઈ કહ્યે, તે મનુષ્ય હોવા છતાં કાળા
મોઢાનો કૃતરાજ છે. હુંજ જ્ઞાન છું એવું જે બોલશે તે ભક્તિનો
મર્મ મુઢલે સમજ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આવા
લોકોનાં મોઢાં મને એક ક્ષણવાર પણ જોવા દેશો નહિ.

૧૪૩૫-જે કોઈ દેવના લજ્જનવિધિનું ખંડન કરશે, તેને
આખરે ચમપુરીમાંજ વાસો કરવો પડશે એવું નક્કી માનજો.

કોઈને અમુક અઘરૂં કામ બતાવીશુ તો તે કરશે નહિ ઘણાખરા લોકોને સહેલું કામ કરવાનું ગમે છે લોકોએ કેવી રીતે વર્તેવું તે દર્શાવનારા આધારભૂત ગ્રંથો પૂર્વેના ઋષિમુનિઓ લખી ગયા છે તેઓ શુ ગાડા હતા ? પૈસા કમાવા અને બાઈડી-છોકરાની સાથે નાના પ્રકારના વિષયોનો ઉપસોગ કરવો અને પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવું એવા મતની કયા ઋષિએ સ્થાપના કરી છે ? તુલારામ કહે છે કે આવી જાતના લોકો તો આહી માણસોને હાથે અને પરલોકમાં યમદૂતને હાથે બેઠેકાણે તિરસ્કારનેજ પાત્ર થશે

૧૪૩૬-એકાદશીના વ્રતનો અજાણપણે ભગ થઈ જાય તો તેવા અપરાધને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે, પણ જાણી જોઈને જો કોઈ તેનો ભગ કરશે તો તે પાપ વળલેપના જેવું દંડ થઈ જશે અને અતે ભય ધર કુલીપાક નામના નરકમાં ઘસડી જશે આવે રસ્તે જનારાઓને અમે કહીએ છીએ કે તમે એ વાટે જશો નહિ, પણ તેઓ અમારૂં કહેણું સાંભળતાજ નથી એવા લોકોને કોઈ ઉપદેશ દેવા જશે તો તે ઉપદેશકનેજ બિલકુલ પાપ લાગશે આ ઉપરાંત મારે વધારે કહેવાની ઈચ્છા હતી નહિ પણ દેવજ જ્યારે મારે મોઢેથી બોલાવે છે ત્યારે મારે શુ કરવું ? તુલારામ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! તમે આ બાબત ખૂબ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરી લેજો પછી તો જેથી તમારા મનને સુખ થાય તે પ્રમાણે વર્તજો

૧૪૩૭-જેને મોઢેથી 'વિકૂલ' એવો નામોચ્ચાર નીકળે તો હોય તે માણસ ભલે જીવતો હોય તો પણ તેને પ્રેત જેવોજ જાણવો તેના જીવતરને ધિક્કાર હોજો, કારણકે એવા માણસનો ભાર પૃથ્વી સાખી શકતી નથી હરિદ્રીર્તાન કરનારી મહાળીની સાથે બેસીને જે હરિના ગુણાનુવાદ શ્રવણ કરતો નથી અને દેવના દર્શન કરવા સાડ મદિરમાં જવાનો જેને કળાજો આવે છે, એવા

લોકો ભલે માણસ જેવા દેખાતા હોય તોપણ તેમને કાળમુખા કૃતરા જેવાજ જાણવા, જેને હરિભક્તિનું જ્ઞાન નથી તેના બીજા બધા જ્ઞાન ઉપર આગ પડે તો તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાના આખા વંશ ઉપર લાંછન લગાડે છે.

૧૪૩૮-હરિનામામૃતનું મેવન કરનારાઓને દેવે અનેક આઘાતોમાંથી ઉગારીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે. તેઓ જાતિ-કુળવિહીન છે કે નહિ અથવા તેઓ શુદ્ધાચરણનું પાલન કરે છે કે નહિ તેનો પણ દેવ વિચાર કરતા નથી. દેવ તો પોતાનું નિત્ય નામ લેનારાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે દેવે સાકાર થઈને વિકૃલ એવું નામ ધારણ કર્યું છે. જ્યારે જ્યારે દૈત્ય લોકો ઘણા ઉન્મત્તળની જાય છે અને જગત-માં પાપ વધી પડે છે ત્યારે તેનો ભાર પૃથ્વી સહન કરી શકતી નથી. તે વખતે દેવ અવતાર લઈને પૃથ્વીનો ભાર હલકો કરી નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવની ભક્તિ કરવી એજ સાર વસ્તુ છે એવું જેમને સમજાઈ ગયું છે, તેઓ તો આનંદપૂર્વક ભક્તિને ખંચે અગમર થતાજ જાય છે.

૧૪૩૯-મેં દેવતા ચરણ આગળ સુખપૂર્વક માફે ચિત્ત અર્પણ કરી દીધું છે અને તેમનો આશ્રય લઈને હું ચિન્તારહિત થઈ ચૂક્યો છું. મેં મારો તમામ ભાર પાંડુરગના ઉપર નાખી દીધો છે, તેથી કરીને મારા સુખદુઃખનો વિચાર તેજ કરી લેશે અને જેથી માફે હિત થાય એવાં કામ તે કરતાજ રહેશે. હું મૂળથીજ તેમનો આજ્ઞાપાલક દાસ છું, તેથી તેમની કૃપા વડે માફે પોષણ થયા કરે છે. મતલબ કે મારી બધી ચિન્તા દેવનેજ કરવી પડે છે. તે દેવ પોતાના હાથમા વિવેકરૂપી લાકડી લઈને મારા મનનું રક્ષણ કરે છે અને મારી ઇન્દ્રિયોને ગમે તેમ ભટક-

કવા ન દેતાં પ્રતિક્ષણે તેમને સાવધાન કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાને શરણે આવેલાઓનું રક્ષણ કરવામાં દેવને કશું અઘરું પડતું નથી.

૧૪૪૦-મંત્રોની અંદર એવું સામર્થ્ય રહેલું છે કે ઊભાં ઊભાં ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરાવી દે; એટલા માટે તમે અતિ મધુર અને સુલભ એવા વિકૃલના નામમંત્રનો ઉચ્ચાર કરો. એ મંત્રનો સદા-કાળ ઉચ્ચાર કરતાં રહેવાથી, કોઈ દહાડો કળિકાળનું વિધન નડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એ મંત્ર વડે સંસારરૂપી રોગનું સુખ-પૂર્વક નિવારણ થઈ જાય છે.

૧૪૪૧-જે માણસનો જેવો અધિકાર તે પ્રમાણે તેને ઉપદેશ દેવો. અમે તો વિઠોળાના દાસ છીએ તેથી કરીને તમારા વ્યથા કચકચાટથી અમને કશો લાભ નથી. અમે તો એક દેવનેજ ઓળખીએ છીએ અને અમારાથી થાય તેવી તેની સેવા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે મારા કથનનો ભાવાર્થ જે કોઈ અમલ જશે તેને મારા કામનું રહસ્ય પણ આખરે સમજાઈ જશે.

૧૪૪૨-ઓ મારા દાતાર! હું કોઈને પેર જતો આવતો નથી, એમ છતાં આ હજાન લોકો વગર કારણે મારી પજવણી કરવા શા માટે આજ્યા આવતા હશે? હું કોઈનું કશું ખાતો નથી અને કોઈની પાસેથી કશું લેતો નથી. મારે કોઈની સાથે કશી લેવાદેવા છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને જેવી આવડે તેવી હું તારી સેવા કરું છું.

૧૪૪૩-હું મારા ચિત્તને ખેંચી રાખીને ધીમે ધીમે તેને સ્વહિત સાધનને રસ્તે વાળતો જાઉં છું; 'એટલું કરવા જતાં પડિત લોકો શા માટે' મારા કામમાં ભૂલો જતાવીને મને શંકાના અક્કરમાં ખૂંચવી મારતા હશે? હું સંસારથી ભયભીત થઈ જવાથી

પરમાર્થને રસતે એક એક મજલ કાપતો જાઉં છું; અને એમ કરતાં કરતાં આખરે હું મારા મુકામ ઉપર પહોંચી જઈશ. તુકારામ કહે છે કે-કોઈ પણ એક ભાવનો આશ્રય લઈને હું દેવની સમીપ પહોંચી જાઉં એવી મારી મુશ્કા છે.

૧૪૪૪-હે દેવ! વેદનું શુદ્ધ રહસ્ય હું જાણતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય હું ગમતું શક્યો નથી. હું તો દક્ષ તાર્જન્ય રૂપ મારા મનની અંદર ધારણ કરીને તારૂં અખંડ નામસ્મરણ કરી જાણું છું. એ સિવાય બીજા કોઈ પણ કામને માટે મારામાં યોગ્યતા નથી. હું સાવ જંગલી છું. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! હું તો દીનહીન અને ઇન્દ્રિયોનો શુભામ છું એમ જાણીને તમે મારી ઉપેક્ષા ન કરશો.

૧૪૪૫-તમામ પાખંડી મતમતાન્તરોનું ખંડન કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું અને સર્વ ધર્મોનું બીજ જે ભગવાનનું નામ છે તેના મહિમાનું સ્થાપન કરવું તથા તે નામનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવો એજ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; એટલા વાસ્તે કઠોર શબ્દો-રૂપી બાણ મારા હાથમાં લઈને હું બધે વિચરીને કઠોર શબ્દો-દ્વારા લોકોને સદુપદેશ દઉં છું. તુકારામ કહે છે કે આ કામ કરતી વખતે હું નાનાં-મોટાંનો વિચાર કરતો નથી.

૧૪૪૬-દાણા વીણીને, ઝાકડીને, સાફ કરીને પછી દળ્યા હોય તો લોટ સારો પડે છે. આળસ કરીએ અને ગમે તેવા દાણા ભરડીએ તો લોટ ખરાબ ઊતરે અને ખાનારને ત્રાસ ઊપજે. જેતરમાં વાવણી કર્યા પછી તેમાં વળતોવળત નીંદામણ કરવાની જરૂર રહે છે. નકામા ઘાસને નીંદી કાઢવાથીજ પાક સારો ઊતરે છે. તુકારામ કહે છે કે ધર્મનીતિનો વિચાર ન કરીએ તો કદાપિ હિત સધાવાનું નથી.

૧૪૪૭-હુજનોના માનતું જાંડન કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સુખેથી તેમ કરવું જેમ રસ્તા ઉપર પડેલા પથ્થરને આપણે ઉપાડી-ને એક બાજુએ ફેંકી દઈએ તોજ રસ્તો સાફ થાય છે, તેમ અનેક લોકોને ત્રાસ આપનારા હુજનોને પણ જરૂર આલડછેટની માફક દૂરના દૂરજ રાખવા. તુકારામ કહે છે કે જેમ આપણે આપણા હાથપગના નખ કશી આનાકાની કર્યા વિના કપાવી નાખીએ છીએ તેમ હુજનોનો પણ ત્યાગજ કરવો.

૧૪૪૮-મારો ઉપદેશ સાંભળીને કોઈએ મારા ઉપર માહું લગાડવું નહિ. તમે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ કરીને મારો ઉપદેશ સાંભળશો તો તેથી તમારું અને બીજા ઘણા લોકોનું હિત સધાશે. મેં કોઈની પણ કદી નિંદા કરી નથી; પણ જેમનામાં ભેદદષ્ટિરૂપી ખોડખાંપણ મેં દીડી તેમનોજ મેં નિષેધ કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે નહિ તો એ સિવાય મારું બીજું શું જાય છે?

૧૪૪૯-હે દેવ ! જે ઘડીએ મારા ઉપર કોઈ પણ જાતનું સંકટ આવી પડશે તે ઘડીએ હું તો તારા ચરણનું સ્મરણ કરીને મોઢેથી જરાડાજરાડ કરી મૂકીશ. મને બૂખ-તરશ વગેરેની પીડા થશે અથવા શીત-ઉષ્ણ વગેરેથી દુઃખ થવા લાગશે, ત્યારે હું તો તનેજ યાદ કરીશ તુકારામ કહે છે કે આ દેહના સંબંધમાં પ્રારબ્ધના લોગને અનુસરીને જ્યારે જ્યારે મારા ઉપર કશું દુઃખ આવી પડશે, ત્યારે ત્યારે હું તો તારા ચરણોનુંજ સ્મરણ કરીશ.

૧૪૫૦-હે દેવ ! તેં દયાળુ થઈને મારો બધો ભાર તારા ચોતાના ઉપર લઈ લીધો છે. મારા યોગદોષનો વ્યવહાર તુંજ હમેશાં નિભાવ્યા કરે છે. હું તો મારો આ દેહ તારા ચરણ આગળ મમપિંત કરીને તરી પાર જતરી ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે તારા સિવાય હું બીજા કોઈને મારાં મન, વાણી અને કાયા વડે જાણતોજ નથી.

૧૪૫૧-હે પાંડુરંગ! હવે તું સદ્ગુણિનો દાતા થઈને મારા ચિત્તને વિપયોમાંથી પાછું વાળ અને તારા ચરણમાં સ્થિર કરી રાખ. તારા ચરણ આગળથી તેને બીજી કોઈ વસ્તુમાં જરા પણ જવા દઈશજ નહિ અને તારી પોતાની સત્તા અને સામર્થ્ય વડે તું મારું રક્ષણ કરજે. મારામાં અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોના ઢગલા ભેગા થયા છે અને પાછો તેમાં ઉમેરો થતો જાય છે. તે દુર્ગુણ મારી વાણી દ્વારા બહાર નીકળવા ન પામે તેની તું સંભાળ રાખજે. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારાં માળાપ! હિતતું અસલ સ્વરૂપ તો તું જ જાણે છે.

૧૪૫૨-દરરોજ હું મારા મનની અંદર વિચાર કરતો રહું છું, પણ એ મન એવું વિપયલોભી અને દુર્નિવાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. એટલા માટે હે દેવ! હવે તું તારા સામર્થ્ય વડેજ તેને કાબૂમાં લાવે ત્યારે ખરું. આ મનની રચેલી જંજાળમાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ મારામાં તો છેજ નહિ. જે માછલી એક વાર ગલ ગળી ચૂકી છે તેનામાં ગલને મોઢામાંથી બહાર કાઢી નાખવાનું સામર્થ્ય હોતુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું છું તો અજ્ઞાની પણ તારી મદદની વાટ જોતો બિલો રહ્યો છું.

૧૪૫૩-દરિદ્ર મનુષ્યને કદાચ ધન મળી આવે તોપણ તેને તેનું રક્ષણ કરતાં આવડતું નથી. હે નારાયણ! મારી હાલત પણ તેવીજ છે. મારા યોગક્ષેમને લગતી બધી વ્યવસ્થા મેં તારેજ માથે નાખી દીધી છે. દરિદ્ર માણસના હાથમાં ધન આવી ચઢે તોપણ તે ધન વડે વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે વહોરતાં તેને આવડતું નથી અને તે ધનનો ઉપયોગ પણ કરી જાણતો નથી; બિલકુલ એવું પણ જાને કે તે કહીંથી ચોરી લાભ્યો હશે એમ જાણીને રાજ તેને દંડી નાખે છે અને તેની પાસેનું ધન જપ્ત કરી લે છે. વળી લોકો

પણ તેવા માણસના પ્રતિ ચાર આંખે જુએ છે. તુકારામ કહે છે આ રીતે તેનું ધન તેના હાથમાંથી ચાલ્યું જાય છે અને તેના નસીબમાં તો માત્ર હાય હાય કરવાનું જ બાકી રહી જાય છે.

૧૪૫૪-અત્યાર પહેલાં મારા મનની અંદર દેવના સેનાધર્મો જે જે ભાવ હતા તેમાંનો એક અંશ પણ અત્યારે મારામાં રહ્યો નથી. આ બાળતમાં માફ પોતાનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. અસલના ભાવમાં એટલો બધો ઘટાડો થઈ ગયો છે કે સુદલમાંથી પણ ઘણા એછા થઈ ગયેલા જણાય છે. બીજાઓના ગુણ-દોષ હું સારી રીતે પારખી શકું છું અને તેથી કરીને હું ઘણો પૂજ્ય છું એવો ભાસ મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે ક્ષુદ્ર જનવરની આગળ જ્યારે કશી ખાવાની વસ્તુ આવી પડે છે ત્યારે તે લોભને વશ થઈને પોતાના પંજ આગળ ધરે છે; તેથી કરીને તે ચીજ તેના પંજની અંદરની બાજુએ ઢંકાઈ જવાથી તે પ્રાણી પેલી ચીજને જોઈ શકતું નથી અને મિથ્યા ખોળાખોળ કરે છે, તેવી મારી દશા પણ થયેલી છે.

૧૪૫૫-હે દેવ! મારી સ્થિતિનું વર્ણન મારે તારી આગળ કેટલી વાર કરવું પડશે? હે પાંડુરંગ! તું તારા મનની અંદર બધું જાણે તો છે, એટલા માટે હવે તું માફ દિત મારે સ્વાધીન કરી દે અને તેમ કરીને તું મારા ચિત્તનું સમાધાન કર. નાનું છોકરું ગમે તેટલું ખીજવાય પણ માએ તેના હૃદયને હુલાવવું ન જોઈએ; કારણકે બાળકને તેની માતાના સિવાય એય-ઉપ-રાણું છે પણ કેવું? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે સમર્થ અને હું તમારો બાળક, તે છતાં જો મારે લીખ માગવી પડશે તો તેથી લોકોમાં લાજ તમારી જશે.

૧૪૫૬-દેવ! આજ પછી મને તમારી આગળ માફ મોહું

જતાવતા શરૂમ તો આવે છે, પણ તમારી પાને ન આવું તો
જાઉં પણ કોની પાને? મેં તમારી મેવા કરવામાં ભૂલચૂક તો
ઘણીય કરી છે, છતાં હું તમારી પાસે મારી મેવાના બદલામાં
પગાર માગવા આવ્યો છું, એવો હું નફરુટ અને બેશરમ છું.
તમારા ચમણની સેવાને પડી મૂકીને હું ગમે ત્યાં ભટકતો ફરું
છું, તેથી કરીને હું મારા માલિકની મેવાના કામમા ચોર ફરું
છું ખરી વાત તો એ છે કે, મેં મારા માલિકની સેવા કરીજ
નથી એમ મારે ઝખૂલ કરવું જોઈએ, તુકારામ કહે છે કે જોટલા
માટે તમે મને એવી સજા કરો કે જેથી આજ પછી મારે હાથે
આવો વ્યવહાર થઈ શકેજ નહિ

૧૪૫૭-પોતાની પાને આવેલા રોગીને ઝડવા લી જડા જેવા
કડવા જેર ઝોસડ આપવા એ સાડ કહેવાય, કેમકે એથી કરીને
તેના રોગનું અને તેથી થતી પીડાનું નિવારણ થઈ જશે અને
અતે તેને સુખજ થશે જાળકના હિતનો વિચાર કરીને મનમા
તેના ઉપર પ્રીતિ રાખ્યા છતાં ઉપર ઉપરથી ગુસ્સો કરીને તેને
કોઈ વાર સજા પણ કરવી જોઈએ એ વાત સમજદાર માતા જાણે
છે નાના છોડરા રમવાની ધૂનમા ખાવાનું ભૂલી જાય છે અને
ફળિયામા ખીજા છોડરાઓના ભેગા રમતા ફરે છે, છતાં પણ તેની
મા જાણે છે કે તે ભૂખ્યા થયા હશે એમ સમજીને તે તેમનો હાથ
પકડીને જાળજગરાઈથી ઘેગ લાવીને તેમને ખવડાવે છે તુકારામ
કહે છે કે મા જાળકને પોતાના મોઢાનો કોળિયો ખવરાવીને
તેમનું હૃદયેશ રક્ષણ કરે છે માનો સ્વભાવજ એવો ઉદાર હોય છે.

૧૪૫૮-હો દેવ ! હું તો પાપનો જડાર છું, ત્યારે હવે તું
મારા પાપનો વિચાર કરે છેજ શા માટે? હું નિત્ય પતિતપાવન
નો સમાગમ કરું છું, એટલે હવે મારે મારો ધર્મ અને તેણે

તેનો ધર્મ, એમ બેઉએ પોતપોતાનો ધર્મ જાળવવો રહ્યો. લોખંડનો હથોડો ભલે પારસમણિના માથા ઉપર પ્રહાર કરવાના હેતુથી પણ તેને એક વાર અડકે, એટલે તેનું રૂપ પલટાઈ જાય અને તે સોનુજ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે નરી માટીનો તો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી; મરૂત મળે તોપણ કોઈ લેવા આહતું નથી; પરંતુ જો એની એજ માટીને જરાક કસ્તૂરીનો સમાગમ થઈ જાય તો તેની જાનરમાં કિંમત ઊપજે છે.

૧૪૫૯-હે દેવ! હે કૃપાવંત! તું તારા મનની અંદરનીએ-ત્રીજો ભાવ ન રાખતાં મારી સાથે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરે તો તેથી મારા મનને ઘણું સુખ થાય તું તો હાથમાં ખાવાનું લઈને તારાં જાળકોની પાછળ પાછળ દોડી જાય છે અને તેમના મોઢામાં બ્રહ્મરસના કોળિયા દે છે. પોતાનાં, પારકાં સોના ઉપર તું તારી કૃપાની છાંયડી ફેલાવે છે; આવો તું કૃપાળુ દેવ મારા સંજ ધર્મમાં પણ ઘણો ઉદાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે જોવિન્દ! તું અમારું રક્ષણ કરવાને સારૂ હાથમાં ગદા અને સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરે છે.

૧૪૬૦-હે દેવ! અગાઉ અનેક જન્મોથી તમે મારો હાથ પકડીને મને દેરીને ચલાવતા આવ્યા છો અને મારું પાલનપોષણ કરતા આવ્યા છો; આ પ્રમાણે આપણો બેઉનો વ્યવહાર છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, ત્યારે હે દેવ! હવે શું મારે હાથે તમારો કાંઈ અપરાધ થયો છે કે જેથી તમે મારી ઉપેક્ષા કરતા થયા છો! મારા શરીરના ઉપર કોઈ પણ જાતના પ્રહારનો આધાન ન થાય તે જાળતની સપળી જવાળદારી તમે પહેલેથી-જ તમારા માથા ઉપર લઈ લીધેલી છે. તુકારામ કહે છે કે જે શુદ્ધ તત્ત્વનો સ્વાદ મારા અંતઃકરણમાં સ્વાભાવિક રીતે નિહિત

છે, તેના પ્રતિ મારા પ્રેમને વશ થઈને હું તમારી સાથે આ પ્રમાણે બોલવાને પ્રેરાઉં છું.

૧૪૬૧-હે પાંડુરંગ ! તમારે હવે મને મુક્ત કરવોજ નહિ. મુક્તિને બદલે મને તો એટલું કૃપાદાન દો કે જેથી મને તમારી સેવા કરવાનો સુયોગ મળે અને મને જ્યાં જ્યાં તમે જન્મ આપો ત્યાં ત્યાં મને તમારી સેવા કરવાનું સુખ મળતું રહે. આટલી મારી પ્રાર્થના તમે કાને ધરજો. ત્યારપછી હું મારે મોઢેથી તમારી દીર્ઘિતિનું વર્ણન ગાતો જઈશ અને તમારી સન્મુખ આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરતો જઈશ. તમારા આંગણમાં પડી રહેનાર દીનમાં દીન અને તુચ્છમાં તુચ્છ એવા તમારા એક હુદ્ર દાસ તરીકે મને જન્મ આપજો અને તમારા આંગણનો મને સદા આશ્રય આપજો. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! આ મૃત્યુલોકની અંદર મને તારા આજ્ઞાપાલક દાસ થઈને રહેવાનુંજ ગમે છે.

૧૪૬૨-મારા અંતઃકરણની અંદરનો ભાવ તો વૈકુંઠનાયક પાંડુરંગજી જાણે છે; તેમના ચરણમાં મેં મારો જીવભાવ સમર્પિત કરી દીધો છે; એટલે હવે મારે કોઈ પણ જાણતની ચિંતા કરવા જેવું રહ્યુંજ નથી. મારે તો હવે સંતોના સમાગમમાં રહીને વિઠોળાનું નામ મોઢેથી ગાવું એ એકજ કામ કરવું છે. તે નામ ગાવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને કાને સાંભળ્યાથી પણ લાભ થાય છે; વળી તેના વડે આખરે સંસારનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ મળે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારો જીવ વિઠુંલને વેચી દીધો છે, તેથી કરીને હવે હું તેના સિવાય બીજા કશાને જાણતોજ નથી.

૧૪૬૩-હરિકથા હું ખનો નાશ કરે છે અને સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. વિઠોળાની કથા પણ એવીજ ઉત્તમ અને કણ્ઠને પ્રિય લાગે એવી મધુર છે. એ કથાએજ કેટલાય પાતકીઓનાં

પાપનો નાશ કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે! મૂઢ બુદ્ધિવાળા જીવોને પણ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં સમાધિ અવસ્થા થઈ જાય છે. કથા એ તપ છે અને વળી એ ધ્યાન પણ છે. તેમાં અનુકાનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હરિની કથાનું શ્રવણ કરવું એ તો અમૃતનું સેવન કરવા સમાન છે. કથા એજ મંત્ર-જપ છે; કથા ત્રિવિધ તાપનું હરણુ કરે છે. કથાનો પ્રારંભ થતાંની વારનેજ કળિકાળ થરથર ધ્રુજવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે કથા એ દેવતા ધ્યાનની ઝરાઝર છે અને જ્યાં કથા થતી હોય છે ત્યાં દેવ અમાધિ કરીને ઊભા રહે છે.

૧૪૬૪-હે પાંડુરંગ! ધર્મ કોને કહેવાય એવો પ્રશ્ન હું તને પૂછું છું; મને તું તેનો ઉત્તર દે. મને ધર્મનો એવો અર્થ જતાવી દે કે જેના યોગે કરીને મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય અને હું સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જાઉં. જેના વડે તું મારા ઉપર કૃપા કરે એવા કથા શબ્દો મારે તને કહેવા તે તું મને શીખવ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારા હૃદયની અંદર તું તારો વાસ જનાવી દે.

૧૪૬૫-લોકો મને સારો માણસ કહે છે પણ તેથી મારા મનનું સમાધાન થતું નથી; વળી તેથી મારા પોતાના હિતની સિદ્ધિમાં વિઘ્ન પડતું હોય એવું મને લાગે છે. આથી કરીને મારા મનને ઘણી અકળામણ થાય છે. હે દેવ! તમારી કૃપાનું તો હજી કંઈ ઠેકાણું દેખાતું નથી. લોકોમાં મારા સાધુપણાની પ્રતિષ્ઠા જામી જવાથી દંભને ઘણું ઉત્તેજન મળે છે. તુકારામ કહે છે કે મારાં કયાં પાપને લીધે તમારી કૃપામાં વિઘ્ન આવી ગયું તેની મને સમજ પડતી નથી.

૧૪૬૬-હું જે શીખ્યો છું, ઝરાઝર તેટલુંજ બોલી જતાં છું; પણ જેવું હું બોલું છું તેવી મારા અંતઃકરણની સ્થિતિ

નથી. હે દેવ ! મારો જન્મ આથી કરીને મિથ્યા ગયો એમાં હવે કશો સંશય રહેતો નથી. હજી મારા દ્વેતસંકલ્પનો નાશ થયો નથી અને આત્મસ્વરૂપસ્થિતિમાં મારી દૃઢતા થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મારી ખુદિ સ્થિર થઈ નથી અને મારા બોલવામાં પણ કશો ઢંગધરો નથી.

૧૪૬૭-હે કૃપાવંત અનંત દેવ ! તું મનમાગ્યું દાન દેનાર દાતાર છે, એમ સંમણને હું તારું નામ લઉં છું; ત્યારે હવે તું મારી પાસે કેમ દોડી આવતો નથી ? તારી પાસે શું બળ નથી, માધન નથી કે આવડત નથી ? તુકારામ કહે છે કે સંપૂર્ણ વિશ્વનું પાલન કરનારો તું વિશ્વંભર છે ત્યારે મારું એકલાનું અંતઃકરણ તારા વિના સત્તુંનટ થઈ રહે છે, એવું તું શા માટે કરે છે ?

૧૪૬૮-હે દેવ ! હું સંસારરૂપી નગરમાંથી વહ્યો જાઉં છું; હવે તને જે યોગ્ય લાગે તે કર. હે નારાયણ ! તમારી કૃપા માગવી એટલીજ મારી શક્તિ છે. મને તો કાળ લઈ ચાલ્યો જાય છે; કારણકે તારી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે બાળકનો જીવ માતાના વહાલ માટે જાય છે અથવા તો માતાના જીવમાં બાળકનું વહાલ આવે છે.

૧૪૬૯-હે દેવ ! હવેથી તું મારા યોગક્ષેમનો તમામ ભાર તારા મન્યા ઉપરજ લઈ લેજો. તું હવે કરવા શું બેઠો છે ? તારે પેટ્રે હું પથરો જન્મ્યો છું એમ જાણીને તું જરા મોટું મન કર. અમારી આંખો પણ તું થઈ જા અને આંખોને પ્રકાશ આપનાર દીવો પણ તુંજ થા; અને અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમારી બેઠેબેઠે ચાલ. તુકારામ કહે છે કે એટલે પછી અમારે કશાંનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજનજ ન રહે.

૧૪૭૦-અસ્તુ ! હું જે કાંઈ બોલ બોલ્યો છું, તેનો સારાંશ

એ છે કે મારી કુલ પૂજા તું જ છે. હે કેશવ ! હે દેવ ! હે મારી માતા ! હે મારા પિતા ! મારાં સગાં, સ્વજન, સ્નેહી, ઈષ્ટ મિત્ર જે કાંઈ કહું તે તું ને તું જ છે. તેં સર્વ ભેદની કલ્પનાઓને દૂર કરી દીધી અને વાદવિવાદને માટે કશો અવકાશજ નથી રહેવા દીધો. તુકારામ કહે છે કે હવેથી હું કોઈ પણ જાતની ઉપાધિની અંદર ફસાવાનો નથી.

૧૪૭૧-હવે તો હું બધો વખત ખૂણે ઢાલાહલ મચાવી મૂકીશ. ઓ વિઠાળાઈ ! ઓ મારી માતા ! તું હવે ઝટ ઝટ મારી પાસે ચાલી આવ અને મને ખાવાનું આપ. મારા યોગક્ષેમનું મુખ્ય સાધન જે તારું નામ છે, તે તો તું મને આપી ચૂક્યો છે તુકારામ કહે છે કે બીજા અને કૃષ્ણ એ બધાંના મૂળમાં એક નામજ છે.

૧૪૭૨-દ્રવ્ય પોતાનું રક્ષણ જાતેજ કરી લે છે; એનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્ય વટેજ દ્રવ્યનું રક્ષણ થાય છે; તેજ પ્રમાણે હે પાંડુ-રંગ ! તારું ભજન કરવામાં મન પડે છે અને તે ભજન દ્વારા તારી પ્રાપ્તિ થાય છે. જેણે પેટ ભરીને ભોજન કર્યું હશે તેજ ઓડકાર બાઈ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે જે એકદમ તૃપ્ત થઈ ગયો છે તેને કશી વાતની આરત રહેતી નથી.

૧૪૭૩-જે હરિ મારા ચિત્તની અંદર વ્યાપક છે તેમનું સ્વરૂપ મારા અનુભવમાં આવી ગયું છે. તેમના વિષેના માધુર્યનો શોખ અને તેનો ઉપલોગ એ બેઉ ગોળ અક્ષરમાં એક બીજાની પાછળ આદ્યમાં આવે છે. માધુર્યનો સ્વાદ લાગવાથી તેનો ઉપલોગ કરવાનું મન થાય છે અને ઉપલોગ લીધાથી તેને ફરી ફરીને ચાખવાનો શોખ પેદા થાય છે. જેઓ એક બીજાથી દૂર છે તેમને વારંવાર નજીક આવવાનું મન થયા કરે છે અને જેઓ નજીક છે તેમને પરસ્પર પ્રેમાલિંગન દેવાની ઇચ્છા થાય છે. તુકારામ

કહે છે કે હું મારા ભાવર્થના લોભને વશ થઈને તમારી આગળ આવીને ઊભો છું.

૧૪૭૪-જેના પેટમાં શૂળની પીકા થતી હોય તેને ઉપર ઉપરથી ઉત્તમ ચંદનના લેપ ચોપડયાથી શું સુખ થવાનું હતું? હે પંઢરીનાથ! તું પણ મારી બાબતમાં એવુંજ કરે છે. મને હજી તારી પ્રાપ્તિ તો થઈ નથી અને તેમ છતાં તું દુનિયામાં મારી ભક્ત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા શા માટે વેધારી મૂકે છે? જેને સખત તાવ આવ્યો છે, તેની આગળ કોઈ સારામાં સારાં પક-વાઝનો થાળ લાવીને મૂકે, તો તેમનો સ્વાદ પેલો માંદો માણસ શી રીતે ચાખી શકવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારી પ્રાપ્તિના સિવાય મને બીજું ગમે તે મળે તે બધું મુઠાંના શણગારના જેવું છે.

૧૪૭૫-હલકી ધાતુનો ચકચકાટ શરૂઆતમાં હોય છે તો સારો, પણ તે પિત્તજના ચકચકાટની પેઠે ઝાઝો વખત ટકતો નથી. તેવીજ રીતે જો મને તારું દર્શન ન થાય તો પછી મારો બધો શણગાર નકામોજી જાણવો. આ બાબત મારું પોતાનું ચિત્તજ સાક્ષી પૂરે છે. વેશ્યાના દીકરાનો બાપ કોણ તેનો કશો પત્તો લાગતો નથી, તેથી કરીને તે છોકરો ગમે તે જાતિનાં આચરણ કરે તો પણ તે બ્યર્થજ ગણાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારો પણ તેના જેવોજ ફજેતો થયો છે. તેથી તે તો સૌજી પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે સમજી લેવું.

૧૪૭૬-મારા જેવો વાચાળ માણસ બીજો કોઈજ નથી એવું મારું મન સાક્ષી પૂરે છે. હે પાંડુરંગ! મારા આ દોષને દૂર કરવાને માટે શું કરવું ઘટે તેનો તુંજ વિચાર કરી જો. તું બધુંજ જાણે છે અને ઉદાર સ્વભાવવાળો છે. મારા શરીરની અંદરકામ-

કોધ વગેરે વાસો કરીને રહ્યા છે, તેઓ પોતાની જગ્યા છોડીને બીજે કોઈ ઠેકાણે ટળતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે મારા અંતઃ-કરણની સ્થિતિ કેવી છે તેનું તારા ચરણ આગળ નિવેદન કરીને હું તો તરીજ ગયો છું એવું હું માનું છું. હવે એના સંજ્ઞાધર્મા જે કાંઈ કરવું ઘટે તેનો વિચાર કરવાનું કામ તો તારુંજ છે.

૧૪૭૭-કોઈ એક સ્ત્રીનું નામ સાવિત્રી હતું, પણ તે જ્યારે રાંડી ત્યારે લોકો તેના 'સાવિત્રી' એવા નામની મશ્કરીઓ કરવા લાગ્યા. જેનામાં શુભ હોય નહિ અને નામ ગમે તેટલું સારું હોય તો તે શું કામ લાગવાનું હતું? એવાં નામો વ્યર્થ જાય છે અને ઊલટાં લોક હસાવે છે. એક જણનું નામ કુબેર હતું, પણ તે માથે લાકડાંનો ભારો લઈને વેચી આવતો ત્યારેજ રોટલા ખાવા પામતો. એવા માણસનું નામ 'કુબેર' પાડયાથી લોકોને હસવાનું બહાનું મળે કે બીજું કાંઈ? તુકારામ કહે છે કે અરે મૂર્ખ લોકો! બહારનો દંભ કરીને તમે જૂઠા ધમપછાડા શાના કરો છો?

૧૪૭૮-હે દેવ! તારા વિના મને રાત અને દહાડો લગાડે ચેત તો પડતુંજ નથી; પણ તેમ કહિતાં શરમ આવે છે તેથી હું કહિતો નથી; કારણકે જે કાંઈ હું કહું છું તેનો તું આદર તો કરતો નથી; આથી કરીને હવે તે શબ્દોમાં કશી મજા રહી નથી અને પાણીમાં મોળાં આવે ને ચાલ્યાં જાય તેવુંજ મારા શબ્દોનું પણ થયું છે. તારો આવો અનાદર જોઈને મને તારા ઉપર રીસ થઈ છે. માફ મન અંદરનું અંદરજ પોતાને માટે રહે છે, કંકળે છે અને પોતાની મેળે ટાહું પણ પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે બધું જાણો છો તો ખરા, ત્યારે પછી તમારી સાથે ખાલી વાદવિવાદ કરવાનું કામ પણ શું?

૧૪૭૯-હે દેવ! હું તારામાં સ્થિર થઈ ગયો છું, તેમ છતાં

હજી હું જાનનામાં તો છું અને હું મરી જઈશ ત્યારે મારો મોક્ષ
યશે એવું લોકો કહે છે, પણ તે વળતે પણ સંભારની સાથે મારો
થોડો ઘણો સંબંધ રહી જશે કે મારો મોક્ષ થઈ જશે તેનું
મારે શું સમજવું ? મારા મનના આવા સંશયને લઈને મારે
ક્યાં સુધી નિભાવ્યા કરવું ? અને મારી દશા જો આવીજ હોય
તો પછી તારા સેવક થવાની વિશેષતા શી ? હું તારા ગીત ગાઉં,
તારી આગળ આનંદમહિત નૃત્ય કરું અને તે છતાં તારો પ્રેમ
ઉપર કદા તેવા અશયોનું છેદન કરીને મારા હૃદયમાં આવ્યો
છે ખરો કે ? તુકારામ કહે છે કે હે અનંત ! તુંજ જ્યારે મને
અનુક્લ નથી ત્યારે મારા જીવનનો શો ઉપયોગ એ વિષે મારે
તને કેટલાં દ્રષ્ટાંત કહેવાં પડશે ?

૧૪૮૦-હે દેવ ! તમને હવે એકલા એકલા રહેવાનું મન
થયું લાગે છે અને તેથી કરીને તમે અમને ભૂલયાપ ખવરાવવા-
નો ખોટો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે દેવ નિરાકાર છે એવું તમે પોતેજ
તમાગ વેદરૂપી સુખ દ્વારા જાહેર કર્યું અને તેથી અમને સચુણ
દેવની કટપનાથી દૂર ગળ્યા, અને પછી તમે તમારા ગારણા ઉપર
માયાનો કાજો પડેલો ટાગીને પોતે તેની પાછળ સતાઈ બેઠા.
તમારા ઘરની અંદર જો જ્ઞાનદીપકનો પ્રકાશ હોત તો તમે
અજ્ઞાનરૂપી અધકારને દૂર કર્યો હોત અને વેદ અમાગ ઉપર તેનો
અમલ ચલાવત, વિધિ-નિષેધના કાયદા પણ પળાવત. તુકારામ
કહે છે કે હે દેવ ! જ્યાંસુધી તમારી અને મારી વચ્ચે સ્વામી-
સેવકનો સંબંધ છે ત્યાંસુધી હું તમારો મનમાં ભય રાખીશ.

૧૪૮૧-હે દેવ ! સમારમા જે જે પ્રાણીપદ્ધતિ છે તે જાંઘાં-
રૂપે શું તું એકલોજ પ્રકટ નથી થયો ? જો એમજ હોય તો હું
તાગથી વેગળો રહું તેજનેજ કેમ ? નાના પ્રકારનાં પશુપક્ષીઓ એ

ગધાં શી રીતે ઉદ્ધવ્યાં ? એ ગધું તારું એકલાનુંજ નાટક છે. હે ગોવિંદ ! તારા કર્તૃત્વની સીમા આવી ગઈ છે એમ કરીને તું અમને ત્રાસ શા માટે આપે છે ? તુકારામ કહે છે કે તું તો અમારાં હૃદયની અંદર બેઠો છે, ત્યારે તું હવે અમારાથી આઘો જઈ શકેજ શી રીતે ?

૧૪૮૨-હે મહારાજ ! આ પરમાર્થની રમત જો તારી ન હોય તો તેને તું આગળ ચાલવાજ કેમ દે છે ? અમે તારાં જાળક કહેવાઈએ અને હવે તું અમારાથી કંટાળી જાય તે સારું ન કહેવાય. અમે તારે શરણે આવ્યા અને તું તારી નિરાકાર અવસ્થામાં જઈને સંતાઈ જાય એ ઠીક નહિ. દુનિયામાં પણ ખરાજ નહિ દેખાય ? તુકારામ કહે છે કે હે પિતા ! જે ઘડીએ તું સાકાર થયો હતો તે ઘડીએ તું શું અજ્ઞાન થઈ ગયો હતો ?

૧૪૮૩-ભૂખે મરતો માણસ આપણે બારણે અન્નની લિક્ષા માગવા આવે તો તેની ન્યાત-જાત કશાનો વિચાર ન કરતાં, તેને પેટભરીને ભોજન કરાવવું; એ ઉપરાંત જેઓ દાતાર તરીકે મોટા પાયા પર દાન કરવા નીકળ્યા હોય તેમણે ઉત્તમ-મધ્યમ પાત્ર કુપાત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્યનું અથવા કન્યાનું દાન દેતી વખતે ઉત્તમ કુળ, કર્મ, યોગ્યતા વગેરેનો વિચાર કરીને સત્પાત્રનેજ દાન દેવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેના પ્રારબ્ધમાં શુદ્ધ પુણ્ય કર્મોનું પ્રાધાન્ય હશે તેમને હાથે ઉમર કદાં તેવાં કર્મો થવા કરશે.

૧૪૮૪-આપણો જીવ દેવને અર્પણ કરી દેવો એનુંજ નામ દેવનું પૂજન. એ સિવાય બીજો બધોજ મિથ્યા પરિશ્રમ છે. આ વાતનો સાક્ષી અંતર્યામી હરિ છે. જેવું બીજ તેવાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેવું કારણ તેવું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ

કહે છે કે જેના સ્વભાવમાં જેટલી નમ્રતા હશે તેટલા પ્રમાણમાં દેવ પણ તેની આગળ નમ્ર બનીને તેનું સન્માન કરશે.

૧૪૮૫-હે દેવ! તમે મારા અંગીકાર તો કરતાજ નથી, તેથી કરીને તમારા વિયોગથી વ્યાકુળ થયેલો હું ધીરજ ધારણ કરી શકતો નથી. આપણી બેની વચ્ચે આવું વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય અને તે વધતું જાય એ શું બતાવે છે? મારાં સંચિત કર્મ દેવતા કરતાં વધારે બળવાન છે એવોજ એનો અર્થ થયો ને? હવે તમારી બાળત મારે શું કરવું તેની મને સમજણ પડતી નથી; અને હું તમારું નામ દઈ દઈને બૂમબારાડા નાખું છું પણ તેથી તમારી પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવે મારે મારા જીવનો ઉપયોગ તમારી સેવાને અર્થે કેવી રીતે કરવો તેની પણ મને સમજ પડતી નથી; કારણકે તમે મને તમારા દર્શનની બાળતમાં નિરાશ કરી દીધો છે.

૧૪૮૬-હે જગદીશ! તમારા દર્શનની ઉત્કંઠાને લીધે મારા ચિત્તને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી છે; અને તેથી કરીને મેં કાલાવાલા કરવામાં પણ કશી કચાશ રાખી નથી. જે જે કરુણ વચનોનો ઉપયોગ કર્યોથી અનેક સંતોને તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે વચનોનો પણ મેં ઉપયોગ કર્યો, છતાં મારાં પાપને લીધે મને તો તારા દર્શનનું સુખજ ન મળ્યું. હું ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરું છું તો ખરો, પણ તેથી કરીને મારા જીવનું સમાધાન થતું નથી અને તેવું થવાથી મારી એટલી બધીજ વ્યર્થ જતી હોય એવું મને લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! મારું મન તારા તરફ જ દોડી દોડીને જાય છે, તેને તું હવે વિશ્રાન્તિ ક્યારે લેવા દર્શશ?

૧૪૮૭-ઘણાખરા લોકોની શરીરની એટલી બધી વિરામ થતોજ નથી; પણ કેટલાક તો એવા હોય છે કે ઝાડે ફરવા બેસે

તેના બોલ ઉપર આગ પડો; કારણકે ઉત્તમ ગુણોનીજ અમાર
આગળ કિંમત છે, બોલની નહિ. બૂસાંને કોઈ દળતું નથી
ખાંડતુંય નથી. તુકારામ કહે છે કે ગાંડા અથવા અક્કલ વગર
લોકોજ બાણી જોઈને ગમ્મતને ખાતર આંખો મીંચીને આંધળા
પેઠે ચાલે છે અને પછી ઠાકર બાઈને ખાડામાં પડે છે.

૧૪૯૨-અમારા મોઢામાંથી કદી અયોગ્ય શબ્દ નીકળે નહિ
અને અમારા મનમાં કદી અશુભ વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ એજ
અમારી ઇચ્છા છે. હે મનુષ્યો ! તમે પણ નારાયણની પ્રાર્થના
કરીને ઉપર કહી તે વસ્તુઓજ માગી લેજો. કામકોધના ઉપા
પથ્થર પડે એવો પ્રયત્ન કરવો એજ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે
કે તમે નાના પ્રકારની કુટેવોની અંદર અમસ્તા અમસ્તા પણ
મનને પરોવશો નહિ.

૧૪૯૩-મારા શરીરનીજ મને ગરજ નથી, તો પછી બીજા
લોકોના મનના વિનોદને ખાતર મારે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું ?
હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં સચિત કર્મોનાં જાંધનમાં ગૂંથવાયેલા
છો અને તમારા મનમાં જો કાંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે
દેવની પાસે માગી લેજો મેં તો મારો દેહ અને તેનાં સુખદુઃખ
પ્રારબ્ધના લોગને સ્વાધીન કરી દીધાં છે અને માનાપમાનથી
ઘણું દૂર જઈને બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે તેથી કરીને હવે
મારે એના સંજાંધમા શબ્દનો મિથ્યા વ્યય કરવાની અને ફેાકટનો
પરિશ્રમ વહોરી લેવાની જરૂરજ રહી નથી.

૧૪૯૪-મનમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે ઇચ્છા રાખી એટલે
તે વસ્તુ તમારાથી આધીને આધીજ જતી રહેવાની અને તમામ
વિષયોને લગતી ઇચ્છાને દૂર દૂગાવી દઈને જો તમે ઉઠાસીન
લાવે રહેશો તો તમામ મખ અને મગવડો તમારી પાછળ

પાછળ દોડતાં આવશે. મારું કહેવાનું તાર્પર્ય એ છે કે તમે તમારા મનને નાના પ્રકારની વિષયેચ્છાઓના નશાથી ઉન્મત્ત થવા દેશો ના. સર્વ પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું આ છુપું રહસ્ય મેં તમને અત્યારે બતાવી દીધું. નાના પ્રકારના વિષયરૂપી માંસનું ચિંતન કરવું એ તમામ પ્રકારનાં દુઃખને નિમંત્રણ મોકલ્યા બરાબર છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં તમે બીજા છાંટશે ત્યાં ત્યાંથી તમારે તેનાં ફળ લેવાં પડશે.

૧૪૯૫-વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધાંને નહિ માનનારાઓનું મોટું પણુ જોવું નહિ. નાના પ્રકારના તર્ક-વાદીઓને કહી દો કે, તમારા મનની તમે પોતેજ પરીક્ષા લો. કોઈ કેદી વસ્તુનું સેવન કરનાર માણસ નશાના ઘેનમાં જેમ ફાવે તેમ બકે છે તેમ આ લોકો પણ બકબકાટ કરતા ફરે છે. પોતાની માતાને છીનાળ કહેનારની પાસે તેમ કરવાનો શો પુરાવો છે ? એવું બોલનારાઓના માથા ઉપર તેમનાજ અપયશના ઘડાનાં ઠાયલાં વાગવાનાં છે એમ જાણીને તુકારામ કહે છે કે જેમનું વર્તન શાસ્ત્રની મર્યાદાથી વિરુદ્ધ હોય, તેમના બોલ મીઠા વગરના અન્નના જેવા ફીકા સમજી લેવા.

૧૪૯૬-કસ્તૂરીની સાથે માટી સેળસેળ થઈ જાય તો તે માટી અને કસ્તૂરી જુદાં થવાનાં હતાં ? અને માટીનું મૂલ્ય પણ કસ્તૂરીના જેટલું થાય કે નહિ ? તેજ પ્રમાણે દેવ અને દેવના બક્ષત એ બેની વચ્ચે કશું અંતર હોઈ શકેજ નહિ. આ બાબત-માં કોઈના મનમાં જરા પણ સંશય હોય અથવા સંશયજનક યુક્તિ હોય તો તેને મનમાથી દૂર કરી દેવાં ઘટે છે. અગ્નિ અને લાકડું એ બેઉ એક બીજાના સમાગમમાં આવે એટલે લાકડું અગ્નિમયજ બની જાય છે, અનેક નાના મોટા તરંગોનો સમુદાય

લેજો થાય ત્યારે સમુદ્ર બને છે. તુકારામ કહે છે કે આ જે કાંઈ હું કહું છું તે મારા અનુભવના ઉદ્ગાર છે. આ દેકાણે તો રક્ત શુદ્ધ લાવનુંજ પ્રયોજન છે.

૧૪૯૭-ભૂતમાત્ર લગવત્સ્વરૂપ છે એમ સમજીને સૌને વંદન કરવું એનું નામ ભક્તિ, બ્રહ્મરૂપ બનીને બ્રહ્મરસનો ઉપ-ભોગ કરવો એનું નામ જ્ઞાન અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો એનું નામ વૈરાગ્ય. હું શરીર નથી એવું એક વાર વિવેકની મદદથી બારાબાર સમજી લેવાય તો તેથી દેહબુદ્ધિનું નિરસન થઈ જાય છે અને તેમ થતાં ઉપર કહેલી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પાણી, ગરમી અને અનાજ એ ત્રણના સંયોગથી પાકની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પૈકી એક વસ્તુનો અભાવ હોય તો બીજાં બે કાંઈ કામમાં આવતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે આ પોકળ બકવાદ છે કે સત્ય છે તેની પરીક્ષા મારો અનુભવ કરી ચૂક્યો છે.

૧૪૯૮-આત્મજ્ઞાન વડે સુશોભિત થયેલા સંતોના ચરણ ઉપર માઝું મસ્તક મૂકીને હું તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરું છું અને તેમને નિવેદન કરું છું કે તમે હીધેલા ઉપદેશ વડે હું વિશ્રાન્ત પામી ચૂક્યો છું અને તેના વડે મારા પોતાના આત્મસ્વરૂપના પ્રતિ મારા પ્રેસમાં વધારો થયો છે. હવે એ પ્રેમને જાળવી રાખવાનું કામ તમારું છે. તમારી કૃપા વડે મારો દેહ શણગારાઈ ગયો છે. હવે મારો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે એ વાતમાં મને શંકા રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતોની મેવા મારાથી થઈ નથી પણ તે છતાં મને આવડો મોટો લાભ મળી ગયો એ માઝું પૂર્વજન્મનું પુણ્યજ મમજવું.

૧૪૯૯-યોગ્ય સંધિમાં શું વિન આવી ગયું તેની મને ગમજ પડતી નથી; પણ મને સંતોનાં દર્શન થયાં નહિ એનાથી

ખીજી વધારે મોટી હાનિ કઈ થવાની હતી ? જે સંતો સહજ-
ભાવે હરિચરણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હતા તેમનો મેળાપ મને
ન થયો ! તુકારામ કહે છે કે ખરેખરી અણીની ઘડી ચાલી ગઈ
પછી શું જાકી રહ્યું ? હવે તો હાય હાય કરવાનુંજ રહ્યું છે.

૧૫૦૦-હું તો એક શ્રીહરિના ચરણોનુંજ ધ્યાન કરું છું. તે
સિવાય હું ખીજું કશુંજ સમજતો નથી. હે દેવ ! તમે મારી
જાળતમાં ભૂલકણા થયો નહિ અને મને ભૂલી જયો નહિ; કેમકે
મારે એક તમારા સિવાય ખીજા કોઈનો આધાર નથી. મારી
પામે જો કાંઈ પૂંજ હોય તો તે એક તમારી સેવાજ છે. તુકારામ
કહે છે કે હે દેવ ! તમે મારો ભાવ જુઓ અને તેનો આદર
કરો એજ મારી તમને પ્રાર્થના છે.

૧૫૦૧-હું તો મારા ગાંડા-ઘેલા અને બોજડા-તોતડા શબ્દો
તમને મંભજાવી ગયો. તમારે એમજ સમજવું કે તમારો એક
નાનકડો નાદાન જાળક તમારી પાસે આવીને લાડ કરી ગયો છે.
સંતો જે માગં સાચાં માળાપ છે તેઓ મારા કાલાઘેલા બોલથી
આનંદિત થયે અને મારા પ્રતિ સંતુષ્ટ થઈને મારા અંતઃકરણમાં
વાવેલા જ્ઞાનના ક્રમજા રોપાને પાણી સીંચીને ઉછેર્યો. તમારા
ઉચ્છિદ્ધતા સેવનથી અર્થાત્ તમારા કહેલા શબ્દોને લીધે મારી
વાણીમાં પ્રામાદિક શબ્દો આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારી
તમને એટલીજ વિનંતિ છે કે આજ પછી મને તમારી સેવા કર-
વાનું દાન મળે આથી વધારે હું કાંઈજ માગતો નથી.

૧૫૦૨-મદ્ પોતાને હાથે કાચની ણંગડીઓ પહેરે તો તે
તેને શોભા આપે નહિ. એવું કરવું એ ખરાજ કહેવાય. હે નારા-
યણ ! જુઓ તો ખરા કે જે જેવો મનનો તમારો હમણું લીટો !
ભાટની માફક જડજડ કરવાની ટેવના ઉપર આગ પડે. તુકારામ

કહે છે કે ખરેખરી કુળેતી જોવાનો વખત મને ન મળે તો ઘણું સારું.

૧૫૦૩-એક વેંતનું પેટ અને તેને ભરવા પાછળ કેટલી બધી ખટપટ ! લોકોમાં રહેલી ભૂખ તેમની પાસે તરેહ તરેહના નાચ કરાવે છે. આગ પડે એવા બેશરમપણા ઉપર ! માથાના ઉપર પ્રપંચાભિમાનનો ગાંસડો લેનારા લોકો તૃણાના માર્યા ખરેખરા ગધેડાજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો નરકમાં જવાનીજ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છે.

૧૫૦૪-લોકો તો એવા જડસૂ અને પરચર જેવા છે કે છેક ભરવાની ઘડી આવી પહોંચે તો તે ક્ષણે પણ તેમને તેમનું હિત સૂઝે નહિ. તેમના અંતઃકરણમાં સ્વહિતના વિચારને માટે સ્થાનજ નથી. એવા નકામા તુચ્છ લોકોની સાથે મેળાપ થવાથી શો અર્થ સરવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે નહારા લોકો અવ-ગુણોનોજ વધારો કરતા રહે છે.

૧૫૦૫-હું તુકારામ લોકોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવું છું. જેઓ મારું કહ્યું કાને ધરશે તેઓ તરી જશે; તેમ નહિ કરે તેઓ કૂળી ભરશે. નિશ્ચય અને અનુશ્ચય બેઉ હું સૌના અધિકારપ્રમાણે કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે દેવની કૃપા વડે હું દેવરૂપ થઈ ગયો છું-હું નરસિંહ બની ગયો છું-મને હવે કોઈનો કશો ભય નથી.

૧૫૦૬-હજારોનો આખું શરીર એ બાણે નરકને ભરવાના કાથળાને ઠેકાણે છે એમજ સમજવું. તેમનું લોજન અમંગળ છે, તેમના બોલ અમંગળ છે; એવા લોકો પોતાની સંગતિ વડે બીજા લોકોને ત્રાસ આપે છે. કેટલાક વળી સાપના મંત્ર સિદ્ધ કરીને હાથ વડે સાપ પકડતાં શીખે છે, પણ એ સાપના કરતાં પણ દુષ્ટ લોકો વધારે ભૂંડા છે. તુકારામ કહે છે કે એવા

નરાધમોને ગમે તે ઉપમા આપેા જાઓ પણ તે તેમને લાગુ પડેજ નહિ એવા તેઓ નકારા છે.

૧૫૦૭-હે સંતપુરુષો! તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. આખરે બધાનું તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે હુજનોનો ત્યાગ કરવો. હુંગળીના કરતાં હુંગળીના ખાનારનું મોહું વધારે ગંધાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેની પંગતમાં બેસીએ તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

૧૫૦૮-તમે સંતજનોએ મને જેવી આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે હું વર્તતો રહું છું. પ્રપંચમાંથી મેં મારા દેહને બહાર કાઢીને તમારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. મતલબ કે મેં મારું માથું તમારા ચરણના ઉપરજ મૂકી દીધું છે. આવવું અને જવું એ ઉપાધિનું મૂળ છે. કશુંજ કર્તવ્ય બાકી ન રહે એનું નામ સર્વપૂજા. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં હું મારી સહજ અવસ્થામાં રહેતો હોઈશ ત્યાં ત્યાં હું તમારા ચરણની રજ બનીને તમારા ચરણને વળગીનેજ રહ્યો હોઈશ.

૧૫૦૯-હે દેવ! તમારું ઠેકાણું હું કદી પણ છોડનાર નથી, આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે એમ જાણજો. હવે પછીની મારી દેહ-યાત્રાને માટે પણ એજ નિશ્ચય સમજ લેવો. એટલા માટે હું તો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને ફક્ત તમને એકલાનેજ પકડી બેઠો છું. હે મારા દેવ! હું બીજું કંઈજ માગતો નથી-માથું છું એટલુંજ કે હું સદાકાળ તમારી પાસે ને પામે રહું અને તમારી સેવા કર્યો કરું. તુકારામ કહે છે કે હે સંતજનો! હું તમારો આજ્ઞાકારી બનીનેજ રહું છું.

૧૫૧૦-તમામ જાતની પ્રાપચિક ઉપાધિઓનું બીજ અજ્ઞાન છે; તે અમારી સહજ અવસ્થા થઈ જતાં બળીને નષ્ટ થઈ ગયું. હવે અમારે માટે દેવની સત્તાને અધીન થઈને જીવવું એટલુંજ

કામ બાકી રહી ગયું છે. આજ પછીનું અમારું જીવન, અર્થથી પર એવા નારાયણની સત્તા વડે નહયું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો ક્રેક્ટ દેવના ચરણનેજ ઓળખું છું; તે સિવાય બીજા બધા ઉપાય મને કુંઠિત થઈ ગયેલા લાગે છે.

૧૫૧૧-જે માણસ ગોવિન્દના નામ સિવાય બીજું જે કંઈ પોતાને મોઢથી બોલે છે તેના બોલ કોઈને ખાલો લાગ્યો હોય અને તેની શુદ્ધામાંથી પડપડ પડપડ અવાજ ધ્યાય તેવા સ્તમજવા. પેલા માણસની શુદ્ધામાંથી જેમ દુર્ગન્ધ નીકળે છે તેમ ગોવિન્દના નામ સિવાય બીજા બોલ બોલનારના મોઢામાંથી પણ દુર્ગન્ધ નીકળે છે એમ જાણવું. ખુશબોદાર કૂલ જે સ્ત્રીઓના માથાની વેણીમાંજ શોભે, તે કૂલને માથામાં ન ખોસતાં કોઈ પોતાની શુદ્ધ સાથે બાંધે તેને લોકો ગાંઠાજ કહે ને? પગે પહેરવાના જોડા તેને પોતાના શરીરના અવયવ સમાન ગણીને તેની કોઈ પૂજા કરવા એસે તો તે કદી ગાદ્યા માણસમાં ગણાય ખરો? તુકારામ કહે છે કે દેવને પરતા મૂકીને-બીજા ત્રીજાની પૂજા કરવાની વૃત્તિ એ તો કોઈ વેશ્યા સોહાગણ સ્ત્રીના જેવા શણગાર સજે તેવી છે.

૧૫૧૨-જે માણસનું જીવન કૃતરાના જેવું છે તેની સંગત જ ન કરવી. કૃતર જ્યાં જાય છે ત્યાં લોકો તેને હડ હડ કરીને હાંકી મૂકે છે; વળી તેનો જીવનનો વ્યવહાર સારી જગ્યાએ નહિ પણ જ્યાં લોકોનાં જાજર હોય ત્યાંજ આડતો હોય છે. એવીજ રીતે હુદ માણસોને અવશુષ્ઠ છોડી દેવાનો કોઈ ઉપદેશ દે, તો તેનું કહેણ કાને ન ધરતાં બિલટા શિખામણ દેનારના પ્રતિ દ્વેષ કરવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે સુકાઈ ગયેલા લોકોમાં કદી અંકુર ફૂટતા નથી.

૧૫૧૩-આવા નહારા માણસોની યોગત કરવી એ હમેશાં હાનિકારકજ છે, કારણકે જેની યુદ્ધિ સારી હોય તે પણ એવી સોળતમાં પડીને ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. જે માણસ પોતાના મનને અનેક પ્રકારના રંગથી રંગી નાખે તેનામાં અવશુષ્ણોની ઉત્પત્તિ થયા વિના રહેતી નથી નિષ્કામ યુદ્ધિ રાખીને પણ જો કોઈ ચોટોક દારૂ પીએ, તોપણ તે માણસ બેશુદ્ધ થતી જવાનોજ. તુકારામ કહે છે કે આવી જાતના લોકોને મારા નમસ્કાર હોજો. મેં આટલું કહ્યું તે પણ મને જ્યાં પહોંચ્યા ત્યાં જો પાંચો ત્યારે નાદુટકે મારે કહેવું પડ્યું છે.

૧૫૧૪ હે મનુષ્યો ! મને તો કોઈ પણ જાતના ઉપચાર કે પૂતની ગરજ છેજ નહિ, એટલા માટે તમે એવી તેવી કરી વાતજ ન કરશો. જેમ થાય તેમ થવા દો તમારો મેળાપ થતાની સાથેજ હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું, તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે દુનિયા માં નાના પ્રકારના સ્વાભાવ, અભિપ્રાય અને પ્રવૃત્તિઓવાળા લોકો છે. હવે એ બધા લોકોની સાથે મેળ કરવા કોણ નવરૂં બેઠું છે ! તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે લોકિક વ્યવહારની મર્યાદામાંથી બહાર નીકળીને હું મારી મેળે એકલોજ રહું છું.

૧૫૧૫-હું પણ અને તુ પણ એ બેઉ ભાવનાઓ જૂઠી છે. એ બેઉનો ક્ષય કરી નાખવો જોઈએ, કારણકે મારે એ ભાવનાઓ ને પોપણ આપણું કોની સગાથે ? માટે તો ઉપર કહ્યા તે બે શબ્દોજ ન જોઈએ હું એ બેઉ વૃત્તિઓને મારા પેટમાં ને પેટમાંજ એટલે આત્મતત્ત્વની અદ્ભુત દળાવી દઉં છું અહીંનો ધર્મ અહીં અને ત્યાંનો ધર્મ ત્યાં અર્થાત્ દેહનો ધર્મ દેહમાં અને આત્માનો ધર્મ આત્મામાં-એમ બેઉ જુદા જુદા પોટવાં વળી કોણ બિચકતું કરે ? તુકારામ કહે છે કે જડનું જડ અને

ચૈતન્યનું ચૈતન્ય, એ બધાંને એકજ દૃષ્ટિએ જોઈ લેવાની મેં તો તૈયારી કરી લીધી છે.

૧૫૧૬-પહેલાં મીઠું મીઠું બોલવું અને પાછળથી ગાળેલાંડવી એ કુટેવ નીચ જાતિના લોકોમાં જોવામાં આવે છે. જેના શરીરમાં તમોગુણ વધારે હોય તેનામાં અપવિત્રતા પણ વિશેષ હોય છે, તેથી તેનામાં શુદ્ધ વિચાર બિલકુલ જોવામાં આવતા નથી. આ હું જે કઠોર વચન સંભળાવું છું તેને નાના બાળકના બોલસમાન ગણીને ખુશી થઇને સહન કરી લેશે. તો તે તમને અમૂલ્ય નીવડશે. તુકારામ કહે છે કે કાગડો ગંગાસ્નાન કર્યા પછી પણ જનાવરનાં શરીરમાં કયાં આગળ ચાંદાં અથવા ધારાં પડી ગયાં છે તેજ જોળતો ફરે છે; તેમ હુજૂરોને ગમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ તોપણ તેઓ પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવને છોડતા નથી, તો પછી તેમને ઉપદેશ દેવાનો શો અર્થ ?

૧૫૧૭-હે દેવ ! હું ઇચ્છા-તૃષ્ણાના પંજરામાં સપડાઈ ગયો છું. માટે હવે તમે મને તેમના બંધનમાંથી છુટો કરી દો. એ ઇચ્છાઓ એવી દુષ્ટ છે કે દુશ્મનની માફક કેક બાંધીને મારીજ પાછળ પડી છે. હવે તો તમે મારા શરીરને તમારા શરીરની સાથે વળગાડી દઇને મને તમારાજ એક અંગના જેવો બનાવી દો અને એમ કરીને મારા દુઃખદારિદ્ર્યનો અંત આણો. તુકારામ કહે છે કે તમારા સિવાય હું બીજું કંઈજ જાણતો નથી, તે વાતની તો તમને ખબર છેજ.

૧૫૧૮-હે દેવ ! હું ઘણાજ ભયભીત થાઉં છું; એટલા માટે તમે મારી મદદે જલદી જલદી દોડી આવો. એતું કારણ એવું છે કે હું આ પ્રપંચની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છું અને તેમાંથી છુટા થવા જેટલું મારામાં બળ છે નહિ. તેથી કરીને મારું તેની

આગળ કાંઈ ચાલતું નથી; આથી કરીને મને ઘણું દુઃખ થાય છે અને તેની પીડાથી હું તરફડી મરું છું. મારા તમામ ઉપાય અને મારી બધી શક્તિ હવે નિરુપયોગી સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! વિષયની કામનાઓના પ્રલોભનથી હું બંધાય ગયો છું.

૧૫૧૯-વિદ્યાનું સેવન કરનારને અમૃત મુદ્દલે ભાવતું નથી; કારણકે નઠારા માણસની પ્રીતિ નઠારા માણસો અથવા નઠારી વસ્તુઓનાં ઉપર હોય છે. ખાળકૂવાને ઉલ્લેચીને તેનું તળિયું જોવામાં કશો લાભ નથી, તેમ સારા માણસોએ ભૂલેચૂકે પણ નઠારા માણસોની સોખત કરવી નહિ. દુર્જનો કોયનાં બીજ જોવા છે. તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ નઠારા ગુણ હોય છે અને તેમનું દર્શન પણ દુઃખદાયક છે. તુકારામ કહે છે કે દુષ્ટ લોકોની પાસે તો છીંકો ખાવાની અને થૂંકવાનીજ મુખ્ય ખૂંજ હોય છે. એવાની પાસે બેસવાથી આપણું કશું કાર્ય સિદ્ધ થાય ?

૧૫૨૦-જેને ઘણીજ ભૂખ લાગી હોય તે તો રસોઈ સ્વાદિષ્ટ કે સ્વાદરહિત છે, એવું તેવું કશું જોતોજ નથી. એવીજ રીતે જેને ગાંઠપણનો આજો થઈ આવે તે તો વગર વિચારે મનમાં આવે તેવું બકવાનોજ. જ્યાંસુધી તે પૂરેપૂરો શુદ્ધિમાં ન આવે ત્યાંસુધી તેને પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવાનું પણ ભાન હોતું નથી. એમ સમજીને એવા લોકોની સાથે માથાઢૂંટ કરવીજ નહિ. ગરબાઉ માણસ વિચાર નથી કરતો કે, મારી ગરજ પૂરી કરવા જતાં બીજાને કશું દુઃખ તો નથી થતું ? તુકારામ કહે છે કે સૌ પોતપોતાના પ્રારબ્ધભોગને લીધે સુખદુઃખ ભોગવે છે. જેનાં સંચિત કર્મ યોગ્યજ હોય એવો કેાણ છે ?

૧૫૨૧-મેં મારા દેહની ઉપેક્ષા કરી છે તેથી હવે હું જાડ

કેની પાસે અને મારા હિતનો વિચાર કહું પણ કેની આગળ ? પોતપોતાના સંસારને લગતી બાળતો તરફ લક્ષ આપવાને કોણ તૈયાર ન હોય ? પણ સંસાર સંબંધી વિચારોને તો મેં મારા મનમાંથી ચોક્કી કાઢ્યા છે. જે વિષયમાં મારા પોતાના મતને કશો રસ રહ્યો નથી તેજ વિષયમાં બીજાઓની પ્રસન્નતાને ખાતર હું શા સારૂ માથું મારું ? તુકારામ કહે છે કે હું તો આ શરીર અને શરીરનાં સંબંધીઓ એ બેઉને વિષેની ચિંતાને વેગળી ફેંકી દઈને દેવનું ચિંતનજ કરું છું અને સ્વસ્થપણે રહું છું.

૧૫૨૨-જે નોકર પોતાના સ્વામીની સેવા ન કરે તે તેનો પગાર ખાવાને યોગ્ય નથી. આકર પોતાના સ્વામીની સેવા યોગ્ય રીતે કરે જાય તો તેની સેવાના બદલામાં તેને ઘટતો પગાર આપીને તેનો સ્વામી તેની ઇચ્છા-આબરૂમાં વધારો કરે છે. આકરી જેવી કરવી જોઈએ તેવી રીતે ન કરે અને છતાં પગાર લેવાની આશા રાખે તેને કાળા મોઢાનો જાણવો. તુકારામ કહે છે કે આવા લોકોને હું ઘણીય શિખામણ દઉં છું પણ તેમને કોઈ વાતની લાજજ હોતી નથી.

૧૫૨૩-હે મનુષ્યો ! તમે યોગ્ય ઘડીપણનું જ્ઞાન રાખીને ઉત્તમ રીતે સાવધાન થઈ જાઓ અને જે સમય જાય છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો. બધો વખત અશુભ અને હાનિકર્તા છે એમ ન માની લેવું. કંઈ ઘડી લાભદાયક છે અને કંઈ ઘડી હાનિકર્તા છે તે શકુનવેત્તાઓ શકુનદ્વારા જાણી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી તમારા અંતકાળની ઘડી આવી ન પહોંચે ત્યાંસુધીમાં તમે તમારી જાતનું સંરક્ષણ કરી લેજો.

૧૫૨૪-હે દાતાર ! આ સંસારમાં જો મારી પાસે પાર વિનાની દોલત હોત તોપણ મારા મનને તેથી પૂરેપૂરો સંતોષ

તો યાતજ નહિ. જેમ દોઢ પાળેલા વાંદગને થાંભલા સાથે બાંધ્યો હોય તો તે વાંદરો થાંભલાના ઉપર ચઢે છે અને ઊતરે છે અને એક પળ વારને માટે પણ ઠરીને બેગતો નથી. આ સમારની અંદર મારી પણ તે વાંદરાના જેવીજ હાલત છે. તે વાંદરો ગમે તે વસ્તુની અંદર હાથ ધાલવા લાયક છે અને તેથી તેને લોકો ગાળો દે છે અને માર પણ મારે છે. મારી પણ તેના જેવીજ દુર્દશા થાય છે. તુકારામ કહે છે કે શરૂઆતથી તે આખર સુધી બધો મારોજ વાંક છે અને એ વાત કહેવા જઈએ તો પણ બીજાને સમજણ પડે નહિ એવી છે.

૧૫૨૫-સૌની જ્ઞાનદષ્ટિના ઉપર એક કાળો પડદો આડો આવી ગયો છે, તેથી કરીને જરો ધર્મ શો છે તે કોઈને સૂઝતોજ નથી. વિષયકામનાને લીધે સૌની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગઈ છે; આવી હાલતમાં સત્યનો મર્મ તેમના સમજવામાં આવેજ કેવી રીતે? લોકો વિષયતૃષ્ણાને લીધે એટલા બધા ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે કે તેમને કશી વાતની શરૂઆત નથી ગ્હી તુકારામ કહે છે કે દેવની માયા લોકોની પાછળ ડાકપુની પેઠે લાગે છે, તે તેમને દેવા નયવે છે તે જુઓ.

૧૫૨૬-સજ્જન પુરુષોની નિદા કરવી અને આખરે પાપના ભાગી થયું એ દુર્જનોનો સ્વભાવજ છે તેઓ સતોના છિદ્રોજ બેતા ફરે છે અને કોઈનામાં જરાક ખાની દીઠી કે તરતજ તે બાબત તેમને સતાવવાને માટે તેમના ઉપર હડકાયા ફતરાની માફક દોડી લાય છે. એ દુષ્ટ લોકોના મોઢામાંથી રામનામ તો કદી નીકળતુજ નથી મન, વાણી અને શરીર વડે સતોની સતામણી કરવી એજ તેમનું કામ છે તુકારામ કહે છે કે સતોની પૂઠ પાછળ તેમની નિદા કરવી એજ કામ દુષ્ટોને લાગે આવી પડયુ છે.

૧૫૨૭-જે જાતેજ રાજા હોય તેને વરરાજના જેવો પોશાક પહેરાવીને રાજા બનાવવો એ તો તેના ઊંચા દરજ્જાને નીચો ઉતારી પાડવા જેવું કહેવાય. એવું કરનારા મૂર્ખ અભાગિયા-ઓની સંસારમાં કેવી અપકીર્તિ થાય છે તે તમે નજરે જોઈ શકો છો. જે મોહું રૂપાણું હોય તેને વાળની નીચે ઢાંકી દેનારો માણસ પાપી કહેવાય છે. તુકારામ કહે છે કે સારી સ્ત્રી પતિ-વ્રતા હોવા છતાં વ્યભિચારિણીના જેવું વર્તન કરે તો લોકો તેના મોઢા ઉપર થુંકે છે.

૧૫૨૮-કોઈ મોઢેથી એવું કહે કે હું દેવનો ભક્ત છું અને દેવની સેવા કરે નહિ, તો પછી તેને સેવાના બદલામાં પગાર પણ શાનો મળે? એવા ભક્તોની કેડે જાંધેલી લંગોટી અને ગળાંની માળા એ જોઈને તોડી નાખીને તેમને મંદિરમાંથી કાઢી મૂકવા જોઈએ. ભક્ત તરીકે જે સેવા કરવાનું માથે લીધું હોય, તેમાં જો અંતર પડી જાય તો તેનું માહું પરિણામ આખરે સોસવું પડે છે તુકારામ કહે છે કે જેના મનમાં જરા પણ ધૈર્ય નથી તેનું ગંદું મન ક્યાં સ્થિર થઈને રહેવાનું હતું?

૧૫૨૯-પોતાના હિતની જરૂર પડી કરવી એ તો ગાંડા માણસનું કામ છે. એવા હુદ્દ લોકોને તેમની મૂર્ખતાની જરાય લાજ આવતી નથી. જે માણસ પોતાની છુદ્ધિની પ્રેરણા સુજળ વર્તે નહિ તે છતી આંખે આંધળા જરાબર છે. એવા માણસોથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. પારમાર્થિક વિષયમાં જેમને રસ ન પડતો હોય તેવા માણસની કદી પણ સોબત કરવી નહિ અને તેમની સાથે બોલવું પણ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આવા વાંદરા જેવા લોકો ગમે તેવા અવળા વિચાર કરીને ઊલટા મને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે.

૧૫૩૦-લોકોની સંગતિ છોડીને એકદમ એકાંતમાં જઈને

રહેવાનું મારા મનને ઘણું ગમે છે. આ વાત મને મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી સારી રીતે સમજાઈ ગઈ છે. કોઈ પણ કામ બતાવવું હોય તો તે આપણા મનનેજ કહેવું; કાંઈ વાત કહેવી હોય તો તે આપણા મનનેજ કહેવી. તુકારામ કહે છે કે જેમ જે પથરા એકબીજાની સાથે ઘસાવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી બધે આગ લાગી જાય છે તેમ બીજાની સંગતિથી આપણો નાશ થાય છે.

૧૫૩૧-હે દેવ ! તારું દેવપણું તો અમે પૂરેપૂરું સમજી ગયા છીએ; ત્યારે હવે આપણે કશું છાનું રાખવાનું છેજ નહિ. હવે તું આજ સુધી મને કેમ મારે છે તેનું કારણ બતાવ, નહિ તો હવેથી હું તારી સાથે બરોબરીઆની પેઠે વ્યવહાર કરનાર છું. હું જે કાંઈ કહું છું તે બધું તારા અંતઃકરણમાં પેસી તો જાય છે, એમ જાણીને આજે હું તને ખૂબ ગાળો દેવાનો છું. હે દેવ ! તું નિર્લજ્જ અને નફરત છે. તને જાતિ, કુળ તો છેજ નહિ અને તું ચોર અને વ્યભિચારી છે તેની પણ મને સારી રીતે ખબર છે. સર્વ જીવજંતુ, વૃક્ષ, પાપાણ આદિ સૌને તું ખાઈ જાય છે. વળી તું પરદેશી, એકલો, નાગો અને ઉઘાડો છે. ઓ દેવ ! તું ગધેડો છે, કૂતરો છે, બોલે ઊંચકનારો પોહિયો-બળદિયો છે, એ બધું હું જાણું છું. તું લખાડ છે એ વાત તો અગાઉના લોકોને પણ જાણીતી હતી. તારા લખાડપણાનો મને પણ આજે અનુભવ મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારા જેવા દુષ્ટને તું જહુ પજવે છે, તેથી હવે માફ મોડું મારા કાજૂમાં રહેતું નથી અને મારા મનમાં આવે તેવું હું બોલી નાખું છું.

૧૫૩૨-હે દેવ ! તારો મર્મ તો અમે જાણી ગયાજ છીએ. તે મર્મની વાત ઉપર અમે તને મહેણાં પણ મારીશું. તું ઘણો

વિચિત્ર અને કશા ઢંગધડા 'વિનાનો છે. તું' કોઈ વાર કોઈનો સેવક બની જાય છે તો કોઈ વાર વાઘ જેવો પણ થઈ જાય છે. જેઓ તને દમદાટી દે તેમનાથી તું' બીએ છે અને જેઓ તારાથી બીને ભાગતા કરે છે તેમને તું' પોતાના બનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું' પુરુષ છે, સ્ત્રી છે કે કોઈ ભૂત છે, તે કશુંજ કહી શકાય એમ નથી માટે તું' હવે અમારાથી આધોજ રહે.

૧૫૩૩-આ હું' જે કાંઈ તને કહું છું' તે શું' તું' ફાકટમાંજ સાંખી લે છે કે? નહિ, નહિ. તે' મારા ગરીબની સેવાના હિસાબનો કાગળજ તફડાવી લીધો છે. તારે કોઈનું કાંઈ દેવું થયું હોય તો તેનું તારે આખું ઘરજ દગાવી બેસવું? તું' તો આવું કરે એવો દાંડિયો છે; પણ તું' યાદ રાખજે કે એ બધું તું' જ્યાંસુધી પાછું નહિ આપે ત્યાંસુધી કેમે કરતાં તારો છૂટકો થવાનો નથી. આ મારું' જે તારી પાસે બાકી લેણું નીકળે છે, તે તો ચોતરા વચ્ચે સાક્ષી-પુરાવાની સાથે મેં સાબિત કરી દીધેલું અર્જ લેણું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ વાત માટે તારાથી અમે જરાય ડરતા નથી.

૧૫૩૪-લાડકવાયાં છોકરાં પોતાના બાપને એવાં વળગી પડે છે કે કેમે કર્યાં છોડતાં નથી. તે તેને આગળ પાછળ-જરા પણ ખસવા દેતાં નથી. હવે એવડાં નાનાં છોકરાંના હાથમાંથી છૂટા થતાં તેમના બાપને કાંઈ બહુ જોર પડી જાય છે? પણ તે છતાં તે જોર કરીને છૂટો થવા ઈચ્છતોજ નથી; કારણકે પુત્ર-સ્નેહના મજબૂત બંધનથી તે બંધાય ગયો છે. પોતાનાં બાળકને લાડકવાયાં બનાવી દેનાર માળાપને છોકરાં જે કાંઈ કહે, હક કરે, તે બધું મીઠું લાગે છે; અને છોકરાં જે વસ્તુને માટે હક કરે તે વસ્તુ તેમને આપીને તેમને રાજી કરીને માળાપ પોતે પણ રાજી

યાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું કોની આગળ આ બધું કહું છું? તને એ વાતની કેમ સમજણ પડતી નથી? મારા શબ્દો વડે તારા અંતઃકરણમાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો શી રીતે ?

૧૫૩૫-વૈષ્ણવોના સમુદાયને ભેદને યમહત પલાયન કરી ગયા. વૈષ્ણવ ભક્તો એ તો ખરેખર મહાવીર છે; તેમને આવી પહોંચેલા ભેદને અચૂર જેવો ઢાળ થરથર ઢૂંજવા લાગ્યો. તેમના ગરુડચિહ્નવાળી ધ્વજ અને એવાં બીજાં ચિહ્નોની સન્નિવૃત્તિ તથા હરિનામના જયઘોષથી આખી પૃથ્વી એવી ગાજી ઊઠી કે બાહ્યે હરિનામનો ધ્વનિ પૃથ્વીના પડમાંથી આવતો હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. તુકારામ કહે છે કે વૈષ્ણવોનું બળ ભેદને ઢાળ નાસી જાય છે.

૧૫૩૬-તું શ્રીહરિના રંગમાં રંગાઈ જાશે. પતંગી રંગના જેવા કાચા રંગવાળા દેહાદિ પ્રપંચના રંગને ભેદને તું કેમ બુલાવામાં પડે છે? આ શરીરની થાપણ તો એક વાર નષ્ટ થવાની જ છે. તું તેને સાફ મનમાં હોભ રાખે તો છે, પણ એ તારી ભૂલ છે. તું એવું કરીશ મા. તારું દ્રવ્ય, તારી સ્ત્રી અને તારા શરીરના બીજાં બધાં સંજ્ઞાધીઓ એવાં ક્ષણભંગુર છે કે તેમને પોતાનાં કહેવાં એ ભૂલ છે. તુકારામ કહે છે કે અંતકાળે મુક્ત કરનારા નિકુલદેવ એક જ સાચા સગા છે, એમ સમજીને એકલા તેમનો જ તું આશ્રય ગ્રહણ કર.

૧૫૩૭-હે માનવી ! તે જન્મ ધારણ કરીને કયું શું તે કહે. નરદેહના આયુષ્યને તે બધું જ એજે શુભાવી દીધું છે. એ નરદેહ બેશરમ ! હજી પણ તું તારો સંસારનો મોહ વેગળો કરી દઈને એટલે રસ્તેથી પાછો કેમ વળતો નથી? પ્રપંચની સોજત કરીને તારા આખા આયુષ્યને જો તું નષ્ટ કરી દઈશ તો ત્રાહ

રાખજે કે તારે અનેક ચોનિઓમાં ભ્રમણ કરી કરીને નાના પ્રકારના કલેશ સહન કરવા પડશે. તુકારામ કહે છે કે જે હરિ દ્વારા તું જીવદશામાં આવ્યો છે તેમના પ્રતિ તું પાછો વળ.

૧૫૩૮-તમે પંઢરપુર જવા તૈયાર થયા છો એમ જાણીને હું તમારી મારફતે એક સંદેશો કહેવડાવું છું. વૈકુંઠના એક માત્ર સ્વામી જે પાંદુરંગ છે તેમને મારા તરફથી નીચે પ્રમાણે હકીકત કહેજો. પાંદુરંગને કહેજો કે, “હું અનાથ જીવોનો સ્વામી છું, એવું તે તારે જોડેથીજ કહેવું છે. તે તારા વચનને તું યાદ કર અને આ તારા દીન સેવકને હવે વધારે દુઃખી થવા દઈશ નહિ; એટલા માટે હવે તું તેની પાસે દોડી આવજો. તારા તે સેવકને મહાકાળરૂપી ભુજંગ ગળવા લાગ્યો છે, તેના જડખા-માંથી તેનો છુટકારો થવો બહુ દોઢલો છે; વળી કામક્રોધરૂપી કૂતરાંઓએ તથા ખીન્ન અનેક વિકારરૂપી જંગલી હિંસક પશુ-ઓએ તેને ઘેરી લીધો છે અને માયાના વમળની અંદર તે સપ ડાઈ ગયો છે. મૃગજળના જેવી મિથ્યા પ્રપંચરૂપી નદી મને ડુબાડતી તો નથી, પણ ઘડીકમાં નીચે દળાવી દે છે અને ઘડીકમાં ઉપર લાવે છે; એવું કરીને તે મને ઘણાજ ત્રાસ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જ્યારે તુંજ મારી ખબર લેતો નથી ત્યારે મારે હવે ખીન્ન ઠેના લણી મદદને માટે નજર નાખવી ?”

૧૫૩૯-તમે સૌ સંતો કૃપાવંત છો એટલા વાસ્તે તમારા તરફથી કૃપાદાનની પ્રાપ્તિ કરવાની મને ઇચ્છા છે. હું વિનંતિઓ અને કાકલૂદીઓ કરતો કરતો પાંદુરંગને ઘેરીને બેસો છું. હું અનાથ છું, અપરાધી છું અને વિશેષ કરીને પાતકી છું; પણ હે સંતો ! તમે મને તમારા ચરણ આગળથી વેગળો કરશો નહિ, એવું તમે સૌ સંતો મારા વતી પાંદુરંગને કહેજો અને એની એજ

માગણી કરતા રહેજો તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ સંતો મારો હાથ પકડીને મને હરિને સ્વાધીન કરી દેશો તો તે મારી કદી પણ ઉપેક્ષા કરી શકનાર નથી.

૧૫૪૦-મારો વિશ્વાસ અને કુલ આધાર ફક્ત સંતોના ઉપરજ છે. આથી કરીને હું મન, વાણી અને શરીર વડે સર્વતો-ભાવે તેમનોજ દાસ બની બેઠો છું. તેમ કરવાથી મને વિશ્વાસ છે કે ગોપાળ મારા ઉપર કૃપા કરશે અને મારું તમામ પ્રકારનું હિત તે સંતો દ્વારાજ સિદ્ધ થઈ જશે. ત્યારે હું થાકી જઈશ, મને હાંફ ચઢી જશે, ત્યારે તેઓ મને કંઠે લઈને ચલાવશે અર્થાત મારા પરમાર્થની તેઓ રક્ષા કરશે. તેમની આવી ચેષ્ટા વડે મને તમામ વ્રતનાં સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે એવા સંતોની જેઓ પારમાર્થિક પ્રયોજનને લઈને સેવા કરશે તેમના ઉચ્છિદ્રનું હું પ્રેમપૂર્વક સેવન કરીશ. તેઓ મને જે કાંઈ આજ્ઞા કરશે તેનો હું કદી પણ ભંગ કરનાર નથી.

૧૫૪૧-હરિ એક મોટો નાટક-તમાશા કરનારો ખેલાડી છે. તેણે સૌનાં પ્રારબ્ધની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને સૌને જન્મ આપ્યો છે, તેમનું પાલનપોષણ કરે છે, તેમનો સંહાર પણ વખતો-વખત કરતો રહે છે અને એ રીતે ભારે દક્ષતા સહિત સૌની પાસે નાના પ્રકારના ખેલ કરાવ્યા કરે છે. તે આખા વિશ્વની સાથે જોતપ્રોત થઈને રહે છે અને તે છતાં વિશેષરૂપે તે પંઢરપુરમાં વાસો કરે છે. તે ભક્તિરસનો ઘણોજ લોહુપ હોવાથી પોતાની કંઠે હાથ દઈને જીલો રહ્યો છે. તે કદી હેઠે તો બેસતોજ નથી. તે એકદમ કાળો છે એવું પણ કહેવાય નહિ, તેમ તેને છેક સામળો પણ કહેવાય નહિ. તે અત્યંત કઠણ પણ નથી અને છેક કોમળ પણ નથી. તે સત્વાદિ ત્રણ ગુણરહિત હોઈ મહાબળવાન છે.

તુકારામ કહે છે કે તે પ્રપંચની અંદર નિર્લેપલાવે નહિ જેવો
 બનીને રહે છે અને મન, બુદ્ધિદ્વારા તો તેની કદી પણ ઉપલબ્ધિ કરી
 શકાયજ નહિ. મારો સ્વામી કૃપાનિધિ વિકૃલ આવો અદ્ભુત છે.

૧૫૪૨-હરિનું કીર્તન યવણ કરવા માટે મારા કાન અત્યંત
 ઉત્સુક બની બાજો અને તેમના શ્રીમુખનું દર્શન કરવાને માટે
 મારાં નેત્રો ખૂળ આતુર બની બાજો. ઉપર કહ્યા તેવા મારા
 ભાગ્યનો ઉદય ક્યારે થશે તે બાણવાને સાડ મારા મનને ઘણીજ
 તાલાવેલી લાગી છે. શ્રી હરિને આલિંગન દેવાને માટે મારા હાથ
 તલપી રહ્યા છે અને તેમના આંગણમાં આળોટવા સાડ માડું
 શરીર અતિ અધીરું બની ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હું માડું
 મસ્તક હરિના ચરણ ઉપર મૂકી રાખીશ. તેમ કરવાથી મારી
 તમામ ઇન્દ્રિયો, જે આજ સુધી ઉપવાસી હતી, તેઓ પાચણ
 કરીને તૃપ્ત થઈ જશે.

૧૫૪૩-હરિનું નામ લેવાથી કંઈને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે
 અને આખું શરીર ત્રિતાપરહિત થઈને ખૂબ શાંત થઈ જાય છે.
 ઇન્દ્રિયોને પણ વિષયસેવનનો વ્યાપાર કરવો ગમતો નથી. આવું
 રૂઢું હરિનું નામ અમૃતના કરતાં પણ વધારે મધુર છે અને તેનેજ
 લેવાનો મારા મનનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. તે હરિનામના પ્રેમ-
 રસનું પાન કરીને મારા મુખની કાંતિ ખીલી નીકળી છે અને મારા
 ત્રિવિધ તાપનું એક ક્ષણવારમાં એવું શમન થઈ ગયું છે કે બાણે
 કદી હતાજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામચિંતનની
 પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યાં કામાદિ વિકારોની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે,
 એવું કદી કહેવુંજ નહિ અને એમાંજ તમારું બધી વાતનું
 કલ્યાણ રહેલું છે.

૧૫૪૪-પોતાના માલિકનું કામ, ગુરુની ભક્તિ, પિતાની

આત્મા અને (ત્રીઓને માટે) પતિની સેવા-ધત્યાદિ ધર્મોનું પાલન કરવું એજ વિધુની સાચી મહાપૂજા છે. એમાં જરાય ઓછું-વધુ સમજવું નહિ. જે માણસ મોટથી સત્ય વાણી બોલે છે અને બીજાના જીવને કદાચતું જોઈને જેનું દિલ હુખાય છે તેજ વાસ્તવિક હરિભક્ત છે. તુકારામ કહે છે કે જેના મનનો જેવો નિશ્ચય તેવું તેને કૃપા મળી રહે છે.

૧૫૪૫-હે દેવ! તું મારા ચિત્તને હરી લે છે તેના બદલામાં તું મને શું આપવાનો છે તે કહે. હે પંઢરીનાથ! હું પણ ત્યારેજ તારી સાથે સાદું કરીશ. મને જેમાં તુકસાન થાય એવો સોદો હું કદી પણ કરવાનો નથી. તું મને ઋદ્ધિઓ (સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય)ની અને અદ્ય મહાસિદ્ધિઓની લાલચ બતાવીશ પણ તેમને હું લેવાનો નથી; કારણકે મારે તેમની ગરજ નથી. મારે તો મુક્તિની પણ રૂપરૂપ નથી. તુકારામ કહે છે કે તારી સાથે મારો સોદો તો ત્યારેજ થશે કે જ્યારે તું મને મારા ચિત્તના બદલામાં તારું ચિત્ત આપવા કબૂલ થઈશ અને તે ઉપરાંત તારી ભક્તિવિપયક શુદ્ધ શ્રદ્ધા મને ભેટ કરીશ. જ્યારે તું આ બે વસ્તુઓ મને આપવાની પાત્રી કબૂલાત આપીશ ત્યારેજ આપણી લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર ચાલુ થશે.

૧૫૪૬-હે વિઠોળા ! હવે તારી સોબતથી હું ધરાઈ ગયો છું. મારે હવે તે નહિ જોઈએ-નહિ જોઈએ. તું જેવો સર્વધર્મ-શૂન્ય અને દરિદ્રી છે તેવોજ તું તારા સેવકને પણ બનાવી દે છે; આ વાત આખી દુનિયાને જાણીતી છે. તારી પાસે નામરૂપનું તો કશું ઠેકાણું છેજ નહિ. તું જેવો નામરૂપરહિત છે તેવો તું મને પણ બનાવી દેવા માગે છે? તુકારામ કહે છે કે તું તો આકાર-ગુણ વગેરેથી રહિત છે તેવો તું મને પણ ખાસો ચોખ્ખો-ચટ બનાવી દેવા માગે છે?

૧૫૪૭-ઓ દેવ ! હવે હું જે પતિત છું તેને તું તાર અને તારૂં પતિતપાવન નામ સાચું છે તેની સાબિતી આપ. તું સૌ દીનહીન જનોનો સ્વામી છે, આવું તારૂં ગિરુદ જગવિખ્યાત છે. તારી આગળ મારા દોષ શા હિસાબમાં છે ? તું અનંત પાતકોનો સંહારક છે, આવી તારી કીર્તિ ત્રિભુવનમાં ગાણ રહી છે. તુકારામ કહે છે કે તારો આશ્રય લેવા છતાં જ્યારે હું નાસીપાસ થઈશ ત્યારે તારે લજવાવું પડશે.

૧૫૪૮-વિકૃલ અમારા જીવનો સાચો સંજાંધી છે. ઓ મારા દેવ ! મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, સખા, સ્નેહી વગેરે તમામ સંજાંધીઓને ઠેકાણે મારે તો તુંજ છે. પિતાને ઠેકાણે તું, માતાને ઠેકાણે પણ તું અને પિતૃપક્ષ તથા માતૃપક્ષનાં તમામ સગાંઓમાં પણ તું ને તુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરી-નાથ ! મેં મારો દેહ તને સમર્પિત કરી દીધો છે.

૧૫૪૯-વેદનું ખરેખરૂં રહસ્ય હું સમજી ગયો છું. ખીજ બધા વેદિયા તો ભાર વહેનારા છે. ખાણની અંદર કેવો કેવો ધનનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે તેનું જ્ઞાન ખાણની અંદર પડી રહેલા પથરાને હોતું નથી. હોલતથી ભરેલા ચરૂને જિંચકી જનાર મજૂરો તે હોલતનો કશો લાભ લઈ શકતા નથી. સંસારની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ અને સંહાર-એ ત્રણનું ખીજ જેણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધું છે તે વેદશાસ્ત્રનું રહસ્ય પણ પામી ગયો છેજ. તુકારામ કહે છે કે આખા સંસારનું મૂળજ અમારા હાથમાં આવી ગયું, એટલે તેનાં ફળ તો અમારાં થઈજ ચૂક્યાં જાણવાં.

૧૫૫૦-હે દેવ ! તું અમારો મૂળધીજ દેવાદાર છે એટલે હવે તારી પાસે અમારી સ્વાત્મભાવની થાપણ જમા થયેલી છે; તેની ઉધરાણી કરવાને સાડ અમે તારે ધારણે આવીને ઊભા

છીએ. તારા ચરણ અમે અમારા ચિત્તની અંદર દૃઢપણે ધારણ કર્યા છે. તને કળજે કરી લેવાનું એ એકજ મુખ્ય સાધન અમારે હાથ લાગી ગયું છે. હું તારે બારણે લાંઘવા બેસીશ અને તને ઘર-માંથી બહાર નીકળવા દઈશ નહિ. આવું કરવાથી આપણે બેઉ સરખેસરખા થઈ જઈશું, આથી કરીને નિર્લજ્જ બનીને મહેણાં-ટોણાં મારવા ઉપર આગ પડશે. વિધુસહસ્રનામ એ મારી પૂજા છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તને મારો જીવ અર્પણ કરી દીધો છે. હવે તારું જે ચાલે તે તું મારો અને તારો સંબંધ તોડી નાખજે.

૧૫૫૧-ઉપરઉપરથી શરીરને ધોવાથી શો લાભ ? અંતઃ-કરણની અંદર જે મન રહેલું છે તેનેજ સાફ કરવાની જરૂર છે. આખી જિંદગી ખોટાં કામો કર્યાથી તમારા મનની અંદર અનેક પ્રકારના દોષ ભરાઈ ગયા છે; એટલા માટે પ્રથમ તો દાહિક ધર્માચરણ કરવાની કુટેવનો ત્યાગ કરીને મન તથા વાણીને પૂણ શુદ્ધ કરવાં જોઈએ. આ બાબતમાં તમારા મનની પરીક્ષા તમારે જાતેજ કરી લેવી પડશે. પાપપુણ્યનો મેલ તો તમારા દેહની અંદર ભર્યોજ પડેલો છે. તમે હમેશા પાપપુણ્યાત્મક કામો કરતા જાઓ છો તેનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ, તે તો તમે કરતા નથી અને સદાકાળ પવિત્ર ને પવિત્રજ રહેનારી એવી પૃથ્વીના સંબંધમાં તમે આંપલાઈ કરો છો કે આ જગ્યા તો અશુદ્ધ છે, માટે હું અહીં નહિ બેસું. તુકારામ કહે છે કે તમારા મનમાં કામક્રોધાદિક અપવિત્ર વિકારોને તમે ભરી રાખ્યા છે, તેમને કાઢી નાખો અને તેમનાથી અલગ થઈને પવિત્ર થઈ જાઓ; વળી તમે તમારા જ્ઞાનચાતુર્યનો આડંબર કરો છો તે પણ છોડી દેજો.

૧૫૫૨-ઓ મારા બાપ ! તું સત્કર્મ કર-સત્કર્મ કર-સત્કર્મ કર. તેમ કરવાથી તારું હિત સધાશે અને અસત્યથી

ઉત્પન્ન થયેલાં હુઃખોનું નિવારણ થઇ જશે. શેરડી જેમ જેમ પરિપક્વ થતી જાય છે તેમ તેમ તેનો રસ વધારે મીઠો બનતો જાય છે અને તેમાંથી ગોળ, સાકર વગેરે જણસો તૈયાર થાય છે. શેરડીની સાથે ડુંગળીનું વાવેતર કરવાથી શેરડીના રસમાં ડુંગળીની દુર્ગંધ યોડી-ઘણી આવી જાય છેજ. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રમાણે તમે ખરા-ખોટાનો વિચાર કરતા થઇ જાઓ.

૧૫૫૩-દેવ પથ્થરનાજ બનેલા છે અને જે પગથિયા ઉપર ઊભા રહીને દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે તે પગથિયું પણ પથ્થરનુંજ બનેલું છે; એટલા માટે હૃદયનો ભાવ એજ સાર વસ્તુ છે, એવો જેમણે અનુભવ કરી લીધો તેઓ પોતે પણ દેવ બની ગયા છે. જુદા જુદા ઘાટનાં કે જળાશયનાં પાણીની દ્રાવકતામાં કાંઇ ફેર પડી જતો નથી. ગંગાનું પાણી મીઠું અને બીજી નદીઓનું પાણી સ્વાદ વિનાનું એવું કદી બન્યું છે? તુકારામ કહે છે કે આ બધી વાતનો મર્મ એક ભાવિક લોકોના હાથમાં છે. એ સિવાયના ણાકીના લોકો ધર્મ કેને કહેવાય અને અધર્મ કેને કહેવાય એની બેઠા બેઠા ચર્ચાજ કર્યા કરે છે !

૧૫૫૪-અરે ! તું નરદેહ ધારણ કરીને મૂર્ખાઇ શાને કરે છે? એટલા માટે તું ડાહ્યો થઇ જા અને રુઝમાઈના પતિ વિઠ્ઠલ-દેવનાં દર્શન કરવા જા. તેમ કરવાથી તારાં પાપ, તાપ, હુઃખ, દૈન્ય એ બધાંનો ક્ષય થઇ જશે અને તું અવિચળ પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરીશ. ત્યાં તને સંતો, મહંતો, સિદ્ધો અને હરિભક્તોનો મોટો સમુદાય જોવા મળશે અને તેમની સંગતિમાં તારી ઇંદ્રિયો સમાહિત થઇ જશે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામની ગર્જના થતી હોય ત્યાં બેસીને તું અપાર લાલ મદતમાં લઇ લેવાનું ચૂકીશ નહિ.

૧૫૫૫-શરીરનાં જહાજના આમડાને ઘોઘ ઘોઘને સાફ કરવામાં શી સાર્થકતા છે ? કાળકૂટ વિપના જેવા જીવલેણ વિકાર તો તારા અંતઃકરણની અંદર નયાં પડેલા છે. અદ્યા એ નક્કદ મૂર્ખ ! તું અજ્ઞાની બાઘડીઓ અને છોકરાંઓને કયાં સુધી દ્રસાવ્યા કરીશ ? એ લંપટ ! તું નદીના ઘાટ ઉપર તારી કાયાને વજ્ર વડે ઢાંકીને બેસે છે પણ તારી નજર તો ચારે તરફ દોડે છે ! તું મોઢું બંધ કરીને બેસે છે તો જરો, પણ તારું મન અને તારી ઇન્દ્રિયોને તો તેં છૂટી લગામે મૂકી દીધાં છે તેનું શું ? તું હાથ-માં માળા લઈને મણકા મૂકતો જાય છે પણ તું મનમાં તો વિવચનોજ જપ કરતો રહે છે ? તુકારામ કહે છે કે આ બધાજ પેટ ભરવાના ઢાંગ છે અને જે આરમ્ભ છે ને તો એક વિઠોળાનું નામ છે.

૧૫૫૬-ઓ મારી કૃપાળુ માવડી ! તું મારી પાસે દોડી આવ, દોડી આવ, દોડી આવ. તું ખાલી મોઢું શા માટે કરે છે ? તું આખા વિશ્વની પાલક છે, સર્વની સંહારક પણ તુંજ છે. આખા સંસારમાં વ્યાપી રહેનારી ઓ મારી વિઠાળાઈ જનેતા ! તું કયાં અને કયા કામમાં ગૂંચવાઈ ગઈ છે ? ઓ મા ! હવે તું મારી ભણી દોડી આવવામાં ટીલ કે આજસ કરીશ નહિ અને મને દર્શન આપવામાં હવે અઝીવાર લગાડીશ નહિ. મને દર્શન આપવાને સાફ પ્રકટ થવામાં તારી અને મારી વચ્ચે કોઈ અંતર નહે છે કે તું આવડી વાર લગાડે છે ? તુકારામ કહે છે કે હવે તને સાફ કરવામાં મારી વાણી જરાય વિરામ લેવાની નથી, હું જરાય જપવાનો નથી અને તારે મને અળઘડી અને આજ ઠેકાણે દર્શન દેવું પડશે.

૧૫૫૭-નારાયણના ચરણને વંદન કરીને તેમના જેવીજ સ્વરૂપસ્થિતિનું વરદાન તેમની પાસે માગી લેવું જોઈએ. નારાયણનાં

આર ગુપ્ત્ય લક્ષણ છે: ધૈર્ય, ઉદારતા, નિર્મલત્વ અને નિર્મલસરત્વ. આ ઉપરથી તેમનું એક નામ સર્વેશ્વર પડ્યું છે. આ ચાર પૈકીનાં કોઈ પણ એક અથવા વધારે લક્ષણ જેનામાં હોય તે પ્રત્યક્ષ દેવરૂપજ થઈ ચૂક્યો છે. આ વાતનો જેમને અનુભવ છે તેઓ પોતાના અનુભવ વડે આ બધું સમજી શકે છે. જે વસ્તુ તમને પ્રાપ્ત થવાનીજ છે, તેને માટે તમે યત્ન કેમ કરતા નથી? આ વાતમાં જે તમે આળસ કરશો તો તમારી અત્યારની દીન અવસ્થા કાયમની થઈ જશે. જો તેને (નારાયણને) પ્રાપ્ત કરવાની તક તમને મળી છે, તો તમે તેની પાછળ શા માટે દોડી જતા નથી? અથવા તો જેમણે એ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તેમની પાછળ શા માટે દોડી જતા નથી? આપણા મનમાં એ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેને પ્રાપ્ત કરવાના બળ અને ઉત્સાહમાં પણ વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. તુકારામ કહે છે કે કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, ખીજના એક ખાંડી જેટલા અનાજમાં પોતાના એક નવટાંક દાણા સેળસેળ કરી દે અને તેમ કરીને પોતાનો આખી ખાંડી અનાજના ઉપર હક સાળિત કરી દે તેવુંજ આ બાળતમાં પણ છે. ઉપર નારાયણનાં જે જે લક્ષણ જતાવ્યાં તે પૈકીનાં જો થોડાંજ આપણામાં આવી ગયાં, એટલે તેમનાં બાકીનાં લક્ષણોના ઉપર આપણો અધિકાર થઈ જાયો એમ જાણવું.

૧૫૫૮-દેવમાં જે જે લક્ષણ છે તેમાં આપણે પણ જોઈ કરીને આપણો ભાગ માગી લેવો જોઈએ. એનો અર્થ એ કે દેવની સાથે કોઈ પણ રીતે આપણો સંબંધ જોડી દેવાને સારૂ આપણા હાથમાં અમુક નિમિત્ત તો હોવુંજ જોઈએ. ‘હે દેવ ! હું તારોજ છું,’ એવું દેવને મોઢેથી કહેતા જવું અને તે બોલ વડે નારાયણને બાધી લેવા જોઈએ. કોઈ પણ જાતની એક વસ્તુની આશા

ઉત્પન્ન થયા વિના મોહ પેદા થતો નથી સ્ત્રીના તરફથી અમુક મુખની આશા હોય છે, તેવીજ તેનો પતિ તેના ઉપર આસક્ત થાય છે અને બીજી સ્ત્રીના મોહમાં ફસાતો નથી, પણ જે સ્ત્રીના પ્રતિ તેની આસક્તિ હોય છે તેની પાસેજ તે જાય છે તુકાગમ કહે છે કે ત્યારે હવેથી તમારે પણ દેવનો સમાગમ કરવા સાફ તેના જેવાજ બની જઠને તેની સાથે સરખેસ-ખાપણાનો વ્યવહાર કરતા થવું જોઈએ

૧૫૫૯-ઘટાઠાશ અને મઠાકાશ, પટ અને તતુ, એ તો બધી શાસ્ત્રોની યુક્તિઓ છે એ યુક્તિઓ સાલળવાનો યોગ આવે તો લાવે સાલળી લેવી, પણ ચિત્તને એ યુક્તિઓના શબ્દોની અદરનું અદરજ ન પડેવી રાખવું સાલળેલા સિદ્ધાન્તના વિષયની ઉપર મન સ્થિર કરી રાખીએ તો પછી દેવ આપણાથી વેગળો ઠહી જાયજ નહિ એ સિવાય બીજો જે કાંઈ શ્રમ કરીએ તે બધો શ્રમજ જાણવો દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે તેમના માથી આપણું મન જરાક અલાયમાન થયું તો તે તેમનાથી સાખી શકાતું નથી મન જ્યારે નિશ્ચિન થઈ જાય છે ત્યારે દેવ પણ નિશ્ચિન થઈ જાય છે અને મન જ્યાં જરાક હાલ્યું એટલે દેવ પણ હાલમડોલ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે જે કાંઈ કહેવાતું છે તે જરાક પડદામાં રહીને કહેવા યોગ્ય છે મર્મને જાણનારો મર્મની વાત સમજી જશે.

૧૫૬૦-દેવ જે આઠારસિત છે, તે સપૂર્ણ રીતે મૂર્તિમત થઈને સતોની સગતિમાં સદાકાળ રહે છે તે સતજનેાએ કામ-કોધાદિ વિકારરૂપી કાળને બહાર કાઢી મૂકીને પોતાના અંત કરણમાં દેવને રહેવા જેવી જગ્યા ઢરી દીધેલી હોય છે જેમણે દેહાલિમાનની એક પણ જઠ પોતાના અંત કરણમાં રહેવા દીધી નથી, એવા સતોની શોધ કરવાથી બહુ ઉત્તમ લાભ થાય છે.

તુકારામ કહે છે કે જ્યાં અંદર્શનાં વૃક્ષો ઊગેલાં હોય છે ત્યાં તેમની સુગંધ ચારે તરફ ફેલાઈ જવાથી ણીજાં ઝાડ પણ તેમના જેવાં ણની જાય છે.

૧૫૬૧-શ્રીરંગજી જે દેવ છે, તેમનું દર્શન કરતાંને વારજ નેત્રોને શાંતિ થઈ જાય છે અને બ્રહ્મતેજ વડે આખા શરીરને પોપણ મળે છે; એ રીતે જીવને પુષ્કળ સુખ અને આનંદ મળી રહે છે. અંતઃકરણમાં જે આનંદનો આ સ્વાદ મળે છે તેજ શરીરના બહારના ભાગમાં *મૂષણ રૂપે પ્રકટ થાય છે. આખા વિશ્વનું પ્રતિપાલન કરનારા જે દેવ, તેમની પાસે પોતાના મનમાં જેની જેની ઇચ્છા હોય તે તે માગી લઈને મનના ઠોડ પૂરા કરી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું નારાયણના નામનું સેવન કરું છું.

૧૫૬૨-એ નામસ્મરણનો મારે માટે રાત-દહાડો ભારે સુકાળ થઈ ગયો છે અને તેની સહાયતાથી હું રોજ રોજ નવી નવી તૃપ્તિનો અનુભવ કરું છું. હું તેનું અનેક રીતે સેવન કરું છું; તેથી કરીને મને તેનો સ્વાદ ઘણોજ ગમી ગયો છે. અનેક લોકોના સમુદાયની વચ્ચેમાં તેમની સાથે એક પક્ષિમાં જેમીને પણ હું તેનું સેવન કરું છું; તેમ છતાં પણ એ ઝરો ખૂટી પડે એવો નથી. તુકારામ કહે છે કે અમારી કાનાળાઈનો પ્રેમપાનો પી જોવાથી તેનો સ્વાદ અતિ મધુર લાગે છે.

૧૫૬૩-જે દેવ ઈંટના ઉપર ઊભેલા છે તેમને જોઈએ ત્યારે તો તે એકલા એક જગ્યાએ ઊભેલા દેખાય છે; પણ તે તો ખરું જોતાં આખા વિશ્વની અંદર વ્યાપી રહેલા છે. એ જોઈ કેવી રીતે ણને? એનો ઉત્તર એ છે કે જેવો જેના મનનો ભાવ તેવા રૂપમાં

* પ્રેમોદયનાં ચિહ્નસ્વરૂપ અશ્વ, પુલક આદિ અપ્રસાત્વિક વિકાર;
જે ભક્તોનાં ભૂપણ ગણાય છે.

—સેવાનંદ

તેની સાથે દેવ અનેક રૂપે ક્રીડા કરે છે. પોતાના જ્ઞાનનો રંગ તે ખીજા કોઈને નેવા દેતા નથી અને કોઈ પણ રંગ પોતાનાથી ભિન્ન છે એવું પણ જણાવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે આ બધા વિચિત્ર પ્રકાર તે એકમાં આશ્રય કરે છે અને સર્વત્ર નેવામાં આવતા નથી.

૧૫૬૪-હે દેવ! તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને સાઝું હું માઝું પોતા-પણું ભૂલી ગયો છું, તેમ છતાં જો તું મને દર્શન દેતાં મોહું કરે તો તે શું તારે માટે સાઝું કહેવાય ખરું કે? હે દેવ! આ બાળતનો તમારે પહેલેથીજ વિચાર કરવો જોઈએ. તમારી સાથે આથી વધારે મત્સર કરતાં મને નથી આવડતું. તમારી પાસે આનંદનો લાંડાર છે, એમ જાણીને હું તમારી પાસે ઢોડી આવ્યો છું. હવે મારા તરફની તમામ દલીલો નકામી સાબિત થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધી હકીકત મેં તમારા ચરણ આગળ નિવેદિત કરીને મેં તમને સાદાંજ નમસ્કાર કર્યા છે.

૧૫૬૫-હે દેવ! તમે અમારો ઉદ્ધાર કરો એજ કાર્ય તમારે માટે યોગ્ય છે. અમને તો જે નીતિ સમજાઈ તે અમે તમને જણાવી દીધી. તે વાતનો સાર એ છે કે તમે અમારી પાસે ઢોડી આવો એવી મતલબની ખૂબ અમે તમારા કાન મુધી પહોંચી એટલા જોરથી મારી હતી. હવે તો અમારે અમારું અને તમારે તમારું એમ સૌએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય જાળવવાનું રહ્યું. જો તમે તમારા કર્તવ્યમાં ચૂકશો તો તમારા નામની સાથે કર્તવ્યવિમુખ એવું વિશેષણ જોડવામાં આવશે. આ ભાવ અમે તમને નિશ્ચયે-પૂર્વક જણાવી દઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે મારાં મન, વાણી અને શરીર તમારા સિવાય ખીજા કોઈનું ચિંતન કરતાં નથી.

૦૫૬૬-આ મૃત્યુલોકમાં પડી રહેવુંજ નહિ એવો ઉપદેશ

અનેક સંતપુરુષો સંજાળાવી ગયા છે. હવે એ ઉપદેશનો બોલો
તો અમારા માથા ઉપર છે. હે પાંડુરંગા ! આને લીધે મારા મનને
બારે તાલાવેલી થયા કરે છે; એટલા માટે તું હવે મારી પાસે
ઢોઢી આવ. તને આવતાં મોડું થયું તેથી મારા મનને ચિંતા
પેદા થઈ અને મારા જીવને ધીરજ રહી નહિ. તારું દર્શન કરવાનું
સુખ મારા કપાળમાં લખ્યું છે કે નથી લખ્યું એના સંજ્ઞામાં
પણ મારા મનમાં શંકાઓ થવા લાગી છે. તુંજ કહે મારે હવે
શું સમજવું ? તુકારામ કહે છે કે આ બાળત મારા મનમાં ઊઠી
બીક પેસી ગઈ છે. હવે મારે શો ઉપાય કરવો તે તુંજ કહે.

૧૫૬૭-તને મળવાનો આ સમય અનુકૂળ નથી એવો
આરોપ ઠાળના ઉપર મૂકી દેવો એ તો મારી અત્યારની સ્થિતિને
લાગુ પડે એવું છે; પણ જ્યારે મારા મનની ઇચ્છા પૂરી થતીજ
નથી, ત્યારે હું તારો દાસ છું એવું હું શા માટે કહેવડાવું ? હે
નારાયણ ! હવે તમારે મોડું કરવાનું કશુંજ કારણ છે નહિ.
અમારો પ્રેમ જે તમારા ઉપર ઠર્યો છે તેને તમારે સૂઝાવી દેવો
ન જોઈએ. જો કોઈને કાંઈ આપવુંજ હોય તો પછી મોડું કર્યાનું
પ્રયોજન શું ? જે સાડું કામ કરવા ધાયું હોય તે શરૂઆતથી તે
આખર સુધી સાડું ને સાડુંજ રહે એવી નીતિ નિભાવી રાખવી એ
ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે મને તારું દર્શન થઈ જાય એટલે
હું ચિંતારહિત થઈને તારા ધ્યાનનું મધુર સ્વરે વર્ણન કર્યા કરીશ.

૧૫૬૮-જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનાં મન, વાણી અને કાયાનો
ઉપયોગ બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં કરશે તેનું રક્ષણ સુદ-
ર્શન ચક્ર કરતું રહેશે. લક્ષ્મીના પતિદેવે પોતાના સુદર્શન
ચક્રની યોજના આ ઉદ્દેશથીજ કરેલી છે; પણ તે છતાં સોને
પોતપોતાના સંઘર્ષ અનુસાર દ્વંદ્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજાઓને

હુઃખ દેવાને માટે જેમની જીભ પ્રવૃત્તિ કરતી રહે છે તેમની યમ-
દેવ ખાસદાંના તળિયા વડે એક દહાડો પૂત કરશે. તુકારામ
કહે છે કે અંબરીયને સતાવવા માટે દુર્વાસાને કેવી સજા થઈ હતી
અને દુર્યોધનને તેનાં દુષ્ટ કર્મનું કેવું ફળ મળ્યું હતું તેની તમને
ખબર છે કે જૂઠી ગયા ?

૧૫૬૬-નાનું છોકરું હવ્યા પછી ઉગડું ને ઉગડું બેસી રહે,
ઝાટો ઊતરે નહિ છતાં ઉગડું બેસી રહે એ તો ગાંડપણની નિશાની
છે એમ સમજ લેવું. સમયની યોગ્યતાએ વિચાર ન
કરવાથી હાનિ થાય છે. વગર વિચાર્યું ગમે તે કામ કરી બેસવું
નહિ. આ જાણત યોગ્ય મનુષ્યોની પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી
લેવી જોઈએ. જમતી વખતે ઊલટી કરવાની વાત યાદ કર્યાથી
મોઢે ઊઠાકા તો આવશેજ અને તેથી જીવને ત્રાસ થશે. તુકારામ
કહે છે કે આ પ્રમાણે મારે કેટલાં દાંડાં આપવાં પડશે ? જેઓ
સ્વભાવથીજ દુષ્ટ અને અવળી બુદ્ધિવાળા હોય છે તેમના અવ-
ગુણ ટાળ્યા ટળતાજ નથી.

૧૫૭૦-જેતરનો ધણી મળો દૂંધે નહિ તો પક્ષીઓ તેનું
જેતર ખાઈને ઉલટી નાખ્યા વિના રહે જરાં કે ? પણ કેાઈ કેાઈ
જેતર જોવા હોય છે કે જેતરમાં પેઢેલાં પક્ષીઓને ઉરાડી મૂકતા
નથી અને જોડા જોડા જોયા કરે છે; પણ તે જેવફફ જોટલું નથી
સમજતા કે એમ કરવાથી તો જાંઘું જેતર ઊજડી જશે. તેઓ
પોતાના મનમાં એવું માનતા હોય છે કે, અમે એ પક્ષીઓને
ઉરાડી મૂકીએ તો તેથી અમારી પાટોશનાં જેતરોવાળાઓને
પણ ફાયદો થાય ને ? ગાટે અમારું જેતર સાચવવા જતાં અમારા
પાટોશીઓને લાલ થાય તેવું શા માટે કરીએ ? આર્થ ન કરતાં
ને તેઓ પોતાના પાટોશીઓ પાસેથી મહેનતાણું માગી લેતા

હોય તોપણ સારું; કેમકે એણે કરવાથી તેમનું જેતર સચવાય અને પાડોશીઓની પાસેથી મક્તનું મહેનતાણું મળે; પણ આ બેમાંથી એક પણ રસ્તો ગ્રહણ ન કરનાર માણસ જગતમાં તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. સૃષ્ટિકર્તાએ કાળનું નિયમન કરી રાખ્યું છે, આથી કરીને પહેલેથીજ તે આપણને પ્રાપ્ત થાય એવો બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જો દેવ એક વાર તમારી મદદે આવી ઊભા તો તે અપૂર્ણને પૂર્ણ બનાવી દેશે.

૧૫૭૧-હરિના સેવકો આશાચિંતા રહિત થયેલા હોવાથી તેઓ નિર્ભય બની ગયા હોય છે. તેમના તમામ ભાવોનું એક માત્ર આશ્રયસ્થાન વિકૃલ દેવજ છે. જે ક્ષણે તેઓ પોતાના તમામ ભાવોનો દેવમાં વિનિયોગ કરી દે છે, તેજ ક્ષણે તેમનામાં દેવનો પ્રાસ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ સદાકાળ હરિના રૂપનું ધ્યાન કરતા રહે છે. એ સિવાય બીજા ગુણદોષને તેઓ સુદલે બાણતાજ નથી.

૧૫૭૨-ગાંઠા માણસને ગમે તેટલા સુખોપચાર કરીએ તો તેથી તેને શું સુખ થવાનું હતું? આંધળા માણસની આગળ રોશની કરીએ અને ખૂળ નાચરંગ કરીએ તો તેથી આંધળાને શી મન્ન પડવાની હતી? ભાવ વિનાની હરિભક્તિ પણ એવીજ સમજા લેવી. લાકડીમાં માટીનો ઘડો ખોરીને તેને ચૂનો ચોપડીને લોઢો જેતરમાં આડિયાને ઠેકાણે મૂકી રાખે છે, પણ તે છતાં પક્ષીઓ તો આલ્યા આવે છે અને જેતરમાં પાકેલા દાણા વીણી ખાય છે; પણ તેમ કયાંથી અંતે આપણને તુકસાન થશે માટે ઊડી જઈએ એવો વિચાર તે પક્ષીઓને કેમ નહિ આવતો હોય? મૂંગાની આગળ પુરાણની કથા કરવાથી તે મૂંગાને શો લાભ થવાનો હતો? તેવી રીતે રોગી માણસની આગળ પકવાનનો ઘાળ લાવીને

મૂઝીએ તો તેનો રવાદ તે શ્રી રીતે આખવાનો હતો? તે પ્રમાણે જેની વાણીમાં રસજ નથી તેની વાણી હોય કે ન હોય એ બેઉ બરાબર છે. તુકારામ કહે છે કે આડ ઉપર મીઠાં ફળ તો લટકતાં હોય, પણ જેને હાથ-પગજ ન હોય તે માણસ ઊંચા આડનાં ફળ કેવી રીતે પાગવાનો હતો? ફળ તો હાથમાં આવતાં નથી અને છતાં તે વ્યર્થ નીચોઊંચો થયા કરે છે; તેવીજ રીતે ભક્તમંડળમાં બેઠેલા ભોળા ભોકેના મનમાં દેવતા પ્રતિ જાવતુંજ એ ઠેકાણું ન હોય તો તેમનું ભોળપણ વ્યર્થ છે.

૧૫૭૩-વરસાદનું પાણી જેમ બધેજ વરસે છે તેમ ઉપદેશ પણ સાર્વજનિક રીતેજ દેવો જોઈએ. એકાદ જણને એકાંત પૂણામાં લઈ જઈને તેના કાનમાં મંત્ર કૂંકવો અને એ રીતે તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવી દેવો એવું કરવું એ શુરુને માટે યોગ્ય નથી. જે કોઈ શુરુ આવું કરશે તેને પોતાના શિષ્યનાં અડધાં પાપની સજા ભોગવવી પડશે. જેની પાસે ધન હોય તેણે પોતાના ધનનો ઉપયોગ અન્નક્ષેત્રની સ્થાપનામાં કરવો અને તે અન્નક્ષેત્રે સૌને માટે ખુણાં મૂકી દેવાં. પોતાને પેટે પુત્ર ન હોય તો બીજા કોઈ ઉત્તમ વ્યતિ-કુળના છોકરાને દત્તક લેવા કરતાં, પોતાના ધનનો ઉપયોગ સાર્વજનિક હિતના કામમાં કરવો એ ઉત્તમ છે. પથરાળી ભોંયમાં ગીજ વાવવાં નહિ; જે જમીનમાં રસકેસ ન હોય તેમાં પણ ખીજ વાવવાં નહિ. આવું કરનારના હાથમાં કશી ફસલ તો આવવાનીજ નથી; તેની ગહેનત ફાકટ જશે અને સરકાર-ધારે ભરવો પડશે તે તો વળી નફામાં. જે કોઈ ધાની વાત કહેવાની હોય તે તો સંતોની આગળજ કહેવી. માણસે પોતાની સ્ત્રીની આગળ છાની વાત કદી કહેવી નહિ. તેને તો દાસી પ્રમાણેજ ગણવી. આવું ન કરતાં જે કોઈ પોતાની સ્ત્રીને તાડ લડાવ્યા કરશે, તે માણસ પોતાની સ્ત્રીનાં કરેલાં અડધે

અકથ પાપનો ભાગીદાર બનશે. તુકારામ કહે છે કે હરકોઈ વાતને ખૂબ કસોટી પર ચઢાવીને ચોખ્ખવટ કરીને ગ્રહણ કરવી. ઉપર ઉપરનો અકથકાટ બોધને ભુલાવામાં પડવું નહિ. જેનાથી આપણને હાનિ થવાનો સંભવ ન હોય એવી વસ્તુનેજ ગ્રહણ કરવી.

૧૫૭૪-હે દેવ! મને લૌકિક વ્યવહારના ઉપર રુચિ નથી, તેમ મને કોઈ માન આપે તે પણ મને ગમતું નથી. મને તો એક તારા ઉપરજ પ્રેમ રહે એવું કર. દેહની સાથે જે જે સંબંધ રાખે છે તે સૌથી તું મને મુક્ત કર. મારા ઉપર તો તું દ્વેષ આટલી અને આવી જાતનીજ કૃપા કરજે. મને રૂપના અને રસના વિષયો પ્રતિ રુચિજ ન થાઓ. મારી તો તમામ ઇચ્છાઓ મેં તમારા ચરણ આગળજ સમર્પિત કરી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે હે અનંત! તું તારી સત્તા વડે મેં હમણું કહ્યું તેવો મને બનાવી દે એવી મારી વિનંતિ છે.

૧૫૭૫-હે દેવ! તમે સર્વ ઉપાધિઓથી પર અને નિર્વિંકાર છો. તમને સંસારનો લેશમાત્ર પણ સ્પર્શ હોતો નથી. હે નારાયણ! મારી વાસનાઓનો સમૂળગો નાશ કરી દેજો અને મને તમારા જેવોજ બનાવી દેજો. તમે અસંગ હોવાથી એકલા રહો છો. કોઈ પણ જાતની ખટપટ તમને લાગુ પડી શકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ સ્ફટિકની શિલા બધા રંગોની સાથે મળી જવા છતાં પોતે સૌનાથી અલગ રહે છે તેવો મને બનાવી દેજો.

૧૫૭૬-માતૃગમન કરવા જેવું પાપકર્મ કરતાં પણ જેઓ અચકાતા ન હોય તેઓ ગમે તે જાતિના હોય તોપણ તેમને મહાર (અંત્યજ) જ જાણવા. આગળ ઉપર પોતાનાં પાપકર્મનું શું પરિણામ આવશે તેનો તો તેઓ વિચાર કરતાજ નથી. આવા નકારા શુભ અધમ જાતિના માણસોમાંજ હોઈ શકે. એ અવ-

શુણોનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કરીએ તો તેમનો નાશ કરતાં એક ઘડી જેટલો વખત પણ લાગે નહિ, લાડકવાયો કૃતરો પોતાના માલિકના અંગ ઉપરનાં કપડાંને દબાવીને બેસવા લાયક છે અને તે તેને ધમકાવે ત્યારે હેઠે બિતરી પડે છે; એવુંજ આ અવશુણીનું પણ સમજી લેવું. તુકારામ કહે છે કે અધમ લોકોની પરવા ન કરતાં હું તો તેમને સાચો ઉપદેશ દઉં છું.

૧૫૭૭-આંખની અંદર એક નાની સરખી ધૂળની ઠણી લાય તો તે પણ આંખ સાંખી શકતી નથી; તે પ્રમાણે તમારે પણ તમારું હિત સાધી લેવું જોઈએ. અનેક જાતની વિષય વાસનાઓની વચ્ચે તમારે તમારા ચિત્તને વહેંચી નાખવું નહિ. આપણી માલિકીની ચીજના ઉપર જેવી પ્રીતિ હોય છે તેવી બીજાનાં છોકરાં ઉપર પણ નથી હોતી તુકારામ કહે છે કે પોતાને આગળ જતાં ઉત્તમ દસલ મળશે એવી આશા રાખીને ખેડૂત ક્યારીની અંદર બીજાનું વાવેતર કરે છે, તે પ્રમાણે તમારે પણ તમારું હિત સાધવાનો યત્ન કરવો જોઈએ.

૧૫૭૮-હરિનામનું આસન સુખ ઉપર જાગી ગયું એટલે પછી મોક્ષ તો હાથમાં આવી ગયોજ જાણવો. આ જાણત જોઈએ તેટલાં પ્રમાણે છે. હરિનામચિંતન એજ વૈષ્ણવોની સાચી સંપત્તિ છે. એ નામચિંતન વડે શ્રદ્ધ વસ્તુ તો અપાટણધ દોડતી ચાલી આવે છે; કેમકે તેને સારૂ તાકીદની માગણી થયેલી છે. ભરમ, સંન્યાસીનો દંડ અને લાકડી એવું તેવું કાંઈજ ધારણ કરવાની જરૂર નથી; તેમ તીર્થજમણ કરવાની ખટપટ કરવાની પણ જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવના નામચિંતન વડે દેવનો મેળાપ થાય છે એમાં કાંઈજ નડતર રહેતી નથી.

૧૫૭૯-જેના મોહામાંથી હરિનામનો ઉચ્ચાર થતો ન હોય

તેનાં તમામ પ્રકારનાં સુખનાં ઉપર આગ પડ્યો; મને ગમે તેવી દારિદ્ર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તેથી હું જરા પણ ગભરાઉં નહિ; પરંતુ મારા મનમાં સદાકાળ પાંડુરંગ રમી રહેવા જોઈએ. હરિચિંતન વિનાનાં ધન, સંપત્તિ, ઉત્તમ કુળ, એ ગધા મૂળ સહિત બળી જશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જે સ્થિતિમાં મારાથી તારી સેવા થઈ શકે તે સ્થિતિ મારે તો જોઈએ.

૧૫૮૦-આજ પછી આ શરીર હું છું અને આ શરીરનાં સંબંધીઓએ મારાં સંબંધીઓ છે, એવું હું કદી પણ કહેનાર નથી અને એવી ભાવનાનો બોજો હું મારા માથા ઉપર થઈ જીવનાર નથી. હે દેવ ! તારનાર તું અને મારનાર પણ તું, એટલી વાત તો મેં નિશ્ચયપૂર્વક પકડી રાખી છે. જે કંઈ છે તે બધું જ તું જનાઈ નજ છે, એવું સંતોનું વચન છે. તુકારામ કહે છે કે આ ઠેકાણે જેને હું મારું પોતાનું કહી શકું એવું કશું તલમાત્ર પણ મને દેખાતું નથી.

૧૫૮૧-સમુદ્રવેષ્ટિત પૃથ્વીનું કોઈ દાન કરે તો તે પણ હરિનામચિંતનની તોલે આવે નહિ; એટલા વાસ્તે એ નામ લેવામાં કોઈએ જરા પણ આળસ કરવું નહિ. રાતદહાડો રામરામ બોલતા રહેવું. તમામ શાસ્ત્રોસહિત વેદાધ્યયન કરીએ તો તે એક ગોવિંદ-નામની તોલે આવે નહિ. પ્રયાગ, કાશી વગેરે તમામ તીર્થોનાં દર્શન કરી વળીએ તો તેનું ફળ પણ એક નામની સરખામણીમાં કશા હિસાબમાં નહિ. તીર્થસ્થાનમાં કરવત વડે માથું વેરાંવી નાખીને કોઈ દેહકષ્ટ કરે તો તે પણ હરિનામની બરોબર ઊતરે નહિ. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાનું નામ એ એકજ સાર વસ્તુ છે એવું શ્રેષ્ઠ લોકો પરંપરાથી માનતા આવ્યા છે.

૧૫૮૨-કળિયુગમાં પરમાર્થના તમામ રસ્તા બંધ થઈ

ગયેલા હોય છે; એ બધાં સાધનો કળિયુગમાં કરી શકાતાંજ નથી. તેમના યોગ્ય વિધિવિધાનનું પણ કોઈને જ્ઞાન હોતું નથી; એટલા માટે હરિભક્તિ એ એકજ અતિ સરળ રસ્તો છે. એ રસ્તે જતાં પુણ્ય અને પાપની ઉપાધિ લાગુ પડતીજ નથી. એનો અર્થ એ કે ભક્તિની સાધના કરનારને હાથે પાપ-પુણ્ય થતાંજ નથી. આ રસ્તે જનાર પુનરાગમન અથવા જન્મમૃત્યુની વેઠમાંથી છુટો થઈ જાય છે. વિઠોળા પોતાના હાથ ઉઠાવી કરીને ભક્તિ-માર્ગેથી આવનારા ભક્તોને બોલાવ્યા કરે છે અને મોઢેથી પ્રતિજ્ઞા લે છે કે મારા ભક્તોનું બધુંજ હું સહન કરી લઉંશ. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ ભાવભક્તિયુક્ત અને શ્રદ્ધાવાન હશે તેને શ્રીહરિ સંસારસમુદ્રની પાર ઉતારી દેશે અને જેઓ કુતર્કવાદી થશે તેમનો નાશ થઈ જશે.

૧૫૮૩-હું તો એક શ્રીહરિનું નામ લઈ જાણું છું; એ સિવાય બીજું-ત્રીજું મને કાંઈજ આવડતું નથી. મને તો મન, વાણી અને શરીર વડે એક વિઠ્ઠલજી માન્ય છે. એક વિઠ્ઠલને બાદ કરીને બીજું જ્ઞાન-અજ્ઞાન એમાંનું કાંઈજ હું સમજી શકતો નથી. મારે તો ફક્ત તેમનું નામ લેવું અને વૈષ્ણવોના સમુદાયની વચમાં બેસીને હરિનામ ગાવું, આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવું અને પ્રેમાનંદનું સુખ માણવું એટલુંજ કરવું છે. હરિવિષયક ભાવોદ્દાસરૂપી મજબૂત કાછડો વાળીને લજ્જા, ચિન્તા અને તૃષ્ણા એ ત્રણેનો ક્ષય કરવો અને મનની વૃત્તિ વિઠોળાના ચરણમાં સ્થિર કરીને તેમનુંજ સતત ધ્યાન કરવું અને હું વિધ્યુનો દાસ છું એવું મોઢેથી કહેવું એટલુંજ હવે મારું કર્તવ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે મને જન્મ ધારણ કરવાનો મનમાં બય લાગતો નથી; અને મોક્ષમુખને તો મેં તરછોડીને ફેંકી દીધું છે. મારે તો હવે હરિના ચરણની નજીક બેસીને તેમની સેવા કરવાનું

બાળ પ્રાપ્ત કરવું છે.

૧૫૮૪-અમે તો હરિના જૂના રમતના સાથીઓ છીએ અને સ્વભાવે કરીનેજ લોળા બટાક જેવા છીએ. અમે કોઈ વાર હરિને હાથ વડે ઝાલીને, કોઈ વાર કેડે બેસાડીને અને કોઈ વાર અમારી પીઠ ઉપર બેસાડીને ફેરવીએ છીએ. વળી તે અમને પણ તે પ્રમાણે લઈને ચાલે છે. સારાંશમાં અમારી અને દેવની વચ્ચે કશો ભિન્ન-ભાવ છેજ નહિ. અમારો અને તેનો એક જ છે; આથી કરીને અમે એક-બીજાને છોડીને કદી વેગળા રહેતાજ નથી. હરિ જ્યારે નિદ્રા લે છે ત્યારે અમે તેમના ચરણ પાસે બેસી રહીએ છીએ. જ્યારે તે સીમમાં ગાયો ચારવા જાય છે, તે વખતે અમે પણ ગોવાળિયા બનીને તેમની જોડે સીમમાં જઈએ છીએ અને તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં અમે પણ તેમની સાથે ને સાથે જઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમને તો ખાતાં-પીતાં ‘રામકૃષ્ણનારાયણ’ એ નામનીજ ધૂન લાગી છે અને તેને અમે એક ક્ષણવારને માટે પણ અમારે મોઢેથી વેગળું કરી શકતા નથી.

૧૫૮૫-મારા અગાઉના અનેક જન્મોથી હું એકજ કામ કરતો આવ્યો છું અને તે એ કે જે કોઈ સંસારના તાપથી દુઃખી થતું હોય તેને શાંતિ આપવી. ચૂરવીર વૈષ્ણવોનો સમુદાય એકત્ર કરીને હરિનામની ગજના કરું છું અને તેમ કરીને જે કોઈ પાપાણુ જેવા કઠણ હૃદયવાળા હોય તેમનાં હૃદયમાંથી સત્વગુણતું પ્રત્યક્ષ અરણું વહેતું કરું છું. હું શુદ્ધભાવ વડે હરિનામ લઉં છું, હરિનામસંક્ષીર્તન વખતે આનંદમૂર્વક ગાઉં છું, તાળી વગાડું છું, નૃત્ય કરું છું અને એના સામર્થ્ય વડે કળિકાળને હું મારા પગ-તળે દળાવી ધાલું છું. તુકારામ કહે છે કે હું કામ અને ક્રોધ બંદને બંદીબાને નાખીને ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી બની ગયો છું અને

એ રીતે (ગો=ઇન્દ્રિય) હું ગોનો અર્થાત ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોઇ
સાચા અર્થમાં 'ગોસ્વામી' થયો છું.

૧૫૮૬-ઓ મારા હાતાર ! તું અજર અને અમર છે, ત્યારે
હું પણ તારા જેવો અજર-અમર શા માટે નહિ તેનું કારણ
ખતાવીશ ? ત્યારે હવે આપણી આ તકરારનો આપણે સંતોની
પાસે જઇને ફેંસલો કરાવીએ. સંતો જે નિષ્કાંચ આપશે તે તારે
કબૂલ કરવો પડશે, માટે તું ચાલ મારી સાથે સંતોની પાસે.
બીજું તને નામની સાથે કશો સંબંધ નથી ત્યારે મારું અમુક
નામ એ વાત હું કેમ માનું ? મારું નામ આવ્યુંજ ક્યાંથી તેનો
ખુલાસો કર. વળી તું જ્યારે રૂપરહિત છે ત્યારે હું રૂપવાળો શા
કારણથી અને મારું રૂપ આવ્યું શી રીતે તે તું કહે. તું નાના
પ્રકારની લીલાઓ કરે છે અને ખેલ ખેલે છે એ વાત ખરી, પણ
તારી લીલાઓ અને ખેલમાં હું કાંઈ તારાથી જુદો થોડોજ છું ?
તુકારામ કહે છે કે જે દૃષ્ટિબિન્દુથી તું ખરો છે, તે દૃષ્ટિબિન્દુથી
હું પણ ખરો છું અને તું જોડો હોય તો હું પણ જોડો છું.

૧૫૮૭-મંત્રોનું કામ એવું છે કે તેમનો ઉચ્ચાર કરતાં જો
જરાક ભૂલચૂક થઇ તો ઉચ્ચાર કરનારો તત્ક્ષણ ગાંઠો થઇ જાય
છે; પણ શ્રીહરિનું નામ લેવામાં એવો ભય નથી. તે તો ગાંઠું-
થેલું અને વાંકુંચૂકું, જેવું આવડે તેવું લઇને પણ પુષ્કળ લોકો
તરી ગયા છે. બીજા મંત્રો એવા છે કે અશુદ્ધ સ્થિતિમાં તેમનો
જપ કરવાથી દોષ લાગે છે, પણ હરિનામ એવું છે કે પથારીમાં
પડ્યાં પડ્યાં પણ નામ લેનારા લોકો તરી ગયા છે. નામ સિવાય
બીજાં ગાયન ગાવાં હોય તો કયા પ્રહરમાં કયા કયા રાગ ગવાય
અને કયા ન ગવાય તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેમાં જો ભૂલચૂક
થઇ તો ગાનારનું મૃત્યુ નીપજે છે, પણ હરિનામના ગાયનમાં

એણું તેણું કાંઈ નથી. તે તો બધા વખતજ શુભ ફળદાયક છે. બીજાં બાજનોમાં વિધિનિષેધના ઉપર લક્ષ રાખવું પડે છે, પણ હરિનામમાં તેવી કશી ખટપટ નથી. સૌ જાતિના લોકો એકસરખી રીતે તેનો પ્રયોગ કરી શકે છે; ગમે તે જગ્યાએ અને ગમે તે સમયે લઈ શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે તપ, અનુષ્ઠાન અને એવાં તેવાં સાધનો જે કરશે તે ગોથાં ખાયા કરશે. નામજપમાં કશું વિષ્ણુ નડતું નથી અને તત્કાળ ફળ મળે છે. એનો જો કોઈને પુરાવો જોઈતો હોય તો વ્યભિચારિણી વેશ્યા પોતાની છેઢી ઘડીએ નામજપ કરતાંની સાથેજ ઉદ્ધાર પામી ગઈ.

૧૫૮૮-કવિતાઓ રચતાં આવડ્યું, તેથી કાંઈ સંત બની જવાતું નથી; તેમ સંતોનાં સર્ગાવહારાં અથવા સંજાંથી હોવાથી પણ સાચા સંતનાં લક્ષણ આવી જતાં નથી. શત્રુના દાવપેચ અને પ્રહારની સામે ટકીને ઊભો રહે તેનું નામ તે ચૂરવીર. તે પ્રમાણે જેનામાં સંતનાં લક્ષણ હોય, સંતની યોગ્યતા હોય તેજ સંત કહેવાને લાયક છે. હાથમાં તૂંબડી અને ખાંધે કંથા ઝોલીને સંત થઈ જવાતું નથી; તેમ કીર્તન કરતાં આવડ્યું અને પુરાણોની અર્થસહિત કથા કરતાં આવડ્યું એટલે પણ સંત થઈ જવાતું નથી. વેદનું અધ્યયન કરવાથી તેમજ વેદોક્ત કર્મકાંડનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પણ સંત થઈ જવાતું નથી. તીર્થાટન કરવાથી, કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરવાથી અથવા વનમાં જઈને ત્યાં વાસો કરવાથી પણ સંત થઈ શકાતું નથી. કોટે માળાઓ પહેરીને અને તિલક-છાપાં મારીને સંત થવાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં સુધી દેહાલિમાન પૂરેપૂરું જતું ન રહે, હું અને મારું એ ભાવનાનો સમૂળો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી ઉપર ગણાવેલા બધાજ લોકો સંત નહિ, પણ સંસારીજ છે એમ જાણવું.

૧૫૮૯-હે દેવ ! તારું અને કોઈ કાળે પણ વિસ્મરણ ન થાય

એવું વરદાન તું મને આપ. તારા ગુણગાન હું રસ લઈ લઈને
ગાયા કરું. મારી તો કુલ કમાણી જે કહીએ તે આ એકજ છે;
એ સિવાય મારે બીજી સંપત્તિ ન જોઈએ, મોક્ષ પણ ન જોઈએ,
બીજાં કંઈ જોઈશ્વર્ય પણ મારે નથી જોઈતાં. મને તો ફક્ત સતોના
મમાગમન મળ્યા કરે. તુકારામ કહે છે કે તું મને આટલુંજ દાન
દે અને પછી મને ઘણી ખુશીની સાથે ગર્ભવાસ કરાવ્યેજ જશે.

૧૫૯૦-ભાગ્યવત લોકો એવો રસ્તો ગ્રહણ કરે છે કે જેથી
કરીને ઉત્તમ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય તેઓ કર્મ પણ એવા જન્મને
લાયકનાંજ કરતા રહે છે સંસારમાં બધુંજ હાજર છે, પણ જેની
જેવી ભાવના તેનેતેણે મળી રહે છે. દેવ માગનારની ઇચ્છા પ્રમાણે
તેની ભાવનાને અનુકૂળ હોય તે માપી માપીને આપ્યા કરે છે;
એમ જાણીને તમારે કશી જાતની ચિંતાજ કરવી નહિ તુકારામ
કહે છે કે સાર તો ઉત્તમોત્તમ અમૂલ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર છે.

૧૫૯૧-પિતૃઓને પોતાના દેહના પિંડનું દાન ન દેતાં જે
તેમને ભાતનો પિંડ આપીને પિતૃશ્રાદ્ધ કરે છે તે ગમાર છે. જેવી
જેની વર્તણૂક તેટલોજ તે દેવથી નજદીક અથવા દૂર રહે છે બાપ
જીવતો હતો ત્યારે તો તેની સેવા ચાકરી કરી નહિ અને હવે તે
જ્યારે મરી ગયો ત્યારે તેની મરણતિથિને દહાડે તેને સભારીને
મૂર્ખો શ્રાદ્ધ સારવા બેઠો ! તુકારામ કહે છે કે આવા લોભી લોકો-
ની સેવા દેવ સ્વીકારતાજ નથી.

૧૫૯૨-ઓ મારા અતિ ચચળ મન ! હું તને એક વાર કહું
તે તું સાલળી લે અરે ! તું નિરતર નઠારા અને નકામા વિચારો
શા માટે પ્રયાં કરે છે ? ઓ મારા મન ! તું રોજ બિઠીને હું શુ
ખાઈશ તેનીજ ચિંતા કરતું કરે છે ! ત્યારે તારા કરતા તો
એવી તેવી ચિંતા નહિ કરનારા પક્ષીઓ સાગ તું જગ આતક

પક્ષી શું કરે છે તે તો જો અને શિખામણ લે. પૃથ્વી ઉપરનું પાણી તો તેને ખપતું નથી. તેને તો આકાશમાંથી પડતા પાણીને જ શ્રીકૃષ્ણને પીવું છે; ત્યારે તેને સાડુ ભર ઉનાળામાં મેઘ જળનું કેવું વર્ષણ કરે છે? જમ્મી જાતના લોકોમાં સોની સૌથી હુચ્ચો હોય છે, પણ એ સોનીની સાથે વ્યવહાર કરીને પણ પોતાનું પેટ ભરનારા લોકો હોય છે. ઈશ્વર એવા લોકોનો એ રીતે નિભાવ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પાણીમાં અને જંગલમાં નાના પ્રકારનાં જીવજંતુ રહે છે, તેમની પાસે કોઈ ચીજનો સંચય હોતો નથી અને છતાં તેઓ શાથી જીવે છે તેનો તું વિચાર કર.

૧૫૯૩-અહ્યા! તું કૃપાળુ દેવનું ચિંતન શા વાસ્તે નથી કરતો? તે છે તો એકજ પણ સૌનું તે એકલો હાથે પ્રતિપાલન કરે છે. નાના બાળકને સાડુ તેની માનાં સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન કરે છે. લક્ષ્મીપતિ જે દેવ તે એક બાબુએ માના ગર્ભની અંદર તેના બાળકને ઉછેરીને મોડું કરે છે અને બીજી બાબુએ માના સ્તનોમાં દૂધ પણ વધારતો જાય છે. જર ઉનાળામાં વૃક્ષ-વનસ્પતિને નવાં પાન ફૂટે છે. તેમને કેાણ પાણી સીંચવું હશે? આવા જે દેવ તેમના વિષે તો તેં કદી વિચારજ ન કર્યો! સર્વનું પ્રતિપાલન કરનારા અનંત દેવનું ચિંતન કરતો રહીને તું બીજી જમ્મી વાતે નિશ્ચિંત બની જા. તુકારામ કહે છે કે જે દેવનું નામજ વિશ્વભર છે તેમનુંજ તું સદાકાળ ધ્યાન કરજે.

૧૫૯૪-હે નારાયણ! તું ઉદાર છે, તું કૃપાળુ છે, તું પતિત-પાવન છે, આવાં આવાં તારાં સાચાં વિશેષણો છે. હે અનંત! કોઈ તારું વર્ણન સમજપૂર્વક કરે અને કોઈ વગર સમજાયે કરે; પણ જે જેનું વર્ણન કરે તેવો તું થઈ જાય છે. હે દેવ! તું હુદ્દ લોકોને તેમના કાળના જેવો દેખાય છે અને તારા ભક્તોને તું

શંખચક્ર આદિ આયુધને ધારણ કરનારો અતુર્ભુજ, મેઘશ્યામ આકૃતિવાન દેખાય છે. ગોપીકાઓને મનમાં જેવો કામ ઉત્પન્ન થયો તેવોજ તેમના કામને તૃપ્ત કરે એવો તું પણ બની ગયો અને સ્વસ્ત્રીની ઇચ્છા કરનાર તારા અન્તુન ભક્તની તું રાણી બની ગયો. તું બાળકવેશે યથોદ્દાનાં સ્તનોનું દૂધ ધાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે તું બધુંજ થાય છે અને કંઈજ થતો નથી એવું ચારે વેદ કહે છે.

૧૫૯૫- [દેવ પોતાના સ્વરૂપના દેવળમાંથી નીકળીને 'હું-પણા'ના ઘરની અંદર આવીને પેઠા એટલે માયામય જળ વડે આપ્તું પ્રક્ષાંડ પ્લાવિત થઈ ગયું.] હવે એ દેવ પાછા પોતાના દેવળની અંદર આવ્યા ન જાય ત્યાંસુધી માયામય જળ ઓસ-રવાનાં નથી અને પ્રક્ષાંડ ઠોડું થવાનું નથી. આ હું જે કંઈ કહું છું તે મારી મનઃકલ્પિત વાત કહેતો નથી; અથવા તો ગૂઢ ઉખાણા જેવું પણ હું બોલતો નથી. તમે તમારા મનની અંદર વિચાર કરી જુઓને ! જુઓ, પ્રથમ તો હું દેહી છું એવું અભિમાન પેદા થયું એટલે માયામય જળનું એક નાનું સરખું મોજું ઉત્પન્ન થયું જાણવું. તે પાણી પછી વધતાં વધતાં ઘણું વધી ગયું અને તેના વડે નદીઓ અને સમુદ્રો ભરાઈ જઈને આખા પ્રક્ષાંડમાં પાણી પાણી થઈ ગયું. ઠોડું વાંઝણી બાયડીને છોકરું થયું. તેણે એક કાનમાં ઘાલવાની કડી છોકરાના બેઉ કાનમાં પહેરાવી દીધી એવી વાત આપણને કોઈ કહે તો તે જેમ દેખીતી રીતેજ જૂઠી લાગે છે તેવુંજ આ મારું, આ તારું અને આ બધું, એ પણ વાંઝણીના છોકરાની પેઠે જૂઠુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે જેમનાં અંતઃકરણ 'હું-પણા'ને લગતા તમામ વિકારોથી મુક્ત થઈ ગયાં છે અને અંદર ખુલ્લું મેદાન બની ગયું છે એવા અનુભવી લોકોજ આ રસની મીઠાશ પારખી શકે છે.

૧૫૯૬-મારા મૃત્યુનું મૃત્યુ થઈ ગયું છે અર્થાત્ તમામ

દેહાદિ પ્રપંચાભિમાનનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. આવું થવાથી હું અમર બની બેઠો છું. મૃત્યુનું રહેવાનું ઘર જે બૂઠો દેહાધ્યાસ તેને મેં મૂળથીજ નષ્ટ કરી દીધો છે. આ વિકારોનું પૂર જે રસ્તે થઈને આવ્યું હતું તે રસ્તે થઈને પાછું આદ્યું ગયું અને મારું ધૈર્ય મારા જીવનમાં રિથર થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે આ રીત મારી બાળતમાં ઘણી બૂની ઠેઠ અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી હતી, તે આજે તેના ખરા અર્થમાં સાર્થક થઈ ગઈ.

૧૫૯૭-મને તો હવે એવુંજ લાગે છે કે દેવ મરી ગયો છે. હવે તો જે થાય તે ખરું. હવે દેવતા સંબંધમાં કંઈ બોલવું અથવા તેનું નામ લેવું, એમાંનું કંઈજ હું કરનાર નથી. મારી અને તેની વચ્ચે દેવ અને ભક્તનો જે સંબંધ હતો તે આજથી હવે તૂટી ગયો છે. મેં આજ સુધીમાં તેની પુષ્કળ સ્તુતિઓ કરી અને નિંદા પણ બોધ્યો તેટલી કરી. હવે હું તેમાંનું કંઈજ કરનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે અત્યાર સુધી તેની સેવા કરવામાં મેં મારી જિંદગી એણે ગાળી. હવે એ બધાં કામમાંથી હાથ ધોઈ નાખીને હું નિરાંત વાળીને બેસી રહેવાનો છું.

૧૫૯૮-મનુષ્યને નમ્ર બનાવી દે એવા શુભ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે માણસ ખૂબ નમ્ર બની જાય છે અને અભિમાનરૂપી હાથી તેને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. સરળપણારૂપી ઘરેલું ફક્ત વિષ્ણુના ભક્તોના શરીર ઉપરજ ચોલે છે. તેમના મનમાં એક હરિના સિવાય બીજા કશાનો વિચારજ આવતો નથી. અર્થાત્-વંદનાદિ નવધા ભક્તિનો તથા દયા, ક્ષમા, શાંતિ ઇત્યાદિ ગુણોનો એવા ભક્તોમાં વાસ હોય છે. તેમના હૃદયરૂપી રાજ્યની અંદર દુઃખ તો રહેવા પામતુંજ નથી; કારણકે સર્વભૂતની અંદર એક નારાયણજ છે એવું તેઓ જાણી ગયા હોય છે. તેમને મનથી

આખું બ્રહ્માંડ હરિની ભાવનાથી રંગાઈને પવિત્ર બની ગયેલું હોય છે અને તેથી કરીને દ્વૈતભાવની આબડછેટનું ત્યાં મોટું પણ ભેવામાં આવતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા લક્ષ્મીના મહિમાની કીર્તિ આખા વૈકુંઠમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે અને આ પૃથ્વી ઉપર પણ સર્વત્ર તેનો પ્રચાર ભેવામાં આવે છે.

૧૫૮૬-મારા કુટુંબમાં ઘણી પેઢીથી પંઢરપુરની વારી (કાતિંક અને આપાઠી એકાદશીની યાત્રા) કરવાનો શિરસ્તો આજ્યો આવે છે; તેથી કરીને હું બીજા કોઈપણ તીર્થની યાત્રાએ જનાર નથી. હું તો એકાદશીનું વ્રત કરીશ, શ્રીહરિની સન્મુખ બિસો રહીને તેમનું નામ રાત્રિ-દિવસ ગાયા કરીશ. તુકારામ કહે છે કે કલ્પના અંતમાં રહેનાર બીજા તે વિઠાળાનું નામ છે અને તે હું મારી વાણી વડે નિરંતર લીધાજ કરીશ.

૧૬૦૦-અનેક પ્રકારની સુખ-સંપત્તિઓનો સ્વાદ મારા મનને પસંદ નથી. મારા મનને તો પંઢરપુરનોજ રસ જરાજર લગી ગયો છે. પંઢરપુર જવાની એકસરખી લગન મારા મનને લાગી ગયેલી હોવાથી આપાઠી એકાદશી કયારે આવે એનો એજ વિચાર મારા મનમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના મનમાં આવી ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તેની તો ચક્ર-પાણિ વાટજ જોયા કરે છે.

૧૬૦૧-પરમાર્થને લગતા કોઈ પણ શબ્દો મોઢેથી બોલવા, વાંચવા અથવા તે વિષે બીજાઓની આગળ વિવેચન કરવું, એ બધુંજ ભે બોલનારનું તદ્દનુસાર વર્તન ન હોય તો તદ્દન બ્યર્થ સમજી લેવું. એવા માણસોને વિષે એવું કહી શકાય કે તેઓ પોતાને મોઢેથી તો અમૃતનું વર્ણન કરે છે, પણ તેમનું પેટ તો બૂખું ને બૂખુંજ છે. પથ્થરને ગમે તેટલી વાર સુધી પાણીમાં

ઉકાળ્યા ઠરીએ પણ તેથી શું તે કદી નરમ થવાનો હતો? મધ-
માખીઓ ફૂલોમાંથી મધનો સંગ્રહ કરી કરોને વાધરીને સારૂ
મધપૂડાની અંદર ભરી રાખે છે, પણ પોતે તે મધનો ઉપયોગ
કરતી નથી. લોભી ધનને એકદુ' કરી કરીને લોંચમાં દાટી રાખે છે;
તેમ કરવાથી જીવતાં તો તેના હાથમાં માટીજ હોય છે અને તે
મરી જાય છે ત્યારે પણ લોકો તેના મોઢા ઉપર માટીજ ફેંકે છે.
તુકારામ કહે છે કે પોતે જે કાંઈ કર્મ કરે તેનો ઉપયોગ જો તે
પોતેજ કરતો હોય તો હું તેના ચરણને વંદન કરીશ.

૧૬૦૨-મારા મોઢા વાટે હરિનામનો ધ્વનિજ નીકળ્યા કરે
છે. તેનું સેવન કરવું એજ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે. પરોપકાર કરવાને માટે
પણ એ નામ પોતે લેતા જવું અને બીજાઓને તેનું દાન દેવું.
હરિકથા અતિ સરળ અને કોમળ છે. તે ગાનારાઓને જીર્વ ગતિ
તરફ લઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનામના અક્ષરો હું
સહજ રીતે ગાઉં છું. હે મનુષ્યો! તમે બધા મારા આ
ઉપદેશને શ્રવણ કરો.

૧૬૦૩-તમે હરિકથા સાંભળવા જાઓ, ત્યારે ત્યાં તમારે
કેવી રીતે વર્તવું અને કઈ કઈ મર્યાદાઓનું પાલન કરવું તે હું
તમને કહી સંભળાવું છું. પ્રથમ તો તમારે ભાવસહિત માથું
નમાવીને પ્રણામ કરવા; કારણકે એવી રીતે વંદન કરવાથી ગોવિંદ
સંતુષ્ટ થાય છે. પોતાના હાથમાં કરતાલ, મૃદંગ, વીણા અથવા
એવું કોઈ વાદ્ય લઈને તથા અંતઃકરણને પ્રેમથી પરિપૂરિત કરી
દઈને જે કોઈ હરિનામ ગાશે અને નૃત્ય કરતાં કરતાં ભગવાનની
કીર્તિનું વર્ણન કરશે તે ભગવદ્ગુણ છે એમ સમજી લેવું. તમે
જ્યારે કથા સાંભળવા બેઠા હો ત્યારે આજસ ન મરડવું, ટાંટિયા
પ્રાંકાચૂંકા કરીને બેસવું નહિ અને અધોવાયુ છોડવો નહિ; કારણકે

આયું કરવું એ હરિકથાનું અપમાન કર્યા ધરોળર છે અને જે
કેાઈ એવું કરશે તે આંડાળ છે એમજ જાણવું. મોઢામાં પાનનું
ખીડું ચાવતાં ચાવતાં આવવું અને જાણે પોતે ઘણા મોટા માણસ
હોય એમ અભિમાનપૂર્વક અકડાઈને બેસવું, કથામાં ચિત્ત ન
પરોવતાં ખીજાઓની સાથે વાતો કર્યા કરવી એ પણ આંડાળનાં
લક્ષણ છે એમ જાણજો. હરિકથા થતી હોય ત્યાં બેસીને મનમાં
પોતાની જિંચી પદવીનો તથા સાહેબીનો વિચાર કરીને વૈષ્ણવોની
ચરણરજ લેતાં મનમાં સંકેચ આણવો અને રજેને પોતાનાં મોઢાં
અને ઘોચેલાં કપડાં ધરાળ થઈ જાય એમ જાણીને લૂગડાને
સાચવી સાચવીને બેસવું એ પણ આંડાળપણાની નિશાની છે.
વળી જે કેાઈ મનુષ્ય પોતે જિંચે આસને બેસશે અને હરિના ભક્તો
તો સામાન્ય દરજ્જાના માનવીઓ છે એવો વિચાર જે કેાઈ કરશે
તેને આખરે ચમત્કાર થતો ચળીએ ચઢાવી દેશે એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક
માની લેજો. કથારથાનમાં આવતાંની સાથેજ હાથ જોડીને નમ્ર-
પણે કથા કરનારને નમસ્કાર નહિ કરે અને સભામાં કથા સાંભ-
ળવાને માટે શ્રેષ્ઠ મંડળી બેઠી હોય, તેમનું યોગ્ય સન્માન ન કરતાં
જે કેાઈ ઉદ્વેગપણે બેસી જશે તે પણ આંડાળ છે એમ જાણજો.
તુકારામ કહે છે કે સૌને મારી વિનંતિ છે કે તમે હરિકથા સાંભ-
ળવા જાઓ ત્યારે ઉપર ગણાવેલા અવગુણોનો ત્યાગ કરીને જજો
અને મનમાં યથાયોગ્ય ભાવને ધારણ કરીને નારાયણને તમારા
ઋણી બનાવી દેજો.

૧૬૦૪-હરિકથા કરવી એ પણ એક પ્રકારનું હરિનું ધ્યાનજ
છે અને સૌ સાધનોમાં હરિકથા એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. હરિકથાના
જેવું પુણ્યદાયક કર્મ ખીજું કેાઈ છેજ નહિ એવું હું તમને
નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. હરિકથા થતી હોય ત્યાં દેવ પોતે સાક્ષાત્
આવીને જોભા રહે છે, એવું હું તમને કહું છું તે તદ્દન સાચું છે

એમ માની લેજો. મનમાં દેવનું ધ્યાન કરવું અને મોઢથી તેમના નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ સાધન સૌને સારૂ સહેલામાં સહેલું છે. 'નારાયણ' એવો એકજ વાર ઉચ્ચાર કરતાંની સાથેજ મહાદોષ એક ક્ષણની અંદર ળળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય ભાવભક્તિ સહિત હરિકીર્તન કરશે તે પોતે જાતે તરી જશે અને બીજા જીવોને પણ તારતો જશે. તેને નારાયણ જરૂર દર્શન દેશે એમાં તો કોઈ સંશયજ નથી.

૧૬૦૫-દેવ, ભક્ત અને હરિનામનું ઉચ્ચારણ, એ ત્રણનો ત્રિવેણીસંગમ હરિકથાની અંદર થઈ જાય છે. ત્યાંની ચરણ-રજને પણ જે કોઈ વંદન કરશે તે ઉત્તમ ગતિને પામશે. જે કોઈ મનની ઉત્કંઠા સહિત હરિકથા ગાશે અથવા સાંભળશે, તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, પણ તેનાં પાપના પર્વતો ળળીને ખાક થઈ જશે અને તે અતિ પવિત્ર બની જશે. એવા વૈષ્ણવ ભક્તો જ્યાં રહેતા હશે ત્યાં તમામ તીર્થો પવિત્ર થવાને સારૂ આદ્યાં આવે છે અને સદાકાળ તેમના ચરણનો આશ્રય લઈને રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિકથાના માહાત્મ્યની સાથે કથાની સરખામણી કરી શકાયજ નહિ. એના આનંદનું વર્ણન કદાચ બ્રહ્મા પોતે કરવા જાય તો તેઓ પણ તેમાં સફળ થાય નહિ.

૧૬૦૬-એક હરિકીર્તનને બાદ કરીને બીજું કોઈ પણ કામ હું કરનાર નથી. હે દેવ! તારા કીર્તનના રસથી ઉન્મત્ત અને નિર્લજ્જ બનીને તારા રંગમાં રંગાઈ જઈને હું નાચું છું. હે પંઢરીરાય! આ જાણે મારા મનની અત્યંત ઉત્કટ ઇચ્છા છે તે તમે પૂર્ણ કરો. એટલા વાસ્તે હું તમારે શરણે આવ્યો છું. બસ, હું હાથ વડે તાળીઓ વગાડું અને મોઢથી વિઠ્ઠલના નામનો ઉચ્ચાર કરું; તેમ કરવાથી સંસારનો બ્રમ નષ્ટ થઈ જશે. તુકારામ કહે

છે કે હે દેવ! તમે મારી ઉપેક્ષા કરશો નહિ અને મને તમારા નિજધામમાં તેડી જવાનું જૂલથો નહિ.

૧૬૦૭-હરિદીતન એવું છે કે તેના વડે ઢોપ માત્ર બળી જાય છે અને વિઘ્નેા ટળી જાય છે. એ સારામાં સારું અને બળવાનમાં બળવાન સાધન છે; એટલા માટે હું નિત્ય વૈષ્ણવલક્ષ્મીના સમુદાયની અંદર ગાઇ-નાચીને આનંદ માણું છું. આ કળિકાળ કેવળ પાપનીજ મૂર્તિ સમાન છે, પણ તેનો મુકાબલો કરવાને સારૂ મેં મારા હાથમાં નામરૂપી શસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે; તેથી હવે મારી આગળ કળિકાળનું કાંઈજ ચાલતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તો આનંદ સહિત વિજયડંકો વગાડતો વગાડતો મારા પોતાના સામર્થ્ય વડે હરિની નિકટ જઈને બેસી રહીશ.

૧૬૦૮-યમ પોતાના સેવકોને કહી રાખે છે કે જ્યાં જ્યાં હરિકથા થતી હશે અને જ્યાં બધો વળત હરિનામના ધ્વનિ થતા હશે ત્યાં તમારું કશુંજ ભેર ચાલવાનું નથી. હરિનામ લેનારા લોકોના ગામમાં તમારે કદી જવુંજ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તમારે તે ગામના સીમાડા ભણી પણ નજર કરવી નહિ; કેમકે ત્યાં સુદર્શન ચક્ર વૈષ્ણવ લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવાને સારૂ રાત્રિદિવસ ફરતું રહે છે. લક્ષ્મી સહિત શ્રીહરિ પોતે હાથમાં ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને તથા પોતાની તમામ ઋદ્ધિસિદ્ધિઓને સાથે રાખીને લક્ષ્મીના ઘરનાં બારણાં આગળ બેસી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે આખા સંસારમાં હરિના લક્ષ્મી સૌ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એવું યમ પોતાના દૂતોને કહે છે.

૧૬૦૯-હે જગતના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ! તું એક વાર તો મને દર્શન દે. આ સંસારરૂપી અરણ્યની અંદર તે મને કેમ પૂરી રાખ્યો છે? ત્યાં આગળ કામક્રોધરૂપી વન્ય પશુઓએ મને ઘેરી

લીધો છે. તારો આજ સુધી મને સંગાય હતો, પણ હવે તું મારી આગળથી કાણ જાણે કયાં પોતાનું રૂપ છુપાવી બેઠો છે? તુકારામ કહે છે કે મારી દષ્ટિ દેહાદિ પ્રાપંચિક પદાર્થોના ઉપર જરાક પડી ન પડી, એટલામાં તેમના વડે મારું સ્વસ્વરૂપ મારા આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું.

૧૬૧૦-હે દેવ ! તારે સાડું તો મેં મારા પાણીની પણ પરવા કરી નથી. ગમે તેમ કરીને તારી સાથે બોલવાનો લાગ મળી જાય એમ ધારીને તો હું તારી પાછળ પાછળ દોડતો ફરું છું. એક વાર તારી સાથે એકાંતમાં બેસીને મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી લઉં એવી મારા મનને પ્રણય ઇચ્છા થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ઓ કાના ! તું જઈશ નહિ. જિલો રહે-જરાવાર જિલો રહે. જરાક મીટ માંડીને મારી લાણી જો તો ખરો !

૧૬૧૧-તારા ઘરસંસારને સારી રીતે નિભાવે અને તને મુખ આપે એવી સ્ત્રી જો તને મળે તો તું આગ્યવંત છે. સાસુ, સસરા, દિયેર, જેઠ, એ બધાંની પરવા ન કરતાં તે સ્ત્રી તારી પાસે આવે છે. પ્રપંચ અને પરમાર્થ એ બેના ઉપર સરખી નજર રાખીને બેઠીને સાચવી લેવાનું કામ ઘણાખરાને માટે અઘરું થઈ પડે છે, અને એવું કરનારા બહુ વિરલા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાનો જીવ દેવને અર્પણ કરીને તેમની સેવા કરનારા જે કોઈ લક્ષ્મી હશે તેમનાં દર્શન તો દેવને પણ હુલ્લે છે.

૧૬૧૨-જે ગોપીઓ ઉદાસીન વૃત્તવાળી હતી તે પ્રભુના સ્વરૂપની સાથે એકરૂપ બની ગઈ. તે સૌના દેખતાં હરિને વીંટી વળી અને મોરની માફક તેમની આસપાસ નૃત્ય કરવા મંડી ગઈ. પછી તેઓ હરિની સાથે મનમાં આવે તેમ કીડા કરવા લાગી. ગોપીઓ તો ઘણી હતી અને કૃષ્ણ હતા એકલા. તુકારામ કહે છે

કેતેઓ શુદ્ધ નારાયણના સ્વરૂપની સાથે તન્મય થઈ ગઈ.

૧૬૧૩-આપણા સ્વભાવથી જેઓ તિરુદ્ધ હોય તેમની બાળકમાં શંકા રહે છે અને આપણી જાતના લોકોનો સમાગમ થાય તો તેથી સુખ થાય છે, એમ સમજીને પોતાના મનનો ભાવ સૌને જાણવા ન દેતાં એકાંતમાં મનની અંદર હરિની નિકટ જવું ભેદે. જેમને હરિના સુખનો અનુભવજ ન હોય એવા લોકોને આપણે શુ શુ કરીએ છીએ તેની જાણ થવા દેવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે જેઓ એકાંતમાં નારાયણનો ઉપસોગ કરે છે તેમનાં મન એ વિષયમાં શંકારહિત થઈ જાય છે.

૧૬૧૪-જેમણે હરિના કંઠની સાથે પોતાના કંઠને લગાડી દઈને તેમને આલિંગન દીધું છે, તેમણે હરિને સર્વો ગે આલિંગન દીધું જાણવું. જેમનું મન નારાયણના સ્વરૂપમાંથી પાછું બહાર આવતું નથી તેઓ એક સરખી રીતે નારાયણનોજ ઉપસોગ કરી શકે છે. તેઓ જ્યારે કાંઈ પણ બોલે છે ત્યારે તેમના બોલ હરિના બોલની સાથે ગરાગર મળી જાય છે. તેઓ જ્યારે જીએ છે ત્યારે પોતાની અને હરિની દૃષ્ટિને એક કરીને જીએ છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના સ્વરૂપની અંદર તેમનો જીવ મળી જવાથી તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા છે એમ જાણવું.

૧૬૧૫-ગોપીઓમાં વ્રજ જાતની ગોપીઓ હતી. તેઓ બાળીજ સંસારમાં ખૂબ નિંદાઈ અને એક સરખી રીતે ક્રોધેત ક્રોધેત થઈ ગઈ. તેઓ ધણી, માળાપ, સૌની આંખમાં ધૂળ નાખીને હરિની પાસે ચાલી આવી તુકારામ કહે છે કે જો તમારા જીવના ઉપરજ સંકટ આવી પડ્યું હોય તો તમે બધું રહેવા દઈને હરિની સેવા કરો.

૧૬૧૬-હરિની સંગતિમાં એક ઘડી પણ વ્યતીત થાય તો

તેથી પારવિનાનો લાભ થાય છે. પ્રપંચની અંદર ઘણા હોકાને સાસરે રહેવા જેવું લાગે છે; કારણકે ત્યાં હરિની સંગતિનો આનંદ તો હોયજ શાને? પ્રાપ્તિ કામકાજની અંદર ગધેા વખત વ્યતીત કર્યાથી જન્મનું ખંડન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવું સમજીને તે ગોપીકાઓ નારાયણના ઉપર આસક્ત થઈ હતી, તે ઉપરથી હે દેવ ! જો તમે તેમને કદાચ છોડવાનો વિચાર કરતા હો તો એ વિચાર પડતો મૂકજો.

૧૬૧૭-વિષ્ણુના ભક્તોનાં હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા હોતી નથી. તેઓ નિરંતર હરિનામનો ઉચ્ચાર કરીને પ્રભુના મહિમાનો જય જયકાર ગજવે છે. જેમણે પોતાના હૃદયમંદિરની અંદર નારાયણરૂપી ધનનો સંચય કરી લીધો છે, તેની અંદર યાવત ચંદ્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે ધન તો એટલું બહુ વિચલ છે કે તેના વડે સૌને સંતુષ્ટ કરી શકાય. પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, જેની ઇચ્છા હોય તે તેનું સેવન કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે ગધેજ ગોવિંદનું સ્વરૂપજ ભરેલું છે એવી સમજ પડી જવાથી સર્વત્ર આનંદ અને આનંદજ વ્યાપી જાય છે.

૧૬૧૮-જે કોઈ પારમર્થિક ઉદ્યોગ કરવા તત્પર થયે તેઓનોજ ઉદ્યોગ સાચો કહી શકાય. તેમણે નારાયણના ચિંતનની બાળતમાં એકબીજાને સહાય કરતા રહેવું અને એકાદ જણ નારાયણના ગુણનું કીર્તન કરે તો બીજાઓએ તેનું શ્રવણ કરવું. હરિના ગુણ ગાનારને અને સાંભળનારને એકસરખીજ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. હરિવિષયક પ્રેમથી ભરપૂર થયેલા હૃદયમાંથી જે નીકળે તેનો સત્કાર કરવો અને હરિકીર્તન વખતે તાળી વગાડીને ઉમંગથી નૃત્ય કરવું. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી આગળ ઉપર થનારા અનંત જન્મોનો ક્ષય થાય છે અને તમામ પ્રકાર-

નાં હુઃખોતું નિવારણ થઈ જાય છે.

૧૬૧૯-સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિનું સાધન ક્રૂત જળજ છે અને એ જળનો વિયોગ થવાથી માછલી તો તરતજ મરણ પામે છે. જેના ચિત્તની અંદર દેવની યાગત જેવી ભાવના તે પ્રમાણે દેવ તેની આગળ તેવા ણનીને રહે છે. સૂર્યના ઉપર પ્રેમ તો પ્રાણી-માત્રનો હોય છે, પણ સૂર્યના પ્રકાશમાંજ ખીલનારા કમળનું તો તે શુભ છે. તુકારામ કહે છે કે નાનાં છોકરાં વહાલાં તો સૌને લાગે છે તોપણ તેમની માતા તેમનું ખાસ જતન કરે છે.

૧૬૨૦-તમે ગોળ ખાવા આવો એવું કોઈ દહાડો કીડી-એને નોતડું દેવા જવું પડે છે? તેઓ જ્યાં ગોળ પડ્યો હોય ત્યાં પોતાની મેળેજ દોડી આવે છે. દાતાર કદી શિખારીઓને બોલાવવા જાય છે કે અરે ઓ લીખ માગનારાઓ! તમે મારી પાસે દાન માગવા આવો? એ તો યાચક પોતેજ પોતાના હિતને ખાતર વગર તેડ્યા દાતારને જોળતા જોળતા ચાલ્યા આવે છે. પાણી કદી કોઈને કહેવા બેસે છે કે મને તમે પીઓ? અને અનાજ શું ખાનારને તેડવા જાય છે કે આવો, મને ખાઓ? જેઓ તરસ્યા હશે તેઓ પાણીને જોળતાજ રહેશે અને જેમને ભૂખ લાગી હશે તેઓ અન્નની તપાસ કરતાજ રહેશે. માંદો માણસ પોતાના રોગનું નિવારણ કરાવવાને માટે પોતેજ ચાલ્યો ચાલ્યો વેંચને ઘેર જશે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે જેને પોતાનું હિત સાધવાની લગન લાગી હશે તેઓ હરિકથા ઉપર ભાવ રાખશેજ.

૧૬૨૧-અમુક માણસ પૂર્વજન્મમાં ધોળી હતો કે હજમ હતો તે પેલા માણસની વર્તણૂક ઉપરથી કળી શકાય છે; અને તેની પરીક્ષા કરવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે. જે માણસના બોલ

અસ્થાની માફક પટપટ પટપટ અવાજ કરે તે પેલે અવતાર હજમ હોવો જોઈએ; અને જે પોતાની જાણ વડે બીજાના મેલ ધુએ તેને પેલા અવતારનો ઘોળી જાણવો, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જાણ વડે પારકાની નિંદા કરીને તે માણસ તેનાં પાપને ઘોઈ નાખે છે. આવો માણસ કદાચ પૂર્વજન્મમાં શિષ્યાસૂત્રનો અધિકારી હોય તો પણ તે ઝાડે ફરતી વખતે અને પેશાબ કરતી વખતે કાને જનોઈ ભેરવવા પૂરતોજ. તુકારામ કહે છે કે પારકાની નિંદા કરવી એ તેને શુદ્ધ કરવાનો એક ઉપાય છે.

૧૬૨૨-હરિનામના ઉપર જે દોષારોપણ કરશે તેનું તો મને મોઢુંજ જોવાનું ન મળે એવું હું ઇચ્છું. તેમના બોલ મને કડવા ઝેર જેવા લાગે છે. તેમની વાણી એવી અમંગળ છે કે કાને સાંભળવીજ ન જોઈએ; કારણકે તેમાં નિંદાની દુર્ગન્ધ ભરેલી હોય છે. તેમના શબ્દ વડે લાલ તો થાયજ કેાને ? આ જાળત કાઢને પુરાણોનાં પ્રમાણ જોવાની જરૂર હોય ખરી ? મને તો એવું થાય છે કે હરિનામની નિંદા કરનારાઓનાં મોઢાં ઉપર શેનો કાટો દઉં અને તેમની જાળને હું શું કરું ? તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો સંતોના ઉપર બિલકુલજ વિશ્વાસ રાખતા નથી અને યમના હાત તો તેમનો આસ કરી લેવાને સારૂ તેમના તરફ તાકતાજ ફરે છે.

૧૬૨૩-નરદેહ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ વિચારકરવાની શક્તિને જાળાતકારે દળાવી દધને જાધા લોકો હાથે કરીને આધળા બની બેઠા છે. નરદેહ દ્વારા મળેલા જ્ઞાનના પ્રકાશ વડે એટલું જોઈ લેવું જોઈએ કે આપણને આવો નરદેહ ફરીથી મળનાર નથી. આપું રહસ્ય જાણી લઈને સૌ પરમાર્થને રસ્તે કેમ નહિ વળતા હોય ? આજ મુખીમાં અનેક યોનિઓમાં ભટકી ભટકીને, પુષ્કળ

હુઃખ-કલેશ સહન કરી કરીને અતી આ નરદેહ હાથ આવ્યો છે. હવે જો એને તમે એજે શુભાવશે તો ફરીથી તમને મળવાનોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું રસ્તે જતાં સૌને સાવધાન કરતો જાઉં છું. મારી વાતને લક્ષ આપીને સાંભળનારા કોઈ કોઈ મને રસ્તામાં આવી મળશે.

૧૬૨૪-જાખાઈ, જોખાઈ, માયરાણી, મેસાળાઈ આ જાંધાં છુદ્ર દેવદેવીઓને ઈશ્વર કહી શકાય નહિ. મારા પંઢરીનાથ તો આ જાંધાં દેવદેવીઓના પણ દેવ છે અને ઘણાજ જળશાળી છે. રંડી, ચંડી, આ જાંધી શક્તિઓ મઘમાંસનું ભક્ષણ કરનારી છે. ખંડોળા, બહિરોળા એ જાંધા રોટલા જૂકનારાઓના દેવ છે. મોટા પેટવાળા ગણપતિ તે પણ લાડુના કાજ છે. મુંજળા, મહિષાસુર, એ તો નાનાં છોકરાંના દેવ કહેવાય. એ જાંધા અમારી આગળ શા હિસાબમાં ? વેતાળ, બેતાળ વગેરે કાળા મોઢાઓનાં મોઢા ઉપર આગ પડે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારું ચિત્ત એક પાંદુરંગ-માંજ પરોવી રાખજો.

૧૬૨૫-તમારા ઉપર કોઈ એવું સંકટ આવી પડે કે જેનું નિવારણ તમે પોતે નજ કરી શકો તો એવી પરિસ્થિતિમાં હરિના ભક્તોનો ધર્મ તો એજ હોય કે તેમણે હરિનું સ્મરણ કરવું. હરિ તમને કદી દુઃખી થવા દેનારજ નથી. તેમણે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને સારૂ સુદર્શન ચક્ર જામીનગીરીમા આપ્યું છે. હરિના નીમનું સ્મરણ કરતાની સાથે વિઘ્નો તો બારે વાટે નાસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારો પ્રાણ દેવને અર્પણ કરી દેજો.

૧૬૨૬-માજ જ્યારે છોકરાંને ફેંકી દે ત્યારે તે જાય પણ ક્યાં ? તે પોતાના સામર્થ્ય વડે તો કદી પણ જીવી શકેજ નહિ. રીસાળ છોકરાં માએ પીરસેલી થાળી ફેંકી દઇને રીસ ચઢાવીને

ઘરખહાર નાસી જાય છે, ત્યાં મા બિચારી પોતે ન ખાતાં છોકરાંની ઘેર આવવાની વાટ જોતી જોતી રહે છે કે તેઓ આવે તો તેમને જમાડું. અમે એ નાનાં છોકરાંની જેમ અમારી માની આગળ હઠ કરીએ એજ અમારી કુલ પૂજા છે. ઓ વિકાળાઈ! તું અમારી મા છે એમ સમજીને તું માતાના પ્રેમને વશ થઈને અમારી પાસે દોડી આવજે. તારાં હઠીલાં છોકરાંઓની હઠ પૂરી કરવી અને તેમને સાડું સાડું ખાવાનું આપીને તેમના મનનું સમાધાન કરવું એજ તારું તો કામ રહ્યું.

૧૬૨૭-શ્રીહરિનું બાલ્યાવસ્થાનું સ્વરૂપ સુંદર અને મધુર છે. તેજ સ્વરૂપ ગાયો અને ગોપલોકોની મંડળી સહિત પુંડલિકને સાડ પંદરપુરમાં આવ્યું આવ્યું. એ ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ પોતાની સહજ દિગંબર અવસ્થામાં કમરના ઉપર હાથ મૂકીને બેસી રહ્યું છે. ભક્તોના અજ્ઞાનનું હરણ કરી દેવાને અને તેમની ભક્તિનો સ્વાદ આખવાના લોભને વશ થઈને પોતે બિભાને બિભાજ રહ્યા છે. દાંલિક લોકોનો સત્કાર કરવાનું તે શીખ્યા નથી અને ઇંટના ઉપર પોતાના બેઠ ચરણ સમાન રીતે મૂકીને બેઠેલા છે. તેમણે પોતાના હાથ કેડના ઉપર મૂકી રાખ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તેમની પાસે મૂકી રાખેલી દહીં-ભાતની તાસકના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે તેમની ચિત્તવૃત્તિ ગયેલી છે. સુરલી, બંસરી, ઇંત્યાદિ તેમની ખાંધે છે અને બાલ્યાવસ્થામાં ગાયોનું રક્ષણ કરવાને સાડ અહણ કરેલી જોષ્ટિકા પણ પાસે છે. તેમની કીડાને સાડ અંદ્રભાગાને સુંદર કિનારો છે. તેમની નજર આગળ ભીમા નદી દક્ષિણવાહિની બનીને વહી રહી છે. મૂઢ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાનું તેમણે પુંડલિકને વચન આપ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે વૈકુંઠમાં નિવાસ કરનારા હરિ પોતે ભક્તોની પાસે બિભા થઈ રહે છે.

૧૬૨૮-વિકૃલના નામ ઉપર જેમને વિશ્વાસ નથી તેઓ

હુઃખદાયક નરકમાં જ પડેલા છે એમ જાણુંવું. તેમની સાથે વાતચીત કરવાથી આજડછેટ લાગે છે, જે રનાન કર્યાથી પણ દૂર થતી નથી. જેમને વિઠ્ઠલના નામ ઉપર પ્રીતિ નથી તેમના આયુ-ધ્યની ઘડીઓ કાળ ગળ્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હું જો તેમની સાથે જોણું તો મને વિઠોળાનાજ સમ.

૧૬૨૯-જેમના મુખમાં વિઠોળાનું નામ રમી રહ્યું હશે તેમને તમામ વ્રત-નિયમ આદિનાં ફળ આવી મળે છે; એટલા માટે નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરવાને સાફ નાના પ્રકારનાં વ્રત-નિયમોનું પાલન કરવાનો શ્રમ લેવાની કોઈને જરૂર નથી. ફક્ત વાણી દ્વારા 'રામકૃષ્ણ-ગોવિંદ' એવાં નામનું રટણ કરતા રહેવું. તેમ કરવાથી વૈકુંઠના મુખભોગના સમાન સુંદર ફળ સત્વર મળી જશે. તુકારામ કહે છે કે નામચિંતનને પ્રતાપે નામચિંતન કરનાર હરિરૂપ જાની જાય છે.

૧૬૩૦-નામ એ જડખુદિવાળા જીવોનો તરણોપાય છે એવી નામમહિમાની પ્રસિદ્ધિ પુરાણોમાં પારવિનાની કરવામાં આવી છે. હરિનામચિંતનને પ્રતાપે અજાઉનાં મોટાં મોટાં પાપ જળી જાય છે અને ફરીથી ગર્ભવાસ કરવાનો વખત આવતો નથી. શાસ્ત્રોમાં જેમની ગણના પાતકીઓમાં કરી છે તે બધાજ હરિનામમંત્રનો જપ કરીને પાતકી મટીને પૂજનીય જાની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનામનો આવો પ્રતાપ ત્રણે લોકમાં જાણ રહ્યો છે.

૧૬૩૧-હરિનામ લેવામાં કશો ખર્ચ કરવો પડતો નથી અને તે એવો અઘરો પણ નથી કે જેથી તેનો જપ કરવા માટે કોઈ શ્રમ લેવો પડે. બચ, જે છે તે 'રામ' એવા ફક્ત બેજ અક્ષર-ના શબ્દમાં છે. એનોજ વાણી દ્વારા ઉચ્ચાર કરતા જાઓ. આ જપ કરવામાં ઉત્તમ વર્ણ, જાતિ, ધર્મ એ કશાનો ખપ પડતો

નથી. હરિના નામ વડે સૌ હરિના ધામમાં આવકાર પામે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું નામ એ તો સાક્ષાત્ ચૈતન્યનું રહેઠાણ છે.

૧૬૩૨-હરિનામનો નિત્ય જપ કરનારા પાપમાલ થઈ ગયા એવો એક પણ દાખલો કોઈએ કદી કાને સાંભળ્યો છે ? હે સંતો, મહંતો, સિદ્ધો, ઋષિઓ ! હું તમને સૌને નમ્રતાપૂર્વક આ પ્રશ્ન પૂછું છું અને તેનો તમે મને ઉત્તર આપો. હરિનામનો નિત્ય જપ કરનાર તયો નથી એવું એક પણ ઉદાહરણ યોગી કાઠીને મને બતાવો. તુકારામ કહે છે કે હું તમારી સાથે આ પ્રમાણે છૂટ લઈને ઘોડું છું તે માટે મને માફી આપશો.

૧૬૩૩-હરિનામ જે સાર વસ્તુઓના પણ સારરૂપ છે તે તમને મફતમાં મળી શકે છે; માટે તમારાથી જેટલું લૂંટાય તેટલું સુખેથી લૂંટી લેલો અને તેમ કરીને તમે અન્ન-અમર બની જાઓ અથવા દેવોના સમાન દૈવવાન થઈ જાઓ. તમારો ફરીવારનો જન્મ તો ચનારજ નથી અને તમારાં પાપ બલે પહાડ જેવડાં હશે તોપણ તે યોગીને ખાક થઈ જશે. અત્યંત પ્રેમ અને ભાવ-પૂર્વક તમારે હરિનામ ગાવું જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે તમારે દેશવિદેશ ભટકવાની કશી જરૂરજ નથી. ઘેર બેઠાં હરિનામનું સ્મરણ કરતા રહેજો.

૧૬૩૪-અણમાનીતી રાણીનો રાજા ત્યાગ કરે તોપણ રૈય-તને માટે તો તે રાણીજ રહેવાની અને રાણી તરીકે સૌ તેનું સન્માન પણ કરવાનાજ. તે પ્રમાણે હું બલે દાંબિક હોઉં તોપણ તમારો દાસ તો ખરોજ ને ? એટલા માટે ચમત્ક્રમની મગફળ નથી કે મારી સામે નજર પણ કરે. રાજાના ઓકરાએ કાંઈ શુનો કયો હોય, પણ બીજા લોકો તેને સજા કરી શકે છે ? નહિજ. તુકારામ કહે છે કે ઘોડાના અંગમાં બલે બોત્તેર જાતનાં અપ-

લક્ષ્મ હોય પણ જો તેના ગળામાં ફક્ત દેવમણિનું જ ચિહ્ન હોય તો તે બધાંજ અપલક્ષ્યનો અશુભ ભાવ દખાઈ જાય છે, તેમ છે જગતના સ્વામી ! માફ પણ તેવુંજ સમજ લેજો.

૧૬૩૫-હે દેવ ! કાં તો તમે મારો ઉદ્ધાર કરો અથવા તો મારાથી તારો ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી એવું તમારે મોઢથી કબૂલ કરીને તમારો પરાજય સ્વીકારી લો. આ બેમાંથી એક કામ તો તમારે કરવુંજ જોઈશે; કારણકે માફ એક માત્ર આશ્ચર્યાત્મક તમારા ચરણજ છે; અને તમે જ્યારે મને નિરાશ કરો છો ત્યારે મારો સંશય વધતો જાય છે. હું તો તમારા પગને બે હાથે ચૂડ સેવીને બેઠો છું અને તે સિવાય બીજી-ત્રીજી જાગતમાં મને સમજણ પડતી નથી; આથી કરીને મારો બાબોદાય ક્યારે થશે તેની હું કશી અટકળ કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવોના રાજા ! મારો જીવ અત્યંત ચિન્તાતુર થઈ ગયો છે તેથી કરીને હું તમારી દયાની યાચના કરી રહ્યો છું.

૧૬૩૬-પ્રારબ્ધાનુસાર જે કાંઈ સુખ-દુઃખનો ભોગ કરવો પડે તે બધાનો ભાર દેવને માથે નાખી દઈને, તેમને ભોગવી છૂટવા સારૂ તૈયારી કરી રાખવી આટલું જો કર્યો તો તમારા ઉપર જે જે સંકટ આવી પડશે તેમનું નિવારણ કૃપાસાગર દેવ પોતે કરી લેશે. એ દેવતા સિવાય બીજા બધા સહાયકો બિચારા પેતેજ દીન અને રાંક છે. તેઓ વળી તમને શી મદદ કરવાના હતા ? મનમાં કાંઈ ભય ઉત્પન્ન થાય તો તેમાંથી બીજા અનેક દુઃખોના સમુદાય પેદા થઈ જાય છે; એટલા માટે દેવને શરણ જવું એજ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. તુકારામ કહે છે કે એમ સમજીને આખા વિશ્વનું પ્રતિપાલન કરનાર જે દેવ છે તેમનું જ ચિંતન કરવું; કારણકે તેમનું સ્મરણ-ચિંતન કર્યું એટલે એવું કર્યું

કાર્ય છે કે જે સિદ્ધ ન થાય? સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરનાર એક દેવજ છે.

૧૬૩૭-સુખદુઃખાદિ ભોગ પ્રારબ્ધ કર્મ વિના આવી મળતા નથી, આવો વિચાર કરીને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેવું જોઈએ. સુખ કે દુઃખ, જેમાંથી ગમે તે એક આવી મળે તોપણ તેથી મનને હર્ષ-શોક થવા દેવો નહિ. વારંવાર જોવિંદનું સ્મરણ કરતા રહેવું. આપણા પ્રારબ્ધના સિવાય બીજા કોઈને દોષ દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે આપણે આપણો બધોજ ભાર જે નારાયણના ઉપર મૂકી દઈએ તો તે આપણા સુકાની બની જાય છે.

૧૬૩૮-સૌ પ્રાણીઓના પ્રતિ નિર્વૈર ભાવ રાખવો એજ એક સર્વોત્તમ સાધન છે. એવું કરીએ તોજ નારાયણ અંગીકાર કરશે, નહિ તો નહિ. એમ ન કરતાં મોઢેથી ગમે તેટલું બડબડ બડબડ કરીએ તે બધુંજ ફેકટ જાય. પોતાના શરીરનાં સર્ગ-સંગ્રામીઓ અને પારકાં લોકો એ બેઉ જેને મન બરાબર હોય, અને જેનું ચિત્ત પરોપકાર કરવામાં લાગી ગયું હોય તેમનેજ નારાયણ પોતાના ગણી લે છે. તુકારામ કહે છે કે ચિત્ત જે નિર્મળ થઈ જાય તો બીજું બધું આપોઆપ થઈ રહે છે.

૧૬૩૯-મોઢા વડે કોઈને શાપ દઈએ અથવા આશીર્વાદ દઈએ તો કદાચ ફળીભૂત થાય પણ ખરો, પણ એવું 'કરવાથી અગાઉ કરેલાં તપનો ફાયર થઈ જાય છે. સાધકને ઘેર ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ ચાલી આવે છે અને તેના સાધુપણનો દુનિયામાં ડંકો વગાડે છે, પણ તેમ થવાથી સાધકના મનમાં સ્વાભિમાન વધી જાય છે અને તેનામાં હંભનો પ્રવેશ થાય છે; અને તેના પરિણામે દેવ તેનાથી આધા જતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે મેવા-મીઠાઈના ટોપલા બિંચકનારા મજૂરોને તેમનાં કમનસીબને લીધે

તે વસ્તુઓનો લાભ મળતોજ નથી.

૧૬૪૦-સુવર્ણને જેમ આગમાં તપાવીએ અને જેમ ટીપીએ તેમ તેમ તેમાંનો ગેલ જળી જઈને સોતું શુદ્ધ થઈ જાય છે. એવું કયાં વગર તેના ઉત્તમ દાગીના ઘડી શકાતા નથી. કોઈ પણ પદાર્થને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કર્યા વિના તેનામાં શુદ્ધપણુ આવતું નથી. આજે જે આપણો મિત્ર છે તેનું જો જરાક આપણે તુક-માન કરીએ, તો તે મિત્ર મટીને શત્રુ થઈ જાય છે. દેહના પ્રાર-બ્ધના યોગ વડે જે કાંઈ લોગવી હેવું પડે તે લોગવી છૂટવું. જે માણસનું ગળું કાંસીની દોરી વડે બીંસાઈ ગયું હોય છે તેનો રોગ અને દુઃખમાંથી તો છુટકારો થાય છેજ. તુકારામ કહે છે કે મનને ખૂણ દહ કરવું અને પદાર્થની સિદ્ધિ થતાં સુધી તાપ મહન કરવો.

૧૬૪૧-ઘોડીના વછેરાને જ્યારે પહેલવહેલો પલોટીને તેના ઉપર સવારી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાથી માણસનો ભાર પણ ખમાતો નથી, પણ આગળ જતાં તેને ધીમે ધીમે ભાર ઊંચકવાનો મહાવરો પડતો જાય છે, ત્યારે તે માણસ તો શું, પણ મોટી ભારે અનાજની ગુણને પણ પીઠ ઉપર લઈને ચાલે છે; એવી રીતે આપણે આપણા હૃદયને ઠેળવીને હુપ, વિપાદ વગેરેના આઘાત મહન કરવાને માટે સમર્થ બનાવી દેવું જોઈએ. હૃદય એવું થવું જોઈએ કે હુપ અને વિપાદની વૃત્તિઓ અંતઃકરણની અંદર મમાઈ જાય અને છતાં તે નિશ્ચળ રહે. માખણની અંદર જ્યાં સુધી છાશનો ભાગ હોય છે ત્યાંસુધી તે ચૂલા ઉપર રાખવાથી કડકડે છે; પછી જ્યારે ગધો ખટાશનો ભાગ જળી જાય છે ત્યારે ચોખ્ખું ધી કચોળ અવાજ કરતું નથી. તુકારામ કહે છે કે પથરો જ્યારે સલાટના ટાંકણાના ઘા ખમી ખમીને પથરાનો દેવ થાય છે ત્યારેજ લોકો તેને પગે લાગતા આવે છે.

૧૬૪૨-કાગડાને કોઈનાં ઉપર નથી દયા આવતી, તેમ નથી તે કોઈના ઉપર કશો ઉપકાર કરતો; તેના અંતઃકરણમાં તો કાળાશ અને અપવિત્રતાજી ભરેલી છે; તેવીજ રીતે જેની પાસે નઠારાં કામ કરીને સંપાદન કરેલી હોલત છે, તેનું જીવતર પણ અમંગળ જાણવું અને તે જ્યારે મોઢથી બોલે છે ત્યારે તેના મોઢામાથી ગદા અને અપવિત્ર શબ્દોજી નીકળે છે. કડવા તૂંગડાની અંદર સારા સારા મસાલા નાખીને તેનું શાક બનાવીએ તો મણુ તેનો એકજ કોળિયો મોઢામાં મૂકતાંની સાથે ખાનારો ધૂધૂ કરી નાખશે. તુકારામ કહે છે કે સાપને વિપનો ત્યાગ કરતાં આવડતું નથી, એવાની આગળ તો હમેશા પાપનોજ આદર થાય છે.

૧૬૪૩-હરિનું ચિંતન એજ વાસ્તવિક કમાઈ છે. એ ધંધામાં કદી પણ ખોટ જવાનો ભય નથી અને તેના દ્વારા દેવનો મેળાપ ધવામાં કરી અડચણ આવતી નથી. એ નફાકારક માલ દેશેદેશ જાય છે. રસ્તામાં કશો ખગાડ થતો નથી. જેવો અહીંથી રવાના કરીએ તેવોજ ત્યાં પહોંચી જાય છે. તેને લેવાને સારૂ જાણકાર પારખની પણ કરી જરૂર પડતી નથી; કારણકે એમાં કોઈ જગ્યાએ છેતરાવાનો ભય નથી, બધેજ જ્યાં જઈએ ત્યાં માત્ર એક સરખો ને સરખોજ. તુકારામ કહે છે કે હરિનું સ્વરૂપ સર્વત્ર પ્રકટ હોવાથી તેના વડે દષ્ટિ મોહિત થઈ જાય છે.

૧૬૪૪-હવે બીજો કથો વિચાર ન કરતાં આ સંસારની અંદરથી જેમ બને તેમ વહેલા વહેલા નીકળી નાસો અને વેગ-ભરે પંદરપુર આદ્યા જાઓ; કારણકે ત્યાંજે પાંદુરંગ મહારાજ રહે છે તે દીનદુઃખીઆં ઉપર દયા કરનારા છે. હું પંદરપુર જઈશ એવા વચનના ગૂંચવાડામાં રહેવું નહિ. બસ, જવુંજ છે એવો નિશ્ચય કરીને ઝટપટ જવું અને દેવના સરણાગત થઈ જવું.

તુકારામ કહે છે કે દેવ ઘણા કૃપાળુ છે અને પોતાના દીન સેવકો-
ને સારૂ ખૂબ કાળજી રાખે છે.

૧૬૪૫-હે દેવ ! જેઓ બુદ્ધિહીન અને જડ જીવો છે તેમનો
તમે ત્યાગ ન કરશો. આ તમારા દીન દાસની આટલી વિનંતિ
માન્ય રાખજો. તમારા ચરણનો આશ્રય લેવાની ઇચ્છા રાખીને
જેઓ તમારી પાસે આવતા હોય, તેમને ટાળી મૂકવા એ તમારે
માટે શું યોગ્ય કહેવાય કે ? તુકારામ કહે છે કે હે પુરુષોત્તમ !
તેમના સર્વ અપરાધોની તમે માફી આપશો.

૧૬૪૬-એટલા માટે તો હું વારંવાર તમારા કાલાવાલા કડું
છું અને કાકલૂદીઓ કડું છું. હે લક્ષ્મીપતિ ! સૌ જાંડારગૃહ તો
તમારાજ હાથમાં છે. સૌનાં દુઃખહારિદ્રયને દૂર કરવા સારૂ તમે
આવ્યા છો, ત્યારે હવે મોડું ન કરતા. તમે-જગન્નાથ તમારા
હાથ વડે અમને કૃષ્ણ અભયદાન દો. ‘ખીશો નહિ’ એટલું કૃષ્ણ
મોઢથીજ બોલો તો તેટલું પણ અમ જેવા રંક જીવોને માટે તો
ધણું થઈ જશે. તમારા સિવાય હું બીજા કોઈની પાસે જતો
નથી. મારા મનની તમામ અભિલાષાઓ કૃષ્ણ તમારે એકલાને
માટેજ છે અને હું મારા મનને મારી મારીને બીજે કોઈ ઠેકાણે
જવા દેતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે અમારું તો કૃષ્ણ એકજ
કર્તવ્ય છેકે, વખત-કવખતનો વિચાર ન કરતાં તમારાં શ્રીતનો
ગાંધને તમને જાગૃત કરી દેવા.

૧૬૪૭-હે દેવ ! તમારી સ્તુતિ કરવા તરફ લોકોની રુચિ
થવા માંડી, ત્યારથી લોકોએ તમારાં અનેક નામ પાડી રાખ્યાં છે;
અને તે નામોની મદદથી લક્ષ્મિરસની અંદર વિશેષ માધુર્ય
આવી ગયું છે. મેં તે નામોનું ખૂબ આનંદપૂર્વક ઘણા દિવસ
સુધી સેવન કર્યું છે. તેમ કરવાથી મારા અનેક શુભ દિવસનો

એટલો ભાર છે કે તેનો બદલો વાળવાને સારું હું બધો વખત તેનું નામ મોઢેથી ગાઉં છું અને તેના તાલસૂર પ્રમાણે પગ મૂકીને નૃત્ય કરું છું.

૧૬૫૨-અમે તો ઘણીજ રાજપુત્રીથી ફરીથી જન્મ ધારણ કરીશું; કારણકે આ લોકમાં એક કર્તવ્ય સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને જેનું આ લોકમાંજ પાલન થઈ શકે છે. તે એવું છે કે પંઢરપુરની વારી (યાત્રા) કરવાથી શ્રેષ્ઠ લાભ થાય છે, એ મારા જાતિ અનુભવની વાત છે, સૌ તેનો અનુભવ લઈ જીએ. તુકારામ કહે છે કે એમ જાણીને તો મેં સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરી દીધો છે.

૧૬૫૩-હે દેવ! તમારી સાથે રહેવાથી એક ક્ષણ વારમાં તમામ લોકોની દેહબુદ્ધિ ટળી જાય છે. હે વિઠાબાઈ માતા! આથી કરીને મને તારા ચરણ બહુજ વહાલા લાગે છે. હરિના દાસનો સત્સંગ કર્યાથી તારો પ્રેમ મારા શરીરના શમરોમમાં સ્થિર થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ પ્રેમજ મારા મનને ગમે છે, તેથી કરીને હું તેનુંજ વરદાન માગી લઉં છું.

૧૬૫૪-બધાં લોકો બેસીને જમતા હોય તે વખતે પંગત-સાંધી કોઈએ ખીર માગી. તો તેને ખીર પીરસવાને બદલે જે સ્ત્રી તેની થાળીમાં રાઈ ચઢાવેલું રાઈતું પીરસવા આવે તેને ખરેખરી કુંભારના ઘરની ગંધેડીજ કહેવી કે ખીણ કાંઈ? એટલા માટે હું સૌને કહું છું કે સમયને ઝોળખો અને તે પ્રમાણે કાર્ય કરો. જે વખતે જે કામ કરવા જેવું ન હોય તે કામ નજ કરો. શુભ કાર્ય થતું હોય તે વખતે કોઈ અશુભ શબ્દ બોલે અથવા બોલાવે તે માણસ નહારામાં ગણાય અને શુભ સ્થાનમાં તેની હાજરી સારી ન કહેવાય; કારણકે તેના મોઢામાંથી શુભ સમયે અશુભ બોલજ નીકળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ સારાનરસા

સમય અને સ્થળનો વિચાર કરી શકતો નથી તેનું જીવતર વ્યથા છે અથવા નરક સમાન છે.

૧૬૫૫-વીંછીનો તીક્ષ્ણ ડાંખ વીંછીને પણ દુઃખ દે છે; કારણકે જેનામાં નઠારા ગુણ હોય તેને પણ તે પીડાકારક થવાનું લેઈએ. એજ રીતે તમારે સમજી લેવું કે તમારું મનજ તમારું દુઃખમન અને મિત્ર પણ છે. આ વાતનો તમારે વિચાર કરવો લેઈએ. આપણા અંતઃકરણને પ્રિય લાગે એવા મીઠા બોલ પોપટ બોલે છે, ત્યારે તો આપણે તેને છાતી પર રાખીને રમાડીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે પાડાંને ગમે તેટલાં કેળવો તોપણ તે પાડાંનાં પાડાજ રહેવાનાં. કમન્દતને ઉપદેશ આપવા જતાં ઊલટો ઉપદેશકને ત્રાસ થાય છે.

૧૬૫૬-તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા હોય તો સરસ રીત એ છે કે, તમે જ્યાં છો ત્યાં ને ત્યાંજ બેસી રહો અને ઘેર બેઠાંજ તીર્થયાત્રાને યોગ્ય ધર્મનું પાલન કરો; તેથી તમને ઘણુંજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. આ મેં તમને એક માર્મિક વાત કહી છે તે લક્ષમાં રાખજો. ઉપર કહ્યું તેવું પુણ્યકાર્ય કરવામાં જેઓ એવા તન્મય થઈ ગયા હોય કે જેમની એક ઘડી પણ વ્યથા જાયજ નહિ એવા ભાવિક ભક્તોના સત્સંગમાં રહેવું એ પણ એક શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે. જે મનુષ્ય હરિનામનું સ્મરણ કરે છે અને જીજ્ઞાસુ હોઈને તેવું કરવાની પ્રેરણા અથવા ઉપદેશ દે છે, તે આ સંસારમાં ભવનદીને પેલે પાર લઈ જનાર નૌકાજ છે એમ જાણજો. તુકારામ કહે છે કે જેઓ આવો પરોપકાર કરે છે તેમના ચરણ ઉપર હું મારું માથું નમાવું છું.

૧૬૫૭-અમારા ચિત્તની અંદર કોઈ પણ પ્રકારના ભયને લીધે ક્ષોભ થતોજ નથી. અમે અમારો જીવભાવ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે, તેથી હવે અમારે કોઈ પણ વાતનો મનમાં ભય

રાખવાનું કારણ શું હોય? અમે તો જે કાંઈ અમારા મનના આનંદને માટે કરીએ છીએ તે અમને સારી રીતે શોભા આપે છે. તુકારામ કહે છે કે અમે અમારા હૃદયરૂપી માપની અંદર દેવને ભરી દઈને આખો દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કરીએ છીએ.

૧૬૫૮-દેવ એવા છે કે ભક્તો તેમને હાંક મારે એટલે તરતજ તેમની પાસે દોડી આવે છે. આવો એમનો મૂળથીજ સ્વભાવ છે. તે અતિ કરુણાયુક્ત રાખ્દો વડે ભક્તોને પોતાની કૃપાનું દાન દે છે અને પછી તેમને પોતાના પ્રેમનો પાનો પાય છે. ભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રકટેલી તાલાવેલી, ઉત્કંઠા વગેરેને તે રૂડી રીતે જાણી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ હરિનામ લે છે તેની પાછળ પાછળ હરિનો પ્રેમ દોડયો દોડયો આવે છે.

૧૬૫૯-ઓ સ્વામિન! મારા હૃદયની અંદર તમે આજસ કેમ ભરી રાખ્યું છે? એ આજસને લીધે તમારું સ્મરણ કરવામાં વિઘ્ન નડે છે; અને તમારા સ્મરણમાં વિઘ્ન આવે તેના કરતાં વધારે તુકસાન ધીનું હોયજ શું? શરીરને આત્મા માનવો એજ બંધન છે અને એ ભૂલ કુબુદ્ધિએ કરાવી છે. તુકારામ કહે છે કે આ બાબત મારા મનને ઘણોજ ઉદ્વેગ થાય છે અને તેથી હું ઘણો દુઃખી રહું છું.

૧૬૬૦-હે દેવ! મારા હૃદયમાં તમારા દર્શનની તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટી છે. હવે તો તમને જે ઠીક લાગે તે કરો. તમે આખા વિશ્વના પ્રતિપાલક છો. તમારી આગળ કઈ વસ્તુની બિભૃષ છે? અને છતાં અમારા મનમાં કોઈ જાતની ચિન્તા થયા કરતી હોય તો તેનું નિવારણ કરનાર તમારા કરતાં વધારે ઉદાર અને સમર્થ દાતાર બીજો કોણજ હોઈ શકે? તુકારામ કહે છે કે આટલી વાત તો અમે બરાબર જાણી લીધી છે.

૧૬૬૧-હવે હું તમારી આગળ પલાંઠી મારીને બેઠા છું. તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ બલે તમે કરજો, પણ નાનાં છોકરાં-ને જાતજાતની યુક્તિઓ લકાવતાં આવડે છે તે તો તમે જાણતાજ હશે. તેમને જે વસ્તુની ઇચ્છા હશે તે વસ્તુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે માગી લેવાનાંજ. તુકારામ કહે છે કે આ વિઠાઈ મા ! તું ઉદાસીન બનીને તો નથીજ બેસી શકવાની.

૧૬૬૨-જે વિશ્વનો પ્રતિપાલક છે તેને અનંત હાથ, અનંત ધન અને અનંત નેત્રો છે. કોણ ક્યાં છે, કેવો છે તે બધું તે જોઈ શકે છે. કોને શું જોઈએ છે, કોણ શું માગી રહ્યો છે તે પણ તે સાંભળી શકે છે. જેને જે પદાર્થ પ્રિય હોય તેને તે આપીને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના મેળાપમાં તો તે કદી અંતર પડવા દેતોજ નથી.

૧૬૬૩-હે દેવ ! મારો કંઠ ગદ્ગદિત થઈ જાય, મારી આંખો-માંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડે અને એવી અવસ્થામાં હું તમારા શુભના વર્ણનની વૃદ્ધિ વરસાવી દઉં એવી મારી ઇચ્છા છે. તે સુખના નશામાં હું ખૂબ આનંદમગ્ન બની જાઉં અને હું પાપ તથા પુણ્ય બેઉથી વેગળો થઈ જાઉં. હે દેવ ! તારા ઉપરના મારા મોહને લીધે હું આગળ-પાછળની બધી વાતો ભૂલી જાઉં છું અને મારો કંઠ, મારો સ્વર અને મારો આલાપ એ બધું તારેજ સાચવી લેવાનું રહ્યું. તુકારામ કહે છે કે આ ઠેકાણે જે વસ્તુની જરૂર છે તે તો એક પ્રેમજ છે, કારણકે તમારા સિવાય રસમાં કશો સ્વાદજ આવતો નથી.

૧૬૬૪-હે દેવ ! તમને આલિંગન દેવાને હું મારા હાથ પહોળા કરીને બેસી રહ્યો છું. હે પાંડુરંગ ! ત્યારે હવે તમે વેગ-ભેર દોડ્યા આવો ને; કારણકે આજે તો મને તમારી કેટલે બેસ-

વાનું મન થયું છે. પગે ચાલતાં ઠાંટા ખૂંચે છે. તુકારામ કહે છે કે હે કૃપાળુ દેવ ! તમારે મારી પાસે જે સેવા કરાવવાની ઇચ્છા હોય તે સેવા હું કરીશ.

૧૬૬૫-હે દેવ ! શું હું તમારો અનન્ય ભક્ત થયો-છું ? ત્યારે જેવો હું સરળ સ્વભાવનો છું તેવા તમારે પણ થવું જોઈશે. ઘસ, મારી આટલીજ વિનંતિ છે હે ગોપાળ ! તું એવો અકળ છે કે તું શું કરવા માગે છે તેની મને સમજ પડતી નથી. કોઈ વિશેષ પ્રસંગે જે તે મારી પાસેથી ઉછીનું લીધું છે તે તારે પાછું આપવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે તું ક્રિયાનટ છે તેથીજ તું અમારી પાસે સેવા કરાવવાનું કદ વહોરી લે છે.

૧૬૬૬-હે દેવ ! અમારાં હૃદયોમાં ઇચ્છાઓ જરી પડી છે અને તું અમારો સ્વામી ઉદાસીન બની બેઠો છે. મોટા માણસની સાથે વાદવિવાદમાં શા માટે ઊતરવું જોઈએ ? અમે તારી વેઠ કરીને અને તારાં વૈતરાં વહી વહીને વાજ આવી જઈએ છીએ અને તું અમારો સ્વામી ઘરમાં ને ઘરમાં બેસી રહે છે તુકારામ કહે છે કે તારી સાથે વાદવિવાદ કરવો હોય તો તે કેવી રીતે કરવો તેની મને તો સમજણ પડતી નથી.

૧૬૬૭-હે હાલિમાનનો નાશ કરીને આપણા પોતાના અંતઃકરણની અંદર વિચાર કરી લેવો જોઈએ. એ ઉપરાંતની બીજી બધી વાગ્જન્ય એ માયા અને આહંકાર માત્ર છે. જેટલો શબ્દનો આધાર લેવો પડે તેટલુંજ અજ્ઞાન સમજી લેવું. જે ક્ષણ છે તેજ બીજ છે, અને જે બીજ છે તેજ ક્ષણ છે. જે મૂળ વસ્તુ છે તેને તો ગમે તેવાં જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાવીએ તો પણ તે વસ્તુ તો તેવી ને તેવીજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે સંજેરી, ઘૂઘરા, સેવ, રોટલી એ બધાં ઘઉંના લોટના મિથ્યા પ્રકાર માત્ર

છે. તેમની અંદર જો કોઈ વસ્તુ સંત્ય હોય તો તે એક ઘડિંગ છે. સોનાના અનેક પ્રકારના ઘાટ ઘડી શકાય છે, પણ આકાર મિથ્યા છે અને સાચી વસ્તુ એક સોનું જ છે. અલંકારના ઘાટ તો કેવળ કદપના છે અને તેથી તે મિથ્યા છે.

૧૬૬૮-હો દેવ ! હવે તો તમારા ચરણ ઉપર મારો અધિકાર સાબિત થઈ ચૂક્યો છે. હું મારા તમામ ભાવ વડે એક પંઢરી-નાથ સિવાય બીજા કશાને ઓળખતો જ નથી. જે જે વખતે મારા મનમાં જે કોઈ ઇચ્છા ઉદ્ભવે અને તેની પૂર્તિને માટે હું તમારી પાસે માગણી કરું તે તે વખતે મારી તમામ ઇચ્છાઓને તમારે પૂર્ણ કરવી જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે હવે તમે મારા હાથ-માંથી દેવી રીતે છટકી જવાના છો ? હું તો તમામ દિશાઓને ઘેરીને બિસો છું.

૧૬૬૯-હો દેવ ! આજ સુધી મેં તમારો ખરાબર કેરો લીધો ન હતો, તેથી કરીને તમને નાસી જવાની અથવા સંતાઈ જવાની મારી અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી, પણ હવે તમે ચાલ રાખજો કે આજથી હું તમારી પૂઠે કેડ બાંધીને પડ્યો છું, એટલે હવે મારી સામે અને મારી નજીક બિભા રહ્યા વિના તમારો છૂટકો જ નથી. અત્યાર સુધી તો હું અનેક કામોની ગૂંચવણોમાં ભેરવાઈ પડ્યો હતો, તેથી કરીને તમારી સાથે હું બોલી શક્યો ન હતો, પણ હો દેવ ! હવે હું બધી રીતે છૂટો થઈ ગયો છું, એટલે તમારે મને હવે તમારો બધો હિસાબ આપવો પડશે.

૧૬૭૦ હો દેવ ! હવે તમે અમારો ત્યાગ કરવાની વાત જ ન કરતા. અમે તમારા બાળક છીએ તેથી અમ-બાળકોના તરફ તમારે ધ્યાન આપવું જોઈશે. તમને આ બાળક કહેવાની જરૂર જ ન હોય, છતાં હું તમને જે કંઈ કહું છું તે મારા પ્રેમને વશ

થઈને ઠહું છું. કોઈ પણ વાતમાં મારી અને તમારી વચ્ચે અંતર પડવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! મને જે તમારા ઉપર ગોઠુ ઉત્પન્ન થયો છે તેને જેવો ને તેવો જાળવી રાખજો અને મારો અંત લાવવા તરફ નજર ન કરશો.

૧૬૭૧-હું સંગરહિત, શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા છું, આવો નિશ્ચય કરવા જતાં મારું મન નિશ્ચળ થતું નથી; ત્યારે મારે હવે કરવું શું ? ખરેખરું ભોજન પેટમાં પડ્યા વિના ઓઠકાર આવે. જ કેવી રીતે ? અનુભવ વિના જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કરીએ તે ગંધા કેવળ શબ્દોજ છે. હે દેવ ! ત્યારે હવે તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન તમારી પાસે રાખો. મારે તો તમારા ચરણનેજ પકડી રાખવા છે અને કદી છોડવા નથી. વાંકાપણાથી વાંકાપણુંજ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. જન્મનું મૂળ અંતકાળે મનની અંદર રહી ગયેલી વાસનામાં હોય છે. કોઈ પણ જાતની ખટપટ કરવા જતાં પરિણામ એ આવે છે કે તેથી જિલટાં પુણ્ય અને પાપમાં વધારો થાય છે અને સંકલ્પનાં બંધન હીલાં થવાને બદલે જિલટાં દૃઢ બનતાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મુક્ત સ્થિતિ એવી સસ્તી નથી કે સહજમાં મળી જાય. તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે દેહાત્મ-લાવનું નિરસન કરવું જોઈશે; અને તે કરી શકે એવા બળવાન તો વિરલાજ હોય છે.

૧૬૭૨-તમારી સ્તુતિ કરવાની મારી વાણીમાં યોગ્યતા તો ક્યાંથીજ હોય ? એમ સમજીને હું ફક્ત તમારા ચરણના ઉપર મસ્તક નમાવી દઉં છું. મારા લાગ્યમાં તમારી ભક્તિ છે કે નહિ, તે ન સમજવાથી હું તમને તુલસીપત્ર પણ અર્પણ કરી શકતો નથી. ફક્ત તમારી સામે હાથ જોડીનેજ જિલો થઈ રહું છું. એવું મારું સફલાગ્ય ક્યાંથી કે હું તમારા સાંનિધ્યમાં

ભોલો રહી શકું? તમારી સેવા કરવાનો વિધિ પણ હું જાણતો નથી અને તેથી તો હું તમારી દયાની ભિક્ષા માગું છું. હેવટે બીજી કંઈ નહિ તો સંતોના ઉચ્છિદ્રની આશા રાખીને હું તેમની વાટ જોવા કરું છું. એક વાર પણ તમે મારી સાથે બોલો એવી ઇચ્છા મને હૃદયમાં થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હું તમારે શરણે આવ્યો છું અને તેથી કરીને રાતદહાડો તમારું ચિંતન કરવું એ સાધન હું કરી રહ્યો છું.

૧૬૭૩-મને મારા સ્વામીની ચરણસેવા કરવાનો અધિકાર મળી ગયો એનેજ મેં સર્વસ્વ લાભ માની લીધો છે; આથી કરીને હવે હું વિષયોના લણી પાછું ભાળીને જોતો પણ નથી. ક્ષણે ક્ષણે હું કાળના ઉપર વિજય મેળવતો જાઉં છું. કોઈ પણ જાતના વિચારની કે તકની ગૂંચવણ મને હવે નડતી નથી અને સાંસારિક બાળતોની ફિકર-ચિન્તા મારા હૃદયને હવે સ્પર્શ કરી શકતી નથી. મારા હૃદયની અંદર જે અશુભ ભાવનાઓ હતી તે પણ બધી દૂર થઈ ગઈ છે. આગ પડો સાંસારિક વિષયોની તૃષ્ણાના ઉપર! કારણકે આગળ જતાં આવો અવકાશ મળશે કે નહિ તે કોણ જાણી બેઠું છે? તુકારામ કહે છે કે પારમાર્થિક લાભને મેં મારે છેડે ગાંઠ વાળીને ગાંધી લીધો છે, એટલે હવે મારે કોઈ પણ જાતની ગૂંચવણ રહીજ નથી.

• ૧૬૭૪-હે દેવ! મારે મોઢેથી હું તારું નામસ્મરણ કરી શકું અને તારા ગુણતું કીર્તન કરી શકું એટલો મારા મનમાં એ જો વિષયોના પ્રતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી દે; બીજું મારી આંખો ઠરે ત્યાંસુધી તારું રૂપ નિહાળ્યા કરવાનું મને સુખ આપવા દે; વળી હે દેવ! તારી કીર્તિ હું મારા ધન ભરાતાં સુધી સાંભળું એટલી મને વિશ્વાન્તિ આપજે. તારા રંગમાં રંગાઈ જઈને હું.

સંસારના પ્રતિ ઉદાસીન થઈ 'નક' અને તારા ગુણ ગાતાં ગાતાં તાળીઓ વગાડીને નૃત્ય કરું એટલું બળ તું મારા હાથપગમાં મૂકજે. તુકારામ કહે છે કે મારા દેહભાવને હું તારા સિવાય બીજા કોઈ વિષયમાં પરોણું એવું તારે થવા દેવુંજ નહિ.

૧૬૭૫-ઓ દેવ ! મારા માતાપિતાને ઠેકાણે તું છે, મારી સંપત્તિ પણ તું છે અને મારું ગોત્ર પણ તુંજ છે. મારું હિત કરનાર જો આ સંસારમાં કોઈ હોય તો તે પણ તારા સિવાય બીજું કોઈજ નથી. હે દેવ ! મારો દેવ પણ તું અને મારો જીવભાવ પણ તુંજ છે. મારા આચાર અને તેને લગતા મારા વિચાર પણ તુંજ હોવાથી મારા યોગદ્વેશનો ભાર તુંજ વહન કરે છે. મને મન, વાણી અને કર્મ વડે એકલો તુંજ માન્ય છે એવું હું તારાજ સમ આપને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે મેં મારો બધો જીવભાવ તને અર્પણ કરી દીધો છે, એટલા માટે હવે એ બાબત તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે.

૧૬૭૬-હે દેવ ! તને હું મારી હકીકત વારંવાર કહ્યા કરું છું, તેનું કારણ એ છે કે મારો ભાવ કેવો છે તે તું સાંભળીને સમજી શકે. આ નરદેહના આયુષ્ય પૈકી જેટલા દહાડા વ્યર્થ જશે તે ફરીથી સંપડનાર નથી અને આગળ ઉપર આવનારા દિવસોની આશા રાખીને બેસી રહેવા હું ઇચ્છતો નથી. વારંવાર મને સારા-નરસા ગુણોના ધક્કા લાગ્યા કરે છે, તેથી કરીને મારા ચિત્તને ઘણો ક્ષોભ થાય છે. તારો મને કોઈ જાતનો આધાર દેખાતો નથી; એમ થવાથી મારા જીવને ખીરજ રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જો તું આ સકળ બ્રહ્માંડનો આત્મા છે, તો પછી અમારે તારા કાલાવાલા કરવાની શી જરૂર છે ?

૧૬૭૭-હે દેવ ! તારા ઘરમાં મોક્ષ અને બીજું બધું જે

કાંઈ હોય તે ભલે રહ્યું; મારે એ બધી જન્મજને શા માટે વહોરી લેવી જોઈએ? કારણકે તારી પ્રાપ્તિની આવી તો તારું નામ છે અને તેના વડે અમારું હિત સધાશે, આ બે વાતો હું જરાબર સમજી ગયો છું. આ સિવાય બીજી-ત્રીજી વાતોમાં માથું મારવું એટલે આયુધ્યનો તેટલો વખત એજે ગુમાવવો. એમ કયાંથી આપણા રોજનાં કામકાજમાં અડચણ આવે છે. હું તો તારા ચરણનો ભરોંસો રાખીને બેઠો છું. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતનો વિચાર હું મારા મનમાં આવવા દેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને કીર્તન સાંભળવાનું ખૂબ ગાંડપણ લાગ્યું છે, એમ જાણીને અમે જરા પણ વિસામો ન લેતાં કીર્તનજ કયાં કરીએ છીએ, કે જેથી કરીને એ કીર્તન સાંભળવાની લાલચે તું અમારી પાસે દોડી આવે.

૧૬૭૮-હે દેવ ! અમને-વિધ્વજના સેવકોને પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે રોગ ઉત્પન્ન થાય અને તેની પીડા અમારે વેઠવી પડે એ ઘણીજ લજવાઈ મરવા જેવી વાત છે. તે વિષે તમને મારે કહેવુંજ કેમ પડે છે? બે કાળ મને ગળી જશે તો મેં અગાઉ જે કહેવું તે વ્યથા જશે. તુકારામ કહે છે કે અમને-તારા સેવકોને ગર્ભ-વાસનાં દુઃખ ભોગવવાં પડશે તે તને સારું લાગશે કે?

૧૬૭૯-હે મનુષ્યો ! તમે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ કરો અને ભાવપૂર્વક હરિનામનાં ગીત ગાઓ. તમારે બે દેવની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો આ એક સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે. બીજાના શુણ્ઢોષની વાતો તમારે કાને સાંભળવીજ નહિ અને તેના સંબંધી વિચાર મનમાં પણ આવવા દેવા નહિ. સંતોના ચરણમાં લીન થઈને તેમના ઉપર તમારું મસ્તક મૂકી દેજો. જેના વડે ચિત્તનું સમાધાન થાય એવાજ બોલ મોઢેથી બોલવા અને તેવું ન બની.

શકે તો મૌન ધારણ કરવું. તુકારામ કહે છે કે જાની શકે તો લોકોના ઉપર ખુબજ ઉપકાર કરવા, તેટલા ન જાને તો થોડાં પણ કરવા ખરા.

૧૬૮૦-કોઈ આપણને માઠાં વચન કહે તેનો ઘા આપણા શરીરને નથી લાગતો, પણ વજ્રઘાતની માફક આપણાં મર્મ-સ્થળના ઉપર તેનો જખમ થાય છે. તે ઘા સહન થઈ શકતો નથી તેનું કારણ શું હશે એ એક પ્રશ્ન છે. દેહ અને તેને લગળાવું જ જ્યારે આપણે દેવને સમર્પિત કરી દીધું છે, ત્યારે ઉપરનો પ્રશ્ન સંભવતો નથી. નઠારાં વેણ બોલનારનાં મોઢાં કાંઈ તેમની તીખાશ લાગતી નથી અને સાંભળનારના પેટમાં પણ તેથી અણધાર્યું થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જો આપણે અહંકારનેજ ચમૂળો નષ્ટ કરી નાખીએ તો પછી આપણાં હૃદયમાં નારાયણનોજ વાસો થઈ જાય.

૧૬૮૧-હવે મારે મારા મનની અંદર કપટનો પ્રવેશ થવા દેવો નથી, પણ તેમ કરતાં જો થાય તો મારે માફકુંઃખ રહવું કેની પાસે જઈને ? જેની પાસે ખરું માપ હશે તેને કોઈ દહાડો ખોટ જવાની નથી. અથથી તે ઇતિ સુધી નારાયણ મધુરજ છે. જે સાચો અને શુદ્ધ હશે તેના ઉપર અપવિત્રતાની છાયા પણ પડવાની નથી. ખરાપણા વડે ખરાપણાનોજ સંચય થયા કરે છે. હું વિચાર કરીને જે રસ્તો મને સરળ લાગે તે રસ્તે વળું છું. આ જાણતમાં મને મારી બુદ્ધિની મદદ મળે છે. એ બુદ્ધિની આગળ જળ તો કશા હિસાબમાં નથી. કોળિયા ભરી ભરીને જે કાંઈ જાઈએ તે પછી જવું જોઈએ અને જે જોરાક પચી જાય છે તેનેજ વારેવારે ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! મારાં આ વચનોની વચ્ચે કશો મેળ ખાતો

નથી, તેમને તું એળખાતાં કરી દે; કારણકે તું મારી માતા છે.

૧૬૮૨-મારામાં સ્ફુર્તિરૂપી ઝરો પહોલેથીજ હોતો; તેની મદદથી હું શબ્દોરૂપી રત્નોને ગૂંથીને તેમની માળાઓ તૈયાર કરું છું. મને શબ્દોના અનેક અર્થોનો અનુભવ છે. જેમનું મન પરિપક્વ થયું હશે તેઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે. તુકારામ કહે છે કે મને અનંત લગવાને જે કવિતાની પ્રેરણા કરી છે તે કાંઈ કાળે ખૂટે નહિ એવી છે.

૧૬૮૩-સહજ ભાવે ચનારી આજગતની લીલાનો હું સાક્ષી છું. વાણીથી હું તેનો ત્યાગ કરું એ જાણી શકે એવું નથી; એટલા માટે મારી વાણી નિઃશબ્દ તત્ત્વનું આરંભથી માંડીને નિરૂપણ કરે છે; તેથી કરીને તે કાંઈ પણ વખતે મોહના બંધનમાં પડનાર નથી. સૂર્ય પોતાના પ્રકાશ વડે અંધકાર દૂર કરે છે અને તેમ કરીને તે સૌ મનુષ્યોને પોતપોતાના વ્યવહારમાં પ્રેરે છે અને છતાં તે પોતે જાણ્યા વ્યવહારથી અલિપ્ત રહે છે. તુકારામ કહે છે કે મારી આગ્રહીવૃત્તિનો એવો અંત આવી ગયો છે કે તે ફરીથી મોહું જતાવનારી નથી.

૧૬૮૪-તે અનંત પ્રભુએ મને પોતાના ચક્કરમાં ગૂંચવી રાખ્યો છે, તેથી કરીને તે મારે મોઢથી જે કાંઈ બોલાવે છે તે પોતાના કાર્ય પૂરતું બોલાવે છે. મારો છેડો તેણે પકડી લીધો છે; તેને હું જે ચુંતાણું છું, પણ તે છોડતો નથી. તેના ચક્કરમાં મારો જીવ ગૂંચવાઈ ગયો છે. આથી કરીને તમને જે કાંઈ કહેવાતું હશે તેમાં કાંઈ અડચણ આવે એવો સંભવ હું દેખતો નથી. એનું કારણ એ છે કે દેવ મારા શરીરની સાથે વીંટાઈ વળ્યા છે, એટલે તે મારી સાથે ને સાથેજ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારી પણ મારા જેવીજ સ્થિતિ છે, પણ તેનો અનુભવ તમને હવે પછી થશે.

૧૬૮૫-તમારી એવી અવસ્થા થઇ જાય ત્યાંસુધી તમે જેવા અત્યારે મારાથી વેગળા છો તેવા ને તેવા વેગળાજ રહેજો; કારણકે મારી સાથે ગોપાળ વળગી ગયેલા છે અને તમારે મારા ઉપર આળ આવવા દેવું ન જોઈએ, પણ તમારી સામે વિકરાળ કાળ જિલો છે તેનાથી હાલ તો તમે તમારો ગચ્ચાવ કરી લો એટલું ઘણું છે. તુકારામ કહે છે કે તમે જો મારા જેવા ગાંડા થઇ જશો તો લોકોમાં તમારી નિંદા થશે.

૧૬૮૬-સતી સ્ત્રીનો પાઠ ભજવવા જતાં પરિણામે ઘણી સુસીળત વેઠવી પડે છે, કારણકે તેમ કરવાને માટે જીવવાની તૃષ્ણાનું તો મૂળ જિખડી જલુ જોઈશે. ઉચ્ચપદ અને કીર્તિ પણ એજ રીતે આવી મળે છે. આવી સ્થિતિ ન થાય અને ફક્ત ઉપર છલ્લોજ ભાવ હોય તો તેથી કીર્તિ મળનાર નથી. યુદ્ધની ગાળતો-નું જેમને જ્ઞાન હોય અને જેમનામાં શૌર્ય હોય તેમણેજ યુદ્ધની વાતો કરવી અને તેવાના મોઢામાંજ તે શોભે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી સ્થિતિ થતાં સુધી ધૈર્ય ધારણ કરીને રહેવું જોઈએ.

૧૬૮૭-દેવ પોતાના સ્વયંપ્રકાશ દ્વારા આખા વિશ્વમાં આડા ને જિભા ચારે દિશાએ ઉપર અને નીચે વ્યાપી રહેલા છે. દેવ પોતે એકવિધ નથી, પણ જ્યારે આપણામાં શુદ્ધ ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે એકવિધ બની જાય છે. એવું ન કરતાં લેદાલેદની ભાજગડમાં બધો વખત બંધાઈ રહેવાથી એવી ભાજગડાનો કહી અંત આવશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રાપચિક વ્યવહારની ગાળતો ઉપર જે જે તૃષ્ણા અને આસક્તિઓ હશે તે બધીને નિમૂળ કરવી પડશે.

૧૬૮૮-વૈષ્ણવ લોકો તેમનાં કપાળ ઉપર આગમાં તપાવેલી છાપના ડામ તો દેવડાવે છે, પણ જો તેમનાં મન પરિપક્વ

થયાં ન હોય તો એ તિલક-છાપાં વડે એક રીતે વૈષ્ણવનો વેશ
ધારણ કરવા ઉપરાંત બીજું કશું વિશેષ પરિણામ આવતું નથી.
વૈષ્ણવત્વનું મુખ્ય લક્ષણ મનની પરિપક્વ દશા છે; તેનીજ જ્યાં
મુધી ઊણપ હોય ત્યાંમુધી વૈષ્ણવ થઈ શકાતું નથી. વૈષ્ણવે તો
આખા જગતને વિષ્ણુમય માનવું જોઈશે. એ તો વૈષ્ણવ માત્રનો
વિશેષ ધર્મ છે. એ ખરેખરી જરૂરની ગાળત તો પોતાને વૈષ્ણવ
કહેવડાવનારાઓ જાણતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જે જે કામ
કરવાથી ભારે ભારે પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તે કામ ન કરતાં હું
સત્યના માપ વડે માફ જીવન માપતો જાઉં છું એનો અર્થ એ છે કે
હું વૈષ્ણવોના મુખ્ય ધર્મને જાણું છું અને તે પ્રમાણે વર્તન કરું છું.

૧૬૮૯-હું ભક્તિનો વાસ્તવિક અનુભવ લેતો થાઉં અને
મારા સ્વામી (દેવ) મને મોટાઈ આપે એવી મારી ઇચ્છા છે.
ભક્તિનો એક વાર ખરેખરો અનુભવ થઈ ગયા પછી તેમાં ઘટાડો
થતો નથી અને તેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ પણ થઈ શકતો નથી.
એક વાર હૃદયની અંદર ભક્તિનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયા પછી
તે ત્યાંથી કદી પાછી ફરતી નથી. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય
નહિ એવો કોઈ માણસ મોઢા મોઢાની વાતો કરે તેના ઉપર કોને
વિશ્વાસ એસે? જે ઘડીએ સ્વામી માયા ઉપર હાથ મૂકે તે ઘડીએ
સ્વામીના સાચા ભક્ત થયા કહેવાઈએ. તુકારામ કહે છે કે હું
આગળથી ઉતાવળ કરું એવો છું નહિ. જે ઘડીએ મને પ્રભુના
ચરણનો લાલ થશે તે ઘડીએ હું શુદ્ધ થયો છું એમ માનીશ.

૧૬૯૦-હું મારા આત્મભાવ વડે સર્વાન્તર્યામી છું; મારી
આવી રિયતિમાથી મને કોણ હઠાવી શકે એવો છે? પણ મારા
મનને ભક્તિ તરફ રુચિ છે તેથી કરીને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાની
મને ઉત્કંઠા જાગી છે. એ અવસ્થાને પાકી કરવાને માટે અર્થાત્

૧૬૮૫-તમારી એવી અવસ્થા થઇ જાય ત્યાંસુધી તમે જેવા અત્યારે મારાથી વેગળા છો તેવા ને તેવા વેગળાજ રહેજો; કારણકે મારી સાથે ગોપાળ વળગી ગયેલા છે અને તમારે મારા ઉપર આળ આવવા દેવું ન જોઈએ; પણ તમારી સામે વિકરાળ કાળ ઊભો છે તેનાથી હાલ તો તમે તમારો બચાવ કરી લો એટલું ઘણું છે. તુકારામ કહે છે કે તમે જો મારા જેવા ગાંડા થઇ જશો તો લોકોમાં તમારી નિંદા થશે.

૧૬૮૬-સતી સ્ત્રીનો પાઠ ભજવવા જતાં પરિણામે ઘણી સુસીળત વેઠવી પડે છે; કારણકે તેમ કરવાને માટે જીવવાની તૃષ્ણાનું તો મૂળ ઊખડી જવું જોઈશે. ઉચ્ચપદ અને કીર્તિ પણ એજ રીતે આવી મળે છે. આવી સ્થિતિ ન થાય અને ફક્ત ઉપર-છલ્લોજ ભાવ હોય તો તેથી કીર્તિ મળતાર નથી. યુદ્ધની ળાળતોનું જેમને જ્ઞાન હોય અને જેમનામાં શૌર્ય હોય તેમજેજ યુદ્ધની વાતો કરવી અને તેવાના મોઢામાંજ તે શોભે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી સ્થિતિ થતાં સુધી ધૈર્ય ધારણ કરીને રહેવું જોઈએ.

૧૬૮૭-દેવ પોતાના સ્વયંપ્રકાશ દ્વારા આખા વિશ્વમાં આડા ને ઊભા ચારે દિશાએ ઉપર અને નીચે વ્યાપી રહેલા છે. દેવ પોતે એકવિધ નથી, પણ જ્યારે આપણામાં શુદ્ધ ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે એકવિધ બની જાય છે. એવું ન કરતાં ભેદાભેદની ભાંજગડમાં બધો વખત બાંધાઈ રહેવાથી એવી ભાંજગડાનો કદી અંત આવશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રાપ્તિયુક્ત વ્યવહારની ળાળતો ઉપર જે જે તૃષ્ણા અને આસક્તિઓ હશે તે બધીને નિમૂંળ કરવી પડશે.

૧૬૮૮-વૈષ્ણવ લોકો તેમનાં કપાળ ઉપર આગમાં તપાવેલી છાપના ડામ તો દેવડાવે છે, પણ જો તેમનાં મન પરિપક્વ

થયાં ન હોય તો એ તિલક-છાપાં વડે એક રીતે વૈષ્ણવનો વેશ ધારણ કરવા ઉપરાંત ખીણું કશું વિશેષ પરિણામ આવતું નથી. વૈષ્ણવત્વનું મુખ્ય લક્ષણ મનની પરિપક્વ દશા છે; તેનીજ જ્યાં મુધી ઊણપ હોય ત્યાંમુધી વૈષ્ણવ થઈ શકાતું નથી. વૈષ્ણવે તો આખા જગતને વિષ્ણુમય માનવું જોઈશે. એ તો વૈષ્ણવ માત્રનો વિશેષ ધર્મ છે. એ ખરેખરી જરૂરની જાણત તો પોતાને વૈષ્ણવ કહેવડાવનારાઓ જાણતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જે જે કામ કરવાથી ભારે ભારે પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તે કામ ન કરતાં હું સત્યના માપ વડે માફ જીવન માપતો જાઉં છું એનો અર્થ એ છે કે હું વૈષ્ણવોના મુખ્ય ધર્મને જાણું છું અને તે પ્રમાણે વર્તન કરું છું.

૧૬૮૯-હું ભક્તિનો વાસ્તવિક અનુભવ લેતો થાઉં અને મારા સ્વામી (દેવ) મને મોટાઈ આપે એવી મારી ઇચ્છા છે. ભક્તિનો એક વાર ખરેખરો અનુભવ થઈ ગયા પછી તેમાં ઘટાડો થતો નથી અને તેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ પણ થઈ શકતો નથી. એક વાર હૃદયની અંદર ભક્તિનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયા પછી તે ત્યાંથી કદી પાછી ફરતી નથી. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય નહિ એવો કેાઈ માણસ મોઢા મોઢાની વાતો કરે તેના ઉપર કેાને વિશ્વાસ એસે ? જે ઘડીએ સ્વામી માથા ઉપર હાથ મૂકે તે ઘડીએ સ્વામીના સાચા લક્ષ્ણ થયા કહેવાઈએ. તુકારામ કહે છે કે હું આગળથી ઉતાવળ કરું એવો છું નહિ. જે ઘડીએ મને પ્રભુના ચંરણનો લાભ થશે તે ઘડીએ હું શુદ્ધ થયો છું એમ માનીશ.

૧૬૯૦-હું મારા આત્મભાવ વડે સર્વાન્તર્યામી છું; મારી આવી રિયતિમાંથી મને કેાણ હઠાવી શકે એવો છે ? પણ મારા મનને ભક્તિ તરફ રુચિ છે તેથી કરીને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાની મને ઉત્કંઠા જાગી છે. એ અવસ્થાને પાકી કરવાને માટે અર્થાત્

તેને પોતાના જીવનમાં પરિણીત કરવાને માટે મારે અનેક જન્મ ધારણ કરવા પડશે તો હું કરીશ. તુકારામ કહે છે કે હું સેવા કરીને દેવને મારા ઋણી બનાવીશ.

૧૬૯૧-કાગડો ગમે તેટલાં રૂપ બદલે, ટાપટીપ કરે પણ તેથી તે કાંઈ હુંસ બની જવાનો હતો ? એટલા માટે હું કહું છું કે ઓ પાખંડી મઠાધીશો ! તમે તમારા મઠ ઉપરથી હાથ ઉઠાવો-હાથ ઉઠાવો. સર્વશ્રેષ્ઠ જે એક પાંડુરંગ છે તેની સાથે તમારો સંબંધ જોડો. નકટી બાઈડી નાકમાં વાળી ઘાલીને ફરે તો તેની શોભા નહિ વધે, પણ બિલટી લોકોમાં તેની મફકરી થશે. તુકારામ કહે છે કે તમે અહીં જરા પણ ધમંડ કે દંભ કરશો નહિ, એવો (ઈશ્વરનો) હુકમ હું દાંડી બજાવીને બાહરે કડું છું.

૧૬૯૨-હોલાનાં ગરબાં બાજપક્ષીના ઉપર ચઢ-ઊતર કરવા જાય, એ તો તેમને માટે કોઈ ગઢના ઉપર ચઢવા-ઊતરવા જેવું કઠિન છે. આપણાં અંતઃકરણની અંદર જે જૂઠો દેહભાવ રહેલો છે અને જે આત્મસ્વરૂપને દેહની સીમાની અંદર મર્યાદિત કરી દે છે તથા જેના દ્વારા હું મોટો છું, નાનો છું એવા પ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તેને મેં આજીવી લીધો છે. અનાજની ગુણની અંદર પેદા થયેલી ઇયળને મન તે ગુણજ નાણે એક પ્રક્ષાંડ હોય એવું લાગે છે. રસ્તા ઉપર બેસીને ચણા-મમરા વેચી ખાનારાને કોઈ પૂછે કે અધ્યા ! તું કોણ છે ? ત્યારે તે કહે કે હું તો રાજા છું, તેના જેવી આ વાત પણ વ્યર્થ છે. થોડા પાણીમાં રહેનારાં અને કાદવ ખાઈને જીવનારાં દેડકાંને સમુદ્રની કલ્પના શી રીતે આવવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે દેહભાવ એટલે હું આ દેહ છું એવા ભાવનું પણ એ દેડકાંના જેવુંજ સમજવું. આ વાતની અંદર શું રહસ્ય છે તે જોઈ લેજો.

૧૬૯૩-હે ગરુડધ્વજ ! અમ-ગરીબોની લીડ લાંગવાને સાડ તું વહેલો વહેલો દોડ્યો આવ, દોડ્યો આવ. હું અત્યંત આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો છું અને એટલા માટે હું તારી વાટ જોઈ રહ્યો છું. મારી વહારે કોઈ આવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે હું એટલો ગધા અધીર થયો છું કે માફ લક્ષ તેના રસ્તા ઉપર જ ચોટી ગયું છે. તારા જેવો મદદગાર મારે હોવા છતાં, મારે આટલા ગધા આકુળ-વ્યાકુળ થવું પડે છે ! તું મારી પાસે દોડી આવતાં તો કદી વાર લગાડતો ન હતો ત્યારે આજે તું શા માટે વિલંબ કરે છે ? તુકારામ કહે છે કે તું તારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે ન ચાલતાં મને મળવા સાડ ઘણીજ ત્વરાથી દોડી આવ.

૧૬૯૪-હે પાંડુરંગ ! મારી માતા ! તું મારી ગંગા છે. તારા પ્રેમરૂપી દ્વધનો પાનો તું છોડ અને મને તેનું પાન કરવા દે. હે પાંડુરંગ ! તું તારું શરીર મારા શરીરની સાથે વળગાડી દે અને એવી સ્થિતિમાં તું મને સ્તનપાન કરાવ. મને તારા પ્રેમનું દ્વધ પેટ ભરીને ધવડાવ અને મારી ભૂખ મટાડી દે. તુકારામ કહે છે કે તારા પ્રેમરૂપી પાનાનું સેવન કરવાને માટે મનમાંથી નકારી ભાવનાઓ વેગળી ફગાવી દઈને હું તારી પાસે દોડી આવીશ.

૧૬૯૫-હે પાંડુરંગ ! જ્યારે હાથીને મગરે પકડી લીધાથી તે ખૂબ પીડાવા લાગ્યો અને એવા સંકટને વળતે તેનાં આમ-જનોએ પણ તેને ત્યજી દીધો, ત્યારે છેવટે તેણે તારું સ્મરણ 'કયું'. હે દીનાનાથ ! તારા ભક્તોના ઉપર તારો એટલો અપાર પ્રેમ છે કે તે તારા ગરુડવાહનને પણ પડતું મૂક્યું અને તું પોતેજ અતિ ત્વરાથી તે હાથીની મદદે દોડી ગયો. ગાય જેમ પોતાના વાછરડાની પાસે દોડી જાય, તેમ તું પણ તે હાથીની વહારે અતિ વેગથી દોડી ગયો અને તેને સંકટમાંથી મુક્ત કરી દીધો. તુકારામ

કહે છે કે જે વખતે જે ભક્તના ઉપર સંકટ આવી પડે તે વખતે તેનું નિવારણ કરીને ભક્તનું રક્ષણ કરવું એ તો તારૂં બિરુદજ છે.

૧૬૯૬-હો મનુષ્યો! જેના વડે ચારે વેદની રચના થઈ છે તે શ્રી હરિનું નામ તમે કંઠમાં ધારણ કરજો એ સિવાય બીજું-ત્રીજું સાધન તમારે કરવું જ નહિ. જો બીજાં સાધનોમાં માથું મારશો તો તમારી તેટલી મહેનત ખરબચડી જશે. અઠારે પુરાણમાં એક નામના સિવાય બીજી કોઈ વાતની ચર્ચા કરી નથી. અર્જુનને જેણે ગીતાનો ઉપદેશ કરેલો તેજ આપણી જનેતા પંદરપુરમાં આવીને ઘંટના ઉપર બેસી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે સારભૂત જે હરિનું નામ છે તેને તમે વાણી વડે લેતા થઈ જાઓ.

૧૬૯૭-કદી સારી અને કદી નહારી બાળતો તરફ દૃષ્ટિ કરનાર માણસ દેવથી દૂર નીકળી જાય છે, એમ સમજીને આપણે આપણા મનને શુદ્ધિદોષના ભણી જવા દેવું નહિ; અને એ બાળત ખાસ કાળજી રાખવી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારના જન પ્રસિદ્ધ છે; પણ સૌ જનોમાં એક જ નાદંનજ સાચા છે. તુકારામ કહે છે કે આ બાળતમાં મુખ્યત્વે કરીને ધૈર્યની જરૂર છે. તે સિવાય તો સારા થવાયજ શી રીતે?

૧૬૯૮-હરિનામનું સંકીર્તન કરવું એ સહેલામાં સહેલું સાધન છે; તેમ કરવાથી પૂર્વ જન્મોનાં અનેક પાપ બળી જાય છે. એક નામસ્મરણને બાદ કરીને બીજું કોઈ પણ સાધન કરવાની તમારે ખટપટ કરવી નહિ, તેમ ઘર છોડીને વનમાં પણ જવું નહિ. નામસ્મરણ કરશો એટલે નારાયણજ ચાહ્યા ચાહ્યા તમારે ઘર આવીને બેસા રહેશે. એક જગ્યાએ બેસીને, ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ખૂણ પ્રેમપૂર્વક તમારે અનંતની ઉપાસના કરવા માંડવી. ‘રામકૃષ્ણ, વિઠ્ઠલ, કેશવ’ એવા નામમંત્રનો તમારે આઠે

પ્રહર જપ કરતા નહેવું. આ મિવાયં બીજી કોઈ સાધન છે? એના જવાબમાં હું વિઠોળાના મમ ખાઈને કહું છું કે નથી હું એમ પણ કહું છું કે બીજાં સાધનો કદાચ હોય તો પણ નામસ્મરણથી દેવની પ્રાપ્તિ જેટલી જલદી થાય છે તેટલી બીજા કોઈ પણ સાધનથી થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે આજ એક સાધન બધા સાધનોમા મૌથી વધારે મુલ્ય છે, એટલા માટે જેઓ શાણા હશે તેઓ એ સાધન વડેજ પોતાના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી લેશે.

૧૬૯૯-પરમ ભાવિક ભક્તની તમામ ઇચ્છાઓ દેવ પોતે બતાવે પૂર્ણ કરે છે, આ બાબત કોઈને પુરાવા ભેઝતા હોય તો હું કહું તે સાબળો. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ઘેર ભગવાને પોતે એકા પતરાળા ઉપાડ્યા બીલડીના એકા બેર ભગવાને ખાધા દેવને એવું કરવું ઘણું જ ગમે છે. શુ દેવના ઘરમા અન્નની ખોટ પડી ગઈ હતી કે તેમણે દ્રૌપદીની પાસે બાજીનું એક પાટું માગી લીધું? અનંત ભગવાને અર્જુનના રથના ઘોડાને પણ નવડાવ્યા અને તેના માથા ઉપરના અનેક પ્રકારના સંકટનું નિવારણ કર્યું તુકારામ કહે છે કે આવા ભાવિક લોકકવાયા ભક્તો દેવને ઘણું વહાલા લાગે છે. જેમનામા જ્ઞાનનું અભિમાન હોય તેમને કાળા મોઢાના બાણવા.

૧૭૦૦-૫ ઠરપુરમા ઇંટના ઉપર બિલેલું પાંડુરગતુ જે શામળું સ્વરૂપ છે, તે ભક્તોના ચિત્તને હરણ કરે એવું છે એ રૂપને આખો વડે ફરી ફરીને કેટલીય વાર જોયા કરીએ તો પણ આખોને તૃપ્તિ થતી નથી એ સ્વરૂપનો સમાગમ કરવાને માટે મારૂ મન રાત્રિ-દિવસ જૂથાં કરે છે એ શ્રીમુખને આજ વડે નીરખવાનું નથી મળતું ત્યારે તો જાણે શરીરમાથી પ્રાણ હમણાજ નીકળી જશે એવું થાય છે તુકારામ કહે છે કે નદનો કુમાર જે ગરુડધ્વજ છે તેણે મારા મનને મોહિત કર્યું છે.

૧૭૦૧-પોતાનાજ સામર્થ્ય વડે માયાજાળને તોડીને મુક્ત થઈ જવા જેટલી શક્તિ કેાની પાસે છે? બહુ થાય તો કેાઈ સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરબારનો ત્યાગ કરે, પણ તેથી શું વળ્યું? જીલ અને મન એ બેનો નિશ્ચય તો કદી થવાનોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે કેટલાક મોઢેથી એવું કહે છે કે અમે મુક્ત થઈ ગયા છીએ, પણ ખરું જોતાં તેઓ દુઃખ વડે ગંધાઈ ગયેલાજ છે.

૧૭૦૨-પોતાને બારણે આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ દાન ન દેતાં તેને “જાઓ, જાઓ, ચાલતા થાઓ” એવું કહેવાથી પોતાના સર્વનો નાશ થાય છે. ચાચકેના નિભાવનો બોલો પોતાના માથા ઉપર લઈને લોકોની આગળ તારી જાતને કર્મહીનમાં શા માટે ગણાવી લે છે? ચાચક અજ્ઞની ચાચના કરતો બહાર જિલો હોય તેને બહારનો બહાર જિલો રહેવા દઈને તમે પોતે ઘરમાં જઈને એકલા એકલા ખાવા બેસો છો. ત્યારે તે લોજનમાં તમને કશે સ્વાદ પડે છે ખરો કે? તુકારામ કહે છે કેહું તો તમામ ચાચકેને મન માગ્યું દાન દેવાને તૈયાર જિલો છું એવી ધ્વજ તમે તમારા ઘરના ઉપર ચઢાવી દીધેલી અને હવે તમે ઉપર કહ્યું તેવું કરો છો ત્યારે તમારી ઉદારતાનું શું થયું?

૧૭૦૩-જ્યાં લક્ષ્મીનો વાસો હોય અને જ્યાં ગંગાની પધરામણી થઈ હોય ત્યાંથી પાપનો નાશ થઈ જાય છે. હેન્દેવ! તમારા ચરણકમળ ઘણા નાવ્યુક છે. ત્યાં આગળ મારા મન-રૂપી ભમરો સ્થિર થઈ ગયો છે. સંતો પણ ત્યાંજ લીન થઈને આનંદમગ્ન દશામાં અવસ્થિતિ કરે છે તુકારામ કહે છે કે તમારા ચરણની વક્ત્રાનો મહિમા વેદાદિશાસ્ત્રો ત્રણે લોકોમાં વખાણે છે.

૧૭૦૪-મારી આંખો તમારા રૂપની સાથે ચોંટી ગઈ છે અને તમારા ચરણની અંદર માડું મન સ્થિર થઈ ગયું છે. ઓ

વિકૃલા ! તને જોયાથી મારો દેહાત્મભાવ તો ક્યાંનો ક્યાં જતો રહ્યો અને મને મુખદુઃખનું જ્ઞાન પણ ન રહ્યું, ભૂખ-તરશની લાગણી પણ શમી ગઈ ! તુકારામ કહે છે કે તારું દર્શન થયું એટલે પ્રપંચનો ફરીથી ઉદય થવાનો સંભવજ રહેતો નથી.

૧૬૦૫-છોકરું સમજણું થવા આવે એટલે તેની મા તેને પોતાનાથી દૂર રાખવા માંડે છે; એ પ્રમાણે હે પાંડુરંગ ! મારી કૃપાળુ માતા ! તું મને દૂર કરીશ મા. જે પાણીમાંથી મોતી ઉત્પન્ન થાય છે તે પાણીની સાથે મોતીનો ફરીથી સમાગમ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે દહીંને વલોવીને છાશ અને માખણ એક વાર જ્યાં જુદાં પાક્યાં એટલે પછી તેમનો મેળ થઈ શકતોજ નથી.

૧૬૦૬-હે નારાયણ ! તને છોડીને હું બીજા કોને શરણે જઈ ? કારણકે ત્રણે લોકમાં મને તારા સમાન કોઈ દેખાતોજ નથી. બધાં પુરાણો હું ઉધલાવી ગયો અને બધાં શાસ્ત્રો પણ હું જોઈ વળ્યો. તુકારામ કહે છે કે એ બધું કરી ચૂક્યા પછી આખરે હું તો તારા ચરણની સાથેજ વળગી પડ્યો છું.

૧૬૦૭-હું આખા જગતને બ્રહ્મ રૂપ દેખું એવું મારું સદ્બાગ્ય કોઈ દહાડો થશે ખરું ? એક વાર એવા સદ્બાગ્યનો ઉદય થયા પછી જે આનંદ મળે છે તે એવો અનંત અને અપાર છે કે તે વડે તો મહાસાગર પણ ઊભરાઈ જાય. એક વાર કામ-ક્રોધાદિ વિકારોથી હૃદય વિમુક્ત થઈ ગયું એટલે તેમાં શાંતિ, દયા, ક્ષમા ઇત્યાદિ ગુણોનું મૂર્તિમંત પ્રતિબિંબ ઝળકવા લાગે છે. જવલંત અગ્નિની જ્વાલાની માફક વિવેક અને વૈરાગ્યનું તેજ પ્રકટી નીકળે છે. શુદ્ધ ભાવયુક્ત શ્રવણ, કીર્તનાદિ નવધા બક્ષિત જ સર્વ અલંકારોમાં શ્રેષ્ઠ અલંકાર છે. તુકારામ કહે છે

કે હે નારાયણ ! આવું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છાને તારા સિવાય બીજે કોણ પૂર્ણ કરવાનો હતો ?

૧૭૦૮-મોટા પહાડ જેવડા તપ શા માટે કરવા જોઈએ અને અપાર કષ્ટ આપનારી બીજી સાધનાઓ પણ શા માટે કરવી જોઈએ ? અનેક દેશ-વિદેશમાં પણ શા માટે અથડાઈ મરવું જોઈએ ? દેશદેશાતરમાં આવેલા તીર્થો, આગળ ઉપર થવાના લાભની આશા બધાવે છે બીજા દેવ-દેવીઓના પૂજન કરવાની પણ શી જરૂર છે ? કારણકે તેમના દ્વારા ખરેખરી તૃપ્તિ થઈ જવાનો તો સંભવ છેજ નહિ વળી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ પણ શા માટે મહેનત કરવી જોઈએ ? કારણકે મુક્તિ તો સૌને પઠરપુરમાં મક્કામાં મળી જાય છે તુકારામ કહે છે કે તમે સર્વં હરિકીર્તનનો પ્રચાર કરવા માડો, તેમ કરવાથી તમારે જે જે ફળની ઇચ્છા હશે તે તમારે ઘેરજ આપ્યું આવશે

૧૭૦૯-૨ ત્રિદિવસ હરિના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારા વૈષ્ણવ મુનિ અને બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરવો જોઈએ જે સન્માન એવા સતોને યોગ્ય હોય તે આપણે ગ્રહણ ન કરતા તેમનેજ ગ્રહણ કરવા દેવું કોઈ મોટો રાજા હોય તોપણ શું થઈ ગયું ? આખરે તે પણ સંસારનો દાસ તો બરોજ ને ? રાજાએ પણ એવા વૈષ્ણવ સતોની સેવા કરવી જોઈએ, કારણકે એજ તેનો ધર્મ છે તુકારામ કહે છે કે મત અને બ્રાહ્મણ એ બેમાં બીજાઓને આશીર્વાદ દેવાનું સામર્થ્ય છે, એટલા માટે તેમને જે કોઈ સત્તાવશે તે નરકે જશે

૧૭૧૦-જેમના ચિત્તની અદર નિરતર દેવનોજ વાસ હોય તેમનીજ સંગતિમાં મને રહેવાનું થજે હે દેવ ! મારા મનને એજ ઘણું પ્રિય છે, એટલા માટે તું એ મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર મને હરિના લક્ષ્મીનો મેળાપ થાય અને તેમની સોળતમાં રહે

વાનું મળે અને તેમાં જરાય ગાળો પડે નહિ એટલું હું માગી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે સંતોની સંગતિમાં રહીને જીવવાનું મને ઘણું જ ગમે છે.

૧૭૧૧-હે વિકૃત ! મારો તમામ પરિશ્રમ, સંતાપ એ બધાંનો હવે છેડો આવી ગયો છે. હું તને કહું છું કે હું તારો દાસ છું; એમ ધારીને તો હું તારા ઉચ્છિદની આશા રાખીને બેઠો છું. જે ઘડીએ મેં તારું અનુસરણ કર્યું તે ઘડીથીજ મારા મનની તમામ વ્યાકુળતાઓ શમી ગઈ છે તુકારામ કહે છે કે મારું પેટ જાણે ભરાઈ ગયું હોય એવું લાગે છે.

૧૭૧૨-રાજાના સેવકોને નીચ-પામર લોકો સંતાપે એમાં કોનો દોષ છે, તે હે નારાયણ ! તું સમજી શકતો નથી ? પારસ-મણિને લોકો સ્પર્શ કરે એટલે લોકોમાં લોકોપણું રહેવું જ ન જોઈએ અને રહે તો તે પારસમણિ કેવો ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારું નામ હું નિરંતર મારા કંઠમાં ધારણ કરું અને તે છતાં હું કાળની ચુંગાલમાં સપડાઈ મરું એ બનેજ કેમ ?

૧૭૧૩-મારા પાંડુરંગના સિવાય બીજો કોઈ સુખદાયક હોય તો મને બતાવો. એ પાંડુરંગને છોડીને તમારે બીજો કોઈ દેકાણું જવું નહિ અને પંઢરપુરમાં આવીને પણ તમારે તીર્થ-મુંડન-ધ્યાદિ ક્રિયાઓ કરવી નહિ અને બીજાં કોઈ પણ સાધન-ભજન કરવાની ખટપટમાં પડવું નહિ. ફક્ત તમારે પંઢરપુર જવું, ચંદ્રબાગામાં સ્નાન કરવું અને હરિકીર્તનમાં સામેલ થવું. બસ, એટલું જ કરવાનું છે; તેમ કરવાથી તમારું ચિત્ત બધો વખત સમાહિત અવસ્થામાં રહેશે. તુકારામ કહે છે કે શ્રીહરિના ચિંતન-માં સમય વ્યતીત કરવાનો સુયોગ તો વૈકુંઠમાં પણ દુર્લભ છે. એનો ખાસ લાભ તો સંતોની સંગતિમાં રહેવાથી-અને તે

પણ પંઢરપુરમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭૧૪-કોઈ માણસ ખરેખરો અધિકાર રહિતજ હોય અને તે છતાં તેને બળબળરાઈથી ઉપદેશ કરવો, તે તો મદારી વાંદરા-ને નચાવે છે તેના જેવું થવા જાય. ધનધાન્ય અને રાજ્યની સાથે સંબંધ રાખતા જે જે શબ્દો છે, તેમનાથી લોકોના મનનું રંજન તો થાય છે પણ તે બધા પોકળ છે, વ્યર્થ છે. જે જમીન-ની અંદર કસજ ન હોય તેમાં મૂળ હોય તેજ વાવેતર કરવાનો શ્રમ ઉઠાવે. શ્રેષ્ઠાચાર કેને કહેવાય તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેને અનુભવની કસોટીએ ચઢાવવો જોઈએ અને જે હાનિકારક જણાય તેને કદી ગ્રહણ કરવોજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું તમને મેઘની ધારાની માફક સાર્વજનિક ઉપદેશ કયે જાઉં છું તે તમે સાંભળો. કોઈ ખાસ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને અથવા તેને એકલાને ઉપદેશ કરવાનો સંકેત કરીને ઉપદેશ આપવા બેસવું એ ઠગાઈ છે; એટલા માટે વરસાદની ધારા જેમ સર્વત્ર વરસે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જે કહેવાઈ જાય તેજ ઉત્તમ ઉપદેશ છે.

૧૭૧૫-કેટલાક પાખંડી ભક્તો અમુક દેવને મર્યાદાની અંદર બાંધીને જૂઠા જૂઠા જપ કરવા બેસી જાય છે એવા લોકો પોતપોતાની દેહબુદ્ધિમાં રચ્યાપચ્યા રહીને જે કાંઈ કરે છે તે બધુંજ પૂણું પરમાત્માનો ઉપહાસ કરવા સમાન છે. પરમાત્માનાં અસંખ્ય રૂપ છે અને તેની સાથે મર્યાદાયુક્ત હરિસ્વરૂપ પણ છે, એવી માન્યતા રાખનારાઓ પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિસારી મૂકે છે. દેવની અમુક પ્રકારની મર્યાદા બાંધીને આજ એક દેવનું સ્વ-રૂપ છે અને તે ઉપરાંત બીજે કોઈ ઠેકાણે દેવ નથી, એવો કેટલાક લોકો ઉપદેશ કરે છે અને તેઓ લોકોને કહે છે કે આ બાળત તમારા મનમાં જે કાંઈ શંકા હોય કે સંકોચ હોય તે મનમાંથી

કાઠી નાખો અને અમે કહીએ તે માની લો. આવું કરનારાઓ સત્ય પરમાત્માને છોડીને માયિક ભારનાં પોટલાં પોતાની ખાંધ ઉપર ચઢાવે છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપને જન્મમૃત્યુના દેરામાં ચૂંચવી મારે છે. પોકળ દેહબુદ્ધિના ખાલી કાચલાંને તેઓ ઝડપી લે છે અને તેમને પકડી રાખે છે. ગોદાવરીને તીરે ઊભો રહીને પાણી પીવા માટે અથવા સ્નાન કરવા માટે જે ખાટો ખોદવા બેસે તેની એટા મૂળાંઈ ભરેલીજ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર નિત્ય, પરિપૂર્ણ અને સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ છે, છતાં જેઓ પોતાની કલ્પનાના બળથી મર્યાદિત નામરૂપાત્મક દેવનાં સ્વરૂપ ઘડી કાઢે છે અને તે વિષે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપવાને સારૂ તેમના કાન કૂંકતા ફરે છે તેમનાં મોઢાં કાળાં થાને.

૧૭૧૬-ઉમરડાના ફળની અંદર પેદા થનારા જીવડાને મૃન, તે ફળ એજ એક બ્રહ્માંડ સમાન હોય છે; પણ ખરી રીતે જોવા જઈએ તો એક એક ઝાડના ઉપર પાર વિનાનાં ફળ લાગેલાં હોય છે. વળી એવાં ઝાડ પણ આવડી મોટી નવખંડયુક્ત પૃથ્વીના ઉપર અસંખ્ય ઊગ્યાં હોય છે. આવીજ રીતે જે આપણી આંખે બ્રહ્માંડ દેખાય છે તેવાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડો વિરાટના એક વાળના અગ્રભાગના ઉપર સમાઈ જાય છે. વળી વિરાટના શરીર ઉપર એવા વાળ પણ કેટલા હશે તેનો તો માનવીને ખ્યાલ પણ ન આવી શકે. એવાં ઠોઠ્યવધિ વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્માના અંગની અંદર અવસ્થિત છે. એવા પરમાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા 'બાળ-મુકુંદ' એવું નામ ધારણ કરીને પોતાને નંદના નાનકડા કુમાર તરીકે જોળખાવે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા શ્રીહરિની લીલા અતિ અગમ્ય છે, પણ આનંદસ્વરૂપ પરમબ્રહ્મની અંદર મેં મારી ઉપસ્થિતિ કરી લીધી ત્યારથી તે મને સમજાઈ ગઈ છે.

૧૭૧૭-બ્રહ્મજ્ઞાન એવું છે કે સમજ પડી જાય તો એક

દહાડામાંજ સમજાઈ જાય અને જ્યાં તે સમજાઈ ગયું એટલે તેજ ક્ષણે દેહાભિમાન યોગળી જાય. શુકદેવ જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠની આગળ અપ્સરાએ કરેલાં સંભાષણને લીધે શુકદેવને દેહાભિમાનનો સ્પર્શ થઈ ગયો હતો તે, વ્યાસદેવે પોતાની અંતર્દષ્ટિ વડે જોઈ લીધો; ત્યાર પછી તેમણે શુકદેવને સૂચના આપી કે તું જાય છે ત્યારે જતાં જતાં જનકની પણ મુલાકાત કરતો જાણે. તે ઉપરથી શુકદેવ જનકની પાસે ગયા અને જનકની આગળથી તેમણે બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કર્યું, એટલે તેમના દેહાભિમાનનું નિરસન થઈ ગયું. ત્યાર પછી શુકદેવે બ્રહ્મચિંતનનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ કાર્યને માટે તેઓ મેરુપર્વતના ઉપર જઈ વસ્યા. તુકારામ કહે છે કે ત્યાર પછી જ્યારે શુકદેવને સમાધિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે હું પણ ત્યાંજ હતો.

૧૭૧૮-કાર્તિક, વાચિક અને માનસિક એવાં જે જે કર્મ થાય છે તે સ્વાભાવિક રીતે ભગવાનનેજ અર્પણ થઈ જાય છે; પણ તે તે કર્મ કરતી વખતે જો કર્મ કરનારને મનમાં એવું ભાન રહે કે આ કર્મ મેં કર્યું છે, તો તે કર્મ ભગવાનને સમર્પિત ન થતાં કરનારનેજ ગળે વળગે છે. કર્તાપણાનું ભાન તો રહ્યું હોય છતાં પોતાને હાથે જે જે કર્મ થાય તેનો કર્તા હું નથી; હું તો અક્રિય છું, અકર્તા છું, સંગરહિત છું એવા એવા વિચાર મનમાં શા માટે ન કરતા રહેવું? હરિ તો સર્વગત અને સર્વવ્યાપી છે વેદાન્તનો આજ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, એમ સમજીને તે સર્વવ્યાપી પરમાત્માના ચિંતનમાંજ આપણા ચિત્તને સાવધાનતાપૂર્વક પરોવી રાખવું જોઈએ. દેહ એ માફ સ્વરૂપ નથી એવું આત્મ-અનાત્મ વિવેક દ્વારા વિચાર કરીને સમજી લેવું એને સાચો સંન્યાસ કહે છે. આવા સંન્યાસની એક વાર દીક્ષા જ્યાં મળી ગઈ એટલે પછી આ દેહ હું છું એવા સંકલ્પનો ઉદય

ધાય ખરો કે? કામકોધાદિ વૃત્તિઓ વડે અંતઃકરણ તો તદ્દન મલિન અવસ્થામાં હોય અને એવી દશામાં અગ્નિની અંદર 'સ્વાહા, સ્વાહા' કરીને ગમે તેટલી આહુતિઓ આપીએ તો તેથી વિગ્ન-હોમ થયો ન કહેવાય. એવા હોમનો કશોજ અર્થ નથી જ્યાસુધી મનનું મુંડન થયું ન હોય ત્યાસુધી માથું મુંડાવીને સંન્યાસી થઈ શકાતું નથી અને મત્રો બડબડીને આહુતિઓ હોમ્યાથી ચત્ર-યાગનું ફળ મળતું નથી; માટે એક વિઠોળાની અનન્ય ભક્તિ કરવી એજ ખરેખરો કાર્યસાધક ઉપાય છે. જે કોઈ વિઠોળાના ચરણનું અનન્યભાવે ધ્યાન કરશે તે કદી પોતાના માર્ગ ઉપરથી ચલિત થશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું તમને એકજ વાત કહુ છું, તેનો અમલ કરવાનું તમે ચૂકતાજ નહિ. મારા ઉપદેશનો સાર એ છે કે વિઠોળાને શરણુ જવું એજ ઉત્તમ છે. તે સિવાય બીજી ખટપટમાં પડવું એ જાતને છેતરવા ધરાળર છે.

૧૭૧૬—હે દેવ ! તારી પ્રાપ્તિનું મર્મસ્થાન શું છે અને ક્યાં છે તે ગુપ્ત ગ્રહસ્થ અમારે જાણવું જ કેવી રીતે? કારણકે તારું સ્વરૂપ તો અનંત અને અપાર છે એવું વેદ કહે છે, એટલેતું મારી બાવના સુજળ નાનો, સુકુમાર અને મર્યાદિત બની જા. હે હૃદય-કેશ ! તું અતુલ્યજ સ્વરૂપ ધારણ કરીને અને મને તેનું દર્શન કરાવીને મારી એટલી ઇચ્છા પૂર્ણ કર તારૂં પોતાનું સ્વરૂપ તો સાત પાતાળની પણ નીચે અને ઉપરની જાળુએ સાત સ્વર્ગથી પેણુ આથે છે આવું તારૂં અનંત અપાર સ્વરૂપ અને હું એક ક્ષુદ્ર મચ્છર જેવો તે શી રીતે મારી આજો વડે તને જોઈ શકું? તુકારામ કહે છે કે હે પઢરપુરવાસી વિઠોળા ! મારી તો જાત્રી થઈ ગઈ છે કે જેને જેવું રૂપ ગમે તેવો તું બની જાય છે.

૧૭૨૦—નાના પ્રકારનાં વૃક્ષવેલીઓ, વનમાં રહેનારાં વન્ય

પશુઓ અને મધુર સ્વરથી કલંરવ કરનારાં પંખીઓ, એ અમારાં સગાંસ્નેહીઓ છે. તેમનાથી મળતા આનંદને લીધે અમારો એકાંતવાસ અમને અતિ સુખરૂપ અને પ્રિય થઈ ગયો છે. ત્યાં રહેવાથી ઠોઠ પણુ જાતના શુણુદોષનો અમને સ્પર્શ થતો નથી. આકાશ અમારો મંડપ છે અને પૃથ્વી એ અમારું આસન છે. ખસ, પછી અમારે શું જોઈએ? જ્યાં અમારું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે ત્યાં અમે વિચરીએ અને ક્રીડા કરતા ફરીએ. અમારે દેહરક્ષણને સારૂ જોઈએ એક કન્યા અને એક તુંગડું; તે તો અમારી પાસે છે. અને કેટલો વખત વીત્યો તેની ગણતરી અમે અઠવાડિયાના વારનો હિસાબ કરીને ઠરી લઈએ છીએ. લોજનને ઠેકાણે હરિકથારૂપી અમૃતરસ તેનું અમે ખીજીએની સાથે એક પંગતમાં બેસીને અનેક રીતે સેવન કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે એકાંતમાં બેસીને આપણે આપણા મનની સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ; એમ કરવાથી આપણે આપણીજ સાથે વાર્તાલાપ કરતા થઈ જઈશું.

૧૭૨૧-અનંત બ્રહ્માંડ જેમના એક વાળની અણીના ઉપર અવસ્થિત છે, એવા ભગવાન એક ગોવાળના ઘરના ઉંઘરા ઉપર ચઢતાં ઠાઈને હાથ ઝાલીને ચઢવાનું કરે છે! મોટા મોટા બળવાન હૈયોને તેમણે માયાંએવી તેમની કીર્તિ પુરાણોમાં વણીવેલી છે. તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારની કળા તેમના અંગનો આશ્રય લઈને રહે છે.

૧૭૨૨-સંસારમાં આવેલાં હે સૌ મનુષ્યો! તમે સાવધાન થઈને તમારી સ્થિતિનો વિચાર કરી જુઓ. અંતકાળે તો સૌને વિચાર કયાં વિના છૂટકોજ નથી. જે ઘડીપણ વીતી જાય છે તેમનો વ્યય નાના પ્રકારનાં પ્રાપંચિક કાર્યોમાં કરવો એ સારૂ નથી. પુત્ર-પુત્રીઓનો મનમાં મોહ રાખવો એ અકલ્યાણકર્તા છે. એવું કર-

વાથી આપણી અને પરમાત્માની વચ્ચે એક લૌકિક પડદો આડે આવેલી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એમની સંગતિમાં રહેવાથી દેવ દૂર થઈ જાય છે અને દૃષ્ટિના ઉપર અવિવેકની અધારી ફરી વળે છે.

૧૭૨૩-પાણીની અંદર મીઠું નાખીએ, તો પછી મીઠું અને પાણી એકબીજાથી અળગાં રહી શકે ખરાં કે? તેજ પ્રમાણે હે દેવ! મારો જીવાત્મા તમારા સ્વરૂપની સાથે એકરસ થવાથી તેનું પૃથક્ અસ્તિત્વ રહેવા પામ્યુંજ નથી. અગ્નિમાં પડીને કપૂરની ગોટી બળી જાય ત્યારે તેની પાછળ રાખોડી અવશિષ્ટ રહે ખરી કે? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! દીવાની બે દિવેટ એકજ ઠેકાણે જ્યારે ભેગી સળગે ત્યારે તે બેની મળીને જ્યોત તો બે નહિ પણ એકજ નીકળે; તે પ્રમાણે તારી અને મારી જ્યોત એક બની ગઈ છે.

૧૭૨૪-દેહાદિ પ્રાપંચિક સાંસારિક પદાર્થોમાં વાસ્તવિક રીતે કશું સુખ છેજ નહિ, એમ સમજીને સંસારની અંદરથી સુખની પ્રાપ્તિ કરવાની મિથ્યા તૃષ્ણાને પોપણુ આપવું નહિ. આખો સંસારજ દુઃખથી ભરેલા એક ખંદીખાના સમાન છે. ત્યાં સુખનો અનુભવ થાયજ શી રીતે? માર્ક ડેચ ઋષિ જેમનું આયુષ્ય ચૌદ કલ્પ જેવડું હતું, તે પણ સાંસારિક સુખના લોભમાં ન લોભાતાં પોતાને સૂરજનો તાપ ન લાગે તેટલા પૂરતું વાંસનાં ટામડાંનું ઝૂંપડું બાંધીને તેમાં રહેતા હતા. તુકારામ કહે છે કે તું તારા હૃદયમાં હરિસ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને ઝટપટ આ સંસારમાંથી મુક્ત થઈ જા.

૧૭૨૫-હે દેવ! તુંજ બે મન પર લે તો પછી તારે માટે કશુંજ અસાધ્ય જેવું હોય નહિ. તું બધુંજ કરવા સમર્થ છે. રાઈનો પર્વત અને પર્વતની રાઈ, રાજાનો રાંક અને રાંકનો રાજા કરવા તું શક્તિમાન છે. તું જે કાંઈ કરવા ધારે તે તારે માટે એક રમત માત્ર છે. હે પાંડુરંગ! અશુભતું શુભ કરી દેતાં તને

કઠિન પડતુજ નથી સોળ હંતર સ્ત્રીઓના પતિ થવા છતાં
 પ્રહસ્યર્થનું પાલન કરવું, અને સાઠ ખાડી અન્ન ખાઈ જવું
 છતાં હર્વાસાની માફક નિરાહારી રહેવું એ બધું જ તું જો ધારે તો
 કરી અને કરાવી શકે છે. પાત્ર પતિએ પત્ની દ્રીપદી પતિવ્રતા
 ગણાઈ અને પોતાના આખા કુળનું નિકદન કાઢી નખાવનાર
 યુધિષ્ઠિર પુણ્યાત્મા ગણાયા તે પણ તારોજ વ્રતાપ પ્રહસ્યર્થાને
 અપરાધ કરનાર દશરથ રાજાને પેટ તમે જન્મ લીધો તમારા
 પુત્રપૌત્રોએ મુનિની મફકરી કરી અને તેને પરિણામે તેઓ એક
 બીજાની સાથે લડીને કપાઈ મૂળ્યા તો પણ તેમને એ બાળતલેશ
 માત્ર દોષ લાગ્યો નથી તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આવા
 આવાના દોષ તમે ધોઈ નાખ્યા તો તેમની સરખામણીમા મારા
 દોષ તો કાઈજ હિસાબમા નથી હું તો એમજ માનું છું કે
 તારા ચરણનો આશ્રય લઈને હું પાપરહિત થાની ચૂક્યો છું

૧૭૨૬-ભર બળ્લરમા ઊભા રહીને કોઈ હરિકથા કરે તે
 પઢરીનાથને પસંદ નથી જે કોઈ એવું કરે છે તે દ્વેષ પોતાનું
 પેટ ભરવાના પાળક કહે છે તેમા પાડુરગ વિષેની શ્રદ્ધા તો
 હોયજ કેવી રીતે? એવું કામ કરનારાની મતલબ એવી હોય
 છે કે આપણે લોકોને કથાકીર્તન સંભળાવીએ અને લોકો
 આપણને દક્ષિણા આપે તુકારામ કહે છે કે એ રાડનાઓ! તમે
 આવું શા માટે કરી મરો છો? તમારા એવા કામ મને પસંદ નથી.

૧૭૨૭-લોકોના શબ્દ મારા માથા ઉપર ભલે કેટલાય હોય
 પણ મને તો મારી વિઠાળાઈજ ઘણી વહાલી છે તેનું અત કરણ
 ઘણુંજ સુકેમળ અને દયાપૂર્ણ છે, આથી કરીને તેણે મારા જેવાનો
 અગીકાર કર્યો છે મારી વિઠાળાઈ માવડી જેનું વેદ, શાસ્ત્ર
 અને પુરાણો વણું ન કરે છે, તેને પાલે પડેલો હું તેનો લાડકવાયો

દત્તક પુત્ર છું. તુકારામ કહે છે કે જેનું નામ કામધેનુ અને કલ્પતરુ છે તેનો હું પુત્ર છું.

૧૭૨૮-કાશી, ગયા અને દ્વારકાં એ તીર્થોનાં મેં દર્શન કર્યાં છે, પણ પંઢરપુરના ઞરોળર એમાંનું કોઈજ નહિ. પંઢરપુરમાં વસનારા સાધુસંતોના મનમાં અભિમાન હોતું નથી. તેઓ એક-ખીજના ચરણને વંદન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે દ્રક્ષા એકજ વાર પંઢરપુર જઈ આવશે તેના ઘર ભણી યમ જશે પણ નહિ.

૧૭૨૯-ળધા લોકોની લાજશરમ વેગળી મૂકી દેવી અને ભક્તિભાવ સહિત યાદવોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવું. જે કોઈ વનસ્પતિનાં પાંદડાં ખાઈ શકાય તેવો લાલપાલો ખાઈને પેટ ભરી લેવું અને ળધા વળત વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરવું. રસ્તામાં ચીધરાં પડયાં હોય તેમને એકઠાં કરીને સીવીને તેનું વસ્ત્ર ળનાવી લેવું અને તે પહેરીને પાંડુરંગનું ભજન કરવું. તુકારામ કહે છે કે આવો ઊઞ વૈરાગ્ય જેનામાં પ્રકટયો હશે તેની નારાયણ ઉપેક્ષા કરી શકતાજ નથી.

૧૭૩૦-એકના એક દહીંને વલોવ્યાથી તેમાંથી છાશ અને માખણ એ બે વસ્તુઓ હાથમાં આવે છે; છતાં તેમનું બેઉનું મૂલ્ય એકસરખું નથી હોતું. આકાશના પોલાણમાં ચંદ્ર અને તારા, બેઉ સાથે સાથે રહે છે પણ તેઓ સરખા દેખાતા નથી. પૃથ્વીના ગર્ભની અંદર હીરા અને માટી બેઉ પડયાં હોય છે પણ તેથી કરીને કાંઈ તેઓ એકખીજની તોલે આવી શકે છે? તુકારામ કહે છે કે એજ પ્રમાણે સંત અને સંસારી મનુષ્ય એ બેઉને સરખા માનવા નહિ.

૧૭૩૧-હે અનંત! હે મારાં માતપિતા! તેર તેર દહાડા મુધી મેં નિરાહાર રહીને તારૂં અનુષ્ઠાન કર્યું તોપણ તું હજી

મારી પાસે આવ્યો નહિ ! હે હૃપીકેશ ! તું શું પથ્થરનું ગોઠડું
 ઝોઢીને સૂઈ ગયો છે કે પછી તને થયું છે શું ? ઓ પાંડુરંગ !
 હવે હું મારો જીવ ઢાઢીનાખીશ અને તને હૃત્યા આપીશ. ઓ
 વિકાળાઈ ! મેં તારા તરફથી ઘણી ઘણી આશાઓ રાખી હતી,
 પણ હવે તો હે પાંડુરંગ ! હું મારા જીવનો અંત આણી દઈશ.
 તુકારામ કહે છે કે હું આ વળતે જીવ ઉપર આવી ગયો છું,
 તેથી હવે હું તારે માટે મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરી દઈશ.

૧૭૩૨-લોડોની સંખ્યા ઘણી વધી પડી છે અને પુષ્કળ
 અકલ્યાણકારી ગાળતોનો ફેલાવો થઈ ગયો છે. હે પાંડુરંગ ! તે
 એ સર્વનો ત્યાગ કર્યો લાગે છે. હું તો વિષયોનો પરિત્યાગ
 કરીને અને હું પણ છોડી દઈને તારે શરણે આવી પડ્યો છું. હે
 નારાયણ ! હે જીવોના જીવ પાંડુરંગ ! હું મારું ઘરનાર ગધું
 છોડી બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે હું પુંડલિકની પાસે જઈને
 પડ્યો છું, માટે હે હૃપીકેશ ! તું હવે મારી પાસે દોડ્યો આવ
 અને મને આલિંગન દે.

૧૭૩૩-નારાયણે મને ઈન્દ્રિયોને અધીન એવો દીન ઘડ્યો
 છે, તેથી કરીને મારે જન્મમરણ વગેરેનાં કષ્ટ લોગવવાં પડે છે.
 હવે આ વાત મારે કહેવી કેવી આગળ ? સર્વસ્વનો ત્યાગ
 કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે મારું
 પ્રારબ્ધ છેકજ માહું છે.

૧૭૩૪-જેને હું પકડવા બાઉ છું તે મારાથી દૂરનું દૂર નામી
 બાંધ છે, એવું મારે કપાળે શા માટે લખાયું હશે ? હું જાણેખર
 ભાગ્યહીન અને પામર છું. મને ન દેવતાં દર્શન થયાં અને ન મેં
 સંસારનું સુખ લોગવ્યું; હું આમથીય રહ્યો અને તેમથીય રહ્યો.
 તુકારામ કહે છે કે જમીનમાં ફસલ ઊગતી નથી અને ભીખ

માગવા જતાં પણ કોઈ હાથમાં મૂકતું નથી.

૧૭૩૫-કોઈને પૈસા આપવાના કરીને કહીએ કે તું રડ, તો એવી રીતે કોઈની આંખોમાં ખરાં આંસુ આવે નહિ અને તેનું હૃદય પણ પ્રેમથી દ્રવિત થાય નહિ; તેવી રીતે ત્યાંસુધી હરિ-વિષયક પ્રેમનું ઝરણુ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયું ન હોય ત્યાંસુધી ઉપર ઉપરનાં ભક્તિ સંજ્ઞાંધી બાપણો આપવાં એ તો તમાશગીરના તમાશા જેવું કહેવાય. કોઈ મનુષ્યને માથે પોટલું ચઢાવીએ ત્યારે તે જેમ આપણા ઘર આગળ પોટલું ફેંકીને પાછો પગલે પાછો વળે છે, તેના જેવો આ બાપણુ આપવાનો ધંધો છે. તુકારામ કહે છે કે કોડિયાની અંદર નયું કાજળ ભરીએ અને તેનો દીવો સળગાવવા જઈએ તો સળગેજ નહિ.

૧૭૩૬-વિઠોળાના દાસ જની જઈએ તોજ મનુષ્ય-જન્મનું આર્થક થાય; નહિ તો ભૂંડ, ફતરાં ક્યાં દુનિયામાં ઓછાં છે? તેઓ પણ જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે. ત્રણ ગુણ પૈકી કોઈ પણ ગુણનો મેલ આપણને સ્પર્શ ન કરે તોજ જન્મસંકળ થયો કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાના નામની સહાયતા વડે જે સભજનો માન્ય ગણાતા થયા છે તેઓ ઉત્તમ કોટિના છે.

૧૭૩૭-હ, મહારાજ ! તમે તમારા મનમાં વિચાર કરો અને મારા ભાગે પડતું જે કાંઈ આવતું હોય તે મને આપી દો. એવું નહિ કરો તો હું તમારો પીછો છોડનાર નથી. તમે વારં-વાર મારી સાથે માંડવાળ કરો છો, પણ કરારનો અમલ કરતા નથી. તમારી પાસે ઊભો ઊભો હું આટલો જઘ્ઘો કચકચાટ કરું છું તે તમારાથી સહન કેમ થાય છે? ત્યારે શું હુંજ ભૂંડો છું એવું હયું? મારો જીવ જાય ત્યાં લગી મારે તમને મહેલમાં મારવાં પડે એ તમારી હે દેવ ! ઘણીજ મોટી ખોટ છે. તુકારામ કહે :

છે કે ધીરજ રાખવી એ મારો ધર્મ છે; અને હે વિકૃત ! તમે તો માયાથી પર છો.

૧૭૩૮-ઓ દેવ ! અમારે ફરી ફરીને ગર્ભવાસ કરવો પડે છે તે તમે જાણો તો છોજ તેમ થવાનું કારણ બીજું તો શું હોય, પણ અમે જે ભારે ભારે દોષ ક્યાં છે તેજ છે અને તેના ફળમાં અમારે જે ભોગ ભોગવવા પડે છે તે તમે તમારી સત્તા વડે નક્કી કરી રાખો છો, જેથી અમને કશો લાભ થતો નથી. એવી જાળને રચીને તમે લોકોને ભુલભુલામણીમાં ભૂલા પાડો છો તેને માટે હું હવે તમને કહું પણ શું ? હે દેવ ! એક જણને તમેજ કહો છો કે તું નાસી જા અને બીજાને તમેજ કહો છો કે તું તેની પાછળ દોડ અને તમે બિલા બિલા બેઠેલી ગમ્મત જોઈને મનમાં ખુશ થાઓ છો ! તુકારામ કહે છે કે મનુષ્યો જે જે ચેષ્ટાઓ કરે છે તેની ગતિ શું ત્યાં ને ત્યાંજ સીમિત થઈ રહેવાની છે ?

૧૭૩૯-જેના મનમાં દયા નથી હોતી તેને તમે દંડદો છો, પણ જ્યારે તમે પોતેજ નિર્દય થઈ જાઓ ત્યારે તમારી વિરુદ્ધ અમારે કોની આગળ ફરિયાદ કરવા જવું તે કહો હું તો તમારીજ દયાની લીખ માગી રહ્યો છું અને મારી યાચનાના શબ્દ તમારે કાને પડે છે અને તે છતાં તમારાથી મૂંઝા થઈને બેમીજ કેમ રહેવાય છે ? હું-ગરીબ-દીન જન તમારા તરફથી મદદની આશા રાખીને તમારા ચરણ સામે જોતો બિલો રહું અને મધુર શબ્દો વડે તમારી વિનંતિ કરૂં એજ મારું કામ છે. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારા વિકૃતનાથજી મહારાજ ! હજી તમે મૂંગે મોઢે મારી સામે જોયા શું કરતા હશો ? તમારા મનમાં શી ગાંઠ પડી ગઈ છે તે એક વાર મને ખુલ્લે દિલે કહો તો ખરા !

૧૭૪૦-હે દેવ ! જો તમેજો મારા ઉપર કૃપા કરી હોત તો હું

આવો ગરીબડા જેવો નહોત. જો કોઈનું મોહું તગતગતું હોય તો સમજી લેવું કે તેણે પેટ ભરાઈને ભોજન કર્યું છે. કૃપાદાન કર્યાનું આજ એક રહસ્ય છે. તમે જેની સાથે પ્રેમપૂર્વક સંભાષણ કરશો તે કદી વિનષ્ટ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આ મારી પોતાની ખરેખરી અનુભવેલી વાત છે.

૧૭૪૧-હું તમારો ખરેખરો દાસ થઈ ચૂક્યો છું એ વાત સાચી હોવાથી મારે મારા અજ્ઞાનીપણાને લીધે તમને કહેવું પણ શું ? હે કૃપાવંત ! તમે જે કાંઈ કરો છો તે યોગ્ય છે કે નહિ તેની તમને પોતાને શું સમજણ નથી પડતી તે મારી કહેવડામણની વાટ જુઓ છો ? સિંહના બચ્ચાને શિયાળવું પકડી લઈ જાય છે ? આવું કદી કોઈએ કાને સાંભળ્યું પણ હતું કે ? તુકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે હું તમારો દાસ કહેવાઉં અને છતાં મારો વિનાશ થાય તે તમને શોભે ખરું કે ?

૧૭૪૨-અમુક ઠેકાણે દેવ છે એવી જે જે ઠેકાણે ભાવના કરીએ ત્યાં ત્યાં વિશ્વંભર વાસ કરે છે. જ્યાં આશા-તૃષ્ણાને લગતા તમામ સંકલ્પોને દૂર કરી દઈએ એટલે પછી પાપ પુણ્યને રહેવાનું સ્થાનજ ક્યાં મળવાનું હતું ? મન નિર્મળ કરીએ ત્યારે ભગવાનની શુદ્ધ લક્ષિત થઈ શકે અને મન મેલું થાય ત્યારે તેની અપવિત્રતા વજ્રલેપ જેવી થઈને અંતઃકરણના ઉપર ચોટી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવો પ્રકાર જેની સમજમાં આવી ગયો હોય છે, તે જે ક્ષણની ઇચ્છા કરે છે તેને છેવટે તે ક્ષણ આવી મળે છે અને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ જાય છે એમ બાણવું.

૧૭૪૩-એક બાળુએ હું મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢતો જાઉં છું, તેમતેમ ખીલ બાળુએ નવી નવી અડચણો ઊભી થતી જાય છે; તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો ત્રાસ થાય છે, એટલા માટે હું

સર્વ લોકિક વ્યવહારને ત્યજી દઇને એકદમ બધાથી દૂર નીકળી નાઠો છું. હવે તો તારા સિવાય મારા મનને કશું પ્રિય રહ્યું નથી અને તેજ તું મારાથી દૂરનો દૂર રહે છે ! જો તું આમ સંકેત્ય રાખ્યા કરીશ તો મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થનાર નથી. તેમ ન કરતાં તું સંકેત્ય મૂકી દે તો શું ? તારે મનમાં આવો સંકેત્ય કરવાનું કારણજ શું છે ? તુકારામ કહે છે કે 'મે' જે કાંઈ કયું છે તે મારી સરજી મુજબ કયું છે. હવે અહીં મારી આગળ તારા સિવાય બીજું કોઈ એવું રહ્યું નથી કે જે મારાથી હાલ પૃથક્ હોય.

૧૭૪૪-હું તારા ચરણ પકડીને ઊભો રહ્યો છું. આ દાન તેજ મને દીધું છે તેને હવે તારે કાયમ રહેવા દેવું જોઈએ આટલી એક વાત સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતનો બોલો હું તારે માથે નાખતો નથી, તેમ તને કશી વાતની તકલીફ પણ આપતો નથી. મારે હાથે તું તારી સેવા કરાવ એટલીજ હિંદે દેવ ! મારી તારી આગળ માગણી છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે હું તારો દાસ કહેવાતો થયો છું ત્યારે તારા દાસના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું કામ તારું ખરું કે નહિ ?

૧૭૪૫-કેટલાક લોકો પોતપોતાના અભિમાનના વિષયનો ભારે આગ્રહ ધરાવતા હોય છે, પણ ઘણાખરાની બાબતમાં સત્યનો દુષ્કાળ હોવાથી અતિશય ગરબગોટાળો ઊભો થયેલો હોય છે. જે જડ વિશ્વાસ રાખીને તદ્દનુસાર આચરણ કરે છે તેને દૂળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ ઘાંચીની ઘાણીનો બળક ઘાણીની આગળપાછળ ફર્યો કરે છે, તેમ પેલા ભાવરહિત મૂઢલોકો પૃથ્વી ઉપર આવેલાં તીર્થોમાં ભટકતા ફરે છે.

૧૭૪૬-મેં મારા ઇન્દ્રિયસમૂહ સહિત મારા શરીરરૂપી આશુ કંટુળજ નારાયણને સમર્પિત કરી દીધું છે; તેમ કર્યાથી

મારા ચિત્તની એક સજા ધારા તેમના ઉપરજ સ્થિર થઈ ગઈ છે. આનું પરિણામ એવું થયું છે કે તમામ પ્રકારની ચિન્તાઓના બોલો મારા ઉપરથી ઊતરી ગયો છે અને હું તદ્દન ચિન્તામુક્ત બની ગયો છું, એટલે હવે મારે ફરીથી ગભરાવ સ કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એવી મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે. મારું અભિમાન મારા દેવે પોતાના ઉપર ખેંચી લીધું છે, તેથી કરીને હવે મારી દેહબુદ્ધિને જાગૃત થવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે મારા શરીરના તમામ વ્યાપાર એક દેવની પ્રેરણાથીજ ચાલ્યા કરે છે અને હું તો મારો અહંભાવ ફગાવી દઇને ખાલીખમ બની ગયો છું.

૧૭૪૭-અમારા ઘરમાં પરમાર્થરૂપી અવિનાશી ધન આવી પડ્યું છે; તેમાંથી પુષ્કળ માણસોને તૃપ્તિ પમાડી શકાય એટલું બધું તે જથ્થાળું છે. તમે જાંઠના પૈસા ન ખરચતાં એ નારાચણરૂપી ધન જેટલું લેવાય તેટલું મફતમાંજ લઈ લો. આવો લાગ ચૂક્યો નહિ. આ હું જે તમને કહું છું તે તમે તમારા મનને શુદ્ધ કરીને ખજા તત્પરતા સહિત સાંભળી લેજો. તુકારામ કહે છે કે અંતે તમે ચિન્તા રહિત થઈ જાઓ તેટલા માટે ઉપર કહ્યું તે ધનનો સંગ્રહ કરી લેજો.

૧૭૪૮-હો દેવ! મારી ઇન્દ્રિયો જ્યારે મને આરે જાણુએથી ઠાંકી વળે છે ત્યારે પણ હું તેમના મોહાન્ધકારમાં ગૂંચવાઈ જતો નથી. તેવું થાય તો પછી હું તારો દાસ કેવી રીતે કહેવાઉં? હું તો સર્વતોભાવે ઉદારસીન થઈને રહું છું; પણ મને આ સંસારનો હજી મનમાં લય રહે છે. એ બીકને લીધે મેં તમારા વચ્ચે એટો પકડી રાખ્યો છે. હવે જ્યારે તમે મારા મનની આશા પૂર્ણ નહિ કરો, ત્યારે પછી તમારી મોટાઈ રહેવાની કેવી રીતે?

તુકારામ કહે છે કે જો હું મારી જાતે આપણેજ મારા વિકારો-
ને દબાવવામાં સફળ થાઉં, તો પછી તમારું મોટાપણું કેટલું
જોયાજ કરવાનું કે નહિ ?

૧૭૪૯-તમને હું જે વિનંતિઓ સંભળાવતો જાઉં છું
તેનાથી તમે તો અવશ્યજ આચરણ કરતા જણાઓ છો, પણ
તમારે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે યાચકના કરતાં દાતાને
દરજાએ ઉંચો છે; એટલા માટે જો તમારે તમારા ઊંચા પદની
ઇજ્જત જાળવી રાખવી હોય તો તમારે મારા ઉપર થોડો ઘણો
પણ ઉપકાર કરવોજ જોઈશે. તેમ ન કરતાં જો તમે એકલસૂરા
થશો તો તમારી મોટાઇ વધશે કેવી રીતે ? માટે હે મારા મહા-
રાજા ! મારી પાસે આજી સેવા લેવાનો વિચાર માંડી વાળજો, પણ
જે કરતાં આપણી બેઉની શોભા વધે એવું કરજો. તુકારામ કહે
છે કે હું બધો વખત ગરીબનો ગરીબજ રહું એવો મેં કાંઈ
કાયમનો કરાર લખી આપ્યો નથી.

૧૭૫૦-કોઈ કોઈ વાર એવું બને છે કે જે જણ પોતપોતાની
અવસ્થા અદલજલ કરી લે છે. દાખલા તરીકે જે ભિખારી
હોય છે તે શ્રીમંત બની જાય છે અને શ્રીમંત ભિખારી બની
જાય છે. જે સમર્થ છે તેના સામર્થ્યમાં કેવી કેવી ચઢતીઊતરતી
દશાઓના પલટા આવી જાય છે ? સમર્થ હમેશાં સમર્થજ નથી
રહેતો. હે દેવ ! તમને જીતવાને સાફ હું તમારી જાગીરના મૂળ
પાયનેજ વળગીને બેઠો છું, તેથી કરીને હું તમને નિઃસંશય
જીત્યા વિના રહેવાનોજ નથી. મેં જે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે તેને
હું કદી છોડનાર નથી. તમારી અને મારી વચ્ચે કામ અને ક્રોધ
આડા આવીને ઊભા રહેતા હતા, તેમને તો મેં મારા સામર્થ્ય
વડે જીતી લીધા છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી તમારી પ્રાપ્તિ

કરવાના ઉપાયનું ખરૂં રહસ્ય મારા સમજવામાં આવ્યું ન હતું,
ત્યાંસુધી મારા ઉપર આજસ સવાર થઈ જતું હતું.

૧૭૫૧-મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે તેથી કરીને મારા
મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે. હે નારાયણ ! હવે મારા મનને
તારા ચરણથી અજગા થવાનું ગમતું નથી. મને આ ઠેકાણે બહુજ
મૂલ્યવાન વસ્તુ મળી ગઈ છે, તેથી હું ઘણાજ સુખી થયો
છું. તુકારામ કહે છે કે તેમ થવાથી મારાં સચિત કર્મોનો મારે
લોગ કરવો પડશે નહિ.

૧૭૫૨-હે દેવ ! હું મનમાં મોટી આશા-ઉમેદથી તમારા
મોઢા સામું જોતો બેસી રહ્યો છું. હવે જે તમારા મનમાં હોય
તે મને કહી દે. તમે મને જે કંઈ કહોશો તેને હું તમારી આજ્ઞા
માનીને શિરસાવંધ કરીશ. મારા કથનનો સાર એટલોજ છે કે
તમારે મારો અંગીકાર કરવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે હરિ !
હું તો તમારે બારણે લિખારી બનીને બિલો છું.

૧૭૫૩-હવે તમે મારો બાર તમારે માથે લેતા નથી, તેથી
હું ઘણા વિચારમાં પડી ગયો છું. એમ જાણીને હું તમારાથી જરા
આઘે હતો ત્યાંથી હવે હું તમારા શરીરની સાથે સજ્જડ થોટી
ગયો છું. હવે હું તમારી સાથે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક સંભાળણ કર-
વાનો અંને ઘડીએ ને પળે તમારું નામ રટવાનો. તુકારામ કહે
છે કે હે દેવ ! તમારાથી અજગા રહેવું એ તો ઘણીજ માઠી
હાલત કહેવાય.

૧૭૫૪-હવે મારાં સંકટને લગતી તમામ જવાબદારી
તમારે માથે છે તે જાણીને. તમારો આજ્ઞાપાલક હું તમારો
શરણાગત છું, તમારે અધીન છું, તેથી કરીને મારી પૂઠે આત્મા
આવતા તમામ પ્રપંચોના હંમલાથી હું સુકા થઈ ગયો છું.

ગધે વળત તમારા નામનું સ્મરણ કરતા રહેવું એજ મારી સેવા અને એજ માફ કામ છે, તે હું કરતોજ રહીશ. તુકારામ કહે છે કે હું માફ મસ્તક તમારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું. આ એક સિવાય હું તમને બીજું કંઈ આપતો નથી અને તમારી પાસે કંઈ માગતો પણ નથી.

૧૭૫૫-સેવ્ય-સેવકના સંબંધ વડે હું અને તમે બેઉ ઠીક ઠીક શોભીએ છીએ, તેથી કરીને હવે મારે બીજા શાની ચિન્તા કરવાની હોય? તમે તમારા સ્વામીપણામાં રહો અને હું મારા સેવકપણામાં રહું એટલે આપણે બેઉ પોતપોતાની જગ્યાએ સચવીને બાબા રહ્યા કહેવાઈએ. પછી આપણે બેઉજણ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહીએ એટલે કોઈ કોઈને મહેણાટોણાં મારવાનું બની શકેજ નહિ. જે અમારા મનમાં છે તેને તો તમે યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે જેની જેવી સ્થાનત તેનામાં તેવા ગુણ ન હોય તોપણ આવી જાય છે.

૧૭૫૬-જો મારા મન! જેથી કરીને દેવના ચરણ અને મારી આંખોની વચ્ચે આટો પકડો આવી જાય એવી અવગતિ સમજ તારે મને આપવી નહિ. હું મારા મુખ દ્વારા સમનામ જપું છું તે નામ મારે કાને હું પાછો સાંભળું છું, ત્યારે તે મને ઘણું મધુર લાગે છે. બીજાને દ્રેષ કરવાનો વિચાર-ચરણો પણ મારા મનમાં ન આવે, એવું હું ઇચ્છું છું; કારણકે તેનાથી કશે લાભ તો હોયજ નહિ પણ વિનાકારણ જીવને કલેશ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણ શીતળ હોય અને તેમાં ક્ષમા-લાવનો વાસો હોય એમાંજ શાંતિનું સાચું સામર્થ્ય છે.

૧૭૫૭-ઉપર જેનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં એવા સંતોનાં દર્શન કરવાનું અહોલાભ્ય કૈના કિસ્મતમાં લખાયું હશે? જે સંત-

જનોએ પોતાના સમસ્ત સંસારના ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે અર્થાત્ સંસારને ત્યજીને પોતાના મનમાં હરિનું ધ્યાન ધરતા જેઓ બેઠા છે, એવાની સાથે સંભાષણ કરવાની જેમને તક મળે એવા ભાગ્યવંત કોણ હશે? છકારામ કહે છે કે આવા સંતોનાં દર્શન ધર્તાની સાથેજ સઘળો સંસાર વિલીન થઈ જાય છે.

૧૭૫૮-હે દેવ ! તમારા ઉપર મારો વિશ્વાસ છે, તેથી કરીને હું સંસારની અંદર ઉઠાસીન ભાવથી રહું છું. હે ગોપાળ ! બે જણની સમાન બાતિ ન હોય ત્યાંસુધી પરસ્પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. એકચિત્તે કાંતનારનું સૂતર એક સરખું બિતરે છે. તમારું મને એક ક્ષણવાર પણ બે વિસ્મરણ થાય છે તો તેથી મારો જીવ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. આવી બેઠેની સામાન્ય સ્થિતિ છે. છકારામ કહે છે કે આવો અતુલ્ય મેં મારા ચિત્તમાં ધારણ કરી રાખ્યો ત્યારથી મારા સંશયનું નિવારણ થઈ ગયું છે.

૧૭૫૯-હું મારા અંતઃકરણની અંદર કેટલી ચિન્તા અને કેટલી ઉત્કંઠા ધરાવું છું અને તમે નાસાનારા કરો છો ત્યારે મારું મન તમને પકડી પાડવાને માટે કેવું દસે દિશાએ દોડદોડા કરે છે? તમે મારો અંગીકાર કરશો ત્યારે બધા ભાવ પૈકી કયા વિશેષ ભાવે તેમ કરશો તેના સંબંધમાં હું દરરોજ વિચાર કરતો રહું છું. તમારા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ મારે મનથી તુચ્છ લાગે છે; કારણકે તેમના સારા-નરસા શુભોનો મને અતુલ્ય મળી ચૂક્યો છે. છકારામ કહે છે કે મારા મનને તો હવે એવું થાય છે કે જાણે બધો વખત સમાધિ લગાવીને તમારા પ્રેમના આરવાહનમાં નિમગ્ન થઈ જાઉં.

૧૭૬૦-સાંસારિક સંબંધોની કશી સીમા નથી હોતી અને સંસારની બાધાઓનો કદી અંત પણ આવતો નથી; એટલા

વાસ્તે હું ઘણોજ સાવધાન રહું છું; કારણકે જેટલી ઘડી પર-
માર્થમાં વ્યતીત થાય તેટલી સોનાની સમજવી. સંકલ્પનું બીજ
જે પ્રકારનું હોય તે રીતે ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપાર ચલાવે છે
અને એવી રીતે લેણાં થયેલાં પૂર્વજન્મનાં પ્રારબ્ધ કર્મ ગર્ભવાસ-
ના તરફ ઘસડી લઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે ગોપાળ !
મારાં તમામ કર્મોનાં બીજને તું બાળી દે અને મને તારા
મહિમાને ગાનારા ભાટનું સ્થાન આપ.

૧૭૬૧-હવે હું તારા બારણા આગળ લાંઘવા બેસીશ અને
તને તારા ઘરમાં ને ઘરમાંજ પૂરી રાખીશ. હું હજી મારા જીવના
તરફ છેક બેઠરકાર તો નથી થયો, પણ થાઉં ત્યાંસુધીમાં ઉપર
ઉપરની લૂખી લૂખી વાતો તને ગમશે ખરી કે? પહેલેથી દઢ
નિશ્ચય કરી નાખવો એ ઉત્તમ છે. નિશ્ચય કરવાથી કામ ઝટપટ
થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હું તને ખાવાને માટે
બહાર આવવા દેવાનો નથી અને મારાથી જરા પણ આઘા
ખસવા પણ દઈશ નહિ.

૧૭૬૨-કોઈ પૂછપરછ કરતું આવે તો તેને શો જવાબ
આપવો તેનો મનમાં વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. ત્યાંસુધી હું
મારાં સુખદુઃખનો ઝાઝો વિચાર કરવાનો નથી. જે ઘડીએ મારા
અંતઃકરણનો ભાવ દેવના જાણવામાં આવી જશે તે ઘડીએ તે
પોતેજ મારા ભય માત્રને દૂર કરી દેશે. તુકારામ કહે છે કે જે
ઘડીએ તે મને પોતાના હાથ વડે પકડી લેશે તેજ ઘડીએ તે મારી
ચિન્તાઓને દૂર કરી દેશે.

૧૭૬૩-આ ઠેકાણે નિરાશ થવા જેવું તો છેજ નહિ, તેથી
તમારે તમારા હૃદયને ધૈર્ય ધારણ કરતાં શીખવવું એ ઉત્તમ છે.
વિશ્વનું પ્રતિપાલન કરનારા દેવે પોતાના ઉદરની અંદર સઘળા

વિશ્વને ધારણ કરી રાખ્યું છે, એટલે માફ આપરતું વિશ્રાન્તિ સ્થાન તેજ છે. આપણે તેમને ઝાળખીએ નહિ છતાં પણ જો આપણે તેમને મનમાં સંભારીએ તોપણ તે આપણા મનનો ભાવ બાળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારા સ્વામી મોન ધારણ કરે છે, મોઢેથી બોલતા નથી; પણ તેમના અંતઃકરણના ખૂણેખૂણાના અમે ભોમિયા છીએ. તેમના અંતઃકરણના વલણને જોઈને તે પ્રમાણે વર્તન કરતાં અમને આવડે છે.

૧૭૬૪-પોતાની નિરાકાર સ્થિતિમાં દેવ નિર્દય અથવા નિષ્કુર હોય એવા દેખાય છે, પણ સગુણ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ક્રોધ અને સદય થઈ જાય છે, અને સૌનું પ્રતિપાલન કરતા હોય એવા દેખાય છે; આટલા માટે આ જ સ્વરૂપ પૈકી જે જેને ગમતું હોય તેજ રૂપનો તેણે નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ અને તેનેજ આખર સુધી વળગી રહેવું જોઈએ; તેમ કરવાથી જેનો ત્રણે કાળમાં નાશ થતો નથી એવા અવિચળ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. દહીંને વલોવ્યાથી માખણ હાય આવે છે અને છાશ વલોવ્યાથી વ્યથા મહેનત કરવી પડે એટલુંજ પરિણામ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારા મનમાં એકાગ્રપણે જે વિચાર કરો તેજ સારભૂત છે એમ જાણજો.

૧૭૬૫-હે દેવ ! માફ પ્રપંચનું જ્ઞાન આણું થઈ ગયું અને વ્યંવહારની મિથ્યા આકાંક્ષાઓ ટળી ગઈ એ તો ઘણુંજ સારું થયું. દેવ જે આખા વિશ્વમાં સમર્થ છે, તેમના કૃપાપ્રસાદ વડે મને શુદ્ધ યોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે. ત્રિગુણરૂપી મેલ વડે મારો જીવ મલિન થઈ ગયો હતો તે મલિનતા બધી જતી રહી અને વિકલ્પની ખીડા પણ શમી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે હવે તો મને ઉત્તરોત્તર નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

૧૭૬૬-તમારામાં સ્વામિત્વનાં અથવા ઇશિત્વનાં લક્ષણો છે અને હું ત્રણ પ્રકારના ગુણોની સંગતિમાં વૈતરાં કરનારા મજૂરના જેવો દરિદ્રી બની ગયો છું અને એ ત્રણ ગુણોની પેદાશનાં પોટલાં મારા માથા ઉપર લઇને વૈતરાં વહેતો ફરું છું. આ મારા દાર્તાર ! આ ત્રિગુણના લળાગ્યામાંથી મને છૂટો કરી દે. મને વૈતરાં કરવાને લાયક નજ બનાવતો. જેમ ધન્વંતરિ વૈદ તમામ પ્રકારના વ્યાધિઓનો નાશ કરવાના કામમાં કુશળ અને સમર્થ છે તેવા તમે પણ સત્તાધીશ છો. તુકારામ કહે છે કે આ દેહરૂપી ગાંસટો મારે વેઠિયાની પેઠે ઊંચકીને ચાલવું પડે છે, તેનો તમેજ અંગીકાર કરી લો અને મને તેમાંથી મુક્ત કરો.

૧૭૬૭-હે નારાયણ ! તમારું કરજ વાળવાને માટે હું તમારો સેવક બન્યો છું; ત્યારે હવે તમે મારી સાથેના લેણદેણના હિસાબની ચોખ્ખટ કરી નાખો અને મારું જે લેણું નીકળતું હોય તે મને આપી દો. હું મારું શરીર તમને સમર્પિત કરી દઇને ઉત્તીર્ણ થઇ ગયો છું. હવે મારાં તમામ પાતકોનો તમારે નાશ કરી દેવો જોઇશે. તમારું દેવું હું આજ સુધી મારા જીવની સાથે વળગાડીને જીવતો હતો, પણ વરસોવરસ તેનું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ચઢતું ગયું, તેથી તેનો ભાર ઘણો વધી ગયો અને મને ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે આ મારું-શરીર તમારેજ રહેવાનું સ્થાન છે એવો ભાવ મેં મારા મનમાં દઢ કર્યો અને તેથી કરીને તે શરીર મેં તમને અર્પણ કરી દીધું.

૧૭૬૮-હું તમારો સેવક કહેવાઉં તેથી મારું સ્થાન તો તમારા ચરણ આગળજ હોય, એવો મારા મનમાં દઢ નિશ્ચય થઇ ગયો છે. હે દેવ ! તમે જે જે આજ્ઞા કરશો તે તે સર્વ આજ્ઞાઓનું હું પાલન કરીશ અને મને જે જે સેવા બતાવશો તે તે સેવાઓ

હું દાસભાવે યથાવત્ કરતો રહીશ. મારી પ્રપંચરૂપી સજ્જત બેટી તૂટી ગઈ છે અને ત્યાર પછી મને તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો હું તમારા ચરણ આગળથી એક ક્ષણ-વારને માટે પણ આઘો ખસનાર નથી.

૧૭૬૬-તમે વળગાડેલા બોબના લળાચાને તમારેજ કમી કરી દેવો પડશે. મારા જડત્વને લઈને તમે શું કરવાના હતા? હે દેવ ! હવે મારા ઉદ્ધારનો સવાલ ગાહુ લાંબી મુદતને માટે મુલતવી રાખવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણકે જેટલું મોડું કરશે તેટલી તમને વધારે મહેનત પડશે; એટલા માટે તમે મારી બાળત-માં વધારે ઉદાર ભાવ રાખો; કારણકે હું તમારો ભક્ત છું એ વાત લોકોમાં ઘણી જાણીતી થઈ ગઈ છે તેની તમને ખબર તો છે ને? તુકારામ કહે છે કે મારાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિત કર્મોને! હિસાબ તમે એક વાર ચોખ્ખોચટ કરી નાખો એટલે પછી નવાં કર્મોનો ઉમેરો તો હું કરનારજ નથી.

૧૭૭૦-હે દેવ ! તને એકલા એકલા રહેવાનું ગમે છે અને મારા માથા ઉપર તમામ પ્રકારના સંગનો સંતાપ ઘણોજ વધી ગયો છે. હે જગતના સ્વામિ ! હવે તો હું ભેરથી તારે પગે વળગી પડું છું અને એવો વળગીશ કે કદી પણ છોડનાર નથી. હું અકૃત્યંત દુઃખી દુઃખી થયો છું, ગળ્યો-જળ્યો થાઉં છું, પણ મને વિશ્વાસ છે કે તારા ચરણનો આશ્રય લીધાથી મારાં તમામ કષ્ટ, સંતાપ વગેરેનો અંત આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે તારા ચરણ જે ગંગાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેમની મને મોટી આશા છે.

૧૭૭૧-હે દેવ ! તમારું ચરણોદક શીતળતામાં દુનિયાના તમામ શીતળ પદાર્થો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. હું તેનુંજ નિત્ય સેવન કરું છું અને તેનેજ શિરમાવંઘ કરીને તેને મારાં બાહ્ય અવયવો-

નેા સ્પર્શ કરાવું છું. તારૂં ચરણોદક તમામ લીરોતું ઉદ્દગમ-
સ્થાન છે. તેના સ્પર્શથી મારાં આજ સુધીનાં તમામ પાતકોનો
નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે હું તારા ચરણોદકની ધારની
નીચે બેસીને તેની ધારા વડે ઘણી શોભા ધારણ કરું છું.

૧૭૭૨-મને જ્ઞાનદષ્ટિ નહિ હોવાથી હું ગોદાવરીને કિનારે
એકાદ નાની શી ગુફા ખોદીને તેમાંજ મનસ્વીપણે આનંદસહિત
રહેવા લાગ્યો હતો; પછી જેમને જ્ઞાનદષ્ટિનો લાભ થયો હતો
એવા સંતપુરુષો મારી પાસે આવ્યા અને તેઓ મને ગોદાવરીના
પ્રવાહની નજીક લઈ જઈને બેસાડી આવ્યા. આજ સુધી હું તેજ
અદ્યસ્થાનમાં મારો જીવ સ્થિર કરીને રહેતો આવ્યો છું. તુકા-
રામ કહે છે કે પછીથી તે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. આવી વિશ્વાન્તિ-
તું દાન મને સંતોના તરફથી મળ્યું છે.

૧૭૭૩-મારો જીવ પ્રપંચના ત્રાસથી જ્યારે ઘણો સંતપ્ત
થઈ ગયો ત્યારે હું તેમાંથી બહાર નીકળી નાહો. હવે આજ
પછી હું તેના લણી પાછું ફરીને બેનાર પણ નથી. ઓ મારા
દાતાર ! મારાથી કાળનો સોટો હવે સહન કરી શકાતો નથી;
એટલા માટે તું હવે ઝટપટ મારી પાસે આવ્યો. આવ અને મને
પ્રેમાલિંગન દે. તમારી સહાયતાથી મારું મન હવે સાવધાન તો
થઈ ગયું છે અને હવે મને કોઈ કોઈ બેલ બેલવાનું ગમે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે તારા વિયોગના સંતાપથી મારું ગળું ગદ્ગદ થઈ
ગયું છે અને છતાં તું હજી મારી પાસે કેમ આવ્યો આવતો નથી ?

૧૭૭૪-દહીંને સારી રીતે વલોવીને તેમાંથી તારવી કાઢેલું
માખણ એ દૂધનો સારભાગ છે અને તે સોને માટે હિતકારક છે;
તેવી રીતે જરા પણ મનમાં સંકોચ ન રાખતાં હું તારી આગળ
સાષ્ટાંગ હંડવત્ નમસ્કાર કરું છું. મોઢેથી બોલબોલ કરવાનો

શેા ઉપયોગ છે ? તે કરતાં તો ઝટપટ તારાચરણના ઉપર મસ્તક મૂકી દેવું એજ શ્રેયસ્કર છે. તુકારામ કહે છે કે હે જગતના સ્વામિન ! તું મને ઊંચકી લે અને મને પ્રેમાલિંગન દે.

૧૭૭૫-મેં થોડી ઘણી દેવની સેવા કરી, તેના ણદલામાં દેવે તેમની બધીજ દોલત મારા હાથમાં મૂકી દીધી. મારો ભાગ્યોદય થઇ ગયો એટલે મને દેવનો મેળાપ થયો. હવે હું તેમનો વિયોગ થવા દેનાર નથી. મારાં તમામ હુઃખ-દારિદ્ર્ય નષ્ટ થઇ ગયાં અને મારી સર્વ પ્રકારની ચિન્તાનો છેડો આવી ગયો; આથી હું મારું મહદ્ ભાગ્ય માનું છું તુકારામ કહે છે કે મને મારો હિસ્સો મળી ગયો છે, આથી હવે હું દેવની સાથે સંભાષણ કરવા મંડી જઇશ.

૧૭૭૬-મેં સમર્થ દેવના વચ્ચનો છેડો સાદ્યો છે, તેથી કરીને હવે મારો નાશ થાયજ કેવી રીતે ? હે વિઠ્ઠલ ! તું દોડીને મારી પાસે આવ. હું તો રોજ રોજ તારી સાથે અદૃહાસ્ય કરીશ. મને વિશ્વાસ છે કે હું તને એક હાંક મારીશ કે તરત તું ઊડીને મારી પાસે આવ્યો આવીશ; તેથી કરીને મારે હવે બીજી કંઇ દિશા તરફ નજર માંડવાની જરૂર રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારા અંતઃકરણમાં દીન જનો પ્રતિ દયા છે, આથી કરીને તમે કદાચ તમારું મન ઝાલી રાખવા જશો, તોપણ તમારું મન ઝાલ્યું રહેનાર નથી અને તમારે મારી પાસે દોડીને આવવું પડશેજ.

૧૭૭૭-‘ તમે મારા ઉપર દયા કરો ’ એવાં વચ્ચનો વઢે હું તમને રીઝવીને મારા ભણી બેવડાવવાનો યત્ન કરું છું. જે સંતોએ આકારરહિત દેવને સાકાર બનાવી દીધા છે, તેમનાં વચ્ચનો-ને પ્રસાદ જેવાં માનીને મેં તેમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. પૂર્વના ઋષિમુનિઓ જે સરળ માર્ગની સ્થાપના કરી ગયા હતા

તેજ માર્ગને સંતોએ ફરીથી 'સાફ કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હું તેજ માર્ગ ઉપર થઈને દોડી જાઉં છું અને સંતોને જે લાલ થયો હતો તેની હું પણ આશા રાખી બેઠો છું.

૧૭૭૮-મારું મન જે અંથળ હતું, તેણે હવે નિજ પરમાત્મ-સ્વરૂપનું રહસ્ય અહણ કરી લીધું છે, તેથી કરીને તે હવે સ્થિર થઈ ગયું છે. પરમાત્માના જે ગુણોનો સ્વાદ મારા અંતઃકરણને પ્રિય લાગે છે તે ગુણોના રસનું હું તૃપ્તિ થતાં સુધી સેવન કરીશ. મારા મનમાં પરમાત્માના સંજ ધી એક લાવના છે; તે કદી બદલાતી નથી અને તેના સિવાય પરમાત્માના બીજા ગુણોની સાથે મારા હૃદયનો મેળ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ ઈંટના ઉપર બિભું છે તે મારા અંતઃકાળ વખતે મારી સામે આવીને બિભું રહેશે.

૧૭૭૯-હે દેવ! વૈષ્ણવોની સંગતિમાંજ રહેવાથી મારા જીવને ઘણું મુખ થાય છે; તેમના સિવાય હું બીજા કોઈને પણ જોળાવતો નથી; તેમની મંડળીમાં બેસીને હું હરિનામ ગાઉં છું. મારા ગાયનના તાલસૂર સુજળ હું નૃત્ય કરું છું અથવા ફૂંકફૂંક કરું છું. આ બધું હું જે કાંઈ કરું છું તે મારા મનના પ્રેમો-હાસના વેગથી પ્રેરાઈને કરું છું. આ જાણત મારા મનમાંથી લજ્જા, ભય, શંકા વગેરે નીકળી ગયાં છે. એના સિવાય બીજા-ત્રીજા સાધનમાં મને સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હવે તો જગદીશ પોતેજ કાળજીપૂર્વક મારું સંરક્ષણ કરવાનું માથે લેશે.

૧૭૮૦-‘હું તમારો શરણાગત છું’ એવું ત્રણ ત્રણ વાર કહીને હું તમને વીનવું છું. મારે તમારી જેટલી સ્તુતિ કરવી જોઈએ તેટલી મારી વાણી વડે થઈ શકતી નથી. હું તો ખરેખર તમારો ધન્યાનુદાય છું. હું મારા દેહની પરવા ન કરતાં તમારા ચરણ

ઉપં આજોટી પડું છું. તુકારામ કહે છે કે તમારું મેં ઘણુંય સન્માન કર્યું, તોપણ તમારા ઉપકારના બોલમાંથી હું છૂટો થઈ શકતો નથી. આવી રીતે હું દીન બનીને સંતોની વિનંતિ કરું છું.

૧૭૮૧-માતા પોતાનાં છોકરાંને ઘરેણાં પહેરાવીને શણગારે છે. તેના અંતઃકરણમાં પોતાનાં સંતાનના પ્રતિ પાર વિનાનો પ્રેમ હોય છે. હે સંતજનો ! હે મારાં માતાપિતાઓ ! હું દીન તમારી કૃપાનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને બેઠો છું. છોકરું ગમે તેવું બોળડું- તોતડું બોલે તોપણ તેની માને તેના બોલથી સંતોષ થાય છે અને તેને બે હાથે પકડીને પોતાની છાતી સરસું દળાવે છે. પોતાને પેટે જન્મ લેનાર બાળકના શુણ્ણદોષનો મા વિચાર કરતી નથી અને નિરંતર તેમના કલ્યાણની કામના કરતી રહે છે. તેના મનની ગતિ હમેશાં પોતાના બાળક ઉપરના પ્રેમ પ્રતિ થતી રહે છે. ગંગાના મહાન પ્રવાહની માફક તે કદી અધવચ્ચી અટકી ગયા વિના સતત વહાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મેઘ કેટલો બધો ઉદાર છે ? તેની આગળ મારા જેવા ચાતકની તરશ શા લેખામાં ?

૧૭૮૨-સંતોની સ્તુતિ કરવા જતાં મારી બધી વર્ણનશક્તિ પરાજિત થઈ જાય છે અને મને એક ફક્ત મારા જીવનનું જ ભાન રહે છે; એટલા વાસ્તે હું સંતોના ચરણમાં મારું મસ્તક મૂકીને બેઠે હાથ જોડીને બોલો રહું છું. તેમના મહિમાની ઉપલબ્ધિ જ્ઞાનપૂર્વક કેવી રીતે કરવી તેની મને કશી સમજ પડતી નથી. આ બાળતમાં તો મનોમનજ સાક્ષી છે. તુકારામ કહે છે કે તમે- સંતજનોએ જ્યારથી મને અભયદાન દીધું ત્યારથી મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૧૭૮૩-પાણીમાં ડૂબતા માણસને કોઈ કહે કે હું આ ક્ષણેજ તારી મદદે આવ્યો આવું છું; તો તેથી શું ડૂબતા માણસના મનને

પૂરેપૂરું આશ્વાસન મળવાનું હતું? તમે-સંતજનોએ પણ મુજ
ખાળકના માથા ઉપર તમારો અભય હસ્ત મૂકીને મને આશ્વાસન
આપ્યું હતું કે અમે તારો બધો ભાર અમારા માથા ઉપર લઈ
લઈશું. એ કેના જેવું છે? જેમ ખૂબજ ભૂખ્યા માણસને કોઈ
કહે કે જરા વાર થોભી જા, તને હમણાંજ ખાવાનું આપું છું; તો
એવા શબ્દો વડે તે માણસના મનમાં આશા બંધાય કે મને
લોજન મળી જશે, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થાય નહિ.
તુકારામ કહે છે કે હે સંતજનો! તમેજે ભાર ઉપર ઉપકાર
કર્યો છે તેના બદલામાં હું તમને દંડવત્ પ્રણામ કરું છું; પણ
તે તો તમે મને આપેલા ચિન્તામણિના બદલામાં તમને કાચ
આપવા જેવું છે.

૧૭૮૪-ઓ નારાયણ! પેલા ભાગ્યવાન ગોવાળીઆઓ તને
પોતાની ઉઘાડી આંખે કેવી રીતે જોઈ શક્યા હતા? જેવી રીતે
તેમણે તને જોયો હતો તેવીજ રીતે તું મારી દષ્ટિ આગળ પણ
આવીને જિલો રહે. એ સુખનો સ્વાદ આળવાના લોભને વશ
થઈને મારો જીવ તમે-ઉપર થઈ રહ્યો છે. મને એ સુખનો લહાવો
ક્યારે મળશે? તારા શ્રીમુખને જોવાનો આનંદ કેવોક હશે? તે
તો સાક્ષાત્ અનુભવ થશે ત્યારેજ સમજાઈ જશે. તુકારામ કહે
છે કે તારા સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા મને ક્ષણે ક્ષણે થયા
કરે છે. હવે તું મારી પાસે આવીને ક્યારે મને ભેટી પરે એવું
મને થયા કરે છે.

૧૭૮૫-હે નારાયણ! મને તારું દર્શન કરવાનો લોભ લગા-
ડીને તેં મારા મનને શા માટે આટલું બધું ઉત્ક્રાંતિ કરી દીધું તે
કહે? મારા હૃદયે તો આતકની માફક એક દૃઢ નિશ્ચય કરી દીધો
છે, જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ પાછું ક્યાં વિના તેના લક્ષ્ય

તરફ અધ્યુન્નય છે, તેમ હું પણ મારા નિશ્ચયમાં ઢીલો પડવાનો નથી. શ્રીકૃષ્ણનું ચતુર્ભુજ સ્વામ્યું સ્વરૂપજ મારા મનમાં વસી ગયું છે. તેનેજ નિહાળવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારા પ્રેમને તું તારા હૃદયમાં આશ્રય આપજે. મારી ભાવનાનો નાશ કરીશ નહિ.

૧૭૮૬-અમ પતિતોનો ઉદ્ધાર કરનાર એક નારાયણ છે. આવું તારું બિરુદ લોકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી કરીને પ્રસિદ્ધ કરી દીધું છે, તે શું તેઓ જૂઠું બોલ્યા હતા? હે પાંડુરંગ! ઉપર સૂચવેલી પ્રતિજ્ઞાને તું સાચી પાડી દે. એનો અર્થ એ છે કે તું સાક્ષાત્ મારી આગળ આવીને બિલો રહે અને મને તું તારા હાથ વડે પંપાળ. હું તારા સિવાય બીજા કોઈનો આશ્રિત છું એવું કહેવાયજ શી રીતે? તારા સિવાય મારા ઉપર દયા લાવનાર પણ કોણ છે? તુકારામ કહે છે કે હું તો તને એકલાનેજ ઓળખું છું, આથી કરીને હું સુખી થાઉં તો તે દ્વિત તારા ચરણના આશ્રય વડેજ.

૧૭૮૭-હે દેવ! તું અને હું બેઉ જરાબર એકાકાર થઈ ચૂક્યા પછી કોને કોના સમાન કહેવો? આથી કરીને તું મારો સ્વામી અને હું તારો સેવક એવો ભેદભાવ જ્યાંસુધી રહી જતો હોય ત્યાંસુધી તારે વિષે મારા મનમાં ઉત્તમ પ્રકારનો આદર ભાવ રહે છે; અને મારો જીવ તારા ચરણ આગળ ઢળી પડે છે. હું અજ્ઞાની હોવાથી તારા પ્રેમરસનું મનથી ચિંતન કરું છું અને રસપૂર્ણ શબ્દો વડે હું તને બોલાવ્યા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલે! હે મારી જનનિ! મારાં લાડકોડને તુંજ પૂર્ણ કરજે. તે આપણી બેઉની વચ્ચે ભેદભાવને બિલો કરીને આવી ઠગાઈ શા માટે કરી?

૧૭૮૮-હે દેવ! હું તને મારા અંતઃકરણના ઉત્કટ આવેશ

સહિત બોલાવું છું તેની તું ખાત્રી રાખજે. મારા પોકારને હું
 ખાલી મોઢામોઢાના ઉદ્દગાર માની લઈશ મા. હું કેને. આધાર
 લઈને તારા ચરણની સાથે જોર કરું? મારું જોર પણ કેટલું? મુજ
 જેવા સેવકને તો તારી દયાની યાચના કરવાનો માર્ગજ ઉત્તમ
 છે. મને આ લૌકિક પદાર્થો પૈકી તો કોઈની ઇચ્છા છેજ નહિ;
 ત્યારે હવે તો મને તમારો અનુભવ થાય એજ ઉત્તમ છે. મને
 તમારા સ્વરૂપનો અત્યંત લોભ લાગ્યો છે, તેથી કરીને હું મારી
 વાણી વડે તમારો પીછો લઉં છું; તેટલી વાર મારું મન તમારી
 પાસેનું પાસે ભમતું કરે છે. તું મારી આશા એક દહાડો પૂર્ણ
 કરીશ એવું મને થયા કરે છે. મારા હૃદયને તારું એવું થેલું
 લાગી ગયું છે કે, કેમે કરીને ટાંડું પડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે
 મને તમારા શ્રીમુખદર્શનનો લહાવો લેવા દો. એજ મારી એક
 માત્ર ઇચ્છા છે અને મારા હૃદયની લગન પણ એજ વસ્તુના
 ઉપર લાગી ગઈ છે.

૧૭૮૬—પદ્મનાભનું દર્શન કરવું એજ મનુષ્ય-જન્મનો ખરે-
 ખરો લહાવો છે, એમ સમજીને હું ઘણી ત્વરાથી હરિના ચરણનું
 ધ્યાન કરવા લાગ્યો છું. કાળ તો ધરાધર કેડ ખાંધીને મારી પૂઠે
 પડ્યોજ છે. તેના સપાટામાંથી મને મુક્ત કરનાર તો તુંજ મારી
 માવડી છે. ખીણું કોણ હોય? તે યમલોકનો મનમાં ભય પ્રાપ્તિને
 હું અનેક જન્મો થયાં તારું ભજનચિંતન કરતો આવ્યો છું,
 આ સંસારના કોકડામાંથી હું શું કરીને છૂટો થાઉં, તેની મને
 કશી સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃતે!
 તું મારી માતા છે, તેથી કરીને મારી અંતકાળની ઘડીએ તું મારી
 પાસે આવીને બિભી રહેજે.

. ૧૭૮૭—જે જે કામ કરવાથી આપણી અપકીર્તિ થવાનો

સંભવ હોય તે બધાંજ કુર્મોનો ત્યાગ કરવો. સત્ય વચન બોલવું એ ઉત્તમ છે, તેથી કરીને સત્ય બોલનાર આખા સંસારને પ્રિય લાગે છે. અસત્યનો ત્યાગ કરીને જગતમાં ચરવીર તરીકે નામના કરવી. તુકારામ કહે છે કે બોટાં કામ કરવાથી કપાળે કાળાશનું લાંછન લાગે છે, તેથી તેવાં કમ નિંદાને પાત્ર છે.

૧૭૯૧-જ્યારથી મારા જીવને દેવની લગની લાગી ગઈ ત્યારથી પ્રીતિપૂર્વક તેમનીજ સંગતિમાં રહેવાની મારા અંતરમાં ભારે ઉત્કંઠા જાગી છે. તે હરિ એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી અજાગા હોય એમ મને લાગતું નથી; એમ કરતાં કોઈ વાર જરાક તે મારી આંખ આગળથી અંતર્ધાન થઈ જાય, પણ તેથી શું થઈ ગયું? મારા મનમાં તેમના પ્રેમનો જે ચટકો લાગ્યો છે તે તો નથી જતો રહેતોને? તુકારામ કહે છે કે હે ચક્રને ધારણ કરનારા! તેં ખરેખર મને તારૂં ગાંડપણજ લગાડી દીધું છે.

૧૭૯૨-તેની (દેવની) આવીજ રીત છે એવું મેં મારી આંખે ઘણી વાર જોયું છે. જે કોઈ તેના પ્રતિ અનન્યભાવે આસક્ત થાય છે, તેને તે પોતાની આગળથી પાછો ફરવા દેતો નથી. તેના અંગની અંદરજ આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ. પ્રભુની પહેલેથી આવી રીત છે તે તમે કેમ જાણતા નથી? ખાલી ખાલી મોઢથી બડપ્રહાટ શા માટે કરતા ફરો છો? અસલની સ્વરૂપસ્થિતિ તો અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે. જે હરિને કોઈની લાજશરમ નથી, ફલાણી કોની સ્ત્રી છે તેનો જે વિચાર કરતો નથી, જે સર્વ-સાક્ષીરૂપે નિઃશબ્દપણે અવસ્થિત છે, તે હરિના સંગ્રામમાં કોઈએ ઉદાસીન રહેવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે એક વાર જ્યાં હરિ હાથમાં આવી ગયા એટલે પછી તમામ પ્રકારની ચિંતાઓ ટળી જવાની.

૧૭૯૩-હરિ, સૌ રંગમાં અને સૌ રૂપમાં એકલોજ જોતું.

પ્રાત થઇને રહે છે એવી તેની આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધિ છે. જે કોઇ નારાયણના સ્વરૂપમાં ડૂબકી મારીને તેમાં વિલીન થઇ જાય છે તેના ઘરખાર પણ ડૂબી જાય છે; એટલા માટે તો લોકો તેના ભણી જવાનો વિચારજ નથી કરતા. પૂર્વકાળમાં હરિએ કેટલાય ભક્તોને ગાંડાઘેલા બનાવીને પાયમાલ કરી નાખ્યા, તેથી તો હવે કોઇ તેના ભણી જોતુંજ નથી. તે એવો વિચિત્ર છે કે કોઇ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, નાતું હોય કે મોટું હોય, પણ જે તેની પાસે આવ્યું તેનો તે અંગીકાર કરી લે છે. એક વાર જ્યાં સંસારના લોકોનો ત્યાગ કરીને તેના ભણી કોઇ વળ્યું, એટલે તો તેને એકદમ ગાંડાતૂર જેવું બનાવી દે છે. પોતે ક્યાંથી આવ્યો, પોતે નાનો છે કે મોટો છે, તેતું તેને કશું ભાનજ રહેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે આ સંસારની અંદર દેવના સિવાય બીજા કોઇનું અસ્તિત્વ છે એવું કૈતલાવની નજરે જોતુંજ નહિ. આપણે આપણી છાયાને જોઇએ તો તે પણ દેવ છે એમ જાણવું.

૧૭૬૪-મને હવે સર્વ પ્રકારના ભય અને ત્રાસમાંથી જિગરી જવાનો ઉપાય જડી ગયો છે, તેને જાણે કદી પણ હું મારા હાથમાંથી છોડું નહિ એવું મને થયા કરે છે. મનની અંદરજ મનનું ટોકડું ગૂંચવાઇ ગયું છે. તે ત્રિવાય મને તો કાર્ય-કારણની કશી અવેક્ષા રહેતી નથી. પ્રપંચ માત્ર ઉપાધિમૂળ છે એવું જાણવું. એ પ્રપંચની આલડછેટમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તો જે ઉપાધિરૂપ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને એ ઉપાધિની ગાળતમાં હું કશુંજ કહેનાર નથી; કારણકે મને મારા પોતાના આત્મસ્વરૂપનું રહસ્ય સમજાઇ ગયું છે.

૧૭૬૫-કોઇ ભૂખ્યા માણસને પોતાના પુરુષાર્થ વડે ભોજન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો તે તેને ઘણી મધુર લાગે છે. તેવી

રીતે મને પણ મુખ્ય રહસ્ય હાથ આવી જવથી મારો સંસારનો
ખયોજન શ્રમ ટળી ગયો છે અને આખું જગતજ એક હરિમય
બની ગયું છે, કારણકે હૃદયનિવાસી જે દેવ છે તેની સોળત હવે
મને પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી કરીને મારે નામે જે જે સંચિત કર્મો જમા
થયાં છે તે તે હવે સ્વરૂપની ઠાથળીમાં જઈને પડ્યાં છે અર્થાત્
સંચિત કર્મો સ્વરૂપની અંદર જઈ પડવાથી નષ્ટ થઈ ગયાં છે. ક્ષત
અમુક હદ મુખીની સીમાની અંદરનાં પ્રારબ્ધ કર્મજ સિલકમાં
રહ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હવે હું એવા તંત્રનો માલિક બની
ગયો છું કે બધું મારી પોતાની સત્તાને અધીન થઈ ગયું છે.

૧૭૬૬-આ દેવ એવા છે કે જો તે આપવા બેસે તો તેમની
આગળ કશી વસ્તુનો અભાવજ હોય નહિ; પણ તેમની ઉપર
આપણું કાંઈક ભર ચાલે તેટલા માટે આપણી પાસે થોડો ધણો
પુણ્યનો સંચય થયેલો હોવો જોઈએ. જેમ ગાયને જેવો ઘાસ-
ચારો ખવડાવીએ તેવું અને તે ઉપરાંત પોતાના ખાસ સ્વભાવ
પ્રમાણે વધતું-ઓછું અથવા સારું-માડું દૂધ દે છે; તુકારામ કહે
છે કે તે પ્રમાણે દેવના પ્રતિ જેવો આપણો ભાવ હશે તેવાં તે
આપણને ફળ આપશે.

૧૭૬૭-હે દેવ ! જે ક્ષણે હું તારાથી જરાક વેગળો જાઉં
છું, તેજ ક્ષણે હું મારાં પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગને તાણે થઈ જાઉં
છું; એટલા માટે હવે હું તમારી પાસે આવી જાણો છું અને હવે
તમે ફરી જાણો તે નહિ ચાલે. હું મારા સ્વામીની સન્મુખ
આવીને જાણો એટલે મારાં પંચકોશરૂપી પાંચે પાંચ અંગરખાં
ખરી પડ્યાં. ચિન્તામણિનો તો સ્વભાવજ એવો છે કે તેની પાસે
આવનાર માણસ મનમાં જે ઇચ્છા કરે તે ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વિના
તે રહેજ નહિ. આ તમારો એક સ્વાભાવિક ગુણ છે. હું જે કહું

હું તે ફક્ત પ્રાસંગિક રીતેજ ખોલું છું એમ જાણ્યો. હે દેવ!
હું તમારા વચ્ચેનો છેડો સાહીને ઊભો છું; તેમ કરવાથી મારા
તમામ પ્રપંચસમૂહનો નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે
આ તારું રહસ્ય જ્યારથી ધરાધર સમજાઈ ગયું ત્યારથી મેં
કર્મ અને અકર્મ બેઉનો ત્યાગ કર્યો છે.

૧૭૯૮-મેં જે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે તે મેં સંતોનો આશ્રય
લઈનેજ કર્યો છે, એવું મને ધરાધર મારા પોતાના અનુભવ
ઉપરથી સમજાઈ ગયું છે. આથી કરીને હવે જીવનની ગરજ
રાખવાનો કશો ઉપયોગ રહ્યો નથી; કારણકે જ્યાં જય ઉત્પન્ન
થયો એટલે પાછો ગર્ભવાસ કરવાનું ચોંટાયુંજ જાણવું; એટલા
માટે સુખ-દુઃખ વેઠવાં પડે તે વેઠીને પણ કોઈ ચિન્તારહિત
સ્થાનમાં ચાલ્યાં જવાય તો જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એમ
નહિ ધાય તો રાંડીરાંડની માફક વ્યર્થ પેટ ભરવું પડશે; માટે
એવું કરવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે આપણે આપણા
જીવનું બલિદાન દઈ દઈશું ત્યારે પરમાર્થરૂપી ખજાનો આપણા
હાથમાં આવી જશે. એવું ન કરીએ તો શું લીખ માગ્યાથી
કોઈ આપણને રાજ્ય આપી દેવાનું હતું?

૧૭૯૯-જેની સંગતમાં આપણે રહીશું તેના સમાગમનો
આપણને લાભ મળી જશે. પ્રાપ્તિક સંગતમાં પણ આવો અનુભવ
ધાય છે, એમ સમજીને હું જેવો છું તેવો પણ મારી આગળ થઈ
ગયેલા સંતોની પગલીએ પગલીએ ચાલવાનો ચત્ત કરું છું.
મને આશા છે કે સંતો અને આચાર્યગણ મારો હાથ પકડીને
મને મારે પ્રાપ્ત્ય સ્થાને લઈ જઈને ઊભો રાખશે. જે લોકો
પરોપકાર કરનારા છે તેમના મનમાં હમેશાં પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ
દયાલાવજ હોય છે, આથી કરીને તેમનાથી ખીજનું દુઃખ જોયું

જન્મ નથી. તુકારામ કહે છે કે મતોની આટમી જાપી કીર્તિ છે તેનું આજ વારણ છે, કેમકે તેઓ ગરીબ લોકોની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી દે છે

૧૮૦૦-હે દેવ ! મનમાં નફવિચાર કરવાથી તમામ ધર્મ, કલેશ આદિનો જોનાવી નાગ થઈ નિત્ય એવું તારૂં ખરેખરું મહત્ત્વ મને મમલદઈ ગયું છે હે નારાયણ ! તું મારો અગ્નિ-કાગડો અને મારો શુભભાષ હું તને આપી દઉં છું, તેના બદલા-માં તું મને તારા પોતાના સ્વરૂપનું દાન દઈ દે જ્યાં તારામાં અને મારામાં કશો ભેદ નથી, કશું જુદાપાતું નથી, ત્યારે આપણી વચ્ચે તે માયાનો પડદો શા માટે આટો ધરી રાખ્યો છે ? આ જાળતારની માથે હું મારે જોડેથી વાદવિવાદ કરૂં એ ઉત્તમ છે, તુકારામ કહે છે કે મારો લેવડ દેવડનો હિમાળ ખરો છે એનો પુરાવો ભેંઈએ તો તમે પોતેજ પુરાવારૂપ છો, કારણકે મારા અર્થાંભી અને મારા અતરના માફી તમેજ છો

૧૮૦૧-માત્ર કુળની કુળદેવી કોણ છે તે મને સતોએ જાણખાવી દીધી છે, અને હું તેનેજ ચરણે જઈ પડ્યો તે મેં ઉત્તમ કાર્યજ કર્યું કહેવાય, કારણકે તેમ કરવાથી હું તમામ પ્રકારના અદ્યોમાથી ઝગરી ગયો છું હરિના ચેવકોએ ખૂણ બંધિત કરીને તેના ભેરથી નિરાકાર દેવને માકાર જનાવી દીધા છે તુંકારામ કહે છે કે એજલા મારે હું તેમની મહત્ત્વીની સાથે પ્રેમાલ્લાસથી મન્ત જનીને નૃત્ય કરવા લાગ્યો છું

૧૮૦૨-હવે હું આ અવસ્થાને મારા દેહનું અવસાન થતા સુધી સાચવી રાખીશ હું હરિનામ ગાઈશ, તેના તાલસૂર મુજબ નૃત્ય કરીશ અને તેથી ઉત્પન્ન થતા આનંદના સામર્થ્ય વડે આખા જગતને જીતી વગીશ મારી સેવારૂપી દોલતના અભિ-

માન વડે હું મારી જાતને બાળવાન ગણીને છવીશ. તુકારામ કહે છે કે આવા કામમાં હું કદી પાછો પડવાનો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ ચઢતો જઈશ.

૧૮૦૩-મારા પરમાર્થની સિદ્ધિમાં જે જે પ્રતિબંધક કારણો હતાં તેમનું બળ હવે ક્ષીણ થઈ ગયું છે. મારું મન જે પહેલાં મને પ્રતિકૂળ હતું તે હવે હરિના ગુણાનુવાદથી તૃપ્ત થઈને મને મદદગાર થતું જાય છે. સંતસમાગમનું પ્રાધાન્ય વધી જવાથી મનના અંચળપણના અને વિષયપરાસ્પૃષ્ણતાના દહાડા પૂરા થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે હું હવે સત્તાધારી થઈ ગયો છું એટલા માટે હવે હું જે કાંઈ કામ હાથમાં લઈશ તે કામમાં મને સફળતા મળવાનીજ.

૧૮૦૪-દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની બાળતમાં જે ઘણીજ જરૂરની ચીજ છે તે તો એક ભાવ છે અને તે આપણી પાસે સારા પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ. તે ભાવજ દેવના ચરણને આલિંગન દઈને દૃઢતાથી વળગી પડે છે. આવો ભાવ મને પ્રાપ્ત થયો છે. “હું અને મારું” એ ભાવ હવે મારા મનમાંથી નીકળી ગયો છે અને આખા જગતનો ખેલ હું સાક્ષી તરીકે તટસ્થપણે જોઈ શકું છું. આ સંસારને લગતી કોઈ પણ બાળતને લગતો ભાર હું મારા માથા ઉપર લેનાર નથી અને કોઈ પણ બાળતને વિષે હું કશું ખોલનાર પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારા છવની અને દેવની એવી સત્જગડ ગાંઠ પાડી દીધી છે કે કોઈ કાળે કેમે કરતાં છૂટનારીજ નથી.

૧૮૦૫-સાધન-ભજનનો ઠાઠ કરવો એ એક જાતની દુકાન માંડવા જેવું છે. એનો ઉપયોગ ફક્ત લૌકિક વ્યવહાર પૂરતોજ હોઈ શકે; પણ તેમાં દેવને રીઝવવા જેવું કશુંજ હોતું નથી અને

તેથી દેવ એવી ભક્તિનો અંગીકારં પણ કરતાં નથી. જે ખરેખરું કરવા જેવું છે તે એ છે કે દેવના ચરણના ઉપર આપણું માથું એવી રીતે મૂકી દેવું કે કદી ત્યાંથી જિંચકવાનો વિચારજ ન આવે અને મસ્તક જરાક પણ હાલે નહિ કે ચાલે નહિ એવું સ્થિર કરી દેવું. તેમ કરતાં કોઈ ઉપાધિ આવી પડી અને તેથી મન જરાક ચંચળ થઈ ગયું તો હરિનું દર્શન તેટલા પ્રમાણમાં અસ્પષ્ટ થઈ જશે અને એવું થવું તેનું નામજ પાપ તુકારામ કહે છે કે આ પ્રમાણે જે કરશે તેને દેવ ઘણાજ ઉમળકા સાથે આલિંગન દેશે અને જિંચકીને પોતાની પાસે બેસાડશે.

૧૮૦૬-જે કોઈ પોતાનો બધો ભાર દેવના માથા ઉપર નાખી દે છે તેની તે કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેની બધીજ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી દે છે. દેવના ઉપર પોતાનો બધો ભાર નાખી દેનાર ભક્તની દેવે ઉપેક્ષા કરી હોય એવો એક પણ દાખલો મારા જાણવામાં નથી. જેણે પોતાના અંતઃકરણમાં દેવને વિષે ભાવને પોષ્યો હશે તે ભાવજ તેનો ઉદ્ધાર કરી દેશે અથવા તો દેવ પોતે તેનો ઉદ્ધાર કરશે. પોતાને શરણે આવેલા ભક્તોની ભીડ ભાંગવાની બાબતમાં દેવ ઘણા ઉતાવળિયા છે. એનો અર્થ એ છે કે સંકટને સમયે જો કોઈ ભક્તે દેવને સાદ કયો તો તેજ ક્ષણે તે ભક્તની પાસે હોડતા આવીને જિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કયાંથી સોનું કલ્યાણ થાય છે અને તેમ કયાંથી કોઈને ફરીથી ગર્ભવાસ કરવો પડતો નથી એ વિષે મારી ખાત્રી છે.

૧૮૦૭-જન્મ ધારણ કરવો અને મરણ પામવું એ તો જાણે અમારી એક વંશપરંપરાની જાગીરજ છે હે દેવ! તેનો તમે નાશ કરી દો, ત્યારે તો હું જાણું કે તમે સમર્થ ખરા. હું

આ બાળતને વિષે તમારી સાંથે તકરાર કરી રહ્યો છું; પણ હવે તમે મારી મોઢામોઢ ઊભા રહો. અને મારા દાવામાં ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું તેનો ફેસલો કરી દો. પછી હું મારા નિઃસંગ-પણાને લીધે લોકોમાં નિંદાને પાત્ર થાઉં તો ભલે થાઉં. હે દેવ! મારે તમારી સાથે ણરોણરિયાપણું કરવું છે, એટલે કે જેવા તમે તેવોજ હું છું એવું હું કહેતો રહું છું અને એ મારો દાવો છે. તુકારામ કહે છે કે તને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી હવે મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, તેની મદદથી હું તમામ ભ્રમને દૂર કરી દઈશ.

૧૮૦૮-વિધવા સ્ત્રી એવી ઇચ્છા કરે કે મને સંતાન થાય અને એવા વિચારોને મનમાં પ્રેમપૂર્વક પોપણ આપ્યા કરે તો તેમ કરવા માટે તેને શરમ આવવી જોઈએ, પણ તેને લાજ ન આવતી હોય તો તે અધોગતિનું લક્ષણ છે એમ માનવું જોઈએ. આવોજ જેનો પહેલાંનો, હાલનો અને હવે પછીનો વ્યવહાર એક સરખી રીતે ચાલતો રહેશે, તે કાળના ઉદરની અંદર તેનો આહાર જનવાને સારૂ જ એટલું કરી રહ્યો છે એમ નક્કી બન્યું. એકાદ ઉંદર પોતાને માટે દર જતાવે છે, પણ તેમાં સાપ ચાલ્યો આવે છે અને તેને ખાઈ જાય છે ત્યારે ઉંદરે દર ખોલું, તે મરવાને સારૂ જ ખોલું એવોજ તેનો અર્થ થયો ને? તુકારામ કહે છે કે વિષયોમાંથી મન જ્યારે પાછું હઠી જાય ત્યારેજ શુદ્ધ આત્મજ્યોતિનું દર્શન થવા માંડે છે.

૧૮૦૯-તમારી સાથે ખૂબ વાદવિવાદ કરીને હું નિર્ભય બની ગયો છું. હે નારાયણ! આ વાત તમારા સમજવામાં શાથી નથી આવતી? તમે તમારા ગોત્રનો સંગ્રહ તોડી નાખ્યો અને કર્મના હાથમાં અમારું માથું સોંપી દીધું. પ્રસંગ આવતાં મેં તમને મારો હવ અર્પણ કરી દીધો, એમ કરવાનું કારણ એ હતું

કે મારે ઝોની સાથેનો મારો સંબંધ તોડી નાખવો હતો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને શું જોઈને હું દોષ દઉં ? કારણ કે જેઓ અભિમાન વડે બંધાયેલ ગયેલ છે તેમની તને ગરજ હોતી નથી.

૧૮૧૦-મારી સ્વરૂપસ્થિતિ મારા હાથમાં આવી ગઈ એટલે બધાંજ રૂડાં વાનાં થઈ ગયાં. હવે મારે દ્વિતનો આશ્રય લેવાની ગરજ શી ? કારણ કે તે તો અંતઃકરણને અપવિત્ર બનાવે એવું છે. હુજોની સાથેનો પણ મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. મારી પહેલાંની સ્થિતિને લીધે નીપજેલાં હુઃખ દુઃખમાં રહેવા પામ્યાં નથી. તુકારામ કહે છે કે પરમાત્માનો અનુભવ લઈને જે કુળ શુદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, તેને પછી મળ લાગે શાનો ?

૧૮૧૧-હે દેવ ! જે તમારા મનમાંજ નથી, જે કામ કરવાનો તમારો ઇરાદોજ નથી, તે કામ તમે તમારી સત્તા વડે લોક-દેખાડો કરવા પૂરતું કરો છો. ખીલ્ત કાઢતું તો એમાં કશું ચાલે એમ છે નહિ, તેથી કરીને હું નિશ્ચિતપણે તમારા અરણ્યને જોતો બેઠો છું. જોટાતું ખડું અને ખરાતું જોડું એવું કામ કરવાનું તમને ઘણું ગમી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારી સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવાથી લોકોમાં નિંદાને પાત્ર થવાય છે.

૧૮૧૨-હે જગતના સ્વામિન ! હવે તો મારો અને તમારો મેળાપ થાયજ નહિ એજ ઉત્તમ છે. તમે કેવા છો તે હવે હું ખરાબર સમજી ગયો છું. નહારી વાત તે નહારીજ છે એ મારે તમને કેટલી વાર કહેવું પડ્યું ? જે અપવિત્ર હોય તેની સાથે આપણે સંબંધ રાખવો ન જોઈએ. મેં કાંઈ કહ્યું તેની મને એ સજ્જા મળી ગઈ કે, તમારા વિષેની ભીડના ભારથી મારે ડૂબી મરવાનો વખત આવી ગયો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે ક્યાં ક્યાં સંતાતા કરો છો અને કેવાં કેવાં કામ કરો છો તેનો

મને ધરાધર અનુભવ મળી ગયો છે.

૧૮૧૩-હે હરિ ! એવું કયું સાધન છે કે જેની મદદથી હું સર્વ સત્તાધીશ બની જાઉં ? પણ આ તારી કૃપાના પાનાને દોષ દેનારાંઓને ગાંડપણ લાગ્યું છે. જે કામ મનને સર્વોત્તમ લાગે તે બધાં કામ પૂર્ણ થયાં જાણવાં. તુકારામ કહે છે કે જે દાતા હોય તે તો જીવનદાનજ દે.

૧૮૧૪-મારે મારે હિસાબ આપવો કેની આગળ ? અહીં મારા એકલાના સિવાય બીજું છે પણ કેણું ? જ્યાં જોઈ ત્યાં હુંનો હુંજ છું. મારે ખટપટ કરવીજ કેને માટે ? આવે અને નજીક એવું પણ કાંઈ નથી. એકના આંક ઉપર એક મીડું ચઢાવી દઈએ એટલે એકના થઈ જાય દસ. એ બધે એકનોજ વિસ્તાર છે. તુકારામ કહે છે કે દેહાત્મબુદ્ધિનો ભાર મારા ઉપરથી ઊતરી ગયો છે, તેથી કરીને જે કાંઈ છે તે બધું મારું અને હુંજ છું.

૧૮૧૫-આગ્રહસ્તંભપર્વત સચરાચર ઉપર-નીચે દશે દિશામાં ધારો કે પાણી પાણી થઈ રહે તો પછી આ પાણી અને આ કોરી જમીન એવો ભેદ રહેવા પામેજ નહિ. વળી આ ઠેકાણે પાણી વધારે ઊડું છે અને પેલે ઠેકાણે થોડું ઊડું એવો તફાવત પણ હોય નહિ. પાણીમાં જે મોજાં ઉત્પન્ન થાય તે પણ એના એજ પાણીનાં બનેલાં-જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયાં ત્યાંજ પાછાં શંખી જવાનાં. આ પ્રમાણે જ્યાં બધેજ પાણી પાણીજ હોય અને તે પછી બધે એકસરખી રીતે પથરાયેલું હોય તો પછી એક જગ્યાનું પાણી બીજી જગ્યાએ વહી જાય પણ નહિ; કારણકે ત્યાં આગળ પાણી પોતે પોતાનેજ પકડી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી રીતે કલ્પના અંત વખતે સૃષ્ટિનો અસ્ત અને કલ્પના પ્રારંભ વખતે સૃષ્ટિનો ઉદય થાય છે એ બેઉ પરિણામનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

૧૮૧૬-રાજા પૈસાને ઠેકાણે ઠેાડીઓનું ચલણ કરવાનો હુકમ કરે તો ઠેાડીઓ પૈસાની જગ્યા લઈ લે, કારણકે રાજાનો હુકમ સૌને માન્ય રાખવો પડે છે. તેનો ભંગ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. કૃતરાને કોઈની ખાધે બેસાડાવીએ તોપણ ચાલે અને આપણા પગ ઉપર બેસાડીએ તોપણ ચાલે તુકારામ કહે છે કે કૃપાસાગર વિશ્વભરે મારું રક્ષણ કર્યું છે.

૧૮૧૭-હું દેવ છું અને તમે પણ દેવ છો, પણ બેઉના મનમાં એક ખીજાની ઘણી લીંતી રહેલી છે દૃઢ નિશ્ચયવાળા ભક્તની પાછળ પાછળ નિહાળે દોડતાજ કરે છે જેના મનમાંથી ભેદભાવનું જ્ઞાન નિલકુલ નીકળી ગયું હોય તેને ખીજા લોકો ગમે તેટલો નિવડાવે તોપણ તેના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે પોતે સ્થિર થઈ જાયો અને આગળ દૃષ્ટિ રાખીને જોતા રહો.

૧૮૧૮-સારૂ-નકારૂ એ બેઉ રક્ષા બુદ્ધિની કલ્પનાનુંજ પરિણામ છે. મૂળ આકૃતિમાં કદી કશો વિકાર થતો નથી. તે તો જેવી ને તેવીજ રહે છે. એક જણ પાલખીની અંદર બેસે છે અને ખીજા દેટલાક પાલખીની દાડી ખાધે મૂકીને ચાલે છે એ પ્રમાણે પાછલો માણસ પગલે પગલે પરિશ્રમનો ભોગ કરે છે આ સૃષ્ટિની અંદર બે જણ ધરાધર એક સરખા હોયજ નહિ, પણ એ બધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અંદર પ્રકૃતિ એકની એકજ છે તે તમારે જોવું જોઈએ તુકારામ કહે છે કે જેવો જેવો પૃથ્વીનો વિભાગ તેવી તેવી તેમાં ફસલ પેદા થાય છે.

૧૮૧૯-હું પાડુરગાં હવે મારે તમને શું કહેવું તેનો ઉત્તર તમેજ દો તમારો જ્યાસુધી મને કશો આધાર મળે નહિ ત્યાસુધી હું તમારી સાથે હવેથી કાઈજ બોલવા ઇચ્છતો નથી તમે મારા ઉપર એવી કૃપા કરો કે જેથી કરીને મારા રાજદોષ અતિ

શય રસનો સંચાર થાય. મારી ભક્તિનો પૂરેપૂરો ભાગ્યોદય થઈ જાય એવા પ્રેમનું દાન તમે મને દો. તુકારામ કહે છે કે લૂખાંસૂકાં વચનો વડે તમે મારી વાણીનું ગૌરવ વધારશો નહિ. મતલબ કે મારા મોઢામાંથી શુષ્ક શબ્દો બોલાવશોજ નહિ. તમે મારા ઉપર તમારી કૃપાનું સિંચન કરો એટલી મારી તમને વિનંતી છે.

૧૮૨૦-જેમ જમીનના ઉપર ઊગેલા પાકને વખતસર પાણી પાવામાં ન આવે તો તે પાક સૂકાઈને ઘરખાદ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જેના સ્વભાવમાં ધૈર્યનો અભાવ હોય તેની બુદ્ધિ નિષ્ફળ જાય છે; એટલા માટે ખીજા કોઈનો સંગજ કરવો નહિ; કારણકે સંગતિની અસર થવાથી ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું પરિણામ ઘણું મારું થાય છે. સપના મોઢામાં ઝેર હોય છે માટે લોકો તેનાથી બીજે છે, આ વાત તો સૌ સારી રીતે જાણે છેજ. તુકારામ કહે છે કે જેઓ કાચા હોય છે તેઓ નઠારા અને માલ વિનાના હોય છે; એટલે કે જેની અંદર જે અવશુભ હોય છે તેજ તેને બાધક નીવડે છે.

૧૮૨૧-હો દેવ! તમારા વિયોગથી મારો જીવ ઘણોજ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો છે; તમારા ચરણનું સ્મરણ મારા અંતઃકરણમાં ક્ષણે ક્ષણે વધારે વધારે તીવ્ર બનતું જાય છે; એટલા માટે તું હવે, મારી પાસે ઝટપટ દોડી આવ-દોડી આવ-દોડી આવ અને તારાં બાહુ પસારીને મને ગાઢ આલિંગન દે. મારા મનની ઉત્સુકતા હવે ઘણીજ વધી ગઈ છે, એટલા માટે મારું મન તારા આબ્યાનીજ રાહ જોયા કરે છે અને મારાથી તમારી કાંઈ કસૂર થઈ કે શું તેનો મારા મનમાં સંદેહ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હો નારાયણ! તું મારા જીવનો જીવ છે, માટે તું હવે ઝટપટ મારી પાસે ઊડીને આવ્યો આવ.

૧૮૨૨-નાનાં છોકરાં તો હકજ કરી જાણે પણ તેમના મનનું સમાધાન કરતાં તમને આવડે છે કે નહિ? તમારી અને મારી વકારનો નિવેડો તમારા ચરણ આગળજ થવાનો છે. તમારા સિવાય બીજા કોઈને મેં મારી આંખે દીઠો સરખો નથી. જ્યારે મારી હાલત એવી છે ત્યારે મારા દુઃખ અને મારા શ્રમ ઉપર તમારે લક્ષ આપવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે આ બધું શું તમને મારે કહેવું પડે? તમે શું મારા અંતઃકરણનો લાવ જાણતા નથી?

૧૮૨૩-તમને મળવાને માટે એટલી બધી ચિન્તા અને સંતાપ મારે વેઠવાં પડ્યાં છે કે તેથી હવે મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે; માટે હવે તમે મારા લાડકોડ પૂરા કરો. હે દેવ! મને મળવામાં હવે તમારે જરા પણ વિલંબ કરવો નહિ. મારી અને તમારી મનની આકાંક્ષા એક સરખીજ રહે અથવા મારા મનમાં ફક્ત તમારે માટેજ એક સરખી અખંડ અભિલાષા જાગૃત રહે એવું કાંઈક કરો. મારા પ્રેમની ઉત્કંઠા અને તેનું માધુર્ય તમે જાળવી રાખજો અને તમે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક મારું જતન કરજો. વળી તમારા પ્રેમ સિવાય બીજો કશો ઉદ્યોગ મારી નજરે પડેજ નહિ એવું તમે કરજો. તુકારામ કહે છે કે લોજન કરવાનો સમય ક્યારે છે તે હું જાણી ગયો છું, માટે હવે તમે મને બીજી-ત્રીજી રમતમાં ગૂંચવશો નહિ.

૧૮૨૪-અંદનનો સુગંધનો ગુણ કદી દૂર કરી શકાતો નથી; તે તો જિલ્લો બીજામાં પોતાની સુગંધ ભેસાડી દે છે. પોતાનું મોહું આરસીમાં બેસાડી તે કેવું છે તેની બીજાના કદાની અપેક્ષા કર્યા વગર જોનારને પોતાની મેળે ખબર પડી જાય છે. કોઈ જમીનના ટુકડાને જો સારી રીતે ખેડ્યો હોય તો તે ઉપરથી જોનારને સાફ દેખાઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે વરસાદનાં

પરચૂરણ ઝાપટાં આવ્યાથી નદીઓ રેલાય ત્યારે થોડી વારને માટે તેઓ પણ સમુદ્ર જેવી બની જાય છે.

૧૮૨૫-દેવનું નામ લીધા પછી આપણે આપણી વાણીનો વ્યય કરવાની બાબતમાં ઉદાર થવું જોઈએ; એમ કયાંથી વિશ્વ-ભર દેવ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થશે. જો આપણા સંકલ્પ શુદ્ધ હશે તો તેનું પરિણામ પણ તેનું ઉત્તમજ આવશે. જે શુદ્ધ છે તેનો કદી પણ નાશ થઈ શકતો નથી. આ આપણું શરીર છે તે તો દેવળ નરકનોજ હગલો છે. તેનો જો આપણે દેવની સેવામાં ઉપ-યોગ નહિ કરીએ તો તે બીજા કયા કામમાં આવવાનું હતું ? તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી આપણામાં જીવ હોય ત્યાંસુધી તેને દેવના આશ્રય નીચે રાખવો. આ કામમાં જો કોઈ ભાતની ભૂલ-ચૂક થઈ તો ફરીને ચોર્ચાંશી લક્ષ યોનિઓમાં જન્મણ કરવું પડશે.

૧૮૨૬-આપણા આયુષ્યની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે અને આ શરીરનો એક દિવસ નાશ થવાનો છેજ. બીજા બધા પદાર્થો પણ આકાશમાં વાદળાંના સમૂહના જેવા અસ્થાયી છે. આ બાબતને વિષે કોઈને કશું પૂછવાની જરૂર નથી; કારણકે તે સર્વને સંમત છે. એટલા માટે મનમાં સદ્વિચાર કરતા રહીને આપણા મનને સાવધાન કરી દેવું જોઈએ. કાળ તેની ચક્ષીમાં હરેક મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું દળણું દબ્યા કરે છે. તેને રાંધીને કાળ તેનું ભોજન કરે છે અને બિગેલાં બીજની વૃદ્ધિ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે હું તો ઝટઝટ દેવને શરણે જઈને નિર્ભય સ્થાનમાં બેસી જઈશ.

૧૮૨૭-જેમ ગંગાના પાણીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે વહોજ જાય છે, તેમ હું પણ સ્વાભાવિક રીતે મારા મનમાં જે આવે છે તે કદી દઉં છું. દેવને પ્રાપ્ત કરવાનો અને કાળની ચક્ષી-

માંથી ઊગરી જવાનો ઉપાય સોનેં જતાવવા જેવો છે એમ બાણીને હું જતાવું છું. જે ભાગ્યવાન હશે તે મારો ઉપદેશ સાંભળશે અને તેનું સેવન કરશે. આ જાળતમાં જાધાજ એકસરખા અધિકારી છે એવું શી રીતે કહેવાય ? અનધિકારી અને નિંદાખોર શ્રદ્ધાહીન લોકો એવા નસીબના કૂટેલા હોય છે કે જાળાતકારે કોઈ તેમના મોઢામાં કોળિયો ખોસવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેઓ ખાવાને જાહે જીલટા મોઢું ફેરવી દેશે. મતલબ કે તેમને પરમાર્થને રસ્તે વાળવા જઈશું તો જીલટા આડેઅવળે રસ્તે ચાલવા મંડી જશે. તુકારામ કહે છે કે હું મારા મનની રુચિ પ્રમાણે દેવનું પૂજન કરું છું.

૧૮૨૮-લખાડ માણસોની બોલીમાં મીઠાશ હોતી નથી અને તેમનું કહેણ કોઈ માનતું પણ નથી. આમાં કાંઈ તેમનો દોષ કાઢવા જેવું છે નહિ અને તેઓ જે કાંઈ કરે છે તેમાં કશું હેતુ-રહિત પણ નથી. વાંક તો તેમનાં માળાપનો છે કે તેમણે ગર્ભ ધારણ કરતી-કરાવતી વખતે શુભ ઘડી-પણ જોવી જોઈતી હતી, તે તેમણે જોઈ નહિ. તેમના સ્વભાવની અંદર ઘણાજ પ્રબળ અને હુનિંવાર અવશુષ્ણ બરાઈ ગયા છે. આથી કરીને એ દુર્ગુણોની પ્રેરણા મુજબ કામ કરવા તરફ તેમનો સ્વભાવ તેમને જાળજળ-રાઈથી ઘસડી જાય છે. એમ થવાથી અવશુષ્ણનું જોર ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેમના કામમાં કશોજ મેળ હોતો નથી, કશો સુકરર હેતુ હોતો નથી; એમ હોવાથી તેમને હોથે દોષજ થાય છે અને તેને પરિણામે તેઓ દુઃખી થાય છે.

૧૮૨૯-કોઈ અનધિકારી વ્યક્તિ પરમાર્થની સાધના કરવાની તૈયારી કરતો હોય તેનાં વખાણ કરવાથી તે જીલટો ક્રિયા-શ્રદ્ધ થઈ જશે એમ થવાનું કારણ એ છે કે તે પોતાનાં વખાણ સાંભળશે તો તેથી મનમાં ગર્વ ઉત્પન્ન થશે અને ગર્વની પ્રેરણાથી

તે જે જે કામ કરશે તે તેના વિનાશનાંજ કારણ થઈ પડશે; એટલા માટે એવા લોકોના સાંભળતાં તેમનાં વખાણ કરવાં નહિ. પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય તો તે પરમાર્થની સાધનામાં વિઘ્નરૂપ નીવડે છે; કારણકે જે વ્યવહારમાં અને ખીજાં લૌકિક કામોમાં પોતાના મનને પરોવે છે તેની પરમાર્થની સાધના ઢીલી થઈ જાય છે; એટલા માટે પૂરતી પરીક્ષા કરી જોયા પહેલાં કાચા અનધિકારી-ઓને મોઢે ઝાઝા ચઢાવવા નહિ, જે કોઈ એવું કરશે તે પોતાનો લાભ તો શુભાવશેજ અને તેની માનહાનિ થશે તે વધારામાં. તુકારામ કહે છે કે આપણી પોતાની કમાણીના પૈસા વડે સ્વયં-પાક (પરમાર્થની સાધના) તૈયાર કરીશું તો તેનો સ્વાદ અવિ-ચળ રહેશે અને જમનારની પંગતમાં પણ તે શોભી ઊઠશે.

૧૮૩૦-હે નારાયણ! હવે તારા મનમાં મારે વિષે ક્યારે દયા ઉત્પન્ન થશે તે તું મને કહે. મારા માથા ઉપરના ણધાજ લારનો અંત આણી દઈને તેનો અંગીકાર તું પોતે ક્યારે કરીશ? આ ણાળત મારા મનની અંદર ભારે તાલાવેલી જાગી છે અને તેથી કરીને સાંસારિક કામકાજમાંથી મારું ચિત્ત ખસી ગયું છે અને તેમના પ્રતિ હું ઉદાસીનતા સેવું છું. હું તો તારા સુખતું દર્શન કરવાનીજ વાટ જોયા કરું છું અને આ તારા દાસને તું સંભાળી લે એટલું તારી પાસે માગી લઉં છું. મારા મનની ઇચ્છાઓને તું પૂર્ણ નહિ કરે ત્યાંસુધી મારા શ્રમનો અંત પણ કેવી રીતે આવવાનો હતો? કોઈ દહાડો પણ મને તારું દર્શન થશે કે નહિ અને તે શુભ દિવસ ક્યારે ઊગશે તેનીજ મારાં શરીર, વાણી અને મન ચિન્તા કર્યા કરે છે. હે દેવ! તમે તમારા દાસ ઉપર કંટાળો આણતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે મારી એકલાની ણાળતમાં તમારી વર્તણૂક શાથી ઊલટી થતી આવે છે તેનું કારણ મારા સમજવામાં આવતું નથી.

૧૮૩૧-હે દેવ ! જો તારે સેવાંજ લેવી હોય તો મારી પાસેથી તારાથી જેટલી લેવાય તેટલી સેવા લલે લેતો જા; પણ જ્યારે કાંઈ આપવાનો વખત આવે ત્યારે મને ખૂબ દાન આપવાનું પણ જૂલતો નહિ. તમે એવી રીતની વ્યવસ્થા કરી દેજો કે જેથી કરીને મારી પાસે સંપૂર્ણ પુર્યોનો લાંઝાર આવ્યોજ શી રીતે એ એક આશ્ચર્યનો વિષય થઈ પડે. મારી પાસે કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી ચડે તો તેનું હું વાણી વડે સમાધાન કરી દઉં છું. જો તમારે મને દૂર લઈ જવો હોય તો દૂર લઈ જાજો અને નજીક રાખવાનો તમારો વિચાર હોય તો નજીક રાખજો; પણ મારા અંતઃકરણની અંદર તમારો નિવાસ તો હોવોજ જોઈએ. તુકારામ કહે છે તમારી સાથે મૈત્રી બાંધવી એ મારા હાથની વાત છે; કારણકે જે કોઈ તમારા ઉપર પ્રીતિ રાખે તેના ઋણી થવાનો તમારો મૂળ સ્વભાવજ છે.

૧૮૩૨-હવે મારે કરવું શું તે કહો. મારા જીવને એટલી બધી મૂંઝવણ અને સંતાપ થયા કરે છે કે તેથી કરીને મને જરા પણ ચેતન પડતું નથી. આખું બ્રહ્માંડ જાણે શૂન્ય બની જતું હોય એવું મને દેખાય છે અને તેથી કરીને મારો શ્વાસ પણ બંધ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે મર્વજ વિશ્વંભર ! તું મારી કાયાને શાંત કરી દે.

૧૮૩૩-સૂકાઈ જતા ઝાડને વરસાદની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે; તે પ્રમાણે જો મારા દેવ ! હું પણ તારો વિયોગ થવાથી ઘણો દુઃખી થાઉં છું અને પેલા વૃક્ષને જેવી વરસાદની જરૂર છે તેવી મારે તારી જરૂર છે. તું મારી પાસે આવવા નીકળે ત્યારે પગે આલીને ન આવતો, તેમ ગરુડના ઉપર સવાર થઈને પણ ન આવતો. એમ કરવા જતાં તને ઝાઝી વાર લાગશે; એટલા માટે તારે તો મારી પાસે દોડી આવવાને માટે મનના પણ મન બની.

જવું જોઈશે; એટલે તારે મનના વેગ કરતાં વધારે વેગવાળા થવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે નાના છોકરાં જ્યારે ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે તેમનાથી ભૂખ સહન થતી નથી. ખાધા વિના તેમના પ્રાણ બાણે હમણાંજ અંદરથી બહાર નીકળી પડશે એવી તેમની હાલત થઈ જાય છે.

૧૮૩૪-હે દેવ ! હું મારા હૈયાની ખરેખરી ઉત્કંઠાપૂર્વક તને સાદ કરું છું. હું આજે કહું છું તે આલંકારિક રીતે કહું છું એવું સમજીશ નહિ. મારી પાસે આવતાં આવતાં વચમાં ખીબ કોઈ કામમાં રૂંધાઈ જઈને તું મોડું કરતો નહિ. હે દેવ ! તમે તો સાક્ષાત્ કૃપાની ભૂતિજ છો. તુકારામ કહે છે કે હું તો તમારી સામે મોડું રાખીનેજ બિલો રહ્યો છું. જેવા તમારા ચરણ મારી નજરે પડશે કે તેવોજ હું તેમને વળગી પડીશ.

૧૮૩૫-હે પાંડુરંગા ! આ મારી જનેતા ! તું મારી મા હોવાથી મારા યમનું નિવારણ કરનારી છે એમ જાણીને તો હું તારા આંખાની વાટ જોયા કરું છું. મારે માથે કોઈ વડીલ હોય તો તે તુંજ છે, અને મારા જીવને કોઈ ખરેખરું જીવનન આમ-જન હોય તો તે પણ તુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારા આંખોને આંખો જીવતો તારી પાસે ચાલ્યો ગયો છે તેથી કરીને તારા વિનાનું બીજું બધું મને શૂન્ય જેવું લાગે છે.

૧૮૩૬-હે દેવ ! હે મારા દાતાર ! તારે અમારું જે કાંઈ કરવું હોય, તે તું તારે હાથેજ કરી દેજે. અમે સમર્થનાં બાળક છીએ એમ જાણીને અમે તદ્દન બચરહિત બનીને ફરીએ છીએ; ત્યારે હવે અમારામાં દુષ્ટ કાળની ચાંચ પણ શી રીતે પેસવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે હે પંદરપુરના રાજા ! આ હું તમને રોકડુંજ કહી દઉં છું, દાંડી વગાડીને કહી સંભળાવું છું એમ જાણી લેજો.

૧૮૩૭-હે દેવ ! તમારું રૂપ મારી આંખોમાં વ્યાપી ગયું છે અને મારું ચિત્ત તમારા ચરણનું ધ્યાન કરતું બેઠું છે. મારા મન સહિત અને દશે દશ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિનો વિષય તારું સ્વરૂપજ છે અને મારા જીવનો પ્રેમ તારા કીર્તનમાંજ સ્થિર થઈ ગયો છે. અસંખ્ય હરિનામના સમૂહનું માપ કાઢવાને માટે માપવાનું એક પાત્ર જોઈએ તે પાત્રનું કામ જીલ કરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગરૂપી ખજાનો હું મારા હૃદયની અંદર ભરી રાખીને સ્વસ્થપણે બેઠો છું.

૧૮૩૮-નાનાં છોકરાં પોતાનાં માળાપની આગળ અમુક એક ચીજને માટે હઠ લઈને બેસે છે, પણ તે ચીજ તેમનાં માળાપની પાસે છે કે નહિ તેનું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી. હે પંડરપુર વાસી દેવ ! તું તો મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવી વસ્તુ મને આપીશજ ને ? મને થયેલો શ્રમ અને મેં વેઠેલું દુઃખ એ બેને જાણનાર તારા સિવાય બીજું છે પણ કોણ ? તુકારામ કહે છે કે હવે હું તારે પગે વળગીને બેઠો છું અને તારી પાસેથી કેમે કયો આધો ખસનાર નથી.

૧૮૩૯-ચિંતન કરવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિષય એક નારાયણજ છે. જો કોઈને વિચાર કરવા હોય તો તેણે નારાયણનાજ વિચાર કરવા. તેમ કરવાથી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે અને જડ દેહની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાની આદત પણ છૂટી જશે. આપણા ચિત્તની અંદર જ્યાં દેવનોજ નિવાસ થઈ ગયો, એટલે પછી આ લોકમાં અને પરલોકમાં આપણી કીર્તિનો ફેલાવો થઈ જાય એમાં નવાઈ શી ? તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી આપણા જીવને પરમ તૃપ્તિ થઈ જશે અને પછી કોઈ દહાડો આપણા જીવને કશે કલેશ થશેજ નહિ.

૧૮૪૦-શાશ્વતવાન મનુષ્યોનેજ સંતોની પંક્તિમાં બેસવાનો

લાભ મળી રહે છે પાડુર ગરૂંપી દોલત તો સતોના ઘરમાજ
હોય છે એ દોલતનો કઠીનાશ થઈ શકતો નથી આ લાભ બધા
લોકોને માટે ઘણો દુર્લભ છે એ દોલત એટલી બધી વિપુલ
છે કે તેનો ઢગલો આકાશ સુધી પહોંચે તોપણ સમાય નહિ
તુકારામ કહે છે કે વિપ્લવના સેવકોને આ દોલતના સિવાય બીજી
કોઈ દોલતની ઇચ્છા હોતી નથી

૧૮૪૧-લાકડાના બારા વેચીને પેટ ભરનારને રાજ્યાસન
ઉપર ખેસવાનો વારો આવે તોપણ રાજા બન્યા પછી પણ તેને
લાકડા વેચવાનું મન થઈ આવે છે જેના અતઃકરણમાં પુષ્કળ
તૃષ્ણા ભરી પડી છે તે તો તૃષ્ણાનોજ દાસ બની જઈને અવિશ્રા-
ન્તપણે પરિશ્રમ કરતોજ રહે છે, તેમ થવાથી એક તૃષ્ણામાંથી
બીજી તૃષ્ણાનો જન્મ થાય છે અને એક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજી
પ્રવૃત્તિનો ફણગો ફૂટે છે તેની પાસે ગમે તેટલી ઉત્તમ વૈભવ-
વિલાસની સામગ્રી હોય તોપણ તેનાથી તેના જીવને સુખ થતું
નથી ઉત્તમ પ્રકારના ઉપલોગના સાધનોનો ઢગલો તેની આગળ
પડ્યો હોય અને તેમને લોગવવાની જોઈએ તેટલી અનુકૂળતા
પણ હોય તે છતાં તેના મનમાં તો મોટી ફિકર એ થયા કરે છે
કે આ બધી વસ્તુઓ મારા હાથમાંથી કોઈ ઝૂટવી લેશે તો હું
શું કરીશ ? અથવા તો એ વસ્તુઓ પોતેજ નાશ પામશે તો મારું
શું થશે ? તે સદાય આવી ચિન્તા કર્યા કરે છે અને તેથી તેના
મનને શાન્તિ નથી હોતી તુકારામ કહે છે કે જો મરણનો ભયજ
તેના માથા ઉપર ઝૂમતો હોય, તો પછી તે પોતાના વૈભવના
રક્ષણના ઉપાય ભલે કરતો રહે પણ તેથી શું ?

૧૮૪૨-સ સારની સાથેનો સ બધો એક વાર કુદરતી બના-
જોને લીધે છૂટી જાય તો પછી તેમાં ફરીથી બધાઈને તેમને તાબે

થવાનું કોણુ પમંદ કરે? આ પ્રપંચ જેણે નિર્માણ કર્યો છે, તે તેને નિભાવી લેશે. તેને લગતી લેવડદેવડ કયાંથી કોઈને કશેા ફાયદો અથવા ખર્ચ તો થતોજ નથી. આ પ્રપંચના વ્યવહારનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે ચાલતો આવ્યો છે; તેથી કરીને તેમાં આપણને કાંઈ લાભ અથવા હાનિ માની લેવાનું કાંઈ કારણુ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું સહજ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને આત્મ-દૃષ્ટિએ જોવા શક્તિમાન થયો છું. તેમ થવાનું કારણુ એ છે કે દેવે પોતેજ મને પોતાનો મર્મ જતાવી દીધો છે.

૧૮૪૩-હું દેવનો શરણાગત થયો છું, તેથી કરીને હવે મારે એટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કારણુજ શું છે? પણ આ દુનિયામાં જે જે ખેલ-તમાશા ચાલી રહ્યા છે તે બધા હું સાક્ષી બનીને જોતો જોતો છું. “તું બીથ નહિ” એવું કહીને દેવે મને અલય-દાન દઈ દીધું છે, એટલે હવે મને સુખદુઃખાદિ દ્રવ્યોનો બયજ શાનો હોય? તુકારામ કહે છે કે હું હરિનો સેવક છું. તે હક વટે હું તમામ સાધનોનો માલિક બની બેઠો છું.

૧૮૪૪-ગરજ રાખવી તો ફક્ત એક દેવનીજ ગરજ રાખવી. આ નીતિ સર્વોત્તમ છે. ઝાઝામાં ઝાઝું નિષિદ્ધ કર્યો તરફ તો આપણા ચિત્તના પ્રવાહને વળવા દેવોજ નહિ. નઠારી ચાલચલ-ગતવાળા નિંદાને પાત્ર લોકોની સાથે એક ક્ષણુવારને માટે પણ જીર્ણરહેવું નહિ અને તેઓ જે કાંઈ બોલે તે બાણે કૃતરાંજ ભસે છે એમ સમજી લેવું અને તેમને દૂરના દૂરજ રાખવા. તુકારામ કહે છે કે આપણા ચારિત્ર્યની અંદર ક્ષમાનો ગુણ હોય તો બાણું કે એ ગુણ એકલોજ તમામ પ્રકારનાં સુખનો ભંડાર છે. એમ બધા પછી ક્ષમાનો ત્યાગ કરીને શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ?

૧૮૪૫-જેઓ છેકજ અધોગતિએ જઈ પહોંચ્યા છે તેઓ

ખધો વખત હલકી વાતો કર્યા કરે છે અને સારા લોકોને સંતાપવા એ જેમનો ધંધો થઈ પડ્યો હોય છે તે લોકો આવો વ્યવહાર પોતપોતાની અંદર પણ ખરાબર ચલાવતાજ રહે છે. ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાભાવ રાખવો એજ સંતોની કુલ પૂજા છે; આથી કરીને તેઓ જે કાંઈ બોલે છે તે પદોપકાર કરવાના હેતુથી બોલે છે. તુકારામ કહે છે કે આવો શિરસ્તો સૌએ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ચલાવ્યો છે.

૧૮૪૬-જગત એટલે અનેક પ્રકારના લાવ અને અનેક પ્રકારની બાવનાઓનો સમૂહ; એમ જાણીને તેના તરફ ઝાઝું જોવું નહિ અને તેમાં આસક્ત થયેલા લોકોની સાથે ઝાઝું બોલવું પણ નહિ. જે કાંઈ સાચું હોય તેનું સર્વદા રક્ષણ કરવું. જગતની સાથે કાર્યકારણ પૂરતો સંબંધ રાખવો અને જેના દ્વારા આપણું (પારમાર્થિક) કાર્ય સધાતું હોય તેવાં કારણો ગમે તે હોય પણ તેમનું રક્ષણ કરવું. તુકારામ કહે છે કે મેં જે નીતિનો માર્ગ હમણાં બતાવ્યો તેના ઉપર સૌ સંતજનોએ પૂરેપૂરું લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૧૮૪૭-મારા શરીરમાંથી જે જે વિકારજાત નીકળી આવે છે તે હવે ફરીથી પાછો મને સ્પર્શ કરશે એવી મને ખીક લાગે છે; હે હરિ ! એટલા માટે એ વિકારોને તમે મારી પરાવાણીથી પણ દૂર ફેંકી દો અર્થાત્ તમે તેમનો સમૂહો નાશ કરી દો. જે સંકલ્પ મેં હમણાં મારા મનમાં ધારણ કરી રાખ્યો છે તેને અનુસરતો તમે મને ઉત્તર આપજો. હે દેવ ! હું આ પ્રપંચની વચમાં રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું આ લોકોથી ભય પામીને તેમનાથી અળગો થઈ ગયો છું અને મૌન ધારણ કરીને રહું છું.

૧૮૪૮-હું નિર્જન વનની અંદર પડી રહું છું, ત્યારે હવે

હે દેવ ! તારા શિવાય મારા મનમાં બીજું હોય પણ કોણ ?
મારી તમામ આશાતૃપ્તિ મરી ગઈ છે; એટલા માટે હવે તો
હું તારીજ રાહ જોતો બેઠો છું. મને આખો સંસારજ આબડ-
છેટના જેવો સમન્તથ ગયો, ત્યારથી મેં તેનો ત્યાગ કરી દીધો
છે. હું તેનાથી એટલો બધો દૂર નીકળી ગયો છું કે હવે તે મારી
આગળ-પાછળ નજરે પણ પડતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે
કરુણાનિધાન દેવ ! તું મરીબોનો મદદગાર છે.

૧૮૪૬-તારા ચરણને અનુલક્ષીને અર્થોત્તેમના પ્રતિ સતત
મન પરોવી રાખીને અને તેજ રસ્તે ગતિ કરતો રહીને હું મારા
મનને પ્રપંચમાંથી અજાગું કરી શક્યો છું. હે પાંડુરંગા ! મારી
જનેતા ! હું તને કરુણ શબ્દો વડે સાદ કરીને બોલાવું છું. હવે
તું મારા પોઠાર સાંભળીને મારી પાસે દોડી આવ, મને સંભાળી
લે અને મને પોતાની પાસે તેડી જા. આ બાબતમાં મારી બુદ્ધિ
મને મદદ કરતી રહે છે, પણ તારી પાસે મારી મેળે આદ્યા
આવવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી; આથી કરીને હું તારી વાટ
જોઉં છું અને મારી આંખોમાંથી એકસરખી અખંડ અશ્રુની ધાર
વહી જાય છે. મારે જો ચાલવાનુંજ હરે તો પગેજ હીંડવું પડે
અને તેમ કરવાનું મારાથી બની શકતું નથી; કારણકે મારું શરીર
હવે, ક્ષીણ થઈ ચૂક્યું છે; એટલા માટે હવે તો તું મને તારી
દયાનું દાન દે. તું જે દેશમાં વસે છે ત્યાંથી જો કોઈ માણસ મારા
તરફ આવી થકે છે તો તેને હું પૂછી જોઉં છું કે દેવ મને તેડવા
આવશે કે ? આવું કહીને હું મારા હાથ જોડીને તારી આવવાની
વાટ જોનો બોલો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને ભવ-
સાગરને પેલે કિનારે લઈ જવાને સારું તું અટાંટ દોડી આવજે.

૧૮૫૦-આ બાબતમાં સાધનભજનરૂપી માલની એક મોડી

વખાર ભરી રાખી છે. ત્યાં આગળ રક્ષક કરવી નકામી છે. નાનાં છોકરાંનું પાલનપોષણ કરીને તેમને ઠેવી રીતે ઉછેરીને મોટાં કરવાં તે બાળતનું જ્ઞાન તેમની માતાને હોય છે. લોખંડને જેમ વધારે પાણી પાઇએ તેમ પોલાદ બિંચા પ્રકારનું ચાચ અને તેમ તેની બળરમાં કિંગત વધારે બિપજે. સારી રીતે પાણી ન પાઇએ અને ઉતાવળ કરીએ તો તે સાવ નકામું થઇને બિબું રહે. તુકારામ કહે છે કે નાનાં છોકરાંને ભણાવતી વખતે જ્યારે પાટિયા ઉપર ખડી વડે અક્ષરો લખીને તેમને અક્ષરોનું ઓળખાણ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ અક્ષરોને ઓળખતાં શીખી જાય છે.

૧૮૫૧-હરિનામ ગાતાં ગાતાં રસતો કાપતા જઇએ તો તેથી ચાલવાનો શ્રમ જણાતો નથી; એટલા ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે સંતોનો સમાગમ ઘણો લાભદાયી છે; કારણકે એવા સંતોની સંગાથે યાત્રા કરવાથી શ્રીરંગદેવ પોતેજ ચાલ્યા ચાલ્યા આપણી સામે આવીને બિલા રહે છે. આવા રૂઢા સંગાથમાં મુસાફરી કરતાં માર્ગમાં કશું સંકટ પણ નડતું નથી, તેમ કશે ભય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હરિની ભક્તિ પહેલેથી તે છેક છેવટ સુધી સુખદાયકજ હોય છે.

૧૮૫૨-હું જેમ જેમ વધારે વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ સમજાતું જાય છે કે આ સંસારરૂપીંશ્વર અત્યંત દુસ્તર છે. તેને સામે કિનારે ચાલ્યા જવાનું સામથ્થ્વં પ્રજ્ઞાદિ દેવતાઓમાં પણ નથી, એમ સમજીને હેં નારાયણ ! હું તારે શરણુ આવ્યો છું-તારે શરણુ આવ્યો છું. મુજ ગરીબનો તું અંગીકાર કર. ણસ, આટલું બોલવા પૂરતુંજ મારામાં બળ છે. એ સિવાય મારાથી બીજું કંઈજ થઈ શકે એમ નથી. માથા ઉપર બિંચકેલા લાકડાના ભારાનો બોજો રૂક્ત માથાનેજ નથી

લાગતો, પણ આખા શરીરને ઠેઠ પગ સુધી લાગે છે. મારી અવ-
સ્થા તો જાતની અંદર સપડાઈ ગયેલી માછલીના જેવી છે. તુકારા-
મ કહે છે કે હવે તો હું તમારી પ્રાપ્તિ કરી લેવાના કામમાં ખૂબ
ત્વરાથી પ્રગતિ કરી શકીશ; કારણકે મારા ચિત્તનું વલણ હવે
તમારા ચરણના ભણી થવા લાગ્યું છે.

૧૮૫૩-આ સર્વોત્તમ દેવ એવા છે કે તેમણે જાતજાતના
લોકોનો અંગીકાર કર્યો છે અને અનેક જણનો ઉદ્ધાર કરી
દીધો છે; પણ આટલું બધું કરવા છતાં દેવમાં કશું કમીપણું
આવ્યું નહિ. તે તો જેવા ને તેવાજ સદાય જાગૃત, અવિકારી અને
અપરિણામીજ રહ્યા. તેમનો આદિ અને અંત આજ સુધીમાં કોઈ-
ને શોધતાં જડયાજ નથી. તે એવા સૂક્ષ્મ છે કે અણુના અણુની
અંદર પણ સમાઈ શકે છે અને જ્યારે તે વિરાટ બની જાય છે
ત્યારે તેમના ઉદરમાં પાર વિનાનો અવકાશ થઈ જાય છે. તુકારામ
કહે છે કે એ દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે તેમને જેવા બનાવવા
ઈચ્છીએ તેવા તે થઈ જાય છે અને ભક્તોના મનમાં જે જે વાસના-
ઓ જાગે તે બધીને તે પૂર્ણ કરી દે છે

૧૮૫૪-હવે અમારું પેટ ભરાઈ ગયું છે, તેથી કરીને અમારા
જીવના જીવન સમાન શ્રીહરિના પ્રતિ અમને પ્રેમ પ્રકટયો છે.
તે પ્રેમને અમે અમારા જેવા અનેક ભક્તોની પંગતમાં પીરસીશું.
હે પંગતના બેસાડનારા! આવું ઉત્તમ અને પ્રેમસહિત પીરસેલું
લોજન ધરાતાં સુધી જમજો. ઉતાવળ કરીને ઊઠી જશો નહિ
અને હાથ ધોઈ નાખશો નહિ. એવું કરવાનો કશો અર્થ નથી;
કારણકે જમતાં પહેલાં રસોઈ તૈયાર કરવાની મહેનત તો તમારે
કરવી પડતી નથી. તમને તો બધું તૈયાર મળી ગયું છે. જો પીરસ-
નારા ઉદાર હોય અને છૂટે હાથે પીરમતા રહેતા હોય તો પછી

જેટલું ખવાય તેટલું શા માટે ન ખાવું ? જમવામાં કસર શા માટે રાખવી ? આવી રીતે જ્યાં બધાના લેગા પંગતમાં જમવા બેઠા હોઈએ ત્યાં એકલપેટાપણું અથવા અતડાપણું કરીએ તો સારા નહિ કહેવાઈએ. અમારે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરીને કહેવું પડે છે; કેમકે તેમ ન કરીએ તો લોકોને સમજણ પડતી નથી. જે હોડી પાણીની ઉપર ચાલતી હોય તેનો બધો ભાર પાણીના ઉપરજ પડે છે, પણ તે હોડીની અંદર બેઠેલા મુસાફરોને હોડીની અંદર બારેલા બોલનો જરા જેટલો ભાર લાગે ખરો કે ? તુકારામ કહે છે કે અમને જો ગાવાનું મન થશે તો એકલા ગોવિંદનાં જ ગીત ગાઈશું અને એકસરખા બ્રહ્માનંદનો ભોગ કરીશું.

૧૮૫૫-વૈષ્ણવ ભક્તોનો સમુદાય લેગો થયો છે. કોઈના હાથમાં કરતાલ છે, કોઈ પટપટિયાં વગાડે છે અને કોઈ હાથ વડે ક્ષુદ્ર તાળીજ બજાવે છે. તેઓ આનંદમાં આવી જઈને હરિનામની ધૂન મચાવી દે છે. એવા વૈષ્ણવભક્તો ભક્તિના આનંદોન્માદને લીધે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે; તેથી કરીને તેઓમાંના કોઈ કોઈ નાના પ્રકારના વાલરૂર મૂળજ સંસ્કૃત સહિત નૃત્ય કરવા લાગ્યા છે. તેમને ભજનમાં એવો રસ પડી ગયો છે કે મોક્ષની તો તેમને ગરજજ રહી નથી. તેઓ કોઈ કોઈ વાર મોટા મોટા બરાડા પાડીને દેવને હાંકેા મારે છે; નાના પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડીને દેવનાં શુભગાન કરે છે. આવી આનંદની હેલી જ્યાં મર્યાદા રહી હોય ત્યાં રાત છે કે દહાડો તેની કોઈને કશી ખબર પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા વૈષ્ણવોને વનમાં જવાની જરૂરજ શી છે ? તેમને તીર્થની પણ કશી આવશ્યકતા નથી; કેમકે તેમને મન તો આખી પૃથ્વીજ હરિહરમય બની ગઈ છે.

૧૮૫૬-દેવ તો મારા સખા છે; ત્યારે હવે એવું કયું કામ

છે કે જે હું હાથમાં લઉં અને સિદ્ધ ન થાય? દેવ મારા સખા થયા એટલે ખીજા બધા જીવ પણ મારા આસજનો થઈ ચૂક્યાજ; એટલે હું ઘણાજ લાગ્યવાન થઈ ગયો છું અને જીવ-માત્ર મારા નજીકના સગોત્રીઓ જેવા થઈ ગયા છે; તેથી કરીને મારા પુણ્યોનો, મારી નીતિનો આડો આંકજ નથી. દેવની મૂર્તિ મારા હૃદયની અંદર ઠસી ગઈ છે, આથી હું આખા ત્રેલોક્યમાં જ્યાં નજર નાખું ત્યાં મને દશે દિશાઓ દેવનાથી ભરાઈ ગયેલી દેખાય છે. મારા જેવા લાગ્યવંતને આવો અવિનાશી લાભ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું કારણ મારું બળવાન પ્રારબ્ધજ હોવું જોઈએ, દેવના ચરણ ઉપર મારું મસ્તક મૂકી દેવું અને તેમના ચરણને દઢ આલિંગન દેવું એ બે વાતની અતિ વિચિત્ર તૃષ્ણા મારા મનમાં જોર કરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારો છું એવું કહેતાંની સાથેજ મારા જીવને વિશ્રાન્તિ મળી ગઈ છે.

૧૮૫૭-હવે મારી આગળ કળિકાળનું કશુંજ જોર ચાલવાનું નથી; તેનું કારણ ખીજું કંઈ નહિ પણ ચક્રને ધારણ કરનાર દેવજ મારા સખા બની ગયા છે. આવું થયું એટલે મારી સત્તા એમજ માનો કે આખા ત્રિલુવનના ઉપર સ્થપાઈ ગઈ. હું જે તેમનો લાડકવાયો બાળક છું તેના લાલનપાલનનો બધો ભાર તેમણે પોતાના માથા ઉપર લઈ લીધો છે અને મારું રક્ષણ કરવાને સારૂં તે તૈયારજ બિભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે એ દેવને હું એક દિવસ, એક ઘડી અથવા એક નિમિષ જેટલો વખત પણ વીસરી શકતો નથી.

૧૮૫૮-મને હરિતું નામ લેવાનું ઘણું ગમે છે અને તેથી કરીને દેવ જે મારા પિતા થાય છે તે મારા ઉપર રાજ રહે છે. મારું અને તેમનું મન એક બની ગયું છે. એમ થવાથી બેઉની

વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ જામી ગયો છે. મારો અને તેમનો સંબંધ પણ ઘણો નિકટનો છે, તેથી કરીને મારી શોભા વધી ગઈ છે; અને તેનાથી હું જુદો હોઉં એવું મને દેખાતુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે તે પાંદુરંગના સમાગમને લીધે મારાં અંગે અંગને ટાઢક વળી ગઈ છે.

૧૮૫૯-મારો દેહ મારાં પ્રારબ્ધ કર્મને વશ છે, આથી કરીને દેહનું સુખ કે દુઃખ બેઉ ક્ષણ વારનાં છે. દેવના ચરણ આગળ પોતાના અંતઃકરણના ભાવને સ્થિર કરી દેવાથી અવિનાશી લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને આપનાર આ એકજ સ્થાન છે. એટલી એક વસ્તુને બાદ કરતાં આ આખો સંસાર તેના બધા વિવિધ વિસ્તાર સહિત ક્ષણિક છે; કારણકે જેને જેને રૂપ છે તે બધાંજ નાશવત્તો છેજ. તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની અંદર નારાયણનું સ્મરણ કરતા રહેવું એમાંજ સર્વ પ્રકારની વિશ્રાન્તિ રહેલી છે એમ જાણજો.

૧૮૬૦-હે દેવ! હવે તમારે મારા મનનું જરૂર સમાધાન કરવુંજ જોઈશે. તમારે મારો અંત જોવાની વાત ન કરવી. તમે મને તમારો દાસ બતાવી દીધો છે તેજ તમે ઘણું ઉત્તમ અને શોભાસ્પદ કામ કર્યું છે. આપું કામ સંતોના સમાજમાં ઘણું સાફ કહેવાય છે. તમે અગાઉના લક્ષ્મીને નામે કર્યું ઉધાર રાખ્યું નથી. તેમણે જેમ કહ્યું તેમ તમે કર્યું. તેમના કહેવાથી, તમે નામરૂપને ધારણ કર્યો. તુકારામ કહે છે કે આ મારી વડીલો પાશ્વિત પૂંજની થાપણ તમારી પાસે પડી છે, તેને હે નારાયણ! તમે સંતાડી રાખશો નહિ.

૧૮૬૧-હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે હરિના સુશોભિત ગુણકાંની વાટ જોતો બેઠો છું. તે સિવાય બીજી બધી બાબતોને વિષે માફ મન ઉદાસીન બની ગયું છે. હે દેવ! હવે મારે મોક્ષ-

ને શું કરવો છે? કારણકે મોક્ષની અવસ્થામાં તમારું દર્શન કરવામાં અડચણ નડે છે. મેં જે તમારે માટે નિયમ કરી રાખ્યો છે, તે પ્રમાણે તમારે મારી આગળ જિભા રહેવું. મેં જે નિયમ ઘડ્યો છે તેની ભાવનામાં કદી પણ ફેરફાર થવાની આશા રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જે તમે મને દર્શન દેતાં મોહું કરશો તો તમારો વિલંબ મને ઘણો રોવડાવશે.

૧૮૬૨-મારી અગાઉ જે સંતો થઈ ગયા છે તેમને રસ્તેજ મારું મન હોડયા કરે છે. હું કાંઈ મારી આપઅક્ષલ પ્રમાણે ચાલતો નથી. હે દેવ! આજ સુધી તમને સંતોએ જિભા ને જિભા રાખ્યા છે, તેથી તો તમે તમારી કેટલાક દૃષ્ટિને જિભા થઈ રહ્યા છો. તમારું જે સ્વરૂપ આવી રીતે જિભું રહ્યું છે તેનાંજ મારે દર્શન કરવાં છે. મારે બીજી કોઈ વાતનો જૂઠો શોખ છે નહિ. તમારે આ બાળકની આટલી હઠ તો પૂરી કરવીજ પડશે; તેને પાછી ડેલી મૂકશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ સાંસારિક વ્યવહાર કરું છું તે બધો સાક્ષીરૂપ થઈને કરું છું, પણ હે દેવ! તમે તો ઘણાજ કૃપણ છો.

૧૮૬૩-આજ સુધી તમે તમારા અનેક ભક્તોને ભૂલયાપ ખવરાવીને ગૂંથવળમાં લેરવી પાડયા છે. મારે તમારી પાસે બીજું કાંઈજ માગવું નથી, પણ એકજ વાતની હઠ લઈને તમારી આગળ જિભો રહ્યો છું. તમને દેવ ભાવનો ઘણો કંટાળો છે તે હું જાણું છું અને તેથી તો તમે તમામ ઉપાધિઓથી અલિપ્ત રહીને એકલા ને એકલા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે હે ગોવિંદ! તમે તમારા બીજા બધા ભક્તોની સાથે ભલે ટોળટીળળ કર્યાં, પણ મારી સાથે એવો વ્યવહાર રખો કરતા.

૧૮૬૪-જે મનુષ્ય તીર્થોદકને સાધારણ પાણી જેવું પાણી માને

છે, દેવની પ્રતિમાને પથ્થરનું 'પૂતળું' કહે છે અને સંતોને અધમ મનુષ્યોના જેવા ગણે છે તેની અવસ્થા કણસલાં ન આવ્યાં હોય એવાં ખેતરના જેવી છે અને તેના ગંધાં કામ વધ્યા સ્ત્રીની સાથેના મૈથુનના જેવાં વ્યથાં છે. જેના મનની અંદર ભાવના નથી તે સદા-કાળ સૂતક્રી અને ચાંડાળ સમાન છે. તેના હૃદયમાં ગંધો વખત ભડભડનારી અશાંતિની આગ કદી પણ હોલવાતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેની દષ્ટિ બહિર્મુખ છે અને દેહબુદ્ધિ વડે ગંધાઈ ગયેલી છે, તે સદાકાળ દુઃખી અને કષ્ટોત્તે ભોક્તા થાય છે એમ બહુવું.

૧૮૬૫-નારાયણરૂપી માલમાં કશી ગરબડ કે દગોફટકો નથી. વળી તેમાં રોજ રોજ નવીનતા ચમકે છે. તેમનું નામ કાને સાંભળવાથી સુખ થાય એવું સરકારી ટંકશાળના ખરા સિદ્ધાંતા જેવું છે. તેમાંથી લાભ પણ ફરી ફરીને થયા કરે છે અને એક વાર થયો તે કરતાં બીજી વાર વધારે થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના નામરૂપી ધન દેટલા બધા ભક્તોને તૃપ્ત કરવા છતાં તેમની પાછળ આવનારાઓને માટે શી રીતે સિલકમાં રહે છે તે મને સમજતું નથી.

૧૮૬૬-સંતોએ પરમાર્થ ખાતાંની એક પેઢી ઉઘાડી છે. તેઓ પોતાની હુકાને આવનારા હરકોઈ આહકને પરમાર્થનો માલ મક્તમાં આપ્યા કરે છે. સંતો ભારે ઉદાર દિલના હોય છે, તેમની વખારમાં પરમાર્થનો માલ એટલો ગંધો ચોકબંધ ભરી રાંખ્યો છે કે તેનો કદી અંતજ ન આવે. વળી પાછી ખૂબી એવી છે કે જે કોઈ માગતો આવે તે તૃપ્ત થઈને જાય છે અને છતાં તેની પાછળ આવનારાઓને સારૂ માલ સિલકમાં ખરોજ. તુકારામ કહે છે કે દેવરૂપી માલ વડે સંતોના શરીરરૂપી વહાણનાં વહાણુ ભર્યાં પડ્યાં છે, તે કોઈ કાળે ખૂટે એવાં છેજ નહિ.

૧૮૬૭-ઓ મારા દાતાર! મનુષ્યની સ્તુતિ અને હરિકથાનું વેચાણ એ બે કામ તો તમે મારે હાથે કદી થવા દેશોજ નહિ. તમે મારા ઉપર આટલી કૃપા કરો એટલા માટે હું તમારી આગળ ભિક્ષા માગું છું; કારણકે જે ઉદાર હોય છે તેઓ રાજના જેવા ક્ષમતાવાળા પણ હોય છે. પરસ્ત્રી અને પરધન એ બે બાળતોને લગતી વાસના મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાયજ નહિ એટલી કૃપા કરજો. હે ગોવિન્દ! પોતાના પ્રાણને વિષે અભિમાન અને સંતોની નિંદા એ બે વાનાં તો મારી પાસે આવેજ નહિ એવું કરજો. મારા ઉપર દેહાભિમાન સવાર થઈ જાય એવું કદી પણ થવા દેશો નહિ. ઉપર કહેલી બાળતોમાંથી એકને પણ મારી પાસે આવવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તારા ચરણનું એક ક્ષણ વારને માટે પણ વિસ્મરણ થવા દેશો નહિ.

૧૮૬૮-હે કેશવ! લોકોમાં મારી મોટાઈ વધે એવી મતલબથી હું તારી સેવા કરતો નથી, પણ હું તો તારો અનન્ય દાસ છું; એટલા માટે હું તારા ચરણની પ્રાપ્તિ કરવાની હઠ લઈ બેઠો છું. એ સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતોજ નથી. હું મારા સ્વામીની સેવામાં એકનિષ્ઠ રહું છું. મારા મનનો બાવ અને મારી બહારની વર્તણૂક એ બેની વચ્ચે પૂરેપૂરી એકતા છે. તુકારામ કહે છે કે તમે જે કામ મને સોંપો છો તે હું કરું છું. હે દેવ! તેના વડે મંમ થાય છે કે અધમ તે તો તમે જાણો.

૧૮૬૯-જે જે વિકારોની સંગતિથી હું જન્મમૃત્યુના ફેરાની અંદર ફસાઈ પડ્યો છું તે બધા વિકાર મેં ઘોઈ ઘોઈને દૂર કરી દીધા છે. હવે તો એકલા મારા મનને વિષે મારે વિચાર કરવાનો છે અને તેજ હું કરીશ. બીજો બધો બોલો મારા માથા ઉપરથી ઊતરી ગયો છે. પ્રસાદસેવન કરવા જતાં લગવાનું ઉચ્છિદ્ધ

ખાવાનું સૌભાગ્ય 'પ્રાપ્ત થઈ ગયું'. આ બધુંજ તેના યોગ્ય વખતે આકસ્મિક રીતે થવા પામ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! પરમાર્થનું રહસ્ય જ્યારથી મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ત્યારથી મારા મનની બધી તાલાવેલી શમી ગઈ છે.

૧૮૭૦-પંગતમાં બેસીને નાના પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોનો હું આહાર કરું છું અર્થાત્ હું હરિના લિપ્ત લિપ્ત ગુણોનું વર્ણન કરું છું અને તેનો રસ આપું છું; પણ એ બધામાં મને એક પારમાર્થિક રસનોજ સ્વાદ મળે છે. એ અપૂર્વ લાલ મને પરમાર્થ-રસનો ઉપલોગ કરનારા સંતોની પંગતમાં બેસવાથી મળ્યો છે. એ લોકો કદી પણ પંક્તિલેદ કરતા નથી. તેઓ પરમાર્થરૂપી રસોઈ પોતાને હાથે તૈયાર કરે છે અને જ્યારે તે બરાબર રંધાઈ રહે છે ત્યારે તેઓ પ્રેમપૂર્વક સોને ખીરસે છે. તુકારામ કહે છે કે મને જ્યારથી તેમનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો ત્યારથી મારા જીવને ઘણો આનંદ થયો છે.

૧૮૭૧-સમર્થ લોકોનું રહેઠાણ હમેશાં ઐશ્વર્યોથી ભરપૂર હોય છે. હું દુર્ગલ માણસ, મને પણ કાંઈ લાલ થશે એવી આશા રાખીને તેમની પાછળ પાછળ દોડતો ફરું છું. સમર્થ લોકોની પાસેથી જે કાંઈ થોડી ઘણી ભિક્ષા મળે તે છેડે બાંધીને મારી સાથે લઈ લઉં છું અને પછી એકાંતમાં જઈને તેનું સેવન કરું છું. સમર્થ લોકોની પાસેથી તેમના પ્રસાદની પ્રાપ્તિને માટે કાંઈ ખાસ સમયની રાહ જોવી પડતી નથી. યાચના કર્યા વિના અયાચિત રીતે પણ તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોએ આપેલી ભિક્ષા વડે પેટ ભરાઈ ગયા પછી તેમની સ્તુતિ કરીને હું તે દેવોનું પૂજન કરું છું.

૧૮૭૨-મારા કુળમાં વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા રિવાજ

પ્રમાણે હું તમારો સત્કાર કરીશ. સૌના ચરણોને વંદન કરીશ. કોણ યોગ્ય છે અને કોણ અયોગ્ય છે તેનો હું વિચાર કરીશ નહિ. જ્યાં માણસોનો શંભુમેળો હું મારી પાસે થવા દઈશ નહિ અને મારા પોતાના હૃદયની સમાહિત અવસ્થાનો પણ ભંગ થવા નહિ દઉં. તુકારામ કહે છે કે મારાં તમામ કર્મોનું પૂરેપૂરું નિરસન થઈ જતાં સુધી હું આ મારી રીતને છોડનાર નથી.

૧૮૭૩-હે અનંત ! તું મારો માતાપિતા છે, એમ જાણીને તો હું જન્મમરણને વિષે ચિંતા કરવાનું ભૂલી ગયો છું. જે વખતે જે કાંઈ થઈ રહેશે તે હું મારી આંખે જોયા કરીશ. મારા મનનો ભય અને પ્રપંચનો ખોલો એ જોઉં છું ક્ષય થઈ ગયો છે. જ્યાં જન્મજનું મૂળ કારણ મારો પંચભૂતાત્મક દેહજ હોય; તેનો નિકાલ કરી નાખવાના હેતુથી મેં એનાં પાંચે પાંચભૂતોને મહત્-તત્ત્વની અંદર સમાવી દીધાં. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! હવે તો જ્યાંજ પ્રપંચ મારાથી દૂર થઈ ગયા છે અને મારા જીવનો જે એક માત્ર સ્વપ્ના કહેવાય તે તું એકલોજ બાકી રહી જાય છે.

૧૮૭૪-હે હરિ ! તું ઘણો ઉદાર છે એવી તારી અખિલ-વિશ્વમાં સુકીર્તિ ફેલાઈ ગઈ છે; અને તારી મોટાઈની અસંખ્ય પ્રશસ્તિઓ-પવાડાઓ લોકોમાં ગવાય છે. હે દેવ ! તારા ચરણમાં મારું હૃદયનો બાવ સ્થિર થઈ ગયો છે. તું મારા જન્મમૃત્યુની જડંબાડીને ફેંકી દે; કારણકે તું દેવોનો પણ દેવ છે અને અખિલ બ્રહ્માંડનો એક માત્ર સ્વામી છે. મારે જે કાંઈ માગવું હશે તે હું તારી પાસેજ માગીશ અને મારા જીવને જે કાંઈ કહેવા જેવું હશે તે હું તારી આગળજ કહીશ. ઓ મારા દાતાર ! મારે કોઈના પગે પડવું હશે તો હું તારા પગ આગળજ પડીશ, બીજા કોઈના નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ સંસારમાં જો તું મને દીન-

કગાલ જનાવી રાખીશ તો તેમા તનેજ નાનમ લાગશે માફ તો
આપુ જીવતરજ તારે સ્વાધીન છે

૧૮૭૫-જીઓ, જીઓ, દેવનો સ્વભાવ જીઓ આજ સુધી-
મા જે જે તેમના શરણાગત થયા છે તેમના ગુણદોષને તેમણે
જોયા નથી, પણ જે કોઈ પોતાને શરણે આવ્યા તેમને સર્વને
તેમણે પોતાના સમાન જનાવી દીધા છે ત્યારે હે દેવ ! તેમને
તમે જે સ્થિતિ આપી તેમા છેલ્લામા છેલ્લુ આશ્રયસ્થાન મને
પણ આપજોજ હું ગાંધ શ્રેષ્ઠ પદની તો ઇચ્છા કરતોજ નથો મારા
મનમા એવડી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ નથી દેવે તો નથી જોયું
કોઈનું કુળ, નથી જોયું કોઈનું ગોત્ર અને નથી જોયા કોઈના
ગુણદોષ સ સારના જોનામાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાએ જે કોઈ
આવ્યા તેમને તેમણે મુક્ત કરી દીધા, પણ તેઓ કેવા છે-લોહિયા
પથરા જેવા છે કે સાગ છે તેનો તેમણે કદી વિચારજ ન કર્યો !
તુકારામ કહે છે કે હે સર્વજ્ઞ દેવ ! એક વાર તારા મનની અંદર
સ્થાન પામ્યા એટલે મોટામા મોટા પાપીઓના પાપરાશિને
તું દૂર કરી દે છે

૧૮૭૬-હવે તો જાધનોમાથી મારો છુટકારો થઈ ગયો છે
આ દાન પ્રભુના તરફથી મળ્યું છે એ વાતને વીસરી જાઓ અને
તમારી પાસે જે માલ છે તેને ધીમે ધીમે પુરસદની વેળાએ વેચતા
જાજો અનંત લાભની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે અને તે ધન ઘેરમેઠાંજ
મળી ગયું છે હવે તો જે માલ સિલકમા રહ્યો છે તેને તો જિભા
જિભા વેચી દેવાશે જાકી સિલકમા કાઢજ રહેવાનું નથી તે માલ
પણ વિસારે પડી ગયો હતો, પણ એકદમ તેની ખગર પડી ગઈ
તે માલની જાળતમા વાગાધાટ થવા લાગી એટલે ઉતાવળ કરીને
સમય માધી લીધો તુકારામ કહે છે કે આ નિન્ધનનું જતન

કરવાને સાડું મેં નારાયણને માધી મદદે જોલાવી લીધા છે, તેથી કરીને હું તેમને મારાથી દૂર થવા દેવાનોજ નથી.

૧૮૭૭-હે પંઢરીરાય! તારા સ્વરૂપ વડે તું મારા હૃદયને ભરપૂર કરી દે. આરસીની અંદર જો ગિંબની છાયા નજરે પડી તો જાણવું જોઈએ કે તે લેહ મૂળ એક વસ્તુના બે રૂપનોજ છે. મુખ તેના સંચય કરવાના સ્થાનમાં જઈ પડ્યું છે. સત્તા ધીરે ધીરે તેની વહેંચણી કરતી જાય છે. અડચણ ઉત્પન્ન કરનારા આર માર્ગ લેવા કે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની, તેમનો અંત આવી ગયો છે. આંખની અંદર એક જાતની છારી આવી જવાથી દોષની છાયા જુદી જુદી દેખાતી હતી, પણ કૃષ્ણાંજનનું આંખમાં અંજન કયું એટલે છારી ઝોગળી ગઈ અને દોષની છાયા ફરીથી મારી આંખને લાગુ પડી શકી નહિ. તુકારામ કહે છે કે જીવને શિવનો બોધ દૃઢ થઈ ગયો. હવે મારા મનને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ભલે જાય. હવે તેની શાખાપ્રશાખાઓ જે પહેલાં ફૂટતી હતી, તે ગંધી હવે ફૂટતી બંધ થઈ ગઈ છે.

૧૮૭૮-હે દેવ! મારી ગાળતમાં તમારી કાંઈક ભૂલચૂક થઈ ગયેલી હોવાથી હું તમને ઉત્કંઠાપૂર્વક ઉપરાઉપરી ખૂંચો પાડ્યા-જ કડું છું. આ કામમાં હું ક્ષણ વારને માટે પણ આંતરો પડવા દેનાર નથી. મારી વાણીને દેવનીજ લગની લાગી છે, તેથી કરીને વારંવાર તે દેવનોજ અનુભવ લીધા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાએ મને ઘણોજ મુખી કરી લીધો છે.

૧૮૭૯-તને મળવાની ઉમેદથી તો હું તારે ગામ આવીશ; એ વિઠ્ઠલા! પણ તું જ્યારે મને તેડું મોકલાવીશ-વહેલી વહેલી તેડું મોકલાવીશ ત્યારેજ પછી હું મારે મોઢેથી ખૂળ આનંદોલ્લાસ પૂર્વક તારી કીર્તિનાં પદ ગાઈશ. તુકારામ કહે છે કે સંતોના સુમુ-

દાયની વચમાં જિભાં રહીને હું 'તેમની ચરણરજને વંદન કરીશ.

૧૮૮૦-માખાપનો જ્યાં મેળાપ થાય એટલે છોકરાંના મનને ખઘેજ સંકેત દૂર થઈ જાય છે. જે સુખ લોગવ્યું તેટલે આનંદ અને ખાતી વળતે મોડું તો પહોળું. ખાવાની ચીજોમાં પણ જે સારામાં સારી હોય તેજ મા છોકરાંને સારૂ રાખી મૂકે છે અને તેમનાં મોઢામાં તેના કોળિયા દે છે તુકારામ કહે છે કે છોકરાંને તૃપ્તિ થઈ એટલે માનું સુખ માતું નથી.

૧૮૮૧-જે દેહાદિ પ્રાપચિક વસ્તુઓ પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખે છે તેનો દેહ પણ બ્રહ્મરૂપ થાય છે અને તેને પાપપુણ્યનો સ્પર્શ થતો નથી. તેના હૃદયમાં અનુતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળા સળગતી હોય છે, જેને મિથ્યા મૃગજળ જેવા પ્રયંચનો વાયુ હોલવી શકતો નથી. આત્મબુદ્ધિની અંદર દેહના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો એજ પાપ છે. એનેજ દેહાભિમાન કહે છે અને તેના સ્પર્શથી અંતઃકરણ અપવિત્ર બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મનની અંચળતા અને તાલાવેલીનું શમન થાય નહિ ત્યાંસુધી મનની બદ્ધાવસ્થાજ સમજવી.

૧૮૮૨-બંધનનું મૂળ કારણ આશા અથવા તૃષ્ણા છે; તેનેજ હું તોડીને ફેંકી દઈશ. જેની સાથે આપણે કશો સંબંધ તો છેજ નહિ તેને માથા ઉપર લઈ લઈને ફરવાથી નિજસ્વરૂપના બોધમાં વિઘ્ન જિભું થાય છે. જૂઠાં અવિદ્યાત્મક મારાંતારાપણાનો ધાર લઈને કોણ ફરે? તુકારામ કહે છે કે જે પ્રકારના જીવનમાં આપણી અને દેવની વચ્ચે આડો પડદો આવી જાય તેવા જીવનનો ઉપયોગજ શો છે?

૧૮૮૩-જે મેં કહ્યું છે તેનું તે મારે વારેવારે ઢેટલી વાર કહેવું પડશે? એટલા માટે હે સંતો! તમારા સૌના ચરણોમાં

મારા હંડવત્ પ્રણામ છે. આ કામમાં મારા મનને નવો નવો રસ પડતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે દેવ દારકાપુરીમાં રહે છે, તે મારા હૃદયરૂપી ઘરમાં આવીને ગિરાજ્યા તે ઘણું જ સાડું થયું.

૧૮૮૪-ઉપવાસી મનુષ્ય ઉપવાસને અંતે લેટલા પરમ પ્રેમસહિત બોલનનું સેવન કરે છે તેટલાજ પ્રેમસહિત તારા ચરણોને મારા હાથ આલિંગન દો. હે સર્વજ્ઞ નારાયણ! હું તો તારો આજ્ઞાપાલક દાસ છું. મારી ખરેખરી વાસતાને તું પૂર્ણ કરજે. ઘણા દિવસના વિયોગ પછી માતા અને પુત્ર ભેગાં થાય ત્યારે તેમનાં હૃદયમાંથી જેવો પ્રેમ ઊછળી પડે છે તેવોજ ઉત્કટ પ્રેમ મારા હૃદયને ભરપૂર કરી દો. તુકારામ કહે છે કે કૃપણનું આસન - રનેહીમણું - જેમ તેનું ધન છે તેમ તમે મારા ધાઓ. તમારા સિવાય મારે બીજું છે પણ કોણ?

૧૮૮૫-રણમાં લડવાને સાડું ઊતરી પડેલો શૂરવીર યોદ્ધો જેમ પાછો નજર કરતો નથી, તેવાજ ધૈર્ય સહિત તમે મારું રક્ષણ કરજો. હે નારાયણ! સંસારના મપાટામાં સપડાઈ જઈને હું તારાથી વેગળો વધ જયો છું, ત્યારે હવે તું મારા ઉપર કૃપા કર. તારા નામનું શસ્ત્ર હું નિરંતર ધારણ કરીશ અને તેનોજ મહિમા હું લોકોની આગળ બતાવીશ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે હું પ્રાણો ફરું ત્યારે મારામાં પૂર્ણતા આવી જઈ છે કે ક્યાશ રહી જઈ છે તે તું જ જાણે.

૧૮૮૬-પૂજન અથવા સ્તુતિ કરવાને માટે તેમને યોગ્ય વિષય પસંદ કરવો જોઈએ; માટે હું તમને કહું છું કે જો તમારે કોઈનું પૂજન કરવું હોય અથવા કોઈની સ્તુતિ કરવી હોય તો તમામ મનુષ્યોને એક બાજુએ પડ્યા રહેવા દઈને કૃષ્ણ સંતોની અને નારાયણની પૂજા કરજો. ઓડકાર આવતાં સુધી ઉત્તમ ઉત્તમ

• લોજન આરોગજો, તુકારામ કહે છે કે કોઈ માણસ દૂધને ઠાડે કહે તો તે ચાડું કહેવાય કે ?

૧૮૮૭-આપણા મનનેજ ધીરજ રહેતી નથી, નહિ તો દેવને કંઈ વસ્તુની ઊણપ છે ? પોતાના દાસના માથા ઉપરનો બધોજ ભાર પોતાના માથા ઉપર જેંથી લેવાની બાબતમાં હરિ કદી તેમની ઉપેક્ષા કરતા નથી. પૈસો પેદા કરવાને સારૂ આપણે જેટલી મહેનત કરીએ છીએ તેટલી હરિની પ્રાપ્તિને સારૂ કરવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આ પાપી પેટે અમને ઘણાજ જૂઠા અને લગાડી બનાવી દીધા છે.

૧૮૮૮-પોતાની પાસે કરોડો રૂપિયાની દોલત હોય તો પણ આખરે તો લંગોટી પણ સાથે આવવાની નથી, એટલા માટે આપણો અંતકાળ આવી પહોંચે ત્યારે પાંડુરંગ આપણી સાથે રહે એવા હેતુથી આજથી તેમનેજ આપણા કંઠમાં ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. અનેક પ્રકારના વિષયોની લાલચમાં આપણે લુપ્ત થઈ જઈએ છીએ; પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે તેમની સંગતિ અસાર છે. તુકારામ કહે છે કે જગતમાં આપણું હિત કરવાનો શુણ છેજ નહિ, કારણકે તે વ્યથા અને સારહીન છે.

૧૮૮૯-હવે મારી ફરિયાદ કેના આગળ જઈને કરવી ? આ મારી પ્રાપ્તિ કડાકટનો કોણ જાણે ક્યારે અંત જમાવી જશે ? આ પ્રપંચમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને લીધે મારો પ્રાણ તરફડાટ કરી રહ્યો છે. આ પ્રપંચનું સ્વરૂપ જેઓ જાણતા નથી તેઓ બિચારા એક રીતે સુખી છે. વિષયોનો ઉપભોગ કરવા જતાં પહેલાંજ મારા મનને એટલો બધો ત્રાસ થાય છે કે હવે ક્યાં સંતાઈ જઈને આ પીડામાંથી નાસી છૂટું એવું તેને થયા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે હું દેવને પણ મહેણાંટોણાં સંભળાવું

છું; કારણકે તે પણ મારી સેવાનું લેણું દળાવી બેઠા છે.

૧૮૯૦-તમામ પ્રપંચોથી અળગો થઈ જઈને હું આખા સંસારનો તમારો પ્રેક્ષકની પેઠે આનંદપૂર્વક જોતો રહું છું. જગતના લોકોને સાંસારિક પદાર્થોના ઉપર જે અજબ મોહ લાગી ગયો છે, તે જોવામાં મને ઘણી ગમત પડે છે. સંસારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જીવ પોતાની જાતને ભૂલી ગયો છે તેથી કરીને તેની આંખોના ઉપર એક પ્રકારનું પડળ ફરી વળ્યું છે, જેથી કરીને તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે સંસારની અંદર જે જીવ એક વાર દૂખ્યાતેમાંના કોઈએ જહાર ટોકું કાઢ્યું જ નથી.

૧૮૯૧-હું તો એકલસૂરો માણસ છું તેથી મને એક જ વિષય-માં સમજણ પડે છે. મારા સ્વામી પાંડુરંગના ચરણકમળમાં મારા પ્રણયો સર્વકાળ આશ્રય લે છે. એ સિવાય હું બીજું કંઈ જાણતો નથી અથવા સમજતો નથી. મારા ચિત્તના અનેક પ્રકારના સંકટ-વિકટપના તરંગો શમી ગયા છે અને તે હવે એકલા પાંડુરંગને જાદ કરીને બીજા કોઈ પણ સંકટ પડે ગતિમાન થતું નથી. હું જો કોઈની આજ્ઞા માનું તો તે પણ એક મારા સ્વામીની જ. મારું મન બીજી બધી વસ્તુઓમાંથી પાછું હડીને અંતર્મુખ થયું છે. હવે તો મને મારા સ્વામી જે કંઈ દાન દે તે લેવાની હું ઇચ્છા કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હવે મારી બધી અભિલાષાઓ-મારાં મનના બધા કોડ પૂરા થઈ ગયા છે; કારણકે મારા એક સ્વામીને જાદ કરીને આખું બ્રહ્માંડનું મારા મનથી શૂન્ય જેવું છે.

૧૮૯૨-હે દેવ ! મારું મન હવે તમામ પ્રકારના રસો ઉપરથી મુગાઈ ગયું છે; તેને તો હવે તમારા ચરણની સમીપ પડી રહેવા સિવાય બીજા કશાની જ ઇચ્છા નથી. હે નારાયણ ! મારા મનને તમે આવી જ ધીરજ પ્રેરજો એટલી મારી વિનંતિ છે. મારા અંતા-

કરણની અંદર તમે જે ઘડીએ તમારો વાસ પૂરશે તેજ ઘડીએ તેમાં ભરાઈ રહેલા કામકોધ વગેરે તમામ વિકારોનો નાશ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે તમને અત્યારે જે વિનાંતિ હું કરી રહ્યો છું તેને તમે શ્રવણ કરશો અને આખરે તેમાં કહ્યા પ્રમાણે તમે માફ રક્ષણ કરશો એવું માફ મન મને કહે છે.

૧૮૯૩-અંદનની અંદર જે સુવાસ છે તે તેનો એક સ્વભાવ-સિદ્ધ ગુણ છે. ખીજાં વૃક્ષો પૈકી જે ભાગ્યવાન હશે તેમનું અંદન-વૃક્ષની નજીકમાં ઊગવું થશે અને તેથી કરીને તેઓ પણ તેના જેવાંજ સુગંધ યુક્ત થઈ જશે. પારસમણિની અંદર પારસમણિના ધર્મ પૂરા પ્રમાણમાં હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેનો સ્વભાવ જ ઉત્તમ છે તેને કઈ વાતનું દુઃખ હોય ?

૧૮૯૪-યોગસાધનાનું જે લક્ષ્ય છે તેમાં જે ચિત્તનો લય કરી દેવાની ઇચ્છા હોય તો તે લક્ષ્યને અનુકૂળ આસન અને મુદ્રાને સિદ્ધ કરવાં પડે છે; પણ સૌનાં મન એ રીતે એકાગ્ર થઈ જવાં દોઢલાં છે. બધા લોકો આવી સાધનામાં સફળતા મેળવી શકતા નથી; એટલા માટે નારાયણનું નામ લઈ લઈને તેને એક સરખી રીતે બોલાવ્યા કરવા એજ એક ઉત્તમ માર્ગ છે. પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓનો ત્યાગ કરવો અને તેમની સાથે સંબંધ રાખનારી તમામ વસ્તુઓની કામનાનો પણ ત્યાગ કરવો એનુંજ જામ વૈરાગ્ય. કર્મ-યોગને રસ્તે થઈને એક એક પગલું ભરતાં ભરતાં આગળ વધવું હોય તો દેહધુદ્ધિનો નાશ કરવાની પહેલી જરૂર છે અંદર ભરાઈ રહેલા કામકોધાદિ વિકારોનો નાશ કરવો અને સૌ પ્રાણીમાં ભગવદ્ધુદ્ધિનું આરોપણ કરીને સૌને વંદન કરતા રહેવું તેનું નામ ભક્તિ. તુકારામ કહે છે કે આ સાધનો અને તેમના દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે સાધ્ય વસ્તુ એ બેઉ કઠિન છે;

કારણે તેમાં સફળતા મેળવવાને માટે દેહનું જલિદાન દેવું પડે છે, જે અતિ કઠિન કાર્ય છે.

૧૮૯૫- હે મનુષ્યો ! જે કાર્ય કર્યાંથી તમારો આગળ ઉપર કદી નાશ થાયજ નહિ એવું કાર્ય તમે શા સારૂ નથી કરતા ? તમારે સૌ જીવમાત્રને નમસ્કાર કરવા અને નારાયણનું ચરણ લેવું, એ બે કામ કરવાનાં છે. શ્રુતિઓએ જેનું વર્ણન કર્યું છે તે સૌના સારરૂપ ફળ તે આજ છે તે તમે જાણો છો, એ વાત સાચી છે તે તમે સ્વીકારો છો, ત્યારે હજી તમે તે વાતને કેમ અહણ કરતા નથી ? તુકારામ કહે છે કે આના મિવાય બીજો કોઈ રસ્તો છેજ નહિ.

૧૮૯૬-મારા શરીરના ધર્મો ગંધા પ્રેતરૂપ થઈ ગયા, એટલે તેઓ તેમનું પોતપોતાનું કાર્ય કરતા ગંધ થઈ ગયા ત્યારે તેમને આરૂ સ્મશાનમાં જગ્યા શોધી દાઢવાની યોજના ધ્યાનાવસ્થામાં તૈયાર થઈ ગઈ. (બ્રાહ્મી સ્થિતિ જે લક્ષ્ય છે તેનું અનુસંધાન કરવું તેને અત્ર સ્મશાન કહ્યું છે.) તેમ થવાથી માયાજનિત કામક્રોધાદિ વિકારોને ઘણુંજ દુઃખ થયું અને તેઓ ગિચારા રાત-દહાડો કહવાંત કરવા લાગ્યા. વર્ણી યમનો ધર્મ પણ શોકમાં ડૂબી ગયો. આ શરીરની અંદર નીચેના ભાગમાં વૈરાગ્યરૂપી મોરવણ મૂંઝીને જ્ઞાનાગ્નિ વડે તેનો ભડકો કર્યો, એટલે તે શરીર-જ પ્રહારરૂપ થઈ ગયું. આ શરીરરૂપી માટીના ઘડાને દેવની સામે 'ધુમાંવીને તેમના ચરણ આગળ અક્ષણીને ફેાડી નાખ્યો અને 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યો (હું બ્રહ્મ છું' એવાં બોધસૂચક વેદાન્તના સારભૂત વચનો)ના ધ્વનિની ઉચ્ચ ગર્જના પણ કરી. પોતાના કુળને, નામરૂપને તિલાંજલિ આપી દીધી અને આ શરીર, જે પંચ મહાભૂતોનું ઘડાયલું છે તે જેનું હતું તેને આપી દીધું. તુકારામ કહે છે કે આ શરીર પોતાની મેળેજ જળીને

રાજોડી જેલું બની ગયું અને તેની રાખના ઢગલાના ઉપર શુર-
કૃપારૂપી દીવો જોઠવી દીધો.

૧૮૬૭-મારા મરણની અર્થાત્ દેહાત્મયુદ્ધિના નાશની સગ-
વડ તો ઉત્તમ રીતે થઈ ગઈ. તે એવી સરસ રીતે થઈ ગઈ કે
તેની કોઈની સાથે સરખામણીજ ન કરી શકાય. વળી એ બધું
કેવી રીતે બન્યું તે મેં મારી આત્મબોધની દૃષ્ટિ વડે નજરે-
નજર જોઈ લીધું. એવું થવાથી મને જે આનંદ થયો તે તો
આખા ત્રિભુવનમાં પણ સમાય એવો નથી; કારણકે હું સર્વો-
ત્તમક સ્થિતિના મુખનો ઉપસોગ કરવા શક્તિમાન થયો છું. આજ
સુધી હું દેહાલિંગાનયુક્ત હોવાથી એકદેશીય હતો. હવે તે
અભિમાન જોગળી ગયું અને સર્વોત્તમક સ્થિતિ મારા હાથમાંજ
આવીને ઊભી રહી. આ દેહ તે હું પોતે અને દેહનાં સંજ્ઞાથીઓ
તે મારાં સંજ્ઞાથીઓ એ ભાવની માંકડી ગલીમાંથી હું બહાર
નીકળી આવ્યો, તેથી હું જન્મમરણના સૂતકમાંથી મુક્ત થઈ
ગયો. નારાયણે મને પોતાની પાસે રહેવા જેટલી જગ્યા આપી
એટલે હું પણ તેમના અરણ્યમાં મારો ભાવ અર્પણ કરીને તેમની
સમીપમાં રહેવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે આવો ભાવ મેં
પ્રથમ મારા પોતાનામાં ધારણ કર્યો અને પછી આખા જગતની
આગળ મેં તેને પ્રસિદ્ધ કરી દીધો.

૧૮૬૮-મેં મારા દેહને આત્માનાત્મવિવેકના હાથ વડે
ઊંચકાવીને બ્રહ્મરૂપી સ્મશાનમાં પહોંચાડી દીધો. ત્યાં પહોંચ્યા
પછી પંચભૂતાત્મક દેહ પરબ્રહ્મના બોધરૂપી અગ્નિમાં બળી ગયો.
આટલું થયું એટલે મારાં બધાંજ કાર્ય એકદમ સિદ્ધ થઈ ગયાં;
પછી મારે માટે ક્ષેત્ર નારાયણના નામનું સ્મરણ કરવાનું એકજ
કામ બાકી રહ્યું. જ્ઞાનાગ્નિ વડે જે ચિતાને મેં સળગાવી હતી તે

ચિતાનો બડકો, અમૃત (મોક્ષ) સંજીવની તૈયાર થઈ ગયા પછી હોલવાયો અને મારાં આઠે આઠ અંગનો ત્યાંજ નિકાલ થઈ ગયો; એટલે અનંત જન્મોનું દસ દહાડાનું સૂતક મને લાશુ પડનાર નથી. પછી અગિયારમે દહાડે એકાદશીનો મેં ઉપવાસ કર્યો, રાત્રે જાગરણ કર્યું અને બીજે દહાડે બારશનાં પારણાં કર્યાં. જે ઘડીએ આ શરીરરૂપી માટીના ઘડાને પરબ્રહ્મના બોધની મદદથી દેવના ચરણ આગળ અક્ષાળીને ફેાડી નાખ્યો તે ઘડીએ મારાં તમામ કર્મોનો ક્ષય થઈ ગયો. હવે તો મારે તેમની સાથે દ્વિત નામનોજ સંબંધ બાકી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તે ગોવિંદે કૃપા કરીને સર્વત્ર ગોવિંદજ છે એવી ગોવિંદમય વ્યાપ્તિનો મને અનુભવ કરાવી દીધો, એટલે પછી તો આનંદ આનંદ થઈ ગયો.

૧૮૯૯-દેહરૂપ પિંડ વડે મેં પિંડદાનની ક્રિયા કરી અને એ દેહનું મૂળ જે ત્રણ શુણ્ણ તેને મેં તિલાંજલિ દીધી; તેજ તિલોદક મારા હાથમાં લઈને છેવટે બ્રહ્મરૂપી સ્મશાનમાં જઈને “બ્રહ્મા-પંથુ” એવો એક શબ્દના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને મેં તમામ સંકલ્પોનો અંત આણી દીધો. પછી તો આજીવન જગત વિષ્ણુમય છે એ સહસ્ય મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું એટલે પછી સવ્ય અને અપ-મવ્ય એવું કશું કરવાનું રહ્યુંજ નહિ. સૌ મનુષ્યોમાં જનાઈનનો વાસ છે એવું અલેક્ષાન મને સમજાઈ ગયું એટલે એકદેશીય પિતામ્પુત્રનું અભિમાન ઓગળી ગયું. આવા પ્રકારનું પૂજન મેં તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં દેવને અર્પણ કરી દીધું; એટલે કાળ તો મારે સારૂ સહજસાધ્ય જેવો થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે પછી મેં સૌનો ઉદ્ધાર કરી દીધો એટલે હવે મારા છેવટના નમ-સ્કાર સૌ સ્વીકારી લેજે.

૧૯૦૦-પાંડુરંગ માવડીની પાસે કાંઈ માગવા જઈએ ત્યારે

‘તે વસ્તુ મારી પાસે નથી માર્ટે આદ્યો જા’ એવું તે કદી કહે નથી; તેમ હમણું નહિ પણ ફલાણે વળતે આવજો એવું પણ કહેતી નથી. વિઠાળાઈ મા ઘણી કૃપાળુ છે અને તેનાં સ્તનમાં સદાકાળ પ્રેમામૃતની ધારા વહ્યાજ કરે છે. તે સારા-નહારાનું વિચાર કરતી નથી અને ક્રોધ કરીને કદી નિષ્કુર થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે તેની આગળ આ માફ અને આ પરાધુ એવે કશો ભેદ હોયજ નહિ.

૧૬૦૧-૦૬ દેવ ! હું તને પ્રાપ્ત કરીશ એવી ઇચ્છા મારા મન માં દૃઢ થઈ ગઈ છે, પણ જેના વડે તારાં દર્શન થઈ શકે એવ આચરણ તો મારાથી રખાતાં નથી. હવે તો તું જ્યારે તાર પોતાનાજ સામર્થ્ય વડે મારી ળાય પકડીને મને મદદ કરે તોજ તારા ચરણનાં મને દર્શન થાય. હું જહારથી સાધુપણાનો ઉત્તમ સ્વાંગ સજીને ઘણે શોભીતો દેખાઉં છું, પણ મારે મારા અંતઃકરણની અંદરની વાસનાઓની જાળને મૂંડી નાખીને શોભીતા થવું જોઈએ, તે મારાથી થયું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જો તું મને મદદ નહિ કરે તો હું તણાઈજ જવાનો.

૧૬૦૨-મારાં આચરણ ઘણું ખરાબ છે એ વાતની માફ મનજ સાક્ષી પૂરે છે અને મારામાં શા શા ગુણુદોષ છે તે પણ હું જાણું છું. હે પાંડુરંગ ! હવે તમે તો બધું જાણો છોજ, તેથી તમારે હવે પ્રસંગને અનુસરીને કામ કરવું પડશે. કોઈ એકને ઘેર જ્ઞાતિભોજનનો પ્રસંગ છે એમ જાણીને એકાદ ગરીબ માણસ આવીને પંગતમાં બેસી ગયો તો તેને ગરીબ જાણીને તેની સાથે પંક્તિભેદ કરવો જોઈએ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે તો હું તમારો શરણાગત થયો છું એમ જાણીને તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવાનું હવે તમારા હાથમાં છે.

૧૯૦૩-મારા હાથમા મારા સમર્થ દેવની સેવા કરવાનું કામ આવી ગયું એટલે હવે તો મારા હવને કશી વાતનો ભયજ નથી લાગતો હે મારા મન ! હવેથી તું દેવનું ચિતન કરવાનું છોડી દઈશ મા, પણ મારે તેમનું ચિતન કરવું જ નોંધજો એવા તારા નિશ્ચયને વધાડે દૃઢ કરજે આકામમા જરા પણ અતરાય પડવા દઈશ નહિ દેવની આગળ કૃપાદાનની ચાચના કરવા જે કોઈ બિમુક્ક જઈને બિલો રહે છે તેમાથી આજસુધીમા કોઈને પણ નિરાશ થવું પડ્યું નથી તુકારામ કહે છે કે ત્યા તો કયો બિન્ન ભાવ હોયજ નહિ દેવના ચરણ આગળ આવીને બિલો રહેનાર ભલે શ્રીમત હોય કે પછી રક હોય, ગમે તે હોય, પણ દેવ તો સૌને એક સરખું જ દાન દે છે

૧૯૦૪-હે મનુષ્યો ! તમે સાવધાન રહેજો વૈષ્ણવ સતો પક્ષા ચોર અને ઉઠાવગીર છે તેઓ આજે તમારે ઘેર આવ્યા છે, માટે તમારા લુગડાલત્તા, વાસણકસણ સાચવીને મૂકજો એ લોકો એવા છે કે જેમને ઘેર જમવા બાય છે તેમના ઘરમાથી બધું જ જોપીચ દન કરી બાય છે તુકારામ કહે છે કે એ લોકો એવા ઉરતાદ ચોર છે કે તેઓ જ્યારે કોઈ ચીજ ઉઠાવે છે ત્યારે એવી રીતે ઉઠાવે છે કે તેમના ઉપર કોઈની નજર પડેજ નહિ.

૧૯૦૫-(ઉપરના અભગમા બતાવ્યા મુજબ) કેટલાક માણુ સોની આવી ફરિયાદો ઘણી વાર મારે ગને આવી છે એ લોકો (વૈષ્ણવ સતો) કામકોધાદિક વિકારોની ચોરી કરવામા ઘણા કુશળ છે, માટે તમે એવા લોકોનો વિશ્વાસ કરતા નહિ તેઓ સદાય બોડકે માથે અને ઉઘાડે શરીરે ફરતા ફરે છે તેઓ તમને પણ પોતાના જેવા નાગા બનાવી દેશે તુકારામ કહે છે કે ચોરી કરવામા તેમનો હાથ એવો બેસી ગયો છે કે તેઓ જ્યારે કોઈનું

કશું ઉઠાવી લે છે ત્યારે ક્યારે ઉઠાવ્યું, શું ઉઠાવ્યું, તેની કોઈને
કશી ખબર પડવા દેતાજ નથી.

૧૯૦૬-આ શરીર દ્વારા ખીન્ન કોઈની સેવા કરવાનો વિચાર
થતો હોય તો તેમ પણ કરી શકાય, પણ પાંડુરંગ એવા છે કે
તેમની તો કારેકારા બોલ વડે ફક્ત સ્તુતિજ કરીએ અથવા
તેમનું નામ લઈને તેમને બોલાવ્યા કરીએ તોપણ તે સેવા માની
લે છે. પાંડુરંગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘણાજ સુલભ છે. તે પોતાના
સેવકોને કામસેવાના બોલ નીચે કચરી નાખતા નથી. વળી
ખીન્ન લોકો તો એવા હોય છે કે તેમને મળવા જવું હોય તોપણ
આપદા. સહેલાઈથી તેમની સુલાકાત થાયજ નહિ; ત્યારે પાંડુ-
રંગ એવા છે કે તેમને કશું કહેવું પડતુંજ નથી. જ્યારે જાઓ
ત્યારે દર્શન કરી લો. ખીન્ન સ્વામી એવા છે કે તેમણે આપેલા
દાન વડે બહુ તો થોડા વખતનું પેટિયું નીકળે; ત્યારે પાંડુરંગ
એવે છૂટે હાથે દાન કરે છે કે તેમનું આપેલું કલ્પના અંત સુધીમાં
પણ કઢી ખૂટતું નથી. ખીન્નની સેવા કરવા જતાં કાંઈ ભૂલચૂક
થઈ તો તે ઝટ લઈને સભ કરે છે; આ દેવની સેવા કરવામાં
કશી વાતની ફિકર-ચિન્તા કરવાની હોયજ નહિ. તુકારામ કહે
છે કે વળી દેવ એવા છે કે જે કોઈ પોતાની પાસે આવે તે માણસ
સારો છે કે નહારો તેનો વિચાર કયાં વિનાજ તેનો ઉદ્ધાર કરી
દે છે-એટલે તેને સ્વરૂપસ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

૧૯૦૭-હજાર લોકોની જાતજ અતિ નીચ હોય છે, તેથી
કરીને આજરે તો તેમના મોઢા ઉપર ધૂળજ પડે છે. એમ થવાનું
કારણ એ છે કે તેમની હૃદય બુદ્ધિ તેમને દુઃખી કરે છે અને તેથી
તેઓ પોતાને મોઢેથી અયોગ્ય વચનો લવે છે. એવા હજારોનો
કષાપિ મતોની પાસે જઈ ચડે છે તો તેઓ તેમને દોષદષ્ટિથી

લાલચોળ અગારા જેવી આજો કરીને જુએ છે તુકારામ ઠહે છે
કે એ નખોદિયાઓ ટોણુ સારો અને કોણુ નહારો તે પારખી
શકતાજ નથી

૧૯૦૮-હે દેવ ! તું મને નિરાશ કરીશ નહિ, પણ મારી આશા
ને પૂર્ણ કરી દેજે હે નારાયણ ! મારી આ વિનતિ તું સાબળ,
માબળ, માબળ મારા માબાપ, ભાઈભાડુ, આત્મ અને ઇષ્ટજન
જે કહુ તે તુંજ છે તુકારામ કહે છે કે તારા મિવાય માફ હિત
ડરનાર છે પણ કોણુ ?

૧૯૦૯-હે દેવ ! સોને જીવાડવાનો ઉપાય તારા ચરણમા
છે એવું વેદ લોકો ઠહે છે એ ચરણનું સ્મરણ હું પ્રતિજ્ઞા
કરતો નથી, એટલા માટે તો હું હું ખથી તરફડતો જોડો છું એ
ચરણના પ્રતાપે ભવરોગનો અત આવી જાય છે અને સર્વ
પ્રકારના મુખનો ઉપલોગ આવી મળે છે તુકારામ કહે છે કે હે
દેવ ! જે અજ્ઞ તમે ઇંટના ઉપર મૂકી રાખ્યા છે તે અતિ ઉત્તમ છે

૧૯૧૦-હે મતજનો ! હું તમારી હાથ જોડીને વિનતિ કરૂં
છું કે તમે મારી અરજ કાને ધરો હરકોઈ મનુષ્ય પોતપોતાની
ભાવનાને અનુસરતા તર્ક કરીને વાદવિવાદ કરે છે, તેનું મોહ
કોણુ ઝાલવું ? રુકમાઈના પતિ જે પાહુરગ દેવ છે તેને તો
આપણે-જીવો મનમા જે જે ભાવ ધારણ કરીએ છીએ તે જઘાળ
વિદિત છે માત્ર ચિત્ત તેના ચરણ આગળ ઠરી ગયું છે, તેથી
કરીને તેને ખીજી દાદજ ગમતું નથી તુકારામ ઠહે છે કે મારાથી
આજી વિનતિ કરવાનું જની શકતું નથી, કારણકે એવું કરવાથી
માગ મનને આઘાત પહોંચે છે અને તેથી તેને વ્યેશ વાય છે

૧૯૧૧-પ્રાયશ્ચિદ્ધ જગતમા આસક્ત થયેલા મનુષ્યો પેદી
એવો તે કોણુ હોય કે જેને સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, પશુ, ધન વગેરે

પ્રિય ન હોય ? માંદો માણસ કડવાં એર જેવાં ઓમરિયાં શા માટે પીએ છે ? તે એટલા માટે પીએ છે કે તેમ કરવાથી વ્યાધિથી થતી પીડાનો અંત આવી જાય. કોઈ પણ મનુષ્ય ગુણનાથી વેગળો નાસી જતો નથી, પણ ચોર પૂઠે પડ્યો હોય તો તેનાથી પાચી જવાને માટે નાસે છે. એવાને કોઈએ અટકાવવો નહિ. જેનું જે કામ હોય તે કામ તે કરી જાય છે; એટલા માટે તે બીજા કોઈનો રોકાયો રોકાતો નથી. જે કામ કરનારા હોય તેમને કોઈએ રોકવાનું નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે જીવને ઓવારીને તેનું બલિદાન હઈ દઈએ, ત્યારે કાયમની વિશ્રાંતિ લેવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૯૧૨-હો દેવ ! હું કેવો અન્યાયી છું કે બીજા લોકોએ કેવી રીતે વર્તવું તેનો માર્ગ બતાવવાની એટા કરી રહ્યો છું ? મારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતોનાં પગલાં જોતો જોતો હું આહું છું. ત્યારે શું આવી રીતે કોઈએ નજ આલવું તે કહો. મને તો ખાસ્સો સરળ અને પહોળો રાજમાર્ગ જડી ગયો છે; એવુંજ છે તો પછી તે માર્ગે જવા બદલ તમે મને શા માટે સતાવો છો ? આવે માર્ગે જનારાને કોઈ કહે કે તું આ રસ્તે જઈશ નહિ અથવા કોઈ તેને જતો અટકાવવા જાય, પણ તેવું કરનારની બીકથી કોણ અટકવાનું હતું ? પણ હો દેવ ! હું તમને મારી એક વાત કહી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે ચૂરવીર પુરુષો બીજાઓને જીતે અથવા પોતે મરણ પામે તો તેમને તો ખેડ હાથમાં લાડુ છે. જો તેઓ પોતે મરશે તો સુકા થઈ જશે અને શત્રુને જીતશે તો તેમને જીંચાં પ્રકારનો અધિકાર લોગવવાનું માન મળશે.

૧૯૧૩-હું જે કાંઈ કહું છું તે બોલ મારા નથી એવું તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. એનું કારણ એ છે કે હું વિઠાળાનો દાસ છું. મેં જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમાં કૃપાળુ દેવે મને મદદ

કરી અને મારી લગ્ન રાખી. હરિના નામનો જયઘોષ કરવાથી મારી વાણીમાં મીઠાશ આવી ગઈ છે અને તેથી કરીને મારું મન નિશ્ચિંત થઈને આનંદપૂર્ણ બની ગયું છે. હવે મારે માટે આ સંસારમાં કંઈ જેવું કશું રહ્યું જ નથી. આજ પછી હું ચિદાકાશનો બની ગયે છું. તુકારામ કહે છે કે આ બધો સંતોની કૃપાનો પ્રસાદ છે. તેમને પ્રતાપે મને શ્રીહરિનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે.

૧૯૧૪-હવે તારા મૃત્યુની ઘડી નજીક આવતી જાય છે એવું તારા કાનમાં કહેવાને માટે વૃદ્ધાવસ્થા ચાલી આવે છે; માટે હે મારા મન! તું હવે સાવધ થઈ જા અને ઝુકારતું ચિંતન કરવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા માંડ. એના વડે તારાં તમામ કાર્યોની સિદ્ધિ થઈ જશે. છેવટની ઘડી ખલાસ થઈ જતાં કશી વાર લાગવાની નથી; એટલા માટે જાણે આપણે અંતકાળ ઘણો નજીક આવી પહોંચ્યો હોય એવું સમજીને બાકીના સમયનો સદુપયોગ કરી લેવો. તુકારામ કહે છે કે તું તારા કુળદેવતા મહાવિષ્ણુનું ચિંતન કર અને એ સિવાય બીજા નકામા બોલ બોલવાનું તું છોડી જ દેજે.

૧૯૧૫-જ્યારે તું તારા હૃદયને શ્રીહરિના એક સૂત્રવેધ વડે વીંધીશ ત્યારે તારી અગાઉની કરેલી બધી ખટપટોનો અંત આવી જશે. અતિથિઓ, પરોણાઓ એ બધા સુખસગવડ પૂરતા જ છે. બધા ઔપચારિક વ્યવહાર એ લૌકિક સંસારમાં જ ઉપયોગી નીવડે છે, પણ પરમાર્થની આવશ્યક વાતો પ્રતિ વિશેષ આદર કરવાની રીત સંપાદન કરી લેવી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં પરમાર્થનો અલભ્ય લાભ હાથમાં આવી ગયો એટલે તમે એકજ ક્ષણમાં તમામ પ્રકારનાં કર્મનાં ઋણમાંથી છૂટા થઈ જશો.

૧૯૧૬-હરિને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઈને તેમની પોતાની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. તેમ કરવાથી પ્રારબ્ધ-ક્રિયામાણાદિ કર્મોનો ક્ષય

થઈ જાય છે; અને કંઠોનો કાર્ય થયો એટલે પછી સંસારની પુન-
રાવૃત્તિ તો થાયજ ક્યાંથી ? કારણ કે કર્મરૂપી બીજની અંદર રહેનાર
જે શરીર છે તેના અંકુર તો હરિના અનુભવરૂપી અગ્નિમાં બળી
ગયા હોય છે જેણે આ જન્મ આપ્યો છે તેનેજ દેહરૂપી પિંડનું
દાન દઈ દેવું અને જૂન જોરથી તેના ચરણને વળગી પડવું. એવું
કરીને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી અને તે કૃપાના જોરથી ઉત્તીર્ણ થઈ
જવું. સુકારામ કહે છે કે નિજસ્વરૂપનું અનુગ્રંધન કર્યાથી નિજ-
સ્વરૂપના લોહિતા ચવાય છે અને બીજાનો અર્થાત્ અનાત્મ પદાર્થોની
સત્તાનો કાર્ય થઈ જાય છે.

૧૯૧૭-હું લોહિતા છું એ વિચારના ઉપર આગ પડે અને તેનું
કોઈ હરણ કરી લે એવું હું ઇચ્છું, એવું ન કરતાં સાના લોહિતા
નારાયણ છે એવી ભાવના કરતા રહેવું. આવો વિચાર કરતા રહીને
જે આવી વાણી બોલે છે કે લોહિતા હું નહિ પણ નારાયણ છે, તેના
બધા ભોગ નારાયણને સમર્પિત થઈ જાય છે. ભોજન કરતી વખતે
અથવા કોઈ પણ કામકાજ કરતી વખતે બધું ગોવિંદને અર્પિત
થઈ એવી ભાવના કરવી. સુકારામ કહે છે કે આવું કરવામાં કશો
ખર્ચ કરવો પડતો નથી. ફક્ત કરવાનું એટલુંજ છે કે જે કાંઈ હું કરું,
ભોગનું તે દેવને અર્પણ થાઓ. આવું બોલનાર દેવને પ્રિય લાગે છે.

૧૯૧૮-કોઈ પણ કારણસર જે કોઈ મનુષ્ય સંતોના ઉપર
ક્રોધ કરશે તેનું ત્રણ લોકમાં કદી ભલું થનાર નથી. તે દેવનો
શત્રુ છે, દેવનો શત્રુ છે, દેવનો શત્રુ છે; અને પૃથ્વી ઉપર તેને કોઈ
પણ ઠેકાણે આશ્રય મળનાર નથી. સંતોના ઉપર જેને વિશ્વાસ
નથી હોતો તેના દોષ બિલટા વધારે બળવાન બની જાય છે સુકા-
રામ કહે છે કે ગાયને દોહવી હોય તો તેના વાહરડાને આગળ
કર્ણથી ગાય દૂધ દોહવા દે છે; પણ તેમ ન કરતાં કોઈ ગાયના

આંચળ ઉપર હાથ નાખવા જશે તો ગાય તને દોહવા નહિ દે
અને ઊલટી લાત મારશે.

૧૯૧૯-સ્વચ્છ પાણીની અંદર કોઈ ગંદકી, નરક, મૂતર એવી
એવી મેઢી વસ્તુઓ ઘેળે અને પછી તેના વડે સ્નાન કરે તો તે
માણસ સ્વચ્છ કેવી રીતે થાય ? તેવી રીતે જે સંતોના ચરણની
સેવા કરવાની જાળતમાં વિમુખ રહે છે તે ભાગ્યહીન મનુષ્યને
પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક પણ ઉપાય કેમે કરતાં મળી
શકતો નથી. તૂંબડામાં કાણું પાડીને તેના વડે જે તરવા જશે
તે તરશે નહિ પણ ડૂબી મરશે. દુરાગ્રહ એ પાપની મૂર્તિ છે.
તુકારામ કહે છે કે જે ઘડીએ પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હોય તે ઘડીએ
નકારાજ વિચાર સૂઝે છે.

૧૯૨૦-હે દેવ ! હું તમને સાદ કરી કરીને મારા દેહને
સૂકવી નાખું એવું તમારા મનમાં છે કે પછી બીજું કંઈ છે ?
અને એટલા માટેજ તમે મને કશો ઉત્તર આપતા નથી ? તમે
આવું કરો છો તેથી મારું અંતઃકરણ ઘણું દુઃખી થાય છે. હે
મારા દાતાર દેવ ! તમે આવા નિષ્કુર થાઓ છો ત્યારે જયં પડતું
મૂકીને મને વનમાં ચાલ્યા જવાનું મન થાય છે. તુકારામ કહે
છે કે શું મને પર્વતોની શુદ્ધિઓમાં રાખવાનો તમારો વિચાર છે ?

૧૯૨૧-હે પુરુષોત્તમ ! તારા નામથી તારે લજવાવું પડશે,
એટલા માટે હું ધૈર્ય ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું; નહિ તો હું
ખડ્ગ કહું છું કે મારા મનને ઘણાજ ત્રાસ થાય છે. તમારી
કથામાં અને તમારા નામમાં લોકોનાં મન નિરાશ થઈ ગયેલાં
હોવાથી તેમના લાવતું ઉદ્ધીપન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે
અલ્યા ઓ પાંદુરંગીઆ ! આ જાળતમાં તુંજ સાક્ષીને ઠેકાણું છે.

૧૯૨૨-જપ, તપ, અનુષ્ઠાન, યજ્ઞયાગ, એમાંનું હું કંઈજ

જાણતો નથી; તેથી ઢાળ મારી પૂઠે પડ્યો છે. તેના જયથી હું દેવની પાછળ ભરાઈ જાઉં છું, એટલે હવે તો જેનું કામ સંભાળ લેવાનું છે તેજ લઈ છૂટશે. કાળની પાસે આયુષ્યને માપવાનું એક માપ છે, તેના વડે તે સૌનાં આયુષ્યને માપ્યા કરે છે; એમ કરતાં જ્યાં રાત પડી ગઈ (મનુષ્યદેહ હાથમાંથી ગયો) એટલે દોઢનું કશું ચાલવાનું નથી. તુકારામ કહે છે કે જેઓ કામકોપાદિ ચોરોના સપાટામાંથી જાયી જશે તેઓ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ભૂમિકાએ આવી પહોંચ્યા એમ જાણવું.

૧૯૨૩-હે દેવ ! હવે મને પૂરેપૂરું સમજાઈ ગયું છે કે તમારા હાથમાં કશી સત્તા છેજ નહિ; તમારા નામમાં પણ કશું સામર્થ્ય રહ્યું નથી; વળી તેને લીધે લોકોની અને મારી વચ્ચેનો પ્રેમ પણ ધીરે ધીરે ઓછો થતો જાય છે. આવો પાપી વિચાર જ્યારે મારા મનમાં આવે છે ત્યારે તેથી મને ઘણો સંતાપ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિકુલ ! તારામાં હવે શક્તિહીનપણાનો અવગુણ આવવા લાગ્યો છે.

૧૯૨૪-અરે ઓ દેવ ! આવા દુષ્ટ વિચારને તું મારા મનમાં પ્રવેશ કરવાજ શા માટે દે છે ? અરે ! મારાં કયા પાપનો ઉદય થયો કે જેથી મારી આંખે મારે આવો પ્રલય જોવો પડ્યો ? ઝેરની અસરથી જો સાપને પીડા થતી હોય તો તે પણ હું જોઈ શકતો નથી એટલી બધી મારા હૃદયમાં દયા છે. તુકારામ કહે છે કે દુષ્ટ માણસો દુઃખી થાય એ સાફ છે, તોપણ મારાથી તે સહન થતું નથી.

૧૯૨૫-હે દેવ ! તું મારી પાસે વહેલો વહેલો દોડી આવ અને જો તેમ ન બને તો મારા હંડવત્ પ્રણામ તો સ્વીકારી લે. હું જો તારાથી વિમુખ થાઉં તો તેથી તારી મોટાઈ ઉપર પાણી

દેરી વળશે અને હું અતિ હીન જાની જઈશ. હે દેવ! એમ જાણીને હવે તારે વિલંબ કરવો નહિ. મારી પામે તું ઝટઝટ દોડી આવ. તું હજવે હજવે ચાલતો આવે તે નહિ ચાલે. તુકારામ કહે છે કે તું મારો અંગીકાર નથી કરતો તેથી કરીને હવે તારા ગુણનું વર્ણન કરવાની જાણતમાં મારી વાણી લજવાય છે.

૧૯૨૬-આકરનો ધર્મ તો એ છે કે તેનો માલિક જેવી આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. માલિકે કેમ વર્તવું અને તેનો ધર્મ શો છે, તે વાતનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. મનનું મૂળ જે હરિનું સ્વરૂપ છે ત્યાં આગળ સ્થિર થઈને રહેવું અને જધા ગુણોને જેથી જેથીને તેમના ચરણ આગળ જાંધી રાખવા. તમારું દર્શન કરવાનું મુખ મને મળ્યેજ, એવી આશાનો ઉદય થવાથી મને તમારી લગન લાગી ગઈ છે અને જાણે તમારા ઉપર મારું શરીર આવારી નાખું એવું મને થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને દર્શન દઈને મારું કાર્ય સિદ્ધ કર અને તેમ કરીને તું તારા ગિરુદની રક્ષા કર.

૧૯૨૭-ખિન્નતામાંથી અનેક રસ્તા કૂટે છે. મને એવું થયા કરે છે કે જાણે મારે કોઈ અંગજ નથી અથવા તો જાણે મારે હેહજ નથી હે પાંદુરંગ! હવે આ જાણત શો વિચાર કરવો તે તો તમે સારી રીતે જાણો છો. મારા મનમાં તમારા દર્શનની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ તૃષ્ણા જાગી છે અને તે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા માટે જો મારું જીવન નષ્ટ કરી દેવું પડે તો તે ભલે નષ્ટ થઈ જાય એવું મને થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મારી વાણીમાં ખોલવાની શક્તિ રહેશે ત્યાંસુધી હું તમને મારી વિનંતિઓ સંભળાવતો રહીશ.

૧૯૨૮-જેની સંગતિથી આપણને હઃખ થતું હોય તેની ઉપર પ્રેમ રખાયજ શી રીતે? માટે જો જધાને એક જાણુએ

આમાં રહેવા હઠને મારે તો હવે શામળા શ્રીહરિના સ્વરૂપની સાથે સંબંધ જોડવો છે. તમામ સ્થિતિઓ અને પદવીઓ ક્ષણ-ભંગુર અને વ્યર્થ છે એમ સમજીને હું તેમનો ત્યાગ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે મને શ્રીહરિના સાંનિધ્યમાં ઉત્તમ આશ્રય-સ્થાન મળી ગયું છે.

૧૬૨૯-જો નરકે જવું પડે તો સુખેથી નરકમાં જવું, પણ ઉપર કહ્યા તેવા પાતકને સ્પર્શ પણ કરવો નહિ. કશાની વેલના ઉપર રજસ્વલા સ્ત્રીનો પડછાયો પડે તો તેથી તે વેલસૂકાઈ જાય છે જેના સંગથી આપણા હિતમાં વિધ્ન આવતું હોય તેનાથી દૂર રહેવું એ ઉત્તમ છે. એકબીજાના સ્પર્શથી અપવિત્રતાનો કાદવ લગાડીને વૃક્ષને લાગેલાં ફળ શા સારૂ ખરબાદ કરી દેવાં? તુકારામ કહે છે કે માખણને કાદવવાળા પાણીમાં ઘોળ્યાથી શો લાભ?

૧૬૩૦-હે શ્રીપતિ ! તમે જે યશનાં કામો કર્યાં છે તેનું મારે કેટલું કેટલું વર્ણન કરવું? પદ્મનાભના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેમની કૃપા વડે પરમ લાભ થાય છે. મારો ભાવ શુદ્ધ છે તેથી કરીને તે મારાં જતાવેલાં કામ કરતાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ભોજા મનના છે, પણ તેમના ઉપર અશ્રદ્ધા રાખ્યાથી પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે છે.

૧૬૩૧-શુદ્ધ સચિત અને શુદ્ધ પ્રારબ્ધ કર્મોનો ચોખ્ખો હોય તો પરમાર્થને રસ્તો વળવાનું જની શકતું જ નથી. એ સિવાય બીજી જેટલી ખટપટ કરીએ તે બધી ફાકટ. બધીજ મહેનત વ્યર્થ જાય છે અને થૂકેલું ચાટવાનો વખત આવે છે. પાસે ગમે તેટલું ધન હોય, પણ તેથી કાંઈ દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ બધીજ ખટપટ આપણા સાચા હિતમાં પુષ્કળ વિધ્નનાખે છે અને બહુજ નડતર ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૯૩૨-કોઈ મનુષ્ય ભારે દુરાગ્રહ સંહિત ગંગામાં ડૂબી
મારીને પ્રાણત્યાગ કરે, તો તેનું પાપ તો તેના માર્ગમાં બાધક નીવ
ડવાનું જ. આ બધું પોતપોતાના ગુણો વડે થયા કંઈ એવી યોજના
જેણે જગતની રચના કરી છે તેણે ઘડી રાખી છે અગ્નિને સ્પર્શ
કર્યો એટલે દહાવાનું જ એ કામ અગ્નિના સહજ ઝર્મ વડે થયાજ
કરવાનું જેઓ અગ્નિથી પોતાની જાતનું રક્ષણ નહિ કરે તેઓ દાઝ
વાની પીડા વેઠવાનાજ વસ્તુ જેવી હોય તેણે તેનું પ્રતિબિંબ બતા
વવાનો ગુણ આરસીમાં હોય છે આરસીમાં મોડું જોનારો માણસ
જે નકટો હશે તો આરસીમાં તે નડોજ દેખાશે આરસી તે
માણસની આકૃતિમાં સુધારો બગાડો કરવાની નથી

૧૯૩૩-કોઈ ગાડા જેવા મનુષ્યને ઉત્તમ ઉપદેશ કરીએ પણ
તેના કાન જ્યાસુધી ઉપદેશ વડે ભરાતા રહે અર્થાત્ આપણે જ્યા
સુધી ઉપદેશ કરતા રહીએ ત્યાસુધી તો તે માથું હલાવીને હાહા
કરે છે, પણ તેના કાનના છિદ્ર ખાલીના ખાલીજ રહે છે જેઓ
આવા છેકજ અધોગતિએ પહોંચી ગયેલા હોય છે તેઓ ભાવ
ભક્તિને ગ્રહણ કરતા નથી એવા લોકોને સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપવોજ
નહિ એ ઉત્તમ નીતિ છે જેમનું મન નકારા ગુણોથી દૂષિત
થયેલું હોય તેમને ગમે તેટલું કહીએ, તોપણ તેમના હૃદયને
હિતના વચનોની કશી અસર થતી નથી તુકારામ કહે છે કે આવા
નકરંટ લોકોને કશું કહેવું જ નહિ તું અહીંથી આવો જાઓ
તેને કહી દેવું એજ સાચું છે

૧૯૩૪-કોઈ મનુષ્ય ચતુરાઈથી શખ્દોની ગૂંથણી ડરીને
તેની કવિતા જોઈ તો તેવી કવિતાને દેવ ઠઠી માન્ય કરતા નથી,
પણ જેને સાચો અનુભવ થયો હોય તેની સમ્યાઈની અસર
ખીજા લોકોના અંતઃકરણ ઉપર થાય છે, એવા અનુભવી

વજ્રાની વાણીમાં ઘણું માધુર્ય આવી જાય છે. હલકી ધાતુના ઘરેણાં ઉપર સોનાનો ઢાળ ચઢાવ્યો હોય તો પણ તે ઢાળ અગ્નિની આંચ લાગતાંજ ઊડી જાય છે અથવા કસોટી ઉપર ઘસી જોતાં પણ તેના કસ વટે તે ખોટાં ઘરેણાં સાબિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેના હૃદયમાં ખરેખરો અનુભવ થયો હોય તેને તો ઘણા શબ્દો બોલવાની પણ જરૂર પડતી નથી. તેના મોઢાના થોડાક શબ્દોની પણ ભારે અસર થઈ જાય છે.

૧૯૩૫-નકામા આવળા માણસોનાં કામમાં કશોજ મેળ હોતો નથી. તેમને ગમે તેટલી શિખામણુ દઈએ તો પણ તેમના સમજવામાં આવતું નથી. કેવી રીતે વતંત્રુ તેને વિષે તેમને ઉપદેશ આપીએ તે છતાં પણ આપણા ઉપદેશનો મર્મ તેમને હિયે વસતો નથી. આવા માણસોની સંગતિ કરવી એ એક અશુભ કાર્ય કહેવાય. તેઓ મંદમતિના હોવાથી સમય-અસમયને સમજતાં નથી. આવા વિસંગત લોકોને પોતાની જાતનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. તેમને તો આવળાજ કહેવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોથી ત્રાસીને દૂર રહેવું સારું છે; કારણકે એ લોકોમાં જેટલાં માણસ તેટલા મત હોવાથી તેઓ ગમેકાના કરતાં પણ વધારે નીચ છે.

૧૯૩૬-મારા ચિત્તમાં એક રુકમાળાઈના પતિ પાંડુરંગ વૃક્ષી ગયા છે. તેમના દ્વારા મારાં બધાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં જાય છે એને, મારા સંસારનાં હુન્નોનો પણ અંત આવી ગયો છે. પારકું દ્રવ્ય અને પારકી સ્ત્રી એ બેઉ મને ઝેર જેવાં દેખાવા લાગ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારે વધારે વ્યવહારની જરૂર રહી નથી.

૧૯૩૭-મૃત્યુથી ખીને જેઓ તેનાથી દૂર નાસી જવા ઇચ્છે છે-તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે; કારણકે મૃત્યુ તો હંમેશા તેમની

પાસેજ જીલેલું છે તે તેઓ જાણતા નથી, આ ગિચારાઓ કેવી રીતે ખરી દિશા ભૂલી ગયા છે તે જોવા જેવું છે. જે ખરે રસ્તો છે તે તો તેમને સૂઝતો નથી અથવા તે રસ્તે તેઓ ચાલી શકતા નથી. જ્યારે પોતાની તમામ શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે પણ તેઓ સંસારની ચિન્તા કરવાનું છોડતા નથી. તુકારામ કહે છે કે આવા હીન પુરુષોની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલી હોય છે.

૧૯૩૮-અભિમાનનું મોઢું જ કાણું હોય છે. તેને લીધે આત્મ-સ્વરૂપના ઉપર અધિકાર ફળી વળે છે; કારણકે દેહાભિમાનને લીધે પરમાત્મસ્ફુર્તિ દળાઈ જાય છે. જે ખરેખરે લાલ છે તેનાથી વંચિત કરાવીને આખરે મોઢા ઉપર ધૂળ નંખાવવી એ કામ અભિમાન કરે છે. પોતાનું સિદ્ધ થયેલું કાર્ય વણસાડી નાખવાની લાજ સોની પૂઠે લાગેલી છે. તુકારામ કહે છે કે જેના મનમાં પાપનો વાસો છે તે આખરે દુઃખના ખાડામાં જઈ પડે છે.

૧૯૩૯-ચોરી કરવાનો જેનો સ્વભાવ થઈ ગયો હોય છે, તેના મનમાં ળધો વળત ચોરી કરવાનાજ વિચાર આવ્યા કરે છે. આવા લોકોને મારે કરવું શું? કારણકે હું જે કંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે તો વરસાદની માફક સહજ રીતે બોલ્યે જાઉં છું, પણ જેમના સ્વભાવમાં ઝોડખાંપણ હોય છે તેમને મારા બોલ ધા જેવા વાગે છે અને તેથી તેમને ઘણું દુઃખ થાય તેમાં હું શું કરું? તુકારામ કહે છે કે જેના સ્વભાવમાં દોષ હોય તે દોષ તેને દુઃખ દે છે.

૧૯૪૦-જેમ અમૃતની અંદર ઝેર ઘોળવાથી અમૃતનો નાશ થઈ જાય છે, તેવી રીતે મંદમતિવાળા લોકોને આપેલો ઉપદેશ નકામો બરબાદ થઈ જાય છે. ખાળકવામાં હાથ ધાલીને દુર્ગન્ધ લેવી નહિ; કારણકે એવું કરવાથી હાથ ધાલનાર અલગાય છે. આજસુ લોકોનાં હૃદયજ નકામાં હોય છે. જેમ મુડદાંને કુશી

કામના હોતી નથી, તેમ આજસુ લોકોની પણ મુઠાંના જેવીજ હાલત હોય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હે લક્ષ્મીપતિ! આવા લોકોના સપાટામાંથી તું મને બાળવી લેજે.

૧૯૪૧-હે દેવ! હવે હું દીનપણે તમારી સેવા કરનાર નથી; કારણકે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનું પાલન કરવાનું તમારા હાથમાં છે. જ્યારે તમે મને પ્રેમ નથીજ આપતા ત્યારે તમારું બીજું મારે કામ પણ શું છે? પછી મારા નિશ્ચયમાં ધર્મ-અધર્મ કેવી રીતે રહેવા પામે? મેં મારું શરીર તમને અર્પણ કરી દીધું છે. તેમાં તમારે તમારું શુદ્ધ બીજ વાવીને તેના અંકુરને સીંચીને તેને તમારે પોષણુ જોઈએ. તમે તેણું કરો એટલે મારો અને તમારો સંયોગ થાય અને બેઉની વચ્ચેમાં મધુર રસ જામી જાય. એક હાથે કાંઈ થોડીજ તાળી પડે છે? તે પ્રમાણે જો સેવક બાળવાન હોય તો તે સ્વાગી વિના શોભતો નથી. હે અનંત! તું નિરાકાર અવસ્થામાં ન રહેતાં સાકાર થઈ જાય એટલે તારી સત્તા વડે મારી સેવાના ઉપર એક પુટ વધારે અટકે; ત્યાર પછી હું તને ખૂબ જોરથી પકડી લઉં અને બીજા બધા મંત્રોમાં હું પ્રિય થઈ જાઉં. તુકારામ કહે છે કે તું ઉધાર રાખીને નકામો ટકાજેતો શા માટે કરાવે છે? રોકડો વ્યવહાર રાખવો અને હિસાબ ચોખ્ખો કરી દેવો એજ ઉત્તમ રસ્તો છે.

૧૯૪૨-બાપ જીવતો હોય ત્યારે તો તેને પેટ ભરીને ખાવાનું આપે નહિ અને ઠોસો જ્યારે મરી પરવારે ત્યારે દીકરા બાપનું શ્રાદ્ધ સારવા જેસે અને મુજોલાને પિંડદાન દે! આ બધો રિવાજ લોકોનો દેખાદેખીથી ચાલુ થઈ ગયો છે. શ્રાદ્ધનું અન્ન તો ખરું જોતાં શ્રાદ્ધ કરનારો પોતેજ ખાઈ જાય છે. લોકો દેવની આગળ સારી સારી ખાદ્ય વસ્તુઓનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે, પણ તે બધું જાય

છે તો પોતાનાજ પેટમાં. તુકારામ કહે છે કે આવા જડબુદ્ધિ-
વાળા પથરા જેવા લોકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ મારે નથી કરવું.

૧૯૪૩-હું બધી વાતે ફૂટેલા નસીબનો છું, પણ તે છતાં
સંતોએ મુજ-ગરીબની સંભાળ લીધી છે; જોટલા માટે તેમના
ચરણ ઉપર હું માફ મસ્તક મૂકી દઉં છું અને તેમની આગળ
હાથ જોડીને બિલો રહું છું. હે મારા દેવ! હું તો દીન અને દુર્બળ
છું, માટે હું તમારી જે સેવા કરું છું તે તમે જાણો તો છોજ.
તુકારામ કહે છે કે હું મારો જીવ તમને સમર્પિત કરીને તમારી
દયાની લિક્ષા માશું છું.

૧૯૪૪-મારો ભાગ્યેદય થઈ ગયો અને નેથી કરીને મને
સંતોના ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ એવું થયાથી મેં તેમના ચરણમાં
માફ મસ્તક મૂકી દીધું છે અને મારા મરણપર્યંત હું ત્યાંથી તેને
ઉઠાવવાનો નથી. અરે મારા મન! આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે તે તું
જાણી લેજે અને ધરાધર સાવધાન થઈ જજે. તુકારામ કહે છે
કે મેં સંતોના આંજણમાં આળોટવા માંડ્યું ત્યારથી ભક્તિની
બાળતમાં મારો ભાગ્યેદય થઈ ગયો અને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ.

૧૯૪૫-હે દેવ! તું દેવ હોવા છતાં માફ ધર ફૂગવા બેહુ
છે. હું જે જે દિશાએ નજર દોડાવું છું ત્યાં ત્યાં લાંચ લઈને પ્રાપ્તિ
કરવાના મોટા મોટા ડુંગરાઓ મારી સામે બિભા થયેલા દેખાય
છે જ્યાં જોઈ ત્યાં લાંચના પર્વતો ને પર્વતો મારી નજરે પડે છે.
જ્યારે તમે કોઈની પાસેથી કાંઈ લો છો ત્યારે તમારા ચિત્તનું
સમાધાન થાય છે. પહેલેથીજ પોતાનો હાથ ઉપર રાખીને જે
કોઈ દાન દે છે તેને જરેખરો ઉદારજાણવો; નહિ તો કોઈએ
આપણું કાંઈ કામ કરી દીધું હોય તેના જાદલામાં આપણે તેને
કાંઈ આપીએ એ તો ઉછીની લીધેલી રકમ તે ધણીને પાછી

આપવા જેવું છે. એમાં કશો ઉપકાર થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારા ચરણના પ્રતિ જેવી અમારા મનમાં શક્તિ હશે તેવી અમે તમારી સેવા કરીશું.

૧૯૪૬-મારું મન સદાકાળ સાવધ રહેતું નથી; કારણકે તેને અનેક પ્રકારના વ્યાપાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે કેવી રીતે સાવધ રહેવું? મારા દેહરૂપી બોબો તો મેં તમારા ચરણ ઉપર મૂકી દીધા છે. મારે તમને કાંઈક કહેવું હોય તો પણ હું કઈ શું? મારામાં અનેક પ્રકારના ગુણ અને અવગુણ લેગા થયા છે તે મને એન પડવા હેતા નથી. આવી હાલતમાં હું તમને પોકાર કરું છું, પણ તમે મને અડધે રસ્તે રવડાવી મારશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હે લક્ષ્મીપતિ! મારી નિદ્રા, મારી જાગૃતિ અને મારી સ્વપ્નની અવસ્થાના તમે સાક્ષી છો.

૧૯૪૭-હે દેવ! તમે છોજ નહિ એવો ભય લાગવાથી મારા જીવને અતિ કષ્ટ થયું હતું; પણ જે ઘડીએ હું સાવધ થઈ ગયો તે ઘડીએ મને સમજાઈ ગયું કે આ બધો સંસારનો ફેલાવો મિથ્યા છે. જ્યારે હું આગળ અને પાછળ બેઠ જાણુએથી જન્મ-મૃત્યુના સંક્રાંતિમાં સપડાઈ ગયો હતો, તે વખતે તમારે સાડ મેં ઘણીજ શોધ કરીને આખરે તમારી ભાળ કાઢી. તુકારામ કહે છે કે જેઓ તમારા લાડકવાયા ભક્તો થઈ ગયા છે તેમને સૌને તમારી પ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગી હતી.

૧૯૪૮-હું વિષમ ભાવનાઓને લીધે અતિશય દુઃખ વેડું એજ તમે મને મારી કરેલી સેવાનો જદલો આપવા ધાર્યો છે? હે મહારાજ! તમે તમારા અત્યારસુધી ચાલતા આવેલા જિજ્ઞઞ પ્રમાણે ચાલો. આ કલિયુગમાં લોકો લગાડી થતા જાય છે; તેવા તમારે પણ થવું છે? તમારા મનમાં શો વિચાર છે? જેઓ તમારે

શરણે આવે તેમને કાળના હાથમાં સોંપી દેવાનો શું તમે કરાવ કરી બેઠા છો? તુકારામ કહે છે કે હું તમને મળવાની ઇચ્છા રાખું છું, ત્યારે તમે તમારા પગ તમારા પેટમાં સંતાડી દો તે તમારે માટે શું સાઝું કહેવાય?

૧૯૪૯-હે પાંડુરંગ ! તમારી આવી રીત મારેજ લાગ શાથી આવી તે મને સમજતું નથી. તમે તમારી અસલની સરળ વર્તણૂંક છોડી દઇને હવે જરા કુટિલ થવા લાગ્યા છો, તેથી કરીને તમારે હાથે સારાં કામો થતાં અટકી પડ્યાં છે. પહેલાં તમારી ઇચ્છા કેવા પ્રકારની હતી તેનો પુરાવો હજી મારા મનની અંદર પડ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે મોટા છો એટલે જેમ તમારા મનમાં આવે તેમ તમે કરશો તો ખરા, પણ કયે વખતે શું કરશો તેની મને સમજ પડતી નથી.

૧૯૫૦-જેવા શુકન થાય તેવો લાલ અથવા હાનિ થાય એ હું મારા મનમાં સમજું છું. હે દેવ ! તમે મારા મનની અંદર ભય ઉત્પન્ન કર્યો છે, ત્યારે હવે મારે તમારો વિશ્વાસ કરવો કેવી રીતે? એક માણસનો પ્રેમ બીજાના ઉપર છે કે નહિ તે તો તેમની પરસ્પર મુલાકાતો, એકબીજાની સાથે બોલવા-ચાલવાનો તથા આલિંગનાદિનો વ્યવહાર જોઈને સમજી શકાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મનમાં પ્રેમ હોય તે બતાવવાને સાડું આલિંગનાદિ ક્રિયાઓનું પ્રયોજન છે. વળી એ આલિંગન પણ જેવો હોવાનો પ્રેમ તેવાં હોય છે. કેટલાક પ્રેમીઓનાં આલિંગન ખૂબ પ્રેમપૂર્ણ હોય છે. તમે મને ત્યજી દીધો છે તે હવે મને બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું છે.

૧૯૫૧-તમારો મેળાપ કરવાને સાડું દેહનો નિગ્રહ કરીને તેને નાના પ્રકારનાં કદ દેવાનું મારાથી બની શકે એમ નથી, તેમ

મારાથી ભૂખ્યા રહેવાંતું નથી; ટાઢ, તાપ, સહન થતાં નથી; એટલા માટે હું ણીળું કાંઈ ન કરતાં તમને અતિ કરુણ શબ્દો વડે બોલાવ્યા કડું છું, કે જેથી કરીને માફ દેહાભિમાન તમે તમારા પર લઈ લો. તમારા સિવાય ણીળ કશાની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ વડે મારાં મન, વાણી અને શરીર કદી અપવિત્ર થયાં નથી. તુકારામ કહે છે કે લવસમુદ્રને ઓળંગીને પેલે પાર આવ્યા જવામાં તમારી મદદ લેવાની મારી ઇચ્છા છે.

૧૯૫૨-હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે, એવી તારી કીર્તિ મેં સંતોને મોઢથી સાંભળી ત્યારે તો હું તારી પાસે આવ્યો આવ્યો. તેં જેમ અગાઉ થઈ ગયેલા તારા ભક્તોને ઉદ્ધાર કર્યો, તેમ તું પાછળથી થયેલા ભક્તોનો પણ કરજે. હે દેવ ! તારે તારી આ નીતિમાં કશો ફેરફાર કરવો નહિ. મારે તો એક તારા નામનોજ આશ્રય છે એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ છે, પણ જ્યારે મારે એ આધાર પણ નકામો થઈ જાય ત્યારે તો મારે ઊગરવાનો એકે આરો ન રહે અને મારો સર્વનાશજ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરપુરના રાજા ! મારી જાળતમાં તમે તમારા મનમાં કશો ભિન્નભાવ રાખશો નહિ, એટલી હું તમને વિનંતિ કડું છું તે તમે કાને ધરજો.

૧૯૫૩-હે દેવ ! માફ અતિ મૂલ્યવાન આયુષ્ય હું તમારી સેવામાં વ્યતીત કરું છું, પણ તેમ કરવા છતાં સંસારની ગૂંચલણ ભરેલી જાળમાંથી મારો છૂટકો થતો નથી; આથી કરીને મારા મનને ઘણો ખેદ થાય છે. હે નારાયણ ! જેમને છોડાવવા માટે તમે આવી પહોંચો તો એક ક્ષણવારમાંજ મારો છૂટકારો થઈ જાય. મારી હાલત તો રેલવા ગોળમાં ફૂળી ગયેલી માખીના જેવી છે. હવે મારા દુઃખમાં કશી મણા નથી. તુકારામ કહે છે

કે કાળ મને આરે બાલુએથી વળગી પડ્યો છે. તમે દોડી આવીને મને છોડાવો એવી હું ઘાટા પાડી પાડીને ટહેલ નાખું છું.

૧૬૫૪-તમામ પ્રજારની આશાતુષ્ટાકૂપી પાપમાથી મેં મારા મનને ખેંચી લીધું છે, આથી કરીને આ દેહકૂપી ક્ષેત્રની અદર હું સન્યાસી થઈને રહું છું મેં આરભ માત્રનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે એમ થવાથી એ ક્ષેત્રની બહારની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું મારે કાઈજ કારણ નથી મેં દેવની બાળતમા એકવિધ ભાવ ખૂબ દઢ કરી રાખ્યો છે મારી બીજે ઠેકાણે પરીક્ષા પણ થઈ ગઈ છે તુકારામ કહે છે કે મેં મારો શ્રવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી કરીને મને 'કાર્ય' (અપથ) અને 'કારણ' (અજ્ઞાન) ની ઉત્ક્રાંતિ રહી નથી

૧૬૫૫-આપણામા જે કાઈ થોડીક સફળુદ્ધિ હોય તો તે પણ દેહના અતસમયે બ્રહ્મ થઈ જાય છે આવી રીતે આપણને પૂરેપૂરા પરાજિત કરવાનું કામ કાળને સ્વાધીન છે જાડના પાન પહેલા લીલા હોય છે, પણ પાકવા આવે છે ત્યારે પીળા પડતા જાય છે અને એમ કરતા એક દહારો ઠીચ આગળથી ખરી પડે છે, તેવી આપણી પણ એક દિવસ અવસ્થા થવાની છે જે મહા-મતિવાળા હોય છે તેમને બીજે ઢાંઢ ન સતાવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ કામ વડે હું ખ વહોરી લે છે એવા ઉન્નમત્તપણાને લીધે શ્રવની બદ્ધ અવસ્થા થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે માસની લાલચને વશ થઈને માછલી ફસાઈ જાય છે અને પછી ખૂબ તરફડે છે ઉપર કહ્યા તેવા લોઢાને અતકાળે એજ પ્રમાણે તરફડવું પડશે.

૧૬૫૬-હૈ-દેવ! મારો બધો સમય તમારા ચિંતનમાજ જાય અને જરા પણ બ્યથા ન જાય એટલી તમે મારા ઉપર દયા કરો, આથી કરી હું જેવો છું તેવો પણ તમારા ચરણની ઉમા

સનામાંજ રત રહું, જ્યારે હું તમારાથી વેગળો રહું છું ત્યારે પાપી-હુદ્ધ લોકો મારા મનને ખરાબ કરીને મને દુઃખી કરે છે અને મારા કામમાં નહિ પરોવાયેલા મનને તેઓ આમતેમ દોડવાનો શ્રમ આપે છે અને મને પણ તેમના જેવો દુર્જન બનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે હું કાંઈજ જાણતો નથી અને તેથી કરીને મારો નાશ થવાનો નથી.

૧૯૫૭-કલ્પતરુની પાસે ઊભા રહીને જે વસ્તુની ઇચ્છા રાખીએ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ કેટલાક નસીબના કૂટેલા દરિદ્રી એવા હોય છે કે તેઓ કમનસીબ અને દારિદ્ર્યજ માગી લે છે. જેણે પોતાના મનમાં નારાયણને પધરાવી દીધા છે તેના જન્મને ધન્ય છે-તેના જન્મને ધન્ય છે. જેવું બીજા હોય તેવો તેનો અંકુર પાણી સીંચવાથી ઊગી નીકળે છે; અને જેવા જેના ગુણ તેવાં તેના દ્વારા કામ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હીરાની પરીક્ષા ઝવેરીઓ કરી શકે છે. અંદનના લાકડાનો બાર ગધેડાના લગડામાં ભર્યો હોય અને ગધેડો તેને વહી જાય, પણ અંદનની સુવાસનો લાભ તે ગધેડાને મળતો નથી. તેનો ઉપ-લોગ કરનાર તો બીજાજ હોય છે.

૧૯૫૮-જેવું મન નરકના જેવું અથવા ઉકરડાના જેવું ગંદું હોય છે તેને તેના મનની અવસ્થાના પ્રમાણમાં ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આંધળાના રસ્તામાં માણેક પડ્યું હોય તો પણ તે આંધળાને કેવી રીતે સૂઝવાનું હતું ? રસોઈ ગમે તેવી ઉત્તમ બની હોય, પણ જીભનો સ્વાદજ જો મરી ગયો હોય તો તે ઉત્તમ રસોઈ પણ ફીકી લાગે છે. વિધનો સ્વાદ કડવો હોય છે; તેના ઉપર ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરીએ, પણ તેથી કાંઈ તેનો કડવો સ્વાદ બદલાવાનો હતો ? માટે મૂર્ખ લોકોથી આધા રહેવું એજ સારો રસ્તો છે. તુકા-

રામ કહે છે કે મહાત્માઓની સંગતિમાં જનારાઓને ઘણા શ્રમ વેઠવો પડે છે, પણ મૂર્ખ અને ગાડા જેવા લોકોને ગમે તેટલો ઉપદેશ આપો તો પણ તેની કશી અસર થતી નથી

૧૯૫૬-જેમને માથે કારભારની જવાબદારી હોય છે તેમની ખુદ્દિ સૂક્ષ્મ હોય છે તેઓ જેમ કરે છે તેમતેમનું જોઈને બીજા લોકો પણ કરવા લાગે છે મતલબ કે એક જણના શુભની અસર ઘણા લોકોના ઉપર થાય છે આપણે સારૂ રસોઈ બનાવી હોય, પણ તે બીજા લોકોને પણ કામમા આવે છે અને ખાનારાઓને તૃપ્તિ થાય છે તુકારામ કહે છે કે જેઓ શરાઓનો સગાથ કરે છે તેમનું રક્ષણ તેઓ કરી લે છે, અને ગાડિયાઓની સાથે જનારાઓ કદા પામે છે અને લોકોમાં તેમની હાસી થાય છે

૧૯૬૦-હે મનુષ્યો ! હું અને તમે બધા મળીને એકબીજાને મદદ કરતા રહીએ અને સૌ લોગા થઈને ઉત્તમ માર્ગે વળીએ, નહિ તો જો આપણા કામમાં ભૂલચૂક અથવા ઊણપ રહી જશે તો આપણુ શુ થશે તે ઠાણુ જાણી બેઠા છે ? આપણને નામ-સ્મરણ કરનારા અને કરાવનારા લોકો આવી મળે તો આપણે સૌ ધન્ય થઈએ તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાના અરણના પ્રતિ પ્રેમ રાખનારને બધું જ આવી મળે છે

૧૯૬૧-સ સાર તો પોતળ અને સારહીન છે તેમાં જો કોઈ સાર્વભૂત હોય તો તે એકલા ભગવાનજ છે આ વિચાર હું મારા મનમાં જાગૃત રાખ્યા કરું છું, માટે વિષયકામનાનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને એક વિઠોળાનું નામજ લેતા રહેવું તુકારામ કહે છે કે દેવના સ્મરણ સિવાય બીજા જે જે શ્રમ કરીએ તે બધોજ મિથ્યા સમજવો

૧૯૬૨-હરિચિતનના શુદ્ધ રસનો સ્વાદ ભજને ખૂબજ

લાગી ગયો છે. તેને કદાચ તૃપ્તિ થઈ હોય તો પણ એક અર્થમાં નહિ થયા સમાન છે. નારાયણના ચિંતન વડે હૃદયને પૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ જાય એ વાત મનમાં લાવવી નહિ. ફક્ત જીભને જ તેમના નામસ્મરણનો રસ લગાડી દેવો એટલું જ ણસ છે. તેમ કરવાથી પ્રદ્ધરસની સરખામણીમાં ણધું જ નીરસ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે ભગવન્ નામચિંતનના રસનું હું અનેક રીતે સેવન કરતો રહું છું.

૧૯૬૩-ખોટી વાતો સાંભળીને મનને જો ત્રાસ થાય તો તેમાં મત્સરનો લાવ છે એવું માનવું નહિ. પ્રદ્ધની અંદર કોઈ પણ જાતનો વિકાર હોતો નથી. જો એવું જ છે તો પછી ખોટાનો ત્યાગ કરવો અને ખરાનું ગ્રહણ કરવું એવો શાસ્ત્રોમાં વિધિનિષેધ બતાવ્યો છે અને અનાદિ કાળથી ખોટા અને ખરાની વચ્ચે વિરોધ ચાલ્યો આવે છે તેનું શું? લીલી અને સૂકી જે જે એક જ ધાન્યની અવસ્થાઓ છે. જે ધાન્ય લીલું છે તેજ સૂકું થશે અને જે સૂકું છે તે એક વાર લીલું હતું; પરંતુ ખાનારને માટે તો લીલા ધાન્યનો ત્યાગ અને સૂકા ધાન્યનું ગ્રહણ એજ ધર્મ છે અને તેને તેવું કરવાની સલાહ આપવી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે ભૂતમાત્રમાં સાક્ષીરૂપે નારાયણ છે તો ખરા, પણ અવગુણીને સમ્મ કરવી અને ગુણવાનનું પૂજન કરવું એ કર્તવ્ય છે.

૧૯૬૪-જેના વડે ચિત્તનું સમાધાન થાય એવો સ્વહિનનો વિચાર આપણે પોતેજ હમેશાં કરતા રહેવું. ત્રૈલોક્યમાં માંયા અનેક રૂપરંગ ધારણ કરીને ફેલાઈ ગઈ છે, એટલે તેનાં સંબંધી તમામ ઇચ્છાઓ અને વિષયલોભની તૃષ્ણાઓને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવી એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. અનન્ય ભક્તિ સહિત વિશ્વંભરને પોતાનું ચિત્ત સમર્પિત કરી દઈને પોતે નિઃશબ્દ શ્રિતિમાં બેસી રહેવું એજ વિશ્વંભરની પૂજા છે. તુકારામ કહે છે

કે હૃદયની અદર ભય મૂળ સહિત નષ્ટ થઈ ગયા પછી મન પોતેજ દેવ બની જાય છે

૧૯૬૫-આત્મા ત્રણ પ્રકારના દેહથી અલિપ્ત છે, પણ દેહાભિમાનને લીધે પોતાની અલિપ્ત સ્થિતિમા જીવાત્મા જઈ શકે નથી અને દેહના અનેક ધર્મોને પોતાના સ્વરૂપના ધર્મ માની લઈને તે નિરર્થક ગૂંચવણમા ગૂંચવાયા કરે છે હે હરિ ! આ ભ્રમમાથી મને મુક્ત કરવાને સાડ તુ મારી મદદે દોડી આવ અને મને ઝડપથી છોડી દે હુ પોતે તો આ કામને માટે અશક્ત છુ દેહની અદર આત્મબુદ્ધિનુ આરોપણ કરીને હુ ભ્રમમા પડી ગયો છુ અને તે ભ્રમને લીધે હુ જાણે બધાઈ ગયો હોઉં એવુ મને પ્રતીત થાય છે તુકારામ કહે છે કે જોટલા માટે હે હરિ ! હુ તો તારા રમ્તા ઉપર દોટ મૂકુ છુ , માટે તુ હવે જલદી મારી પાસે દોડી આવ

૧૯૬૬-મૂંઝેલા વાહરડાના આમડામા ધામ વગેરે ભરીને તેને જીવતા વહરડા જેવુ બનાવી દીધુ હોય તો ગાય તેને પોતાનુ જીવતુ વાહરડુ સમજીને આટે છે, કાળજીકે તે તેનુ બચ્ચુ હતુ , તેથી કરીને તેના ઉપર તેનો મોહ હતો, પણ ગીજી ગાયનુ જીવતું વાહરડુ તેની પાસે આવવા જશે તો તે તેને મારવા દોડશે હે હરિ ! આવીજ રીતે જોટા પ્રપચના મોહમા કસાઈ જઈને આજો સ રોંઝ ભૂલો પડયો છે માછીમારે મૂકેલા ગલની અદર ચોટા રેલા માસના ટુકડાની લાલચે માછલી ગવ ગળી જાય છે અને મરણ પામે છે, કારણકે તેનો પ્રાણ માત્રની લાલચમા પહેલેથી સપડાઈ ગયેલો હતોજ તુકારામ કહે છે કે જુઓ, જુઓ, મૂળ બકગે તેને માગ્નાર કમાઈને મોહને લીધે પોતાનો રક્ષક માની લે છે.

૧૯૬૭-વિષયોની સંગતિનુ પરિણામ મૃત્યુજ થાય છે, પણ

એ વિષયોના સંગમાંથી કેવી રીતે છૂટા થઈ જવું તેનો રસ્તો ભાગ્ય-
હીન જીવને જડતો નથી. તેઓ તમામ શાસ્ત્રોને પંચ માનીને
પોતાનાજ મોઢા ઉપર પથ્થર મૂકે છે, જે મૂખોઓને મોક્ષની
કલ્પના પણ ન હોય એવા ગદેડાઓને તે શું કહેવું? તુકારામ
કહે છે કે હે દેવ! આવા મૂખોઓ પ્રપંચની સંગતિમાં સુખ-
પૂર્વક રસાઈ જાય છે.

૧૯૬૮-‘હું’ પણ એજ ઘણી ખરાબ વસ્તુ છે-ઘણીજ ખરાબ
વસ્તુ છે. બાકીનું બીજું બધું ઘણું સાફ છે. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ
કહેવા માટે તમે મને ક્ષમા આપશો એવી હું વિનંતિ કરું છું.
આ દેહ તેજ હું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ,
એવી ભાવનાનો એક બોલો આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે. એ
ભૂલ મારી પોતાનીજ છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર યતાવી તે
અહંપ્રવૃત્તિનો મેં ત્યાગ કરી દીધો છે અને મનુષ્યધર્મરહિત
સ્વાત્મસ્થિતિમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે.

૧૯૬૯-દેવની પાસે વારે વારે આવજા કરીએ તો આજરે
તે આપણા ઉપર કૃપા કરે છે, પણ આવું પુણ્ય મારી પાસે તો
લેશ માત્ર પણ છે નહિ. ભયનું નિવારણ કરનાર અનંતના સિવાય
બીજો હોયજ કેણું? તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગ ત્યારે નિવા-
રણ કરશે ત્યારે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારભોગનું નિવારણ થઈ જશે.

૧૯૭૦-સજ્જન પુરુષોનું એ કર્તવ્ય છે કે જેથી કરીને લોકોનું
હિત થાય, એવી નીતિનો ઉપદેશ પોતાની બુદ્ધિની ધારણા પ્રમાણે
લોકોને કરતા રહેવું. પણ સૌનાં હૃદયમાં અંતર્યામી બનીને
રહેનારા અને સૌને તેમનાં પોતપોતાનાં ધર્મ પ્રમાણે પ્રવર્તિ કર-

પુણ્યનો તો પારજ નથી; કારણકે તેમ કયાંથી જીવોના ઉપર
અસંખ્ય ઉપકાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે સંતો! તમે
ઘણાજ કૃપાવંત છો, તેથી કરીને સંસારને નીતિનો ઉપદેશ દઇને
તમે તમારું યોગ્ય કર્તવ્ય કરતા રહો છો.

૧૬૭૧-કેડમાં રડકણું છોકરું લઇને એક સ્ત્રી કયા સાંભ-
ળવા આવી; છોકરું રડવા લાગ્યું તેથી હરિકથામાં રસભંગ થઇ
ગયો. એ સ્ત્રીને પગે લાગીને કહેવું કે બાઈ! તું અહીંથી ચાલી
જા. આટલું કરવા છતાં પણ જો તે માને નહિ તો તેનો હાથ ઝાલી-
ને તેને બહાર કાઢી મૂકવી. રડવા ઉપર અડેલા છોકરાના મોહને
વશ થઇને તું સભામાં લાવી ત્યારે તેને પંપાળીને, થાળડીને,
છાનો રાખ અને છાનો ન રહે તો આધે જઇને બેસ; પણ આવાં
નકામાં લકરાં જેવાં છોકરાને લાવીને હરિકથાના આનંદમાં શા
સારૂં ભંગ કરે છે એવું તેને કહી દેવું. તુકારામ કહે છે કે જેના
ઉપદ્રવને લીધે શ્રોતા અને વક્તા બેઠિનાં ચિત્તને કલેશ થાય
તેવાતું અપમાન કરીને તેમને સભામાંથી કાઢી મૂકવાં જોઇએ.

૧૬૭૨-(લોકોને સહુપદેશ દેવાનાં) સંતોનાં પુણ્ય કાચમ
રહો, હે મનુષ્યો! તમે સૌ પંઢરપુરને રસ્તે વળી જાઓ. એવું
કર્યો તો સૌ જીવ માત્રનો જે સખા છે તે વિકૃત તમને મળી
જશે. ઘણા માણસોના ખરા અંતઃકરણના સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે.
તુકારામ કહે છે કે હે પુરુષોત્તમ! તમારી આગળ જેમણે જેમણે
અપરાધ કર્યા હોય તેમને સૌને તમે ક્ષમા કરજો.

૧૬૭૩-મેં જેવું સાંભળ્યું હતું, બરાબર તેજ પ્રમાણે મારા
મનોરથ સિદ્ધ થયા. હે દેવ! તમે મારી પાસે ઉત્તમ પ્રકારની
સેવા કરાવી અને તેના બદલામાં તમે મારા અંતઃકરણમાં તમારા
પ્રત્યેના પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરાવી. મેં તમને જે વિનંતિઓ કરેલી તે

પ્રમાણે તમે મારી ઈચ્છા તૃપ્ત કરી. તુકારામ કહે છે કે તમા પ્રેમરસના ઉપર તો હું મારો દેહ ઓવારીને ફેંકી દઉં.

૧૯૭૪-સંતોનું દર્શન કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમ સ્તુતિ કરવી. યથો વખત સ્વામી (પાંડુરંગ)ની ખાળતના સંલોપોનેજ ચિત્તમાં સ્થાન આપવું. અંતઃકરણની વૃત્તિઓને ખીલ દોઈ પણ વિધયના ભણી જવા ન દેવી. સ્વામીની સેવામાં એક નિષ્પણે રત રહેવું એજ દાસત્વનું સાચું લક્ષણ છે. એકનિષ્ઠ પણ એટલે સ્વામીને પોતાનો જીવ અર્પણ કરી દેવો, સ્વામીય જીવ રહેવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે નિજાત્મરૂપી ખીજનો હું અધિકારી છું તેથી કરીને જે વખતે જે જોઈએ તેનું હું વાવેતર કરું છું.

૧૯૭૫-પતિની સાથે એક શય્યા ઉપર સૂવાની યોગ્યતાની અને સ્ત્રીના એકાંતિક પ્રેમની ખરેખરી પરીક્ષા તો પતિનું સહ ગમન કરતી વખતે ચિતાના અગ્નિની જવાળામાં થાય છે. અગ્નિના ભડકાને જોઈને તે સ્ત્રીએ જો ભયભીત થઈને આંખો મીચી દીધી તો તેનું પતન થયું જાયવું. ત્યાર પછી તે અગ્નિમાં ફૂટી પડે અને જળી મરે અથવા જીવતી રહે તેનો કશો અર્થ નથી; પણ તેનો પતિપ્રેમ કેટલો છે તેની પરીક્ષા તો તેણે જે ઘડીએ અગ્નિને જોઈને આંખ મીચી દીધી તે ઘડીએ થઈ ગઈ. જે લોકો પરાણે પરાણે મનને પાણી ચઢાવીને શૂરવીર થવા જાય છે તેઓના ઉપર જ્યારે ખરેખરો ભયનો પ્રસંગ આવી પડે છે ત્યારે તેઓ ધીને નાસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે ખરેખરા પ્રસંગની કસોટીએ ચઢીને પાર બિતર્યા વગર હું કોઈના ઉપરઉપરના ભાવ ઉપર ભરોસો રાખતો નથી.

૧૯૭૬-પરમાર્થનો જાંઝર તો એવો પાર વિનાનો છે કે તેમાંથી ગમે તેટલો ખર્ચ કર્યો કરીએ તોપણ તે કદી ખૂટેજ નહિ.

તેનું માપ કાઢનારાઓ (હરિનામનું સ્મરણ કરનારાઓ) તૃપ્ત થઈ જાય છે અને બીજાઓને માટે પણ પુષ્કળ વધે છે. એટલા માટે પોતપોતાનું હિત સાધવા પૂરતું સૌએ તેનું સેવન કરવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે દેવની આગળ એ બે બાળતની ઈચ્છા જાહેર કરશે. એટલે તે પૂર્ણ થઈ જ જાય.

૧૬૭૭-પાર વિનાનો વેપાર ખેડીને ખૂબ ધનવાન થઈ જવાની ઈચ્છા મેં મારે પોતાને સાડી રાખી હતી; ત્યાર પછી હું ખૂબ શોયં ધારણ કરીને એકનિષ્ઠ હરિદાસ બની ગયો. હરિને સ્વાધીન કરી દેવાનો મમં મેં મારી અગાઉ થઈ ગયેલા સંતોની પાસેથી સમજી લીધો. આ એક અલૌકિક અને અપૂર્વ લાભ છે, એમ જાણીને તેને પ્રાપ્ત કરવાને સાડી મેં મારા જીવનું બલિદાન ચઢાવી દીધું. તુકારામ કહે છે કે જ્યારથી હું આ રસ્તે ચાલવા લાગ્યો ત્યારથી મારા સ્વામી મારા જીવ બચી ગયા છે.

૧૬૭૮-દીનદુઃખી લોકો શરણે આવે ત્યારે તેમના દુઃખોનું નિવારણ કરવામાં હરિના કરતાં બીજા કોણ વધારે કુશળ છે? હે જગદીશ! આખા ત્રિલોક્યમાં ઉદારતાની બાળતમાં તારા કરતાં બીજા કોણ વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે? વળી આખા જન્મારાનાં પાપ અને દુઃખોનો અંત આણી દેનાર હરિ સિવાય બીજા કોણ જ હોઈ શકે? તુકારામ કહે છે કે દીનજનોની બીડ લાંગવા માટે મનમાં કરતાં પણ વધારે તીવ્ર વેગથી ટોડી આવનાર હરિ વિના બીજું કોણ હોય?

૧૬૭૯-મૂર્ખ અને અધોગતિએ ગયેલા લોકોને શાસ્ત્ર ગ્રંથોનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેથીજ તેઓ અતિશય વિષયાસક્ત થઈ જાય છે. આ આખું જગત એકમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તેથી કરીને તે એકજ છે; માટે નાનાં-મોટાનો ભેદ મિથ્યા છે આવો વિચાર

કરીને શાસ્ત્રવિધિનાં જાંઘનોને તોડી નાખવાનું મન થાય તો તેમ કરવાથી સ્વેચ્છાચારીજ થઈ જવાય. તુકારામ કહે છે કે વિષય, જે વિષની માફક દુઃખ દેનારા છે, તેમને અમૃતના સમાન સુખ આપનારા માનીને પાપપુણ્યનો ભય ન રાખતાં અધોગતિએ ગયેલા લોકો તેમનું સેવન કરે છે.

૧૯૮૦-જેઓ મન, વાણી અને શરીર વડે અનન્યભાવે વિષ્ણુના દાસ થાય છે તેમને કામક્રોધની ખાધા નડતી નથી. જેઓ પોતાના સ્વામીના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ તેમના ઉપ-પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે અને તેમના ઐશ્વર્યના લોકતા ધારે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે પ્રથમ આપણે આપણા ચિત્તનું નિર્મળ અને વિકારરહિત કરી દેવાં; એટલે પછી ગોપાળ તે ત્યાં પોતાનો વાસ પૂરવાનાજ.

૧૯૮૧-હું નીચ જાતિમાં જન્મેલો, બુદ્ધિહીન અને કર્મહીન છું, પણ તમામ પ્રકારની લજ્જાનો ત્યાગ કરીને હે દેવ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. હે પંઢરપુરના માતાપિતા ! તું આવ; કારણ કે તારા વિના મારી હાલત ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ છે અને અતિશય દુઃખ વેઠીને માફ શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું છે. દીનજનોના સ્વામી અને દીનલોકોને સહાય થનાર દીનજનધુ, એવાં નામ તમને ઘણાં શોભે છે. તમે પતિત જનોને પાવન કરો છો એ ખાળતની તમારી પ્રસિદ્ધિ આખા ત્રિભુવનમાં ગાજી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે તમે ઈંટના ઉપર બેસી રીતે બિભા છો અને તમે તમારા હાથ ટેડના ઉપર મૂકી રાખ્યા છે એવા તમારા સ્વરૂપનું ધ્યાન હું નિરંતર કરું છું.

૧૯૮૨-સંતોના સૂકોમળ ચરણરૂપી ગંગા મારા ઉપર બિતરી આવી અને તેમના ચરણની જે રજ બેસતી હતી તેમાં મેં

સ્નાન કર્યું; તેમ કરવાથી મને તમામ તીર્થો અને તમામ પર્વ-
કાળના મેવનનું કૃણ મળી ગયું અથવા સઘળાં તીર્થો અને પર્વ
મારી પાસેજ આદ્યાં આઘ્યાં એમ કહું તો ચાલે. મારાં બધાંય
પાપ નાસી ગયાં અથવા ણળી ગયાં અને મારા સંસારનાં દુઃખોનો
અંત આવી ગયો. તુકારામ કહે છે કે સંતોડ્ડી સમુદ્રમાં સ્નાન
કરીને હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું.

૧૯૮૩-અહ્યા ! તું તારા પેટને માટે તો રાતઢહાડો મહે-
નત કરતાં થાકતો નથી, ત્યારે રામનામ લેતાં શું તારે મોટે
ખીલીઓ વાગે છે ? તે વખતે તારું મોહું કેમ સિવાઈ જાય છે ?
અહ્યા ! તે તારે મોટેથી હરિનું નામ તો કદી લીધુંજ નહિ ! એ
નામ લેતાં શું તારા બાપની પૂજામાંથી કાંઈ ઓછું થઈ જાય
છે ? પૈસા કમાવાની લાલચે તો તું દશે દિશામાં રવડતાં થાકતો
નથી ત્યારે હરિકીર્તન સાંભળવા જતી વખતે તને કેમ ટાઢિયો
તાવ આવી જાય છે ? તે વખતે તારા ટાંટિયા કેમ ભાંગી જાય
છે ? તુકારામ કહે છે કે હવે આવા જીવોને તે મારે શું કહેવું ?
જે કોઈ રામનામ નહિ લે તે ગધેડાના પેટનો છે એમ સમજ લેવું.

૧૯૮૪-અમારું પંઢરપુરનું બજાર એવું છે કે ત્યાં જતાંની
આથેજ સર્વ પ્રકારનાં સુખનો સુકાળ થઈ જાય છે. એ બજારની
અંદર બેઠેલા વૈધજીવ સંતો સૌને રામનામ લેવાની બાજતમાં
સાવંધાન કરતા રહે છે. તેઓ કહે છે કે તમે તમારી શક્તિ અનુ-
સાર રામનામ લેતા જાઓ. લેવાય તેટલું લેજો. જરાય કસર
રાખશો નહિ. તમારા મુખ ઉપર પ્રેમાવેશ સહિત હું ચિદા-
કાશમાંથી વૃષ્ટિ વરસાવું છું. દ્વારકા બંદર થકી પરમાર્થનો માલ
અહીં આદ્યો આવે છે. એ માલનો પહેલો જથ્થો પુંડલિકને માટે
પંઢરપુરમાં આઘ્યો હતો અને તે બધો તેણે એકલાએજ ખરીદી

લીધો હતો. તેમાંથી થોડુંક સનકાદિક ક્રપિઓને ભાગે આવ્યું. પ્રહ્લાંડમાં હરિનામ પ્રકટ થઈ ગયું, તેથી પ્રહ્લાંડ ધન્ય ધન્ય થઈ ગયું. જે દીનજનો ભાવસહિત નામસ્મરણ કરે છે તેઓ વિશેષ ભાગ્યવંત છે એમ સમજવું. હરિનામરૂપી માલની માપણી સૌએ પોતપોતાને હાથે કરી લેવી. અહીં કોઈ તમારો હાથ ઝાલનાર નથી. પ્રથમ ચિત્તને વૈષયિક ચિંતનોમાંથી મુક્ત કરી દેવું અને પછી નામનો વિકાસ કરીને આપણા પોતાના હિતનો વિચાર કરીને નામને ગ્રહણ કરતા જવું. તુકારામ કહે છે કે આ માલ તો એવો છે કે તેને કેટલોય વેચ્યો પણ ખૂટ્યો નહિ; જેવો ને તેવોજ ભર્યો પડ્યો છે અને તેને ન લેનારા કેટલાક લોકો અધોગતિએ ગયા છે.

૧૯૮૫-લેણદેણના હિસાબમાં જે જરા જેટલી ભૂલચૂક આવે અને તાળો ન બેસે તો આંખમાં પાણી છાંટવું પડે તો પાણી છાંટીને પણ હિસાબનો તાળો બેસે નહિ ત્યાંસુધી વેપારીઓ ભૂલની શોધ કરતાજ રહે છે; એજ રીતે આપણે પણ આપણા હિતની બાબતમાં ચિત્તને જાગૃત કરી દેવું જોઈએ. તમારું મન તો જમીનની અંદર દાટી રાખેલા ધનની અંદર ભરાયું છે. તુકારામ કહે છે કે આવી નાશવંત વસ્તુઓની પાછળ તમે શા માટે ચાટલી બધી ખટપટ કરી મરો છો ?

૧૯૮૬-અહ્યા ! તું તારા ધનને સાચવી રાખે છે, પણ અમૃતરે કોણ તેનો કેટલો ઉપયોગ કરશે તેનો તે વિચાર કર્યો ? બંદા માણસ ! તું બધું જાણે તો છે છતાં જાણી જોઈને ગાંઠો શા માટે થઈ જાય છે ? તું એમ કહે છે કે આ બાઈડી-છોકરાં મારાં, આ ભાઈ મારો, પણ ખરી રીતે જોતાં તારે ને તેમને કશોજ સંબંધ નથી તુકારામ કહે છે કે આખરની ઘડીએ એક હરિના સિવાય બીજો કોઈ નથી તારો સગો અને નથી તારો મિત્ર.

૧૯૮૭-હે દેવ ! હું તને પોકાર કરું છું, પણ તું જવાળ દેતો નથી; ત્યારે તું શું મૂંગો થઈ ગયો છે એવું મારે માની લેવું ? હે નારાયણ ! તું મારી સાથે બોલતો નથી, તેથી મને લાગે છે કે તું કિયાનદ થઈ ગયો છે; ત્યારે હવે હું તને પંચાયતના ચોતરા ઉપર તેડી જઈશ અને ત્યાં મારો અને તારો ઇન્સાફ થશે; અને તેમ છતાં પણ તું મારી વાત કાને નહિ ધરે, તો જાતું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે. પછી હું તારી દરકાર કરનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે છેવટે હું તારી સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીશ.

૧૯૮૮-આપણને ગમે તેટલી ગરજ હોય, તોપણ એકલી ગરજથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એ વાત સૌ જાણે છે. ત્યારે હું પણ હવે જોઈ લઈશ. જેમ જેમ હું તારાં કામ કરતો ગયો, તેમ તેમ તું મને વધારે વધારે દુઃખી કરતો ગયો. ચાલ, ત્યારે હવે તું અને હું બેઉ સંતોની આગળ જઈને ઇન્સાફ કરાવીએ. સંતો વ્યાજબી ઇન્સાફ કરશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને તો કોઈ પણ બાળતની ટાંજ શરમ છેજ નહિ, પણ શું કરીએ ? તારી મને ખરેખરી ગરજ છે.

૧૯૮૯-આ દેવ પહેલાં તો ઘણો સારો હતો, પણ પેલી રાંડ માયાએ તેને ગગાડી મૂક્યો. એ રાંડની સોગતમા પડીને લોકોને ફસાવી મારવાની અનેક પ્રકારની ખરી-ખોટી યુક્તિઓ તે શીખી ગયો. પહેલાં તો તેની આગળ કાલાવાતા કરનાર કે કશી વસ્તુની માગણી કરનાર કોઈજ હતું નહિ; પણ જ્યારથી એના માથા ઉપર જગતનું દેવું ચઢવા લાગ્યું ત્યારથી લોકો તેનું નામ દઈ દઈને પોકાર કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે ઈશ્વરની આગળ કોઈ કાંઈ માગવા જાય છે ત્યારે પેલી માયા તેને કાંઈ અપાવવા દેતી નથી અને બિલટી તેને કરડવા દોડે છે.

લીધો હતો. તેમાંથી થોડુંક સનકાદિઠ ઋપિઓને ભાગે આવ્યું. બ્રહ્માંડમાં હરિનામ પ્રકટ થઈ ગયું, તેથી બ્રહ્માંડ ધન્ય ધન્ય થઈ ગયું. જે દીનજનો ભાવસહિત નામસ્મરણ કરે છે તેઓ વિશેષ ભાગ્યવંત છે એમ સમજવું. હરિનામરૂપી માલની માપણી સૌએ પોતપોતાને હાથે કરી લેવી. અહીં કોઈ તમારો હાથ ગાલનાર નથી. પ્રથમ ચિત્તને વૈષયિક ચિંતનોમાંથી મુક્ત કરી દેવું અને પછી નામનો વિકાસ કરીને આપણા પોતાના હિતનો વિચાર કરીને નામને ગ્રહણ કરતા જવું. તુકારામ કહે છે કે આ માલ તો એવો છે કે તેને કેટલોય વેચ્યો પણ ખૂટ્યો નહિ; જેવો ને તેવોજ ભર્યો પડ્યો છે અને તેને ન લેનારા કેટલાક લોકો અધોગતિએ ગયા છે.

૧૯૮૫-લેણદેણના હિસાબમાં જો જરા જેટલી ભૂલચૂક આવે અને તાળો ન બેસે તો આંખમાં પાણી છાંટવું પડે તો પાણી છાંટીને પણ હિસાબનો તાળો બેસે નહિ ત્યાંસુધી વેપારીઓ ભૂલની શોધ કરતાજ રહે છે; એજ રીતે આપણે પણ આપણા હિતની બાળતમાં ચિત્તને જાગૃત કરી દેવું જોઈએ. તમારું મન તો જમીનની અંદર દાટી રાખેલા ધનની અંદર ભરાયું છે. તુકારામ કહે છે કે આવી નાશવંત વસ્તુઓની પાછળ તમે શા માટે આટલી બધી ખટખટ કરી મરો છો ?

૧૯૮૬-અહ્યા ! તું તારા ધનને સાચવી રાખે છે, પણ અખરે કોણ તેનો કેટલો ઉપયોગ કરશે તેનો તે વિચાર કર્યો ? ભૂલા માણસ ! તું બધું જાણે તો છે છતાં જાણી જોઈને ગાંઠો શા માટે થઈ જાય છે ? તું એમ કહે છે કે આ બાઈડી-છોકરાં મારાં, આ ભાઈ મારો, પણ ખરી રીતે જોતાં તારે ને તેમને કશોજ સંબંધ નથી. તુકારામ કહે છે કે આખરની ઘડીએ એક હરિના સિવાય બીજો કોઈ નથી તારો સગો અને નથી તારો મિત્ર.

૧૯૮૭-હે દેવ ! હું તને પોકાર કરું છું, પણ તું જવાબ દેતો નથી, ત્યારે તુ શુ મૂઠો થઈ ગયો છે એવું મારે માની લેવું ? હે નારાયણ ! તું માત્રી સાથે બોલતો નથી, તેથી મને લાગે છે કે તું ક્રિયાનષ્ઠ થઈ ગયો છે, ત્યારે હવે હું તને પચાચતના ચોતરા ઉપર તેડી જઈશ અને ત્યાં મારો અને તારો ઇન્સાફ થશે, અને તેમ છતાં પણ તુ મારી વાત કાને નહિ ધરે, તો જાતું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે, પછી હું તારી ઈરકાર કરનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે છેવટે હું તારી સાથેનો સળધ તોડી નાખીશ.

૧૯૮૮-આ પણુને ગમે તેટલી ગરજ હોય, તોપણ એકલી ગરજથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એ વાત સૌ જાણે છે. ત્યારે હું પણ હવે બેઠ લઈશ જેમ જેમ હું તારા કામ કરતો ગયો, તેમ તેમ તુ મને વધારે વધારે દુખી કરતો ગયો. આલ, ત્યારે હવે તું અને હું બેઠ સતોની આગળ જઈને ઇન્સાફ કરાવીએ સતો વ્યાજબી ઇન્સાફ કરશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને તો કોઈ પણ જાણતની વાજ શરમ છેજ નહિ, પણ શુ કરીએ ? તારી મને ખરેખરી ગરજ છે

૧૯૮૯-આ દેવ પહેલા તો ઘણો સારો હતો, પણ પેલી રાડ માયાએ તેને ગગાડી મૂક્યો. એ રાડની સોજતમા પડીને લોકોને ઇસાબી મારવાની અનેક પ્રકારની ખરી-ખોટી યુક્તિઓ તે શીખી ગયો. પહેલા તો તેની આગળ કાલાવાલા કરનાર કે કશી વસ્તુની માગણી કરનાર ડોઈજ હતું નહિ, પણ જ્યારથી એના માથા ઉપર જગતતુ દેવુ ચઢવા લાગ્યું ત્યારથી લોકો તેતુ નામ દઈ દઈને પોકાર કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે ઈશ્વરની આગળ કોઈ કાઈ માગવા જાય છે ત્યારે પેલી માયા તેને કાઈ અપાવવા દેતી નથી અને ઊલટી તેને કરડવા દોડે છે

૧૯૯૬-હરિનાં ભક્તો મારા સાચા સગા અને મારા જીવને અતિ પ્યારા રહેલીઓ છે; એટલા માટે તેમના ચરણને હું મારી છાતી સરસા દળાવી રાખું છું. એ ભક્તો મને મારા અંતકાળને સમયે કાળના પંખામાંથી છોડાવશે એમ સમજીને હું તેમને બેસવાના આસનને ઠેકાણે હું મારું મસ્તક મૂકી દેવા તૈયાર છું. એ વૈષ્ણવોના સિવાય નથી મારે કોઈ સગું, કોઈ આમજન કે કોઈ સખા. હું તો મારા વૈષ્ણવ સંતોને આલિંગન દઈને તેમના ચરણને વંદન કરું છું. તેમની કૃપાથી મારે સંસારનો પરિશ્રમ ટળી ગયો છે. જેમને ગળે તુલસીની માળા હશે અને જેમના મોઢામાં અખંડ હરિનામનો પ્રવાહ ચાલતો હશે તેઓ મને ભવસરિતાને પેલે કિનારે ઉતારી દેશે; એવી આશા રાખીને હું તેમના ચરણને આલિંગન દઉં છું. ત્યાર પછી મારા જીવને માટે બીજી કોઈ ઇચ્છવા જેવી વસ્તુ જ બાકી રહેતી નથી. જો કોઈ મને હરિનામનું સ્મરણ કરાવી દેશે તો તે સુખનો સ્વાદ હું મારી ઇચ્છાપ્રમાણે મારા મનને તૃપ્તિ થતાં સુધી લીધા કરીશ. તુકારામ કહે છે કે તેમના મારા ઉપર આવા આવા ઉપકારો થયા છે, તેમના વડે હું આભારવશ થઈને તેમની સાથે બંધાય ગયો છું એમ બાણીને હું તે સંતોને શરણે આવ્યો છું.

૧૯૯૭-એક હરિનું નામ જ સત્ય છે. તે સિવાય બાકીનું બીજું બધું પ્રપંચ છે અને તે મૂળ સહિત મિથ્યા છે. હરિનો રસ જો આપણી ઇન્દ્રિયો ન આપે તો તેઓને પણ નદામીજ સમજવી. જેના સુખમાં હરિનામ ન હોય તે શહે ગૌન ધારણ કરતો હોય તો પણ તેને લગાડી બાંધવો. હરિના સિવાય મનમાં જે જે વિષયનું ધ્યાન કરીએ તે ધ્યાન નહિ, પણ સ્વપ્નમાં થયેલો ભ્રમ છે અને તે નાશવંત છે. એક હરિના સિવાય કોઈ પોતાની પાંડિતાઈ કે બીજું જે કાંઈ પ્રતિપાદન કરે તે બધું જ શૂન્ય બાણુ અને જેના ચિત્ત-

ની અંદર હરિનો વાસો ન હોય તેને પ્રેતસમાન જાણવો. તુકારામ કહે છે કે અલ્યા જાઈ ! તું દૃઢ નિશ્ચય કરીને હરિનામ લેવા માંડ. તું જો આટલું કરીશ તો તત્કાળ-વૈકુંઠમાં જઈશ.

૧૯૯૮-જો હરિને જીતી લેવાનો વિચાર હોય તો તમારે તમારા દેહનો, તમારા જીવનો, તમારા પ્રાણનો, તમારી તમામ સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો પડશે. ટૂંકમાં તમારે તમારું સર્વસ્વ છોડી દેવું પડશે. તમારે મોહ, મમતા, માયા વગેરેની સાથે સંબંધ રાખનારી સઘળી ચિંતાઓ મનમાંથી કાઢી નાખવી પડશે અને વિષયેચ્છાને મૂળ સહિત જાળી દઈને તેમનાથી થતાં દુઃખોનો અંત આણી દેવો જોઈશે. સૌ લોકોના પ્રતિ રાખવામાં આવેલી લજ્જા, અભિમાન, દાંભિકપણું અને લોકોના બાણી મત્સરનો ભાવ-જો જાણીને તમારે દેશવટો આપવો પડશે. તેમની જગ્યા-એ તમારે શાંતિ, ક્ષમા, દયાની સાથે મૈત્રી જોડવી પડશે અને તેમની વિનંતિ કરીને તેમની મારફતે તમારે ચક્રપાણિ દેવને જોલાવવાને સાફ તેડું મોકલાવવું જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે પોતાની ઊંચી જાતનું અથવા બાજુતરનું અભિમાન મનમાંથી કાઢીને તમારે સંતોને શરણે જવું જોઈશે.

૧૯૯૯-હો દેવ ! તમે મારા જીવના પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરીને મને એકાંતનું સુખ આપો. એવું કરો કે તમારું રૂપ મારા ધ્યાનમાં ચંપ્તી જાય અને મારા મોઢામાંથી સદાકાળ તમારું નામ જ નીકળ્યા કરે. આવી અવસ્થામાં હું એકાંતમાં પડી રહું અને એક ક્ષણને માટે પણ ડોઈ દહાડો તમારું મને વિસ્મરણ ન થાય. હો દેવ ! જાણકે અને તેની મા પરસ્પર મળે છે ત્યારે તે વખતે બેઠને જેવું સુખ થાય છે તેવું તને મળવાનું સુખ તું મને આપ. તું તારા સેવકોનું હિત કરે છે એવી તારી કીર્તિ સાંભળીને હું

તારો શરણાગત થયો છું. તુકારામ કહે છે કે હું રંક છું અને સઘળા પ્રકારનાં પાપનો લાંઠાર છું, પણ ઓ મારાં માળાય ! હું જેવો છું તેવો પણ તું મને તારી સોડમાં લઈને મારૂં રંક્ષણ કર.

૨૦૦૦-જેને હરિકીર્તનમાં રસ પડતો ન હોય તેવા પુરુષતું ધ્યાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન બેઉ નકામાં સમજવાં. એવાં ધ્યાન કરનારાઓ, શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારાઓ બીભ્તુ કાંઈજ નથી કરતા, પણ તેઓ પરમાર્થની દાંલિક દુકાનો માંડીને બેઠા છે અને પોતાના પેટને માટે બિચારાં લોકોને સાચીજૂઠી વાતો કહીને કસાવી મારે છે. બલેને તેઓ વેદતું પારાયણ કરતા હોય પણ જો તેમના મનમાં હરિકથા પ્રતિ પ્રેમ ન હોય અને જો તેમનાં અંતઃકરણમાં સાન્નિધ્ય લાવ ન હોય તો તેઓ જે કાંઈ કરતા હોય તેની કશીજ કિંમત નથી. એમાં કેવળ લગાડીપણા સિવાય બીભ્તુ કાંઈજ નથી. હરિકથા થતી હોય ત્યાં બેઠાં બેઠાં જેમને ઝોકાં આવે તેમનાં જપ, તપ વગેરે સાધનો વ્યર્થ લાગુવાં. જેમને હરિનામના પ્રતિ પ્રેમ નથી તેમનાં હૃદય શુદ્ધ હોતાં નથી અને તેઓ પોતાનો સર્વનાશજ કરે છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે હું જે કહું છું તે પ્રમાણેજ સઘળાં પુરાણો દાંડી બજાવી બજાવીને કહે છે અને પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો પણ એવુંજ કહી ગયા છે.